

Νίκος Τσιβίκης

Ο ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΣ ΟΙΚΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΜΕΣΣΗΝΗΣ
(300-800 μ.Χ.): ΜΕΤΑΒΑΣΗ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ ΣΤΟΝ
ΜΕΣΑΙΩΝΑ

Διδακτορική Διατριβή

Τόμος Ι
Κείμενο

Νίκος Τσιβίκης, *Ο Βυζαντινός οικισμός της Μεσσήνης (300-800 μ.Χ.): Μετάβαση από την Αρχαιότητα στον Μεσαίωνα*

Διδακτορική διατριβή που κατατέθηκε και εγκρίθηκε από το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης

Ημερομηνία υποστήριξης: 30 Μαρτίου 2016

Τριμελής Επιτροπή: Όλγα Γκράτζιου (επόπτρια)
Τόνια Κιουσοπούλου
Πλάτων Πετρίδης

Εξεταστική Επιτροπή: Πέτρος Θέμελης
Ηλίας Αναγνωστάκης
Χριστίνα Τσιγωνάκη
Βίκη Φωσκόλου

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

Πρόλογος.....	5
---------------	---

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ – ΕΙΣΑΓΩΓΗ

I. Ο Χρόνος, ο τόπος και το αντικείμενο	
Α. Ο Χρόνος.....	9
Β. Ο τόπος (η μεσσηνιακή γη).....	13
Γ. Το όνομα (Μεσσήνη, Ιθώμη, Βουλκάνο, Μαυρομάτι, Σιμίζα, Αρσινόη).....	15
Δ. Το αντικείμενο.....	21
II. Δομή μιας μελέτης για την πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη.....	22

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ – ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΤΗΣ ΜΕΣΣΗΝΗΣ

I. Από τους περιηγητές στους ανασκαφείς	
Α. Εισαγωγικά.....	25
Β. Ο Πausanίας και η περιγραφή της Μεσσήνης.....	26
Γ. Μεσαιωνικοί και νεότεροι επισκέπτες στη Μεσσήνη απέναντι στα βυζαντινά μνημεία.....	28
Δ. Οι πρώτοι περιηγητές.....	31
Ε. Ρομαντικές προσεγγίσεις του παρελθόντος και τα μνημεία της Μεσσήνης.....	35
ΣΤ. Μεσαιωνική Μεσσήνη και ρομαντική λογοτεχνία.....	41
Ζ. Περιηγητικά και άλλα κείμενα του β' μισού του 19ου αι.....	44
Η. Έλληνες επισκέπτες και μελετητές της βυζαντινής Μεσσήνης τον 19ο αιώνα.....	45
II. Οι ανασκαφές της Μεσσήνης και τα βυζαντινά μνημεία	
Α. Γαλλικές ανασκαφές (1800-1844).....	50
Β. Ανασκαφές της Αρχαιολογικής Εταιρείας (1897-1975).....	52
Γ. Ανασκαφές της Αρχαιολογικής Εταιρείας (1986-σήμερα).....	57

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ – ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΠΡΩΤΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ

I. Ρωμαϊκή και πρωτοβυζαντινή Πελοπόννησος	
Α. Ρωμαϊκή Πελοπόννησος.....	62
Β. Πρωτοβυζαντινή Πελοπόννησος.....	64
Γ. Διοικητική και εκκλησιαστική οργάνωση της πρωτοβυζαντινής Πελοποννήσου.....	69
Δ. Η οικονομία στην πρωτοβυζαντινή Πελοπόννησο.....	72
II. Η Μεσσηνία και η Μεσσήνη στις πρωτοβυζαντινές πηγές	
Α. Η Μεσσηνία στην αρχαιότητα και τα ρωμαϊκά χρόνια.....	74
Β. Πηγές για την πρωτοβυζαντινή Μεσσηνία: χαρτογραφικά κείμενα.....	75
Γ. Πηγές για την πρωτοβυζαντινή Μεσσηνία: εκκλησιαστικοί	

και διοικητικοί κατάλογοι.....	79
Δ. Πηγές για την πρωτοβυζαντινή Μεσσηνία: αφηγηματικά κείμενα.....	88
Ε. Συμπεράσματα και προεκτάσεις της ιστορικής έρευνας για την πρωτοβυζαντινή Μεσσηνία.....	101
III. Αρχαιολογική έρευνα της πρωτοβυζαντινής Μεσσηνίας	
Α. Γενικά χαρακτηριστικά της αρχαιολογικής έρευνας στην πρωτοβυζαντινή Μεσσηνία.....	106
Β. Επαρχία Καλαμάτας.....	108
Γ. Επαρχία Πυλίας.....	108
Δ. Επαρχία Τριφυλλίας.....	113
Ε. Επαρχία Μεσσήνης.....	115

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ – Η ΓΕΙΤΟΝΙΑ ΤΟΥ ΑΣΚΛΗΠΕΙΟΥ

I. Το συγκρότημα του Ασκληπείου	
Α. Το Ασκληπείο.....	118
Β. Η έρευνα των πρωτοβυζαντινών καταλοίπων.....	119
II. Αστική συνέχεια τον τέταρτο αιώνα	
Α. Η υστερορωμαϊκή στοά.....	121
Β. Η υστερορωμαϊκή αστική έπαυλη.....	126
III. Αστική ανανέωση τον πέμπτο και έκτο αιώνα	
Α. Οι οικίες της Ανατολικής Οδού και του Ασκληπείου.....	133
Β. Η «βασιλική» του Ασκληπείου.....	140
IV. Χρήσεις του χώρου κατά τον έβδομο και όγδοο αιώνα	
Α. Ταφές και νεκροταφεία.....	150
Β. Αγροί.....	152

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ – Η ΓΕΙΤΟΝΙΑ ΤΟΥ ΘΕΑΤΡΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ ΑΓΟΡΑΣ

I. Το Θέατρο και η Αγορά της Μεσσήνης	
Α. Το Θέατρο.....	156
Β. Η Αγορά.....	158
II. Το θέατρο και η υστερορωμαϊκή αγορά τον τέταρτο αιώνα	
Α. Συνέχεια και μεταμορφώσεις.....	160
Β. Οικίες θεάτρου και η «κατ' οίκον εκκλησία».....	160
Γ. Αγορά.....	177
III. Νέες χρήσεις στο Θέατρο τον πέμπτο και έκτο αιώνα	
Α. Το χριστιανικό νεκροταφείο του θεάτρου.....	180
Β. Το θέατρο ως λατομείο.....	193
Γ. Το ασβεστοκάμινο και ο ασβεστόλακκος.....	198
IV. Αστική ανανέωση τον έκτο αιώνα	
Α. Ο νερόμυλος.....	204
Β. Η βασιλική του Θεάτρου.....	208
Γ. Η βασιλική της Αγοράς.....	256
V. Άλλες χρήσεις του χώρου κατά τον έκτο, έβδομο και όγδοο αιώνα	
Α. Οι οικίες στο Θέατρο.....	260
Β. Οι οικίες στην Αγορά.....	264

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ – Η ΓΕΙΤΟΝΙΑ ΤΟΥ ΓΥΜΝΑΣΙΟΥ

I. Συνέχειες και τομές τον τέταρτο αιώνα	
Α. Το Στάδιο και το Γυμνάσιο τον τέταρτο αιώνα.....	268
Β. Η υστερορωμαϊκή αστική έπαυλη με τα ψηφιδωτά.....	272

II. Αλλαγή χρήσης του χώρου τον πέμπτο και έκτο αιώνα	
Α. Πρωτοβυζαντινές οικιστικές και βιοτεχνικές εγκαταστάσεις.....	275
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΒΔΟΜΟ – ΑΝΑΣΥΝΘΕΤΟΝΤΑΣ ΤΗΝ ΠΡΩΤΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΜΕΣΣΗΝΗ	
I. Χρονολογήσεις της πρωτοβυζαντινής Μεσσήνης	
Α. Ο τέταρτος αιώνας: μια ιστορία παρουσίας και απουσίας.....	278
Β. Ο πέμπτος και έκτος αιώνας και τα χρόνια της «κανονικότητας».....	293
Γ. Ο έβδομος και όγδοος αιώνας: σιωπές και συνέχειες.....	294
II. Ζώντας στη μη-πόλη: πρωτοβυζαντινές κατοικίες	
Α. Χωροθέτηση των οικιστικών πυρήνων.....	296
Β. Τυπολογία κατοικιών.....	300
III. Αντικαθιστώντας τους θεούς: εκκλησιαστικά κτήρια	
Α. Χωροθέτηση εκκλησιαστικών κτηρίων.....	310
Β. Εκκλησιαστική αρχιτεκτονική.....	314
IV. Κατασκευάζοντας για τους ανθρώπους: βιοτεχνικές και παραγωγικές εγκαταστάσεις	
Α. Αγροτικές εγκαταστάσεις.....	321
Β. Λατόμοι, Μαρμαράδες, Λιθοξόοι και Οικοδόμοι.....	326
Γ. Άλλα εργαστήρια.....	331
V. Αναπαυόμενοι εν ειρήνη: τα πρωτοβυζαντινά νεκροταφεία	
Α. Χωροθέτηση και εξέλιξη των νεκροταφείων.....	333
Β. Τύποι ταφών.....	336
VI. «Σλάβοι» και Μεσσήνη	
Α. Η πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη και το ζήτημα των «σλαβικών εισβολών».....	340
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΟΓΔΩΟ – ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	344
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ – ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ.....	349

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Γιατί κάνουμε αυτά που κάνουμε; Ερώτημα σχεδόν μεταφυσικό, και αδύνατο να απαντηθεί πραγματικά. Ας πάμε στο πιο απλό πώς επιλέγουμε το θέμα μιας διατριβής, ερώτημα που είναι ίσως πιο προσπελάσιμο και ελαφρώς πιο ενδιαφέρον για τον αναγνώστη του παρόντος. Θα μπορούσε κανείς να αναζητήσει τις βαθιές γραμμές που οδηγούν από τη μια επιλογή στην άλλη, και από το ένα δρομάκι στο επόμενο συγκροτώντας μια ολόκληρη πορεία. Μετά από αρκετά χρόνια προσπάθειας, πιστεύω πλέον βαθύτατα στον ρόλο της τύχης. Έτσι ο δρόμος που με έφερε να ασχοληθώ με τη Μεσσήνη και τις πρωτοβυζαντινές της αρχαιότητες της είναι σπαρμένος με μια αλληλουχία τυχαίων γεγονότων. Όσο και αν εκ των υστέρων διακρίνω μια σαφή σχέση ανάμεσα στις επιλογές που οδήγησαν εδώ, η αλήθεια είναι ότι η αρχή χάνεται σε ένα παρελθόν όπου απουσιάζει πλήρως η συγκεκριμένη πρόθεση.

Σε μια φράση θα έλεγα ότι η μελέτη μου για την πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη γεννιέται μέσα από την συνάντηση των προσωπικών μου επιστημονικών ενδιαφερόντων για μια βυζαντινή αρχαιολογία όπου τα υλικά κατάλοιπα θα βρίσκονται στο επίκεντρο της ιστορικής συζήτησης μιλώντας τα ίδια για τις κοινωνίες που τα γέννησαν, με τη Μεσσήνη, μια πόλη που μετά από δεκαετίες συστηματικής αρχαιολογικής διερεύνησης προσέφερε έναν θαυμαστό όγκο δεδομένων, ώριμη για σύνθεση.

Ιδιαίτερο ρόλο στην απόφαση, υλοποίηση και ολοκλήρωση της μελέτης για την πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη κατέχουν τρία ξεχωριστά για μένα πρόσωπα.

Πρώτη η δασκάλα μου, καθηγήτρια Όλγα Γκράτζιου, όχι μόνο γιατί δεν κουράστηκε ποτέ να με συμβουλεύει, να διαβάζει και να ξαναδιαβάζει τις διαδοχικές εκδοχές του κειμένου της διατριβής, αλλά πολύ περισσότερο γιατί στα είκοσι περίπου χρόνια γνωριμίας και συνεργασίας με εισήγαγε σε κόσμους από τους οποίους δεν έμελλε να ξαναβγώ: τον μαγικό κόσμο της βυζαντινής αρχαιολογίας, και τον κόσμο της αυστηρής και συστηματικής επιστημονικής τεκμηρίωσης και ηθικής.

Στη συνέχεια ο καθηγητής Πέτρος Θέμελης που από την πρώτη μας συνεργασία στην πανεπιστημιακή ανασκαφή της Ελευθερνας με έκανε να καταλάβω τη σημασία της ανασκαφικής διαδικασίας και την αξία της αρχαιολογικής μαρτυρίας. Μερικά χρόνια αργότερα ήταν και πάλι αυτός που με υποδέχτηκε στην ερευνητική οικογένεια της ανασκαφής της Μεσσήνης, προσφέροντας μου έκτοτε αφειδώς και χωρίς δεύτερη σκέψη υλικό και υποστήριξη.

Ξεχωριστές ευχαριστίες χρωστώ στον επιμελητή του Μητροπολιτικού Μουσείου της Νέας Υόρκης, Christopher Lightfoot, διευθυντή μου για χρόνια στην ανασκαφή του Αμορίου, για την αδιάκοπη στήριξη που μου προσέφερε και την βοήθεια να διευρύνω την οπτική μου για τη βυζαντινή αρχαιολογία, ως ένα σύνολο που ξεπερνά όρια εθνικά και γλωσσικά. Χάρης στην διαρκή ενίσχυση και καθοδήγησή του είχα την ευκαιρία σημαντικά κομμάτια

της έρευνας μου για τη Μεσσήνη να τα διεξάγω στο προνομιακό ακαδημαϊκό περιβάλλον σημαντικών πανεπιστημιακών κέντρων του εξωτερικού.

Θερμά ευχαριστώ και τα μέλη της τριμελούς συμβουλευτικής επιτροπής της διατριβής, την καθηγήτρια Τόνια Κιουσοπούλου και τον καθηγητή Πλάτωνα Πετρίδη για την ενθάρρυνση και τις χρήσιμες υποδείξεις τους. Αλλά και τους Χριστίνα Τσιγωνάκη και Ηλία Αναγνωστάκη για τις συζητήσεις για την αρχαιολογία της Μεσσήνης και την ιστορία της Μεσσηνίας.

Στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης και τους διδάσκοντές του οφείλω μια μεγάλη ευχαριστία για την ηθική υποστήριξη όλα τα χρόνια ήδη από τις προπτυχιακές μου σπουδές, αλλά και για τη συνολικότερη επιστημονική συγκρότηση μου.

Σε περιόδους, βέβαια, μεγάλης οικονομικής στενότητας που το ελληνικό δημόσιο πανεπιστήμιο στερείται τους πόρους να βοηθήσει υλικά ανάλογες έρευνες, υπήρξα ιδιαίτερα τυχερός να τύχω της αναγκαίας στήριξης από πολλούς και διαφορετικούς φορείς.

Το μεγαλύτερο τμήμα της έρευνας για τους περιηγητές και τις πρώιμες εκδόσεις για την Μεσσηνία έγινε στο Πανεπιστήμιο του Πρίνστον, όπου φιλοξενήθηκα από το Τμήμα Ιστορίας. Ένα σημαντικό τμήμα των εξόδων για βιβλία, φωτογραφίες, σχέδια και εκτυπωτικά καλύφθηκαν μέσω ενός Dissertation Grant που μου χορήγησε η Medieval Academy of America. Ίσως η πιο σημαντική υποστήριξη ήλθε από το Dumbarton Oaks Research Center στην Ουάσιγκτον, όπου φιλοξενήθηκα ως junior fellow κατά το ακαδημαϊκό έτος 2011-2012. Στο μοναδικό ακαδημαϊκό περιβάλλον του Ντάμπαρτον Όουκς γράφτηκε σημαντικό τμήμα της παρούσας διατριβής, και καλλιεργήθηκαν πολλές από τις ιδέες που θα γράφονταν αργότερα. Μέρη της έρευνας μου συντάχθηκαν κατά τη διάρκεια της παραμονής μου στην Κωνσταντινούπολη ως υπότροφος του Research Center for Anatolian Civilizations του Πανεπιστημίου Κοκ. Τέλος το Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών του Ιδρύματος Τεχνολογίας και Έρευνας και ο διευθυντής του καθηγητής Χρήστος Χατζηιωσήφ μου προσέφεραν πολύτιμη στήριξη κατά το τελευταίο έτος της συγγραφής.

Οφείλω να ευχαριστήσω το πλήθος των συναδέλφων που δέχτηκαν να συζητήσουν μαζί μου για τα διάφορα αρχαιολογικά και ιστορικά ζητήματα της περιοχής της Μεσσηνίας κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο. Ξεχωριστά θέλω να αναφέρω την Αναστασία Παγκάκη, την Σουζάνε Μεταξά, τον Θανάση Μαΐλη και τον Μιχάλη Κάππα για τις παρατηρήσεις σε υλικά και κτήρια που μοιράστηκαν μαζί μου, τον Eric Ivison και τον Edward Schoolman που με συνόδεψαν σε περιπλανήσεις ανά την Ελλάδα και το εξωτερικό και προσέφεραν οξυδερκείς επισημάνσεις για το μεσσηνιακό υλικό, τους Παναγιώτη Αγαπητό, John Haldon και Margaret Mullet για τις ατελείωτες συζητήσεις γύρω από τα όρια και τα χαρακτηριστικά της πρωτοβυζαντινής περιόδου.

Μια αρχαιολογική εργασία σαν την παρούσα ακόμη και αν υπογράφεται από έναν συγγραφέα στηρίζεται με πολλούς τρόπους στην ομαδική δουλειά των συναδέλφων που συγκροτούν από κοινού το ανασκαφικό και αναστηλωτικό Έργο της αρχαίας Μεσσήνης. Είχα την χαρά όλα αυτά τα χρόνια δουλεύοντας για τη Μεσσήνη να συνεργαστώ υπό τη διεύθυνση του Πέτρου Θέμελη με εξαιρετικούς επιστήμονες και επίλεκτους τεχνίτες, με κά-

ποιους από τους οποίους συνδεθήκαμε και με φιλικές σχέσεις. Ευχαριστώ ιδιαίτερος τους αρχαιολόγους Βούλα Μπαρδάνη, Έυη Λαμπροπούλου και Κλεάνθη Σιδηρόπουλο, τους σχεδιαστές Τάσο Παπαδόγκωνα και Γιάννη Νάκα, και το προσωπικό του γραφείου, Κική Κάβουρα, Ρίτσι Μπανάκα και Γιώργο Μανουσέλη.

Διατριβή όμως δεν γίνεται χωρίς καλούς φίλους που θα σε κρατήσουν όρθιο εκεί που η κατάσταση μοιάζει να φτάνει στο απροχώρητο. Είμαι τυχερός λοιπόν να μοιράζομαι την φιλία του Κωστή Καρπόζηλου, του Γιώργου Γάσια και του Βασίλη Κουτσούκου, ανθρώπων που σταθερά με βοήθησαν όποτε χρειάστηκε να κάνω ένα ακόμη βηματάκι προς τα εμπρός. Εξίσου σημαντικοί για την ολοκλήρωση της παρούσας μελέτης, έστω και αν δεν το έχουν πιθανότατα καταλάβει οι ίδιοι, είναι οι αδερφικοί φίλοι Θάνος Μοσχολέας και Δημήτρης Τριβέλλας τους οποίους και ευχαριστώ. Ευχαριστίες τέλος οφείλω στον Κώστα Σπαθαράκη που πέρα από τη φιλία του προσέφερε και την εξαιρετική τυπογραφική επεξεργασία και επιμέλεια της διατριβής στη μορφή που παρουσιάζεται εδώ.

Τις παραξενιές κάποιου που γράφει διατριβή ανέχτηκε με τον πιο ψύχραιμο τρόπο η σύντροφος μου στη ζωή, Εβίτα Καλογηροπούλου, βοηθώντας σημαντικά και συμβάλλοντας με τη δική της ανάλογη εμπειρία να λογικεύσουν μερικές από τις πιο σκοτεινές στιγμές αναμέτρησης μου με ένα τόσο μεγάλο πρότζεκτ. Την ευχαριστώ για όλα όσα έκανε, και ιδίως για όλα όσα έκανε χωρίς η ίδια να το γνωρίζει.

Τέλος, αναρωτιέμαι αν υπάρχει τρόπος η Επιστήμη να ξεπληρώσει το χρέος που έχει συνολικά στις μανάδες και τις οικογένειες όλων όσων προσπάθησαν να ακολουθήσουν την πορεία του ερευνητή. Η μητέρα μου για δεκαετίες υπομένει και υποστηρίζει καρτερικά και αδιαμαρτύρητα όλες τις «ανορθολογικές» επιλογές του αρχαιολόγου γιού της, και γι' αυτό της οφείλω ένα μεγάλο ευχαριστώ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ι. Ο ΧΡΟΝΟΣ, Ο ΤΟΠΟΣ ΚΑΙ ΤΟ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ

A. Ο Χρόνος

Επιλέγοντας κανείς να ασχοληθεί με την ιστορία και την αρχαιολογία της περιόδου αμέσως μετά την ίδρυση της Κωνσταντινούπολης, ως πρωτεύουσας του αναμορφωμένου ρωμαϊκού κράτους, και μέχρι τους χρόνους οριστικής σχηματοποίησης των μεσαιωνικών χαρακτηριστικών της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, ένα από τα πρώτα μεγάλα ζητήματα που έχει να αντιμετωπίσει είναι η περιοδολόγηση. Πρώτα γιατί οι τρόποι που επιλέγουμε να ονομάσουμε το παρελθόν είναι σημαντικοί από μόνοι τους, καθώς μαρτυρούν πολλά για τη δική μας εποχή και τις ιδέες που κουβαλάμε. Αλλά κυρίως γιατί η συζήτηση γύρω από τις τομές, συνέχειες, μεταμορφώσεις, κρίσεις και αλλαγές στην ιστορία είναι μια συζήτηση για την ουσία της ιστορίας. Είτε αυτή είναι μια συγχρονική ή διαχρονική αφήγηση, μια ιστορία της συντομότερης ή της μεγαλύτερης δυνατής διάρκειας, είτε μια αφήγηση για έναν συγκεκριμένο τόπο ή μια ολόκληρη οικουμένη, είτε μια αφήγηση των συναισθημάτων, των φόβων, των ιδεών ή μια αφήγηση της οικονομικής βάσης.

Στην παρούσα, αρχαιολογική μελέτη, προκειμένου να αναλύσουμε και να κατανοήσουμε την εξέλιξη του πρωτοβυζαντινού οικισμού της Μεσσήνης θα βασιστούμε στα υλικά κατάλοιπα από το 300 μ.Χ. ως το 800 μ.Χ. περίπου, όπως αυτά προέκυψαν από τη συνεχιζόμενη ανασκαφή της θέσης. Η επιλογή των χρονικών ορίων γίνεται γιατί προϋποθέτουμε ότι εντός αυτών διαμορφώνονται, μια ή και περισσότερες, διακριτές ιστορικές φάσεις. Πρόκειται ουσιαστικά για μια μακρά περίοδο εντός της ακόμη μεγαλύτερης χρονικής διάρκειας που ονομάζεται συνολικότερα ιστορία του Βυζαντίου. Για την περίοδο που μας ενδιαφέρει μέσα από πολύ διαφορετικές επεξεργασίες συνεχίζεται μέχρι και σήμερα μια μεγάλη συζήτηση γύρω από την ονοματοδοσία αλλά και τον καθορισμό των ορίων της. *Πρώτη ή Πρώιμη Βυζαντινή Περίοδος*,¹ *Υστερο Ρωμαϊκό Κράτος*,² *Ανατολικό Ρωμαϊκό Κράτος*,³ *Παλαιοχρι-*

¹ Gary Vikan, *Early Byzantine Pilgrimage Art*, Ουάσιγκτον Ντι Σι 2010².

² Leslie Brubaker και John Haldon, *Byzantium in the Iconoclast Era, c. 680-850: A History*, Καίμπριτζ 2011.

³ Cécile Morrisson κ.ά., *Le Monde Byzantin*, τ. 1: *L'Empire romain d'Orient, 330-641*, Παρίσι 2004 (= *Ο Βυ-*

στιανική Εποχή,⁴ Ύστερη Αρχαιότητα,⁵ είναι οι κυρίαρχες χρονολογικές κατατάξεις, όλες με μακρό ιστοριογραφικό παρελθόν πίσω τους, όλες ζωντανές και σε χρήση μέχρι και σήμερα.⁶ Ακόμη περισσότερο οι περιοδολογήσεις αυτές ανάλογα με την περίσταση, κυρίως γεωγραφική, είτε ενσωματώνουν, είτε αποκλείουν τους κρίσιμους 7ο και 8ο αιώνα, μια περίοδο που παραδοσιακά οι μελετητές του Δυτικού Μεσαίωνα διαχωρίζουν και ονομάζουν *Πρώιμο Μεσαίωνα*.⁷

Στη σύγχρονη βιβλιογραφία του πρώιμου Βυζαντίου έχουμε συχνά πλέον μια ακόμη περιοδολόγηση που αφορά κατά κανόνα τον 7ο και 8ο αι. και η οποία έχει πάλι πολλές ονομασίες με διαφορετικά νοήματα και συχνά και όρια: *Σκοτεινοί Χρόνοι*,⁸ *Μεταβατικοί Αιώνες*,⁹ *Πρώιμος Μεσαίωνα*,¹⁰ *Μετα-ρωμαϊκή Εποχή*,¹¹ *Πρώτη ή Πρώιμη Βυζαντινή Περίοδος*,¹² και για πολλούς κεντροευρωπαίους μελετητές *Εποχή των Μεταναστεύσεων*.¹³

Η πολλαπλότητα των ονομασιών, όσο κι αν δημιουργεί σύγχυση στη συζήτηση, δηλώνει πλούτο ιδεών και απόψεων για την ιστορία της πρώιμης βυζαντινής αυτοκρατορίας αλλά και τον κομβικό ρόλο της περιόδου αυτής για την κατανόηση συνολικότερων φαινομένων στον μεσογειακό και ευρύτερο ευρωπαϊκό χώρο. Όπως πάντοτε όμως οι λέξεις και οι όροι φέρουν σημαντικό ιδεολογικό φορτίο και επιτελούν ρόλο στις ιστοριογραφικές κατασκευές. Ίσως το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα σήμερα είναι η έννοια της Ύστερης Αρχαιότητας που χρησιμοποιείται για να περιγράψει ολόκληρο τον Μεσογειακό, και όχι μόνο, κόσμο από τα χρόνια του Μάρκου Αυρήλιου μέχρι και τον Μωάμεθ περίπου. Από τη δεκαετία του '70 και μετά, με βασικά κέντρα διάδοσης τις Η.Π.Α. και τη Γερμανία και κάτω από πολλαπλές επιδράσεις που έχουν την πηγή τους στον αυστριακό ιστορικό της τέχνης Alois Riegl¹⁴ και τον Γάλλο θεολόγο Henri-Irénée Marrou¹⁵ και εδραιώθηκαν στη συνέχεια

ζαντινός Κόσμος. *Η Ανατολική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία (330-641)*, μετ. Αναστασία Καραστάθη, Αθήνα 2007).

⁴ Ο όρος παλαιοχριστιανικός χρησιμοποιείται συνήθως για την τέχνη και την αρχαιολογία της περιόδου: δεσ λ.χ. Jean-Michel Spieser (επιμ.), *Architecture Paléochrétienne*, Παρίσι 2011· ή τη μελέτη για το Άργος: Anastasia Oikonomou-Laniado, *Argos Paléochrétienne: Contribution à l'étude du Péloponnèse byzantin*, Οξφόρδη 2003.

⁵ Gillian Clark, *Late Antiquity: A Very Short Introduction*, Οξφόρδη 2011, 1-13.

⁶ Δες και τον αντίστοιχο προβληματισμό στο: Πλάτων Πετρίδης, *Πρωτοβυζαντινή κεραμική του ελλαδικού χώρου*, Αθήνα 2013, 17-18.

⁷ Chris Wickham, *Framing the Early Middle Ages: Europe and the Mediterranean 400-800*, Οξφόρδη 2005, 1-14.

⁸ Timothy Gregory, *A History of Byzantium*, Chichester 2010², 160-197· Ελεονώρα Κουντουρά-Γαλάκη (επιμ.), *Οι Σκοτεινοί Αιώνες του Βυζαντίου (7ος-9ος αι.)*, Αθήνα 2001.

⁹ Robert Ousterhout, *Master builders of Byzantium*, Πενσυλβάνια 2008², 3-5.

¹⁰ Mark Whittow, Early Medieval Byzantium and the End of the Ancient World, *Journal of Agrarian Change* 9.1 (2009), 134-153.

¹¹ Joachim Henning, *Post-Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium*, Berlin 2007.

¹² Leslie Brubaker και John Haldon, *Byzantium in the Iconoclast Era, c. 680-850: a history*, Καίμπριτζ 2011, 1-8.

¹³ Tivadar Vida και Thomas Völling, *Das Slawische Brandgräberfeld von Olympia*, Ράντεν 2000.

¹⁴ Alois Riegl, *Late Roman Art Industry*, μετ. Rolfes Winke, Ρώμη 1985.

¹⁵ Τα πρώτα έργα του Μαρρου όπου με αφορμή τα χρόνια του Αυγουστίνου εισάγει την έννοια της Ύστερης Αρχαιότητας χρονολογούνται στα τέλη της δεκαετίας του '30. Για μια πιο συγκροτημένη εικόνα όμως δεσ: Henri-Irénée Marrou, *Décadence romaine ou Antiquité tardive? IIIe-VIe siècles*, Παρίσι 1977.

μέσα από το έργο του βρετανού ιστορικού Peter Brown,¹⁶ η Ύστερη Αρχαιότητα τείνει να μονοπωλήσει τη σχετική ιστορική βιβλιογραφική παραγωγή. Την οριστική υπερίσχυση του όρου Ύστερη Αρχαιότητα έσπευσαν μάλιστα να επιβεβαιώσουν το 1999 σχεδόν πανηγυρικά ορισμένοι από τους βασικούς εισηγητές του: Πήτερ Μπράουν, Glen Bowersock και Oleg Grabar, γράφοντας: «Έχει πλέον φτάσει η ώρα που οι επιστήμονες, οι φοιτητές αλλά και το μορφωμένο κοινό γενικότερα πρέπει να αντιμετωπίζει την περίοδο από το 250 ως το 880 μ.Χ. ως μια διακριτή και ιδιαίτερα καθοριστική περίοδο που στέκεται ξεχωριστή.»¹⁷

Η σποραδική αντίθεση στον υπερτονισμό της Ύστερης Αρχαιότητας ως τη βασική περιοδοποίηση του πρώιμου Βυζαντίου έλαβε πιο σαφή χαρακτηριστικά από τα τέλη της δεκαετίας του '90 εκφρασμένη κυρίως από τον ιταλό ιστορικό Andrea Giardina, ερευνητή στο Ινστιτούτο Γκράμισι, που κωδικοποίησε πρώτος την έκρηξη της Ύστερης Αρχαιότητας όπως την ονόμασε.¹⁸ Η θέση αυτή υιοθετήθηκε ευρύτερα από ιστορικούς οι οποίοι επέμειναν ότι η ανάγνωση της Ύστερης Αρχαιότητας από τον Μπράουν, καθιστά αδύνατη την οποιαδήποτε απόπειρα χρονολόγησης επί τη βάση ιστορικών γεγονότων, και άχρηστες τις έννοιες της κρίσης και της παρακμής.¹⁹ Πρόκειται για μια συζήτηση που ακόμη μαίνεται και ήδη έχει έντονες αντιδράσεις από τους θιασώτες μιας μακράς μεταβατικής (ουσιαστικά όμως αμετάβατης) Ύστερης Αρχαιότητας.²⁰

Η συζήτηση όμως αναδεικνύει ένα πραγματικό ζήτημα πέρα από την ονομασία. Ο όρος «μετάβαση» (transition) είναι εξαιρετικά φορτισμένος όταν μιλάμε για την περίοδο από τον 4ο ως τον 8ο αι., αλλά και γενικότερα. Οι ρίζες του βρίσκονται στη μαρξιστική θεωρία και περιγράφει ουσιαστικά την κοπιώδη και πολύπλοκη διαδικασία αντικατάστασης του ενός τρόπου παραγωγής από τον επόμενο.²¹ Ουσιαστικά ενέχει την έννοια της παρακμής του παλαιού και της ανάδυσης ενός καινούριου κοινωνικο-οικονομικού συστήματος. Έτσι και μια μεταβατική εποχή σημαίνει ένα διάστημα περάσματος ανάμεσα σε δύο περιόδους, όπου οι συνθήκες ωριμάζουν προς μια αλλαγή που είναι τόσο βαθιά ώστε να δημιουργήσει ένα χαρακτήρα τομής. Στις κοινωνικές επιστήμες «μετάβαση» είναι ένας ισχυρός

¹⁶ Peter Brown, *The World of Late Antiquity: AD 150-750*, Νέα Υόρκη 1971, (= *Ο κόσμος της ύστερης αρχαιότητας: 150-750 μ.Χ. μετ.* Ελένη Σταμπόγλη, Αθήνα 1998).

¹⁷ Glenn W. Bowersock, Peter Brown και Oleg Grabar (επιμ.), *Late Antiquity: a Guide to the Postclassical World*, Καϊμπριτζ 1999, ix.

¹⁸ Andrea Giardina, *Esplosione di tardoantico*, *Studi Storici* 40 (1999), 157-180.

¹⁹ Arnaldo Marcone, *A Long Late Antiquity?: Considerations on a Controversial Periodization*, *Journal of Late Antiquity* 1 (2008), 4, όπου και σύνοψη της μέχρι τώρα αντιπαράθεσης· επιπλέον ανάλυση των επιχειρημάτων για μια άρνηση της εκτεταμένης χρήσης του όρου στο: Andrea Giardina, *The Transition to Late Antiquity*, στο: Walter Scheidel, Ian Morris και Richard Saller (επιμ.), *The Cambridge Economic History of the Greco-Roman World*, Καϊμπριτζ 2007, 743-768.

²⁰ Garth Fowden, *Elefantiasi del Tardoantico?*, *JRA* 15 (2002), 681-686· Averil Cameron, *The 'Long' Late Antiquity: a Late Twentieth-century Model*, στο: T. P. Wiseman (επιμ.), *Classics in Progress: Essays on Ancient Greece and Rome*, Οξφόρδη 2002, 165-191· της ίδιας, *Ideologies and Agendas in Late Antique Studies*, στο: Luke Lavan και William Bowden (επιμ.), *Theory and Practice in Late Antique Archaeology*, Λάντνεν 2003, 3-24.

²¹ E. J. Hobsbawm, *Εισαγωγή*, στο: Karl Marx, *Προκαπιταλιστικοί Οικονομικοί Σχηματισμοί*, μετ. Θ. Καλοπίσης, Αθήνα 1983, 39-65.

όρος και όχι ένα απλό συνώνυμο της «μεταμόρφωσης.» Αυτό καθιστά τις μακρές μεταβατικές περιόδους άνευ νοήματος, καθώς έτσι χάνεται τόσο η έννοια της τομής όσο και της αλλαγής.²²

Στη μελέτη μιας πόλης, όπως στην περίπτωση της Μεσσήνης ένα από τα πρώτα ζητούμενα είναι η κατανόηση ακριβώς των αλλαγών αυτών που συνιστούν τη μετάβαση και ο πιθανός εντοπισμός τους στο χρόνο. Προκειμένου σε δεύτερο επίπεδο να παρακολουθήσουμε αυτή τη διαδικασία και να διακρίνουμε τη νέα συνθήκη που ανατέλλει και διαμορφώνεται κάθε φορά. Οπότε η επιλογή του χρόνου πρώτα απ' όλα δημιουργεί ένα σχετικά ουδέτερο/αντικειμενικό πλαίσιο μέσα στο οποίο καλούμαστε να δούμε συνέχειες και μεταβολές και εντέλει πως εφαρμόζονται τα γνωστά σχήματα περιοδολόγησης.

Επιλέγουμε λοιπόν εδώ ως πλαίσιο αναφοράς και μόνο, ένα χρονολογικό σχήμα που ακολουθεί περισσότερο την έννοια της Πρώτης Βυζαντινής περιόδου για τους πρώτους αιώνες της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας και επιχειρεί να ανιχνεύσει στα τέλη του βου αιώνα την αλλαγή που αποτυπώνεται ευκρινώς σε όλα σχεδόν τα επίπεδα της ζωής: στην πολιτική οργάνωση αλλά και στην υλική και πνευματική παραγωγή του Βυζαντινού Κράτους.²³

Οφείλουμε να σημειώσουμε ότι στην αρχαιολογία όπως και σε αρκετές δημοσιεύσεις πρώιμων βυζαντινών αρχαιολογικών υλικών στον ελλαδικό χώρο ιδίως από μελετητές που επηρεάζονται από τις ιστοριογραφικές εξελίξεις πέραν του Ατλαντικού χρησιμοποιείται συστηματικά το σχήμα της Ύστερης Αρχαιότητας.²⁴ Κατά τη γνώμη μας πέρα από τη σύγχρονη κριτική στη διευρυμένη εφαρμογή του όρου *Ύστερη Αρχαιότητα* η χρήση της τριμερούς περιοδολόγησης της ιστορίας του Βυζαντινού κράτους (Πρώιμη, Μέση και Ύστερη) είναι πιο λειτουργική και ιδιαίτερα αναφορικά με τα υλικά από τη Μεσσήνη καθώς λαμβάνει υπόψη τόσο τη μέχρι τώρα συντελεσθείσα έρευνα,²⁵ όσο και τα επιχειρήματα που παραθέσαμε παραπάνω.²⁶

²² Andrea Giardina, *Marxism and Historiography: Perspectives on Roman History*, στο: Chris Wickham (επιμ.), *Marxist History-writing for the Twenty-first Century*, Οξφόρδη 2007, 29-30.

²³ Ο όρος πρωτοβυζαντινός ανάγεται ήδη στην επισκόπηση της βυζαντινής λογοτεχνίας από τον Κρουμπάχερ το 1897: Παναγιώτης Αγαπητός, *Karl Krumbacher and the History of Byzantine Literature*, *BZ* 108 (2015), 28.

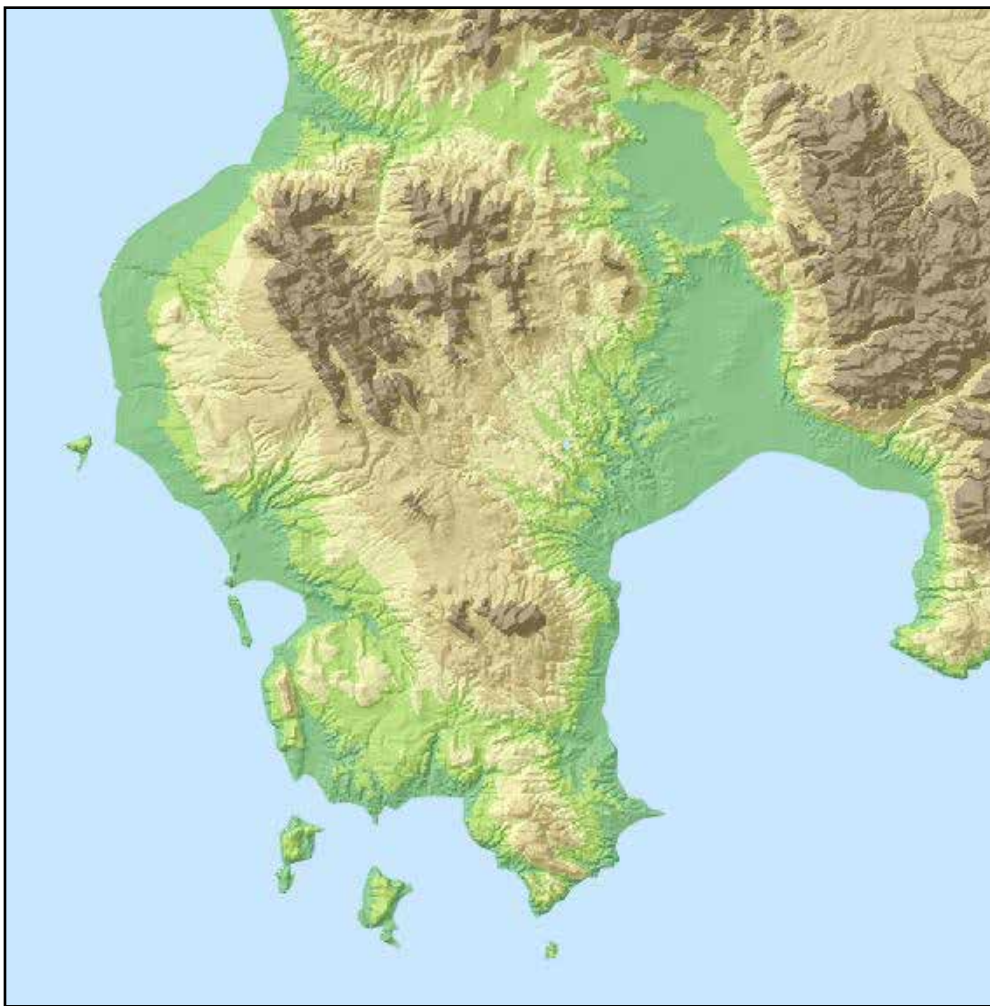
²⁴ Μια αναλυτική συζήτηση για την περιοδολόγηση των μετα-κλασικών αρχαιολογικών υλικών στο: Joanita Vroom, *After Antiquity: Ceramics and Society in the Aegean from the 7th to 20th Century A.C., a Case Study from Boeotia, Central Greece*, Λάιντεν 2003, 27 κ.ε.

²⁵ Κυρίως, δεσ: Πέτρος Θέμελης και Βούλα Κόντη (επιμ.), *Πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη και Ολυμπία: Αστικός και αγροτικός χώρος στη Δυτική Πελοπόννησο*, Αθήνα 2002· σύνοψη νεότερων μελετών στο Κ2.Π.γ.

²⁶ Μια σύνοψη της συζήτησης για την ιστορία της πρωτοβυζαντινής αρχαιολογίας στην Ελλάδα τους όρους και τα αντικείμενα στο: Πλάτων Πετρίδης, *Late Roman/Early Byzantine archaeology in Greece: a 'gateway' to the Period of Transformations*, *Pharos* 20 (2014), 269-290.

B. Ο τόπος (Η μεσσηνιακή γη)

Για να προσεγγίσουμε σήμερα τον οικισμό της Μεσσήνης και την εξέλιξη του κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο, είναι αναγκαίο πρώτα να δούμε την ευρύτερη περιοχή της Μεσσηνίας. Αυτή αποτελεί το περιβάλλον μέσα στο οποίο αναπτύσσεται η Μεσσήνη και ορίζει σε μεγάλο βαθμό την ενδοχώρα που σε διάφορες ιστορικές στιγμές η πόλη έλεγχε και εκμεταλλευόταν. Επιπλέον θα εξετάσουμε το δίκτυο οικισμών, λιμανιών, αγροτικών περιοχών και προσβάσεων που πλαισιώνουν και σημασιοδοτούν τη θέση και εξέλιξη της Μεσσήνης σε σχέση με τη Μεσσηνία και την ενδοχώρα της αυτή.

Χάρτης 1.1.β.1 Γεωμορφολογικός χάρτης Μεσσηνίας (υπόβαθρο ASCSA GIS data)

Η περιοχή της ιστορικής Μεσσηνίας που σε μεγάλο βαθμό ταυτίζεται με τα όρια του νομού Μεσσηνίας του νέου Ελληνικού κράτους αποτελεί και γεωγραφικά μια ενότητα. Ανοίγεται στη δυτική και νότια πλευρά της προς τη Μεσόγειο: στα δυτικά με μια σειρά καλών λιμένων και νησίδων που αποτελούσαν από την αρχαιότητα σημαντικούς σταθμούς για τη ναυσιπλοΐα, και στα νότια με τον βαθύ και υπήνεμο Μεσσηνιακό κόλπο. Στα βόρεια και ανατολικά ορίζεται προς την υπόλοιπη Πελοπόννησο από δύο μεγάλους και σχετικά

δύσβατους ορεινούς όγκους που αποτελούσαν πάντοτε το φυσικό σύνορο: στα βόρεια τα Αρκαδικά όρη τη διαχωρίζουν από την Ηλεία και την Αρκαδία, και στα ανατολικά η οροσειρά του Ταΰγετου αποτελεί σχεδόν αδιάβατο όριο προς τη Λακωνία.

Εντός του μεσσηνιακού χώρου δημιουργείται ένα όριο από τα σχετικά χαμηλά όρη της Κυπαρισσίας ή Κοντοβούνια (περ. 1.200 μ.) που υψώνονται ανατολικά της πόλης της Κυπαρισσίας μέχρι την Πύλο.²⁷ Στα δυτικά των ορέων της Κυπαρισσίας και παράλληλα προς το Ιόνιο Πέλαγος σχηματίζονται μικρές πεδιάδες, κυρίως στην Κυπαρισσία, στα Φιλιατρά, στους Γαργαλιάνους, στην Πύλο και στη Μεθώνη. Στο βορειότερο όριο του συστήματος αυτού των πεδιάδων χύνεται στη θάλασσα ο ποταμός Νέδας, που αποτελεί ένα επιπλέον φυσικό όριο της μεσσηνιακής γης προς Βορρά.

Ανατολικά της οροσειράς της Κυπαρισσίας και σε μια περιοχή που περικλείεται στο ανατολικό πέρας της από τον Ταΰγετο απλώνεται η εύφορη κεντρική πεδιάδα της Μεσσηνίας. Η πεδιάδα αυτή ανοίγεται νότια στον Μεσσηνιακό κόλπο, σχηματίζοντας ένα ευρύ θαλάσσιο μέτωπο που ξεκινά από την κωμόπολη της σύγχρονης Μεσσήνης (Νησί)²⁸ μέχρι την πόλη της Καλαμάτας. Το βόρειο τμήμα της πεδιάδας συγκλίνει στον κάμπο του Μελιγαλά (την αρχαία Στενύκλαρο). Η πεδιάδα της Μεσσηνίας διαθέτει άφθονα νερά και διασχίζεται από ένα τουλάχιστον μεγάλο ποταμό, τον Πάμισο (ή Βαλύρα στο βορειότερο τμήμα του), που τη διατρέχει μέχρι να εκβάλει στον Μεσσηνιακό κόλπο, αλλά και από άλλους μικρότερους παραπόταμους με ροή όλο τον χρόνο (εικ. 1).

Στο μέσο σχεδόν της πεδιάδας της Μεσσήνης υψώνονται οι ανατολικότερες κορυφές του κεντρικού ορεινού όγκου, αυτές της Ιθώμης (περ. 800 μ.) και της Εύας (εικ. 2). Οι κορυφές αυτές αποκομμένες από τον κυρίως ορεινό όγκο ορθώνονται σαν νησίδες εν τω μέσω πεδινών περιοχών. Στους πρόποδες της Ιθώμης και της Εύας αναπτύχθηκε ο οικισμός της αρχαίας Μεσσήνης. Η Μεσσήνη έτσι μολονότι οχυρωμένη πίσω από την κορυφή της Ιθώμης είχε εύκολη πρόσβαση στον μεσσηνιακό κάμπο, και ιδίως στο βόρειο τμήμα του που πιθανότατα ήταν το *Στενυκλαρικόν πεδίων* περιοχή που μνημονεύεται συχνά σε αρχαίες πηγές.

Εκτός από τα δύο αυτά πεδινά-ορεινά συστήματα, του κάμπου της Μεσσηνίας και των μικρότερων κάμπων της Κυπαρισσίας-Πυλίας, υπάρχουν επίσης δύο ακόμη διακριτές περιοχές. Στα ανατολικά του Μεσσηνιακού κόλπου βρίσκεται η περιοχή που σήμερα ονομάζεται Έξω Μάνη ή Μεσσηνιακή Μάνη. Η Μεσσηνιακή Μάνη απλώνεται στους νοτιοδυτικούς πρόποδες του Ταΰγετου καταλαμβάνοντας μεγάλο τμήμα της δυτικής πλευράς των παραλίων του Μεσσηνιακού κόλπου συμπεριλαμβανομένης της παραλιακής κωμόπολης της Καρδαμύλης. Η άλλη περιοχή βρίσκεται στη δυτική πλευρά του Μεσσηνιακού κόλπου

²⁷ Αναστάσιος Παναγιωτόπουλος, *Μεσαιωνικής Μεσσηνίας ιστορικογεωγραφικά και Κοντοβουνίων οικιστικά*, Αθήνα 2007, 9-17.

²⁸ Μεσσήνη ονομάζεται σήμερα η κωμόπολη που βρίσκεται στις εκβολές του Παμίσου ποταμού και βρίσκεται λίγα χιλιόμετρα δυτικά της Καλαμάτας, και δεν έχει καμία σχέση με την αρχαία Μεσσήνη. Ο οικισμός στη θέση αυτή ονομαζόταν μέχρι και τον 19ο αι. Νησί, καθώς έστεκε στο μέσο του έλους που διαμορφωνόταν στο δέλτα του ποταμού. Το όνομα Μεσσήνη είναι αποτέλεσμα ονοματοδοσίας στα μέσα του 19ου αι. (ΦΕΚ 57Α, σ. 669 (22/09/1867))

και ουσιαστικά αποτελεί το δυτικότερο από τα τρία μεγάλα ακρωτήρια της Πελοποννήσου, αυτό του Ακρίτα. Η περιοχή αυτή είναι σχετικά ορεινή με το χαμηλό όρος Λυκόδημο να κυριαρχεί και οικισμούς και χωριά στην παραλιακή ζώνη, κυρίως το Πεταλίδι και την Κορώνη.

Σε κάποιο βαθμό οι διακριτές γεωγραφικές μικροενότητες της Μεσσηνιακής γης αποτυπώνονται και στις τέσσερις ιστορικές επαρχιακές διοικητικές διαιρέσεις του νομού που συστήθηκαν ήδη από τον 19ο αιώνα. Η επαρχία Καλαμάτας που περιλάμβανε την πόλη της Καλαμάτας και το τμήμα της μεσσηνιακής Μάνης που απλώνεται δυτικά της πόλης. Η επαρχία Μεσσήνης καταλάμβανε το κεντρικό τμήμα του νομού, το μεγαλύτερο μέρος της Μεσσηνιακής πεδιάδας, και είχε έδρα την κωμόπολη της Μεσσήνης (Νησί). Η επαρχία Πυλίας με έδρα την Πύλο περιλάμβανε όλο το νοτιοδυτικό άκρο του νομού, περιλαμβανομένης της Μεθώνης και της Κορώνης. Και τέλος η επαρχία Τριφυλίας με έδρα την Κυπαρισσία περιλάμβανε το μεγαλύτερο τμήμα των δυτικών ακτών της Μεσσηνίας και τις πεδιάδες που ανοίγονται στα δυτικά των Κοντοβουνίων. Στα γεωγραφικά όρια των μεσσηνιακών επαρχιών του 19ου αι. μπορούμε να βρούμε διαιρέσεις που χάνονται στο ιστορικό παρελθόν: η επαρχία Μεσσήνης συμπίπτει σε μεγάλο βαθμό με την επικράτεια της αρχαίας πόλης της Μεσσήνης και τη σφαίρα επιρροής της, η επαρχία Τριφυλίας ορίζει τον πεδινό χώρο γύρω από την αρχαία Κυπαρισσία που αναπτύσσεται ιδίως στα ρωμαϊκά χρόνια, η επαρχία Πυλίας περιλαμβάνει τους βασικούς λιμένες της Μεσσηνίας που βρίσκονταν στις σημαντικότερες ναυτικές οδούς διασύνδεσης Ανατολής και Δύσης, και τέλος η επαρχία Καλαμάτας περιορίζεται στη μεθοριακή περιοχή του Ταυγέτου και της Μάνης.

Η πόλη της Μεσσήνης τοποθετημένη στα μεσόγεια της Μεσσηνίας αποτελεί κατά έναν τρόπο τον πυρήνα της μεσσηνιακής χώρας. Σε ίση σχεδόν απόσταση από όλες τις άλλες περιοχές της Μεσσηνίας επιβλέπει την ενδοχώρα. Αξιοποιεί πλήρως τη γεωμορφολογία για την άμυνά της καθώς είναι χτισμένη σε θέση που περιβάλλεται από βουνά, τα οποία ενσωματώνονται και αξιοποιούνται και στις ελληνιστικές οχυρώσεις της πόλης. Οι βουνοκορυφές προσφέρουν εξαιρετικές δυνατότητες κατόπτευσης του μεσσηνιακού κάμπου μέχρι τον μεσσηνιακό κόλπο στα νότια. Ταυτόχρονα διαθέτει άφθονη καλλιεργήσιμη γη τόσο στο άμεσο περιβάλλον της ανέμεσα στα όρη της, αλλά και αμέσως βορειότερα και ανατολικότερα, πέρα από τα βουνά. Η επιλογή της θέσης της Μεσσήνης συγκεφαλαιώνει μια σειρά από πλεονεκτήματα σε συγκεκριμένες εποχές και ιστορικές συγκυρίες που πιθανόν όμως να αποτέλεσαν μειονεκτήματα σε επόμενες.

Γ. Το όνομα (Μεσσήνη, Ιθώμη, Βουλκάνο, Μαυρομάτι, Σιμίτζα, Αρσινόη)

Το ζήτημα της ονοματοδοσίας και των ονομάτων που θα μας απασχολήσει εδώ, είναι αρκετά περιπλεγμένο.²⁹ Επιβάλλει την αναγκαία κατάδυση στα βασικά τοπωνυμικά της άμεσης

²⁹ Πάννης Πίκουλας, *Λεξικό των οικισμών της Πελοποννήσου: παλαιά και νέα τοπωνύμια*, Αθήνα 2001,

Χάρτης 1.Ι.γ.1 Μεσσηνία, τα παραδοσιακά τοπωνύμια (Παναγιωτόπουλος, *Μεσαιωνική Μεσσηνία, Ιστοριογεωγραφικά*, 73, πίν. 1)

περιοχής στην οποία σήμερα εντοπίζονται τα αρχαιολογικά κατάλοιπα της αρχαίας και μεσαιωνικής πόλης. Η αναζήτηση του ονόματος της αρχαίας Μεσσήνης προσκρούει ήδη από το βασικό όνομα, το οποίο αντιμετωπίζεται στις σχετικές πηγές, τόσο σε αρχαίες, όσο και σε μεσαιωνικές ή στους νεότερους περιηγητές, με μεγάλη ελευθερία και ποικιλία. Βασική αιτία είναι ότι η Μεσσήνη σε διάφορες στιγμές της ιστορίας της, ιδίως της αρχαιότερης, θεωρούνταν πρωτεύουσα της ευρύτερης περιοχής της Μεσσηνίας, μιας περιοχής που γενικά αντιστοιχεί στον σημερινό νομό Μεσσηνίας. Ως αποτέλεσμα είναι ενίοτε δύσκολο να διακρίνουμε πότε γίνεται λόγος για τη Μεσσηνία γενικότερα, και πότε για τη Μεσσήνη συγκεκριμένα, όπως άλλωστε παρατηρεί ήδη από τον 2ο αι. μ.Χ. ο αλεξανδρινός γραμματικός Αίλιος Ηρωδιανός: Μεσσήνη καὶ χώρα καὶ πόλις.³⁰ Η αναγνώριση γίνεται ακόμη δυσχερέστερη στην περίπτωση του επιθέτου που προκύπτει από τα τοπωνύμια αυτά, που είναι ταυτόσημο: *μεσσηνιακός,-η* και *μεσσήνιος,-α*.³¹

Η περιπλοκή γύρω από το όνομα της Μεσσήνης περιπλέκεται περισσότερο καθώς στη

όπου όλα τα νέα τοπωνύμια: αρ. 506 (Αρσινόη/Σιμίζα), αρ. 2392 (Μαυρομάτιον), αρ 2646 (Μονή Βουλκά-νου).

³⁰ Αίλιος Ηρωδιανός, *Περί Καθολικής Προσωδίας*, 330.34.

³¹ Δ. Δημητράκου, *Μέγα Λεξικόν όλης της Ελληνικής Γλώσσας*, τ. 9, Αθήνα 1964, 4594.

νεότερη εποχή το όνομα Μεσσήνη δόθηκε στην κωμόπολη που βρίσκεται κοντά στην παραλία του μυχού του μεσσηνιακού κόλπου και μόλις λίγα χιλιόμετρα δυτικά της Καλαμάτας, το Νησί, όπως ήταν γνωστό κατά τα νεότερα χρόνια.³² Η απόδοση αυτή σχετίζεται αφενός με ζητήματα τοπικών διεκδικήσεων και διαχείρισης εξουσίας, αφετέρου όμως και σε μια παλαιά λανθασμένη άποψη για τη θέση της αρχαίας Μεσσήνης, σύμφωνα με την οποία η αρχαία πόλη βρισκόταν πολύ πιο κοντά στην ακτογραμμή.³³ Είναι άλλωστε συχνό το φαινόμενο κατά τον 19ο και πρώιμο 20ο αιώνα να αποδίδονται νέα ονομαστικά σε οικισμούς και χωριά που μετονομάζονται με βάση λάθος ταυτίσεις αρχαιολογικών θέσεων.³⁴

Η Μεσσήνη αναφέρεται από τον γεωγράφο Πτολεμαίο στα 150 περίπου μ.Χ. ως μια από τις πόλεις που βρίσκονται στο μεσσηνιακό κόλπο μαζί με τις Φαρές και την Ασίνη, ενώ η Ιθώμη αναφέρεται σε άλλο σημείο του κειμένου μόνη της ως μεσόγειος μεσσηνιακή πόλη.³⁵ Δεν γνωρίζουμε αν εννοείται η πόλη ή το όρος, ή σε ποιές περιπτώσεις αυτά ταυτίζονται σε ένα και το αυτό μέρος. Ίσως να πρόκειται για σφάλμα του συγγραφέα, ένδειξη αντίληψης για την πόλη ως ανοιχτή προς τη θάλασσα ή απόδειξη των αλλαγών και του σχετικής ασάφειας που επικρατούσε στα περί τη Μεσσήνη στοιχεία.

Φαίνεται λοιπόν ότι ήδη από την αρχαιότητα υπήρχε σύγχυση αναφορικά με το όνομα του οικισμού. Η πόλη της Μεσσήνης ιδρύθηκε το 369 π.Χ. από τον Επαμεινώνδα, στη θέση που μέχρι τότε υπήρχε, σύμφωνα με τις πηγές³⁶ αλλά και με την αρχαιολογική διερεύνηση,³⁷ ένας μικρότερος αρχαιότερος οικισμός. Αυτός ονομαζόταν πιθανότατα Ιθώμη, καθώς βρισκόταν στους πρόποδες του όρους Ιθώμη, χωρίς όμως να είναι σαφές ποιος έδωσε το όνομα στον άλλο, το βουνό στον οικισμό ή αντίστροφα.³⁸ Πάντως και μετά τη δημιουργία της πόλης της Μεσσήνης, το όρος συνέχισε να ονομάζεται Ιθώμη, και το ιερό του Δία που έστεκε στην κορυφή του βουνού, εκεί που σήμερα βρίσκεται το μεταβυζαντινό μοναστήρι

³² ΦΕΚ 57Α, σ. 669 (22/09/1867)· Ελένη Κυραμαργιού, Καινούρια Ονόματα – Καινούριος Χάρτης: οι μετονομασίες των οικισμών της Ελλάδας, 1909-1928, *Τα Ιστορικά* 52 (Ιουν 2010), 4-7.

³³ Δες Κ2.Ι.β.

³⁴ Ενδιαφέρον προς σύγκριση παράδειγμα είναι η περίπτωση της Ελεύθερας στην Κρήτη, όπου δύο γεωτομικά χωριά του ορεινού Μυλοποτάμου, τα Αναχουρδομέτοχα και ο Πρινές βρισκόνταν κοντά στη θέση που ιστορικά πιστευόταν ότι βρίσκεται η αρχαία πόλη. Το 1933 [ΦΕΚ 179Α, σ. 974-975 (05/07/1933)] το δυτικότερο από τα δύο, τα Αναχουρδομέτοχα, μετονομάστηκε σε Ελεύθερα, όταν όμως ξεκίνησαν οι ανασκαφές του Πανεπιστημίου Κρήτης τη δεκαετία του '80 αποκαλύφθηκε ότι η θέση της αρχαίας πόλης ήταν εκεί που σήμερα βρίσκεται το ανατολικότερο από τα δύο χωριά, ο Πρινές. Το οποίο με τη σειρά του μετονομάστηκε [ΦΕΚ 87Α, σ. 892β-892γ (09/06/1987)] σε Αρχαία Ελεύθερα, με το προφανές πρόβλημα σήμερα να υφίστανται τουλάχιστον πέντε διαφορετικά τοπωνύμια (παλιές και νέες ονομασίες).

³⁵ Alfred Stükelberger και Gerd Graßhoff (επιμ.), *Klaudios Ptolemaios, Handbuch der Geographie*, Βασιλεία 2006, 366 (Μεσσήνη), 372 (Ιθώμη). Για την αξία του γεωγραφικού έργου του Πτολεμαίου κατά τη βυζαντινή περίοδο, Ptolemy, στο: *Oxford Dictionary of Byzantium*, Οξφόρδη 1991, 1757.

³⁶ Στράβων, Γεωγραφικά viii.4.1.1-20· Nino Luraghi, *The ancient Messenians: constructions of ethnicity and memory*, Καίμπριτζ 2008, 207-218.

³⁷ Θέμελης, *ΠΑΕ* 1993, 57-60.

³⁸ Ενδεικτική η ύπαρξη και άλλης Ιθώμης, θεσσαλικής, με την οποία δεν πρέπει να συγχέεται η μεσσηνιακή: Friedrich Stählin, *Das hellenische Thessalien*, Στουτγκάρδη 1924, 129· Johannes Koder και Friedrich Hild, *TIB I, Hellas und Thessalia*, Βιέννη 1976, 237, λήμμα: Phanarion.

του Βουλκάνου (Παλαιά Μονή Βουλκάνου), ονομαζόταν του Διός Ιθωμάτα.³⁹ Πέρα όμως από το ιερό, στην κορυφή αυτή ήδη από τα ελληνιστικά χρόνια υπήρχε οχυρωμένη θέση, ένα φρούριο που δύσκολα θα μπορούσε να ονομαστεί ακρόπολη, καθώς η απόσταση που τη χωρίζει από την πόλη χαμηλότερα στην πλαγία είναι πολύ μεγάλη, σχεδόν μια ώρα ανάβασης. Σύμφωνα με τον Στράβωνα ο Δημήτριος ο Φάριος υπογραμμίζοντας τη γεωστρατηγική διάσταση της Πελοποννήσου στον Μακεδόνα βασιλιά Φίλιππο εύστοχα συγκρίνει την οχύρωση της κορυφής της Ιθώμης τόσο στη μορφή όσο και στη λειτουργία, με τον Ακροκόρινθο, το φρούριο που επέβλεπε της Κορίνθου.⁴⁰

Το όνομα πάντως της Ιθώμης, το οποίο χρησιμοποιείται και σήμερα για το όρος, δεν είναι λίγες οι φορές που τείνει να προσδιορίσει ένα γενικότερο γεωγραφικό χώρο που καλύπτει τόσο το βουνό όσο και τον οικισμό που απλώνεται στις νότιες παρυφές του. Μοιάζει αρκετά συνηθισμένο σε πηγές ή περιηγητές να παίρνει τη θέση του βασικού τοπωνυμίου, όταν δηλώνεται η κίνηση προς τόπο. Το όνομα συγχέει και ο Κυριακός ο Αγκωνίτης που επισκέφτηκε τα ερείπια της Μεσσήνης προκειμένου να καταγράψει επιγραφικά μνημεία, και πίστευε ότι βρίσκεται στην Ιθώμη, την οποία διαφοροποιούσε από τη Μεσσήνη που τοποθετούσε στην Ανδρούσα.⁴¹ Η διάκριση αυτή δεν είναι άγνωστη και από την αρχαιότητα, ίσως όμως να αναφέρεται στα χρόνια προ της ίδρυσης της Μεσσήνης και στην ύπαρξη κάποιου άλλου παράλιου πολιτισματος που μνημονεύεται από τον Ψευδο-Σκύλακα τον 4ο ή 3ο αι. π.Χ.⁴²

Στην πορεία του χρόνου η θέση αλλάζει ονομασία (εικ. 1). Στη Μέση Βυζαντινή περίοδο αντί για Μεσσήνη εμφανίζεται για πρώτη φορά το τοπωνύμιο Βουλκάνο ή Βουρκάνο.⁴³ Η ονομασία Βουλκάνο ετυμολογείται πιθανότατα από το σλαβικό θέμα *βολκ-* (=λύκος) όπως πειστικά έχει υποστηρίξει ο Ηλίας Αναγνωστάκης, δηλώνοντας έτσι ενδιαφέροντες μετασχηματισμούς κατά το μεσαίωνα.⁴⁴ Η άποψη του Θέμελη που συσχετίζει την ονομασία με πιθανή επιβίωση του επίθετου του Δία *Βελχάνα*, επίθετο που συνοδεύει συχνά τη λατρεία του Δία σε ιερά κορυφής αλλού όπως στην Κρήτη, αλλά παραμένει αμαρτηρήτο αναφορικά με τον Δία Ιθωμάτα της Μεσσήνης.⁴⁵ Σε κάθε περίπτωση από τον 11ο αι. η ονομασία

³⁹ Πέτρος Θέμελης, *Cults on Mount Ithome*, *Kernos* 17 (2004), 143-154.

⁴⁰ ὥστ' οἰκείως δοκεῖ Δημήτριος ὁ Φάριος πρὸς Φίλιππον εἰπεῖν τὸν Δημητρίου, παρακελυόμενος τούτων ἔχεσθαι τῶν πόλεων ἀμφοῖν ἐπιθυμοῦντα τῆς Πελοποννήσου· «τῶν κεράτων γὰρ κρατῶν» ἔφη «καθέξεις τὴν βοῦν.» κέρατα μὲν λέγων τὴν Ἰθώμην καὶ τὸν Ἀκροκόρινθον, βοῦν δὲ τὴν Πελοπόννησον. καὶ δὴ διὰ τὴν εὐκαιρίαν ταύτην ἀμφήριστοι γεγόνασιν αἱ πόλεις αὗται. Κόρινθον μὲν οὖν κατέσκαψαν [Ρωμαῖοι] καὶ ἀνέστησαν πάλιν· Μεσσήνην δὲ ἀνείλον μὲν Λακεδαιμόνιοι, πάλιν δ' ἀνέλαβον Θηβαῖοι καὶ μετὰ ταῦτα Φίλιππος Ἀμύντου· αἱ δ' ἀκροπόλεις ἀοίκητοι διέμειναν, Στράβων, *Γεωγραφικά* viii.4.8.1-4.

⁴¹ Edward W. Bodnar και Clive Foss (επιμ., μετ.), *Cyriac of Ancona, Later Travels*, Χάρβαρντ 2003, 304-307.

⁴² Ψευδο-Σκύλαξ, *Περίπλους* §45.

⁴³ Πρώτη εμφάνιση της ονομασίας Βουρκάνο στον βίο του Οσίου Νίκωνα του Μετανοείτε, του 11ου αι.: Βίος Οσίου Νίκωνος, Οδυσσέας Λαμψίδης, *Ο εκ Πόντου Όσιος Νίκων ο Μετανοείτε: Κείμενα, Σχόλια*, Αθήνα 1982, 62.22.

⁴⁴ Και εναλλακτικές αναγνώσεις του Βουλκάνου συνοψίζονται στο: Ηλίας Αναγνωστάκης, *Ιστοριογεωγραφικές σημειώσεις*, *Σύμμεικτα* 8 (1989), 69-79.

⁴⁵ Θέμελης, *Cults on Mount Ithome*, 145.

Βουλκάνο είναι η κύρια, και συναντάται στο σύνολο σχεδόν των μεσαιωνικών και μεταβυζαντινών πηγών που αναφέρονται στην περιοχή. Οφείλουμε να σημειώσουμε ότι ήδη από την αρχική της χρήση δεν είναι πολύ σαφές αν αναφέρεται στο όνομα οικισμού, κάστρου, μονής ή φυλής, και φαίνεται ότι σε διαφορετικές, χρονικά και ειδολογικά, πηγές έχει χρησιμοποιηθεί προκειμένου να ορίσει όλα τα προαναφερθέντα, σε κάθε περίπτωση όμως το όνομα Βουλκάνο είναι αυτό που απαντάται συνηθέστερα.⁴⁶

Κατά την οθωμανική περίοδο βεβαιώνεται η ύπαρξη της μονής Παναγίας Βουλκάνου στη θέση και ταυτίζεται με το κτήριο μονής που στέκει στην κορυφή του όρους Ιθώμη, κτήριο χτισμένο πιθανότατα γύρω στα 1600. Η μονή βέβαια είναι πιθανό να υπήρχε και από παλαιότερα, δεν θα επεκταθούμε όμως ιστορικά εδώ καθώς κυρίως μας απασχολεί το ζήτημα των διαφορετικών ονομασιών.⁴⁷ Από τα τέλη του 18ου αιώνα δημιουργήθηκε και μια δεύτερη νεότερη μονή Βουλκάνου, μερικές εκατοντάδες μέτρα χαμηλότερα στο διάσελο ανάμεσα στο όρος Ιθώμη και το όρος Εύα και στην ανατολική πλευρά του βουνού. Η δεύτερη αυτή μονή, γνωστή ως Νέα Μονή Βουλκάνου, είναι αυτή στην οποία φιλοξενούνται και την οποία περιγράφουν οι περισσότεροι περιηγητές από το γύρισμα του 18ου αιώνα και αργότερα.⁴⁸ Έτσι ήδη από τον 18ο αιώνα το μοναστήρι που βρίσκεται στην κορυφή της Ιθώμης είναι γνωστό ως η Παλαιά Μονή Βουλκάνου (εικ. 2). Η εικόνα όμως γίνεται ακόμη πιο σύνθετη αν προσθέσουμε και το Ανδρομονάστηρο που βρίσκεται στη γειτονική Ανδρούσα, για το οποίο γνωρίζουμε ότι έχει βυζαντινό αρχιτεκτονικό πυρήνα, καθώς το καθολικό του χρονολογείται στον 14ο αι., και ότι είχε πιθανότατα ιδιαίτερη σχέση με τη μονή Βουλκάνου.⁴⁹ Έχει μάλιστα υποστηριχθεί ότι μπορεί να ήταν μετόχι της ακόμη παλαιότερης μονής Βουλκάνου, της οποίας δεν σώζεται κάποιο ταυτισμένο αρχαιολογικό κατάλοιπο,⁵⁰ ή ακόμη ότι φιλοξενούσε το ίδιο τη μονή Βουλκάνου κάποια χρονική στιγμή.⁵¹ Στις σχετικές λοιπόν αναφορές περιηγητών και επισκεπτών για την περιοχή ιδίως κατά τη νεότερη εποχή συναντούμε το όνομα Βουλκάνο να αναφέρεται σε μια μονή, ενίοτε και χωρίς διάκριση για ποιο από τα τρία διαφορετικά μοναστηριακά συγκροτήματα.

Οπότε με το όνομα Βουλκάνο τους τελευταίους έντεκα αιώνες, έχουν ονομαστεί ο οι-

⁴⁶ Τοποθεσία Βουλκάνη απαντάται και στη Λακωνία κοντά στη Μονεμβασιά σε χρυσόβουλο του αυτοκράτορα Ανδρόνικου Β΄ προς την πόλη της Μονεμβασιάς, Sharon Gerstel, *Mapping the Boundaries of Church and Village: Ecclesiastical and Rural landscapes in the Late Byzantine Peloponnese*, στο: Sharon Gerstel (επιμ.), *Viewing the Morea: Land and People in the Late Medieval Peloponnese*, Ουάσιγκτον Ντι Σι 2013, 353.

⁴⁷ Για την ιστορία της μονής Βουλκάνου δεξ: Βιργινία Αλμπάνη, *Μοναστήρια και εκκλησίες της μεταβυζαντινής περιόδου*, στο: *Χριστιανική Μεσσηνία: Μνημεία και Ιστορία της Ιεράς Μητρόπολης Μεσσηνίας*, Αθήνα 2010, 283-295.

⁴⁸ Για τους περιηγητές που επισκέπτονται και περιγράφουν τη Μεσσήνη, Κ2.Ι.γ και Κ2.Ι.δ.

⁴⁹ Τάσος Γριτσόπουλος, *Συμβολή εις την Ιστορία των Μεσσηνιακών Μονών Βουλκάνου και Σιδηρόπετρας, Μεσσηνιακά Γράμματα* 1 (1956), 134-135.

⁵⁰ Ο Ορλάνδος πιθανολογεί την ταύτιση της παλαιότερης βυζαντινής μονής με ερείπια που εντοπίζει λίγο έξω από τον οικισμό του Μαυροματίου: Αναστάσιος Ορλάνδος, *Εκ της χριστιανικής Μεσσήνης*, *ΑΒΜΕ* 11 (1969), 141-147.

⁵¹ Μιχάλης Κάππας, *Εκκλησίες της Μητροπόλεως Μεσσηνίας από το 1204 έως και το 1500*, στο: *Χριστιανική Μεσσηνία: Μνημεία και Ιστορία της Ιεράς Μητρόπολης Μεσσηνίας*, Αθήνα 2010, 202-211.

κισμός,⁵² το φέουδο,⁵³ το βουνό,⁵⁴ το κάστρο⁵⁵ και ίσως τρεις διαφορετικές μονές,⁵⁶ κάνοντας ακόμη πιο σύνθετη την αναγνώριση του αναφερόμενου κάθε φορά.

Τέλος κατά την οθωμανική περίοδο, άγνωστο πότε ακριβώς, ο μεσαιωνικός οικισμός που βρισκόταν στη θέση της αρχαίας Μεσσήνης ονομάστηκε Μαυρομάτι, όνομα που διασώζει μέχρι σήμερα η επίσημη κοινότητα (εικ. 3 και 5). Το όνομα αυτό δεν είναι σαφές από που προέρχεται και μολονότι έχει υποστηριχθεί ότι είναι περιγραφικό της πηγής που βρίσκεται σήμερα στο κέντρο του σύγχρονου χωριού (*Μαύρο Μάτι* για τη σκοτεινή οπή απ' όπου ρέει το νερό), είναι πιθανό να πρόκειται και για ανθρωπωνυμικό *Μαυρομάτης*, που ίσως μεταφράζει κάποιο τουρκικό (*Karagöz*) ή αρβανίτικο όνομα,⁵⁷ και να αναφέρεται σε έγγειες περιουσίες ή τσιφλίκια στην περιοχή.

Παράλληλα πέρα από το Μαυρομάτι, στις νότιες παρυφές του σημερινού αρχαιολογικού χώρου σε περιοχή πλησίον της Λακωνικής πύλης των τειχών της αρχαίας πόλης, βρίσκεται σήμερα ο οικισμός Αρσινόη (εικ. 4). Και αυτό το χωριό είναι παλαιότερο, με μνημεία που χρονολογούν τον οικιστικό του πυρήνα πιθανότατα στα μεσαιωνικά χρόνια. Το όνομα του οικισμού μέχρι τις αρχές του 20ου αιώνα ήταν Σιμίζα (ή Σιμούζα),⁵⁸ για να αντικατασταθεί αργότερα με το όνομα της νύμφης Αρσινόης που κατά τον Πausανία είχε δανείσει το όνομα της και στην κεντρική πηγή που βρισκόταν στη αγορά της αρχαίας Μεσσήνης.⁵⁹ Η Σιμίζα επίσης συναντάται, αν και όχι τόσο συχνά στα κείμενα της οθωμανικής περιόδου αλλά και στους νεότερους περιηγητές. Το όνομα είναι αρβανίτικο και σύμφωνα με μια περιγραφή του 19ου αι. δεν ήταν αυτόνομο χωριό, αλλά συνοικισμός του Μαυροματίου.⁶⁰

Τα λίγα αυτά εισαγωγικά στα τοπωνυμικά της Μεσσήνης χωρίς να προχωρούν σε βαθύτερη ανάλυση της ετυμολόγησης ή σε πλήρη διευκρίνιση των ιστορικών συμφραζόμενων που οδήγησαν στις συνεχείς αλλαγές και ανασηματοδοτήσεις, κρίνονται αναγκαία για να θεμελιωθεί η συζήτηση της συνέχειας.

⁵² Ως οικισμός το Βουλκάνο, αντί Μεσσήνης, αναφέρεται από τον βιογράφο του οσίου Νίκωνα: Οδυσσεάς Λαμφίδης, *Ο εκ Πόντου Όσιος Νίκων ο Μετανοείτε: Κείμενα, Σχόλια*, Αθήνα 1982, 62.22.

⁵³ Jean Longnon, *Les noms de lieu de la Grèce franque*, *Journal des savants* 3 (1960), 108.

⁵⁴ Robert Walpole, *Memoirs relating to European and Asiatic Turkey, and other countries of the East*, Λονδίνο 1818, 35.

⁵⁵ Martine Breuillot, *Châteaux oubliés de la Messénie medieval*, Παρίσι 2005, 221-229.

⁵⁶ Βιργινία Αλμπάνη, Μοναστήρια και εκκλησίες της μεταβυζαντινής περιόδου, στο: Χριστιανική Μεσσηνία: Μνημεία και Ιστορία της Ιεράς Μητρόπολης Μεσσηνίας, Αθήνα 2010, 283-295.

⁵⁷ Το όνομα Μαυρομάτι απαντάται συχνά σε αρβανιτοχώρια, όπως το Μαυρομάτι Βοιωτίας, ή το Μαυρομάτι στη Σαγιάδα Θεσπρωτίας. Επιπλέον ενδιαφέρουσα ομοιότητα τοπωνυμικά έχει η περίπτωση του οικισμού Μαυροματι στον Δήμο Ιθώμης Καρδίτσας κοντά στο Μουζάκι, πατρίδα των Καραϊσκάκηδων.

⁵⁸ Demetrius J. Georgacas και William A. McDonald, *Place Names of Southwest Peloponnesus: Register and Indexes*, Μινεσώτα 1969, 58, vo.33.

⁵⁹ ΦΕΚ 306Α (22/12/1927).

⁶⁰ Αθανάσιος Πετρίδης, *Περί Ιθώμης και Μεσσήνης, Παρνασσός* 3 (1879), 836, όπου επίσης ετυμολογείται το όνομα από το αντίστοιχο αλβανικό σαν μύγα, αναφερόμενο στην προσκόλληση του οικισμού στο Μαυρομάτι.

Δ. Το αντικείμενο

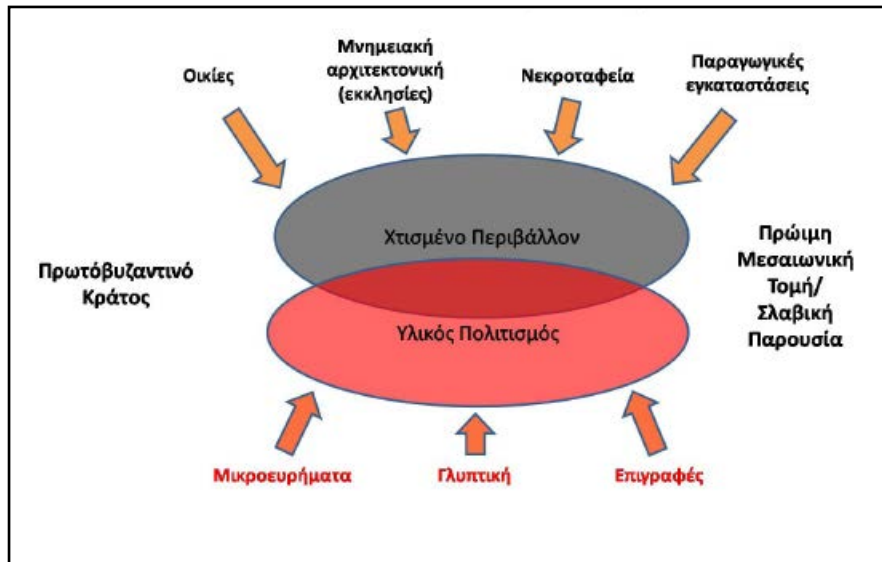
Αντικείμενο της παρούσας ερευνητικής απόπειρας όπως προεξαγγελτικά δηλώνει ο τίτλος είναι η μελέτη του πρωτοβυζαντινού Οικισμού της Μεσσήνης και μέσα από την προσπάθεια της κατανόησής του η εξαγωγή συμπερασμάτων που αφορούν ευρύτερα την οργάνωση και την εξέλιξη ανάλογων οικισμών στα χρόνια αυτά. Θα μπορούσε κάλλιστα να χαρακτηριστεί ως μελέτη του αστικού φαινομένου (urbanism), αν και βέβαια ήδη ο όρος *αστικό* προϋποθέτει έννοιες και λειτουργίες που σε μεγάλο βαθμό είναι ζητούμενο για τη δική μας έρευνα. Επιπλέον δημιουργεί μια εσωτερική τελεολογία όπου το ανώτατο στάδιο ενός οικισμού είναι υποχρεωτικά το άστυ και μάλιστα με πολύ συγκεκριμένα ιστορικά καθορισμένα χαρακτηριστικά. Σε όλη τη συζήτηση μας λοιπόν οι έννοιες οικισμός, πόλη, κωμόπολη, χωρίο χρησιμοποιούνται με επιφύλαξη, καθώς ένας από τους βασικούς στόχους παραμένει η διευκρίνιση των λειτουργιών που αυτές οι βαθμίδες κατάταξης της ανθρώπινης συνύπαρξης σημαίνουν σε κάθε εποχή, και μάλιστα την πρωτοβυζαντινή.

Συγκεκριμένα θα επιχειρηθεί μια αντίστροφη πορεία «ολιστικής» σύνθεσης, όπου όλες σχεδόν οι κατηγορίες υλικών καταλοίπων από τον 4ο μέχρι και τον 8ο αιώνα που η αρχαιολογική διαδικασία έχει συγκεντρώσει, σχεδιάσει, περιγράψει και εν τέλει συστηματοποιήσει τις τρεις τελευταίες δεκαετίες στο πλαίσιο της ανασκαφής της Μεσσήνης, θα χρησιμοποιηθούν, στο μέτρο του δυνατού, για να φωτίσουν τις συνθήκες συγκρότησης, ύπαρξης και αλλαγής του πρωτοβυζαντινού οικισμού (εικ. 6).

Όπως μπορούμε να δούμε και στην παρακάτω σχεδιαγραμματική αποτύπωση της προσέγγισης μας, στα χωρισμένα σε δύο κατηγορίες υλικά της ανασκαφικής διαδικασίας αναγνωρίζεται μια αυξημένη σημασιοδοτική ιστορική αυτονομία. Στη μια κατηγορία τοποθετούμε τον δομημένο χώρο, ο οποίος κάθε φορά συγκροτείται από νεότερες αλλά και προηγούμενες οικοδομικές πρωτοβουλίες, πρωτοβουλίες με διαφορετικές κατευθύνσεις που άλλοτε εξυπηρετούν παράλληλες, άλλοτε αντίθετες και άλλοτε συμπληρωματικές λειτουργίες, τόσο στη συγχρονία, όσο και στη διαχρονία. Στο αρχαιολογικό αρχείο αυτά μπορούν να διακριθούν, με την επιφύλαξη πάντοτε της ερμηνευτικής σχετικότητας, σε οικίες, μνημειακή αρχιτεκτονική (συνήθως εκκλησίες), παραγωγικές εγκαταστάσεις και νεκροταφεία.

Από την άλλη τοποθετούμε την ευρεία κατηγορία που ονομάζουμε υλικό πολιτισμό και συγκεκριμένα τα τέχνηρα. Στην περίπτωση της Μεσσήνης αυτό σημαίνει, τα μικροεργα (κεραμική, νομίσματα κ.ο.κ.), τη γλυπτική και τις επιγραφές, ακολουθώντας στην κατάταξη τις αντίστοιχες κατηγορίες υλικών που η ανασκαφή δημιουργεί.

Σκοπός είναι να επικεντρωθούμε στο ευρύ φάσμα συνάντησης των διαφορετικών αυτών υλικών, εκεί ακριβώς όπου σημειώνεται μια οργανική και με νόημα σχέση. Σχέση δηλωτική των διαδικασιών δημιουργίας, χρήσης, κατανάλωσης, απώλειας, καταστροφής, κ.ο.κ. των αντικειμένων/κτηρίων/χώρων. Αυτή είναι που μας βοηθά τόσο να αντλήσουμε πληροφορίες για τη συμπλήρωση της περιγραφικής εικόνας που μας διαφεύγει, όσο και

να φωτίσουμε τις ίδιες τις διαδικασίες του βίου του οικισμού και των κατοίκων του. Όλα αυτά συνδυάζονται με το διάνυσμα της ιστορικής πραγματικότητας των κειμενικών πηγών, πραγματικής ή κατασκευασμένης, αλλά και με τη σωρευμένη αρχαιολογική εμπειρία από πολυάριθμες ανάλογες απόπειρες. Έτσι τελικός στόχος είναι να ανασυγκροτηθεί στο βαθμό του δυνατού η εικόνα της ανθρώπινη δραστηριότητας στη γωνιά αυτή του πρωτοβυζαντινού κράτους, να φωτιστεί η υλική υπόσταση αυτής της μικρής κοινωνίας, που της επιτρέπει να υπάρχει, να αναπαράγεται και να αλλάζει, και να αναζητηθεί το αν μπορούμε να παρακολουθήσουμε τις ακινησίες ή τις αλλαγές που οι υλικές συνθήκες επιβάλλουν στο επίπεδο των ιδεών και των άυλων λειτουργιών.

II. ΔΟΜΗ ΜΙΑΣ ΜΕΛΕΤΗΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΡΩΤΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΜΕΣΣΗΝΗ

Η προσπάθεια να εφαρμόσουμε το σχήμα που μόλις παραπάνω εκθέσαμε λαμβάνει άλλες διαστάσεις όταν φτάνει να αγγίξει την πραγματικότητα των υπό μελέτη υλικών. Υπό το φως αυτής της πραγματικότητας επιλέχθηκε να χωριστεί η μελέτη σε δύο βασικά μέρη: στο πρώτο που καλύπτει τα τρία πρώτα κεφάλαια εξετάζονται οι πηγές αλλά και η νεότερη βιβλιογραφία αναφορικά με τη Μεσσήνη και το πλαίσιο που αυτές θέτουν, ενώ στα επόμενα τέσσερα κεφάλαια αντιμετωπίζεται εξαντλητικά το υλικό της ανασκαφής της Μεσσήνης.

Συγκεκριμένα, το πρώτο κεφάλαιο εισάγει τον αναγνώστη στο θέμα και στον βασικό προβληματισμό για τα χρονολογικά και γεωγραφικά όρια των ερωτημάτων μας γύρω από την πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη και την ιστορία της.

Στη συνέχεια στο δεύτερο κεφάλαιο εξετάζουμε την αρχαιολογία της έρευνας αναφορικά με τη Μεσσήνη με βασικό άξονα, όπου αυτό είναι δυνατό, την προσέγγιση των πρωτοβυζαντινών και μεσαιωνικών καταλοίπων. Αναζητούμε πληροφορίες για τους πρώτους επισκέπτες και τους περιηγητές που επισκέφθηκαν τη Μεσσήνη, και κατά πόσο κάτω από το ενδιαφέρον τους για τις κλασικές αρχαιότητες διέσωσαν πληροφορίες και για τον βυζαντινό οικισμό. Παράλληλα με το αρχαιολογικό ενδιαφέρον για τη Μεσσήνη αναπτύσσεται και το αμιγώς αρχαιολογικό, καθώς οι ανασκαφές στα ερείπια της αρχαίας πόλης ξεκινούν ήδη από την τρίτη δεκαετία του 19ου αι. και αποτελούν προπομπό κατά έναν τρόπο για τις συστηματικότερες αρχαιολογικές έρευνες στη Μεσσήνη από την Αρχαιολογική Εταιρεία που ξεκινούν το 1895 και συνεχίζονται με διακοπές μέχρι και σήμερα.

Το τρίτο κεφάλαιο είναι αφιερωμένο στην ιστορική και αρχαιολογική έρευνα της πρωτοβυζαντινής Μεσσηνίας. Επιχειρούμε σε αυτό πρώτα να εξετάσουμε εξαντλητικά τις ιστορικές πληροφορίες για τη Μεσσήνη και τη Μεσσηνία, και να κατανοήσουμε τους ιστορικούς μηχανισμούς εντός των οποίων αναπτύσσεται και μεταμορφώνεται ο οικισμός της Μεσσηνίας. Ακολούθως διερχόμαστε τα ανασκαφικά δεδομένα από τις πολυάριθμες θέσεις της Μεσσηνίας, που μαρτυρούν μια εικόνα ζωντάνιας και ευμάρειας κατά τους αιώνες από τον 4ο ως και τον 7ο.

Στο τέταρτο κεφάλαιο εισερχόμαστε στη διαπραγμάτευση του ίδιου του πρωτοβυζαντινού υλικού της Μεσσηνίας. Ακολουθώντας τον χωρισμό της ανασκαμμένης περιοχής σε γειτονιές που πιθανώς να αντανάκλα και κάποιο πραγματικό διαχωρισμό του παρελθόντος πρώτα αναλύουμε τη γειτονιά του Ασκληπιείου. Στην περιοχή αυτή που βρίσκεται στο μέσο του στενόμακρου κέντρου της αρχαίας πόλης εντοπίστηκαν σημαντικά κατάλοιπα που αντιπροσωπεύουν τη συνέχεια της Μεσσηνίας κατά τον 4ο αι. από τα οποία ξεχωρίζουν μια πολυτελής αστική οικία με ημιδημόσιο χαρακτήρα και η ανανέωση της περιοχής του αυτοκρατορικού Σεβαστείου. Στην ίδια περιοχή αντιπροσωπεύεται με τον καλύτερο τρόπο και η

ανανέωση του 5ου και 6ου αι. από μια ζωντανή αστική γειτονιά με οικίες στις δύο πλευρές του δρόμου και πιθανότατα μια εκκλησία λίγο ανατολικότερα.

Στο πέμπτο κεφάλαιο στεκόμαστε στην ευρεία περιοχή του Θεάτρου και της Αγοράς, που μοιάζει να φιλοξένησε τις πιο ενδιαφέρουσες δραστηριότητες στην πόλη από τον 6ο αι. και μετά. Κατά τον 4ο αι. η περιοχή αυτή διατήρησε τη σημασία της για την πόλη και δίπλα στο θέατρο αναδιαμορφώθηκε μια πολυτελής αστική οικία που πιθανότατα στέγαζε και την πρώιμη χριστιανική κοινότητα της πόλης. Λίγα είναι τα στοιχεία προερχόμενα από τον 5ο αι. που εντοπίζουμε και χρειάζεται να φτάσουμε στον 6ο αι. για να γίνει ορατή και έντονη η οικοδομική δραστηριότητα στην περιοχή του θεάτρου και της αγοράς. Ο χαρακτήρας αλλάζει πλήρως και παρακολουθούμε βιοτεχνικές δραστηριότητες (ένας νερόμυλος και ένα ασβεστοκάμινο) να συνυπάρχουν με την εγκατάσταση χριστιανικού νεκροταφείου εντός του ερειπίου του θεάτρου και την ανέγερση μια χριστιανικής εκκλησίας σε μορφή τρίκλιτης βασιλικής. Η δραστηριότητα στην περιοχή αυτή συνεχίζεται αδιάκοπα μέχρι τα μέσα τουλάχιστον του 7ου αι. και από τον 8ο αλλάζει και πάλι χαρακτήρα με την εγκατάσταση εκτεταμένων οικιστικών κτισμάτων.

Στο έκτο κεφάλαιο εξετάζουμε τα πρωτοβυζαντινά αρχαιολογικά στρώματα στην περιοχή του Σταδίου και του Γυμνασίου, όπου υπήρξε περιορισμένη μόνο εγκατάσταση μετά τον 4ο αι. οπότε έχουμε και ενδιαφέρουσες ενδείξεις για αξιοποίηση των αρχαίων χώρων του Σταδίου για νέα θεάματα κατά το ρωμαϊκό έθος.

Καταλήγουμε στο έβδομο κεφάλαιο όπου επιχειρείται μια σύνθεση των ευρημάτων της πρωτοβυζαντινής Μεσσήνης. Πρώτα κατατάσσουμε χρονολογικά τα στοιχεία του οικισμού που εξετάσαμε στα προηγούμενα κεφάλαια, προκειμένου να παρακολουθήσουμε την εξέλιξη και τις ριζικές αλλαγές που συμβαίνουν εντός αυτού. Αλλά πέρα από το χρονολογική εξέταση επιμένουμε ιδιαίτερα σε θεματικές ενότητες όπου στεκόμαστε απέναντι σε βασικές δραστηριότητες μιας ζώσας και δραστήριας πόλης, αυτές τουλάχιστον που είναι αρχαιολογικά δυνατό να εντοπιστούν στη Μεσσήνη. Οικιστικοί πυρήνες, εκκλησιαστικά κτήρια και η αρχιτεκτονική τους, οι βιοτεχνικές εγκαταστάσεις και τέλος τα νεκροταφεία είναι οι βασικές θεματικές ενότητες που αναλύονται. Γίνεται επιπλέον και ένα ειδικό σχόλιο για τη θέση που κατέχει η συζήτηση της σλαβικής παρουσίας στην Πελοπόννησο και τη Μεσσηνία σε σχέση με τα συγκεκριμένα αρχαιολογικά ευρήματα της Μεσσήνης.

Η μελέτη κλείνει με μια συνεκτική ενότητα όπου ανακεφαλαιώνονται τα βασικά συμπεράσματα από την εξέταση συνολικότερα ενός πρωτοβυζαντινού οικισμού.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΤΗΣ ΜΕΣΣΗΝΗΣ

Ι. ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΠΕΡΙΗΓΗΤΕΣ ΣΤΟΥΣ ΑΝΑΣΚΑΦΕΙΣ

A. Εισαγωγικά

Η Μεσσήνη πέρα από την υλική της διάσταση αποτελεί και έναν κειμενικό τόπο που υπήρξε αντικείμενο πολλών και διαφορετικών αφηγήσεων, κυρίως πριν αλλά και μετά την έναρξη των πρώτων ανασκαφών το 1829. Οι αφηγήσεις αυτές έχουν την αξία να προέρχονται από διακριτές χρονικές στιγμές και πολιτισμικά και κοινωνικά περιβάλλοντα και έτσι να είναι δηλωτικές ευρύτερων εξελίξεων και φαινομένων. Χωρίς να έχουμε σαν σκοπό να εξαντλήσουμε το ζήτημα περιηγητισμός και μνημεία, θέμα για το οποίο η βιβλιογραφική παραγωγή παραμένει πολύ μεγάλη,¹ θα επιχειρήσουμε στη συνέχεια να δείξουμε τη σημασία που κατέχει η περιγραφή της Μεσσήνης από τους πρώτους επισκέπτες της και πώς αυτή αρθρώνεται με το πρώιμο ενδιαφέρον για τα βυζαντινά μνημεία.²

Ο περιηγητικό λόγος για τη Μεσσήνη είτε ως φανταστική κατασκευή, είτε ως περιγραφή του πραγματικού, κινείται στις παρυφές αυτού που θα ονομάζαμε αυστηρό επιστημονικό πεδίο, κάτι που άλλωστε είναι ακόμη υπο διαμόρφωση κατά την εποχή των περισσοτέρων από τα κείμενα που θα εξετάσουμε. Άξονας της ανάλυσης μας είναι η σχέση που έχει αυτή η κειμενική κατασκευή με τα πραγματικά μεσαιωνικά μνημεία αλλά και σε ποιο βαθμό τα πρώιμα κείμενα καθορίζουν μεταγενέστερες αντιλήψεις γι' αυτά. Όταν αναφερόμαστε σε μεσαιωνικά μνημεία της Μεσσήνης, αναφερόμαστε εξίσου σε πρώιμα

¹ Ενδεικτικά μόνο: Νάσια Γιακωβάκη, *Ευρώπη μέσω Ελλάδας: μια καμπή στην Ευρωπαϊκή αυτοσυνείδηση (17ος-18ος αι.)*, Αθήνα 2006· Ιόλη Βιγγοπούλου, *Le Monde Grec vu par les Voyageurs du XVIIe Siècle*, Αθήνα 2004· Olga Augustinos, *French odysseys: Greece in French Travel Literature from the Renaissance to the Romantic era*, Βαλτιμόρη – Λονδίνο 1994· Robert Eisner, *Travelers to an Antique Land: The History and Literature of Travel to Greece*, Ανν Άρμπορ 1991.

² Είναι λίγες μέχρι σήμερα οι μελέτες που με αφορμή μια αρχαιολογική θέση να επιχειρούν να καλύψουν το σύνολο των πληροφοριών που περιέχονται σε περιηγητικά κείμενα και απεικονίσεις, όπως λ.χ.: Σόφη Παπαγεωργίου, *Περιηγητές και Ζωγράφοι στην Κόρινθο, 12ος-19ος αιώνας*, Αθήνα 2009.

και ύστερα, μια διάκριση δύσκολη για τους περισσότερους επισκέπτες και συγγραφείς πριν τα μέσα του 19ου αιώνα.³

Μολονότι το θέμα μας είναι οι αναφορές των νεωτέρων περιηγητών και επισκεπτών στη μεσαιωνική πόλη της Μεσσήνης οφείλουμε να αρχίσουμε από ένα αρχαίο περιηγητικό κείμενο, τον Πausανία. Η περιγραφή της Μεσσήνης από τον Πausανία κατά τα ρωμαϊκά χρόνια αποτελεί ουσιαστικά το πρότυπο για όλους σχεδόν τους κατά πολύ μεταγενέστερους επισκέπτες που γνωρίζουμε και μας άφησαν γραπτά κατάλοιπα. Τα περιηγητικά κείμενα γίνονται έτσι πολύ καλύτερα κατανοητά έχοντας υπόψη το αρχαίο κείμενο.

B. Ο Πausανίας και η περιγραφή της Μεσσήνης

Στα μέσα του 2ου αι. μ.Χ., γύρω στο 150 με 180, ο μικρασιάτης Πausανίας επισκέφθηκε τη Μεσσήνη ακόμη τότε σημαντική αρχαία πόλη, έστω και σχετικά παρηκμασμένη, και συνέταξε μια λεπτομερή περιγραφή της πόλης και των λατρευτικών εθίμων των κατοίκων της (εικ. 8). Περιγράφονται τόσο το κέντρο της πόλης, όσο και η ευρύτερη περιοχή της, συνοδευόμενα από καταγραφή τοπογραφικών λεπτομερειών, μύθων και τοπικών ιστορικών αφηγήσεων.⁴ Η περιγραφή του Πausανία στο αντίστοιχο βιβλίο του έργου του Ελλάδος Περιήγησις, τα Μεσσηνιακά, πέρα από το αφηγηματικό της κομμάτι είναι ουσιαστικά ένα οδοιπορικό (itinerarium) που σε μεγάλο βαθμό μας προσκαλεί να το αναπαραστήσουμε με σχετική ακρίβεια στον πραγματικό χώρο του Στενυκλαρικού πεδίου αλλά και του αρχαιολογικού πάρκου, που είναι σήμερα η αρχαία Μεσσήνη.

Ήδη όμως από το παυσάνειο κείμενο συγκροτείται μια πρώτη φάση της κατασκευής που θα ονομαστεί στην πορεία αρχαία Μεσσήνη.⁵ Ο αρχαίος περιηγητής στην περιγραφή του επιλέγει από ένα μεγάλο ρεπερτόριο στοιχείων και χαρακτηριστικών της πραγματικής σύγχρονης του πόλης, εκείνα που υψώνουν το κλέος της παλαιότερης ένδοξης εποχής της Μεσσήνης και προσδίδουν στον ρωμαϊκό οικισμό κομμάτι ενός χαμένου πλέον γοήτρου. Γοήτρο που ως επακόλουθο αντανακλάται και στο δικό του δημιούργημα. Έτσι το αντικείμενο της περιγραφής του είναι αρχιτεκτονικά μνημεία που ήδη στον 2ο αι. μ.Χ. μπορούν να χρονολογηθούν αιώνες παλαιότερα, και μάλλον ακριβώς γι αυτό το λόγο καταλαμβάνουν τη θέση αυτή, αντίθετα με τα οικοδομήματα της πόλης που ανήκουν στη συγχρονία του. Μετά τη συνεχιζόμενη ανασκαφή και μελέτη της αρχαίας Μεσσήνης ιδίως τα τελευταία

³ Οι δράσεις πρώιμων επισκεπτών της Μεσσήνης που συνδέονται με ανασκαφικές εργασίες για την εύρεση αρχαιοτήτων ή διευκρίνιση της αρχιτεκτονικής των ορατών ερειπίων, εξετάζονται στην τελευταία ενότητα που είναι αφιερωμένη στην ιστορία της αρχαιολογικής έρευνας.

⁴ Πausανίου, *Περιήγησις* iv.1-36 (=Μεσσηνιακά). Νίκος Παπαχατζής (εισ., μετ., σημ.), *Πausανίου Ελλάδας Περιήγησις*, τ. 3: Μεσσηνιακά - Ηλειακά, Αθήνα 1979, 37-190.

⁵ Susan Alcock, *The Peculiar Book IV and the Problem of the Messenian Past*, στο: Susan Alcock, John Cherry και Jás Elsner (επιμ.), *Pausanias: Travel and Memory in Roman Greece*, Οξφόρδη 2000, 142-153, όπου αναπτύσσεται εκτενώς η ιδέα της περιγραφής του Πausανία ως διανοητική κατασκευή.

χρόνια γνωρίζουμε καλά ότι σε πολλές περιπτώσεις ο αρχαίος συγγραφέας αναφέρεται σε κτήρια μνημονεύοντας μόνο την αρχική τους οικοδόμηση. Αντίθετα όσα ο ίδιος βλέπει είναι επισκευές ή ανοικοδομήσεις μεταγενέστερων εποχών, που σε μεγάλο βαθμό έχουν αλλάξει την αρχική μορφή, και όχι σπάνια συνοδεύονται από κτητορικές επιγραφές ή άλλα σύμβολα της ανοικοδόμησης αυτής.⁶ Όπως θα δούμε και στη συνέχεια σε πολύ μεγάλο βαθμό η διαρρύθμιση του μεσσηνιακού αστικού τοπίου από τον Πausανία, αποτέλεσε τόσο για τους περιηγητές του 19ου αιώνα όσο και για τους αρχαιολόγους-αναστηλωτές του 20ου τον χρυσό κανόνα και το επιθυμητό οπτικό αποτέλεσμα, είτε στις νοητικές τους αναπαραστάσεις είτε στις υλοποιημένες αποκαταστάσεις.⁷

Η μορφή της πόλης όπως περιγράφεται από τον Πausανία είναι ουσιαστικά μια κατασκευή που βασίζεται στην προσωπική και ιδεολογική σχέση του συγγραφέα με την ελληνική αρχαιότητα και με το θρησκευτικό παρελθόν. Μέσα από αυτόν τον μηχανισμό ο αφηγητής καθίσταται ο ίδιος περισσότερο προσκυνητής παρά «ουδέτερο» παρατηρητή. Όχι άστοχα ο Πausανίας έχει συγκριθεί με τους χριστιανούς προσκυνητές του 4ου αι. μ.Χ που επισκεπτόμενοι τους Αγίους Τόπους, καταγράφουν τις εμπειρίες του ταξιδιού τους μέσα από συγκεκριμένο και προκαθαρισμένο πρίσμα.⁸

Σε μεγάλο βαθμό η περιγραφή του Πausανία αποτελεί τη βάση της προσέγγισης και των περισσότερων επισκεπτών που από τα τέλη του 17ου αι. ενσωματώνουν τη Μεσσήνη ως ένα από τους σταθμούς των καταδύσεων τους στην ελληνική αρχαιότητα. Αφιερώνουν σε αυτήν ιδιαίτερη έκταση κατά τη διάρκεια των περιγραφών των ορατών μνημείων, έτσι το κείμενο αποκτά ισότιμη θέση ανάμεσα στα «προσκυνήματα» της αρχαιοθρησίας ή της ρομαντικής αρχαιολατρίας τους.

Δύο είναι κυρίως οι τρόποι που το παυσάνειο κείμενο οδηγεί τη σκέψη και τους κονδυλοφόρους των νεώτερων επισκεπτών. Ο πρώτος και πιο προφανής είναι η χρηστική αξιοποίηση του κειμένου. Οι μορφωμένοι επισκέπτες από τη δυτική Ευρώπη καλούνται να εντοπίσουν στο κατάφυτο πεδίο του μεσσηνιακού ερειπιώνα συγκεκριμένα μνημεία και τοπογραφικές λεπτομέρειες εν είδει σωματικής αλλά και πνευματικής άσκησης.

Ο δεύτερος είναι περισσότερο έμμεσος και αφορά την οπτική του Πausανία. Η επιλογή του Πausανία ήδη από τον 2ο αι. μ.Χ. ήταν να μην αντικρίζει τόσο την ιστάμενη γύρω του πραγματικότητα, αλλά να την ξεπερνάει σαν ένα πέπλο και να βλέπει πίσω της μια ιστορική και θεολογικά μεταφυσική πραγματικότητα μνημείων που υπήρχαν κάποτε.

Σε ένα εξαιρετικά διαφωτιστικό χωρίο από τα Αρκαδικά, ο Πausανίας παραδέχεται ότι σε ένα ταξίδι του έφτασε μέχρι τη Φυγάλεια κυρίως για να επισκεφθεί ένα σπηλαιώδες ιερό της θεάς Δήμητρας Μελαινης στο όρος Ελαιούς, στο οποίο φιλοξενούταν κάποτε σύμφωνα

⁶ Το ίδιο κάνει ο Πausανίας και σε άλλες περιπτώσεις όπως στη γειτονική Μεγαλόπολη, Αργύρης Πετρονώτης, *Η Μεγάλη Πόλις της Αρκαδίας*, Αθήνα 1973, 79.

⁷ Ενδιαφέρουσα κριτική της χρήσης του Πausανία από τους κλασικούς αρχαιολόγους στο: Daniel R. Stewart, "Most Worth Remembering": Pausanias, Analogy, and Classical Archaeology, *Hesperia* 82 (2013), 231-261.

⁸ Jaś Elsner, Pausanias: A Greek Pilgrim in the Roman World, *Past & Present* 135 (1992), 3-29.

με προφορικές παραδόσεις το αρχαίο ξόανο της θεάς.⁹ Το ξύλινο ξόανο μετά την απώλεια του αντικαταστάθηκε σε μεταγενέστερη εποχή από χάλκινο το οποίο επίσης είχε πλέον στα χρόνια του Πausανία καταστραφεί και του οποίου την ύπαρξη ούτε οι ίδιοι οι κάτοικοι δεν γνωρίζαν.¹⁰ Έτσι ο Πausανίας διαθέτει την ικανότητα να μπορεί να διακρίνει πράγματα που πλέον δεν υπάρχουν και είναι άγνωστά ακόμη και για τους επιχώριους κάθε τόπου, μια ικανότητα που την οφείλει στην προτεραιότητα γνώση του.

Έτσι και για τους νεώτερους επισκέπτες χρειάζεται το μάτι του μυημένου και γνώστη για να τα ξαναδεί, ή έστω να τα δει όπως κάποτε ήταν. Ο τρόπος αυτός θέασης, εκμοντερνισμένος και εμπλουτισμένος, θα γίνει σχεδόν κοινός τόπος στις πρωτονεωτερικές περιγραφές των περιηγητών που επισκέπτονται περιοχές που είχε περιγράψει στην αρχαιότητα ο Πausανίας.¹¹ Όλοι όσοι θα βρεθούν στην περιοχή της αρχαίας Μεσσήνης από τον 17ο αι. και ύστερα ως επισκέπτες, περιηγητές ή ακόμη και μελετητές ή εκπαιδευμένοι επιστήμονες, θα το κάνουν κρατώντας στο χέρι και πολύ περισσότερο έχοντας στο νου τους την περιγραφή της πόλης από τον Πausανία. Το κείμενο του λοιπόν θα όριζε σε πολύ διαφορετικές κάθε φορά διανοητικές συνθήκες τον ορίζοντα της πρόσληψης του παρελθόντος της Μεσσήνης, ή τουλάχιστον της αφετηρίας της.

Γ. Μεσαιωνικοί και νεότεροι επισκέπτες στη Μεσσήνη απέναντι στα βυζαντινά μνημεία

Πολλές από τις αρχαιότητες της Μεσσήνης ήταν πάντοτε ορατές με πιο διακριτά τμήματα των ελληνιστικών τειχών και πύργους των οχυρώσεων (εικ. 12-13). Επιπλέον διάφορα αρχαία τέχνηρα, κυρίως λίθοι, γλυπτά και επιγραφές, βρίσκονταν ξαναχρησιμοποιημένα σε υστερότερα κτήρια, είτε διάσπαρτα στο αγροτικό τοπίο. Η εικόνα αυτή δεν θα μπορούσε βέβαια να περνάει απαρατήρητο από κατοίκους και επισκέπτες της Ιθώμης οποιασδήποτε χρονικής περιόδου.

Δεν γνωρίζουμε αν η γνώση της αρχαίας θέσης και ονομασίας διασώθηκε τοπικά κατά το Μεσαίωνα, καθώς όπως είδαμε το όνομα του οικισμού έχει αλλάξει.¹² Η πρώτη αναφορά του νέου ονόματος, Βουλκάνο, που απαντάται στον βίο του Οσίου Νίκωνα του Μετανοείτε συνοδεύεται και από την τελευταία αναφορά του παλαιού ονόματος σε βυζαντινή πηγή. Ο ανώνυμος βιογράφος του οσίου είναι ηγούμενος στο μοναστήρι που ίδρυσε ο ίδιος ο Νίκων

⁹ Πausανίου, *Περιήγησις* viii.42.1-12· Νίκος Παπαχατζής (εισ., μετ.), *Πausανίου Ελλάδος Περιήγησις*, τ. 4: Αχαϊκά - Αρκαδικά, Αθήνα 1980, 371-373.

¹⁰ Elsner, *Pausanias: A Greek Pilgrim*, 8.

¹¹ Από την πλούσια σχετική βιβλιογραφία αναφέρω εδώ ενδεικτικά μελέτες που αναφέρονται σε άλλες πελοποννησιακές θέσεις όπως για τη Νεμέα, Susan Buck Sutton, *A temple worth seeing: Pausanias, Travellers and the Narrative Landscape at Nemea*· για τη σπάρτη: Stephen Bann, "The Other in the Note": Chateaubriand's Rediscovery of Ancient Sparta· και γενικότερα: J. M. Wagstaff, *Pausanias and the Topographers: the Case of Colonel Leake*, και οι τρεις μελέτες στο Susan Alcock, John Cherry και Jaś Elsner (επιμ.), *Alcock, Cherry, και Elsner, Pausanias*.

¹² Για την ιστορία του οικισμού τα μεσαιωνικά χρόνια δες πιο κάτω: Κ3.Π.ζ.

στη Λακεδαιμόνα και συνθέτει την τελική μορφή του βίου τον 11ου αι.¹³ Στην αφήγηση της ιστορίας του οσίου και στο σημείο που αναφέρεται στα ιεραποστολικά ταξίδιά του στη νοτιοδυτική Πελοπόννησο μνημονεύει έναν κατάλογο τόπων που επισκέφθηκε:

*[Νίκων] πρὸς Μαΐνην παρεγένετο· κάκειθεν πρὸς Καλομάταν μετέβη. Εἶθ' οὕτως εὐθὺς Κορώνης καὶ Μεθώνης καὶ Μισύνης, ἦν καὶ Βουρκάνον ἐγχωρίως καλοῦσιν, ἐπιβάς, εἰς Ἀρκλάδας ἀφίκετο. Εἶτα καὶ λοιπὰς πάσας κωμοπόλεις διαδραμῶν καὶ πλήθη ἄπειρα πρὸς μετάνοιαν ὀδηγήσας καὶ πρὸς τὴν ἀμείνω ζωὴν χαιραγωγήσας [...]*¹⁴

Το σύντομο αυτό χωρίο είναι εξαιρετικά σημαντικό καθώς καταγράφει τη νέα γεωγραφία της μεσοβυζαντινής Μεσσηνίας.¹⁵ Στο σημείο αυτό όμως μας ενδιαφέρει περισσότερο ο τρόπος που δηλώνεται ο οικισμός της Μισύνης (Μεσσήνης) που οι ντόπιοι καλούν Βουρκάνο, τρόπος που επιλέγεται για να δηλώσει τη λεκτική, και όχι μόνο, απόσταση του συγγραφέα και του αναγνώστη από τους ντόπιους κατοίκους.

Αυτό που υπονοείται είναι ότι οι κάτοικοι του μεσοβυζαντινού οικισμού - εξαιτίας την άγνοιας τους θα μπορούσαμε να συμπληρώσουμε εμείς - ονομάζουν το μέρος που ζουν Βουρκάνο, όνομα νεωτερικό και δηλωτικό από τη φύση του και της δικής τους βάρβαρης υπόστασης. Άλλωστε πρόκειται για πληθυσμούς σλαβικούς σύμφωνα με το κείμενο του βίου οι οποίοι είναι βυθισμένοι στο σκοτάδι της ειδωλολατρίας και στέκουν μακριά από τον χριστιανικό δρόμο στον οποίο θα τους οδηγήσει ο ίδιος ο Όσιος Νίκων. Αντίθετα ο συγγραφέας, αλλά και ο άγιος, κατέχουν την ουσιαστική γνώση, που δεν είναι άλλη από τη γνώση του παρελθόντος και των κειμένων.

Ο συγγραφέας πιθανότατα γνωρίζει και έχει διαβάσει το κείμενο του Πausανία¹⁶ και έτσι βασισμένος στην κλασική παιδεία του καταλαβαίνει καλύτερα και από τους κατοίκους της ποια είναι η χώρα στην οποία ζουν.¹⁷ Αν και ανιστορική, παραμένει γοητευτική η σύγκριση με τους επισκέπτες και συγγραφείς της νεωτερικότητας, οι οποίοι ακριβώς φτάνουν στις υπώρειες της Ιθώμης και υπενθυμίζουν στους «αδαείς» κατοίκους την πλούσια και άγνωστη ιστορία του τόπου τους. Και εντέλει ο βυζαντινός αγιογράφος αντηχεί ακόμη και τον ίδιο τον Πausανία, όπως είδαμε πιο πάνω, όταν εμμέσως υποδεικνύει στους σύγχρονους του ρωμαίους ντόπιους τα μνημεία του αρχαιότερου τόπου τους.

¹³ Οδυσσέας Λαμψίδης, *Ο εκ Πόντου Όσιος Νίκων ο Μετανοείτε: Κείμενα, Σχόλια*, Αθήνα 1982, 357-359.

¹⁴ *Βίος οσίου Νίκωνος Μετανοείτε*, 62.22.

¹⁵ Για την ιστορική του αξία και τα στοιχεία ιστορικής γεωγραφίας που μας παρέχει σχολιάζεται στη συνέχεια στο Κεφ. 3.Π.στ

¹⁶ Γνωρίζουμε με σχετική βεβαιότητα ότι η Ελλάδαος *Περιήγησις* του Πausανία βρισκόταν στα χέρια λόγιων κύκλων της μέσης και ύστερης βυζαντινής Κωνσταντινούπολης, ενώ ήδη ήταν γνωστό και εκτενώς χρησιμοποιούμενο από τους πρωτοβυζαντινούς γεωγράφους, Νίκος Παπαχατζής (εισ., μετ., σημ.), *Πausανίου Ελλάδαος Περιήγησις*, τ. 1: Αττικά, Αθήνα 1974, 38-41.

¹⁷ Στα σχόλια του Ευστάθιου Θεσσαλονίκης στον Όμηρο τον 12ο αι. συμπυκνώνονται σχεδόν όλες οι αρχαίες γεωγραφικές αναφορές στην περιοχή της Μεσσηνίας, Μεσσήνης και Ιθώμης: Ευστάθιου Θεσσαλονίκης, *Παρεκβολαί εις την Ομήρου Ιλιάδα*, τ. 1, 455-461.

Εξαιρετικά ενδιαφέρον είναι και ένα σύντομο φανταστικό μεταβυζαντινό κείμενο που τιτλοφορείται Διήγησις περί της Πελοποννήσου και περί των αρχαίων Ελλήνων όπου την αφέντευαν.¹⁸ Σε αυτό ο συγγραφέας προσπαθεί να συνθέσει μια προϊστορία της Πελοποννήσου κατά τα αρχαία χρόνια. Το κείμενο περιέχεται σε κώδικα του 17ου αιώνα που σήμερα φυλάσσεται στη μονή Κουτλουμουσίου στο Άγιον Όρος, και παρατίθεται δίπλα στο περίφημο Χρονικό της Μονεμβασίας σε συλλογή διαφόρων κειμένων με γενικό ενδιαφέρον για την Πελοπόννησο και την ιστορία της. Πρόκειται για πεζό κείμενο που όπως όμως σημειώνει ο Σπυρίδων Λάμπρος κρύβει έναν πυρήνα έμμετρου σε δεκαεξασύλλαβο, κατά πολύ ομοιάζον το Χρονικό του Μωρεώς. Γι' αυτό το λόγο ο Λάμπρος υποθέτει ότι στον κουτλουμούσιο κώδικα διασώζεται μια μεταγενέστερη εκδοχή ενός παραδοξογραφικού στιχουργήματος που πρέπει να χρονολογείται στον Ύστερο Μεσαίωνα. Ανάμεσα στα ονόματα αρχαίων μυθολογικών ηρώων και λατίνων πρωταγωνιστών της αφήγησης μνημονεύονται και ποικίλα τοπωνύμια σε διάφορες μορφές, άλλοτε αρχαιοπρεπείς, άλλοτε σλαβικές και άλλοτε μεσαιωνικές βυζαντινές και φράγκικες. Έτσι ένα από τα βασικά τοπωνύμια που εμφανίζονται είναι η *Βελκίαν*, ή *γουν Βουρκάνον*, ως ένα από τα τέσσερα κάστρα που ελέγχουν την Πελοπόννησο.

Μολονότι στα χρόνια του ύστερου Μεσαίωνα στα μέσα του 15ου αι. γνωρίζουμε τον πρώτο επισκέπτη της νέας εποχής. Τον Οκτώβριο του 1447 ο Κυριακός ο Αγκωνίτης επισκέφθηκε τη Μεσσήνη και κατέγραψε την εμπειρία του.¹⁹ Ο Κυριάκος είδε τις αρχαιότητες, διαπίστωσε ορθά την ύπαρξη τριών θεάτρων στο χώρο και αντέγραψε κείμενα επιγραφών τις οποίες η ανασκαφή εντόπισε πέντε αιώνες αργότερα επιβεβαιώνοντας την επίσκεψη του· δεν του ήταν όμως σαφής η ταύτιση της θέσης και πίστευε ότι τα αρχαία που βλέπει ανήκουν στην πόλη της Ιθώμης, ενώ την αρχαία Μεσσήνη την εντοπίζει νοτιότερα στην Ανδρούσα, κτήση όπως σημειώνει του Θωμά Παλαιολόγου. Έτσι είναι πολύ πιθανό και το όνομα Μεσσήνη που εμφανίζεται συστηματικότερα στην ιστορία του Φραντζή στα μέσα του 15ου αιώνα να αναφέρεται στην Ανδρούσα, που ο ιστορικός, αλλά προφανώς και οι παλαιολόγοι αυθέντες της, επιχειρούν να την επενδύσουν μ' ένα αρχαιοελληνικό παρελθόν.²⁰

Οι εμφανίσεις αυτές μας προσφέρουν μια καλή ιδέα ότι ενώ μπορεί να υπάρχουν ήδη από τον Ύστερο Μεσαίωνα παράλληλα όλα τα στοιχεία της ταύτισης: η περιοχή με τις ευδιάκριτες αρχαιότητες και η γνώση του κειμένου του Πausανία, ο συνδυασμός δεν είναι όμως ακόμη αυτονόητος.

¹⁸ Σπυρίδων Λάμπρος, Τρεις παραδοξογραφικά διηγήσεις περί Πελοποννήσου, Πουλχερία και Θεοδοσίου του Μικρού, *Νέος Ελληνομνημίων* 4 (1907), 129-150.

¹⁹ Cyriac of Ancona, *Later Travels*, (Edward W. Bodnar με Clive Foss επιμ., μετ.), Χάρβαρντ 2003, 304-307.

²⁰ Γεώργιος Φραντζής, *Χρονικό*, 270-271.

Δ. Οι πρώτοι περιηγητές

Εντός αυτού του κατακερματισμένου για μας γνωστικού περιβάλλον μετά από διάστημα αιώνων η Μεσσήνη εμφανίζεται ξανά σε περιγραφές επισκεπτών από τις αρχές του 18ου αι. Επισκέπτες από τη δυτική Ευρώπη, άλλοτε στην υπηρεσία κάποιας ευρωπαϊκής κρατικής οντότητας και άλλοτε απλά μορφωμένοι αριστοκράτες ή αργότερα αστοί, μετέχοντες της ανακάλυψης της ελληνικής αρχαιότητας, αναζήτησαν στη θέση του σύγχρονου τους ταπεινού αγροτικού οικισμού τον χώρο όπου κάποτε έστεκε η πόλη της Μεσσήνης. Ήδη η αναλυτική περιγραφή της θέσης από τον Πausanία έκανε τη Μεσσήνη και πριν τους πρώτους της επισκέπτες να καταλάβει μια υψηλή θέση στον αξιακό πίνακα της πρώιμης αρχαιογνωσίας, σημαντικότερη και από το ρόλο που οι αρχαίοι ιστορικοί της αποδίδουν στα πράγματα του 4ου και του 3ου αι. π.Χ. αλλά και παλιότερα.²¹

Εκτός από τον Πausanία η κύρια πηγή γνώσης για τη Μεσσήνη μέχρι και τα μέσα του 18ου αι. και προτού ξεκινήσει το κύμα των περιηγητών και επισκεπτών που μεταφέρουν τις εμπειρίες τους από την Ελλάδα ήταν οι αρχαίοι ιστορικοί και γεωγράφοι. Χαρακτηριστικό είναι το λήμμα στο γαλλικό *Γεωγραφικό Λεξικό* του Bruzen de La Martinière του 1737, όπου στην εκτεταμένη καταχώριση διακρίνουμε ήδη συγκεντρωμένες όλες ουσιαστικά τις γνωστές και σήμερα ιστορικές πληροφορίες για την αρχαία Μεσσήνη.²² Έτσι τα ερείπια πλέον της μεσσηνιακής πρωτεύουσας ιδωμένα κατ'εξοχήν μέσα από το πρίσμα της αρχαιολογίας που ανέτειλε ανασηματοδοτήθηκαν και έδωσαν νέες διαστάσεις στο μεσσηνιακό αφήγημα. Η εικόνα αυτή συγκροτείται κάτω από την παράμετρο των αποτελεσμάτων του χρόνου και της χιλιόχρονης και πλέον ανθρώπινης δραστηριότητας στον χώρο (εικ. 9).

Η Μεσσήνη με το να βρίσκεται σε μια τοποθεσία ορεινή και σχετικά απομακρυσμένη από τα παράλια δεν εμφανίζεται στις αφηγήσεις των πρωιμότερων επισκεπτών, οι οποίοι σπάνια εγκατέλειπαν τις παράκτιες θέσεις του οδοιπορικού τους προς όφελος της ενδοχώρας.²³ Μια από τις παλαιότερες επίσκεψεις, που γνωρίζουμε, στη Μεσσήνη με στόχο ανάμεσα σε άλλα και την αρχαιογνωσία μνημονεύεται στην περιγραφή του βενετού Alessandro Pini το 1703, ο οποίος στο πλαίσιο της σύντομης βενετικής κυριαρχίας στην Πελοπόννησο (1688-1715) συντάσσει μια έκθεση της κατάστασης στη χερσόνησο με ιδιαίτερες μνείες στις αρχαιότητες.²⁴ Ο Πίνι στη Μεσσήνη βλέπει μαρμάρινα μέλη, επιγραφές και νομίσματα, αλλά

²¹ Η ιστορική διάσταση του επαναπατρισμού των εξόριστων μεσσηνίων η δημιουργία της Μεσσήνης από τον Επαμεινώνδα αλλά και οι τύχες της πόλης τους κατά την ελληνιστική περίοδο, είναι αντικείμενο πολλών μελετών τις δύο τελευταίες δεκαετίες, δες συγκεντρωτικά: Nino Luraghi, *The Ancient Messenians: Constructions of Ethnicity and Memory*, Καϊμπριτζ 2008, 209-245.

²² Antoine Augustin Bruzen de la Martinière, *Le grand dictionnaire géographique et critique*, τ. 7, Βενετία 1737, 292.

²³ Panos Morphopoulos, *L'image de la Grèce chez les voyageurs français (du XVIIe au début du XVIIIe siècle)*, Βαλτιμόρη 1947, 1-3· Robert Eisner, *Travelers to an Antique Land: The History and Literature of Travel to Greece*, Ann Arbor 1991, 37-62.

²⁴ Αλέξης Μάλλιαρης, *Alessandro Pini: Ανέκδοτη Περιγραφή της Πελοποννήσου (1703)*, Βενετία 1997, 57-58· για τις βενετικές περιγραφές της Πελοποννήσου της β' Βενετικής κατάκτησης: Κωνσταντίνος Ντόκος,

και τα τείχη της πόλης που ορίζουν το τοπίο, δεν μνημονεύει ούτε το σύγχρονο χωριό, ούτε κάποια από τις μεσαιωνικές εκκλησίες που έστεκαν.²⁵

Σε ανάλογο κλίμα και στο κυνήγι νέων επιγραφικών κειμένων πρέπει να τοποθετήσουμε και το ταξίδι του Abbé Furmont (1690-1746) στα 1729-30 στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, ο οποίος ανάμεσα στις τοποθεσίες της Πελοποννήσου που επισκέπτεται βρέθηκε και στη Μεσσήνη.²⁶ Ο Φουρμόν ήταν μαζί με τον Savin μέρος αποστολής στην Οθωμανική Αυτοκρατορία από τον Λουδοβίκο ΙΕ' προκειμένου να εμπλουτίσουν τη συλλογή της Γαλλικής Ακαδημίας με νέα χειρόγραφα, νομίσματα και επιγραφές.

Ο Φουρμόν σημειώνει εντυπωσιασμένος στη σύντομη αναφορά του ότι πλησιάζοντας το χωριό Μαυρομάτι η θέα των μαρμάρινων ερειπίων και των επιγραφών δεν «αφήνουν καμιά αμφιβολία» ότι εκεί βρίσκεται η αρχαία Μεσσήνη. Επιπλέον στέκεται στους 38 (;) πύργους των τειχών της Μεσσήνης που στέκουν ακόμη, αλλά και στο μοναστήρι του Βουλκάνου που επισκέπτεται προτού πάρει τον δρόμο της επιστροφής.²⁷ Από το ταξίδι αυτό προέκυψαν πολυάριθμες καταγραφές επιγραφών και από τη Μεσσήνη, αλλά και μια ανέκδοτη αναλυτική περιγραφή του ταξιδιού²⁸ μαζί μ'ένα «λεπτομερή» τοπογραφικό χάρτη των μνημείων που είδε (εικ. 10).²⁹ Σε αυτό το υλικό φαίνεται ότι ο Φουρμόν χαρτογραφεί τους χριστιανικούς ναούς, βυζαντινούς και μεταβυζαντινούς, καθώς σε αυτούς αναζητούσε αρχαίες επιγραφές, αλλά και ταύτιζε τη θέση τους με τους ναούς της αρχαίας πόλης όπως αυτοί αναφέρονταν από τον Πausανία.³⁰ Επιπλέον η επίσκεψη του Φουρμόν στη Μεσσήνη θα αποτελέσει τον επόμενο αιώνα αιτία «εθνικής» υπερηφάνειας για τους Γάλλους επισκέπτες, καθώς θα θεωρηθεί αυτός ως «ο πρώτος χρονικά που ανακάλυψε τα ερείπια της Μεσσήνης.»³¹

Για τους δύο επισκέπτες της Μεσσήνης του α' μισού του 18ου αι. είναι σημαντικό να σημειώσουμε δεν υπάρχει κάποιος νεώτερος κανόνας περιγραφής που να αντιγράφουν ή από τον οποίο να επηρεάζονται όπως θα συμβαίνει στη συνέχεια με όλους σχεδόν τους

Breve Descrittione del Regno di Morea. Αφηγηματική ιστορική πηγή ή επίσημο βενετικό έγγραφο της Β' Βενετοκρατίας στην Πελοπόννησο; στο: Χάρις Καλλιγά (επιμ.), *Περιηγητές και αξιωματούχοι στην Πελοπόννησο: Περιγραφές-Αναφορές-Στατιστικές*, Μονεμβασιά 1994, 99-117.

²⁵ Μια πρόσφατη επισκόπηση της βιβλιογραφίας και συζήτηση για τις βενετικές περιγραφές και τη σχέση τους με τις αρχαιότητες, δεσ: Στέφανος Κακλαμάνης (εισ., επιμ., μετ., σχόλ.), *Francesco Barozzi, Descriptione dell'isola di Creta = (Περιγραφή της Κρήτης) (1577/8): μια γεωγραφική και αρχαιολογική περιγραφή της Κρήτης στα χρόνια της αναγέννησης*, Ηράκλειο 2004.

²⁶ Relation abrégée du Voyage Littéraire que M. l'Abbé Fourmont a fait dans le Levant par ordre du Roy, dans les années 1729 & 1730, *Histoire de l'Académie royale des inscriptions et belles-lettres* 7 (1733), 344-358.

²⁷ Ο.π. 355.

²⁸ Henri Auguste Omont, *Missions archéologiques françaises en Orient aux XVIIIe et XVIIIe siècles*, Παρίσι 1902, 658-662.

²⁹ Ευσταθία Κωστοπούλου, *Τοπογραφικοί χάρτες και σχέδια της Μεσσηνίας όπως την είδε ο Abbé Michel Fourmont, Μεσσηνιακά Γράμματα* 3 (1981), 91-126.

³⁰ Pierre Moret, l'abbé Fourmont, inventeur de Messène, στο: Sophie Bouffier και Antoine Hermary (επιμ.), *L'Occident Grec de Marseille à Mégara Hyblaea Hommages à Henri Tréziny*, Εξ-av-Προβάνς 2013, 153-170.

³¹ François Charles Hugues Laurent Pouqueville, *Voyage de la Grèce, Deuxième Edition*, τ.6, Παρίσι 1827, 31.

περιηγητές μετά το 1800. Η βασική πηγή παραμένει το κείμενο του Πausανία, του οποίου ήταν καλοί γνώστες και οι δύο καθώς κυκλοφορούσε έντυπα και σε λατινική μετάφραση ήδη από τις αρχές του 16ου αιώνα.³² Ακόμη παρατηρούμε και στις δύο περιγραφές σε αυτό το πρώιμο στάδιο της εξερεύνησης του ελληνικού παρελθόντος ότι η ταύτιση της θέσης με την αρχαία Μεσσήνη είναι κομμάτι της ανακάλυψης. Αίσθηση που μάλλον ενισχύεται, αν λάβουμε υπόψη ότι σε παλαιότερες αναφορές η Μεσσήνη συχνά τοποθετούνταν λανθασμένα στον χάρτη της Μεσσηνίας.³³ Στην περιγραφή του Φουρμών υπάρχει μια ενδιαφέρουσα διαφοροποίηση από τον Πίνι, ισότιμα με τις αρχαιότητες μνημονεύεται για πρώτη φορά η παλιά μονή Βουλκάνου στην κορυφή της Ιθώμης σαν σημαντικό μνημείο του Μαυροματίου κάτι που θα αποτελέσει μια πρώτη μεσαιωνίζουσα προσθήκη στον υπό συγκρότηση αφηγηματικό κανόνα για όλους τους επισκέπτες που θα βρεθούν στη Μεσσήνη τους επόμενους αιώνες, έστω και σαν σύμβολο του ναού του Δία Ιθωμάτα που δεν υπήρχε πια.

Η ταύτιση της θέσης της Μεσσήνης από τους πρώτους επισκέπτες, τα νέα επιγραφικά κείμενα και οι πληροφορίες για την εναπομείνουσα φυσική της υπόσταση μαζί με τις ήδη γνωστές πηγές συγκρότησαν ένα πρώτο σύνολο συστηματικής γνώσης για την αρχαία πόλη που αποτυπώθηκε στο έργο των Εγκυκλοπαιδιστών. Τον Δεκέμβρη του 1765 κυκλοφορούν οι δέκα τελευταίοι τόμοι της *Εγκυκλοπαίδειας* των Νταλαμπέρ και Ντιντερό, όπου στον δέκατο τόμο δημοσιεύεται γραμμένο από τον Louis de Jaucourt (1794-1779) το πιο ολοκληρωμένο μέχρι τότε συμπίλημα σχετικών γνώσεων για τη Μεσσήνη³⁴. Η εικόνα αυτή συμπληρώνεται λίγα χρόνια αργότερα το 1769 στην έκδοση της *Αρχαίας Γεωγραφίας* του Jean Baptiste Bourguignon d'Anville (1697-1782) με τον αναλυτικό σχολιασμό της γεωγραφικής θέσης της Μεσσήνης.³⁵ Στην καταγραφή αυτή μπορούμε να προσθέσουμε και σχετικό χάρτη που προέρχεται από τη συλλογή του γάλλου γεωγράφου. Ο χάρτης χρονολογείται κοντά στο 1770 και απεικονίζει την *Κοιλιάδα του Νησιού και της περιοχής της*, το βορειότερο όριο της περιοχής αυτής ορίζεται με το Βουλκάνο στην κορυφή της Ιθώμης, στους πρόποδες της οποίας απλώνεται η αρχαία Μεσσήνη ή αλλιώς Μαυρομάτι, με εμφανές το περίγραμμα των αρχαίων τειχών της (εικ. 11).³⁶ Ο χάρτης αυτός πιθανότατα αντιγράφει υλικά από το αρχείο του Φουρμών που εξασφάλισε ο Ντανβίλ επιχειρώντας να συστηματοποιήσει τη χαρτογραφία του της ελληνικής χερσονήσου.³⁷

³² Για τις πρώτες εκδόσεις του Πausανία και μεταφράσεις στα Λατινικά, δεξ: Νίκος Παπαχατζής (εισ., μετ., σημ.), *Πausανίου Ελλάδος Περιήγησις*, τ. 1: Αττικά, Αθήνα 1974, 47-50.

³³ Ο Γκυγιέτ (Guillet) στα μέσα του 17ου αιώνα ταυτίζει κάποια θέση στη Μάνη, τη Μέσση (;) με την αρχαία Μεσσήνη: Georges Guillet de Saint-George, *Athènes ancienne et nouvelle et l'estat présent de l'Empire des Turcs: contenant la vie du sultan Mahomet IV*, Παρίσι 1675, 29.

³⁴ Λήμμα: messene, στο: *Encyclopédie ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*, Τόμος 10, Παρίσι 1765, 301.

³⁵ Jean-Baptiste Bourguignon d'Anville, *Géographie ancienne abrégée*, Παρίσι 1769, 73.

³⁶ Εθνική Βιβλιοθήκη της Γαλλίας: *Συλλογή d' Anville*, αρ. 06148, <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b5962390c> (πρόσβαση 2.5.2011).

³⁷ Το πιο πιθανό είναι ο Ντανβίλ να χρησιμοποίησε τον χάρτη της Μεσσηνίας με τη Μεσσήνη και το Νησί που σχεδίασε ο Φουρμών και φυλασσόταν στην Εθνική Βιβλιοθήκη στο Παρίσι: Κωστοπούλου, Χάρτες και

Από τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα τα σχετικά κείμενα, ακόμη και αναφορικά με τη Μεσσήνη, μαρτυρούν υπόρρητα, ενίοτε όμως και ρητά, τις κοσμοϊστορικές αλλαγές που συντελούνται σε επίπεδο ιδεών αλλά και γεγονότων στην Ευρώπη τα ίδια περίπου χρόνια, και ακόμη περισσότερο όταν η επανάσταση θα φτάσει την ελληνική χερσόνησο. Η περιγραφή της Μεσσήνης από τον Pouqueville (1770-1838) την οποία επισκέφθηκε κατά την παραμονή του στην Πελοπόννησο γύρω στο έτος 1800 είναι ίσως το πρώτο δείγμα της νέας γραφής και ενδεικτική της σημασίας που αποδίδεται στις αρχαιότητες απ' αυτή. Στην πρώτη έκδοση του 1805 ο Πουκεβίλ αναφέρεται με εξαιρετική συντομία στην εμπειρία της επίσκεψης στη Μεσσήνη, απ' όπου λείπουν εντελώς αναφορές σε αρχαία μνημεία αλλά και στη μονή Βουλκάνου στην κορυφή της Ιθώμης.³⁸ Αντίθετα είκοσι δύο χρόνια αργότερα, όταν και κυκλοφορεί τη δεύτερη έκδοση της αναλυτικής περιγραφής των ταξιδιών του, το αντίστοιχο χωρίο για τη Μεσσήνη είναι εντυπωσιακά μεγεθυμένο και πολύ καλύτερα τεκμηριωμένο, καθώς χρησιμοποιεί εξαντλητικά τις αρχαίες πηγές, προφορικές μαρτυρίες, αλλά και τα ανέκδοτα χειρόγραφα του Φουρμόν.³⁹ Η διαφορά ανάμεσα στις δύο περιγραφές πέρα από την προσωπική ωρίμανση σε μεγάλο βαθμό απηχεί και την αλλαγή που συντελείται στα χρόνια αυτά προς μια επιστημονικότερη προσέγγιση της καταγραφής τέτοιου είδους,⁴⁰ παρατηρούμε στο παράδειγμα αυτό πως ο συγγραφέας μετακινείται από τη θέση του αφηγητή εντυπώσεων και τοπίων σε μια νέα θέση όπου στέκεται πιο κριτικά απέναντι στο υλικό μεγιστοποιώντας το αποτέλεσμα με την αξιοποίηση, αλλά και αμφισβήτηση συμπληρωματικών πηγών.⁴¹ Πρόκειται για μια μετατόπιση που παρατηρείται σε όλο το γραπτό έργο του Πουκεβίλ, ενεργού επαναστάτη το 1789 και στη συνέχεια προοδευτικού υποστηρικτή του Ναπολέοντα, και θα μπορούσε κανείς να τη συνδέσει με τις αιτιοκρατικές και λογικές διεργασίες μορφοποίησης των ιστορικών επιστημών που συντελούνται παράλληλα.⁴²

σχέδια της Μεσσηνίας, εικ. Β'.

³⁸ François Charles Hugues Laurent Pouqueville, *Voyage en Morée, en Constantinople, en Albanie et dans plusieurs autres parties de l'Empire Othoman: pendant les années 1798 - 1801*, τ. 1, Παρίσι 1805, 30· στα ελληνικά: του ίδιου, *Ταξίδι στο Μοριά* (μετ. Όλγα Ρομπάκη και Ελένη Γαρίδη, πρόλ., σημ., σχόλ. Τάσος Βουρνάς), Αθήνα 1980.

³⁹ François Charles Hugues Laurent Pouqueville, *Voyage de la Grèce, Deuxième Edition*, τ.6, Παρίσι 1827, 31-33.

⁴⁰ Γιώργος Τόλιας και Στάθης Φινόπουλος, Η Πελοπόννησος μέσα από τις διάφορες εκδόσεις του Pouqueville, στο: Χάρις Καλλιγά (επιμ.), *Περιηγητές και αξιωματούχοι στην Πελοπόννησο: Περιγραφές-Αναφορές-Στατιστικές*, Μονεμβασιά 1994, 237-250.

⁴¹ Ο Πουκεβίλ ασκεί κριτική σε προηγούμενες περιγραφές της Μεσσήνης, οι οποίες έχουν γίνει χωρίς αυτοπρόσωπη επίσκεψη, ό.π., 32, σημ. 3. Για την ιδιαίτερη επιστημονική στάση του Πουκεβίλ δεξ: Démocratie Πιάδου, *Le Cas de Pouqueville (1770-1838)*, στο: *Μελετήματα στη μνήμη Βασιλείου Λαούρδα*, Θεσσαλονίκη 1975, 425-449.

⁴² Για το θέμα αυτό δεξ και: Αλέξανδρος Καλέσης, *Αναγνώσεις Ετερότητας στις Ταξιδιωτικές Περιγραφές του F.C.H.L Pouqueville*, Αδημ. Διδ. Διατριβή, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας 2006, 126-130, όπου βέβαια κάπως προβληματικά τονίζονται αντίστοιχα χαρακτηριστικά ως «φυσιοκρατικά».

Ε. Ρομαντικές προσεγγίσεις του παρελθόντος και τα μνημεία της Μεσσήνης

Στο κλίμα του προχωρημένου 19ου αι. το περιγραφόμενο αντικείμενο των περιηγητών, η ελληνική ιστορία, η ύπαιθρος, τα μνημεία και οι άνθρωποι, γίνονται προνομιακό πεδίο για την ανάπτυξη της ρομαντικής και εθνικής ιστορίας, ιδίως από Γάλλους ιστορικούς και επισκέπτες, αλλά όχι μόνο. Η Μεσσήνη ως ένας από τους βασικούς προορισμούς θα παίξει τον δικό της έστω και μικρό ρόλο, σε διαφορετικές εκφάνσεις που δηλώνουν τις διαφορετικές ταχύτητες και τάσεις της εξέλιξης των ιδεών αυτών της ευρωπαϊκής σκέψης και ιστοριογραφίας.

Αναφορικά με την οικοδόμηση της νέας ρομαντικής ιστορικής αντίληψης για την Ελλάδα από το 1830 περίπου και μετά και την ανακάλυψη του μεσαιωνικού παρελθόντος, ιδίως σε σχέση με την Πελοπόννησο και τους περιηγητές, έχει τονιστεί η σημασία της πρώτης έκδοσης του *Χρονικού του Μορέως* στο Παρίσι το 1825 από τον Jean Alexandre Buchon και η ταχύτατη διάχυση και αξιοποίηση αυτού του κειμένου από κάθε φύσης ενδιαφερόμενους.⁴³ Το Χρονικό θα αποτελέσει ιδίως για τους Γάλλους επισκέπτες ένα νέο καμβά πάνω στον οποίο θα μπορέσουν να αντικρύσουν την ιστορία της μεσαιωνικής Πελοποννήσου σε άμεση σχέση και συνάρτηση με τη γαλλική εθνική μεσαιωνική ιστορία που συγκροτείται παράλληλα τα ίδια χρόνια. Έτσι οι μοίρες των «γάλλων» ιπποτών και αυθεντών του Μοριά θα συγκινήσουν τους σύγχρονους ιστορικούς, που θα αναζητήσουν τα μνημεία των προγόνων τους στην πελοποννησιακή γη. Ο ίδιος ο Μπουσόν άλλωστε μερικές δεκαετίες αργότερα το 1840 θα επισκεφθεί την Πελοπόννησο και τη Μεσσήνη.⁴⁴

Η έκδοση του Χρονικού θα ακολουθηθεί σχεδόν αμέσως και από το πιο σημαντικό γεγονός στην πρώιμη εξερεύνηση της Πελοποννήσου. Στα επόμενα χρόνια θα καταφθάσει στην Πελοπόννησο ως τμήμα του γαλλικού εκστρατευτικού σώματος που παρενέβη το 1829 υπέρ της Ελληνικής Επανάστασης η Επιστημονική Αποστολή του Μοριά (*Expédition Scientifique de Morée*) αποτελούμενη από 17 επιστήμονες διαφόρων ειδικοτήτων. Η Επιστημονική Αποστολή στα πρότυπα της ανάλογης ναπολεώντειας αποστολής που ακολούθησε το εκστρατευτικό σώμα της Αιγύπτου στα 1798–1801 θα προσπαθήσει να συγκροτήσει ένα σώμα επιστημονικών γνώσεων για το νέο ελληνικό κράτος, ακολουθώντας ένα διαφωτιστικό πρόταγμα που καλύπτει ταυτόχρονα τις ιστορικές αλλά και τις φυσικές επιστήμες.

Επικεφαλής στο κομμάτι των φυσικών επιστημών της *Επιστημονικής Αποστολής* το 1828 τίθεται από το καθεστώς της Γαλλικής Παλινόρθωσης ο Jean Baptiste Bory de Saint-Vincent (1778–1846), εξερευνητής, βοτανολόγος, γεωγράφος και παλιότερα ακόλουθος του Ναπολέοντα Α΄, ο οποίος έζησε για χρόνια στην εξορία. Η Νάσια Γιακωβάκη έχει ανα-

⁴³ Νάσια Γιακωβάκη, *La «Chronique de Morée» arrive au Péloponnèse*, στο: Marie-Noëlle Bourguet, Daniel Nordman, Vassilis Panayotopoulos και Maroula Sinarellis (επιμ.), *Enquêtes en Méditerranée: les expéditions françaises d'Égypte, de Morée et d'Algérie*, Αθήνα 1999, 193-208.

⁴⁴ Jean Alexandre Buchon, *La Grèce continentale et la Morée: voyage, séjour et études historiques en 1840 et 1841*, Παρίσι 1843, 447-450.

λύσει εκτενώς πώς στο έργο του Μπορύ αναγνώνεται μια συνεχής και συνεπής απήχηση των γεγονότων του *Χρονικού του Μορέα* αλλά και του ρομαντικού ιστορικού πνεύματος του Μπουσόν για τη γαλλική μεσαιωνική παρουσία στην Πελοπόννησο.⁴⁵

Αναφορικά όμως με τη Μεσσήνη, υπάρχει το πρόβλημα ότι σε καμία μορφή του το τοπωνύμιο (Μεσσήνη, Ιθώμη, Βουλκάνο, Μαυρομάτι) δεν συναντάται στο κείμενο του Χρονικού, και έτσι κανένα σημαντικό γεγονός, κάστρο ή οικισμός που να σχετίζεται με του Φράγκους του Μοριά δεν τοποθετείται σε αυτή την τόσο ενδιαφέρουσα κατά τ' άλλα από άποψη μνημείων θέση. Στο βασικό κείμενο του Μπορύ τη *Ρελασιόν (Αναφορά)*, υπάρχει μια εκτενής αναφορά στην παρουσία του στο Μαυρομάτι ταυτόχρονα με την ομάδα του Μπλουέ που επιτελούσε το κυρίως ιστορικό και αρχαιολογικό έργο, και μια ενδιαφέρουσα εκ του παραλλήλου συγγραφή που ενίοτε καλύπτει σημεία που και το κείμενο του Μπλουέ αναλύει.⁴⁶ Στα επιπλέον ενδιαφέροντα όμως του Μπορύ για τη μεσαιωνική Μεσσήνη συγκαταλέγονται στιγμές όπως όταν θα αναρωτηθεί για την τύχη του οικισμού μετά τον 3ο αι. μ.Χ. σημειώνοντας ότι «η πόλη εξαφανίζεται, ή καλύτερα συρρικνώνεται κατά πολύ, καθώς κανείς μπορεί ακόμη να εντοπίσει ενδείξεις για έναν πληθυσμό κατά τη βυζαντινή εποχή» αλλά και ότι στο *Χρονικό του Μορέα* δεν αναφέρεται πούθενά η Μεσσήνη, γεγονός που κατ' αυτόν μάλλον οφείλεται στο ότι η περιοχή ανήκε σε κάποιο σημαντικότερο γειτονικό φέουδο.⁴⁷ Ακόμη πιο ενδιαφέρουσα όμως είναι η προσπάθεια του να κατατάξει κάποια μνημεία που διακρίνονται στο χώρο· αναγνωρίζει βυζαντινά παρεκκλήσια και ξεχωρίζει τα ερείπια μια εκκλησίας που «μάλλον χρονολογείται στους πρώτους αιώνες του χριστιανισμού, καθώς έχει υλικά από αρχαία κτήρια», όπως σημειώνει.⁴⁸

Πρέπει βέβαια να συμπληρώσουμε το ατελές αυτής της αναθεώρησης ακόμη και κάτω από το βάρος της έκδοσης του Χρονικού η οποία δεν επεκτείνεται τουλάχιστον για τον Μπορύ πέρα από τη συμπλήρωση ιστορικών στοιχείων, ιδίως αυτών που με κάποιον τρόπο αναφέρονται στη γαλλική παρουσία στην Πελοπόννησο. Οι βασικές εκτιμήσεις του για τη βυζαντινή τέχνη παραμένουν σταθερά στο κλίμα της απαξίωσης. Αναφερόμενος σ' ένα βυζαντινό ναό με τοιχογραφίες που εντοπίζει η Επιστημονική Αποστολή, γράφει: «Αυτός ο ναός μοιάζει να είναι χτισμένος ακολουθώντας το σχήμα όλων των κακόγουστων κτηρίων των χριστιανικών αιώνων κατά το ξεκίνημα τους· οι τοίχοι είναι πνιγμένοι εσωτερικά με φανταχτερές τοιχογραφίες στις οποίες κανείς αναγνωρίζει καρικατούρες δεόμενων αγίων, τοποθετημένους χωρίς καμία πειθαρχία στους νόμους της προοπτικής σ' ένα κοινό κάμπο, μπλε, κίτρινο ή κόκκινο. Οι κ. Poïrot και Ranoisié έκαναν ένα ακριβέστατο σχέδιο με αναλυτικές μετρήσεις, και αντέγραψαν τις χοντροκομμένες τοιχογραφίες.»⁴⁹

⁴⁵ Yakovaki, *La «Chronique de Morée» au Péloponnèse*, 193-208.

⁴⁶ Jean Baptiste Bory de Saint-Vincent, *Expédition Scientifique de Morée: Section de Sciences Physiques, tome I: Relation*, Παρίσι 1836, 189-306.

⁴⁷ Ο.π., 290-291.

⁴⁸ Ο.π., 299.

⁴⁹ Ο.π., 110. Το σχέδιο στο Blouet κ.ά. *Expedition*, τ.1, πίν. 11.

Αντίθετα με τον Μπορύ το κείμενο του Τμήματος Αρχιτεκτονικής και Γλυπτικής της Γαλλική Αποστολής (*Section d'Architecture et de Sculpture*) για το οποίο ήταν υπεύθυνος ο επικεφαλής της Guillaume Abel Blouet (1795-1853) κινείται σε διαφορετική σφαίρα. Ο Μπλουέ πέρασε συνολικά δέκα μήνες στην Ελλάδα (3 Μαρτίου – 29 Δεκεμβρίου 1829), από τους οποίους ένας ολόκληρος στο Μαυρομάτι ανασκάπτοντας και μελετώντας τις αρχαιότητες της Μεσσήνης. Για τα πορίσματα των ανασκαφών θα μιλήσουμε αναλυτικότερα στη συνέχεια μαζί με τις υπόλοιπες ανασκαφές που έγιναν στη Μεσσήνη, εδώ όμως έχουμε την ευκαιρία να σχολιάσουμε την επίδραση που είχε συνολικότερα η τεκμηριωτική δουλειά του τμήματος αυτού της Αποστολής στις αντιλήψεις για τις αρχαιότητες και ιδιαίτερα σε σχέση με το μεσαιωνικό και βυζαντινό παρελθόν (εικ. 12-13).⁵⁰

Στα επιστημονικά ενδιαφέροντά της ιδιαίτερα στον πρώτο τόμο έχουν σημαντική θέση τα μεσαιωνικά μνημεία με τουλάχιστον δέκα αναλυτικά σχέδια «βυζαντινών» ναών,⁵¹ κτηρίων δηλαδή που είναι χτισμένα κατά το βυζαντινό τρόπο ακόμη κι αν δεν είναι μεσαιωνικά σε χρονολόγηση, ανάμεσα στα οποία και το καθολικό της νέας μονής Βουλκάνου.⁵² Επιπλέον στο τοπογραφικό σχέδιο της αρχαίας Μεσσήνης που συντάσσει η Εξπεντισιόν σημειώνονται αναλυτικά τα βυζαντινά μνημεία, όπου όλοι οι χριστιανικοί ναοί θεωρούνται εκ προοιμίου βυζαντινοί (εικ. 14).⁵³ Μαζί με αυτά υπάρχουν τεκμηριωτικές απόπειρες για την πόλη της Κορώνης και της Μεθώνης, και των εκεί μεσαιωνικών κτισμάτων. Δίπλα στα μνημεία βρίσκει τη θέση της στο έργο του Μπλουέ και η βυζαντινή ιστορία, οι περισσότερες πρωτοβυζαντινές και μεσοβυζαντινές πηγές αξιοποιούνται, οι σλαβικές επιδρομές τοποθετούνται σ'ένα ιστορικό πλαίσιο, όπως και το κατά πολύ υστερότερο Χρονικό του Μορέως.⁵⁴ Οι εργασίες αυτές είναι πρωτοποριακές για τη μελέτη των ελληνικών μνημείων, και αντλούν την έμπνευση τους σε ένα βαθμό από τον ρομαντισμό και το νέο ενδιαφέρον για τα μεσαιωνικά μνημεία, αλλά κυρίως από μια προσπάθεια αντικειμενικής καταγραφής όσο το δυνατόν περισσότερων στοιχείων του παρελθόντος του κάθε τόπου. Ο ίδιος ο Μπλουέ σημειώνει ρητά: «Δημοσιεύοντας μια περιγραφή των μνημείων της αρχαίας Ελλάδας σε μια συγκυρία όπου κάποιοι οπαδοί της μεσαιωνικής τέχνης παρουσιάζουν αυτή την τέχνη ως τη μόνη άξια για μελέτη, δεν ελπίζουμε να έχουμε την αποδοχή τους. [...] Αλλά θαυμάζοντας όσο και αυτοί τα μνημεία της εποχής εκείνης, σκεφτόμαστε όμως το αντίθετο, ότι δεν πρέπει να αποκλείουμε κανένα πρότυπο, [...] τα καλά παραδείγματα όλων των εποχών και όλων των χωρών προσφέρουν εξαιρετικά ωφέλιμα μαθήματα [...] Πρέπει να μελετάμε λοιπόν τα υποδείγματα που μας κληροδότησαν οι Αρχαίοι, όχι για να

⁵⁰ Για την Εξπεντισιόν συνολικότερα, δεξ: Marie-Noëlle Bourguet, Bernard Lepetit, Daniel Nordman και Maroula Sinarellis (επιμ.), *L'invention scientifique de la Méditerranée: Égypte, Morée, Algérie*, Παρίσι 1998 και Marie-Noëlle Bourguet, Daniel Nordman, Vassilis Panayotopoulos και Maroula Sinarellis (επιμ.), *Enquêtes en Méditerranée: les expéditions françaises d'Égypte, de Morée et d'Algérie*, Αθήνα 1999.

⁵¹ Blouet κ.ά. *Expedition*, τ. 1, πίν. 3, 4, 8, και εικ. II, 9-11, 18-21.

⁵² Ο.π., πίν. 21.

⁵³ Ο.π., πίν. 22.

⁵⁴ Ο.π., Εισαγωγή, iv-vii.

τα αντιγράφουμε με δουλικό τρόπο, μα για να καταλάβουμε το πνεύμα και τη σκέψη.»⁵⁵

Στη σκέψη, αλλά και στην τελική εκτέλεση της συνθετικής εργασίας του τμήματος της Επιστημονικής Αποστολής στο οποίο ήταν υπεύθυνος ο Μπλουέ μπορούμε να δούμε μια αισθητά διαφορετική στάση απέναντι στα μνημεία του παρελθόντος. Μια στάση που κατορθώνει απέναντι στη με ορμή αναδύομενη γαλλική ρομαντική ιστοριογραφία της αρχιτεκτονικής που τοποθετεί σχεδόν αποκλειστικά τα μεσαιωνικά μνημεία στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος της να προτάξει μια νηφάλια προσέγγιση, και να την υλοποιήσει σε μεγάλο βαθμό στη σχετική έκδοση. Επιπλέον η αποστασιοποίηση από τη ρομαντική και εθνική αυτή σχολή που αναζητά στον Μεσαίωνα το άπαν, δεν επιτυγχάνεται με απαξίωση και στείρα προσφυγή στον αρχαίο κλασικό κόσμο, αλλά με συνειδητή και νηφάλια προσπάθεια, που έστω εκλεκτικά προσπαθεί να ισορροπήσει ανάμεσα στους δύο κόσμους και να πατήσει στα καλά παραδείγματα όλων των εποχών.

Ο Μπλουέ κατορθώνει μέσα από μια μελέτη σχετικά τεχνική, όσο θα μπορούσε να εφαρμόσει κανείς αυτό τον όρο για το α' μισό του 19ου αι., να εκφράσει ρητά μια εναλλακτική άποψη για συνολικότερα ζητήματα και να εντάξει το υλικό ενεργά στη γενική θεωρητική συζήτηση. Η ενδιαφέρουσα αυτή στάση του Αμπέλ Μπλουέ σ'ένα από τα κορυφαία συγκρουσιακά ζητήματα της ιστορίας της αρχιτεκτονικής εκείνη την εποχή, είναι ίσως ενδεικτική και της ιδιαίτερης προοδευτικής συγκρότησής του.⁵⁶ Στα έργα του που θα ακολουθήσουν, κυρίως μελέτες για κτήρια φυλακών, αλλά και στα μαθήματα του ως καθηγητή αρχιτεκτονικής στην *École des Beaux-Arts* θα είναι πλέον έκδηλη η άποψη του για την αρχιτεκτονική, όπου κυριαρχεί ο δομικός ορθολογισμός των κτηρίων τα οποία υπακούουν στα υλικά και την τεχνική.⁵⁷

Παρά την αρχική όμως πρόθεση του Μπλουέ τα «βυζαντινά» μνημεία που αποτύπωσε στο πλαίσιο της Εξπεντισιόν, έμελλε να συναντήσουν ιδιαίτερη τύχη, ακριβώς στα χέρια εκείνων που είχε κατηγορήσει ως οπαδούς της μεσαιωνικής τέχνης. Σε μεγάλο βαθμό η δημοσίευση του πρώτου τόμου της Εξπεντισιόν το 1831 αποτέλεσε αφορμή για τη μεγέθυνση ενός κύματος μελέτης της βυζαντινής τέχνης και αρχιτεκτονικής. Το κύμα αυτό συνδέεται κυρίως με τις αναζητήσεις στη μελέτη της μεσαιωνικής τέχνης και αρχιτεκτονικής στη Γαλ-

⁵⁵ Blouet κ.ά. *Expedition*, τ.3, Avertissement· Yakovaki, «*Chronique de Moree*» au Péloponnèse, 195, σημ. 6.

⁵⁶ Για τον ίδιο τον Μπλουέ δεν γνωρίζουμε πολλά. Γεννήθηκε σε ένα χωριό κοντά στο Παρίσι, γιός κλειδαρά, υπήρξε ουσιαστικά παιδί της Γαλλικής Επανάστασης και γρήγορα σταδιοδρόμησε μέσα από τις ιδιαίτερες ευκαιρίες που προσέφερε η εποχή για ανθρώπους της τάξης του: Fabienne Doulat, G. A. Blouet, du village de Passy aux côtes de Morée, exemplarité ou exception du parcours intellectuel et artistique d'un enfant du peuple, *Livraisons d'Histoire de l'Architecture* 5.1 (2003), 67-83.

⁵⁷ Μετά την αποστολή στην Πελοπόννησο διορίστηκε καθηγητής στην *École des Beaux-Arts* και ασχολήθηκε γενικά με ζητήματα αρχιτεκτονικής σύγχρονων κτηρίων βιώσιμων φυλακών και τις δυνατότητες αναμορφωτικής τους οργάνωσης ταξιδεύοντας και στις ΗΠΑ προκειμένου να δει τους εκεί κτηριακούς χειρισμούς: G. Abel Blouet, *Projet de prison cellulaire pour 585 condamnés, précédé d'observations sur le système pénitentiaire*, Παρίσι, 1843. Για την περίοδο αυτή δες και: Παναγιώτης Τουρνικιώτης, Οι αρχιτεκτονικές μελέτες του Abel Blouet στη διάρκεια της Επιστημονικής Αποστολής του Μοριά και ο αντίκτυπος των μελετών αυτών στη Γαλλία, στο: Μαίρη Άσπρα-Βαρδαβάκη (επιμ.), *Λαμπηδών, Αφιέρωμα στη μνήμη της Ντούλας Μουρίκη*, τ. 2, Αθήνα 2003, 829-846.

λία που ανίχνευε τις απαρχές της στη βυζαντινή τέχνη.⁵⁸ Τέτοιες αναζητήσεις μπορούν βέβαια να εντοπιστούν και στους προηγούμενους αιώνες (16ος-18ος) αλλά πρόκειται για μη συστηματοποιημένες απόπειρες που σπάνια δημοσιεύονται ή αποκτούν επαφή με ευρύτερο κοινό.⁵⁹

Ο Adolphe Napoléon Didron (1806-1867) θα είναι ο πρώτος μελετητής που θα ταξιδέψει το 1839 στην Ελλάδα με βασικό στόχο τη μελέτη των χριστιανικών μεσαιωνικά μνημείων, επισκεπτόμενος κυρίως τις περιοχές που δεν εικονογραφήθηκαν από την Επιστημονική Αποστολή του Μωρέως.⁶⁰ Αλλά και πέρα από τον Ντιντρόν, υπήρξε γιγάντωση του ενδιαφέροντος για τα βυζαντινά μνημεία τις δεκαετίες μετά την έκδοση του α' τόμου του έργου του Μπλουέ.⁶¹

Επιστρέφοντας όμως στη συζήτηση γύρω από τα μνημεία της Μεσσηνίας πρόσωπο κλειδί αποτελεί ο γάλλος αρχιτέκτονας Albert Lenoir (1801-1891)⁶² που ήδη από την εποχή συγκρότησης της Αποστολής του Μωρέως είχε αιτηθεί ανεπιτυχώς να συμμετάσχει στην ομάδα των δέκα επτά επιστημόνων που ταξίδεψαν τελικά στην Ελλάδα.⁶³ Παρά την αρχική αποτυχία ο Λενουάρ είχε λαμπρή καριέρα στον γαλλικό επιστημονικό κόσμο και υπήρξε ένας ακόμη από τους θεμελιωτές της ρομαντικής ιστοριογραφίας της αρχιτεκτονικής στη Γαλλία, ένθερμος μελετητής της μεσαιωνικής γαλλικής αρχιτεκτονικής και υπεύθυνος για πολλές αναστηλώσεις μεσαιωνικών κτηρίων τον 19ο αι.⁶⁴ Η σχέση του Λενουάρ με τη βυζαντινή αρχιτεκτονική δεν ήταν συμπτωματική, καθώς αφιέρωσε αριθμό ειδικών μελετών σε αυτή, όπου και είχε πρωτασχοληθεί με το καθολικό της μονής Βουλκάνου.⁶⁵ Το 1852

⁵⁸ J. B Bullen, *Byzantium Rediscovered*, Λονδίνο 2003, 55-75· Jean Nayrolles, *L'Invention de l'art roman à l'époque moderne (XVIIIe-XIXe siècles)*, Rev 2005, 251-255. Δεν πρέπει όμως να αγνοήσουμε και την ανακάλυψη από τη Γαλλική μορφωμένη κοινή γνώμη της εποχής του ορθόδοξου ελληνικού χριστιανισμού και των μνημείων του, υπό το πρίσμα των τουρκικών «σφαγών» εναντίον χριστιανών στα πρώτα χρόνια της Επανάστασης: Nina Athanassoglou-Kallmyer, *French Images from the Greek War of Independence (1821-1830): Art and Politics Under the Restoration*, Νιού Χέιβεν/Λονδίνο 1989, 14-37.

⁵⁹ Marie-France Auzépy και Jean-Pierre Grégoire, *Byzance retrouvée: érudits et voyageurs français (XVIe-XVIIIe siècles): exposition. Chapelle de la Sorbonne, Paris, 13 août-2 septembre 2001*, Παρίσι 2001.

⁶⁰ Adolphe Napoléon Didron, Voyage archéologique dans la Grèce chrétienne, *Annales Archéologiques* 1 (1844), 29-36, 173-179.

⁶¹ Albert Lenoir, De l'architecture byzantine, *Revue générale de l'architecture et des travaux publics* 1 (Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1840), στηλ. 8-17· André Couchaud, *Choix d'églises byzantines en Grèce*, Παρίσι 1842· Dominique Papety, Les peintures byzantines et les couvens de l'Athos, *Revue des Deux Mondes* 18 (1847), 769-789· για τις επόμενες δεκαετίες δεξ: Bullen, *Byzantium Rediscovered*, 55-92.

⁶² Λήμμα: Albert Lenoir, *Dictionnaire critique des historiens de l'art actifs en France de la Révolution à la Première Guerre mondiale*, Philippe Sénéchal, Claire Barbillon, dir., Paris, site web de l'INHA, 2009, <http://www.inha.fr/spip.php?article3078> (πρόσβαση: 22-4-2011)

⁶³ Δεν γνωρίζουμε τα ακριβή αίτια αυτής της άρνησης: Franck-Laurent Lucarelli, Une archéologie philhellène: les relevés architecturaux de l'expédition de Morée, στο: Claire Constans (επιμ.), *La Grèce en révolte: Delacroix et les peintres français, 1815-1848*, Παρίσι 1996, 78.

⁶⁴ Barry Bergdoll (επιμ., εισ.), *Albert Lenoir, Historien de l'Architecture et Archéologue*, Exposition de la Bibliothèque du Institut national d'histoire de l'art, Παρίσι 2005, 2-7.

⁶⁵ Albert Lenoir, De l'architecture byzantine, *Revue générale de l'architecture et des travaux publics* 1 (Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1840), στηλ. 8-17· του ίδιου: Influence de l'architecture byzantine dans toute la chrétienté, *Annales archéologiques* 12 (1852), 177-185, 209-218.

ο Λενουάρ στο μνημειώδες έργο του *Architecture monastique*, όπου τα βυζαντινά μνημεία παίζουν πολύ σημαντικό ρόλο στην τεκμηρίωση της αρχαιότερης φάσης αυτής της αρχιτεκτονικής, ανάμεσα στα μνημεία που χρησιμοποιεί και αποτυπώνει σχεδιαστικά είναι η Μονή Βουλκάνου στην κορυφή της Ιθώμης.⁶⁶ Γνωρίζουμε ότι ήδη από το 1836 είχε επισκεφθεί την Αθήνα, κάποια από τα νησιά του Αιγαίου και την Κωνσταντινούπολη, από όπου συγκέντρωσε πολλά από τα σχέδια των μετέπειτα δημοσιεύσεών του, των βυζαντινών και μεταβυζαντινών μνημείων.⁶⁷ Πιθανότατα όμως δεν επισκέφθηκε ο ίδιος την Ιθώμη, καθώς το χαρακτηριστικό που εικονογραφεί το βιβλίο του προέρχεται από τα χαρακτηριστικά που είχε ήδη δημοσιεύσει η *Επιστημονική Αποστολή* το 1831.⁶⁸

Από τον Λενουάρ και μετά, σχέδια του καθολικού της μονής Βουλκάνου εμφανίζονται επανειλημμένα σε γαλλικά εγχειρίδια αρχαίας και μεσαιωνικής αρχιτεκτονικής, όπως σε αυτό του Louis Batissier (1813-1882)⁶⁹ όπου μάλιστα δημοσιεύεται και η κάτοψη του καθολικού με το σχόλιο ότι ανήκει σε παράδοση της βυζαντινής αρχιτεκτονικής που κάτω από βενετικές επιρροές επιστρέφει σε κατόψεις επιμηκυμένες, θυμίζοντας δρομικές βασιλικές.⁷⁰ Η παρουσία της μονής Βουλκάνου στα κείμενα του Λενουάρ αποτέλεσε αφορμή για την βιβλιογραφική έστω αναγνώριση του μνημείου και από άλλους γάλλους ιστορικούς της τέχνης και της αρχιτεκτονικής, με ξεχωριστό σταθμό τον ίδιο τον Gabriel Millet που επισκέπτεται τη μονή το 1896 και αποδίδει την αρχιτεκτονική του καθολικού στην κωνσταντινοπολίτικη σχολή.⁷¹ Η διάδοση των σχεδίων του καθολικού της μονής Βουλκάνου υπήρξε μεγάλη και σχέδια του μνημείου έφτασαν μέχρι να συμπεριληφθούν σε καταλόγους αρχιτεκτονικών υποδειγμάτων για χριστιανικούς ναούς, προκειμένου να εμπνευστούν οι αρχιτέκτονες της εποχής από τα αριστουργήματα του παρελθόντος.⁷²

Στο έργο των αρχιτεκτόνων αυτών από τον Μπλουέ, αλλά μέχρι και το γύρισμα του 20ου αιώνα μπορεί κανείς να παρακολουθήσει με αφορμή το μνημείο της Μεσσήνης τη διαδικασία συγκρότησης της μελέτης των περιφερειακών μορφών μεσαιωνικής αρχιτεκτονικής, στην οποία οι γάλλοι μελετητές παίζουν ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο. Ανάλογες διαδικασίες μ' αυτές που παρακολουθούμε στα πρώτα βήματα κατάταξης της βυζαντινής με-

⁶⁶ Albert Lenoir, *Architecture monastique*, Παρίσι 1852, 329, εικ. 231.

⁶⁷ Δεν γνωρίζουμε τον πλήρη κατάλογο των πρωτότυπων σχεδίων του βυζαντινών μνημείων, αλλά αυτά μοιάζουν να περιορίζονται στην Αθήνα, την Κωνσταντινούπολη, τις Κυκλάδες, την Αδριατική και τη Βενετία, σύμφωνα με τις στάσεις του ταξιδιού του το 1836, Barry Bergdoll (εισ.), *Albert Lenoir* 8-10, 23-24.

⁶⁸ Blouet κ.ά. *Expedition*, πίν. 21.

⁶⁹ Λήμμα: Louis Batissier, *Dictionnaire critique des historiens de l'art actifs en France de la Révolution à la Première Guerre mondiale*, Philippe Sénéchal, Claire Barbillon, dir., Paris, site web de l'INHA, 2009, <http://www.inha.fr/spip.php?article2183> (πρόσβαση: 22-4-2011).

⁷⁰ Louis Batissier, *Histoire de l'art monumental dans l'antiquité et au moyen âge: suivie d'un traité de la peinture sur verre*, Παρίσι 1845, 395-396.

⁷¹ Daniel Ramée, *Manuel de l'histoire générale de l'architecture chez tous les peuples, et particulièrement de l'architecture en France au moyen-âge, Tome Seconde: Moyen Age*, Παρίσι 1843, 84· Edmond Reusens, *Éléments d'archéologie chrétienne*, τ. 1, Λουβέν 1871, 257· Gabriel Millet, *L'École grecque dans l'architecture byzantine*, Παρίσι 1916, 57.

⁷² James Cubitt, *Church design for congregations: its developments and possibilities*, Λονδίνο 1870, πίν. 6.

σαιωνικής αρχιτεκτονικής,⁷³ μπορούμε να παρακολουθήσουμε και στις πρώτες αντίστοιχες προσεγγίσεις της μεσαιωνικής ισλαμικής αρχιτεκτονικής.⁷⁴

Μια ξεχωριστή περίπτωση επισκέπτη με χαρακτηριστικά πολύ διαφορετικά από τους Γάλλους αρχιτέκτονες και μελετητές της μεσαιωνικής εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής υπήρξε ο ιδιόρρυθμος Jean-Hippolyte Michon (1806-1881). Ο Μισόν, καθολικός ιερέας μέχρι το 1840 και απλός ιεροκύρηκας έκτοτε μετά τον αποσηματισμό του, υπήρξε αυτοδίδακτος αρχαιολόγος, βοτανολόγος και μετέπειτα έγινε γνωστός ως θεμελιωτής της επιστήμης της γραφολογίας. Ο Μισόν που υπέγραφε τις πραγματείες του απλά ως L'Abbé, παράλληλα με τη αντικληρικαλιστική του δραστηριότητα αναπτύξε έντονο ενδιαφέρον για τη χριστιανική αρχαιολογία της περιοχής του Σαράντ και της Ανγκουλέμ.⁷⁵

Σε συνέχεια αυτών των ενδιαφερόντων του το 1850-51 συμμετέχει σε ένα επιστημονικό ταξίδι στη Μέση Ανατολή κατά το οποίο επισκέπτεται και την Πελοπόννησο και τα μνημεία της.⁷⁶ Έτσι το 1850 συναντούμε τον Μισόν στη Μεσσήνη. Καθ' όλη την περιοδεία του δείχνει ιδιαίτερο ενδιαφέρον στα χριστιανικά μνημεία και έτσι κατά την επίσκεψη του στο Μαυρομάτι, πέρα από τις παρατηρήσεις του γύρω από την αρχαία πόλη, δίνει ξεχωριστή σημασία σε μια μικρή εκκλησία που στέκει στο κέντρο του χωριού και δίπλα στην πηγή. Πρόκειται για το βυζαντινό ναό του Αϊ-Γιάννη του Ριγανά, την οποία ο L'Abbé περιγράφει ως «μικρή αλλά εξαιρετική» και περιγράφει την προσπάθειά του να φτιάξει έκτυπα από κάποια γλυπτά εντός του ναού τα οποία κατά την εκτίμηση του προέρχονται από «κάποια ακόμη αρχαιότερη εκκλησία.»⁷⁷

Ακόμη λοιπόν και μέσω ενός εξαιρετικά τεθλασμένου δρόμου τα βυζαντινά κατάλοιπα της Μεσσήνης θα προσελκύσουν από μια πολύ πρώιμη εποχή το ενδιαφέρον μελετητών. Μελετητές που ακόμη βρίσκονται σε μια διαπραγμάτευση της υπό διαμόρφωση επιστήμης που θα αποτελέσει η μεσαιωνική αρχαιολογία και η μελέτη της βυζαντινής αρχιτεκτονικής.

ΣΤ. Μεσαιωνική Μεσσήνη και ρομαντική λογοτεχνία

Στην άλλη όψη της ανακάλυψης της «μεσαιωνικής» Μεσσήνης, από ιστορικούς, αρχιτέκτονες και άλλους επισκέπτες βρίσκεται η αναμέτρησή της με δύο από τα σημαντικότερα ονόματα της ευρωπαϊκής λογοτεχνίας του 19ου αι.

⁷³ Δες κυρίως: Bullen, *Byzantium Rediscovered*, 55-92· μια διαφορετική προσέγγιση στο: Kostis Kourelis, *Early Travelers in Greece and the Invention of Medieval Architectural History*, στο: Medina Lasansky (επιμ.), *Architecture and Tourism, Perception, Performance and Place*, Λονδίνο 2004, 37-52.

⁷⁴ Lorraine Decléty, *Les architectes français et l'architecture Islamique: les premiers pas vers l'histoire d'un style*, *Livraisons d'Histoire de l'Architecture* 9.1 (2005), 73-84.

⁷⁵ Jean Hippolyte Michon, *Statistique Monumentale de la Charente*, Παρίσι 1844.

⁷⁶ Jean Hippolyte Michon, *Voyage religieux en Orient, par M. l'abbé J.-H. Michon*. Παρίσι 1853 (αγγλική μετάφραση: L'Abbé, *Narrative of a religious journey in the East in 1850 and 1851*, Λονδίνο 1853).

⁷⁷ L'Abbé, *Narrative of a religious journey in the East in 1850 and 1851*, Λονδίνο 1853, 146.

Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα είναι η εμφάνιση της Μεσσήνης, έστω μιας μεσαιωνικής φανταστικής εκδοχής της, στο έργο του Johann W. Goethe (1749-1832) και συγκεκριμένα στον *Φάουστ*. Το επεισόδιο διαδραματίζεται στο δεύτερο βιβλίο του *Φάουστ* που τελείωσε το 1831 και τυπώθηκε τον επόμενο χρόνο, χρονιά επίσης του θανάτου του Γκαίτε. Σε αυτό το επεισόδιο ο Φάουστ αφού έχει νικήσει στην Τροία βρίσκεται πίσω στο μυθικό κάστρο του *Frankenburg*, στο οποίο ταυτίζεται η αρχαία Σπάρτη με τον μεσαιωνικό Μιστρά, και ετοιμάζεται για τον γάμο του με την Ελένη, που στέκει δίπλα του ως βασίλισσα. Από εκεί ο Φάουστ καλεί τους συμμάχους του να καταλάβουν ολόκληρη την Πελοπόννησο, λέγοντας:

Germane du, Korinthus Buchten
Verteidige mit Wall und Schutz!
Achaja dann mit hundert Schluchten
Empfehle ich, Gote, deinem Trutz.

Nach Elis ziehn der Franken Heere,
Messene sei der Sachsen Los!
Normanne reinige die Meere
Und Argolis erschaff es gross!

Dann wird er jeder häuslich wohnen,
Nach aussen richten Kraft und Blitz;
Doch Sparta soll euch überthronen,
Der Königin verjährter Sitz.

Goethe, *Faust II*, 9466-9477⁷⁸

Στο ξέσπασμα ρομαντισμού του Φάουστ καλούνται κατά σειρά όλοι οι προγονικοί λαοί των σύγχρονων γερμανών (Γερμανοί, Γότθοι, Φράγκοι, Σάξονες, Νορμανδοί) να διαμοιραστούν την α-χρονική Πελοπόννησο-Μοριά.⁷⁹ Οι τόποι που μνημονεύονται είναι όλοι δανεισμένοι από την αρχαία ιστορία της Πελοποννήσου εσκεμμένα, καθώς στον συνδυασμό τους με τη μεσαιωνική ταυτότητα των γερμανικών λαών δημιουργούν μια ένωση που

⁷⁸ Johann Wolfgang Goethe, *Sämtliche Werke* (επιμ. Friedmar Apel κ.ά.), Section I, vol. VII: *Faust*: (επιμ. Albrecht Schöne), τ. 1, Φρανκφούρτη 1999⁴ (στα ελληνικά -, Φάουστ II, (μετ. Ιωάννης Παυλάκης), Αθήνα 1988)· το χωρίο αυτό από πολύ νωρίς χρησιμοποιήθηκε σε ιστορίες της φραγκικής Ελλάδας, William Miller, *The Latins in the Levant: A History of Frankish Greece (1204-1566)*, Λονδίνο 1908, I.

⁷⁹ Wilhelm Blum, *Mistra and the Peloponnese in Goethe's «Faust II»*, στο: Hans Schulte, John Noyes, και Pia Kleber (επιμ.), *Goethe's Faust: Theatre of Modernity*, Καίμπριτζ 2011, 133-134· Johannes Irmscher, Ο Γκαίτε σπουδάξει την γεωγραφία του Μωρέως, στο: Χάρις Καλλιγά (επιμ.), *Περιηγητές και αξιωματούχοι στην Πελοπόννησο: Περιγραφές-Αναφορές-Στατιστικές*, Μονεμβασιά 1994, 291-295.

υπερβαίνει τον συμβατικό χρόνο και όπου η Πελοπόννησος, η μυθική Αρκαδία, ενσωματώνεται μέσα στο γερμανικό φανταστικό παρελθόν. Το ξέσπασμα αυτό δεν είναι απλά ένα βίαιο επεισόδιο αποικιοκρατικού πνεύματος,⁸⁰ αλλά ένα καλά υπολογισμένο σχόλιο και παρέμβαση στον νέο ανταγωνισμό της αφομοίωσης του ελληνικού παρελθόντος, αυτή τη φορά του μεσαιωνικού, από τις κυρίαρχες ευρωπαϊκές ιδεολογίες.

Η σκηνή αυτή στην πρώτη μορφή του *Φάουστ II* του Γκαίτε διαδραματιζόταν σύμφωνα με τα προσχέδια του 1816 στον Ρήνο· μετακινήθηκε όμως στην Πελοπόννησο σε αναθεωρήσεις που έκανε ο συγγραφέας το 1825, όπου και παρέμεινε μέχρι την τελική τυπωμένη μορφή του κειμένου. Το 1825 είναι και η χρονιά που κυκλοφόρησε το *Χρονικό του Μωρέως* στο Παρίσι από τον Μπουσόν το οποίο γνωρίζουμε ότι είχε διαβάσει και ο Γκαίτε, οπότε πρέπει να θεωρήσουμε πιθανό ότι το *Χρονικό* ενέπνευσε τη μετακίνηση του επεισοδίου.⁸¹ Ο γερμανός συγγραφέας γνωρίζουμε άλλωστε ότι παρακολουθούσε από κοντά τις εξελίξεις στην ανακάλυψη της ιστορίας της Ελλάδας, αρχαίας και μεσαιωνικής. Αποτελεί όμως έκπληξη η διαπίστωση ότι ο Γκαίτε ήταν από τους πρώτους αναγνώστες της ανασκαφικής αναφοράς του Μπλουέ από τη Μεσσήνη. Το γεγονός αυτό συνάγεται από επιστολή του Γκαίτε με ημερομηνία 23 Νοεμβρίου 1831 προς τον μουσικόσυνθετή Carl Friedrich Zelter, όπου σχολιάζει ότι βρίσκεται στο γραφείο του ευτυχισμένος ανάμεσα στα μόλις ανακαλυφθέντα ερείπια της Μεσσήνης.⁸² Στην παραπάνω αναφορά μπορούμε να διαβάσουμε πιθανότατα ότι είχε ήδη στα χέρια του την έκδοση του πρώτου τόμου της Επιστημονικής Αποστολής του Μωρέως.⁸³

Δύο περίπου δεκαετίες μετά τον Γκαίτε, η Μεσσήνη θα βρεθεί στα κείμενα ενός ακόμη σημαντικού συγγραφέα του ρομαντισμού. Ο Gustave Flaubert (1821-1880) είναι εκείνος που θα φτάσει το 1850 ως τα πραγματικά τείχη της Μεσσήνης, εκεί θα παρατηρήσει το τοπίο και τις αρχαιότητες και θα καταγράψει την εμπειρία αυτή στο προσωπικό ημερολόγιό του.⁸⁴ Ο Φλωμπερ πιθανότατα δεν μπήκε ποτέ στην ίδια την πόλη, καθώς αναγκάστηκε να περιορίσει το ταξίδι του εξαιτίας οικονομικών δυσχερειών, και από την Αρκαδική πύλη

⁸⁰ Elisabeth Krimmer, «Schon Wieder Krieg! Der Kluge hoerts nicht gern»: Goethe, Warfare and Faust II, στο: Patricia Anne Simpson και Elisabeth Krimmer (επιμ.), *Enlightened War: German Theories and Cultures of Warfare from Frederick the Great to Clausewitz*, Νέα Υόρκη 2011, 136-137.

⁸¹ Kourelis, *Early Travelers*, 46· στις πρώτες επισημάνσεις του χωρίου του Γκαίτε είχε λανθασμένα αμφισβητηθεί η σχέση με το κείμενο του Μπουσόν, Nicolas Cheetham, *Mediaeval Greece*, Νιού Χέιβεν 1981, 272-273.

⁸² Johann Wolfgang Goethe, *Sämtliche Werke nach Epochen seines Schaffens*: Bd. 20. Briefwechsel zwischen Goethe und Zelter in den Jahren 1799 bis 1832, (επιμ. Hans-Günter Ottenberg), Μόναχο 1998, 23.11.1831· αλλά και γενικότερα παρακολουθήσε την ελληνική αρχαιολογική παραγωγή: Johannes Irmscher, Ο Γκαίτε σπουδάζει την γεωγραφία του Μωρέως, στο: Χάρις Καλλιγά (επιμ.), *Περιηγητές και αξιωματούχοι στην Πελοπόννησο: Περιγραφές-Αναφορές-Στατιστικές*, Μονεμβασιά 1994, 291-295.

⁸³ Αντίγραφο της έκδοσης της *Expedition* του Μπλουέ δεν εμφανίζεται στον αναλυτικό κατάλογο της βιβλιοθήκης του Γκαίτε: Hans Ruppert, *Goethes Bibliothek. Katalog*, Βαϊμάρη 1958, 279-309 (αρχαιολογικά έργα). Είναι πάντοτε πιθανό ο Γκαίτε να είχε πρόσβαση στο βιβλίο μέσω της βιβλιοθήκης της Ιένας.

⁸⁴ Gustave Flaubert, *Notes de Voyages II, Asie Mineure – Constantinople – Grèce – Italie – Carthage*, Παρίσι 1910, 156-158· στα ελληνικά: του ίδιου, *Το Ταξίδι στην Ελλάδα (Δεκέμβριος 1850 – Φεβρουάριος 1851)* (προλ. Κ. Θ. Δημαράς, μετ. Π. Α. Ζάννας, σημ. Ναταλία Αγαπίου), Αθήνα 2007· επιπλέον για τον Φλωμπέρ στην Ελλάδα: Μιχάλης Τσιακανίκας, *Ο Φλωμπέρ στην Ελλάδα*, Αθήνα 1997.

επέστρεψε στο Μελιγαλά προκειμένου να μην μείνει άλλη μια μέρα στην Άνω Μεσσηνία. Στην αφήγηση δεν υπάρχει τίποτα το μεσαιωνικό, όπως όμως σχεδόν δεν υπάρχει τίποτα το αρχαίο, η αναμέτρηση του γάλλου συγγραφέα γίνεται περισσότερο με τη φύση και με τα υλικά κατάλοιπα των ανθρώπινων κατασκευών. Για τον Φλωμπέρ δεν έχουν αξία τα ίδια τα μνημεία των ανθρώπων, αλλά οι άνθρωποι και το περιβάλλον τους, είτε φυσικό είτε ακόμη περισσότερο διαμορφωμένο από τους ίδιους.⁸⁵ Το ίδιο ρομαντικό ιδεώδες που οδήγησε τους αρχιτέκτονες στην επανασύνδεση με παραμελημένα μέχρι τότε μνημεία, θα κάνει το νεαρό Γάλλο να τα αγνοήσει εντελώς με σκοπό το ακόμη μεγαλύτερο σύνολο που ξεπερνά την υλική φύση των φθαρτών μνημείων, όποιας εποχής κι αν είναι αυτά.

Z. Περιηγητικά και άλλα κείμενα του β' μισού του 19ου αιώνα

Προς τα τέλη του 19ου αιώνα και όταν πια η μελέτη της ελληνικής αρχαιότητας τείνει να λάβει τα βασικά τυποποιημένα χαρακτηριστικά της μέσα από την αρχαιολογική επιστήμη,⁸⁶ η Μεσσήνη βρίσκει τη θέση της τόσο σε εξειδικευμένες αρχαιολογικές μελέτες που βασίζονται στα γνωστά ήδη πορίσματα των πρώτων ανασκαφών, αλλά και σε γενικότερες αρχαιολογικές καταγραφές.⁸⁷

Το γενικευμένο και συστηματοποιημένο πλέον ενδιαφέρον για την αρχαιότητα διαγράφει πλέον ξεκάθαρα ποια μνημεία είναι άξια αναφοράς και ενδιαφέροντος. Αν και η καινούρια πλέον ειδίκευση της μελέτης της βυζαντινής τέχνης και αρχιτεκτονικής δείχνει έστω κάποιο μικρό ενδιαφέρον για κάποια από τα μνημεία της Μεσσήνης, όπως είδαμε με την επίσκεψη του Μιγιέ, αυτό δεν είναι παρά περιφερειακό φαινόμενο. Στο κυρίαρχο ιδεολόγημα χρειάζεται να διανύσουμε ακόμη μεγάλη απόσταση για να φτάσουμε σε εποχές που τα μεσαιωνικά μνημεία θα εξισωθούν με αυτά της ελληνορωμαϊκής αρχαιότητας.

Ακόμη και ολόκληρες κατηγορίες μνημείων, όπως τα μοναστήρια, μπορούσαν να υποταχθούν στο νέο χρησιμοθηρικό πνεύμα. Όπως παρατηρούσε ένας βρετανικός ταξιδιωτικός οδηγός του 1888 «τα μοναστήρια δυστυχώς εξαφανίζονται πλέον από το ελληνικό τοπίο, κάτι που θα κοστίζει σε όσους από τους ταξιδιώτες ενδιαφέρονται να γνωρίσουν την ελληνική ενδοχώρα, καθώς είναι τα πιο φιλόξενα μέρη.»⁸⁸ Σχόλιο που ασφαλώς σχετίζεται με την απουσία υποδομών στην επαρχία του νεαρού Ελληνικού Βασιλείου, αλλά δείχνει ταυτόχρονα πως η έννοια του μνημείου είναι εξαιρετικά σχετική ακόμη.

⁸⁵ B. F. Bart, *Flaubert's Itinerary in Greece*, *Publications of the Modern Language Association* 65.4 (1950), 380.

⁸⁶ Για την προσπάθεια συστηματοποίησης της αρχαιογνωσίας κατά τη Βικτωριανή εποχή δεξ: John Henderson, Farnell's "Cults": The Making and Breaking of Pausanias in Victorian Archaeology and Anthropology, στο: Susan Alcock, John Cherry και Jas Elsner (επιμ.), *Pausanias: Travel and Memory in Roman Greece*, Οξφόρδη 2000, 207-223.

⁸⁷ Conrad Bursian, *Geographie von Griechenland*, τ. 2, Λειψία 1872, 55-72.

⁸⁸ William John Loft, *Orient Line Guide: Chapters for Travellers by Sea and by Land: Illustrated*, Λονδίνο 1888, 148.

Το Μαυρομάτι των τελευταίων δεκαετιών του 19ου αι. είναι ένα εντελώς διαφορετικό μέρος από αυτό που συναντούσαν οι ταξιδιώτες μέχρι και το 1850 περίπου. Είχαν προηγηθεί τουλάχιστον δύο ανασκαφικές αποστολές με δημοσιευμένα πορίσματα⁸⁹ και οι τοπικές αρχές με διάφορους τρόπους είχαν δείξει μια σχετική φροντίδα για τα ερειπωμένα κατάλοιπα (κυρίως τοπικοί εκπαιδευτικοί σύλλογοι, αλλά και η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία). Με όρους σχεδόν εκπαιδευτικού τουρισμού έγινε και η επίσκεψη των μελών της Γερμανικής Αρχαιολογικής Σχολής γύρω στο 1900 που μας κληροδότησε μια εξαιρετικά ενδιαφέρουσα σειρά αναμνηστικών φωτογραφιών των μελών και της συνοδείας τους (εικ. 17-18). Σαφώς τέτοια εμφανιζόταν η αναφορά στη Μεσσήνη από τον διευθυντή της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών της Αθήνας Rufus B. Richardson στην έκδοση *Greece through the Stereoscope* του 1900, όπου μαζί με την εκτενή αναφορά στα ελληνιστικά τείχη της πόλης συναντούμε και μια αναλυτική παρουσίαση ενός παραδοσιακού σπιτιού στο χωριό (εικ. 16).⁹⁰

Η αίσθηση της αντίστιξης των ερειπίων της αρχαίας πόλης με το βυζαντινό παρελθόν στα τέλη του 19ου αιώνα βρήκε ίσως την καλύτερη εκδήλωση της στο σχόλιο του ιρλανδού περιηγητή John Pentland Mahaffy. Ο περιηγητής αφού είχε θαυμάσει τα ερείπια της αρχαίας Μεσσήνης συγκινημένος καθώς περπατούσε εκεί που κάποτε βάδισε ο Πausanίας, επισκέπτεται τη μονή Βουλκάνου και γράφει: «...το όμορφο και φιλόξενο μοναστήρι ορίζεται από μια αυλή γύρω από την οποία αναπτύσσονται τα κελιά, η οποία θα ήταν αρκετά γραφική αν δεν παραμορφωνόταν από μια φριχτή εκκλησία τοποθετημένη στο κέντρο κατά το έθος και διακοσμημένη με πορφυρά, πράσινα και μπλε χρώματα.»⁹¹

Η Έλληνες επισκέπτες και μελετητές της βυζαντινής Μεσσήνης τον 19ο αι.

Από το 1835 συναντούμε στον γεωγραφικό πίνακα του Σκαρλάτου Βυζαντίου πιθανότατα την πρώτη ελληνική έκδοση που αναφέρεται το Βουλκάνο ως αρχαία Μεσσήνη και όπου σχετίζονται με το όρος Ιθώμη και το χωριό Μαυρομάτι.⁹² Δεν υπάρχει όμως ακόμη απόπειρα για πιο οργανική ενσωμάτωση του τοπικού αυτού παρελθόντος σε ένα ευρύτερο ιστορι-

⁸⁹ Μετά την ανασκαφή της Επιστημονικής Αποστολής του Μωρέως στη Μεσσήνη διεξάγεται και πάλι ανασκαφή τη δεκαετία του 1840 από τον επίσης γάλλο ελληνιστή και αρχαιολόγο Philippe Le Bas (1794-1860). Για την ανασκαφή αυτή δεξ: Philippe Le Bas, *Temple de Diane Laphria à Messène*, στο S. Reinach (επιμ.), *Voyage archéologique en Grèce et en Asie Mineure sous la direction de M. Philippe Le Bas membre de l'Institut 1842-1844*, Παρίσι 1888, 134-138.

⁹⁰ Rufus Byam Richardson, *Greece through the Stereoscope*, Νέα Υόρκη 1900, 225-232, όπου παρουσιάζονται και μια σειρά από στερεοσκοπικές φωτογραφίες των μνημείων της Μεσσήνης από τους πρωτοπόρους του είδους, αδερφούς Elmer και Bert Elias Underwood.

⁹¹ John Pentland Mahaffy, *Greek Pictures, drawn with pen and pencil*, Λονδίνο 1890, 182-183.

⁹² Σκαρλάτος Βυζάντιος, *Λεξικόν της καθ' ημάς Ελληνικής Διαλέκτου μεθερμηνευομένης εις το Αρχαίον Ελληνικόν και το Γαλλικόν, μετά γεωγραφικού πίνακος των νεωτέρων και παλαιών ονομάτων*, Αθήνα 1835, 350.

κό αφήγημα, πολύ περισσότερο η αναγνώριση κάποιας ιδιαίτερης θέσης για το Βουλκάνο/Μεσσήνη στο μεσαιωνικό ή «βυζαντικό» παρελθόν.⁹³

Κατά το β' μισό του 19ου αι. τα ερείπια της αρχαίας Μεσσήνης κατέχουν πλέον μια δεδομένη θέση στην ευρύτερη αντίληψη για την ελληνική αρχαιότητα, αλλά και την τοπική ιστορία, καθώς οι ανασκαφές των Μπλουέ και Λεμπά τους έχουν προσδώσει μια πρώτη επιστημονική τεκμηρίωση. Σε αυτό το κλίμα ξεκινάει και η ενσωμάτωση των μνημείων της περιοχής, και της ιστορίας της από τους επίσημους και ανεπίσημους φορείς του σχετικά νεαρού ακόμη Ελληνικού Βασιλείου.

Μπορούμε να ανιχνεύσουμε την παρέμβαση σε δύο επίπεδα. Αφενός πρόκειται για τις αρχαιολογικές δραστηριότητες που δειλά-δειλά αρχίζει να αναπτύσσει η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία, όπως θα δούμε στην επόμενη ενότητα. Από την άλλη συναντούμε κρατικούς υπαλλήλους, συνήθως γυμνασιάρχες της Καλαμάτας και της γύρω περιοχής, που στο πλαίσιο του κανόνα της λογιосύνης της περιόδου νιώθουν την υποχρέωση να εξερευνήσουν το παρελθόν και τα μνημεία της ενδοχώρας του νομού.⁹⁴ Σε αυτή την κατηγορία ανήκουν τρία εξαιρετικά ενδιαφέροντα κείμενα περιγραφής της Μεσσήνης, της Ιθώμης και των μνημείων τους: του γυμνασιάρχη Ναυπλίου και παλαιότερα διατελέσεντα γυμνασιάρχη Καλαμάτας, Νικολάου Πετρή, *Περί Ιθώμης και Μεσσήνης* το 1878,⁹⁵ του σχολάρχη Θουρίας Αθανάσιου Πετρίδη με τον ίδιο τίτλο το 1879,⁹⁶ και το πιο σημαντικό όλων η εκτεταμένη μελέτη του δημοδιδάσκου Σταύρου Οικονομάκη *Τα σωζόμενα εν Ιθώμη* που εκδόθηκε επίσης το 1879 (εικ. 15).⁹⁷

Στο κείμενο του Πετρή συναντούμε πλέον διαμορφωμένο το δίπολο ανάμεσα σε Αρχαιότητα και Βυζάντιο. Στον πρώτο πυλώνα στέκουν τα μνημεία της αρχαίας Μεσσήνης που κείτονταν σε ερειπιώδη κατάσταση και μας μεταφέρουν στις ένδοξες μέρες των αγώνων των Μεσσηνίων ενάντια στους Σπαρτιάτες. Στο δεύτερο βρίσκεται το σταυροπηγικό μοναστήρι του Βουλκάνου το οποίο έχει τις ρίζες του στα βυζαντινά χρόνια και άντεξε κάτω από τον τουρκικό ζυγό για αιώνες. Με αυτό τον τρόπο εγκαινιάζεται εν πολλοίς μια άποψη που κράτησε για δεκαετίες, ίσως μέχρι και τον 20ό αι., και αντιμετώπιζε τη Μεσσήνη ως μη προνομιακή θέση για ανασκαφική διερεύνηση, καθώς τα μνημεία της δεν παρέπεμπαν στο κλασικό παρελθόν, αλλά στο ελληνιστικό και ρωμαϊκό.

Ο Αθανάσιος Πετρίδης ένα χρόνο αργότερα συγγράφει μια εκτενέστερη μελέτη για την Ιθώμη, όπου επιχειρούσε να αντιμετωπίσει όλα τα ζητήματα, ονομαστικά, γεωγραφικά,

⁹³ Ζωή Καλογνώμου-Σκαρλάτου, Η Βυζαντινή τέχνη στην ελληνική σκέψη της Οθωνικής περιόδου (1833-1862), στο: Μαίρη Άσπρα-Βαρδαβάκη (επιμ.), *Λαμπηδών, Αφιέρωμα στη μνήμη της Ντούλας Μουρίκη*, τ. 2, Αθήνα 2003, 331-338.

⁹⁴ Πρόκειται για γενικότερο φαινόμενο, δεσ: Έλενα Κουντούρη και Σταυρούλα Μασουρίδη (επιμ.), *Ιστορίες επί χάρτου : μορφές και θέματα της αρχαιολογίας στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*, Αθήνα 2013, 39 κ.ε.

⁹⁵ Ν. Πετρή, *Περί Ιθώμης και Μεσσήνης*, *Παρνασσός* 2 (1878), 124-134.

⁹⁶ Αθανάσιος Πετρίδης, *Περί Ιθώμης και Μεσσήνης*, *Παρνασσός* 3 (1879), 824-843, 1018-1034.

⁹⁷ Σταύρος Οικονομάκης, *Τα σωζόμενα Μεσσήνης, Ιθώμης και των πέριξ μετα χάρτου χωρογραφικού*, Καλαμάτα 1879.

ιστορικά, αρχαιολογικά, επιγραφικά. Στο πλαίσιο αυτό σχολιάζει και την εγκατάλειψη της πόλης στο τέλος της ρωμαϊκής περιόδου την οποία αποδίδει στις γοθτικές εισβολές του 4ου αι.⁹⁸ Πληροφορίες για κατάλοιπα μεσαιωνικών ναών εμφανίζονται μόνο περιστασιακά στο κείμενο του ως τοπογραφικές ενδείξεις για τη θέση των αρχαίων ερειπίων «...τούτων των [αρχαίων] ναών σώζονται τα ερείπια [...], εις τινάς δ'αυτών ανηγέρθησαν και Βυζαντιακοί ναοί, και αυτοί έπειτα καταστραφέντες, αλλ'ακριβώς να ειπή τις [οτιδήποτε...] είναι λίαν τολμηρόν, επειδή άνευ ανασκαφών, δι'ων καθίσταται θετική πάσα γνώσις αρχαιολογική, σήμεραν δεν επιτρέπεται να επιδιδωνται εις εικασίας οι επιστήμονες ερευνηταί.»⁹⁹

Ο Πετρίδης βέβαια ανακεφαλαιώνει και τις θέσεις εύρεσης επιγραφών οπότε μας πληροφορεί για διάφορες ερειπωμένες βυζαντινές εκκλησίες στον αρχαιολογικό χώρο της Μεσσήνης, αλλά η βασική του κατάδυση στο «μεσαιωνικό» παρελθόν είναι η πρώτη σχετικά συνεπής έκδοση των μεταβυζαντινών σιγλιών της σταυροπηγιακής Μονής Βουλκάνου.¹⁰⁰

Πίνακας 1.1 Περιηγητικά κείμενα για την αρχαία Μεσσήνη (1700-1900)

1733	Relation abrégée du Voyage Littéraire que M. l'Abbé Fourmont a fait dans le Levant par ordre du Roy, dans les années 1729&1730, <i>Histoire de l'Académie royale des inscriptions et belles-lettres</i> 7 (1733), 344-358.
1805	Jakob L.S. Bartholdy, <i>Bruchstücke zur nähern Kenntnis des heutigen Griechenlands gessammelt auf einer Reise im Jahre 1803-1804</i> , Βερολίνο 1805. (= <i>Voyage en Grèce fait dans les années 1803 et 1804. Partie 1 / , par J.-L.-S. Bartholdy... Traduit de l'allemand par A. Du C***</i> , Παρίσι 1807, τ. 1, 29, 200, 228, 263-264.
1805	François Charles Hugues Laurent Pouqueville, <i>Voyage en Morée, en Constantinople, en Albanie et dans plusieurs autres parties de l'Empire Othoman: pendant les années 1798 – 1801</i> , τ. 1, Παρίσι 1805, 35-40.
1806	François-René de (1768-1848) Chateaubriand, <i>Itinéraire de Paris a Jérusalem, Œuvres complètes de M. le Vicomte de Chateaubriand. Tome 2</i> , Παρίσι 1834, 225.
1817	William Gell, <i>Itinerary of the Morea: being a Description of the Routes of that Peninsula</i> , Λονδίνο 1817, 84-87.
1819	Edward Dodwell, <i>A Classical and Topographical tour through Greece: during the years 1801, 1805, and 1806</i> , Λονδίνο 1819, 359-366.
1822	Peter Edmund Laurent, <i>Recollections of a Classical Tour through various Parts of Greece, Turkey, and Italy, made in the years 1818 and 1819.</i> , 2d ed., London, 1822, 53-71.

⁹⁸ Πετρίδης, Περὶ Ἰθώμης, 837.

⁹⁹ Ο.π., 840, σημ. 5

¹⁰⁰ Ο.π., 1028-1034.

1823	William Gell, <i>Narrative of a Journey in the Morea</i> , Λονδίνο 1823, 185, 312.
1827	François Charles Hugues Laurent Pouqueville, <i>Voyage de la Grèce, Deuxième Edition</i> , τ.6, Παρίσι 1827, 31-40.
1829	M. Badeigts-Laborde, <i>Course aux ruines de Messène, Annales maritimes et coloniales</i> 14.2 (1829), 419-426.
1830	Georges Bernard Depping, <i>La Grèce, ou description topographique de la Livadie, de la Morée et de l'Archipel</i> , τ. 2, Παρίσι 1830, 123-124.
1830	William Martin Leake, <i>Travels in the Morea: With a map and plans</i> , τ. 1, Λονδίνο 1830, 366-388.
1830	Edgar Quinet, <i>De la Grèce moderne et de ses rapports avec l'antiquité</i> , Παρίσι 1830,
1834	Jacques Louis Lacour, <i>Excursions en Grèce pendant l'occupation de la Morée par l'armée française en 1832-33</i> , Παρίσι 1834, 137.
1836	Jean Baptiste Bory de Saint-Vincent, <i>Expédition Scientifique de Morée : Section de Sciences Physiques, tome I : Relation</i> , Παρίσι 1836, 280-316
1837	Edward Giffard, <i>A Short Visit to the Ionian Islands, Athens, and the Morea</i> , Λονδίνο 1837, 318-331.
1840-41	Jean Alexandre C. (1791-1846) Buchon, <i>La Grèce continentale et la Morée : voyage, séjour et études historiques en 1840 et 1841</i> , Παρίσι 1843, 447-450.
1841	Ferdinand Aldenhoven, <i>Itinéraire descriptif de l'Attique et du Péloponnèse</i> , Αθήνα 1841.
1848	Ludwig Ross, <i>Reisen des Königs Otto und der Königin Amalia in Griechenland. Aufgezeichnet und gesammelt.</i> , Halle 1848, 202-206.
1850	Gustave Flaubert, <i>Notes de Voyages II, Asie Mineure – Constantinople – Grèce – Italie – Carthage</i> , Παρίσι 1910, 156-158.
1853	Jean Hippolyte Michon, <i>Voyage religieux en Orient, par M. l'abbé J.-H. Michon</i> . Παρίσι 1853. (αγγλική μετάφραση: L'Abbé, <i>Narrative of a religious journey in the East in 1850 and 1851</i> , Λονδίνο 1853, 147-153)
1853-54	Wilhelm Vischer, <i>Erinnerungen und Eindrücke aus Griechenland</i> , Βασιλεία 1857, 408-409 και 444-452.
1858	Thomas Wyse, <i>An Excursion in the Peloponnesus in the year 1858</i> , Λονδίνο 1865, 239-286.
1862	Dora d' Istria (Helena Kol'tsova-Massalskaya), <i>Excursions en Roumélie et en Morée</i> , τ. 2, Ζυρίχη και Στρασβούργο 1863, 5-7.
1850	Ernst Curtius, <i>Peloponnesos: eine historisch-geographische Beschreibung der Halbinsel</i> , τ. 2, Γκόττα 1852.

1884	<i>John Murray's Handbook for travellers in Greece: including the Ionian Islands, continental Greece, the Peloponnese, the islands of the Ægean sea, Crete, Albania, Thessaly, & Macedonia; and a detailed description of Athens, ancient and modern, classical and mediæval</i> , Λονδίνο 1884, 498-500.
1888	William John Lofty, <i>Orient Line guide: chapters for travellers by sea and by land: illustrated</i> , Λονδίνο 1888, 148-150.
1890	John Pentland Mahaffy, <i>Greek pictures, drawn with pen and pencil</i> , Λονδίνο 1890, 180-183.
1900	Rufus Byam Richardson, <i>Greece through the stereoscope</i> , Νέα Υόρκη 1900, 225-232.

II. ΟΙ ΑΝΑΣΚΑΦΕΣ ΤΗΣ ΜΕΣΣΗΝΗΣ ΚΑΙ ΤΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΜΝΗΜΕΙΑ

Εισαγωγή

Η Μεσσήνη πέρα από αντικείμενο περιγραφής πρώιμων επισκεπτών υπήρξε και από πολύ νωρίς χώρος ανασκαφικής δραστηριότητας, μιας δραστηριότητας που με μεγαλύτερες ή μικρότερες διακοπές συνεχίζεται μέχρι και σήμερα. Οι βυζαντινές αρχαιότητες σπάνια συμπεριλαμβάνονταν στα ενδιαφέροντα των κάθε φορά διενεργούντων την ανασκαφή, και μόνο τις τελευταίες δεκαετίες υπήρξε μια ευδιάκριτη μετακίνηση με την αντιμετώπιση των βυζαντινών αρχαιολογικών στρωμάτων ως αντάξιων συστηματικής επιστημονικής αντιμετώπισης, όπως τα στρώματα του αρχαιότερου ελληνορωμαϊκού παρελθόντος. Στη συνέχεια θα προσπαθήσουμε να δώσουμε ένα συνοπτικό ιστορικό της ανασκαφικής εξέλιξης της θέσης και πώς αυτού του είδους η έρευνα καθόρισε τη σχέση της ανασκαφής και των σχετικών μελετών με το βυζαντινό υλικό της Μεσσήνης που πραγματευόμαστε στην παρούσα εργασία.¹⁰¹

A. Γαλλικές Ανασκαφές (1800-1844)

Ήδη πριν την Ελληνική ανεξαρτησία στη Μεσσήνη μαρτυρούνται «αρχαιολογικές» εξερευνησεις συνδεδεμένες κυρίως με την αναζήτηση αρχαιοτήτων προς εξαγωγή στις πρωτεύουσες της Δύσης από απεσταλμένους και πράκτορες των μεγάλων ευρωπαϊκών κρατών στην Οθωμανική Αυτοκρατορία.¹⁰² Ίσως η χαρακτηριστικότερη περίπτωση είναι αυτή του γνωστού από τη δράση του κυρίως στην Αθήνα και την Αττική, Louis François Sébastien Fauvel (1753–1838).¹⁰³ Ο Φωβέλ βρέθηκε στη Μεσσήνη γύρω στο 1800 και εκεί εντόπισε πρώτος ανάγλυφα με σκηνές κυνηγιού πιθανότατα προερχόμενα από ελληνιστικό ταφικό μνημείο.¹⁰⁴

Τμήμα του ίδιου ανάγλυφου στη συνέχεια πιθανότατα εντοπίστηκε και από την Επιστημονική Αποστολή του Μωρέως και πιθανότατα ήταν ένα από τα λιγοστά αρχαία έργα

¹⁰¹ Μια πρώτη προσέγγιση του ιστορικού της ανασκαφής της Μεσσήνης από: Πέτρο Θέμελη, Εισαγωγή, στο: Abel Blouet, Επιστημονική Αποστολή του Μωρέως: *Φωτοανατύπωση του κεφαλαίου περί Μεσσήνης*, Αθήνα 1997, 1γ' -ιζ'.

¹⁰² Για τους περιηγητές και τη Μεσσήνη δες στο Κ2.Ι.δ.

¹⁰³ Stephen L. Dyson, *In Pursuit of Ancient Pasts: A History of Classical Archaeology in the Nineteenth and Twentieth Centuries*, Νιου Χέιβεν, Πέιλ 2006, 67, όπου και επιπλέον βιβλιογραφία.

¹⁰⁴ Ph.-E. Legrand, *Biographie de Louis-François-Sébastien Fauvel, antiquaire et consul (1753-1838)*, *Revue Archéologique* 30 (Ιανουάριος-Ιούνιος 1897), 52· ίσως και πιο συγκεκριμένα να σχετίζεται με τις ανασκαφές που έκανε ο Φωβέλ μετά το 1792 στη Μεγαλόπολη: Christoph Clairmont, *Fauvel: The First Archaeologist in Athens and his Phillelinic Correspondents*, Ζυρίχη 2007, 52, αρ. 14.

τέχνης που στη συνέχεια μεταφέρθηκαν στο Παρίσι από τον Μπλουέ και την ομάδα του, και σήμερα εκτίθεται στο Μουσείο του Λούβρου.¹⁰⁵

Οι πρώτες ανασκαφές στην αρχαία Μεσσήνη ξεκίνησαν όπως είδαμε το 1829 με την παρουσία ειδικευμένης επιστημονικής αποστολής στο πλαίσιο του Γαλλικού Εκστρατευτικού Σώματος στον Μωρέα. Ο αρχιτέκτονας Αμπέλ Μπλουέ επικεφαλής του Τμήματος Γλυπτικής και Αρχιτεκτονικής της Επιστημονικής Αποστολής του Μωρέα (Section d'Architecture et de Sculpture, Expédition Scientifique de Morée) εγκαταστάθηκε από τις 10 Απριλίου ως τις 10 Μαΐου του 1829 στο χωριό Μαυρομάτι, που είχε πλέον οριστικά ταυτιστεί με τη θέση της αρχαίας Μεσσήνης, και αφιερώθηκε στη μελέτη των παρακείμενων αρχαιοτήτων. Στο πλαίσιο της δράσης της γαλλικής επιστημονικής ομάδας διενέργηθηκε εκτεταμένη ανασκαφή κυρίως στην περιοχή του Σταδίου και αποτυπώθηκαν σχεδιαστικά δεκάδες μνημεία κινητά και ακίνητα. Ουσιαστικά η ανασκαφή της Αποστολής στα 1829 αποτέλεσε μια από τις πρώτες συστηματικές – με τα μέτρα της εποχής – αρχαιολογικές διερευνήσεις μνημείων στην Ελλάδα, πριν ακόμη και από άλλες σημαντικότερες στη συνέχεια ανασκαφές, όπως στους Δελφούς, την Ολυμπία, τη Δήλο ή την Αγορά των Αθηνών.

Από τις εργασίες αυτές προέκυψε μια εκτενέστατη αναφορά στη Μεσσήνη και τις εκεί εργασίες στον πρώτο τόμο της δημοσίευσης της Αποστολής με υποδειγματική για την εποχή τεκμηρίωση.¹⁰⁶ Στη δημοσίευση αυτή η μνεία στα πρωτοβυζαντινά και μεσαιωνικά μνημεία της Μεσσήνης περιοριζόταν σε σποραδικές ειδήσεις για τοίχους χριστιανικής εποχής που καλύπταν ή παρεμβάλλονταν εντός των αρχαίων μνημείων.¹⁰⁷ Εξαίρεση αποτελεί το μεταβυζαντινό καθολικό της νέας μονής Βουλκάνου το οποίο τράβηξε την προσοχή των αρχιτεκτόνων, όπως είδαμε και πιο πάνω.¹⁰⁸ Στο τοπογραφικό σχέδιο όμως της Μεσσήνης που δημοσιεύσε ο Μπλουέ σημειώνονταν με ακρίβεια και τα «βυζαντινά παρεκκλήσια» καθώς και οικοδομήματα που σήμερα πλέον γνωρίζουμε ότι χρονολογούνται σε πρωτοβυζαντινά και μεσοβυζαντινά στρώματα (εικ. 14). Η αποτύπωση αυτή έχει μοναδική αξία σήμερα, καθώς μας προσφέρει πληροφορίες για μνημεία στην κατάσταση που αυτά βρίσκονταν στις αρχές του 19ου αιώνα, πριν από αλλεπάλληλες επεμβάσεις που έχουν έκτοτε αλλοιώσει την εικόνα.

Μετά τον Μπλουέ το ενδιαφέρον για την αρχαία Μεσσήνη παρέμεινε ζωντανό στους γαλλικούς ακαδημαϊκούς κύκλους με αποτέλεσμα το 1844 ένας άλλος γάλλος αρχαιολόγος, ο Philippe Le Bas, επέλεξε τη Μεσσήνη για να εργαστεί. Ο Λε Μπα, προσωπικός δάσκαλος του Λουδοβίκου Βοναπάρτη (Ναπολέοντα Γ') και μετέπειτα διευθυντής της Βιβλιοθήκης της Σορβόνης, στο πλαίσιο ερευνητικής αποστολής στην Ελλάδα και τη Μικρά Ασία ανέ-

¹⁰⁵ Blouet κ.ά. *Expedition*, τ.1, 35, πίν. 35.2. Πρόκειται για το ανάγλυφο με σκηνή κυνηγιού που σήμερα βρίσκεται στο Μουσείο του Λούβρου αρ. Μα 858: Marianne Hamiaux, *Les Sculptures grecques II*, Παρίσι 1998. 194-195· Πέτρος Θέμελης, *Αρχαία Μεσσήνη*, Αθήνα 2014², 9-11.

¹⁰⁶ Blouet κ.ά. *Expedition*, τ.1, 23-46 (=φωτοανατύπωση Εταιρεία Μεσσηνιακών Αρχαιολογικών Σπουδών)

¹⁰⁷ Blouet κ.ά. *Expedition*, τ.1, 23-46 (=φωτοανατύπωση Εταιρεία Μεσσηνιακών Αρχαιολογικών Σπουδών)

¹⁰⁸ Κ2.Ι.ε.

σκαψε και στη Μεσσήνη. Στην ανατολική πρόσβαση προς την κορυφή της Ιθώμης στη θέση Σπέλουζα αποκάλυψε ελληνιστικό ναό που πρώτος είχε επισημάνει και πάλι ο Μπλουέ.¹⁰⁹ Αναγνώρισε στα κατάλοιπα αυτά το ναό της Αρτέμιδος Λιμνάτιδας και βρήκε πλούσια ευρήματα, ανάμεσα στα οποία επιγραφές αλλά και τμήματα του λατρευτικού αγάλματος, δεν κάνει όμως καμία αναφορά σε βυζαντινά ευρήματα.¹¹⁰

B. Οι ανασκαφές της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας (α' περίοδος 1895-1975)

Η έντονη γαλλική αρχαιολογική δραστηριότητα, αλλά και τα συνεχή «τυχαία» ευρήματα στο χώρο της αρχαίας Μεσσήνης, από νωρίς προσέλκυσε και το ενδιαφέρον της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας. Το 1876 ο Παναγιώτης Σταματάκης στα πρακτικά αποστολής του ανά την Ελλάδα για να εντοπίσει επιγραφές και γλυπτά προς παράδοση στο Κεντρικό Αρχαιολογικό Μουσείο στην Αθήνα, σημειώνει 11 τέτοια ευρήματα εν τοις ερειπιοίς Μεσσήνης.¹¹¹

Μικροανασκαφές εκ περιεργίας πληροφορούμαστε ότι διενέργησε και ο δημοδιδάσκαλος Σταύρος Οικονομάκης γύρω στα 1875 στις οποίες εντόπισε επιγραφές και άλλα μαρμάρινα μέλη.¹¹² Η χρονική εγγύτητα ίσως να υποδεικνύει ότι αυτός ήταν που κατέδειξε και στον Σταματάκη τις προς διάσωση αρχαιότητες, που ο τελευταίος αναφέρει στον κατάλογο του.

Στα 1895 το επίσημο ενδιαφέρον της ελληνικής επιστημονικής κοινότητας για τη Μεσσήνη αποκτά σάρκα και οστά με την έναρξη ανασκαφής υπό την αιγίδα της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας και υπεύθυνο αρχαιολόγο τον Θεμιστοκλή Σοφούλη. Για την περίοδο των ανασκαφών του Σοφούλη δεν συντάχθηκε ποτέ αναλυτική αναφορά, καθώς όπως καταγράφηκε στα ετήσια πρακτικά της Εταιρείας του 1895, ο Σοφούλης «*διαρκουσών των ανασκαφών ησθένησε βαρέως και [...] εισέτι δεν ηδυνήθη να συντάξει γενικήν περί των ανασκαφών έκθεσιν*».¹¹³ Από το σύντομο υπόμνημα μαθαίνουμε πάντως ότι ο Σοφούλης αποκάλυψε μεγάλο τμήμα της αγοράς και μνημείο στο οποίο αναγνώρισε την κρήνη Αρσινόη που μνημονεύεται από τον Πausανία, επιπλέον ανέσκαψε ένα θεατροειδές οικοδόμημα και συνέλεξε πλούσια επιγραφικά ευρήματα.¹¹⁴ Ο χώρος που ανέσκαψε ο Σοφούλης εντοπίστη-

¹⁰⁹ Philippe Le Bas, *Voyage archéologique en Grèce et en Asie Mineure* (επιμ. Salomon Reicher), Παρίσι 1888, 134-138.

¹¹⁰ Philippe Le Bas, *Voyages et Recherches Archéologiques, Revue Archéologiques* 1 (1844), 425-438.

¹¹¹ ΠΑΕ 1876, 45.

¹¹² Πετρίδης, *Περί Ιθώμης*, 10-25· Βούλα Μπαρδάνη, *Οι δημοσιεύσεις των επιγραφών της Μεσσήνης. Βιβλιογραφικά λήμματα*, Αθήνα 2013, 13-24.

¹¹³ ΠΑΕ 1895, 27-28· Βασίλειος Πετράκος, *Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία: Η Ιστορία των 150 Χρόνων της 1837-1987*, Αθήνα 1987, 88-89, 91· για τον Σοφούλη γενικότερα ως αρχαιολόγο δεξ και: Θανάσης Καλπαξής, *Αρχαιολογία και Πολιτική Ι: Σαμιακά Αρχαιολογικά 1850-1914*, Ρέθυμνο 1990, 55-58.

¹¹⁴ ΠΑΕ 1895, 27-28.

κε στο τέμενος του Ασκληπιού, έστω και αν αυτό δεν αναγνωριζόταν ακόμη ως το Ασκληπιείο. Προς αυτό κατατείνει και η μοναδική ίσως φωτογραφία από την περίοδο της ανασκαφής του Σοφούλη με τον ίδιο, στην οποία εμφανίζεται καθήμενος στο Εκκλησιαστήριο του Ασκληπιείου, που μάλλον πρόκειται για το κτίριο που ο Σοφούλης αναγνώρισε ως θέατρο. Το μόνο αναλυτικό στοιχείο που σώζεται από τις ανασκαφές Σοφούλη είναι το ύψος του ποσού που δαπάνησε, το οποίο ανέρχεται στις 6.500 δραχμές, ενδεικτικό του μεγέθους της παρέμβασης καθώς είναι περίπου το ίδιο με αυτό που διέθεσε η Αρχαιολογική Εταιρεία και για τις άλλες μεγάλες ανασκαφές της ίδιας χρονιάς, όπως στην Επίδαυρο και στις Μυκήνες.¹¹⁵

Μετά από διακοπή πολλών ετών και ύστερα από την εκτεταμένη αναδιοργάνωση που προκάλεσε το Κίνημα του Γουδή ακόμη και στην Αρχαιολογική Εταιρεία, το 1909 ξεκινά και πάλι η ανασκαφή στη Μεσσήνη, αυτή τη φορά υπό τη διεύθυνση του Γεωργίου Οικονόμου.¹¹⁶ Ο Οικονόμος συνέχισε την ανασκαφή που είχε ξεκινήσει ο Σοφούλης στο ανατολικό τμήμα του Ασκληπιείου, νομίζοντας ακόμη τότε ότι πρόκειται για την αγορά της πόλης. Στη σύντομη ετήσια αναφορά εργασιών που συντάξαε μας πληροφορεί ότι εντός ενός από τους χώρους του ελληνιστικού συγκροτήματος «*ευρέθησαν λείψανα τοίχων πενιχρού μεταγενέστερου οικοδομήματος εσχάτων ρωμαϊκών χρόνων, υφισταμένου και εν βυζαντιακοίς χρόνοις*» μαζί με κάποια ευρήματα που αναγνωρίζει ως χριστιανικά.¹¹⁷ Η τηλεγραφική αυτή αναφορά είναι εξαιρετικά σημαντική, καθώς ουσιαστικά αποτελεί την πρώτη και μοναδική για δεκαετίες μνεία αρχαιολογικά εντοπισμένων καταλοίπων του πρωτοβυζαντινού οικισμού της Μεσσήνης, και μάλιστα σε μια περιοχή που οι σύγχρονες ανασκαφές τη δεκαετία του 1990 θα εντοπίσουν παρακείμενα και άλλα κατάλοιπα συνδεδεμένα με τα ευρήματα του Οικονόμου.¹¹⁸ Εξίσου σημαντική με την αναφορά είναι και η φωτογραφία της περιοχής των ανασκαφών που δημοσιεύει ο Οικονόμος και όπου διακρίνονται οι πρωτοβυζαντινοί τοίχοι εντός της αίθουσας του ελληνιστικού «συνεδρίου» (εικ. 19).¹¹⁹ Οι εργασίες του Οικονόμου στη Μεσσήνη, εξαιτίας και της γενικότερης πολιτικής αναστάτωσης υπήρξαν αποσπασματικές και μετά την ανασκαφική περίοδο του 1909 επανήλθε στον χώρο για μια μόνο ακόμη χρονιά το 1925 ως γραμματέας πλέον της Αρχαιολογικής Εταιρείας.¹²⁰ Κατά τη δεύτερη αυτή ανασκαφική περίοδο του Οικονόμου γίνεται συστηματική φωτογράφιση και σχέδια λίγα από τα οποία δημοσιεύονται τα οποία όμως δεν σημειώνουν καθόλου βυζαντινές αρχαιότητες.¹²¹

¹¹⁵ ΠΑΕ 1895, 20-36.

¹¹⁶ Οικονόμος, ΠΑΕ 1909, 201-205.

¹¹⁷ Ο.π., 202.

¹¹⁸ Πρόκειται πιθανότατα για κατάλοιπα πρωτοβυζαντινών οικιών του 5ου και 6ου αι. Δες Κ4.ΙΙΙ.α.

¹¹⁹ Ο.π., εικ. 4 (προ σ. 202).

¹²⁰ Οικονόμος, ΠΑΕ 1925, 55-66.

¹²¹ Τα μη δημοσιευμένα υλικά της ανασκαφής Οικονόμου το 1925 (σχέδια του Γ. Ευγενίου και φωτογραφίες του φωτογράφου Πετρίτση) παρουσιάζονται αναλυτικά στο: Παναγιώτης Μπίρταχας, *Μεσσήνη - Το Ωδείο και το Ανατολικό Πρόπυλο του Ασκληπιείου*, Αθήνα 2008, 3-4, σχ. 4-6, πίν. 1-7.

Χρειάστηκε να περάσουν περισσότερα από τριάντα χρόνια για την επανεκκίνηση ανασκαφικής δραστηριότητας στη Μεσσήνη. Έτσι το 1957 και πάλι ένας γραμματέας της Αρχαιολογικής Εταιρείας, ο πρόσφατα εκλεγμένος στη θέση αυτή Αναστάσιος Ορλάνδος, ανέλαβε τη διεύθυνση της ανασκαφής της Μεσσήνης (εικ. 20-21). Ο Ορλάνδος εργάστηκε στη Μεσσήνη μέχρι το 1975 και στις ετήσιες αναφορές που δημοσιεύονται στα *Πρακτικά της Αρχαιολογικής Εταιρείας* μπορούμε να παρακολουθήσουμε την πρόοδο των ανασκαφών και την περιγραφή των ευρημάτων.¹²² Στα δεκαπέντε περίπου χρόνια ανασκαφής ενδιαφέρθηκε κυρίως για την περιοχή του Ασκληπιείου, όπου εντοπίστηκαν πολύ λίγα κατάλοιπα μεταγενέστερα της ρωμαϊκής περιόδου, και δημοσιεύτηκαν ακόμη λιγότερα. Σταχυολογώντας τις αρχαιολογικές αναφορές εντοπίζουμε κατά καιρούς ελάχιστες μνείες: σ' ένα διπλό τάφο (εικ. 22),¹²³ μια επιγραφή,¹²⁴ αλλά και την απομάκρυνση των λίαν μεταγενεστέρων κτισμάτων που είχε πρώτος εντοπίσει ο Οικονόμος.¹²⁵

Αντίθετα τις παρατηρήσεις του για τα βυζαντινά κατάλοιπα της Μεσσήνης επέλεξε να τις συγκεντρώσει σε ξεχωριστή μελέτη που εκδόθηκε το 1969 στο *Αρχείο Βυζαντινών Μνημείων*.¹²⁶ Με αυτό τον τρόπο ο Ορλάνδος μοιάζει να διαχωρίζει τα αρχαιολογικά υλικά της Μεσσήνης και να ιεραρχεί τον τρόπο δημοσίευσης. Στα κλασικά και ελληνιστικά υλικά αρμόζει η αρχαιολογική δημοσίευση των ΠΑΕ, ενώ στα βυζαντινά υλικά η περισσότερο αρχιτεκτονική και ιστορική δημοσίευση του ΑΒΜΕ.

Στο σχετικό άρθρο που τιτλοφορείται *Εκ της χριστιανικής Μεσσήνης* παρουσιάζονται ισότιμα: ιστορικά στοιχεία της Μεσσήνης κατά τους πρώτους βυζαντινούς αιώνες, οι ναοί της μέσης και ύστερης περιόδου που στέκουν στο χωριό Μαυρομάτι αλλά και εντός του αρχαιολογικού χώρου, και ορισμένα από τα πιο «αξιόλογα» βυζαντινά ευρήματα που προέρχονται από την ίδια την ανασκαφή ή και από περισυλλογή. Ξεχωρίζει η τεκμηρίωση τεσσάρων μεσαιωνικών ναών,¹²⁷ τους οποίους αποτυπώνει και αναπαριστά σχεδιαστικά, και η δημοσίευση επιλεγμένων αρχιτεκτονικών γλυπτών, επιγραφών μαζί με κινητά ευρήματα χωρίς κάποιο αρχαιολογικό συμφραζόμενο. Παρά την αποσπασματική αυτή εικόνα το νέο υλικό γνωστοποιείται και εντάσσεται έκτοτε στις αντίστοιχες συζητήσεις περί αρχιτεκτονικής και γλυπτικής. Από το πρωτοβυζαντινό υλικό λ.χ. ένα επίκρανο με διακόσμηση φυλλοφόρου

¹²² Ορλάνδος, *Ανασκαφή Μεσσήνης*, ΠΑΕ 1957, 121-125· ΠΑΕ 1958, 177-183· ΠΑΕ 1959, 162-173· ΠΑΕ 1960, 210-227· ΠΑΕ 1962, 99-112· ΠΑΕ 1963, 122-129· ΠΑΕ 1964, 96-101· ΠΑΕ 1969, 98-120· ΠΑΕ 1970, 125-141· ΠΑΕ 1971, 157-171· ΠΑΕ 1972, 127-138· ΠΑΕ 1973, 108-111· ΠΑΕ 1974, 102-109· ΠΑΕ 1975Α, 176-177

¹²³ Ορλάνδος, ΠΑΕ 1963, 127-128.

¹²⁴ Ορλάνδος, ΠΑΕ 1969, 118-119.

¹²⁵ Ορλάνδος, ΠΑΕ 1958, 178, καθώς ο Ορλάνδος δεν σχολιάζει αντίστοιχα ευρήματα σε άλλους χώρους που με ασφάλεια εκ των υστέρων γνωρίζουμε ότι υπήρχαν υποδεικνύει πιθανότατα το γεγονός ότι ο βασικός λόγος που ο Ορλάνδος αξιολογεί ως ιδιαίτερες τις συγκεκριμένες κατασκευές είναι ακριβώς το γεγονός ότι μνημονεύονται ήδη από τον Οικονόμο (ΠΑΕ 1909, 202).

¹²⁶ Αναστάσιος Ορλάνδος, *Εκ της χριστιανικής Μεσσήνης*, ΑΒΜΕ 11 (1969), 87-147.

¹²⁷ Πρόκειται για τους: Κλήσα-Πόρτη έξω από την Αρκαδική πύλη της Μεσσήνης, Κλήσα-Κούκιε αμέσως βόρεια του θεάτρου, Άγιος Ιωάννης Ριγανάς στο κέντρο του χωριού Μαυρομάτι και Άγιος Νικόλαος στο νεκροταφείο του χωριού και δυτικά του θεάτρου.

σταυρού που δημοσιεύεται από τον Ορλάνδο, θα αποτελέσει βασικό παράδειγμα αργότερα στη συζήτηση του Δημήτριου Πάλλα για τα ιουστινιάνεια «αισθητικά ανεπέργαστα» γλυπτά του 6ου αιώνα.¹²⁸

Ο ίδιος ο Ορλάνδος παρατηρεί στην εισαγωγή του άρθρου: «είναι απορίας άξιον, ότι ενώ εις τους πλείστους άλλους ερειπιώνας ειδολολατρικών ιερών εβεβαιώθησαν σαφή τα λείψανα χριστιανικής λατρείας, ουδέν τοιούτον ήλθε μέχρι σήμερον εις φως εις τας από του 1957 υπό της Αρχαιολογικής Εταιρείας και υπό την διεύθυνσιν μου ενεργούμενας ανασκαφάς της σημαντικής αρχαίας Μεσσήνης.»¹²⁹ Μολονότι η συνέχεια των ανασκαφών μετά την περίοδο Ορλάνδου από τα μέσα της δεκαετίας του '80 και μετά διέψευσαν την αρχική αυτή άποψη, αποκαλύπτοντας όψεις ενός ταπεινού αλλά ζωντανού πρωτοβυζαντινού οικισμού, στη φράση αυτή οφείλουμε να διαβάσουμε μια ειλικρινή ακριβολογία. Στους ανασκαφικούς τομείς της Μεσσήνης που εργάστηκε ο Ορλάνδος για δεκαπέντε χρόνια δεν αποκαλύφθηκε ποτέ πρωτοβυζαντινή μνημειακή αρχιτεκτονική, κατάλοιπα δηλαδή που να προέρχονται από κάποιο εκκλησιαστικό κτίριο, από κάποια βασιλική που εκείνη την εποχή αποτελούσε ακόμη την προϋπόθεση αναγνώρισης των πρωτοβυζαντινών οικισμών.¹³⁰

Την απουσία αυτή επιβεβαίωσε και η αρχειακή αναζήτηση στα πρωτότυπα ημερολόγια και σημειώματα του Ορλάνδου από την ανασκαφή της Μεσσήνης, τα οποία σήμερα φυλάσσονται στο αρχείο της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας. Στα ιδιαίτερα φειδωλά ημερολόγια, που ασχολούνται περισσότερο με τις καθημερινές υποχρεώσεις και τα διαδικαστικά της ανασκαφής, εντοπίζουμε ελάχιστες αναφορές σε βυζαντινά ευρήματα, κυρίως αρχιτεκτονικά μέλη από περισυλλογή, που είναι σχεδόν αυτούσιες οι παρατηρήσεις που θα ενσωματώσει ο Ορλάνδος στη μελέτη του για τη χριστιανική Μεσσήνη στο *ABME*.

Από την άλλη δεν μπορούμε να γνωρίζουμε κατά πόσο ο Ορλάνδος συνάντησε τμήματα του πρωτοβυζαντινού ή μεσαιωνικού οικισμού, καθώς δεν δημοσιεύει πουθενά κάτι τέτοιο, ούτε μνημονεύει κάποιο στοιχείο στα ημερολόγια του. Οι πρόσφατες όμως ανασκαφές ακριβώς στα όρια των παλαιότερων σκαμμάτων του Ορλάνδου μας έδωσαν σημαντικά οικιστικά κατάλοιπα, έστω και σε μέτρια κατάσταση διατήρησης τα οποία μοιάζουν να επεκτείνονται και προς την παλαιότερη ανασκαφή. Έτσι δεν πρέπει να θεωρούμε απίθανο ότι κάποια στοιχεία από την πρωτοβυζαντινή κατοίκηση και ανθρώπινη δραστηριότητα σώζονταν και στην περιοχή του Ασκληπιείου, τα οποία όμως οι δυνατότητες αρχαιολογικής αναγνώρισης και ταυτοποίησης που είχε στη διάθεσή του ο Ορλάνδος δεν τον οδήγησαν να τα αξιολογήσει ως σημαντικά διατήρησης ή καταγραφής, κατά την πρακτική της εποχής.¹³¹

¹²⁸ Δημήτριος Πάλλας, «Ιουστινιάνεια» γλυπτά αισθητικώς ανεπέργαστα, στο: *Εις Μνήμην Παναγιώτου Α. Μιχελή*, Αθήνα 1972, 420-441, (=του ίδιου, *Συναγωγή Μελετών Βυζαντινής Αρχαιολογίας*, Αθήνα 1987-88, τομ. Β', 497-524).

¹²⁹ *Ο.π.*, 87.

¹³⁰ Μια από τις πρώτες προσπάθειες προβληματισμού επί του θέματος στο: Γεώργιος Λάβας, *Οι πόλεις των "Χριστιανικών Βασιλικών"*: μια συμβολή στην πολεοδομία του ανατολικού Ιλλυρικού, στο: *Actes du Xe Congrès Internationale d'Archaeologie Chretienne*, τ. 1, Θεσσαλονίκη 1980, 582-630.

¹³¹ Τα παραδείγματα είναι πολλά και θα άξιζαν μιας πιο συστηματικής συγκέντρωσης και μελέτης, λ.χ.

Με αφορμή την αρχαιολογική/αναστηλωτική παρέμβαση και δημοσίευση των υστερομυσαιωνικών σπιτιών του Μυστρά από τον Ορλάνδο κατά τη δεκαετία του '30 έχει πρόσφατα συζητηθεί εκτενώς η μέθοδός του.¹³² Από τα πρώτα χρόνια της επιστημονικής συγκρότησης του ο Ορλάνδος εγγράφεται στη γερμανική παράδοση της *Bauforschung*, όπου το βασικό ζητούμενο είναι η ανάκτηση της αρχιτεκτονικής μορφής και η μελέτη σχεδόν αποκλειστικά αυτής από το σύνολο των διαθέσιμων αρχαιολογικών στοιχείων. Ήδη στη δεκαετία του '20 θεωρείται «ο καλύτερος Έλληνας μαθητής του Dörpfeld στην αρχιτεκτονική/αρχαιολογία.»¹³³ Όπως όμως επισημαίνει ο Κωστής Κουρέλης στη μελέτη του για τον Ορλάνδο, τα χρόνια μετά το 1930 σημαίνουν την έναρξη συστηματικότερης αρχαιολογικής μελέτης του βυζαντινού παρελθόντος σε μια σειρά από ανασκαφές στην Ελλάδα και την Τουρκία, όπου πρωταγωνιστούν κυρίως Άγγλοι και Αμερικανοί αρχαιολόγοι, αλλά παίζουν σημαντικό ρόλο και Αυστριακοί, Γερμανοί και Γάλλοι συνάδελφοί τους. Στις ανασκαφές του Ιπποδρόμου και του Μεγάλου Παλατίου στην Κωνσταντινούπολη, αλλά και σε αυτές της Κορίνθου εφαρμόζονται οι πρώτες στρωματογραφικές μέθοδοι και δημιουργούνται οι πρώτες χρονολογικές ακολουθίες βυζαντινής κεραμικής. Ο Ορλάνδος αυτονομημένος από τις εξελίξεις αυτές, τις «αγνοεί ηθελημένα» και διαμορφώνει την ιδιαίτερη δική του μέθοδο.¹³⁴

Οι παραπάνω παρατηρήσεις ισχύουν για τον Ορλάνδο του 1930, ο οποίος δραστηριοποιείται μέσα σε ένα περιβάλλον βυζαντινής αρχαιολογίας που κάνει τα πρώτα βήματα προς τη συστηματικοποίηση της αρχαιολογικής της μεθόδου. Σαράντα περίπου χρόνια μετά, όταν εργάζεται στη Μεσσήνη, η αναντιστοιχία του τρόπου που χειρίζεται τις μεσαιωνικές μεσσηνιακές αρχαιότητες σε σχέση με την πρακτική της εποχής εντυπωσιάζει. Μπορεί ίσως να γίνει κατανοητή μόνο στο πλαίσιο του «κύρους» που διαθέτει ο γηραιός πλέον ακαδημαϊκός και το οποίο του επιτρέπει να διέρχεται τα μεταγενέστερα στρώματα χωρίς ιδιαίτερη τεκμηρίωση.

Η αντιμετώπιση της Μεσσήνης από τον Ορλάνδο ως μια αποκλειστικά «αρχαίας» πόλης, ολοκληρώνεται με τη δημιουργία του μουσείου της αρχαίας Μεσσήνης που άνοιξε το 1972. Το τοπικό μουσείο στο Μαυρομάτι σχεδιάστηκε αρχιτεκτονικά και μουσειολογικά από τον Ορλάνδο και αποτελεί μια κλασικίζουσα σύλληψη με ορατές επιδράσεις από τον Πικιώνη.¹³⁵ Στην έκθεση των μεσσηνιακών ευρημάτων που σχεδιάζει ο ίδιος ο Ορλάνδος

γνωρίζουμε για τον πρωτοβυζαντινό οικισμό της Νεμέας ότι ο Carl Blegen τη δεκαετία του 1920 ξήλωσε μεγάλο κομμάτι των σπιτιών του 5ου και 6ου αι. χωρίς καμία τεκμηρίωση πέρα από μια σύντομη αναφορά στο προσωπικό του ημερολόγιο. Η συνέχεια των τοίχων των ίδιων σπιτιών βρέθηκε αργότερα στις νεώτερες ανασκαφές: Stella Miller, *Excavations at Nemea*, 1982, *Hesperia* 52 (1983), 84.

¹³² Αναστάσιος Ορλάνδος, Τα παλάτια και τα σπίτια του Μυστρά, *ABME* 3(1937), 3-114, ανατυπωμένο ως μονογραφία (Αθήνα 2000). αναλυτική κριτική στη μελέτη αυτή του Ορλάνδου από τον Κωστή Κουρέλη, *Byzantine Houses and Modern Fictions: Domesticating Mystras in 1930s Greece*, *DOP* 65/66 (2011), 295-308.

¹³³ Franz Studniczka, *Archäologisches aus Griechenland*, *AA* 1921, 317. αναφέρεται στο: Κουρέλης, *Byzantine Houses and Modern Fictions*, 307, σημ. 55.

¹³⁴ Κουρέλης, *Byzantine Houses and Modern Fictions*, 308.

¹³⁵ Κουρέλης, *Byzantine Houses and Modern Fictions*, 328. Αργύρης Πετρονάκης, Ο αρχιτέκτων Αναστάσιος Ορλάνδος, στο: *Αναστάσιος Ορλάνδος, ο άνθρωπος και το έργο του*, Αθήνα 1978, 372-373, εικ. 126-128.

για το νέο μουσείο το πρωτοβυζαντινό και μεσαιωνικό παρελθόν δεν έχει καμία θέση, όπως άλλωστε και στα περισσότερα αρχαιολογικά μουσεία της εποχής.

Γ. Οι ανασκαφές της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, β' περίοδος (1986-σήμερα)

Το 1974 ήταν η τελευταία χρονιά που εργάστηκε στην αρχαία Μεσσήνη ο Αναστάσιος Ορλάνδος. Ακολούθησε μια δεκαετής περίπου διακοπή μέχρι το 1986 όταν το διοικητικό συμβούλιο της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας ανέθεσε στον καθηγητή του Πανεπιστημίου Κρήτης Πέτρο Θέμελη τη συνέχιση της ανασκαφικής έρευνας. Έκτοτε το ανασκαφικό και αναστηλωτικό πρόγραμμα της αρχαίας Μεσσήνης επεκτάθηκε και έλαβε διαστάσεις που κανένας από τους προκατόχους δεν θα μπορούσε να φανταστεί. Τα περισσότερα από τα αρχαία και ρωμαϊκά μνημεία που καταλάμβαναν το κέντρο της πόλης έχουν πλέον αποκαλυφθεί, και η αναστήλωσή τους και η διαμόρφωση του χώρου σε πρότυπο αρχαιολογικό πάρκο συμπορεύονται με τη συστηματική δημοσίευση των αρχαιολογικών υλικών όλων των περιόδων.¹³⁶

Από την αρχή των συστηματικών αυτών ανασκαφών φάνηκε ότι μεγάλο τμήμα των ελληνιστικών και ρωμαϊκών καταλοίπων της Μεσσήνης καλύπτονταν από μεταγενέστερα κτήρια, χρονολογούμενα από τα πρωτοβυζαντινά ως και τα ύστερα μεσαιωνικά χρόνια, αλλά και αργότερα. Τα κατάλοιπα αυτά ποικίλλουν ειδολογικά, καθώς έχουν εντοπιστεί και ανασκαφεί: κατοικίες, ταφικά μνημεία, εργαστηριακές εγκαταστάσεις, χριστιανικές εκκλησίες κ.ά.

Τα βυζαντινά αυτά κατάλοιπα συνδέονται άμεσα με ευρήματα από τις παλαιότερες ανασκαφικές περιόδους. Στα όρια των προηγούμενων ανασκαφών του Ασκληπιείου ανακαλύφθηκε η συνέχεια των στοιχείων του πρωτοβυζαντινού οικισμού που είχε εντοπίσει πρώτος ο Οικονόμος το 1909.¹³⁷ Σταδιακά εντοπίστηκε μεγάλος αριθμός ταφών που ανήκουν σε νεκροταφείο της πρωτοβυζαντινής πόλης, το οποίο ενδεικτικά είχε δημοσιεύσει ο Ορλάνδος το 1963 με την ανασκαφή μόνο δύο ταφών.¹³⁸

Τα ευρήματα του πρωτοβυζαντινού οικισμού, κινητά και ακίνητα, εμφανίζονται πλέον στις ετήσιες ανασκαφικές αναφορές παράλληλα με τις αρχαιότερες φάσεις που πάντοτε παρέμεναν το επίκεντρο της ανασκαφικής διερεύνησης. Πολύ γρήγορα όμως, και καθώς ο όγκος συνεχώς αυξανόταν, οι καταγραφές και τα σχετικά υλικά έγιναν αντικείμενο συστηματικότερων μελετών στοχευμένων ειδικότερα στο βυζαντινό παρελθόν της θέσης. Ήδη

¹³⁶ Θέμελης ΠΑΕ 1986, 74-82· ΠΑΕ 1987, 73-104· ΠΑΕ 1988, 43-79· ΠΑΕ 1989, 63-122· ΠΑΕ 1990, 65-103· ΠΑΕ 1991, 85-128· ΠΑΕ 1992, 60-87· ΠΑΕ 1993, 48-72· ΠΑΕ 1994, 69-99· ΠΑΕ 1995, 55-86· ΠΑΕ 1996, 139-171· ΠΑΕ 1997, 79-113· ΠΑΕ 1998, 89-126· ΠΑΕ 1999, 69-111· ΠΑΕ 2000, 75-105· ΠΑΕ 2001, 63-96· ΠΑΕ 2002, 21-55· ΠΑΕ 2003, 25-44· ΠΑΕ 2004, 27-53· ΠΑΕ 2005, 39-65· ΠΑΕ 2006, 31-67· ΠΑΕ 2007, 23-47· ΠΑΕ 2008, 31-50· ΠΑΕ 2009, 61-98· ΠΑΕ 2010, 54-64· ΠΑΕ 2011, 35-40· ΠΑΕ 2012, 53-62.

¹³⁷ ΠΑΕ 1909, 202.

¹³⁸ ΠΑΕ 1963, 127-128.

από το 1989 εμφανίζεται η πρώτη μελέτη ιστορικής γεωγραφίας για τη βυζαντινή Μεσσήνη¹³⁹, ενώ η «χειροποίητη» κεραμική και το ζήτημα της σλαβικής παρουσίας στην Πελοπόννησο και ειδικότερα στη Μεσσήνη κατά τον 7ο και 8ο αιώνα προσέλκυσε το ενδιαφέρον των μελετητών.¹⁴⁰ Έτσι ήδη στα πρώτα δέκα περίπου χρόνια της νέας περιόδου ανασκαφών υπό τη διεύθυνση του Πέτρου Θέμελη η πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη αποτελούσε πλέον το κεντρικό παράδειγμα στη σχετική συζήτηση για τη νοτιοδυτική Πελοπόννησο, μια πραγματικότητα που αποτυπώθηκε εξαιρετικά στο βιβλίο της Άννας Αβραμέα για την πρωτοβυζαντινή Πελοπόννησο.¹⁴¹

Η αναβαθμισμένη πλέον θέση της πρωτοβυζαντινής Μεσσήνης στην αρχαιολογική έρευνα της Πελοποννήσου αποκρυστάλλωθηκε σε Συμπόσιο που διοργάνωσε η Εταιρεία Μεσσηνιακών Αρχαιολογικών Σπουδών σε συνεργασία με το Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών το 2000 στην Αθήνα.¹⁴² Σε αυτό η πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη αναγνωρίστηκε ως ένα σημαντικό κέντρο στη λίγο μελετημένη δυτική Πελοπόννησο και αντιπαραβλήθηκε με οικισμούς, με τους οποίους πιθανότατα μοιράζεται ιστορικές ομοιότητες όπως η Ολυμπία, θεμελιώνοντας τη συζήτηση για ενότητα της πρωτοβυζαντινής δυτικής Πελοποννήσου συνολικότερα.¹⁴³ Επιπλέον δημοσιεύτηκαν οι πρώτες συστηματικές μελέτες αρχαιολογικών υλικών από την πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη, όπως νομίσματα,¹⁴⁴ επιγραφές¹⁴⁵ και μετάλλινα ευρήματα.¹⁴⁶ Βασισμένες στο υπόβαθρο αυτό νεώτερες μελέτες υλικών, ιδίως μετάλλινων μικροαντικειμένων, επιχείρησαν να συνδέσουν τα στρωματογραφημένα ευρήματα με τις αλλαγές που συμβαίνουν στον οικισμό της Μεσσήνης και τη μετατόπισή του στα δικτύα ανταλλαγών και συμβολικού κεφαλαίου μετά τον 6ο αιώνα.¹⁴⁷

¹³⁹ Ηλίας Αναγνωστάκης, *Ιστοριογεωγραφικές σημειώσεις*, Σύμμεικτα 8 (1989), 69-79.

¹⁴⁰ Ηλίας Αναγνωστάκης και Ναταλία Πούλου, *Η Πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη (5ος-7ος αιώνας) και Προβλήματα της Χειροποίητης Κεραμικής στην Πελοπόννησο*, Σύμμεικτα 11 (1997), 229-319· Ηλίας Αναγνωστάκης, *Οι πελοποννησιακοί σκοτεινοί χρόνοι: Το σλαβικό πρόβλημα*, *Μεταμορφώσεις της Πελοποννήσου ή της έρευνας*, στο: *Μεταμορφώσεις της Πελοποννήσου*, Αθήνα 2000, 19-33.

¹⁴¹ Άννα Αβραμέα, *Le Péloponnèse du IVe au VIIIe siècle: changements et persistances*, Παρίσι 1997, 191, αρ. 201.

¹⁴² Πέτρος Θεμελης και Βούλα Κόντη (επιμ.), *Πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη και Ολυμπία: Αστικός και αγροτικός χώρος στη Δυτική Πελοπόννησο*, Αθήνα 2002.

¹⁴³ Βασικό για τη συνολικότερη κατανόηση της ιστορίας της Πρωτοβυζαντινής Μεσσήνης: Πέτρος Θεμελης, *Υστερορωμαϊκή και Πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη*, στο: Θεμελης και Κόντη (επιμ.), *Πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη*, 20-58· και για την ενότητα του Δυτικού Πελοποννησιακού χώρου: Πρόγραμμα Ιστορικής Γεωγραφίας ΙΒΕ/ΕΙΕ, *Χώρος και ενότητα της Δυτικής Πελοποννήσου*, στο: Θεμελης και Κόντη (επιμ.), *Πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη*, 65-81.

¹⁴⁴ Κλεάνθης Σιδηρόπουλος, *Η νομισματική κυκλοφορία στην υστερορωμαϊκή και πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη*. *Τυπικό παράδειγμα ή ιστορική εξαίρεση;*, στο: Θεμελης και Κόντη (επιμ.), *Πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη*, 99-124.

¹⁴⁵ Βούλα Μπαρδάνη, *Παλαιοχριστιανικές επιγραφές Μεσσήνης*, στο: Θεμελης και Κόντη (επιμ.), *Πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη*, 82-98.

¹⁴⁶ Ναταλία Πούλου-Παπαδημητρίου, *Βυζαντινές πόρπες*. *Η περίπτωση της Μεσσήνης και της Ελεύθερας*, στο: Θεμελης και Κόντη (επιμ.), *Πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη*, 125-136.

¹⁴⁷ Αναστασία Γιαγκάκη, *The Scene of 'The Holy Women at the Tomb' on a Ring from Ancient Messene*

Αντίθετα η υστερορωμαϊκή/πρωτοβυζαντινή τροχήλατη κεραμική της Μεσσήνης, ντόπια και εισηγημένη, που αποτελεί ίσως την πιο σημαντική κατηγορία υλικών για τη χρονολογική κατάταξη και των υπολοίπων, παραμένει ακόμη λίγο μελετημένη. Με τη μελέτη της κεραμικής της Μεσσήνης ασχολήθηκε κυρίως η Αναστασία Γιαγκάκη η οποία, πέρα από μια ειδική ομάδα εισαγμένων από τη Συρία κεραμικών του 4ου αιώνα,¹⁴⁸ πρόσφατα μελέτησε και ένα σύνολο πρωτοβυζαντινής κεραμικής από την ανασκαφή στην Αρκαδική πύλη.¹⁴⁹ Οι λόγοι για τις λιγοστές κεραμολογικές μελέτες είναι πολλοί πέρα από τη δυσκολίες του ίδιου του υλικού, καθώς οι βυζαντινές επιχώσεις στη Μεσσήνη είναι λεπτές, έντονα διαταραγμένες και φτωχές σε ευρήματα που περιορίζονται συνήθως σε χρηστική κεραμική. Παράλληλα όμως οφείλεται και στη γενικότερη έλλειψη συστηματικών μελετών για την κεραμική της εποχής στη δυτική Πελοπόννησο.

Αντίθετα με το πρωτοβυζαντινό υλικό, ένα μοναχικό «χειροποίητο» αγγείο, φτιαγμένο δηλαδή στον αργό τροχό, τράβηξε σαν μαγνήτης τα φώτα της έρευνας με αλληπάλληλες αναφορές στη σχετική βιβλιογραφία.¹⁵⁰ Το αγγείο αυτό που βρέθηκε ως ταφικό κτέρισμα και χρονολογείται πιθανότατα στον 7ο αιώνα, έχει συσχετιστεί με την πιθανή παρουσία σλαβικού πληθυσμού στην περιοχή της Μεσσήνης, αλλά και με μια ολοένα διευρυνόμενη συζήτηση για τις δυνατότητες εθνικής απόδοσης ανάλογων τεχνέργων.¹⁵¹ Παρά τη συχνή εύρεση αντίστοιχων θραυσμάτων «χειροποίητων» αγγείων κατά την ανασκαφή, δεν έχουμε μια συστηματικότερη μελέτη της «χειροποίητης» κεραμικής της Μεσσήνης και το ταφικό εύρημα παραμένει το μόνο δημοσιευμένο δείγμα.

Αντίθετα η εφυαλωμένη κεραμική της μέσης βυζαντινής περιόδου από τη Μεσσήνη παρά τον μικρό αριθμό ευρημάτων έχει μελετηθεί επαρκέστερα.¹⁵² Η αιτία πρέπει να αναζητηθεί στο γεγονός ότι ακριβώς εντάσσεται ομαλότερα στις γενικές κατηγορίες που είναι καλύτερα γνωστές από άλλες βυζαντινές θέσεις.

and other Rings bearing the Same Representation, στο: Falko Daim και Jorg Drauschke (επιμ.), *Byzanz - das Romerreich im Mittelalter, vol. 1, Welt der Ideen, Welt der Dinge*, Μάιντς 2010, 267-282· της ίδιας, A Byzantine ring from Ancient Messene bearing the inscription "Κ(ΥΠΙ)Ε ΟΗΘΗ ΑΝΑ" – A contribution to a group of rings with the same inscription, στο: Ελίζα Σιουμπάρα, και Κυριάκος Ψαρουδάκης, Θεμέλιον: 24 μελέτες για τον Δάσκαλο Πέτρο Θέμελη από τους μαθητές και τους συνεργάτες του, Αθήνα 2013, 281-303· και για τη σχέση με την κοινωνία δεξ κυρίως: Νίκος Τσιβίκης, Considerations on some Bronze Buckles from Byzantine Messene, στο: B. Böhlendorf-Arslan και M. Ricci (επιμ.), *Byzantinische Kleinfunde im Archäologischen Kontext*, Κωνσταντινούπολη 2012, 61-80.

¹⁴⁸ Αναστασία Γιαγκάκη, Υστερορωμαϊκά πήλινα ενσφράγιστα «ιγδία» από την αρχαία Μεσσήνη, *Βυζαντινός Δόμος* 16 (2007-2008), 35-67.

¹⁴⁹ Αναστασία Γιαγκάκη, Late Roman Pottery from Funerary Monument 18 and the adjacent monuments of the Arcadian Gate (Ancient Messene, Peloponnese), στο: Natalia Poulou-Papadimitriou, Eleni Nodarou, και Vasilis Kilikoglou (επιμ.), *LRCW 4 - Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean: Archaeology and archaeometry, The Mediterranean: a market without frontiers*, τ. 1, Οξφόρδη 2014, 769-776.

¹⁵⁰ Αναγνωστάκης και Πούλου, *Πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη και χειροποίητη κεραμική*, 229-319.

¹⁵¹ Florin Curta, Still Waiting for the Barbarians? The Making of the Slavs in 'Dark-Age' Greece, στο: Florin Curta (επιμ.), *Neglected Barbarians*, Λάιντεν 2010, 403-478.

¹⁵² Αναστασία Γιαγκάκη, Γραπτή εφυαλωμένη κεραμική από την ανασκαφή της αρχαίας Μεσσήνης, *ΔΧΑΕ* 27 (2006), 435-444· της ίδιας, Εγχάρακτη εφυαλωμένη κεραμική από την ανασκαφή της αρχαίας Μεσσήνης, *Κρητολογικά Γράμματα* 21 (2008), 301-323.

Η έρευνα της πρωτοβυζαντινής Μεσσήνης έχει προχωρήσει και σε καινοτόμες μελέτες για τα ελληνικά ανασκαφικά δεδομένα – τουλάχιστον για τη βυζαντινή αρχαιολογία – όπως η συστηματική ανθρωπολογική μελέτη των σκελετικών καταλοίπων από τους πρωτοβυζαντινούς τάφους, και η σύγκριση τους με ανάλογα ευρήματα από άλλες θέσεις.¹⁵³

Ολιγάριθμες παραμένουν οι μελέτες αναφορικά με τα βυζαντινά οικοδομικά κατάλοιπα του οικισμού και την αρχιτεκτονική τους. Ο Ορλάνδος στο άρθρο του για τη βυζαντινή Μεσσήνη είχε παρουσιάσει συνοπτικά κάποια από τα ιστάμενα εκκλησιαστικά κτήρια της μέσης βυζαντινής και ύστερης μεσαιωνικής περιόδου. Η αποκάλυψη όμως κατά την ανασκαφή κτηρίων του οικισμού και κυρίως μιας παλαιοχριστιανικής βασιλικής στην περιοχή του θεάτρου μαζί με ενδιαφέροντα και πρωτότυπα αρχιτεκτονικά γλυπτά έδωσε νέα ώθηση στη συζήτηση ενσωματώνοντας και ερωτήματα γύρω από τη μνημειακή τέχνη στην πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη που μέχρι πρόσφατα απουσίαζε πλήρως.¹⁵⁴

Ειδική θέση ανάμεσα στις μέχρι τώρα μελέτες για την πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη κατέχει μια που προέρχεται από τον κλασικό αρχαιολόγο και ιστορικό της αρχιτεκτονικής Claus Reinholdt. Ο Ράινχολτ μελέτησε συστηματικά ένα αρχαίο κρηναίο οικοδομήμα ανάμεσα στο θέατρο και την αγορά της Μεσσήνης που συνδέεται ίσως με την κρήνη Αρσινόη όπως περιγράφεται από τον Πausανία τον 2ο αιώνα μ.Χ.¹⁵⁵ Σε αυτή τη μελέτη όλες οι φάσεις του μνημείου από τον 4ο αι. π.Χ. μέχρι και τον 6ο αι. μ.Χ. αντιμετωπίστηκαν εξίσου και ισότιμα ως τμήματα της αρχιτεκτονικής εξέλιξης του μνημείου και της χρήσης του. Έτσι η τελευταία φάση του κτηρίου του 5ου και 6ου αιώνα, όταν η κρήνη μετατράπηκε σε νερόμυλο για την άλεση σιτηρών, παρουσιάζεται αναλυτικά και αποτελεί ίσως τη μοναδική συστηματική δημοσίευση βυζαντινών αρχιτεκτονικών καταλοίπων από τη Μεσσήνη ως τώρα.¹⁵⁶

Ο αριθμός αλλά και η ποιότητα των σχετικών μελετών για την πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη πέτυχαν σε μικρό χρονικό διάστημα να μετατρέψουν τη Μεσσήνη από έναν οικισμό που μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του '70 και την εποχή του Ορλάνδου δεν διεθέτε αξιόλογα κατάλοιπα χριστιανικών χρόνων σε αρχαιολογική θέση αναφοράς για όλη την πρωτοβυζαντινή Μεσσηνία αλλά και μια από τις σημαντικότερες για την κατανόηση της περιόδου σε ολόκληρη την Πελοπόννησο.¹⁵⁷ Το άλμα αυτό τις τρεις τελευταίες δεκαετίες αναδεικνύει

¹⁵³ Χρυσή Μπούρμπου, Health Patterns of Proto-Byzantine Populations (6th-7th centuries AD) in South Greece: the Cases of Eleutherna (Crete) and Messene (Peloponnese), *International Journal of Osteoarchaeology* 13 (2003), 303-313· της ίδιας, *The People of Early Byzantine Eleutherna and Messene (6th-7th centuries A.D.). A Bioarcheological Approach*, Αθήνα 2004.

¹⁵⁴ Βάσω Πέννα, Άννα Λαμπροπούλου και Ηλίας Αναγνωστάκης, Γλυπτά μεταβατικών χρόνων από τη βασιλική του Θεάτρου της αρχαίας Μεσσήνης, στο: Χαράλαμπος Πέννας και Catherine Vanderheyde (επιμ.), *La sculpture byzantine VIIe-XIIe siècles, Actes du colloque international organisé par la 2e Éphorie des antiquités byzantines et l'École française d'Athènes (6-8 septembre 2000)*, Αθήνα 2008, 375-392.

¹⁵⁵ Claus Reinholdt, *Das Brunnenhaus der Arsinoë in Messene*, Βιέννη 2009· παρουσιάστηκε πρώτη φορά στο Πέτρος Θέμελης, *Ανασκαφή Μεσσήνης, ΠΑΕ 1995*, 56.

¹⁵⁶ Reinholdt, *Brunnenhaus Arsinoë*, 177-182· δεξ και στη συνέχεια αναλυτικά: K5.V.a.

¹⁵⁷ Αναφορά στη Μεσσήνη στο: Χαράλαμπος Μπούρας, *Byzantine cities in Greece*, στο: Τζένη Αλμπάνη και Ευγενία Χαλκιά, *Heaven and Earth: Cities and Countryside in Byzantine Greece*, Αθήνα 2013, 52· Rebecca Sweetman, *Religion and Culture in Late Antique Greece*, *Archaeology in Greece 2012-2013*, *Archaeological Re-*

για άλλη μια φορά ότι το ζήτημα δεν είναι τόσο ο πλούτος των αρχαιολογικών καταλοίπων, όσο η πρόθεση να τεθούν τα ανάλογα επιστημονικά ερωτήματα. Απέχουμε βέβαια ακόμη από το σημείο που βασικός στόχος της έρευνας θα είναι η μελέτη της διαχρονίας του οικισμού μέσα από τη δημιουργική αντιπαραβολή των ιστορικών φάσεων, αλλά και των σιωπών που παρεμβάλλονται.¹⁵⁸ Προς αυτόν τον στόχο επιχειρεί να συμβάλει και η δική μας εκτενέστερη μελέτη.

ports 59 (2013), 103-112.

¹⁵⁸ Μια πρώτη απόπειρα στο: Νίκος Τσιβίκη, Πού πάνε οι πόλεις όταν εξαφανίζονται; Ο οικισμός της πρώιμης και μέσης Βυζαντινής Μεσσηνίας, στο: Τόνια Κιουσοπούλου (επιμ.), *Οι Βυζαντινές Πόλεις, 8ος-15ος αι. Προοπτικές της έρευνας και νέες ερμηνευτικές προσεγγίσεις*, Ρέθυμνο 2012, 47-71.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΠΡΩΤΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ

Εισαγωγή

Καθώς το θέμα της παρούσας μελέτης είναι η εξέλιξη του πρωτοβυζαντινού οικισμού της Μεσσήνης από τον 4ο αι. μέχρι και τον 8ο αι. μ.Χ. είναι χρήσιμο να αναφερθούμε συνοπτικά στις βασικές ιστορικές παραμέτρους που καθόρισαν τις εξελίξεις και την κατοίκηση συνολικότερα στην Πελοπόννησο αλλά και ειδικότερα στη Μεσσηνία από τα ρωμαϊκά χρόνια. Με αυτό τον τρόπο θα προσεγγίσουμε το υπόστρωμα πάνω στο οποίο αναπτύχθηκε οργάνωση του χώρου κατά την πρωτοβυζαντινή εποχή. Στη συνέχεια θα επιχειρήσουμε να προσεγγίσουμε την τοπική ιστορία της Μεσσηνίας εξετάζοντας το σύνολο των ιστορικών πληροφοριών που σώζονται – υλικό έτσι κι αλλιώς εξαιρετικά περιορισμένο – μέσω μιας οπτικής που επιχειρεί να τοποθετήσει τον οικισμό της Μεσσήνης μέσα στο ευρύτερο μεσσηνιακό τοπίο. Η ανάγνωση των πηγών κλείνει με την προσπάθεια να θέσουμε τα βασικά ιστορικά ερωτήματα, όπως προκύπτουν από τη μελέτη των κειμένων ως τώρα και παράλληλα θα εξερευνήσουμε πιθανές προοπτικές διεύρυνσης των ερωτημάτων αυτών.

Αφορμούμενοι από τη συζήτηση για τις πηγές προχωρούμε και στην αναμέτρηση με το αρχαιολογικό υλικό γνωστό από ανασκαφές και επιφανειακές έρευνες στη Μεσσηνία στις επόμενες ενότητες. Καθώς στόχος δεν είναι η εξάντλητική συζήτηση της αρχαιολογίας της πρωτοβυζαντινής Μεσσηνίας θα επιχειρήσουμε να αξιολογήσουμε τις γνωστές αρχαιολογικές μαρτυρίες στον χάρτη και ως πλαίσιο της Μεσσήνης που εδώ μας ενδιαφέρει.

I. ΡΩΜΑΪΚΗ ΚΑΙ ΠΡΩΤΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ

A. Ρωμαϊκή Πελοπόννησος

Η Πελοπόννησος είναι μια σχεδόν νησιωτική απόληξη της Βαλκανικής χερσονήσου που συνδέεται με την ηπειρωτική Ελλάδα και τη στεριά προς Βορρά μέσω μιας στενής λωρίδας γης, τον Ισθμό. Πρόκειται για χώρα ορεινή με περιορισμένες πεδιάδες, αλλά με πολύ καλά

λιμάνια και στις τέσσερις πλευρές της, καθώς βρέχεται τόσο από το Ιόνιο όσο και από το Αιγαίο Πέλαγος, ενώ ανοίγεται στο Κρητικό Πέλαγος προς Νότο και τον Κορινθιακό Κόλπο προς Βορρά. Από την αρχαιότητα αναπτύχθηκαν στην Πελοπόννησο μεγάλα αστικά κέντρα όπως η Κόρινθος, η Σπάρτη, το Άργος και η Μεσσήνη, αρκετά με παρελθόν που εκτείνεται στα προϊστορικά χρόνια. Πόλεις που μαζί με μερικά από τα πιο σημαντικά πανελλήνια ιερά, όπως η Ολυμπία και η Νεμέα, αποτέλεσαν έναν από τους πυρήνες του Κλασικού κυρίως, αλλά και Ελληνιστικού στη συνέχεια κόσμου.

Παρά το γεγονός ότι η Πελοπόννησος εμφανίζεται στα πολιτικά πράγματα της Ρώμης ήδη από τις αρχές του 2ου αι. π.Χ., επίσημα εντάσσεται στη ρωμαϊκή επαρχία Αχαΐας (*Provincia Achaëa*) από τον Οκταβιανό Αύγουστο το 27 π.Χ. και παραμένει σταθερά κομμάτι της με μικρές αλλαγές (εικ. 23).¹ Το μεγαλύτερο τμήμα της Πελοποννήσου υπέφερε από οικονομική υποβάθμιση και δημογραφική καμπή κατά την προηγούμενη περίοδο. Η δημογραφική πτώση και η ερήμωση θέσεων, αλλά και η γενικότερη οικονομική δυσχέρεια των πόλεων της Πελοποννήσου μπορεί να διακριθεί ήδη από τα ύστερα Ελληνιστικά χρόνια, και τα αλληπάλληλα πολεμικά επεισόδια με πρωταγωνιστές τις διάφορες πόλεις και την Αχαϊκή Συμπολιτεία.² Πολλές πόλεις και οικισμοί συρρικνώθηκαν ή εγκαταλείφθηκαν την περίοδο αυτή, ενώ δεν γνωρίζουμε τη δημιουργία νέων.³ Με την ένταξη όμως της Πελοποννήσου στη ρωμαϊκή επικράτεια η τάση αυτή αντιστρέφεται και σύντομα ιδρύονται δύο Ρωμαϊκές αποικίες (*coloniae*), μια στην Κόρινθο και μια στην Πάτρα, όπου ουσιαστικά συνεχίζουν και αναπτύσσουν τους προϋπάρχοντες σημαντικούς ελληνιστικούς οικισμούς. Παρά την αντικειμενική βελτίωση των συνθηκών, πηγές όπως ο Στράβωνας και ο Πausανίας εξακολουθούν να παρουσιάζουν μια εικόνα δημογραφικής παρακμής της Ρωμαϊκής Πελοποννήσου, η οποία επιβεβαιώνεται εν μέρει από την αρχαιολογική διερεύνηση που υποδεικνύει ότι η ανθρωπογεωγραφία αλλάζει πολύ κατά τον 1ο αι. π.Χ. και τον 1ο αι. μ.Χ. με κατοίκηση και δραστηριότητα σε λίγα περιφερειακά κέντρα.⁴ Κατά τους αυτοκρατορικούς χρόνους και τουλάχιστον μέχρι τον 3ο αι. μ.Χ. παρατηρείται μια σταθερή ανάταση των οικισμών της Πελοποννήσου.⁵

¹ Μια αναλυτικότερη έκθεση της διοικητικής ιστορίας της γεωγραφικής περιοχής της Αχαΐας από τη δημιουργία της και μέχρι τα χρόνια του Ιουστινιανού στο: Άννα Αβραμέα, *Η Πελοπόννησος από τον 4ο ως τον 8ο αιώνα: αλλαγές και συνέχειες*, (μετ. Μαργαρίτα Κρεμμυδά), Αθήνα 2012, 57-75.

² Αθανάσιος Ριζάκης, *Les cites péloponnésienes entre l'époque hellénistique et l'Empire: le paysage économique et social*, στο: Regula Frei-Stolba και Kristine Gex (επιμ.), *Recherches récentes sur le monde hellénistique. Actes du colloque international organisé à l'occasion du 60e anniversaire de Pierre Ducrey (Lausanne, 20-21 novembre 1998)*, Βέρνη 2001, 75-86.

³ Denis Rousset, *La cité et son territoire dans la province d'Achaïe et la notion de 'Grèce romaine'*, *Annales. Histoire, Sciences Sociales* 59 (2004), 363-383· Emily Mackil, *Wandering Cities: Alternative to Catastrophe in the Greek Polis*, *AJA* 108 (2004), 493-516.

⁴ Susan Alcock, *Graecia Capta: The Landscapes of Roman Greece*, Καίμπριτζ - Νέα Υόρκη 1993, 44-47· Αθανάσιος Ριζάκης (επιμ.), *Paysages d'Achaïe I: le bassin du Peiros et la plaine occidentale*, Αθήνα 1992, 71-73.

⁵ Του ίδιου, *Peloponnesian cities under Roman rule: the new political geography and its economic and social repercussions*, στο: Αθανάσιος Ριζάκης Rizakis και Κλειώ Λεπενιώτη (επιμ.), *Roman Peloponnese III. Society, Economy and Culture under Roman Empire: Continuity and Innovation*, Αθήνα 2010, 1-18.

Στα αυτοκρατορικά χρόνια μια ολιγάριθμη αλλά πανίσχυρη αριστοκρατία της γης κυριαρχούσε στη ζωή των πόλεων και υπερασπιζόταν την αναγέννηση του Ελληνικού πολιτισμού, θρησκείας και παραδόσεων, ως μέσο ανάδειξης, επιβολής και διατήρησης της θέσης της.⁶ Μέσα σε αυτό το κλίμα η Πελοπόννησος συνολικότερα αποκτά και έναν επιπλέον χαρακτήρα, αυτόν του προορισμού εκπαιδευτικών, αρχαιοδιφικών και θρησκευτικών επισκέψεων για τα μορφωμένα ανώτερα στρώματα της Ρωμαϊκής κοινωνίας από όλη τη Μεσόγειο, όπως ο περιηγητής Πausanias αλλά και ο ίδιος ο αυτοκράτορας Αδριανός.⁷

B. Πρωτοβυζαντινή Πελοπόννησος

Οι πηγές για την πρωτοβυζαντινή Πελοπόννησο είναι φειδωλές, και με την εξαίρεση του επιγραφικού υλικού ή των περιστασιακών εκκλησιαστικών αναφορών, η περιοχή εμφανίζεται στις χρονογραφίες της εποχής σχεδόν αποκλειστικά σε σχέση με έκτακτα γεγονότα: εισβολές «βαρβάρων», κινήσεις στρατευμάτων προς και από τη Δύση, και φυσικές καταστροφές. Ύστερα από σχεδόν τρεις αιώνες ρωμαϊκής ειρήνης, πόλεμος και αναστάτωση εμφανίζονται και πάλι στην Πελοπόννησο τον 3ο αι. μ.Χ. όταν απειλήθηκε από Γοτθικές εισβολές το 253/4, το 267 και ίσως το 268 μ.Χ. Σύμφωνα με τις πηγές της περιόδου κατά την εισβολή του 267 μ.Χ. η Κόρινθος, το Άργος και η Σπάρτη λεηλατήθηκαν και κάηκαν, και γενικότερα η ανατολική πλευρά της χερσονήσου μοιάζει να δέχτηκε το μεγαλύτερο πλήγμα.⁸ Τα επεισόδια αυτά έρχονται σε μια περιοχή που τουλάχιστον μέχρι τον 3ο αιώνα χαρακτηρίζεται ως *provincia inermis* (άοπλη επαρχία), καθώς δεν υπήρχε ανάγκη για τη μόνιμη παρουσία ρωμαϊκών στρατευμάτων, τα οποία απουσίαζαν πλήρως από την *Achaïa* αν εμπιστευθούμε τις σποραδικές επιγραφικές μαρτυρίες.⁹ Η παράδοση αυτή συνεχίστηκε πιθανότατα και κατά τα πρωτοβυζαντινά χρόνια, και όπως υποδεικνύει η μορφή των νέων οχυρώσεων αλλά και οι πληροφορίες που έχουμε για την οργάνωση του στρατού πιθανότατα δεν υπήρχαν συντεταγμένα στρατεύματα

⁶ Του ίδιου, *Supra-Civic Landowning and Supra-Civic Energetic activities of urban elites in the Imperial Peloponnese*, στο: *Being Peloponnesian. Cohesion and diversity through time, International conference, University of Nottingham, 31 March-1 April 2007*, 1-16. <http://www.nottingham.ac.uk/csps/documents/beingpeloponnesian/rizakis.pdf> [προσβ. 21/1/2013]

⁷ Yves Lafond, *La mémoire des cités dans le Péloponnèse d' époque Romaine: IIe siècle avant J.-C.-IIIe siècle après J.-C.*, Rev 2006, 207-221· Alcock, *Graecia Capta*, 1-32; Αθανάσιος Ριζάκης, Ηγετική τάξη και κοινωνική διαστρωμάτωση στις πόλεις της Πελοποννήσου κατά την αυτοκρατορική εποχή, στο: V. Mitsopoulos-Leon (επιμ.), *Forschungen in der Peloponnes: Akten des Symposions anlässlich der Feier «100 Jahre Österreichisches Archäologisches Institut Athen»*, Athen 5.3-7.3.1998, Αθήνα 2001, 181-197.

⁸ Επισκόπηση της πιο πρόσφατης βιβλιογραφίας για τις εισβολές του 3ου και τέταρτου αιώνα: Amelia Brown, *Banditry or Catastrophe?: History, Archaeology, and Barbarian Raids on Roman Greece*, στο: Ralph Mathisen και Danuta Shanzer (επιμ.), *Romans, Barbarians, and the Transformation of the Roman World: Cultural Interaction and the Creation of Identity in Late Antiquity*, Farnham - Burlington, 2011, 79-96.

⁹ Robert Sherk, *Roman Imperial Troops in Macedonia and Achaëa*, *The American Journal of Philology* 78 (1957), 60-62.

στη Νότια Ελλάδα και την Πελοπόννησο.¹⁰ Παρά τη θέση της στον χάρτη πρέπει γενικότερα να φανταστούμε την Πελοπόννησο ως μια σχετικά απομονωμένη επαρχιακή περιοχή, περιορισμένων δυνατοτήτων και περιφερειακού ενδιαφέροντος για την κεντρική διοίκηση.

Τον επόμενο αιώνα, το 365 και το 375, σεισμοί χτύπησαν βίαια πολλούς από τους παράλιους οικισμούς, ιδίως στα Νότια και Δυτικά και προκάλεσαν καταστροφικά παλιρροιακά κύματα.¹¹ Το κλείσιμο του τέταρτου αιώνα σηματοδοτεί και πάλι για την Πελοπόννησο εισβολές «βαρβάρων», καθώς μολονότι δεν είναι σαφές πόσο νότια έφτασαν οι Γότθοι του Φριτιγέρνη το 380, μαρτυρείται από πολλές πηγές το 390 η εισβολή του Αλάριχου. Η παρουσία των Γόθων του Αλάριχου στην Πελοπόννησο περιγράφεται από κάποιες πηγές ως καταστροφική, ενώ αλλού εμφανίζεται πολύ λιγότερο επιζήμια για τις πόλεις.¹² Η Κόρινθος, το Άργος και η Σπάρτη λεηλατούνται και έτσι για μια ακόμη φορά οι ανατολικές επαρχίες της Πελοποννήσου είναι αυτές που μάλλον δέχτηκαν το μεγαλύτερο πλήγμα. Σε κατάληξη των πολεμικών επιχειρήσεων υπήρξε το βίαιο ξέσπασμα θανατηφόρας επιδημίας που ολοκλήρωσε τις δυσκολίες του τέταρτου αι. για την Πελοπόννησο.¹³

Η ιστορία του πελοποννησιακού 5ου αι. χαρακτηρίζεται από σχετική σιωπή στις πηγές και μόνο μετά το 467, όταν οι Βάνδαλοι του Γιζέριχου ξεκίνησαν επιθέσεις από τη νότια Ιταλία ενάντια σε περιοχές στη ελληνική χερσόνησο και τα νησιά του Ιονίου, απειλήθηκε και η Πελοπόννησος, για την οποία γνωρίζουμε ότι το 474 δέχτηκε συστηματικές επιθέσεις στις δυτικές ακτές της.¹⁴ Μεγάλοι σεισμοί μαρτυρούνται πάλι κατά τον 6ο αιώνα και συγκεκριμένα το 522 ή 524/5, όταν η Κόρινθος υπέστη σημαντικές ζημιές από σεισμό και για τις αναγκαίες εκτεταμένες επισκευές δέχθηκε οικονομική βοήθεια από τον αυτοκράτορα Ιου-

¹⁰ Timothy Gregory, 'Kastro' and 'Diateichisma' as responses to Early Byzantine Frontier Collapse, *Byzantion* 62 (1992), 248. Archibal Dunn, Was there a militarisation of the southern Balkans during Late Antiquity?, στο: P. Freeman (επιμ.), *Limes XVIII: Proceedings of the XVIIIth International Congress of Roman Frontier Studies*, Οξφόρδη 2002, 708-709.

¹¹ Για τους σεισμούς της Πελοποννήσου κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο δεσ αναλυτικά: Αβραμέα, *Πελοπόννησος: αλλαγές και συνέχειες*, 82-92, πιο συγκεκριμένα για την εξέλιξη της σεισμικότητας και για το τσουνάμι του 365: Στάθης Στίρος, The AD 365 Crete earthquake and possible seismic clustering during the fourth to sixth centuries AD in the Eastern Mediterranean: a review of historical and archaeological data, *Journal of Structural Geology* 23(2001), 545-562, αλλά και τα παλαιότερα: Jacques François και Bernard Bousquet, Le raz de marée du 21 juillet 365, *Mélanges de l'École française de Rome. Antiquité* 96 (1984), 423-461. Bernard Bousquet και P.-Y. Pécoux, La sismicité du bassin égéen pendant l'Antiquité. Methodologie et premiers résultats, *Bulletin de la Société Géologique de France* 19 (1977), 679-684. Το σύνολο της νεότερης βιβλιογραφίας με αφορμή τις επιπτώσεις του σεισμού του 365 στην Κρήτη στο: Μανόλης Στεφανάκης, *Western Crete: From Captain Spratt to Modern Archaeoseismology*, στο: M. Sintubin, I. Stewart, T. Niemi και E. Altunel (επιμ.), *Ancient Earthquakes*, Boulder, Colorado 2010, 67-79. Και το εποπτικό έργο: N. N. Ambraseys, *Earthquakes in the Mediterranean and Middle East: a Multidisciplinary Study of Seismicity up to 1900*, Καίμπριτζ - Νέα Υόρκη 2009.

¹² Οι πηγές και η βιβλιογραφία για την εισβολή του Αλάριχου στο: Brown, *Banditry or Catastrophe*, 88-95. για μια πολύ διαφορετική ανάγνωση των επιπτώσεων της εισβολής του Αλάριχου: Ine Jacobs, Prosperity after Disaster? The Effects of the Gothic Invasion in Athens and Corinth, στο: Ine Jacobs (επιμ.), *Production and Prosperity in the Theodosian period*, Λούβεν 2014, 69-90.

¹³ Διονύσιος Σταθακόπουλος, *Famine and Pestilence in the Late Roman and Early Byzantine Empire: a systematic survey of subsistence crises and epidemics*, Άλντερσοτ 2004, 216-217.

¹⁴ Αβραμέα, *Πελοπόννησος: αλλαγές και συνέχειες*, 118.

στίνο Α'.¹⁵ Το 540 μια νέα εισβολή αυτή τη φορά των Κουτριγούρων ανακόπηκε στον Ισθμό, αλλά πολύ σύντομα η Κόρινθος χτυπήθηκε και πάλι από ισχυρό σεισμό που ακολουθήθηκε από τη μεγάλη πανώλη της Ιουστινιάνειας περιόδου. Επιπλέον σεισμοί χτύπησαν κυρίως τη βόρεια και δυτική Πελοπόννησο αρχικά το 551/2 και μετέπειτα γύρω στο 580. Το αποτέλεσμα όλης αυτής της έντονης τεκτονικής δραστηριότητας κατά τον 4ο με 6ο αιώνα ήταν σημαντικές γεωμορφολογικές μεταβολές στην ακτογραμμή, που περιλάμβανε την πλήρη ή μερική καταβύθιση πολλών οικισμών, ανάμεσα στους οποίους οι Κεγχρεές και το Γύθειο.¹⁶

Η πιο πολυσυζητημένη περίοδος όμως της πρωτοβυζαντινής ιστορίας της Πελοποννήσου ξεκινά στα τέλη του 6ου αιώνα και συνεχίζεται στον 7ο και 8ο αιώνα, όταν σύμφωνα με όλες σχεδόν τις γραπτές πηγές που αναφέρονται στην περιοχή ξεκινάν νέες «εισβολές» και εκτεταμένες εγκαταστάσεις Αβάρων, Αντών και Σλάβων στην επαρχία της Αχαΐας/Ελλάδος.¹⁷ Η διαδικασία αυτή ξεκίνησε το 580 μ.Χ. με τρία επεισόδια μεγαλύτερης έντασης που χρονολογούνται πιθανότατα στα 581, 585/6 και 614.

Το μεγαλύτερο ιστορικό πρόβλημα είναι ότι κεντρικό ρόλο στην αφήγηση αυτή παίζει μια πηγή γραμμένη τέσσερις αιώνες αργότερα: το *Χρονικό της Μονεμβασίας*.¹⁸ Στο *Χρονικό* αναφέρεται ότι κατά τη διάρκεια των Αβαρικών εισβολών οι κάτοικοι της Πάτρας και της Λακωνίας κατέφυγαν στη Νότια Ιταλία και τη Σικελία, ενώ πληθυσμοί από την Κόρινθο και το Άργος αναζήτησαν καταφύγιο στα γειτονικά νησιά της βορειοανατολικής παραλίας της Πελοποννήσου. Ενώ αξιωματούχοι της Σπάρτης με την καθοδήγηση του επισκόπου τους δημιούργησαν τη νέα καστροπολιτεία της Μονεμβασίας το 582/3 μ.Χ. Περίπου την ίδια εποχή μια άλλη παράλληλη παράδοση, επίσης όχι πολύ αξιόπιστη, θέλει Ρωμαίους από την Αρκαδία να μετακινήθηκαν προς τα δυτικά παράλια της Μεσσηνίας, μετονομάζοντας και την πόλη της Κυπαρισσίας σε Αρκαδία.

Το *Χρονικό της Μονεμβασίας* μπορεί να συσχετιστεί με δύο ακόμη μαρτυρίες για την Πελοπόννησο σε κείμενα χρονολογημένα τον 10ο αι.¹⁹ Το πρώτο το οποίο βρίσκεται σε άμεση συνομιλία με το *Χρονικό* είναι το ιδιόγραφο σχόλιο του Αρέθα σε κώδικα που αντιγρά-

¹⁵ Ο.π., 90.

¹⁶ Ο.π., 92-97.

¹⁷ Η βιβλιογραφία για το ζήτημα των Σλάβων στην Πελοπόννησο είναι τεράστια και συνεχώς μεγαλώνει τα τελευταία χρόνια. Εδώ δες τις συνολικότερες επισκοπήσεις, όπου και η προηγούμενη βιβλιογραφία: Αβραμέα, Πελοπόννησος: *Αλλαγές και Συνέχειες*, 135-223, Florin Curta, *The Edinburgh history of the Greeks, c. 500 to 1050: the early Middle Ages*, Edinburgh 2011, 68-134. Επιπλέον μια εκτίμηση του «σλαβικού» ζητήματος στο πλαίσιο της ιστοριογραφικής εξέλιξης της μελέτης των «Σκοτεινών Αιώνων» στην Ελλάδα στο: του ίδιου, *Still Waiting for the Barbarians? The Making of the Slavs in 'Dark-Age' Greece*, στο: Florin Curta (επιμ.), *Neglected Barbarians*, Λάιντεν 2010, 403-478.

¹⁸ Ivan Dujčev (επιμ., μετ.), *Cronaca di Monemvasia: introduzione, testo critico, note [e traduzione]*, Παλέριο 1976.

¹⁹ Παράλληλη ανάλυση των τριών κειμένων: Άννα Λαμπροπούλου και Αφέντρα Μουτζάλη, *Η μετοικία των κατοίκων της Πάτρας στο Ρήγιο της Καλαβρίας (τέλη 6ου-αρχές 9ου αι.): Η αναίρεση μιας μαρτυρίας*, στο: Αθανάσιος Ριζάκης (επιμ.), *Αχαΐα και Νότιος Ιταλία: επικοινωνία, ανταλλαγές και σχέσεις από την αρχαιότητα ως σήμερα*, Αθήνα 2011, 238-271.

φηκε για τον ίδιο στα 932.²⁰ Εκεί σχολιάζοντας το *Χρονογραφικόν Σύντομον* του πατριάρχη Νικηφόρου, στο σημείο που αναφέρεται στη βασιλεία του αυτοκράτορα Νικηφόρου Α' (802-811), ο Αρέθας παραθέτει πληροφορίες για την Πελοπόννησο και το πρόβλημα των Σλάβων, αναπαράγοντας σε μεγάλο βαθμό τμήματα του *Χρονικού της Μονεμβασίας*.²¹

Το δεύτερο και πιο εκτεταμένο χωρίο που αναφέρεται στην Πελοπόννησο περιέχεται στο έργο του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου *Πρός τὸν ἴδιον υἱὸν Ρωμανόν* γραμμένο περίπου στα μέσα του 10ου αι. Σε αυτό αναφέρονται οι προσπάθειες των βυζαντινών αξιωματούχων της Πελοποννήσου να καθυποτάξουν μερικές από τις πιο άγριες φυλές των Σλάβων, αυτές των Μελιγών και των Εζεριτών, που αντίθετα με άλλες φυλές που τα ονόματά τους χάθηκαν στον χρόνο δεν αποδέχτηκαν τη βυζαντινή εξουσία, την πληρωμή φόρων και τις στρατιωτικές υποχρεώσεις.²² Στην αφήγηση αυτή ένα εκτεταμένο κομμάτι αφιερώνεται στην περιγραφή της εξέγερσης των Σλάβων της Αχαΐας (αρχές 9ου αι.), οι οποίοι στράφηκαν εναντίον της πόλης της Πάτρας. Η εξέγερσή τους είχε σαν αποτέλεσμα την ανάγκη για μεσολάβηση του ίδιου του προστάτη της πόλης, του Αγίου Ανδρέα, ο οποίος και κατατρόπωσε τους εξεγερμένους Σλάβους. Η θεία επέμβαση οδήγησε τον αυτοκράτορα να αναβιβάσει την επισκοπή της Πάτρας σε μητρόπολη με δικαιοδοσία στο μεγαλύτερο κομμάτι της δυτικής Πελοποννήσου.

Το κείμενο στο βαθμό που αναφέρεται σε πραγματικά γεγονότα εξιστορεί μάλλον τη μετακίνηση ανώτερων στρωμάτων, αξιωματούχων και τοπικών αριστοκρατών, παρά την πλήρη εγκατάλειψη των πόλεων.²³ Η αρχαιολογική εικόνα άλλωστε υποδεικνύει συνέχεια της κατοίκησης στις μεγάλες πόλεις, παρά τη μεγάλη δημογραφική υποχώρηση και την υποβάθμιση του βιοτικού επιπέδου. Αν πιστέψουμε τις πηγές αυτές στο μεγαλύτερο τμήμα της κεντρικής και δυτικής Πελοποννήσου το Αβαροσλαβικό στοιχείο κυριαρχούσε μέχρι τις αρχές του 9ου αιώνα, καθώς το 804 οι πηγές μαρτυρούν ότι οι Βυζαντινοί επανέκτησαν τον πλήρη έλεγχο της περιοχής υπό τον αυτοκράτορα Νικηφόρο Α' και πιθανότατα έναν στρατηγό προερχόμενο από την οικογένεια των Σκληρών που εμφανίζεται και σε σφραγίδες της εποχής ως στρατηγός Πελοποννήσου.²⁴

Οι αφηγήσεις αυτές εντάσσονται σε ιστορικές εξελίξεις που μπορούμε γενικά μόνο να παρακολουθήσουμε. Η παλαιά ρωμαϊκή επαρχία Αχαΐας/Ελλάδος επίσημα αντικαταστάθηκε γύρω στο 690 από το θέμα Ελλάδος, ακολουθώντας τη γενική αναδιάρθρωση της βυ-

²⁰ Πρόκειται για τον Κωδ. Vladimir 231 (πρώην Δρέσδης Da 12), φ. 135^v. Για τα σχόλια του Αρέθα στον κώδικα γενικά: L. G. Westerink, *Marginalia by Arethas in Moscow Greek Ms 231, Byzantion* 42 (1972), 196-244· ειδικά για το σχόλιο για τις τύχες της Πελοποννήσου στο: Ewald Kislinger, *Regionalgeschichte als Quellenproblem: die Chronik von Monembasia und das sizilianische Demenna : eine historisch-topographische Studie*, Βιέννη 2001, 37-40.

²¹ Όλο το κείμενο περιλαμβάνεται ξανά στο: Λαμπροπούλου και Μουτζάλη, *Αναίρεση μιας μαρτυρίας*, 242.

²² *De Administrando Imperio*, 49-50.82.

²³ Η παλαιότερη και πιο εκτεταμένη κριτική της αξιοπιστίας του κειμένου στο: Peter Charanis, *The Chronicle of Monemvasia and the question of Slavonic settlement in Greece, DOP* 5 (1950), 139-166.

²⁴ Éric Limousin, *L'administration Byzantine du Péloponnèse (Xe-XIIe Siècles)*, στο: Josette Renard (επιμ.), *Le Péloponnèse: Archéologie et Histoire*, Pev 1999, 297· για το σιγilloγραφικό υλικό: Werner Seibt, *Die Skleroi, Eine Prosopographisch-Sigillographische Studie*, Βιέννη 1976, 19-21.

ζαντινής διοίκησης. Η επίσημη βυζαντινή εξουσία και παρουσία περιοριζόταν κυρίως στην ανατολική Πελοπόννησο όπου είχε και την έδρα του ο στρατηγός του θέματος, στην Κόρινθο. Από την άλλη έμμεσες πληροφορίες, όπως η μελέτη των τοπωνυμίων της Πελοποννήσου, μας οδηγεί να υποθέσουμε ότι στους ορεινούς όγκους της Αχαΐας, Αρκαδίας, νοτιοδυτικής Λακωνίας και της μεσόγειας Μεσσηνίας παρέμενε ισχυρή η σλαβική παρουσία.²⁵ Η αρχαιολογία αποτελεί ένα από τα ελάχιστα εργαλεία που μπορεί να βοηθήσει να καταλάβουμε καλύτερα τι συνέβαινε στην Πελοπόννησο κατά τον 7ο και 8ο αιώνα, αν και η μελέτη του σχετικού υλικού παραμένει σε μεγάλο βαθμό σε προκαταρκτικό στάδιο.²⁶

Είναι έξω από τους στόχους αυτής της μελέτης να καλύψει πλήρως το θέμα των Σλάβων στην Πελοπόννησο. Η σχετική συζήτηση δύσκολα κινείται έξω από την ανακύκλωση των ίδιων επιχειρημάτων και την αξιοποίηση των ίδιων εξαιρετικά επισφαλών κειμενικών πηγών. Πιστεύω ότι η Άννα Αβραμέα σε μια από τις υστερότερες μελέτες της με ηθελημένη ασάφεια συνοψίζει ικανοποιητικά τα βασικά συμπεράσματα αναφορικά με τους Σλάβους στην Πελοπόννησο:

«Απέναντι στο μεγάλο και ακόμη “σκοτεινό” πρόβλημα των Σλάβων στην Πελοπόννησο μπορούμε εν συντομία να διατυπώσουμε μερικά βασικά συμπεράσματα που αναδεικνύονται από τις σχετικές μελέτες. Οι επιθέσεις του 6ου αιώνα προκάλεσαν τρόμο και αναταραχές, αλλά σε καμία περίπτωση τη στρατιωτική ήττα. Η άφιξη των Σλάβων που ξεκίνησε με μεγαλύτερη ένταση τη δεύτερη δεκαετία του 7ου αιώνα, εξελίχθηκε σε μαζικό φαινόμενο από τον 8ο, ιδίως μετά τον λιμό του 746/7. Καθ’ όλο αυτό το διάστημα η παρουσία των Σλάβων που μαρτυρείται από διάφορες πηγές, δεν θα γίνει αντικείμενο αμφισβήτησης ή επίθεσης από την πλευρά των Βυζαντινών. Η συνύπαρξη μεταξύ των εθνοτήτων αποδεικνύεται σε περισσότερες της μια περιπτώσεις. Όταν έφθασαν, βρήκαν ένα χώρο κυρίως αγροτικό, ο οποίος είχε αρχίσει ήδη να αποδιοργανώνεται από τα μέσα του 6ου αιώνα, καθώς οι δυνατοί/principales εγκαταλείποντας την επαρχία περνούσαν πλέον στα στρώματα των κρατικών λειτουργών, εκκλησιαστικών ή στρατιωτικών. Η αποτελεσματική διαχείριση της γης από την Εκκλησία παρέμεινε προβληματική, για λόγους ανεξάρτητους με την άφιξη των νεο-φερμένων πληθυσμών· περισσότερο ίσως ευθυνόταν η εκκλησιαστική αναδιοργάνωση και η μεταφορά του ελέγχου των επισκοπών από την Δύση στην Ανατολή τον 8ο αι. Η βυζαντινή ισχύς μαρτυρείται μόνο σε περιοχές παραθαλάσσιες και σε έναν κύκλο ουσιαστικά θαλάσσιας επικοινωνίας που περιγράφει την Πελοπόννησο, κοντά στις εμπορικές και στρατιωτικές οδούς, γνωστές

²⁵ Φαίδων Μαλιγκούδης, *Observations concerning the Slavonic toponymy of the Peloponnese*, *Cyrrilomethodianum* 7 (1983), 99-111· Max Vasmer, *Die Slaven in Griechenland*, Λειψία 1970²· με αφορμή την περίπτωση του Βουλκάνου ο Αναγνώστης προσπαθεί να τοποθετήσει σε ιστορικά συμφραζόμενα το πιθανώς σλαβικό τοπωνύμιο της Μεσσηνίας: Ηλίας Αναγνώστης, *Ιστορικογεωγραφικές σημειώσεις*, *Σύμμεικτα* 8 (1989), 69-73.

²⁶ Άννα Λαμπροπούλου, κ.ά., «Συμβολή στην ερμηνεία των αρχαιολογικών τεκμηρίων της Πελοποννήσου κατά τους Έσκοτεινούς Αιώνες», στο: Ελεωνόρα Κουντουρά-Γαλάκη (επιμ.), *Οι Σκοτεινοί Αιώνες του Βυζαντίου (7ος-9ος αι.) - The Dark Ages of Byzantium (7th-9th c.)*, Αθήνα 2001, 188-229.

ήδη πριν από τους Σλάβους, αλλά ενισχυμένες και την εποχή των Ισαύρων.»²⁷

Γ. Διοικητική και εκκλησιαστική οργάνωση της πρωτοβυζαντινής Πελοποννήσου

Η μεγαλύτερη αλλαγή που σήμανε για την Πελοπόννησο ο ρωμαϊκός έλεγχος ήταν ότι σε αντικατάσταση της αρχαίας οργάνωσης που στηριζόταν σε ελεύθερες πόλεις, συνοικισμούς και συμμαχίες, οργανώθηκε πλέον ως ενιαία διοικητική οντότητα, την επαρχία Αχαΐας, στην οποία και θα ανήκει διαρκώς τουλάχιστον μέχρι τα χρόνια του Ιουστινιανού με περιστασιακές αυξομειώσεις στα όρια της επαρχίας. Εντός της ρωμαϊκής και πρωτοβυζαντινής περιόδου τομή αποτελεί η δημιουργία στα τέλη του τέταρτου αιώνα και πιθανότατα επί Αρκαδίου (395-408) μιας νέας *υπαρχίας* ή *επαρχότητας* αυτής του Ανατολικού Ιλλυρικού, δηλαδή μιας ευρύτερης διοικητικής ενότητας κάτω από την οποία συνενώθηκαν οι διοικήσεις Μακεδονίας και Δακίας ως αποτέλεσμα της γενικότερης διαίρεσης του ρωμαϊκού κράτους σε ανατολικό και δυτικό.²⁸ Έτσι η επαρχία Αχαΐας μαζί με τις άλλες πέντε επαρχίες της Μακεδονίας: τη Μακεδονία, την Κρήτη, τη Θεσσαλία, την Παλαιά Ήπειρο, και τη Νέα Ήπειρο, υπαχθήκαν στην υπαρχία Ανατολικού Ιλλυρικού. Η Αχαΐα μάλιστα σύμφωνα με τη *Notitia Dignitatum*, ένα επίσημο κείμενο που καταγράφει τη διοικητική κατάσταση της αυτοκρατορίας κατά τις πρώτες δεκαετίες του 5ου αι., κατέχει την πρώτη θέση ανάμεσα στις υπόλοιπες επαρχίες της διοίκησης Μακεδονίας, και είναι η μοναδική επαρχία της Ανατολής μαζί με αυτή της Ασίας που διοικείται από ανθύπατο (*proconsul*).²⁹ Η ένταξη της Αχαΐας στην υπαρχία του Ανατολικού Ιλλυρικού όμως δεν σήμαινε και την πλήρη απομάκρυνση από τη Δύση, καθώς τουλάχιστον μέχρι την άλωση της Ρώμης το 410 υπήρξαν πολυάριθμες απόπειρες από την πλευρά του δυτικού κράτους για επέμβαση στα πράγματα του Ιλλυρικού που φτάνουν ως και τις πολεμικές συγκρούσεις ή την άφιξη γοθτικού στρατού από την Ιταλία.³⁰

Τον 6ο αιώνα πληροφορούμαστε αναλυτικά για τη διοικητική διαίρεση του Ιλλυρικού και τη θέση επομένως και της Πελοποννήσου, μέσω ενός επίσημου κατάλογου, ή καλύτερα μιας επιτομής επίσημων καταλόγων, που ονομάζεται *Συνέκδημος* του Ιεροκλέους. Το κείμενο αποτυπώνει την κατάσταση στο Ανατολικό Ρωμαϊκό κράτος στα πρώτα χρόνια της βασιλείας του Ιουστινιανού, πριν το 535, αν και δεν αποκλείεται να πηγαίνει πίσω στα χρόνια του Θεοδοσίου Β'.³¹ Σε αυτόν τον κατάλογο μια από τις δεκατρείς επαρχίες της υπαρχίας του Ανατολικού Ιλλυρικού είναι αυτή της Ελλάδος ή Αχαΐας με πρωτεύουσα την Κόριν-

²⁷ Άννα Αβραμέα, *Les Slaves dans la Péloponnèse*, στο: Ελεωνόρα Κουντουρά-Γαλάκη (επιμ.), *Οι Σκοτεινοί Αιώνες του Βυζαντίου (7ος-9ος αι.) - The Dark Ages of Byzantium (7th-9th c.)*, Αθήνα 2001, 301-302.

²⁸ Αβραμέα, *Πελοπόννησος: αλλαγές και συνέχειες*, 57-71.

²⁹ *Not. Dign. Or.* I.25-27, αναλύεται στο: Αβραμέα, *Πελοπόννησος: αλλαγές και συνέχειες*, 62.

³⁰ *Ο.π.*, 64-65.

³¹ Ιεροκλής, *Συνέκδημος*, 646-648, και αναλυτικά βιβλιογραφία για την προβληματική του καταλόγου στο: Αβραμέα, *Πελοπόννησος: Αλλαγές και Συνέχειες*, 66.

θο. Σύμφωνα με την Αβραμέα η οργάνωση αυτή της νοτίου Ελλάδας διατηρήθηκε ως είχε τουλάχιστον μέχρι τα τέλη του 7ου αιώνα, όπως υποδεικνύουν σποραδικές μαρτυρίες, προερχόμενες κυρίως από την παράδοση των συλλογών θαυμάτων του Αγίου Δημητρίου της Θεσσαλονίκης.³²

Στα τέλη του 7ου αι. και πιθανότατα στα χρόνια μεταξύ 687 και 695 δημιουργείται για πρώτη φορά το θέμα Ελλάδος με επικεφαλής στρατηγό.³³ Το θέμα αποτελεί εκσυγχρονισμό της διοικητικής οργάνωσης του Βυζαντινού κράτους προκειμένου να ανταποκριθεί στις ανάγκες του νέου πρώιμου μεσαιωνικού περιβάλλοντος. Έτσι και το θέμα Ελλάδος, για το οποίο δεν γνωρίζουμε τα ακριβή αρχικά του όρια, εξελίσσεται πιθανότατα από την προηγούμενη επαρχία Αχαΐας, που όπως είδαμε στον Συνέκδημο του Ιεροκλέους τον 6ο αιώνα ήδη ονομαζόταν *επαρχία Ελλάδος* ή γουν *Αχαΐας*. Οπότε μοιάζει λογικό να υποθέσουμε ότι το νέο θέμα περιλαμβάνει και την Πελοπόννησο αρχικά, έστω και αν αυτό δεν μαρτυρείται ρητά. Ύπαρξη ξεχωριστού θέματος Πελοποννήσου είναι γνωστή μόνο από την πρώτη δεκαετία του 9ου αιώνα και ύστερα με έδρα την Κόρινθο και επικεφαλής στρατηγό, αν και έχει προταθεί ότι αυτό θα μπορούσε να έχει δημιουργηθεί μεταξύ 786 και 788 στο πλαίσιο των στρατιωτικών προετοιμασιών της αυτοκράτειρας Ειρήνης Αθηναίας και του Σταυράκιου εναντίον της Δύσης.³⁴

Στη βιβλιογραφία για τη διοικητική οργάνωση της Πελοποννήσου ο 8ος αιώνας αποτελεί ένα εξαιρετικά διαφιλονικούμενο ζήτημα, καθώς απουσιάζουν σχεδόν πλήρως οι πηγές. Έτσι στον αντίποδα όσων πιστεύουν ότι η διοίκηση της Πελοποννήσου κρύβεται πίσω από το όνομα του θέματος Ελλάδος,³⁵ βρίσκεται η άποψη ότι κατά τον 8ο αιώνα η Πελοπόννησος είναι μια περιοχή όπου σε μεγάλο βαθμό έχει χαθεί ο έλεγχος από το βυζαντινό κράτος.³⁶ Σύμφωνα με την τελευταία αυτή άποψη η χώρα εμφανίζεται ως θέμα Πελοποννήσου μόνο όταν ο στρατηγός Λέων Σκληρός ξεκινά εκστρατεία προς το εσωτερικό προκειμένου να καθυποτάξει τους σλάβους «εισβολείς» γύρω στα 805. Ενώ έχει διατυπωθεί επιπλέον και η άποψη ότι το θέμα Ελλάδος στην αρχή ήταν οργανωμένο σε δύο τούρμες (διοικητικές περιοχές), μια Ελλαδικών και μια Πελοποννήσου, όπως προκύπτει από τη μνεία τουρμάρχη Ελλαδικών. Φαίνεται άρα ότι η δεύτερη τούρμα μετεξελίχθηκε στο νέο θέμα.³⁷

³² Ο.π., 67-68.

³³ Νίκος Οικονομίδης, *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*, Παρίσι 1972, 351, σημ. 360· Johannes Koder και Friedrich Hild, *Tabula Imperii Byzantini 1: Hellas und Thessalia*, Βιέννη 1976, 52-57.

³⁴ Tibor Živković, The Date of the Creation of the Theme of Peloponnese, *Βυζαντινά Σύμμεικτα* 13 (1999), 141-155.

³⁵ Αβραμέα, *Πελοπόννησος: Αλλαγές και Συνέχειες*, 69-71.

³⁶ Η θέση αυτή πρωτοδιατυπώθηκε από τον George Ostrogorsky, *Postanak tema Helada i Peloponez*, *ZRVI* 1 (1952), 64-77. (= μετ. Ιωάννης Παπαδριανός, *Η γένεσις των θεμάτων της Ελλάδος και της Πελοποννήσου*, *Βαλκανική Βιβλιογραφία* 1 (1973), 204-229), και ισχύει ακόμη για κάποιους μελετητές: Predrag Komatina, *Osnivanje Patraske i Atinske mitropolije i Sloveni na Peloponezu = The establishment of the Metropolis of Patras and of Athens and the Slavs of the Peloponnesus*, *ZRVI* 46 (2009), 27-52.

³⁷ Živković, *Theme of Peloponnese*, 146, σημ. 27· επιπλέον στοιχεία και συλλογισμούς με πιο πρόσφατη βιβλιογραφία στο: Ηλίας Αναγνωστάκης, *Byzantium and Hellas. Some lesser known aspects of the Hellenic Connection*, στο: Τζένη Αλμπάνη και Ευγενία Χαλκιά, *Heaven and Earth: Cities and Countryside in Byzantine*

Στον αντίποδα της διοικητικής οργάνωσης της επαρχίας Αχαΐας, η εκκλησιαστική παραμένει σχετικά σταθερή καθ' όλη την Πρωτοβυζαντινή περίοδο με μητρόπολη την αρχιεπισκοπή Κορίνθου και πολυάριθμες επισκοπές στις διάφορες πελοποννησιακές πόλεις που υπάγονται σε αυτή.³⁸ Τα πρωτεία της Κορίνθου παραμένουν αδιαμφισβήτητα, καθώς θεωρείται αποστολική έδρα από τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες συνδεδεμένη με τη δράση του απόστολου Παύλου και η πλούσια εκκλησιαστική ιστορία της μονοπωλεί τις σχετικές πηγές μέχρι τον 4ο αιώνα.³⁹ Παράλληλο σημαντικό ρόλο έπαιζε και η Πάτρα με την επισκοπή της που επίσης συνδέεται με την αποστολική παράδοση και το κύρηγμα του αποστόλου Ανδρέα.⁴⁰

Μολονότι η Πελοπόννησος όπως είδαμε ενσωματώνεται από το 390 στην υπαρχία του Ανατολικού Ιλλυρικού και επομένως διοικητικά ανήκει στο Ανατολικό Ρωμαϊκό κράτος, εκκλησιαστικά συνέχιζε να υπόκειται στον Πάπα της Ρώμης και στη Δύση.⁴¹ Ο εκπρόσωπος του πάπα στο Ιλλυρικό είναι βικάριος με έδρα στη Θεσσαλονίκη, στην οποία υπαγόταν και η αρχιεπισκοπή της Κορίνθου. Ύστερα από τα γεγονότα του Ακακιανού σχίσματος που έληξε το 519 και ο αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης τάχθηκε με το μέρος της Κωνσταντινούπολης, οι επίσκοποι της Αχαΐας επικυρώνονταν απευθείας από τη Ρώμη, χωρίς την ανάμειξη της Θεσσαλονίκης.⁴²

Η Πελοπόννησος οριστικά μεταβιβάστηκε στη δικαιοδοσία του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως στα μέσα περίπου του 8ου αιώνα. Η εξέλιξη αυτή συνδέεται και με τη γενικότερη διοικητική αναδιάρθρωση, δηλαδή με τη δημιουργία του θέματος Ελλάδος αρχικά και Πελοποννήσου αργότερα.⁴³ Κατά το μεσοδιάστημα μάλιστα όπως προτείνει η Αβραμέα η Κόρινθος πρέπει να παρέμεινε η μητρόπολη για όλο το θέμα Ελλάδος μέχρι και την οριστική δημιουργία του ανεξάρτητου θέματος Πελοποννήσου το οποίο διαχωρίστηκε από τις περιοχές βορείως του Ισθμού.⁴⁴

Από τις αρχές του 9ου αιώνα παρατηρούμε μια μεγάλη αλλαγή στα εκκλησιαστικά πράγματα της Πελοποννήσου καθώς η μητρόπολη μεταφέρεται στην Πάτρα. Η εξέλιξη αυτή σχετίζεται πιθανότατα και με τη δημιουργία των παραδόσεων που αποτυπώνονται στο *Χρο-*

Greece, Αθήνα 2013, 14-29.

³⁸ Αβραμέα, Πελοπόννησος: *Αλλαγές και Συνέχειες*, 71-75.

³⁹ Τ. Α. Γριτσόπουλος, *Εκκλησιαστική Ιστορία Κορινθίας, Πελοποννησιακά* 9 (1972), 77-84.

⁴⁰ Lieuwe Van Kampen, *Acta Andreae and Gregory's 'De miraculis Andreae'*, *Vigiliae Christianae*, 45 (1991), 18-26.

⁴¹ Charles Pietri, *La géographie de l'Illyricum ecclésiastique et ses relations avec l'Église de Rome (Ve-VIe siècles)*, στο: *Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin. Actes du colloque de Rome (12-14 mai 1982)*, Ρώμη 1984, 21-62· Δημήτριος Πάλλας, *L' Illyricum oriental. Aperçu historique. La problématique de son archéologie chrétienne*, *Θεολογία* 51 (1980), 62-76.

⁴² Miltos Anastos, *Constantinople and Rome: a survey of the relations between the Byzantine and the Roman Churches*, στο: *Aspects of the Mind of Byzantium Political Theory, Theology, and Ecclesiastical Relations with the See of Rome*, Ashgate 2001, VII.

⁴³ Miltos Anastos, *The transfer of Illyricum, Calabria and Sicily to the jurisdiction of the patriarchate of Constantinople in 732-33*, *Rivista di Studi Bizantini e Neellenici* 9 (1957), 14-31.

⁴⁴ Αβραμέα, Πελοπόννησος: *Αλλαγές και Συνέχειες*, 74.

νικό της Μονεμβασίας, αλλά και τον ανταγωνισμό της με τη μητρόπολη της Κορίνθου που εξακολουθεί να υφίσταται ελέγχοντας πλέον μόνο το ανατολικό τμήμα της Πελοποννήσου.⁴⁵

Δ) Η οικονομία στην πρωτοβυζαντινή Πελοπόννησο

Η οργάνωση της οικονομίας στην Πελοπόννησο σε μεγάλο βαθμό ακολουθεί τη συνολική μοίρα της ύστερης ρωμαϊκής και πρωτοβυζαντινής αυτοκρατορίας. Μετά τη γενική δημογραφική υποχώρηση που χαρακτήριζε την Πελοπόννησο κατά τα ύστερα Ελληνιστικά χρόνια, η ενσωμάτωση της επαρχίας στο ρωμαϊκό κράτος σήμανε μια σημαντική ανάπτυξη κυρίως στον αγροτικό τομέα συνδυαζόμενη από εποικίσεις και εγκαταστάσεις νέων πληθυσμών κατά τους τρεις πρώτους μ.Χ. αιώνες. Η συστηματική εκμετάλλευση της γης που βρέθηκε συγκεντρωμένη στα χέρια λίγων γαιοκτημόνων δημιούργησε νέο πλούτο. Η συσώρευση αυτή οδήγησε τις πλούσιες αριστοκρατικές τάξεις των πόλεων, να επενδύσουν σε νέα αστικά μνημεία ή στην επιδιόρθωση παλαιότερων, αλλά και στη βελτίωση των καλλιεργειών και των καλλιεργούμενων εδαφών.⁴⁶

Η ανάπτυξη της υπαίθρου, έξω από τα μεγάλα αστικά κέντρα, είναι πολύ πιο έντονη από τον 4ο αι. και μετά, καθώς παρατηρείται αυξημένη παρουσία αγροτικών οικισμών, αγροικιών και ρωμαϊκών αγροτικών επαύλεων παρά τη συνεχή αναφορά των πηγών στις αναστατώσεις που προκαλούν εισβολές, επιδρομές και άλλα πολεμικά και μη επεισόδια.⁴⁷

Σε ένα συνοπτικό κείμενο του τέταρτου αιώνα στο οποίο παρατίθενται στοιχεία για ολόκληρο τον ρωμαϊκό και μη κόσμο της εποχής, την *Expositio Totius Mundi et Gentium* η Πελοπόννησος αναφέρεται ως φτωχή επαρχία με μόνο εξαγωγίμο προϊόν το ελαιόλαδο και αυτό σε περιορισμένες ποσότητες, εμπόριο που γινόταν από το βασικό εμπορικό της κέντρο, την Κόρινθο.⁴⁸ Τέτοια περίπου είναι και η γενική εικόνα που προσφέρει η αρχαιολογική και επιγραφική διερεύνηση της περιοχής. Το μεγαλύτερο κομμάτι της παραγωγής αξιοποιούνταν για να ικανοποιήσει τις εσωτερικές ανάγκες της πρωτοβυζαντινής Πελοποννήσου και οι εξαγωγές πρέπει να ήταν περιορισμένες, όπως μαρτυρούν τα περιστασιακά ευρήματα παραγωγής αμφορέων κυρίως στην περιοχή της Αργολίδας.⁴⁹ Αντίστοιχα περιορισμένες φαίνεται ότι ήταν και οι εισαγωγές με την εξαίρεση ίσως των μεγάλων αστικών κέντρων

⁴⁵ Komatina, *Metropolis of Patras and Athens*, 32-38.

⁴⁶ Η αγροτική πραγματικότητα της Πελοποννήσου του πρώτους ρωμαϊκούς αιώνες ήταν προφανώς πολύ πιο περίπλοκη, δες μια αναλυτικότερη προσέγγιση στο: David Stewart, *The Rural Roman Peloponnese: Continuity and Change*, στο: Αθανάσιος Ριζάκης και Κλ. Λεπενιώτη (επιμ.), *Roman Peloponnese III*, Αθήνα 2010, 217-233.

⁴⁷ Αβραμέα, *Πελοπόννησος: αλλαγές και συνέχειες*, 263-265. Μάνθα Ζαρμακούπη, *The villa culture of Roman Greece*, στο: Αθανάσιος Ριζάκης και Ιωάννης Τουράτσογλου (επιμ.), *Villae Rusticae: Family and market-oriented farms in Greece under Roman rule*, Αθήνα 2013, 752-761.

⁴⁸ *Expositio Totius Mundi et Gentium*, LII, 4-16.

⁴⁹ Αβραμέα, *Πελοπόννησος: Αλλαγές και Συνέχειες*, 294-297· Mary Lou Zimmerman Munn, *A Late Roman kiln site in the Hermionid, Greece*, *AJA* 89 (1985), 342-343.

όπως η Κόρινθος, το Άργος και η Σπάρτη. Το μόνο πελοποννησιακό προϊόν που παρέμεινε ονομαστό κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο και έφτανε μέχρι μακρινές αγορές ήταν ο ανδρείτης λίθος των Κροκεών στη Λακωνία, ένα πέτρωμα με ιδιαίτερο πράσινο, αλλά ενίοτε και κόκκινο χρώμα, που χρησιμοποιούνταν ως οικοδομικό διακοσμητικό υλικό.⁵⁰

Από την εξαιρετικά συνοπτική αυτή παρουσίαση που μόνο ενδεικτικά μπορεί να υπηρέτησει τα βασικά ιστορικά ζητούμενα γύρω από την πρωτοβυζαντινή Πελοπόννησο, μπορούμε να διακρίνουμε δύο γενικές τάσεις. Πρώτα απ' όλα σε όλη αυτή την περίοδο η Πελοπόννησος παρά την κεντρική γεωγραφική της θέση στον χάρτη της Μεσογείου, κατέχει περιφερειακή θέση στις εξελίξεις του βυζαντινού κράτους. Η διαδικασία αυτή της περιθωριοποίησης θα οδηγήσει από τα τέλη του 6ου και ως τον 8ο αιώνα στο να αποτελέσει η Πελοπόννησος μια ιδιότυπη γεωγραφικά και ιστορικά μεθοριακή περιοχή. Το δεύτερο χαρακτηριστικό είναι η εσωστρέφεια που παρατηρείται στην οικονομία αλλά και συνολικότερα στην επικοινωνία με το υπόλοιπο βυζαντινό κράτος. Η αγροτική και βιοτεχνική παραγωγή επαρκούσαν για να καλύψουν τις ανάγκες της εσωτερικής κατανάλωσης, και σπάνια στόχευαν έξω από αυτή. Το αποτέλεσμα είναι το σχετικά παράδοξο μιας περιοχής που μολονότι βρισκόταν ακριβώς στο μέσο της διαδρομής που συνδέει ανατολή και δύση, και ήταν προικισμένη με λιμάνια τα οποία γνώρισαν σημαντικές μετακινήσεις, δέχθηκε τελικά μικρή εξωτερική επίδραση και στο μεγαλύτερο κομμάτι της, κυρίως στην ενδοχώρα, παρέμεινε απομονωμένη.

⁵⁰ Οι πολυάριθμες πηγές που αναφέρονται στο λακωνικό λίθο στο: Αβραμέα, Πελοπόννησος: *Αλλαγές και Συνέχειες*, 285-286.

II. Η ΜΕΣΣΗΝΙΑ ΚΑΙ Η ΜΕΣΣΗΝΗ ΣΤΙΣ ΠΡΩΤΟΒΥΖΑΝΤΙΝΕΣ ΠΗΓΕΣ

A. Η Μεσσηνία στην αρχαιότητα και τα ρωμαϊκά χρόνια

Η ιστορία της αρχαϊκής και κλασικής Μεσσηνίας χαρακτηρίζεται από τους πολέμους με τη σπάρτη και την υποδούλωση των Μεσσηνίων. Ήδη όμως από την πρώιμη αυτή εποχή και σίγουρα μετά το 369 π.Χ. και την ίδρυση της πόλης της Μεσσήνης, είχαν ξεχωρίσει τα βασικά «αστικά» κέντρα της περιοχής, που συνήθως ονομάζονται πόλεις στις αρχαίες πηγές, ανεξάρτητα από το πραγματικό τους μέγεθος. Ως πόλεις της κλασικής Μεσσηνίας αναφέρονται: η Ασίνη (όπου η μεσαιωνική και σημερινή Κορώνη), η Κυπάρισσος και η Ιθώμη/Μεσσήνη, με μικρότερους οικισμούς που κατά καιρούς εξελίσσονταν σε πόλεις, τις: Αιθαία, Θουρία, Αυλώνα, Καρδαμύλη, Κορώνη (σημερινό Πεταλίδι), Φαραί και Θαλάμαι.⁵¹ Στα ελληνιστικά χρόνια οι παραπάνω οικισμοί εξακολουθούν να υφίστανται αλλά η νεοϊδρυθείσα πόλη της Μεσσήνης από το 369 π.Χ. κατέχει στο εξής τον πρωταγωνιστικό ρόλο σε μια ενοποιημένη Μεσσηνία, που εξυπηρετεί κυρίως την προσπάθεια περιορισμού της δύναμης της Σπάρτης στον ελληνικό κόσμο.⁵² Η προσπάθεια αυτή λαμβάνει και επίσημο πολιτικό χαρακτήρα, καθώς από το β' μισό του τέταρτου αιώνα και μέχρι το 2ο αιώνα π.Χ. οι πόλεις της Μεσσηνίας αποτελούν μέλη μιας χαλαρής συμπολιτείας, του *Κοινού των Μεσσηνίων*, με ηγετική τη θέση της πόλης της Μεσσήνης.⁵³

Η ρωμαϊκή Μεσσηνία απαλλαγμένη από τις εσωτερικές αντιθέσεις των ελληνίδων πόλεων της Πελοποννήσου που χαρακτήριζαν τα προηγούμενα ελληνιστικά χρόνια, ακολούθησε τη γενικότερη τάση της ενοποιημένης ρωμαϊκής αυτοκρατορίας για ειρήνη και ευημερία και άδραξε την ευκαιρία για ανάπτυξη εκ νέου.⁵⁴ Η ειρήνη μεταξύ των πόλεων και η παύση των συγκρούσεων, των καταστροφών, αλλά και των στρατιωτικών εξόδων έδωσε τη δυνατότητα στη μεγάλη αριστοκρατία της γης να αυξήσει κατακόρυφα τον πλούτο της με την εντατικοποίηση και συστηματοποίηση της αγροτικής εκμετάλλευσης στην εύφορη περιοχή της Μεσσηνίας. Παράλληλα σημαντικό ρόλο πρέπει να έπαιξε και η άφιξη νέων

⁵¹ Graham Shipley, Messenia, στο: M.H. Hansen και T.H. Nielsen (επιμ.), *An Inventory of Archaic and Classical Poleis: An Investigation Conducted by the Copenhagen Polis Centre for the Danish National Research Foundation*, Οξφόρδη 2004, 547-568.

⁵² Για την ίδρυση της Μεσσήνης από τον Επαμεινώνδα το 369 μ.Χ. και τη λογική της: Nino Luraghi, *The ancient Messenians: constructions of ethnicity and memory*, Καϊμπριτζ 2008, 210-218.

⁵³ Pierre Fröhlich, *Les institutions des cités de Messénie à la Basse Époque Hellénistique*, στο: Josette Renard (επιμ.), *Le Péloponnèse: Archéologie et Histoire*, Ρεν 1999, 229-242. Αθανάσιος Ριζάκης, Σ. Ζουμπάκη, και Κλ. Λεπενιώτη (επιμ.), *Roman Peloponnese II: Roman Personal Names in their Social Context (Laconia, Messenia)*, Αθήνα 2005, 23-24.

⁵⁴ Αναλυτική επισκόπηση της συζήτησης στο: Πέτρος Θέμελης, *The Economy and Society of Messenia under Roman rule*, στο: Αθανάσιος Ριζάκης και Κλ. Λεπενιώτη (επιμ.), *Roman Peloponnese III*, Αθήνα 2010, 89-110.

πληθυσμών στην αραιοκατοικημένη Μεσσηνία, τόσο ρωμαίων πολιτών, όσο και άλλων ελληνικών.⁵⁵ Μέσα σε δύο αιώνες η αριστοκρατική τάξη της Μεσσηνίας με έδρα τη Μεσσήνη συγκέντρωσε μεγάλο πλούτο που επενδύθηκε συστηματικά στον καλλωπισμό της πρωτεύουσας τους, στην επιδιόρθωση και εκσυγχρονισμό κτηρίων και μνημείων. Από τα μέλη αυτή της αριστοκρατίας προέκυψαν οικογένειες τεράστιας οικονομικής επιφάνειας που μπόρεσαν να αναρριχηθούν μέχρι τα υψηλότερα αξιώματα της Ρωμαϊκής Πολιτείας, με χαρακτηριστικότερο το παράδειγμα του μεσσήνιου Τιβερίου Κλαυδίου Φροντείνου που στα τέλη του 2ου αι. ανήλθε στο υπατικό αξίωμα στη Ρώμη, ενώ ανάλογα υψηλά αξιώματα κατείχαν αργότερα τόσο ο γιός του όσο και ο εγγονός του.⁵⁶

Στο διάστημα αυτό είναι δύσκολο να παρακολουθήσουμε τις εσωτερικές σχέσεις των οικισμών της Μεσσηνίας, αλλά φαίνεται ότι αυτή την περίοδο διαμορφώνονται οριστικά δύο ενότητες εντός της επαρχίας. Η μια αναπτύχθηκε περίξ των παράλιων οικισμών της δυτικής ακτογραμμής και κυρίως στην Κυπαρισσία και στη Μεθώνη, οι οποίοι διέθεταν ικανή ενδοχώρα στην οποία αναπτυσσόταν η αγροτική τους παραγωγή, αλλά συγχρόνως ανοίγονταν και προς τις μεγάλες θαλάσσιες αρτηρίες που συνδέαν τη Ρώμη με τις ανατολικές επαρχίες. Και ο δεύτερος είναι ο κόσμος της ενδοχώρας, όπου η αρχαία αριστοκρατία με μεγάλες και γόνιμες εκτάσεις υπό τον έλεγχο της και τεράστιο πλούτο συνέχισε να παράγει στο μοντέλο που είχε αναπτυχθεί από αιώνες. Στο περιβάλλον αυτό η Μεσσήνη εξακολουθούσε να παίζει τον πρωταρχικό ρόλο ελέγχοντας σε μεγάλο βαθμό την παραγωγή ολόκληρης της εσωτερικής πεδιάδας. Έτσι στη μεσόγεια Μεσσήνη όπου και η βασική έδρα των μελών της έγχειας αριστοκρατίας, που διέμεναν σε πολυτελείς αστικές κατοικίες/επαύσεις, διατηρήθηκαν παράλληλα μερικά από τα πιο μεγάλα μεσσηνιακά εθνικά ιερά και οι σχετικές παραδόσεις που τα συνόδευαν, όπως τουλάχιστον μας τα περιέγραψε ο Πausανίας.

B. Πηγές για την πρωτοβυζαντινή Μεσσηνία: χαρτογραφικά κείμενα

Οι σημαντικότεροι οικισμοί της πρωτοβυζαντινής Μεσσηνίας απαντώνται, όπως ήταν αναμενόμενο, στα δύο βασικά χαρτογραφικά κείμενα που σώζονται από την περίοδο ανάμεσα στον 4ο και 8ο αιώνα και αφορούν το ανατολικό τμήμα της Αυτοκρατορίας. Πρώτα στον περίφημο χάρτη του Πόιτινγκερ (*Πεουτιγγέριος Πίνακας*, *Tabula Peutingeriana*), χάρτη μεγάλων διαστάσεων που απεικονίζει το οδικό δίκτυο της ύστερης ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, έργο του τέταρτου αιώνα που διασώθηκε όμως μόνο σε αντίγραφο του 13ου αιώνα και σήμερα φυλάσσεται στη Βιέννη.⁵⁷ Σε αυτόν παρατηρούμε ότι το οδικό δίκτυο της Πελοπον-

⁵⁵ Ο.π.

⁵⁶ James Oliver, Roman senators from Greece and Macedonia, στο: Silvio Panciera (επιμ.), *Epigrafia e Ordine Senatorio: Atti del Colloquio Internazionale AIEGL Roma, 14-20 maggio 1981*, τ. 2, Ρώμη 1982, 595.

⁵⁷ Konrad Miller (επιμ.), *Itineraria Romana: Römische Reisewege an der Hand der Tabula Peutingeriana*, Μπρέγκεντς 1988 (α' εκδ. 1916). Luciano Bosio, *La Tabula Peutingeriana: una descrizione pittorica del mon-*

νήσου καταλήγει σε πέντε σταθμούς/πόλεις στο νοτιοδυτικό τμήμα της: τη Μεσσήνη, την Ασίνη, τη Μεθώνη, την Πυλία και την Κυπαρισσία (εικ. 25).⁵⁸

Καθώς ο χάρτης του Πόιτινγκερ δεν είναι ακριβής κατάλογος πόλεων, αλλά περισσότερο ένας κατάλογος σταθμών για οδικά ταξίδια, ίσως για χρήση του αυτοκρατορικού ταχυδρομείου και άλλων ταξιδιωτών, οι πληροφορίες που μας δίνει για το δίκτυο των πόλεων είναι περιορισμένες.⁵⁹ Σε κάθε περίπτωση σύμφωνα με τον χάρτη αυτό στη Μεσσηνία τοποθετούνται πέντε αξιομνημόνευτοι οικισμοί/σταθμοί από τους τριάντα ένα συνολικά της Πελοποννήσου, ανάμεσα στους οποίους και η Μεσσήνη. Από τους πέντε μεσσηνιακούς οικισμούς μόνο η Μεσσήνη είναι μεσόγεια ενώ οι υπόλοιποι τέσσερις είναι παράλιοι, και μάλιστα οι τρεις από αυτούς, η Μεθώνη, η Πυλία και η Κυπαρισσία ανοίγονται στις ακτές του Ιονίου (εικ. 27).

Το γεγονός ότι οικισμοί ανοιχτοί προς τη θάλασσα και ιδίως στα δυτικά παράλια ιεραρχούνται πλέον ως πιο σημαντικοί σε σχέση κυρίως με την οργάνωση της Μεσσηνίας στα ελληνιστικά και πρώιμα ρωμαϊκά χρόνια που είδαμε και πιο πάνω, πρέπει να ερμηνευθεί ως αποτέλεσμα της εμπεδωμένης πια για αιώνες ρωμαϊκής πραγματικότητας των μεγάλων ναυτικών οδών, που εξυπηρετούσαν το βασικό όγκο των επικοινωνιών και μεταφορών. Δεν είναι τυχαίο άλλωστε ότι ένας από τους αρχαιότερους ρωμαϊκούς δρόμους στην Πελοπόννησο, χρονολογημένος στα 115 μ.Χ. είναι τμήμα του δυτικού άξονα που ακολουθούσε τα παράλια του Ιονίου και συνέδεε πιθανότατα τη Μεσσηνία μέχρι τη Νικόπολη στην Ήπειρο.⁶⁰ Έχουν εντοπιστεί ενεπίγραφα οδόσημα (μιλιάρια) που σχετίζονται με το δρόμο αυτό στο Επιτάλιο της Ηλείας, την Πάτρα και το Μεσολόγγι, ενώ ένα μιλιάριο του 323-326 από το Βρωμονέρι, κοντά στους Γαργαλιάνους, υποδεικνύει ότι ο δρόμος αυτός επεκτεινόταν τουλάχιστον μέχρι την Πυλία και ήταν ακόμη σε χρήση τον 4ο αιώνα μ.Χ.⁶¹ Σύμφωνα με τον Θέμελη η βασική αυτή οδός πρέπει να διακλαδιζόταν πριν την Κυπαρισσία και να έστρεφε ανατολικά περνώντας από την αρχαία γέφυρα του ποταμού Βαλύρα, κοντά στο σημερινό Μελιγαλά, και να συνέχιζε νότια προς τη Μεσσήνη, όπου θα συναντούσε και το βασικό δρόμο της εσωτερικής πεδιάδας της Μεσσηνίας.⁶²

do antico, Ρίμινι 1983· και ακριβής φωτοανατύπωση: *Tabula Peutingeriana: Codex Vindobonensis 324: Vollst. Faks.-Ausg. Im Originalformat*, Γκρατς 1976.

⁵⁸ *Tab.Peut.* 581-582.

⁵⁹ Emilie Savage-Smith, *Maps and Trade*, στο: Marlia Mundell Mango (επιμ.), *Byzantine Trade, 4th-12th centuries: the Archaeology of Local, Regional and International Exchange: papers of the thirty-eighth Spring Symposium of Byzantine Studies, St. John's College, University of Oxford, March 2004*, Φάρναμ 2009, 16-17, όπου αμφισβητείται ακόμη και η αξία του Πίνακα για πραγματικά ταξίδια.

⁶⁰ Θέμελης, *Messenia under Roman rule*, 98· για τη συνολική σημασία και χάραξη της οδού, δεξ: Κορνηλία Αξιώτη, *Ρωμαϊκοί δρόμοι της Αιτωλοακαρνανίας*, ΑΔ 35 (1980), Μελέτες, 189-191.

⁶¹ Τα προηγούμενα ευρήματα συνδυάζονται στο: Σ. Ζουμπάκη, *Elis und Olympia in der Kaiserzeit: Das Leben einer Gesellschaft zwischen Stadt und Heiligtum auf prosopographischer Grundlage*, Αθήνα 2001, 172-177. Για το εύρημα από το Βρωμονέρι: Γιάννης Πίκουλας, *Miliaria Peloponnesi*, *Horos* 10-12 (1992-98), 307· Denis Feissel και Α. Phillipidis-Braat, *Inventaires en vue d'un recueil des inscriptions historique de Byzance. III. Inscriptions du Péloponnèse*, *TM* 9 (1985), 270, αρ. 2.

⁶² Θέμελης, *Messenia under Roman rule*, 98.

Για τη σημασία αυτής της απευθείας σύνδεσης της Μεσσήνης με τη δυτική ακτή, πιθανότατα με την πόλη της Κυπαρισσίας, μπορούμε να βασιστούμε και στο σχόλιο ενός αρχαιότερου κειμένου, του *Περίπλου* του Ψευδο-Σκύλακα του ύστερου τέταρτου αι. π.Χ. Στο κείμενο αυτό που επικεντρώνεται περισσότερο στις παράλιες θέσεις, η πόλη της Ιθώμης (Μεσσήνη) αναφέρεται ως πόλη μεσόγεια σε απόσταση 80 στάδια από τη θάλασσα και σε σχέση με την παράλια πόλη της Κυπαρισσίας (η πραγματική απόσταση σε ευθεία είναι 23 περ. χλμ.).⁶³ Η Κυπαρισσία στον Ψευδο-Σκύλακα εμφανίζεται έτσι ως το βασικό επίνειο της Μεσσήνης στα δυτικά και προς το Ιόνιο, και κατά συνέπεια υπογραμμίζεται η σημασία του οδικού άξονα που συνδέει τους δύο οικισμούς. Η κατάσταση αυτή ίσως βέβαια να είχε αλλάξει αρκετά στα υστερότερα χρόνια που αντιπροσωπεύονται στον χάρτη του Πόιτινγκερ.⁶⁴

Στο υστερορωμαϊκό οδικό δίκτυο της Πελοποννήσου και της Μεσσηνίας η πόλη της Μεσσήνης εμφανίζεται επί ενός δευτερεύοντος μεσόγειου δικτύου που συνέδεε τη νοτιοδυτική Πελοπόννησο με την Αρκαδία και τη Λακωνία. ένας άξονας που μάλλον υπήρξε πολύ πιο σημαντικός σε περιόδους που η οικονομία και η επικοινωνία της Πελοποννήσου ήταν στραμμένη προς το εσωτερικό (εικ. 26).⁶⁵

Εντύπωση προκαλεί η μη σύνδεση της Μεσσήνης με τη Μεγαλόπολη, αλλά και η απευθείας σύνδεση με τη Σπάρτη μέσω του δρόμου του Ταϋγέτου. Πιθανότατα εννοείται το πέρασμα της Λαγκάδας, που είναι το βασικό ορεινό πέρασμα μεταξύ Μεσσηνίας και Λακωνίας· ο δρόμος αυτός σύμφωνα με τους περιηγητές του 19ου αιώνα ήταν ιδιαίτερα επικίνδυνος και χρειαζόταν 20 περίπου ώρες περπάτημα.⁶⁶ Η εναλλακτική πορεία μέσω του Στενυκλαρικού πεδίου, γύρω δηλαδή από το βόρειο τμήμα του Ταϋγέτου και μετά κατά μήκος της κοιλάδας του Ευρώτα προς το νότο είναι τουλάχιστον 5 ώρες συντομότερος. Είναι πιθανό ότι ο ρωμαϊκός δρόμος από τη Μεσσήνη προς τη Σπάρτη συναντούσε τον δρόμο που συνέδεε και τη Μεγαλόπολη με τη Σπάρτη στο ύψος του Λεονταρίου.⁶⁷ Έτσι στο δίκτυο οικισμών της Πελοποννήσου και ευρύτερα του ελλαδικού χώρου η Μεσσήνη φαίνεται ότι καταλαμβάνει έναν περιφερειακό ρόλο, καθώς βρίσκεται στο «τέλος» της ακτινικής διαταξής της περιφερειακής οργάνωσης των οικισμών.⁶⁸

Πέρα από τις παρατηρήσεις για το οδικό δίκτυο και τις συνδέσεις ο χάρτης του Πόιτινγκερ μας προσφέρει επιπλέον και έναν οπτικό κώδικα μέσω εικονογραφικών συμβάσεων. Στον χάρτη αυτό, όπως και στους σύγχρονους χάρτες δηλώνονται με διακριτά σύμβολα τα

⁶³ Ψευδο-Σκύλαξ, *Περίπλους*, §45.

⁶⁴ Graham Shipley, *Pseudo-Skylax on the Peloponnese*, στο: Chrysanthi Gallou, M. Georgiadis, και G.M. Muskett (επιμ.), *Dioskouroi: studies presented to W. G. Cavanagh and C. B. Mee on the anniversary of their 30-year joint contribution to Aegean archaeology*, Οξφόρδη 2008, 285.

⁶⁵ G. D. R. Sanders and I. K. Whitbread, *Central Places and Major Roads in the Peloponnese*, *BSA* 85 (1990), 340-341.

⁶⁶ W. Gell, *Itinerary of the Morea*, Λονδίνο 1817, 234.

⁶⁷ *Ο.π.*, 340-341.

⁶⁸ Δημήτρης Δρακούλης, *Η περιφερειακή οργάνωση των οικισμών της Ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας κατά την Πρώιμη Βυζαντινή Περίοδο (4ος-6ος αιώνας)*, τ. 1, Θεσσαλονίκη 2009, 133-135.

μεγέθη των οικισμών αλλά οι διαφορετικές εγκαταστάσεις, έτσι πέρα της συμβατικής απόδοσης των πόλεων σταθμών, δίνονται και διάφορες άλλες οπτικές λεπτομέρειες (λουτρά, ναοί, κ.ά.). Στην περίπτωση της επαρχίας Αχαΐας δέκα θέσεις τονίζονται με ειδικό σύμβολο και αναβιβάζονται πάνω από την κατηγορία του απλού σταθμού. Πρόκειται για τις: Αθήνα, Μέγαρα, Κόρινθο, Άργος, Επίδαυρος, Βοΐαι, Μεθώνη, Ολυμπία και Πάτρα, που αποδίδονται με τη μορφή των δύο πύργων.⁶⁹ Δεν είναι σαφές τι ακριβώς σημαίνει αυτή η ειδική μικρογραφία· όποια όμως και αν ήταν η πληροφορία ήταν αναμενόμενο από τον χρήστη του χάρτη να είναι σε θέση να την αναγνωρίσει.⁷⁰ Με τον τρόπο όμως αυτό γίνεται σαφές ότι ο χαρτογράφος επιφυλάσσει και για τη Μεθώνη έναν ιδιαίτερο χειρισμό, που την ξεχωρίζει από τις υπόλοιπες μεσσηνιακές πόλεις. Θα ήταν λογικό να υποθέσουμε ότι αυτή η διάκριση σχετίζεται με τη σημασία της Μεθώνης ως ξεχωριστού λιμανιού στον άξονα επικοινωνίας ανατολής-δύσης, ιδιότητα που προφανώς καθρέφτιζε και ιδιαίτερο ρόλο στο εσωτερικό δίκτυο επικοινωνίας και διακίνησης αγαθών.

Πιο σημαντικοί βέβαια και από τους οδικούς χάρτες ήταν οι *περίπλοι*, (πορτολάνοι) κείμενα δηλαδή που έδιναν στοιχεία για τα θαλάσσια ταξίδια και τους σταθμούς και τα λιμάνια που τα εξυπηρετούσαν.⁷¹ Δυστυχώς δεν μας σώζεται για την Πελοπόννησο κάποια πρωτοβυζαντινή περιγραφή περίπλου, όπως ο αρχαιότερος Ψευδο-Σκύλακας. Στο πιο γνωστό τέτοιο κείμενο του τέταρτου αιώνα, ο *Σταδιασμός της Μεγάλης Θαλάσσης*, η περιγραφή διακόπτεται στο Αιγαίο και την Κρήτη και δεν φτάνει στην ηπειρωτική Ελλάδα.⁷² Λογικά η Μεθώνη σε ανάλογα χαμένα κείμενα θα έπαιζε βαρύνοντα ρόλο για τη νοτιοδυτική Πελοπόννησο, όπως άλλωστε υποδεικνύει και η σχετικά συχνή μνεία της σε ναυτικά ταξίδια της περιόδου που θα δούμε στη συνέχεια.

Μετά τον 4ο αιώνα μόνο στο ανώνυμο γεωγραφικό κείμενο που είναι γνωστό ως *Κοσμογραφία της Ραβέννας* εντοπίζουμε στοιχεία για την Πελοπόννησο και τη Μεσσηνία. Το κείμενο αυτό συντάχθηκε στα λατινικά λίγο μετά το 700 μ.Χ. στη Ραβέννα από κάποιον μοναχό με εκτεταμένη χρήση άλλων αρχαιότερων οδηγών και χαρτών. Διασώζεται στη μορφή ενός μακροσκελούς καταλόγου 5.000 πόλεων αλλά και ενσωματωμένο στο γεωγραφικό και εγκυκλοπαιδικό έργο του κατά πολύ μεταγενέστερου Γκουίντο (Guido) από την Πίζα που χρονολογείται στον 12ο αιώνα.⁷³ Στην *Κοσμογραφία της Ραβέννας* απαντώνται πληροφορί-

⁶⁹ Sanders and Whitbread, *Places and Roads in the Peloponnese*, 341· για το σύμβολο των δύο πύργων: Bosio, *La Tabula Peutingeriana*, 104-106.

⁷⁰ Για μια απόπειρα ερμηνείας των συμβόλων των δύο πύργων ως δηλωτικά σημαντικών εμπορικών σταθμών: Δημήτρης Δρακούλης, Πόλεις, Κώμες και Χωριά της Επαρχίας Ελλάδος στην Πρώιμη Βυζαντινή Περίοδο (4ος-6ος αι.), *Βυζαντινά* 28 (2009), 39-41, σημ. 11.

⁷¹ Savage-Smith, *Maps and Trade*. 15-21.

⁷² *Σταδιασμός Μεγ. Θαλ.* 427-514.

⁷³ Joseph Schnetz (επιμ.), *Itineraria Romana v. 2: Anonymis Ravennatis et Guidonis Geographica*, Στουτγάρδη 1990 (φωτοανατύπωση, πρώτη έκδοση Λειψία 1940), 1-110. Και μια αποτίμηση του κειμένου του Ανώνυμου της Ραβέννας σε σχέση με τις βυζαντινές πηγές του στο: O.A.W. Dilke, *Cartography in the Byzantine Empire*, στο: J.B. Harley και David Woodward (επιμ.), *The History of Cartography, Volume One: Cartography in Prehistoric, Ancient, and Medieval Europe and the Mediterranean*, Σικάγο 1987, 259-260· και νεότερη ανάλυση

ες από ένα πλήθος γεωγραφικών έργων της αρχαιότητας και της πρώιμης βυζαντινής περιόδου, άλλα γνωστά και άλλα σήμερα χαμένα. Το κατά πόσο αναφέρεται στις πραγματικές συνθήκες των αρχών του 8ου αι. είναι δύσκολο να το συμπεράνουμε, και πιο πιθανό είναι να υποθέσουμε ότι ο κατάλογος των πόλεων είναι περισσότερο ενδεικτικός των πληροφοριών στις οποίες μπορούσε κανείς να έχει πρόσβαση στα χρόνια εκείνα.

Στους καταλόγους της *Κοσμογραφίας της Ραβέννας* για την Πελοπόννησο έχουμε ουσιαστικά επανάληψη των μεσσηνιακών πόλεων με τη σειρά που εμφανίζονται και στον χάρτη του Πόιτινγκερ του 4ου αι. Συγκεκριμένα, ο κατάλογος της Πελοποννήσου παρατίθεται δύο φορές, ενώ μια τρίτη απαντάται στο έργο του Γκουίντο.⁷⁴ Για τη Μεσσηνία διαβάζουμε σε διάφορες παραφθορές με την ακόλουθη σειρά τις πόλεις: Μεσσήνη, Ασίνη, Μεθώνη, Πύλος, Κυπαρισσία, πάντοτε σε συνέχεια των πόλεων της Λακωνίας και συγκεκριμένα της Λακεδαίμονας. Η μόνη αλλαγή είναι η παράλειψη σε μια από τις τρεις λίστες της Ασίνης, γεγονός που μπορεί να είναι σφάλμα της αντιγραφής, μπορεί όμως να αποτελεί και ένδειξη ότι σε κάποια από τις διαφορετικές πηγές της Κοσμογραφίας της Ραβέννας ο οικισμός της Ασίνης είχε ήδη παραλειφθεί, ίσως λόγω της μειωμένης σημασίας του.⁷⁵ Εφόσον μάλιστα η Ασίνη εμφανίζεται στο χάρτη του Πόιτινγκερ του 4ου αιώνα μπορούμε να υποθέσουμε ότι η αλλαγή στη σημασία της Ασίνης χρονολογείται στο μεσοδιάστημα.

Γ. Πηγές για την πρωτοβυζαντινή Μεσσηνία: εκκλησιαστικοί και διοικητικοί κατάλογοι

Μια δεύτερη κατηγορία «τεχνικών» κειμένων που διασώζει πληροφορίες για τη Μεσσηνία είναι διοικητικοί και εκκλησιαστικοί κατάλογοι. Κείμενα δηλαδή, σχετικά ανόμοια μεταξύ τους, που βασικό στόχο είχαν κατά την περίοδο της συγγραφής τους να αποτυπώσουν γενικότερα αριθμητικά και τοπογραφικά στοιχεία, και όπου η Μεσσηνία αναφέρεται τυχαία ανάμεσα σε άλλες περιοχές.

Η γνώση μας για την εκκλησιαστική ιστορία της πρωτοβυζαντινής Μεσσηνίας μέχρι και τον 8ο αιώνα είναι περιορισμένη, και συνήθως εξαντλείται σε λιγοστές ονομαστικές αναφορές επισκόπων που αποτελούν και τις μόνες ενδείξεις για την ύπαρξη αντίστοιχων επισκοπικών εδρών.⁷⁶ Γνωρίζουμε ότι οι επισκοπές της Μεσσηνίας υπάγονταν στην αρχιεπι-

στο: Louis Dilleman, *La Cosmographie du Ravennate* (επιμ. Yves Janvier), Βρυξέλες 1997.

⁷⁴ *Cosmographia Ravennatis*, 94, 99· Guido, *Geographica*, 137.

⁷⁵ *Cosmographia Ravennatis*, 99.

⁷⁶ Για την εξαιρετικά επισφαλή ιστορική παράδοση, πιθανότατα νεότερης επινόησης, περί της αποστολικής δράσης στη Μεσσηνία δεσ κυρίως: Χρυσόστομος Θέμελης, *Ιστορικά σημειώματα περί της Ιεράς Μητροπόλεως Μεσσηνίας*, *Θεολογία*, 59 (1988), 48-87· Ιωάννης Παναγιωτόπουλος, *Η Αποστολική Εκκλησία της Μεσσηνίας*, στο: *Χριστιανική Μεσσηνία: Μνημεία και Ιστορία της Ιεράς Μητροπόλεως Μεσσηνίας*, Αθήνα 2010, 15-26. Αντίθετα πολύ πιο συστηματική και ακριβής είναι η καταγραφή των πρώιμων μεσσηνιακών επισκοπών στο: Ηλίας Αναγνωστάκης, *Οι επισκοπές και ο θρησκευτικός βίος στα όρια της νυν Μητροπόλεως Μεσσηνίας έως το 1204*, στο: *Χριστιανική Μεσσηνία: Μνημεία και Ιστορία της Ιεράς Μητροπόλεως Μεσσηνίας*, Αθήνα 2010, 113-145.

σκοπή Κορίνθου που ήταν και το εκκλησιαστικό κέντρο της επαρχίας της Αχαΐας, καθ' όλες τις διοικητικές μεταρρυθμίσεις (επαρχία Μακεδονίας, επαρχία Αχαΐας, υπαρχία Ανατολικού Ιλλυρικού). Σε γενικές γραμμές η κατάσταση στη Μεσσηνία αντικατοπτρίζει τις εξελίξεις της συνολικότερης εκκλησιαστικής οργάνωσης της Πελοποννήσου με τα προβλήματα που θέτει στη σχέση με τη Ρώμη και την Κωνσταντινούπολη η ιδιαίτερη θέση της εντός του Ανατολικού Ιλλυρικού.⁷⁷ Οι μαρτυρίες για τις επισκοπές της Μεσσηνίας είναι προβληματικές ιδίως σε σχέση με τις πηγές που παραδίδονται. Η δυσκολία αυτή επιτείνεται εξαιτίας της συνωνυμίας με άλλες επισκοπές της αυτοκρατορίας, τη Μεσσήνη στη Σικελία, τη Μεσσήνη και τη Μοσσουνούπολη στη Θράκη, την επισκοπή Μοσσύνων στη Φρυγία, την Κορώνεια και την Κορώνη στη Βοιωτία και τη Μακεδονία αντίστοιχα.⁷⁸

Κατά τους πρώτους βυζαντινούς αιώνες σε δύο περιστάσεις αναφέρονται επίσκοποι μεσσηνιακών πόλεων. Η πρώτη είναι στα μέσα του 4ου αιώνα και συγκεκριμένα στα 343-344, όταν τρεις επίσκοποι της Μεσσηνίας εμφανίζονται να συμμετέχουν στη Σύνοδο της Σαρδικής (σημ. Σόφια) και να συνυπογράφουν επιστολές υπεράσπισης του Αθανασίου στην προσπάθειά του να επιστρέψει στον επισκοπικό θρόνο της Αλεξάνδρειας της Αιγύπτου αλλά και να υποστηρίξουν τις θέσεις του εναντίον του Αρείου.

Κατά τη διάρκεια της συνόδου της Σαρδικής υπήρξε ένταση ανάμεσα στους επισκόπους που συσπειρώθηκαν γύρω από τον Αθανάσιο και ενάντια στον Άρειο και όσους τάχθηκαν εναντίον του Αθανασίου και ουδέτερα προς τον αρειανισμό. Έτσι η Σύνοδος διασπάστηκε σε δύο επιμέρους συνόδους, οι συμμετέχοντες στις οποίες αντικατόπτριζαν την επιρροή της Ρώμης από τη μία, και την επιρροή της Κωνσταντινούπολης από την άλλη. Οι Μεσσήνιοι επίσκοποι αποτέλεσαν κομμάτι της συνόδου που μετά τη σύγκρουση γύρω από τις δογματικές απόψεις του Αρείου παρέμεινε στη Σαρδική. Αυτή αποτελούταν από τους επισκόπους της Δύσης συμπεριλαμβανομένων των επισκόπων επαρχίας Μακεδονίας, Θεσσαλίας και Αχαΐας που βρίσκονταν σε άμεση εξάρτηση από τη Ρώμη.⁷⁹ Αντίθετα οι ανατολικοί επίσκοποι κατέφυγαν στη Φιλιππούπολη όπου και συνήλθαν στη λεγόμενη «Ανατολική» σύνοδο.⁸⁰

Οι Μεσσήνιοι επίσκοποι στη σύνοδο ήταν ο επίσκοπος Μεθώνης Ευτύχιος και ο επίσκοπος Κυπαρισσίας Αλέξανδρος, ενώ αναφέρεται πιθανότατα και δεύτερος Αλέξανδρος από τη Μεσσηνία, αυτή τη φορά επίσκοπος Κορώνης.⁸¹ Η αποκλειστικά λατινική χειρόγραφη παράδοση του καταλόγου της Σαρδικής έχει κάνει πολύ δύσκολη την ανάγνωση των παραφθαρμένων τοπωνυμίων και ενίοτε πίσω από τον Αλέξανδρο Κορώνης είχε διαβαστεί το όνομα του Αλέξανδρου επισκόπου Μεσσήνης, μια παρεξήγηση που ίσως επιλύεται με τις

⁷⁷ Δες παραπάνω: Κ3.Ι.γ.

⁷⁸ Αναγνωστάκης, *Επισκοπές Μητροπόλεως Μεσσηνίας*, 113.

⁷⁹ Sara Parvis, *Marcellus of Ancyra and the lost years of the Arian controversy, 325-345*, Οξφόρδη - Νέα Υόρκη 2006, 210-244.

⁸⁰ Οι κατάλογοι των συμμετεχόντων στις δύο Συνόδους, ό.π., 262-265:.

⁸¹ Hanns Christof Brennecke κ.ά., *Athanasius Werke. 3. Band, 1. Teil, Dokumente zur Geschichte des Arianischen Streites 3. Lieferung, bis zur Ekthesis Makrostichos*, Βερολίνο 2007, 213 και 249.

νεότερες εκδόσεις των κειμένων.⁸² Οι τρεις αυτοί ιεράρχες αποτελούσαν τμήμα μιας μεγάλης σε αριθμό αντιπροσωπείας προκαθημένων από την Πελοπόννησο στη σύνοδο της Σαρδικής, καθώς παρίστανται οι: Αλέξανδρος Κορώνης, Αλέξανδρος Κυπαρισσίας, Διονύσιος Ηλείας, Ευτύχιος Μεθώνης, Πλούταρχος Πάτρας, Ερμογένης Σικυώνος.⁸³

Η σύνθεση του καταλόγου αυτού προκαλεί ενδιαφέρον καθώς απουσιάζουν οι επισκοπές των παραδοσιακά σημαντικότερων πόλεων της πρωτοβυζαντινής Πελοποννήσου: η Κόρινθος, το Άργος, η Μεσσήνη και η Λακεδαίμονα. Επιπλέον οι συμμετέχοντες εκπροσωπούν σχεδόν αποκλειστικά παραλιακές πόλεις και κυρίως το δυτικό κομμάτι της Πελοποννήσου.

Αν αυτό δεν οφείλεται σε ιδιαίτερους ιστορικούς λόγους που μας διαφεύγουν, καθώς δεν μαρτυρείται κάποια ιδιαίτερα δυσχερής συνθήκη στην Πελοπόννησο στα μέσα του 4ου αι. που θα παρεμπόδιζε τη μετακίνηση επισκόπων, θα ήταν δελεαστική μια υπόθεση ότι η έριδα της αρειανικής αίρεσης μπορεί να είχε φτάσει και στο εσωτερικό της επαρχίας της Αχαΐας. Και ακόμη περισσότερο να είχε δημιουργήσει διαχωρισμούς όπως αυτός ανάμεσα σε μεσόγειες επισκοπές των μεγάλων κυρίως αστικών κέντρων, και τις επισκοπές των παραθαλάσσιων πόλεων/λιμανιών. Σε συνέχεια αυτής της σκέψης θα μπορούσαμε να συνδέσουμε την πρώτη ομάδα πόλεων και επισκοπών με την εντονότερη παρουσία της κεντρικής διοίκησης και του στρατού σε αυτές.⁸⁴ Η υπόθεση αυτή θα σήμαινε και μεγαλύτερη αυτοκρατορική και Κωνσταντινοπολίτικη αντιπροσώπευση, μια εποχή που τον θρόνο κατείχε ο αυτοκράτορας Κωνσταντίνος Β΄, γνωστός για τη σχετικά φιλική του στάση απέναντι στον Αρειανισμό και την ανοιχτά εχθρική απέναντι στον Αθανάσιο.⁸⁵ Ενώ αντίστροφα το γεγονός ότι οι δύο από τους επισκόπους της Μεσσηνίας που εμφανίζονται στη Σύνοδο της Σαρδικής φέρουν το όνομα Αλέξανδρος αποτελεί ένδειξη της ιδιαίτερης ίσως σχέσης τους με την Αλεξάνδρεια και τον προηγούμενο Πατριάρχη Αλέξανδρο (313-328), πνευματικό πατέρα του Αθανασίου και βασικό αντίπαλο του Αρείου στην Α΄ Οικουμενική Σύνοδο στη Νίκαια το 325.⁸⁶ Η ονοματοδοσία λαϊκών και κληρικών άλλωστε στην πρώιμη χριστιανική εκκλησία πολύ συχνά συνδέεται με πολιτικές και θρησκευτικές εξελίξεις που συμβαίνουν σε μεγαλύτερη κλίμακα.⁸⁷

⁸² Giorgio Fedalto, *Hierarchia ecclesiastica orientalis: series episcoporum ecclesiarum christianarum orientalium*, Πάδοβα 1988, τ.1, 509· Roderic L. Mullen, *Expansion of Christianity: A Gazetteer of Its First Three Centuries*, Leiden 2003, 168. Ο δικαιολογημένος δισταγμός στην απόδοση των ονομάτων αυτών (Αναγνωστάκης, *Επισκοπές Μητροπόλεως Μεσσηνίας*, 117) αναθεωρείται επί τη βάση του: Brennecke, *Athanasius Werke* 3, 230.

⁸³ *Ο.π.*, 184.

⁸⁴ Για μια σχετική ανάγνωση με αφορμή και επιγραφικά ευρήματα του 4ου αι. από τη Μεσσήνη, δεσ Κ7.Ι.α.

⁸⁵ Για Κωνσταντίνο Β΄ και τις σχέσεις με τον Αρειανισμό: Mary Michaels-Mudd, *The Arian Policy of Constantius II and its Impact on Church-State Relations in the Fourth-Century Roman Empire*, *Byzantine Studies / Études Byzantines* 6 (1979), 95-111.

⁸⁶ Γνωρίζουμε ότι μέχρι και τον 2ο αι. μ.Χ. οι σχέσεις της Μεσσηνίας και της Μεσσηνίας με την Αλεξάνδρεια ήταν σημαντικές: Πέτρος Θέμελης, *Alexandria-Messene: Economic, Cultic and Artistic relations*, στο: Κυριάκος Σαββόπουλος (επιμ.), *Second Hellenistic Studies Workshop, Alexandria 4-11 July 2010*, Αλεξάνδρεια 2011, 1-23.

⁸⁷ C. Breytenbach, *What's in the name 'Paul'? On early Christian inscriptions from Lycaonia*, στο: P.-G. Klumbies και D. du Toit (επιμ.), *Paulus – Werk und Wirkung. Festschrift für Andreas Lindemann zum 70 Geb-*

Η εκκλησία της Αχαΐας βέβαια βρισκόταν υπό την πνευματική καθοδήγηση της Ρώμης, οπότε και στις δογματικές διαφορές των μέσων του 4ου αιώνα είναι φυσικό να κλίνει γενικά προς τις αντιαρειανικές θέσεις της εκκλησίας της Δύσης.⁸⁸ Την πιθανή όμως ύπαρξη τουλάχιστον ενός κέντρου στην Πελοπόννησο τον 4ο αιώνα που ήταν θετικά διακείμενο, ή έστω ουδέτερο, προς τις ιδέες του Αρείου υπαινίσσεται μακροσκελής επιστολή του ίδιου του Αθανασίου προς τον μητροπολίτη Κορίνθου Επίκτητο, όπου καταδεικνύονται οι δογματικές διαφορές και με μεγάλη επιμονή παρατίθενται θεολογικά επιχειρήματα προκειμένου να χρησιμοποιηθούν για την αποκάλυψη και απόκρουση των οπαδών του Αρειανισμού.⁸⁹ Πρόκειται για επιστολή γραμμένη γύρω στα 370 και αποτελεί δείγμα της ύστερης παραγωγής του Αθανασίου, όταν πλέον έχει αποκατασταθεί στο θρόνο της Αλεξανδρείας και συντονίζει τις κινήσεις των επισκόπων σε όλη τη Βυζαντινή επικράτεια κατά των πυρήνων του Αρειανισμού.⁹⁰

Η πιθανότητα αυτού του εσωτερικού ρήγματος στην πελοποννησιακή εκκλησία μολονότι στηρίζεται περισσότερο σε ενδείξεις και όχι σε στέρεες αποδείξεις, αποτελεί γραμμή σκέψης που αξίζει μεγαλύτερης διερεύνησης στο μέλλον. Καθώς ξεπερνά όμως τα όρια του ενδιαφέροντος της παρούσας μελέτης, θα κρατήσουμε την πιθανότητα αυτή ως ένα ανοιχτό ενδεχόμενο. Η προσπάθεια βέβαια διάγνωσης τέτοιων αντιθέσεων είναι αρκετά δύσκολη ιδίως σε επαρχίες απομακρυσμένες από τα μεγάλα θρησκευτικά κέντρα με λιγοστές πηγές, αν και αυτό δεν σημαίνει ότι πρέπει να αντιμετωπίζουμε τις περιοχές αυτές ως συμπαγείς και χωρίς εσωτερική θρησκευτική ζύμωση και εξέλιξη.⁹¹

Υπάρχουν όμως και άλλες ενδείξεις για τον ιδιαίτερο ρόλο των λιμανιών στο σύστημα των οικισμών της Πελοποννήσου και της Μεσσηνίας ειδικότερα. Έχει προταθεί ότι κατά τον 4ο αιώνα αυτά έπαιζαν σημαντικό ρόλο ως προνομιακά σημεία εισόδου ιδεών αλλά και της ίδιας της νέας θρησκείας στο πλαίσιο του εκχριστιανισμού και της ανέγερσης νέων χριστιανικών μνημείων.⁹² Παραμένει βέβαια εξαιρετικά δύσκολο να εκτιμήσουμε ποια ήταν τα ποιοτικά χαρακτηριστικά αυτής της κινητικότητας στα μεσσηνιακά λιμάνια και της ανταλλαγής

urtstag, Τύμπικεν 2013, 463-477.

⁸⁸ Η επαρχία Μακεδονίας γνωρίζουμε ότι ελέγχεται από Παπικό Βικάριο με έδρα τη Θεσσαλονίκη από τα μέσα ή τα τέλη του 4ου αι.: F. Streichman, *Die Anfänge des Vikariates von Thessalonich*, *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte: Kanonistische Abteilung* 12 (1922), 330-384, αν και η δημιουργία της θέσης αυτής έρχεται πιθανότατα ως άμυνα της Ρώμης απέναντι στις βλέψεις της Κωνσταντινούπολης να ελέγξει την εκκλησία του Ιλλυρικού, J. Macdonald, *Who instituted the Papal Vicariate of Thessalonica?*, *Studia Patristica* IV, TU 79, Βερολίνο 1961, 478-482. Μια πρόσφατη σύνοψη στο, Peter Norton, *Episcopal elections 250-600: hierarchy and popular will in late antiquity*, Οξφόρδη 2007, 134-135.

⁸⁹ PG 26, 1049-1069.

⁹⁰ Khaled Anatolios, *Athanasius*, Λονδίνο 2004, 26-27.

⁹¹ Δες αντίστοιχες συζητήσεις: για τη Μακεδονία και του Φιλίππους: Valerie Abrahamsen, *Bishop Porphyrios and the City of Philippi in the Early Fourth Century*, *Vigiliae Christianae* 43 (1989), 80-85, για τη Σικελία: Luis García Moreno, *El Arrianismo vandalo y gótico en Sicilia*, στο: Rossana Barcellona και Salvatore Pricoco (επιμ.), *La Sicilia nella tarda antichità e nell'alto medioevo Religion e società: Atti del convegno di studi, Catania-Paternò, 24-27 settembre 1997*, Κατάντζαρο 1999, 33-52.

⁹² Rebecca Sweetman, *The Christianization of the Peloponnese: The Topography and Function of Late Antique Churches*, *JLA* 3 (2010), 245.

ειδήσεων που σε ένα βαθμό αυτή θα συνεπαγόταν. Από την άλλη η μοναχική αναφορά σε τρεις επισκόπους από τις παράλιες πόλεις της Μεσσηνίας κατά τα μέσα του 4ου αιώνα και η απουσία της Μεσσήνης ίσως να μας δίνει μια μικρή ιδέα για πιθανές τοπικές προτεραιότητες, διαιρέσεις ή θεωρητικές επεξεργασίες, ανάμεσα στις νέες και μικρές αυτές χριστιανικές κοινότητες.⁹³

Η επομένη επίσημη καταγραφή που διασώζεται αναφορικά με τη Μεσσηνία έρχεται έναν περίπου αιώνα αργότερα, στα μέσα του 5ου και είναι και πάλι εκκλησιαστική. Πρόκειται για τα πρακτικά της Οικουμενικής Σύνοδου της Χαλκηδόνας το 451, από τα οποία μαθαίνουμε για την παρουσία εκεί του επισκόπου Μεσσήνης Ιωάννη. Ο Ιωάννης είναι ένας από τους πέντε επισκόπους από την Πελοπόννησο που βρίσκονται στο πλευρό του Αρχιεπισκόπου Κορίνθου, και ο μοναδικός από τη Μεσσηνία.⁹⁴ Οι υπόλοιποι είναι ο Τεγέας Ωφέλιμος, ο Μεγαλόπολης Τιμόθεος, και ο Λακεδαιμόνας Όσσιος.⁹⁵ Στα ίδια πρακτικά αναπαράγονται και τα ονόματα όσων παρευρίσκονταν και υπέγραψαν και τη Δεύτερη Σύνοδο της Εφέσου το 449, όπου και πάλι εμφανίζεται ο επίσκοπος Μεσσήνης Ιωάννης.⁹⁶ Ο κατάλογος των Πελοποννήσιων επισκόπων στη Σύνοδο του 451 προσφέρει μια ενδιαφέρουσα αντίθεση σε σχέση με τον κατάλογο της Σαρδικής έναν αιώνα πιο πριν, καθώς καμία εκπροσωπούμενη επισκοπή στον έναν δεν εμφανίζεται και στον άλλο κατάλογο. Δεν είναι σαφές αν αυτή η αντιστροφή αντιστοιχεί σε κάποια πραγματική αλλαγή στα εκκλησιαστικά πράγματα της Πελοποννήσου ή σε κάποια εσωτερική αντιπαράθεση. Ίσως απλά να υποδεικνύει το γεγονός ότι οι μεσόγειοι αρχαίοι οικισμοί (Μεσσήνη, Λακεδαίμονα, Τεγέα, Μεγαλόπολη) αποκτούν πλέον στον 5ο αι. και στην εκκλησιαστική ζωή, τη σημασία που είχαν παραδοσιακά και στην κοσμική ζωή της Πελοποννήσου.

Στη γνωστή σε μας δράση του επισκόπου Μεσσήνης Ιωάννη μπορούμε να προσθέσουμε και τη συμμετοχή του στους υπογράφοντες την συνοδική επιστολή που εστάλη από τον αρχιεπίσκοπο Κορίνθου στον αυτοκράτορα Λέοντα Α΄ αμέσως μετά τη Σύνοδο της Αλεξανδρείας το 458.⁹⁷ Πέρα από αυτές τις αναφορές που καλύπτουν ένα διάστημα εννέα ετών (449-458) δεν έχουμε άλλη πληροφόρηση για τον επίσκοπο Μεσσήνης Ιωάννη, ούτε μαρτυρείται αλλού στα πρακτικά των δύο συνόδων από τις οποίες όμως μπορούμε να αντλήσουμε μερικές ακόμη πληροφορίες. Η πρώτη είναι ότι η αναγραφή του ονόματος του Ιωάννη γίνεται σε όλες σχεδόν τις συνεδρίες της Συνόδου της Χαλκηδόνας δίπλα σε αυτή του επισκόπου Τεγέας Ωφελίμου. Καθώς γνωρίζουμε ότι τέτοιοι κατάλογοι αντιστοιχούν στην πραγματική σειρά που οι ιεράρχες κάθονταν στη Σύνοδο ή προσέρχονταν να υπογρά-

⁹³Ένα άλλο επεισόδιο από την Πελοπόννησο καταδεικνύει τις λεπτές αυτές ισορροπίες: με πρωταγωνιστή τον Περιγένη, ιερωμένο από την Κόρινθο, τον οποίο η χριστιανική κοινότητα της Πάτρας δεν αποδέχτηκε το 420 ως νέο επίσκοπο, και τον εξανάγκασε να επιστρέψει στην Κόρινθο: Πάπας Βονιφάτιος Α΄, 5η Επιστολή, *PL* 20, στ. 761-763. Αναλυτικά στο: Norton, *Episcopal Elections*, 42.

⁹⁴ *Acta Conciliorum Oecumenicorum, Concilium Chalcedonense*, 2.77, 91 και 102. (ACO 1.2.102?)

⁹⁵ *Ο.π.*, 1.1.150. (ACO 2.1.1)

⁹⁶ *Ο.π.*, 1.1.64, 80 και 184. (ACO 2.5)

⁹⁷ Antoine Bon, *La Péloponnèse byzantine jusqu'en 1204*, Παρίσι 1951, 8-9.

ψουν, δηλώνεται έτσι μια συνάφεια που καθρεφτίζει ίσως πέρα από τη γεωγραφική γειτονία και μια βαθύτερη σχέση των δύο τοπικών εκκλησιών. Το γεγονός μάλιστα ότι ο Ωφέλιμος απουσίαζε από την προηγούμενη σύνοδο, το 449, ίσως να δηλώνει ότι ο Ιωάννης ήταν αρχαιότερος του, με επιρροή και κύρος στην τάξη της πελοποννησιακής ιεραρχίας. Η στάση του Μεσσήνης Ιωάννη ήδη από τη σύνοδο της Εφέσου, όπου εμφανιζόταν το 449 ως ένας από τους λίγους εισηγητές – και ο μόνος από τους Πελοποννήσιους – που πήρε τον λόγο και επιχειρηματολόγησε για το μεγάλο θέμα της συνόδου, την κρίση του Ευτυχίου, δείχνει έναν ώριμο και σεβάσιμο ιεράρχη.⁹⁸

Από την εκκλησία της Μεσσήνης γνωρίζουμε επιπλέον και τα ονόματα δύο μελών της με τον τίτλο του πρεσβυτέρου, σωζόμενα σε ισάριθμες επιγραφές που προέρχονται από την ανασκαφή της πόλης. Αν και δεν γνωρίζουμε τις ακριβείς αρμοδιότητες του εκκλησιαστικού αξιώματος του πρεσβυτέρου κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο, αποτελούσε βαθμό ανάμεσα στον επίσκοπο και τον διάκονο.⁹⁹ Η πρώτη επιγραφή είναι επιτύμβια και προέρχεται από τον τάφο ενός πρεσβυτέρου Παύλου χρονολογημένη μετά τα μέσα του 4ου αιώνα, και η δεύτερη είναι ένα οροθέσιο χρονολογημένο στον 6ο-8ο αιώνα όπου μνημονεύεται ο πρεσβύτερος Ανανίας.¹⁰⁰

Από τα μέσα του 6ου αιώνα προέρχεται πιθανότατα και επιγραφή από την ανασκαφή της βασιλικής της Αγίας Κυριακής στα Φιλιατρά Τριφυλλίας, όπου σε στέψη θωρακίου μνημονεύεται επίσκοπος το όνομα του οποίου δυστυχώς δεν διασώζεται.¹⁰¹ Η ταυτότητα του πρωτοβυζαντινού οικισμού που έχει κατά καιρούς ανασκαφεί στα Φιλιατρά δεν είναι σαφής, αν και το πιθανότερο είναι ότι ο μνημονευόμενος επίσκοπος θα είχε την έδρα του στην άμεσα γειτνιάζουσα και γνωστή από τις πηγές έδρα επισκοπής, την Κυπαρισσία.¹⁰² Το μέγεθος και ο ιδιαίτερος αρχιτεκτονικός τύπος της πεντάκλιτης βασιλικής θα μπορούσε να οδηγήσει στην πιθανή ταύτιση του μνημείου με τόπο λατρείας σημαντικού τοπικού μάρτυρα, έξω

⁹⁸ Richard Price, *The Acts of the Council of Chalcedon*, τ.1, Λίβερπουλ 2005, 111-112, 284· για τη λεγόμενη και Ευτυχιανή κρίση που ουσιαστικά αποτελεί το πρώτο επεισόδιο κατά του Μονοφυσιτισμού, δεξ αναλυτικά: Paul Clayton, Jr., *The Christology of Theodoret of Cyrus: Antiochene Christology from the Council of Ephesus (431) to the Council of Chalcedon (451)*, Οξφόρδη 2007, 215-282.

⁹⁹ Για τον βαθμό του πρεσβυτέρου και τη δεξ γενικά: λ. presbyter, *The Oxford Dictionary of the Christian Church* (επιμ. L. F. Cross), Οξφόρδη 1997, 1322, και, λ. πρεσβύτερος, ΘΗΕ τ. 10, στ. 581-583· και ειδικότερα με αφορμή ένα άλλο μεσσηνιακό επιγραφικό μνημείο: Παναγιώτης Βελισσαρίου, Παλαιοχριστιανική επιγραφή Κυπαρισσίας, Πρακτικά Γ' Τοπικού Συνεδρίου Μεσσηνιακών Σπουδών, Φιλιατρά-Γαργαλιάνοι 24-26 Νοεμβρίου 1989, Αθήνα 1991, 409-410.

¹⁰⁰ Βούλα Μπαρδάνη, Παλαιοχριστιανικές επιγραφές Μεσσήνης, στο: Πέτρος Θέμελης και Βούλα Κόντη (επιμ.), *Πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη και Ολυμπία: Αστικός και αγροτικός χώρος στη Δυτική Πελοπόννησο. Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου, Αθήνα 29-30 Μαΐου 1998*, Αθήνα 2002, αρ. 9 (Παύλος), αρ. 10 (Ανανίας). Για την πιθανή χρονολόγηση του οροθέσιου του Ανανία στον 7ο αιώνα δεξ: Νίκος Τσιβίκης, Πού πάνε οι πόλεις όταν εξαφανίζονται; Ο οικισμός της πρώιμης και μέσης Βυζαντινής Μεσσήνης, στο: Τόνια Κιουσοπούλου (επιμ.), *Οι Βυζαντινές Πόλεις, 8ος-15ος αι. Προοπτικές της έρευνας και νέες ερμηνευτικές προσεγγίσεις*, Ρέθυμνο 2012, 61-62.

¹⁰¹ Δημήτριος Πάλλας, Ανασκαφή εις Φιλιατρά της Τριφυλλίας, ΠΑΕ 1960, 186, σημ. 1 και πίν. 148α.

¹⁰² Αναλυτικότερα για την ταυτότητα της Πρωτοβυζαντινής θέσης στα Φιλιατρά: Αναγνωστάκης, *Παράκτιοι Οικισμοί Μεσσηνίας*, 141-143.

από τα όρια της πόλης της Κυπαρισσίας με την οποία συνδέεται, αλλά πάνω στο θαλάσσιο και οδικό άξονα της περιοχής, φέρνοντας στο νου και τη σχέση της μνημειακής κλίμακας βασιλικής του Λεχαιού με την πόλη της Κορίνθου.¹⁰³ Πέρα από τον άγνωστο επίσκοπο της επιγραφής των Φιλιατρών, από την πόλη της Κυπαρισσίας σώζεται και το όνομα του πρεσβύτερου Ευδόξιου σε επιγραφή επίσης του 6ου αιώνα.¹⁰⁴

Για τον 6ο αιώνα η βασική πηγή μας δεν είναι εκκλησιαστική αλλά ο Συνέκδημος του Ιεροκλέους, ένας κατάλογος πόλεων για διοικητική χρήση, γραμμένος λίγο πριν το 535. Στον κατάλογο αυτό ανάμεσα στις 79 πόλεις που αναφέρονται στην «*ἐπαρχίαν Ἑλλάδος ἡγουον Ἀχαΐας ὑπὸ ἀνθύπατον*» περιλαμβάνονται και πέντε μεσσηνιακές.¹⁰⁵ Ακολουθώντας τη φορά του ρολογιού και με πρώτη την τάξει τη Μεσσήνη, αναφέρονται οι πόλεις της Κορώνης, Ασίνης, Μεθώνης και Κυπαρισσίας. Γενικά γίνεται αποδεκτό ότι σχεδόν όλες οι πόλεις που αναφέρονται στον κατάλογο του Ιεροκλή υπήρξαν πιθανότατα και έδρα επισκόπου εκείνα τα χρόνια. Έχουμε δηλαδή στις αρχές του 6ου αι. την πλήρη ανάπτυξη του επισκοπικού συστήματος όπως σε όλη την επικράτεια της αυτοκρατορίας έτσι και στη Μεσσηνία, όπου εμφανίζονται όλες οι γνωστές από τους προηγούμενους αιώνες επισκοπές, και επιπλέον μια νέα, η Ασίνη. Πέραν των πέντε μεσσηνιακών πόλεων που αναφέρονται σε συνέχεια, σε άλλη θέση στο κείμενο του Συνέκδημου έχουμε και την αναφορά των Φαρών, της σημερινής Καλαμάτας. Οι Φαρές στο κείμενο συσχετίζονται με τη θαλάσσια διαδρομή που συνεχίζει στις παράλιες πόλεις της Μάνης. Για άλλη μια φορά βέβαια οφείλουμε να είμαστε προσεκτικοί στη χρήση του Συνέκδημου, καθώς η συζήτηση γύρω από το κείμενο είναι μεγάλη και ανάμεσα σε άλλα έχει υποστηριχθεί ότι, μολονότι το κείμενο συντάχθηκε ανάμεσα στα 528 με 535, ίσως να αντιπροσωπεύει περισσότερο καταστάσεις της εποχής του Θεοδοσίου Β΄.¹⁰⁶

Παρά τη δεδομένη αποσπασματικότητα των πηγών είμαστε σε θέση να ανασυνθέσουμε μια στοιχειώδη εικόνα των οικισμών και των επισκοπών της πρωτοβυζαντινής Μεσσηνίας, ξεκινώντας από τον 4ο αιώνα, οπότε και γνωρίζουμε με βεβαιότητα ότι ήδη έχουν συσταθεί οι τρεις επισκοπές των παράλιων οικισμών της Μεσσηνίας, της Κυπαρισσίας, της Μεθώνης και Κορώνης. Στον 5ο αιώνα ο επίσκοπος Μεσσήνης Ιωάννης εμφανίζεται ως μια από τις σημαντικές προσωπικότητες των εκκλησιαστικών πραγμάτων της Πελοποννήσου συνολικότερα. Η δεδομένη σημασία της πόλης της Μεσσήνης για τη νοτιοδυτική Πελοπόννησο παρά την απουσία του προκαθήμενού της από τον κατάλογο των επισκόπων της συνόδου της Σαρδικής μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι ίσως αποτελούσε επισκοπή ήδη από τα πρώ-

¹⁰³ Για πεντάκλιτες και ιδιαίτερα μεγάλες βασιλικές και τις πιθανές λειτουργίες τους δεξ και: Γιάννης Βαράλης, *Reverend Prototypes? Constantinian Churches and Their Later Imitations in the Balkans*, στο: M. Rakočija (επιμ.), *Niš and Byzantium VI, Sixth Symposium, Niš, 3-5 June 2007, The Collection of Scientific Works*, Niš 2008, 99-112.

¹⁰⁴ Βελισσαρίου, *Επιγραφή Κυπαρισσίας*, 407-416.

¹⁰⁵ *Συνέκδημος Ιεροκλέους* 647.14.

¹⁰⁶ Αβραμέα, *Πελοπόννησος: αλλαγές και συνέχειες*, 66· Florin Curta, *The Edinburgh History of the Greeks, c. 500 to 1050: the Early Middle Ages*, Εδιμβούργο 2011, 48· Johannes Koder και Friedrich Hild, *Tabula Imperii Byzantini 1: Hellas und Thessalia*, Βιέννη 1976, 52

τα βήματα του Χριστιανισμού το α΄ μισό του 4ου αιώνα. Από την άλλη όμως δεν μπορούμε να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο της σχετικά μεταγενέστερης ίδρυση επισκοπής στη Μεσσηνή, καθώς μοιάζει υπερβολική η προβολή προς το παρελθόν της πολύ πιο πλήρους εκκλησιαστικής οργάνωσης του 5ου και 6ου αι. Οι πληρέστερα σωζόμενοι σχετικοί κατάλογοι από άλλες περιοχές της αυτοκρατορίας δείχνουν ότι μικρός αριθμός των μεταγενέστερων γνωστών επισκοπών είχε συσταθεί πριν τα μέσα του 4ου αι.¹⁰⁷

Αντίθετα η μαρτυρία ότι οι παράλιες πόλεις είναι επισκοπές ήδη από νωρίς κάνει πιο πιθανή την υπόθεση ότι παρέμεναν επισκοπές και τον 5ο αιώνα, έστω και αν δεν γνωρίζουμε κάτι για αυτές. Από τις αρχές του 5ου αιώνα έχουμε γενικά την τυποποίηση που περιγράφεται συχνά σε σύγχρονες πηγές, όπως λ.χ. στον Θεόδωρο Μοψουεστίας, ότι κάθε πόλη πλέον έχει τον επίσκοπο της, ακόμη και οικισμοί πολύ μικρότεροι από πόλεις.¹⁰⁸ Αυτή την εικόνα πλήρους ανάπτυξης του συστήματος της εκκλησιαστικής διοίκησης προσφέρει και ο κατάλογος του Ιεροκλή τον 6ο αιώνα, όπου βρίσκουμε και τις τέσσερις προαναφερθείσες συμπληρωμένες επιπλέον από την επισκοπή της Ασίνης, για την οποία δεν έχουμε κάποια άλλη ένδειξη ότι υπήρξε προηγουμένως επισκοπή. Ενδεικτικά μπορούμε να δούμε στον παρακάτω πίνακα (πίν. 1) μια σχηματική απεικόνιση της γνώσης μας, αλλά και των κενών της, για την πιθανή ύπαρξη επισκοπών στους οικισμούς της Μεσσηνίας.

Πίνακας 1: Πρωτοβυζαντινές επισκοπές Μεσσηνίας σύμφωνα με τις πηγές						
	Μεσσηνή	Ασίνη	Κορώνη	Μεθώνη	Κυπαρισσία	Φαρές
4ος αι.	-	-	X	X	X	-
5ος αι.	X	-	-	-	-	-
6ος αι.	X	X	X	X	X	X
7ος αι.	X	X	X	X	X	-

Οι ιστορικές εξελίξεις και για τη Μεσσηνία όπως και για την υπόλοιπη Πελοπόννησο γίνονται εξαιρετικά δυσδιάκριτες κατά τον 7ο και 8ο αιώνα. Πρακτικά δεν σώζεται καμία κειμενική, ιστορική ή άλλη γραπτή πηγή, που να προσφέρει την οποιαδήποτε πληροφορία για τις συνθήκες που επικρατούσαν στην περιοχή αυτή για διάστημα δύο περίπου αιώνων. Η σιωπή αυτή πολύ πριν τους σύγχρονους ιστορικούς του Βυζαντίου είχε ερμηνευτεί ήδη από τους Βυζαντινούς της Μέσης περιόδου ως αποτέλεσμα της σλαβικής παρουσίας στην Πελοπόννησο που κατέλυσε τα πάντα. Τα πρώτα κείμενα στα οποία θα ξανασυναντήσουμε πληροφορίες για την Πελοπόννησο χρονολογούνται στον 10ο και 11ο αιώνα, και εκεί διατυπώνεται ρητά ότι όλη η χώρα είχε καταστεί έρημη και άγρια, ιδίως στην ενδοχώρα, εξαιτί-

¹⁰⁷ Raymond Van Dam, *Bishops and Clerics during the Fourth century: Numbers and their implications*, στο: Johan Leemans, Peter Van Nufelen, Shawn Keough και Carla Nicolaye, *Episcopal Elections in Late Antiquity*, Βερολίνο 2011, 219-220.

¹⁰⁸ Το κείμενο αναφέρεται στο: Van Dam, ό.π. 220 και προέρχεται από τα Σχόλια στην Πρώτη προς Τιμόθεο Επιστολή του Αποστόλου Παύλου, Rowan Greene (μετ., εισ., σχολ.), *Theodore of Mopsuestia: Commentary on the Minor Pauline Epistles*, Ατλάντα 2010, 526-683.

ας των επιδρομών με εξαίρεση μόνο λίγες παράλιες θέσεις και μικρά νησιά που παρέμειναν κάτω από τον έλεγχο του βυζαντινού κράτους. Τα κείμενα αυτά είναι εξαιρετικά αναξιόπιστα και αναφέρονται κατά κανόνα, όπως είδαμε και πιο πάνω, στο ανατολικό και το βόρειο τμήμα της Πελοποννήσου.

Ανάμεσα στα κείμενα που αναφέρονται στην Πελοπόννησο κατά τον 7ο και 8ο αιώνα, σώζεται και ένα εκκλησιαστικό τακτικό, ένας κατάλογος δηλαδή της εκκλησιαστικής τάξης της αυτοκρατορίας. Πρόκειται για κείμενο που είναι γνωστό ως το τακτικό της Εικονομαχίας (Notitia 3), στο οποίο περιγράφεται η εκκλησιαστική οργάνωση της Βυζαντινής αυτοκρατορίας λίγο μετά το 732 και την υπαγωγή του Ανατολικού Ιλλυρικού στη δικαιοδοσία του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως. Σε αυτό περιέχεται και αναλυτικός κατάλογος 37 επισκοπών υποκειμένων στη μητρόπολη Κορίνθου, και δύο επιπλέον αυτοκέφαλων εκκλησιών, των Πατρών και της Αρκαδίας. Η γνησιότητα του κειμένου αυτού όμως έχει αμφισβητηθεί και σύμφωνα με ορισμένους μελετητές αποτελεί κίβδηλο κείμενο υστερότερης σύνθεσης που αποσκοπεί στο να δώσει ιστορικό βάθος στη μεσοβυζαντινή εκκλησιαστική τάξη, αναφέροντας ανύπαρκτες πλέον επισκοπές ή ακόμη και επινοώντας κάποιες.¹⁰⁹ Στην αντίθετη θέση βρίσκονται όσοι πιστεύουν ότι στον πυρήνα της καταγραφής αυτής βρίσκεται ένας πραγματικός κατάλογος του 7ου ή 8ου αιώνα, πιθανότατα στο πρωτότυπο του γραμμένος στα λατινικά που κατά τη μεταφορά του Ανατολικού Ιλλυρικού στην εξουσία της Κωνσταντινούπολης μεταφράστηκε στα ελληνικά, μεταφέροντας έτσι πολλά παλιά και νέα λάθη αναφορικά με τις ονομασίες των επισκοπών.¹¹⁰

Το επιχείρημα της λατινικής προέλευσης του καταλόγου των επισκοπών και μάλιστα με πηγή διοικητικά έγγραφα και όχι κάποιο αυστηρά εκκλησιαστικό κείμενο, κυρίως εξαιτίας της κατάταξης των επισκοπών φαίνεται πειστικό.¹¹¹ Σύμφωνα με μια τέτοια ανάγνωση του καταλόγου, αυτός δημιουργήθηκε ίσως με αφορμή την εικονομαχική σύνοδο της Ιέρειας το 754 και προκειμένου να παρουσιάσει αυξημένο αριθμό συμμετεχόντων στη Σύνοδο. Για τη Μεσσηνία αναφέρονται οι εξής επισκοπές με μικρές παρεμβολές περιοχών της Ηλείας ή της Αρκαδίας: *κη' ὁ Κυπαρισίας... λα' ὁ Μοθόνης... λγ' ὁ Ἀσίνας [Ασίνης], λδ' ὁ Κύδνας [Κορώνης], λε' ὁ Μοσσίνας [Μεσσήνης].*¹¹²

Και πάλι όμως μένουμε με το ερώτημα τί πραγματικά αντιπροσώπευαν οι αναγραφές αυτές επισκοπών/οικισμών στο α' μισό του 8ου αι. Ίσως πρέπει να υποθέσουμε ότι ο κατάλογος αυτός πόλεων της Μεσσηνίας (και κατ' επέκταση άλλων περιοχών του Ιλλυρικού)

¹⁰⁹ Ο ίδιος ο εκδότης το θεωρεί ως κίβδηλο: Jean Darrouzès, *Notitiae episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae*, Παρίσι 1981, 32-33. Άννα Λαμπροπούλου, κ.ά., Συμβολή στην ερμηνεία των αρχαιολογικών τεκμηρίων της Πελοποννήσου κατά τους «Σκοτεινούς Αιώνες», στο: Ελεωνόρα Κουντουρά-Γαλάκη (επιμ.), *Οι Σκοτεινοί Αιώνες του Βυζαντίου (7ος-9ος αι.) - The Dark Ages of Byzantium (7th-9th c.)*, Αθήνα 2001, 190, σημ. 3. Ελεωνόρα Κουντουρά-Γαλάκη, Η «Εικονοκλαστική» Notitia 3 και το λατινικό πρότυπο της, *Σύμμεικτα* 10 (1996), 45-73..

¹¹⁰ Ελεωνόρα Κουντουρά-Γαλάκη, Η «Εικονοκλαστική» Notitia 3 και το λατινικό πρότυπο της, *Σύμμεικτα* 10 (1996), 45-73, όπου και η παλαιότερη σχετική βιβλιογραφία για την υποδοχή του κειμένου.

¹¹¹ Κουντουρά-Γαλάκη, ό.π., 67-71.

¹¹² Darrouzès, *Notitiae Episcopatum*, notitia 3, στ. 766.

αντιπροσωπεύει το δίκτυο «σημαντικών» οικισμών που σύμφωνα με τις πληροφορίες της κεντρικής διοίκησης θα μπορούσαν να δικαιολογήσουν την ύπαρξη επισκόπου, ή που κάποτε πραγματικά είχαν. Η έννοια κλειδί αυτής της υπόθεσης είναι αυτή της *πληροφόρησης* καθώς είμαστε μπροστά σε έναν κατάλογο που σχηματίστηκε πιθανότατα στην ίδια την Κωνσταντινούπολη χρησιμοποιώντας άλλες πηγές, σύγχρονες ή και παλιότερες. Ακόμη και αν δεχτούμε την ύπαρξη των οικισμών αυτών κατά τον 7ο και 8ο αιώνα, αυτό δεν σημαίνει σε καμία περίπτωση ότι πρέπει να τους φανταστούμε με τα αστικά χαρακτηριστικά που γνωρίζουμε για τους προηγούμενους αιώνες. Ακριβώς αυτό μοιάζει να είναι ένα από τα μεγάλα ζητήματα: να αντιληφθούμε τους βυζαντινούς οικισμούς των σκοτεινών αιώνων μέσα στην εκάστοτε συγχρονία τους (εικ. 28).¹¹³ Ακόμη πάντως και αν υποδεικνύει μόνο το γεωγραφικά οργανωμένο πρότυπό του, το τακτικό των Εικονοκλαστών τοποθετεί πλέον τη Μεσσηνή και την επισκοπή της στην τελευταία θέση των μεσσηνιακών οικισμών αποτυπώνοντας τις νέες συνθήκες που επικρατούν στην περιοχή και στις οποίες η Μεσσηνή, ή έστω η ανάμνηση της, έχει απωλέσει την εξέχουσα θέση που κατείχε τους προηγούμενους αιώνες.

Δ. Πηγές για την πρωτοβυζαντινή Μεσσηνία: αφηγηματικά κείμενα

Οι δύο παραπάνω γενικές κατηγορίες πληροφοριών μας προσέφεραν ένα πλαίσιο κατανόησης της επίσημης ή έστω ημιεπίσημης διοικητικής οργάνωσης του χώρου. Στη συνέχεια θα εξετάσουμε ως διακριτή ομάδα τις λιγοστές επίσης αναφορές στη Μεσσηνία σε αφηγηματικά κείμενα γραμμένα από τον 4ο ως τον 8ο αι. Οι αναφορές αυτές όπως θα δούμε δεν απέχουν πολύ από τον χαρακτήρα της προηγούμενης ενότητας. Και σε αυτές η Μεσσηνία εμφανίζεται κυρίως ως σταθμός στους θαλάσσιους δρόμους. Η αφηγηματική φύση όμως αυτών των πηγών επιτρέπει να τις αξιοποιήσουμε με περισσότερους τρόπους.

Και πάλι η πρώτη αξιοσημείωτη αναφορά βρίσκεται στον τέταρτο αιώνα. Στο κείμενο της ιστορίας του Αμμιανού Μαρκελίνου γραμμένο στα λατινικά γύρω στο 390 περιγράφεται το κοσμοϊστορικό σεισμικό φαινόμενο που χτύπησε την ανατολική Μεσόγειο το 365 μ.Χ. Πέρα από τις άμεσες ζημιές ο σεισμός προξένησε ένα τεράστιο τσουνάμι, το οποίο είχε δραματικές επιπτώσεις σε μια ευρύτατη περιοχή από την Αλεξάνδρεια μέχρι τη Μεθώνη.¹¹⁴ Ο Αμμιανός αναφέρει συγκεκριμένα ως προσωπική μαρτυρία ότι περνώντας από τη Μεθώνη μετά το σεισμό είδε το κουφάρι ενός λακωνικού πλοίου προσαραγμένο δύο μίλια μέσα στη

¹¹³ Μυρτώ Βεΐκου, *Urban or Rural? Theoretical Remarks on the Settlement Patterns in Byzantine Epirus (7th–11th Centuries)*, *BZ* 103 (2010), 171-193.

¹¹⁴ Ammianus Marcellinus, 26.10.15-19. για τον σεισμό και το παλιρροιακό κύμα του 365 μ.Χ.: Στάθης Στίπος, *The AD 365 Crete earthquake and possible seismic clustering during the fourth to sixth centuries AD in the Eastern Mediterranean: a review of historical and archaeological data*, *Journal of Structural Geology* 23 (2001) 545-562, και Jacques François και Bernard Bousquet, *Le raz de marée du 21 juillet 365*, *Mélanges de l'École française de Rome. Antiquité* 96 (1984), 423-461.

στεριά, στο σημείο όπου το είχε ξεβράσει το τσουνάμι.¹¹⁵ Είναι δύσκολο και δεν εξυπηρετεί σε τίποτα να προσπαθήσουμε να αποδείξουμε ότι ο Αμμιανός Μαρκελίνος υπήρξε πραγματικά αυτόπτης μάρτυρας του γεγονότος αυτού, αν και υπάρχουν πειστικοί λόγοι να υποθέσουμε ότι το περιγραφόμενο επεισόδιο ανήκει σε μια κειμενική παράδοση περιγραφών γύρω από τον μεγάλο σεισμό.¹¹⁶ Δεν πρέπει να θεωρούμε απίθανο από την άλλη ο συγγραφέας πραγματικά να πέρασε κατά τον ύστερο τέταρτο αιώνα από τη Μεθώνη ταξιδεύοντας από την Ανατολή προς τη Δύση.¹¹⁷

Από τη σύντομη αναφορά αυτή του Αμμιανού Μαρκελίνου στα παράλια της Μεσσηνίας και συγκεκριμένα την πόλη της Μεθώνης μπορούμε να κρατήσουμε τρία σημεία: τις επιπτώσεις του σεισμού του 365 στην περιοχή, το ίδιο το πέρασμα του συγγραφέα από τη Μεθώνη, αλλά και τον τρόπο που αναφέρεται σε αυτή. Συγκεκριμένα ο Μαρκελίνος χαρακτηρίζει τη Μεθώνη στο λατινικό κείμενο ως *oppidum*, μια λέξη που προσδιορίζει μάλλον ένα οχυρωμένο οικισμό, κάστρο ή χωριό παρά σε πόλη.¹¹⁸ Με τον τρόπο αυτό ίσως περιγράφεται ένας οικισμός που εξυπηρετούσε βασικά το λιμάνι και τον σταθμό ανεφοδιασμού, παρά ένα συγκροτημένο παραθαλάσσιο αστικό κέντρο.

Η μνεία από τον Μαρκελίνο στο τσουνάμι δυστυχώς δεν αναφέρεται με περισσότερες λεπτομέρειες στις τοπικές επιπτώσεις του σεισμού του 365 στη Μεσσηνία. Ο σεισμός πάντως αναφέρεται από πολλές και διαφορετικές πηγές ως καταστροφικός για μια εκτεταμένη περιοχή. Βασισμένοι σε αυτή την πληροφορία αρχαιολόγοι σε θέσεις σε όλη την ανατολική Μεσόγειο έχουν ταυτίσει στρώματα καταστροφής με ζημιές που μπορεί να προκάλεσε το σεισμικό αυτό γεγονός.¹¹⁹ Δεν είναι όμως λίγες οι φορές που η ιστορική γνώση για τον σεισμό μοιάζει να εκβιάζει και την αρχαιολογική ερμηνεία που τείνει να ταυτίσει οποιαδήποτε καταστροφή του ύστερου τέταρτου αιώνα με το συγκεκριμένο γεωλογικό φαινόμενο.¹²⁰ Παρ' όλες τις επιφυλάξεις όμως όπως θα δούμε και πιο κάτω υπάρχουν στοιχεία που συντείνουν στη διαπίστωση των βίαιων αποτελεσμάτων του σεισμού αυτού και στην Πελοπόννησο, και ειδικότερα στη Μεσσηνία.¹²¹

¹¹⁵ *et ad secundum lapidem fere procul a litore contortae sunt aliquae, ut Laconicam prope Mothonen oppidum nos transeundo conspeximus, diuturna carie fatiscentem*, Ammianus Marcellinus, 26.10.19.

¹¹⁶ Το χωριό αναλύεται εξαντλητικά στο: Gavin Kelly, Ammianus and the Great Tsunami, *JRS* 94 (2004), 141-167.

¹¹⁷ Martine Henry, Le Témoignage de Libanius et les Phénomènes Sismiques du IVe Siècle de Notre Ère: Essai d'Interprétation, *Phoenix* 39 (1985), 39.

¹¹⁸ Charlton Lewis και Charles Short, *A Latin dictionary founded on Andrews' edition of Freund's Latin dictionary*, Οξφόρδη 1958, 1271· J. F. Niermeyer, *Mediae Latinitatis Lexikon Minus*, Λάιντεν 1976, 740.

¹¹⁹ Μανόλης Στεφανάκης, Western Crete: From Captain Spratt to modern archaeoseismology, στο: M. Sintubin, I. Stewart, T. Niemi και E. Altunel (επιμ.), *Ancient Earthquakes*, Boulder CO 2010, 67-79.

¹²⁰ Φ. Εύαγγελάτου-Νοταρά, «...Και τά πολλά τής Πελοποννήσου... σεισμού γεγόνασιν παρανάλωμα», στα: *Πρακτικά του Γ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών (= Πελοποννησιακά, Παράρτημα. 13 (1987-88))*, τ. 2, 428-432.

¹²¹ Σε πρόσφατη γεωφυσική έρευνα έχει γίνει προσπάθεια να εντοπιστεί το ίχνος από το τσουνάμι του 365 στα δυτικά παράλια της Πελοποννήσου και συγκεκριμένα στο λιμάνι της Κυλλήνης στην Ηλεία: Hanna Hadler, *Ancient Greek harbours used as geo-archives for palaeotsunami research - Case studies from*

Η υπόθεση ότι ο Αμμιανός Μαρκελίνος επέβαινε σε πλοίο που διένυε το ταξίδι ανάμεσα στα δύο τμήματα της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας και έτσι βρέθηκε δίπλα από τα παράλια της Μεσσηνίας με σταθμό τη Μεθώνη δεν προσφέρει κάποια ιδιαίτερη πληροφορία. Εντάσσεται όμως σε μια μακρά παράδοση αναφορών, οι οποίες είναι σχεδόν και οι μόνες αφηγηματικές όπου μνημονεύεται η περιοχή σχεδόν πάντοτε ως σταθμός ενός τέτοιου ταξιδιού.¹²² Οι συχνότερες είναι εκείνες προσκυνητών από τη Δύση που κατά το μακρό ταξίδι για τους Άγιους Τόπους χρησιμοποιούσαν τους ενδιάμεσους σταθμούς του ταξιδιού. Μια τέτοια αναφορά βρίσκεται σε επιστολή του Άγιου Ιερώνυμου που χρονολογείται στα 404. Σε αυτήν αφηγείται το ταξίδι της Παύλας, γυναίκας αριστοκρατικής καταγωγής, από τη Ρώμη προς τους Άγιους Τόπους.¹²³ Η Παύλα ξεκινώντας από τη Ρώμη και αφού έπλευσε νότια πέρασε πιθανότατα από το Ρήγιο και μάλλον κατευθύνθηκε ανατολικά στην ανοιχτή θάλασσα, με πρώτη στάση τη Μεθώνη όπου και αποβιβάστηκε μερικές μέρες για ξεκούραση.

Αλλά και σε ένα δεύτερο και πολύ διαφορετικό κείμενο του Ιερώνυμου, στον *Βίο του Αγίου Ιλαρίωνα* γραμμένο το 390, η νοτιοανατολική Μεσσηνία εμφανίζεται ξανά. Στον Βίο πρωταγωνιστεί ο Ησύχιος, ένας μαθητής του Ιλαρίωνα, που αναζητεί τον χαμένο δάσκαλο του σε θάλασσες και στεριές.¹²⁴ Μετά από τρία χρόνια αναζητήσεων βρίσκει στη Μεθώνη έναν εβραίο κομισαγοραστή ή ιματικάριο (πωλητή μεταχειρισμένων ρούχων)¹²⁵, ο οποίος τον πληροφορεί ότι έχει ακουστά για κάποιον άγιο άνθρωπο που ταιριάζει με την περιγραφή, ο οποίος διδάσκει τον λόγο του Θεού στη Σικελία. Έτσι ο Ησύχιος διεκπεραιώθηκε άμεσα στην άλλη πλευρά προκειμένου να βρει τον χαμένο δάσκαλό του. Στη φανταστική αυτή αφήγηση πέρα από τις πιθανότατα επινοημένες λεπτομέρειες, όπως ο εβραίος πωλητής της Μεθώνης, το ενδιαφέρον επικεντρώνεται στον τρόπο παρουσίασης γύρω στα 400 του χώρου της Δυτικής Πελοποννήσου και της Σικελίας ως ενιαίου, σε άμεση και εύκολη επικοινωνία, όπου άνθρωποι και ειδήσεις ταξιδεύουν με ευκολία ανάμεσα στις δύο στεριές και προς τις δύο κατευθύνσεις.

Η κεντρική θαλάσσια οδός φέρνει ανθρώπους και αγαθά σε καιρό ειρήνης, αλλά συνεπάγεται και μετακινήσεις στρατευμάτων σε περιόδους πολέμου.¹²⁶ Στην περίπτωση της νοτιοδυτικής Πελοποννήσου η σημαντικότερη μετακίνηση σχετίζεται με τις στρατιωτικές κινήσεις των αυτοκρατόρων του 5ου και 6ου αιώνα προς και από την Ιταλία και τη Δύση γε-

Krane (Cefalonia), Lechaion (Gulf of Corinth) and Kyllini (Peloponnese), Διδ.Διατριβή, Johannes Gutenberg-Universität in Mainz 2013, 107-115.

¹²² Αναγνωστάκης, *Επισκοπές Μητροπόλεως Μεσσηνίας*, 119.

¹²³ *Sancti Hieronymi Epistulae*, επιστ. 108.

¹²⁴ Ιερώνυμου, *Vita Sancti Hilarionis*, PL 23, στ. 29-54· A. Bastiaensen και C. Moreschini, *Vita dei Santi*, τ. 4, Ρώμη 1975, 72-142.

¹²⁵ Γνωρίζουμε άτομα που ασκούσαν τα παραπάνω επαγγέλματα τον 4ο-6ο αι. και από τις επιτύμβιες επιγραφές της Κορίνθου: Αβραμιά, Πελοπόννησος: Αλλαγές και Συνέχειες, 280.

¹²⁶ Σε πολλά στρατιωτικά επεισόδια της ελληνικής και ρωμαϊκής αρχαιότητας η νοτιοδυτική Μεσσηνία παίζει σημαντικό ρόλο. Σε ένα από τα πιο γνωστά ρωμαϊκά τέτοια επεισόδια ο Αύγουστος επιχειρεί να αποκλείσει πριν τη μάχη του Ακτίου τις δυνάμεις του Μάρκου Αντωνίου καταλαμβάνοντας τη Μεθώνη: Κορηλία Αξιώτη, *Ρωμαϊκοί δρόμοι της Αιτωλοακαρνανίας*, ΑΔ 35 (1980), Μελέτες, 186-205.

νικότερα που συνεπαγόταν το πέρασμα εκατοντάδων, ίσως και χιλιάδων πλοίων ετησίως.¹²⁷

Συγκεκριμένα η περιοχή της Μεσσηνίας εμφανίζεται πιο συστηματικά στην ιστορία του Προκόπιου και στην αφήγηση τον πόλεμο των βυζαντινών εναντίον των Βανδάλων της Βόρειας Αφρικής. Το πρώτο σύντομο επεισόδιο αφορά ληστρική επιδρομή του βασιλιά των Βανδάλων Γελίμερου στην περιοχή της δυτικής Ελλάδας κοντά στο 468 μετά την αποτυχημένη επίθεση εναντίον του από τις ενωμένες δυνάμεις Ρώμης και Κωνσταντινούπολης.¹²⁸ Ο Γελίμερος με τον στόλο του, αφού εξασφάλισε βάσεις στη Σικελία, επιτέθηκε πρώτα στη Ζάκυνθο και μετά κατευθύνθηκε προς τη δυτική και νότια Πελοπόννησο, *προσβάλλοντας τοῖς ἐν Πελοποννήσῳ χωρίοις*, μέχρι το ακρωτήριο Ταίναρο στη Μάνη, όπου και αποκρούστηκε. Έτσι απογοητευμένος από την έκβαση της επιδρομής επέστρεψε στη Ζάκυνθο και αιχμαλώτισε πεντακόσιους άνδρες τους οποίους μετά εκτέλεσε μεσοπέλαγα στην πορεία προς τη Σικελία.¹²⁹ Οι επιδρομές των Βανδάλων του Γελίμερου στη Δυτική Πελοπόννησο δεν πρέπει να ερμηνευτούν απλά ως ληστρικές δραστηριότητες, αλλά ως οργανωμένες πολεμικές επιχειρήσεις που υπονόμευαν σημαντικούς δυτικούς σταθμούς της βυζαντινού κράτους.

Το πιο εκτεταμένο όμως ιστορικό επεισόδιο που γνωρίζουμε από την πρωτοβυζαντινή Μεσσηνία διαδραματίζεται τον 6ο αιώνα.¹³⁰ Δεν πρόκειται για μεμονωμένη αναφορά αλλά για ένα ολόκληρο επεισόδιο της εκστρατείας του Βελισαρίου το 533 κατά των Βανδάλων στη Βόρεια Αφρική, όταν μετά από δυσκολίες στη θάλασσα ανατολικά της Πελοποννήσου ο βυζαντινός στρατηγός προσόρμισε τον στόλο στη Μεθώνη και αποβίβασε όλο το στράτευμα (εικ. 30).¹³¹

Συγκεκριμένα το καλοκαίρι του 533 και ενώ ο βυζαντινός στόλος έπλεε προς τα δυτικά με στόχο τα παράλια της Βόρειας Αφρικής, και συγκεκριμένα την Καρχηδόνα στη σημερινή Τυνησία, πέρασε από τα νότια άκρα της Πελοποννήσου. Ο Ιουστινιανός σύμφωνα με τον Προκόπιο είχε προβλέψει τμήμα του στόλου με επικεφαλής τους Βαλεριανό και Μαρτίνο να αποτελεί την εμπροσθοφυλακή που θα προηγείται προκειμένου να εντοπίσει τα κατάλληλα για προσόρμιση *ἐν Πελοποννήσῳ χωρία* για τον κυρίως όγκο του στόλου που ακολουθούσε υπό την καθοδήγηση του Βελισαρίου.¹³² Έτσι ο δεύτερος μετά από δυσκολίες στον Μαλέα και στο Ταίναρο έφθασε στη Μεθώνη όπου βρήκε ελλιμενισμένο ήδη το αναγνωριστικό τμήμα του στόλου υπό τον Βαλεριανό και τον Μαρτίνο, και καθώς οι άνεμοι δεν ήταν ευνοϊκοί για να συνεχίσει το ταξίδι του αποφάσισε να αποβιβάσει *ἅπαν τὸ στράτευμα στο χωρίον*

¹²⁷ Οι πολυάριθμες ναυτικές εκστρατείες προς τη Δύση στο: John Pryor και Elizabeth Jeffreys, *The age of the ΔΡΟΜΩΝ: the Byzantine Navy ca. 500-1204*, Λάιντεν 2006, 7-34.

¹²⁸ Προκόπιος, *De Bello Vandalico*, 3.22, 406.

¹²⁹ Peter Heather, *Goths and Romans*, 332-489, Οξφόρδη 1991, 247-250.

¹³⁰ Το χωρίο αναλύεται στο: Ηλίας Αναγνωστάκης, Παράκτιοι οικισμοί της Πρωτοβυζαντινής Μεσσηνίας, στο: Πέτρος Θέμελης και Βούλα Κόντη (επιμ.), *Πρωτοβυζαντινή Μεσσηνή και Ολυμπία: Αστικός και αγροτικός χώρος στη Δυτική Πελοπόννησο. Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου, Αθήνα 29-30 Μαΐου 1998*, Αθήνα 2002, 155-158.

¹³¹ Προκόπιος, *De Bello Vandalico*, 3.13.9-20.

¹³² Προκόπιος, *De Bello Vandalico*, 3.11.24-25.

Μεθώνης.

Εκεί το σύνολο του βυζαντινού στρατού, μαζί με τους άρχοντες του, όπως αναφέρει ρητά ο Προκόπιος, στρατοπέδευσαν για μέρες. Γρήγορα ήρθαν αντιμέτωποι με τις δυσκολίες του θερινού καύσωνα (θέρους αύχμους) αλλά κυρίως με το πιεστικό πρόβλημα του επισιτισμού, καθώς οι προμήθειες σε ψωμί είχαν χαλάσει κατά τη διαδρομή και το σαπισμένο ψωμί προκάλεσε τροφική δηλητηρίαση που κόστισε τη ζωή πεντακοσίων στρατιωτών. Έτσι ο Βελισάριος έδωσε εντολή να αναπληρωθούν οι προμήθειες από τοπικό άρτο (άρτους έπιχωρίους), προκειμένου να μπορέσουν να αναχωρήσουν για το υπόλοιπο του ταξιδιού τους. Αφού αναπληρώθηκαν οι προμήθειες ο στόλος του Βελισάριου απέπλευσε προς Σικελία διασχίζοντας το Ιόνιο με μια τελευταία στάση στη Ζάκυνθο (Ζακυνθίων λιμένα), ένα ταξίδι που τελικά διάρκεσε δεκαπέντε μέρες (εικ. 29-30).¹³³

Στο χωρίο αυτό που διέπεται από την τυπική λεπτομερή αφήγηση του Προκοπίου δεν μπορούμε να ελέγξουμε αν περιγράφεται πραγματικό επεισόδιο, αν και δεν υπάρχουν ιδιαίτεροι λόγοι να αμφισβητήσουμε ότι τα γεγονότα συνέβησαν κάπως έτσι, καθώς μάλιστα ο Προκόπιος υπήρξε και ο ίδιος μέλος της εκστρατείας.¹³⁴ Προκύπτουν όμως μια σειρά από ενδιαφέροντα ερωτήματα για την περιοχή της Μεθώνης και της ευρύτερης Μεσσηνίας, όπως έχει επισημάνει και παλαιότερα ο Ηλίας Αναγνωστάκης.¹³⁵

Πρώτα αξίζει να σταθούμε στους γεωγραφικούς όρους. Ο Προκόπιος μιλάει για τη θέση ως χωρίον Μεθώνης, ως ένα δηλαδή από τα κατάλληλα χωρία της Πελοποννήσου που είχαν αναλάβει να εντοπίσουν οι προπομποί του στόλου, και τελικά αυτό που επιλέχθηκε για να στρατοπεδεύσει το βυζαντινό στράτευμα προτού διεκπαιρευθεί στη σικελία. Μάλιστα το χωρίον αυτό έρχεται σε αντίθεση με τον επόμενο σταθμό ο οποίος είναι ένας κανονικός λιμένας, αυτός των Ζακυνθίων. Με τον όρο χωρία ονομάζει ο Προκόπιος και αλλού κατά την περιγραφή της εκστρατείας τις περιοχές που είναι κατάλληλες για ελλιμενισμό, και όπου συνήθως δεν υπάρχει πόλη.¹³⁶ Στην περίπτωση της Μεθώνης δεν αναφέρεται στο κείμενο καθόλου ο γνωστός οικισμός και είναι πιθανό η αποβίβαση του στρατού να έγινε σε περιοχή που θα μπορούσε να φιλοξενήσει μεγάλο αριθμό στρατιωτών έξω από την πόλη, αλλά και

¹³³ Οι δεκαπέντε μέρες που αναφέρει ο Προκόπιος για τον διάπλου είναι ένα υπερβολικά μεγάλο χρονικό διάστημα, για απευθείας πέρασμα μέσω της ανοιχτής θάλασσας από τη Νότια Ελλάδα στη Σικελία. Ο Λίβιος τον 1ο αι. π.Χ./μ.Χ. έκανε το απευθείας ναυτικό ταξίδι από το πέρασμα της Μεσσίας προς την Κεφαλονιά σε πέντε μέρες: Lionel Casson, *Ships and Seamanship in the Ancient World*, Βαλτιμόρη 1995², 294. Στην αρχαιότητα υπήρχαν δύο τρόποι περάσματος από την Ελλάδα στην Ιταλία, ο πρώτος ήταν ο σύντομος (60 ναυτ.μίλια) στα στενά του Οτράντο ανάμεσα σε Κέρκυρα και Ιαπυγία (Capo di Santa Leuca) τον οποίο προτιμούσαν τα μικρότερα σκάφη, και ο δεύτερος κατά πολύ μακρύτερος (400 ναυτ. μίλια) ήταν απευθείας από την Πελοπόννησο ή τη Ζάκυνθο στη Σικελία ο οποίος γίνεται πολύ πιο συνηθισμένος κατά τα ρωμαϊκά χρόνια και ιδίως μετά τον 2ο-3ο αι. μ.Χ. όταν τα πλοία είναι πολύ μεγαλύτερα. Αναλυτικά όπου και σχετικές πηγές: Dan Davis, *Commercial navigation in the Greek and Roman world*, Διδ.Διατριβή, University of Austin, Texas 2009, 79-80, σημ. 116.

¹³⁴ Προκόπιος, *De Bello Vandalico*, 3.12.3.

¹³⁵ Αναγνωστάκης, *Παράκτιοι Οικισμοί Μεσσηνίας*, 157-158.

¹³⁶ Στη Σικελία λ.χ. ο στόλος προσορμίζεται στο ερημικό χωρίον Καύκανα, Προκόπιος, *De Bello Vandalico*, 3.14.4.

κοντά σε κάποιο φυσικό λιμάνι που θα επέτρεπε να προσορμιστεί στόλος τέτοιων διαστάσεων.¹³⁷ Στο κείμενο άλλωστε αναφέρεται ότι οι στρατιώτες και οι αξιωματικοί παρέμεναν συνταγμένοι και με συγκεκριμένες αρμοδιότητες, σε κάποιας μορφής δηλαδή στρατόπεδο.¹³⁸

Πρέπει άλλωστε να φανταστούμε τον τεράστιο αριθμό ανθρώπων που συνεπάγεται η μετακίνηση ενός τέτοιου στρατού, και τις δυσκολίες επιμελητείας. Σύμφωνα με τον Προκόπιο το στράτευμα που είχε αναχωρήσει εναντίον των Βανδάλων αποτελούνταν από περισσότερους από 15.000 στρατιώτες, πεζικό και ιππικό, το οποίο μεταφερόταν σε 500 μεταφορικά πλοία με συνοδεία 92 πολεμικών.¹³⁹ Τα σκάφη, μεταφορικά και πολεμικά, ήταν επιπλέον επανδρωμένα από 30.000 ναύτες. Ακόμη και αν υποθέσουμε ότι αυτή η καταμέτρηση είναι μεγαλύτερη από τους πραγματικότητα, δεν πρέπει να απέχει και πολύ από την αλήθεια, καθώς πρόκειται για το σύνολο του στρατού που ανέλαβε μια δύσκολη και επικίνδυνη αποστολή σε τόπο εξαιρετικά απομακρυσμένο από τις βάσεις τους και την καρδιά της αυτοκρατορίας. Ο όγκος του στρατεύματος δημιουργεί ερωτήματα στην προσπάθεια κατανόησης της πιθανής θέσης του χωρίου Μεθώνης όπου προσόρμισε ο στόλος και αποβιβάστηκε ο στρατός. Ίσως δεν πρέπει να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο ο κόλπος του Ναβαρίνου στην Πυλία λίγο βόρεια της Μεθώνης να ήταν τελικά καταλληλότερος για να υποδεχθεί τον βυζαντινό στρατό και στόλο.

Σχετικές με τις πραγματικότητες της επιμελητείας είναι και οι λεπτομέρειες του επεισοδίου που διηγείται ο Προκόπιος με τις χαλασμένες προμήθειες και τον θάνατο στρατιωτών που ανάγκασε τον Βελισάριο να αναζητήσει αντικατάσταση τους από τις τοπικές μεσσηνιακές πηγές.¹⁴⁰ Πιθανότατα πίσω από τη δραματική αυτή αφήγηση που εξυπηρετεί κυρίως την επιθυμία του Προκόπιου να επιτεθεί στον υπεύθυνο για τον επισιτισμό του στρατεύματος στην Κωνσταντινούπολη, Ιωάννη Καππαδόκη, κρύβονται πιο καθημερινά και λιγότερο τραγικά προβλήματα της εκστρατείας.¹⁴¹ Το πολυάριθμο του στρατεύματος που είδαμε και πιο πάνω αρκεί για να κάνει τη δεδομένη δυσκολία επισιτισμού ένα κοσμοϊστορικό γεγονός για μια μακρινή επαρχία, όπως η Μεσσηνία.¹⁴²

Με βάση όμως τα στοιχεία που παρέχονται στο χωρίο μπορούμε να επιχειρήσουμε να εξάγουμε μερικά αριθμητικά στοιχεία τόσο για τον πρωτοβυζαντινό στρατό αλλά κυρίως και για την τοπική μεσσηνιακή οικονομία του 6ου αι. Ο Προκόπιος εξηγεί σε μάκρος πως κατασκευάζεται το ψωμί εκστρατείας, πιθανότατα το ρωμαϊκό *bucellatum*, το οποίο ομοιά-

¹³⁷ Ο Αναγνώστης, ό.π. 157 πιστεύει ότι πρόκειται για την κοιλάδα που ανοίγεται βόρεια της πόλης.

¹³⁸ «καὶ ἀποβάντας (ὁ Βελισάριος) τοὺς τε ἄρχοντας διεκόσμησε καὶ τοὺς στρατιώτας διέτασσε», Προκόπιος, *De Bello Vandalico*, 3.13.10-11.

¹³⁹ Προκόπιος, *De Bello Vandalico*, 3.11.2-21.

¹⁴⁰ «Βελισάριος ἄρτους αὐτοῖς ἐπιχωρίους χορηγεῖσθαι κελεύσας», Προκόπιος, *De Bello Vandalico*, 3.13.21.

¹⁴¹ Για το σενάριο της δηλητηρίασης και των δυσκολιών της εκστρατείας: Αναγνώστης, ό.π., 157· για τις σχέσεις Προκόπιου και Ιωάννη Καππαδόκη: Averil Cameron, *Procopius and the Sixth Century*, Μπέρκλεϊ 1985, 171-174.

¹⁴² Walter E. Kaegi, *Byzantine Logistics: Problems and Perspectives*, στο: J.A. Lynn (επιμ.), *Feeding Mars: Logistics in Western Warfare from the Middle Ages to the Present*, Boulder, CO / Οξφόρδη 1993, 46 (=στο, John Haldon (επιμ.), *Byzantine Warfare*, Άλντερσοτ 2007, 398).

ζει στο σημερινό παξιμάδι, και δίνει και μια εικόνα για τις ημερήσιες ανάγκες κάθε απλού πεζικάριου σε τρόφιμα.¹⁴³ Το ξηρό αυτό ψωμί συμπληρωνόταν από κρασί, κρέας, τυρί, ψάρι ή λάδι, ανάλογα με τις τοπικές διαθεσιμότητες. Οι ποσότητες όλων των συμπληρωματικών τροφών ήταν σχετικές, αλλά το στρατιωτικό ψωμί ήταν αυστηρά καθορισμένο. Με βάση στοιχεία από τα πρωτοβυζαντινά πονήματα στρατηγικής, αλλά και στρατιωτικά έγγραφα από την Αίγυπτο του 7ου αιώνα, μπορούμε να υπολογίσουμε ότι η τυπική ημερήσια ποσότητα άρτου οριζόταν σε δύο με τρεις ρωμαϊκές λίβρες (654-981 γραμμάρια).¹⁴⁴

Μια απόπειρα αναγωγής του αριθμού αυτού στο σύνολο του στρατεύματος του Βελισσαρίου (15.000 περίπου άτομα) και χωρίς να υπολογίσουμε τα πληρώματα των πλοίων, οδηγεί σε μια μέση ημερήσια κατανάλωση γύρω στους 9,8 τόνους στρατιωτικού άρτου υπολογίζοντας με το χαμηλό όριο των δύο ρωμαϊκών λιβρών. Αν ανάγουμε αυτόν τον αριθμό στις δεκαπέντε μέρες που κατά τον Προκόπιο διάρκεσε ο διάπλους του Ιονίου από τη Ζάκυνθο μέχρι τη Σικελία υπολογίζεται μια αναγκαία ποσότητα κοντά στους 150 τόνους επεξεργασμένου ψωμιού.

Καθώς το ξεραμένο αυτό ψωμί μέσα από το διπλό του φούρνισμα χάνει σχεδόν πλήρως την υγρασία του, 150 τόνοι ψωμιού ισούνται σε 150 τόνους πρώτης ύλης, δηλαδή σιτάλευρου (ή και κριθάλευρου).¹⁴⁵ Πιθανότατα θα πρόκειται για παραγωγή σκληρού σίτου που γνωρίζουμε ότι εισήχθηκε στον βυζαντινό κόσμο κατά τον 4ο αιώνα και περιείχε αισθητά μεγαλύτερο ποσοστό απαραίτητης πρωτεΐνης, επιπλέον έδινε καλύτερα αποτελέσματα στο ψήσιμο, ιδίως για τις ανάγκες του στρατιωτικού άρτου.¹⁴⁶

Οι αστρονομικοί αριθμοί αυτού του υπολογισμού παρά τα μεγάλα περιθώρια λάθους προσφέρουν μια τάξη μεγέθους για τις πραγματικές ανάγκες επιμελητείας ενός τόσο μεγάλου στρατεύματος.

Τί μαρτυρεί όμως το επεισόδιο αυτό για την ίδια την πρωτοβυζαντινή Μεσσηνία; Το να υπολογίσουμε την αγροτική παραγωγή της Μεσσηνίας κατά τους πρώτους βυζαντινούς αιώνες είναι σχεδόν αδύνατο, οπότε αναγκαστικά θα πρέπει να βασιστούμε σε κάποιους γενικότερους υπολογισμούς που έχουν γίνει για την αρχαιότητα. Με προφανή γενίκευση έχει υπολογιστεί ότι οι γαίες της ηπειρωτικής Ελλάδας κατά μέσο όρο δεν ξεπερνούν σε παραγωγή τα 650 κιλά σίτου για κάθε εκτάριο (10 στρέμματα).¹⁴⁷ Αυτή η πρόβλεψη χρειάζεται να συσχετιστεί με την αναλογία κατανάλωσης/σποράς, τον όγκο δηλαδή της παραγωγής που

¹⁴³ Προκόπιος, *De Bello Vandalico*, 3.13.15, και συμπληρωματικά στοιχεία στο *Στρατηγικό* του Μαυρικίου, I.2, 11.42-44, V.4.11.5-7, και I.9, 11. 15-17.

¹⁴⁴ John Haldon, *Roads and communication in the Byzantine Empire: wagons, horses, and supplies*, στο: John H. Pryor (επιμ.), *Logistics of Warfare in the Age of the Crusades: Proceedings of a Workshop held at the Centre for Medieval Studies, University of Sydney, 30 September to 4 October 2002*, Άλντερσοτ 2006, 147-148.

¹⁴⁵ Stanley Cauvain και Linda Young, *Baked Products: Science, Technology and Practice*, Οξφόρδη 2006, 36-44.

¹⁴⁶ Haldon, ό.π., 135· A. M. Watson, *Agricultural innovation in the early Islamic world: the diffusion of crops and farming techniques, 700-1100*, Καίημπριτζ 1983, 20.

¹⁴⁷ Robert Sallares, *The Ecology of the Ancient Greek world*, Λονδίνο 1991, 389.

πρέπει να φυλαχτεί για την επόμενη σπορά. Ο λόγος αυτός είναι επίσης δύσκολο να υπολογιστεί· ουσιαστικά δείχνει την πραγματική παραγωγικότητα και αποδοτικότητα της γης και της καλλιέργειας. Από τις διάφορες πιθανές προτάσεις που συναντούμε στη βιβλιογραφία της αρχαίας και μεσαιωνικής γεωργίας κρατάμε για τους πρώτους βυζαντινούς χρόνους μια πιθανή απόδοση 5/1, πράγμα που σημαίνει ότι ένα εκτάριο καλλιέργειας σιτηρών σε καλή γη απέδιδε 520 κιλά καρπού για κατανάλωση.¹⁴⁸ Επιστρέφοντας στις ανάγκες του στρατού του Βελισαρίου, προκειμένου να προμηθευτεί 150 τόνους αλευρόσιτου χρειαζόταν με βάση τον παραπάνω υπολογισμό την πλήρη παραγωγή 300 εκταρίων σχετικά καλής γης (τρία τ.χλμ.).

Η περιοχή της Μεσσηνίας μολονότι ορεινή, διαθέτει σε πολλά σημεία της σημαντικές εκτάσεις καλών καλλιεργήσιμων γαιών, ικανών να ανταποκριθούν σε ένα τέτοιο έκτακτο γεγονός. Γενικά ακολουθεί την τυπική μεσογειακή ελληνική γεωμορφολογία, καθώς το 65% περίπου της γης λογίζεται ως ορεινό, αφήνοντας 1.000 περ. τ.χλμ. σχετικά επίπεδης γης.¹⁴⁹ Ο μεγαλύτερος όγκος της παραγωγής πρέπει να συντελούνταν στην κεντρική πεδιάδα της Μεσσηνίας με εδάφη πλούσια σε αλλουβιακές αποθέσεις, και ικανοποιητικά νερά ακόμη και την ξηρή περίοδο του καλοκαιριού. Το σύνολο των προσχωσιγενών εκτάσεων στην κεντρική αυτή πεδιάδα υπολογίζεται σε 407 τ.χλμ., από τα οποία τα 217 τ.χλμ. είναι επίπεδα εδάφη δίπλα σε ποταμό και πηγές. Συμπληρωματικά καλλιεργήσιμες εκτάσεις καλής απόδοσης βρίσκονταν στον κάμπο της Κυπαρισσίας στη δυτική ακτή, και μικρότερα τμήματα στο ακρωτήριο Ακρίτας, αν και οι περιοχές αυτές έχοντας εδάφη με υψηλά ποσοστά ασβεστίου δεν ενδείκνυνται για καλλιέργεια σιτηρών, και ίσως και στην αρχαιότητα και τον μεσαίωνα να ήταν αφιερωμένα στη φύτευση ελαιόδεντρων.¹⁵⁰

Ο Καρλ Ρέμποκ (Carl Roebuck) που μελέτησε την κλασική και ελληνιστική Μεσσηνία υπολόγισε τη δυνατή παραγωγή της πόλης της Μεσσήνης και της περιοχής που έλεγχε σε σιτάρι για κατανάλωση σε 12.371 τόνους, ενώ της υπόλοιπης Μεσσηνίας σε 17.812 τόνους.¹⁵¹ Ο υπολογισμός αυτός βέβαια έχει την αδυναμία ότι στηρίζεται περισσότερο σε πληθυσμιακά στοιχεία, παρά στις προς καλλιέργεια προσφερόμενες γαίες.

Πρέπει να φανταστούμε ότι τα τοπικά εμπορικά δίκτυα για την εξυπηρέτηση πλοίων και ταξιδιωτών κατά τη στάση τους πριν το πέρασμα στην Ιταλία, δύσκολα θα μπορούσαν να εξυπηρετήσουν το αναπάντεχο αίτημα του αυτοκρατορικού στρατού του Βελισαρίου. Γνωρίζουμε καλά ότι σε αντίστοιχες περιπτώσεις έκτακτης ανάγκης για τον στρατό κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο και σε πολύ μεγαλύτερα αστικά κέντρα προκαλούνταν αναταραχή, όπως στην Αντιόχεια τον 4ο αιώνα εξαιτίας της παρουσίας εκεί της αυλής και της φρουράς του Ιουλιανού ή περί το 575 στην κεντρική Μικρά Ασία λόγω της ανάγκης επιμε-

¹⁴⁸ Ο λεπτομερής υπολογισμός είναι πολύ πιο επίπονος και πολύπλοκος: Paul Erdkamp, *The Grain Market in the Roman Empire: a Social, Political and Economic Study*, Καίημπριτζ 2005, 33-45.

¹⁴⁹ Carl Roebuck, A Note on Messenian Economy and Population, *Classical Philology* 40 (1945), 150.

¹⁵⁰ Ο.π.

¹⁵¹ Ο.π., 162.

λητείας μεγάλων στρατιωτικών μονάδων κατά την εκστρατεία τους.¹⁵² Αυτός είναι και ένας από τους λόγους που η επίσχεση προμηθειών για το στράτευμα, προκειμένου να μην προκαλεί κοινωνικές αναταραχές ακολουθούσε αυστηρούς κανόνες, τουλάχιστον όταν συνέβαινε σε επαρχίες εντός του ρωμαϊκού/βυζαντινού κράτους.¹⁵³

Δεν είναι καθόλου απίθανό και στη Μεσσηνία να χρειάστηκε με κάποιο τρόπο να επιταχθούν ή να αγοραστούν σε προκαθορισμένες τιμές προϊόντα της ευρύτερης περιοχής, με ενεργό ρόλο των τοπικών αξιωματούχων, κάτι που κατά πάσα πιθανότητα ενέπλεκε και τη Μεσσηνή. Το μέγεθος της επιχείρησης επιμελητείας από την άλλη πλευρά, όσο κι αν δυσκόλεψε τους τοπικούς πληθυσμούς, αποδεικνύει ότι η διοίκηση της περιοχής της Μεσσηνίας το 533 ήταν ακόμη αποτελεσματική, εφόσον έγινε ομαλά. Και όσο ελλιπείς και αν ήταν οι πληροφορίες της κεντρικής διοίκησης για τις απομακρυσμένες επαρχίες, η Μεσσηνία από την παράλια Μεθώνη ως τη μεσόγεια Μεσσηνή υπολογίζονταν ως μια περιοχή κατάλληλη για αυτή την τελευταία προετοιμασία. Άλλωστε για τέτοιες έκτακτες περιστάσεις γνωρίζουμε ότι υπήρχε ειδική νομοθεσία ήδη από την εποχή του Θεοδοσίου Β' που επικαιροποιείται με τη Νεαρά 130 του αυτοκράτορα Ιουστινιανού το 545. Σε αυτήν περιγράφεται επακριβώς ο τρόπος που οι επαρχίες οφείλουν να συνεισφέρουν προς τους στρατούς εκστρατείας σε προμήθειες και υλικά, και ο τρόπος αποζημίωσης των ιδιωτών και των παραγωγών είτε σε καθορισμένες τιμές, είτε σε φοροαπαλλαγές για τον ίδιο ή και τον επόμενο χρόνο.¹⁵⁴

Γενικά οι πληροφορίες που έχουμε για τους τρόπους φορολόγησης στην Πελοπόννησο και κατ' επέκταση στη Μεσσηνία είναι εξαιρετικά αποσπασματικές. Η φορολόγηση σε γεωργικά είδη πάντως και όχι σε χρήμα φαίνεται ότι για τις αρχές του 5ου αιώνα ήταν ο κανόνας, όπως μαρτυρεί επιγραφή από τα Μέγαρα Αττικής που χρονολογείται γύρω στο 400. Στην επιγραφή αυτή (IG VIII 24) ορίζεται ότι συμφωνήθηκαν σε σύνοδο των αντιπροσώπων των πόλεων και του ανθύπατου Αχαΐας Κλαύδιου Βάριου οι ακριβείς ποσότητες σιτηρών που πρέπει να αποδίδει η κάθε πόλη στην *ὄρρεοπραιποσιτίαν* (*horreorum praepositi*, αξιωματούχοι υπεύθυνοι για τις κρατικές αποθήκες).¹⁵⁵ Η ακριβής τοποθεσία παράδοσης σιτηρών για τις πόλεις της Πελοποννήσου προβλεπόταν ότι ήταν στις δημόσιες αποθήκες της Κορίνθου.

¹⁵² Για την Αντιόχεια: Glainville Downey, *The Economic Crisis at Antioch under Julian the Apostate*, στο: P.R. Coleman (επιμ.), *Studies in Roman Economic and Social History in Honor of Allan Chester Johnson*, Πρίνστον 1951, 312-321· για τη Μικρά Ασία: Walter Emil Kaegi, *Byzantine military unrest, 471-843: an interpretation*, Άμστερνταμ 1981, 64-88.

¹⁵³ Paul Erdkamp, *Hunger and the sword: warfare and food supply in Roman Republican wars (264-30 B.C.)*, Άμστερνταμ 1998, 18-20.

¹⁵⁴ Για τη νομοθεσία του Θεοδοσίου Β': Michael Whitby, *Army and Society in the Late Roman World*, στο: Paul Erdkamp (επιμ.), *A Companion to the Roman army*, Oxford 2007, 524. Η Νεαρά του Ιουστινιανού εκδόθηκε το 545, μετά δηλαδή από την παρουσία του Βυζαντινού στρατού στη Μεσσηνία, Just., *Nov.* CXXX, 1-5. Αναλυτικά στο: John Haldon, *The Organisation and Support of an Expeditionary Force: Manpower and Logistics in Middle Byzantine period*, στο: Κώστας Τσιγκνάκης (επιμ.), *Το εμπόλεμο Βυζάντιο (9ος-12ος αι.)*, Αθήνα 1997, 115-116.

¹⁵⁵ Erkki Sironen, *The Edict of Diocletian and a Theodosian Regulation at Corinth*, *Hesperia* 61(1992), 225-226· Denis Feissel και A. Phillipidis-Braat, *Inventaires en vue d'un recueil des inscriptions historique de Byzance. III. Incriptions du Péloponnèse*, *TM* 9 (1985), 286-287.

Δεν μπορούμε να ξέρουμε αν στα μέσα του 6ου αιώνα, περισσότερο από έναν αιώνα αργότερα, οι πόλεις της Πελοποννήσου κατέβαλαν ακόμη τον ετήσιο φόρο τους σε είδος στις αποθήκες της Κορίνθου. Η διαπιστωμένη αύξηση της νομισματικής κυκλοφορίας στα χρόνια αυτά ίσως να σημαίνει πως η διαδικασία της φορολόγησης είχε επανέλθει σε χρηματική μορφή.¹⁵⁶ Είναι πιθανό ότι η παρουσία του στρατού στη Δύση, όπως και με το επεισόδιο του Βελισάριου, αντιπροσωπεύει μια απότομη εισροή νομίσματος στην τοπική οικονομία, κάτι που σίγουρα συνέβη τα αμέσως επόμενα χρόνια με την ενσωμάτωση στο βυζαντινό κράτος και των δυτικών ανακτημένων αγορών. Δεν αποκλείεται άλλωστε η περιοχή της δυτικής Πελοποννήσου να βρέθηκε κατά το β' μισό του 5ου αιώνα και μετά τις επιδρομές των Βανδάλων σε κάποιο καθεστώς μερικής φορολογικής ελάφρυνσης, όπως ξέρουμε ότι συνέβη για τις αντίστοιχες περιοχές της Σικελίας με νομοθέτημα του αυτοκράτορα της Δύσης Βαλεντινιανού Γ'.¹⁵⁷

Επιπλέον η επιγραφή των Μεγάρων δείχνει ότι το κέντρο συγκέντρωσης των αγροτικών ειδών για τις αρχές του 5ου αιώνα ήταν, όπως είναι αναμενόμενο, η Κόρινθος. Η απουσία όμως της Κορίνθου από την αφήγηση του Προκοπίου κατά τον 6ο αιώνα, ίσως αποτελεί ένα ακόμη στοιχείο για την έκτακτη και απροσδόκητη ανάγκη που αντιμετώπισε το στράτευμα του Βελισάριου που έπρεπε να εξυπηρετηθεί άμεσα.

Χωρίς να παραβλέπουμε τα κειμενικά προβλήματα αλλά και τα ζητήματα αξιοπιστίας στο κείμενο του Προκοπίου, μπορούμε να κρατήσουμε κάποιες γενικές παρατηρήσεις αναφορικά με την περιοχή της Μεσσηνίας. Μοιάζει ήδη από τα μέσα του 6ου αιώνα η νοτιοδυτική Πελοπόννησος να βρίσκεται σε μια οριακή ζώνη, απομακρυσμένη από την πρωτεύουσα του βυζαντινού κράτους, αλλά και της επαρχίας. Μολονότι ο στόλος βρισκόταν στις πελοποννησιακές ακτές που ανήκαν στη βυζαντινή επικράτεια υπήρχε ανάγκη να προηγείται ένα αναγνωριστικό απόσπασμα. Όταν τελικά υπήρξε ανάγκη για έκτακτες λύσεις η τοπική οικονομία και διοίκηση μπόρεσε να ανταπεξέλθει αποτελεσματικά. Και σε τούτη την αφήγηση αναδεικνύεται ως κεντρικό σημείο η παράλια θέση της Μεθώνης, αλλά η φύση του επεισοδίου εμπλέκει τη μεσσηνιακή ενδοχώρα με σιωπηλό, αλλά ουσιαστικό ρόλο.

Και οι δύο παραπάνω αναφορές που είναι και οι μοναδικές κάποιας έκτασης για την περιοχή της Μεσσηνίας για διάστημα περισσότερο από τέσσερις αιώνες, δίνουν το στίγμα της φύσης των πηγών. Βρισκόμαστε μπροστά σε δύο επεισόδια τα οποία σχετίζονται πρώτα απ' όλα με την παραλιακή ζώνη της Μεσσηνίας και συγκεκριμένα τη Μεθώνη, καθώς συνδέονται με μετακινήσεις στους θαλάσσιους δρόμους, και αντανakλούν βασικά πολεμικά συμβάντα ή φυσικές καταστροφές, γεγονότα δηλαδή άξια καταγραφής για το κοινό κυρίως της πρωτεύουσας προς το οποίο απευθύνονταν τέτοιες πηγές.

Παρά το γεγονός ότι από τον 6ο αιώνα και μετά λιγοστεύουν οι αναφορές, η κεντρική

¹⁵⁶ Κλεάνθης Σιδηρόπουλος, Η νομισματική κυκλοφορία στην υστερορωμαϊκή και πρωτοβυζαντινή Μεσσηνία. Τυπικό παράδειγμα ή ιστορική εξαίρεση;, στο: Πέτρος Θέμελης και Βούλα Κοντή, (επιμ.), *Πρωτοβυζαντινή Μεσσηνία και Ολυμπία: Αστικός και αγροτικός χώρος στη Δυτική Πελοπόννησο*, Αθήνα 2002, 105-110.

¹⁵⁷ *Codex Theodosianus*, Nov. Valent. I, 2, 1.

θαλάσσια οδός συνέχισε να χρησιμοποιείται ανεξάρτητα από περιόδους έντασης ή δυσκολίας. Για τον 6ο αιώνα γνωρίζουμε εκτός από τις στρατιωτικές επιχειρήσεις λ.χ. τις συχνές μετακινήσεις του Πάπα Ρώμης προς την Κωνσταντινούπολη για να συμμετάσχει στις Συνόδους των χρόνων του Ιουστινιανού. Η μετακίνηση αυτή προφανώς και θα συνέβαινε μέσω της θαλάσσιας οδού που περίπλεε πιθανότατα την Πελοπόννησο και είχε σταθμούς στη Μεσσηνία. Το ότι αυτή ήταν η πιο πιθανή πορεία φαίνεται και από το ταξίδι του Πάπα Βιγίλιου από τη Ρώμη προς την Κωνσταντινούπολη και τις στάσεις του στη Σικελία, όπου και πέθανε κατά την επιστροφή του το 555.¹⁵⁸ Αλλά και σε πηγές τον 8ου και 9ου αιώνα, όταν άγιοι, κληρικοί ή κρατικοί αξιωματούχοι κινούνταν ανάμεσα στην Ιταλία και το Αιγαίο, ο περίπλους και οι στάσεις στη νοτιοδυτική Πελοπόννησο είναι η πρώτη επιλογή.¹⁵⁹ Ιδιαίτερα η μνεία του Θεοφάνη στη *Χρονογραφία* για την πορεία εξάπλωσης της πανώλης το 748 από τη Σικελία, στη Μονεμβασία, ύστερα στην Ελλάδα και τα νησιά, για να καταλήξει στην Κωνσταντινούπολη, δείχνει τον βασικό θαλάσσιο δρόμο της περιόδου.¹⁶⁰

Αργότερα, το 879, για να αντιμετωπιστεί ο αραβικός στόλος που είχε ξεκινήσει επιδρομές κατά της Ζακύνθου και της Κεφαλληνίας, ο βυζαντινός ναύαρχος Νάσαρ κατέπλευσε στη Μεθώνη, όπου εκδηλώθηκε ανταρσία από ναύτες του στόλου. Ο Νάσαρ την κατέστειλε άμεσα και αναπλήρωσε τους άνδρες του *ἀπὸ τῶν κατὰ Πελοπόννησον στρατιωτῶν καὶ Μαρδαϊτῶν* και έτσι επιτέθηκε στον αραβικό στόλο και τον κατατρόπωσε. Αμέσως μετά ο στόλος διαπεραιώθηκε προς Σικελία και Πάνορμο, με σκοπό να λεηλατήσει τις σικελικές πόλεις που βρίσκονταν υπό την κατοχή των Αράβων και πιθανώς να προετοιμάσει το έδαφος για την απόβαση χερσαίων δυνάμεων.¹⁶¹

Οι μαρτυρίες ότι το πέρασμα από τη Μεθώνη και τη Μεσσηνία στο δρόμο προς και από τη Δύση συνέχιζε σταθερά να υφίσταται επιβεβαιώνουν μια κατάσταση που δεν μπορεί να θεωρηθεί αυτονόητη, καθώς παράλληλα συνυπήρχαν εναλλακτικές πορείες.¹⁶² Μια από αυτές αναφέρεται στον βίο του αγίου Φαντίνου, ο οποίος τον 10ο αιώνα κάνει τη διαδρομή ανάμεσα σε Καλαβρία και Θεσσαλονίκη επάνω σε ένα πλοίο γεμάτο από συνοδοιπόρους και ταξιδιώτες. Στο κείμενο του βίου το καράβι που τον μεταφέρει παρουσιάζεται να φτάνει από τη νότια Ιταλία μέχρι και κάποια πόλη της βόρειας Πελοποννήσου, πιθανότατα την

¹⁵⁸ Raymond Davis (εισ., μετ.), *The book of pontiffs (Liber pontificalis): the ancient biographies of the first ninety Roman bishops to AD 715*, Λίβερπουλ 1989, 56-58.

¹⁵⁹ Ταξίδι του νεαρού Μεθοδίου, μετέπειτα Πατριάρχη, από τη Σικελία στην Κωνσταντινούπολη το 810: Ιωάννης Παναγιωτόπουλος, *Ο Οικουμενικός Πατριάρχης Μεθόδιος Α΄ ο Ομολογητής (843-847) και το Έργο του*, Αθήνα, 2003, 235· ταξίδι του νέου Στρατηγού Σικελίας Παύλου το 718: Θεοφάνης, *Χρονογραφία*, σ. 398· ο Λέων ο Θαυματουργός τον 12ο αιώνα κατά την πορεία του από την Καλαβρία προς τους Αγίους Τόπους πεθαίνει στη διαδρομή και ενταφιάζεται σε περιοχή της Μεθώνης: Enrica Follieri, Santi di Metone: Atanasio vescovo, Leone taumaturgo, *Byzantion* 41 (1971), 378-451.

¹⁶⁰ Θεοφάνης, *Χρονογραφία*, σ. 422.

¹⁶¹ Συνεχιστής Θεοφάνους, παρ. 60-62, σ. 216-225.

¹⁶² Δ. Γκαγκτζής, Μαρία Λεοντσίνη, και Αγγελική Πανοπούλου, Πελοπόννησος και Νότια Ιταλία: σταθμοί επικοινωνίας στη μέση βυζαντινή περίοδο, στο: Ν. Μοσχονάς (επιμ.), *Πρακτικά Β΄ Διεθνούς Συνεδρίου «Η επικοινωνία στο Βυζάντιο»*, Αθήνα 4-6 Οκτωβρίου 1990, Αθήνα 1993, 469-486.

Πάτρα και μετά ο ταξιδιώτης να συνεχίζει οδικώς, αποφεύγοντας έτσι το νότιο πέρασμα της Πελοποννήσου.¹⁶³

Η αναμέτρηση με την απουσία πηγών, ιδιαίτερα αφηγηματικών εν προκειμένω, για την ενδοχώρα της Μεσσηνίας του 7ου και 8ου αιώνα είναι προφανής. Έτσι παρά την προβληματική της φύση που θέτει περισσότερα ερωτήματα παρά απαντήσεις επιλέγουμε να συμπεριλάβουμε εδώ τη μοναδική, αν και αρκετά μεταγενέστερη, τέτοια πληροφόρηση, από τον βίο του οσίου Νίκωνα του Μετανοείτε.

Ο όσιος Νίκων έζησε και δραστηριοποιήθηκε στην Πελοπόννησο το β' μισό του 10ου αιώνα, σύμφωνα με τον βίο του με έδρα κυρίως τη Λακεδαίμονα (Σπάρτη). Αναλώθηκε σε πολυετή προσπάθεια να επαναθεμελιώσει τον χριστιανισμό στις περιοχές που ζούσαν συμπαγείς σλαβικοί πληθυσμοί.¹⁶⁴ Ο ίδιος ο βίος του οσίου είναι ένα κείμενο που έχει προκαλέσει συζήτηση για τη χρονολόγηση της σύνθεσής του, αν και πλέον γίνεται γενικά δεκτό ότι πρόκειται για έργο του 12ου αιώνα.¹⁶⁵

Σύμφωνα με τον βιογράφο του ο όσιος κάποια στιγμή γύρω στα 975 κινήθηκε δυτικά της Σπάρτης και ταξίδεψε για πρώτη φορά μέχρι τη Μεσσηνία, αφού ήδη είχε επισκεφτεί τα βορειότερο τμήμα της Πελοποννήσου μέχρι και το Άργος. Η σύντομη αναφορά στη Μεσσηνία έχει ως εξής: «[Νίκων]πρὸς Μαΐνην παρεγένετο· κάκειθεν πρὸς Καλομάταν μετέβη. Εἶθ' οὕτως εὐθὺ Κορώνης καὶ Μεθώνης καὶ Μισύνης, ἦν καὶ Βουρκάνον ἐγχωρίως καλοῦσιν, ἐπιβάς, εἰς Ἀρκλάδας ἀφίκετο. Εἶτα καὶ λοιπὰς πάσας κωμοπόλεις διαδραμῶν καὶ πλήθη ἄπειρα πρὸς μετάνοιαν ὀδηγήσας καὶ πρὸς τὴν ἀμείνω ζωὴν χαιραγωγήσας».¹⁶⁶ Ξεκίνησε λοιπόν την περιοδεία του στη Μεσσηνία από τη Μέσα Μάνη και ανέβηκε στην Καλομάτα, τη θέση των αρχαίων Φαρών και τη σημερινή Καλαμάτα,¹⁶⁷ συνέχισε στην Κορώνη και από εκεί πέρασε στο Ιόνιο όπου επισκέφθηκε τη Μεθώνη. Ύστερα στράφηκε βόρεια προς τη Μεσσήνη, το όνομα της οποίας διασώζεται κάτω από το παραφθαρμένο Μισύνη και από το τοπωνύμιο Βουρκάνο το οποίο σύμφωνα με τον βιογράφο χρησιμοποιούσαν οι ντόπιοι.¹⁶⁸ Και από τη μεσόγεια Μεσσήνη ξαναβγαίνει στο Ιόνιο σε άλλη μια πόλη που έχει πλέον αλλάξει ονομασία την Αρκαδία, Αρκλάδας στο κείμενο, που γνωρίζουμε πως είναι η μεσαιωνική ονομασία της Κυπαρισσίας.¹⁶⁹ Η δράση του Νίκωνα στη Μεσσηνία ολοκληρώθηκε με την επίσκεψη

¹⁶³ Enrica Follieri, *La Vita Di San Fantino Il Giovane: Introduzione, Testo Greco, Traduzione Commentario e Indici*, Βρυξέλλες 1993, κεφ. 34-36, σ. 442.

¹⁶⁴ Οδυσσέας Λαμψίδης, *Ο εκ Πόντου Όσιος Νίκων ο Μετανοείτε: Κείμενα, Σχόλια*, Αθήνα 1982.

¹⁶⁵ Για την ορθότητα της χρονολόγησης της συγγραφής του βίου στον 12ο αι. ήδη από τον Λαμψίδα, δεσ το πιο πρόσφατο: Pamela Armstrong, *Monasteries Old and New: the Nature of the Evidence*, στο: Margaret Mullet (επιμ.), *Founders and Refounders of Byzantine Monasteries*, Μπέλφαστ 2007, 318-323.

¹⁶⁶ *Βίος Οσίου Νίκωνος*, 62.22.

¹⁶⁷ Για τις Φαρές/Καλο(μ)μάτα/Καλαμάτα, δεσ: Δίκαιος Βαγιακάκος, *Το τοπωνύμιον Καλαμάτα, Πελοποννησιακά* 19 (1991-1992), 265-285.

¹⁶⁸ Για την ονομασία Βουλκάνο δεσ πιο πάνω Κ1.Ι.γ, και κυρίως: Αναγνωστάκης, *Ιστοριογεωγραφικές Σημειώσεις*, 69-79.

¹⁶⁹ Για τη μετονομασία της Κυπαρισσίας σε Αρκαδία, δεσ: Αναγνωστάκης, *Παράκτιοι Οικισμοί Μεσσηνίας*, 141-142 και αναλυτικά: Δίκαιος Βαγιακάκος, *Κυπαρισσίας ονοματολογικά. Α': Κυπαρισσία-Αρκαδία-Αρκα-*

του *εις πάσας τάς κωμοπόλεις* και την κατήχηση του στα πλήθη τα οποία οδήγησε και πάλι στον δρόμο της Εκκλησίας (εικ. 33).

Μια πηγή γραμμένη τον 12ο αιώνα και αναφερόμενη τηλεγραφικά σε γεγονότα του 10ου αιώνα μπορεί πολύ δύσκολα να θεωρηθεί ενδεικτική και αξιόπιστη για την κατάσταση που επικρατούσε στη Μεσσηνία τον 7ο και 8ο αιώνα. Στο *Βίο του Νίκωνα* βλέπουμε μια διαφορετική Μεσσηνία του 10ου-12ου αι.· εκτός από την Κορώνη και τη Μεθώνη οι τρεις άλλοι οικισμοί που αναφέρονται παρά την αρχαιότητα τους φέρουν νέα ονόματα που μαρτυρούνται για πρώτη φορά στην βυζαντινή γραμματεία στο κείμενο αυτό. Η Μεσσήνη, που πλέον ονομάζεται Βουλκάνο (Βουρκάνο) θεωρείται ακόμη οικισμός άξιος λόγου, μολονότι έχει χαθεί ακόμη και η ανάμνηση της αρχαίας ονομασίας. Η Καλομάτα εμφανίζεται επίσης να αντικαθιστά τις Φαρές, και να αποκτά ρόλο στα μεσσηνιακά πράγματα που ποτέ στο παρελθόν δεν είχε προηγούμενος στην ίδια θέση οικισμός. Και η Αρκαδία, η νέα ονομασία του οικισμού της Κυπαρισσίας, εμφανίζεται για πρώτη φορά, γεγονός που έχει ερμηνευτεί ως ένδειξη της μετοίκησης στα δυτικά παράλια της Μεσσηνίας πληθυσμών από την Αρκαδία υπό την απειλή των «εισβολέων» του 7ου-8ου αιώνα.¹⁷⁰

Το κείμενο του *Βίου του Νίκωνα* εκτός από ιστορικές και πραγματολογικές πληροφορίες που περιέχει αποτελεί και το ίδιο μια ιστορική απόδειξη της μεσοβυζαντινής προσπάθειας πολιτικής αναδιοργάνωσης του χώρου και ιδεολογικής ανασηματοδότησης του παρελθόντος.¹⁷¹

Όλες αυτές οι εξελίξεις είναι γνωστές και από άλλες πηγές που θα ακολουθήσουν τον Βίο του Νίκωνος και απεικονίζουν τις νέες ιεραρχήσεις στην περιοχή της Μεσσηνίας άμεσα συνδεδεμένες και με τις ευρύτερες εξελίξεις στην Πελοπόννησο.¹⁷² Μαζί με αυτές γνωρίζουμε με βεβαιότητα ότι στα μεσοβυζαντινά χρόνια η εκκλησιαστική διοίκηση πλέον έχει αναδιοργανωθεί σε όλην την περιοχή με βασικές επισκοπές τη Μεθώνη και την Κορώνη (εικ. 28).¹⁷³ Ενώ και η συστηματική γλωσσολογική μελέτη των τοπωνυμίων της περιοχής φανερώνει μια νέα κατάσταση όπου πολυάριθμοι οικισμοί κυρίως στο εσωτερικό της Μεσσηνίας φέρουν πλέον ξεκάθαρα σλαβικά ονόματα.¹⁷⁴

Το ερώτημα όμως που υπογραμμίζει τα τεράστια κενά που έχουμε στην κατανόηση

διά, *Πρακτικά Β' Τοπικού Συνεδρίου Μεσσηνιακών Σπουδών, Κυπαρισσία 27-29 Νοεμβρίου 1982*, Αθήνα 1984, 269-289.

¹⁷⁰ Ο.π.

¹⁷¹ Μαρία Παπαδάκη, *Exploring Ecclesiastical Landscapes: Holy Men in the Peloponnese During the Middle Byzantine Period and their Role in the Formation of Religious Landscapes in the Region*, στο: Maximilian Lau, Caterina Franchi, και Morgan Di Rodi (επιμ.), *Landscapes of Power: Selected Papers from the XV Oxford University Byzantine Society International Graduate Conference*, Oxford 2014, 143-158.

¹⁷² Συνολικότερη και πιο πρόσφατη ανάλυση όλων των πηγών ιδίως για τη δυτική Πελοπόννησο στο: Λαμπροπούλου και Μουτζάλη, *Αναίρεση μιας μαρτυρίας*.

¹⁷³ Παναγιώτης Γιαννόπουλος, *Metropoles du Peloponnese mesobyzantin: un souvenir des invasions avares*, *Byzantion* 63 (1993), 388-400· Komatina, *Metropolis of Patras and Athens*, 32-38.

¹⁷⁴ Max Vasmer, *Die Slaven in Griechenland*, *Λειψία* 1970², 160-164· Φαίδων Μαλιγκούδης, *Observations concerning the Slavonic toponymy of the Peloponnese*, *Cyrrillomethodianum* 7 (1983), 99-111.

ακόμη και της βασικής ιστορικής εξέλιξης της πρωτοβυζαντινής Πελοποννήσου γενικά, αλλά και της Μεσσηνίας ειδικότερα είναι ότι δεν γνωρίζουμε ούτε το πότε, ούτε και τις λεπτομέρειες του πως επισυμβαίνουν όλες οι παραπάνω αλλαγές σε ένα τεράστιο χρονικό διάστημα τεσσάρων περίπου αιώνων, από τα τέλη του 6ου μέχρι τον 10ο αιώνα. Η εξάντληση των κειμενικών πηγών που θα μπορούσαν να προσφέρουν κάποιας μορφής απαντήσεις αφήνει ως μόνη πιθανότητα πληρέστερης κατανόησης την αρχαιολογική μαρτυρία, όπως θα δούμε και στην επόμενη ενότητα.

Ε. Συμπεράσματα και προεκτάσεις της ιστορικής έρευνας για την πρωτοβυζαντινή Μεσσηνία

Συμπερασματικά και χρησιμοποιώντας εξαντλητικά τις περιορισμένες ιστορικές πληροφορίες για την πρωτοβυζαντινή Μεσσηνία που συγκεντρώσαμε παραπάνω θα μπορούσαμε να διατυπώσουμε μερικές πρώτες γενικότερες ιδέες.

Το δίκτυο των βασικών οικισμών της περιοχής για το μεγαλύτερο διάστημα που εξετάζουμε δηλαδή από τον 4ο μέχρι και τον 7ο αιώνα μ.Χ. παραμένει ουσιαστικά το ίδιο. Τα γνωστά μεσσηνιακά κέντρα ήδη από την κλασική και ελληνιστική αρχαιότητα: η Μεσσήνη, οι Φαρές, η Κορώνη, η Μεθώνη και η Κυπαρισσία, εμφανίζονται σταθερά ως τα κέντρα της υστερορωμαϊκής και πρωτοβυζαντινής Μεσσηνίας (εικ. 27).

Αυτό που αλλάζει είναι κυρίως η εσωτερική ιεράρχηση των οικισμών, των περιοχών στις οποίες αυτοί αντιστοιχούν αλλά και των οδικών δικτύων. Ο ρόλος των λιμανιών, ιδίως αυτών που ανοίγονται στο Ιόνιο, μοιάζει να γίνεται διαρκώς πιο σημαντικός, ενώ η σημασία των μεσόγειων θέσεων που στα ρωμαϊκά χρόνια αποτελούσαν και τους βασικούς πυρήνες της παραγωγής πλούτου και εξασφάλισης της δύναμης για τις τοπικές ανώτερες τάξεις υποβαθμίζεται. Η υπόθεση αυτή ελέγχεται βέβαια, καθώς εδράζεται κυρίως σε πηγές που προέρχονται από τα μακρινά κέντρα της αυτοκρατορίας, για τα οποία οι παραθαλάσσιοι ναυτικοί σταθμοί όπως η Μεθώνη είχαν πολύ μεγαλύτερη ορατότητα από εσωτερικές θέσεις όπως η Μεσσήνη. Από την άλλη πλευρά δεν θα μπορούσαμε εύκολα να αγνοήσουμε τις πηγές αυτές, ιδίως όταν πρόκειται για επαναλαμβανόμενες αναφορές σε βάθος χρόνου.

Η ιεράρχηση αυτή αντικατοπτρίζεται και στις λιγοστές πληροφορίες που έχουμε για την καλλιέργεια της μεσσηνιακής γης κατά τους πρωτοβυζαντινούς αιώνες. Οι πεδιάδες δυτικά από τα όρη της Κυπαρισσίας μολονότι λιγότερο γόνιμες και χειρότερα ποτιζόμενες σε σύγκριση με την κεντρική μεσσηνιακή πεδιάδα, φαίνεται ότι ήδη από τον 4ο αιώνα γίνονται αντικείμενο πιο συστηματικής εκμετάλλευσης και οργάνωσης της εργασίας. Το δίκτυο των μικρών αγροτικών οικισμών στην περιοχή αυτή, αλλά και η ύπαρξη πιθανότατα ρωμαϊκών αγρεπαύλεων, όπως έδειξε και η επιφανειακή έρευνα, που θα δούμε αναλυτικότερα στο επόμενο κεφάλαιο, μαρτυρά ακριβώς αυτό το μοτίβο συστηματικής εκμετάλλευσης.¹⁷⁵ Το

¹⁷⁵ Δες γενικότερα για τη Μεσσηνία: Susan Alcock, *Liberation and Conquest: Hellenistic and Roman Messenia*,

πλεονέκτημα της περιοχής είναι ακριβώς ότι βρίσκεται σε άμεση επαφή με τα λιμάνια της Μεθώνης, της Πυλίας και της Κυπαρισσίας τα οποία βρίσκονται αρμονικά ενταγμένα στο εμπόριο μεγάλων αποστάσεων που διεξάγεται ανάμεσα στο ανατολικό και το δυτικό τμήμα του ρωμαϊκού κράτους.

Αυτή η μετατόπιση του κέντρου βάρους έκανε και το αρχαίο οδικό δίκτυο της Πελοποννήσου που εξυπηρετούσε το τοπικό εμπόριο και τις επικοινωνίες, να χάσει και αυτό κατ' αναλογία τμήμα της σημασίας του, καθώς ολοένα και περισσότερο οι θαλάσσιοι οδοί εξυπηρετούσαν και τις τοπικές ανάγκες. Ως αποτέλεσμα θα μπορούσαμε να διακρίνουμε μια ομάδα παραθαλάσσιων οικισμών σε όλη ουσιαστικά την Πελοπόννησο κατανεμημένους σε δακτύλιο στα παράλια και οι οποίοι είχαν εύκολη επικοινωνία ανάμεσα τους, τόσο σε αγαθά, όσο ίσως και σε επίπεδο ιδεών και ανταλλαγών, όπως είδαμε στην περίπτωση του εκχριστιανισμού της περιοχής από τον 4ο αιώνα.

Ο μεσσηνιακός χώρος, που καλύπτει ουσιαστικά το νοτιότερο μισό της δυτικής παράλιας πλευράς της Πελοποννήσου κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο μπορεί να κατανοηθεί καλύτερα τοποθετημένος σε δύο βασικά γεωγραφικές ενότητες. Η πρώτη είναι ο άξονας των δυτικών παραλιών της Πελοποννήσου, αλλά και της Δυτικής Ελλάδας συνολικότερα (εικ. 31). Η Μεσσηνία όπως μαρτυρούν οι πηγές, αλλά και τα υλικά κατάλοιπα, έχει ήδη υποστηριχθεί ότι αποτελεί μια ενότητα με την υπόλοιπη δυτική Πελοπόννησο, χωρισμένη λόγω της γεωγραφίας της πελοποννησιακής γης από το ανατολικό τμήμα.¹⁷⁶

Αυτό όμως που προκύπτει επιπλέον με επιμονή στις σχετικές πηγές είναι η ενότητα της περιοχής με τη νότια Ιταλία και τη Σικελία. Η θαλάσσια επικοινωνία επιτρέπει ανεμπόδιστα εύκολη πρόσβαση από το Ιόνιο πέλαγος και μέχρι τη θάλασσα της Σικελίας και υπερβαίνει τις διαχωριστικές γραμμές που έχουμε εμείς κατά νου σήμερα ακολουθώντας τα εθνικά σύνορα.¹⁷⁷ Άνθρωποι και εμπορεύματα κινούνται με ευχέρεια, και μεγάλο κομμάτι της νομισματικής κυκλοφορίας της πρωτοβυζαντινής Μεσσηνίας καθορίζεται όπως θα δούμε και στη συνέχεια από τις κοπές που γίνονται πέρα από το Ιόνιο, στη Δύση και ιδιαίτερα στη Σικελία (εικ. 32).¹⁷⁸

Για το ίδιο το εσωτερικό της πρωτοβυζαντινής Μεσσηνίας οι πληροφορίες είναι φειδωλές. Οι κοινωνικές και οικονομικές δομές στην περιοχή από τον 4ο μέχρι και τον 6ο αιώνα, μοιάζουν να ακολουθούν τις γενικότερες εξελίξεις των περιοχών της Πελοποννήσου για τις οποίες γνωρίζουμε περισσότερα. Ενώ και η πιθανή κατάρρευση από τις αρχές του 7ου αιώ-

στο: Jack Davis (επιμ.), *Sandy Pylos: an archaeological history from Nestor to Navarino*, Πρίνστον 2008², 179-205.

¹⁷⁶ Άννα Λαμπροπούλου, *Le Péloponnese occidentale a l'époque protobyzantine (IVe-VIIe siècles)*. *Problemes de géographie historique d'un espace a reconsidérer*, στο: Klaus Belke κ.ά. (επιμ.), *Byzanz als Raum zu Methoden und Inhalten der Historischen Geographie des Östlichen Mittelerraumes*, Βιέννη 2000, 95-114, αλλά και συνολικότερα η προσέγγιση στα κείμενα του συνεδρίου *Πρωτοβυζαντινή Μεσσηνή και Ολυμπία* σε επιμέλεια Πέτρου Θέμελη και Βούλας Κόντη.

¹⁷⁷ Νίκος Πιέρρος, *Περί των δύο γραμμών ναυσιπλοΐας Δυτικής Πελοποννήσου – Σικελίας στην αρχαιότητα*, στο: *Πρακτικά Δ' Τοπικού Συνεδρίου Μεσσηνιακών Σπουδών, Καλαμάτα 8-11 Οκτωβρίου 2010*, Πελοποννησιακά Παράρτημα 31 (2014), 265-282.

¹⁷⁸ Σιδηρόπουλος, *Νομισματική κυκλοφορία στη Μεσσηνή*, 99-124.

να, όποια μορφή και αν είχε αυτή, αντιστοιχεί πλήρως σε ό,τι συμβαίνει και στην υπόλοιπη Πελοπόννησο, οπότε η γνώση μας μπορεί να συμπληρωθεί από τέτοιες συγκρίσεις.

Το ήδη καθιερωμένο μοτίβο των κεντρικών παραθαλάσσιων οικισμών σε αντιδιαστολή με τους σχετικά υποβαθμισμένους μεσόγειους που είχε ήδη αναπτυχθεί κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο φαίνεται ότι μπορεί να βοηθήσει να κατανοήσουμε καλύτερα και την εξέλιξη των οικισμών από τον 7ο αιώνα και μετά, και την «καταστροφική» παρουσία των Σλάβων. Είναι γνωστό στη σχετική βιβλιογραφία ότι αντίθετα με άλλες περιοχές της Βαλκανικής όπου η κατάρρευση της διοίκησης και η εγκατάσταση των νέων μη-ρωμαϊκών φύλων οδήγησε τους ρωμαϊκούς πληθυσμούς στη δημιουργία οχυρωμένων κάστρων σε ορεινές και δύσπρόσιτες θέσεις,¹⁷⁹ στην Πελοπόννησο οι αντίστοιχοι οικισμοί «καταφυγής» είναι παραθαλάσσιοι, όπως το Τηγάνι στη Μάνη, η Μονεμβασία στη Λακωνία ή τα μικρά νησιά έξω από την Αργολίδα. Δεν θα μπορούσαμε λοιπόν να αποκλείσουμε ότι η «ερήμωση» του εσωτερικού της Πελοποννήσου όπως παρουσιάζεται στις μεταγενέστερες του 7ου αιώνα πηγές συνδέεται όχι μόνο με την παρουσία «εισβολέων» αλλά περισσότερο με μια διαδικασία αλλαγής στόχευσης της μεσσηνιακής, αλλά και γενικότερα πελοποννησιακής, οικονομίας που έχει ξεκινήσει ήδη από τους πρώτους πρωτοβυζαντινούς αιώνες. Η διερεύνηση αυτή ξεφεύγει από τους στόχους της παρούσας μελέτης, αλλά σε κάθε περίπτωση αποτελεί μια ενδιαφέρουσα προοπτική για μελλοντική έρευνα.

Οφείλει κανείς να υπογραμμίσει τη μεγάλη αναντιστοιχία στην ποιότητα και την ποσότητα των πηγών που απασχολούνται με τη Μεσσηνία και τα μεσσηνιακά ζητήματα, σε σχέση με τη διαφαινόμενη σημασία της περιοχής στα συνολικότερα δίκτυα του πρωτοβυζαντινού κράτους. Η απλή σκέψη ότι από τη νοτιοδυτική αυτή απόληξη της Βαλκανικής περνούσαν ουσιαστικά όλοι οι ταξιδιώτες που κινούνταν μέσω των θαλάσσιων οδών ανάμεσα στα δύο τμήματα της αυτοκρατορίας για αιώνες, δίνει έστω και υπαινικτικά μια τάξη μεγέθους για το ρόλο που έπαιξε αυτή η σχετικά άγνωστη επαρχία του Βυζαντινού κράτους.

Η σύντομη αλλά σε μεγάλο βαθμό εξαντλητική αυτή προσέγγιση των ιστορικών μαρτυριών για την πρωτοβυζαντινή Μεσσηνία πέρα από το να αποτελεί απαραίτητο υπόβαθρο για την κατανόηση της κοινωνίας της περιόδου στην περιοχή και την αξιοποίηση των αρχαιολογικών καταλοίπων ως επιπλέον ιστορικών πληροφοριών, ενέχει και το σπέρμα μιας σειράς ερωτημάτων που μπορούν να διευρύνουν την προβληματική μας.

Μια κατεύθυνση επέκτασης των ερωτημάτων της έρευνας θα μπορούσε να είναι σε αναφορά με τον πραγματικό ρόλο του χριστιανισμού στην περιοχή κατά τον 4ο και 5ο αιώνα και την ισχύ των αρχαίων θρησκειών στα ιερά και στα μνημεία της περιοχής. Όταν επιχειρούμε να εξετάσουμε την εκκλησιαστική ιστορία των πρώιμων αυτών χρόνων, όπως δοκιμάσαμε στις προηγούμενες σελίδες, δεν πρέπει να ξεχνάμε το ερώτημα κατά πόσο σημαντικές ή πόσο μεγάλες ήταν πραγματικά οι χριστιανικές κοινότητες αυτές. Το ερώτημα

¹⁷⁹ Archibald Dunn, *The transition from polis to kastron in the Balkans (III-VII cc.): general and regional perspectives*, *BMGs* 18 (1994), 60-81.

αυτό δύσκολα απαντιέται, σύμφωνα με γενικόλογους υπολογισμούς σε άλλες περιοχές της αυτοκρατορίας όπως στην Αίγυπτο υποστηρίζεται ότι τον 4ο αι. λιγότερο από το 20% του πληθυσμού ήταν χριστιανοί, ενώ τις αρχές του 5ου αι. το ποσοστό αυτό μπορεί και να είχε φτάσει το 80%.¹⁸⁰ Ενώ για τη Ρώμη οι αντίστοιχοι αριθμοί υπολογίζονται αρκετά μικρότεροι.¹⁸¹ Έτσι και για την Πελοπόννησο, μολονότι δεν μπορούμε να έχουμε εικόνα για αριθμούς και ποσοστά, έχει υποστηριχθεί με διάφορες ευκαιρίες ότι ο χριστιανισμός διαδόθηκε αργά και ότι πληθυσμοί σε πόλεις και ύπαιθρο διατήρησαν την παλαιά πατροπαράδοτη θρησκεία αρκετά μετά το 324.¹⁸² Η παραδοχή αυτή ήδη οδηγεί σε ερωτήματα αναφορικά με την αξία και την εγκυρότητα της συνολικότερης ανάλυσης για την ιστορία των πρώιμων αυτών αιώνων, αλλά και τους αποκλεισμούς που οι πηγές επιβάλλουν.

Μια δεύτερη και πολύ διαφορετική πιθανή αναδιάταξη των ερευνητικών στόχων θα μπορούσε να συσχετιστεί με την περιοχή της δυτικής Πελοποννήσου, που μοιάζει να μοιράζεται κάποια κοινά χαρακτηριστικά με τις απέναντι ακτές, όπως ήδη σημειώσαμε. Οι ίδιες οι πηγές πέρα από την περιγραφή της γεωγραφικής συνάφειας υποδηλώνουν μια πολυεπίπεδη σχέση.

Ενδεικτικά και μόνο, για τη σχέση της Πελοποννησιακής Μεσσήνης με τη Σικελική Μεσσήνη, εντοπίζεται μια ενδιαφέρουσα αναφορά στο *Πασχάλιο Χρονικό* των αρχών του 7ου αιώνα. Στο κείμενο, σε ένα γεωγραφικό κατάλογο που απαριθμούνται οι πόλεις της οικουμένης με βάση τη διαίρεση τους σε κλίματα, στο πέμπτο κλίμα αναφέρεται και στη σικελίας Μεσσήνη.¹⁸³ Η πηγή του μπορεί να είναι προγενέστερη αλλά όχι πολύ παλαιότερη καθώς η διαίρεση σε κλίματα – κάτι αντίστοιχο με ζώνες χρονικές βάσει της ηλιακής κίνησης – ακολουθεί τη γεωγραφική θεωρία όπως αυτή διαμορφώθηκε κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο, ιδίως από τον Κοσμά τον Ινδικοπλεύστη.¹⁸⁴ Οπότε η αναφορά στο πέμπτο κλίμα, όπου γεωγραφικά τοποθετείται και η πελοποννησιακή Μεσσήνη, είναι επαρκώς προσεκτική δηλώνοντας το επίθετο της σικελικής ομωνύμου πόλεως, υπονοώντας γνώση της πιθανής σύγχυσης από τον συγγραφέα. Στον κατάλογο άλλωστε του Χρονικού αυτού, είναι συχνή η χρήση και δεύτερου γεωγραφικού προσδιορισμού για πόλεις που μοιράζονται το ίδιο όνομα. Μια διάκριση που συχνά συναντάμε και σε άλλα ιστορικά πρωτοβυζαντινά κείμενα όπως λ.χ. στην αφήγηση του Προκοπίου περί των Πολέμων, όπου αναφερόμενος στην εκστρατεία στη νότια Ιταλία ο Βελισάριος φτάνει επί τῆ Σικελίας Μεσσήνη.¹⁸⁵

Επιπλέον ήδη από τα τέλη του 18ου αιώνα η έρευνα για τη θρησκευτική ιστορία είχε επισημάνει τη συχνή δυσκολία στην αναγνώριση ανάμεσα στις διαφορετικές Μεσσήνες, κυ-

¹⁸⁰ Roger Bagnall, *Egypt in Late Antiquity*, Πρίνστον 1993, 280-281.

¹⁸¹ R. MacMullen, *The Second Church: Popular Christianity, A.D. 200-400*, Ατλάντα 2009, 113.

¹⁸² Timothy Gregory, The Survival of Paganism in Christian Greece: A Critical Essay, *The American Journal of Philology* 107 (1986), 229-242. Laurence Foschia, The Preservation, Restoration, and (Re)Construction of Pagan Cult Places in Late Antiquity, with Particular Attention to Mainland Greece (Fourth-Fifth Centuries), *JLA* 2 (2009), 209-223.

¹⁸³ Πασχάλιον Χρονικό, 63.

¹⁸⁴ Ernst Honigmann, *Die sieben Klimata und die Πόλεις Επίσημοι: eine Untersuchung zur Geschichte der Geographie und Astrologie im Altertum und Mittelalter*, Χαϊδελβέργη 1929, 81-92.

¹⁸⁵ Προκόπιος, *Περί Πολέμων*, vii.28.18

ρίως την αχαϊκή και τη σικελική.¹⁸⁶ Έτσι προκειμένου να εξετάσει κανείς πιο διεξοδικά τα εκκλησιαστικά της Μεσσήνης οφείλει να εξερευνήσει περισσότερο την πιθανότητα πληροφορίες για την πρωτοχριστιανική Μεσσήνη της Μεσσηνίας συνολικότερα να κρύβονται πίσω από γεγονότα και αφηγήσεις που συνδέθηκαν με τη Μεσίνα της Σικελίας (Μεσσήνη/Μεσάνα) και σώζονται κυρίως σε λατινικό γλωσσικό περιβάλλον.¹⁸⁷ Ενώ το ίδιο πρόβλημα ισχύει και αντίστροφα για τους ερευνητές της σικελικής Μεσσήνης.¹⁸⁸

Ανάλογες συνδέσεις, επαφές και συγχύσεις φαίνεται ότι συνεχίζονται και κατά την περίοδο των «Σκοτεινών Αιώνων», με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα τις πληροφορίες προερχόμενες κυρίως από το *Χρονικό της Μονεμβασίας* για πελοποννησιακούς πληθυσμούς που μετοίκησαν τον 7ο αιώνα στην Ιταλία, όπως οι Λάκωνες στη Δέμμενα, ή οι κάτοικοι της Πάτρας στο Ρήγιο.¹⁸⁹ Ίσως το πιο ενδιαφέρον παραδείγματα αυτής της επαφής είναι το κείμενο του Επιταφίου του Αθανασίου Μεθώνης γραμμένο από τον επίσκοπο Άργους Πέτρο τον 9ο πιθανότατα αιώνα. Ο Αθανάσιος γεννημένος στη Σικελία εκτοπισμένος από τις Αραβικές επιδρομές κινείται στον χώρο μεταξύ Σικελίας και δυτικής Πελοποννήσου, αρχικά εγκαθίσταται στην Πάτρα και στη συνέχεια αναλαμβάνει στις πρώτες δεκαετίες του 9ου αι. επίσκοπος στη Μεθώνη.¹⁹⁰ Περισσότερα στοιχεία φαίνεται ότι απομένουν να εντοπιστούν στο πλαίσιο συστηματικότερων μελετών στο μέλλον συνολικότερα για την Πελοπόννησο, όπως δείχνει η πρόσφατη ανακάλυψη επιτύμβιας επιγραφής από το Άργος που προέρχεται από το μνημείο του Πέτρου επισκόπου Κεφαλοδίου (πρόκειται για την Céfalu στη Σικελία).¹⁹¹

Στον αντίποδα των πιο μακρινών αυτών ερωτημάτων βρίσκονται τα ζητήματα αναφορικά με την αρχαιολογία της περιοχής της Μεσσηνίας και της συνάρθρωσης τους με τις ιστορικές εξελίξεις που μόλις εξετάσαμε. Αυτά αποτελούν το θέμα της επόμενης ενότητας.

¹⁸⁶ Francois-Jean-Gabriel La Porte du Theil, Appendice au mémoire precedent, ou dissertation sur l'état de l'Église de Messine dans la hiérarchie catholique jusqu'au treizième siècle, *Mémoires de l'Institut National des Sciences et Arts. Littérature et Beaux Arts* 4 (Vendémiaire, an XI [Σεπτέμβριος 1802]), 338-339.

¹⁸⁷ Francesco Lanzoni, *Le Diocesi d'Italia dalle origini al principio del secolo VII (AD 604)*, Φαέντσα 1927, 614-616.

¹⁸⁸ Guy Philippart, L'hagiographie sicilienne dans le cadre de l'hagiographie de l'Occident, στο: Rossana Barcellona και Salvatore Pricoco (επιμ.), *La Sicilia nella tarda antichità e nell'alto medioevo Religion e società: Atti del convegno di studi, Catania-Paternò, 24-27 settembre 1997*, Κατάντζαρο 1999, 167-178.

¹⁸⁹ Άννα Λαμπροπούλου και Αφέντρα Μουτζαλη, Η μετοικία των κατοίκων της Πάτρας στο Ρήγιο της Καλαβρίας (τέλη 6ου-αρχές 9ου αι.): Η αναίρεση μιας μαρτυρίας, στο: Αθανάσιος Ριζάκης (επιμ.), *Αχαΐα και Νότιος Ιταλία: επικοινωνία, ανταλλαγές και σχέσεις από την αρχαιότητα ως σήμερα*, Athens 2011, 238-271· Ewald Kislinger, *Regionalgeschichte als Quellenproblem: die Chronik von Monembasia und das sizilianische Demenna: eine historisch-topographische Studie*, Βιέννη 2001· Peter Charanis, On the Question of the Hellenization of Sicily and Southern Italy During the Middle Ages, *AHR* 52 (1946), 74-86.

¹⁹⁰ Κωνσταντίνος Κυριακόπουλος, *Άγιου Πέτρου Έπισκόπου Άργους Βίος Και Λόγοι. Εισαγωγή, Κείμενον, Μετάφρασις, Σχόλια.*, Αθήνα 1976· συστηματικότερη ανάγνωση και χρονολόγηση του κειμένου από τον Carmelo Crimi, L'Epitafio di Atanasio di Metone' (BHG 196) di Pietro vescovo d'Argo. Note al testo e all'interpretazione, στο: Giuseppe Spadaro, Caterina Carpinato, και Katherina Papatheu (επιμ.), *Alpheios: rapporti storici e letterari fra Sicilia e Grecia (IX-XIX sec.)*, Caltanissetta 1998, 63-93, και του ίδιου, Rileggendo l'Epitafio di Atanasio, vescovo di Metone, di Pietro d'Argo (BHG 196), στο: Simona Modeo, Marina Congiu, και Luigi Santagati (επιμ.), *La Sicilia del IX secolo tra bizantini e musulmani: atti del IX Convegno di studi*, Καλτανισσέτα 2013, 183-193.

¹⁹¹ Κωνσταντίνα Γερόλυμου, Δύο νέες επιγραφές από το Άργος, *HOPOS* 13 (1999), 51-56, όπου η επιγραφή χρονολογείται στον 6ο αι.· ο Φεσέλ πειστικά προτείνει ότι η επιγραφή πρέπει να χρονολογηθεί υστερότερα, ίσως τον 8ο ή 9ο αι.: Denis Feissel, *Chroniques d'épigraphie byzantine: 1987-2004*, Παρίσι 2006, 10, αρ. 29.

III. ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ ΤΗΣ ΠΡΩΤΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ

A. Γενικά χαρακτηριστικά της αρχαιολογικής έρευνας στην πρωτοβυζαντινή Μεσσηνία

Στην ενότητα αυτή επιχειρούμε να συγκεντρώσουμε συνοπτικά τις πληροφορίες για τα γνωστά και δημοσιευμένα πρωτοβυζαντινά αρχαιολογικά κατάλοιπα της περιοχής της Μεσσηνίας. Θα επιμείνουμε στο πώς μπορούν να πλαισιώσουν την καλύτερη κατανόηση της ιστορικής εξέλιξης της περιοχής κατά τους πρωτοβυζαντινούς αιώνες.

Η αρχαιολογία της πρωτοβυζαντινής Μεσσηνίας βρίσκεται σε πρώιμο στάδιο ανάπτυξης. Ξεχωρίζουν τέσσερις πρωτοβουλίες αρκετά διαφορετικές μεταξύ τους. Πρώτα η δραστηριότητα της νεοϊδρυθείσας 26ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων με έδρα την Καλαμάτα που σήμανε μια πιο συστηματική φροντίδα για τα τοπικά βυζαντινά μνημεία, αλλά και νέες σχετικές έρευνες.¹⁹² Παράλληλα συνεχίζεται η συστηματική ανασκαφή της αρχαίας Μεσσήνης που συγκεντρώνει πάνω της σταθερά το ενδιαφέρον για τις βυζαντινές αρχαιότητες που αποκαλύπτονται. Ένας άλλος σημαντικός πυρήνας βρίσκεται στο Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών όπου στο Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών εδώ και χρόνια αποδελτιώνει αρχαιολογικές και ιστορικές πληροφορίες για τη Μεσσηνία και την Πελοπόννησο συνολικότερα. Τέλος οι ανασκαφές και επιφανειακές έρευνες της Αμερικάνικης Σχολής της Αθήνας στην Πυλία και αλλού στη Μεσσηνία έχουν συμβάλει αποφασιστικά στην εισαγωγή νέων εργαλείων στην αρχαιολογική κατανόηση της πρωτοβυζαντινής περιόδου. Αυτές οι διαφορετικής ταχύτητας πρωτοβουλίες καλύπτουν μεγάλο εύρος της αρχαιολογικής διερεύνησης της Μεσσηνίας, και πρέπει να συνδυαστούν με το πλήθος αποσπασματικών πληροφοριών που εντοπίζονται σε τοπικά περιοδικά, ανασκαφικά χρονικά και περιστασιακές αναφορές.

Παρά τις αποσπασματικές μέχρι σήμερα προσπάθειες να τεθεί ένα πλαίσιο για τη μελέτη της πρωτοβυζαντινής Μεσσηνίας, η πρόκληση οργάνωσης του υλικού είναι ακόμη σήμερα ανοιχτή.¹⁹³ Εδώ επιλέγουμε να εκθέσουμε το ήδη δημοσιευμένο υλικό οργανωμένο γεωγραφικά ανά τις ιστορικές επαρχίες της Μεσσηνίας. Οι επαρχίες αυτές που στην τελευταία αναδιοργάνωση της τοπικής διοίκησης έχουν πλέον καταργηθεί είναι σε σειρά και

¹⁹² Εντωμεταξύ η 26η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων από τον Δεκέμβριο του 2014 συγχωνεύθηκε με την αντίστοιχη ΔΗ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων στη νέα Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας.

¹⁹³ Φώτης Λίτσας, Προβληματισμοί για μια ιστορική προσέγγιση της παλαιοχριστιανικής Μεσσηνίας, στο: *Πρακτικά του Γ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*, τ. 2, Αθήνα 1987, 305-321· Ευγενία Χαλκιά, Παλαιοχριστιανική Μεσσηνία. Αρχαιολογικά δεδομένα, στο: *Χριστιανική Μεσσηνία: Μνημεία και Ιστορία της Ιεράς Μητρόπολης Μεσσηνίας*, Αθήνα 2010, 79-112· Μιχάλης Κάππας, Η Εκκλησιαστική Αρχιτεκτονική στη Μεσσηνία, 7ος-12ος αιώνας, στο: *Χριστιανική Μεσσηνία: Μνημεία και Ιστορία της Ιεράς Μητρόπολης Μεσσηνίας*, Αθήνα 2010, 147-188.

κατά τη φορά του ρολογιού: Καλαμάτας, Πυλίας, Τριφυλλίας, και Μεσσήνης. Η γεωγραφική αυτή οργάνωση προσφέρεται για μια σχετικά «αντικειμενική» παρουσίαση του υλικού. Οι προτεινόμενες χρονολογήσεις των μνημείων και των αρχαιολογικών καταλοίπων από την άλλη, τις οποίες ακολουθούμε και εδώ, είναι συχνά εξαιρετικά επισφαλείς και ανοιχτές για επανακαθορισμό.

Αναφορικά με τη φύση των δημοσιεύσεων που καλύπτουν το πρωτοβυζαντινό αρχαιολογικό υλικό της Μεσσηνίας, παρατηρούμε ότι πέρα από τις λίγες σχετικά δημοσιεύσεις ανασκαφών, η περιοχή καλύπτεται ή περιλαμβάνεται σε μεγάλο αριθμό περιγραφικών καταλόγων (*gazetteers*), ενδεικτικό του πρώιμου σταδίου στο οποίο βρίσκεται και η έρευνα. Πληροφορίες και καταγραφές των πρωτοβυζαντινών μνημείων της Μεσσηνίας εντοπίζονται: πρώτα απ' όλα στην υποδειγματική για το 1930 μελέτη της αρχαίας τοπογραφίας της Μεσσηνίας από τον Ματίας Νατάν Βαλμίν (*Mattias Natan Valmin*),¹⁹⁴ στα δελτία τεκμηρίωσης για την Πελοπόννησο της Αβραμέα,¹⁹⁵ στον κατάλογο παλαιοχριστιανικών ψηφιδωτών δαπέδων της Ασημακοπούλου-Ατζακά,¹⁹⁶ στον κατάλογο της διατριβής για τη θεία λειτουργία και την αρχιτεκτονική του Ιωάννη Βαραλή,¹⁹⁷ στον αντίστοιχο της διατριβής του Γουίλιαμ Κάραχερ (*William Caraher*) για τις παλαιοχριστιανικές εκκλησίες της Ελλάδας,¹⁹⁸ στον κατάλογο μνημείων της Πελοποννήσου της Σουϊτμαν¹⁹⁹ και στον κατάλογο παράκτιων θέσεων και μνημείων της Μεσσηνίας του Αναγνωστάκη.²⁰⁰

Στην καταγραφή που ακολουθεί θα επιχειρήσουμε κυρίως να ενσωματώσουμε τα μνημεία εκείνα που διασώζουν κάποια στοιχεία της αρχικής αρχιτεκτονικής μορφής και λιγότερο να παραθέσουμε εξαντλητικό κατάλογο κάθε αναφοράς. Επιπλέον έχει γίνει προσπάθεια να ελεγχθούν βιβλιογραφικά αλλά και με αυτοψία αρκετές από τις θέσεις που απαριθμούνται στους σχετικούς καταλόγους. Έτσι έχουν αποκλειστεί οι περιπτώσεις θέσεων που αποδεικνύεται ότι δεν χρονολογούνται κατά την πρώτη Βυζαντινή περίοδο. Ενδεικτικά, στο Κοπανάκι Τριφυλλίας όπου η παλαιότερη βιβλιογραφία τοποθετούσε την ύπαρξη πρωτοβυζαντινής αγροικίας, η μελέτη του αρχαιολογικού υλικού απέδειξε τελικά ότι χρονολογείται

¹⁹⁴ Mattias Natan Valmin, *Études topographiques sur la Messénie ancienne*, Λοντ 1930.

¹⁹⁵ Anna Avramea, *Le Péloponnèse du IVe au VIIIe siècle: changements et persistances*, Παρίσι 1997, αρ. 198-242, και στην ελληνική μετάφραση Άννα Αβραμέα, *Η Πελοπόννησος από τον 4ο ως τον 8ο αιώνα: Αλλαγές και Συνέχειες*, (μετ. Μαργαρίτα Κρεμμυδά), Αθήνα 2012, αρ. 198-242.

¹⁹⁶ Παναγιώτα Ασημακοπούλου-Ατζακά, *Σύνταγμα των παλαιοχριστιανικών ψηφιδωτών δαπέδων της Ελλάδος*, τ. Β, Πελοπόννησος-Στερεά Ελλάδα, Θεσσαλονίκη 1987, 108-111.

¹⁹⁷ Ιωάννης Βαραλής, *Η επίδραση της θείας λειτουργίας και των ιερών ακολουθιών στην εκκλησιαστική αρχιτεκτονική του ανατολικού Ιλλυρικού (395 - 753)*, Διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης 2000, αρ. 31, 168, 185-186 και 190-191.

¹⁹⁸ William Caraher, *Church, society, and the sacred in Early Christian Greece*, Διδακτορική διατριβή, Ohio State University 2003, 487-491.

¹⁹⁹ Rebecca Sweetman, *The Christianization of the Peloponnese: The Topography and Function of Late Antique Churches*, *JLA* 3 (2010), 258-259.

²⁰⁰ Ηλίας Αναγνωστάκης, *Παράκτιοι οικισμοί της Πρωτοβυζαντινής Μεσσηνίας*, στο: Πέτρος Θέμελης και Βούλα Κόντη (επιμ.), *Πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη και Ολυμπία: Αστικός και αγροτικός χώρος στη Δυτική Πελοπόννησο. Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου, Αθήνα 29-30 Μαΐου 1998*, Αθήνα 2002, 137-160.

στον 5ο αιώνα π.Χ.²⁰¹ Για το σύνολο σχεδόν των θέσεων που αναφέρονται στη συνέχεια αναφερόμαστε στον χάρτη της πρωτοβυζαντινής Μεσσηνίας που έχει συνθέσει ο Ηλίας Αναγνωστάκης και το IBE/EIE (εικ. 27).²⁰²

Β. Επαρχία Καλαμάτας

Η επαρχία Καλαμάτας παρουσιάζει τον μικρότερο αριθμό καταγεγραμμένων αρχαιολογικών θέσεων ή μνημείων της πρωτοβυζαντινής περιόδου στη Μεσσηνία γεγονός που σχετίζεται πιθανότατα με την απουσία σημαντικών αστικών κέντρων στην περιοχή, ίσως όμως και να οφείλεται στην ελλιπή αρχαιολογική διερεύνηση, καθώς για τις Φαρές, τον οικισμό που βρισκόταν κατά την αρχαιότητα στη θέση της σημερινής πόλης γνωρίζουμε ελάχιστα. Το μόνο πρωτοβυζαντινό εκκλησιαστικό κτήριο που αναγνωρίζεται στην επαρχία Καλαμάτας βρίσκεται στο χωριό Αλαγονία στα δυτικά της Καλαμάτας, στους πρόποδες του Ταΰγετου. Εκεί η Ευγενία Χαλκιά πιθανολογεί ότι κάτω από τον μεταβυζαντινό ναό του Αγίου Σώζοντα πρέπει να προϋπήρχε παλαιοχριστιανικό μνημείο από το οποίο πιθανότατα προέρχεται η υπερμέγεθης ασίδα του ιερού ενσωματωμένη στο μεταγενέστερο εκκλησίδιο.²⁰³

Από το νοτιοανατολικό άκρο της επαρχίας στην περιοχή της μεσσηνιακής Μάνης έχει εντοπιστεί μόνο κεραμική και νομίσματα κυρίως στη θέση της αρχαίας Αβίας, απ' όπου έχει μεταφερθεί στο μουσείο Καλαμάτας λίθινη σαρκοφάγος που χρονολογείται πιθανότατα στον 3ο ή 4ο αιώνα μ.Χ.²⁰⁴

Γ. Επαρχία Πυλίας

Στο σημερινό Πεταλίδι βρισκόταν η θέση της αρχαίας, ρωμαϊκής και πρωτοβυζαντινής Κορώνης, η οποία για άγνωστους λόγους κάποια στιγμή τον 8ο ή 9ο αιώνα θα μεταφερθεί στη σημερινή της θέση, όπου προϋπήρχε η αρχαία και ρωμαϊκή Ασίνη.²⁰⁵ Από την πρωτοβυζαντινή Κορώνη/Πεταλίδι που όπως είδαμε και πιο πάνω υπήρξε έδρα επισκόπου κατά τον 4ο αιώνα, σώζονται σποραδικά κατάλοιπα με πιο σημαντικό ένα υστερορωμαϊκό και πρωτοβυ-

²⁰¹ Μια πληροφορία που αναπαράγεται και στη μη επικαιροποιημένη ελληνική έκδοση του 2012: Αβραμέα, *Πελοπόννησος: αλλαγές και συνέχειες*, αρ. 198, για την ορθή χρονολόγηση δεξ: Νικόλαος Καλτσάς, Η αρχαϊκή οικία στο Κοπανάκι Μεσσηνίας, *ΑΕ* 1983, 207-237, και Susan E. Alcock κ.ά., Pylos Regional Archaeological Project, Part VII: Historical Messenia, Geometric through Late Roman, *Hesperia* 74 (2005), 169-170.

²⁰² Αναγνωστάκης, ό.π., 159, εικ. 1.

²⁰³ Χαλκιά, *Παλαιοχριστιανική Μεσσηνία*, 87· Γεώργιος Δημητροκάλλης, *Άγνωστοι Βυζαντινοί Ναοί Ιεράς Μητρόπολης Μεσσηνίας*, τ. Β', Αθήνα 1998, 121-131.

²⁰⁴ Αβραμέα, *Πελοπόννησος: αλλαγές και συνέχειες*, αρ. 200· P. Michaud, *BCH* 94 (1970), 995, εικ. 221· William A. McDonald και G. R. Rapp (επιμ.), *The Minnesota Messenia Expedition. Reconstructing a Bronze Age Regional Environment*, Μινεάπολις 1972, 316-317.

²⁰⁵ Αβραμέα, *Πελοπόννησος: αλλαγές και συνέχειες*, αρ. 227· Αναγνωστάκης, *Παράκτιοι οικισμοί Μεσσηνίας*, 150.

ζαντινό κτίσμα μάλλον λουτρών.²⁰⁶ Από σημαντικό εκκλησιαστικό παλαιοχριστιανικό κτήριο της Κορώνης/Πεταλίδι που δεν έχει όμως ακόμη εντοπιστεί προέρχονται πιθανότατα και αρχιτεκτονικά γλυπτά χρονολογημένα στον 6ο ή στον 7ο αιώνα που συγκεντρώθηκαν στην τοπική αρχαιολογική συλλογή.²⁰⁷

Πρόσφατες ανασκαφές στην κοινότητα Δροσιά του Δήμου Πεταλιδίου και συγκεκριμένα στη θέση «Παλαιά Λουτρά» αποκάλυψαν ενδιαφέρον εκκλησιαστικό κτήριο πιθανότατα μια μονόκλιτη βασιλική που σώζει την αψίδα και το νότιο πλευρικό τοίχο.²⁰⁸ Διατηρήθηκε αποσπασματικά κατά χώρα και τμήμα της τοιχογράφησης του μνημείου. Διακρίνεται κάτω μέρος μορφής με σανδάλια και λευκό χιτώνα, που πιθανότατα απεικονίζει μάρτυρα ή απόστολο. Εξωτερικά του κτηρίου στη νότια πλευρά εντοπίστηκε ταφή που περιείχε περισσότερους του ενός νεκρούς και κτερίσματα. Από την εικόνα της τοιχογραφίας αλλά και του αργυρού ενωτίου που βρέθηκε στον τάφο, ο ναός και η χρήση του χρονολογείται από τους ανασκαφείς κατά την πρώτη βυζαντινή περίοδο.

Λίγο νοτιότερα από το Πεταλίδι στην περιοχή της κοινότητας Λογγά είχε στο παρελθόν εντοπιστεί τρίκλιτη παλαιοχριστιανική βασιλική κτισμένη στη θέση του αρχαϊκού ιερού του Απόλλωνα Κορύθου πάνω στην παραλία, γνωστή στα νεώτερα χρόνια και ως Άγιος Ανδρέας, όπου σώζοταν και τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου.²⁰⁹ Η θέση έχει πλέον καταστραφεί πλήρως χωρίς να έχει υπάρξει καμία καταγραφή της μορφής των καταλοίπων.²¹⁰

Στη θέση της μεσαιωνικής και σύγχρονης Κορώνης, κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο βρισκόταν η Ασίνη που πιθανώς υπήρξε και έδρα επισκοπής κατά τον 6ο αιώνα, όπως είδαμε.²¹¹ Από την πρώιμη αυτή φάση πριν ο οικισμός μετονομαστεί σε Κορώνη δεν σώζεται σχεδόν τίποτα, καθώς η οικοδόμηση του μεσαιωνικού κάστρου κατέστρεψε στο σύνολο τους τις προηγούμενες διαμορφώσεις. Πολλές συζητήσεις βέβαια έχει προκαλέσει ένα από τα πιο αιγιματικά βυζαντινά μνημεία της Μεσσηνίας, ο τρίκλιτος ναός της Αγίας Σοφίας, που εντοπίζεται ερειπωμένος μέσα στο βενετικό κάστρο της Κορώνης. Το μνημείο δεν έχει ποτέ μελετηθεί συστηματικά, και έτσι οι χρονολογήσεις του ποικίλλουν. Πολλοί ερευνητές

²⁰⁶ Ε. Παπακωνσταντίνου, *ΑΔ* 36 (1981) Χρονικά, 156· Α. Λαζαρίδης, *ΑΔ* 38 (1983) Χρονικά, 113· Ν. Κοκοτάκη και Γεωργία Χατζή, *ΑΔ* 41 (1986) Χρονικά, 44· Ε. Παπακωνσταντίνου, *ΑΔ* 44 (1989) Χρονικά, 108· Ευγενία Χαλκιά, *Παλαιοχριστιανική Μεσσηνία*, 94-95.

²⁰⁷ Ισίδωρος Κακούρης, Βυζαντινά γλυπτά της αρχαιολογικής συλλογής Κορώνης, *Πρακτικά Α΄ Συνεδρίου Μεσσηνιακών Σπουδών, Αθήνα 1978*, Πελοποννησιακά, Παράρτημα 5, 323-330.

²⁰⁸ Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού, Γενική Διεύθυνση Αρχαιοτήτων και Πολιτιστικής Κληρονομιάς, *2000-2010, από το ανασκαφικό έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων*, 26η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, Αθήνα 2012, 144-145.

²⁰⁹ Φρειδεरिकός Βερσάκης, Το ιερόν του Κορύθου Απόλλωνος, *ΑΔ* 2 (1916), 65-118· Ασημακοπούλου-Ατζακά, *Σύνταγμα ψηφιδωτών δαπέδων*, τ. Β, 108-109, αρ. 51· Αβραμιά, *Πελοπόννησος: αλλαγές και συνέχειες*, αρ. 228-229· Νικόλαος Λάσκαρης, *Monuments funéraires paléochrétiens (et byzantins) de Grèce*, Αθήνα 2000, 83, αρ. 110β· Άννα Λαμπροπούλου, *La Péloponnèse occidentale à l'époque protobyzantine (IVe-VIIe siècles)*. Problèmes de géographie historique d'un espace à reconsidérer, στο: Belke K., Hild Fr., Koder J., και Soustal P. (επιμ.), *Byzanz als Raum. Zu Methoden und Inhalten der historischen Geographie des östlichen Mittelmeerraumes*, Βιέννη 2000, 103.

²¹⁰ Αναγνωστάκης, *Παράκτιοι οικισμοί Μεσσηνίας*, 151.

²¹¹ Αβραμιά, *Πελοπόννησος: αλλαγές και συνέχειες*, αρ. 230· Αναγνωστάκης, *Παράκτιοι οικισμοί Μεσσηνίας*, 151.

στο παρελθόν στο πλαίσιο σύγκρισης με άλλα μνημεία χρονολόγησαν την οικοδόμηση του στον 7ο ή 8ο αιώνα σημειώνοντας τις ομοιότητες του ιδίως στη διαμόρφωση του ιερού με μνημεία όπως η λεγόμενη βασιλική του Όσιου Νίκωνα στη Σπάρτη, η βασιλική στο Τηγάνι της Μάνης αλλά και η επίσης προβληματική βασιλική του Αγίου Τίτου στη Γόρτυνα.²¹² Μια τέτοια χρονολόγηση όμως βρίσκεται σε αντίθεση με τις νέες ερμηνείες των ανωτέρω μνημείων, αλλά και δύσκολα συνταιριάζει με τα ιστορικά στοιχεία της εξέλιξης του οικισμού της Κορώνης, γεγονός που κάνει νεώτερους ερευνητές να προσανατολίζονται σε μια χρονολόγηση του μνημείου στη μέση βυζαντινή περίοδο, αν και το ζήτημα παραμένει ανοιχτό μέχρι τη συστηματικότερη μελέτη του κτηρίου και των φάσεων του.²¹³

Ακολουθώντας την ακτογραμμή προς τα δυτικά, η περιοχή ανάμεσα στην Κορώνη και τη Μεθώνη που βρισκόταν στο βασικό θαλάσσιο πέρασμα χαρακτηρίζεται από μικρά αμμώδη λιμάνια με πιο σημαντικό τη Φοινικούντα και ορίζεται επιπλέον και από την ύπαρξη στα νότια των νήσων Βενέτικο, Σχίζα και Σαπιέντζα. Εδώ έχουν εντοπιστεί κατά καιρούς διάσπαρτα λείψανα ρωμαϊκών και πρωτοβυζαντινών εγκαταστάσεων, χωρίς όμως να έχει υπάρξει κάποια συστηματική έρευνα.²¹⁴ Μόνο στη θέση Λούτσα κοντά στη Φοινικούντα έχει αναγνωριστεί πιθανότατα παλαιοχριστιανική βασιλική από την οποία διακρίνονται επιφανειακά τμήματα των τοίχων και η ημικυκλική ασίδα.²¹⁵

Η διαρκής κίνηση πλοίων, ανθρώπων και εμπορευμάτων στα νερά αυτά της Μεσσηνίας έχει ως αποτέλεσμα και πλήθος ναυαγίων στο βυθό της περιοχής μερικά από τα οποία έχουν εντοπιστεί και ερευνηθεί ιδίως κοντά στη νήσο Σαπιέντζα και στο λιμάνι της Μεθώνης. Τα περισσότερα χρονολογούνται στα ρωμαϊκά χρόνια, αν και ξεχωρίζουν μερικά όπως αυτό στο Πόρτο Λόνγκο της Σαπιέντζας με φορτίο αμφορείς χρονολογημένους στον 5ο

²¹² Γεώργιος Λαμπάκης, Περιήγησεις ημών ανά την Ελλάδα, ΔΧΑΕ 3 (1893-1902), 100-101, 104-105· Ιωάννης Σταμπολτζής, Παρατηρήσεις επί τριών χριστιανικών ναών της Μεσσηνίας, *Πρακτικά Α' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών (Σπάρτη 7-14 Σεπτέμβρη 1975)*, τ. Β, Αθήνα 1976-78, 268-270· και κυρίως στο: Άννα Λαμπροπούλου, Ηλίας Αναγνωστάκης, Βούλα Κόντη, και Αγγελική Πανοπούλου, Συμβολή στην ερμηνεία των αρχαιολογικών τεκμηρίων της Πελοποννήσου κατά τους 'Σκοτεινούς Αιώνες', στο: Ελεωνόρα Κουντουρά-Γαλάκη (επιμ.), *Οι Σκοτεινοί Αιώνες του Βυζαντίου (7ος-9ος αι.) - The Dark Ages of Byzantium (7th-9th c.)*, Αθήνα 2001, 210-211.

²¹³ Για τις νέες χρονολογήσεις της βασιλικής του «Όσιου Νίκωνα» στον 6ο αιώνα δεσ: Rebecca Sweetman, Acropolis Basilica church, Sparta: the broader research issues, στο: W.G. Cavanagh, C. Gallou, και M. Georgiadis (επιμ.), *Sparta and the Laconia, From Prehistory to Pre-Modern*, Λονδίνο 2009, 335-340· για τον «Άγιο Τίτο» δεσ: Χριστίνα Τσιγανάκη, L' ambon de la basilique de "Saint-Tite" à Gortyne, στο: *Mélanges Jean-Pierre Sodini, TM 15* (2005), 518-519· Σταύρος Μαμαλούκος, Ζητήματα αναπαράστασης του ναού του Αγίου Τίτου στη Γόρτυνα, ΔΧΑΕ 34 (2013), 11-24· Βασιλική Συθιακάκη-Κριτσιμάλλη, Τα αρχιτεκτονικά γλυπτά του Αγίου Τίτου της Γόρτυνας και η συμβολή τους στη χρονολόγηση του μνημείου, *11ο Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο Ρέθυμνο 2011* (υπό έκδοση)· και για την Αγία Σοφία Κορώνης μια πρώτη εκτίμηση αναχρονολόγησης στο: Μιχάλης Κάππας, Η Εκκλησιαστική Αρχιτεκτονική στη Μεσσηνία, 7ος-12ος αιώνας, στο: *Χριστιανική Μεσσηνία: Μνημεία και Ιστορία της Ιεράς Μητρόπολης Μεσσηνίας*, Αθήνα 2010, 147. Συνολικότερη συζήτηση για την ανάπτυξη των ιδιαίτερων αρχιτεκτονικών χαρακτηριστικών που ενωποιούν τα παραπάνω μνημεία: Slobodan Ćurčić, *Architecture in the Balkans from Diocletian to Süleyman the Magnificent*, Γέηλ 2010, 110.

²¹⁴ Valmin, *Études topographiques*, 155-163· Αναγνωστάκης, *Παράκτιοι οικισμοί Μεσσηνίας*, 152.

²¹⁵ Αβραμέα, *Πελοπόννησος: αλλαγές και συνέχειες*, αρ. 231· Υπουργείο Πολιτισμού, Διεύθυνση Αρχαίων Μνημείων και Δημοσιευμάτων, *Διαρκής κατάλογος των κρηγμένων αρχαιολογικών χώρων και μνημείων της Ελλάδος*, 36: *Νομός Μεσσηνίας*, Αθήνα 1994, 36Α, 773.

με 7ο αιώνα ή τα ναυάγια της Μεθώνης με φορτίο μαρμάρια μέλη και σαρκοφάγους.²¹⁶ Ιδίως το ναυάγιο με τους γρανιτένιους κίονες έξω από τη Μεθώνη αποτελείται από κίονες αποσπασμένους από αρχαιότερο μνημείο που μεταφέρονταν προκειμένου να επαναχρησιμοποιηθούν σε κάποιο υστερορωμαϊκό ή παλαιοχριστιανικό μνημείο.²¹⁷ Τα ναυάγια αυτά ουσιαστικά προσφέρουν μια αρχαιολογική επιβεβαίωση για την αδιάκοπη χρήση αλλά και τη σημασία της ναυτικής οδού που περνούσε από το νοτιοδυτικό άκρο της Μεσσηνίας.

Με το πέρασμα όμως στη δυτική πλευρά του ακρωτηρίου βρισκόμαστε στην περιοχή της σημαντικής πρωτοβυζαντινής πόλης της Μεθώνης, όπου εντοπίζονται ενδιαφέροντα πρωτοβυζαντινά κατάλοιπα. Λίγο έξω από το κάστρο και βόρεια του οικισμού της Μεθώνης βρίσκεται το παλαιοχριστιανικό υπόσκαφο νεκροταφείο του Άγιου Ονούφριου που ανασκάφηκε από τον Δημήτριο Πάλλα.²¹⁸ Βρίσκεται στην ανατολική πλαγία του λόφου Αγίου Νικολάου σε περιοχή που κατά την αρχαιότητα και το μεσαίωνα υπήρχε λατομείο πωρολίθου.²¹⁹ Φαίνεται ότι το νεκροταφείο χρησιμοποίησε μια προϋπάρχουσα υπόσκαφη αίθουσα, που επεκτείνεται και χρησιμοποιείται κυρίως τον 4ο αιώνα. Ο Πάλλας πρώτος υποστήριξε ότι το μεσσηνιακό ταφικό συγκρότημα εντάσσεται σε μια σειρά παρόμοιων κοιμητηρίων σε διάφορα σημεία πάνω στον θαλάσσιο δρόμο Ανατολής και Δύσης.²²⁰ Ενδιαφέρουσα είναι η παρατήρηση ότι τα πιο κοντινά προς το νεκροταφείο του Αγίου Ονούφριου παράλληλα σε μορφή υπόσκαφα νεκροταφεία του τέταρτου και 5ου αι. βρίσκονται στη Σικελία.²²¹

Εντός της πόλης της Μεθώνης και έξω από το κάστρο έχει ανασκαφεί πρόσφατα (στο οικόπεδο Δρακάκη) τμήμα τρίκλιτης παλαιοχριστιανικής βασιλικής. Γνωρίζουμε αποσπασματικά μόνο το κτήριο αυτό, το οποίο εμφανίζει μετατροπές που δηλώνουν μακρά περίοδο χρήσης, με χαρακτηριστικότερη την προσθήκη ανατολικής ημικυκλικής αψίδας στο πέρασ του βόρειου κλίτους. Εντός και εκτός του ναού εντοπίστηκε πλήθος ταφών. Ξεχωρίζουν ορισμένες επιμελημένες κατασκευαστικά και οργανικά ενταγμένες στο κτήριο με ισχυρά τοιχία και πλίνθινα δάπεδα που πρέπει να ανήκουν στην αρχική χρήση του ναού ως κοιμητηριακού. Στη συνέχεια εισάγονται ταφές εμφανώς άναρχα τοποθετημένες και πρόχειρα κατασκευασμένες.²²²

²¹⁶ Anthony John Parker, *Ancient shipwrecks of the Mediterranean & the Roman provinces*, Οξφόρδη 1992, Πόρτο Λόνγκο: αρ. 889, και Μεθώνη C, D: αρ. 695, 696.

²¹⁷ Peter Throckmorton και John M. Bullitt, *Underwater surveys in Greece: 1962, Expedition [UPenn Museum] 5.2* (Χειμώνας 1963), 18-20· Peter Throckmorton, *Wrecks at Methone, The Mariner's Mirror* 51 (1965), 305-320. Και επισκόπηση με τη σχετική βιβλιογραφία: Ηλίας Σπονδύλης, Συμβολή στη μελέτη διαμόρφωσης των ακτών με βάση τον εντοπισμό νέων αρχαιολογικών θέσεων, *Ενάλια* IV 3-4 (1992), 30-37.

²¹⁸ Δημήτριος Πάλλας, Ο Άγιος Ονούφριος Μεθώνης (παλαιοχριστιανικών κοιμητηρίων – βυζαντινόν ασκητήριον), *ΑΕ* 1968, 119-176· το κοιμητήριο περιγράφεται αναλυτικά εκ νέου με λίγες προσθήκες κυρίως αναφορικά με παράλληλα στο: Nikolaos Laskaris, *Monuments Funéraires Paléochrétiens (et Byzantins) De Grèce*, Αθήνα 2000, 460-471.

²¹⁹ Ευγενία Γερούση, Στοιχεία για τη βυζαντινή Μεθώνη. Η μαρτυρία των γλυπτών, στο: *Πρακτικά Ζ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών (Πύργος-Γαστούνη-Αμαλιάδα, Σεπτ. 2005)*, τ. Δ', Αθήνα 2007, 441.

²²⁰ Πάλλας, *Άγιος Ονούφριος Μεθώνης*, 165-176· Αναγνωστάκης, *Παράκτιοι οικισμοί Μεσσηνίας*, 152-153.

²²¹ Laskaris, *Monuments Funéraires Paléochrétiens*, 471, σημ. 107.

²²² Χαλκιά, *Παλαιοχριστιανική Μεσσηνία*, 84· Έργο ΥΠΠΟ 1 (1997), 163.

Μια ακόμη παλαιοχριστιανική βασιλική σωζόταν μέχρι τα μέσα του 20ου αιώνα στην παραθαλάσσια κρημνώδη θέση «Παλιοί Αηλιάδες», ανατολικά της Μεθώνης αλλά πλέον έχει καταστραφεί πλήρως λόγω της μετακίνησης της ακτογραμμής.²²³ Μέχρι τη δεκαετία του '60 και του '70 ήταν εμφανή επιφανειακά κατάλοιπα από ένα μικρό μονόχωρο εκκλησάκι χτισμένο πάνω στα ερείπια της παλαιότερης βασιλικής, αλλά και τμήματα της μεγάλης αρχικής ημικυκλικής αυλίδας, και κυρίως κομμάτια ψηφιδωτού δαπέδου με ασπρόμαυρα γεωμετρικά σχέδια χρονολογούμενο πιθανότατα στον 5ο ή 6ο αιώνα, ίσως και νωρίτερα κατά την Ατζακά. Τα οικοδομικά κατάλοιπα εκτός από ένα μικρό τμήμα του ψηφιδωτού που μεταφέρθηκε στο Αρχαιολογικό Μουσείο Μεσσηνίας, έχουν πλέον διαβρωθεί από τη θάλασσα καθώς η πλαγιά συνεχώς κατακρημνίζεται.

Στα βορειοανατολικά όρια της Πυλίας με τον κάμπο της Μεσσήνης και κοντά στο χωριό Ριζόμυλος στη θέση Νιχώρια στην κορυφή ενός χαμηλού λόφου η συστηματική ανασκαφή του Πανεπιστήμιου της Μινεσότα για λογαριασμό της Αμερικάνικης Σχολής που διεξήχθη κατά τη δεκαετία του '70 με βασικό στόχο την κατανόηση ζητημάτων της εποχής του Χαλκού στη Μεσσηνία εξερεύνησε και τμήμα βυζαντινού οικισμού με δύο διακριτές χρονολογικές φάσεις.²²⁴ Συγκεκριμένα ανασκάφηκαν αγροτικές εγκαταστάσεις που χρονολογούνται στον 5ο και 6ο αιώνα, αλλά και τμήμα ενός μεταγενέστερου αγροτικού οικισμού που χρονολογείται στον 10ο περίπου αιώνα. Για την πρώτη φάση οι ανασκαφείς προτείνουν μια χρονολόγηση στα 460-520, με πιο χαρακτηριστικό από τα κτήρια μια μεγάλη καλοχτισμένη στεγασμένη αποθήκη, η οποία μάλιστα κατά την περίοδο της χρήσης της επεκτείνεται για να αυξηθεί η χωρητικότητά της.²²⁵ Στην ίδια θέση τον 10ο αιώνα όπως επιβεβαιώνεται και από ραδιοχρονολογήσεις ανεσκαμμένων οργανικών υλικών, εγκαθίσταται ένας μικρός αγροτικός οικισμός οργανωμένος γύρω από ένα μικρό, ιδιόρρυθμο αρχιτεκτονικά, παρεκκλήσι με δύο αυλίδες.²²⁶ Η ζωή του δεύτερου αυτού οικισμού δεν ξεπερνά τους δύο με τρεις αιώνες.

Στην άμεση περιοχή της ανασκαφής και σχεδόν πάνω στο δρόμο που ενώνει τα χωριά Ριζόμυλος και Καρποφόρα έχει εντοπιστεί επιπλέον ένας αριθμός καταλοίπων ρωμαϊκών και υστερορωμαϊκών αγροτικών, που μαζί με την ανεσκαμμένη αποθήκη πιθανότατα σχετίζονται με τον γειτονικό οικισμό της Κορώνης/Πεταλίδι.²²⁷

²²³ Γερούση, *Βυζαντινή Μεθώνη*, 441-442· Ασημακοπούλου-Ατζακά, *Σύνταγμα ψηφιδωτών δαπέδων*, τ. Β, 109, αρ. 52· Αβραμέα, *Πελοπόννησος: αλλαγές και συνέχειες*, αρ. 235· Χαλκιά, *Παλαιοχριστιανική Μεσσηνία*, 84-85· Χαράλαμπος Μπούρας, *Επανεξέταση του λεγόμενου «Αγιολέου» κοντά στη Μεθώνη*, στο: *Φίλια Έπη εις Γ. Ε. Μυλωνάν*, τ. 3, Αθήνα 1989, 302-322· Charles G. Higgins, *Possible Disappearance of Mycenaean Coastal Settlements of the Messenian Peninsula*, *AJA* 70 (1966), 27-28, εικ. 2, 4.

²²⁴ William A. McDonald, William Coulson, και John Rosser (επιμ.), *Excavations at Nichoria in southwest Greece, Vol. 3: Dark Age and Byzantine occupation*, Μινεάπολη 1983, 353-426, όπου και διορθώνονται χρονολογήσεις και αποδόσεις του πρώτου τόμου στις οποίες στηρίζεται κυρίως το: Αβραμέα, *Πελοπόννησος: αλλαγές και συνέχειες*, αρ. 210-226.

²²⁵ McDonald, *Nichoria* vol. 3, 374.

²²⁶ Ο.π., 376-377.

²²⁷ Αναλυτικά όλες οι ανασκαφικές αναφορές στο: Αναγνωστάκης, *Παράκτιοι οικισμοί Μεσσηνίας*, 149.

Δ) Επαρχία Τριφυλλίας

Στην τοποθεσία Αγία Κυριακή κοντά στη θάλασσα και σε μικρή απόσταση από την πόλη της Κυπαρισσίας, εκεί όπου σήμερα βρίσκεται ο ομώνυμος οικισμός έχουν εντοπιστεί και ανασκαφεί τη δεκαετία του '50 και '60 αρχιτεκτονικά κατάλοιπα. Ανάμεσα σε λείψανα κτηρίων η ταυτότητα των οποίων παραμένει άγνωστη, ο Δημήτριος Πάλλας εκπροσωπώντας την Αρχαιολογική Υπηρεσία επενέβη μετά από εκτεταμένες και καταστροφικές ερασιτεχνικές ανασκαφές που είχαν προηγηθεί στη θέση με στόχο την ανεύρεση των αρχαίων Εράνων. Έτσι ανασκάφηκε τμήμα λουτρού της ύστερης ρωμαϊκής περιόδου και σε απόσταση 100 μ. περίπου τμήμα μεγάλης πεντάκλιτης παλαιοχριστιανικής βασιλικής.²²⁸ Ο ανασκαφέας με βάση τα στρωματογραφικά ευρήματα καταλήγει ότι η πεντάκλιτη βασιλική χτίστηκε πριν από τα μέσα του 6ου αιώνα, και χωρίς να είχε ακόμη ολοκληρωθεί η οικοδόμησή της καταστράφηκε από τον μεγάλο σεισμό του 551/2 μ.Χ. Στη συνέχεια επιδιορθώθηκε και συνεχίστηκε η προσπάθεια ανέγερσης της εκκλησίας σε μικρότερες όμως διαστάσεις από τις αρχικές και στη μορφή τρίκλιτου ναού με τη χρήση φτωχότερων υλικών.²²⁹ Η τελευταία αυτή φάση χρονολογείται από θησαυρό 257 χάλκινων νομισμάτων που βρέθηκε εντός του κτηρίου και έχει χρόνο απόκρυψης στα 582/3 σύμφωνα με το υστερότερο χρονολογημένο νόμισμα: έναν φόλλι της βασιλείας του Μαυρικίου.²³⁰ Επιπλέον το κτήριο συνδέεται και με κάποιον τοπικό επίσκοπο, ίσως τον Κυπαρισσίας, καθώς σε μαρμάρινο τμήμα στέψης πρωτοβυζαντινού θωρακίου διασώθηκε αποσπασματικά επιγραφή που μνημονεύει επίσκοπο του οποίου το όνομα χάθηκε.²³¹ Το μνημείο παρά την παλαιά και σχετικά συνοπτική δημοσίευση του παραμένει ίσως το πιο σημαντικό εκκλησιαστικό πρωτοβυζαντινό οικοδόμημα στη Μεσσηνία, και το μοναδικό για το οποίο γνωρίζουμε την κάτοψη του. Σήμερα δυστυχώς δεν σώζονται καθόλου κατάλοιπα της βασιλικής των Φιλιατρών.

Το κέντρο της περιοχής πρέπει να ήταν σύμφωνα με τις πηγές, όπως είδαμε και πιο πάνω, η πόλη της Κυπαρισσίας, επισκοπική έδρα από τον 4ο αιώνα που μετά τον 7ο αιώνα πιθανότατα μετονομάστηκε σε Αρκαδία.²³² Κάτω από τον σύγχρονο οικισμό της Κυπαρισσίας

²²⁸ Δημήτριος Πάλλας, Ανασκαφή εις Φιλιατρά της Τριφυλλίας, *ΠΑΕ* 1960, 177-194· Ασημακοπούλου-Ατζακά, *Σύνταγμα ψηφιδωτών δαπέδων*, τ. Β, 110-111, αρ.53. Το σύνολο της βιβλιογραφίας σχετικά με την ανασκαφή στο: Αναγνωστάκης, *Παράκτιοι οικισμοί Μεσσηνίας*, 142-143.

²²⁹ Πάλλας, *Φιλιατρά*, 186-191.

²³⁰ Πάλλας, *Φιλιατρά*, 191· Άννα Αβραμέα, Νομισματικοί «θησαυροί» και μεμονωμένα νομίσματα από την Πελοπόννησο (ΣΤ'-Ζ' αιώνας), *Σύμμεικτα* 5 (1983), 68 και 87· Cécile Morrisson, Vladislav Popović, και Vujadin Ivanisević, κ.ά., *Les trésors monétaires byzantins des Balkans et d'Asie Mineure: 491-713*, Παρίσι 2006, 268-269, αρ. 179.

²³¹ Πάλλας, *Φιλιατρά*, 186· Παναγιώτης Βελισσαρίου, Παλαιοχριστιανική επιγραφή Κυπαρισσίας, *Πρακτικά Γ' Τοπικού Συνεδρίου Μεσσηνιακών Σπουδών, Φιλιατρά-Γαργαλιάνοι 24-26 Νοεμβρίου 1989*, Αθήνα 1991, 414.

²³² Για τη ρωμαϊκή Κυπαρισσία: Γκέλυ Φράγκου, A residential provincial center in South-Western Peloponnese, in Greece, and its domestic cult places, *Mousaios* 19 (2014), 133-148. Για την πρωτοβυζαντινή Κυπαρισσία αναλυτικά βιβλιογραφία στο: Αναγνωστάκης, *Παράκτιοι οικισμοί Μεσσηνίας*, 140-141, και Αβραμέα, *Πελοπόννησος: αλλαγές και συνέχειες*, αρ. 206. Και πιο πρόσφατα: Ιωάννης Κοσμόπουλος, Αρχαία Κυπαρισσία: Παλαιά και νέα αρχαιολογικά δεδομένα, στα: *Πρακτικά Δ' Τοπικού Συνεδρίου Μεσσηνιακών Σπουδών*,

ας αλλά και στο κάστρο που υψώνεται δυτικά τοποθετούνται και τα κατάλοιπα του αρχαίου και πρωτοβυζαντινού οικισμού, πέρα όμως από περιστασιακές τυχαίες ανακαλύψεις δεν έχει εξερευνηθεί συστηματικά κάποιο τμήμα του.²³³ Το μόνο δημοσιευμένο εύρημα είναι μαρμάρινο επιτύμβιο με επιγραφή κτισμένο σε σύγχρονη κρήνη όπου μνημονεύεται πρεσβύτερος και χρονολογείται πιθανότατα στον 6ο αιώνα.²³⁴

Στη ρωμαϊκή και πρωτοβυζαντινή Κυπαρισσία ανήκει πιθανότατα και οικιστικό συγκρότημα που ανασκάφηκε στην περιοχή της παραλίας έξω από τα όρια της σύγχρονης πόλης, και που παρά τα φτωχικά του ευρήματα δείχνει σημάδια κατοίκησης μέχρι και μετά τον 4ο αι. μ.Χ.²³⁵

Στη νήσο Πρώτη λίγο έξω από τη Μαραθόπολη, σημείο όπου παραδοσιακά περνάγαν τα πλοία στην πορεία τους από Δύση προς Ανατολή και αντίστροφα, ανάμεσα σε επιγραφές και χαράγματα για εύπλοια όλων των εποχών διασώζονται και πολλές πρωτοβυζαντινές επιγραφές.²³⁶ Η μαρτυρημένη, αλλά όχι βεβαιωμένη, εύρεση χρυσών νομισμάτων του 600 μ.Χ. στο νησί, υπογραμμίζει ακόμη περισσότερη σημασία στη νήσο ως σταθμό ταξιδιωτών και διερχόμενων πλοίων.²³⁷

Στην περιοχή των Γαργαλιάνων λίγο πιο νότια, στο χωριό Διαλισκάρι στο μέσο του κάμπου έχουν εντοπιστεί και μερικώς ερευνηθεί από την Αμερικανική Σχολή τα κατάλοιπα υστερορωμαϊκής αγροτικής έπαυλης που βρισκόταν σε χρήση μέχρι τον 6ο αιώνα πιθανότατα.²³⁸ Τα στοιχεία της επιφανειακής έρευνας της Σχολής έδειξαν ότι πιθανότατα πρόκειται για μια εγκατάσταση μεγάλης κλίμακας που οργάνωνε όλη τη γύρω περιοχή και έλεγχε την παραγωγή όντας ταυτόχρονα ανοιχτή προς τους θαλάσσιους δρόμους. Από σημείο λίγο νοτιότερα της έπαυλης αυτής προέρχεται μιλιάριο με επιγραφή της εποχής του Κωνσταντίνου (323-326) που υποδεικνύει την ύπαρξη σημαντικής οδού που είχε χαραχτεί παράλληλα με τα δυτικά παράλια της Πελοποννήσου και η οποία συντηρούταν τουλάχιστον μέχρι τον 4ο αιώνα.²³⁹

Καλαμάτα 8-11 Οκτωβρίου 2010, Πελοποννησιακά Παράρτημα 31 (2014), 235-248.

²³³ Γ. Α. Παπαθανασόπουλος, *ΑΔ* 17 (1961-62), Χρονικά, 96-98· του ίδιου, *ΑΔ* 26 (1971), Χρονικά, 124-125· J.-P. Michaud, *BCH* 98 (1974), 618.

²³⁴ Βελισσαρίου, *Επιγραφή Κυπαρισσίας*, 407-416.

²³⁵ Φράγκου, *A residential provincial center in the South Western Peloponnese*, 133-148.

²³⁶ Αναλυτικά βιβλιογραφία στο: Αναγνωστάκης, *Παράκτιοι οικισμοί Μεσσηνίας*, 144-145.

²³⁷ Σωτήριος Λυριτζής, *Ιστορία και αρχαιολογία της μεσσηνιακής νήσου Πρώτης*, *Πλάτων* 25 (1973), 116.

²³⁸ Valmin, *Messénie Ancienne*, 138· Αναγνωστάκης, *Παράκτιοι οικισμοί Μεσσηνίας*, 144· Alcock κ.ά., *Pylos Regional Archaeological Project VII*, 180-184.

²³⁹ Πάννης Πίκουλας, *Miliaria Peloponnesi*, *HOROS* 10-12 (1992-98), 307· Denis Feissel και A. Phillipidis-Braat, *Inventaires en vue d'un recueil des inscriptions historique de Byzance*. III. Incriptions du Péloponnèse, *TM* 9 (1985), 270, αρ.2· Θέμελης, *Messenia under Roman rule*, 98.

Ε. Επαρχία Μεσσήνης

Στη μεσόγεια επαρχία Μεσσήνης κυριαρχεί η συστηματική ανασκαφή της αρχαίας και βυζαντινής πόλης της Μεσσήνης. Τα αρχαιολογικά ευρήματα από τη Μεσσήνη που είναι και στον πυρήνα του θέματος της παρούσας μελέτης παρουσιάζονται ενδελεχώς στα επόμενα κεφάλαια, ενώ μια συστηματική επισκοπή της αρχαιολογικής έρευνας προηγήθηκε. Σημειώνουμε όμως σε αυτό το σημείο ότι κατά τη διάρκεια της ανασκαφής έχει αποκαλυφθεί τμήμα του οικισμού, βιοτεχνικές εγκαταστάσεις, νεκροταφεία αλλά και τρεις τουλάχιστον παλαιοχριστιανικές βασιλικές. Από τα τρία αυτά εκκλησιαστικά κτήρια η βασιλική του Θεάτρου, μια τρίκλιτη επιμήκης δρομικής βασιλική, είναι η μόνη που έχει πλήρως ανασκαφεί και αποτυπωθεί προσφέροντας μια πρώτη κατανόηση της πρωτοβυζαντινής εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής της Μεσσηνίας. Οι άλλες δύο βασιλικές, επίσης τρίκλιτες, έχουν ανασκαφεί μόνο μερικώς και συμπληρώνουν την εικόνα.

Πέρα όμως από τη θέση της πόλης Μεσσήνης είναι εντυπωσιακή η απουσία άλλων εντοπισμένων πρωτοβυζαντινών μνημείων σε μια περιοχή που καλύπτει περίπου το ένα τέταρτο του νομού.

Πίνακας 1: Πρωτοβυζαντινά εκκλησιαστικά μνημεία στη Μεσσηνία					
α/α	Μνημείο	Θέση	Επαρχία	Σχόλιο	Χρονολ.
1	Βασιλική Θεάτρου	Μεσσήνη	Μεσσήνης	Τρίκλιτη βασιλική ανασκαμμένη	Τέλη 6ου αι. αρχές 7ου αι.
2	Βασιλική Αγοράς	Μεσσήνη	Μεσσήνης	Τρίκλιτη βασιλική μερικώς ανασκαμμένη	
3	Βασιλική Ασκληπείου	Μεσσήνη	Μεσσήνης	Τρίκλιτη βασιλική μερικώς ανασκαμμένη	
4	Βασιλική	Αγ. Κυριακή, Φιλιατρά	Τριφυλλίας	Πεντάκλιτη βασιλική ανασκαμμένη	Β' μισό 6ου αιώνα, αρχές 7ου
5	Βασιλική	Οικόπεδο Δρακάκη, Μεθώνη	Πυλίας	Τρίκλιτη βασιλική	
6	Βασιλική;	ΑγιοΛέος, πλησίον Μεθώνης	Πυλίας	Κατεστραμμένη	
7	Βασιλική;	Λούτσα, Φοινικούντα	Πυλίας	Επιφανειακά ορατά τμήματα τοίχων	
8	Βασιλική Αγίας Σοφίας	Κορώνη	Πυλίας	Τρίκλιτη βασιλική	6ος-7ος αι. ή 9ος-10ος αι.
9	Βασιλική; Ιερού Απόλλωνος Κορύθου	Αγ. Ανδρέας, Λογγά	Πυλίας	Κατεστραμμένη	
10	Βασιλική Παλαιών Λουτρών	Δροσιά, Πεταλίδι	Πυλίας	Μονόκλιτος ναός μερικώς ανασκαμμένος	

11	Βασιλική; Αγ. Σώζοντα	Αλαγονία	Καλαμάτας	Ίχνη αρχαίας αφίδας ιερού σε μεταβυζαντινό ναό	
----	-----------------------	----------	-----------	--	--

Η γνώση μας για την πρωτοβυζαντινή αρχαιολογία της Μεσσηνίας παρά τα κενά και προβλήματα δεν αποτελεί ατυπική περίπτωση. Είναι λίγες οι περιοχές σε ολόκληρη την Ελλάδα όπου έχουμε μια συστηματικότερη εικόνα για την πρωτοβυζαντινή περίοδο σε επίπεδο τοπικό, και πέρα από απομονωμένες θέσεις και ανασκαφές. Οι ανασκαφικές έρευνες στη Μεσσηνία παραμένουν λίγες αλλά η τουριστική και οικονομική ανάπτυξη της περιοχής τα τελευταία χρόνια έχουν πολλαπλασιάσει τις σωστικές ανασκαφές. Παράλληλα η παρουσία πλέον τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας στο Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου με έδρα την Καλαμάτα αλλά και η δημιουργία Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας έχει οδηγήσει στις πρώτες πιο φιλόδοξες συνθέσεις, και σίγουρα δημιουργεί προϋποθέσεις ότι στο μέλλον θα ακολουθήσουν και άλλες.²⁴⁰ Επιπλέον παρά τα λίγα διαθέσιμα στοιχεία η πρωτοβυζαντινή Μεσσηνία μοιάζει να κατέχει ιδιαίτερη σημασία στη συζήτηση για τον μετασηματισμό της κοινωνίας της Πελοποννήσου κατά τους λεγόμενους Σκοτεινούς Αιώνες²⁴¹, και να συγκροτεί μαζί με την υπόλοιπη δυτική Πελοπόννησο μια ενότητα υλικού πολιτισμού.²⁴²

²⁴⁰ Χαλκιά, *Παλαιοχριστιανική Μεσσηνία, 79-112*. Μαρία Ξανθοπούλου, Οικιστικά κατατόπια της Πρωτοβυζαντινής και Μεσοβυζαντινής περιόδου στη Μεσσηνία, στο: Α. Ν. Δουλαβέρας και Ι. Κ. Σπηλιοπούλου, *Μεσσηνία: Συμβολές στην ιστορία και στον πολιτισμό της*, Αθήνα 2012, 231-254.

²⁴¹ Άννα Λαμπροπούλου κ.ά., Συμβολή στην ερμηνεία των αρχαιολογικών τεκμηρίων της Πελοποννήσου κατά τους 'Σκοτεινούς Αιώνες', στο: Ελεωνόρα Κουντουρά-Γαλάκη (επιμ.), *Οι Σκοτεινοί Αιώνες του Βυζαντίου (7ος-9ος αι.) - The Dark Ages of Byzantium (7th-9th c.)*, Αθήνα 2001, 193-195.

²⁴² Άννα Λαμπροπούλου, *La Péloponnèse occidentale à l'époque protobyzantine (IVe-VIIe siècles)*. Problèmes de géographie historique d'un espace à reconsidérer, στο: Belke K., Hild Fr., Koder J., και Soustal P. (επιμ.), *Byzanz als Raum. Zu Methoden und Inhalten der historischen Geographie des östlichen Mittelmeerraumes*, Βιέννη 2000, 95-113. Πρόγραμμα Ιστορικής Γεωγραφίας ΙΒΕ/ΕΙΕ, Χώρος και ενότητα της Δυτικής Πελοποννήσου, στο: Θέμελης, Πέτρος και Κοντή, Βούλα (επιμ.), *Πρωτοβυζαντινή Μεσσηνία και Ολυμπία: Αστικός και αγροτικός χώρος στη Δυτική Πελοπόννησο*, Αθήνα 2002, 65-81.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

Η ΓΕΙΤΟΝΙΑ ΤΟΥ ΑΣΚΛΗΠΕΙΟΥ

Εισαγωγικά

Η πρώτη περιοχή της πόλης της Μεσσήνης που εξετάζουμε και στην οποία διασώθηκαν σημαντικά κατάλοιπα πρωτοβυζαντινής κατοίκησης και δραστηριότητας είναι αυτή του Ασκληπιείου. Ως περιοχή του Ασκληπιείου ονομάζουμε τη σχετικά οριοθετημένη ενότητα που αποτελείται από το ελληνιστικό τέμενος προς τιμή του θεραπευτή θεού και τα κτήρια που αναπτύσσονται στον άμεσο περίγυρο του και κυρίως προς τα ανατολικά (εικ. 35). Πρόκειται για μια έκταση που καλύπτει περισσότερο από τρεις οικοδομικές νησίδες του αρχαίου ιπποδάμειου σχεδιασμού της Μεσσήνης (εικ. 34).¹ Στο επίμηκες τοπογραφικό των ανασκαφών που έχουν αποκαλύψει μεγάλο τμήμα του κεντρικού τομέα της αρχαίας πόλης και το οποίο αναπτύσσεται από βορρά προς νότο, η περιοχή του Ασκληπιείου καταλαμβάνει κεντρική θέση, οριζόμενη προς τα βόρεια από την Αγορά και την περιοχή του Θεάτρου, και προς τα νότια από το Γυμνάσιο και το Στάδιο.

Στην περιοχή αυτή αναπτύσσεται έντονη δραστηριότητα κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο άλλοτε με τη μορφή συνέχειας και άλλοτε τομής (εικ. 38). Τον 4ο αι. είναι περισσότερες οι συνέχειες, επιδιορθώνεται και ανανεώνεται το κτήριο του Σεβαστείου, ενώ μια μεγάλη υστερορωμαϊκή έπαυλη ανακαινίζεται μερικές δεκάδες μέτρα ανατολικά του Ασκληπιείου. Τον 5ο και 6ο αι. η εικόνα της γειτονιάς αλλάζει πλήρως με την οικοδόμηση μιας ομάδας κατοικιών στις δύο πλευρές του κεντρικού δρόμου και ενός χριστιανικού ναού λίγο ανατολικότερα. Τέλος από τον 7ο αι. η περιοχή του Ασκληπιείου εμφανίζει εικόνα εγκατάλειψης με μόνη νέα δραστηριότητα σποραδικές ταφές και ίχνη καλλιεργούμενων αγρών.

¹ Για το ιπποδάμειο πολεοδομικό σύστημα της Μεσσήνης: Wolfram Hoepfner, *Der Stadtplan von Messene*, AAA 35-38 (2002-5), 223-228· Silke Müth, *Eigene Wege: Topographie und Stadtplan von Messene in spätklassisch-hellenistischer Zeit*, Πάντεν 2007, 141-200.

I. ΤΟ ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑ ΤΟΥ ΑΣΚΛΗΠΕΙΟΥ

A. Το Ασκληπιείο

Το Ασκληπιείο χτισμένο πιθανότατα στις τελευταίες δεκαετίες του 3ου αι. π.Χ. συνέχισε να χρησιμοποιείται χωρίς διακοπή και με διαρκείς επισκευές και προσθήκες μέχρι τα ύστερα ρωμαϊκά χρόνια.² Το όλο συγκρότημα αποτελούταν από ένα σχεδόν τετράγωνο κεντρικό υπαίθριο χώρο που στις τέσσερις πλευρές του πλαισιωνόταν από ανοιχτές στοές (εικ. 36).³ Στο κέντρο είχε ανεγερθεί επιβλητικός περίπτερος δωρικός ναός αφιερωμένος στον Ασκληπιό,⁴ ενώ στις γύρω στοές ανοίγονταν δωμάτια και οίκοι με αφιερώματα και συμπληρωματικές λατρευτικές λειτουργίες.⁵ Στην περιγραφή του Πausανία (4.9.10) το Ασκληπιείο εμφανίζεται ως μουσείο έργων τέχνης, κυρίως αγαλμάτων, και όχι ως συνηθισμένο τέμενος θεραπείας ασθενών.⁶

Από τις τέσσερις στοές του τεμένους, η ανατολική και η βόρεια ξεχωρίζουν, καθώς φιλοξενούσαν ειδικές χρήσεις. Στο μέσο της ανατολικής στοάς βρισκόταν η κύρια είσοδος προς το Ασκληπιείο διαμορφωμένη με μνημειακό πρόπυλο που ανοιγόταν προς κεντρική οδό. Εκατέρωθεν του πρόπυλου βρίσκονταν μεγάλες δημόσιες αίθουσες ειδικών χρήσεων: βόρεια το μικρό στεγασμένο θεατροειδές Εκκλησιαστήριο, αμέσως νότια του πρόπυλου το Συνέδριον ή Βουλευτήριο και στη συνέχεια η αίθουσα του Αρχείου του Γραμματέως των Συνέδρων. Στους χώρους αυτούς αναγνωρίζονται επί τη βάση αρχιτεκτονικών χαρακτηριστικών, αλλά και σποραδικών επιγραφικών ευρημάτων, τα κτίρια που στέγαζαν τις πολιτικές δραστηριότητες της πόλης κατά την Ελληνιστική και Ρωμαϊκή περίοδο. Στο Εκκλησιαστήριο και το Βουλευτήριο συνέρχονταν τα σώματα που διοικούσαν τη Μεσσήνη, ενώ στον χώρο που αναγνωρίζεται ως Αρχείο φυλάσσονταν τα δημόσια έγγραφα.⁷

Αν τα κτίρια της ανατολικής στοάς δίνουν το στίγμα της σύλληψης και οικοδόμησης του όλου συγκροτήματος για μια κατεξοχήν πολιτική χρήση στα Ελληνιστικά χρόνια, η βόρεια στοά μαρτυρεί μερικές από τις μεταμορφώσεις που η πόλη υπέστη κατά τη Ρωμαϊκή περίοδο. Και πάλι εκατέρωθεν μνημειώδους κεντρικού κλιμακοστασίου που απολήγει σε

² Αναλυτική περιγραφή του συγκροτήματος του Ασκληπιείου στο: Πέτρος Θέμελης, Το Ασκληπιείο της Μεσσήνης, *Δέλτος: Περιοδικό ιστορίας της ελληνικής ιατρικής* 40 (2010), 5-25.

³ Πέτρος Θέμελης, *Η αρχαία Μεσσήνη*, Αθήνα 2002, 58-84.

⁴ Ελισάβετ Σιουμπάρα, *Der Asklepios-Tempel von Messene auf der Peloponnes: Untersuchungen zur hellenistischen Tempelarchitektur*, Μόναχο 2011, 219-224.

⁵ Άννα Ελένη Χλέπα, *Μεσσήνη: Το Αρτεμίσιο και οι οίκοι της δυτικής πτέρυγας του Ασκληπιείου*, Αθήνα 2001.

⁶ Νίκος Παπαχατζής (εισ., μετ., σημ.), *Πausανίου Ελλάδος Περιήγησις*, τ. 3: Μεσσηνιακά - Ηλειακά, Αθήνα 1979, 37-190, και πιο αναλυτικά για το Ασκληπιείο: του ίδιου, Το Ασκληπιείο της Μεσσήνης ως κέντρο της δημόσιας ζωής της πόλεως, στο: *Χαριστήριον εις Αναστάσιον Ορλάνδον*, τ. 4, Αθήνα 1967-1968, 363-365. Η πιο πρόσφατη σχετική βιβλιογραφία στο: Milena Melfi, *Ritual Spaces and Performances in the Asklepieia of Roman Greece*, *BSA* 105 (2010), 325-326 της ίδιας, *I santuari di Asclepio in Grecia*, Ρώμη 2007, 247-281.

⁷ Θέμελης, *Ασκληπιείο Μεσσήνης*, 22.

πρότυπο διατάσσονται σε υψηλότερο άνδρηρο μεγάλες ορθογώνιες αίθουσες κατά μήκος της βόρειας πτέρυγας του Ασκληπιείου που έχουν ταυτισθεί με το ρωμαϊκό Σεβαστείο ή Καισαρείο.⁸ Πρόκειται για χώρους που στην αρχική χρήση του κτιρίου θα είχαν άλλο προορισμό, πιθανότατα ως δειπνιστήρια (οίκοι με κλίνες) αξιωματούχων της πόλης κατά τη διάρκεια εορτών προς τον Ασκληπιό. Η ταύτιση της μεταγενέστερης χρήσης οφείλεται σε ενεπίγραφη στήλη εισφορών εκ μέρους πολιτών για τη επισκευή οικοδομημάτων, που βρέθηκε *in situ* και αναφέρεται σε χώρο λατρείας του σεβαστού Αυγούστου και της Ρώμης.⁹

B. Η έρευνα των πρωτοβυζαντινών καταλοίπων

Μολονότι ορισμένα από τα πρωτοβυζαντινά κατάλοιπα της περιοχής του Ασκληπιείου έχουν συζητηθεί εκτεταμένα σε δημοσιεύσεις για την πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη, η κατανόησή τους παραμένει μερική εξαιτίας της αποσπασματικής διατήρησής τους.¹⁰ Στο κεφάλαιο αυτό θα παρουσιάσουμε συστηματικά τα ευρήματα και θα επιχειρήσουμε να τα εντάξουμε στην πολεοδομική εξέλιξη της Μεσσήνης κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο. Θα βασιστούμε στο σύνολο των ευρημάτων σε μια προσπάθεια να ερμηνευθούν τα ίδια αλλά και να συντεθεί μια πιο κατανοητή συνολική εικόνα.

Η περιοχή του Ασκληπιείου από την έναρξη των ανασκαφών της Αρχαιολογικής Εταιρείας στη Μεσσήνη αποτέλεσε χώρο έντονης αρχαιολογικής διερεύνησης. Στα τέλη του 19ου αι. και στις αρχές του 20ου εδώ εργάστηκαν οι Σοφούλης και Οικονόμος και στην ίδια περιοχή επικέντρωσε την ανασκαφή του ο Ορλάνδος τη δεκαετία του 1960 και 1970.¹¹ Για μεγάλο διάστημα μάλιστα το τέμενος με τις τέσσερις στοές γύρω από τον δωρικό ναό του Ασκληπιού ταυτιζόταν λαθεμένα με την περιοχή της αρχαίας Αγοράς.

Αν και το ενδιαφέρον των ανασκαφών περιοριζόταν στα αρχαιότερα μνημεία του οικισμού, η παρουσία ικανού όγκου «ύστερων» καταλοίπων τους υποχρέωνε περιστασιακά να αναφερθούν στις ανασκαφικές τους αναφορές και σε αυτά. Ο Οικονόμος πρώτος συνεχίζοντας την ανασκαφή που είχε ξεκινήσει ο Σοφούλης στο ανατολικό τμήμα του Ασκληπιείου, μας πληροφορεί ότι εντός ενός από τους χώρους του ελληνιστικού συγκροτήματος *ευρέθησαν λείψανα τοιχών πενιχρού μεταγενεστέρου οικοδομήματος εσχάτων ρωμαϊκών χρόνων, υφισταμένου και εν βυζαντιακούς χρόνους μαζί με μικροευρήματα που αναγνωρίζει ως χριστιανικά.*¹² Από τη φωτογραφία που δημοσιεύεται και συνοδεύει το κείμενό του (εικ. 19)

⁸ Θέμελης, *Ασκληπιείο Μεσσήνης*, 25.

⁹ Πέτρος Θέμελης, *Ανασκαφή Μεσσήνης*, ΠΑΕ 1988, 58 (βάθρο ΑΕΜ 1138 με επιγραφή αυτοκράτορα Τιβερίου). Regina Trummer, *Die Denkmäler des Kaiserkultes in der römischen Provinz Achaia*, Γκράτς 1980, 164-165.

¹⁰ Πέτρος Θέμελης, *Υστερορωμαϊκή και Πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη*, στο Πέτρος Θέμελης και Βούλα Κόντη (επιμ.), *Πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη και Ολυμπία: Αστικός και αγροτικός χώρος στη Δυτική Πελοπόννησο*, Αθήνα 2002, 35-38.

¹¹ Κ2.Π.β.

¹² Γεώργιος Οικονόμος, *Ανασκαφή Μεσσήνης*, ΠΑΕ 1909, 202.

μπορούμε να διακρίνουμε ότι τα πρωτοβυζαντινά κατάλοιπα που ανέσκαψε εντοπιζονταν εντός της αίθουσας του Πρυτανείου και επρόκειτο για πολλαπλούς τοίχους που τη διαιρούσαν σε μικρότερα διαμερίσματα. Ο Ορλάνδος επίσης αναφέρεται περιστασιακά σε υστερορωμαϊκά ευρήματα,¹³ από τα οποία ξεχωρίζει μια πρωτοβυζαντινή επιγραφή οροθεσίας, που βρέθηκε στο κέντρο της θεωρούμενης «αγοράς», και είναι ενδεικτική για τη χρήση του χώρου όπως θα δούμε στη συνέχεια.¹⁴

Στην προσπάθεια πλήρους αποκάλυψης του Ασκληπιείου κατά τις νεότερες ανασκαφές τη δεκαετία του '90 ήταν επόμενο η αρχαιολογική σκαπάνη να αναμετρηθεί με τα αντίστοιχα πρωτοβυζαντινά στρώματα που ήδη είχαν επισημανθεί σε παλαιότερες αναφορές. Τα περισσότερα ευρήματα εντοπίστηκαν στο ανατολικό τμήμα του Ασκληπιείου (εικ. 37) όπου ανοιγόταν το μνημειακό πρόπυλο του τεμένου προς τη βασική οδική αρτηρία της αρχαίας πόλης με κατεύθυνση από βορρά προς νότο. Το πρόπυλο αυτό αποτελούσε την κύρια είσοδο προς το Ασκληπιείο. Τα ίχνη της πρωτοβυζαντινής κατοίκησης απλώνονται και πυκνώνουν ανατολικότερα έξω από το Ασκληπιείο και πάνω στο οδόστρωμα της ανατολικής ελληνιστικής οδού. Αλλά και περιφερειακά του Ασκληπιείου ανασκάφηκαν ή εντοπίστηκαν αρχιτεκτονικά κατάλοιπα που μας προσφέρουν πληροφορίες για την εξέλιξη της περιοχής στο χρόνο.

¹³ Αναστάσιος Ορλάνδος, *Ανασκαφή Μεσσήνης, ΠΑΕ 1958*, 178, όπου σημειώνεται η απομάκρυνση των «ύστερων» τοίχων που είχε εντοπίσει ο Οικονόμος του ίδιου, *Ανασκαφή Μεσσήνης, ΠΑΕ 1963*, 127-128.

¹⁴ Κ4.IV.β· Αναστάσιος Ορλάνδος, *Ανασκαφή Μεσσήνης, ΠΑΕ 1969*, 118-119· του ίδιου, *Εκ της χριστιανικής Μεσσήνης, ΑΒΜΕ 11* (1969), 101-102.

II. ΑΣΤΙΚΗ ΣΥΝΕΧΕΙΑ ΤΟΝ ΤΕΤΑΡΤΟ ΑΙΩΝΑ

A. Η υστερορωμαϊκή στοά

Ημερολόγια ανασκαφής: XXI.1988, XXI.1989, XXI.1990

Βιβλιογραφία: Ορλάνδος, *ΠΑΕ* 1962, 112· *ΑΔ* 18 (1963), Χρονικά, 96-97· Θέμελης, *ΠΑΕ* 1988, 52-59· *ΠΑΕ* 1989, 69-77· *ΠΑΕ* 1990, 76-79, 91-94. Θέμελης, *Πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη*, 28.

Κατάσταση διατήρησης: Η υστερορωμαϊκή στοά ανασκάφηκε κατά τα έτη 1988-1990. Ο στυλοβάτης της στοάς στη συνέχεια καθαρίστηκε και ανατάθηκε. Ορισμένοι σπόνδυλοι κίωνων στήθηκαν στη θέση τους επάνω στον στυλοβάτη. Οι διαμορφώσεις και τα υστερότερα διαχωριστικά και φραξίματα στο ανατολικό τμήμα που ήταν κατασκευασμένα με χρήση *spolia* αφαιρέθηκαν.

Σε υψηλότερο αναβαθμό από το Ασκληπιείο και κατά μήκος της βόρειας πτέρυγας του και του ρωμαϊκού Σεβαστείου ανασκάφηκε κατά τα έτη 1988-90 μια ανοιχτή προς βορρά στοά, μνημειακών διαστάσεων (εικ. 49 και 50).¹⁵ Αυτή ακολουθεί το γενικό προσανατολισμό του Ασκληπιείου και το μήκος της φτάνει τα 90 μ. εκτεινόμενη και πέραν των ορίων του Σεβαστείου, με το οποίο μοιράζεται μεσοτοιχία, ή ίσως και να το αντικαθιστά μερικώς (εικ. 39 και 40).

Η μετατροπή του Σεβαστείου και η έστω μερική αντικατάσταση του από τη στοά, υποδεικνύεται και από την απόφραξη με τοίχο από οπτόπλινθους του ανοίγματος του κλιμακοστασίου που οδηγούσε από το χαμηλότερο επίπεδο του Ασκληπιείου προς τα βόρεια και στο ανώτερο του Σεβαστείου (εικ. 48).¹⁶ Το φράξιμο εντοπίστηκε από τον Ορλάνδο στην ευθεία εισόδου του κλιμακοστασίου όπου και η δικιόνια πρόσταση. Τα διαστήματα ανάμεσα στους κίονες και το άνοιγμα είχαν φραχθεί μέχρι ύψος 0,73 μ. με ισχυρό τοίχο χτισμένο με τούβλα, ο οποίος στα δύο πλάγια ανοίγματα του διέθετε βαριά λίθινα κατώφλια. Στην τελευταία χρήση του κτηρίου και της στοάς που βρίσκονταν στο ανώτερο άνηδρο φαίνεται ότι το δάπεδο στο κατώτερο επίπεδο, αυτό δηλαδή της βόρειας στοάς του Ασκληπιείου, είχε ήδη υψωθεί κατά 0,73 μ. στο ύψος που τοποθετήθηκαν και τα νέα κατώφλια.

Η στοά είναι κατασκευασμένη στο σύνολο της από ξαναχρησιμοποιημένο αρχαιότερο αρχιτεκτονικό υλικό (εικ. 43). Ο στυλοβάτης αποτελείται από ασβεστολιθικά μέλη, τα περισσότερα από τα οποία είναι βάθρα αρχαιότερων αναθημάτων, κάποια από τα οποία ενεπίγραφα.¹⁷ Οι δωρικοί κίονες με επίπεδες αυλακώσεις αρκετοί από τους οποίους βρέθηκαν

¹⁵ Θέμελης, *Πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη*, 28· του ίδιου, *Ανασκαφή Μεσσήνης*, *ΠΑΕ* 1988, 52-59· *Ανασκαφή Μεσσήνης*, *ΠΑΕ* 1989, 69-77· *Ανασκαφή Μεσσήνης*, *ΠΑΕ* 1990, 76-79 και 91-94.

¹⁶ Θέμελης, *Πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη*, 34· Αναστάσιος Ορλάνδος, *Ανασκαφή Μεσσήνης*, *ΠΑΕ* 1959, 169-170, εικ.10· του ίδιου, *Ανασκαφή Μεσσήνης*, *ΠΑΕ* 1960, 220-223, πίν.166α.

¹⁷ Πέτρος Θέμελης, *Ανασκαφή Μεσσήνης*, *ΠΑΕ* 1988, 59.

πεσμένοι μπροστά από τον στυλοβάτη, αλλά και τα κιονόκρανα τους προέρχονται επίσης από κάποιο αρχαιότερο κτήριο.

Η στοά είναι πολύ πιθανό να μην υπήρξε ποτέ στεγασμένη με βαρέως τύπου κατασκευή όπως οι ελληνιστικές και ρωμαϊκές στοές του Ασκληπιείου και της αγοράς λίγα μέτρα μακριά. Καθώς κατά την ανασκαφή δεν βρέθηκαν καθόλου κεραμίδια αλλά ούτε λίθινα επιστύλια, ο ανασκαφέας υποθέτει ότι στεγαζόταν μόνο με απλή ξύλινη στέγη ή με ακόμη πιο εφήμερα υλικά απευθείας επάνω στους κίονες.¹⁸ Σε κάθε περίπτωση η κάλυψη της με κάποιας μορφής υλικά που δεν άφησαν αρχαιολογικά κατάλοιπα μοιάζει πιο πιθανή από το ενδεχόμενο να μην ολοκληρώθηκε ποτέ η κατασκευή της. Η τελική εγκατάλειψη και κατάρρευση της στοάς έχει χρονολογηθεί στο β' μισό του 4ου αι. μ.Χ., σύμφωνα με τη νομισματική μαρτυρία εύρεσης χάλκινου νομίσματος του Κωνσταντίου Β' ως Αυγούστου (350-361) προερχόμενο από την επίχωση πάνω από τη στοά.¹⁹ Η οικοδόμηση της στοάς έχει χρονολογηθεί στον 3ο αι. λόγω της προχειρότητας της κατασκευής, αλλά ίσως μια χρονολόγηση στις αρχές του 4ου στο πλαίσιο νέων παρεμβάσεων που παρατηρούμε σε όλη την πόλη της Μεσσήνης να είναι πιο ακριβής.

Ο νότιος τοίχος της στοάς πλάτους 0,80 μ. είναι κατασκευασμένος από αργούς λίθους και θραύσματα παλαιότερων αρχιτεκτονικών μελών, γλυπτών, επιγραφών και κεραμιδιών (εικ. 51 και 52). Στο ανατολικό πέρας η στοά σταματά και ο πίσω τοίχος στρέφεται προς τα βόρεια σε ορθή γωνία φράζοντας έτσι την αίθουσα πίσω από τη στοά. Σε αυτό το σημείο διαμορφώνεται και ένα κλειστό μάλλον δωμάτιο (χώρος Ι' στο σχέδιο) που επεκτεινόμενο προς Βορρά αποκλείει πλήρως την πρόσβαση προς τα ανατολικά (εικ. 39). Η στοά και κυρίως η οδός βόρεια της κατ' αυτό τον τρόπο παύει να επικοινωνεί με την Ανατολική οδό που περνούσε μπροστά από την ανατολική πλευρά του τεμένους του Ασκληπιείου (εικ. 42 και 45).

Ο στυλοβάτης της στοάς εδράζεται απευθείας σε στρώμα χώματος και όχι σε κάποιο λατυποπαγές θεμέλιο, ειδικά στρωμένο για την ανέγερση της. Η παρατήρηση αυτή δεν σχετίζεται μόνο με ευτελή κατασκευαστική πρακτική, αλλά πιθανότατα συνδέεται και με την επίγνωση των οικοδόμων ότι η στοά δεν θα έφερε δεύτερο όροφο ή ιδιαίτερα βαριά στέγη, οπότε τα φερόμενα φορτία θα ήταν σαφώς μειωμένα, χωρίς να διατρέχει κίνδυνο να υποχωρήσει ή να καθιζάνει ο στυλοβάτης. Αλλά και στην επιλογή των υλικών έχει υπάρξει ιδιαίτερη φροντίδα, καθώς μολονότι ο στυλοβάτης είναι κατασκευασμένος από παντοειδές υλικό σε δεύτερη χρήση (βάθρα, ορθοστάτες, και κυματιοφόρες στέψεις με τόρμους στήριξης χάλκινων αγαλμάτων), έχει υπάρξει φροντίδα τα εμφανή μέρη να είναι κατά το δυνατόν ενοποιημένα αισθητικά. Αυτό ισχύει ακόμη περισσότερο στην επιλογή των κίωνων και των κιονοκράνων, καθώς τα περισσότερα μέλη προέρχονταν μάλλον από το ίδιο αρχαιότερο κτήριο και έτσι διατηρούν σχετική ομοιομορφία.

Η οδός βόρεια από τη στοά, που αντιστοιχεί με τη χρήση της στοάς και το οδόστρωμά

¹⁸ Θέμελης, *ΠΑΕ* 1989, 70.

¹⁹ Θέμελης, *Πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη*, 28· του ίδιου, *ΠΑΕ* 1989, 70.

της οποίας αποτελούνταν μόνο από πατημένο χώμα, βρισκόταν τουλάχιστον 0,60 μ. ψηλότερα από την υποκείμενη της ελληνιστική και πρώιμη ρωμαϊκή οδό.²⁰ Η παρατήρηση αυτή μπορεί να συσχετιστεί και με το υψωμένο επίπεδο του φραξίματος και των κατωφλιών (0,73 μ.) στο κάτω τμήμα του κλιμακοστασίου προς τη βόρεια στοά του Ασκληπιείου. Τόσο το άνδρηρο του Σεβαστείου, όσο και το τέμενος του Ασκληπιείου χαμηλότερα φαίνεται ότι την εποχή της οικοδόμησης της στοάς και της συνολικότερης παρέμβασης στο Σεβαστείο είχαν υψωθεί από φυσικές επιχώσεις αρκετά. Το επίπεδο αυτό προσφέρει ίσως ένα επιπλέον στοιχείο για τη χρονολόγηση και της στοάς.

Η κατασκευή της επομένως αποτελεί τμήμα μιας γενικότερης προσπάθειας αναδιαμόρφωσης και παρέμβασης στην περιοχή βόρεια του Ασκληπιείου και νότια της αγοράς. Δυστυχώς δεν μπορούμε να γνωρίζουμε κατά πόσο η παρέμβαση αυτή συνδέεται περισσότερο με μια συμβολική ανασηματοδότηση του ήδη υπάρχοντος Σεβαστείου και επομένως με μια προσπάθεια ενίσχυσης της αυτοκρατορικής λατρείας και ιδεολογίας από τα χρόνια του Κωνσταντίνου ή με τον ανασχεδιασμό της κεντρικής αγοράς της πόλης που απλωνόταν σε μια τεράστια έκταση βόρεια του Ασκληπιείου. Οι παρεμβάσεις ανακατασκευής τα ίδια περίπου χρόνια που έχουν παρατηρηθεί στο κτήριο του Ωδείου που είναι ενταγμένο στο συγκρότημα του Ασκληπιείου, ίσως να υποδεικνύει στοχευμένες παρεμβάσεις ανακαίνισης στον χώρο του παλιού τεμένους.²¹

Αναζητώντας παράλληλα στεκόμαστε ιδιαίτερα σε παρόμοιες οικοδομικές παρεμβάσεις σε μια σειρά από ανασκαμμένες πόλεις του 4ου και 5ου αιώνα, κυρίως στη Μικρά Ασία. Ένα ίσως από τα πιο γνωστά και μελετημένα παραδείγματα είναι η επισκευή και επέκταση της κεντρικής Μαρμάρινης Οδού στις Σάρδεις της Μικράς Ασίας, για το νέο τμήμα που κατασκευάστηκε γύρω στο 400 μ.Χ. χρησιμοποιήθηκε αποκλειστικά οικοδομικό υλικό ανακυκλωμένο από αρχαιότερα κτήρια.²² Μια άλλη ενδιαφέρουσα ομοιότητα της στοάς της Μεσσήνης με την πρωτοβυζαντινή οδό στις Σάρδεις είναι ότι το οδόστρωμά της μπροστά από τη στοά δεν στρώθηκε με λίθινες πλάκες και παρέμεινε χωμάτινο. Στην δυτική Μικρά Ασία, όπου το αστικό φαινόμενο ανθεί κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο, πολλές πόλεις εξοπλίζονται με ανακαινισμένες ή καινούριες οδούς με στοές τον 4ο αι. (Αιζανοί, Αφροδισιάδα, Έφεσσος, Ιεράπολη, Σαγαλασσός, Σίδη).²³ Και σε όλες τις περιπτώσεις οι κατασκευές αυτές είναι χτισμένες με ανακύκλωση αρχαιότερου υλικού εκτός από τη μνημειακή οδό και την αγορά του 4ου αι. στην Αφροδισιάδα όπου τα αρχιτεκτονικά μέλη λαξεύονται επιτούτου.

Στον ελλαδικό χώρο είναι πιο δύσκολο να βρούμε ανάλογα. Ενδιαφέρουσα θα ήταν ενδεχομένως μια σύγκριση με την ανοιχτή στοά στα νότια της Βασιλικής Γ' των Φθιώτιδων

²⁰ Πέτρος Θέμελης, Ανασκαφή Μεσσήνης, ΠΑΕ 1989, 71-72.

²¹ Παναγιώτης Μπίρταχας, *Μεσσήνη - Το Ωδείο και το Ανατολικό Πρότυλο του Ασκληπιείου*, Αθήνα 2008, 74-75.

²² Marcus Rautman, Sardis in Late Antiquity, στο: Ortwin Dally και Christopher John Ratté (επιμ.), *Archaeology and the Cities of Asia Minor in Late Antiquity*, Av Άρμπορ 2011, 11-13, εικ. 7 και 8.

²³ Ine Jacobs, The Creation of the Late Antique City. Constantinople and Asia Minor During the 'Theodosian Renaissance', *Byzantion* 82 (2012), 136-139, πίν. 3.

Θηβών,²⁴ αν και η κατασκευή στη θεσσαλική πόλη χρονολογείται αργότερα από τη μεσσηνιακή στοά. Ίσως πιο κοντινό με τις πραγματικότητες της Μεσσήνης είναι το παράδειγμα των Δελφών όπου έχει διαπιστωθεί τον 4ο αι. μ.Χ. ανακατασκευή της Ιεράς Οδού με υλικά από τα γύρω ερειπωμένα μνημεία αλλά και της Ρωμαϊκής Αγοράς.²⁵

Βασιζόμενοι στις παραπάνω παρατηρήσεις και το σχετικό συγκριτικό υλικό οδηγούμαστε στο συμπέρασμα ότι και η υστερορωμαϊκή στοά της Μεσσήνης είναι πιο πιθανό να χρονολογείται στο α' μισό του 4ο αι. Μια τέτοια χρονολόγηση θα μπορούσε να εντάξει και τη συνολική αυτή παρέμβαση στη Μεσσήνη στο πλαίσιο της έντονης ανακαινιστικής δραστηριότητας που επιδεικνύεται και αλλού στα χρόνια της Κωνσταντίνεια δυναστεία.²⁶ Η οικοδόμηση άλλωστε περιστρωτων οδών, μαζί με τα νέα εκκλησιαστικά κτήρια και τις οχυρώσεις, έχει θεωρηθεί βασική ένδειξη της προσπάθειας εξωραϊσμού των πόλεων συνολικότερα για τον 4ο αι.²⁷

Έτσι και η κατασκευή της στοάς στη Μεσσήνη είναι μάλλον δηλωτική μιας από τις τελευταίες προσπάθειες εξωραϊσμού του αστικού τοπίου που εντάσσεται στην παράδοση της αρχαίας ελληνορωμαϊκής πόλης για κατασκευή δημόσιων μνημειακών κτηρίων (εικ. 55). Πρέπει να θεωρούμε πιθανό, έστω και αν δεν σώζεται κάποια μαρτυρία, επιγραφική ή άλλη, ότι η κατασκευή τέτοιων κτηρίων θα συνδεόταν με τη δράση κάποιου σημαντικού χορηγού.

Το σύννηθες για τις πόλεις του 4ου αι. είναι οι χορηγοί τέτοιων πρωτοβουλιών να είναι συνδεδεμένοι περισσότερο με την κρατική διοίκηση παρά η τοπική αριστοκρατία που τους προηγούμενους ρωμαϊκούς αιώνες ήταν υπεύθυνη για ανάλογα έργα.²⁸ Χαρακτηριστικό παράδειγμα για την Πελοπόννησο και την υπόλοιπη Ελλάδα είναι η περίπτωση του ανθύπατου Αχαΐας Αμπέλιου κατά την περίοδο 359-360. Ο βίος και η σταδιοδρομία του Αμπέλιου είναι επαρκώς γνωστά από φιλολογικές μαρτυρίες (Λιβάνιος, Αμμιανός Μαρκελίνος, Ιμέριος) αλλά μεγαλύτερο ενδιαφέρον για μας έχουν μια σειρά από επιγραφικά κείμενα που μνημονεύουν χορηγικές παρεμβάσεις του για την ανέγερση ή επιδιόρθωση μνημείων σε πόλεις της Ελλάδας (Μέγαρα, Αθήνα, Αίγινα(ς), Σπάρτη, Χαλκίδα).²⁹ Δεν υπάρχει κάποιος τρόπος να συνδέσουμε τη δράση του Αμπέλιου με την ανέγερση της στοάς στη Μεσσήνη του 4ου αι., η συσχέτιση όμως μας δίνει καλύτερα το πιθανό κοινωνικό και οικονομικό περιβάλλον εντός του οποίου θα αναμέναμε μια τέτοια παρέμβαση στο αστικό τοπίο της μεσσηνιακής πρωτεύουσας.

Η υστερορωμαϊκή στοά καταστράφηκε πιθανότατα και αυτή στο β' μισό του 4ου αι.

²⁴ Παύλος Λαζαρίδης, Ανασκαφή Φθιώτιδων Θηβών, ΠΑΕ 1988, 81-93.

²⁵ Πλάτων Πετρίδης, *Fouilles de Delphes. V, Monuments figurés. 4, La céramique Protobyzantine de Delphes: une production et son context*, Παρίσι 2010, 25-26.

²⁶ Ariel Lewin, Urban public building from Constantine to Julian: the epigraphic evidence, στο: Luke Lavan (επιμ.), *Recent Research in Late-Antique Urbanism*, Πόρτσμουθ, R.I. 2001, 27-32.

²⁷ Jacobs, *Creation of the Late Antique City*, 116.

²⁸ Lewin, *Urban public building from Constantine to Julian*, 27-28.

²⁹ Όλες οι φιλολογικές και επιγραφικές μαρτυρίες για τον Αμπέλιο στα: Άννα Αβραμέα, Η επιγραφή του ανθύπατου Αχαΐας Αμπέλιου από τα Μέγαρα, *HOPOΣ* 10-12 (1992-98), 327-329. Dennis Feissel, *BE* 1994, 738. Matthäus Heil, Zwei Spätantike Statthalter aus Epirus und Achaia, *ZPE* 108 (1995), 162-165.

από τον μεγάλο σεισμό του 365 μΧ., και το οικοδομικό της υλικό ανακυκλώθηκε σε νέες χρήσεις. Κατά την ανασκαφική περίοδο του 1988 μπροστά στη μικρότερη επικαμπή κλίμακα προς το Εκκλησιαστήριο και εντός αρχαιολογικών στρωμάτων που χρονολογούνται στον 5ο και 6ο αιώνα βρέθηκαν μετακινημένοι και αραδιασμένοι σε σειρά σπόνδυλοι κίονων από τη στοά, πιθανότατα προοριζόμενοι για επανάχρηση (εικ. 46 και 47).³⁰ Η πρακτική της επανάχρησης των υλικών συνήθως έχει σαν πρώτο στόχο προς εκμετάλλευση τα αμέσως προηγούμενα μνημεία, όπου και η απόσπαση υλικών είναι πολύ πιο εύκολη.³¹ Η στοά του 4ου αι. της Μεσσήνης υπήρξε μάλλον μια αρκετά βραχύβια παρέμβαση εξωραϊσμού του μεσσηνιακού κέντρου που παρά την τόσο σύντομη μετά την κατασκευή της καταστροφή, δεν επιδιώχθηκε να επιδιορθωθεί καθώς δεν εξυπηρετούσε πλέον τις νέες ανάγκες του οικισμού με τη μορφή που αυτός έλαβε από τον 5ο αι.

³⁰ Θέμελης, ΠΑΕ 1988, 52-53.

³¹ Στους Φιλίππους, κίονες στο οδόστρωμα προς επαναχρησιμοποίηση: Χαράλαμπος Μπακιρτζής, Η ημέρα μετά την καταστροφή στους Φιλίππους, στο: Χριστίνα Αγγελίδη (επιμ.), *Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο. Τομές και συνέχειες στην ελληνιστική και ρωμαϊκή παράδοση, Πρακτικά Α' Διεθνούς Συμποσίου 15-17 Σεπτεμβρίου 1988*, Αθήνα 1989, 695-710. Αλλά και στο Αμόριο της Φρυγίας το σύνολο σχεδόν των μεσοβυζαντινών κατασκευών χρησιμοποιούν ως spolia υλικά από την πρωτοβυζαντινή πόλη και όχι απο τις ρωμαϊκές φάσεις: Eric Ivison, *Middle Byzantine Sculptors at Work: Evidence from the Lower City Church at Amorium*, στο: Ch. Pennas και C. Vanderheyde (επιμ.), *La sculpture byzantine, VIIe- XIIIe siècles: Actes du colloque internationale organisé par la 2e Éphorie des antiquités byzantines et l'École française d'Athènes (6-8 septembre 2000)*, Παρίσι 2008, 491.

B. Η υστερορωμαϊκή αστική έπαυλη

Ημερολόγια ανασκαφής: XVI/9.1989, XVI/9.1990, XVI/9.2009

Βιβλιογραφία: Ορλάνδος, *ΠΑΕ* 1969, 119-120· Θέμελης, *ΠΑΕ* 1989, 99-105 και *ΠΑΕ* 1990, 57-62· *ΠΑΕ* 2009, 95-96· Γεώργιος Δεληγιαννάκης, *Two Late-Antique Statues from Ancient Messene, BSA* 100 (2005), 387-405.

Κατάσταση διατήρησης: Η αστική έπαυλη ανασκάφηκε πλήρως κατά τις χρονιές 1989-90, έκτοτε συντηρήθηκαν συστηματικά οι τοίχοι, τα ψηφιδωτά δάπεδα και τα μαρμαροθετήματα. Το 2009 εγκαταστάθηκε προστατευτικό στέγαστρο επάνω από τις δύο κεντρικές αίθουσες και έγιναν συμπληρωματικές εργασίες συντήρησης των οικοδομικών καταλοίπων.

Ανατολικά του Ασκληπιείου σε απόσταση 100 περίπου μέτρων έχει εντοπιστεί και ανασκαφεί ρωμαϊκή αστική βίλα που βρισκόταν σε χρήση συνεχώς από τα πρώιμα τουλάχιστον ρωμαϊκά χρόνια και μέχρι το τρίτο τέταρτο του 4ου αι. (εικ. 57). Η έπαυλη ανασκάφηκε σε δύο χρονικές στιγμές με διαφορά δεκαετιών μεταξύ τους καθώς περιορισμένη ανασκαφή στο σημείο αυτό έγινε αρχικά από τον Αναστάσιο Ορλάνδο και συστηματικά με την πλήρη ανασκαφή της οικίας στη συνέχεια από τον Πέτρο Θέμελη.³²

Γνωρίζουμε πλέον ότι πρόκειται για μια ενιαία οικία μνημειακών διαστάσεων που καλύπτει μια ολόκληρη πολεοδομική νησίδα. Μολονότι επιμέρους στοιχεία της αρχιτεκτονικής, αλλά και της διακόσμησης της έπαυλης έχουν συζητηθεί στις ανασκαφικές αναφορές και σε αρχαιολογικούς οδηγούς, το συγκρότημα δεν έχει ακόμη μελετηθεί συστηματικά.³³ Για τις προηγούμενες χρονολογικές φάσεις της έπαυλης και της κατάληψης της οικιστικής νησίδας γνωρίζουμε ελάχιστα· ρωμαϊκή οικία μεγάλων διαστάσεων πρέπει να προϋπήρχε τουλάχιστον από τον 2ο αι. μ.Χ. Εδώ θα μας απασχολήσει η τελική φάση ανακαίνισης και χρήσης του κτηρίου, πριν από την οριστική καταστροφή και εγκατάλειψη.

Η οικία αποτελείται από πολυάριθμους χρηστικούς και μικρότερους βοηθητικούς χώρους που οργανώνονται γύρω από μια κεντρική υποβλητική διμερή αίθουσα (εικ. 58, χώροι 1 και 2). Η αίθουσα αυτή είναι με προσοχή τοποθετημένη στο μέσο ακριβώς της οικιστικής νησίδας και ανάμεσα σε δύο αύλειους χώρους (χώροι 3 και 33). Το εξαιρετικά αβαθές πάχος της επίχωσης και τα σχετικά λίγα ευρήματα δεν επιτρέπουν να ταυτίσουμε τη χρήση των μικρότερων δωματίων που περιβάλλουν τον κεντρικό πυρήνα του κτηρίου και έτσι τα περισσότερα συμπεράσματα σχετικά με την οικία προκύπτουν από την ανάλυση του τελευταίου.

Το κεντρικό τμήμα του συγκροτήματος είναι ένας χώρος με κάτοψη κανονικού παραλληλόγραμμου και διεύθυνση Βορρά-Νότο, πλάτους 9,30 μ. και συνολικού μήκους 20,50 μ.

³² Αναστάσιος Ορλάνδος, *Ανασκαφή Μεσσήνης, ΠΑΕ* 1969, 119-120· Πέτρος Θέμελης, *Ανασκαφή Μεσσήνης, ΠΑΕ* 1989, 99-105 και *ΠΑΕ* 1990, 57-62. Μια σύνοψη των ανασκαφικών δεδομένων και στο: Γεώργιος Δεληγιαννάκης, *Two Late-Antique Statues from Ancient Messene, BSA* 100 (2005), 387-405.

³³ Πέτρος Θέμελης, *Αρχαία Μεσσήνη*, Αθήνα 2014², 102· του ίδιου, *Αρχαία Μεσσήνη: Ιστορία-Μνημεία-Άνθρωποι*, Αθήνα 2010, 217-218.

που διαιρείται κατά μήκος σε δύο διακριτές αίθουσες (εικ 59 και 60). Οι εξωτερικοί τοίχοι του κεντρικού αυτού χώρου είναι ομοιόμορφα κατασκευασμένοι και ιδιαίτερα ισχυροί (πλάχος 0,70 μ. οι πλάγιοι και 0,90 μ. ο βόρειος) σε αντίθεση με το σύνολο σχεδόν των πολύ πιο πρόχειρα χτισμένων τοίχων του υπόλοιπου συγκροτήματος. Οι εσωτερικές επιφάνειες των τοίχων αυτών ήταν καλυμμένες με μαρμαροθετήματα, τμήματα των οποίων διασώζονται χαμηλά και σε επαφή με το δάπεδο (εικ. 62 και 63). Ο κεντρικός παραλληλόγραμμος χώρος θα καλυπτόταν με δίρριχτη ξύλινη στέγη φερόμενη στους δυνατούς πλάγιους τοίχους. Στη νότια στενή πλευρά της αίθουσας ανοιγόταν ακάλυπτος πιθανότατα προαύλιος χώρος (χώρος 3), ενώ στα ανατολικά υπήρχε μια μικρότερη εσωτερική περίστυλη αυλή (χώρος 33, εικ. 65).

Όπως σημειώθηκε ο κεντρικός πυρήνας της οικίας διαιρείται σε δύο ίσου πλάτους αίθουσες. Η νοτιότερη αίθουσα (χώρος 2) έχει μήκος 7,20 μ. και κατέχει θέση προθαλάμου για την επόμενη και μεγαλύτερη βόρεια αίθουσα μήκους 13,30 μ.· το πλάτος είναι κοινό στα 9,30 μ.

Η νότια αίθουσα (χώρος 2) μέσω περάσματος με ανοιχτή κιονοστοιχία που κάλυπτε όλη τη νότια πλευρά της ανοίγεται προς το μεγάλο προαύλιο χώρο (χώρος 3) από όπου εξασφαλίζεται και η είσοδος. Ολόκληρη η επιφάνεια του δαπέδου ήταν στρωμένο με πολύχρωμο μωσαϊκό. Η διακόσμηση περιλαμβάνει ένα κεντρικό ορθογώνιο διάχωρο που περιείχε σκηνές εντός πλαισίων, από τις οποίες διακρίνονται αποσπασματικά πτηνά, αγγεία, αλλά και μια σκηνή πιθανότατα κυνηγιού με έναν άνδρα που κρατά δόρυ. Στα βόρεια της αίθουσας υπήρχε τοίχος διάτρητος με τρία μεγάλα ανοίγματα συμμετρικά τοποθετημένα, που οδηγούσαν στην επόμενη βορινή αίθουσα (χώρος 1).

Το κεντρικό άνοιγμα είναι μνημειακών διαστάσεων πλάτους 2,60 μ. ενώ εκατέρωθεν βρίσκονται δύο μικρότερα, πλάτους 0,50 μ. Η λογική των ανοιγμάτων αλλά και της εσωτερικής διάρθρωσης της παραλληλόγραμμης βόρειας αίθουσας γίνεται κατανοητή από την παρατήρηση της ιδιαίτερης διακόσμησης του δαπέδου. Το δάπεδο διακρίνεται σε δύο ζώνες (εικ. 77). Ένα τμήμα του σε μορφή αντεστραμμένου T καλύπτεται από πολύχρωμο μαρμαροθέτημα (opus sectile), το T σχηματίζεται με το κάθετο σκέλος του να διασχίζει κατά μήκος το δωμάτιο και το οριζόντιο σκέλος να αναπτύσσεται σε επαφή με το νότιο τοίχο. Η κεντρική περιοχή πλαισιώνεται στις τρεις πλευρές της από δάπεδο στρωμένο με μεγάλες ομοιόμορφες ασβεστολιθικές πλάκες σχηματίζοντας ένα ελληνικό Π ή λατινικό U. Η μορφή αυτή διακόσμησης του δαπέδου ονομάζεται συνήθως T και U από τα αντίστοιχα λατινικά γράμματα.³⁴

Η τεχνική και το ύφος του ψηφιδωτού διακόσμου της νότιας αίθουσας βρίσκει ανάλογα της σε έργα από την πόλη των Πατρών του 2ου και 3ου αι. μ.Χ. καμωμένα από τοπικά

³⁴ Γενικά για τα δάπεδα με διακόσμηση T και U δεξ: Katherine M. Dunbabin, *Mosaics of the Greek and Roman World*, Καϊμπριτζ 1999, 305-306· και αναφορικά με παρόμοια μνημεία στην Ελλάδα: Paolo Bonini, *La casa nella Grecia romana: forme e funzioni dello spazio privato fra I e VI secolo*, Ρώμη 2006, 70-71.

εργαστήρια (εικ. 62 και 64).³⁵ Η παρουσία του μαρμαροθετήματος όμως είναι ίσως η πιο χαρακτηριστική (εικ. 74-75). Μαρμαροθετήματα σε δάπεδα κατοικιών στον ελλαδικό χώρο συναντούμε μόνο σε εξαιρετικές περιπτώσεις πλούσιων και πολυτελών κατοικιών. Επιπλέον μπορεί να διακριθεί ως χαρακτηριστικό ύστερης χρονολόγησης. Το αρχαιότερο παράδειγμα είναι σε αίθουσα στη μεγάλη ρωμαϊκή έπαυλη στο Δίον της Μακεδονίας που χρονολογείται στον 3ο αι. μ.Χ., ενώ τα πιο χαρακτηριστικά είναι δύο οικίες του 4ου αι. στην Αθήνα (Οικία Γ' στον Άρειο Πάγο και Οικία 3 της οδού Μακρυγιάννη). Η διακόσμηση δαπέδων με μαρμαροθέτημα συνεχίζει και στους επόμενους αιώνες με παράδειγμα την Οικία του Γερακάρη του 6ου αι. στο Άργος.³⁶

Η διαμόρφωση της αίθουσας 1 είναι εξαιρετικά ενδιαφέρουσα καθώς υποδεικνύει τη χρήση της ως πολυτελούς χώρου υποδοχής, όπως έχει ερμηνευθεί εξ αρχής από τον ανασκαφέα.³⁷ Ταυτόχρονα η διαμόρφωση του δαπέδου υποδεικνύει ότι θα χρησιμοποιούνταν και ως χώρος συμποσίου. Στον χώρο που αναπτύσσεται περιμετρικά και διαθέτει δάπεδο στρωμένο με ασβεστολιθικές πλάκες θα τοποθετούνταν ανάκλιτρα για τους συμμετέχοντες, ενώ στον κεντρικό χώρο πολυτελώς στρωμένο με μαρμαροθέτημα θα υπήρχαν οι τράπεζες με τα *προς βρώσιν και πόσιν* αγαθά κατά τη συνήθη ρωμαϊκή πρακτική. Διαμορφώσεις όμοιες με αυτή στην αστική οικία δυτικά του Ασκληπιείου της Μεσσήνης είναι συνηθισμένες, όπως έχει σημειωθεί και αλλού, σε ρωμαϊκές και υστερορωμαϊκές οικίες από τον 1ο ως και τον 5ο αιώνα μ.Χ.³⁸ Σε περιπτώσεις μάλιστα, όπως στο ψηφιδωτό δάπεδο του 4ου αι. στη Διοκαισάρεια (σημ. Serrhoris) της Παλαιστίνης, στην ψηφιδωτή επιφάνεια που περιβάλλει το κεντρικό διακοσμημένο T δηλώνονται με σημάδια ψηφοθετημένα σε ρόλο οδηγού οι ακριβείς θέσεις τοποθέτησης των ανάκλιτρων.³⁹

Η κεντρική αίθουσα της μεσσηνιακής αστικής έπαυλης ξεχωρίζει για το ιδιαίτερα μεγάλο μέγεθός της αλλά και τη μνημειακότητά της. Με διαστάσεις 13,30 × 9,50 μ. είναι μια από τις μεγαλύτερες, αν όχι η μεγαλύτερη, αίθουσα υποδοχής ρωμαϊκής οικίας στην Πελοπόννησο και μια από τις πιο μεγαλύτερες σε ολόκληρο τον Ελλαδικό χώρο.⁴⁰ Ενδιαφέρουσα

³⁵ Ιωάννης Παπαποστόλου, *Mosaics of Patras: a review*, *AE* 148 (2009), 1-84.

³⁶ Για τις οικίες αυτές πλήρης βιβλιογραφία και σχέδια στον κατάλογο του Μπονίνι: Paolo Bonini, *La casa nella Grecia romana: forme e funzioni dello spazio privato fra I e VI secolo*, Ρώμη 2006, 343-346 (Δίον), 245-247 (Αθήνα, Οικία Γ' στον Άρειο Πάγο), 274-275 (Αθήνα, Οικία 3 της οδού Μακρυγιάννη) και 224 (Άργος, Οικία Γερακάρη).

³⁷ Πέτρος Θέμελης, *Ανασκαφή Μεσσήνης*, *ΠΑΕ* 1990, 57-62.

³⁸ Δεληγιαννάκης, *Late-Antique Statues from Messene*, 392-393.

³⁹ Zeev Weiss, *Mosaic art in ancient Serrhoris: between East and West*, στο: Mustafa Şahin (επιμ.), *11th International Colloquium on ancient mosaics, October 16th-20th, 2009, Bursa*, Κωνσταντινούπολη 2011, 941-945, εικ. 1.

⁴⁰ Συγκρίνοντας κυρίως με τα παραδείγματα του καταλόγου του Μπονίνι: Bonini, *La casa nella Grecia romana*: επιπλέον για αστικές ρωμαϊκές οικίες στον Ελλαδικό χώρο: Μαρία Παπαϊωάννου, *The Roman domus in the Greek world*, στο: Ruth Westgate, Nick Fischer, και James Whitley (επιμ.), *Building Communities: House, Settlement and Society in the Aegean and Beyond*, Λονδίνο 2007, 351-361. Για μια συστηματική καταγραφή ρωμαϊκών και υστερορωμαϊκών αγρεπαύλεων στο πλήθος των μελετών στο: Αθανάσιος Ριζάκης και Ιωάννης Τουράτσογλου (επιμ.), *Villae Rusticae: Family and market-oriented farms in Greece under Roman rule*, Αθήνα 2013. Σαφώς μεγαλύτερους χώρους διέθετε η ρωμαϊκή βίλλα στην Εύα/Λουκού Κυνουρίας που όμως αποτελεί μια ειδική πιθανότητα περίπτωση συνδεδεμένη με έναν σπουδαίο ιδιοκτήτη, τον Ηρώδη Αττικό: Γιώργος

μπορεί να είναι η αντίστιξη της με την πρόσφατα και υποδειγματικά ανασκαμμένη υστερορωμαϊκή οικία στην Κόρινθο (κτήριο Παναγίας).⁴¹ Η οικοδόμηση της κορινθιακής οικίας χρονολογείται με σχετική ασφάλεια στο 260 περίπου μ.Χ. και ενώ οι συνολικές διαστάσεις, η πολυτέλεια της διακόσμησης και τα γλυπτικά ευρήματα θυμίζουν τη μεσσηνιακή έπαυλη, η κάτοψη και η διαρρύθμιση των χώρων απέχει πολύ (εικ. 66).

Το μέγεθος της αίθουσας, καθώς και η απουσία μόνιμων συμποσιακών κατασκευών ίσως να σημαίνουν ότι η αίθουσα αυτή θα μπορούσε να φιλοξενεί και άλλες επίσημες ή ημι-επίσημες λειτουργίες, όπως ακροάσεις σχετιζόμενες με τον ξεχωριστό ιδιοκτήτη της οικίας. Με παρόμοιο σκεπτικό ο Θέμελης ορθά είχε παρατηρήσει από νωρίς την ιδιαιτερότητα της μεγάλης αυτής αίθουσας και είχε προτείνει την πιθανότητα να φιλοξενηθεί εδώ ένα Καισαρείο, σε αντικατάσταση του αρχαιότερου, ή και μια βιβλιοθήκη.⁴² Έχει παρατηρηθεί ιδίως σε παραδείγματα μεγάλων οικιών στην Ιταλία και στη Βαλκανική, ότι τον 3ο και 4ο αι. οι αίθουσες ειδικών χρήσεων (δεξιώσεων, υποδοχής) μεγαλώνουν σε διαστάσεις και αποκτούν μνημειακή αρχιτεκτονική και περίτεχνη διακόσμηση.⁴³ Αυτοί οι χώροι εντός των πολυτελών οικιών έχει προταθεί ότι καθίστανται το σκηνικό κοινωνικού ανταγωνισμού και επίδειξης των ευνοημένων μελών της τοπικής αριστοκρατίας που μετά από τις κοινωνικές και οικονομικές μεταρρυθμίσεις του Διοκλητιανού (284-305) και του Κωνσταντίνου (306-337) συνδέονται ολοένα και περισσότερο με αξιώματα στην αυτοκρατορική διοίκηση.⁴⁴

Πέρα από την ιδιαίτερη αρχιτεκτονική στην ιδιαίτερη σημασία του συγκροτήματος συνηγορούν και εντυπωσιακά ευρήματα γλυπτικής από τη βόρεια αίθουσα. Γλυπτά που συνδέονται με την εικόνα ισχύος και πλούτου που επιθυμούσε ο τελευταίος ένοικος, και ανακαινιστής, της οικίας να προβάλλει.

Κοντά στον βόρειο τοίχο της αίθουσας βρέθηκαν κατά την ανασκαφή ολόκληρα ή αποσπασματικά σωζόμενα τρία ολόσωμα μαρμάρινα αγάλματα σε μέγεθος λίγο μικρότερο του φυσικού. Κατά τις παλαιότερες ανασκαφές υπό τον Αναστάσιο Ορλάνδο βρέθηκαν τμήματα των δύο πρώτων: ένας αδριάντας Ρωμαίου αυτοκράτορα (εικ. 67) και τμήματα, συμπεριλαμβανομένης της κεφαλής, ενός ολόσωμου αγάλματος του θεού Ερμή (εικ. 68-69).⁴⁵ Δεκαετίες αργότερα, το 1989, κατά την ανασκαφή υπό τον Πέτρο Θέμελη βρέθηκε

Σπυρόπουλος, *Η έπαυλη του Ηρώδη Αττικού στην Εύα / Λουκού Κυνουρίας*, Αθήνα 2006.

⁴¹ G. D. R. Sanders, Archaeological evidence for Early Christianity and the end of Hellenic religion at Corinth, στο: Daniel N. Schowalter και Steven J. Friesen (επιμ.), *Urban Religion in Roman Corinth: interdisciplinary approaches*, Χάρβαρντ 2004, 420-425, εικ. 16.2.

⁴² Πέτρος Θέμελης, *Ανασκαφή Μεσσήνης*, ΠΑΕ 1990, 60-61.

⁴³ Μάνθα Ζαρμακούπη, Private villas in Italy and the provinces, στο: Roger Ulrich και Caroline Quenemoen (επιμ.), *A companion to Roman Architecture*, Λονδίνο 2014, 377. Ειδικότερα για παραδείγματα αγρεπαύλων στον Ελλαδικό χώρο: της ίδιας, The villa culture of Roman Greece, στο: Athanassios Rizakis και Ioannis Touratsoglou (επιμ.), *Villae Rusticae: Family and market-oriented farms in Greece under Roman rule*, Αθήνα 2013, 760-761.

⁴⁴ Kimberly Bowes, Houses and society in the later Roman Empire, Λονδίνο 2010, 35-60· για την αλλαγή ρόλου της τοπικής αριστοκρατίας: Michele Renee Salzman, *The Making of a Christian Aristocracy: Social and Religious Change in the Western Roman Empire*, Χάρβαρντ 2009, 29-31.

⁴⁵ Αναστάσιος Ορλάνδος, ΠΑΕ 1969, 119-120, πίν. 136α-δ.

στην ίδια θέση και τρίτο άγαλμα που εικόνιζε τη θεά Άρτεμη στον τύπο της κυνηγού Λαφρίας (εικ. 70).⁴⁶ Τα αγάλματα αυτά, όπως τα αποκατέστησε ο Πέτρος Θέμελης, ήταν πιθανότατα τοποθετημένα σε κόγχες εντός του βόρειου τοίχου, ο οποίος και αισθητά παχύτερος από τους πλάγιους, από τις οποίες έπεσαν εντός του δωματίου κατά την κατάρρευση του κτηρίου (εικ. 72-73).⁴⁷ Κατ' αυτό τον τρόπο εξηγείται επαρκώς και η πλήρης απουσία βάθρων για τα αγάλματα αυτά.

Η διάνοιξη κογχών στον βόρειο τοίχο της πολυτελούς αίθουσας και η τοποθέτηση νέων πρωτότυπων αγαλμάτων τις πρώτες δεκαετίες του 4ου αι. φαίνεται ότι συνδέεται με μια συνολικότερη φάση επιδιορθώσεων και ανανέωσης της ρωμαϊκής αστικής βίλλας. Η διαρρύθμιση αυτή φαίνεται άλλωστε ότι ήταν συνηθισμένη όπως μπορούμε να δούμε στο σωζόμενο τμήμα υψηλού τοίχου με τρεις κόγχες για αγάλματα από τη ρωμαϊκή Απτέρα που χρονολογείται πιθανότατα στον 3ο ή 4ο αι. (εικ. 82).⁴⁸

Το άγαλμα της Άρτεμης είναι παλαιότερο έργο, πιθανότατα της εποχής των Αντωνίων, σε δεύτερη χρήση στην υστερορωμαϊκή οικία, όπου μεταφέρθηκε από αλλού.⁴⁹ Τα άλλα δύο έργα είναι πρωτότυπες δημιουργίες που χρονολογούνται με τεχνοτροπικά κριτήρια στον 4ο αι. μ.Χ. και χρονολογούν έτσι και την τελική διευθέτηση του χώρου (εικ. 71).⁵⁰

Η κεντρική μορφή της παρατακτικής αυτής σύνθεσης είναι ένας νεαρός αγένειος Ρωμαίος αυτοκράτορα ντυμένος με κοντό μιάτιο και χλαμύδα και δερμάτινες μπότες. Το δεξί του χέρι σηκώνεται με την παλάμη απλωμένη ενώ στο αριστερό του χέρι κρατά σφαίρα. Πρόκειται για έργο επαρχιακό, που δύσκολα μπορεί να καταταχτεί στις σειρές ανάλογων αυτοκρατορικών πορτραίτων καθώς προσφέρει ελάχιστα φυσιολογικά χαρακτηριστικά. Ο Δεληγιαννάκης επιχειρηματολογεί επί μακρόν ότι είναι έργο που συνδυάζει στοιχεία της τετραρχικής παράδοσης αλλά και καινοτομίες που εισάγονται με τις Κωνσταντινείες απεικονίσεις, και έτσι καταλήγει ότι εικονίζει τον αυτοκράτορα Κωνσταντίνο και πρέπει να χρονολογείται στα 316 με 337.⁵¹

Ο Θέμελης έχει υποστηρίξει ότι το δεξί χέρι του αυτοκρατορικού ανδριάντα αρχικά βρισκόταν σε κάθετη θέση και ότι η τωρινή του άρθρωση είναι αποτέλεσμα αλλαγών στον αγαλματικό τύπο, όταν ο εικονιζόμενος ανήλθε στο αξίωμα του Αυγούστου από αυτό του Καίσαρα.⁵² Σύμφωνα με τον Θέμελη η εξέλιξη αυτή ακολουθεί καλύτερα την πορεία

⁴⁶ Πέτρος Θέμελης, Ανασκαφή Μεσσήνη, ΠΑΕ 1989, 102-105.

⁴⁷ Θέμελης, *Πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη*, 26.

⁴⁸ Βάνα Νινιού-Κινδέλη και Γιάννης Χριστοδουλάκος, Ρωμαϊκή Άπτέρα. Μια πρώτη προσέγγιση, στο: *Creta romana e protobizantina: atti del congresso internazionale (Iraklion, 23 - 30 settembre 2000)*, Πάδοβα 2004, 326, πίν. 10β.

⁴⁹ Θέμελης, *Αρχαία Μεσσήνη, Ιστορία-Μνημεία-Άνθρωποι*, 328-331.

⁵⁰ Τα αγάλματα του 4ου αι. παρουσιάζονται αναλυτικά και σχολιάζονται αναλυτικά στο: Δεληγιαννάκης, *Late-Antique Statues from Messene*, 393-402· και συμπληρωματικά στη διαδικτυακή βάση δεδομένων του Πανεπιστημίου της Οξφόρδης *Last Statues of Antiquity*, LSA-2364 (αυτοκρατορικό πορτραίτο) και LSA-2365 (Ερμής) <http://laststatues.classics.ox.ac.uk/>.

⁵¹ Δεληγιαννάκης, *Late-Antique Statues from Messene*, 399-400.

⁵² Θέμελης, *Πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη*, 26. Δεν αποκλείεται όμως και η θέση του χεριού να είναι η αρχική και να σχετίζεται με τη δυσκολία μετατροπής του αρχικού ελληνιστικού αγάλματος.

ανάρρησης στον θρόνο του γιού του Κωνσταντίου Β', γιου του Κωνσταντίνου, ο οποίος ανακηρύχθηκε σε Καίσαρα το 324 μ.Χ. και σε Αύγουστο το 337 μ.Χ.· έτσι ο ανασκαφέας αναγνώρισε στον ανδριάντα το πρόσωπο του Κωνσταντίου Β' (337-361) χρονολογώντας και το γλυπτό οψιμότερα.⁵³ Η εύρεση στη Μεσσήνη πρόσφατα ενός ενεπίγραφου βάθρου αγάλματος αυτοκράτορα με αναφορά σε Κωνσταντίνο και ορατή μετατροπή της επιγραφής από Καίσαρα σε Αύγουστο υποδεικνύει συνδυασμό του βάθρου με το άγαλμα και επιβεβαιώνει πιθανότατα την οψιμότερη χρονολόγηση.⁵⁴ Έτσι και η σύνθεση των αγαλμάτων στην οικία του Ασκληπιείου πρέπει να χρονολογηθεί κάποια στιγμή μετά το 324 ή καλύτερα το 337 μ.Χ. στο πλαίσιο της συνολικότερης ανακαίνισης του κτηρίου.

Ίχνη της οικοδομικής αυτής φάσης είναι διακριτά και αλλού στο κτήριο με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα την ενίσχυση με αντηρίδα του τοίχου του ενδιάμεσου ανοίγματος μεταξύ της βόρειας και νότιας αίθουσας. Η αντηρίδα αυτή είναι εμφανώς μεταγενέστερη καθώς πατάει επάνω στο ψηφιδωτό δάπεδο του 2ου/3ου αι. όπως έχει παρατηρηθεί από τον ανασκαφέα (εικ. 80-81).⁵⁵

Η τελευταία φάση της υστερορωμαϊκής οικίας με την προσθήκη του αυτοκρατορικού πορτραίτου είχε σύντομη διάρκεια ζωής. Κατά την ανασκαφή εντοπίστηκε στρώμα καταστροφής που κάλυπτε ολόκληρη την οικία και ιδιαίτερα τις δύο κεντρικές αίθουσες, σφραγίζοντας το οριστικό τέλος χρήσης της. Το στρώμα αυτό αποτελούνταν κυρίως από τα υλικά της στέγης που είχε καταρρεύσει κατά τον 4ο αιώνα και περιλάμβανε πλήθος κεραμιδιών και μεταλλικών καρφιών, αλλά και καμένων ξύλων από τα δοκάρια της οροφής (εικ. 78). Ικανός αριθμός νομισμάτων βρέθηκε εντός του στρώματος, τα νεότερα των οποίων ήταν: του Κώσταντα (346-350) και του Κωνσταντίου Β' (346-361) ως Αυγούστων και επομένως χρονολογούν την καταστροφή.⁵⁶ Η αρχαιολογική εικόνα με ολόκληρα τμήματα τοίχων και τόξων να έχουν καταπέσει υποδεικνύει ότι η τελευταία φάση της ρωμαϊκής βίλλας διακόπηκε απότομα και ίσως να συνδέεται με τον μεγάλο σεισμό του 365 μ.Χ. όπως έχει υποστηρίξει ο ανασκαφέας (εικ. 79).⁵⁷

Η εύρεση όμως του προαναφερθέντος βάθρου σε μεγάλη απόσταση από την οικία, αλλά και πολύ περισσότερο μια δεύτερη επιγραφή προς τιμήν του αυτοκράτορα Βαλεντινιανού (364-375) που είναι χαραγμένη στην άλλη πλευρά μπορούν ίσως να κάνουν τη χρονολόγηση και της τελευταίας φάσης της έπαυλης πιο ακριβή. Όπως επιχειρηματολογούμε εκτεταμένα με αφορμή το βάθρο στη συνέχεια, το Κωνσταντίνειο άγαλμα είχε αρχικά άλλη χρήση και θέση στην πόλη και είναι πιθανό να διαχωρίστηκε από το βάθρο του μόλις το

⁵³ Θέμελης, *Πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη*, 26-27.

⁵⁴ Αρχική δημοσίευση και πρώτη συζήτηση για το βάθρο ΑΕΜ 16297 στο: Πέτρος Θέμελης, *Ανασκαφή Μεσσήνης*, ΠΑΕ 2009, 83-84· σχόλιο για τις συνθήκες εύρεσης πιο κάτω στο: Κ5.Υ.β· και συνολικότερη ερμηνεία και χρονολόγηση του ευρήματος στο: Κ7.Ι.α.

⁵⁵ Πέτρος Θέμελης, *Ανασκαφή Μεσσήνης*, ΠΑΕ 1990, 60-61.

⁵⁶ Θέμελης, *Ανασκαφή Μεσσήνης*, ΠΑΕ 1989, 105, 115· του ίδιου, *Ανασκαφή Μεσσήνης*, ΠΑΕ 1990, 60, 100-101, και *Ανασκαφή Μεσσήνης*, ΠΑΕ 2002, 49-51.

⁵⁷ Θέμελης, *Ανασκαφή Μεσσήνης*, ΠΑΕ 1990, 59-61.

364 μ.Χ.⁵⁸ Ίσως λοιπόν τότε πρέπει να χρονολογήσουμε και τη νέα σύνθεση στην έπαυλη του Ασκληπιείου, μια δραματική εξέλιξη καθώς δεν θα μπορούσε να προβλέψει την πλήρη καταστροφή της από τον σεισμό ένα μόλις χρόνο αργότερα το 365 μ.Χ. Η εξαιρετικά ενδιαφέρουσα αυτή ανασύνθεση της ιστορίας του κτηρίου ακόμη και αν επιβεβαιώνεται δεν αλλάζει ουσιαστικά την προηγούμενη συζήτηση, απλά μας προσφέρει μεγαλύτερη ακρίβεια και πολλαπλασιάζει τις δυνατότητες των ερωτημάτων μας.

Το κτηριακό συγκρότημα της ρωμαϊκής αστικής οικίας δυτικά του Ασκληπιείου φαίνεται ότι κοντά στα μέσα 4ου αι. επιβεβαιώνει την εκ νέου ιδιαίτερη σημασία του στον αστικό ιστό της Μεσσήνης ως έδρα προσώπου ή οικογένειας με ξεχωριστή θέση στην τοπική κοινωνία. Καθώς δεν γνωρίζουμε τίποτα για τον ιδιοκτήτη, είναι δύσκολο να τον συσχετίσουμε με τις μεγάλες αριστοκρατικές μεσσηνιακές οικογένειες που δραστηριοποιούνταν τους προηγούμενους αιώνες στη Ρωμαϊκή Μεσσήνη.⁵⁹ Το γεγονός ότι η φάση του 4ου αι. αξιοποιεί σε μεγάλο βαθμό το προϋπάρχον κτήριο, ίσως να υποδεικνύει κάποια σχέση με το παρελθόν. Η παρουσία όμως του αυτοκρατορικού αδριάντα προσδίδει ιδιαίτερο και επίσημο χαρακτήρα στην οικία. Δεν αποκλείεται αυτός ο χαρακτήρας να συνδέεται και με αξίωμα στην αυτοκρατορική διοίκηση που πιθανώς κατείχε ο ιδιοκτήτης, όπως θα συζητήσουμε αναλυτικότερα στη συνέχεια.⁶⁰

Η υστερορωμαϊκή οικία δυτικά του Ασκληπιείου μας προσφέρει μια ενδιαφέρουσα εικόνα για τη ζωή της πόλης τον 4ο αιώνα. Τα χρόνια του Κωσταντίνου και των συνεχιστών του φαίνεται ότι σημαίνουν μια μερική έστω αναδιοργάνωση και εκ νέου επένδυση σε οικοδομικά προγράμματα αλλά και έργα τέχνης συμβολικού αλλά και πραγματικού κύρους, όπως είδαμε και με τη στοά στα βόρεια του Σεβαστείου.⁶¹ Η προσπάθεια αυτή όμως θα είναι εφήμερη, καθώς μέχρι το κλείσιμο του 4ου αι. οι εξελίξεις, εσωτερικές και εξωτερικές, θα καταδείξουν το αδιέξοδο των παλιών μορφών προς όφελος μιας ολοκληρωτικά νέας κατάστασης, τουλάχιστον αναφορικά με τον οικισμό της Μεσσήνης.

⁵⁸ Κ7.Ι.α.

⁵⁹ Πέτρος Θέμελης, *The Economy and Society of Messenia under Roman rule*, στο: Αθανάσιος Ριζάκης και Κλ. Λεπενιώτη (επιμ.), *Roman Peloponnese III*, Αθήνα 2010, 89-110.

⁶⁰ Μία αποτίμηση των καταλοίπων του 4ου αι. και απόπειρα ιστορικής ερμηνείας στο Κ7.Ι.α

⁶¹ Κ4.ΙΙ.α.

III. ΑΣΤΙΚΗ ΑΝΑΝΕΩΣΗ ΤΟΝ ΠΕΜΠΤΟ ΚΑΙ ΕΚΤΟ ΑΙΩΝΑ

A. Οι οικίες της Ανατολικής Οδού και του Ασκληπιείου

Ημερολόγια ανασκαφής: XX/Αν.Οδ.1991, XX/Αν.Οδ.1994, XX/Αν.Οδ.1995

Βιβλιογραφία: Θέμελης, *Πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη*, 35-38· ΠΑΕ 1991, 110-112· ΠΑΕ 1994, 74-76· ΠΑΕ 1995, 63-64.

Κατάσταση διατήρησης: Ο οικισμός ανατολικά του Ασκληπιείου ανασκάφηκε αρχικά κατά το έτος 1991 (οικία 3) εντός της ελληνιστικής αίθουσας, και οι υπόλοιπες οικίες και το οδόστρωμα κατά τα έτη 1994 και 1995. Οι οικίες επί της οδού έχουν διατηρηθεί, μολονότι τα κατάλοιπα τους είναι σε μέτρια κατάσταση λόγω της αρχικής ευτελούς κατασκευής. Η αναστήλωση του ελληνιστικού ταφικού μνημείου της Ανατολικής Οδού με υλικό από την οποία είχε κατασκευαστεί η οικία 2 είχε ως αποτέλεσμα την μερική αποσυναρμολόγηση της εν λόγω οικίας.

Οι δύο προηγούμενες οικοδομικές πρωτοβουλίες στην περιοχή του Ασκληπιείου, η Υστερορωμαϊκή Στοά και η αστική έπαυλη XVI/9, που χρονολογούνται στο πρώτο μισό του 4ου αιώνα ακολούθησαν τη χάραξη της αρχαίας και ρωμαϊκής πόλης. Αντίθετα η επόμενη διακριτή χρονολογικά φάση που εντοπίζουμε στην περιοχή του Ασκληπιείου έρχεται σε μια πρώτη ρήξη με το χωροταξικό παρελθόν (εικ. 83).

Συγκεκριμένα ο οδικός άξονας που διατρέχει το κέντρο της πόλης από βόρεια προς νότια στο τμήμα που περνούσε μπροστά από την ανατολική πλευρά του Ασκληπιείου καταλαμβάνεται σχεδόν εξ ολοκλήρου από νεόδμητα κτίσματα, οικίες και εργαστήρια, κάποια από τα οποία επεκτείνονται και στα δυτικά εντός του Ασκληπιείου (εικ. 84).⁶²

Συγκεκριμένα κατά τις ανασκαφικές περιόδους 1994 και 1995 κατά την προσπάθεια διερεύνησης του ανατολικού ορίου του συγκροτήματος του Ασκληπιείου αποκαλύφθηκαν στα ανώτερα στρώματα πρωτοβυζαντινά κτίσματα που έμελλε να αποδειχτούν τμήμα του οικισμού.⁶³ Τα αποκαλυφθέντα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα καλύπτουν σε μεγάλο ποσοστό το πλάτος της οδού μπροστά στο ανατολικό μέτωπο του Ασκληπιείου και εκτείνονται σε μήκος 70 περίπου μέτρων. Επιπλέον κατάλοιπα που ανήκουν στην ίδια οικοδομική φάση ανασκάφηκαν δυτικά της οδού και εντός του συγκροτήματος του Ασκληπιείου.

Η εικόνα που έχουμε είναι εξαιρετικά αποσπασματική για μια σειρά από λόγους. Αρχικά έχει ανασκαφεί μόνο μια μακρά και φαρδιά λωρίδα γης, 70 × 15 μέτρων, που περιορίζεται στο πλάτος του ελληνιστικού δρόμου. Έτσι δεν μπορούμε να γνωρίζουμε την έκταση του οικισμού αλλά ούτε καν να είμαστε βέβαιοι για τα όρια των συγκεκριμένων αρχιτεκτονι-

⁶² Για το Ιπποδάμειο πολεοδομικό σύστημα της Μεσσήνης και τους βασικούς οδικούς άξονες: Wolfram Hoerfner, *Der Stadtplan von Messene*, AAA 35-38 (2005 2002), 223-228.

⁶³ Θέμελης, ΠΑΕ 1995, 63-68.

κών μονάδων. Ο ίδιος ο ανασκαφέας εκτιμά ότι ο οικισμός θα συνεχιζόταν προς Βορρά αλλά δεν αποκλείεται το ίδιο να συνέβαινε και προς την Ανατολή.⁶⁴ Τα κατάλοιπα του οικισμού βρέθηκαν σαθρά και σε ιδιαίτερα ρηχό βάθος, σχεδόν αμέσως κάτω από το επιφανειακό στρώμα και χωρίς ιδιαίτερες επιχώσεις, καθώς πρόκειται για τμήμα της πλαγιάς από το οποίο διέρχονταν εποχικοί χειμαρροί για αιώνες. Επιπλέον η μελέτη τους με απόσταση μεγαλύτερη από δεκαπέντε χρόνια από την αρχική ανασκαφή σημαίνει ότι πολλές παρατηρήσεις βασίζονται αποκλειστικά σε ανασκαφικά ημερολόγια και φωτογραφίες, καθώς τμήματα των οικοδομημάτων έχουν φθαρεί από τον χρόνο και τις καιρικές συνθήκες (εικ. 85).

Τα κατάλοιπα που έχουν αποκαλυφθεί επί της Ανατολικής οδού φαίνεται ότι αποτελούσαν τμήματα τουλάχιστον δύο οικιών, αν όχι και περισσότερων, που αναπτύσσονται κατά μήκος του άξονα βορά-νότου (εικ. 86-87). Η οδός δεν καταργήθηκε πλήρως αλλά περιορίστηκε στο δυτικό ένα τρίτο της ακολουθώντας κανονικά την παλαιά χάραξη από βορρά προς νότο. Με αυτό τον τρόπο η αρχαία αμαξήλατη οδός με αρχικό πλάτος μεγαλύτερο από δέκα μέτρα μετατράπηκε σε στενό σοκάκι πλάτους από δύο στο στενότερο μέχρι και τέσσερα μέτρα στο ευρύτερο σημείο (εικ. 98-99). Η νέα οριοθέτηση της πρωτοβυζαντινής οδού ήταν στα δυτικά ο εξωτερικός τοίχος του συγκροτήματος του Ασκληπιείου και στα ανατολικά οι ακανόνιστες προσόψεις των πρωτοβυζαντινών σπιτιών.

Όλοι οι τοίχοι είναι χτισμένοι σχετικά πρόχειρα με πλούσια χρήση αρχαιότερου υλικού, καθώς διακρίνονται εντοιχισμένα: οπτόπλινθοι, λίθινα και μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη, γλυπτά και επιγραφές (εικ. 92-93). Το συνδετικό υλικό ήταν μια λάσπη εξαιρετικά ασβεστώδης και χαλαρή, που οφείλει ίσως την υφή της και στην επενέργεια των επιφανειακών υδάτων. Παρά τα λίγα σωζόμενα στοιχεία ο ανασκαφέας διέκρινε τουλάχιστον τρεις οικοδομικές φάσεις, εμφανείς σε μικρές επιδιορθώσεις, προσθήκες χώρων και αποφράξεις εισόδων, που πραγματοποιούνται κάθε φορά με «ευτελέστερα υλικά και προχειρότερο τρόπο.»⁶⁵ Σήμερα η διάκριση αυτή είναι σχεδόν αδύνατη, αν και μια τέτοια δραστηριότητα είναι συνήθης κατά τη χρήση για μακρό χρονικό διάστημα.

Μέχρι τώρα τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα της περιοχής της Ανατολικής Οδού έχουν παρουσιαστεί συνοπτικά και δεν έχει γίνει προσπάθεια χαρακτηρισμού των χρήσεων.⁶⁶ Συστηματικότερη ανάγνωση των ανασκαφικών ημερολογίων και των παλιών σχεδίων και φωτογραφιών μπορούν να μας βοηθήσει να διακρίνουμε τουλάχιστον δύο οικίες ανατολικά του στενού δρόμου, με πρόσβαση από αυτόν και αποτελούμενες από πυκνά δομημένα και σχετικά ακανόνιστα μικρά δωμάτια (εικ. 88).

Η πρώτη οικία (*οικία 1* της Ανατολικής οδού) αναπτύσσεται στο βορειότερο τμήμα και έχει ενιαίο μέτωπο προς την οδό στα δυτικά και ενιαίο προσανατολισμό (εικ. 89-90). Η πρόσβαση από την οδό προς την οικία αυτή φαίνεται ότι εξασφαλιζόταν μέσω μιας ορθογώνιας βόρειας αυλής (χώρος Β στην εικ. 84) διαστάσεων 6,40 × 3,70 μ. Ο πυρήνας της

⁶⁴ Θέμελης, *ΠΑΕ* 1994, 76.

⁶⁵ Θέμελης, *Πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη*, 36.

⁶⁶ Η πιο πλήρης μέχρι στιγμής σύνοψη από τον ανασκαφέα στο: Θέμελης, *Πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη*, 35-38.

οικίας αναπτύσσεται αμέσως νότια της ανοιχτής αυλής εντός ενός τετραγώνου 10,30 × 9,70 μ. το οποίο εμφανίζεται κατακερματισμένο σε πολλά μικρότερα δωμάτια (D, E, G, H, J, K στην εικ. 84). Είναι εξαιρετικά πιθανό ο κύριος χώρος κατοίκησης να βρισκόταν υπερυψωμένος σε όροφο πάνω από τα προαναφερθέντα δωμάτια, καθώς δύο κατασκευές έξω από τον τετράγωνο πυρήνα και συγκεκριμένα στη ΝΑ και στη ΒΑ γωνία θα μπορούσαν ίσως να ερμηνευθούν ως εξέδρες για τη στήριξη κλιμακοστασίων (εικ. 91-93). Η πλήρης σχεδόν απουσία κατωφλιών ή άλλων αρχιτεκτονικών χαρακτηριστικών κάνουν εξαιρετικά επισφαλής κάθε επιπλέον υπόθεση για την οικία 1, ιδίως αν λάβουμε υπόψη ότι δεν έχουμε εικόνα πως αρθρωνόταν το ανατολικότερο, μη ανασκαμμένο, τμήμα της.

Η δεύτερη οικία (οικία 2 της Ανατολικής οδού) έχει ακόμη πιο ασαφή όρια και λιγότερο κανονικές αναλογίες και διαστάσεις (εικ. 96-97). Καλύπτει το νοτιότερο τμήμα του καταπατημένου οδικού άξονα και ενσωματώνει εντός της ένα ελληνιστικό ταφικό μνημείο που έστεκε αρχικά απέναντι από τη μνημειακή είσοδο του Ασκληπείου στο όριο του καταστρώματος της οδού.⁶⁷ Το πόδιο του ταφικού μνημείου μετά την απομάκρυνση των σε ύψος στοιχείων του χρησίμευσε με διάφορα γεμίσματα πιθανότατα ως ανοιχτή αυλή γύρω από την οποία αναπτύσσονταν ανοιχτοί και στεγασμένοι χώροι κατοικίας και εργαστηριακής χρήσης (χώροι Q, R, PP, U, RR, T στην εικ. 84).⁶⁸ Οι διαστάσεις του πυρήνα της οικίας 2 (12 × 11,90 μ.) που βρίσκεται νότια του αύλιου χώρου Q επαναλαμβάνει σε γενικές γραμμές τις διαστάσεις του αντίστοιχου πυρήνα της οικίας 1. Βασική διαφορά όμως είναι η παρουσία στον στεγασμένο χώρο R επιμελημένου κατωφλιού που υποδεικνύει την απευθείας πρόσβαση στην οικία 2 από τον δρόμο.

Στα ανατολικότερα δωμάτια PP και RR κατά τη διάρκεια της ανασκαφής βρέθηκε σύμφωνα με τον ανασκαφέα «ικανή ποσότητα από πυρακτωμένες μάζες φαιοπράσινου γυαλιού, καθώς και κομμάτια πλακών από την ίδια ποιότητα γυαλιού.»⁶⁹ Αυτά στη συνέχεια αναγνωρίστηκαν σε ειδικότερες μελέτες ως υλικά ναλοπερισευμάτων, άμορφες μάζες και σκωρίες γυαλιού από τοιχώματα ναλοκλιβάνου που σχετίζονται με προϊόντα τοπικής ναλουργικής παραγωγής.⁷⁰ Ίσως θα πρέπει να συσχετίσουμε το εύρημα αυτό και με τη μαρτυρία του Οικονόμου που ανέσκαψε το 1909 δυτικά της οδού μια άλλη πρωτοβυζαντινή οικία για πολλά ευρήματα *συντετηκνίας ύαλου*.⁷¹

Η πιθανή παρουσία εργαστηρίου επεξεργασίας γυαλιού και κατασκευής υάλινων αντικειμένων στο κέντρο της πρωτοβυζαντινής Μεσσήνης είναι εξαιρετικά ενδιαφέρονσα. Καθώς γνωρίζουμε από άλλες θέσεις στον Ελλαδικό χώρο και αλλού ότι οι χώροι παραγωγής

⁶⁷ Θέμελης, ΠΑΕ 1997, 91.

⁶⁸ Θέμελης, ΠΑΕ 1995, 65

⁶⁹ Θέμελης, Πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη, 37. Θέμελης, ΠΑΕ 2004, 49.

⁷⁰ Παύλος Τριανταφυλλίδης, Προρωμαϊκή και Ρωμαϊκή Υαλουργεία: ο Ελλαδικός Χώρος, στο: Γιάννης Καζάζης (επιμ.), 2ο Διεθνές Συνέδριο Αρχαίας Ελληνικής Τεχνολογίας: Πρακτικά, Αθήνα 2006, 260· του ίδιου, Glassmakers of late antiquity in Greece: Philological references and new archeological evidence, *Journal of Glass Studies* 49 (2007), 263.

⁷¹ Οικονόμος, ΠΑΕ 1909, 202.

συχνά ταυτίζονταν με τους χώρους πώλησης των προϊόντων, θα μπορούσαμε να ερμηνεύσουμε τον διπλανό χώρο R που ανοίγεται προς τον δρόμο ως το κατάστημα πώλησης των υαλουργημάτων του εργαστηρίου.⁷² Παραμένει βέβαια το πρόβλημα ότι δεν έχει βρεθεί ο ίδιος ο κλίβανος ή κάποια συναφής κατασκευή, αλλά δεν αποκλείεται να βρίσκεται εκτός των ορίων του αρχαιολογικού σκάμματος. Η πιθανότητα ύπαρξης εργαστηρίου υαλουργίας στη Μεσσήνη ενισχύεται επιπλέον και από επιτύμβια στήλη του 4ου αι. στην επιγραφή της οποίας αποκαθίσταται το επαγγελματικό επίθετο *υαλαῖς*, δηλαδή υαλουργός.⁷³

Η τρίτη οικία (οικία 3 της Ανατολικής οδού) είναι η πιο εύκολα αναγνωρίσιμη από τα πρωτοβυζαντινά κτίσματα αυτής της μικρής γειτονιάς. Αντίθετα με τις άλλες δύο βρίσκεται στα δυτικά του οδικού άξονα B-N και απέναντι από την οικία 2 (εικ. 100-101). Η οικία 3 δεν κατέλαβε ανοιχτό χώρο, όπως συνέβη με τις άλλες δύο στο οδόστρωμα της Ανατολικής οδού, αλλά αναπτύχθηκε εντός μιας από τις προϋπάρχουσες μεγάλες αίθουσες της ανατολικής πτέρυγας του Ασκληπιείου.⁷⁴

Στο ελληνιστικό συγκρότημα του Ασκληπιείου εδώ βρισκόταν μια ορθογώνια αίθουσα διαστάσεων 19,50 × 17 μ. στεγασμένη πιθανότατα με ξύλινη οροφή και με πρόσβαση από την Ανατολική οδό και όχι από την εσωτερική στοά.⁷⁵ Η νοτιοανατολική αυτή αίθουσα μολονότι δεν σώζει ιδιαίτερα στοιχεία από την αρχική χρήση και λειτουργία της, έχει χαρακτηριστεί ήδη από τον Ορλάνδο ως η αίθουσα του «Αρχείου του Γραμματέως των Συνέδρων» εξαιτίας της εγγύτητας της με την αίθουσα του Συνεδρίου ή Γερουσίας ακριβώς βορειότερα.⁷⁶ Στις αρχές του 5ου αιώνα μ.Χ. όταν και οικοδομείται η πρωτοβυζαντινή οικία εντός της αίθουσας φαίνεται ότι η οροφή δεν υπήρχε πια και ότι οι πλάγιοι τοίχοι έστεκαν σε κάποιο ύψος, καθώς χρησιμοποιήθηκαν ως εξωτερικοί τοίχοι της οικίας.⁷⁷

Η οικία 3 παρουσιάζει οργάνωση πιο κοντά στα τυπικά παραδείγματα των υστερορωμαϊκών και πρωτοβυζαντινών κατοικιών.⁷⁸ Εντός του περιμετρικού τοίχου αναπτύσσονται με κάποια κανονικότητα δεκατέσσερα δωμάτια σχετικά μικρών διαστάσεων με μέσο όρο επιφάνειας τα 15 τ.μ. Από αυτά ο χώρος IV ήταν μάλλον υπαίθριος και λειτουργούσε ως

⁷² Αναλυτικά για την υαλουργική και υαλοποιητική διαδικασία κατά τα πρωτοβυζαντινά και βυζαντινά χρόνια: Κωνσταντίνος Ράπτης, Υαλοποιεία και Υαλουργεία παλαιοχριστιανικών και βυζαντινών χρόνων στον ελλαδικό χώρο. Τυπολογία και Κατανομή, ΔΧΑΕ 31 (2010), 165-176· μια τέτοια περίπτωση μπορεί να είναι το υαλουργείο του 4ου αι. μ.Χ. στη ρωμαϊκή αγορά των Δελφών: Πλάτων Πετρίδης, Βιοτεχνικές εγκαταστάσεις της πρώιμης βυζαντινής περιόδου στους Δελφούς, στο: *Αρχαιολογικά Τεκμήρια Βιοτεχνικών Εγκαταστάσεων κατά τη Βυζαντινή Εποχή, 5ος-15ος αι.*, Αθήνα 2004, 245.

⁷³ Βούλα Μπαρδάνη, Παλαιοχριστιανικές επιγραφές Μεσσήνης, στο: Πέτρος Θέμελης και Βούλα Κοντή (επιμ.), *Πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη και Ολυμπία: Αστικός και αγροτικός χώρος στη Δυτική Πελοπόννησο*, Αθήνα 2002, 91-92.

⁷⁴ Θέμελης, ΠΑΕ 1991, 110-112, εικ. 7.

⁷⁵ Ο.π.

⁷⁶ Ορλάνδος, ΠΑΕ 1957, 121-125.

⁷⁷ Θέμελης, ΠΑΕ 1995, 63· για την οικιστική χρήση της αίθουσας νότια ΓΓ, καθώς και για την προηγούμενη χρήση της ως Αρχείου του Γραμματέως των Συνέδρων βλ. Θέμελης, ΠΑΕ 1991, 110-112· και ΠΑΕ 1994, 78.

⁷⁸ Bonini, *La casa nella Grecia romana*, 49-66· Baldini-Lippolis, *La domus tardoantica*, 35· Πλάτων Πετρίδης, Παρατηρήσεις στις πόλεις και τις αστικές οικίες της Ύστερης Αρχαιότητας στον ελλαδικό χώρο, ΔΧΑΕ 29 (2008), 247-258.

κεντρικό προαύλιο ή *impluvium* κατά το ρωμαϊκό έθος. Γύρω από τον χώρο IV βρίσκονται μια σειρά από δωμάτια που επωφελούνταν από το φυσικό φως και αέρα που κυκλοφορούσε μέσω του φωταγωγού· ο χώρος VIII στα νότια της μικρής αυλής πιθανότατα ανοιγόταν προς αυτή με ανοιχτή στοά ενός μοναδικού στηρίγματος (εικ. 84). Στον χώρο X πιθανότατα βρισκόταν το μαγειρείο της οικίας 3, καθώς βρέθηκε εστία στη ΝΑ γωνία του.⁷⁹ Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν και τα δύο μακρόστενα δωμάτια Ζ και Υ, τα οποία βρίσκονται εκτός της περιμέτρου της ελληνιστικής αίθουσας και καταπατούν την Ανατολική οδό. Οι ιδιαίτερες διαστάσεις τους, 9 × 3 μέτρα, αλλά και η απευθείας πρόσβαση τους στον δρόμο, κάνει πιθανή την ταύτιση του τους με αποθηκευτικούς χώρους ή στάβλους, όπως έχει προτείνει και ο Θέμελης.⁸⁰ Μια άλλη ερμηνεία τους θα μπορούσε να είναι ως έξοδος προς τον δρόμο με πιθανά κλιμακοστάσια στους στενόμακρους χώρους. Η υπόθεση αυτή βοηθάει ίσως και την καλύτερη κατανόηση των δυσερμήνευτων χώρων που περιβάλλουν και τις οικίες 1 και 2, ιδίως τους χώρους Α και ΜS που επίσης έχουν άμεση πρόσβαση στην οδό που διατρέχει τον οικισμό.

Συνολικότερα η οργάνωση των χώρων της οικίας 3 και η γενική διάρθρωση των αρχιτεκτονικών καταλοίπων της προσφέρουν μια χρήσιμη εικόνα για την αποκατάσταση και των δύο οικιών ανατολικά του δρόμου που σώζονται πιο αποσπασματικά. Άλλωστε αυτές οι τρεις οικίες δεν ήταν οι μόνες που συναποτελούσαν τη μικρή ή μεγαλύτερη γειτονία του Ασκληπιείου.

Γνωρίζουμε με βεβαιότητα την ύπαρξη μιας τέταρτης οικίας (οικία 4) εντός της επόμενης προς βορρά ορθογώνιας αίθουσας του Ασκληπιείου. Η πληροφορία διασώζεται σε σύντομο σχόλιο του Γεώργιου Οικονόμου για την ανασκαφή του στο Ασκληπιείο το 1909: «*Εντός του τετραγώνου τούτου χώρου [...] μετά την αφαίρεσιν του 1½ μέτρον ύψηλου χώματος ερέθησαν λείψανα τοίχων πενιχρού μεταγενεστέρου οικοδομήματος έσχάτων ρωμαϊκών χρόνων, ύφισταμένου και έν βυζαντιακοῖς χρόνοις.*»⁸¹ Περισσότερα στοιχεία συνάγονται και από τη φωτογραφία που ο Οικονόμος δημοσιεύει (εικ. 19). Σε αυτήν διακρίνονται πολυάριθμοι τοίχοι που αναπτύσσονται εντός των τεσσάρων τοίχων της ελληνιστικής αίθουσας και επαναλαμβάνοντας πιθανώς τη διάρθρωση της νοτιότερης οικίας 3. Επιπλέον μπορεί να διακριθεί και η τοιχοδομία με χρήση αρχαιότερου υλικού και είναι ίσως δηλωτικό στοιχείο ότι η κατασκευή ανήκει στην ίδια φάση με τις υπόλοιπες οικίες που αναλύσαμε. Δυστυχώς δεν διασώθηκε συστηματική αποτύπωση της κάτοψης του κτηρίου και οι τοίχοι των βυζαντιακών χρόνων απομακρύνθηκαν από τον ανασκαφέα χωρίς κάποια παραπάνω καταγραφή.

Μια ακόμη οικία (οικία 5 της Ανατολικής οδού), ή καλύτερα μικρό τμήμα της έχει εντοπιστεί λίγο βορειότερα στην Ανατολική οδό και σε σημείο που πιθανότατα φρασσό-

⁷⁹ Θέμελης, *Πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη*, 37, και του ίδιου, *ΠΑΕ* 1991, 110-112.

⁸⁰ *Ο.π.*

⁸¹ Οικονόμος, *ΠΑΕ* 1909, 202, εικ. 4.

ταν η παλαιότερη κάθετη της οδό με κατεύθυνση Α-Δ (εικ. 104-105).⁸² Έχουν αποκαλυφθεί μόνο λίγα δωμάτια της ΝΔ γωνίας της οικίας αυτής, ενδεικτικά ίσως της ορθογώνιας διάρθρωσης της. Σε συνάρτηση με την οικία 5 αλλά έξω από αυτήν και επί του ελληνιστικού οδοστρώματος εντοπίστηκε μια ημικυκλική δεξαμενή χτισμένη με ρωμαϊκά τούβλα που φαίνεται ότι εξυπηρετούσε τη γειτονιά συνολικότερα. Η προκαταρκτική αναφορά της εύρεσης στην περιοχή βορείως του Ωδείου νομισμάτων μέχρι και τον 4ο αι. μ.Χ. ίσως να μαρτυρεί ότι οι κατοικίες της θέσης αυτής είναι πρωιμότερες, καθώς μάλιστα η μόνη ανεσκαμμένη γωνία φαίνεται να ακολουθεί τις νησίδες της αρχαίας πόλης αντίθετα με τις οικίες 1 και 2.⁸³

Ο οικισμός πρέπει να απλωνόταν και πέραν των ορίων του σημερινού σκάμματος και των ερευνημένων μέχρι τώρα καταλοίπων. Στα δυτικά και προς την πλευρά του Ασκληπιείου πιθανή επέκταση του δεν σώθηκε καθώς κατά τις παλαιές ανασκαφές (Σοφούλης, Οικονόμος και Ορλάνδος) δεν διατηρήθηκαν ανάλογα ευρήματα, ούτε και αποτυπώθηκαν. Στα ανατολικά μπορούμε να υποθέσουμε ότι τμήμα του οικισμού βρίσκεται θαμμένο στα μη ανεσκαμμένα τμήματα και στα γύρω αγροκτήματα. Η υπόθεση αυτή γίνεται βεβαιότητα αν παρατηρήσουμε τους τοίχους των ανεσκαμμένων οικιών που συνεχίζονται προς τα ανατολικά εντός των παρειών των τομών. Ενώ ο ανασκαφέας θεωρεί δεδομένη και τη συνέχεια του οικισμού προς τα βόρεια ίσως και μέχρι τη θέση της Βασιλικής της Αγοράς.⁸⁴

Επιπλέον ο μελετητής του Ωδείου του συγκροτήματος του Ασκληπιείου που βρίσκεται δυτικά της κάθετης οδού επί της οποίας αναπτύσσεται ο οικισμός πιστεύει ότι το κτίσμα του Ωδείου έστεκε και χρησιμοποιούνταν κατά τα πρωτοβυζαντινά χρόνια, ίσως εξυπηρετώντας κάποια θρησκευτική λειτουργία.⁸⁵ Τα στοιχεία που σώθηκαν είναι ελάχιστα και δεν εντοπίστηκε τίποτα που να μπορεί να σχετιστεί με λατρευτικό χώρο, πέρα από το μνημειακό μέγεθος του ίδιου του κτηρίου που διασώθηκε, οπότε δεν θεωρούμε ιδιαίτερα πιθανή μια τέτοια ταύτιση.

Τα κινητά ευρήματα και η κεραμική που συγκεντρώθηκε από την ανασκαφή των πρωτοβυζαντινών οικιών της Ανατολικής οδού είναι φτωχικά και βοηθούν λίγο στη χρονολόγηση καθώς δεν έχουν ακόμη μελετηθεί συστηματικά. Αντίθετα τα νομισματικά ευρήματα υπήρξαν πλουσιότερα και από τη μελέτη τους έχει ήδη δημοσιευτεί ένας πρώτος απολογισμός που δείχνει μια ζωντανή και έντονα εγχρήματη κοινότητα. Στα νομισματικά ευρήματα βασιζόμαστε για τη χρονολόγηση της παραπάνω γειτονιάς. Από τα 192 συνολικά νομίσματα της περιόδου 4ου-6ου αι. μ.Χ. που βρέθηκαν στις επιχώσεις των δωματίων του πρωτοβυζαντινού οικισμού, ταυτίστηκαν με ακρίβεια από τον μελετητή των νομισμάτων της Μεσσήνης, Κλεάνθη Σιδηρόπουλο τα εξής:

⁸² Θέμελης, ΠΑΕ 1990, 76-78 και εικ.9 (επίκρανα ΑΕΜ 3024 και 3035, θωράκιο ΑΕΜ 3034).

⁸³ Θέμελης, ΠΑΕ 1990, 102-3.

⁸⁴ Θέμελης, ΠΑΕ 1994, 76· για τη βασιλική της Αγοράς δεσ: Κ5. V.γ.

⁸⁵ Παναγιώτης Μπίρταχας, *Μεσσήνη - Το Ωδείο και το Ανατολικό Πρότυλο του Ασκληπιείου*, Αθήνα 2008, 76.

Πίν. 4.Πα.1. Νομισματικά ευρήματα Ανατολικής Οδοῦ (Θέμελης, ΠΑΕ 1995, 64, με πληροφορίες από Κλ. Σιδηρόπουλο)	
αρ. νομ.	βασιλεία
4	Θεοδοσίου Α' (379-395 μ.Χ.)
6	Αρκαδίου (393-395 και 383-408 μ.Χ.)
1	Ονωρίου (408-423 μ.Χ.)
7	Θεοδοσίου Β' (408-450 μ.Χ.)
1	Μαρκιανού (450-457 μ.Χ.)
5	Λέοντος Α' (457-474 μ.Χ.)
4	Ζήνωνος (474-491 μ.Χ.)
8	Αναστασίου Α' (495-527 μ.Χ.)
3	Ιουστινιανού Α' (527-565 μ.Χ.)

Βάσει των νομισματικών αυτών ευρημάτων η μετατροπή του χώρου σε ζώνη κατοικιών χρονολογείται ήδη από τις αρχές του 5ου αι., αν όχι και λίγο νωρίτερα· ο οικισμός ακμάζει καθ' όλο τον 5ο και 6ο αι. και επεκτείνεται. Τα τελευταία νομίσματα από την περιοχή που χρονολογούνται στα χρόνια του Ιουστινιανού Α' (527-565) δίνουν την εικόνα ότι προς τα τέλη του 6ου αι. ο οικισμός του Ασκληπιείου πρέπει να παύει να είναι πλέον σε χρήση, αν και όπως σημειώνει και ο μελετητής των νομισμάτων της Μεσσήνης οι μικρές υποδιαίρεσεις που χρησιμοποιούνται μπορούν κάλλιστα να συνεχίζουν να είναι σε χρήση για μεγάλο διάστημα μετά την αρχική κοπή τους.⁸⁶

⁸⁶ Κλεάνθης Σιδηρόπουλος, Η νομισματική κυκλοφορία στην υστερορωμαϊκή και πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη. Τυπικό παράδειγμα ή ιστορική εξαίρεση; στο: Θέμελης, Πέτρος και Κοντή, Βούλα (επιμ.), *Πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη και Ολυμπία: Αστικός και αγροτικός χώρος στη Δυτική Πελοπόννησο*, Αθήνα 2002, 106-110.

B. Η «βασιλική» του Ασκληπιείου

Ημερολόγια ανασκαφής: άσκαφο

Βιβλιογραφία: αδημοσίευτο

Κατάσταση διατήρησης: Δεν έχει διεξαχθεί ανασκαφή στην περιοχή του ιστάμενου μνημείου, παρά μόνο καθαρισμοί. Τμήματα των τοίχων του μνημείου στέκουν μέχρι ύψος δυο περίπου μέτρων κατά τόπους.

Ανατολικά του Ασκληπιείου και εκτός των ορίων του σκάμματος της ανασκαφής στέκει ερειπωμένο κτίριο που ενσωματώνει πολλές ιστορικές φάσεις και παραμένει αδημοσίευτο και ασχολίαστο από την ως τώρα σχετική έρευνα. Συγκεκριμένα βρίσκεται 65 περίπου μέτρα ανατολικά του Ασκληπιείου και στον ίδιο περίπου άξονα με το πρόπυλο του (εικ. 106 και 108). Τμήμα του ερειπίου βρίσκεται εντός ιδιωτικού αγρού ενώ το μεγαλύτερο κομμάτι του στέκει πλησίον του υπαίθριου εργοταξίου του Έργου της Αρχαίας Μεσσήνης (εικ. 109). Το 1999 και 2001 κατά τη διάρκεια της κατασκευής του πρόχειρου εργοταξίου και της διαμόρφωση του περιβάλλοντός του χώρου, οι τοίχοι που διακρίνονται επιφανειακά καθαρίστηκαν από τη βλάστηση και από τα πεσμένα υλικά στην εξωτερική περιφέρεια τους.⁸⁷ Έτσι έγινε δυνατό για πρώτη φορά να αναγνωριστεί το γενικό περίγραμμα των σωζόμενων τμημάτων τοίχων, αλλά και να αποτυπωθούν τα ορατά στοιχεία (εικ. 107).

Το τμήμα του κτιρίου που σώζεται καλύτερα και σε μεγάλο ύψος έχει σήμερα την εικόνα μιας μονόχωρης αψιδωτής κατασκευής με πεπλατυσμένη κάτοψη. Στο εσωτερικό διακρίνεται ημικυκλική αψίδα με χορδή 6,35 μ. εγγεγραμμένη εξωτερικά σε παραλληλόγραμμο διαστάσεων 5 × 10 μ. (εικ. 113-114). Η μεγάλη αυτή αψίδα είναι στραμμένη προς τα ανατολικά και ο προσανατολισμός της συμπίπτει με αυτόν των αψίδων ιερού των γνωστών ναών, πρωτοβυζαντινών και μεσοβυζαντινών, του αρχαιολογικού χώρου της Μεσσήνης. Οι ισχυροί τοίχοι της εγγεγραμμένης αψίδας στέκουν σε μέγιστο ύψος 1,40 μ.

Στα δυτικά αναπτύσσεται τοίχος που γεφυρώνει τα δύο σημεία της γένεσης της ημικυκλικής αψίδας ορίζοντας ουσιαστικά έναν κλειστό χώρο σχεδόν ημικυκλικής κάτοψης (εικ. 110-111). Ο δυτικός τοίχος, πάχους 0,80 μ., ακολουθεί σχήμα Π με ιδιαίτερα κοντά κάθετα σκέλη επεκτεινόμενος από τα σημεία γένεσης της αψίδας προς τα δυτικά για 0,50 μ. και στη συνέχεια στρίβει σε γωνία 90 μοιρών, γίνεται ευθύγραμμος και κλείνει. Με αυτό τον τρόπο ο εσωτερικός χώρος διευρύνεται λίγο προς τα δυτικά και αποφεύγεται η πλήρως ημικυκλική κάτοψη. Ο δυτικός τοίχος επιπλέον βρίσκεται σε επαφή με τους τοίχους της αψίδας ακουμπώντας απλά πάνω τους και χωρίς να συμπλέκεται δομικά. Στο μέσο του βρίσκεται θύρα ανοίγματος 2 μ. τοποθετημένη ακριβώς στον άξονα της ημικυκλικής αψίδας. Ο δυτικός τοίχος στέκει σε μέγιστο ύψος κοντά στο θυραίο άνοιγμα στα 2 μ.

Γύρω από τον πυρήνα του κεντρικού ημικυκλικού κτίσματος που διατηρείται καλύτερα

⁸⁷ Θέμελης, ΠΑΕ 1999, 86 και ΠΑΕ 2001, 96.

και σε μεγαλύτερο ύψος αναπτύσσονται επιπλέον τοίχοι και χώροι που διακρίνονται επιφανειακά. Ξεχωρίζουν:

Α) Ευθύγραμμος ισχυρός τοίχος πάχους 1 μ. που εκφύεται από τη νότια γένεση της ασίδας και συνεχίζει προς νότο για τουλάχιστον 3 μ. χωρίς να φτάνει σε γωνία, καθώς σβήνει κάτω από τη σύγχρονη επιφάνεια (εικ. 116). Ο τρόπος που αρθρώνεται οργανικά σε γωνία 90 μοιρών με το νότιο άκρο της εγγεγραμμένης κόγχης, καθώς και οι ομοιότητες στην τοιχοδομία όπως θα δούμε στη συνέχεια, υποδηλώνει ότι ανήκει στην ίδια οικοδομική φάση.

Β) Ισχυρός χτιστός πεσσός τετράγωνης διατομής (1,35 × 1,35 μ.) διακρίνεται επιφανειακά σε ευθεία με τη νότια γένεση της ασίδας και σε απόσταση 6,65 μ. προς τα δυτικά (εικ. 115, σε πρώτο πλάνο κάτω δεξιά). Ο πεσσός είναι ελεύθερος στις τρεις πλευρές του, ενώ στα βόρεια είναι σε επαφή με μεταγενέστερο τοίχο που συνεχίζει τον χώρο Γ.

Γ) Στα δυτικά του κτηρίου και σχεδόν στις διαστάσεις του ευθύγραμμου τοίχου που κλείνει την ημικυκλική κόγχη ανοίγεται παραλληλόγραμμος ορθογώνιος χώρος με θύρα στο μέσο του δυτικού τοίχου σε αντιστοιχία προς το θυραίο άνοιγμα του ημικυκλικού δωματίου (εικ. 115). Οι τοίχοι του δωματίου αυτού διατηρούνται σε χαμηλό ύψος και στα σημεία επαφής με τον δυτικό τοίχο της ημικυκλικής κόγχης απλά ακουμπούν σε αυτόν χωρίς οργανική διασύνδεση, ενώ από τη νοτιοανατολική του γωνία εκφύεται συνέχεια τοίχου προς τα δυτικά.

Δ) Στη βόρεια πλευρά της ημικυκλικής ασίδας διατηρούνται κατά χώρα 7 τουλάχιστον ανεξερεύνητες ακόμη κιβωτιόσχημες ταφές, που διακρίνονται επιφανειακά (εικ. 113).

Ενδιαφέροντα στοιχεία δίνει η προσεκτικότερη παρατήρηση των διαφορετικών τοιχοδομιών που εφαρμόζονται στο κτίριο και στα τοιχεία που το περιβάλλουν.

Στην τοιχοδομία της εγγεγραμμένης ασίδας και ιδίως στις εξωτερικές ευθύγραμμες επιφάνειες παρατηρούμε με σχετική συνέπεια οριζόντιες σειρές λίθων μέσου μεγέθους τοποθετημένους εντός παχιών στρώσεων κονιάματος μέτριας ποιότητας (εικ. 113-114). Οι σειρές των λίθων ακολουθούνται από οριζόντιες ζώνες οπτοπλίνθων επίσης με πλούσια χρήση κονιάματος. Η καλύτερα σωζόμενη τέτοια ζώνη έχει πάχος τριών τούβλων, αν και διακρίνονται χαμηλότερα και ψηλότερα επιπλέον στενότερες ζώνες που παρεμβάλλονται ανάμεσα στις σειρές λίθων. Οι λίθοι είναι διαφορετικών ποιοτήτων και αρκετοί από αυτούς αποτελούν εμφανώς υλικό σε δεύτερη χρήση. Το ίδιο ισχύει για τα τούβλα των ευθύγραμμων ζωνών τα οποία προέρχονται από παλιότερα ρωμαϊκά κτίρια ενώ σε μερικά σημεία χρησιμοποιούνται αντί οπτοπλίνθων και αποτμήματα κεραμιδιών. Στο εσωτερικό της ασίδας χαρακτηριστική είναι η χρήση καλολαξευμένων κυβικών λίθων σε ευαίσθητα σημεία και ιδίως στη βόρεια γένεση της ασίδας όπου διακρίνεται μια ογκώδης αρχαία κυβική λιθόπλινθος, ίσως από βάθρο, ιδανική για να ενισχύσει το κρίσιμο αυτό σημείο.⁸⁸ Η τοιχοδομία

⁸⁸ Εσωτερικά και στο ημικύκλιο της ασίδας σώζονται σπαράγματα τοιχογραφιών τα οποία δεν έχουν ακόμη μελετηθεί, που πιθανόν να χρονολογούνται στην περίοδο της μετατροπής της αρχαιότερης ασίδας σε μικρό παρεκκλήσι (εικ. 118).

της ασίδας συνεχίζεται και στον τοίχο Α που στρέφει προς τα νότια και σβήνει, χωρίς να είναι ενσωματωμένος στο κτίσμα με τη μορφή που έχει σήμερα.

Η τοιχοδομία αυτή δείχνει «αρχαϊκή» εντός της βυζαντινής παράδοσης θυμίζοντας πρωτοβυζαντινές κατασκευαστικές λύσεις μεικτής τεχνικής υλοποιημένες με σχετική αμέλεια.⁸⁹ Έχει ανάλογα σε πρωτοβυζαντινά μνημεία και εντός της πόλης της Μεσσηνίας, και συγκεκριμένα στην τοιχοδομία της βασιλικής του Θεάτρου, όπου όμως λόγω του χαμηλού ύψους των σωζόμενων τοίχων δεν συναντάμε ζώνες πολλαπλών οπτόπλινθων και έχουμε μόνο τις ίδιες χαμηλές μονές ζώνες ευθυγράμμισης επάνω από τις σειρές λιθόπλινθων (εικ. 253-254).⁹⁰ Με τη βασιλική του Θεάτρου η εγγεγραμμένη κόγχη του Ασκληπιείου μοιράζεται επιπλέον ανάλογα συνδετικά κονιάματα, ενώ και στα δύο μνημεία συναντούμε παρόμοιο τρόπο στη χρήση μεγάλων λίθινων βάρων στις γενέσεις της ασίδας του ιερού προκειμένου να βελτιωθεί η στατικότητα του κτηρίου. Η γενική εικόνα της τοιχοδομίας στην ασίδα ανατολικά του Ασκληπιείου, αλλά και οι κατασκευαστικές ομοιότητες της με τοίχους της βασιλικής του Θεάτρου, μας οδηγούν να χρονολογήσουμε το τμήμα αυτό του κτίσματος στην πρωτοβυζαντινή περίοδο.

Αντίθετα αισθητά διαφορετική είναι η τοιχοδομία του δυτικού τοίχου (εικ. 110-111).⁹¹ Ο τοίχος αυτός είναι κατασκευασμένος κατά το ατελές πλινθοπερίκτιστο σύστημα με εκτεταμένη χρήση αρχαίου υλικού και καλής ποιότητας ισχυρό κοκκινωπό συνδετικό κονίαμα. Το πλινθοπερίκτιστο αναπτύσσεται συστηματικότερα στα ανώτερα και στα χαμηλότερα τμήματα του τοίχου, ενώ σε σημεία στο μέσο του τοίχου παρεμβάλλονται με σχετική τάξη ογκώδεις λιθόπλινθοι που βελτιώνουν τη σταθερότητα του τοίχου. Η παρουσία περισσότερων και μεγαλύτερων λιθοπλίνθων στο νότιο τμήμα του τοίχου ίσως σχετίζεται ειδικότερα με την προσπάθεια ενίσχυσης της νότιας πλευράς από φόβο κατάρρευσης εξαιτίας της κατωφέρειας του εδάφους σε αυτή την πλευρά.

Στο κέντρο του δυτικού τοίχου ξεχωρίζει ευρύ θυραίο άνοιγμα που σώζει λίθινο κατώφλι (εικ. 112). Δύο αρχαίοι αρράβδωτοι κίονες χρησιμοποιούνται ως παραστάδες του ανοίγματος, που πιθανώς έφεραν λίθινο ανώφλι στεφόμενο ίσως από τυφλό τόξο. Ανώφλι και τόξο έχουν απολεστεί αλλά σώζονται ορισμένα στοιχεία του τόξου στην τοιχοδομία. Πάνω από τον βόρειο κίονα/παραστάδα σώζεται μικρό τμήμα του λεπτότερου τμήματος τοίχου από το τύμπανο του τόξου. Το πιο σημαντικό όμως στοιχείο εντοπίζεται εντός της τοιχοδομίας και πλησίον των δύο παραστάδων εκατέρωθεν του ανοίγματος: διακρίνεται

⁸⁹ Η μεικτή τοιχοδομία με επάλληλες σειρές λίθων και πλίνθων είναι χαρακτηριστική σε πολλά μνημεία του 5ου και 6ου αι., Cyril Mango, *Byzantine Architecture*, Μιλάνο 1985, 10-11, εικ. 1-5. Ενδιαφέρον παράδειγμα στον δυτικό παράλιο Ελλαδικό χώρο και έξω από τα μεγάλα αστικά κέντρα είναι η βασιλική της Αγίας Σοφίας (6ος αι.) στον Μύτικα Αιτωλοακαρνανίας στην οποία σώζονται τμήματα τοίχων με μεικτό σύστημα και όπου συναντούμε τις ίδιες ζώνες τριών πλίνθων: Παναγιώτης Βοκοτόπουλος, Ανασκαφή βασιλικής Αγίας Σοφίας Μύτικα, *ΠΑΕ* 1972, 111, πίν. 87β· και του ίδιου, Ανασκαφή βασιλικής Αγίας Σοφίας Μύτικα, *ΠΑΕ* 1980, 34-35, πίν. 43α και 43β.

⁹⁰ Αναλυτικά για τη βασιλική του Θεάτρου, δεξ: Κ5.Υ.β.

⁹¹ Πολλές από τις παρατηρήσεις για τον δυτικό τοίχο του ερειπίου στο Ασκληπιείο και για τη μεσαιωνική φάση του κτηρίου τις οφείλω σε εποικοδομητικές συζητήσεις με τον συνάδελφο Μιχάλη Κάππα, αρχαιολόγο της Εφορείας Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας.

οδοντωτή ταινία ύψους περίπου 0,20 μ. (εικ. 111). Η οδοντωτή ταινία σώζεται σε ικανό μήκος, ιδίως στο βόρειο τμήμα του τοίχου, και είναι κατασκευασμένη από χοντρές πλίνθους αποτεμημένες στο άκρο. Σήμερα διασώζονται πάνω από τις δύο παραστάδες τα δύο ισόψη ευθύγραμμα τμήματα της οδοντωτής ταινίας, που αποτελούσαν τα σημεία εκκίνησης της. Η ταινία ξεκινώντας από τις δύο πλευρές της πόρτας θα καμπυλωνόταν στη συνέχεια περιβάλλοντας το ανακουφιστικό τόξο του ανοίγματος, όπως φαίνεται και στη σχεδιαστική αναπαράσταση.

Ο τρόπος κατασκευής του δυτικού τοίχου έχει παράλληλα σε μεσοβυζαντινά μνημεία της Μεσσηνίας, αλλά και ειδικότερα της ίδιας της Μεσσήνης. Η τοιχοποιία με τη χαρακτηριστική ένθεση πλίνθων στο αρμολόγημα ανάμεσα στις πέτρες απαντάται σχεδόν με τον ίδιο τρόπο και στις δύο μεγάλες ερειπωμένες μεσοβυζαντινές εκκλησίες της Μεσσήνης, την Κλησα-Κούκιε⁹² (εικ. 123) και την Κλησα-Πόρτη (εικ. 124).⁹³ Πρόσφατα ο τρόπος αυτός δόμησης έχει σχολιαστεί εκτενώς από τον Μιχάλη Κάππα και έχει συσχετιστεί και με άλλα τοπικά μνημεία όπως η εκκλησία της Αγίας Παρασκευής στο γειτονικό Τρίκορφο (εικ. 125).⁹⁴ Η κατασκευή όλων των μνημείων αυτών που ανήκουν στον αρχιτεκτονικό τύπο του σταυροειδούς εγγεγραμμένου με συνεπτυγμένο το δυτικό σκέλος τοποθετείται χρονολογικά στον 11ο αιώνα. Τη σχέση αυτή ενισχύει και η παρουσία μονής οδοντωτής ταινίας με κοινά χαρακτηριστικά και στα τέσσερα μνημεία κατασκευασμένης με ειδικά διαλεγμένα πολύ χοντρά τούβλα. Για το λόγο αυτό και η κατασκευή του δυτικού τοίχου στο κτήριο ανατολικά του Ασκληπιείου πρέπει να χρονολογηθεί στη Μέση Βυζαντινή περίοδο και χρονολογικά κοντά στην κατασκευή των δύο προαναφερθέντων εκκλησιών της Μεσσήνης.

Την ίδια περίοδο ίσως να χρονολογείται και η τοιχογράφηση του εσωτερικού της ημικυκλικής αφίδας, σπαράγματα της οποίας σώζονται μέχρι και σήμερα πάνω στους τοίχους (εικ. 118).

Διακριτή τέλος είναι η τοιχοποιία του μετρίως σωζόμενου δυτικού δωματίου Γ που διαμορφώνει προθάλαμο μπροστά από τον δυτικό τοίχο (εικ. 115-116). Ο τοίχος αυτός είναι χτισμένος κυρίως με μικρούς αργούς λίθους και απλό λασποκονίαμα το οποίο έχει πλέον παρασυρθεί. Απουσιάζουν πλήρως πλίνθοι είτε σε σειρές, είτε παρεμβαλλόμενες ανάμεσα στους λίθους. Η στοιχειώδης αυτή τοιχοδομία του δυτικού δωματίου δεν επιτρέπει εύκολα συγκρίσεις καθώς μπορούσε να χρονολογηθεί σε πολλές διαφορετικές περιόδους. Αν αποπειραθούμε μια σχετική χρονολόγηση της επέκτασης, μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε

⁹² Ορλανδος, *Χριστιανική Μεσσήνη*, 128-135· Dominique Hayer, Saint-Georges près de Skala (Laconie), *ΔΧΑΕ* 12 (1984), 272, εικ. 18· Γεώργιος Δημητροκάλλης, *Άγνωστοι Βυζαντινοί Ναοί Ιεράς Μητρόπολης Μεσσηνίας*, τ. Α', Αθήνα 1990, 93· Μιχάλης Κάππας, *Η Εκκλησιαστική Αρχιτεκτονική στη Μεσσηνία, 7ος-12ος αιώνας*, στο: *Χριστιανική Μεσσηνία: Μνημεία και Ιστορία της Ιεράς Μητρόπολης Μεσσηνίας*, Αθήνα 2010, 157-161.

⁹³ Ορλανδος, *Χριστιανική Μεσσήνη*, 135-140· Hayer, *Saint-Georges de Skala*, 272, εικ. 19· Κάππας, *Εκκλησιαστική Αρχιτεκτονική στη Μεσσηνία*, 157-161.

⁹⁴ Μιχάλης Κάππας, *The Church of Hagia Paraskevi at Trikorfo, Messenia*, στο: *Architecture of Byzantium and Kievan Rus from the 9th to the 12th centuries : materials of the international seminar, November 17-21, 2009*, Αγία Πετρούπολη 2010, 61-63, εικ. 4.

ως *terminus post quem* τον 11ο αι. καθώς η επέκταση ακουμπάει, όπως είδαμε, επάνω στον μεσοβυζαντινό δυτικό τοίχο, επομένως πρέπει να κατασκευάστηκε υστερότερα. Επιπλέον το γεγονός ότι το δάπεδο του δυτικού δωματίου βρίσκεται σχεδόν στο ίδιο επίπεδο με το κατώφλι του μεσοβυζαντινού τοίχου δείχνει ότι ίσως να μην βρίσκεται σε μεγάλη χρονολογική απόσταση από αυτό, και ασφαλώς δηλώνει ότι κατασκευάστηκε πριν την όποια επίχωση. Στη φάση αυτή της έρευνας και με τα λίγα στοιχεία που διαθέτουμε θα μπορούσαμε να χρονολογήσουμε την επέκταση κατά τον Ύστερο Μεσαίωνα, εποχή για την οποία υπάρχουν στοιχεία ότι ο οικισμός του Βουλκάνου διατηρούσε τη σημασία του στην αγροτική ενδοχώρα της Μεσσηνίας.⁹⁵

Μολονότι η θέση δεν έχει ακόμη ανασκαφεί μπορούμε να βασιστούμε στις παραπάνω παρατηρήσεις για μια πρόταση ερμηνείας των οικοδομικών φάσεων των οικοδομικών καταλοίπων.⁹⁶ Πρόκειται για κτίριο με πολλές διαφορετικές φάσεις, πιθανότατα περισσότερες των δύο, που μετά την αρχική του ανέγερση ανοικοδομήθηκε και επιδιορθώθηκε συχνά. Επιπλέον δεν είναι απόλυτα σαφές από τα ιστάμενα οικοδομικά κατάλοιπα ποια ήταν η αρχική του χρήση, αν και όπως θα εξετάσουμε στη συνέχεια, προσεκτική παρατήρηση και ανάλυση των δεδομένων μπορεί να προσφέρει ισχυρές ενδείξεις.

Η μεγάλη και στιβαρή εγγεγραμμένη αψίδα ανήκε αρχικά σε κάποιο άγνωστο μέχρι σήμερα πρωτοβυζαντινό κτήριο του 5ου ή 6ου αι. Κατά τη Μέση Βυζαντινή περίοδο και πιθανότατα κοντά στον 11ο αι. το ερειπωμένο ήδη κτήριο μετατράπηκε σε μια μικρή χριστιανική εκκλησία, όπως αποδεικνύεται από τη μνημειακή διαμόρφωση του τοίχου και της αντίστοιχης θύρας αλλά και από τις τοιχογραφίες στο εσωτερικό της αψίδας. Η παρουσία μεσοβυζαντινού χριστιανικού ναού εντός της πρωτοβυζαντινής αψίδας αποτελεί μια ισχυρή ένδειξη συνέχειας της χρήσης, που κάνει πιθανό και η πρωτοβυζαντινή αψίδα να αποτελούσε τμήμα εκκλησίας. Η πρακτική αυτή μας είναι γνωστή από πλήθος μνημείων στον ελλαδικό χώρο που χτίζονται σε αψίδες ιερού πρωτοβυζαντινών ναών σε μια διαδικασία διάσωσης του καθαγιασμένου χώρου και αναβίωσης της λατρείας· ενδεικτικό παράδειγμα από τον άμεσο μεσσηνιακό χώρο είναι ο ναός του Αγίου Σώζοντα στην Αλαγονία, κοντά στην Καλαμάτα, ο οποίος ενσωματώνει την αψίδα παλαιοχριστιανικής βασιλικής.⁹⁷

Προς μια συνέχεια της εκκλησιαστικής χρήσης από την πρωτοβυζαντινή περίοδο στη μεσοβυζαντινή συνηγορούν και οι ταφές που έχουν εντοπιστεί στη βόρεια πλευρά της αψίδας και σε επαφή με τον εξωτερικό τοίχο. Οι κιβωτιόσχημοι τάφοι αυτοί, μολονότι δεν

⁹⁵ Ενδεικτική είναι η απογραφή του χωριού Βουλκάνου και της περιουσίας του το 1354: Jean Longnon και Peter Topping, *Documents sur le régime des terres dans la principauté de Morée au XIVe siècle*, Παρίσι 1969, 96-97, αρ. 4. Οι ιστορικές πληροφορίες επιβεβαιώνονται και από την αρχαιολογική μαρτυρία: Αναστασία Γιαγκάκη, Γραπτή εφυαλωμένη κεραμική από την ανασκαφή της αρχαίας Μεσσήνης, *ΔΧΑΕ* 27 (2006), 435-444.

⁹⁶ Η θέση του χριστιανικού ναού ανατολικά του Ασκληπιείου δεν ήταν μέχρι τώρα ανάμεσα στις ανασκαφικές προτεραιότητες του Έργου της Αρχαίας Μεσσήνης, καθώς ανάμεσα στα άλλα παρουσιάζει μια σειρά από δυσκολίες: τμήμα του αγροκτήματος δεν έχει απαλλοτριωθεί, ενώ στο υπόλοιπο έχει εγκατασταθεί εργαστήριο συντήρησης λίθου και εργοτάξιο του Έργου.

⁹⁷ Ευγενία Χαλκιά, Παλαιοχριστιανική Μεσσηνία. Αρχαιολογικά δεδομένα, στο: *Χριστιανική Μεσσηνία: Μνημεία και Ιστορία της Ιεράς Μητρόπολης Μεσσηνίας*, Αθήνα 2010, 86-87· Γεώργιος Δημητροκάλλης, *Άγνωστοι Βυζαντινοί Ναοί Ιεράς Μητρόπολης Μεσσηνίας*, τ. Β', Αθήνα 1998, 121-131, εικ. 105.

έχουν ανασκαφεί, ώστε να αποκτήσουμε καλύτερη εικόνα για τη χρονολόγηση τους, δείχνουν χρήση του χώρου που συνάδει με χριστιανικό ναό. Ανάλογοι τάφοι άλλωστε έχουν ανασκαφεί στη Μεσσήνη και στην εξωτερική πλευρά της αψίδας της πρωτοβυζαντινής βασιλικής του Θεάτρου.

Μια επιπλέον ένδειξη είναι ο προσανατολισμός της πρωτοβυζαντινής αψίδας που ακολουθεί ακριβώς και τις υπόλοιπες αψίδες ιερού χριστιανικών ναών της Μεσσήνης. Ως αποτέλεσμα τόσο ο προσανατολισμός της, αλλά και το μέγεθος της επιτρέπουν να καταταγεί στην παραπάνω ομάδα. Ενώ τέλος από την περιοχή της πρωτοβυζαντινής αψίδας, αλλά χωρίς λεπτομερέστερη ένδειξη, προέρχονται και μαρμάρινος αμφικιονίσκος, κιονόκρανο διακοσμημένο με εγχάρακτο σταυρό και βάση (εικ. 119).

Αν σύμφωνα με τις παραπάνω ενδείξεις αναζητήσουμε στα ιστάμενα κατάλοιπα μια αψίδα ιερού πρωτοβυζαντινού χριστιανικού ναού, τότε βρισκόμαστε αντιμέτωποι με την ιδιαίτερη μορφή τους. Η ημικυκλική κόγχη, όπως είδαμε, στην εξωτερική της περιφέρεια είναι εγγεγραμμένη σε ορθογώνιο διαμορφώνοντας έτσι μια αρχιτεκτονική λύση σχετικά σπάνια στον ελλαδικό χώρο.⁹⁸

Αψίδες ιερού εγγεγραμμένες εντός ορθογωνίου γνωρίζουμε συνήθως σε παλαιοχριστιανικά μνημεία της Βόρειας Αφρικής και της Συρίας.⁹⁹ Στη Μικρά Ασία φαίνεται ότι σε ορισμένες περιοχές της κεντρικής και νότιας Ανατολίας υιοθετείται η πρακτική η ημικυκλική αψίδα να εγγράφεται εντός εξωτερικού ορθογωνίου που περιβάλλει όμως όλο το ανατολικό τμήμα της βασιλικής κατά το συριακό πρότυπο.¹⁰⁰

Στον ηπειρωτικό Ελλαδικό χώρο είναι δύσκολο να εντοπίσουμε πρωτοβυζαντινά μνημεία στα οποία να υιοθετείται αυτή η διάρθρωση. Μια ομάδα μνημείων με εγγεγραμμένη ανατολική αψίδα εντοπίζεται σε νησιά του Αιγαίου, και μάλιστα στα δύο άκρα του, στην Κρήτη, τη Λέσβο και τη Χίο. Στην Κρήτη ανάλογη μορφή με τη μεσσηνιακή αψίδα εμφανίζει η εγγεγραμμένη αψίδα του ΝΑ προσκτίσματος στη βασιλική Α' της Χερσονήσου (τέλη 5ου/αρχές 6ου αι., εικ. 121),¹⁰¹ ενώ ίδιο σχέδιο ακολουθούν και οι εγγεγραμμένες πλευρικές κόγχες του τετράκογχου της Ελεύθερας (5ος αι.).¹⁰² Στη Λέσβο η βασιλική του 5ου αι. στη

⁹⁸ Ευχαριστώ τον φίλο και συνάδελφο Θανάση Μαΐλη, αρχαιολόγο της Εφορείας Αρχαιοτήτων Χανίων, για τις ιδέες που μοιράστηκε αναφορικά με τα σχετικά μνημεία.

⁹⁹ Ανάμεσα στα πολλά παραδείγματα από τη Συρίαδες ενδεικτικά τις εκκλησίες του αγίου Γεωργίου και των αγίων Κοσμά και Δαμιανού στα Γέρασα: J. W. Crowfoot, *Early churches in Palestine*, Λονδίνο 1941, 94-99, εικ. 19· στη Βόρεια Αφρική επίσης τα παραδείγματα είναι πάρα πολλά, ενδεικτικά οι εκκλησίες της Απολλωνίας στη Λιβύη: J. B. Ward-Perkins, R. G. Goodchild κ.ά., *Christian monuments of Cyrenaica*, Λονδίνο 2003, 35-94, εικ. 3 (Ανατολική εκκλησία), εικ. 26 (Κεντρική εκκλησία).

¹⁰⁰ Γνωστό παράδειγμα η βασιλική στο Τζαμπαζλι (Canbazlı) της Κιλικίας: Semavi Eyice, *La basilique de Canbazlı en Cilicie*, *Zograf* 10 (1979), 24, εικ. 4· Ενδεικτικά οι ναοί στην Ιβραλα και το Υλυόρεν: Michael Balance, *Three untypical churches in central Anatolia*, στο: Stephanos Efthymiadis, Claudia Rapp και Dimitris Tsougarakis (επιμ.), *Bosphorus: Essays in honour of Cyril Mango*, Αμστερντάμ 1995, 235-240, σχ. 1 και 3.

¹⁰¹ Αθανάσιος Μαΐλης, *The annexes at the Early Christian basilicas of Greece (4th-6th c.): architecture and function*, Οξφόρδη 2011, 110, εικ. 109, όπου και προηγούμενη βιβλιογραφία.

¹⁰² Η φάση αυτή του κτιρίου χρονολογήθηκε πρόσφατα στα ρωμαϊκά χρόνια και πριν τη μετατροπή του σε χριστιανικό ναό, αν και η συζήτηση είναι ακόμη ανοιχτή: Χριστίνα Τσιγωνάκη, πόλεων άνεπιπίστοις μεταβολαίς: Ιστορικές και αρχαιολογικές μαρτυρίες από τη Γόρτυνα και την Ελεύθερα της Κρήτης (4ος-8ος αι.), στο: Τόνια Κιουσοπούλου (επιμ.), *Οι Βυζαντινές Πόλεις, 8ος-15ος αι. Προοπτικές της έρευνας και νέες*

σκάλα Ερεσού διαθέτει ασίδα εγγεγραμμένη εντός ακανόνιστου τετραγώνου, ενώ στη βασιλική Υψηλομετώπου (β' μισό 6ου αι.) εγγράφεται όλη η ανατολική πλευρά μαζί με την ημικυκλική ασίδα εντός ορθογώνιου διαμερίσματος θυμίζοντας συριακά μνημεία.¹⁰³ Στη Χίο μεγάλη ασίδα ιερού όμοια με τη μεσσηνιακή είχε η βασιλική του Αγίου Ισιδώρου στην πρώτη της φάση που χρονολογείται στον 5ο αι.¹⁰⁴

Πολύ κοντινές όμως μορφολογικά λύσεις με την ασίδα του κτηρίου που εξετάζεται εδώ εντοπίζουμε σε μια ομάδα εκκλησιαστικών μνημείων της επαρχίας Μακεδονίας Πρώτης (Macedonia Prima): Στη Θεσσαλονίκη στην παλιά ανασκαφή της τρίκλιτης βασιλικής της Τούμπας (6ος αι.) πρόσκτισμα στη βόρεια πλευρά του ναού κατάληγε σε ασίδα εγγεγραμμένη σε τετράγωνο.¹⁰⁵ Στην Ηράκλεια Λύγκου (Heraclea Lyncestis, σημ. Bitola, ΠΓΔΜ) η Μικρή Βασιλική και η βασιλική Β' (εικ. 120) διαθέτουν ασίδα ιερού εγγεγραμμένη σε συμπαγές τετράγωνο (τέλη 5ου αι.).¹⁰⁶ Το πιο σημαντικό όμως μνημείο για την κατανόηση και του μεσσηνιακού είναι η επισκοπική βασιλική Δ' στην Παρθικόπολη (σημ. Σαντάνσκι, Βουλγαρίας) η οποία διαθέτει εγγεγραμμένη ασίδα ιερού πανομοιότυπη με τη μεσσηνιακή (εικ. 122).¹⁰⁷ Η βασιλική Δ' της Παρθικόπολης είναι τρίκλιτη με κοντές αναλογίες που δημιουργούν σχεδόν τετράγωνη κάτοψη του κυρίως ναού, οι κιονοστοιχίες των κλιτών έφεραν ευθύγραμμα επιστύλια και η γλυπτική διακόσμηση είναι υλικό σε δεύτερη χρήση προερχόμενη από παλιότερα ρωμαϊκά κτήρια. Τα παραπάνω μορφολογικά στοιχεία μαζί με την εγγεγραμμένη ασίδα ιερού έχουν θεωρηθεί από τους μελετητές του μνημείου ενδείξεις πρωιμότητας.¹⁰⁸

Τα παραπάνω μνημεία επιτρέπουν καταρχήν την αναγνώριση ασίδας χριστιανικού ναού στο μεσσηνιακό μνημείο. Το μεγάλο μέγεθος της ασίδας (χορδή 6,35 μ.) αποκλείει την αναγνώριση της ως λειτουργικό πρόσκτισμα, όπως στη βασιλική Α' της Χερσονήσου ή στη βασιλική της Τούμπας, και την κάνει κατάλληλη για ασίδα ιερού, όπως στη βασιλική Δ' της Παρθικόπολης ή στη βασιλική του Αγίου Ισιδώρου στη Χίο.

Παρά την αναγνώριση ασίδας πρωτοβυζαντινού εκκλησιαστικού κτηρίου στο μεσσηνιακό οικοδομικά κατάλοιπα ανατολικά του Ασκληπιείου δεν γνωρίζουμε τίποτα για τη

ερμηνευτικές προσεγγίσεις, Ρέθυμνο 2012, 95, εικ. 6.

¹⁰³ Αναστάσιος Ορλάνδος, Παλαιοχριστιανικά βασιλικά της Λέσβου, *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών* 3 (1928), 324, εικ. 1 (Υψηλομετώπου), 326, εικ. 4 (Σκάλα Ερεσού).

¹⁰⁴ Αναστάσιος Ορλάνδος, *Monuments byzantins de Chios*, Αθήνα 1930, τ. 2, πίν. 1.

¹⁰⁵ Χαρίκλεια Σιαξαμπάνη-Στεφάνου, Βασιλική της Τούμπας στη Θεσσαλονίκη, *7ο Συμπόσιο ΧΑΕ* (1987), 76-77· Γεώργιος Σωτηρίου, Αι παλαιοχριστιανικά βασιλικά της Ελλάδος, *ΑΕ* 1929, 177-178, εικ. 9.

¹⁰⁶ Μαΐλης, *Annexes at the Early Christian basilicas of Greece*, 42, εικ. 17.

¹⁰⁷ Μαΐλης, *Annexes at the Early Christian basilicas of Greece*, 44, εικ. 20. Svetla Petrova, On Early Christianity and Early Christian basilicas of Parthicopolis, *Studi sull' Oriente Cristiano* 16 (2012), 108-114, εικ. 16. Στο ίδιο άρθρο μνημονεύονται από την Πέτροβα και δύο ακόμη πρωτοβυζαντινά μνημεία με εγγεγραμμένη ανατολική ασίδα κοντά στο Ράντομιρ στη δυτική Βουλγαρία: ό.π., 108, σημ. 59.

¹⁰⁸ Petrova, *ό.π.*, 111-112, όπου προτείνεται χρονολόγηση του μνημείου γύρω στο 320 μ.Χ. επί τη βάση κτητορικής επιγραφής στο ψηφιδωτό δάπεδο του βαπτιστηρίου. Μια τόσο πρόωμη χρονολόγηση φαίνεται ιδιαίτερα τολμηρή και δεν υποστηρίζεται από επαρκή ανασκαφικά και αρχιτεκτονικά στοιχεία. Η εικόνα της αρχιτεκτονικής του μνημείου και των συναφών ευρημάτων, όπως παρουσιάζεται στη σχετική δημοσίευση, θα οδηγούσε πιθανότερα σε μια χρονολόγηση στα μέσα του 5ου αι.

συνολική μορφή του κτηρίου. Ο αρχιτεκτονικός τύπος του πρωτοβυζαντινού ναού μπορεί ίσως να συναχθεί επίσης από αξιοποίηση των επιφανειακά σωζόμενων καταλοίπων και από μια σειρά ενδείξεις, τουλάχιστον μέχρι την ώρα που θα ανασκαφεί συστηματικά η περιοχή.

Πρώτα το ευθύγραμμο τμήμα τοίχου Α που αποτελεί τμήμα του αρχικού κτιρίου και συνεχίζει νότια σε ορθή γωνία από την ασίδα δίνει πιθανότατα το ανατολικό όριο του κυρίως ναού (εικ. 107 και 116). Στα δυτικά ο δυσερμήνευτος ισχυρός πεσσός Β βρίσκεται σε ευθεία με τη νότια γένεση της ασίδας ορίζοντας πιθανότατα τη γραμμή νότιου στυλοβάτη (εικ. 107 και 115). Τα δύο αυτά στοιχεία συντείνουν στην αναγνώριση ενός χριστιανικού ναού σε κάτοψη δρομικής βασιλικής με πλάγια κλίτη.

Τον αρχιτεκτονικό τύπο της δρομικής βασιλικής με τρία κλίτη ακολουθούν και όλα τα παράλληλα μνημεία που εξετάσαμε στον ελλαδικό χώρο και τη νότια Βαλκανική όπου συναντούμε εγγεγραμμένες ανατολικές ασίδες ιερού. Ως εκ τούτου και η αποκατάσταση του μεσσηνιακού μνημείου ως ανατολική ασίδα ιερού μια τρίκλιτης δρομικής πρωτοβυζαντινής βασιλικής εντάσσεται αρμονικά στην παράδοση των γνωστών τύπων χριστιανικών εκκλησιών της περιόδου.

Γνωρίζοντας τον αρχιτεκτονικό τύπο θα μπορούσαμε να αποπειραθούμε να εντάξουμε τη βασιλική αυτή, σύμφωνα πάντοτε με την προτεινόμενη εδώ αποκατάσταση, στο πολεοδομικό ιστό της γειτονιάς. Αναφορικά με τις διαστάσεις και τις αναλογίες της πρωτοβυζαντινής εκκλησίας διαθέτουμε μόνο δύο στοιχεία. Γνωρίζουμε τη χορδή της ασίδας του ιερού (6,35 μ.) που είναι η μεγαλύτερη από τις ασίδες στις άλλες δύο πρωτοβυζαντινές εκκλησίες της Μεσσηνίας που γνωρίζουμε. Επιπλέον στα δυτικά του ερειπίου της ασίδας και σε απόσταση 40 περίπου μέτρων ξεκινάει το αρχαιολογικό σκάμμα των πρωτοβυζαντινών οικιών της Ανατολικής οδού που εξετάστηκε στην προηγούμενη ενότητα. Έτσι γνωρίζουμε το όριο πέραν του οποίου δεν θα μπορούσε να φθάσει ο δρομικός ναός. Βάσει των δύο αυτών στοιχείων και υιοθετώντας ως υπόθεση εργασίας τις αναλογίες (1:2,15) από την ανεσκαμμένη βασιλική του Θεάτρου μπορούμε χονδρικά να υποθέσουμε τις διαστάσεις του κτιρίου περίπου στα 35,50 μ. σε μήκος μαζί με τον νάρθηκα και στα 16,50 μ. περίπου σε πλάτος (δες αναλυτικά στον πίν. 4.3β.1).

Πίν. 4.3β.1 Εξωτερικές διαστάσεις χριστιανικών βασιλικών Μεσσηνίας			
	Μήκος (με νάρθηκα)	Πλάτος	Χορδή ασίδας ιερού
Βασιλική Θεάτρου	34,25 μ.	15,87 μ.	5,95 μ.
Βασιλική Ασκληπιείου	≈ 35,50 μ.	≈ 16,50 μ.	6,35 μ.

Σύμφωνα με την παραπάνω υπόθεση η βασιλική του Ασκληπιείου θα ήταν σχετικά μεγαλύτερη από αυτή του Θεάτρου και θα εκτεινόταν δυτικά μέχρι τα σπίτια του οικισμού της Ανατολικής Οδού. Αξίζει να σημειώσουμε ότι 36 μ. είναι το πλάτος των οικιστικών νησίδων της αρχαίας και ρωμαϊκής πόλης, όπως αυτές έχουν αποκατασταθεί από την πολεοδομική

έρευνα του Χέπφνερ.¹⁰⁹ Είναι ενδιαφέρον ότι η βασιλική του Ασκληπιείου επαναλαμβάνει τη μονάδα αυτή αλλά καταπατώντας τον ενδιάμεσο δρόμο, καθώς η ασίδα της βρίσκεται στο μέσο της νησίδας. Η καταπάτηση δρόμων του ρωμαϊκού κάναβου αλλά και η δημιουργική αξιοποίηση της προϋπάρχουσας πολεοδομικής οργάνωσης είναι κάτι που ήδη διαπιστώσαμε με αφορμή τις οικίες λίγο δυτικότερα ως χαρακτηριστικό της πόλης κατά τον 5ο και 6ο αι.

Η χρονολόγηση της συνολικότερης αυτής παρέμβασης στην περιοχή ανατολικά του Ασκληπιείου χωρίς στέρεες αποδείξεις είναι δύσκολη. Τα συνεξεταζόμενα εκκλησιαστικά μνημεία στην παράδοση των οποίων μπορούμε να εντάξουμε και την αποκατάσταση της βασιλικής του Ασκληπιείου χρονολογούνται όλα στον 5ο και 6ο αιώνα, οπότε μέσα σε αυτό το διάστημα θα έπρεπε να τοποθετήσουμε και τη μεσσηνιακή εκκλησία. Μια χρονολόγηση στον 5ο ή 6ο αι. βρίσκει τις αντιστοιχίες της στη συνολικότερη εξέλιξη του οικισμού της Μεσσήνης, και κυρίως στα τεκταινόμενα στη γειτονιά του Ασκληπιείου.

Πιο συγκεκριμένα, φαίνεται λογικό και από τη θέση που κατέχει ανάμεσα τους ότι η βασιλική του Ασκληπιείου είναι σε άμεση εξάρτηση με τις οικίες που χτίστηκαν μερικές δεκάδες μέτρα δυτικότερα στις αρχές του 5ου αι. Ίσως λοιπόν και η ανέγερση του εκκλησιαστικού κτηρίου να μπορεί να χρονολογηθεί στον 5ο αι. εγγύτερα δηλαδή προς τη νέα διαμόρφωση του χώρου. Μια τέτοια χρονολόγηση την επιτρέπουν και τα αρχαιότερα από τα αρχιτεκτονικά παράλληλα της, κυρίως η βασιλική Δ' της Παρθικόπολης και η βασιλική του Αγίου Ισιδώρου στη Χίο, με τις οποίες μοιράζεται και τις περισσότερες ομοιότητες στην ασίδα.

Το είδος του αρχιτεκτονικού τύπου θέτει ενδιαφέροντα ερωτήματα για την παρουσία του, για πιθανές επαφές ή μεταφορές αρχιτεκτονικών προτύπων, αλλά και για την τεχνολογία και τις κατασκευαστικές λύσεις που υιοθετούνται. Ερωτήματα που μπορούν να απαντηθούν μόνο από τη μελλοντική ανασκαφή του χώρου και την επιβεβαίωση της κάτοψης του κτηρίου. Με τη συστηματική ανάλυση του παραμελημένου υλικού μπορέσαμε να προσθέσουμε χωροταξικά την ύπαρξη ενός ακόμη πρωτοβυζαντινού ναού στο μεσσηνιακό τοπογραφικό, που συνδέεται με την πρωτοβυζαντινή οικιστική δραστηριότητα μερικές δεκάδες μέτρα δυτικότερα.

Η εξέλιξη του μνημείου κατά τους μεσαιωνικούς χρόνους παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, έστω και αν υπερβαίνει το αντικείμενο της παρούσας μελέτης. Δυστυχώς δεν μπορούμε να γνωρίζουμε τις τύχες του κατά τον 7ο και 8ο αι. Σε άγνωστη χρονική στιγμή πάντως και ασφαλώς πριν τον 11ο αιώνα η βασιλική του Ασκληπιείου είχε σε μεγάλο βαθμό καταστραφεί, και μόνο τμήματα της όπως η εγγεγραμμένη ασίδα έστεκε. Έτσι κατά τη Μέση Βυζαντινή περίοδο και ενώ ανεγείρονται νέες εκκλησίες σε πολλά σημεία της αρχαίας πόλης ακολουθώντας τα νέα αρχιτεκτονικά σχέδια της περιόδου,¹¹⁰ επιλέχθηκε να γίνει

¹⁰⁹ Hoepfner, *Stadtplan von Messene*, 223-228.

¹¹⁰ Τον 11ο αι. οικοδομείται η Κλησά-Κούκιε και η Κλησά-Πόρτη στη Μεσσήνη και οι δύο στον αρχιτεκτονικό τύπο του σταυροειδούς εγγεγραμμένου: Κάππας, *The Church of Hagia Paraskevi at Trikorfo*, 64.

παρέμβαση και στο αρχαίο χριστιανικό ερείπιο με την κατασκευή του δυτικού τοίχου και τμήματα της ανοδομής που σήμερα δεν σώζονται. Έτσι η κόγχη του ιερού απομονώθηκε από το υπόλοιπο ερείπιο, ενσωματώθηκε σε ένα καινούριο κτήριο και απέκτησε νέα ή ανανεωμένη λατρευτική χρήση σε ένα εκκλησιαστικό μνημείο με υβριδική κάτοψη που εν μέρει επιβαλλόταν από τα προϋπάρχοντα αρχιτεκτονικά στοιχεία.

IV. ΧΡΗΣΕΙΣ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΕΒΔΟΜΟ ΚΑΙ ΟΓΔΟΟ ΑΙΩΝΑ

A. Ταφές και νεκροταφεία

Ο οικιστικός πυρήνας γύρω από την Ανατολική οδό μοιάζει να μην είναι πλέον σε χρήση από τα τέλη του 6ου, ίσως και τις αρχές του 7ου αν υιοθετήσουμε την άποψη ότι νομίματα του 6ου συνεχίζουν να χρησιμοποιούνται για κάποιες δεκαετίες ακόμη. Παράλληλα αγνοούμε την εξέλιξη της βασιλική του Ασκληπιείου μέχρι τουλάχιστον την οικοδόμηση του δυτικού τοίχου τον 11ο αι., οπότε και το πρωτοβυζαντινό κτήριο είχε καταρρεύσει σε μεγάλο βαθμό.

Τα πιο συχνά ευρήματα από τους αιώνες μετά την εγκατάλειψη του οικισμού της Ανατολικής οδού είναι σποραδικές χριστιανικές ταφές που εμφανίζονται σχετικά ακανόνιστα σε όλη την περιοχή του Ασκληπιείου. Συνολικά πενήντα περίπου ταφές εντοπίστηκαν βόρεια και βορειοδυτικά του εγκαταλελειμμένου τεμένους του Ασκληπιού.¹¹¹ Μικρότερος αριθμός τάφων ανασκάφηκε ανάμεσα στα ερείπια του πρωτοβυζαντινού οικισμού στην Ανατολική οδό. Οι σποραδικές ταφές εντός των οικιών πρέπει να χρονολογηθούν μετά το πέρας της κατοίκησης, όπως δείχνουν οι καλύτερα διατηρημένες από αυτές. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι κιβωτιόσχημος τάφος εντός της οικίας 3 και συγκεκριμένα εντός του χώρου που αναγνωρίζεται ως κουζίνα.¹¹² Όπως αναλύθηκε στη συζήτηση για τις οικίες, αυτές βάση των νομισματικών ευρημάτων χρονολογούνται μέχρι και τα τέλη του 6ου με αρχές 7ου αι., οπότε οι ταφές αυτές μόνο μετά τα μέσα του 7ου αι. θα μπορούσαν να εισέλθουν στην περιοχή αυτή.

Οι περισσότερες από τις ταφές που ανασκάφηκαν στην περιοχή του Ασκληπιείου είναι είτε κεραμοσκεπείς, είτε κιβωτιόσχημοι τάφοι και για την κατασκευή τους χρησιμοποιείται κατά κανόνα αρχαίο υλικό. Στους κεραμοσκεπείς χρησιμοποιούνται συνήθως αποτμήματα μεγαλύτερων αρχαιότερων κεράμων και όχι ολόκληρα κεραμίδια (εικ. 128-129). Οι κιβωτιόσχημοι τάφοι χτίζονται με χρήση αρχαίων λίθων μεσαίου και μικρού μεγέθους χωρίς ιδιαίτερη φροντίδα για τον συνταριασμό τους. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι η κατασκευή των τάφων της περιοχής του Ασκληπιείου είναι αμελής και σίγουρα προχειρότερη από τις πρωτοβυζαντινές ταφές σε άλλα σημεία της Μεσσήνης, όπως στο νεκροταφείο του Θεάτρου που θα εξετάσουμε στη συνέχεια.

Ελάχιστες από τις πενήντα ταφές έχουν κτερίσματα γεγονός που κάνει δύσκολη τη χρονολόγηση. Ενώ συχνά τα λιγοστά κτερίσματα μπορεί να έχουν συμπαρασυρθεί από τους εποχικούς χείμαρρους εκτός ταφών. Ανάμεσα στα ελάχιστα τυχαία ευρήματα που μπορούν ίσως να συνδεθούν με τις ταφές της περιοχής του Ασκληπιείου είναι θραύσματα επιτύμβιων επιγραφών, αλλά και αντικειμένων όπως χάλκινες πόρπες.¹¹³

¹¹¹ Θέμελης, *Πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη*, 36-38.

¹¹² Θέμελης, *Πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη*, 37.

¹¹³ Έχουν βρεθεί δύο μικρά θραύσματα επιτύμβιων επιγραφών που διασώζουν ένα ή δύο γράμματα (ΑΕΜ

Η μοναδική ίσως περίπτωση ταφικού συνόλου από την περιοχή του Ασκληπιείου όπου κατά την ανασκαφή βρέθηκαν διαγνωστικά ευρήματα είναι η ταφή T31 στα βορειοδυτικά του τεμένους του Ασκληπιού (εικ. 130). Πρόκειται για κεραμοσκεπή τάφο σχετικά πρόχειρα κατασκευασμένο με χρήση θραυσμένων κεράμων. Ο τάφος T31 ανήκει σε ανώτερα στρώματα του νεκροταφείου, καθώς αμέσως από κάτω του και σε επαφή βρέθηκε αρχαιότερος κεραμοσκεπής τάφος (T32). Εντός του τάφου T31 βρέθηκε στο ύψος της λεκάνης του σκελετού μικρή χάλκινη πόρπη (ΑΕΜ 4409) και στα πόδια ένα ακέραιο μικρό αγγείο (ΑΕΜ 7052) καμωμένο στον αργό τροχό, που συχνά ονομάζεται ως χειροποίητο.¹¹⁴

Τα ευρήματα αυτά έχουν κατά καιρούς προκαλέσει συζήτηση για την εθνική ταυτότητα του νεκρού και την πιθανή παρουσία Σλάβων ή άλλων «βαρβάρων» στη Μεσσήνη, θέματα που θα εξετάσουμε σε άλλη θέση στην παρούσα μελέτη.¹¹⁵ Το πιο σημαντικό όμως στοιχείο για τη χρονολόγηση συνολικότερα του νεκροταφείου είναι η σχετικά ασφαλής χρονολόγηση των ευρημάτων της ταφής T31.

Το «χειροποίητο» αγγείο είναι μια ανοιχτή χαμηλή άωτη χύτρα/τεφροδόχος (εικ. 131) που μπορεί να συγκριθεί με ανάλογα ταφικά αγγεία από την Ολυμπία, την Κόρινθο αλλά και από ανασκαφές στην κεντρική Ευρώπη και να τοποθετηθεί στη σχετική μορφολογική εξέλιξη στα μέσα του 7ου αι.¹¹⁶ Μαζί με το αγγείο βρέθηκε και μια μικρή χάλκινη πόρπη διακοσμημένη στις δύο πλευρές της με δύο ζεύγη αντωπών τερατόμορφων κεφαλών (εικ. 132).¹¹⁷ Η πόρπη αυτή πρόσφατα έχει αναγνωριστεί ότι ανήκει σε ιδιαίτερο τύπο στη σχετική και πολύ αναπτυγμένη τυπολογία των μεταλλικών εξαρτημάτων ένδυσης.¹¹⁸ Ο λίγο γνωστός ως τώρα αυτός τύπος έχει πλέον ονομαστεί τύπος «Μεσσήνης». Με βάση παράλληλα ευρήματα από την Αθήνα και από τη Δήλο, αλλά και κεντροευρωπαϊκά αντίστοιχα η μικρή αυτή χάλκινη πόρπη χρονολογείται επίσης στα μέσα του 7ου αιώνα (εικ. 133-134).¹¹⁹

Ανάμεσα στα ευρήματα που σχετίζονται με το νεκροταφείο της περιοχής του Ασκληπιείου και που έχουν προσελκύσει μεγάλο ενδιαφέρον της έρευνας είναι ένα ακόμη εξάρτημα ένδυσης. Πρόκειται για θραύσμα χάλκινης περόνης (ΑΕΜ 3674) με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά (εικ. 135) που την κατατάσσουν σε μια ομάδα διαδεδομένων «σλαβικών» τεχνέργων

5109 και 5196) αλλά και χάλκινο αντικείμενο ίσως εξάρτημα πόρπης που δεν έχει ακόμη ταυτιστεί (ΑΕΜ 6214): Θέμελης, *ΠΑΕ* 1994, 76, πίν. 25α-γ.

¹¹⁴ Ηλίας Αναγνωστάκης και Ναταλία Πούλου, Η Πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη (5ος-7ος αιώνας) και Προβλήματα της Χειροποίητης Κεραμικής στη Πελοπόννησο, *Σύμμεικτα* 11 (1997), 229-319.

¹¹⁵ Δες στη συνέχεια: K7.VI.a. Αναλυτικά για τα ευρήματα του τάφου και όλη την προηγούμενη συζήτηση στο: Νίκος Τσιβίκης, Considerations on Some Bronze Buckles from Byzantine Messene, στο: B. Böhlendorf-Arslan και A. Ricci (επιμ.), *Byzantinische Kleinfunde im Archäologischen Kontext*, Κωνσταντινούπολη 2012, 62-68.

¹¹⁶ Αναγνωστάκης και Πούλου, *Προβλήματα της Χειροποίητης Κεραμικής στη Πελοπόννησο*, 250-251. Tivadar Vida και Thomas Völling, *Das slawische Brandgräberfeld von Olympia*, Ράντεν 2000, 39-40.

¹¹⁷ Ειδικά για την πόρπη *Μεσσηνιακού* τύπου, συστηματική δημοσίευση: Ναταλία Πούλου-Παπαδημητρίου, Βυζαντινές πόρπες. Η περίπτωση της Μεσσήνης και της Ελευθερνάς, στο: Πέτρος Θέμελης και Βούλα Κόντη (επιμ.), *Πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη και Ολυμπία: Αστικός και αγροτικός χώρος στη Δυτική Πελοπόννησο. Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου, Αθήνα 29-30 Μαΐου 1998*, Αθήνα 2002, 128-129.

¹¹⁸ Vida και Völling, *Brandgräberfeld von Olympia*, 36-39.

¹¹⁹ Αρχαιολογική τεκμηρίωση και αναχρονολόγηση: Τσιβίκης, *Bronze buckles from Messene*, 62-68.

με ανθρωπομορφικά χαρακτηριστικά. Οι ανθρωπομορφικές αυτές περόνες προσφέρουν ασφαλές χρονολογικό ορίζοντα συγκρινόμενες με καλά τεκμηριωμένα παράλληλα τους στη βαλκανική, όπως πανομοιότυπο παράδειγμα από το Μιροσλοβέστι της Ρουμανίας, και πρόσφατα και από τον ελλαδικό χώρο, όπως μια περόνη από τάφο στην Έδεσσα (εικ. 136).¹²⁰ Ανάλογες περόνες συνήθως βρίσκονται σε ταφές του β' μισού του 7ου αι. και αποτελούν τμήμα γυναικείας ένδυσης και άλλων κοσμημάτων που συνοδεύουν τη νεκρή στον άλλο κόσμο. Μολονότι το μεσσηνιακό εύρημα δεν βρέθηκε εντός τάφου, είναι λογικό να υποθέσουμε ότι αρχικά ήταν τμήμα ένδυσης εντός γυναικείας ταφής που στη συνέχεια παρασύρθηκε ή καταστράφηκε.

Μολονότι τα χρονολογικά στοιχεία είναι λίγα και αποσπασματικά μπορούμε να επιχειρήσουμε να ανασυνθέσουμε την εικόνα της εξέλιξης του νεκροταφείου. Ταφές εμφανίζονται στην περιοχή του Ασκληπιείου και κυρίως στο βόρειο και βορειοδυτικό ερειπωμένο τμήμα του πιθανότατα από τον 6ο αιώνα, ενώ παράλληλα τα σπίτια της Ανατολικής Οδού όπως και η παρακείμενη εκκλησία, η «βασιλική του Ασκληπιείου» βρίσκονται σε χρήση. Τον 7ο αι. και ενώ ο οικισμός του Ασκληπιείου υποχωρεί πιθανότατα προς τα βόρεια, και οι ταφές πληθαίνουν, όπως δείχνουν και τα καλύτερα χρονολογούμενα ευρήματα. Η χρήση δεν αποκλείεται να συνεχίστηκε και κατά τον επόμενο αιώνα. Δεν μπορούμε να απαντήσουμε για την ακριβή σχέση που είχαν οι ταφές με τις παρακείμενες εκκλησίες, τη βασιλική του Ασκληπιείου στα ανατολικά και τη βασιλική της Αγοράς στα βόρεια. Γνωρίζουμε βέβαια όπως είδαμε στην προηγούμενη ενότητα την παρουσία ταφών στη μη ανεσκαμμένη άμεση περιφέρεια του ερειπίου της αψίδας της βασιλικής του Ασκληπιείου, που ίσως μαρτυρούν ότι το μέγεθος και η διάρκεια του νεκροταφείου είναι μεγαλύτερο απ' όσο γνωρίζουμε σήμερα.

B. Αγροί

Πέρα από την παρουσία ταφών στην περιοχή του Ασκληπιείου από τον 6ο και 7ο αιώνα, μπορούμε να διακρίνουμε και άλλες χρήσεις στα αδόμητα πλέον και ερειπωμένα τμήματα του χώρου. Ήδη από την ανασκαφή του Ορλάνδου «εντός της Αγοράς» είχε βρεθεί βυζαντινή επιγραφή χαραγμένη σε μεγάλο ελληνιστικό αρχιτεκτονικό μέλος που δεν μπορεί να έχει μετακινηθεί πολύ από την αρχική του θέση (AEM 1025, εικ. 137).¹²¹ Το κείμενο της επιγραφής [SEG 52, 418 και 53, 393] είναι: † ὄρος Ἀνανίου πρ(εσβυτέρου)· κα[ι] / ἀνάθ(εμα) τὸν παραυλακῆσ(τήν) / καὶ ὄστις τὸ μεταστήσῃ ἀνά(θεμα).¹²² Πρόκειται δηλαδή για ένα

¹²⁰ Πρώτη δημοσίευση: Πούλου-Παπαδημητρίου, *Βυζαντινές πόρπες Μεσσήνης και Ελεύθερας*, 126-128· παράλληλα και αναγωγή στο Βαλκανικό επίπεδο: Florin Curta, *Slavic Bow Fibulae? Werner's class I D revisited*, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 57 (2006), 424, 463-465· αρχαιολογική τεκμηρίωση και αναχρονολόγηση: Τσιβίκης, *Bronze buckles from Messene*, 68-70.

¹²¹ Ο Ορλάνδος αναφέρεται εσφαλμένα με τον όρο Αγορά στον περίστωο χώρο του τεμένους του Ασκληπιού: Ορλάνδος, *Χριστιανική Μεσσήνη*, 100-102.

¹²² Βούλα Μπαρδάνη, *Παλαιοχριστιανικές επιγραφές Μεσσήνης*, στο: Πέτρος Θέμελης και Βούλα Κόντη (επιμ.), *Πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη και Ολυμπία: Αστικός και αγροτικός χώρος στη Δυτική Πελοπόννησο*,

οροθέσιο του κληρικού Ανανία που εμπεριέχει και κατάρα για τον πιθανό παραβάτη που θα αποπειραθεί να αλλάξει τη θέση των συνόρων που αυτό ορίζει, είτε να κλέψει τα αρδευτικά αυλάκια.

Στην πρώτη δημοσίευση του ενεπίγραφου λίθου από τον Ορλάνδο η επιγραφή είχε χρονολογηθεί στον 4ο ή 5ο αι.,¹²³ ενώ στη συνέχεια κατά την πρώτη ορθή ανάγνωση του κειμένου από τη βούλα Μπαρδάνη η επιγραφή χρονολογήθηκε στον 6ο αι. μ.Χ.¹²⁴ Πρόσφατα όμως μια τόσο πρώιμη χρονολόγηση της επιγραφής και του κειμένου τέθηκε υπό αμφισβήτηση από τον Ντενί Φεσέλ. Ο Φεσέλ βασιζόμενος αφενός στην παρουσία του επιθέτου *παραυλακηστής* που είναι σύνηθες μόνο σε ύστερες επιγραφές, και αφετέρου στη μορφή των γραμμάτων, αντί της πρώιμης χρονολόγησης πρότεινε μια χρονολόγηση στον 7ο ή ακόμη και στον 8ο αι.¹²⁵

Αποδοχή της χρονολόγησης της επιγραφής του οροθεσίου του Ανανία στους μέχρι πρόσφατα λεγόμενους «Σκοτεινούς Αιώνας» θα σήμαινε ότι έχουμε ένα εξαιρετικά σπάνιο, αν όχι μοναδικό, επιγραφικό τεκμήριο από αυτή την εποχή. Σε κάθε περίπτωση (είτε 6ος, είτε 7ος ή 8ος αι.) το κείμενο του οροθεσίου αποτελεί το μόνο μη επιτύμβιο κείμενο που σώζεται από την πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη. Με αποτέλεσμα να προσφέρει σπάνιες πληροφορίες για την πόλη, αλλά και ένα παράθυρο κατανόησης των αλλαγών στην περιοχή του Ασκληπιείου.

Μολονότι ο Ορλάνδος δεν διέσωσε την πληροφορία της ακριβούς θέσης εύρεσης του ενεπίγραφου λίθου, μας γνωστοποιεί ότι βρέθηκε στα βόρεια του Τεμένους του Ασκληπιού. Η φύση του οροθεσίου και το κείμενο που περιέχει δείχνει ότι την εποχή του, πιθανώς τον 7ο ή 8ο αι., μια ευρεία περιοχή στο κέντρο της αρχαίας πόλης χρησιμοποιούνταν για αγροτική καλλιέργεια. Στο κείμενο μαρτυρείται η ύπαρξη ενός τουλάχιστον αγροκτήματος, αλλά εννοείται και η ύπαρξη των ορίων άλλων γειτονικών εφόσον υπάρχει ανάγκη οροθεσίας αλλά και φόβος μετακίνησης του. Το αγρόκτημα της επιγραφής είναι εξοπλισμένο με κανάλια άρδευσης που πιθανότατα έπαιρναν νερό από τις φυσικές πηγές που αναβλύζουν μέχρι και σήμερα βορειότερα και ψηλότερα στην πλαγιά της Ιθώμης. Γνωρίζουμε επίσης ότι ο ιδιοκτήτης του αγρού ήταν ένας κληρικός με τον βαθμό του πρεσβυτέρου. Ο ιερέας αυτός είναι μέλος μιας κοινότητας στην οποία οι ανταγωνισμοί για τα όρια της γης και τους πόρους ήταν αρκετά συνηθισμένοι ώστε να νιώσει ο ίδιος την ανάγκη να χαραίξει στον λίθο την αρά που θα προστατέψει την περιουσία του.¹²⁶

Το γεγονός ότι ανάμεσα στους καλλιεργητές εμφανίζεται και ένας ιερέας της χριστιανικής αυτής κοινότητας, σημαίνει ότι ίσως κάπου κοντά θα πρέπει να αναζητήσουμε και τον

Αθήνα 2002, 89-90.

¹²³ Ορλάνδος, *Χριστιανική Μεσσήνη*, 100-102· και με διορθώσεις στο: Ορλάνδος, *ΠΑΕ* 1969, 118-119.

¹²⁴ Μπαρδάνη, *Παλαιοχριστιανικές επιγραφές Μεσσήνης*, 89-90.

¹²⁵ Denis Feissel, *Buletin Epigraphique*, *REG* 117 (2004), 708.

¹²⁶ Νίκος Τσιβίκης, Πού πάνε οι πόλεις όταν εξαφανίζονται; Ο οικισμός της πρώιμης και μέσης Βυζαντινής Μεσσήνης, στο: Τόνια Κιουσοπούλου (επιμ.), *Οι Βυζαντινές Πόλεις, 8ος-15ος αι. Προοπτικές της έρευνας και νέες ερμηνευτικές προσεγγίσεις*, Ρέθυμνο 2012, 61-62.

ναό στον οποίο αυτός θα ιερούργουσε. Ο πιο πιθανός υποψήφιος είναι η πρωτοβυζαντινή χριστιανική εκκλησία, της οποίας η αψίδα στέκει ακόμη ανατολικά των σπιτιών. Οπότε στην περίπτωση που ακολουθήσουμε την υστερότερη χρονολόγηση της επιγραφής, τότε ίσως πρέπει να υποθέσουμε και ότι η εκκλησία ανατολικά του Ασκληπιείου ήταν ακόμη σε χρήση τον 7ο ή 8ο αιώνα.

Εντοπίζεται ίσως και μια αρχαιολογική ένδειξη αυτής της αγροτικής δραστηριότητας στην περιοχή περίπου που βρέθηκε και η επιγραφή. Επάνω από τα ανατολικότερα δωμάτια του ρωμαϊκού και υστερορωμαϊκού Σεβαστείου και σε αρχαιολογικό στρώμα που χρονολογείται μετά την κατάρρευση της Υστερορωμαϊκής στοάς βρέθηκε τμήμα λιθόχτιστου αγωγού (εικ. 47). Ο αγωγός αυτός σωζόταν σε μήκος δύο περίπου μέτρων και είχε κατεύθυνση από βορειοανατολικά προς νοτιοδυτικά, ακολουθώντας και τη φυσική κατωφέρεια (εικ. 138-139). Οι δύο παρειές του ήταν χτισμένες από μεγάλους λίθους σε δεύτερη χρήση που ακουμπούσαν απευθείας στο χώμα, και η αύλακα στο κέντρο δεν ήταν στρωμένη. Η κατασκευή μπορεί να χρονολογηθεί μόνο σχετικά, εφόσον βρίσκεται σε στρώματα μετά τον 4ο αι. μ.Χ. Δεν μπορεί επιπλέον να επιβεβαιωθεί ότι σχετίζεται με αρδευτικά αυλάκια, καθώς δεν σώθηκαν άλλα ίχνη, αλλά παραμένει μια ενδιαφέρουσα υπόθεση εργασίας.

Με βάση τα παραπάνω, ήδη ίσως από τον 6ο αιώνα και σίγουρα κατά τον 7ο και 8ο αι. δίπλα στο νεκροταφείο του οικισμού που λειτουργούσε στην περιοχή αυτή της Μεσσήνης πρέπει να φανταστούμε και καλλιεργούμενους αγρούς που συμπληρώνουν την εικόνα ενός αγροτικού τοπίου το οποίο είχε απωλέσει οριστικά τα αστικά χαρακτηριστικά των προηγούμενων αιώνων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

Η ΓΕΙΤΟΝΙΑ ΤΟΥ ΘΕΑΤΡΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ ΑΓΟΡΑΣ

Εισαγωγή

Η γειτονιά του Θεάτρου αποτελεί τη δεύτερη ενότητα της πόλης της Μεσσήνης που εξετάζουμε παρακολουθώντας την εξέλιξη της κατά τα πρωτοβυζαντινά χρόνια. Πρόκειται για μια ευρεία περιοχή που καλύπτει όλο σχεδόν το βόρειο τμήμα του σημερινού αρχαιολογικού χώρου της Μεσσήνης. Στην αρχαία και ρωμαϊκή Μεσσήνη η εν λόγω περιοχή οριζόταν από δύο βασικούς μνημειακούς πυρήνες, το θέατρο και την αγορά, γύρω από τα οποία αναπτύσσονταν συμπληρωματικά μνημεία και κτήρια που εξυπηρετούσαν τις ανάγκες της πόλης.

Στα δυτικά βρισκόταν το αρχαίο θέατρο, ενώ στα ανατολικά η περιοχή οριζόταν από την αγορά της πόλης περιγεγραμμένη στις τέσσερις πλευρές της από μνημειώδους κατασκευής στοές. Και οι δύο αυτές αστικές ενότητες αναπτύχθηκαν στο ίδιο περίπου φρύδι των υπωρειών της Ιθώμης που υψώνεται στα βόρεια της πόλης. Κατ' αυτό τον τρόπο η γειτονιά του Θεάτρου απλώνεται στο υψηλότερο επίπεδο της κατά πολύ μεγαλύτερης επικλινούς περιοχής που ορίζει το κέντρο της πόλης και συμπίπτει περίπου με τα όρια της συστηματικής ανασκαφής και του επισκέψιμου αρχαιολογικού χώρου.

I. ΤΟ ΘΕΑΤΡΟ ΚΑΙ Η ΑΓΟΡΑ ΤΗΣ ΜΕΣΣΗΝΗΣ

A. Το Θέατρο

Σήμερα το θέατρο της Μεσσήνης μετά από πολυετείς εργασίες έχει συντηρηθεί και αναστηλωθεί ακολουθώντας στοιχεία της μορφής που είχε τον 1ο και 2ο αι. μ.Χ. και έχει αποδοθεί εκ νέου σε χρήση στο πλαίσιο του Φεστιβάλ Μεσσήνης και άλλων συναφών δραστηριοτήτων (εικ. 145). Σχεδόν τίποτα δεν θυμίζει πλέον την ανασκαφική εικόνα της περιοχής όπως αυτή ήταν κατά την έναρξη των εργασιών ανασκαφής το 1987 (εικ. 357).¹ Τότε τα εμφανή μέρη του θεάτρου έστεκαν ακόμη ανάμεσα σε: τμήματα μεσοβυζαντινών οικιών στα ανώτερα στρώματα του κοίλου, σημάδια πρωτοβυζαντινής λιθοξοϊκής και λατομευτικής δραστηριότητας στο κέντρο της ορχήστρας και ένα εκτεταμένο πρωτοβυζαντινό νεκροταφείο που αναπτυσσόταν κυρίως στις δύο παρόδους. Στη συνέχεια θα προσπαθήσουμε να ξεδιπλώσουμε και να κατανοήσουμε τις φάσεις αυτές δραστηριότητας στον χώρο του θεάτρου, που σήμερα διασώζονται μόνο στην αρχαιολογική καταγραφή τους.

Θα ήταν χρήσιμο όμως αρχικά να εξετάσουμε εν συντομία τα βασικά χαρακτηριστικά του αρχαίου συγκροτήματος, καθώς ήταν αποφασιστικής σημασίας και για τις ποικιλές μετακλασικές χρήσεις του. Η αρχική φάση οικοδόμησης του θεάτρου της Μεσσήνης ανάγεται κατά τον ανασκαφέα στον πρώιμο 3ο αι. π.Χ. και φαίνεται ότι ήταν από τα βασικά οικοδομήματα του αρχικού πολεοδομικού σχεδιασμού της πόλης (εικ. 140).² Οι διαστάσεις του θεάτρου τη Μεσσήνης με πλάτος κοίλου 106,83 μ. και διάμετρο ορχήστρας 23,56 μ. το κατατάσσουν στην κατηγορία των μεγάλων θεάτρων της αρχαιότητας, όπως αυτά της Επιδαύρου και της Μεγαλόπολης.³ Ένα από τα πιο εντυπωσιακά χαρακτηριστικά της κατασκευής του είναι ο ισχυρός εξωτερικός αναλημματικός τοίχος της δυτικής και της βόρειας πλευράς του κοίλου, καθώς στο μεσσηνιακό θέατρο το κοίλο ορθωνόταν σχεδόν ελεύθερο και δεν ήταν ενσωματωμένο στο πρηνές πλαγιάς όπως τα περισσότερα σύγχρονα του (εικ. 145). Το ιδιαίτερο αυτό χαρακτηριστικό είναι σημαντικό όπως θα δούμε και για τη μεταγενέστερη χρήση της θέσης αλλά και των υλικών του θεάτρου.

Στο αρχικό θέατρο του 3ου αι. π.Χ., το οποίο διέθετε ξύλινη κινητή σκηνή, προστέθη-

¹ Θέμελης, ΠΑΕ 1987, 73-39.

² Πέτρος Θέμελης, *Τα Θέατρα της Μεσσήνης*, Αθήνα 2010, 20 κ.ε. όπου συνοψίζονται οι ανασκαφικές αναφορές: Θέμελης, ΠΑΕ 1986, 78· ΠΑΕ 1987, 73 κ.ε.· ΠΑΕ 1988, 45 κ.ε.· ΠΑΕ 1989, 91 κ.ε.· ΠΑΕ 1996, 153 κ.ε.· ΠΑΕ 1997, 85 κ.ε.· ΠΑΕ 1998, 102 κ.ε.· ΠΑΕ 1999, 76 κ.ε.· ΠΑΕ 2000, 76 κ.ε.· ΠΑΕ 2001, 64 κ.ε.· ΠΑΕ 2002, 22 κ.ε.· ΠΑΕ 2003, 26 κ.ε.· Θέμελης, ΠΑΕ 2009, 62-69· Valentina Di Napoli, *Teatri della Grecia romana: forma, decorazione, funzioni: la provincia d'Acaia*, Αθήνα 2013, 73-81.

³ Πέτρος Θέμελης, *Αρχαία Μεσσήνη*, Αθήνα 2014², 49.

κε σταθερή χτιστή σκηνή πιθανότατα τον 1ο αι. π.Χ.⁴ Το θέατρο συνέχισε να βρίσκεται σε χρήση κατά τους πρώτους μεταχριστιανικούς αιώνες και είναι φανερές συνεχείς επιδιορθώσεις. Η πιο σημαντική επέμβαση συνέβη τον 2ο αι. μ.Χ. όταν με έξοδα ενός σημαντικού μέλους της τοπικής αριστοκρατίας και μεγάλου ευεργέτη της πόλης, του Τιβέριου Κλαύδιου Σαιθίδα, αρχιερέως των Σεβαστών και Ελλαδάρχου, ανοικοδομήθηκε πλήρως η σκηνή του θεάτρου σύμφωνα και με επιγραφική μαρτυρία.⁵ Η σπουδαία αυτή αριστοκρατική οικογένεια Ρωμαίων πολιτών από τη Μεσσήνη, που μέλη της έφτασαν μέχρι το αξίωμα του συγκλητικού στη Ρώμη, εξόπλισε το θέατρο της πόλης με μεγαλοπρεπή δώροφη σκηνή, ρωμαϊκού τύπου, με μαρμαρίνη διακόσμηση, κόγχες για αγάλματα αυτοκρατόρων και θεών και πλήθος επιγραφών.⁶ Η νέα μορφή του θεάτρου ήρθε να απαντήσει στις νέες ανάγκες της ρωμαϊκής κοινωνίας της Πελοποννήσου και της Μεσσήνης ειδικότερα.⁷

Εκτός από τη νέα σκηνή και ορχήστρα που οικοδομήθηκε τα ρωμαϊκά χρόνια, ίσως κατά την ανανέωση του 2ου αι. μ.Χ., υπήρξε και μετασκευή περιφερειακά της ορχήστρας. Στους καλυπτήριους λίθους του αγωγού που περιβάλλει την ορχήστρα του θεάτρου διανοίχθηκαν μεγάλες οπές για τη στερέωση ξύλινων πιθανότατα πασσάλων που συγκρατούσαν προστατευτικό κιγκλίδωμα. Το κιγκλίδωμα αυτό διαχώριζε τους θεατές από την ορχήστρα και τους προστάτευε κατά τη διεξαγωγή μονομαχιών ή θηριομαχιών.⁸ Ήδη από τα τέλη του 3ου αι. μ.Χ. φαίνεται ότι είχε αρχίσει και η μερική λιθολόγηση του θεάτρου, όπως παρατηρούμε από τη χρήση λιθοπλίνθων προερχόμενων από το ανάλημμα του κοίλου στην τελευταία φάση επισκευής της παρακείμενης Κρήνης Αρσινόης, που χρονολογείται στα χρόνια του Διοκλητιανού.⁹ Η διαδικασία αυτή θα κλιμακωθεί και θα οργανωθεί σε άλλη βάση κατά τους πρώτους βυζαντινούς αιώνες όπως θα δούμε στη συνέχεια.

Η εξέλιξη του περιβάλλοντος χώρου του θεάτρου κατά τα ελληνιστικά και πρώιμα ρωμαϊκά χρόνια δεν έχει πλήρως κατανοηθεί ακόμη, καθώς οι υστερότερες φάσεις επέφεραν πολλές αλλαγές. Φαίνεται όμως ότι σε σχετικά ύστερη εποχή, πιθανότατα κατά τα ρωμαϊκά χρόνια, η περιοχή φιλοξένησε και οικιστική χρήση (εικ. 144). Στη δυτική πλευρά του θεάτρου και μπροστά στο αναλημματικό τοίχο έχει αποκαλυφθεί τμήμα συνοικίας πολυτελών κατοικιών χτισμένων κατά μήκος του οδικού άξονα Β-Ν. Οι οικίες αυτές διακοσμημένες με ψηφιδωτά δάπεδα σε κάποιους από τους επίσημους χώρους χρονολογούνται στα ρωμαϊκά χρόνια και ιδίως στον 3ο αι. μ.Χ.¹⁰ Τμήματα τους όμως, όπως θα συζη-

⁴ Θέμελης, *Θέατρα Μεσσήνης*, 27-28.

⁵ Θέμελης, *ΠΑΕ* 2005, 39-48, πίν. 22-28· *IG* V1, 1455· *PIR* 2, C 872, 873, 1004a, 1005.

⁶ Θέμελης, *Θέατρα Μεσσήνης*, 28-36.

⁷ Valentina Di Napoli, Entertainment Building of the Roman Peloponnese: Theatres, Odeas, and Amphitheatres and their topographical distribution, στο: Αθανάσιος Ριζάκης και Κλ. Λεπενιώτη (επιμ.), *Roman Peloponnese III: Society, Economy and Culture under the Roman empire: Continuity and Innovation*, Αθήνα 2010, 254 της ίδιας, *Teatri della Grecia romana*, 217-220.

⁸ Θέμελης, *Θέατρα Μεσσήνης*, 35-36.

⁹ Θέμελης, *Θέατρα Μεσσήνης*, 36· Θέμελης, *ΠΑΕ* 2002, 22-23.

¹⁰ Θέμελης, *ΠΑΕ* 2003, 28.

τήσουμε εκτεταμένα στη συνέχεια απέκτησαν ιδιαίτερη χρήση και σημασία κατά τον 4ο αι.

Νότια του θεάτρου έχει εντοπιστεί και ανασκαφεί υπόγεια στοά σε σχήμα Π μήκους 40 μ. που αποτελεί πιθανότατα τμήμα ιερού των Αιγυπτίων θεών, Ίσιδος και Σαράπιδος.¹¹ Η ύπαρξη ενός τέτοιου ιερού στην περιοχή του θεάτρου αναφέρεται από τον Πausανία, και επιβεβαιώνεται από πλήθος ευρημάτων και κυρίως γλυπτικής. Το ιερό της Ίσιδας δεν επιβίωσε μετά τον 4ο αι. οπότε και η υπόγεια στοά χρησιμοποιήθηκε ως χώρος απόθεσης παντοειδών απορριμμάτων, πολλά από τα οποία προέρχονται από τον χώρο του θεάτρου.¹² Τα φερτά αυτά υλικά χρονολογούν το μπάζωμα της υπόγειας στοάς στον 4ο αι. μ.Χ. όπως μαρτυρεί η κεραμική με χαρακτηριστικούς λύχνους της εποχής που περιέχονται στην επίχωση.¹³

B. Η Αγορά

Στα ανατολικά του θεάτρου και σε έκταση 200 × 200 μ. περίπου απλώνεται η περιοχή που κάλυπτε η αρχαία αγορά της Μεσσήνης (εικ. 146). Η περιοχή αυτή αντιστοιχεί σε 10 οικοδομικές νησίδες του ιπποδάμειου κάναβου της πόλης (εικ. 140).¹⁴ Η αγορά της Μεσσήνης την οποία περιγράφει και ο Πausανίας τον 2ο αι. μ.Χ. οριζόταν από τέσσερις καλυμμένες στοές, μνημειακών διαστάσεων και κατασκευής, στις αντίστοιχες πλευρές της που σχημάτιζαν ένα σχετικά κανονικό τετράγωνο χώρο στο κέντρο (εικ. 142).¹⁵ Εντός αυτού αλλά και γύρω από την αγορά φιλοξενούνταν πολλές και διαφορετικές χρήσεις και είχαν οικοδομηθεί κατά καιρούς διάφορα δημόσια και λατρευτικά κτήρια. Η αγορά έχει αποκαλυφθεί μόνο μερικώς, καθώς η ανασκαφή στη μεγάλη αυτή περιοχή είναι ακόμη εν εξελίξει και θα συνεχιστεί για τα επόμενα χρόνια.

Η πιο επιβλητική από τις κατασκευές είναι η διώροφη βόρεια στοά της αγοράς που έχει αποκαλυφθεί στο σύνολο της σε μήκος 190 περίπου μέτρα και πλάτος 25.¹⁶ Στα δυτικά της αγοράς έχει πρόσφατα αποκαλυφθεί αντί κανονικής στοάς ένα τετράστω αυτόνομο συγκρότημα με κεντρική αυλή που ταυτίζεται με ασφάλεια με τη στοά του *κρεοπωλείου*, όπως αναφέρεται σε κτητορικές επιγραφές *κατά χώραν* σε κίονες του κτηρίου αλλά και μνη-

¹¹ Για την αναφορά του Πausανία, αλλά και για την ανασκαφή και τα ευρήματα του ιερού: Πέτρος Θέμελης, *The cult of Isis in Ancient Messene*, στο: R. Veymiers (επιμ.), *Biblioteca Isiaca II: IVe Colloque International sur les Études Isiaques*, Λιέγη 2011, 103-104.

¹² Θέμελης, *Isis in Messene*, 104· του ίδιου, *ΠΑΕ* 2003, 29.

¹³ Θέμελης, *ΠΑΕ* 2002, 34.

¹⁴ Silke Müth, *Eigene Wege: Topographie und Stadtplan von Messene in spätklassisch-hellenistischer Zeit*, Ράντεν 2007, 44-49.

¹⁵ Πέτρος Θέμελης, *The Agora of Messene*, στο: Véronique Chankowski και Pavlos Karvonis (επιμ.), *Tout vendre, tout acheter: structures et équipements des marchés antiques: actes du colloque d'Athènes, 16-19 juin 2009*, Αθήνα/Μπορντό 2012, 37-47· του ίδιου, *Die Agora von Messene*, στο: Heide Frielinghaus και Jutta Stroszeck (επιμ.), *Neue Forschungen zu griechischen Städten und Heiligtümern: Festschrift für Burkhardt Wesenberg zum 65. Geburtstag*, Bibliopolis, Μόηνησее 2010, 105-125. Στις δύο αυτές συνθετικές μελέτες συγκεντρώνεται το σύνολο των πληροφοριών από τις προηγούμενες αναφορές.

¹⁶ Θέμελης, *The Agora of Messene*, 37.

μονεύεται στην αφήγηση του Πausανία.¹⁷ Η νότια και η ανατολική πλευρά είναι ακόμη οι λιγότερο εξερευνημένες ανασκαφικά. Ενώ στην κεντρική ανοιχτή πλατεία που διαμόρφωσαν οι στοές της αγοράς έχουν αποκαλυφθεί τα κατάλοιπα δωρικού ναού που πιθανότατα ταυτίζεται με το ιερό της Μεσσάνας (δωρικό όνομα της Μεσσήνης), που έδωσε το όνομα στην πόλη της Μεσσήνης και ήταν η προστάτιδα της.¹⁸

Στην περιοχή ανάμεσα στο θέατρο και την αγορά έχει ανασκαφεί κρηναίο οικοδόμημα Ελληνιστικών χρόνων.¹⁹ Ίσως να συνδέεται με την Κρήνη Αρσινόη που μνημονεύει ο Πausανίας στην περιγραφή του ότι βρίσκεται σε συνάφεια με την αγορά της Μεσσήνης.²⁰ Το κρηναίο αυτό οικοδόμημα γνώρισε πολλές φάσεις και μετεξελίξεις (ελληνιστική κρήνη, ρωμαϊκό νυμφαίο, πρωτοβυζαντινός νερόμυλος). Πρέπει αρχικά να θεωρηθεί τμήμα της αγοράς της Μεσσήνης, καθώς ευθυγραμμίζεται με τη βόρεια στοά της αγοράς και σχηματίζει με το δυτικό της άκρο ένα ενιαίο μέτωπο προς τον επισκέπτη.

¹⁷ Θέμελης, *ΠΑΕ* 2012, 58-60.

¹⁸ Θέμελης, *Die Agora von Messene*, 114-116.

¹⁹ Αναλυτική τεκμηρίωση της κατασκευής και όλων των φάσεων της χρήσης της κρήνης στο: Claus Reinholdt, *Das Brunnenhaus der Arsinoë in Messene : Nutzarchitektur, Repräsentationsbaukunst und Hydrotechnologie im Rahmen hellenistisch-römischer Wasserversorgung*, Βιέννη 2009.

²⁰ Οι τελευταίες ερμηνείες της πορείας του Πausανία εντός της πόλης της Μεσσήνης και της αγοράς φαίνεται ότι δείχνουν προς μια πιθανή αποσύνδεση του ανεσκαμμένου κρηναίου οικοδομήματος με την κρήνη Αρσινόη που μνημονεύεται από τον αρχαίο περιηγητή.

II. Η ΥΣΤΕΡΟΡΩΜΑΪΚΗ ΑΓΟΡΑ ΚΑΙ ΤΟ ΘΕΑΤΡΟ ΤΟΝ ΤΕΤΑΡΤΟ ΑΙΩΝΑ

A. Συνέχεια και μεταμορφώσεις

Από την ευρύτερη περιοχή του θεάτρου και της αγοράς της Μεσσήνης δεν έχουμε ακόμη σαφή ανασκαφικά στοιχεία για χρήση ή νέα οικοδομική δραστηριότητα κατά τον 4ο αι. Η γενική εικόνα όμως είναι ότι η περιοχή συνέχιζε να έχει σε κάποιο βαθμό την προηγούμενη της λειτουργία. Η κατάσταση των παλιότερων κτηρίων, που ήδη στην εποχή του Πausανία τον 2ο αι. έμοιαζαν καταπονημένα και σε εγκατάλειψη, όπως περιγράφει ο περιηγητής, θα είχε επιβαρυνθεί σημαντικά μετά από δύο επιπλέον αιώνες ζωής. Στο άλλο άκρο της περιοχής αυτής το ίδιο το οικοδόμημα του θεάτρου μάλλον είχε περιέλθει σε αχρηστία τον 4ο αι. όπως μαρτυρεί η λιθολόγηση του πιθανότατα ήδη από το 300 μ.Χ., όταν και λιθόπλινθοι από το κοίλο του θεάτρου χρησιμοποιούνται στην τελευταία φάση ανανέωσης της παρακείμενης κρήνης Αρσινόης.²¹

B. Οικίες Θεάτρου και η «κατ' οίκον εκκλησία»

Ημερολόγια: XVI/17.2014· XVI/17.2015

Βιβλιογραφία: Αδημοσίευτο· σύντομες ανασκαφικές αναφορές στα: ΠΑΕ 2004, 28-29· Έργον 2013, 27· Έργον 2014, 19-20.

Κατάσταση διατήρησης: Οι οικίες έχουν ανασκαφεί τα τελευταία χρόνια και τα ψηφιδωτά βρίσκονται ακόμη σε διαδικασία συντήρησης. Το γεγονός ότι τμήμα των αιθουσών του 4ου αι. είναι χτισμένες επάνω από δωμάτια και τοίχους της προηγούμενης περιόδου, είχε ως αποτέλεσμα το έδαφος να καθιζάνει στα εσωτερικά των επιχωμένων δωματίων.

Δυτικά από το υψηλό ελληνιστικό ανάλημμα του θεάτρου που στήριζε το αντίστοιχο τμήμα του κοίλου υπήρχε από την αρχαιότητα μια από τις κεντρικές κάθετες αρτηρίες της πόλης της Μεσσήνης. Δυτικά της οδού έχουν ανασκαφεί τμήματα πολυτελών οικιών με πλούσια ψηφιδωτά δάπεδα που καταλάμβαναν αυτή τη σημαντική θέση ήδη από τα ρωμαϊκά και ίσως και τα ελληνιστικά χρόνια.²² Οι οικίες αυτές είναι μόνο μερικώς γνωστές καθώς δεν έχει ολοκληρωθεί η ανασκαφή τους (εικ. 149). Επιπλέον η οικοδομική νησίδα που τις φιλοξενούσε επεκτείνεται δυτικά κάτω από τον τεχνητό γήλοφο όπου σήμερα βρίσκεται αγροτική οδός, η μεσοβυζαντινή εκκλησία του Αγίου Νικολάου και το σύγχρονο νεκροταφείο του οικισμού Μαυρομάτι, κάνοντας πρακτικά αδύνατη την επέκταση του σκάμματος προς τα δυτικά.

²¹ Θέμελης, *Θέατρα Μεσσήνης*, 36· Θέμελης, ΠΑΕ 2002, 22-23.

²² Θέμελης, ΠΑΕ 2004, 28-29.

Η ανασκαφή στο σημείο αυτό δυτικά του θεάτρου, πρώτο στόχο είχε την εξερεύνηση της κεντρικής οδού που βρίσκεται σε επαφή με το δυτικό ανάλημμα του θεάτρου και προσέφερε πρόσβαση στις πυλίδες ανόδου προς το κοίλο (εικ. 152-153). Στη συνέχεια, και διευρύνοντας τα σκάμματα προς τα δυτικά, ανασκάφηκε μόνο το ανατολικό τμήμα των οικιών που είχε πρόσοψη προς τον δρόμο χωρίς να γνωρίζουμε την κάτοψη τους σε ολόκληρο το πλάτος της πολεοδομικής νησίδας (εικ. 147). Κατά αυτό τον τρόπο τα οικοδομικά κατάλοιπα που απλώνονται παράλληλα της οδού δεν είναι απόλυτα ξεκάθαρο αν ανήκουν σε δύο διακριτές οικίες ή σε μια ενιαία.

Στο νοτιότερο τμήμα που ανασκάφηκε και πρώτο εντοπίστηκε μια σειρά μεσαίου μεγέθους δωμάτια σε επαφή με την οδό. Από αυτά μόνο τα δύο νοτιότερα διέθεταν κάποιο στοιχείο που τα διέκρινε, καθώς ήταν στρωμένα με ψηφιδωτά δάπεδα καλής ποιότητας αλλά σωζόμενα σε μέτρια κατάσταση. Τα δάπεδα αυτά ήδη από τις ανασκαφικές αναφορές αναγνωρίστηκαν από τον ανασκαφέα επί τη βάση της διακόσμησης ότι μπορούν να τοποθετηθούν στην παραγωγή του 4ου αι. μ.Χ. και ότι πιθανότατα ανήκουν στον ανδρώνα της υστερορωμαϊκής αυτής οικίας (εικ. 151).²³

Πιο χαρακτηριστικά υπήρξαν τα ευρήματα στο βορειότερο τμήμα της οικιστικής νησίδας δυτικά της οδού του θεάτρου. Στο τμήμα αυτό που ίσως είναι και το βορειότερο τμήμα της ενιαίας μεγάλης οικίας αποκαλύφθηκε ανάμεσα σε μικρότερους βοηθητικούς χώρους μια διμερής αίθουσα με μνημειακές διαστάσεις, ιδιαίτερη διαμόρφωση και πολυτελή διακόσμηση (εικ. 150).²⁴ Τα χαρακτηριστικά αυτά καθιστούν την κεντρική αίθουσα προνομιακό υλικό για την ανάλυση μας και την πιθανή αναγνώριση της χρήσης και την καλύτερη χρονολόγηση.

Πρόκειται για μια μεγάλη σχεδόν ορθογώνια αίθουσα (11 × 17 μ.) χωρισμένη σε δύο χώρους από ανοιχτή κιονοστοιχία (εικ. 148). Η κιονοστοιχία τέμνει κάθετα τη μεγάλη αίθουσα στο ύψος περίπου του ενός τρίτου από νότια και τη χωρίζει σε έναν στενόμακρο νοτιότερο χώρο (11 × 6 μ.) και σε έναν σχεδόν τετράγωνης κάτοψης βορειότερο χώρο (11 × 11 μ.) Ο νότιος χώρος έχει ανασκαφεί πλήρως, ενώ ο βόρειος χώρος παραμένει άσκαφος κατά το βορειοδυτικό μέρος του όπου και καλύπτεται από μεταγενέστερες κατασκευές (εικ. 150). Η κατασκευή και των δύο αυτών χώρων που συναποτελούν μια αίθουσα είναι σύγχρονη όπως μαρτυρά η κοινή τοιχοδομία των εξωτερικών τοίχων, αλλά και του στυλοβάτη της κιονοστοιχίας, και κυρίως η πλούσια ψηφιδωτή διακόσμηση των δαπέδων των δύο αυτών χώρων.

Η συνολική όμως διαμόρφωση της αίθουσας αποτελεί μετατροπή παλαιότερου τμήματος προηγούμενης φάσης της ρωμαϊκής οικίας. Αυτό διακρίνεται με σαφήνεια στο βόρειο τμήμα της αίθουσας, όπου εξαιτίας της καθίζησης του υποστρώματος του ψηφιδωτού δαπέδου, διαγράφεται ανάγλυφα στο δάπεδο η διαφορετική διαρρύθμιση των προγενέστερων τοίχων.

²³ Θέμελης, *ΠΑΕ* 2004, 28-29.

²⁴ Το νοτιοανατολικό άκρο της αίθουσας είχε ήδη ανασκαφεί το 2004 (*ΠΑΕ* 2004, 28-29, πίν. 12β), ενώ η ανασκαφή της ίδιας αίθουσας προχώρησε κατά τα έτη 2013 και 2014 (*Έργον* 2013, 27 και *Έργον* 2014, 19-20)

Ο νότιος χώρος, όπως είδαμε, είναι ορθογώνιος και έχει στενόμακρες διαστάσεις (11 × 6 μ.). Έκλεινε στις τρεις πλευρές με τοίχο και ανοιγόταν μόνο στη βόρεια πλευρά του προς το μεγαλύτερο βόρειο μέρος της αίθουσας (εικ. 157). Από αυτό χωριζόταν με ανοιχτή κιονοστοιχία αποτελούμενη από τέσσερις αρράβδωτους κίονες. Η κιονοστοιχία που έβαινε σε στυλοβάτη ύψους 0,40 μ. επέτρεπε την οπτική επικοινωνία ανάμεσα στους δύο χώρους, αλλά περιόριζε την κίνηση. Η διάκριση των χώρων και η παρεμπόδιση της κίνησης επιτυγχανόταν και με το διαφορετικό επίπεδο του δαπέδου ανάμεσα στο νότιο και το βόρειο τμήμα της αίθουσας. Το δάπεδο του νότιου τμήματος ήταν είναι κατά 0,30 μ. υπερυψωμένο από το δάπεδο του βόρειου, η διαφορά αυτή σε συνδυασμό με τον χαμηλό στυλοβάτη δημιουργούσε ουσιαστικά ένα φράγμα κατά μήκος της αίθουσας (εικ. 154 και 156). Η μόνη πρόσβαση εξασφαλιζόταν στο ανατολικό άκρο και σε επαφή με τον ανατολικό τοίχο, όπου υποχωρούσε ο χτιστός στυλοβάτης και ήταν κατασκευασμένη κλίμακα με λίθινους αναβαθμούς που οδηγούσαν από το χαμηλότερο βόρειο τμήμα στο υψηλότερο νότιο.

Το δάπεδο της νότιας αίθουσας κοσμούσαν με ψηφιδωτό δάπεδο που σώζεται σε εξαιρετική κατάσταση, και καλύπτει ολόκληρη την επιφάνεια του χώρου εκτός από ζώνη φάρδους 50 εκ. χωρίς ψηφοθέτηση παράλληλα με τον δυτικό τοίχο (εικ. 158). Το ψηφιδωτό δάπεδο έχει αυστηρά διακοσμητικό θέμα χωρίς καθόλου έμβια όντα ή σκηνές. Χωρίζεται κατά μήκος σε τρία ανισομερή διάχωρα από τα οποία το κεντρικό είναι σχεδόν τετράγωνο και πλαισιώνεται ανατολικά και δυτικά από δύο ορθογώνια παραλληλόγραμμα.

Στο μέσο του κεντρικού τετράγωνου διάχωρου είναι τοποθετημένο κυριαρχώντας σε όλη τη σύνθεση κυκλικό μετάλλιο εν είδη εμβλήματος που περιέχει επιγραφή (εικ. 160). Το μετάλλιο είναι τοποθετημένο κατά σειρά πρώτα εντός πλαισίου ρόμβου και μετά εντός τετράγωνου πλαισίου. Στα γωνιακά τριγωνικά κενά που σχηματίζει ο ρόμβος εντός τετραγώνου εικονίζονται κάνθαροι από τους οποίους εκφύονται εραλδικά αναπτυσσόμενα κισσόφυλλα. Όλα τα πλαίσια (μετάλλιο επιγραφής, ρόμβος και εξωτερικό τετράγωνο) διαμορφώνονται από πλοχμό.

Γύρω από το κεντρικό τετράγωνο αναπτύσσεται συνεχόμενη ταινία με πλοχμό στο εσωτερικό της που σχηματίζει οκτώ τετραγωνικούς μαιάνδρους σε σχήμα αγκυλωτού σταυρού.

Τα δύο πλευρικά ορθογώνια διάχωρα (εικ. 158) αποτελούνται από μεγάλα πεδία με γεωμετρικό κόσμημα απαρτιζόμενο από συμπλεκόμενους ανισομεγέθεις ρόμβους. Τα ορθογώνια διάχωρα με τους ρόμβους πλαισιώνονται από παχιά ευθύγραμμη μαύρη ταινία με διπλό πλοχμό.

Ενδιαφέρον είναι το εξωτερικό πλαίσιο, που περιβάλλει τα τρία παρατακτικά αποδομένα διάχωρα. Το πλαίσιο αυτό στις τρεις πλευρές του προς τους τοίχους είναι ενιαίο και διακοσμημένο με συμπλεκόμενους κύκλους που σχηματίζουν τετράφυλλα. Αντίθετα στη βόρεια πλευρά, όπου η αίθουσα ανοιγόταν μέσω της κιονοστοιχίας στο υπόλοιπο τμήμα της, το πλαίσιο υποκαθίσταται από μονή έλικα κισσού από την οποία εκφύονται πλατιά κισσόφυλλα.

Η βορειότερη αίθουσα είναι μεγαλύτερων διαστάσεων και σχεδόν τετραγωνικής κάτο-

ψης (11 × 11 μ.) (εικ. 151 και 161). Διαθέτει θυραίο άνοιγμα στο κέντρο του βόρειου τοίχου της όπου και βρέθηκε μεγάλο λίθινο κατώφλι. Η θύρα αυτή μοιάζει να είναι η κύρια είσοδος συνολικά στον στη διμερή αίθουσα, αλλά καθώς δεν είναι πλήρως ανασκαμμένη η δυτική πλευρά του δωματίου δεν μπορούμε να είμαστε βέβαιοι για την ύπαρξη και άλλων ανοιγμάτων. Στη νότια πλευρά της, όπως είδαμε, ανοίγεται μέσω κιονοστοιχίας προς τη βορειότερη και ίσου πλάτους αίθουσα. Παρά το μεγάλο μέγεθος της η βόρεια αίθουσα δεν διέθετε κάποιο κεντρικό στήριγμα και έτσι πρέπει να φανταστούμε ότι στεγαζόταν με μακρά στέγη.

Και η βόρεια αίθουσα διέθετε εξαιρετικής ποιότητας ψηφιδωτό δάπεδο που αναπαράγει κοσμήματα και μοτίβα αυτούσια με αυτά και στη νότια αίθουσα. Η ψηφοθέτηση των δύο μερών της αίθουσας ήταν ενιαίο έργο όπως αποδεικνύεται από την επανάληψη των ίδιων διακοσμητικών ρεπερτορίων. Η κατάσταση όμως του δαπέδου στη βόρεια αίθουσα εξαιτίας του φτωχού υποστρώματος είναι κατά πολύ χειρότερη.

Συγκεκριμένα στο δάπεδο της βόρειας αίθουσας δεσπόζει ένα κεντρικό διάχωρο με δύο μεγάλους μαιάνδρους στο κέντρο και ένα τετράγωνο πλαίσιο από αντίνωτες πέλτες που τους περιβάλλει. Αυτά εσωκλείονται σε ένα ακόμη λεπτότερο πλαίσιο με μαύρα και κόκκινα τρίγωνα με την οξεία γωνία τους να νεύει προς το εξωτερικό του πλαισίου. Το επόμενο πλαίσιο του κεντρικού διαχώρου έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον γιατί το πλαισιώνει μόνο στη νότια και τη βόρεια πλευρά, στις δύο πλευρές του κατά μήκος άξονα της αίθουσας. Πρόκειται πάλι για μονή έλικα κισσού από την οποία εκφύονται κισσόφυλλα, σαφώς μικρότερα από αυτά της έλικας της νότιας αίθουσας. Η όλη κεντρική σύνθεση κλείνει με ένα ακόμη τετράγωνο πλαίσιο το οποίο κοσμεείται από επάλληλους ρόμβους και κύκλους που φέρουν στο κέντρο τους διακοσμητικό Χ.

Το κεντρικό αυτό διάχωρο πλαισιώνεται από πλευρικά διάχωρα μόνο στις τρεις πλευρές (βόρεια, δυτικά και ανατολικά), ενώ στη νότια πλευρά του ακουμπάει στον διαχωριστικό στυλοβάτη απευθείας. Αποτέλεσμα αυτής της τοποθέτησης είναι να τονίζεται η κεντρική του θέση σε σχέση με το σύνολο της αίθουσας αναφερόμενο στο ψηφιδωτό δάπεδο και των δύο μερών. Η θέση αυτή μαζί με την παρουσία των ζωνών με τα κισσόφυλλα μόνο στα βόρεια και τα νότια τονίζουν έντονα τον κατά μήκος άξονα της αίθουσας δημιουργώντας την αίσθηση δρομικής κίνησης.

Τα πλευρικά διάχωρα του ψηφιδωτού δαπέδου της βόρειας αίθουσας έχουν και αυτά ιδιαίτερη οργάνωση. Καλύτερα όλων σώζεται το ανατολικό το οποίο εκτείνεται από τον βόρειο τοίχο και ως τον διαχωριστικό στυλοβάτη. Αυτό αποτελείται στο εσωτερικό από μεγάλο ορθογώνιο στενόμακρο πλαίσιο με συμπλεκόμενους κύκλους που σχηματίζουν τετράφυλλα, και ένα πλαίσιο μόνο στην εξωτερική ανατολική πλευρά του από επάλληλους ρόμβους και κύκλους διακοσμημένους με σβάστικα στο κέντρο. Σε απόσταση τριών περίπου μέτρων από τον βόρειο τοίχο και σε όλο το πλάτος του πλευρικού διαχώρου σώζεται δεύτερη κτητορική επιγραφή.

Το δυτικό πλευρικό διάχωρο δεν σώζεται σχεδόν καθόλου στο ανεσκαμμένο κομμάτι ενώ το υπόλοιπο πιθανότατα συνεχίζει κάτω από δωμάτιο μεταγενέστερης περιόδου που

υπέγκειται. Καθώς όμως ο σχεδιασμός της σύνθεσης του δαπέδου είναι εραλδικός στον κατά μήκος άξονα επαναλαμβάνοντας τα ίδια μοτίβα, όπως είδαμε στο νότιο τμήμα της αίθουσας, μπορούμε να αποκαταστήσουμε και στα δυτικά ένα ανάλογο μακρόστενο διάχωρο όπως αυτό στα ανατολικά.

Το βόρειο πλευρικό διάχωρο είναι το μικρότερο, καθώς στριμώνχεται στον χώρο ανάμεσα στο δυτικό και το ανατολικό. Αποτελείται και αυτό από ένα μεγάλο πυρήνα διακοσμημένο με συμπλεκόμενους κύκλους που σχηματίζουν τετράφυλλα, επαναλαμβάνοντας και τα άλλα πλευρικά. Η θέση του είναι σε άμεση εξάρτηση με το μεγάλο λίθινο κατώφλι που σώζεται αμέσως βορειότερα του.

Η οργάνωση των διαχωρών στη βόρεια αίθουσα συνολικά δημιουργεί μια εντύπωση δρομικότητας στον κατά μήκος άξονα. Η σχέση μάλιστα που έχουν το ανατολικό και δυτικό διάχωρο με το κεντρικό θυμίζει έντονα τη διαρρύθμιση που έχουν τα πλευρικά κλίτη με το κεντρικό σε κτήρια στον τύπο της τρίκλιτης βασιλικής.

Στα δάπεδα των δύο αιθουσών εκτός από διακοσμητικά θέματα περιλαμβάνονται αντίστοιχα από μια κτητορική ψηφιδωτή επιγραφή.

Στη νότια αίθουσα αποκαλύφθηκε στο κέντρο του ψηφοθετημένου δαπέδου επιγραφή εντός προσεγμένου κυκλικού πλαισίου, διαμέτρου 0,65 μ. που αναγράφει: *Παράμονος αναγνώστης έποίησε* (εικ. 150).²⁵ Η επιγραφή είναι φτιαγμένη με μαύρες ψηφίδες σε λευκό κάμπο και τα γράμματα της εμφανίζουν μια σχετική αμέλεια. Είναι οργανωμένη σε πέντε στίχους και διαβάζεται από τα βόρεια. Σύμφωνα με τον ανασκαφέα χρονολογείται στον 3ο ή 4ο αι. μ.Χ. και στην επιγραφή αναφέρεται είτε ο ψηφοθέτης, είτε ο ιδιοκτήτης της έπαυλης.

Στο ανατολικό διάχωρο της βόρειας αίθουσας και κοντά στον βόρειο τοίχο αποκαλύφθηκε αντίστοιχα μια δεύτερη κτητορική επιγραφή (εικ. 162). Η επιγραφή αυτή είναι πολύ διαφορετική σε μορφή από την κτητορική επιγραφή της νότιας αίθουσας, αλλά είναι και αυτή αρμονικά ενταγμένη στη σύνθεση του δαπέδου. Γραμμένη σε ένα στίχο με λευκά γράμματα εντός μαύρης ταινίας, αναγράφει: *Θεόδουλος έπίσκο<ι>πος ποιεί*. Σε έναν προκαταρκτικό σχολιασμό της επιγραφής η λέξη *έπίσκοπος* ερμηνεύθηκε ότι δηλώνει «τον υπεύθυνο επόπτη της ψηφοθέτησης ή και της κατασκευής του κτηρίου και όχι τον ανώτατο εκκλησιαστικό λειτουργό.»²⁶ Όπως, όμως, σωστά παρατηρήθηκε στη συνέχεια από τον ανασκαφέα το όνομα *Θεόδουλος* ιδίως σε συνδυασμό με εκείνο του *αναγνώστη* αποτελεί μια ισχυρή ένδειξη που καταδεικνύει προς το περιβάλλον της νέας χριστιανικής θρησκείας.²⁷ Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει επιπλέον η θέση της επιγραφής του *Θεοδούλου* κοντά στη ΒΑ γωνία της αίθουσας η οποία παρεμβάλλεται εγκάρσια εντός του ανατολικού πλαισίου με τους συμπλεκόμενους κύκλους, και δεν θυμίζει καθόλου τη μνημειακότητα που έχει η κεντρικά τοποθετημένη επιγραφή του *αναγνώστη Παράμονου* στη νοτιότερη αίθουσα.

²⁵ *Έργον* 2013, 27· *Έργον* 2014, 19-20.

²⁶ *Έργον* 2014, 19-20.

²⁷ Θέμελης, *ΠΑΕ* 2013 [υπό έκδοση].

Η χρονολόγηση και τα ψηφιδωτά

Η ιδιαίτερη αρχιτεκτονική μορφή της διμερούς αυτής αίθουσας, η ποιότητα της διακόσμησης της, αλλά και η παρουσία στο δάπεδο δύο επιγραφών με μνεία κτητόρων με ονόματα και αξιώματα δημιουργεί εύλογα πολλά ερωτήματα για την κατασκευή της, τη χρήση και τη χρονολόγηση.

Το ζήτημα της χρονολόγησης μοιάζει να είναι αρχικά το πιο προσπελάσιμο. Όπως και σε πολλά άλλα σημεία της υστερορωμαϊκής και πρωτοβυζαντινής Μεσσήνης η συνεχής χρήση του χώρου και οι μεταγενέστερες παρεμβάσεις έχουν καταστρέψει πολλά στοιχεία από παλαιότερες φάσεις των οικοδομημάτων, καθώς ορισμένοι τοίχοι έχουν απομακρυνθεί πλήρως κατά τη διάνοιξη υστερότερων τάφρων. Το πιο ενδιαφέρον στοιχείο για τη χρονολόγηση έρχεται από τα κινητά ευρήματα που εντοπίστηκαν κατά την ανασκαφή σε σχέση με το κτήριο, και τα οποία είναι ακόμη σε πρώιμο στάδιο μελέτης. Ανάμεσα σε αυτά βρέθηκε θησαυρός χάλκινων νομισμάτων του 4ου αι. με κοπές της δεκαετίας 351-361 μ.Χ., που σύμφωνα με τον ανασκαφέα «ορίζει το τέλος χρήσης της αίθουσας και χρονολογεί την εγκατάλειψη του όλου οικοδομικού συγκροτήματος.»²⁸ Νομίσματα όπως αυτά θα μπορούσαν βέβαια να έχουν μεγάλη κυκλοφορία για πολλά χρόνια μετά την κοπή τους, αλλά ο θησαυρός του 4ου αι. μοιάζει να επαληθεύει την ανάλογη εικόνα που παρουσιάζουν τα νομισματικά ευρήματα και από άλλα κτήρια εντός της Μεσσήνης, όπου αναγνωρίζεται μια καταστροφή και εγκατάλειψη συνδεδεμένη με τον σεισμό του 365 μ.Χ.²⁹

Τα νομισματικά ευρήματα από το στρώμα καταστροφής επάνω από την αίθουσα της οικίας του θεάτρου μας δίνει μια χρονολόγηση για το τέλος της χρήσης, παραμένει όμως ανοιχτό πότε κατασκευάζεται ή καλύτερα μετασκευάζεται η αίθουσα αυτή. Τα ψηφιδωτά δάπεδα μπορούν ίσως να μας βοηθήσουν σε αυτή την προσπάθεια χρονολόγησης. Η πρωτοτυπία της σύνθεσης και η άρθρωση των διακοσμητικών θεμάτων μοιάζουν να αποκλείουν μια χρονολόγηση σε πρωιμότερη ρωμαϊκή περίοδο. Αντίθετα τα περισσότερα παράλληλα για ανάλογης ποιότητας έργα που εμπεριέχουν αρκετά από τα μοτίβα που βλέπουμε στο μεσσηνιακό ψηφιδωτό χρονολογούνται στον 4ο ή και στον 5ο αι. μ.Χ. Τους συμπλεκόμενους κύκλους σε συνδυασμό με μονές έλικες κισσού σε ανάλογη διαμόρφωση τους βλέπουμε λ.χ. σε μια σειρά αθηναϊκά οικοδομήματα όπως: το Κτήριο (Μαρτύριο;) στην οδό Αγίου Μάρκου 11-13 (τέλη 4ου αι.)³⁰ και το Μητρώο αρχαίας αγοράς (αρχές 5ου αι.)³¹ Το πιο κοντινό ίσως ανάλογο στους συμπλεκόμενους κύκλους και στη χρωματική τους απόδοση εί-

²⁸ *Εργον* 2014, 19-20.

²⁹ Ίδια εικόνα νομισματική, χωρίς την παρουσία όμως θησαυρού, είδαμε και στην αστική έπαυλη ανατολικά του Ασκληπείου: Κ4.Π.β. αναλυτικός σχολιασμός για τη γενική νομισματική εικόνα του 4ου αι. στη Μεσσήνη: Κλεάνθης Σιδηρόπουλος, *Η νομισματική κυκλοφορία στην υστερορωμαϊκή και πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη. Τυπικό παράδειγμα ή ιστορική εξαίρεση;*, στο: Θέμελης, Πέτρος και Κοντή, Βούλα (επιμ.), *Πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη και Ολυμπία: Αστικός και αγροτικός χώρος στη Δυτική Πελοπόννησο*, Αθήνα 2002, 100-102.

³⁰ Παναγιώτα Ασημακοπούλου-Ατζακά, *Σύνταγμα των παλαιοχριστιανικών ψηφιδωτών δαπέδων της Ελλάδος*, τ. Β, Πελοπόννησος-Στερεά Ελλάδα, Θεσσαλονίκη 1987, αρ. 59, πίν. 170-171.

³¹ Ασημακοπούλου-Ατζακά, *Σύνταγμα Παλαιοχριστιανικών ψηφιδωτών δαπέδων της Ελλάδος*, αρ. 60, πίν.172-173.

ναι τα λείψανα δαπέδου από τη χαμένη πια σήμερα βασιλική στη θέση Άηλιας στη Μεθώνη της Μεσσηνίας που η Ατζακά αναθεωρεί τη χρονολόγηση του βου και υποστηρίζει αρκετά πρωιμότερη χρονολόγηση.³² Συνολικότερα η σύγκριση δείχνει ότι μια χρονολόγηση των ψηφιδωτών δαπέδων της μεσσηνιακής αίθουσας στον 4ο αι. μ.Χ. θα ήταν δικαιολογημένη και θα εξηγούσε ενδεχομένως πιο ικανοποιητικά την επιλογή των διακοσμητικών θεμάτων και τη σύνθεση τους.

Οι επιγραφές

Στρέφοντας τη ματιά μας πίσω στα δύο επιγραφικά κείμενα που εντοπίζονται στο δάπεδο της αίθουσας της οικίας δυτικά του θεάτρου μπορούμε να επιχειρήσουμε να βαθύνουμε την ανάλυση μας. Και τα δύο κείμενα αναπαράγουν ιδιότητες ή αξιώματα (*αναγνώστης, επίσκοπος*) που είναι γνωστά βεβαίως από την ελληνιστική αρχαιότητα, αλλά τα οποία στη νέα επίσημη χριστιανική θρησκεία από τις αρχές του 4ου αιώνα θα αποτελέσουν βασικά λειτουργήματα της οργανωμένης εκκλησιαστικής ζωής. Η συζήτηση έτσι για τις επιγραφές εγείρει και ερωτήματα σχετικά με τη χρήση και τους χρήστες του χώρου.

Αναφορικά με την επιγραφή του *αναγνώστη Παράμονου* στην πρώτη σύντομη βιβλιογραφική αναφορά της επιγραφής εξετάζεται από τον ανασκαφέα η πιθανότητα το όνομα *Παράμονος* αλλά κυρίως η ιδιότητα του *αναγνώστη* που συνοδεύει το όνομα να αντιστοιχεί σε μη χριστιανικά περιβάλλοντα, καθώς τόσο το όνομα όσο και η ιδιότητα απαντούν και σε προχριστιανικά γνωστά παραδείγματα.³³ Η εμφάνιση όμως του χαμηλού αυτού αξιώματος σε επιγραφικά κείμενα είναι εξαιρετικά σπάνια, ενώ αντίθετα *αναγνώστες* της χριστιανικής εκκλησίας αποτελούν σχεδόν τον κανόνα των μνημονευομένων σε επιγραφές.³⁴

Ο *αναγνώστης* ήταν ένα από τα υψηλότερα αξιώματα που ένας κοσμικός μπορούσε να καταλάβει στην εκκλησιαστική ιεραρχία, και η βασική του λειτουργία ήταν η ανάγνωση των θείων κειμένων και κυρίως των ευαγγελίων στις χριστιανικές συναθροίσεις από τις οποίες θα προκύψουν στην πορεία και τα πιο δομημένα Μυστήρια.³⁵ Κατά τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες *αναγνώστες* είναι συχνά πρόσωπα ιδιαίτερης μόρφωσης, που έχουν σχέση με τη γραμματεία και τα κείμενα, καθώς παίζουν σημαντικό ρόλο στη διάδοση της

³² Ασημακοπούλου-Ατζακά, *Σύνταγμα των παλαιοχριστιανικών ψηφιδωτών δαπέδων της Ελλάδος*, αρ. 52, πίν. 162-163 και σημ. 107 για την αναχρονολόγηση.

³³ *Έργον* 2014, 19-20. Το όνομα *Παράμονος* είναι εξαιρετικά σύνηθες στη ρωμαϊκή Ελλάδα και απαντάται και στη Μεσσηνή σε επιγραφή χρονολογημένη στα 188 μ.Χ. (Θέμελης, *ΠΑΕ* 2006, 63-64, AEM 14976), ενώ όπως επισημαίνει ο Θέμελης η ιδιότητα/αξίωμα του *αναγνώστη* σύμφωνα με το λεξικό Liddell-Scott, σημαίνει «*slave trained to read*» (*Cic. Att.* 12) ή *γραμματεὺς* όπως μαρτυρείται σε επιγραφή από την Κω (*Inscr. Cos* 238 = *ἀναγνώστης γερουσίας*).

³⁴ Σε μια αναζήτηση στη διαδικτυακή βάση δεδομένων Searchable Greek Inscriptions του Packard Humanities Institute όπου αποδελτιώνεται το σύνολο σχεδόν των αρχαίων και πρωτοβυζαντινών επιγραφών, εντοπίσαμε 113 επιγραφικές αναφορές σε *αναγνώστες* από τις οποίες οι 110 αφορούν *αναγνώστες* της χριστιανικής εκκλησίας και μόνο 3 άλλες ιδιότητες *αναγνωστών*. <http://epigraphy.packhum.org/> (πρόσβαση 20.09.2015).

³⁵ Alexandre Faivre, *Naissance d'une hiérarchie: les premières étapes du cursus clérical*, Παρίσι 1977, 58-61, 88-89, 110, 145-150 και 188.

χριστιανικής θρησκείας, μιας κατεξοχήν κειμενικής θρησκείας.³⁶ Πέρα από κείμενα του 3ου και του 4ου αι., το χριστιανικό αξίωμα του *αναγνώστη* απαντάται συχνά σε κτητορικές επιγραφές σε πρωτοβυζαντινές εκκλησίες, τόσο σε ψηφιδωτά δάπεδα αλλά και σε επιγραφές σε λίθο. Γνωρίζουμε ικανό αριθμό επιγραφικών κειμένων από τη Μικρά Ασία που μνημονεύουν εκκλησιαστικούς *αναγνώστες* κατά τον 3ο και 4ο αι. μ.Χ.³⁷ Ενώ με μεγαλύτερη λεπτομέρεια αποτυπώνεται η παρουσία και η δράση *αναγνωστών* στις αιγυπτιακές χριστιανικές κοινότητες του 4ου αι. όπως μαρτυρείται σε έγγραφα από την Οξύρυγχο και αλλού.³⁸ Από τον Ελλαδικό χώρο έχουμε αρκετές επιγραφές με εκκλησιαστικούς *αναγνώστες* που συνήθως όμως χρονολογούνται στους δύο επόμενους αιώνες, 5ος και 6ος.³⁹ Η πρωιμότερη κτητορική επιγραφή από την Πελοπόννησο που μνημονεύει τη δραστηριότητα ενός *αναγνώστη* προέρχεται από τη γειτονική Ολυμπία (InO 656) εντός της πρωτοβυζαντινής βασιλικής των αρχών του 5ου αιώνα, στο λεγόμενο εργαστήριο του Φειδία, και μνημονεύει την κατασκευή του δαπέδου.⁴⁰

Αναφορικά με τη μνεία του Θεόδουλου επισκόπου το επιγραφικό κείμενο μας θέτει κατά πρώτον ένα σημαντικό ζήτημα με τον τρόπο που αυτό διατυπώνεται. Στη σύντομη επιγραφή Θεόδουλος *ἐπίσκο<ι>πος ποιεί* εντοπίζεται μια ανορθογραφία σε κείμενο με την παρουσία ενός *ι* ανάμεσα στο *ο* και το *π*. Καθώς το κείμενο αυτό είναι ιδιαίτερα πρώιμο και έχει προταθεί και ανάγνωση του εκτός χριστιανικού πλαισίου, δημιουργείται το ερώτημα αν πρόκειται για κάποια ηθελημένη γραφή. Παρά την προσεκτική αναζήτηση όμως ο όρος *ἐπίσκοπος* ή το ρήμα *ἐπισκοπῶ* είναι αδόκιμα και δεν απαντώνται σε καμία μορφή στην αρχαία και μεσαιωνική ελληνική γραμματεία. Δεν απομένει άλλη λύση παρά να διαβαστεί είτε ένα λανθασμένο *ι*, είτε μια τοπική παραλλαγή του κανονικού τίτλου *ἐπίσκοπος*, επομένως σωστά διαβάζεται ο τίτλος *ἐπίσκοπος*.

Το ονομαστικό Θεόδουλος μολονότι πρόκειται για αρχαίο όνομα, γίνεται εξαιρετικά διαδεδομένο από τον 4ο αι. στους χριστιανικούς πληθυσμούς όπου συναντούμε πλήθος σημαντικών προσωπικοτήτων κοσμικών και εκκλησιαστικών.⁴¹ Το ίδιο όνομα στο θηλυκό του απαντάται και σε επιτύμβια επιγραφή της Μεσσήνης χρονολογούμενη μάλλον στον 5ο αι. (AEM 200).⁴²

³⁶ Γενικά για τον ιδιαίτερο ρόλο του *αναγνώστη* στην πρώιμη εκκλησία: Henri Leclercq, λήμμα: *lecteur*, *DACL* 8, 2241-2269.

³⁷ Sabine Hübner, *Der Klerus in der Gesellschaft des spätantiken Kleinasien*, Μόναχο 2005, 41-43.

³⁸ Ewa Wipszycka, *Les ordres mineurs dans l'Église d'Égypte du IVe au VIIIe siècle*, στο: *Études sur le christianisme dans l'Égypte de l'antiquité tardive*, Ρώμη 1996, 225-255.

³⁹ Ενδεικτικά ένας *αναγνώστης Ιωάννης* στην Τροιζήνα αφιερώνει τον άμβωνα της βασιλικής τον 6ο πιθανότατα αιώνα (IG IV 784).

⁴⁰ † Κυριακός/ ὁ εὐλαβέστατος/ ἀναγνώστης/ καὶ ἐμφυτευτής/ τῆς κτήσεος/ ὑπερ σωτηρίας/ ἑαυτοῦ εὐξάμενος/ ἐκαλλιέργησεν/ τῆ στρώσιν : Π. Βελισσαρίου, Σχόλιον εἰς ἐπιγραφήν τῆς βασιλικῆς τῆς Ἀρχαίας Οὐλυμπίας, στα: Πρακτικά Α' Συνεδρίου Ἡλειακῶν Σπουδῶν, Ἀθήνα 1980, 159-166.

⁴¹ *Prosopography of Late Roman Empire*, τ.1, 906: Θεόδουλος νοτάριος, 351 μ.Χ.· v.2, 1105-1106: ἕξι διαφορτικῆς προσωπικότητες τοῦ 4ου καὶ 5ου αἰῶνα με τὸ ὄνομα Θεόδουλος.

⁴² Στὸ ἐπιτύμβιο τοῦ 5ου αἰ. μ.Χ. ἀπὸ extra muros νεκροταφείου νότια τῆς Μεσσήνης ἀναφέρεται μὴ Θεω-

Ο ίδιος ο τίτλος του *επισκόπου* είναι συχνός στην αρχαία γραμματεία και συνδέεται με πλήθος διαφορετικών καθηκόντων κάθε φορά, καθώς ουσιαστικά μπορεί να σημαίνει απλά αυτόν που επιβλέπει μια εργασία, μέχρι και κάποιο επίσημο αξίωμα της πόλης.⁴³ Ο τίτλος του *επισκόπου* απαντάται και επιγραφικά, μολονότι σπανιότερα και στο πλαίσιο μεγαλύτερων κειμένων, όπως σε επιγραφή από τη γειτονική Μεγαλόπολη της Αρκαδίας, όπου σε επιγραφή του 1ου/2ου αι. μ.Χ. (IG V,2 465) υπάρχει μνεία σε έναν *ἐπίσκοπον και φύλακα τῆς τῶν πολιτῶν σωφροσύνης*.⁴⁴ Αμαρτύρητη πάντως παραμένει η παρουσία του αξιώματος *επισκόπου* σε κτητορική ή ψηφιδωτή επιγραφή δαπέδου.

Παράλληλα και από πολύ νωρίς απαντάται η χρήση του τίτλου σε χριστιανικά περιβάλλοντα, ως δάνειο πιθανότατα από τις πολιτικές λειτουργίες του. Ήδη από τον 1ο αι. μ.Χ. και στην πρώτη *Προς Φιληππησίους* *Επιστολή* αναφέρονται *ἐπίσκοποι* πιθανότατα ως αρχηγοί της τοπικής χριστιανικής κοινότητας, αν και αρκετές φορές υπάρχει σύγχυση με τους *πρεσβύτερους*.⁴⁵ Μέχρι τα μέσα του 2ου αι. μ.Χ. ο ρόλος του *ἐπίσκοπου* της χριστιανικής εκκλησίας, ως μοναδικού ηγέτη της κοινότητας μιας πόλης με κεντρικό ρόλο στα λειτουργικά δρώμενα, είχε λάβει σχετικά παγιωμένα χαρακτηριστικά.⁴⁶ Η ίδια η λέξη δεν έχασε την περιστασιακή χρήση της ως *επιβλέπων, επόπτης* όπως μαρτυρεί ένα επεισόδιο του 5ου αι. σύμφωνα με το οποίο όταν προτάθηκε σε έναν ευσεβή μοναχό να γίνει *ἐπίσκοπος*, τότε αυτός αρνήθηκε απαντώντας ότι είναι ήδη *ἐπίσκοπος* των κατσαρολικών και των κανατιών στην κουζίνα της μονής του.⁴⁷

Η οσιμότητα του ψηφιδωτού της Μεσσήνης και η συσχέτιση του με τον 4ο αι., όπως είδαμε, τοποθετεί και την ψηφιδωτή επιγραφή με τον *ἐπίσκοπο* στην ίδια περίοδο. Με βάση τη χρήση του τίτλου και το περιβάλλον της περιόδου φαίνεται πολύ πιθανότερο και ο *ἐπίσκοπος* της μεσσηνιακής οικίας να συνδέεται με το υψηλότερο αξίωμα της πρώιμης χριστιανικής εκκλησίας.

Μια τέτοια σύνδεση επιβεβαιώνεται και από τα επιγραφικά παράλληλα του μεσσηνιακού παραδείγματος τόσο στη μορφή όσο και στο κείμενο. Ένα χάραγμα σε τοίχο της κατ' οίκον εκκλησίας στη Δούρα-Ευρωπό που χρονολογείται στον 3ο αι. μ.Χ. είναι ίσως η αρχαιότερη μαρτυρία του αξιώματος του *επισκόπου* ολογράφως στα ελληνικά σε χριστιανικό

δούλη: Βούλα Μπαρδάνη, *Παλαιοχριστιανικές επιγραφές*, αρ. 7, εικ. 7.

⁴³ Ο τίτλος του *επισκόπου* εμφανίζεται στην αρχαία γραμματεία ήδη από τον 5ο αι. π.Χ. και συνεχίζει μέχρι τα ρωμαϊκά χρόνια με ρευστό κάθε φορά περιεχόμενο. Μια αναλυτική αποδελτίωση των αρχαιοελληνικών αναφορών στο: Hermann Wolfgang Beyer, λήμμα: *ἐπίσκοπος*, *Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament* 2, 604-617· και επικαιροποιημένη αποδελτίωση των σχετικών αναφορών στο: Korinna Zamfir, Once more about the origins and background of the New Testament 'Episcopos', *Sacra Scripta* 10.2 (2012), 203-208.

⁴⁴ Zamfir, *The New Testament 'Episcopos'*, 204-206.

⁴⁵ Zamfir, *The New Testament 'Episcopos'*, 213-214.

⁴⁶ Claudia Rapp, *Holy bishops in late antiquity: the nature of Christian leadership in an age of transition*, Μπέρκλει 2005, 26-28· Alexandre Faivre, *Naissance d'une hiérarchie: les premières étapes du cursus clérical*, Παρίσι 1977, 127-130.

⁴⁷ Η ανέκδοτη ιστορία αναφέρεται από τον Παλλάδιο Ελενοπόλεως στις αρχές του 5ου αι. και παρατίθεται στο: Rapp, *Holy Bishops in Late Antiquity*, 24-25.

περιβάλλον.⁴⁸ Παράλληλα μια σειρά από εγχάρακτες επιτάφιας επιγραφές επισκόπων Ρώμης του 3ου αι. μ.Χ. στα ελληνικά αναφέρουν τον τίτλο *επίσκοπος* στη συντομογραφημένη εκδοχή *επι(σκοπός)*.⁴⁹

Η μνεία σε *επισκόπους*, επικεφαλής των εκκλησιαστικών τους κοινοτήτων, γίνεται πολύ συχνή από τον 4ο αι. και μετά σε επιγραφές, συνήθως κτητορικές, σε ψηφιδωτά και σε λίθο. Τα παραδείγματα σχετικών επιγραφών από ολόκληρο το Μεσογειακό χώρο είναι πολλά,⁵⁰ και δεν σπανίζουν και στον Ελλαδικό χώρο.⁵¹ Επιγραφές όμως που να μπορούν να χρονολογηθούν στον 4ο αι., κοντά στη χρονολόγηση και της επιγραφής της Μεσσήνης είναι πολύ λίγες. Ίσως η πιο ενδιαφέρουσα για σύγκριση με την επιγραφή της Μεσσήνης είναι ψηφιδωτή επιγραφή από τη βασιλική του Παύλου στους Φιλίππους της Μακεδονίας (εικ. 165). Σε αυτήν αναφέρεται ο *επίσκοπος* Πορφύριος ως κτήτορας της *κέντησης* (ψηφοθέτησης) της Βασιλικής και με βάση την παρουσία ενός επισκόπου Πορφυρίου στη Σύνοδο της Σαρδικής χρονολογείται και η επιγραφή στα 340-350 μ.Χ.⁵²

Οι δύο επιγραφές εμφανίζουν παρόμοια δομή: το όνομα του επισκόπου παρατίθεται πρώτο σε ονομαστική, και το κείμενο της αφιέρωσης είναι ιδιαίτερα σύντομο. Η συνοπτικότητα και η συντομία του επιγραφικού κειμένου, τόσο στη Μεσσήνη όσο και στους Φιλίππους, φαίνεται ότι ακολουθεί τον χαρακτήρα των πρώιμων επιγραφών του 4ου αι. που διαφέρει από τις μακροσκελέστερες κτητορικές επιγραφές, συχνά και με επιγράμματα, του 5ου και ιδίως του 6ου αι.⁵³ Ανάλογη συνοπτικότητα δείχνει και επιγραφή πιθανότατα χρονολογημένη στα χρόνια του Κωνσταντίου Β' (337-361) σε ψηφιδωτό δάπεδο βασιλικής που μνημονεύει τον *επίσκοπο* Καισαρείας Ακάκιο (SEG 37.1478) στα Δώρα της Παλαιστίνης (σημ. Dor, στο Ισραήλ).⁵⁴

⁴⁸ Ο μελετητής της εκκλησίας Κρέλινγκ στην αναφορά *επισκόπου* σε χάραγμα του 3ου αι. μ.Χ. εντός της κατ'οίκον εκκλησίας στη Δούρα-Ευρωπό δεν αναγνωρίζει εκκλησιαστικό τίτλο λόγω της πρωιμότητας: Carl H. Kraeling και C. Bradford Welles, *Excavations at Dura-Europos: The Christian building*, Νιού Χέιβεν 1967, 92, αρ. 9. Η παρουσία του τίτλου στις πηγές ήδη από τον 1ο και 2ο αι. εκτιμούμε ότι κάνει αρκετά πιθανή την αναγνώριση και εδώ του εκκλησιαστικού αξιώματος

⁴⁹ Antonius Ferrua, *Inscriptiones Christianae Urbis Romae*, Nova Series, τ. 4, Ρώμη 1964, αρ. 10558 (Ανθηρός), αρ. 10584 (Γάιος), αρ. 10616 (Ευτυχιανός), αρ. 10645 (Λούκιος), 10670 (Ποντιανός), 10694 (Φαβιανός).

⁵⁰ Denis Feissel, *L'évêque, titres et fonctions d'après les inscriptions grecques jusqu'au VIIe siècle*, στο: *Actes du XIe congrès international d'archéologie chrétienne. Lyon, Vienne, Grenoble, Genève, Aoste, 21-28 septembre 1986*, Ρώμη 1989, 801-828.

⁵¹ Παναγιώτα Ασημακοπούλου-Ατζακά και Μάγδα Παρχαρίδου-Αναγνώστου, *Mosaici con iscrizioni vescovili in Grecia (dal IV al VII secolo)*, στο: Raffaella Fariolo Campanati, Clementina Rizzardi, Paola Porta, Andrea Augenti, και Isabella Baldini Lippolis (επιμ.), *Ideologia e Cultura artistica tra Adriatico e Mediterraneo Orientale (IV-X secolo) Il ruolo dell'autorità ecclesiastica alla luce di nuovi scavi e ricerche*, Μπολόνια 2009, 25-27.

⁵² Πο[ρφύ]ριος *επίσκοπος* τὴν κέντησιν τῆς βασιλικῆς/ς Παύλου ἐποίησεν ἐν Χρ(ιστ)ῶ.: Denis Feissel, *Recueil des inscriptions chrétiennes de Macédoine du IIIe au VIe siècle*, Αθήνα 1983, 192, αρ.226· Αναστασία Λαζαρίδου (επιμ.), *Transition to Christianity: art of late antiquity, 3rd-7th century AD*, Νέα Υόρκη 2011, 135, αρ. κατ. 96.

⁵³ Δες ενδεικτικά τα κείμενα στις επιγραφές του επισκόπου Ιοβιανού (5ος αι.) στην Κέρκυρα και του επισκόπου Δουμετίου (6ος αι.) στη Νικόπολη: Ασημακοπούλου-Ατζακά και Παρχαρίδου-Αναγνώστου, *Mosaici con iscrizioni vescovili in Grecia*, 27-28 (Ιοβιανός), 35-36 (Δουμέτιος).

⁵⁴ *Ἐπὶ τοῦ ἀγιοτάτου ἐπισκόπου Ἀκακίου*· κτητορική επιγραφή χρονολογημένη στα χρόνια του Κωνσταντίου

Πέρα όμως από το κοινό στοιχείο της πρωιμότητα των αναφορών αυτών σε επισκόπους ως κτήτορες, αναλογίες υπάρχουν και στη μορφή των γραμμάτων ανάμεσα στην επιγραφή της Μεσσήνης και των Φιλιππων. Στην ψηφιδωτή επιγραφή της Βασιλικής Παύλου εντός πινακίδας με λαβές (*tabula ansata*) τα ονόματα του επισκόπου (Πορφύριος) και των άλλων ιερών προσώπων (Απόστολος Παύλος και Χριστός) διαφοροποιούνται από το υπόλοιπο κείμενο και αποδίδονται με γράμματα από ανοιχτόχρωμες ψηφίδες σε σκούρο κάμπο (εικ. 163).⁵⁵ Επιπλέον στη Βασιλική Παύλου έχει εντοπιστεί στο ίδιο ψηφιδωτό δάπεδο με την κτητορική επιγραφή του Πορφυρίου και δεύτερη επιγραφή που μνημονεύει έναν λαϊκό Πρίσκο και την οικογένεια του.⁵⁶ Η επιγραφή του Πρίσκου αποδίδεται με διαφορετικό τρόπο από την επιγραφή του επισκόπου, σε λιτό στενόμακρο πλαίσιο που περιέχει μονόστιχη επιγραφή με μελανά γράμματα επί λευκού φόντου.

Η διαφοροποίηση αυτή παρατηρείται και στη Μεσσήνη. Η επιγραφή του *επισκόπου Θεόδουλου* αποδίδει το κείμενο εντός μελανού πλαισίου με γράμματα από λευκές ψηφίδες (εικ. 162),⁵⁷ διαφοροποιούμενη πλήρως από την αντίστοιχη επιγραφή του *αναγνώστη Παράμονου* στη νότια αίθουσα που είναι με μελανές ψηφίδες επί λευκού κάμπου (εικ. 160). Η διαφοροποίηση όμως ενέχει και μια ενδιαφέρουσα αντιστροφή καθώς η επιγραφή του *αναγνώστη Παράμονου* κατέχει πολύ πιο κεντρική και εξέχουσα θέση από αυτήν του *επισκόπου Θεόδουλου*.

Η ανάλυση των επιγραφών από την πολυτελή αίθουσα της οικίας δυτικά του θεάτρου της Μεσσήνης επαληθεύει κατ' αρχήν μια χρονολόγηση στον 4ο αι. όπως δείχνουν τα αρχαιολογικά δεδομένα, αλλά και η χρονολόγηση των ψηφιδωτών. Επιπλέον όμως προσφέρει ισχυρές ενδείξεις ότι και τα δύο μνημονευόμενα πρόσωπα στα ψηφιδωτά δάπεδα ήταν εξέχοντα μέλη της χριστιανικής κοινότητας της Μεσσήνης κατά το α' μισό του 4ου αι.

Ο Θεόδουλος κατέχει την υψηλότερη δυνατή θέση, όντας ο επίσκοπος και επικεφαλής της εκκλησίας της Μεσσήνης. Δεν γνωρίζουμε την ακριβή χρονολογική στιγμή που ο

ου Β' (337-361) από την: Leah di Segni, Epigraphic Documentation on building in the provinces of Palaestina and Arabia, 4th-7th c., στο: J. H. Humphrey (επιμ.), *The Roman and Byzantine Near East*, JRA Supplement 31, Πόρτσμουθ, RI 1999, 166. Φωτογραφία της επιγραφής και χρονολόγηση της στον 6ο αι. στο: Hannah Cotton κ.ά., *Corpus inscriptionum Iudaeae/Palaestinae. Vol. 2 Caesarea and the Middle Coast: 1121-2160*, Βερολίνο - Βοστώνη 2011, 838, αρ. 2116.

⁵⁵ Η χρησιμοποίηση διαφορετικών χρωματικών τόνων σε ψηφιδωτές επιγραφές προκειμένου να δηλωθούν ιεραρχίες και άλλες διαφοροποιήσεις είναι γνωστή και σε άλλα παραδείγματα, όπως στον ψηφιδωτό χάρτη των Άγιων Τόπων στη Μάνταμπα της Παλαιστίνης του 6ου αι. James Russel, *The Palaeography of the Madaba Map in the Light of Recent Discoveries: A Preliminary Analysis*, στο: M. Piccirillo - E. Alliata (επιμ.), *The Madaba Map Centenary 1897-1997. Travelling through the Byzantine Umayyad Period. Proceedings of the International Conference Held in Amman, 7-9 April 1997*, Ιερουσαλήμ 1999, 125-133.

⁵⁶ Χριστέ, βώθητι το δούλου σου Πρίσκου σὺν παντὶ τοῦ οἴκου αὐτοῦ.: Feissel, *Inscriptions chrétiennes de Macédoine*, 192-193, αρ. 227. Φωτογραφία και σχέδιο της επιγραφής στο: Στυλιανός Πελεκανίδης, Ανασκαφή Φιλιππων, ΠΑΕ 1976Α, 128-129, παρένθετο σχέδιο, πίν. 91α.

⁵⁷ Επιγραφές σε ψηφιδωτά δαπέδων με χρήση λευκών γραμμάτων σε σκούρο φόντο είναι σπάνιες και το στοιχείο αυτό θεωρείται ένδειξη χρονολογικής πρωιμότητας, όπως με την επιγραφή στο δάπεδο της βασιλικής των Δαφνουσίων στη Λοκρίδα που χρονολογείται στα τέλη του 4ου/αρχές 5ου αι.: Ασημακοπούλου-Ατζακά, *Σύνταγμα των παλαιοχριστιανικών ψηφιδωτών δαπέδων της Ελλάδος*, 173-175, αρ. 111, πίν. 295δ. Αναστάσιος Ορλάνδος, *Une basilique paléochrétienne en Locride*, *Byzantion* 5 (1929-30), 229, πίν. 32-36.

Θεόδουλος κατέχει την επισκοπή Μεσσήνης, καθώς ούτε ο ίδιος αναφέρεται στις πηγές αλλά ούτε και η επισκοπή Μεσσήνης μαρτυρείται πριν τα μέσα του 5ο αι.⁵⁸ Επίσκοποι από άλλες μικρότερες μεσσηνιακές πόλεις (Κορώνη, Κυπαρισσία και Μεθώνη) παίρνουν μέρος στη Σύνοδο της Σαρδικής το 343 μ.Χ. αλλά όχι επίσκοπος από τη Μεσσήνη. Η ύπαρξη οργανωμένων χριστιανικών εκκλησιών στις παραλιακές πόλεις της Μεσσηνίας στα μέσα του 4ου αι. κάνει λογικό και η Μεσσήνη να διέθετε ήδη επίσκοπο, έστω και αν αυτός δεν μετέχει στη Σύνοδο της Σαρδικής.

Με βάση τα αρχαιολογικά δεδομένα της ανασκαφής της αίθουσας η μεσσηνιακή επιγραφή πρέπει να χρονολογηθεί πριν το 365 μ.Χ. οπότε και έχουμε στοιχεία ότι καταστρέφεται το κτήριο. Μια χρονολογία μετά το 313 μ.Χ. και το Διάταγμα του Μεδιολάνου για την ελευθερία της χριστιανικής λατρείας θα μπορούσε να είναι το άλλο συμβατικό όριο χρονολόγησης. Η πολυτελής αίθουσα με τα ψηφιδωτά και οι επιγραφές δείχνουν μια οργανωμένη κοινότητα που ανοιχτά δηλώνει ονόματα και ιδιότητα των μελών της προϋποθέτοντας μια ωριμότητα στη συγκρότηση της και μια χρονολογική απόσταση από τις εντάσεις των αρχών του 4ου αι. Μια χρονολόγηση της κατασκευής της αίθουσας και των ψηφιδωτών στα μέσα του 4ου αι. και συγκεκριμένα στο διάστημα 330 (εγκαίνια Κωνσταντινούπολης) με 365 μ.Χ. φαίνεται ότι απαντάει καλύτερα σε όλες τις παραπάνω χρονολογικές παραμέτρους και εντάσσει αρμονικά την επισκοπή της Μεσσήνης στο άμεσο γεωγραφικό περιβάλλον της.

Ο Παράμονος από την άλλη είναι ένας λαϊκός που κατέχει τον χαμηλό εκκλησιαστικό τίτλο του αναγνώστη. Ο Παράμονος φαίνεται ότι συμβάλλει αποφασιστικά στον εξωραϊσμό του κτηρίου της οικίας δυτικά του θεάτρου και στην κατασκευή της νέας αίθουσας. Η ποιότητα της χορηγίας του και η ιδιαίτερη θέση της κτητορικής επιγραφής που τη μνημονεύει δείχνει ότι πρόκειται πιθανότατα για σημαντική προσωπικότητα της κοινότητας.

Το ίδιο το όνομα Παράμονος είναι αρχαϊζών και στη χριστιανική ονοματοδοσία από τον 4ο αιώνα και μετά απαντάται σπάνια.⁵⁹ Αντίθετα το σπάνιο αυτό όνομα γνωρίζουμε ότι ανήκει στην παράδοση της τοπικής μεσσηνιακής αριστοκρατίας, καθώς ένας Παράμονος Ραδινός απαντάται στη Μεσσήνη σε κατάλογο εφήβων, κατάλογο δηλαδή των γόνων των ανώτερων κοινωνικών τάξεων της πόλης που μαθητεύουν στο Γυμνάσιο της πόλης, σε επιγραφή χρονολογημένη επί αυτοκράτορα Κόμμοδου το 188 μ.Χ.⁶⁰ Το όνομα πιθανώς να υποδεικνύει και το αριστοκρατικό παρελθόν μέσα από το οποίο πηγάζει ο οικονομικά εύρωστος *αναγνώστης Παράμονος* του ψηφιδωτού του 4ου αι.

Κατά τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες και σε πολλές χριστιανικές κοινότητες το εκκλησιαστικό αξίωμα του αναγνώστη καταλαμβάνεται συχνά από πρόσωπα ιδιαίτερης μόρφωσης, που έχουν σχέση με τη γραμματεία και τα κείμενα.⁶¹ Με αυτό τον τρόπο αποτελεί και

⁵⁸ Δες Κ3.Π.ε για την ιστορία της επισκοπής Μεσσήνης.

⁵⁹ Πολύ λίγες είναι συγκριτικά οι περιπτώσεις όπου το όνομα αυτό εμφανίζεται σε χριστιανικά συμφραζόμενα, όπως λ.χ. ένας χριστιανός *Παράμονος* σε επιτύμβια επιγραφή από τη Θίσβη (IG VII.2356)

⁶⁰ Θέμελης, *ΠΑΕ* 2006, 63-64 (ΑΕΜ 14976).

⁶¹ Antonio Quacquarelli, *Alle origini del "Lector"*, στο: E. Rapisarda (επιμ.), *Convivium Dominicum, Studi*

ιδανικό τρόπο για την εισδοχή στο σώμα της πρώιμης εκκλησίας μελών των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων που διαθέτουν το πολιτισμικό κεφάλαιο για την εκτέλεση των καθηκόντων του αναγνώστη και δεν επιθυμούν να ακολουθήσουν τον ιερατικό δρόμο.⁶² Κατ' αυτό τον τρόπο και ο μεσσηνιος αναγνώστης Παράμονος θα μπορούσε να είναι κάποιο μορφωμένο μέλος της τοπικής αριστοκρατίας, με ρίζες στο μεσσηνιακό παρελθόν, που εντάσσεται στη νέα θρησκεία και συμβάλει αποφασιστικά στη μετασκευή της οικίας και συνολικότερα στην οικονομική στήριξη της πρώιμης χριστιανικής κοινότητας της Μεσσήνης.⁶³ Ίσως στο πρόσωπο του Παράμονου να αναζητήσουμε και το πρόσωπο του αρχικού ιδιοκτήτη της υπό μετασκευή οικίας. Τον ξεχωριστό πάντως ρόλο του Παράμονου καταδεικνύει πιθανότατα και η ενδιαφέρουσα διάκριση μεταξύ της ιδιαίτερης θέσης που έχει στο δάπεδο η επιγραφή του χαμηλότερου αναγνώστη σε σχέση με τον επίσκοπο.⁶⁴

Αρχιτεκτονική και λειτουργία της αίθουσας

Η αναγνώριση στα ονόματα των δύο κτητόρων της μετασκευής της αίθουσας επιφανών μελών της χριστιανικής κοινότητας της Μεσσήνης του 4ου αι. θέτει λογικά ερωτήματα και για τη χρήση της. Πρόκειται για οικία, όπως πιθανότατα ήταν κατά την προηγούμενη χρήση της, ή μήπως πρόκειται για χώρο που έχει μετατραπεί για ειδική χρήση και λειτουργία;

Καθώς η ανασκαφή δεν έχει ακόμη αποκαλύψει ολόκληρη την οικία και τμήματα των υλικών είναι ακόμη υπό μελέτη μπορούμε στο στάδιο αυτό μόνο να αποπειραθούμε να σχολιάσουμε την κάτοψη της διμερούς αίθουσας με τα ψηφιδωτά (εικ. 150 και 148).

Οι δύο ψηφοθετημένοι χώροι σαφώς συναποτελούν έναν ενιαίο χώρο μοιρασμένο κατά το 1/3 στο νότιο τμήμα και κατά τα 2/3 στο βόρειο. Η αίθουσα χωρίζεται με ανοιχτή τοξοστοιχία και χαμηλό στυλοβάτη. Η πρόσβαση μεταξύ των δύο χώρων είναι αυστηρά ρυθμιζόμενη καθώς το χαμηλό τοίχιο φράζει το μεγαλύτερο μήκος της τοξοστοιχίας και μόνο από στην ανατολική πλευρά ανοιγόταν πέρασμα. Επιπλέον το δάπεδο του χώρου νότια της τοξοστοιχίας είναι ελαφρά υπερυψωμένο, με αποτέλεσμα να κατέχει θέση λογιείου ή εξέδρα σε σχέση με την υπόλοιπη αίθουσα.

Η μόνη πρόσβαση προς τη διμερή αυτή αίθουσα βρέθηκε στο μέσο του βόρειου τοίχου τοποθετημένη στον επιμήκη άξονα (εικ. 164). Το στοιχείο αυτό αποτελεί ένδειξη για τους

sull'Eucarestia nei Padri della Chiesa antica e Miscellanea Patristica, Κατάνια 1959, 348-406.

⁶² William David Shiell, *Reading Acts: the lector and the early Christian audience*, Βοστώνη 2004, 34-38.

⁶³ Με απόσταση ενός αιώνα και σε διαφορετικά συμφραζόμενα είναι ενδιαφέρουσα η σύγκριση του Μεσσηνίου αναγνώστη Παράμονου με τον αναγνώστη Κυριάκο κτήτορα των δαπέδων της βασιλικής του Φειδία της Ολυμπίας (5ος αι.). Ο αναγνώστης Κυριάκος που αναλαμβάνει και πάλι ένα μεγάλο έξοδο είναι σημαντικό πρόσωπο της κοινότητάς του ως *εμφυτευτής της κτήσης* που πιθανότατα στο κείμενο σημαίνει μεγαλομισθωτής της εκκλησιαστικής έγγειας περιουσίας. Για την επιγραφή δεξ πιο πάνω, για τον ρόλο του εμφυτευτή στα πρωτοβυζαντινά χρόνια: Michel Kaplan, *The producing population*, στο: John F. Haldon (επιμ.), *The social history of Byzantium*, Chichester - Malden, MA 2009, 146-148.

⁶⁴ Σε ακριβώς ανάλογη θέση με το μέταλλο του Παραμόνου στη μεσσηνιακή αίθουσα στη βασιλική του Θεοδώρου στην Ακυλμία του 340 μ.Χ. υπάρχει κυκλικό μέταλλο με το όνομα του κτήτορα επισκόπου Θεοδώρου (εικ. 168): Claire Sotinel, *Identité civique et christianisme: Aquilée du IIIe au VIe siècle*, Ρώμη 2005, 41 κ.ε., εικ.5.ής επιγραφής ακριβώς στο κέντρο

τρόπους που κινούνταν οι χρήστες του κτηρίου. Αξίζει να σημειώσουμε ότι και οι δύο επιγραφές στο δάπεδο διαβάζονται από βόρεια και έτσι απευθύνονται προς τον χρήστη που εισέρχεται από τη βόρεια είσοδο και έχει το βλέμμα του στραμμένο προς νότο. Καθώς η γενικότερη διαμόρφωση της αίθουσας είναι ατυπική και πρωτότυπη η γνώση της ορθής γωνίας θέασης μπορεί να βοηθήσει στην κατανόηση της λειτουργίας. Για τον επισκέπτη που εισερχόταν από τη βόρεια θύρα και ο οποίος μπορούσε να διαβάσει τις κτητορικές επιγραφές στο δάπεδο, ολόκληρη η αίθουσα είχε μια δρομική αίσθηση με τονισμένο τον κατά μήκος άξονα. Επιπλέον η νότια αίθουσα κατείχε ειδική θέση απομακρυσμένη, υπερυψωμένη και μερικώς αποκλεισμένη.

Ανάλογη διαμόρφωση είναι άγνωστη στις πολυτελείς αίθουσες υποδοχής ή στους ανδρώνες των οικιών του 3ου και 4ου αι. μ.Χ. στον Ελλαδικό χώρο.⁶⁵ Το πρωτότυπο στοιχείο δεν είναι τόσο οι διαστάσεις ή η διακόσμηση, όσο ο διαχωρισμός της αίθουσας σε δύο διακριτά μέρη. Η παρουσία της τοξοστοιχίας και το χαμηλό φράγμα που αυτή δημιουργεί αλλά και η υπερυψωμένη εξέδρα κάνει απαγορευτική την ελεύθερη κίνηση ή τη συμποσιακή χρήση του χώρου.

Την ιδιοτυπία της διαρρύθμισης του χώρου εντοπίζει και ο ανασκαφέας ο οποίος ανάμεσα στις πιθανές χρήσεις προτείνει την ύπαρξη βιβλιοθήκης στον χώρο αυτό, ιδίως με βάση και το κενό 0,50 μ. στο ψηφιδωτό δάπεδο του νότιου μέρους της αίθουσας κατά μήκος του ανατολικού τοίχου. Στα λίγα ταυτισμένα κτήρια βιβλιοθηκών που γνωρίζουμε από τους τελευταίους ρωμαϊκούς αιώνες παρουσιάζεται κοινό χαρακτηριστικό η ύπαρξη στους τοίχους κόγχες ή *armaria* για τη φιλοξενία των βιβλιοθηκών, κάτι που απουσιάζει πλήρως στους τοίχους της μεσσηνιακής αίθουσας.⁶⁶

Αντίθετα με τις παραπάνω περιπτώσεις η αίθουσα της οικίας του θεάτρου της Μεσσηνίας παρουσιάζει στοιχεία που μπορούν να την εντάξουν εντός μιας παράδοσης πρώιμων χριστιανικών ευκτήριων οίκων. Όπως είδαμε, η διπλή αίθουσα της Μεσσηνίας ιδωμένη από τη βόρεια είσοδο της εμφανίζει δρομικά χαρακτηριστικά με σχετική έμφαση στον επιμήκη άξονα. Είτε για πρακτικούς, είτε για συμβολικούς λόγους αυτόν τον τονισμό στον επιμήκη άξονα βλέπουμε και στην αίθουσα συναθροίσεων της κατ' οίκον εκκλησίας του 3ου αι. στη Δούρα-Ευρωπό (εικ. 169),⁶⁷ και στην αντίστοιχη νότια αίθουσα της βασιλικής του Θεοδώρου του 4ου αι. της Ακυληίας (εικ. 167-168).⁶⁸ Ακόμη και στη βασιλική Παύλου (περί 345

⁶⁵ Paolo Bonini, *La casa nella Grecia romana: forme e funzioni dello spazio privato fra I e VI secolo*, Ρώμη 2006· Isabella Baldini-Lippolis, *La domus tardoantica: forme e rappresentazioni dello spazio domestico nelle città del Mediterraneo*, Μπολόνια 2001.

⁶⁶ Από τα υστερότερα γνωστά παραδείγματα η βιβλιοθήκη του Κέλσου του 2ου αι. μ.Χ. (Wolfram Hoepfner, "Die Celsus-Bibliothek in Ephesos: eine kaiserzeitliche Bibliothek mit zentralem Lesesaal", Hoepfner, W., *Antike Bibliotheken*, Mainz am Rhein 2002, Antike Welt: Sonderbd., 123-126) και η βιβλιοθήκη του 3ου αι. μ.Χ. στο Τιγκαντ της Αλγερίας (Homer Pfeiffer, *The Roman Library at Timgad, Memoirs of the American Academy in Rome* 9 (1931), 157-165, πίν. 16).

⁶⁷ Kraeling, *Dura-Europos: The Christian building*, 18-19, σχ. 5.

⁶⁸ Luisa Bertacchi, *Il complesso basilicale: impianti romani ed edifici teodoriani*, στο: Bruna Forlati Tamaro (επιμ.), *Da Aquileia a Venezia: una mediazione tra l'Europa e l'Oriente dal II secolo a.C. al VI secolo d.C.*, Μιλάνο

μ.Χ.) στους Φιλίππους παρά την ιδιότυπη κάτοψη της με τον ενσωματωμένο ελληνιστικό τάφο/μαρτύριο, ο κυρίως χώρος προσευχής και συνάθροισης ήταν επιμήκης καταλήγοντας στη στενή ανατολική πλευρά ίσως και σε ασίδα (εικ. 166 και 170).⁶⁹

Την ίδια δρομικότητα και χρήση μακρόστενης αίθουσας παρατηρούμε και σε ένα άλλο ενδιαφέρον εκκλησιαστικό μνημείο που προέρχεται από μετατροπή οικιακής αρχιτεκτονικής στη Βόρεια Συρία. Στο χωριό Κίρκμπιζε (Qirqbiže) ο Τσαλένκο αναγνώρισε τη μετατροπή μιας λιθόχτιστης αγροικίας σε εκκλησία κατά τον 4ο αιώνα (εικ. 172-173).⁷⁰ Η αγροικία/εκκλησία του Κίρκμπιζε μολονότι δεν ανήκει στη ρωμαϊκή παράδοση του domus αλλά εντάσσεται στην τοπική συριακή αρχιτεκτονική, υιοθετεί για την αίθουσα συναθροίσεων της οικιακής εκκλησίας τον ίδιο δρομικό τύπο στενόμακρη αίθουσας. Και ακόμη και η προσωπικής χρήσης μικρή κατ' οίκον εκκλησία του 4ου αι. μ.Χ. που έχει ανασκαφεί σε πολυτελή ρωμαϊκή αγροτική έπαυλη στο Λάλινγκστοουν (Lullingstone) της Βρετανίας επίσης έχει έντονα δρομικά χαρακτηριστικά καταλαμβάνοντας μια στενόμακρη αίθουσα της οικίας (εικ. 171).⁷¹

Ένα δεύτερο γενικό χαρακτηριστικό της αρχιτεκτονικής στις πρώιμες εκκλησίες είναι οι δρομικές αυτές αίθουσες να καταλήγουν στη μια στενή πλευρά τους σε έναν ειδικά διαμορφωμένο χώρο, που θα μπορούσαμε να ονομάσουμε συμβατικά *πρεσβυτέριο*, καθώς γνωρίζουμε ότι ακόμη δεν πρόκειται για ιερό βήμα. Στο αρχαιότερο γνωστό μνημείο, στη Δούρα-Ευρωπό, δεν υπάρχει ακόμη πρεσβυτέριο, αλλά υπάρχει στο μέσο της ανατολικής στενής πλευρά της αίθουσας μια μικρή χτιστή εξέδρα ή πόδιο (εικ. 169).⁷² Στη βασιλική του Θεοδώρου στην Ακυληία η διαμόρφωση περιορίζεται στο ψηφιδωτό δάπεδο, το οποίο στο ανατολικό άκρο της μεγάλης νότιας αίθουσας διαχωρίζεται πλήρως από την υπόλοιπη αίθουσα (εικ. 168).⁷³ Στην Ακυληία ενώ ολόκληρη η δρομική αίθουσα είναι διακοσμημένη με ψηφιδωτό δάπεδο που εικονίζει πορτραίτα και μικρές σκηνές ζώων ανάμεσα σε διακοσμητικές ταινίες και πλαίσια, στο ανατολικό άκρο έχουμε μια μεγάλη ενιαία σκηνή θαλάσσιου τοπίου στο οποίο κολυμπούν ψάρια και εξελίσσονται επεισόδια από την Παλαιά και Νέα Διαθήκη. Στο κέντρο του θαλάσσιου τοπίου, στο απομονωμένο ανατολικό άκρο, παρεμβάλλεται και κυκλικό μετάλλιο με την κτητορική επιγραφή στραμμένη προς τη μακρά αίθουσα. Στη βασιλική Παύλου στους Φιλίππους το ανατολικό άκρο δεν φαίνεται να διαφοροποιείται από την υπόλοιπη βασιλική υπογραμμίζεται όμως από την πιθανή ύπαρξη ασίδας, αν και η αποκατάσταση του Πελεκα-

vo 1986², 197, εικ. 167.

⁶⁹ Beat Brenk, *Die Christianisierung der spätrömischen Welt: Stadt, Land, Haus, Kirche und Kloster in frühchristlicher Zeit*, Βισμπάντεν 2003, 8-10, εικ. 9. Ο Μέντζος, το σχέδιο του οποίου παραθέτουμε, διορθώνει την κάτοψη του Πελεκανίδη αφαιρώντας την ανατολική ασίδα: Αριστοτέλης Μέντζος, Ζητήματα τοπογραφίας των Χριστιανικών Φιλίππων, *Εγνατία* 9 (2005), 120, εικ. 6.

⁷⁰ Georges Tchalenko, *Villages antiques de la Syrie du Nord; le massif du Bélus à l'époque romaine*, Παρίσι 1953, τ. 1, 319-342, τ. 2 πίν. 101-107.

⁷¹ Brenk, *Christianisierung der spätrömischen Welt*, 73-74, εικ. 125-128· L. Michael White, *Building God's house in the Roman world: architectural adaptation among pagans, Jews, and Christians*, Βαλτιμόρη 1990, 115-116, εικ. 23.

⁷² Kraeling, *Dura-Europos: The Christian building*, 18-19, σχ. 5.

⁷³ Bertacchi, *Edifici teodoriani da Aquileia*, 213-216

νίδα στο σημείο αυτό δεν είναι επαρκώς πειστική (εικ. 170).⁷⁴ Στην εκκλησία του 4ου αι. στο Κίρκμπιζέ στη Συρία διακρίνεται το σαφώς διαχωρισμένο πρεσβυτέριο στην ανατολική στενή πλευρά που καταλήγει σε υπερυψωμένη εξέδρα αποκλεισμένη από τον κυρίως ναό ίσως και με θωράκια, αν τα τελευταία δεν είναι προσθήκη του 5ου αι.⁷⁵

Επιστρέφοντας στη μεσσηνιακή αίθουσα της οικίας του 4ου αι. παρατηρούμε ότι συναντούμε και τα δύο βασικά χαρακτηριστικά των λιγοστών κατ' οίκον εκκλησιών που γνωρίζουμε από τον υστερορωμαϊκό και πρωτοβυζαντινό κόσμο του 3ου και 4ου αιώνα. α') Η μεσσηνιακή αίθουσα είναι δρομική, με τονισμένη μάλιστα την κατεύθυνση Β-Ν από την είσοδο στον άξονα και από τις επιγραφές στα δάπεδα, έστω και αν οι αναλογίες της είναι κοντές. β') Διαθέτει διαχωρισμένο *πρεσβυτέριο* στο ένα της στενό άκρο.

Τα παραπάνω στοιχεία είναι σημαντικά στην προσπάθεια ταυτοποίησης της χρήσης του χώρου αυτού, και προστίθενται στα επιγραφικά και τεχνοτροπικά στοιχεία που ήδη έχουμε εξετάσει. Η υβριδική μορφή της αρχιτεκτονικής δεν είναι ευθέως δηλωτική της ταυτότητας του κτηρίου ως χώρου εκκλησιασμού ή κατοικίας επισκόπου. Πιθανό βέβαια στην πρώιμη αυτή περίοδο είναι οι δύο χρήσεις να ταυτίζονται.⁷⁶ Επιτρέπουν όλα αυτά την υπόθεση ότι η μεσσηνιακή αίθουσα είναι μέρος ενός παλαιοχριστιανικού ευκτήριου οίκου, μιας *domus ecclesia* ή *κατ' οίκον εκκλησίας* δηλαδή των πρώτων χριστιανικών αιώνων. Μια ειδικά μετασκευασμένη οικία δηλαδή προκειμένου να δεχτεί τη δημόσια χριστιανική λατρεία, πριν ακόμη την καταστάλαξη των γνωστών εκκλησιαστικών οικοδομημάτων από το β' μισό του 4ου αιώνα και εξής.⁷⁷

Γενικότερα η απουσία εκκλησιαστικών κτηρίων μνημειακών διαστάσεων στην Πελοπόννησο του 4ου αιώνα, αλλά και σε ολόκληρο τον Ελλαδικό χώρο, δεν πρέπει να μας εκπλήττει. Η σχετική βιβλιογραφία που μελετά την εκκλησιαστική αρχιτεκτονική σε όλη τη χριστιανική Μεσόγειο, ολοένα και πιο συχνά καταλήγει ότι μια ζώσα και ενεργή χριστιανική κοινότητα δεν μεταφράζεται ευθέως σε μνημειακή αρχιτεκτονική και ιδιαίτερους τύπους εκκλησιών.⁷⁸ Η οικοδόμηση μνημειακών εκκλησιών στα χρόνια του Κωνσταντίνου και των διαδόχων του, στην οποία συνήθως περιορίζονται οι συζητήσεις για την αρχιτεκτονική εξέλιξη, πρέπει να ήταν ένα εξαιρετικά περιορισμένο φαινόμενο που αφορούσε κυρίως τις μεγάλες πρωτεύουσες και τους Αγίους Τόπους.⁷⁹

⁷⁴ Αριστοτέλης Μέντζος, Ζητήματα τοπογραφίας των Χριστιανικών Φιλιππων, *Εγνατία* 9 (2005), 101-156.

⁷⁵ Georges Tchalenko, *Villages antiques de la Syrie du Nord; le massif du Bélus à l'époque romaine*, Παρίσι 1953, 319-342. E. Baccache και Georges Tchalenko, *Eglises de village de la Syrie du nord, Planches*, Παρίσι 1979, 232-237, *Album Photographique*, Παρίσι 1980, 87-93.

⁷⁶ Ίσως το καλύτερο παράδειγμα είναι και πάλι η βασιλική του Θεοδώρου στην Ακυληία η οποία προκύπτει από την εξέλιξη της επισκοπικής κατοικίας: Yuri Marano, *Domus in Qua Manebat Episcopus: Episcopal Residences in Northern Italy during Late Antiquity (4th to 6th c. A.D.)*, στο: Luke Lavan, Lale Özgenel, και Alexander Sarantis (επιμ.), *Housing in late antiquity. From palaces to shops*, Λέιντεν και Βοστόνη 2007, 98-106.

⁷⁷ L. Michael White, *The Social Origins of Christian Architecture*, τ. 1, Χάρβαρντ 1990, 11-20.

⁷⁸ G. Cantino Wataghin, J. M. Gurt Esparraguera και J. Guyon, *Topografia della Civitas Christiana tra IV e VI sec.*, στο: *Early Medieval Towns in the Western Mediterranean (Ravello, 22-24 September 1994)*, Μάντοβα 1996, 27.

⁷⁹ Richard Krautheimer *Παλαιοχριστιανική και βυζαντινή αρχιτεκτονική*, (μετ. Φανής Μαλλούχου-Tufano),

Σε πολλές επαρχιακές πόλεις, μακριά από τα μεγάλα αστικά κέντρα, η *κατ' οίκον εκκλησία* παρέμενε πιθανότατα η κυρίαρχη μορφή εκκλησίας για πολλά χρόνια μετά την επισημοποίηση της χριστιανικής θρησκείας.⁸⁰ Ακόμη και στη Ρώμη γνωρίζουμε ότι οι κοινότητες του 4ου αι. χρησιμοποιούσαν σε πολλές περιπτώσεις ως ενοριακές εκκλησίες οικίες που είχαν μετατραπεί καταλλήλως.⁸¹ Ο Ελλαδικός χώρος του 4ου αι. με τις συνεχείς εισβολές και την αναταραχή που αυτές προκάλεσαν, ίσως πρέπει να συγκριθεί καλύτερα με άλλες «μακρινές» υστερορωμαϊκές επαρχίες, όπως της Γαλατίας ή της Ισπανίας, όπου ευνοϊκότερες συνθήκες ανασκαφής (ιδίως στη Γαλλία) έχουν δώσει περισσότερα αντίστοιχα *κατ' οίκον εκκλησιών* από τον 4ο αιώνα που γεφυρώνουν το κενό.⁸²

Λίγα ακόμη για τα ψηφιδωτά

Η πιθανή ταύτιση της πολυτελούς αίθουσας με τα ψηφιδωτά δάπεδα του 4ου αι. στα δυτικά του θεάτρου με χριστιανικό ευκτήριο οίκο μας οδηγεί να ξαναδούμε με άλλο μάτι και κάποια από τα επιμέρους ζητήματα που θίξαμε πιο πάνω.

Η επιλογή των θεμάτων των ψηφιδωτών δαπέδων χαρακτηρίζεται από την πλήρη απουσία παραστάσεων έμβιων όντων και το αυστηρά γεωμετρικό ρεπερτόριο των θεμάτων. Η επιλογή αυτή ιδωμένη μέσα από το πρίσμα των χριστιανικών ιδεών μπορεί ίσως να συνδεθεί με την έντονη τάση ανεικονικής διακόσμησης πολλών χριστιανικών μνημείων του 4ου και των αρχών του 5ου αι.⁸³ Σε πολλές πρώιμες χριστιανικές συνθέσεις αποφεύγεται η απεικόνιση θεμάτων με πλούσια πανίδα και άλλα έμβια όντα στο πλαίσιο της αντιπαράθεσης με τις παγανιστικές συνήθειες απεικόνισης. Τα πλέον ανεικονικά μάλιστα από τα μνημεία αυτά χρονολογούνται κυρίως μετά το μέσο του 4ου αι. με χαρακτηριστικό παράδειγμα τα ψηφιδωτά της Ακυλίας, όπου τα δάπεδα της εκκλησία των πρώτων δεκαετιών του 4ου αι. που φέρουν σχετικά πλούσια διακόσμηση ζώων και πτηνών, αντικαθίστανται με νέα χωρίς καθόλου παραστάσεις γύρω στα 380 μ.Χ.⁸⁴

Η ανεικονική τάση διακόσμησης είναι γνωστή και από εκκλησιαστικά κτήρια της Πελοποννήσου, αν και όχι τόσο πρώιμα όσο το μεσσηνιακό. Στην τρίκλιτη παλαιοχριστιανική βασιλική της Ερμιόνης στην Αργολίδα που σύμφωνα με τον ανασκαφέα χρονολογείται

Αθήνα 1991, κεφ. 2· Noel Duval, *Les édifices de culte des origines à l'époque constantinienne*, στο: *Atti del IX Congresso Internazionale di Archeologia Cristiana*, Ρώμη 1975, 513-537.

⁸⁰ Gisella Cantino Wataghin, *Spazio cristiano e 'civitates': status quaestionis*, στο: *Materiali per una topografia urbana. Status quaestionis e nuove acquisizioni*. (V Convegno sull'archeologia tardoromana e medievale), Κάλιαρι 1988, 202-214.

⁸¹ John Curran, *Pagan City and Christian Capital: Rome in the Fourth Century*, Οξφόρδη 2000, 115-156.

⁸² Kim Bowes, 'Un coterie espagnole pieuse': Christian Archaeology and Christian Communities in Fourth- and Fifth-Century Hispania, στο: Kim Bowes και Michael Kulikowsky (επιμ.), *Hispania in Late Antiquity: Current perspectives*, Λάιντεν 2005, 208.

⁸³ Henry Maguire, *Christians, Pagans, and the Representations of Nature*, στο: *Rhetoric, nature and magic in Byzantine art*, Άλντερσοτ 1998, μέρος VI, κυρίως 131-145, όπου περισσότερα παραδείγματα ψηφιδωτών δαπέδων των δεκαετιών 380 με 390.

⁸⁴ Maguire, *Christians, Pagans, and the Representations of Nature*, 136.

στον 5ο ή 6ο αιώνα,⁸⁵ έχει υποστηριχθεί από τον Σοντινί ότι τα ψηφιδωτά της πρώτης φάσης πρέπει να αναχρονολογηθούν στα β' μισό του 4ου αι. εξαιτίας ακριβώς του ιδιαίτερου ανεικονικού ρεπερτορίου της διακόσμησης.⁸⁶

Η επιλογή των διακοσμητικών θεμάτων για τα ψηφιδωτά δάπεδα της αίθουσας δυτικά του θεάτρου είναι ριζικά διαφορετική και από τα δύο άλλα ψηφιδωτά δάπεδα του 3ου/4ου αι. μ.Χ. που γνωρίζουμε από τη Μεσσήνη. Στη νότια αίθουσα από τις δύο κεντρικές της υστερορωμαϊκής αστικής έπαυλης ανατολικά του Ασκληπιείου το δάπεδο είναι στρωμένο με μια πλούσια σύνθεση με διάχωρα όπου παριστάνονται ζώα, πτηνά και άλλες εικόνες έμβιων όντων.⁸⁷ Ακόμη πιο εντυπωσιακό και ζωντανό είναι το ψηφιδωτό δάπεδο στον ανδρώνα της υστερορωμαϊκής έπαυλης βόρεια του Γυμνασίου, όπου απεικονίζεται παράσταση του θεού Διόνυσου με τον αναθέτη.⁸⁸ Τα τρία αυτά δάπεδα ανήκουν σε οικίες που βρίσκονταν παράλληλα σε χρήση κατά τον 4ο αι., ακόμη και αν κάποια από αυτά κατασκευάστηκαν νωρίτερα. Και οι δύο τελευταίες συνθέσεις (οικία Ασκληπιείου και οικία Γυμνασίου) βρίσκονταν σε περιβάλλον άμεσα συνδεδεμένο με την εθνική θρησκεία, οπότε η άρνηση έμβιων όντων στη διακόσμηση της οικίας του Θεάτρου μοιάζει να οικοδομεί μια σχέση διαλόγου ανάμεσα στις ψηφιδωτές αυτές συνθέσεις.

Γ. Αγορά

Δεν γνωρίζουμε αν η αγορά της Μεσσήνης παρέμεινε και τον 4ο αι. το επίκεντρο της δημόσιας ζωής της πόλης (εικ. 144). Πιο ξεκάθαρη είναι η κατάσταση από τον 5ο αι. και μετά όταν και πλέον είναι βέβαιο ότι η αγορά μετατρέπεται σταδιακά σε μια μεγάλη ανοιχτή έκταση ιδανική για να φιλοξενήσει νέες πρωτοβυζαντινές χρήσεις και για να προσφέρει οικοδομικό υλικό από τα αρχαία ερειπωμένα κτήρια.

Κάποιας μορφής δημόσια χρήση της περιοχής της αγοράς κατά τον 4ο αι. ίσως να υπονοείται από ένα πρόσφατο επιγραφικό εύρημα. Πρόκειται για ένα ασβεστολιθικό ενεπίγραφο βάθρο που βρέθηκε εντοιχισμένο στον στυλοβάτη της γειτονικής πρωτοβυζαντινής βασιλικής.⁸⁹ Το βάθρο (ΑΕΜ 16297) φέρει δύο επιγραφές στις δύο αντίθετες στενές πλευρές του που αντιστοιχούν σε δύο διαφορετικές αλλά αλληπάλληλες χρήσεις, καθώς και οι δύο επιγραφές μνημονεύουν αυτοκράτορες του 4ου αι.

Στην α' πλευρά μνημονεύεται ο Αύγουστος Φλάβιος Βαλέριος Κωνσταντίνος που πι-

⁸⁵ Ευστάθιος Στίκας, Ανασκαφή Ερμιόνης, *ΠΑΕ* 1955, 236-239 και του ίδιου, Ανασκαφή Ερμιόνης, *ΠΑΕ* 1956, 180-181.

⁸⁶ Jean-Pierre Sodini, Review of M. Spiro, *Critical Corpus of the mosaic pavements on the Greek mainland, fourth - sixth centuries with architectural surveys*, *BullAIEMA* 8 (1980), 160-69.

⁸⁷ Δες Κεφ. 4.Π.β.

⁸⁸ Δες στη συνέχεια: Κεφ. 6.Π.α.

⁸⁹ Θέμελης, *ΠΑΕ* 2009, 83-84.

θανότατα είναι ο αυτοκράτορας Κωνσταντίνος Α' (306-337) ή ο γιός του, Κωνσταντίνος Β' (337-340). Στη β' πλευρά τιμάται ο Φλάβιος Αύγουστος Βαλεντινιανός, δηλαδή είτε ο αυτοκράτορας Βαλεντινιανός Α' (364-374) ο οποίος διοίκησε το δυτικό τμήμα της αυτοκρατορίας, παραχωρώντας στον αδερφό του Βάλεντα την ανατολική διοίκηση, είτε ο γιός του Βαλεντινιανός Β' (375-392), επίσης αυτοκράτορας της Δύσης. Η προσπάθεια ταύτισης των αυτοκρατόρων από τις επιγραφές του συγκεκριμένου βάρθρου οδηγεί σε μια σειρά από εξαιρετικά ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις αναφορικά με τις χρονολογήσεις και την κατανόηση της Μεσσήνης κατά τον 4ο αι. όπως θα δούμε και στη συνέχεια.⁹⁰

Η αρχική θέση του βάρθρου των αυτοκρατόρων του 4ου αι. δεν μας είναι γνωστή, μπορούμε όμως να διατυπώσουμε κάποιες βασικές υποθέσεις εργασίας. Το υλικό που χρησιμοποιήθηκε για την κατασκευή της πρωτοβυζαντινής βασιλικής του θεάτρου προέρχεται σχεδόν αποκλειστικά από τα μνημεία της άμεσης γειτνίασης της, με χαρακτηριστικά ταυτισμένα παραδείγματα από το θέατρο, το Ισείο ή την αγορά.⁹¹ Το Ισείο ήδη από τις αρχές του 4ου αι. ήταν ερημωμένο, και επιπλέον ποτέ δεν φιλοξένησε αυτοκρατορικά πορτραίτα. Το θέατρο της Μεσσήνης που παλαιότερα κοσμούταν με ανδριάντες Ρωμαίων αυτοκρατόρων όπως του Τραϊανού, του Λούκιου Βέρου και άλλων,⁹² δεν ήταν πλέον σε χρήση τον 4ο αι. και σε κάθε περίπτωση θα αποτελούσε ιδιαίτερα ακατάλληλο χώρο για το άγαλμα των ευσεβών χριστιανών αυτοκρατόρων της βαλεντινιανής δυναστείας.

Δια του αποκλεισμού οδηγούμαστε στο συμπέρασμα ότι ο πλέον πιθανός χώρος προέλευσης του βάρθρου του 4ου αι. είναι η γειτονική στον χώρο εύρεσης του βάρθρου αγορά της Μεσσήνης και κάποιο από τα εκεί υπάρχοντα κτήρια. Στη βόρεια στοά της αγοράς ανασκάφηκαν αναθηματικά βάρθρα αγαλμάτων προς τιμήν διαφόρων Ρωμαίων αξιωματούχων, ενώ στο κέντρο της αγοράς και κοντά στο ναό της Μεσσάνας επίσης βρέθηκε μια σειρά από τιμητικά βάρθρα Ρωμαίων αυτοκρατόρων.⁹³ Επιπλέον σε συνάφεια με τη νότια πλευρά της αγοράς βρίσκεται και η υστερορωμαϊκή στοά του 4ου αι. μπροστά από το ρωμαϊκό Σεβαστείο που εξετάσαμε στην προηγούμενη ενότητα.⁹⁴ Η ισχυρή αυτή αστική μεσσηνιακή παράδοση να τιμώνται αυτοκράτορες και αξιωματούχοι με επιγραφές στην περιοχή της αγοράς σημαίνει πιθανότατα ότι και τα αγάλματα των αυτοκρατόρων του 4ου αι. είχαν στηθεί κάπου στον χώρο της αγοράς, ίσως εντός συγκεκριμένου υστερορωμαϊκού κτηρίου που σχετιζόταν με την αυτοκρατορική παρουσία.

Σε σχέση με τις εξελίξεις στην περιοχή της αγοράς από τις αρχές του 5ου αι. και ύστερα η περιοχή φαίνεται ότι ακολουθεί την πορεία και των άλλων ελληνιστικών και ρωμαϊκών ανοιχτών δημόσιων χώρων της Μεσσήνης, αρχικά εγκατάλειψη και στη συνέχεια σταδιακή αξιοποίηση με οικοδόμηση του ελεύθερου χώρου και ανακύκλωση του οικοδομικού υλικού

⁹⁰ Δες κεφ 7.Ι.α.

⁹¹ Δες κεφ. 5.Υ.β.

⁹² Θέμελης, *Θέατρα Μεσσήνης*, 31-32.

⁹³ Θέμελης, *ΠΑΕ 2009*, 75-78.

⁹⁴ Δες κεφ. 4.ΙΙ.α.

(εικ. 143). Στο νότιο και λιγότερο ανεσκαμμένο τμήμα της αγοράς έχει εντοπιστεί μια παλαιοχριστιανική βασιλική, η βασιλική της Αγοράς, που χρονολογείται στον 6ο αι.⁹⁵ Εντός της βόρειας στοάς της Αγοράς ανασκάπτεται τις τελευταίες δύο σεζόν (2014-15) ένα πρωτοβυζαντινό λουτρό που χτίζεται πιθανώς τον 5ο αι. και επιβιώνει μέχρι και τον 7ο (εικ. 146).⁹⁶ Τέλος στα ανώτερα στρώματα εντός της βόρειας στοάς έχουν ανασκαφεί οικίες του 7ου αι.⁹⁷

⁹⁵ Δες κεφ. 5.V.γ.

⁹⁶ Το λουτρό, που διακρίνεται στη φωτογραφία εντός του δυτικού τμήματος της βόρειας στοάς ανασκάφηκε κατά τις περιόδους 2014 και 2015 και δεν έχει ακόμη ολοκληρωθεί η αποκάλυψη του. Σύμφωνα με προφορική επικοινωνία με τον ανασκαφέα Πέτρο Θέμελη και τον συνεργάτη του Κλεάνθη Σιδηρόπουλο στο δάπεδο του λουτρού βρέθηκε νόμισμα του αυτοκράτορα Φωκά (602-610) που χρονολογεί τη χρήση του κτηρίου μέχρι και τον 7ο αι. Το λουτρό και τα ευρήματα του θα ανακοινωθούν στα επερχόμενα ΠΑΕ.

⁹⁷ Δες κεφ. 5.VI.β.

III. ΝΕΕΣ ΧΡΗΣΕΙΣ ΣΤΟ ΘΕΑΤΡΟ ΤΟΝ ΠΕΜΠΤΟ ΚΑΙ ΕΚΤΟ ΑΙΩΝΑ

A. Το χριστιανικό νεκροταφείο του θεάτρου από την έναρξη ως την εγκατάλειψή του

Ημερολόγια: XVI/1.1989-2007

Βιβλιογραφία: Θέμελης, ΠΑΕ 2007, 23-28· ΠΑΕ 2008, 33-39

Κατάσταση διατήρησης: Οι ταφές στην περιοχή του θεάτρου ανασκάφηκαν σταδιακά από την έναρξη των εργασιών στην περιοχή το 1989 και μέχρι το 2009 στο πλαίσιο της αποκάλυψης του θεάτρου της Μεσσήνης. Μετά την ανασκαφή, τεκμηρίωση και αποτύπωση οι ταφές και οι συνοδευτικές κατασκευές απομακρύνθηκαν προκειμένου να προχωρήσει η διερεύνηση των ρωμαϊκών και ελληνιστικών φάσεων του θεάτρου. Σήμερα και μετά την αναστήλωση και επανάλειψη του θεάτρου δεν διακρίνεται κανένα στοιχείο τους στον χώρο.

Από τις πρώτες χρονιές της ανασκαφής της σκηνής, των παρόδων και της ορχήστρας του θεάτρου της Μεσσήνης έγινε σαφές ότι η περιοχή αυτή είχε μετατραπεί κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο σε νεκροταφείο (εικ. 174-176). Δεκάδες τάφοι άρχισαν να αποκαλύπτονται στους παραπάνω χώρους και κυρίως στις δύο παρόδους. Οι τάφοι αυτοί ανασκάφηκαν συστηματικά, φωτογραφήθηκαν και αποτυπώθηκαν προτού απομακρυνθούν προκειμένου να εξερευνηθεί η ρωμαϊκή και ελληνιστική φάση του θεάτρου. Το αποτέλεσμα ήταν η πλήρης ανασκαφή και καταγραφή ενός μικρού πρωτοβυζαντινού νεκροταφείου σε όλη την έκταση του. Το νεκροταφείο του θεάτρου δεν έχει μελετηθεί συστηματικά και μόνο περιστασιακά έχουν δημοσιευτεί στις ετήσιες ανασκαφικές αναφορές στοιχεία για επιμέρους ταφές, ταφικές κατασκευές και ευρήματα. Ούτε και στην παρούσα ενότητα θα εξαντλήσουμε το θέμα, καθώς αυτό θα απαιτούσε ειδική μελέτη· θα επιχειρήσουμε ωστόσο να παρουσιάσουμε τα βασικά χαρακτηριστικά του νεκροταφείου του θεάτρου και να δούμε ενδεικτικά παραδείγματα από το αδημοσίευτο υλικό.

Γενική περιγραφή του νεκροταφείου

Στο θέατρο της Μεσσήνης εντοπίστηκαν και ανασκάφηκαν συνολικά 36 ταφές. Όλες ανασκάφηκαν των διαφόρων χώρων του κτηρίου του θεάτρου δημιουργώντας μια ενότητα νεκροταφείου. Έχουν όλες διανοιχθεί μετά τον ύστερο 4ο αι. και την εγκατάλειψη και μερική κατάρρευση του θεάτρου. Η πλειονότητα των τάφων (32) είναι κιβωτιόσχημοι, μονοί ή και πολλαπλοί με θήκες, χτισμένοι με σχετική επιμέλεια και με χρήση σχεδόν αποκλειστικά αρχαίου οικοδομικού υλικού από το ίδιο το θέατρο. Επιπλέον δεν απουσιάζει και μικρός αριθμός (4) από καλυβίτες κεραμοσκεπείς τάφους. Πέραν των υπόγειων μερών των ταφών, βρέθηκαν και στοιχεία των υπέργειων κατασκευών που ενίοτε τις πλαισίωναν. Όλοι οι τάφοι

του νεκροταφείου του θεάτρου βρέθηκαν ασύλητοι και σε καλή κατάσταση διατήρησης, τόσο οι κατασκευές, όσο και τα ανθρώπινα κατάλοιπα και ευρήματα που περιέχονταν εντός. Σε περιορισμένο λοιπόν χώρο συναντούμε μερικούς από τους πιο γνωστούς τύπους πρωτοβυζαντινών ταφών.⁹⁸

Συστάδες τάφων

Είναι δύσκολο να διακρίνουμε ποιος είναι ο αρχικός πυρήνας του νεκροταφείου και πότε και πως ξεκίνησε αυτή η χρήση του χώρου. Η ιδιαίτερη τοποθέτηση των τάφων ανάμεσα στα πεσμένα και ιστάμενα αρχιτεκτονικά μέρη του θεάτρου δεν επιτρέπει εύκολα χωρική ή στρωματογραφική ανάλυση. Πιθανότατα όμως η παλαιότερη ομάδα ταφών είναι εκείνη που βρέθηκε στην περιοχή της ανατολικής παρόδου και κυρίως στον χώρο της σκηνοθήκης του ελληνιστικού θεάτρου (εικ. 178-179 και σχ. 5.3α.1). Πρόκειται για έναν πυρήνα από τέσσερις συστάδες κιβωτιόσχημων τάφων.

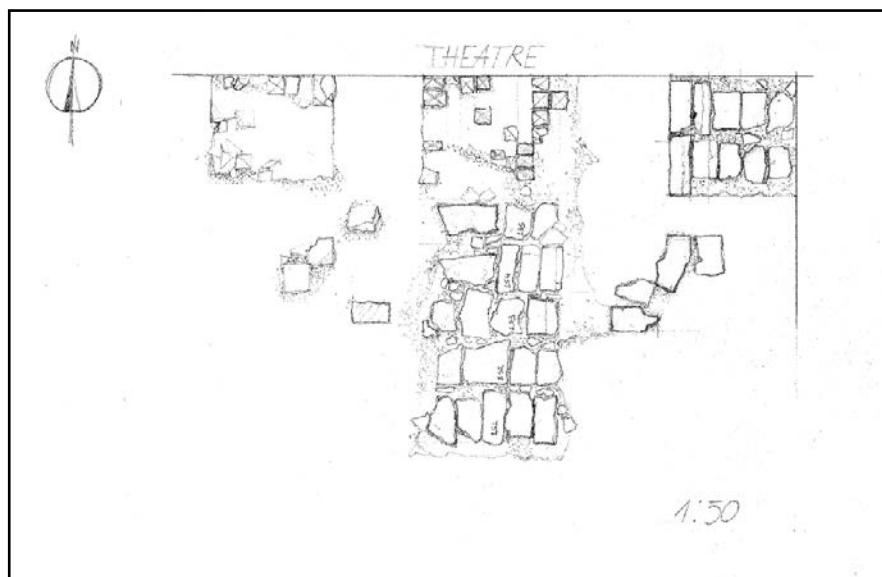
Το κάθε ένα από τα ταφικά αυτά συγκροτήματα αποτελείται από περισσότερους του ενός κιβωτιόσχημους τάφους διατεταγμένοι σε συστάδες με κοινούς μεσότοιχους, σύμφωνα με μια εξαιρετικά διαδεδομένη διαμόρφωση σε παλαιοχριστιανικά νεκροταφεία.⁹⁹ Τρεις συστάδες τάφων αναπτύσσονται παρατακτικά και βρίσκονται σε επαφή με τον ισχυρό ελληνιστικό τοίχο του αναλήμματος του θεάτρου στα βόρεια τους· από τα δυτικά η πρώτη αριθμεί τρεις θήκες (συστάδα Α, T160-T162), η δεύτερη επτά θήκες (συστάδα Β, T151-T157), και η τρίτη συστάδα δύο θήκες (συστάδα Γ, T158-T159) (εικ. 178-179 και σχ. 5.3α.1) Μια τέταρτη συστάδα (Δ) που αριθμεί πέντε θήκες (T141-T145) ανασκάφηκε λίγο δυτικότερα και στο μέσο της σκηνοθήκης (εικ. 182 και σχ. 5.3α.3).

Κατασκευαστικά ακολουθούν τους ίδιους γενικούς κανόνες με τους λοιπούς κιβωτιόσχημους της περιοχής του θεάτρου, καθώς είναι χτισμένοι σχεδόν εξ ολοκλήρου από αρχαιότερο υλικό από την ελληνιστική και ρωμαϊκή φάση του θεάτρου. Συγκεκριμένα για τα τοιχώματα χρησιμοποιήθηκαν μεσαίου μεγέθους λιθόπλινθοι μαζί με λιγοστά τούβλα και αποτμήματα πλακών· έχει υπάρξει ιδιαίτερη φροντίδα μάλιστα οι εσωτερικές παρειές της κάθε θήκης να είναι επίπεδες και ευθυγραμμισμένες. Για την κάλυψη των θηκών της κάθε συστάδας έχουν χρησιμοποιηθεί διαλεγμένα στενόμακρα ασβεστολιθικά αρχιτεκτονικά μέλη, μεταξύ των οποίων γείσα αλλά και μέλη από τα εδώλια του κοίλου του θεάτρου, κάποια από τα οποία σκεπάζουν περισσότερες της μίας θήκης (εικ. 182 και 185).¹⁰⁰

⁹⁸ Ναταλία Πούλου-Παπαδημητρίου, Έλλη Τζαβέλλα, και Jeremy Ott, Burial practices in Byzantine Greece: Archaeological evidence and methodological problems for its interpretation, στο: Maciej Salamon, Marcin Woloszyn, Alexander Musin, Perica Špehar, Matthias Hardt, Mirosław Kruk, και Aleksandra Sulikowska-Gaska (επιμ.), *Rome, Constantinople and Newly-Converted Europe: Archaeological and Historical Evidence*, Κρακοβία-Λειψία-Βαρσοβία 2012, 377-428.

⁹⁹ Ευτέρπη Μαρκή, Τα χριστιανικά κοιμητήρια στην Ελλάδα. Οργάνωση, τυπολογία, ταφική ζωγραφική, μαρτύρια, κοιμητηριακές βασιλικές, *ΔΧΑΕ* 23 (2002), 165.

¹⁰⁰ Σε κάποιες περιπτώσεις, όπως στη συστάδα των τάφων T141-145 η κάλυψη ορισμένων θηκών γίνεται με αρχιτεκτονικά μέλη που επεκτείνονται σε δύο ταφές, δείχνοντας έτσι ότι σφραγίστηκαν ταυτόχρονα. Δες και: Θέμελης, *ΠΑΕ* 2007, 24.

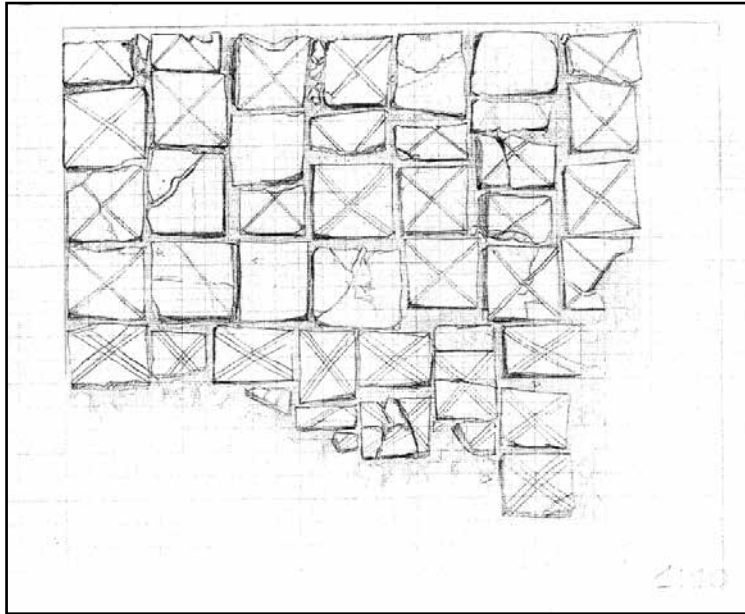
Σχ. 5.3α.1. Σχέδιο κάτοψης των ταφικών συστάδων Α, Β και Γ, από δ προς α (αρχείο ΕΜΑΣ)

Το καλύτερα σωζόμενο παράδειγμα από τις τέσσερις αυτές συστάδες τάφων είναι το κεντρικό πολυτάφιο Β με επτά θήκες (Τ151-157, εικ. 185 και σχ. 5.3α.1). Ολόκληρο το συγκρότημα είναι κατασκευασμένο σε μία οικοδομική πρωτοβουλία, όπως διακρίνεται σε σημεία των τοιχωμάτων όπου δομικοί λίθοι υπερβαίνουν τη μια θήκη. Οι συνολικές διαστάσεις του ήταν $10,70 \times 2,20$ μ. και οι επτά θήκες είναι τοποθετημένες σε παράταξη και παράλληλα. Οι εσωτερικοί χώροι ήταν όλοι περίπου ίδιων διαστάσεων $2 \times 0,80$ μ. και κατασκευασμένοι επιμελώς (εικ. 178 και 183), ενώ η κάλυψη των κιβωτιόσχημων τάφων ήταν ενιαία και επίσης ιδιαίτερα επιμελής (εικ. 182 και 185).

Για την πλήρη σφράγιση των τάφων χρησιμοποιήθηκαν μικρότερες πέτρες και ασβεστώδες κονίαμα που εξασφάλιζε την απόφραξη των κενών ανάμεσα στους μεγαλύτερους λίθους. Επάνω από τις καλυπτήριες πλάκες είχε στρωθεί λεπτό στρώμα χώματος προκειμένου να ευθυγραμμιστεί το έδαφος και πάνω του διαμορφώνεται δάπεδο κατασκευασμένο με καλά πακτωμένες τετράγωνα οπτόπλινθους (εικ. 184-185 και σχ. 5.3α.2). Τα στοιχεία αυτά διασώθηκαν καλύτερα στο βόρειο άκρο του συγκροτήματος Β και ιδίως επάνω από τους δύο βορειότερους τάφους Τ156 και Τ157. Το ίδιο συνέβαινε και για τις άλλες τρεις συστάδες τάφων στο βορειότερο τμήμα τους, καθώς προστατευόταν από τον καλά και σε ύψος σωζόμενο παρακείμενο αναλημματικό τοίχο της αρχαίας σκηνοθήκης.

Με βάση τα σωζόμενα στοιχεία μπορούμε να αποκαταστήσουμε ολόκληρο το ταφικό συγκρότημα των επτά τάφων καλυμμένο με δάπεδο από τούβλα που εκτεινόταν στην επιφάνεια πάνω από τις θυρίδες. Την ίδια διαμόρφωση ακολουθούσαν και οι παρακείμενες συστάδες τάφων.¹⁰¹

¹⁰¹ Η επιφάνεια πάνω από τους τάφους Τ160-162 επίσης διέσωζε ίχνη δαπέδου φτιαγμένου από τούβλα.

Σχ. 5.3α.2. Σχέδιο κάτοψης τμήματος δαπέδου επάνω από το βόρειο τμήμα της ταφικής συστάδας Β τάφων (αρχείο ΕΜΑΣ)

Τα ίδια τα δάπεδα επάνω από τα ταφικά συγκροτήματα λειτουργούσαν ως σήματα για τις υποκείμενες κατασκευές και πιθανότατα διέθεταν και άλλες σημάνσεις που δεν διασώθηκαν.¹⁰² Η πιο σημαντική όμως λειτουργία των ειδικών αυτών διαμορφώσεων πιθανότατα σχετίζεται με τη λατρεία και προσφορά τιμών προς τους νεκρούς. Τέτοια δάπεδα χωρίς να είναι άγνωστα απαντώνται σπάνια σε υστερορωμαϊκά και πρωτοβυζαντινά ταφικά κτίσματα του Ελλαδικού χώρου, όπως λ.χ. στα οργανωμένα νεκροταφεία της Θεσσαλονίκης, όπου ερμηνεύονται ως επιφάνειες πρόσβασης στο ταφικό μνημείο.¹⁰³

Δεν μπορεί να αμφισβητηθεί ότι η παρουσία του δαπέδου προσφέρει πρόσβαση στο μνημείο, διαμορφώνοντας μια διακριτή επιφάνεια σε σχέση με τον υπόλοιπό χώρο. Ίσως μπορούμε να φανταστούμε ότι η επιφάνεια αυτή χρησίμευε και ως «χώρος» προκειμένου να υποδεχτεί τα μέλη της κοινότητας ή της οικογένειας που διατηρούσαν ιδιαίτερη σχέση με τους ενταφιασμένους νεκρούς. Μολονότι μορφολογικά τα δάπεδα πάνω από τους τάφους

¹⁰² Στην Πελοπόννησο λίγα παραδείγματα είναι γνωστά με διαμορφώσεις σήματος επάνω σε πρωτοβυζαντινές ταφές, όπως σε τάφους στα Ίσθμια όπου διαμορφώνονται πλατφόρμες με κονίαμα και στενόμακροι κιονόμορφοι λίθοι ως σήματα: Joseph Rife, *Isthmia The Roman and Byzantine graves and human remains*, Πρίνστον 2012, 59, εικ. 2.40. Διαμόρφωση δαπέδου ως σήμα πάνω από τάφο γνωρίζουμε και από την πρωτοβυζαντινή Λακεδαίμονα, αλλά πρόκειται για ψηφιδωτό πάνω από τον τάφο του επισκόπου Στεφάνου: Αιμιλία Μπακούρου, Το «κυμητήριο» του επισκόπου Στεφάνου, τοπογραφικές παρατηρήσεις για την παλαιοχριστιανική Λακεδαίμονα, ΑΔ 44-46 (1989-1991), Μελέτες, Μέρος Α', 1996, 335-359, πίν. 109. Η μεγαλύτερη ίσως ποικιλία σε σήματα και διαμορφώσεις σε πρωτοβυζαντινό νεκροταφείο επαρχιακής πόλης βρέθηκε πρόσφατα στην Κίσαμο της Κρήτης: Νικήτας Διαμαντής, Το Παλαιοχριστιανικό νεκροταφείο της Κίσαμου, στο: *Creta romana e protobizantina: atti del congresso internazionale (Iraklion, 23 - 30 settembre 2000)*, Πάδοβα 2004, 383-396.

¹⁰³ Από τους πεντακόσιους περίπου τάφους του δυτικού νεκροταφείου της Θεσσαλονίκης που εξερευνήθηκαν συστηματικά, δύο είχαν ανάλογη διαμόρφωση δαπέδου στην άνω επιφάνεια τους: Δέσποινα Μακροπούλου, *Τάφοι και ταφές από το δυτικό νεκροταφείο της Θεσσαλονίκης (β' μισό 3ου αι-6ος αιώνας μ.Χ.)*, Διδ. Διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών 2007, 148 και 300.

της Μεσσήνης δεν ανήκουν στα τυπικά παραδείγματα των γνωστών εγκαταστάσεων που σχετίζονται με νεκρόδειπνα επάνω από μνήματα,¹⁰⁴ ίσως θα μπορούσαν να αποτελούν μια παραλλαγή τους.

Περίβολοι

Γύρω από τις συστάδες κιβωτιόσχημων τάφων της σκηνοθήκης του θεάτρου εντοπίστηκαν ανασκαφικά τοίχια που σχημάτιζαν ορθογώνιους περιβόλους (εικ. 181 και 186). Η κατάσταση διατήρησης των τοίχων αυτών ήταν μέτρια, ενώ τμήματα τους είχαν χαθεί. Πρόκειται για ισχυρούς τοίχους πάχους 0,80 μ., χτισμένους με μεσαίου μεγέθους λίθους από αρχαιότερη χρήση και λασποκονίαμα. Σχηματίζουν παραλληλόγραμμους χώρους που περιβάλλουν τις συστάδες των τάφων, αν και δεν έχει κατανοηθεί ακόμη πλήρως η οργάνωση των περιβόλων αυτών. Υποθέτουμε ότι οι χώροι που ορίζονταν από τους περιβόλους ήταν υπαίθριοι με επίκεντρο στο εσωτερικό τους το ταφικό κτίσμα, αν και οι μικρές διαστάσεις των χώρων και το πάχος των τοίχων δεν αποκλείουν και την πιθανότητα στέγασης ιδίως με κάποιο ελαφρύ υλικό. Κατά την ανασκαφή πάντως δεν βρέθηκαν στοιχεία στέγης ή κεραμίδια.

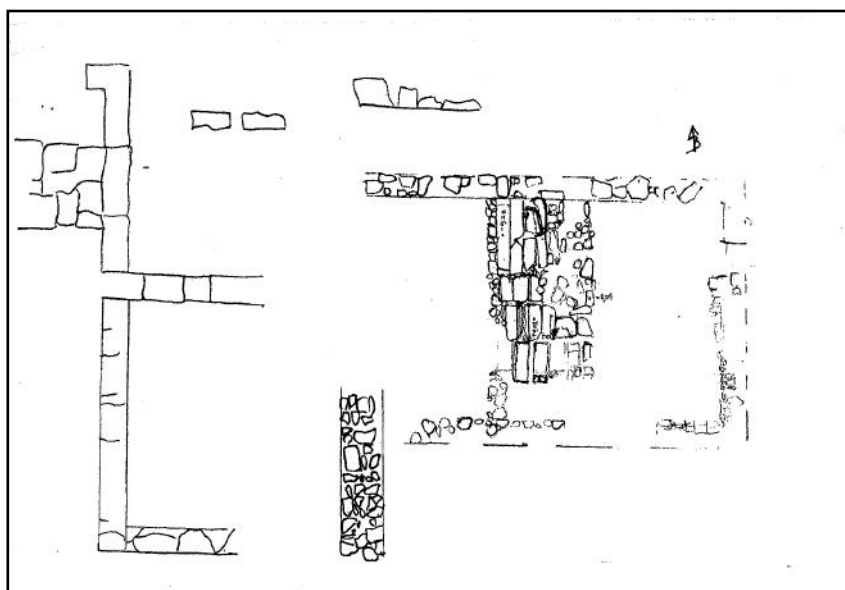
Το καλύτερα σωζόμενο παράδειγμα βρέθηκε γύρω από την ταφική συστάδα Δ (T141-T145) στο κέντρο περίπου της σκηνοθήκης (εικ. 182-183 και σχ. 5.3α.3) Στο σημείο αυτό ανασκάφηκαν ίχνη ορθογώνιου περιβόλου διαστάσεων 9 × 5 μέτρων που περιβάλλει το ταφικό μνημείο και ακολουθεί τον προσανατολισμό και των ταφών, ανατολικά-δυτικά. Οι πέντε θήκες ήταν τοποθετημένες στο μέσο του κατακόρυφου άξονα και είχαν ίση απόσταση από τον ανατολικά και δυτικό τοίχο του περιβόλου, ενώ στον επιμήκη ήταν τοποθετημένες προς τα βόρεια και σε επαφή με τον βόρειο τοίχο.¹⁰⁵ Η πρόσβαση εντός του περιβόλου εξασφαλιζόταν μέσω στενού ανοίγματος (πλάτος 0,90 μ.) στο βόρειο τμήμα του ανατολικού τοίχου. Η κακή κατάσταση διατήρησης βέβαια των τοίχων του περιβόλου δεν αποκλείει το ενδεχόμενο να υπήρχαν και άλλα θυραία ανοίγματα.

Ανάλογοι περίβολοι πλαισίωναν και τις άλλες συστάδες κιβωτιόσχημων τάφων στη σκηνοθήκη του θεάτρου, όπως υποδηλώνουν τμήματα σωζόμενων τοίχων (εικ. 181), αλλά η ελλιπής διατήρησή τους δεν μας επιτρέπει να ανασυνθέσουμε τη μορφή και την κάτοψη τους.

Το ανατολικό τμήμα της σκηνής και η σκηνοθήκη δεν προσφερόταν αποκλειστικά μόνο για συστάδες τάφων. Διαμέρισμα του αρχικού σκηνοδομήματος δίπλα στην ανατολική πάροδο χρησιμοποιήθηκε ως ταφικό και φιλοξένησε κιβωτιόσχημες και κεραμοσκεπείς ταφές (εικ. 186-187). Η ανοιχτή πλευρά του διαμερίσματος φράχθηκε με τοίχο όμοιας κατασκευής όπως και οι παρακείμενοι περίβολοι, και εντός του τοποθετήθηκαν δύο μονοί κιβω-

¹⁰⁴ Για συζήτηση άλλων πιθανών κατασκευών σχετιζόμενων με νεκρόδειπνα σε μνημεία στην Ελλάδα δεσ: Ευγενία Χαλκιά, «Τράπεζες μαρτύρων». Η σημασία του όρου και η τύχη του στην ελληνική βιβλιογραφία, ΔΧΑΕ 14 (1988-1987), 101-106.

¹⁰⁵ Μολονότι ο δυτικός τοίχος δεν σώθηκε ικανοποιητικά για να αποτυπωθεί, εντοπίστηκε το ίχνος του (Ημερολόγιο Ανασκαφής, Θέατρο Αυγ. 2007)

Σχέδιο 5.3α.3 Σχέδιο κάτοψης της συστάδας τάφων Δ (T141-145) και του ταφικού περιβόλου (αρχείο ΕΜΑΣ)

τιόσχημοι τάφοι στη ΒΔ και ΝΔ γωνία και ανάμεσα τους ένας κεραμοσκεπής. Η συνύπαρξη των ταφών αυτών δείχνει τις δυνατότητες εναλλαγής ανάμεσα στις μορφές κατά την ίδια χρονική στιγμή. Επιπλέον καταδεικνύει τη σημασία που έχει η περίφραξη του χώρου, ακόμη και για «ταπεινότερες» κεραμοσκεπείς ταφές.

Κιβωτιόσχημοι δυτικής παρόδου

Στην επικλινή ράμπα της δυτικής παρόδου της σκηνής αναπτύχθηκε μια δεύτερη ενότητα ταφών εντός του νεκροταφείου του θεάτρου.¹⁰⁶ Στην περιοχή αυτή διανοίχθηκαν 10 κιβωτιόσχημοι τάφοι χτισμένοι με χαρακτηριστικούς καλολαξευμένους λιθοπλίνθους από το παρακείμενο ανάλημμα της δυτικής παρόδου (εικ. 188). Ανάμεσα στους τάφους της δυτικής παρόδου μόνο δύο ταφές ήταν οργανωμένες σε συστάδα, αντίθετα με τη συχνότητα που αυτές βρέθηκαν στην ανατολική πάροδο.

Κεραμοσκεπείς τάφοι

Στον χώρο του θεάτρου εντοπίστηκαν τέσσερις κεραμοσκεπείς καλυβίτες τάφοι διάσπαρτοι ανάμεσα στους κιβωτιόσχημους. Είναι κατά κανόνα κατασκευασμένοι επιμελώς με τη χρήση μεγάλων ακέραιων λακωνικών στρωτήρων τοποθετημένων εκφορικά που κάλυπταν απευθείας το σώμα του νεκρού. Στο άνω και κάτω άκρο μικρότερα αποτμήματα κεράμων τοποθετούνται κάθετα για να φράζουν τις δύο στενές πλευρές.

Ο τάφος T104 είναι ίσως ένα από τα καλύτερα παραδείγματα καθώς διασώθηκε σε εξαιρετική κατάσταση και παρουσιάζει το σύνολο των χαρακτηριστικών που συναντούμε

¹⁰⁶ Θέμελης, ΠΑΕ 2007, 24.

στους αντίστοιχους τάφους του θεάτρου της Μεσσήνης (εικ. 191). Βρέθηκε στον χώρο της σκηνοθήκης και ανάμεσα στους ταφικούς περιβόλους των κιβωτιόσχημων σε συστάδες. Ο τάφος έχει προσανατολισμό Ανατολή-Δύση. Εξωτερικά ολόκληρη η ταφή καλυπτόταν από μικρούς αργούς λίθους και σπασμένα τούβλα προσεκτικά τοποθετημένους επάνω στους κεράμους στις πλάγιες μακρές πλευρές, αλλά και έξω από τις δύο στενές (εικ. 190). Μόνο μετά την αφαίρεση της στρώσης αυτής μικρών λίθων αποκαλύφθηκαν οι λακωνικοί στρωτήρες από τους οποίους ήταν κατασκευασμένος ο τάφος (εικ. 191). Η κάλυψη του τάφου αποτελούταν από τέσσερις στρωτήρες κεράμους τοποθετημένους ανά δύο σε κάθε πλευρά και στερεωμένους εκφορικά στις μακρές πλευρές. Οι δύο δυτικότεροι κέραμοι ακουμπούσαν επάνω στους δυο ανατολικότερους που υπόκεινται στο σημείο επαφής. Τα δύο στενά άκρα φράσσονται με μεγάλα κομμάτια ίδιων κεράμων· πιθανότατα και τα δύο προερχόμενα από τον ίδιο στρωτήρα που έχει επί τούτου κοπή στη μέση.

Αμέσως κάτω από τους κεράμους το σώμα του νεκρού ήταν τοποθετημένο σε ύπτια θέση με τα χέρια σταυρωμένα στην κοιλιά και με προσανατολισμένο το κεφάλι προς τα ανατολικά (εικ. 192). Ο νεκρός ήταν τοποθετημένος απευθείας στη γη χωρίς κάποια ιδιαίτερη προετοιμασία. Δεν έφερε ταφικά κτερίσματα. Στις δύο πλευρές του κρανίου βρέθηκαν κατά χώρα δύο χάλκινα σκουλαρίκια που φορούσε κατά την εναπόθεση του σώματος στον τάφο, δηλώνοντας πιθανώς και το φύλο της νεκρής.

Συνολικά για την κατασκευή της κάλυψης του τάφου 104 είχαν χρησιμοποιηθεί πέντε στρωτήρες κέραμοι, τέσσερις στις μακρές πλευρές και μια για τις στενές, τρόπος που μοιάζει να είναι η τυπική διαμόρφωση για τους κεραμοσκεπείς τάφους του θεάτρου της Μεσσήνης, όπως μπορούμε να δούμε και στον παρακείμενο τάφο T123.

Η συνύπαρξη των κεραμοσκεπών τάφων με τους κατά πολύ πιο επιμελημένους κατασκευαστικά κιβωτιόσχημους στο νεκροταφείο του θεάτρου της Μεσσήνης, σημαίνει πιθανότατα παράλληλη χρήση και όχι κάποια σημαντική χρονική διαφορά. Μια πιθανή ερμηνεία επιλογής τύπου ταφής ήταν ίσως η κοινωνική διαστρωμάτωση, καθώς οι καλυβίτες τάφοι ενέχουν σημαντικά μικρότερη επένδυση σε χρόνο κατασκευής και υλικά σε σχέση με τους κιβωτιόσχημους. Ίσως όμως η διαφοροποίηση να εξηγείται και ως λύση ανάγκης για ταφές νεκρών που δεν μπορούσαν να περιμένουν τον απαραίτητο χρόνο για την κατασκευή ενός κιβωτιόσχημου τάφου, ή για τους οποίους δεν είχε υπάρξει μέριμνα να αγοραστεί από πριν ο αναγκαίος τάφος. Το πιο πιθανό είναι ότι στις διαφορετικές αυτές συμπεριφορές περιέχονται στοιχεία ενδεικτικά με την κοινωνική διαφοροποίηση των νεκρών και των ζωντανών που κατασκεύαζαν τους τάφους.

Μία επιπλέον ενδιαφέρουσα διάσταση στη χρήση κεραμοσκεπών και κιβωτιόσχημων τάφων είναι η εύρεση εντός σφραγισμένων κιβωτιόσχημων τάφων νεκρών καλυμμένων με κεραμοσκεπή διαμόρφωση. Ένα από τα καλύτερα παραδείγματα είναι ο τάφος T160 που ανήκει στη συστάδα Α της σκηνοθήκης του θεάτρου. Εντός της σφραγισμένης συνολικά συστάδας μια από τις θήκες (T160) περιείχε μια νέα κεραμοσκεπή ταφή (εικ. 194). Η πρακτική αυτή είναι σπάνια καθώς είναι δύσκολο να εντοπιστούν παράλληλα σε άλλα πρωτοβυζαντι-

νά νεκροταφεία, αλλά φαίνεται ότι ανήκει στην τοπική μεσσηνιακή παράδοση.¹⁰⁷ Η χρήση εδώ του κεραμοσκεπή ομοιάζει με χρήση φέρετρου που καλύπτει άμεσα τον νεκρό.

Ταφικά ευρήματα

Οι περισσότερες από τις ταφές του νεκροταφείου του θεάτρου ήταν ακτέριστες και περιείχαν μόνο τα λείψανα των νεκρών. Αρκετές άλλες όμως προσέφεραν ενδιαφέροντα ευρήματα, είτε προσφορές που συνόδευαν τους νεκρούς, είτε και προσωπικά είδη. Τα ευρήματα αυτά μπορούν να μας βοηθήσουν στη χρονολόγηση του νεκροταφείου, αλλά και στην καλύτερη κατανόηση της θέσης των νεκρών στη μεσσηνιακή πρωτοβυζαντινή κοινωνία. Επιλέγουμε στη συνέχεια τα πιο χαρακτηριστικά επιχειρώντας να απαντήσουμε στα παραπάνω ερωτήματα.

Το πιο σύνηθες εύρημα είναι μικρά μόνωτα κανάτια (πρόχοι ή οινοχόες) κυλινδρικού ή σφαιρικού σχήματος που τίθενται στον τάφο μαζί με τον νεκρό, συνήθως δίπλα στο κεφάλι του (εικ. 195-198). Οι περισσότεροι από τους κιβωτιόσχημους τάφους στις συστάδες της σκηνοθήκης, όσοι τουλάχιστον περιείχαν νεκρούς, είχαν στο εσωτερικό του και από μια τέτοια πρόχους (εικ. 199-204).

Οι πρόχοι από το νεκροταφείο του θεάτρου παραμένουν αδημοσίευτες και μόνο για τις ΑΕΜ 16130, 16131 και 16132 ο ανασκαφέας έχει προτείνει μια πιθανή χρονολόγηση στον 7ο αι. μ.Χ. (εικ. 200, 199 και 201 αντίστοιχα).¹⁰⁸ Πραγματικά παρόμοιες πρόχοι είναι ένα από τα συχνότερα ευρήματα σε νεκροταφεία του 6ου και 7ου αι. που υποκαθιστούν όλα σχεδόν τα προηγούμενα σχήματα αγγείων που συνόδευαν νεκρούς σε χριστιανικές ταφές.¹⁰⁹ Τα αγγεία αυτά είναι συνήθως μικρά και προέρχονται από τοπικά εργαστήρια κάνοντας την αναγνώριση τους αρκετά δύσκολη, καθώς συνηθίζονται παραλλαγές των βασικών σχημάτων.

Οι πρόχοι/οινοχόες από τις ταφές του θεάτρου της Μεσσήνης μπορούν γενικά να καταταχτούν σε δύο ομάδες: η πρώτη ομάδα αποτελείται από αγγεία με σφαιρικό σώμα και τριφυλλόσχημο χείλος (εικ. 203), και η άλλη έχει κυλινδρικό σώμα και σχετικά ψηλό λαιμό (εικ. 204). Οι σφαιρικές τριφυλλόσχημες πρόχοι της Μεσσήνης έχουν ανάμεσα σε άλλα τα πιο κοντινά παράλληλα σε ένα σύνολο αγγείων από την Αθήνα που βρέθηκε σε ταφή των πρώτων δεκαετιών του 7ου αι.¹¹⁰ Τα αγγεία με το κυλινδρικό σώμα, που θα μπορούσαν να ονομαστούν και λήκυθοι, είναι λιγότερο συνηθισμένα από τις σφαιρικές πρόχους, αλλά και

¹⁰⁷ Στο ιερό Ω-Ω βόρεια του Ασκληπιείου της Μεσσήνης έχει ανασκαφεί συστάδα δύο πρωτοβυζαντινών τάφων, όπου εντός της κιβωτιόσχημης κατασκευής βρέθηκαν αντίστοιχα κεραμοσκεπείς ταφές. (αδημοσίευτο, Ημερολόγιο ανασκαφής/ΩΩ/Αυγ 1990)

¹⁰⁸ Θέμελης, *ΠΑΕ* 2008, 33.

¹⁰⁹ Πούλου-Παπαδημητρίου κ.ά., *Burial practices in Byzantine Greece*, 380.

¹¹⁰ Έλλη Τζαβέλλα, Κεραμική από αθηναϊκούς τάφους του τέλους της Αρχαιότητας και οι μαρτυρίες της για τον 7ο αι. στην Αττική, στο: Δήμητρα Παπανικόλα-Μπακιρτζή και Ντίνα Κουσουλάκου (επιμ.), *Κεραμική της Ύστερης Αρχαιότητας από τον Ελλαδικό χώρο (3ος-7ος αι. μ.Χ.): Επιστημονική Συνάντηση Θεσσαλονίκη, 12-16 Νοεμβρίου 2006*, Θεσσαλονίκη 2010, 658, εικ. 3β (ιδίως το αγγείο Α8118.)

αυτά συνήθως τοποθετούνται είτε στον 6ο αι., όπως στο νεκροταφείο του Κραναίου στην Κόρινθο,¹¹¹ είτε στον 7ο αι., όπως σε νεκροταφείο στην Πιτανή της Σπάρτης.¹¹²

Παρόμοια χρονολογικά στοιχεία προσφέρει και ένας άλλος τάφος της ανατολικής πλευράς της σκηνης, ο κιβωτιόσχημος τάφος T108 που ανασκάφηκε εντός του ταφικού διαμερίσματος στην ανατολική στενή πλευρά του σκηνικού οικοδομήματος (εικ. 186-187). Εντός του τάφου βρέθηκε ο σκελετός ενός μόνο νεκρού συνοδευόμενος από μια μικρή σφαιρική πρόχους (εικ. 205) και μια χάλκινη κυλινδρική πυξίδα με κωνικό πώμα (εικ. 206). Η μικρή πρόχους ανήκει στην παράδοση των αντίστοιχων αγγείων του 6ου και κυρίως 7ου αι. που είδαμε μόλις. Η χάλκινη πυξίδα όμως είναι ιδιαίτερο εύρημα, καθώς αποτελεί το μοναδικό πρωτοβυζαντινό μεταλλικό αγγείο από τη Μεσσήνη. Είναι πιθανό να πρόκειται για θυματιό καθώς το κωνικό πώμα έχει τρύπα στην κορυφή όπως δείχνουν και τα παράλληλά του. Παρόμοια σκεύη που πρέπει να χρονολογηθούν στον 6ο αι. γνωρίζουμε από το Μουσείο του Καΐρου στην Αίγυπτο,¹¹³ ανασκαφικά από την Κόρινθο,¹¹⁴ και από το βόρειο νεκροταφείο του Άργους.¹¹⁵ Το χάλκινο θυματιό ίσως να δηλώνει και την ιδιότητα του νεκρού, ως πρεσβύτερου, ίσως όμως και να είναι μέρος της φροντίδας του νεκρού με την εναπόθεση θυμιάματος εντός του τάφου.

Πολύ σπανιότερα είναι τα κοσμήματα που βρέθηκαν στις πρωτοβυζαντινές ταφές του θεάτρου. Στον μοναδικό κιβωτιόσχημο τάφο της δυτικής παρόδου (T117) που περιείχε ευρήματα, βρέθηκε κοντά στο κεφάλι του νεκρού ζευγάρι χάλκινα σκουλαρίκια (εικ. 189). Τα σκουλαρίκια (ΑΕΜ 15687, εικ. 207) αποτελούνται από ανοιχτό κρίκο που στο άνω άκρο διαμορφώνει αιχμηρή ακίδα για το πέρασμα στο αυτί, και στο κάτω άκρο στρεπτή κατάληξη. Ο κρίκος στο κάτω σημείο της περιφέρειας του έχει συμφυή μικρό δακτύλιο από τον οποίο κρέμεται μεταλλικό στέλεχος που καταλήγει σε κυβική απόληξη. Στο στέλεχος είναι περασμένα κυλινδρικά στοιχεία με δύο οριζόντιες αυλακώσεις. Η απόληξη και το κυλινδρικό στοιχείο δίνουν την αίσθηση περασμένων χαντρών. Τα σκουλαρίκια αυτά ακολουθούν γνωστό τύπο με συμφυή δακτύλιο από τον οποίο κρέμεται στέλεχος συνήθως με πολύτιμο λίθο, που εδώ τον απομιμείται η μεταλλική χάντρα. Ανάλογα σκουλαρίκια χρονολογούνται από

¹¹¹ Κωνσταντίνος Σκαρμούτσου, Κεραμική από παλαιοχριστιανικό νεκροταφείο περιοχής Κραναίου – Αρχαίας Κορίνθου, στο: Δήμητρα Παπανικόλα-Μπακιρτζή και Ντίνα Κουσουλάκου (επιμ.), *Κεραμική της Ύστερης Αρχαιότητας από τον Ελλαδικό χώρο (3ος-7ος αι. μ.Χ.): Επιστημονική Συνάντηση Θεσσαλονίκη, 12-16 Νοεμβρίου 2006*, Θεσσαλονίκη 2010, 730-733, αρ. κατ. 23, εικ.12.

¹¹² Αθανάσιος Θέμος, Ελένη Ζαββού, Clare Pickersgill και Μαρία Τσούλη, Ύστερη ρωμαϊκή κεραμική από την περιοχή της κόμης της Πιτανής στη Σπάρτη, στο Δήμητρα Παπανικόλα-Μπακιρτζή και Ντίνα Κουσουλάκου (επιμ.), *Κεραμική της Ύστερης Αρχαιότητας από τον Ελλαδικό χώρο (3ος-7ος αι. μ.Χ.): Επιστημονική Συνάντηση Θεσσαλονίκη, 12-16 Νοεμβρίου 2006*, Θεσσαλονίκη 2010, 749-750, αρ. κατ. 21, εικ. 16, σχ. 5.

¹¹³ Πανομοιότυπο χάλκινο αγγείο ίδιων διαστάσεων με κωνικό πώμα από το Μουσείο του Καΐρου αναγνωρίζεται από τον Στρυγκόφσκι ως «σκεύος για θυμιάμα» καθώς βρέθηκαν και υπολείμματα σκόνης θυμιάματος στον πάτο: Josef Strzygowski, *Koptische Kunst, Catalogue Général des Antiquités Égyptiennes du Musée du Caire*, Βιέννη 1904, 300-301, αρ.κατ. 9163, εικ. 339.

¹¹⁴ Weinberg Gladys Davidson, *Corinth XII: The minor objects*, Πρίνστον 1952, 75, αρ. κατ. 569, πίν. 52.

¹¹⁵ Ευχαριστώ ιδιαίτερος τη συνάδελφο Σουζάνε Μεταξά, που μελετάει τα αντικείμενα από τάφους του Άργους, για την προφορική πληροφορία και την βοήθεια στην ταύτιση του αντικειμένου.

τον 5ο αι., όπως ζευγάρι χρυσών με ρουμπίνια από το Μουσείο Κανελλοπούλου, μέχρι και τον 7ο αι. όπως απλούστερα χάλκινα ανάλογα από τη σικελία.¹¹⁶

Οι λίγοι κεραμοσκεπής τάφοι του νεκροταφείου του θεάτρου δεν περιείχαν καθόλου αγγεία. Σε δύο από αυτούς βρέθηκαν κοσμήματα που φορούσε ο/η νεκρός. Στον τάφο T104 που είδαμε και προηγουμένως βρέθηκαν δύο χάλκινα σκουλαρίκια αποτελούμενα και πάλι από ανοιχτό κρίκο και δακτύλιο (εικ. 193), ο οποίος όμως ήταν προσαρμοσμένος στον κρίκο με κάποιο υλικό που δεν σώθηκε, και όχι συμφυής όπως στα σκουλαρίκια ΑΕΜ 15687. Τα σκουλαρίκια από τον τάφο T104 πρέπει και αυτά να χρονολογηθούν στον 6ο ή 7ο αι. Σε άλλο κεραμοσκεπή τάφο (T74), που ανασκάφηκε εντός των πεσμένων αρχιτεκτονικών μελών του προσκηνίου βρέθηκαν πολύχρωμες υάλινες χάντρες από περιδέραιο.¹¹⁷ Οι πολύχρωμες υάλινες χάντρες δεν έχουν ακόμη μελετηθεί συστηματικά¹¹⁸ αλλά γενικά θεωρούνται στη σχετική βιβλιογραφία ότι εμφανίζονται στα πρωτοβυζαντινά νεκροταφεία από τα μέσα του 7ου αι.¹¹⁹

Τέλος εύρημα άμεσα σχετιζόμενο με τις ταφές είναι οι επιτύμβιες επιγραφές, τα σήματα δηλαδή που συνόδευαν τις κατασκευές. Κανένας τάφος από το νεκροταφείο του θεάτρου δεν συνοδευόταν από ταφική επιγραφή, ή καλύτερα δεν διασώθηκαν επιγραφές σε άμεση σχέση με τάφους. Στις επιχώσεις όμως επάνω και ανάμεσα στις ταφές βρέθηκαν αρκετά θραύσματα από επιτύμβιες επιγραφές χαραγμένες συνήθως σε μαρμάρινες πλάκες σε δεύτερη χρήση (ΑΕΜ 8709, 9619α-β, 9622, 9702, 10971 και ανατολικά του θεάτρου ΑΕΜ 9623).

Δεν είναι βέβαιο ότι οι επιγραφές αυτές προέρχονται από τα ταφικά κτίσματα του θεάτρου, ή τουλάχιστον όλες τους, και οφείλουμε να είμαστε προσεκτικοί σε μια τέτοια απόδοση. Κάποια από τα ταφικά μνημεία που ανασκάφηκαν, όπως η συστάδα Β που είδαμε, διέσωζαν την άνω επιφάνεια πρόσβασης σε καλή κατάσταση, αλλά δεν βρέθηκαν καθόλου επιγραφές. Η περίπτωση όπου βρέθηκε επιγραφή σε άμεση σχέση με τάφο, είναι ίσως και ενδεικτική της απαραίτητης επιφύλαξης. Εντός του τάφου T159 της συστάδας Γ βρέθηκε τμήμα μόνο επιτύμβιας χριστιανικής επιγραφής (ΑΕΜ 16150, πιθανή χρονολόγηση 5ος αι.) χτισμένη στα τοιχώματα του κιβωτιόσχημου τάφου σε δεύτερη χρήση.¹²⁰ Άλλωστε για τις λίγες χριστιανικές επιτύμβιες επιγραφές από τη Μεσσήνη που έχουν μέχρι σήμερα μελετηθεί και σχετίζονται και με αυτές από το θέατρο έχει προταθεί μια χρονολόγηση κυρίως στον 5ο και λιγότερο στον 6ο αι.¹²¹

¹¹⁶ Isabella Baldini-Lippolis, *Loreficeria nell'impero di Costantinopoli tra IV e VII secolo*, Μπάρι 1999, 92-93.

¹¹⁷ Θέμελης, *ΠΑΕ* 2000, 82.

¹¹⁸ Θέμελης, *ΠΑΕ* 2000, 82· τη μελέτη των υάλινων χαντρών έχει αναλάβει ο συνάδελφος και ειδικός στα γυάλινα ευρήματα Παύλος Τριανταφυλλίδης.

¹¹⁹ Tivadar Vida και Thomas Völling, *Das slawische Brandgräberfeld von Olympia*, Ράντεν 2000, 86-91, πίν. 30.

¹²⁰ Η επιγραφή † [Ενθάδ]ε κίτε / [Εντύ]χης ζή- / [σας] τὰ π- / [άντα ξ]τη : Θέμελης, *ΠΑΕ* 2008, 34-35.

¹²¹ Βούλα Μπαρδάνη, Παλαιοχριστιανικές επιγραφές Μεσσήνης, στο: Θέμελης, Πέτρος και Κοντή, Βούλα (επιμ.), *Πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη και Ολυμπία: Αστικός και αγροτικός χώρος στη Δυτική Πελοπόννησο*, Αθήνα 2002, 82-98.

Τον προβληματισμό μας γύρω από τα επιτύμβια αυτά, τα οποία θα χρειαστούν μια αποκλειστική μελέτη, υπογραμμίζει πρόσφατο εύρημα ακέραιας μαρμάρινης πλάκας από χριστιανικό τάφο που βρέθηκε στις επιχώσεις του Ισείου πενήντα μέτρα νότια από το νεκροταφείο του θεάτρου (εικ. 207β). Πρόκειται για την επιτύμβια πλάκα του χριστιανού Αγάθωνα (ΑΕΜ 18085) όπου σε οκτάστιχη επιγραφή δηλώνεται η αγάπη του προς τα εγκόσμια που εγκατάλειψε ακολουθώντας τον αρχαϊζοντα τύπο: *πάντων φίλος, πασιφίλητος, φιλογύναικος και φιλότεκνος*.¹²² Ο τύπος της έκφρασης αυτής μας είναι γνωστός από τη Μεσσήνη και παραπέμπει σε επιτύμβια που φτάνουν μέχρι και τον 4ο αι. μ.Χ. Η πιθανότητα να ανήκουν τέτοιες επιγραφές σε ένα νεκροταφείο που τα υπόλοιπα ευρήματα χρονολογούνται στο β΄ μισό του 6ου και στον 7ο αι. είναι κάτι που δύσκολα μπορεί ακόμη να απαντηθεί.

Συμπεράσματα-Χρονολόγηση

Το μικρό νεκροταφείο του θεάτρου παρουσιάζει επαρκής εσωτερικές διαφοροποιήσεις αλλά και πλούσια στοιχεία για να μας δίνει μια ενδιαφέρουσα και ανάγλυφη εικόνα της οργάνωσης ενός τέτοιου πρωτοβυζαντινού χώρου.

Απαρτίζεται από τρεις ενότητες: τις συστάδες με τους περιβόλους στη σκηνοθήκη, τους κιβωτιόσχημους στη δυτική πάροδο, και τους κεραμοσκεπής που εισέρχονται ανάμεσα στις άλλες δύο ομάδες και πάνω από τη σκηνή.

Την ιδιαιτερότητα των τεσσάρων συστάδων εντός του νεκροταφείου έχει τονίσει εξαρχής και ο ανασκαφέας.¹²³ Πρόκειται για κατασκευές με ιδιαίτερη επιμέλεια και περιέχουν σχεδόν όλες ταφικά κτερίσματα. Με την οικοδόμηση περιβόλων και επιφανειών πρόσβασης στους τάφους ορίζουν συνολικά τον περιβάλλοντα χώρο δημιουργώντας στη θέση της αρχαίας σκηνοθήκης ένα πυκνό δίκτυο μνημείων αφιερωμένο στην ταφική χρήση. Ίσως με τη χρήση αυτή θα πρέπει να συσχετιστεί και χτιστή δεξαμενή νερού που ανασκάφηκε αμέσως ανατολικά της τελευταίας συστάδας και έξω από τη σκηνοθήκη (εικ. 180).

Η ιδιαιτερότητα των ταφικών συστάδων σχετίζεται και με τους νεκρούς που αυτές περιείχαν. Επρόκειτο για μεγάλα, καλοχτισμένα και επομένως με μεγάλο κόστος μνημεία, που όμως περιέχουν μοναδικές ταφές ενός και μόνο νεκρού.¹²⁴ Γνωρίζουμε καλά από τη σχετική βιβλιογραφία ότι ανάλογοι τάφοι ήταν συχνά ιδιοκτησία οικογενειακή ή συλλογική μιας ομάδας και έτσι χρησιμοποιούνταν κατ' επανάληψη για πολλές ταφές και συνήθως περιέχουν τα λείψανα περισσότερων του ενός.¹²⁵ Ακόμη πιο μυστηριώδες είναι το γεγονός ότι στο μεγάλο πολυτάφιο Β με τις επτά θήκες, μόνο τέσσερις ήταν πληρωμένες με το σώμα νεκρού, ενώ οι υπόλοιπες τρεις παρέμεναν κενές μολονότι καλά κλεισμένες και σφραγι-

¹²² Θέμελης, ΠΑΕ 2013, υπό δημοσίευση.

¹²³ Θέμελης, ΠΑΕ 2008, 34-35

¹²⁴ Σχόλιο για την οικονομική διάσταση των ταφών της Μεσσήνης, στο κεφ. 7.V.β.

¹²⁵ Στην Αθήνα: Τζαβέλλα, *Κεραμική από αθηναϊκούς τάφους του τέλους της Αρχαιότητας*, 650-658· στη Αλυκή της Θάσου: J.L. Buchet and J.-P. Sodini, *Les tombes*, στο: J.-P. Sodini, K. Kolokotsas (επιμ.), *Aliki II. La Basilique Double*, Αθήνα 1984, 213-243· στην Ελεύθερα: Αναστασία Γιαγκάκη, *Οι τάφοι*, στο: Πέτρος Θέμελης, *Πρωτοβυζαντινή Ελεύθερα, τομέας I*, Αθήνα 2004, 115-183.

σμένες όπως και ολόκληρο το συγκρότημα. Δύο μοιάζουν τα πιθανά ενδεχόμενα: είτε οι κατασκευαστές του τάφου πούλησαν τον κάθε ένα ξεχωριστά και για κάποιο λόγο τρεις από τις θήκες δεν πουλήθηκαν ποτέ, είτε ολόκληρο το ταφικό συγκρότημα είχε κατασκευαστεί κατά παραγγελία για τη χρήση κάποιας οικογένειας ή ομάδας και οι τρεις κενές θήκες δεν χρησιμοποιήθηκαν ποτέ. Και στις δύο περιπτώσεις αυτό που υπονοείται εμμέσως είναι ένα γεγονός – δραματικό; – που δεν επέτρεψε την πλήρη αξιοποίηση της επένδυσης.

Η ομοιομορφία των ταφικών συστάδων δεν σταματάει όμως μόνο στην κατασκευή, αλλά όπως είδαμε συνεχίζει και στα ευρήματα. Από τη μία έχουμε την παρουσία σε όλους σχεδόν μια μικρής πήλινης πρόχους, και από την άλλη δεν βρέθηκε κανένα άλλο εύρημα προσωπικής χρήσης ή δηλωτικό του φύλου και της ιδιότητας του νεκρού, όπως τα κοσμήματα που βρέθηκαν σε τάφους εκτός των συστάδων. Η ομοιομορφία μπορεί να συνδέεται με οικογενειακές ή ευρύτερες παραδόσεις, στην περίπτωση που οι τάφοι αυτοί είναι οικογενειακοί, όπως γνωρίζουμε από παραδείγματα τάφων με πολλαπλές θήκες από το Άργος.¹²⁶ Μπορεί όμως και να είναι δηλωτική απουσίας γυναικών, και άρα να συνεπάγεται μια συγκεκριμένη ομάδα, όπως η ομάδα τάφων για την κοινότητα μοναχών μιας μονής και πάλι στο νεκροταφείο του Άργους.¹²⁷ Στο τελευταίο ενδεχόμενο θα μπορούσε να συνεισφέρει και το χάλκινο θυμιατό από τον κιβωτιόσχημο τάφο στο ανατολικό διαμέρισμα της σκηνής. Για κάποια από τα ερωτήματα αυτά τελούμε εν αναμονή της ανθρωπολογικής μελέτης του οστεολογικού υλικού που θα διευκρινίσει και το φύλο των νεκρών.

Η δεύτερη ενότητα είναι οι κιβωτιόσχημοι της δυτικής παρόδου, που είναι κατασκευασμένοι στην κατωφέρεια που είχε η πάροδος ως πρόσβαση προς τη σκηνή και την ορχήστρα του θεάτρου. Η ομάδα αυτή έχει ενιαία χαρακτηριστικά, τόσο στη σπάνη των ευρημάτων, όσο και στην κατασκευαστική τους επιλογή που δεν θυμίζει καθόλου τους επιμελημένους τάφους των συστάδων στα ανατολικά.

Τέλος οι κεραμοσκεπείς που παρά τον μικρό τους αριθμό, μόλις 4, δεν περιορίζονται από τη χωροθέτηση των προηγούμενων δύο ομάδων. Ενώ σε περιπτώσεις όπως ο κεραμοσκεπής τάφος εντός του ανατολικού διαμερίσματος του σκηνικού οικοδομήματος παρατηρούμε ότι ο κεραμοσκεπής βρίσκεται σε «διάλογο» με τον παρακείμενο κιβωτιόσχημο που περιείχε την πρόχου και το θυμιατό.

Οι κιβωτιόσχημοι της δυτικής παρόδου και οι διάσπαρτοι κεραμοσκεπείς μοιράζονται και δύο ενδιαφέροντα χαρακτηριστικά που τους καθιστούν διαφορετικούς από τις ταφές στις συστάδες: α) δεν περιείχαν πήλινες πρόχους και β) συναντάμε και στις δύο περιπτώσεις ταφές με προσωπικά κοσμήματα, ταφές που ίσως δείχνουν γυναίκες ενοίκους.

Το πρώτο βήμα για τη χρονολόγηση του νεκροταφείου είναι η κατανόηση της εξέλιξης και της αλληλουχίας. Στο νεκροταφείο του θεάτρου φαίνεται ότι πρώτα εισέρχονται οι

¹²⁶ Anastasia Oikonomou-Laniado, *Argos paléochrétienne: contribution à l'étude du Péloponnèse Byzantin*, Οξφόρδη 2003, σ. 53, αρ. 6 (τάφος Κυριάκου και της οικογένειας του), σ. 54, αρ. 10 (τάφος Κυριακής και των κληρονόμων της), σ. 54, αρ. 14 (τάφοι Κοσμά και Βρησηίδας και κληρονόμων.)

¹²⁷ Oikonomou-Laniado, *Argos paléochrétienne*, 56, αρ. 21.

μεγάλες συστάδες τάφων στην ανατολική πάροδο και τη σκηνοθήκη, με τις ιδιαίτερες υποδομές. Στη συνέχεια και μετά την έναρξη χρήσης της σκηνοθήκης ως νεκροταφείου φτιάχνονται οι τάφοι της δυτικής παρόδου. Τέλος και εφόσον είχαν δημιουργηθεί οι δύο αυτοί πόλοι εισέρχονται και κεραμοσκεπείς ταφές που μπαίνουν σε σημεία ανάμεσα στους ήδη υπάρχοντες κιβωτιόσχημους τάφους αλλά ακόμη και στα ερείπια της σκηνης. Η σχέση αυτή δεν είναι μια σχέση ευθύγραμμης αλληλουχίας, όπου η μια χρήση ολοκληρώνεται για να εκκινήσει η επόμενη. Περισσότερο μοιάζει με μια δυναμική διαδικασία, όπου η έναρξη της μιας χρήσης προϋποθέτει την έναρξη της προηγούμενης, με αποτέλεσμα μια οργανική και σχεδόν παράλληλη εξέλιξη που οφείλεται περισσότερο στις κοινωνικές πραγματικότητες της κοινότητας.

Η χρονολογική απόσταση άλλωστε δεν πρέπει να είναι μεγάλη όπως δείχνουν οι κατασκευές και τα ταφικά ευρήματα. Όλοι οι τάφοι είναι σκαμμένοι εντός παχιάς και σχετικά καθαρής αλουβιακής επίχωσης που φαίνεται ότι κάλυψε τμήματα του θεάτρου για ένα μακρό χρονικό διάστημα μετά την εγκατάλειψη του τον 4ο αι. και ενώ η σκηνή είχε ήδη καταρρεύσει.¹²⁸ Παράλληλα οι ταφές αυτές υπόκεινται μερικώς του στρώματος της εκτεταμένης βιοτεχνικής δραστηριότητας εκλατόμευσης από το ερείπιο του θεάτρου. Αυτό δεν σημαίνει ότι δεν υπήρχε λιθολόγηση του Θεάτρου καθ' όλο το διάστημα μετά την παύση της χρήσης του για θεάματα, και πιθανότατα και κατά τη διάρκεια της χρήσης του νεκροταφείου.

Τα ευρήματα από τις συστάδες των κιβωτιόσχημων δείχνουν μια χρονολόγηση στο β' μισό του 6ου και το α' μισό του 7ου αι. Οι συστάδες αυτές με τους περιβόλους είναι τα πρώτα ταφικά κτίσματα του νεκροταφείου στη σχετική αλληλουχία μας, οπότε και η χρονολόγηση τους χρονολογεί την έναρξη της χρήσης του θεάτρου ως νεκροταφείο.

Για τη χρονολόγηση της κεραμικής από τις συστάδες αξίζει να επιμείνουμε λίγο περισσότερο βάζοντας στη συζήτηση το μόνο σύνολο της περιόδου από την Πελοπόννησο που είναι ακριβώς χρονολογημένο, και πρόκειται για την κεραμική που έφεραν μαζί τους οι αποκλεισμένοι του σπηλαιοβάραθρου της Ανδρίτσας στην Αργολίδα.¹²⁹ Η κεραμική από την Ανδρίτσα χρονολογημένη από τα υστερότερα νομίσματα (Τιβέριος Β', 578-582) ακολουθεί τύπους και σχήματα που αποδίδονται γενικά στον 7ο αι.¹³⁰ Έτσι και στην περίπτωση των μεσσηνιακών ταφικών πρόχων θα επιμείνω περισσότερο στην πρωιμότερη χρονολόγηση του β' μισού του 6ου αι.

Τα κοσμήματα από τον κιβωτιόσχημο της δυτικής παρόδου και από τον κεραμοσκεπή

¹²⁸ Την ίδια εικόνα οικοδόμησης μετά από μακρά περίοδο φυσικών προσχώσεων έχει και η βασιλική του θεάτρου, όπως θα δούμε, που είναι χτισμένη στα μέσα του 6ου αι. ενάμιση τουλάχιστον μέτρο επάνω από τα εγκαταλεημένα ρωμαϊκά κτήρια του 4ου αι. Δες Κ5.Ν.β.

¹²⁹ *Σπήλαιο Ανδρίτσας – Μοιραίο Καταφύγιο, Κατάλογος έκθεσης 26 Σεπτεμβρίου – 15 Νοεμβρίου 2005*, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, Αθήνα 2005.

¹³⁰ Λίνα Κορμαζοπούλου και Δημήτρης Χατζηλαζάρου, Τα αγγεία του σπηλαιοβάραθρου Ανδρίτσας Αργολίδας: Προκαταρκτική παρουσίαση ενός κλειστού συνόλου του τέλους της Ύστερης Αρχαιότητας και κάποιες απόπειρες ερμηνείας, στο: Δήμητρα Παπανικόλα-Μπακιρτζή και Ντίνα Κουσουλάκου (επιμ.), *Κεραμική της Ύστερης Αρχαιότητας από τον Ελλαδικό χώρο (3ος-7ος αι. μ.Χ.): Επιστημονική Συνάντηση Θεσσαλονίκη, 12-16 Νοεμβρίου 2006*, Θεσσαλονίκη 2010, 171-184.

T104 στην ανατολική πάροδο δίνουν περισσότερο την εικόνα του γυρίσματος του αιώνα και μια χρονολόγηση γύρω στο 600 παράλληλα και λίγο μετά από τις πρόχους των συστάδων. Με μεγαλύτερη ίσως ασφάλεια μπορούμε να πούμε ότι οι χάντρες από τον κεραμοσκεπή στα ερείπια της σκηνής είναι πιθανώς τα υστερότερα χρονολογούμενα ευρήματα, αν και αυτά ακόμη μέσα στον 7ο αι. Η χρονολογική αυτή αλληλουχία είναι εξαιρετικά κοντινή και εύκολα θα μπορούσε να ανατραπεί, αλλά στο σημείο αυτό αποτελεί μια πρόταση που ικανοποιεί τα δεδομένα και την αρχαιολογική εικόνα.

Ανακεφαλαιώνοντας, το μικρό πρωτοβυζαντινό νεκροταφείο του θεάτρου είχε σύντομη διάρκεια χρήσης. Οι πρώτες ταφές εισέρχονται με τη μορφή εντυπωσιακών συστάδων γύρω στο 550 μ.Χ. και η χρήση του συνεχίζει με την προσθήκη νέων συστάδων, αλλά και την επέκταση του προς τα δυτικά για ένα περίπου αιώνα. Οι τελευταίες ταφές που ανοίγονται, είναι κεραμοσκεπής και δεν πρέπει να ξεπερνούν πολύ το 650 μ.Χ. Αν μπορούμε έστω και ελάχιστα να προσεγγίσουμε τις συνθήκες έναρξης χρήσης του χώρου του θεάτρου ως νεκροταφείου, δεν έχουμε καθόλου στοιχεία για το ποιοι μπορεί να ήταν οι λόγοι που οδήγησαν στην εγκατάλειψη του.¹³¹

B. Το θέατρο ως λατομείο

Δεν γνωρίζουμε ακριβώς τη χρονική στιγμή που σταμάτησε η χρήση του θεάτρου της Μεσσήνης για παραστάσεις και θεάματα. Στις αρχές του 3ου αι. περιμετρικά της ορχήστρας διανοίχτηκαν οπές στους λίθους που την όριζαν προκειμένου να στερεώνονται ξύλινοι πάσσαλοι για κιγκλίδωμα που θα προστάτευε τους θεατές κατά τη διάρκεια αιματηρών αγώνων.¹³² Αυτή η παρέμβαση θεωρείται από τους μελετητές του θεάτρου και η τελευταία. Στα χρόνια του Διοκλητιανού (284-305 μ.Χ.) χρονολογείται βάση νομισμάτων και η πρώτη βεβαιωμένη λιθολόγηση του ανατολικού αναλήμματος του θεάτρου για υλικό που χρησιμοποιήθηκε σε προσθήκη της γειτονικής κρήνης Αρσινόης.¹³³

Κατά τον 3ο και 4ο αι. ο βασικός χώρος θεαμάτων και αιματηρών αγώνων για την πόλη της Μεσσήνης φαίνεται ότι ήταν το Στάδιο στα νοτιότερα.¹³⁴ Για τις δραστηριότητες που λάμβαναν χώρα στο θέατρο κατά τον 4ο αι. δεν έχουμε καθόλου στοιχεία, ή αν αυτό έστεκε ήδη ερημωμένο. Η παρουσία και ανακαίνιση της πολυτελούς οικίας στην οδό δυτικά του θεάτρου κατά τον 4ο αι. θα μπορούσε να συνηγορήσει ότι η γειτονιά διατηρούσε σημαντική δραστηριότητα, και ότι το θέατρο είχε κάποιο ρόλο στη ζωή της πόλης. Ενδιαφέρον παράλληλο συναντούμε στη σπάρτη όπου το κτήριο του θεάτρου είχε ερημώσει στις αρχές του 4ου αι. και αρχιτεκτονικά του μέλη είχαν ήδη χρησιμοποιηθεί ως υλικό για ένα παρα-

¹³¹ Ένα γενικότερο σχόλιο και κάποιες υποθέσεις προσφέρονται στο καταληκτικό κεφάλαιο: Κ7. V. α.

¹³² Θέμελης, *Θέατρα Μεσσήνης*, 35-36.

¹³³ Θέμελης, *ΠΑΕ* 1995, 57.

¹³⁴ Θέμελης, *ΠΑΕ* 1998, 108-112.

κείμενο νυμφαίο, όταν ο ανθύπατος Αχαΐας Αμπέλιος στα 359/360 μ.Χ. ξεκίνησε εργασίες ανακαίνισης και επιδιόρθωσης του κτηρίου.¹³⁵ Ενώ στο θέατρο της Κορίνθου που η χρήση του συνεχίζει αδιατάραχτα νέα γλυπτά για το προσκήνιο ανατίθενται μέχρι και το α΄ μισό του 4ου αι. μ.Χ.¹³⁶

Εξίσου πιθανή, και ίσως πιθανότερη, θα μπορούσε να είναι και η αντίστροφη ανάγνωση. Αν επιμεινουμε στην αρχαιολογική σιγή αναφορικά με τη χρήση του θεάτρου της Μεσσήνης κατά τον 4ο αι., αλλά και στην πιθανή αναγνώριση αμέσως δυτικά του θεάτρου μιας πρώιμης κατ' οίκον χριστιανικής εκκλησίας, ίσως το θέατρο της Μεσσήνης ήδη από τις αρχές του 4ου να τελεί εν αχρηστία ή έστω εξαιρετικά περιορισμένη χρήση. Το γεγονός αυτό θα μπορούσε να μεταφραστεί και ως ένδειξη πως η νέα θρησκεία είχε αποκτήσει γερές ρίζες στη γειτονιά αυτή, καθώς με δυσκολία θα μπορούσαμε να φανταστούμε την εικόνα του χριστιανικού ευκτήριου οίκου της πόλης στον δρόμο απέναντι από το ενεργό θέατρο.¹³⁷

Με μεγαλύτερη ασφάλεια μπορούμε να υποθέσουμε ότι από το τέλος του 4ου αι. και ύστερα από τις ζημιές που ο μεγάλος σεισμός του 365 μ.Χ. προξένησε σε πολλά κτήρια της πόλης της Μεσσήνης το θέατρο βρισκόταν και αυτό σε ερειπωμένη μορφή. Το αποτέλεσμα ήταν οι εργασίες απόσπασης οικοδομικού υλικού από το θέατρο που είχαν ξεκινήσει ήδη από το 300 μ.Χ. να ενταθούν και οι λίθοι του οικοδομήματος της σκηνής, του κοίλου και των αναλημμάτων αναλήμματα να αποτελέσουν το αντικείμενο συστηματικής λατόμευσης για τους επερχόμενους αιώνες. Η άφθονη πρώτη ύλη και η ποικιλία που προσέφερε το εν αχρηστία πλέον θέατρο προσέλκυσε τους κατοίκους της Μεσσήνης να προσποριστούν τα αναγκαία οικοδομικά υλικά ιδίως σε περιόδους έντασης της οικοδομικής δραστηριότητας (εικ. 208-210).

Τα διαφορετικά αρχιτεκτονικά στοιχεία του αρχαίου και ρωμαϊκού θεάτρου προσέφεραν υλικό για ειδικές χρήσεις. Μπορούμε να διακρίνουμε τουλάχιστον τέσσερις διαφορετικές κατηγορίες υλικών και αντίστοιχων χειρισμών κατά τη διαδικασία αφαίρεσης και επεξεργασίας του υλικού. Οι κατηγορίες αυτές καθορίζονται από διάφορους παράγοντες, οι πιο σημαντικοί των οποίων είναι: η φυσική υπόσταση του λίθου, το σχήμα τους και η σκοπούμενη δευτερογενής χρήση τους. Οι διαφορές υπαγορεύουν και ριζικά διαφορετικές αντιμετώπισεις στον χειρισμό της πρώτης ύλης και των διαδικασιών επεξεργασίας που εφαρμόζονται.

Στην πρώτη κατηγορία ανήκουν τα ασβεστολιθικά σύνθετα εδώλια του κοίλου, και οι αναβαθμοί των κλιμάκων της ρωμαϊκής φάσης του θεάτρου.¹³⁸ Τα στοιχεία αυτά ήταν κατασκευασμένα από ντόπιο σκληρό ασβεστόλιθο εξαιρετικά συνηθισμένο στα κτήρια της αρχαίας και ρωμαϊκής Μεσσήνης. Το αρχικό κόψιμο τους (κυβικά και παραλληλόγραμμα) και οι διαστάσεις τους τα καθιστούσαν ιδανικά για χρήση ως οικοδομικό υλικό, ιδίως για

¹³⁵ Di Napoli, *Teatri della Grecia Romana*, 90.

¹³⁶ M.C. Sturgeon, *Corinth IX.3. Sculpture. The assemblage from the theater*, Πρίνστον 2004, 143-144, πίν. 48d-f.

¹³⁷ Αναλυτική παρουσίαση πρωτοβυζαντινών, κυρίως εκκλησιαστικών, πηγών κατά του θεάτρου και των δημόσιων θεαμάτων στο: Alexander Puk, *Das Römische Spielwesen in der Spätantike*, Βερολίνο 2014, 21-52.

¹³⁸ Θέμελης, *Θέατρα Μεσσήνης*, 23-24.

ισχυρούς τοίχους. Κατά την ανασκαφή του θεάτρου γρήγορα έγινε σαφές ότι σε ποσοστό περισσότερο από 80% οι λίθοι του κοίλου είχαν αφαιρεθεί και είχαν ξαναχρησιμοποιηθεί αλλού στην πόλη της Μεσσήνης (εικ. 209). Στο κέντρο του θεάτρου μάλιστα, στη θέση της ορχήστρας, βρέθηκαν κατά χώρα ασβεστολιθικά εδώλια συσσωρευμένα και έτοιμα για κοπή και μεταφορά τους προς επανάχρηση (εικ. 210). Σε αεροφωτογραφία κατά τη διάρκεια της ανασκαφικής περιόδου του 2002 μπορούμε να παρατηρήσουμε το εύρος της δραστηριότητας, με τη χαρακτηριστική εικόνα του συνόλου σχεδόν των εναπομεινάντων εδωλίων μετακινημένα από την αρχική τους θέση και στοιβαγμένα προς επεξεργασία (εικ. 176).

Μια δεύτερη κατηγορία είναι οι ογκώδεις ψαμμιτικοί λίθοι του ανατολικού αναλήμματος του θεάτρου (εικ. 219). Τα στοιχεία αυτά γενικά αντιστοιχούν σε αρχαιότερες ελληνιστικές φάσεις του θεάτρου.¹³⁹ Η σύνθεση των ψαμμιτικών αυτών στοιχείων δεν είναι ιδιαίτερα κατάλληλη για χρήση σε εξωτερικές επιφάνειες, καθώς φθείρονται εύκολα από τα στοιχεία της φύσης και απορροφούν υγρασία. Έτσι περιορισμένη ήταν και η απόσπαση τους ως οικοδομικό υλικό κατά τη λειτουργία του λατομείου, και σαφώς λιγότερο από τα ασβεστολιθικά μέλη που προτιμούνταν. Από το υλικό αυτό είναι και η αρχαιότερη αφαίρεση λίθων για χρήση στην παρακείμενη κρήνη Αρσινόη, που αναφέραμε και πιο πάνω.¹⁴⁰ Είναι χαρακτηριστικό ότι στις παρακείμενες πρωτοβυζαντινές και μεσοβυζαντινές κατασκευές, που είναι εξ ολοκλήρου κατασκευασμένες από οικοδομικό υλικό σε β' χρήση, οι ψαμμιτικοί λίθοι του θεάτρου σπάνια απαντώνται.

Το υλικό της σκηνής και του προσκηνίου του θεάτρου υπαγόρευσε διαφορετική χρήση. Πέρα από τον στατικό πυρήνα και τη θεμελίωση που αποτελούνταν από ασβεστολιθικά μέλη στα υψηλότερα και ψαμμιτικά στο θεμέλιο, η ρωμαϊκή σκηνή του θεάτρου της Μεσσήνης ήταν διακοσμημένη με μαρμάρινα κυρίως στοιχεία. Αυτά συμπεριλάμβαναν αγάλματα και βάθρα, αρχιτεκτονικά μέλη (κίονες, βάσεις, κιονόκρανα, επιστύλια κ.ά.) αλλά και μαρμάρινες επενδύσεις και ορθομαρμαρώσεις (εικ. 218 και 211).¹⁴¹

Η φύση του υλικού, η ποιότητα και η μορφή τους έκανε τους λίθους από τη ρωμαϊκή σκηνή κατάλληλους για πιο ειδικές χρήσεις και επεξεργασία από εξειδικευμένους τεχνίτες. Παρατηρώντας το σωζόμενο υλικό από το σκηνικό οικοδόμημα που εντοπίστηκε είτε κατά την ανασκαφή του θεάτρου, είτε εντοιχισμένο και ξαναχρησιμοποιημένο σε κτήρια της Μεσσήνης μπορούμε να διακρίνουμε τις εξής πρακτικές επεξεργασίες:

1) Μαρμάρινα και ασβεστολιθικά μέλη κόβονταν σε μικρότερα κομμάτια για να χρησιμοποιηθούν ως οικοδομικό υλικό σύμφωνα με τις ανάγκες των νέων κτηρίων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι μαρμάρινος κίονας του προσκηνίου που βρέθηκε σωριασμένος μπροστά από το σκηνικό οικοδόμημα και πάνω από την επίχωση που είχε καλύψει την ορχήστρα (εικ. 211). Ο κίονας φέρει καθ' ύψος και σε ευθεία βαθιά χτυπήματα από εργαλείο

¹³⁹ Θέμελης, *Θέατρα Μεσσήνης*, 20-21.

¹⁴⁰ Θέμελης, *ΠΑΕ* 1995, 57· Reinholdt, *Brunnenhaus Arsinoë*, 134.

¹⁴¹ Αναλυτικά για τη διακόσμηση του θεάτρου και τα γλυπτά: Θέμελης, *Θέατρα Μεσσήνης*, 27-35.

σε μια προσπάθεια να κοπεί σε δύο τμήματα (εικ. 212). Η διαδικασία πιθανότατα διακόπηκε όταν έσπασε τμήμα του άνω μέρους του κίονα αχρηστεύοντας το υλικό.

2) Άλλα αρχιτεκτονικά μέλη και υλικά κρίθηκαν κατάλληλα για χρήση με τη μορφή που είχαν ήδη, αξιοποιώντας έτσι την επενδυμένη αρχική εργασία. Αυτά αποσπάστηκαν από τη σκηνή και χρησιμοποιήθηκαν από τους κατοίκους της πρωτοβυζαντινής Μεσσήνης ακέραια όπως λ.χ. αριθμός από αρχιτεκτονικά μέλη και βάθρα που ενσωματώθηκαν κατά την οικοδόμηση της παρακείμενης βασιλικής του θεάτρου (εικ. 214). Η πρακτική αυτή συνεχίστηκε και κατά τη Μέση Βυζαντινή περίοδο, όπως βλέπουμε σε δύο εκκλησίες που απέχουν μερικές δεκάδες μέτρα από το θέατρο: την Κλήσα-Κούκιε και τον Άγιο Νικόλαο (εικ. 215-217).

3) Σε άλλες περιπτώσεις η ποιότητα του μαρμάρου καθιστούσε τα μέλη του θεάτρου κατάλληλα για να χρησιμοποιηθούν για τη λάξευση αρχιτεκτονικών γλυπτών. Γνωρίζουμε με βεβαιότητα ότι τα κιονόκρανα των κλιτών της βασιλικής του θεάτρου σκαλίστηκαν επί τόπου από μαρμάρινα επιστύλια που προέρχονταν από τη σκηνή του θεάτρου (εικ. 213).¹⁴²

4) Η τέταρτη χρήση του υλικού που μπορούμε να διακρίνουμε είναι η καύση. Μαλακοί ασβεστόλιθοι και καλής ποιότητας λευκά μάρμαρα ξεδιαλέγονταν και σπάζονταν σε μικρά κομμάτια, προκειμένου να τροφοδοτήσουν ασβεστοκάμινα για την παραγωγή ασβέστη. Το καταλληλότερο υλικό για καύση σε ασβεστοκάμινο είναι κυρίως ο υψηλής ποιότητας μαλακός ασβεστόλιθος, σε περιπτώσεις όμως που αυτός σπανίζει όπως στη Μεσσήνη, αντικαθίσταντο συχνά από μάρμαρο. Ένα τέτοιο ασβεστοκάμινο για την καύση λίθων του θεάτρου ανασκάφηκε σε επαφή με τον ανατολικό αναλημματικό τοίχο του θεάτρου (εικ. 219), το οποίο θα εξετάσουμε αναλυτικά στην επόμενη ενότητα.

Φαίνεται ότι η μεταφορά του αρχιτεκτονικού υλικού του θεάτρου για χρήση από τους κατοίκους του οικισμού γινόταν συστηματικά, οργανωμένα και με κάποια τάξη, όπως δείχνει συνολικά η αρχαιολογική εικόνα του θεάτρου με κορυφαία αυτή των λίθινων εδωλίων τοποθετημένων ακτινωτά και κατά διπλές σειρές, πιθανώς για να διευκολύνεται η φόρτωση τους (εικ. 210 και 209).¹⁴³ Είναι άλλωστε πολύ διαδεδομένη κατά την ύστερη αρχαιότητα η χρήση αρχαίων κτηρίων ως «λατομείων» για τον προσπορισμό οικοδομικού υλικού, τα παραδείγματα είναι πολλά, και αφορούν τόσο δημόσια κτήρια όσο και αρχαίους ναούς.¹⁴⁴ Και στον ελλαδικό χώρο η πρακτική αυτή υπήρξε όπως είναι λογικό εξαιρετικά διαδεδομένη

¹⁴² Δες στη συνέχεια: κεφ. 5.Υ.β.

¹⁴³ Θέμελης, ΠΑΕ 1999, 76· για την οργάνωση των πρωτοβυζαντινών λατομείων δες: Yuri Marano, *Le cave di marmo nella tarda antichità: aspetti organizzativi e produttivi*, στο: Jacopo Bonetto, Stefano Camporeale, και Antonio Pizzo (επιμ.), *Arqueología de la construcción IV: Las canteras en el mundo antiguo: sistemas de producción y procesos productivos*, Μερίδα 2014, 413-427.

¹⁴⁴ Ενδεικτικά για τη Μικρά Ασία: Peter Talloen και Lies Vercauteren, *The Fate of temples in Late Antique Anatolia*, στο: Luke Lavan και Michael Mulryan (επιμ.), *The Archaeology of Late Antique 'paganism'*, Λάιντεν - Βοστώνη 2011, 355-357. Η ανακύκλωση υλικού δεν αφορούσε μόνο αρχαίο υλικό που χρησιμοποιείται ξανά κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο, αλλά ενίοτε και υλικό από τα προηγούμενα χριστιανικά μνημεία. Ένα παράδειγμα καλά τεκμηριωμένο είναι οι Φίλιπποι του 7ου αι. όπου ανακυκλώνεται το υλικό του 5ου και 6ου αι. μ.Χ.: Χαράλαμπος Μπακιρτζής, Η ημέρα μετά την καταστροφή στον Φιλίππους, στο: *Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο, Πρακτικά του Α' Διεθνούς Συμποσίου IBE/EIE 1988*, Αθήνα 1989, 695-710.

κατά τα πρωτοβυζαντινά χρόνια, λ.χ. στο μόλις ανακαινισμένο θέατρο της Σπάρτης πριν από μερικές δεκαετίες μπροστά στον κίνδυνο των Γόθων του Αλάρικου το 392 μ.Χ. αφαιρείται μαζικά οικοδομικό υλικό για την ανοικοδόμηση των τειχών της πόλης,¹⁴⁵ αλλά και στο ερημωμένο πια στις αρχές του 5ου αιώνα ρωμαϊκό θέατρο της Κορίνθου ξεκινά η απόσπαση λίθινων στοιχείων.¹⁴⁶ Η πρακτική αυτή δεν ήταν τυχαία και συχνά διεπóταν ακόμη και με νομικούς κανόνες γενικότερους ή ρυθμίσεις εντός της κάθε πόλης.¹⁴⁷

Η ακριβής χρονολόγηση της λατομευτικής αυτής δραστηριότητας στο θέατρο είναι δύσκολη, καθώς αφορά μια διαρκή για μεγάλο χρονικό διάστημα δραστηριότητα μετά την ερήμωση του κτηρίου. Η ίδια η διαδικασία απόσπασης και επεξεργασίας λίθων σημαίνει τη διαρκή διαταραχή των αρχαιολογικών στρωμάτων και το ανακάτεμα των χρονολογικών στοιχείων. Στις επιχώσεις ανάμεσα στους μετακινημένους λίθους υπάρχουν ενδείξεις και υλικά από διαφορετικές εποχές που μπορούν να χρονολογηθούν από τον 5ο μέχρι και τον 13ο αι., οπότε και η περιοχή του κοίλου είναι μάλλον τόπος εναπόθεσης απορριμμάτων από τον οικισμό στα βορειότερα.¹⁴⁸

Ένας εξωτερικός ίσως τρόπος χρονολόγησης της δραστηριότητας είναι η προσεκτική παρατήρηση των γνωστών πρωτοβυζαντινών και μεσοβυζαντινών μνημείων της Μεσσηνίας για λίθινα στοιχεία από το θέατρο.

Η παρουσία υλικού από όλα τα τμήματα του θεάτρου και σε διάφορα στάδια επεξεργασίας στη χριστιανική βασιλική που χτίζεται στα μέσα του 6ου αι. δίπλα στο θέατρο είναι μια σαφής ένδειξη ότι το υπήρξε συστηματική λατόμευση αυτά τα χρόνια. Αλλά και το ίδιο το νεκροταφείο που αναπτύχθηκε σε χώρους του θεάτρου από τα μέσα του 6ου αι. είναι κατασκευασμένο με στοιχεία που έχουν ανασυρθεί από το προσκήνιο και το κοίλο του θεάτρου. Σε αυτά τα χρόνια πρέπει να χρονολογηθεί η αρχική ένταση της εκμετάλλευσης των λίθων του θεάτρου όταν και οι απαιτήσεις για υλικό αυξάνονται εξαιτίας της κατασκευής των παρακείμενων μνημείων, και πιθανότατα να συνεχίστηκε και κατά τον 7ο αι. ακολουθώντας τη μοίρα του γειτνιαζόντος οικισμού.

Δεν είναι δύσκολο να φανταστούμε τη συνύπαρξη του νεκροταφείου με τις εργασίες απόσπασης και επεξεργασίας του λίθου, που συνέβαιναν πιθανότατα πίσω από τις μάντρες των ταφικών περιβόλων. Μερικές δεκάδες μέτρα άλλωστε ανατολικότερα, στη θέση της αρχαίας Κρήνης της Αρσινόης είχε ήδη εγκατασταθεί από τα τέλη του 5ου ή τις αρχές του 6ου αι. μια άλλη παραγωγική εγκατάσταση, ένας νερόμυλος για σιτηρά.¹⁴⁹

¹⁴⁵ Di Napoli, *Teatri della Grecia Romana*, 90.

¹⁴⁶ Theodore Leslie Shear, Excavations in the Theatre District of Corinth in 1926, *AJA* 30 (1926), 454. Richard Stillwell, *Corinth II: The theatre*, Πρίνστον 1952, 140-141. Charles K. Williams II και Orestes H. Zervos, Corinth, 1986: South of Temple E and East of the Theater, *Hesperia* 56 (1987), 31. Kathleen Warner Slane και Guy D. R. Sanders, Corinth: Late Roman Horizons, *Hesperia* 74 (2005), 249-265.

¹⁴⁷ Yuri Marano, Spoliazione di edifici e reimpiego di materiali da costruzione in età Romana: le fonti giuridiche, στο: Elena Pettenò και Federica Rinaldi, *Memorie dal passato di Iulia Concordia: un percorso attraverso le forme del reimpiego dell' antico*, Ρουμπάνο 2011, 141-161.

¹⁴⁸ Θέμελης, *ΠΑΕ* 2002, 23.

¹⁴⁹ Δες Κ5. V.α.

Η περίοδος αυτή έντασης της λατομευτικής δραστηριότητας στο θέατρο πιθανότατα υποχωρεί από τα τέλη του 7ου αι. και μετά. Κάποιες από τις οικίες και τις κατασκευές που αναγνωρίζουμε ότι χτίζονται στο θέατρο την εποχή αυτή (7ος-8ος αι.) δείχνουν να βρίσκονται σε επίπεδο πάνω από τους μετακινημένους λίθους της ορχήστρας και του κοίλου (εικ. 175).¹⁵⁰ Η φύση άλλωστε της πλαγιάς της Μεσσήνης σημαίνει ότι η διακοπή εργασιών θα σήμαινε γοργή συσσώρευση επιχωματώσεων που θα έκαναν ιδιαίτερα δύσκολη την απόσπαση των εναπομεινάντων μελών. Ποτέ βέβαια δεν σταμάτησε η λιθολόγηση από τα ψηλότερα σημεία του θεάτρου που ήταν ορατά επιφανειακά μέχρι και την έναρξη των ανασκαφών τη δεκαετία του '90.

Μολονότι ξεπερνά τα χρονικά όρια της μελέτης οφείλουμε να σχολιάσουμε την άφθονη παρουσία οικοδομικού υλικού από το θέατρο στα παρακείμενα μεσοβυζαντινά μνημεία, με πιο χαρακτηριστική την περίπτωση της Κλήσα-Κούκιε του 11ου αι. (εικ. 215). Ένα ποσοστό του υλικού αυτού βρίσκεται πιθανότατα σε τρίτη ή και τέταρτη χρήση, προερχόμενο από το υλικό που λατομεύτηκε αρχικά κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο. Τα ερείπια των πρωτοβυζαντινών ναών και κτηρίων του 6ου και 7ου αι. μ.Χ. ήταν σίγουρα πιο προσπελάσιμα για τους μεσοβυζαντινούς απ' ό,τι τα ερείπια του 2ου αι. π.Χ. και του 2ου αι. μ.Χ. Αυτό δεν σημαίνει ότι δεν θα μπορούσε να υπήρξε εκ νέου τον 11ο αι. μια ένταση εργασιών για ανάσχυση μελών από το αρχαίο ερείπιο του θεάτρου που πάντοτε άλλωστε ήταν κατά κάποιον τρόπο ορατό.

Ανακεφαλαιώνοντας, το ελληνιστικό και ρωμαϊκό θέατρο της Μεσσήνης πιθανότατα από τον 4ο αι. μ.Χ. και με βεβαιότητα από τον 5ο αι. γίνεται αντικείμενο περιστασιακής λιθολόγησης για τις ανάγκες σε οικοδομικό υλικό των κατοίκων της Μεσσήνης. Η εργασία αυτή φαίνεται ότι εντατικοποιείται και οργανώνεται κατά τον 6ο και 7ο αι. παράλληλα με άλλες χρήσεις στην ευρύτερη περιοχή του θεάτρου (νεκροταφείο, χριστιανική βασιλική) και σε ένα βαθμό εξαιτίας των χρήσεων αυτών. Καθώς οι ανάγκες της πόλης αλλάζουν το θέατρο παύει να έχει τον χαρακτήρα οργανωμένης λατομευτικής δραστηριότητας από τα τέλη του 7ου αι. και δίνει τη θέση του σε οικιστική χρήση.

Γ. Το ασβεστοκάμινο και ο ασβεστόλακκος

Ημερολόγια: XVI/1.Θέατρο.1996, XVI/1.Θέατρο.2009

Βιβλιογραφία: Θέμελης, ΠΑΕ 1996, 156. ΠΑΕ 2009, 68-69.

Κατάσταση διατήρησης: Το ασβεστοκάμινο στο ανατολικό ανάλημμα του θεάτρου ανασκάφηκε κατά τα έτη 1996 και 2009. Μετά τον καθαρισμό του εσωτερικού του, συντηρήθηκε και σώζεται στη θέση εύρεσης.

¹⁵⁰ Αναλυτική συζήτηση για τις οικίες του 7ου και 8ου αι. στην περιοχή του θεάτρου στο K5.VI.a.

Στην ανατολική πλευρά του αρχαίου θεάτρου υπήρξε κατά τα ρωμαϊκά χρόνια εκτεταμένη μετατροπή με την κατεδάφιση του εξωτερικού αναλήμματος που κρατούσε την επίκωση του κοίλου και τη χρησιμοποίηση εγκάρσιων τοίχων με τη μορφή αντηρίδων (εικ. 219). Η παρέμβαση στο σημείο αυτό δεν έχει ακόμη επαρκώς κατανοηθεί ή χρονολογηθεί προκειμένου να ενταχθεί στο ιστορικό της αρχιτεκτονικής εξέλιξης του μνημείου.¹⁵¹ Το αποτέλεσμα πάντως ήταν να διαμορφωθούν σε επαφή με το ανατολικό ανάλημμα τέσσερις συνεχόμενοι τραπεζιόσχημοι χώροι, ανοιχτοί στη μια πλευρά τους προς την οδό που οδηγούσε ανατολικά στην αγορά που χρησιμοποιήθηκαν ποικιλοτρόπως κατά τη ρωμαϊκή και πρωτοβυζαντινή περίοδο.

Εντός του πρώτου από τα νότια τραπεζιόσχημου χώρου εντοπίστηκε για πρώτη φορά το 1996 κυκλική ανοιχτή κατασκευή που αρχικά ερμηνεύθηκε ως κεραμικός κλίβανος.¹⁵² Στη συνέχεια και κατά τη διάρκεια της ανασκαφής στο εσωτερικό της κατασκευής το 2009 διαπιστώθηκε η απουσία εσχάρας αλλά ούτε κρατευτού στο κέντρο ή στυλίσκων για τη στήριξη της, οπότε αποκλείστηκε η πιθανότητα κεραμικού κλίβανου. Αντίθετα τα κατάλοιπα επί της επιφάνειας των τοίχων της κατασκευής, καθώς και η γενικότερη μορφολογία οδήγησαν στην αναγνώριση της ως ασβεστοκάμινου (εικ. 220).¹⁵³

Το σχήμα της κατασκευής είναι εσωτερικά κυκλικό και εξωτερικά εγγεγραμμένο στον τραπεζιόσχημο χώρο που σχηματίζουν οι δύο αντηρίδες και το ανάλημμα (εικ. 223). Το καμί-νι είναι κατασκευασμένο με χρήση μικρών και μεσαίων αργών λίθων χτισμένων με πλούσιο ασβεστοκονίαμα και χρήση οπτόπλινθων σε ειδικά σημεία. Ο εσωτερικός κυκλικός χώρος έχει διάμετρο 2,10 μ. Ο κυκλικός τοίχος του καμινιού στα σημεία που διακρίνεται πλήρως έχει πάχος 0,80 μ. ενώ το κενό ανάμεσα στην κυκλική κατασκευή και τον τραπεζιόσχημο χώρο είναι γεμισμένο με χώμα. Το σωζόμενο ύψος της κατασκευής είναι 1,80 μ.

Κοντά στο σωζόμενο άνω άκρο του καμινιού διακρίνεται μια εσωτερική διαφοροποίηση του κυκλικού τοίχου. Διαμορφώνεται στην εσωτερική περίμετρο του τοίχου μια πατούρα πάχους περίπου 0,30 μ. που περιτρέχει την περιφέρεια σαν θρανίο (εικ. 223). Έξω από την πατούρα ο κυκλικός τοίχος πάχους γινόταν λεπτότερος με πάχος πλέον περίπου 0,50 μ. και συνέχιζε να υψώνεται. Πρόκειται για το σημείο όπου θα ξεκινούσε στο εσωτερικό το χτίσιμο των προς καύση λίθων.

Στο μέσο της ανοιχτής πλευράς του τραπεζιού και στα ανατολικά της περιφέρειας της κυκλικής κατασκευής υπάρχει διαμπερές άνοιγμα που ξεκινά από το δάπεδο και φτάνει σε ύψος 1 μ. κλείνοντας εκφορικά στο άνω μέρος (εικ. 221-222). Το άνοιγμα αυτό ενέχει τη θέση στομίου για την πλήρωση του καμινιού με καύσιμη ύλη. Κατά τη διάρκεια της ανασκαφής και της κένωσης του εσωτερικού χώρου του καμινιού άλλωστε, βρέθηκαν στα κατώτερα στρώματα έντονα ίχνη καύσης και κομμάτια ασβέστη.¹⁵⁴

¹⁵¹ Θέμελης, *Θέατρα Μεσσήνης*, 38-39.

¹⁵² Θέμελης, *ΠΑΕ* 1996, 156.

¹⁵³ Θέμελης, *ΠΑΕ* 2009, 68-69, πίν. 50-51.

¹⁵⁴ Ημερολόγιο ανασκαφής Μεσσήνης: XVI/1.A τοίχος, Καμί-νι.02 (1-2.09.2009)

Η ασβεστοκάμιμος του Θεάτρου της Μεσσήνης είναι κυκλικής χρήσης. Κυκλικά καμίνια ονομάζονται αυτά που ο κύκλος καύσης του υλικού, ασβεστόλιθου ή μαρμάρου, πρέπει να ολοκληρωθεί και το υλικό να απομακρυνθεί προκειμένου να ξεκινήσει ξανά η διαδικασία. Συγκεκριμένα εντός του χτιστού κυκλικού καμινιού κατασκευάζεται πρώτα θόλος από μεγαλύτερες πέτρες που πατά στο περιμετρικό θρανίο ενίοτε και με υποβοήθηση από δοκάρια. Πάνω στο θολάρι στη συνέχεια στοιβάζονται οι πέτρες (ασβεστόλιθοι και λευκά μάρμαρα) που πρόκειται να καούν προκειμένου να παραχθεί η άνυδρη άσβεστος. Στο κενό που δημιουργείται κάτω από τους προς καύση λίθους διαμορφώνεται ο φούρνος. Μέσω του ανοιχτού στομίου ο φούρνος τροφοδοτείται συνεχώς με καύσιμο καθώς η φωτιά πρέπει να καίει αδιάκοπα για ημέρες για να αρχίσουν να λιώνουν οι ασβεστόλιθοι. Ταυτόχρονα με τη συνεχή τροφοδοσία του καυσίμου ο φούρνος συστηματικά καθαρίζεται από στάχτες και αποκαΐδια προκειμένου να αποφευχθεί, όσο είναι δυνατόν, η ανάμιξη τους με τον παραγόμενο άνυδρο ασβέστη.¹⁵⁵

Η κατανόηση της διαδικασίας παραγωγής ασβέστη και η αποκατάσταση της λειτουργίας του μεσσηνιακού καμινιού γίνεται ευκολότερη με την καλλιτεχνική της αναπαράσταση. Ανάμεσα σε πολλές απόπειρες, ξεχωρίζουμε εδώ την αναπαράσταση λειτουργίας ρωμαϊκών ασβεστοκάμιμων από τον Ντιξ (Dix) όπου αποκαθίσταται όλη η λογική της λειτουργίας του καμινιού (εικ. 413).¹⁵⁶ Ενώ εγγύτερα της μεσσηνιακής κατασκευής και της εικόνας που πρέπει να φανταστούμε είναι η καλλιτεχνική αναπαράσταση του ασβεστοκάμιμου που λειτουργούσε τον 7ο αι. στη εξέδρα της Κρύπτης Μπάλμπι της Ρώμης καίγοντας αρχιτεκτονικά μέλη κυρίως από το παρακείμενο θέατρο (εικ. 412).¹⁵⁷

Η τεχνολογία των ασβεστοκάμιμων παρουσιάζει μικρή εξέλιξη από την αρχαιότητα μέχρι και τα προνεωτερικά χρόνια.¹⁵⁸ Αυτό που αλλάζει περισσότερο είναι η μορφή και η σχετική κανονικότητα που δίνεται στις κατασκευές αυτές σε εποχές μεγαλύτερης τυποποίησης. Το υπόδειγμα αυτής της τυποποίησης εντοπίζεται στα ρωμαϊκά χρόνια, όταν κωδικοποιούνται από τον Κάτωνα οι οδηγίες για την ορθή κατασκευή και λειτουργία ενός ασβεστοκάμινου.¹⁵⁹ Με βάση το παραπάνω κείμενο και πλήθος κατασκευών που έχουν βρεθεί σε όλο τον

¹⁵⁵ Για μια πλήρη περιγραφή όλων των φάσεων επεξεργασίας του ασβέστη στην αρχαιότητα δες: G.R.H. Wright, *Ancient Building Technology*, τ. 2, Materials, Λάιντεν 2005, 143-159.

¹⁵⁶ Brian Dix, The manufacture of lime and its uses in the Western Roman provinces, *Oxford Journal of Archaeology* 1 (1982), 335, εικ. 2.

¹⁵⁷ Καλλιτεχνικό εργαστήριο Inklink για χρήση στο Μουσείο της Κρύπτα Μπάλμπι στη Ρώμη, www.inklinc.it (πρόσβαση Οκτώβριος 2015). Daniele Manacorda, *Crypta Balbi. Archeologia e storia di un paesaggio urbano*, Μιλάνο 2001, 52.

¹⁵⁸ Επισκόπηση των ασβεστοκάμιμων της ελληνικής αρχαιότητας και ενδιαφέρουσες εθνοαρχαιολογικές αναφορές για την παραγωγή ασβέστη στην Ελλάδα μέχρι και τον 19ο αι. στο: Brigitte Demierre, Les Fours à Chaux en Grèce, *JRA* 15 (2002), 280-296.

¹⁵⁹ Το χωρίο του Κάτωνα (*De agricultura*, XLIV. De fornace calcaria) και οι πραγματικότητες των οδηγιών του αναλύονται από σειρά μελετητών· ίσως η επαρκέστερη με παράθεση του πρωτότυπου κειμένου και μετάφραση και το σύνολο της ως τώρα βιβλιογραφίας στο: Αλέξανδρος Γούναρης, *De Fornace Calcaria: Από τη Ζωή και τον Θάνατο ενός Ιερού της Ρωμαϊκής Περιόδου*, στο: Πάνος Βαλαβάνης (επιμ.), *Ταξιδεύοντας στην Κλασική Ελλάδα: τόμος προς τιμήν του καθηγητή Πέτρου Θέμελη*, Αθήνα 2011, 25-49.

αρχαίο ρωμαϊκό χώρο η τεχνολογία και οι τεχνικές των ασβεστοκάμινων είναι γνωστές και επαρκώς μελετημένες.¹⁶⁰

Δεν διαθέτουμε βυζαντινές κειμενικές πηγές που να σχολιάζουν τη διαδικασία παραγωγής ασβέστη, πέρα από σποραδικές αναφορές και απεικονίσεις στην τέχνη.¹⁶¹ Μας σώζονται δύο παλαιότερες ελληνικές περιγραφές των ιδιοτήτων του ασβέστη από ένα χειρόγραφο του 11ου αι. το οποίο είναι αφιερωμένο στην αλχημική γνώση και αναπαράγει κείμενα αλεξανδρινών φυσικών.¹⁶² Τα δύο παραθέματα στον μαρκιανό κώδικα έχουν τίτλο: *Τίς ή τῶν ἀρχαίων ἄσβεστος* και *Ποίησις ἀσβέστου* (cod. Venet. Marc. 299, fol. 99r-100r)¹⁶³ Πιθανότατα το λατινικό κείμενο του Κάτωνα να χρησιμοποιήθηκε εκτεταμένα καθ' όλη τη μεσαιωνική περίοδο και στον βυζαντινό κόσμο, όπως γνωρίζουμε ότι συνέβαινε με ανάλογα εγχειρίδια. Αυτό μπορούμε να συμπεράνουμε και από τα χρόνια της Αναγέννησης και συγκεκριμένα από τη μελέτη του Ιταλού Biringuccio για τα μέταλλα και τη μεταλλουργία *De Pirotechnia* του 16ου αιώνα όπου αναπαράγονται σε μεγάλο βαθμό οι προηγούμενες μεσαιωνικές τεχνικές παραγωγής άνυδρου ασβέστη με ανοιχτά ασβεστοκάμινα και απηχούν τις ρωμαϊκές αρχές του Κάτωνα.¹⁶⁴

Το ασβεστοκάμινο του θεάτρου της Μεσσήνης έχει χρονολογηθεί στις πρώτες ανασκαφικές αναφορές στη μέση βυζαντινή περίοδο κυρίως επί τη βάσει κεραμικής που εντοπίστηκε σε σχετική συνάφεια. Μερικά μέτρα νότια και έξω από το τραπέζιο που σχηματίζει η νότια αντηρίδα στην οποία εγγράφεται το καμίνι βρέθηκαν σχεδόν ακέραια δύο αγγεία, μια πρόχους (ΑΕΜ 16253) και ένα εφυαλωμένο βαθύ πινάκιο με διακόσμηση (ΑΕΜ 16254) (εικ. 374-375).¹⁶⁵ Η χαρακτηριστική διακόσμηση και το σχήμα οδηγούν σε μια ασφαλή χρονολόγηση των αγγείων αυτών στον 10ο με 11ο αι. Παρά τη δελεαστική πιθανότητα συνάφειας της καλά χρονολογημένης κεραμικής με την κατασκευή και λειτουργία του καμινιού, υπάρχουν μια σειρά από λόγοι που δείχνουν προς άλλη κατεύθυνση. Η συσχέτιση αυτή πιστεύουμε ότι δεν επαρκεί για να εξηγήσει την εισαγωγή και τη λειτουργία του καμινιού στη θέση αυτή, αλλά δεν αντιστοιχεί και στη μορφολογία της συγκεκριμένης κατασκευής.¹⁶⁶

¹⁶⁰ Dix, *The manufacture of Lime*, 331-345.

¹⁶¹ Απεικόνιση λειτουργίας ασβεστοκάμινου και ασβεστόλακκου σώζεται στην παράσταση του Πύργου της Βαβέλ στις ψηφιδωτές διακοσμήσεις του καθεδρικού ναού του Μονρεάλε και της Καπέλα Παλατίνα της Σικελίας χρονολογημένα και τα δύο στο β' μισό του 12 αι.: Ernst Kitzinger, *I mosaici di Monreale*, Παλέρμο 1960, 63, εικ. 28 και 29. Συγκεκριμένα στην Καπέλα Παλατίνα στην παράσταση του Πύργου της Βαβέλ εικονίζεται ασβεστοκάμινο που καίει, ενώ στην ίδια παράσταση στο Μονρεάλε εικονίζεται ασβεστόλακκος στη θέση του καμινιού. Για τις πηγές και τη διαδικασία παραγωγής ασβέστη στο Βυζάντιο, δες πιο κάτω: Κ7.IV.β.

¹⁶² H. D. Saffrey, *Historique et description du manuscrit alchimique de Venise Marcianus Graecus 299*, στο: D. Kahn και S. Matton επιμ., *Alchimie: art, histoire et mythes, Actes du 1er colloque international de la Société d'Étude de l'Histoire de l'Alchimie (Paris, Collège de France, 14-15-16 mars 1991)*, Παρίσι και Μιλάνο 1995, 1-10.

¹⁶³ M. Berthelot και C.É. Ruelle, *Collection des anciens alchimistes grecs*, τ. 2. Παρίσι 1888, 279-282.

¹⁶⁴ Cyril Stanley Smith και Martha Teach Gnudi (επιμ. και μετάφραση), *The pirotechnia of Vanoccio Biringuccio: the classic sixteenth-century treatise on metals and metallurgy*, Νέα Υόρκη 1959.

¹⁶⁵ Ημερολόγιο ανασκαφής Μεσσήνης, XVI/1.NA.02 (26.2.2009)

¹⁶⁶ Θέμελης, *ΠΑΕ* 2009, 68-69, πίν. 50-51· μια πρώτη πρόταση χρονολόγησης στην πρωτοβυζαντινή περίοδο: Νίκος Τσιβίκης, Πού πάνε οι πόλεις όταν εξαφανίζονται; Ο οικισμός της πρώιμης και μέσης Βυζαντινής

Για μια σχετικά πρώιμη χρονολόγηση συνηγορεί η θέση αλλά και η επίχωση πάνω στην οποία πατάει το καμίνι του θεάτρου της Μεσσήνης. Στην περιοχή του θεάτρου η κλίση της πλαγιάς είναι ιδιαίτερα έντονη, τόσο εσωτερικά στο κτήριο εξαιτίας της κλίσης του κοίλου, αλλά και εξωτερικά λόγω της φυσικής διαμόρφωσης. Το γεγονός αυτό μαζί με τους εποχικούς χείμαρρους που κατεβάζουν νερά από την πλαγιά της Ιθώμης βορειότερα έχουν ως αποτέλεσμα να σχηματίζονται σχετικά γρήγορα παχιές επιχώσεις με φερτά υλικά. Το καμίνι του θεάτρου είναι χτισμένο σε βάθος πολύ κοντινό με οδόστρωμα του διπλανού αρχαίου δρόμου, κάνοντας σχετικά δύσκολη την υπόθεση ότι έξι ή επτά αιώνες επιχώσεων θα επέτρεπαν την τοποθέτηση του στη θέση αυτή τον 10ο ή 11ο αι. Σε βορειότερο τραπεζιόσχημο χώρο ανάμεσα στις αντηρίδες άλλωστε το δάπεδο χρήσης του χώρου που ταυτίζεται με το δάπεδο χρήσης του καμινιού χαρακτηρίζεται από υστερορωμαϊκή κεραμική. Χαρακτηριστικότερο παράδειγμα είναι σχεδόν πλήρης υστερορωμαϊκός αμφορέας με χαραγμένο το αριθμητικό ΛΗ'.¹⁶⁷

Μια επιπλέον παρατήρηση είναι ότι η καύση αρχαιότερου υλικού πρέπει συνήθως να είναι σχετικά κοντά στο υλικό, τόσο σε απόσταση όσο και στρωματογραφικά. Συνήθως τα ασβεστοκάμινα τοποθετούνται για να εκμεταλλευτούν πρόκειται την αμέσως προηγούμενη φάση. Τα περισσότερα γνωστά μεσοβυζαντινά ασβεστοκάμινα είναι τοποθετημένα εντός παλαιοχριστιανικών βασιλικών, το υλικό των οποίων ήταν πιο εύκολα προσβάσιμο απ' ό,τι τα υποκείμενα ρωμαϊκά και ελληνοιστικά στρώματα. Αυτό λ.χ. συμβαίνει στη Σάμο, όπου πίσω από την αψίδα της παλαιοχριστιανικής βασιλικής του Γυμνασίου και μετά την εγκατάλειψη του κτηρίου τον 7ο ή 8ο αι. κατασκευάστηκε ασβεστοκάμινο.¹⁶⁸ Το ίδιο συμβαίνει και στη Σαλαμίνα/Κωνσταντία της Κύπρου όπου εντός του ερειπίου της παλαιοχριστιανικής βασιλικής της Καμπανόπετρας κατασκευάστηκαν τον 11ο αιώνα ασβεστοκάμινα για να κάψουν τα μάρμαρα και τους ασβεστόλιθους της βασιλικής.¹⁶⁹

Αλλά το πιο σημαντικό στοιχείο είναι το ίδιο το καμίνι και η μορφολογία του. Το κανονικό σχήμα, το μέγεθος, η ύπαρξη περιμετρικά θρανίου, αλλά και προσεκτικά κατασκευασμένου οπαίου βρίσκουν παράλληλα περισσότερο στα πρωτοβυζαντινά παραδείγματα, παρά σε αυτά της μέσης περιόδου. Ανάμεσα σε αυτά συγκαταλέγεται μια ομάδα από ασβεστοκάμινα του 4ου αι. μ.Χ. από περιοχή κοντά στο κάστρο του Πλαταμώννα, που έκαιγαν ως πρώτη ύλη ασβεστόλιθο ειδικά εξωρυσσόμενο για τον σκοπό αυτό.¹⁷⁰ Ένα ιδιαίτερο παράδειγμα πρω-

Μεσσήνης, στο: Τόνια Κιουσοπούλου (επιμ.), *Οι Βυζαντινές Πόλεις, 8ος-15ος αι. Προοπτικές της έρευνας και νέες ερμηνευτικές προσεγγίσεις*, Ρέθυμνο 2012, 64-66.

¹⁶⁷ Ημερολόγιο ανασκαφής Μεσσήνης: XVI/1.BA τοίχος.01 (3-4.09.2009)

¹⁶⁸ Wolfram Martini και Cornelius Steckner, *Samos XVII. Das Gymnasium von Samos*, Βόννη 1993, 30-34, πίν. 18.3, 19.3-4, 21.2 και 23.1.

¹⁶⁹ Gilbert Argoud, *Fours à pain et fours à chaux byzantins de Salamine*, στο: *Salamine de Chypre, histoire et archéologie: état des recherches, [actes du Colloque international] du Centre national de la recherche scientifique, Lyon, 13-17 mars 1978*, Παρίσι 1980, 329-340.

¹⁷⁰ Κάτια Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, Παραγωγική μονάδα ασβεστίου της παλαιοχριστιανικής περιόδου στο λιμάνι του Κάστρου του Πλαταμώννα, στο: *Αρχαιολογικά Τεκμήρια Βιοτεχνικών Εγκαταστάσεων κατά τη Βυζαντινή Εποχή, 5ος-15ος αι.*, Αθήνα 2004, 89-181.

τοβυζαντινού καμινιού ανασκάφηκε πρόσφατα στη Σαγαλασσό της Πισιδίας στη Μικρά Ασία και χρονολογείται στον 6ο/7ο αι. Εκεί συνδυαζόταν η όπτηση πλίνθων και κεράμων με τη δημιουργία ασβέστη.¹⁷¹ Το πλησιέστερο παράδειγμα προς το ασβεστοκάμινο του θεάτρου της Μεσσήνης είναι το αρχαιότερο από τα τρία καμίνια που λειτούργησαν εντός του ερειπιώνα στο Ιερό των Αιγυπτίων Θεών στην Μπρεξίζα Νέας Μάκρης Αττικής, που χρονολογείται στα «μεταρωμαϊκά χρόνια» και όχι πολύ μετά την εγκατάλειψη του ιερού.¹⁷² Από την περιοχή της Αττικής γνωρίζουμε και μια μικρή ομάδα πρωτοβυζαντινά ασβεστοκάμινια, που μορφολογικά βρίσκονται κοντά σε αυτό του θεάτρου της Μεσσήνης. Πρόκειται για εγκαταστάσεις που πρόσφατα ανασκάφηκαν στο Σταυρό της Αγίας Παρασκευής Αττικής.¹⁷³

Οι παραπάνω λόγοι μας οδηγούν να χρονολογήσουμε την κατασκευή και χρήση του ασβεστοκάμινου του θεάτρου της Μεσσήνης στην πρωτοβυζαντινή περίοδο, κοντά στην περίοδο δραστηριότητας στο λατομείο εντός του θεάτρου κατά τον 6ο και 7ο αι.

Ο Ασβεστόλακκος

Μερικές δεκάδες μέτρα νοτιότερα του θεάτρου βρίσκεται το ρωμαϊκό ιερό της Ίσιδας με χαρακτηριστική για την αρχιτεκτονική ναών Αιγυπτίων θεών υπόγεια στοά ή δεξαμενή. Η στοά μετά τον 4ο αι. μ.Χ. επιχώνεται με απορρίμματα από το γειτονικό θέατρο, θραύσματα γλυπτών από τη σκηνή και άλλα παντοειδή υλικά. Εντός της επίχωσης αυτής η ανασκαφή αποκάλυψε μια ακόμη κατασκευή σχετιζόμενη με τον κύκλο του ασβέστη (εικ. 225). Πρόκειται για μια κυκλική δεξαμενή βάθους μόλις 0,50 μ. χτισμένη με μικρούς αργούς λίθους και εγγεγραμμένη εντός τετραγώνου που στις τρεις πλευρές του είναι σε επαφή με τους τοίχους της υπόγειας στοάς (εικ. 226).¹⁷⁴ Στον πυθμένα του αβαθούς λάκκου βρέθηκε στρώμα ασβέστη που είναι δηλωτικό της χρήσης της δεξαμενής ως ασβεστόλακκου για τη μίξη του άνυδρου ασβέστη με νερό και διατήρηση του προς χρήση ασβέστη.¹⁷⁵

¹⁷¹ Jeroen Poblome, Haci Ali Ekinici, Ilhame Öztürk, Patrick Degryse, Willy Viaene και Marc Waelkens, An Early Byzantine Tile and Lime Kiln in the Territory of Sagalassos, στο: Marc Waelkens, L. Loots (επιμ.), *Sagalassos V: Report on the Survey and Excavation Campaigns of 1996 and 1997*, Λουβέν 2000, 669-684.

¹⁷² Αλέξανδρος Γούναρης, *De Fornace Calcaria: Από τη Ζωή και τον Θάνατο ενός Ιερού της Ρωμαϊκής Περιόδου*, στο: Πάνος Βαλαβάνης (επιμ.), *Ταξιδεύοντας στην Κλασική Ελλάδα: τόμος προς τιμήν του καθηγητή Πέτρου Θέμελη*, Αθήνα 2011, 29-32, εικ. 4 και 5.

¹⁷³ Δημήτριος Χριστοδούλου, Ογκώδες κτίσμα Ρωμαϊκής περιόδου στο Σταυρό Αγίας Παρασκευής: Το πέρας στα Μεσόγεια κατά την ύστερη αρχαιότητα, στο: *Πρακτικά ΙΒ' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ. Αττικής, Παλλήνη 30 Νοεμβρίου - 3 Δεκεμβρίου 2006*, Καλύβια Θορικού 2008, 311, εικ. 9.

¹⁷⁴ Ημερολόγιο ανασκαφής Μεσσήνης: XVI/15.Κρυπτοπορτ.Αν σκέλος.02 (23.10.2003)

¹⁷⁵ Themelis, *Isis in Messene*, 104, εικ. 15b.

IV. ΑΣΤΙΚΗ ΑΝΑΝΕΩΣΗ ΤΟΝ ΕΚΤΟ ΑΙΩΝΑ

A. Ο νερόμυλος

Ημερολόγια ανασκαφής: XVI/9.1990· XVI/9.1993· XVI/9.1995

Βιβλιογραφία: Θέμελης, *ΠΑΕ* 1990, 37· *ΠΑΕ* 1993, 71-72· *ΠΑΕ* 1995, 56· Florens Felten και Reinholdt Claus, *Das Brunnenhaus der Arsinoë in Messene*, στο: Veronika Mitsopoulos-Leon, Christa Schauer, και Walter Gauß (επιμ.), *Forschungen in der Peloponnes: Akten des Symposions anlässlich der Feier 100 Jahre Österreichisches Archäologisches Institut Athen, Athen 5.3.-7.3.1998*, Athens 2001, 307–323· Mario Trabucco, *Un edificio scomparso nella fontana Arsinoë di Messene?*, *ASAtene* 84 (2006), 161–190· Claus Reinholdt, *Das Brunnenhaus der Arsinoë in Messene*, Βιέννη 2009.

Δυτικά της Αγοράς της Μεσσήνης και σε επαφή με το πέρας της βόρειας στοάς έχει ανασκαφεί κρηναίο οικοδόμημα μνημειακών διαστάσεων με πολλές αρχιτεκτονικές φάσεις και διαφορετικές χρήσεις. Το κτήριο σχεδιάστηκε εξ αρχής για να στεγάσει κρήνη εκμεταλλεζόμενο τα πηγαία νερά που κατεβαίνουν από την πλαγιά της Ιθώμης. Κατασκευάστηκε τον 2ο αι. π.Χ. με τη μορφή ελληνιστικής κρήνης, και μετά από διάφορες μικρότερες επεμβάσεις αναμορφώθηκε πλήρως τον 2ο αι. μ.Χ. σε ρωμαϊκό νυμφαίο με δεξαμενές και γλυπτό διάκοσμο.¹⁷⁶

Η θέση της είναι σε κομβικό σημείο ανάμεσα στην αγορά και το θέατρο. Βρισκόταν σε στενή συνάρτηση με την οδική αρτηρία της ελληνιστικής και ρωμαϊκής πόλης, που ερχόταν βορειώς του θεάτρου και συνέχιζε ανατολικά προς την αγορά (εικ. 227 και 230). Το κρηναίο οικοδόμημα έχει ταυτιστεί από τον ανασκαφέα και τον μελετητή με την κρήνη Αρσινόη, μνημείο που αναφέρεται από τον Πausανία στην περιγραφή του της πόλης της Μεσσήνης.¹⁷⁷

Η τελευταία αρχιτεκτονική παρέμβαση εξωραϊσμού της κρήνης χρονολογείται κοντά στο 300 μ.Χ. όταν προστέθηκαν στα δύο της άκρα μικρές τετράγωνες εξέδρες, έργο στο οποίο χρησιμοποιήθηκε υλικό σε δεύτερη χρήση από το παρακείμενο θέατρο.¹⁷⁸ Δεν διαθέτουμε στοιχεία για τη χρήση του μνημείου μετά τον 4ο αι. μ.Χ. αλλά το πιο πιθανό είναι ότι βρισκόταν σε χρήση. Σύμφωνα με τον ανασκαφέα η κρήνη ακολούθησε την τύχη των υπόλοιπων δημόσιων και ιερών οικοδομημάτων της πόλης, τα οποία εγκαταλείφθηκαν περί το 360-370 μ.Χ. ως συνέπεια της γενικότερης οικονομικής δυσπραγίας αλλά και του σεισμού που χτύπησε την πόλη.¹⁷⁹ Η διαδικασία πιο συστηματικής λιθολόγησης του αρχαίου κτηρίου

¹⁷⁶ Reinholdt, *Das Brunnenhaus der Arsinoë*, 137-167 (ελληνιστική φάση), 125-137 (ρωμαϊκό νυμφαίο)

¹⁷⁷ Θέμελης, *ΠΑΕ* 1990, 37.

¹⁷⁸ Θέμελης, *ΠΑΕ* 2002, 22-23.

¹⁷⁹ Θέμελης, *ΠΑΕ* 1994, 74.

άρχισε στο β' μισό του 5ου αι. όπως δηλώνει η εύρεση νομισμάτων του Ζήνωνα (474-491) σε σημεία απομάκρυνσης λίθων.¹⁸⁰

Αμέσως νότια της εξέδρας της αρχαίας κρήνης αποκαλύφθηκε μικρό οικοδόμημα χτισμένο εξ ολοκλήρου από αρχαίο υλικό σε δεύτερη χρήση, από τμήματα κιόνων και λιθοπλίνθους (εικ. 228-229 και 231). Πρόκειται για δωμάτιο ορθογώνιας περίπου κάτοψης και διαστάσεων 5,80 × 6,40 μ. που έστεκε ελεύθερο και σε μικρή απόσταση (1 μ.) από την εξέδρα της κρήνης (εικ. 239).¹⁸¹ Στο μέσο του δυτικού τοίχου υπάρχει πέρασμα (0,80 μ.) που αποτελούσε και τη μόνη είσοδο προς τον χώρο αυτό. Εξωτερικά, στην ανατολική πλευρά του και παράλληλα με τον ανατολικό τοίχο διασώζεται ευθύγραμμο τοιχίο το οποίο διαμορφώνει για μήκος 3 περίπου μέτρων στενό διάδρομο με εύρος 1 περίπου μ. (εικ. 236).

Εντός του δωματίου, στο δυτικό μισό του, αναπτύσσεται ακανόνιστα στον άξονα βορρά-νότου μια επιμήκης εξέδρα (μήκος 5 μ. × πλ. 1 μ.), αποτελούμενη από ασβεστολιθικές πλάκες και άλλα αρχιτεκτονικά μέλη σε δεύτερη χρήση, ενώ στη βορειοδυτική γωνία βρέθηκε χτισμένο πιθάρι (εικ. 231 και 238).

Στο ανατολικό μισό του δωματίου διαμορφώνεται κεντρικά ορθογώνια κατασκευή με μορφή δεξαμενής και διαστάσεις: 2,0 μ. μήκος, 1,20 μ. πλάτος και 0,70 μ. βάθος. Η δεξαμενή αυτή βρίσκεται σε επαφή με τον ανατολικό τοίχο, και στο εσωτερικό της διαθέτει στο δυτικό μέρος χαμηλό αναβαθμό. Οι πλευρές της είναι χτισμένες με λιθοπλίνθους που έχουν την καλή τους όψη προς το εσωτερικό. Η δεξαμενή αυτή δεν έσωζε καθόλου ίχνη κονιάματος στις επιφάνειες της. Εντός της δεξαμενής βρέθηκαν κατά την ανασκαφή θραύσματα από δύο τουλάχιστον μυλόπετρες (εικ. 237 και 240).

Στο μέσο περίπου του ανατολικού τοίχου και αντίστοιχα μέσο της αξονικά τοποθετημένης δεξαμενής εντοπίστηκε ένα στενό άνοιγμα (0,40 μ.) στον τοίχο. Το άνοιγμα αντιστοιχεί και σε ειδική διαμόρφωση στην άνω πλευρά του εξωτερικού παράλληλου τοιχίου στα ανατολικά (εικ. 238-239).

Τα παραπάνω στοιχεία ανέλυσε συστηματικά ο Κλάους Ράινχολτ στη μελέτη του για την αρχαία κρήνη. Αναγνώρισε στο δωμάτιο αυτό έναν νερόμυλο που κατασκευάστηκε στη θέση της κρήνης σε κάποια περίοδο μετά την καταστροφή και ερήμωση του αρχαίου και ρωμαϊκού κτηρίου. Ο νερόμυλος αυτός διέθετε κάθετη φτερωτή, η οποία ήταν τοποθετημένη στο στενό διάδρομο που σχηματίζεται στην ανατολική πλευρά του δωματίου. Ο άξονας της φτερωτής στηριζόταν στην επιφάνεια του ανατολικού παράλληλου τοιχίου και προς τα δυτικά εισχωρούσε εντός του δωματίου προκειμένου να δώσει κίνηση στον μηχανισμό και στις μυλόπετρες (εικ. 239-240).

Ο αλεστικός μηχανισμός με τα γρανάζια μεταφοράς κίνησης, που θα ήταν ξύλινος, καταλάμβανε το ανατολικό τμήμα του δωματίου και έδινε κίνηση στις μυλόπετρες, θραύσματα των οποίων βρέθηκαν κατά την ανασκαφή. Οι μυλόπετρες ήταν τοποθετημένες πάνω από

¹⁸⁰ Reinholdt, *Brunnenhaus Arsinoë*, 135.

¹⁸¹ Αναλυτική περιγραφή της κατασκευής και των στοιχείων της στο: Reinholdt, *Brunnenhaus Arsinoë*, 57-64.

τη δεξαμενή, και μέσω απορροής διοχέτευαν το αλεσμένο προϊόν είτε εντός της ίδιας, είτε σε κάποιο άλλο δοχείο στη θέση αυτή (εικ. 240).

Σε άμεση σχέση με τον νερόμυλο είναι και η χτιστή αύλακα που εντοπίστηκε βόρεια του δωματίου και σε υψηλότερο επίπεδο. Σε επαφή με τον αναλημματικό τοίχο της αρχαίας κρήνης και στο σημείο του οπαίου από το οποίο διοχετευόταν το νερό, εντοπίστηκε τοίχιο, μήκους 4,60 μ. και πάχους 0,80 μ., με ίχνη αγωγού στο άνω μέρος του που ανακατεύθνε το νερό (εικ. 229 και 232-234) Πρόκειται για τη μυλαύλακα, που δεν σώζεται σε όλο το μήκος της, και ίσως τμήματα της να ήταν κατασκευασμένα από ξύλο, για να εξασφαλίζουν και τη διακοπή λειτουργίας του μύλου όταν αυτό ήταν αναγκαίο. Από το σωζόμενο τμήμα μπορούμε όμως να αποκαταστήσουμε την κατεύθυνση και την κλίση του, όπως δείχνει και η σχεδιαστική της λειτουργίας του νερόμυλου από τον Ράινχολτ (εικ. 240). Ο αγωγός κατηύθυνε το νερό προς τη φτερωτή του μύλου που ήταν τοποθετημένη εντός του στενού διαδρόμου. Επιπλέον το οδηγούσε να πάρει ύψος και έτσι να πέσει με μεγαλύτερη ορμή από ψηλά στη φτερωτή. Από τη μελέτη του αγωγού λοιπόν συμπεραίνουμε ότι ο νερόμυλος της Μεσσήνης ανήκε στον τύπο του *τροφοδοτούμενου από πάνω* (overshot mill) όπου το νερό πέφτει από ύψος στη φτερωτή του μύλου και την κινεί. Ο τύπος αυτός μύλου διαφοροποιείται από τους *τροφοδοτούμενους από κάτω* (undershot mills) όπου το νερό κινείται σε αυλάκι και δίνει ώση σε φτερωτή που τμήμα της είναι βυθισμένο εντός του τρεχούμενου νερού.¹⁸²

Τα κατάλοιπα και η τεχνολογία των βυζαντινών νερόμυλων στον ελλαδικό χώρο έχουν μελετηθεί επαρκώς μολονότι τα γνωστά μνημεία είναι εξαιρετικά λίγα (Αθήνα, Ελευσίνα και Θήβα).¹⁸³ Τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του μύλου της Μεσσήνης τον φέρνουν πιο κοντά στον μύλο που έχει ανασκαφεί στην αρχαία αγορά της Αθήνας τη δεκαετία του 1930 από την Αμερικανική Αρχαιολογική σχολή.¹⁸⁴ Ο μύλος της αγοράς της Αθήνας χρονολογείται στο β' μισό του 5ου αι., καθώς έχει συσχετιστεί με νομίσματα της βασιλείας Λέοντα Α' (457-474), και αποτελεί έναν από ομάδα τουλάχιστον τεσσάρων νερόμυλων στην ίδια θέση από τους οποίους όμως μόνο ένας σώζεται ικανοποιητικά.¹⁸⁵ Ο καλύτερα σωζόμενος από τους μύλους της αγοράς της Αθήνας, του οποίου μπορεί να αποκατασταθεί η λειτουργία, ήταν επίσης τροφοδοτούμενος με νερό από πάνω και η φτερωτή έδινε κίνηση σε μυλόπετρες που βρίσκονταν στο εσωτερικό δωματίου (εικ. 241). Έχει επομένως διάταξη που θυμίζει κατά πολύ και τον μεσσηνιακό νερόμυλο. Επιπλέον και στην Αθήνα η θέση της συστάδας μύλων βρίσκεται δίπλα σε παλαιότερο ρωμαϊκό νυμφαίο αξιοποιώντας την υποδομή για μεταφορά

¹⁸² Örjan Wikander, *The Water Mill*, στο: του ίδιου (επιμ.), *Handbook of Ancient Water Technology*, Βοστώνη 2000, 371-400.

¹⁸³ Σοφία Γερμανίδου, *Watermills in Byzantine Greece (Fifth-Twelfth Centuries): A Preliminary Approach to the Archaeology of Byzantine Hydraulic Milling Technology*, *Byzantion* 84 (2014), 185-201.

¹⁸⁴ Arthur W. Parsons, *A Roman Water-Mill in the Athenian Agora*, *Hesperia* 5 (1936), 90· Robert J. Spain, *The Roman Watermill in the Athenian Agora: A New View of the Evidence*, *Hesperia* 56 (1987), 335-353.

¹⁸⁵ Alison Frantz, *The Athenian Agora*, vol. 24: *Late Antiquity, A.D. 267-700*, Πρίνστον 1988, 81.

του αναγκαίου νερού. Η μορφολογική συνάφεια του νερόμυλου της Μεσσήνης με αυτόν της Αθήνας, καταδεικνύει πιθανότατα και χρονολογική σχέση μεταξύ τους.¹⁸⁶

Πέρα από τις μορφολογικές ομοιότητες που έχει ο μεσσηνιακός νερόμυλος με γνωστά αλλού παραδείγματα, η εύρεση εντός του δωματίου του μύλου νομισματικού θησαυρού συμβάλλει στην καλύτερη χρονολόγησή του. Κάτω από το χωμάτινο δάπεδο ανασκάφηκε θησαυρός που περιείχε 250 μικροσκοπικές χάλκινες υποδιαίρεσεις (*nummi*) που καλύπτουν κυρίως τον 5ο και 6ο αι. μ.Χ. και οι τελευταίες κοπές χρονολογούνται πιθανότατα στα 565-578.¹⁸⁷ Ο θησαυρός αυτός προσφέρει ένα χρονολογικό όριο για την κατασκευή και λειτουργία του νερόμυλου της Μεσσήνης, καθώς η απώλεια του θησαυρού σημαίνει πιθανότατα και την οριστική παύση της λειτουργίας του. Ο νερόμυλος της κρήνης στη Μεσσήνη κατασκευάστηκε κάποια στιγμή πριν το β' μισό του 6ου αι., ίσως ήδη από τον 5ο αι., αν τον συνδυάσουμε με τη χρονολόγηση του μύλου της Αθήνας, και έπαψε να είναι σε λειτουργία προς τα τέλη του 6ου αι.

¹⁸⁶ Τόσο ο αθηναϊκός μύλος όσο και ο μεσσηνιακός παρουσιάζουν μεγάλη ομοιότητα στην κάτοψη και στη λειτουργία και με νερόμυλο που έχει ανασκαφεί στην πόλη της Θήβας κοντά στην κοίτη του Ισμηνού ποταμού (εικ. 242.) Ο χρήση του θηβαϊκού νερόμυλου έχει χρονολογηθεί με βάση τα νομίσματα και την κεραμική από τον 9ο αι. ως τα τέλη του 11ου αι. μ.Χ.: Χαρίκλεια Κοιλάκου, Βιοτεχνικές εγκαταστάσεις βυζαντινής εποχής στη Θήβα, στο: *Αρχαιολογικά Τεκμήρια Βιοτεχνικών Εγκαταστάσεων κατά τη Βυζαντινή Εποχή, 5ος-15ος αι.*, Αθήνα 2004, 229-231, εικ. 4, σχ. 5.

¹⁸⁷ Σιδηρόπουλος, *Νομισματική κυκλοφορία*, 104-105, εικ. 12-13.

Β. Η Βασιλική του Θεάτρου

Ημερολόγια: XVI/12.Βασιλική.1998, XVI/12.Βασιλική.1999, XVI/12.Βασιλική.2000, XVI/12.Βασιλική.2001, XVI/12.Βασιλική.2003, XVI/12.Βασιλική.2014

Βιβλιογραφία: Θεμελης, ΠΑΕ 1998, 106-108· ΠΑΕ 1999, 81-86· ΠΑΕ 2000, 82-84· ΠΑΕ 2001, 79-82· ΠΑΕ 2002, 34-38· ΠΑΕ 2003, 33-34· ΠΑΕ 2004, 47-48. Βάσω Πέννα, Άννα Λαμπροπούλου, και Ηλίας Αναγνωστάκης, Γλυπτά μεταβατικών χρόνων από τη βασιλική του Θεάτρου της αρχαίας Μεσσήνης, στο: Χαράλαμπος Πέννας και Catherine Vanderheyde (επιμ.), *La sculpture byzantine VIIe-XIIe siècles, Actes du colloque international organisé par la 2e Éphorie des antiquités byzantines et l'École française d'Athènes (6-8 septembre 2000)*, Αθήνα 2008, 375-392× Νίκος Τσιβίκης, Πού πάνε οι πόλεις όταν εξαφανίζονται; Ο οικισμός της πρώιμης και μέσης Βυζαντινής Μεσσήνης, στο: Τόνια Κιουσοπούλου (επιμ.), *Οι Βυζαντινές Πόλεις, 8ος-15ος αι. Προοπτικές της έρευνας και νέες ερμηνευτικές προσεγγίσεις*, Ρέθυμνο 2012, 47-71.

Κατάσταση διατήρησης: Το κτήριο της βασιλικής ανασκάφηκε στη διάρκεια πολλών θερινών ανασκαφικών περιόδων από το 1998 και μέχρι σήμερα. Οι τοίχοι και τα δάπεδα έχουν συντηρηθεί όπου αυτό ήταν δυνατό, ενώ έχουν ανορθωθεί δοκιμαστικά και κάποιοι από τους κίονες της νότιας κιονοστοιχίας μαζί με τα κιονόκρανα τους. Οι μεταγενέστερες ταφές που ανασκάφηκαν εντός των πεσμένων υλικών της βασιλικής έχουν απομακρυνθεί μετά από λεπτομερή τεκμηρίωση.

Βασιλική του Θεάτρου ονομάζεται συμβατικά ο χριστιανικός ναός σε κάτοψη τρίκλιτης βασιλικής που αποκαλύφθηκε σε θέση δυτικά της αγοράς και τριάντα περίπου μέτρα νοτιοανατολικά του Θεάτρου (εικ. 243). Το κτήριο ερευνήθηκε ανασκαφικά κατά τις περιόδους 1998-2004 και 2008-2009, και 2012 μέχρι σήμερα, και έχει αποκαλυφθεί όλη η έκταση του κυρίως ναού και του νάρθηκα, ενώ δεν έχει ακόμη ολοκληρωθεί η ανασκαφή στην περιοχή βόρεια της βασιλικής, όπου διακρίνονται επιφανειακά κατάλοιπα προσκτισμάτων (εικ. 246-247). Η ανασκαφή στην ανατολική και νότια πλευρά έχει προχωρήσει μέχρι και το βάθος των θεμελίων, στην προσπάθεια αποκάλυψης των προηγούμενων ρωμαϊκών κτηρίων που υπόκεινται. Στα δυτικά και έξω από τον νάρθηκα δεν εντοπίστηκε αίθριο.

Το κυρίως κτίσμα έχει συνολικά μήκος 38,20 μ., και πλάτος 16,15 μ. Αποτελείται από ημικυκλική ασίδα με σύνθρονο στα ανατολικά, τρία κλίτη που χωρίζονται από κιονοστοιχίες και νάρθηκα στο δυτικό του πέρασ. Στο ανατολικό μισό του νότιου κλίτους και μετά τη μερική κατάρρευση της βασιλικής διαμορφώθηκε σε μεταγενέστερη περίοδο ένας μονόχωρος ναός πιθανότατα με ξύλινη στέγη, αξιοποιώντας ιστάμενα τμήματα τοίχων και υλικά του παλαιότερου κτηρίου ως πρώτη ύλη.

Ο Νάρθηκας

Στο δυτικό τμήμα της βασιλικής διαμορφώνεται ορθογώνιος νάρθηκας εσωτερικών διαστάσεων, 16,15 × 5,00 μ. (εικ. 248). Προς το εξωτερικό του κτηρίου ο νάρθηκας επικοινωνεί με δύο θυραία ανοίγματα τοποθετημένα ασύμμετρα στον δυτικό τοίχο. Οι θύρες αυτές πιθανότατα οδηγούσαν σε κάποιο ανοιχτό χώρο ή αίθριο, καθώς είναι οι μόνες που διαθέτουν λίθινα κατώφλια, διαστάσεων 1,85 μ. το βόρειο και 1,40 μ. το νότιο. Στοές αιθρίου δεν σώζονται στα δυτικά. Μια επιπλέον θύρα, χωρίς λίθινο κατώφλι, διαστάσεων 1,20 μ., ανοίγεται στο βόρειο τοίχο του νάρθηκα και οδηγεί στο ανεξερεύνητο ακόμη σύμπλεγμα βόρειων προσκτισμάτων.

Ο νάρθηκας διέθετε πλακόστρωτο δάπεδο, το οποίο διατηρείται στη μεγαλύτερη επιφάνεια του νότιου μόνο τμήματός του, για λόγους που συνδέονται ίσως με τις συνθήκες κατάρρευσης του κτηρίου (εικ. 248-250). Οι ασβεστολιθικές πλάκες είναι γενικά ορθογώνιες προερχόμενες από αρχαία μνημεία και τοποθετημένες απευθείας στο έδαφος χωρίς τη χρήση κονιάματος ή υποδομής. Εντός του πλακόστρωτου ενσωματώθηκε και προϋπάρχων στυλοβάτης αδιευκρίνιστου προγενέστερου κτηρίου στην ίδια θέση. Ο στυλοβάτης έχει κατεύθυνση βορά-νότο και τμήματα του συνεχίζουν σε ελαφρώς χαμηλότερο επίπεδο κάτω από τους τοίχους του νάρθηκα.

Στον ανατολικό τοίχο του νάρθηκα ανοίγονται τρεις θύρες μέσω των οποίων επικοινωνεί με τον κυρίως ναό. Προς τα δύο πλάγια κλίτη ανοίγονται απλές θύρες διαστάσεων 1,20 μ. με χτιστό κατώφλι, ενώ προς το κεντρικό κλίτος οδηγούσε μνημειακό λίθινο τρίβηλο.

Το Τρίβηλο

Το τρίβηλο πέρασμα προς τον κυρίως ναό ήταν μεγάλων διαστάσεων με συνολικό άνοιγμα 4,90 μ. (εικ. 249). Τα ενδιάμεσα στηρίγματα ήταν τετράγωνοι χτιστοί πεσσοί και όχι κίονες. Από την αρχική του διαμόρφωση σώζεται κατά χώρα μεγάλη ορθογώνια λιθόπλινθος, μέρος του νότιου πεσσού που όριζε το νότιο από τα τρία ανοίγματα του τριβήλου. Έτσι γνωρίζοντας το άνοιγμα του νότιου λοβού που είναι 1,00 μ. και υπολογίζονται κατ' αντιστοιχία ίσο με το βόρειο μπορούμε να υπολογίσουμε και το κεντρικό άνοιγμα που θα ήταν 1,60 μ. περίπου, χωρίς το πάχος των πεσσών. Οι διαστάσεις αυτές είναι λογικές για τη συνολικότερη γεωμετρία του κτηρίου, καθώς αντιστοιχούν και με το άνοιγμα των τόξων της τοξοστοιχίας των κλιτών, όπως θα δούμε στη συνέχεια. Σύμφωνα με τους παραπάνω υπολογισμούς είμαστε σε θέση να αναπαραστήσουμε τη μορφή του τριβήλου ανοίγματος.

Η παρουσία τριβήλου στη μεσσηνιακή βασιλική την τοποθετεί σε μια μεγάλη ομάδα παλαιοχριστιανικών ναών που έχει διακρίνει πρώτος ο Σοντινί στην επαρχία του Ανατολικού Ιλλυρικού.¹⁸⁸ Στους ναούς αυτούς επιλέγεται ως λύση εισόδου από το νάρθηκα προς το κεντρικό κλίτος του ναού ένα ανοιχτό τριμερές πέρασμα, που έκλεινε μόνο με βήλα.

¹⁸⁸ Jean-Pierre Sodini, Note sur deux variantes régionales dans les basiliques de Grèce et des Balkans: le Tribélon et l'emplacement de l'Ambon, *BCH* 99 (1975), 581-583· του ίδιου, Les dispositifs liturgiques des basiliques paléochrétiennes en Grèce et dans les Balkans, *CorsiRav* 31 (1984), 453-456.

Συνηθισμένη, αν και όχι αναγκαία, λύση το τρίβηλο, συναντάται συχνά και σε βασιλικές της Πελοποννήσου, από τις οποίες μορφολογικά πιο κοντινό παράδειγμα είναι η βασιλική της Σικυώνας.¹⁸⁹

Το τρίβηλο της μεσσηνιακής βασιλικής φαίνεται ότι σε υστερότερη φάση χρήσης του μνημείου είχε φραχθεί κατά τα δύο πλάγια ανοίγματα με τοιχία, αφήνοντας ανοιχτό μόνο το κεντρικό, όπως διακρίνεται από το σχετικά πρόχειρο γέμισμα που σώζεται στο νότιο τμήμα του.

Ο κυρίως ναός

Ο κυρίως ναός χωρίζεται σε τρία επιμήκη κλίτη μήκους 26,80 μ. και πλάτους 6,60 το κεντρικό και 3,50 περίπου τα πλάγια (εικ. 246-247 και 251). Το κεντρικό κλίτος είναι πλακόστρωτο και καταλήγει στα ανατολικά σε υπερυψωμένο με αναβαθμό ιερό. Το σύνολο του υλικού της πλακόστρωσης είναι αρχαίο, και εμφανίζει μια σχετική κανονικότητα με την προσπάθεια χρήσης πλακών ίσου πλάτους, αλλά ακανόνιστου ύψους, διαταγμένες σε οριζόντιες σειρές κάθετες στον βασικό άξονα του κτηρίου. Το πλακόστρωτο του κεντρικού κλίτους σε αρκετά σημεία μοιάζει οργανωμένο σχετικά αμελώς χωρίς να ακολουθεί ένα συστηματικό σχέδιο, χαρακτηριστικό που δεν είναι άγνωστο σε ανάλογα μνημεία.¹⁹⁰ Το πλακόστρωτο του κεντρικού κλίτους διατηρείται σε πολύ καλή κατάσταση και διακόπτεται μόνο σε σημεία όπου υστερότερα έχουν διανοιχθεί ταφές.

Τα πλάγια κλίτη είναι λιτά και δεν έχουν κάποιο ιδιαίτερο χαρακτηριστικό, καθώς τα δάπεδα τους είναι χωμάτινα (εικ. 252). Η υπόθεση ότι μπορεί τα πλάγια κλίτη να μην είχαν ολοκληρωθεί δεν μοιάζει πειστική για το μεσσηνιακό μνημείο, καθώς όλα τα υπόλοιπα στοιχεία δείχνουν ότι το κτήριο είχε περατωθεί και λειτουργήσει.¹⁹¹ Είναι πιθανό να υπήρχε κάποιας μορφής δάπεδο το οποίο δεν άφησε κατάλοιπα, ίσως ξύλινο, ίσως πλίνθινο. Θύρες ανοίγονται στους εξωτερικούς τοίχους των πλάγιων κλιτών και οδηγούσαν αντίστοιχα βόρεια και νότια του κτηρίου. Στο ανατολικό άκρο του βόρειου κλίτους υπάρχει ένα ακόμη θυραίο άνοιγμα, το οποίο ίσως να διέθετε το αντίστοιχο του στο ανατολικό πέρας και του νότιου κλίτους, περιοχή όμως που έχει καταστραφεί λόγω μεταγενέστερων μετατροπών.

Στο ανατολικό άκρο του ναού, το κεντρικό κλίτος καταλήγει σε ημικυκλική αψίδα. Η αψίδα εξέχει του κτηρίου κατά 4,15 μ. και έχει διάμετρο 5,90 μ. Στο εσωτερικό της διασώζεται χτιστό σύνθρονο που σώζει δύο αναβαθμούς. Δυτικά από την αψίδα αναπτύσσεται η περιοχή του ιερού βήματος που καταλαμβάνει το ανατολικό τμήμα του κεντρικού κλίτους. Η περιοχή του ιερού βήματος είναι όλη ανυψωμένη κατά 0,10 μ. σε σχέση με το δάπεδο του κεντρικού και των πλάγιων κλιτών.

¹⁸⁹ Αναστάσιος Ορλάνδος, Ανασκαφή Σικυώνας, *ΠΑΕ* 1954, 219-231.

¹⁹⁰ Το κεντρικό κλίτος της βασιλικής του Πανόρμου στην Κρήτη διαθέτει επίσης πλακόστρωτο δάπεδο που σε πολλά σημεία είναι αμελώς οργανωμένο: Κωνσταντίνος Καλοκύρης, Συμπληρωματική ανασκαφή βασιλικής Πανόρμου Κρήτης, *ΠΑΕ* 1955, 321-326.

¹⁹¹ Όπως λ.χ. στη βασιλική των Φιλιατρών Τριφυλίας, όπου τα χωμάτινα δάπεδα ερμηνεύονται ως ένδειξη μη ολοκλήρωσης του κτηρίου: Δημήτριος Πάλλας, Ανασκαφή εις Φιλιατρά της Τριφυλίας, *ΠΑΕ* 1960, 184.

Τοιχοδομίες

Η τοιχοδομία του κτηρίου σε όλους σχεδόν τους ανεσκαμμένους χώρους της βασιλικής είναι ενιαία και αποτελείται από μεσαίου μεγέθους κατεργασμένους λίθους και οπτόπλιθους κατά κανόνα σε δεύτερη χρήση (εικ. 253-254). Στις όψεις των τοίχων είναι διακριτή η τεχνική χτισίματος σε ζώνες. Οι τοίχοι χτίζονται τμηματικά και στη συνέχεια οριζοντιώνονται οι επιφάνειες για την οικοδόμηση της επόμενης σε ύψος ζώνης. Στις γωνίες του κτηρίου, στα θυραία ανοίγματα και σε άλλα κρίσιμα σημεία χρησιμοποιούνται ενίοτε μεγαλύτεροι κατεργασμένοι λίθοι, προσεκτικά διαλεγμένοι, ή και ακέραια αρχαία αρχιτεκτονικά μέλη. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα στις γωνίες που έφεραν το θριαμβικό τόξο της αψίδας του ιερού, όπου χρησιμοποιήθηκαν εκατέρωθεν δύο παρόμοια αρχαία ενεπίγραφα βάθρα.¹⁹² Η χρήση των μεγαλύτερων και ογκωδέστερων στοιχείων εξυπηρετούσε στατικούς λόγους.

Τα συνδετικά κονιάματα που χρησιμοποιήθηκαν φαίνονται μακροσκοπικά ως λασποκονίες με σχετικά περιορισμένη χρήση ασβέστη. Το αποτέλεσμα είναι μέτριας ποιότητας και διατηρείται σαθρό. Απουσιάζουν σχεδόν πλήρως τα συνηθισμένα από άλλες θέσεις κατά την πρωτοβυζαντινή εποχή ισχυρά ασβεστοκονιάματα, με το χαρακτηριστικό υποκόκκινο χρώμα τους και ενίοτε τα διακριτικά μυστρίσματα.¹⁹³ Εξωτερικά κονιάματα ή επιχρίσματα τοίχων δεν σώζονται σε κανένα σημείο του κτηρίου.

Ενδιαφέρουσα εικόνα προσφέρει η τοιχοδομία της αψίδας του ιερού, που σώζεται σε ύψος δύο περίπου δόμων ξεπερνώντας σε σημεία το ένα μέτρο (εικ. 255-258). Το νότιο ήμισυ της είναι χτισμένο σχεδόν αποκλειστικά με χρήση μεγάλων ορθογώνιων παραλληλόγραμμων λίθων που έχουν τοποθετηθεί ακτινωτά με τις δύο στενές πλευρές τους να ορίζουν το πάχος του τοίχου, και γέμισμα στα ενδιάμεσα κενά. Αντίθετα στο βόρειο τεταρτημόριο της αψίδας μοιάζει να μην ακολουθείται το ίδιο σύστημα καθώς εδώ χρησιμοποιούνται ακανόνιστοι ογκώδεις λίθοι με γέμισμα συνήθως τούβλα ανάμεσα τους (εικ. 255). Δεν μοιάζει η διαφορά αυτή να οφείλεται σε δύο διακριτές κατασκευαστικές φάσεις, καθώς τα στοιχεία συμπλέκονται μεταξύ τους κανονικά και στο εσωτερικό όπου αναπτύσσεται σύνθρονο ενοποιούνται φυσιολογικά. Η διαφοροποίηση αυτή άλλωστε δεν θα διακρινόταν κάτω από τα χαμένα πια εξωτερικά επιχρίσματα του κτηρίου. Είναι περισσότερο πιθανό να οφείλεται σε επιλογή σχετιζόμενη με τη στατική του κτηρίου ή με την ευκαιριακή χρήση ιδιαίτερου διαθέσιμου οικοδομικού υλικού.

Πραγματικά κατά την ανασκαφική περίοδο του 2009 αποκαλύφθηκε σε βαθύ σκάμμα

¹⁹² Θέμελης, *ΠΑΕ* 1998, 106-108.

¹⁹³ Όπως λ.χ. στη βασιλική του Λεχαιού (Δημήτριος Πάλλας, *Ανασκαφαί εν Λεχαιώ*, *ΠΑΕ* 1960, πίν. 132α-β και 134α) και πλησιέστερα στη βασιλική των Φιλιατρών Τριφυλίας (του ίδιου, *Ανασκαφή εις Φιλιατρά της Τριφυλίας*, *ΠΑΕ* 1960, 183.) Είναι ενδιαφέρον ότι σε επαρχιακά πρωτοβυζαντινά μνημεία με διακριτές φάσεις όπως, λ.χ. στη βασιλική Αγίας Σοφίας Μύτικα, βρίσκουμε περισσότερες ομοιότητες της τοιχοδομίας της Μεσσηνίας με αυτές των υστερότερων φάσεων που χρονολογούνται από τον ανασκαφέα στον 8ο με 9ο αιώνα, παρά στις αρχικές του 6ου αι., Παναγιώτης Βοκοτόπουλος, *Ανασκαφή βασιλικής Αγίας Σοφίας Μύτικα*, *ΠΑΕ* 1979, 121-126.

κάτω από την ασίδα της χριστιανικής βασιλικής περίκεντρο κτήριο ελληνιστικών ή ρωμαϊκών χρόνων (εικ. 257-258).¹⁹⁴ Μαζί αποκαλύφθηκαν και λιθόπλινθοι πανομοιότυποι με αυτούς που έχουν χρησιμοποιηθεί για την οικοδόμηση του νότιου τμήματος της ασίδας της βασιλικής. Οι αρχαίοι λιθόπλινθοι ανήκαν σε ρωμαϊκό περίπτερο ναό, καθώς κάποια μέλη βρέθηκαν *in situ* στο υποκείμενο κτήριο. Η εύρεση αυτή στο συγκεκριμένο σημείο μας βοηθάει να κατανοήσουμε πλευρές της δουλειάς των πρωτοβυζαντινών οικοδόμων. Οι οικοδόμοι του κτηρίου πιθανότατα κατά τη διάνοιξη της τάφρου θεμελίωσης της βασιλικής βρέθηκαν μπροστά στο απροσδόκητο εύρημα των άρτιων λιθοπλίνθων από το προγενέστερο κτήριο και τις αξιοποίησαν στην οικοδόμηση του νέου κτηρίου στο ίδιο περίπου σημείο όπου και βρέθηκαν.

Πέρα όμως από τους ίδιους τους τοίχους, και καθώς η ανασκαφή προχώρησε σε βάθος, αποκαλύφθηκαν στοιχεία για την τεχνική της υποθεμελίωσης της βασιλικής του θεάτρου της Μεσσήνης. Οι παρατηρήσεις μας περιγράφουν κυρίως τη νότια και ανατολική πλευρά του κτηρίου, κάτω από τον μακρό νότιο τοίχο, αλλά και την ημικυκλική ασίδα (εικ. 257 και 259-260). Πρόκειται για υποθεμελίωση που προχωρά σε βάθος μεγαλύτερο του 1 μέτρου σε πολλά σημεία, καθώς προσπαθεί να αντιμετωπίσει και το πρόβλημα της κατωφέρειας της θέσης προς τα νότια. Η διαδικασία υποθεμελίωσης μπορεί να ανασυγκροτηθεί ως εξής: αρχικά διανοίχθηκε στενόμακρο όρυγμα ακολουθώντας το περίγραμμα του υπό κατασκευή κτηρίου, που έφτασε σε βάθος μέχρι και το επίπεδο του κατεστραμμένου ρωμαϊκού κυκλικού οικοδομήματος. Στη συνέχεια το όρυγμα γεμίστηκε σχετικά αμελώς με μεσαίου μεγέθους λίθους και άφθονο κονίαμα, δημιουργώντας ένα στιβαρό θεμέλιο για τους τοίχους που θα ακολουθούσαν. Κατά τον τρόπο αυτό το θεμέλιο έχει σχεδόν τριγωνική διατομή στενεύοντας όσο προχωράει βαθύτερα. Ο τρόπος αυτός διαφέρει ριζικά από τους παραδοσιακούς ρωμαϊκούς και υστερορωμαϊκούς τοιχοβάτες· σε αυτούς συνηθίζεται να οικοδομείται σχετικά κανονικός τοίχος θεμελίωσης εντός ορύγματος. Ο τοίχος θεμελίωσης διαμορφώνει κανονικά στο άνω μέρος του επιφάνεια έδρασης σαφώς μεγαλύτερη από τον φερόμενο τοίχο, ενώ το πάχος του ενίοτε διευρύνεται βαθύτερα προκειμένου να βελτιωθεί το στατικό αποτέλεσμα.¹⁹⁵ Το θεμέλιο της μεσσηνιακής βασιλικής αφηγά πλήρως αυτές τις αρχές και εφαρμόζει ένα πρωτότυπο σύστημα με προφανής στατικές αδυναμίες.

Ένα επιπλέον σωζόμενο δομικό στοιχείο στη βασιλική του Θεάτρου είναι τρεις αντηρίδες που ενίσχυαν και στήριζαν την ημικυκλική ασίδα. Οι αντηρίδες αυτές έχουν διατομή 1 μ. × 0,70 μ. και είναι τοποθετημένες σχετικά αμελώς στην εξωτερική περιφέρεια της ασίδας ακανόνιστα, ίσως σε θέσεις όπου η αρχική τοιχοδομία έπασχε σε υψηλότερο επίπεδο. Είναι κατασκευασμένες με μικρούς αργούς λίθους και χωρίς καθόλου θεμέλιο παρουσιάζοντας

¹⁹⁴ Θέμελης, *ΠΑΕ* 2009, 78-80.

¹⁹⁵ Jean-Pierre Adam, *La construction Romaine: matériaux et techniques*, Παρίσι 1984, 137-138. Τα πρωτοβυζαντινά παραδείγματα είναι πολλά. Μπορούμε ενδεικτικά να συγκρίνουμε με τον τρόπο υποθεμελίωσης των τοίχων της μεγάλης παλαιοχριστιανικής βασιλικής του 5ου αιώνα στο Λέχαιο Κορινθίας, Δημήτριος Πάλλας, *Ανασκαφαί εν Λεχαιώ*, *ΠΑΕ* 1960, 166, εικ. 2.

έτσι εικόνα χρονικής απόστασης από την αρχική κατασκευή του κτηρίου, και επομένως πρέπει να ανήκουν σε μεταγενέστερη φάση χρήσης και επιδιορθώσεων.¹⁹⁶

Οι κιονοστοιχίες, οι τοξοστοιχίες και η ανωδομή

Τα τρία δρομικά κλίτη του ναού διαχωρίζονταν από δύο κιονοστοιχίες (εικ. 244 και 246). Η κάθε μια αποτελούνταν από δέκα κίονες που έφεραν τόξα και στήριζαν την ανωδομή του κτηρίου. Τα μετακίονια διαστήματα ήταν σταθερά 2,35 μ. Οι κιονοστοιχίες αναπτύσσονταν επάνω σε ευρύ ευθύγραμμο στυλοβάτη, υπερυψωμένο σε σχέση με τα δάπεδα των κλιτών και κατασκευασμένο εξ ολοκλήρου από ασβεστολιθικά στοιχεία σε δεύτερη χρήση (βάθρα, ενεπίγραφα και μη, και άλλα αρχιτεκτονικά στοιχεία.¹⁹⁷)

Τα είκοσι στηρίγματα επί των στυλοβατών αποτελούνταν το κάθε ένα από τρία στοιχεία (εικ. 261-262): μαρμάρινη ιωνική βάση, ασβεστολιθικός αρράβδωτος κίονας και μαρμάρινο κιονόκρανο. Οι ιωνικές βάσεις και οι κίονες είναι όλα υλικό σε δεύτερη χρήση από κοντινά ελληνιστικά και ρωμαϊκά μνημεία. Τα κιονόκρανα είναι αυθεντικά μέλη σκαλισμένα ειδικά για τη βασιλική. Τα στηρίγματα υψώνονταν σε ύψος 3 περίπου μέτρων ως το σημείο γένεσης της καμάρας (εικ. 264).

Οι βάσεις των κίωνων, αρκετές από τις οποίες βρέθηκαν στην αρχική τους θέση στον στυλοβάτη, είναι ξαναχρησιμοποιημένες αρχαιότερες ιωνικές βάσεις που προέρχονται από διαφορετικά κτήρια και χρήσεις, καθώς ποικίλουν σε διαστάσεις αλλά και στη μορφή του κυματίου (εικ. 267 και 269).

Μερικοί από τους κίονες βρέθηκαν κατά την ανασκαφή στη θέση της κατάρρευσης τους, θραυσμένοι ή και ολόκληροι (εικ. 263). Οι περισσότεροι από αυτούς εντοπίστηκαν εντός των ερειπίων των πλάγιων κλιτών, καθώς τμήματα της βασιλικής και κυρίως το πλακόστρωτο κεντρικό κλίτος καθαρίστηκε σε μεταγενέστερη εποχή οπότε και απομακρύνθηκαν πεσμένα αρχιτεκτονικά μέλη. Από τις κιονοστοιχίες της βασιλικής πιθανότατα προέρχονται και τα τμήματα κίωνων που βρέθηκαν αποθηκευμένα εκτός του ναού και σε επαφή με τον βόρειο εξωτερικό τοίχο της βασιλικής (εικ. 244-245).

Οι κίονες στέφονταν με σχετικά απλά μαρμάρινα κιονόκρανα που θυμίζουν σε σχήμα περισσότερο απλά επιθήματα και είχαν λαξευτεί ειδικά για τη βασιλική. Οι κίονες έφεραν τοξοστοιχίες όπως αποδεικνύεται από την εύρεση κλειδιών τόξων αλλά και την πλήρη απουσία ευθύγραμμων επιστυλίων. Από κάποιο από τα τόξα, προέρχεται και μεγάλο πυρολιθικό κλειδί τόξου με λαξευτό ελληνικό σταυρό στην όψη (εικ. 268).

Καθώς το άνοιγμα του κάθε τόξου υπολογίζεται σε 2,35 μ., μπορούμε να υπολογίσουμε το ανώτατο σημείο του ημικυκλικού τόξου στο μισό της χορδής, περίπου 1,15 μ. (εικ. 264).

¹⁹⁶ Θυμίζουν τις επίσης μεταγενέστερες αντηρίδες της αψίδας της βασιλικής στην Επισκοπή Μάστρου που φράζουν ακόμη και ένα από τα παράθυρα της αψίδας: Παναγιώτης Βοκοτόπουλος, *Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική εις την δυτικήν Στερεάν Ελλάδα και την Ήπειρον από του τέλους του 7ου μέχρι του τέλους του 10ου αιώνας*, Θεσσαλονίκη 1992², 11-20, σχ. 1.

¹⁹⁷ Το βάθρο αδριάντα αυτοκρατόρων του 4ου αι. που εξετάζεται στο Κ7.Ι.α βρέθηκε ξαναχρησιμοποιημένο στον βόρειο στυλοβάτη της βασιλικής.

Γνωρίζουμε από τα σωζόμενα στηρίγματα (ύψος στυλοβάτη, βάσεις, κίονες, κιονόκρανα) ότι έφταναν συνολικά σε ύψος περίπου 3,30 μ. Αν προσθέσουμε σε αυτό το ύψος την ακτίνα των τόξων (1,15 μ.) τότε το ανώτερο ύψος από το δάπεδο στο οποίο έφτανε το απόγειο των τόξων υπολογίζεται με ασφάλεια κοντά στα 4,50 μ. Πρέπει να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο η βασιλική του θεάτρου να διέθετε υπερώα πάνω από τα πλάγια κλίτη, καθώς οι εξωτερικοί τοίχοι είναι αρκετά αδύναμοι και δεν εντοπίστηκαν επιπλέον στηρίγματα. Έτσι στους ευθύγραμμους τοίχους πάνω από τα τόξα της κιονοστοιχίας πρώτα θα βρίσκονταν τα σημεία στήριξης των ξύλινων μονόριχτων στεγών των πλάγιων κλιτών και στη συνέχεια θα ανοίγονταν φωτιστικά παράθυρα. Χρησιμοποιώντας αναλογίες από ιστάμενες πρωτοβυζαντινές βασιλικές μπορούμε να υποθέσουμε κατά προσέγγιση και το ύψος της ανωδομής του κεντρικού κλίτους στα 7,5 με 8 περίπου μέτρα.¹⁹⁸

Το κεντρικό κλίτος στεγαζόταν με δίριχτη ξύλινη στέγη, ενώ χαμηλότερες μονόριχτες κάλυπταν τα δύο πλάγια κατά την τυπική διαμόρφωση της τρίκλιτης ξυλόστεγης βασιλικής. Κατά την ανασκαφή συγκεντρώθηκε μεγάλος αριθμός σιδερένιων καρφιών που πιθανότατα προέρχονται από την ξύλινη στέγη, τα ζευκτά και τις τεγίδες.

Τα κιονόκρανα

Τα είκοσι στηρίγματα των δύο κιονοστοιχιών της βασιλικής του θεάτρου της Μεσσήνης διέθεταν αντίστοιχα και είκοσι κιονόκρανα. Από αυτά έχουν διασωθεί έξι σχεδόν ακέραια, και ικανός αριθμός θραυσμάτων από τα υπόλοιπα, τα οποία έχουν βρεθεί εντός του στρώματος καταστροφής και σε συνάρτηση με τους πεσμένους κίονες (εικ. 263 και 268). Κατά την ανασκαφή του βόρειου κλίτους εντοπίστηκε και ένα αρχαίο μικρού σχετικά μεγέθους ιωνικό κιονόκρανο σε δεύτερη χρήση (ΑΕΜ 14174), που πιθανότερο είναι εξαιτίας και του μεγέθους του να είχε χρησιμοποιηθεί ως οικοδομικό υλικό στους τοίχους του κτηρίου παρά να έστεφε κάποιον κίονα.

Όπως έχουμε ήδη αναφέρει τα σωζόμενα κιονόκρανα της βασιλικής του Θεάτρου έχουν κατασκευαστεί ειδικά για τη συγκεκριμένη χρήση και είναι όλα λαξευμένα από λευκό μάρμαρο (εικ. 270-272). Το μάρμαρο στο οποίο έχουν λαξευτεί είναι σε δεύτερη χρήση και προέρχεται από το γειτονικό Θέατρο και το Ιερό της Ίσιδας.¹⁹⁹ Τρία από αυτά σώζουν μάλιστα είτε στην άνω είτε στην κάτω πλευρά, αθέατες και οι δύο μετά την τοποθέτηση τους στο κτήριο, διακοσμητική ταινία από την προηγούμενη τους χρήση ως επιστύλια στο θέατρο ή ρωμαϊκό Ισείο, ενώ σε ένα από τα μέλη σώζεται και ρωμαϊκή επιγραφή *έργον Ίσιδος* που επιβεβαιώνει αυτή την προέλευση (εικ. 273).²⁰⁰ Δεν είναι σπάνιο φαινόμενο σε μνημεία που

¹⁹⁸ Για τον υπολογισμό του ύψους των τοίχων που έφεραν οι δύο τοξοστοιχίες μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως υπόδειγμα η τρίκλιτη βασιλική της Επισκοπής Μάστρου που σώζει τα αντίστοιχα τμήματα της και χρονολογείται πιθανότατα μετά τα μέσα του 7ου αιώνα, Βοκοτόπουλος, *Εκκλησιαστική αρχιτεκτονική εις την δυτικήν Στερεάν Ελλάδα και την Ήπειρον*, 11-20, σχ. 2-3.

¹⁹⁹ Θέμελης, *ΠΑΕ* 2001, 82.

²⁰⁰ Θέμελης, *Cult of Isis at Messene*, 102, εικ. 13.

τα αρχιτεκτονικά μέλη κατασκευάζονται επιτόπου με ανακύκλωση αρχαιότερων μελών να διατηρούνται ίχνη της προηγούμενης χρήσης. Χαρακτηριστικό τέτοιο παράδειγμα είναι τα επίκρανα παραστάδων της βασιλικής της Αχειροποιήτου στη Θεσσαλονίκη, όπου στην άνω επιφάνεια σε αρκετά από αυτά διασώζονται ρωμαϊκά κυμάτια, γλυφές αλλά και επιγραφές.²⁰¹

Τα σωζόμενα κιονόκρανα ποικίλλουν σε διαστάσεις και ιδίως σε ύψος, καθώς κυμαίνονται από 0,25 μ. μέχρι και 0,40 μ. (εικ. 270). Η διαφοροποίηση αυτή γίνεται, όπως θα εκθέσουμε αναλυτικά και στη συνέχεια, για να εξισορροπηθεί η διαφορά ύψους των υπόλοιπων στοιχείων.²⁰² Τα κιονόκρανα ήταν τα μόνα μέλη της σύνθεσης των στηριγμάτων που λαξεύτηκαν εκ νέου ειδικά για τη βασιλική, οπότε αποτέλεσαν το εργαλείο των οικοδόμων για να αμβλύνουν τις διαφορές των υπόλοιπων σε δεύτερη χρήση κομματιών.

Τα κιονόκρανα της βασιλικής του θεάτρου της Μεσσήνης αποτελούνται από τρία διακριτά μέρη: στο κατώτερο τμήμα αναπτύσσεται ένας κύλινδρος έδρασης που ακολουθείται από απλό ορθογώνιο όγκο, επάνω από τον ορθογώνιο όγκο διαμορφώνεται επίθημα (εικ. 274-275). Ως αποτέλεσμα, παρά την εξαιρετική συνοπτικότητα της μορφής, στα μεσσηνιακά κιονόκρανα μπορούμε να διακρίνουμε μια τυπολογική απλούστευση που περιέχει όλα τα στοιχεία του ιωνικού κιονοκράνου με συμφύες επίθημα.

Συγκεκριμένα, αντί του κανονικού ιωνικού κιονοκράνου διαμορφώνονται δύο συνοπτικοί όγκοι: ένα κυλινδρικός, που εδραζόταν επάνω στον κίονα, και ένας πεπιεσμένος κυβικός όγκος. Ο κυλινδρικός όγκος αποτελεί μια εκδοχή του εχίνου με σχετικά μεγάλο ύψος. Ενώ ο κυβικός όγκος αποτελεί μια σύνοψη των ελίκων και των πλάγιων προσκεφαλαίων, με αποτέλεσμα να μοιάζει πολύ περισσότερο με άβακα δωρικού κιονοκράνου. Ότι ο κυβικός όγκος αντιμετωπίζεται σαν ανεξάρτητο στοιχείο από τον δημιουργό των κιονοκράνων φαίνεται και στην επίπονη φροντίδα να είναι διακριτός από το επίθημα. Η διάκριση αυτή φαίνεται καθαρά στις στενές πλευρές αλλά και σχεδόν εμφιατικά στις μακρές πλευρές του επιθήματος (εικ. 274). Στα σημεία αυτά εύκολα θα μπορούσε η επιφάνεια του κυβικού κιονοκράνου να είναι ενιαία με το υπερκείμενο επίθημα.²⁰³ Ο τεχνίτης των μεσσηνιακών κιονοκράνων έχει προσπαθήσει να αποδώσει με σαφήνεια τους διακριτούς όγκους. Η εξήγηση μπορεί να είναι διττή, τεχνική και αισθητική, καθώς με τον τρόπο αυτό αφενός επιτυγχάνεται καλύτερη κλιμάκωση των φερόμενων φορτίων, και αφετέρου το πλάσιμο των απλών όγκων γίνεται πιο αρμονικό και με καλύτερες αναλογίες.

Το συμφύες επίθημα είναι σαφέστερα διακριτό και θυμίζει περισσότερο τον κανόνα των

²⁰¹ Κωνσταντίνος Ράπτης, Παρατηρήσεις επί ορισμένων δομικών στοιχείων της Αχειροποιήτου, *ΑΕΜΘ* 13 (1999), 226-229.

²⁰² Δες για τις κατασκευαστικές πρακτικές και την εργασία των οικοδόμων στην πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη, Κ7.ΙΙΙ.β.

²⁰³ Ανάλογη έμφαση στη μορφολογική διατύπωση του διαχωρισμού επιθήματος-κιονοκράνου στις πλάγιες πλευρές βλέπουμε σε ιωνικό κιονόκρανο με επίθημα από το Μουσείο Λαμίας χρονολογημένο «στο τέλος της παλαιοχριστιανικής περιόδου, πιθανόν και μετά αυτής.» Βασιλική Συθιακάκη-Κριτσιμάλλη, *Ο ανάγλυφος αρχιτεκτονικός διάκοσμος στη Θεσσαλία και Φθιώτιδα: Παλαιοχριστιανικά και Πρώιμα Μεσαιωνικά χρόνια*, Βόλος 2012, 245-248, αρ.κατ.36, πίν. 17, εικ. 94-96.

παλαιοχριστιανικών παραδειγμάτων. Στο ανώτερο τμήμα σχηματίζεται ορθογώνιος άβακας και χαμηλότερα τέσσερις λοξές πλευρές στο σώμα του, δύο στενές και δύο μακρές δίνουν το συνηθισμένο σχήμα της αντεστραμμένης κολουρης επιμήκους πυραμίδας (εικ. 274-275). Οι δύο στενές πλευρές μάλιστα έχουν μια ελαφρά καμπυλότητα, ενώ η μία από αυτές, αυτή που κοιτάγε προς το κεντρικό κλίτος, φέρει εγχάρακτη διακόσμηση.

Σε κάθε κιονόκρανο διακοσμείται μόνο η μια από τις στενές επιφάνειες του συμφυούς επιθήματος. Η διακόσμηση αποδίδεται με σχετικά αμελές εγχάρακτο κόσμημα και περιορισμένο εικονογραφικό ρεπερτόριο. Τα θέματα που απαντώνται είναι: α) ισοσκελής σταυρός με πεπλατυσμένα άκρα και απόληξη στήριξης στην κάτω πλευρά τοποθετημένος ανάμεσα σε δύο τρίφυλλα ανθέμια (Λ128, Λ34, εικ. 271), β) όμοιος με τον παραπάνω σταυρός ανάμεσα σε σχηματοποιημένους αυλούς (Λ101, Λ175, Λ178 εικ. 271), γ) σειρά σχηματοποιημένων οξύληκτων αυλών (Λ100, εικ. 272). Από τις διακοσμημένες επιφάνειες των επιθημάτων λείπει πλήρως η πλαστική διαμόρφωση και το αποτέλεσμα είναι δισδιάστατο, σχεδόν ζωγραφικό.

Η εικονογραφία της διακοσμητικής σύνθεσης ανήκει στο κλασικό ρεπερτόριο της πρωτοβυζαντινής περιόδου και παραδείγματα της μπορούν να εντοπιστούν εύκολα σε συνθετότερα και πολύ καλύτερα εκτελεσμένα πρωτοβυζαντινά γλυπτά. Παρόμοιες συνθέσεις απαντώνται σε μεγάλο αριθμό αρχιτεκτονικών μελών σε ολόκληρη την Ανατολική Μεσόγειο, λ.χ. σε κιονόκρανα με συμφυές επίθημα από τον Άγιο Πολύευκτο (Saraçhane) της Κωνσταντινούπολης του β' μισού του 6ου αι. όπου η μια πλευρά του επιθήματος διακοσμείται με σταυρό ανάμεσα σε αυλούς,²⁰⁴ αλλά και σε εγγύτερα στη Μεσσήνη παραδείγματα όπως διακοσμημένο με το ίδιο θέμα παλαιοχριστιανικό επίθημα εντοιχισμένο σήμερα στη μονή Αγίων Τεσσαράκοντα στη Σπάρτη.²⁰⁵

Σε μια προσπάθεια κατάταξης των αρχιτεκτονικών αυτών γλυπτών διακρίνουμε στοιχεία που τα καθιστούν πρωτότυπα. Ξεχωρίζει πρώτα η διαμόρφωση των όγκων με τη συνοπτική κυβική δήλωση του ιωνικού κιονόκρανου και στη συνέχεια η εγχάρακτη διακόσμηση της στενής λοξής πλευράς του επιθήματος.

Αναφορικά με τη διάρθρωση των όγκων μολονότι υπάρχει πλούσια σχετική βιβλιογραφία για την εξέλιξη του ιωνικού κιονόκρανου με συμφυές επίθημα,²⁰⁶ μια μορφή που αποτελεί τη συχνότερη λύση του 6ου αι., οι συνοπτικότερες (και πιο άτεχνες ενίοτε) εκδοχές του δεν είναι επαρκώς τεκμηριωμένες.²⁰⁷

²⁰⁴ Thomas Zollt, *Kapitellplastik Kostantinopels vom 4. bis 6. Jahrhundert n. Chr.*, Βόννη 1994, αρ.κατ. 30.

²⁰⁵ Νικόλαος Δρανδάκης, Στερέωσις βυζαντινών μνημείων Λακωνίας, *ΑΔ* 20 (1965), Χρονικά Β1, 18, πίν.159β.

²⁰⁶ Thomas Zollt, *Kapitellplastik Kostantinopels*, 242-274. Vassiliki Vemi, *Les Chapiteaux Ioniques à Imposte de Grèce à l'époque Paléochrétienne*, Αθήνα 1989· μια ενδιαφέρουσα μελέτη ενός μόνο συνόλου ιωνικών συμφυών κιονοκράνων στο: Eugenio Russo, *The Ionic Impost Capitals of the Church of S John in Ephesus*, 25. *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 2007, τ. 1, Άγκυρα 2008, 221-234.

²⁰⁷ Η Συθιακάκη μελετά αρκετά «μετρίου ποιότητας» παραδείγματα ιωνικών κιονόκρανων με επίθημα από τη Θεσσαλία και χρονολογεί τα περισσότερα στον 7ο αι. και τους λεγόμενους «Σκοτεινούς χρόνους»: Συθιακάκη-Κριτσιμάλλη, *Ο ανάγλυφος αρχιτεκτονικός διάκοσμος στη Θεσσαλία και Φθιώτιδα*, 434-436.

Πολλές φορές ανάλογα έργα αντιμετωπίζονταν ως ημίεργα, που τους λείπουν οι τελικές λεπτομέρειες. Μια ομάδα αρχιτεκτονικών γλυπτών από την Αλυκή της Θάσου μπορεί να διευκολύνει τη συζήτηση. Ανάμεσα τους ξεχωρίζουν τρία ιωνικά κιονόκρανα με συμφυές επίθημα που βρεθήκαν από περισυλλογή στο χωριό της Αλυκής και εκτός της ανασκαφής της Γαλλικής Σχολής.²⁰⁸ Στα κιονόκρανα αυτά παρατηρούμε εξαιρετικά συμβατική απόδοση του σχήματος του ιωνικού κιονόκρανου (εικ. 288-289).²⁰⁹ Η πρώτη αίσθηση που αποπνέουν τα γλυπτά αυτά είναι του ημιτελούς έργου, αλλά είναι σαφές από τη διακόσμηση του επιθήματος ότι τα κιονόκρανα αυτά είναι τελειωμένα έργα που χρησιμοποιήθηκαν σε κάποιον από τους ναούς του παλαιοχριστιανικού οικισμού. Σε ένα μάλιστα από τα τρία αυτά κιονόκρανα και στη μία μόνο πλευρά δηλώνονται συνοπτικά με δύο καμπυλώσεις οι σπείρες του ιωνικού κιονόκρανου.²¹⁰

Τα κιονόκρανα της Μεσσήνης μοιάζουν κατά τι πιο προχωρημένα στην υιοθέτηση ενός συνοπτικού λεξιλογίου από τα θασιακά παραδείγματα αποκλείοντας έτσι την υπόθεση του ημίεργου. Αναφορικά με τη μορφή απαρνούνται πλήρως την ύπαρξη των καμπυλούμενων όγκων στα άκρα, από τους οποίους θα μπορούσε κανείς, έστω και θεωρητικά, να απολαξέψει τις σπείρες του ιωνικού κιονόκρανου. Την ίδια στιγμή οι επιφάνειες του μαρμάρου έχουν δεχθεί τελική επεξεργασία επιβεβαιώνοντας ότι το αποτέλεσμα αυτό είναι το τελικό, ηθελημένο και ολοκληρωμένο.

Η ομοιότητα χειρισμού του θέματος ανάμεσα στα θασιακά κιονόκρανα και στα μεσσηνιακά παραδείγματα είναι εντυπωσιακή και δείχνει μια παρόμοια απάντηση σε ανάλογα ζητήματα. Παρατηρούμε κοινές λεπτομέρειες όπως η ευθύγραμμη εγχάραξη στην έναρξη της λοξής πλευράς του επιθήματος που δηλώνει πιθανότατα την ιδιαιτερότητα του πεδίου που προορίζεται να φιλοξενήσει τη διακόσμηση. Δεν είναι τυχαίο ότι και στα γλυπτά της Θάσου διακόσμηση συναντάται μόνο στη μια από τις λοξότμητες πλευρές δημιουργώντας την ιεράρχηση της καλής όψης που βλέπει προς το κεντρικό κλίτος και της πίσω όψης που στρέφεται προς τα πλάγια κλίτη. Μολονότι βέβαια η διακόσμηση στα θασιακά κιονόκρανα δεν είναι εγχάρακτη, αλλά ανάγλυφη, είναι και πάλι πρωτότυπη αποδοσμένη σε εντυπωσιακά υψηλό και ασυνήθιστο ανάγλυφο.

Ανάλογα παραδείγματα με μικρές διαφοροποιήσεις στους χειρισμούς προέρχονται και από την ανασκαφή της νότιας βασιλικής της Αλυκής.²¹¹ Από αυτά ξεχωρίζει και ένα μοναδικό κιονόκρανο-επίθημα πολύ κοντινό στην άρθρωση των όγκων με τα μεσσηνιακά (εικ. 290). Ενδεικτικό της ελλιπούς μας γνώσης για τους συνοπτικούς αυτούς τύπους είναι ότι και ο ίδιος ο μελετητής δηλώνει τον προβληματισμό του αναφορικά με την απλότητα του.²¹²

²⁰⁸ Jean-Pierre Sodini και Konstantinos Kolokotsas, *Aliki, II: La basilique double*, Παρίσι 1984, 3-4, εικ. 4 και 5.

²⁰⁹ Sodini και Kolokotsas, *Aliki II*, πίν. 1d-e, 2a-d και 2c-d

²¹⁰ Sodini και Kolokotsas, *Aliki II*, πίν. 2c-d.

²¹¹ Sodini και Kolokotsas, *Aliki II*, πίν. 26c, 26g, 27a, 27b.

²¹² Sodini και Kolokotsas, *Aliki II*, 192.

Κιονόκρανα με συμφυές επίθημα όμοια στην άρθρωση των όγκων με αυτά της βασιλικής του Θεάτρου της Μεσσήνης εντοπίζονται επίσης και στην Πελοπόννησο, στο Άργος. Από τη βασιλική που ανασκάφηκε σε οικόπεδο προέρχεται τουλάχιστον ένα ανάλογο κιονόκρανο, το οποίο μάλιστα διακοσμείται στη μια στενή λοξή πλευρά του επιθήματος με δυο αβαθείς εγχάρακτες αυλακώσεις (εικ. 278).²¹³

Ίσως η κατηγορία γλυπτών που μας απασχολεί να σχετίζεται περαιτέρω με μια τάση που παρατηρείται ήδη σε γλυπτά της Ιουστινιάνειας εποχής, όπου το επίθημα αποκτά αυτόνομη διακοσμητική αξία, ενίοτε και μεγαλύτερη από το κιονόκρανο. Χαρακτηριστικά παραδείγματα είναι μια σειρά ιωνικά κιονόκρανα με επίθημα από την Κωνσταντινούπολη, όπου το μεν κιονόκρανο δηλώνεται υποτυπωδώς και ενίοτε και κάπως άτεχνα, ενώ το διογκωμένο επίθημα κοσμείται στο σύνολο του με πλούσια διακόσμηση.²¹⁴

Αλλά και η εγχάρακτη διακόσμηση στη λοξή πλευρά των επιθημάτων δεν αποτελεί έναν τρόπο ξένο για την πρωτοβυζαντινή αρχιτεκτονική γλυπτική. Ένα ενδιαφέρον παράδειγμα από τη Δαλματία και συγκεκριμένα από το Marousinac μας δείχνει ακριβώς τη διάδοση που είχε ο τρόπος αυτός διακόσμησης των αρχιτεκτονικών μελών. Πρόκειται για ένα μικρό καλαθόσχημο κιονόκρανο, πιθανότατα κιβωρίου, χρονολογημένο στον 6ο αι. όπου με μια απλή αβαθή καμπύλη εγχάραξη που αναπτύσσεται στις τέσσερις πλευρές του έχει διακοσμηθεί ο χώρος κάτω από τον άβακα του (εικ. 282).²¹⁵ Αλλά και στην Άμαστρι στη Μαύρη Θάλασσα σώζεται κατά χώρα μαρμάρινο ανώφλι που έστεφε την είσοδο πρωτοβυζαντινού εκκλησιαστικού κτηρίου, και το οποίο κοσμείται με απλή εγχάρακτη διακόσμηση ενός σταυρού πλαισιωμένου από κισσόφυλλα, όλα χαραγμένα κάπως πρόχειρα.²¹⁶

Εγχάρακτη διακόσμηση, μολονότι σπάνια, συναντούμε και σε κιονόκρανα με συμφυές επίθημα, όπως σε παράδειγμα από παλαιοχριστιανική βασιλική της Καρπάθου που χρονολογείται στα τέλη του 6ου με αρχές 7ου αιώνα (εικ. 280).²¹⁷ Από τη Θεσσαλία και σε δεύτερη χρήση στη μονή Αγίου Δημητρίου στο Στόμιο σώζεται ιωνικό κιονόκρανο με επίθημα που φέρει χαρακτηριστική εγχάρακτη διακόσμηση και σύμφωνα με τη μελετήτρια χρονολογείται από τον 6ο αι. και ύστερα.²¹⁸ Ενδιαφέροντα παραδείγματα όπως ένα ενεπίγραφο και χρονολογημένο στον 6ο αιώνα κιονόκρανο-επίθημα από παλαιοχριστιανική βασιλική της ρουμανικής Καλλάτιδος στη Μαύρη Θάλασσα, όπου το επίθημα διακοσμείται με ελαφρύ

²¹³ Anastasia Oikonomou-Laniado, *Argos Paléochrétienne: Contribution à l'étude du Péloponnèse byzantin*, Οξφόρδη 2003, 18, εικ. 27.

²¹⁴ Claudia Barsanti, Istanbul: Un inconsueto capitello ionico ad imposta di età giustiniana, *Milione* 2 (1990), 423-425.

²¹⁵ Noël Duval, Emilio Marin και Catherine Metzger, *Salona I: Catalogue de la Sculpture architecturale paléochrétienne de Salone*, Ρώμη - Σπλιτ 1994, 84, πίν. 20.

²¹⁶ Vincenzo Ruggieri, *L'architettura religiosa nell'impero Bizantino (fine VI-IX secolo)*, Μεσίνα 1985, 65, πίν. 16.

²¹⁷ Ηλίας Κόλλιας, Το Γυαλού Χωράφι Καρπάθου και η παλαιοχριστιανική βασιλική του Λεύκου, *ΑΕ* 1970, Χρονικά, 10, πίν. Εα· Δημήτριος Πάλλας, *Les monuments paléochrétiens de Grèce découverts de 1959 à 1973*, Βατικανό 1977, 228-229.

²¹⁸ Συθιακάκη-Κριτσιμάλλη, *Ο ανάγλυφος αρχιτεκτονικός διάκοσμος στη Θεσσαλία και Φθιώτιδα*, αρ.κατ. 46, πίν. 20.114.

και σχετικά αμελές ανάγλυφο, και διαμορφώνεται στο χαμηλότερο τμήμα του αντίστοιχα με το μεσσηνιακό ο όγκος του συνεπτυγμένου ιωνικού κιονοκράνου δικαιολογούν τις χρονολογήσεις στον ύστερο 6ο αιώνα (εικ. 283).²¹⁹ Την ίδια αίσθηση προσφέρουν και τα πολύ πιο ποιοτικά αντίστοιχα ιωνικών κιονόκρανων με επίθημα από τη βασιλική της Αγίας Σοφίας του 6ου αι. στον Μύτικα Αιτωλοακαρνανίας, όπου ένα καλοσχηματισμένο ιωνικό κιονόκρανο στέφεται από επίθημα με ιδιαίτερα αμελώς χαραγμένη φυτική διακόσμηση.²²⁰

Μια μεγάλη ομάδα αρχιτεκτονικών γλυπτών (επιθημάτων, κιονοκράνων, κοσμητών) με εγχάρακτη διακόσμηση, ιδιαίτερα «αμελή» αλλά και πρωτότυπη, με μερικά θέματα να απαντώνται σχεδόν άπαξ, εντοπίστηκε από τον Νικόλαο Δρανδάκη σε βασιλικές της Κυπαρίσσου στη Μάνη.²²¹ Τα γλυπτά αυτά χρονολογήθηκαν στον 7ο με 8ο αιώνα μ.Χ. και χαρακτηρίστηκαν επαρχιακά έργα, ενώ τα ίδια τα κτήρια τοποθετήθηκαν στον 6ο αιώνα.²²² Τα αποσπασματικά πρώτα συμπεράσματα στις συνοπτικές δημοσιεύσεις αυτών των μνημείων της Μάνης έχουν πολλές φορές συμπαρασύρει και τα μεσσηνιακά κιονόκρανα της βασιλικής του Θεάτρου σε μια ταξινόμηση που δεν έχει βοηθήσει ούτε την κατάταξη τους, ούτε τη χρονολόγηση, αλλά περισσότερο απ' όλα την κατανόηση. Τα γλυπτά από τη Μάνη παραμένουν πάντοτε μια πολύ ενδιαφέρουσα περίπτωση άξια ενδελεχούς μελέτης. Αντιστρέφοντας όμως τη συνηθισμένη σχέση θα επιχειρήσουμε εδώ να τα αποσυνδέσουμε αρχικά από αυτά της Μεσσηνίας προκειμένου να δούμε τα τελευταία με μεγαλύτερη ευχέρεια. Με αυτό τον τρόπο ίσως η καλύτερη κατανόηση των ιδιότυπων κιονοκράνων-επιθημάτων από τη Μεσσηνία θα μπορέσει να φωτίσει και τα μανιάτικα αντίστοιχα τους.

Οι εγχάρακτες διακοσμήσεις δεν είναι επαρκώς και συστηματικά μελετημένες αλλά μοιάζει να είναι συνηθισμένη επιλογή. Πιθανότατα εξ αρχής το επιδιωκόμενο αισθητικό αποτέλεσμα σχετιζόταν με τη δισδιάστατη αίσθηση που αυτά δημιουργούν, όπως λ.χ. ο παλαιοχριστιανικός άμβωνας από τη βασιλική στις Τρεις Εκκλησιές της Πάρου,²²³ ή τμήμα μαρμάρινου τόξου από την περιοχή των Αιζανών στη Φρυγία.²²⁴ Κάποιες φορές μπορεί να σχετίζεται με τη χρήση χρωστικών στα γλυπτά, καθώς πρέπει να υπήρξε διαδεδομένη και κατά την πρωτοβυζαντινή εποχή εκτέλεση διακοσμητικών θεμάτων με αβαθείς εγχαράξεις προκειμένου να δεχτούν ένθεση χρωματιστής κηρομαστίχης, ή προορισμένες για χρωματισμό στο σύνολο της επιφάνειας.

²¹⁹ Ion Barnea, *Les monuments paléochrétiens de Roumanie*, Βατικανό 1977, 80-81, εικ. 22.

²²⁰ Παναγιώτης Βοκοτόπουλος, Ανασκαφή βασιλικής Αγίας Σοφίας Μύτικα, *ΠΑΕ* 1972, 112, πίν. 89α.

²²¹ Νικόλαος Δρανδάκης, Σκαφικά έρευναι εν Κυπαρίσσω Μάνης, *ΠΑΕ* 1958, 199-219, και του ίδιου, Ανασκαφή εν Κυπαρίσσω, *ΠΑΕ* 1960, 233-245.

²²² Το κτήριο σε κάτοψη απλής δρομικής τρίκλιτης βασιλικής με μονή αψίδα στο κεντρικό κλίτος ωθεί τον μελετητή να το χρονολογήσει στον 6ο αι., αντίθετα η ασυνήθιστη διακόσμηση και εκτέλεση των αρχιτεκτονικών γλυπτών τον οδηγεί σε χρονολόγηση αυτών υστερότερα: Δρανδάκης, *Έρευναι εν Κυπαρίσσω Μάνης*, 216.

²²³ Αναστάσιος Ορλάνδος, Ανασκαφή παλαιοχριστιανικής βασιλικής Πάρου, *ΠΑΕ* 1960, πίν. 189· του ίδιου, Παλαιοχριστιανικοί Άμβωνες της Πάρου, *ABME* 11 (1969), 194-206, εικ. 12-22.

²²⁴ Philip Niewöhner, Aizanoi, Anatolien und der Nahe Osten: Siedlungsentwicklung, Demographie und Klima in frühbyzantinischer Zeit, στο: Klaus Rheidt (επιμ.), *Aizanoi und Anatolien, Neue Entdeckungen zur Geschichte und Archäologie im Hochland des westlichen Kleinasien*, Μάιντς 2010, 148, εικ. 149.

Τα συμφυή κιονόκρανα της Μεσσηνίας μοιράζονται και τις δύο αυτές ιδιοτυπίες, της συνοπτικής εικόνας «ημίεργου» και της εγχάρακτης «απλοϊκής» διακόσμησης δημιουργώντας ένα υβριδικό αποτέλεσμα για το οποίο γίνεται εξαιρετικά δύσκολο να αναζητήσει κανείς τα ακριβή παράλληλα στην πλήρη ανάπτυξή τους. Αντίθετα τα επιμέρους στοιχεία που συναντιούνται σε αυτά τα φαινομενικά απλοϊκά έργα βρίσκονται καλά εδραιωμένα στη γλυπτική παράδοση του 6ου αιώνα και πιθανότατα του β' μισού του.

Με την επιλεκτική παράθεση παρόμοιων παραδειγμάτων μοιάζει να συγκροτείται μια ομάδα αρχιτεκτονικών γλυπτών, που σαφώς θα είναι αρκετά πολυπληθέστερη. Η ομάδα αυτή μοιράζεται μια «προχειρότητα» στη σύλληψη αλλά και στην εκτέλεση του διακοσμητικού θέματος. Επιπλέον εντυπωσιάζει με την ποικιλία και την πρωτοτυπία με την οποία καταφέρνει να «μεταφράζει» το κυρίαρχο τον 6ο αιώνα *Ιουστινιάνειο* ύφος στη γλυπτική των σημαντικών μνημείων, χωρίς όμως να το υπερβαίνει ή να διαχωρίζεται πλήρως από αυτό. Θα μπορούσαμε μάλιστα να εντοπίσουμε τις βασικές αρχές αυτές της απλοποίησης στη σύνθεση αλλά και στη διακόσμηση αρχιτεκτονικών γλυπτών κατά τον 6ο αιώνα ακόμη και σε μερικά από τα πιο σημαντικά μνημεία της εποχής, όπως σε κιονόκρανα με επίθημα από τον ναό του Άγιου Ιωάννη της Εφέσου με μονογράμματα του Ιουστινιανού και της Θεοδώρας.²²⁵ Το επιχείρημα για μια τάση στη βυζαντινή γλυπτική του 6ου και 7ου αιώνα όπου δίνεται βαρύτητα στην απλοποίηση, τη συνοπτικότητα αλλά και την τεχνητή αμέλεια αναπτύσσεται αναλυτικά, αν και με σαφώς περιορισμένα παραδείγματα, στις παρατηρήσεις του Δημήτριου Πάλλα για *αισθητικά ανεπέργαστα γλυπτά*.²²⁶

Από τότε πολλά ακόμη παραδείγματα έχουν έρθει στο φως που καταδεικνύουν τις διαφορετικές τάσεις καλλιτεχνικής έκφρασης που μπορεί να συνυπάρχουν στη βυζαντινή αρχιτεκτονική γλυπτική θέτοντας σε αμφισβήτηση τα αυστηρά εξελικτικά σχήματα. Ένα καλό τέτοιο παράδειγμα αντιστροφής του εξελικτικού μοντέλου προσφέρεται από δύο ομάδες αρχιτεκτονικών γλυπτών σε πρωτοβυζαντινά μνημεία της Συρίας. Από την κεντρική βασιλική της Δάρα στη Συρία χρονολογημένη με ακρίβεια στα 505-507 μ.Χ. προέρχονται κορινθιακά κιονόκρανα με χαρακτηριστικά επιπεδόγλυφα φύλλα ακάνθου ακολουθώντας συνοπτικότερη απόδοση, σχεδόν αντι-κλασική. Αντίθετα αρκετά υστερότερα δείγματα που χρονολογούνται περί το 700 μ.Χ. στις κοντινές θέσεις Χαχ και Ανζάρ είναι εκτελεσμένα εντός μιας πολύ διαφορετικής και έντονα κλασικιστικής παράδοσης βαθιού ανάγλυφου και έξεργων πλοχμών.²²⁷ Η χρονολογική τους σχέση, αν κανείς επέμενε αυστηρά στο εξελικτικό σχήμα, εκ πρώτης θα έμοιαζε ότι είναι αντίστροφη, η σχετικά ασφαλής χρονολόγηση όμως των συγκεκριμένων μνημείων αποκαλύπτει μια πολύ πιο ενδιαφέρουσα χρονική αλληλουχία.

²²⁵ Andreas Thiel, *Die Johanneskirche in Ephesos*, Βισμπάντεν 2005, 55-56, εικ. 56.

²²⁶ Δημήτριος Πάλλας, «Ιουστινιάνεια» γλυπτά αισθητικώς ανεπέργαστα, στο: *Εις Μνήμην Παναγιώτου Α. Μιχελή*, Αθήνα 1972, 420-441, (=του ίδιου, *Συναγωγή Μελετών Βυζαντινής Αρχαιολογίας*, Αθήνα 1987-88, τομ. Β', 497-524.)

²²⁷ Marlia Mundell Mango, The continuity of the classical tradition in the art and architecture of northern Mesopotamia, στο: Nina Garsoïan, Thomas Mathews και R. Thomson (επιμ.), *East of Byzantium: Syria and Armenia in the formative period*, Ουάσιγκτον Ντι Σι 1982, 119-123, εικ. 22, 24-25.

Οι παραπάνω λόγοι μας οδηγούν να χρονολογήσουμε τη δημιουργία των κιονοκράνων της βασιλικής της Μεσσήνης στον προχωρημένο 6ο αι. Ίσως η πιο ενδιαφέρουσα αντίστοιχη και πλησιόχωρη ομάδα για συγκρίσεις είναι ένα σύνολο αντίστοιχων πρωτοβυζαντινών μελών, αν και καλύτερης και προσεγμένης εκτέλεσης, από την περιοχή Τεγέας-Νυκλίου που έχουν χρονολογηθεί από τον Ορλάνδο στον 6ο αι. (εικ. 291).²²⁸ Τα μεσσηνιακά γλυπτά μαζί με τα τεγεατικά μπορούν να συγκροτήσουν μια ομάδα έργων όπου παρατηρούμε ανάλογες αναζητήσεις στη σύλληψη και εκτέλεση, και ίσως μετά θα μπορούσαμε να τη δούμε να περιλαμβάνει και άλλα έργα όπως τα επίκρανα στην Κυπάρισσο της Μάνης.

Σε πρόσφατα δημοσιευμένη μελέτη για τα γλυπτά της βασιλικής της Μεσσήνης έχει προταθεί βάσει τεχνοτροπικών χαρακτηριστικών και συσχετισμού με τα αντίστοιχα από τη Μάνη η χρονολόγηση τους στον 8ο αι.²²⁹ Η χρονολόγηση αυτή σύμφωνα με τους μελετητές συμπαρασύρει συνολικά την κατασκευή του κτιρίου στον 8ο αι. Η υβριδικότητα των μεσσηνιακών κιονοκράνων δικαιολογημένα προβληματίζει· μια τέτοια θεώρηση όμως παραβλέπει τον μεγάλο αριθμό πρωτοβυζαντινών παραδειγμάτων που ακολουθούν την τεχνική που δεν θέλει να τονίσει την πλαστικότητα αλλά τη γραμμικότητα όπως είδαμε παραπάνω, αλλά και την εφαρμογή της τεχνικής αυτής σε ευρεία θεματολογία, και τη μεγάλη γεωγραφική διάδοσή της. Αξίζει να επισημανθεί επιπλέον ότι η εγχάρακτη διακόσμηση των συμφυών επιθημάτων της Μεσσήνης απέχει καλλιτεχνικά από τη μεσοβυζαντινή αρχιτεκτονική γλυπτική και ιδιαίτερα από το ύφος των μεσοβυζαντινών κιονοκράνων. Στα μεσοβυζαντινά παραδείγματα συναντούμε μια σαφώς διαφορετική διάθεση χειρισμού των γλυπτικών επιφανειών που αποδίδεται με έντονα περιγράμματα, εμβαθύνσεις και απολαξεύσεις γύρω από το θέμα και στην πλαστική απόδοση του ίδιου του θέματος, καθώς και ενθέσεις άλλων υλικών.²³⁰ Αλλά και πιο συγκεκριμένα σε σπάνιες περιπτώσεις όπως λ.χ. σε ιωνικό κιονόκρανο με συμφυές επίθημα από το ναό του Αγ. Παντελεήμονα στο Νέρεζι, το οποίο διακοσμείται με εγχάρακτο κόσμημα ο χειρισμός του ίδιου διακοσμητικού θέματος διαφέρει σημαντικά από τα κιονόκρανα της Μεσσήνης (εικ. 292).²³¹ Στο μεσοβυζαντινό παράδειγμα έχουν χαθεί οι αναλογίες και οι αρχές της μορφής των επιμέρους στοιχείων του κιονοκράνου, και η διακόσμηση έχει απομακρυνθεί από τα μοτίβα των παλαιοχριστιανικών αρχιτεκτονικών γλυπτών. Το πιο σημαντικό όμως είναι ότι η διακόσμηση των επιφανειών έχει λάβει νέο χαρακτήρα, πιο ζωγραφικό και δισδιάστατο.

²²⁸ Αναστάσιος Ορλάνδος, Παλαιοχριστιανικά και βυζαντινά μνημεία Τεγέας-Νυκλίου, *ABME* 12 (1973), 18-19, εικ. 15, και 92-94, εικ. 54α-γ.

²²⁹ Βάσω Πέννα, Άννα Λαμπροπούλου, και Ηλίας Αναγνωστάκης, Γλυπτά μεταβατικών χρόνων από τη βασιλική του Θεάτρου της αρχαίας Μεσσήνης, στο: Χαράλαμπος Πέννας και Catherine Vanderheyde (επιμ.), *La sculpture byzantine VIIe-XIIe siècles, Actes du colloque international organisé par la 2e Éphorie des antiquités byzantines et l'École française d'Athènes (6-8 septembre 2000)*, Αθήνα 2008, 375-392.

²³⁰ Πλήθος παραδειγμάτων στον τόμο που φιλοξενείται και η παραπάνω μελέτη για τα μεσσηνιακά γλυπτά: Χαράλαμπος Πέννας και Catherine Vanderheyde (επιμ.), *La sculpture byzantine VIIe-XIIe siècles, Actes du colloque international organisé par la 2e Éphorie des antiquités byzantines et l'École française d'Athènes (6-8 septembre 2000)*, Αθήνα 2008.

²³¹ Martin Dennert, *Mittelbyzantinische Kapitelle. Studien zu Typologie und Chronologie*, Βόννη 1997, 185, αρ.κατ. 47.

Η αρίθμηση των κιονοκράνων

Σε τέσσερα από τα έξι πλήρως σωζόμενα κιονόκρανα της βασιλικής του θεάτρου της Μεσσήνης εντοπίστηκαν χαραγμένα αριθμητικά σύμβολα. Συγκεκριμένα στην κάτω κυκλική επιφάνεια προσαρμογής επί του κίονα διαβάζουμε αντίστοιχα στο κάθε ένα από τα τέσσερα τα εξής ελληνικά αριθμητικά: Α', Γ', Δ', Π' (ή Ε' ή CT') (εικ. 270-272). Στα αριθμητικά αυτά χαραγμάτα αναγνωρίζονται τεκτονικά σημάδια σχετιζόμενα με τη διαδικασία παραγωγής των αρχιτεκτονικών γλυπτών ή τη διαδικασία συναρμολόγησης των στοιχείων των κιονοστοιχιών. Η παρουσία μόνο αριθμών υποδεικνύει ότι με αυτά τα σύμβολα μεταφέρεται πιθανότατα κάποια οδηγία για τον χειρισμό του συγκεκριμένου μέλους, και όχι η ταυτότητα του λιθοξόου.

Τα σημάδια πάνω σε αρχιτεκτονικά μέλη είναι ολοένα και συχνότερα αντικείμενο μελέτης τις τελευταίες δεκαετίες. Στη σχετική με τη βυζαντινή αρχιτεκτονική βιβλιογραφία έχει προταθεί πρόσφατα η διαφοροποίηση ανάμεσα σε λιθοξοϊκά χαραγμάτα, αυτά δηλαδή που δηλώνουν την ταυτότητα του μαρμαρά ή του εργαστηρίου παραγωγής, και σε αριθμητικά ή άλλα που αναφέρονται στην τοποθέτηση του αρχιτεκτονικού μέλους.²³² Για την τελευταία αυτή κατηγορία έχουν προταθεί μάλιστα ειδικοί όροι που τα διαφοροποιούν από τα λιθοξοϊκά, ο Μπάρντιλ προτείνει τον όρο *χαραγμάτα τοποθέτησης (positioning marks)*,²³³ ενώ η Παριμπένι υιοθετεί τον όρο *χαραγμάτα συναρμολόγησης (fitters' marks)*.²³⁴ Στα Ελληνικά ο όρος *χαραγμάτα τοποθέτησης* μοιάζει ο πλέον κατάλληλος για να περιγράψει επαρκέστερα τα σημάδια αυτά.

Τέτοια χαραγμάτα τοποθέτησης είναι συνηθισμένα στην ιστορία της αρχιτεκτονικής, τόσο στην αρχαιότητα όσο και στον μεσαίωνα, και χαρακτηρίζουν εποχές μεγαλύτερης τυποποίησης των κατασκευών αλλά και μεταφοράς αρχιτεκτονικών μελών σε μεσαίες ή μεγάλες αποστάσεις. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση στα ελληνιστικά χρόνια μια σειράς μνημείων που σχετίζονται με τον Ευμένη Β' της Περγάμου (197-158 π.Χ.), τα οποία φέρουν χαραγμάτα τοποθέτησης για την τελική συναρμογή τους, όπως η ομώνυμη στοά στο Διονυσιακό θέατρο της Αθήνας, ή η ζωφόρος του Τέλεφου στον μεγάλο βωμό της Περγάμου.²³⁵ Μνημεία δηλαδή που μεταφέρονταν προκατασκευασμένα από μια θέση σε μια δεύτερη. Ενώ

²³² Ολοκληρωμένες σχετικές μελέτες έχουν γίνει για τα λιθοξοϊκά χαραγμάτα στον Άγιο Βιτάλιο της Ραβέννας, την Αγία Σοφία της Κωνσταντινούπολης και τους κίονες στις κινστέρνες της πρωτεύουσας: Friedrich Wilhelm Deichmann, *Ravenna. Hauptstadt des Spätantiken Abendlandes*, Kommentar, 2. Teil, Βισμπάντεν 1976, 206-230 (και συμπληρωμ. 3. Teil, 375)· Andrea Paribeni, *Le sigle dei marmorari e l'organizzazione del cantiere*, στο: Alessandra Guiglia Guidobaldi και Claudia Barsanti (επιμ.), *Santa Sofia di Costantinopoli, l'arredo marmoreo della grande chiesa giustiniana*, Βατικανό 2004, 653-734· Jonathan Bardill, *The Masons' Marks*, στο: Crow James, Bardill Jonathan και Bayliss Richard, *The Water Supply of Byzantine Constantinople*, Λονδίνο 2008, 181-210. Επίσης χρήσιμο για συγκρίσεις είναι το: Jean-Pierre Sodini, *Marques de tâcherons inédites à Istanbul et en Grèce*, στο: Xavier Barral i Altet (επιμ.), *Artistes, Artisans et Production Artistique au Moyen Age*, Παρίσι 1987, τ. 2, 503-518.

²³³ Bardill, *Masons' Marks*, 182

²³⁴ Paribeni, *Le sigle dei marmorari*, 662.

²³⁵ Volker Kästner, *The architecture of the Great Altar and the Telephos frieze*, στο: Renée Dreyfus και Ellen Schraudolph (επιμ.), *Pergamon: The Telephos frieze from the Great Altar*, Σαν Φρανσίσκο 1997, τ. 2, 69-70.

τέτοια σημάδια δεν είναι σπάνια και στα ελληνιστικά και ιδιαίτερα στα ρωμαϊκά μνημεία της Μεσσηνίας, όπου συχνά συναντούμε αρίθμηση αρχιτεκτονικών μελών, όπως στα δύο αναλήμματα των παρόδων του θεάτρου,²³⁶ αλλά και ολόγραφες ενδείξεις για την ορθή τοποθέτηση αγαλμάτων στο προσκήνιο του θεάτρου.²³⁷

Στα ύστερα ρωμαϊκά και τα πρωτοβυζαντινά χρόνια η παράδοση αυτή συνεχίζεται, ιδίως σε αρχιτεκτονικά μνημεία υψηλών προθέσεων και καλής εκτέλεσης. Τα σχετικά παραδείγματα μολονότι πολυάριθμα, λίγες φορές μελετώνται ως συστατικό στοιχείο της αρχιτεκτονικής του κτηρίου.

Στο Καλεντέρχανε (Παναγία Κυριώτισσα) της Κωνσταντινούπολης βρέθηκαν ξαναχρησιμοποιημένα στη θεμελίωση της μεσοβυζαντινής εκκλησίας τέσσερα κορινθιακά κιονόκρανα του α' μισού του 5ου αιώνα, που προέρχονταν από τον κατεδαφισμένο πρωτοβυζαντινό ναό του Αγίου Παύλου του Ομολογητή άλλοτε στην ίδια θέση. Τα κιονόκρανα αυτά φέρουν στην κάτω πλευρά τους επιγραφή του (αγίου) Παύλου δηλώνοντας το κτήριο στο οποίο θα επρόκειτο να χρησιμοποιηθούν αλλά και από ένα αριθμητικό Γ, Δ, Ε, που όριζε τη θέση τους εντός του κτηρίου (εικ. 293).²³⁸ Στην Αγία Σοφία της Κωνσταντινούπολης, κτήριο του 537, συνεχή αρίθμηση από το 1 έως το 42 (Α-ΜΒ) φέρουν πλάκες δαπέδου στα υπερώα.²³⁹ Βέβαια η Αγία Σοφία είναι κυρίως γνωστή για τα πολυάριθμα λιθοξοϊκά χαράγματα που συνδέονται με τα εργαστήρια και τους μάστορες που εργάστηκαν στο μνημείο κατά την αρχική του κατασκευή, τέτοια σημάδια δεν έχουμε από τη μεσσηνιακή βασιλική.²⁴⁰

Στον Άγιο Δημήτριο Θεσσαλονίκης, στη νοτιότερη κιονοστοιχία, ο Παπαγεωργίου στις αρχές του εικοστού αιώνα παρατήρησε *επί των κιονοκράνων* (τα οποία δεν είναι όλα όμοια) *χαραγμένα αριθμητικά από το Β ως το Ι (2-10)*.²⁴¹ Αριθμητικά συναντούμε επίσης σε κιονόκρανα αλλά και σε επιθήματα των παλαιοχριστιανικών βασιλικών του el Atrun στην Κυρηναϊκή.²⁴² Στο ναό του Αγίου Ιωάννη στην Έφεσο κατά την ανασκαφή του Σωτηρίου το 1921 βρέθηκαν τμήματα μαρμάρινου κοσμήτη με πλούσιο κυμάτιο τα οποία κατά τον ανασκαφέα, φέρουν χαράγματα στην πίσω πλευρά *CXEΔH A', CXEΔH B', CXEΔH Γ', CXEΔH Δ'*, που

²³⁶ Θέμελης, *ΠΑΕ* 2010, 54, πίν. 35α-β.

²³⁷ Πέτρος Θέμελης, με συμβολή του Κλεάνθη Σιδηρόπουλου, *The Theatre at Messene: Building Phases and Masons' Marks*, στο: Rune Frederiksen, Elisabeth R. Gebhard, και Alexander Sokolicek (επιμ.), *The Architecture of the Ancient Greek Theatre. Acts of an International Conference at the Danish Institute at Athens 27-30 January 2012*, Αθήνα 2015, 217-227.

²³⁸ Cecil Striker και Doğan Kuban, *Kalenderhane in Istanbul: The buildings, their History, Architecture and Decoration*, Μάιντς 1997, 105, πίν. 96-98.

²³⁹ Ευγένιος Αντωνιάδης, *Έκφρασις της Αγίας Σοφίας*, Φωτοτυπική επανέκδοση, Αθήνα 1983, 101-103, σχ. 152.

²⁴⁰ Andrea Paribeni, *Le sigle dei marmorari e l'organizzazione del cantiere*, στο: Alessandra Guiglia Guidobaldi και Claudia Barsanti (επιμ.), *Santa Sofia di Costantinopoli, l'arredo marmoreo della grande chiesa giustiniana*, Βατικανό 2004, 653-734.

²⁴¹ Πέτρος Παπαγεωργίου, *Μνημεία της εν Θεσσαλονίκης λατρείας του μεγαλομάρτυρος αγίου Δημητρίου*, *BZ* 17 (1908), 338-339.

²⁴² John Bryan Ward-Perkins και Richard George Goodchild, *Christian Monuments of Cyrenaica*, Χέρτφορντ 2003, 242-243, 254-255.

δηλώνουν την ακολουθία των αρχιτεκτονικών μελών σε ένα τρέχον γείσο. Εντύπωση προκαλεί η χρήση της λέξης *σχέδη* που πιθανότατα αντιστοιχεί σε αυτό που σήμερα θα ονομάζαμε σχέδιο τομής.²⁴³ Στη βασιλική Α των Φιλίππων ανάμεσα σε άλλα λιθοξοϊκά χαράγματα σώζεται και η αρίθμηση από το Α' έως το Ξ' των στοιχείων του βατήρα του φράγματος του ιερού.²⁴⁴ Στην Καταπολιανή της Πάρου επίσης σώζονται σημάδια τοποθέτησης σε πολλά αρχιτεκτονικά μέλη, σε κίονες του ναού, σε επιθήματα αμφικιονίσκων, στον άμβωνα και στις βάσεις του αιθρίου.²⁴⁵

Τα περισσότερα σχετικά παραδείγματα χαραγμάτων τοποθέτησης σε πρωτοβυζαντινά μνημεία χρονολογούνται στον 5ο ή 6ο αι., εποχή επέκτασης και συστηματικής οικοδόμησης νέων εκκλησιών σε όλη την Ανατολική Μεσόγειο. Και τα μεσσηνιακά χαράγματα θα ήταν εύλογο να ενταχθούν στην παράδοση αυτή.

Θα μπορούσαμε επιπλέον να αποπειραθούμε σύγκριση της μορφής και του σχήματος των γραμμάτων των μεσσηνιακών κιονοκράνων με γνωστά επιγραφικά μνημεία, όσο επισφαλής και αν είναι ένας τέτοιος συσχετισμός. Τα πιο χαρακτηριστικά γράμματα στα μεσσηνιακά κιονόκρανα είναι το αρκετά ιδιαίτερο Α με τους εξαιρετικά μακρούς ακκρέμονες στην κοιλιά του γράμματος (Α175) αλλά και το Δ με την επιμήκη κάτω ευθεία να εξέχει αρκετά και από τις δύο πλευρές (Α128, εικ. 270-271). Η μορφή αυτή Α, μολονότι δεν είναι άγνωστη και σε υστερότερες εποχές, είναι εξαιρετικά συνηθισμένη κατά την πρωτοβυζαντινή εποχή σε πρόχειρες μορφές γραφής, όπως σε χαράγματα του 6ου αιώνα στους κίονες του Παρθενώνα²⁴⁶ αλλά και με εξαιρετική συχνότητα σε σφραγίσματα πλίνθων από την Κωνσταντινούπολη του προχωρημένου 6ου αι.²⁴⁷ Την ίδια μορφή Α συναντούμε και σε ενεπίγραφα βυζαντινά κειμήλια του 6ου και 7ου αιώνα που διασώθηκαν στην Ιταλία.²⁴⁸ Πολλά είναι και τα παραδείγματα χαραγμάτων τοποθέτησης σε αρχιτεκτονικά μέλη μνημείων του 5ου και του 6ου αι. στα οποία η μορφή του χαραγμένου Α' και Δ' είναι συγγενική με αυτά της βασιλικής του Θεάτρου της Μεσσήνης.²⁴⁹

Σε σχέση με τη χρονολόγηση των χαραγμάτων τοποθέτησης στα κιονόκρανα από τη Μεσσήνη και συνολικότερα για τη χρονολόγηση της οικοδόμησης της βασιλικής χρειάζεται

²⁴³ Γεώργιος Σωτηρίου, Ανασκαφάι του Βυζαντινού ναού Ιωάννου του Θεολόγου εν Εφέσω, ΑΔ 7 (1921-22), 106-107, εικ. 19-20.

²⁴⁴ Paul Lemerle, *Philippes et la Macédoine Orientale*, Παρίσι 1945, 396, πίν. 33.

²⁴⁵ Αγγελική Μητσάνη, Το παλαιοχριστιανικό κιβώριο της Καταπολιανής Πάρου, ΔΧΑΕ 19(1996), 330, σημ. 39.

²⁴⁶ Αναστάσιος Ορλάνδος και Λέανδρος Βρανούσης, *Τα χαράγματα του Παρθενώνος*, Αθήνα 1973, αρ. 53.

²⁴⁷ Από τα δεκάδες παρόμοια παραδείγματα μπορούμε να διακρίνουμε ενδεικτικά μερικά σφραγίσματα πλίνθων με ασφαλή χρονολόγηση στα 532/3 μ.Χ., Johnathan Bardill, *Brickstamps of Constantinople*, Οξφόρδη 2004, αρ.880 και αρ. 1481.1α.

²⁴⁸ André Guillou, *Inscriptions byzantines importées en Italie*, στο: Guglielmo Cavallo και Cyril Mango (επιμ.), *Epigrafia medievale Greca e Latina. Ideologia e funzione*, Σπολιέτο 1995, αρ.8, αρ. 13 και αρ. 20.

²⁴⁹ Όμοιας μορφής σημείο Α διασώζεται σε σημάδια τοποθέτησης στη Ραβέννα (Αγ. Βιτάλιος), στην Έφεσο (Αγ. Ιωάννης), στην Κωνσταντινούπολη (Θεοδοσιανή Αγ. Σοφία, Αγ. Πολύευκτος, Σέργιος και Βάκχος, Ιουστινιάνεια Αγ. Σοφία), τον Κορυκό, στους Στόβους, στις Φθιώτιδες Θήβες, ενώ όμοιο Δ στην Έφεσο (Αγ. Ιωάννης), Deichmann, *Ravenna* 2, 221.

να δούμε και τη γενικότερη συζήτηση. Η πρακτική χρησιμοποίησης τέτοιων χαραγμάτων από τους μαρμαράδες και τους οικοδόμους φαίνεται ότι περιορίζεται στην πρωτοβυζαντινή περίοδο και πρακτικά εξαφανίζεται στα μνημεία της μέσης και ύστερης εποχής.²⁵⁰ Κατά τη μέση βυζαντινή εποχή μοναδικό παράδειγμα με σημάδια τοποθέτησης που καταγράφεται στη σχετική βιβλιογραφία είναι ο ναός του Dereagzi στη Λυκία (τέλη 9ου με αρχές 10ου αι.). Σε μαρμάρινα γείσα του κυρίως ναού και του νάρθηκα εντοπίστηκαν από τον μελετητή αριθμητικά χαράγματα τοποθέτησης.²⁵¹ Για τα συγκεκριμένα χαράγματα έχει όμως διατυπωθεί η βάσιμη ένσταση ότι το πιο πιθανό είναι να προέρχονται από προηγούμενη χρήση των μελών καθώς δεν διακρίνεται κάποια συγκεκριμένη αρχιτεκτονική λογική στην αρίθμηση.²⁵² Ίσως ευθύνεται η μέτρια γνώση μας των τεχνικών χαρακτηριστικών των μεσοβυζαντινών μνημείων ή η χρήση άλλων λύσεων και υλικών, πάντως το ζήτημα της χρησιμοποίησης χαραγμάτων τοποθέτησης κατά τη μέση και ύστερη εποχή παραμένει ανοιχτό. Αντίθετα στη μεσαιωνική αρχιτεκτονική της δύσης, ρωμανική και γοθική, η σχετική σήμανση αποκτά νέα σημασία και ακολουθεί τις νέες αρχιτεκτονικές μορφές και τεχνικές λύσεις.²⁵³

Έτσι και τα χαράγματα τοποθέτησης στα κιονόκρανα της Μεσσήνης πολύ δύσκολα θα μπορούσαν να ενταχθούν σε μια παράδοση μετά τον 7ο αι. για τον βασικότερο λόγο ότι δεν τη γνωρίζουμε από πουθενά αλλού στον βυζαντινό κόσμο, τουλάχιστον ως σήμερα.

Λειτουργικές κατασκευές

Η ανασκαφή της βασιλική του θεάτρου της Μεσσήνης αποκάλυψε πέρα από το κέλυφος του κτηρίου, και μια σειρά από κατασκευές που αναγνωρίζονται ως ο λειτουργικός εξοπλισμός του πρωτοβυζαντινού ναού. Άμβωνας, διαφράγματα των μετακίωνων διαστημάτων, φράγμα του πρεσβυτερίου, σύνθρονο και αγία τράπεζα με κιβώριο, διατηρούνται σε σχετικά καλή κατάσταση και προσφέρουν πολύτιμες πληροφορίες επεκτείνοντας κατά πολύ τα ερευνητικά ερωτήματα μας.

Ο Άμβωνας

Στο μέσο περίπου του κεντρικού κλίτους προς την πλευρά της βόρειας κιονοστοιχίας και πλησίον του διαστήματος ανάμεσα στον πέμπτο και τον έκτο κίονα εντοπίστηκε μεγάλη ορθογώνια ασβεστολιθική βάση, διαστάσεων 1,10 × 1,10 μ. (εικ. 295-297). Η βάση αυτή βρίσκεται έκκεντρα σε σχέση με τον βασικό άξονα Α-Δ και εγγύτερα στον βόρειο στυλοβάτη, από τον οποίο απέχει 1,40 μ., ενώ βρίσκεται περίπου στο μέσο του μήκους του κυρίως ναού.

Από τη βόρεια πλευρά της βάσης και μέχρι τον βόρειο στυλοβάτη βρέθηκε η υποδομή

²⁵⁰ Dennert, *Mittelbyzantinische Kapitelle*, 171· Paribeni, *Le sigle dei marmorari*, 662

²⁵¹ James Morganstern, *The byzantine church at Dereagzi and its decoration*, Τύμπιγγεν 1983, 131-132, εικ. 23, πίν. 46.

²⁵² Dennert, *Mittelbyzantinische Kapitelle*, 171.

²⁵³ Giovanna Bianchi, *I segni dei tagliatori di pietre negli edifici medievali. Spunti metodologici ed interpretativi*, *Archeologia dell' Architettura* 2 (1997), 25-37.

χτιστής κλίμακας που οδηγούσε στην άνω πλευρά της βάσης. Βάση και υποδομή κλίμακας είναι απλά τοποθετημένα επί της πλακόστρωσης, χωρίς κάποια ιδιαίτερη διαμόρφωση ή οργανική σύνδεση.

Στη διάταξη αυτή πρέπει να αναγνωριστεί η υποδομή άμβωνα και κλίμακας ανόδου προς αυτόν. Συγκεκριμένα επί της μονολιθικής βάσης θα αναπτυσσόταν η κυρίως κατασκευή του άμβωνα. Αναφορικά με τη μορφή αυτής δεν σώζονται στοιχεία, καθώς δεν έχει ταυτιστεί ακόμη κάποιο αρχιτεκτονικό μέλος που να αποδίδεται στον άμβωνα. Είναι όμως πολύ πιθανό να έφερε λίθινη διακόσμηση, ίσως μαρμάρινες επενδύσεις, θωράκια και πεσσίσκους εφ' όσον διέθετε τόσο ισχυρή λίθινη βάση.

Η κλίμακα ανόδου, από την οποία σώζεται επίσης μόνο η υποδομή, ξεκινά από την υπερυψωμένη επιφάνεια του βόρειου στυλοβάτη και γεφυρώνει το κενό μέχρι τη βάση του άμβωνα. Κατ' αυτό τον τρόπο στον άμβωνα υπήρχε πρόσβαση μόνο από το βόρειο κλίτος (εικ. 248). Καθώς μάλιστα ο βόρειος στυλοβάτης, όπως θα δούμε στη συνέχεια, έκλεινε με χτιστά διαφράγματα η πρόσβαση στην κλίμακα ανόδου θα διανοιγόταν ανάμεσα στα διαφράγματα.

Ο άμβωνας της βασιλικής του θεάτρου της Μεσσήνης ανήκει μορφολογικά στην κατηγορία αμβώνων με μία κλίμακα ανόδου. Ο μεγαλύτερος αριθμός αμβώνων άλλωστε που τοποθετούνται σε εγγύτητα προς το βόρειο κλίτος στα παλαιοχριστιανικά μνημεία του Ελλαδικού χώρου, ανήκει στον ίδιο μορφολογικό τύπο.²⁵⁴

Στον τύπο αυτό η κλίμακα οδηγεί σε εξέδρα, κλειστή με θωράκια από τρεις πλευρές, απ' όπου ο αναγνώστης ή ο πρεσβύτερος απευθύνεται στο εκκλησίασμα και κηρύσσει τα Ευαγγέλια. Επομένως σε αντίθεση με τον άμβωνα με δύο εκατέρωθεν κλίμακες, και προσομοιάζοντας στους ριπιδιόσχημους άμβωνες, ο άμβωνας με τη μονή κλίμακα διαμορφώνει δύο πλευρές: μια κύρια προς την οποία τελείται το κήρυγμα και μια δευτερεύουσα, απ' όπου εξασφαλίζεται η άνοδος. Η πρώτη ορίζεται από την εξέδρα, κυκλική ή τετράγωνη, από την οποία ο αναγνώστης στρέφεται προς το ποίμνιο, αλλά και τους ιερείς, έχοντας μάλιστα τη δυνατότητα να καλύψει ένα εύρος μετώπου τουλάχιστον 280 μοιρών, άλλα και να γυρίσει πλάγια στις δύο πλευρές του άμβωνα πολλαπλασιάζοντας τις δυνατότητες του, ενώ η δεύτερη στενότερη ορίζεται από την κλίμακα ανόδου.

Την τοποθέτηση του άμβωνα στη βόρεια πλευρά του κεντρικού κλίτους σχολίασε για πρώτη φορά ο Ζαν-Πιέρ Σοντινί, ο οποίος τη συσχέτισε με μνημεία που εντοπίζονται κυρίως στην επαρχία Αχαΐας και στην Κρήτη. Κατ' αυτόν οι άμβωνες στα βόρεια αποτελούν μια τοπική ιδιαιτερότητα που σχετίζεται με τη εκκλησιαστική διαίρεση εντός του Ανατολικού Ιλλυρικού και την αντίθεση των μητροπόλεων Κορίνθου και Θεσσαλονίκης.²⁵⁵ Μολονότι η παρατήρηση είναι ενδιαφέρουσα, ο Σοντινί παραδέχεται την αδυναμία μας να κατανοήσουμε ποια θα μπορούσε να είναι η ουσιαστική λειτουργική αιτία για τη διαφοροποίηση.

²⁵⁴ Peter Jakobs, *Die Frühchristlichen Ambone Griechenlands*, Βόννη 1987, 63-67.

²⁵⁵ Jean-Pierre Soudini, Note sur deux variantes régionales dans les basiliques de Grèce et des Balkans: le Trébélon et l'emplacement de l'Ambon, *BCH* 99 (1975), 584-588.

Η κατανόηση της ιδιαίτερης κάθε φορά θέσης του άμβωνα εντός του ναού, η επιλογή της θέσης αυτής, καθώς και οι διαφορές στη μορφή του, δεν μπορούν εύκολα να εξηγηθούν βάσει λειτουργικών προτιμήσεων. Μολονότι οι αναφορές στον άμβωνα, σε λειτουργικές και μη πηγές, είναι αρκετές θα μπορούσε κανείς να πει ότι και αυτές δείχνουν την έλλειψη αυστηρής τυποποίησης στην πρωτοβυζαντινή λειτουργία, όπως ακριβώς και τα εκκλησιαστικά κτήρια.²⁵⁶ Βασισμένος σε πηγές που αναφέρονται στην Κωνσταντινούπολη του 5ου και 6ου αιώνα ο Μάθιους επεξηγεί συνοπτικά την κύρια λειτουργική χρήση του άμβωνα ως εξής: κατά την πρωτοβυζαντινή λειτουργία υπάρχουν τρεις στιγμές που διαβάζονται οι γραφές, πάντοτε πάνω στον άμβωνα, πρώτα οι Προφήτες (Παλαιά Διαθήκη), μετά ο Απόστολος (Αποστολικές Επιστολές) και στο τέλος το Ευαγγέλιο. Προκειμένου να αναγνωστεί το Ευαγγέλιο μεταφέρεται από την Αγία Τράπεζα στον άμβωνα πομπικά μέσω ειδικού διαδρόμου, του σολέα, και συνοδεύεται από αναμμένες λαμπάδες και καύση θυμιάματος.²⁵⁷ Ακόμη περισσότερο μετά την ανάγνωση και κατά την επιστροφή μέσω της ίδιας οδού, ο διάκονος ενώ είναι πάνω στο σολέα προσφέρει το βιβλίο στους πιστούς να το ασπαστούν. Στην περίπτωση αμβώνων όπως αυτός της Μεσσήνης παρατηρούμε σημαντικές διαφοροποιήσεις, με βασική τη μη ύπαρξη σολέα αλλά και την υποχρεωτική μεταφορά του Ευαγγελίου μέσω του βόρειου κλίτους, εφόσον μόνο από το βόρειο κλίτος προσφέρεται πρόσβαση στον άμβωνα.

Ανάλογης μορφής άμβωνες και σε παρόμοιες θέσεις συναντώνται σε βασιλικές της Πελοποννήσου, όπως στην Ερμιόνη και στη Σικυώνα, άλλα και αλλού όπως στη βασιλική εκτός των τειχών στους Δελφούς ή στη βασιλική της Άφωτης στην Κάρπαθο. Από όλες τις παραπάνω περιπτώσεις η πιο κοντινή μορφολογικά με το μεσσηνιακό μνημείο βρέθηκε στη βασιλική της Σικυώνας που ανέσκαψε ο Αναστάσιος Ορλάνδος με τον Δημήτριο Πάλλα στα 1953-54.²⁵⁸ Στη βασιλική της Σικυώνας σώζεται, όπως και στη Μεσσήνη, μόνο η υποδομή άμβωνα που αποτελείται από έναν ορθογώνιο χτιστό πυρήνα όπου έστεκε η εξέδρα και μια κλίμακα τριών τουλάχιστον αναβαθμών που οδηγούσε από τα βόρεια προς τα πάνω, ενώ η όλη κατασκευή έφερε επένδυση με ορθομαρμαρώσεις. Ο άμβωνας όμως της Σικυώνας μαζί με την κλίμακα ανόδου του περιορίζεται εντός του κεντρικού κλίτους και απέχει μισό περίπου μέτρο από τον βόρειο στυλοβάτη.

Την ιδιαίτερη θέση όμως που έχουν αυτοί οι άμβωνες αλλά και τη σχέση που αρθρώνουν με το βόρειο κλίτος των βασιλικών εικονογραφεί ίσως περισσότερο η κατασκευή που ανα-

²⁵⁶ Για πηγές σχετικές με τη χρήση του άμβωνα, δες ενδεικτικά: Αναστάσιος Ορλάνδος, *Η ξυλόστεγος παλαιохριστιανική βασιλική της μεσογειακής λεκάνης*, Αθήνα 1954, τομ. 2, 538-540· André Jacob, *Où était recite la prière de l'Ambon?*, *Byzantion* 51 (1981), 306-315· Alexander Kazhdan, A note on the "Middle-Byzantine" Ambo, *Byzantion* 57 (1987), 422-426· αλλά και πιο πρόσφατα ιδίως αναφορικά με τα ιταλικά μνημεία: Crispino Valenziano, *L'Ambone: Aspetti Storici*, στο: Goffredo Boselli (επιμ.), *L'ambone: Tavola Della Parola Di Dio: Atti Del III Convegno Liturgico Internazionale, Bose, 2-4 Giugno 2005*, Comunità di Bose, Magnano (Biella) 2006, 89-100.

²⁵⁷ Thomas Mathews, *The Early Churches of Constantinople: Architecture and Liturgy*, Πενσυλβάνια 1971, 148-149.

²⁵⁸ Αναστάσιος Ορλάνδος, *Ανασκαφή Σικυώνας*, *ΠΑΕ* 1954, 219-231· του ίδιου, *Η βασιλική της Κάτω Σικυώνας*, *Αρχείο Κορινθιακών Μελετών* 1 (1970), 46-55.

γνώρισε ο Ηλίας Κόλλιας ως άμβωνα στη βασιλική της Αφώτης στην Κάρπαθο.²⁵⁹ Στο δωδεκανησιακό μνημείο στον χώρο του βόρειου κλίτους ανασκάφηκε χτιστή κλίμακα που οδηγεί σε εξέδρα επάνω στο υπερυψωμένο βόρειο στυλοβάτη-τοίχο (εικ. 299-300). Στο σημείο αυτό που βρίσκεται σχεδόν σε επαφή με τον βορειοδυτικό όριο του φράγματος του πρεσβυτερίου υψωνόταν σύμφωνα με τον ανασκαφέα ο άμβωνας του ναού. Επιπλέον ενδιαφέρον στοιχείο προσφέρει η κατεύθυνση της κλίμακας του άμβωνα που αντιστοιχεί προς θυραίο άνοιγμα στο βόρειο εξωτερικό τοίχο της βασιλικής. Το άνοιγμα αυτό οδηγεί σε πρόσκτισμα παράλληλο με τον κυρίως ναό με ασπίδα στα ανατολικά, πιθανότατα διακονικό. Η διάταξη του καρπαθιώτικου μνημείου μας δείχνει ότι η πρόσβαση στον άμβωνα από το βόρειο κλίτος (ή τα πλάγια κλίτη γενικότερα) συνδέεται με λειτουργικές κινήσεις του αναγνώστη ή του διακόνου και του αντικειμένου που αυτοί έφεραν, το βιβλίο του Ευαγγελίου. Θα μπορούσε λοιπόν να υποθέσει κανείς ότι η τοποθέτηση και η πρόσβαση στους άμβωνες αυτούς καθορίζεται από τη σχέση με το πρόσκτισμα της βασιλικής όπου φυλασσόταν το Ευαγγέλιο.

Μία επιπλέον παρατήρηση είναι ότι οι άμβωνες με πρόσβαση από το βόρειο κλίτος δείχνουν φροντίδα να αποφευχθεί το πέρασμα από το κεντρικό, αν λάβουμε υπόψη ότι στις περισσότερες από τις περιπτώσεις αυτές η κίνηση μεταξύ των κλιτών περιορίζεται και από διαφράγματα. Μια άλλη εξήγηση θα ήταν ότι με τον τρόπο αυτό το κήρυγμα δεν γίνεται με την πλάτη στραμμένη προς το Ιερό Βήμα. Την τελευταία αυτή υπόθεση μοιάζει να εικονίζει μια άλλη διαρρύθμιση άμβωνα με μονή κλίμακα στο βόρειο τμήμα του κεντρικού κλίτους, αυτή όπου ο άμβωνας διαθέτει μονή κλίμακα στη δυτική πλευρά του. έτσι ο χρήστης ανέρχεται στην εξέδρα κοιτώντας κατ' ενώπιον το Ιερό, όπως στη βασιλική του εργαστηρίου του Φειδία στη γειτονική Ολυμπία²⁶⁰ (εικ. 319-320) ή στη βασιλική του Ευφρατά στην Ελεύθερνα στην Κρήτη (εικ. 321).²⁶¹

Ένας άλλος άμβωνας γειτονικού μνημείου, αυτός στην πεντάκλιτη βασιλική στα Φιλιατρά Τριφυλίας προσθέτει μερικές ακόμη αποχρώσεις στο ζήτημα της τοποθέτησης στη βόρεια πλευρά του κεντρικού κλίτους, αλλά και της κατεύθυνσης ανάγνωσης. Ο άμβωνας της βασιλικής των Φιλιατρών ήταν εξ ολοκλήρου χτιστός και διέθετε δύο κλίμακες ανόδου, από Α και Δ, που οδηγούσαν σε οκταγωνική εξέδρα. Όλα τα στοιχεία ήταν χτισμένα με αργολιθοδομή και επενδυμένα αρχικά με μαρμαρίνη διακόσμηση.²⁶² Στη φωτογραφία όμως και στο σχέδιο της δημοσίευσης παρατηρούμε μια λεπτομέρεια την οποία πραγματεύεται μόνο εν συντομία ο ανασκαφέας: σε μεταγενέστερη εποχή έχει χτιστεί τοίχο/εξέδρα το οποίο, ξεκινώντας από τον διαχωριστικό τοίχο (στυλοβάτη) του βόρειου κλίτους, ήρθε να

²⁵⁹ Ηλίας Κόλλιας, Η παλαιοχριστιανική βασιλική της «Αφώτης» Πηγαδιών Καρπάθου, *ΑΕ* 1973, 145-160 και ιδίως για τον άμβωνα, του ίδιου, Ανασκαφή Αφώτης Καρπάθου, *ΙΑΕ* 1974, 201-206. Ένα επιπλέον παρόμοιο παράδειγμα, αλλά ελάχιστα τεκμηριωμένο είναι ο άμβωνας της βασιλικής της Νέας Πλευρώνας Αιτωλίας τον οποίο γνωρίζουμε μόνο από το σχέδιο: Φωτεινή Ζαφειροπούλου, *ΑΔ* 29 (1973-1974), Χρονικά, 527-530.

²⁶⁰ Alfred Mallwitz και Wolfgang Schiering, *Die Werkstatt des Pheidias in Olympia*, (Olympische Forschungen V), Βερολίνο 1964, 46-47.

²⁶¹ Πέτρος Θέμελης, *Πρωτοβυζαντινή Ελεύθερνα, Τομέας Ι*, Αθήνα 2004, τ. Α', 52-53.

²⁶² Δημήτριος Πάλλας, Ανασκαφή εις Φιλιατρά της Τριφυλίας, *ΙΑΕ* 1960, 181, πίν. 145γ, 190.

καταργήσει την ανατολική κλίμακα ανόδου (εικ. 298). Χωρίς να είναι ξεκάθαρη η αιτία της μεταγενέστερης επέμβασης στο σημείο αυτό, φαίνεται ότι η ανατολική κλίμακα καταργήθηκε προκειμένου να δημιουργηθεί μια απευθείας πρόσβαση από το βόρειο κλίτος προς την εξέδρα του άμβωνα. Παρατηρούμε λοιπόν, ότι στην πρώτη φάση του ο άμβωνας τοποθετημένος στα βόρεια του κεντρικού κλίτους εξυπηρετούσε την αρχική χρήση, και ότι σύντομα ενόσω το μνημείο ήταν ακόμη σε χρήση, στα τέλη του 6ου ή στις αρχές του 7ου αι., ο άμβωνας χρειάστηκε να μετασκευαστεί αποκτώντας μια οργανική σχέση με το βόρειο κλίτος του ναού. Χωρίς να μας προσφέρει κάποια συγκεκριμένη αιτιολογική απάντηση, η παρατήρηση αυτή έρχεται να εμπλουτίσει τον προβληματισμό μας για τη σημασία της θέσης του άμβωνα, αλλά και της σύνδεσης του με τα πλάγια κλίτη.

Παρόμοια πρόσβασή κοντά στο στυλοβάτη του βόρειου κλίτους, αν και με διαφορετική μορφή, φαίνεται ότι είχαν οι άμβωνες της βασιλικής εκτός των τειχών στους Δελφούς, στο χωριό Καστρί, ο οποίος στηριζόταν σε τέσσερις κιονίσκους,²⁶³ και ο εξαγωνικής κάτοψης άμβωνας στη βασιλική της Ερμιόνης.²⁶⁴

Την προσπάθεια ρύθμισης της πρόσβασης στον άμβωνα και των κατευθύνσεων ανάγνωσης από αυτόν διαπιστώνουμε και σε μια ομάδα πιο μακρινών αλλά συστηματικότερα γνωστών μνημείων. Σε αρκετά μνημεία κυρίως της Παλαιστίνης, αλλά και αλλού, χρονολογημένα από τον 5ο μέχρι και τον 7ο αιώνα ο περίκλειστος χώρος στον οποίο προσκολλάται ο άμβωνας δεν είναι το κλίτος, αλλά το περιφραγμένο Ιερό Βήμα. Στο φράγμα του πρεσβυτερίου ανοίγεται ειδική πρόσβαση προς τα δυτικά για τον άμβωνα εξυπηρετώντας πιθανότατα τοπικές λειτουργικές συνήθειες.²⁶⁵

Ο χώρος με τον οποίο συνδέεται ο άμβωνας στα μνημεία αυτά (Ιερό Βήμα) είναι πολύ διαφορετικός από τον χώρο με τον οποίο συνδέεται ο άμβωνας στα ελλαδικά εκκλησιαστικά μνημεία που είδαμε (βόρειο κλίτος), παραμένει όμως κοινό το στοιχείο του αποκλεισμού προς και από το κεντρικό κλίτος, από το οποίο κατά κάποιον τρόπο αποκλείεται η πρόσβαση προς τον άμβωνα.

Επιστρέφοντας στη βασιλική του θεάτρου της Μεσσήνης παρατηρούμε ένα επιπλέον στοιχείο που ίσως προσφέρει ένα πλαίσιο εξήγησης. Όπως αποκάλυψε η ανασκαφή του κτιρίου το σύνολο των προσκτισμάτων και βοηθητικών χώρων της βασιλικής, επομένως και το διακονικό, βρίσκονταν στη βόρεια πλευρά της βασιλικής.²⁶⁶

²⁶³ Δημήτριος Πάλλας, *Les monuments paléochrétiens de Grèce découverts de 1959 à 1973*, Ρώμη 1977, 19-21.

²⁶⁴ Ευστάθιος Στίκας, Ανασκαφή παλαιοχριστιανικής βασιλικής Ερμιόνης, *ΠΑΕ* 1955, 236-240, πίν. 89γ.

²⁶⁵ J.W. Crowfoot, *Early churches in Palestine*, Λονδίνο 1941, 38-65. Οι συνήθειες αυτές δεν αποκλείεται όμως και να είναι υπερτοπικές καθώς παρόμοιες διαμορφώσεις συναντούμε και σε μνημεία της Αδριατικής, όπως σε άμβωνες των αρχών του 7ου αι. στα Σάλωνα: Izida Pavić, *Untersuchungen zu Liturgie und Ritus im Spätantiken Salona*, στο: Michael Altripp, Claudia Nauerth (επιμ.), *Architektur und Liturgie: Akten des Kolloquiums vom 25. bis 27. Juli 2003 in Greifswald*, Βισμπάντεν 2006, 40· αλλά και στον άμβωνα του 8ου αι. στο ναο του Αγίου Μαρίνου στο Rive d'Arcano: Laura Nazzi, *Per un corpus degli amboni altomedievali in area altoadriatica*, στο: Federico Toniolo, Giovanna Valenzano (επιμ.), *Medioevo adriatico. Circolazione di modelli, opera, maestri*, Ρώμη 2010, 22-23, εικ.13.

²⁶⁶ Η ανασκαφή σε όλη την περιφέρεια γύρω από τη βασιλική του Θεάτρου απέδειξε ότι προσκτίσματα του

Η τοποθέτηση του άμβωνα στα βόρεια αλλά και η πρόσβαση σε αυτόν από το βόρειο κλίτος ίσως να συνδέεται και με τη χρήση των προσκτισμάτων, χώρων που κάλλιστα θα μπορούσαν να χρησιμοποιούνται στις λειτουργικές και μη κινήσεις των ιερέων ίσως και του επισκόπου, αν μπορεί να ερμηνευτεί ως δηλωτική επισκόπου η παρουσία σύνθρονου εντός της αψίδας του ιερού.

Τόσο η μορφή όσο και η θέση του άμβωνα της βασιλικής του Θεάτρου της Μεσσήνης δηλώνουν μια χρονολόγηση κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο (6ο - 7ο αι.) βάσει των μνημείων με τα οποία μπορούμε να τον συγκρίνουμε. Επιπλέον είναι τεκμηριωμένο ότι στα μεσοβυζαντινά μνημεία ο τύπος άμβωνα που απαντάται σχεδόν αποκλειστικά,²⁶⁷ είναι ο γνωστός και από παλαιότερα με υπερυψωμένη εξέδρα και δύο κλίμακες εκατέρωθεν, τοποθετημένος πάντοτε σύμφωνα με τον κατά μήκος άξονα του ναού (Α-Δ) και συνήθως στο κέντρο του ναού.²⁶⁸

Τα διαφράγματα των κλιτών

Στα μετακίονια διαστήματα από τον δεύτερο ως και τον πέμπτο κίονα της βόρειας κιονοστοιχίας και πάνω στον στυλοβάτη, εντοπίστηκαν κατά την ανασκαφή κατάλοιπα λεπτού χτιστού τοιχίου πάχους μιας οπτόπλινθου και σωζόμενο σε σημεία σε ύψος μέχρι και δύο οπτοπλίνθων (εικ. 244, 252 και 302). Η κατασκευή αυτή σωζόταν σε κακή κατάσταση διατήρησης και αποτελούνταν από μία ή δύο σειρές αποτετμημένων τούβλων, συνήθως τετραγώνου και τριγωνικού σχήματος, και χρήση πλούσιου ασβεστοκονιάματος. Το λεπτό τοίχιο βρέθηκε στο νότιο τμήμα του στυλοβάτη και σε περασιά με την όψη προς το κεντρικό κλίτος. Εύθραυστα ίχνη ανάλογου τοιχίου εντοπίστηκαν σε χειρότερη κατάσταση διατήρησης και επί της νότιας κιονοστοιχίας.

Με τον τρόπο αυτό ήταν χτισμένα λεπτά διαφράγματα, εν είδη θωρακίων πιθανότατα, που εμπόδιζαν την επικοινωνία ανάμεσα στα κλίτη. Τα διαφράγματα αυτά θα έφταναν τουλάχιστον ως τον όγδοο κίονα προς τα ανατολικά, όπου ξεκινούσε και το φράγμα του πρεσβυτερίου, αν και δεν σώζονται πέραν του έκτου κίονα. Το μόνο διαπιστωμένο άνοιγμα υπήρχε στο σημείο όπου κλίμακα οδηγούσε στην υπερυψωμένη εξέδρα του άμβωνα από τον στυλοβάτη του βόρειου κλίτους προς το κεντρικό.

Ο αποκλεισμός με θωράκια ή διαφράγματα των πλαγίων κλιτών από το κεντρικό εί-

κτιρίου αναπτύσσονταν μόνο στα βόρεια. Τα προσκτισμάτα όμως αυτά μέχρι και το καλοκαίρι του 2014 δεν είχαν ακόμη ερευνηθεί πλήρως ανασκαφικά, οπότε δεν έχουν ακόμη σημειωθεί στο τοπογραφικό, αλλά ούτε έχουν αξιολογηθεί τα όποια ευρήματα.

²⁶⁷ Μέχρι και πριν λίγες δεκαετίες αμφισβητούνταν η ύπαρξη χτιστού ή λίθινου άμβωνα στους μεσοβυζαντινούς ναούς, Cyril Mango, *The Life of St. Andrew the Fool Reconsidered*, *Rivista di Studi Bizantini e Slavi* 2 (1982), 302-303. Αναμφισβήτητα στους μικρότερους από αυτούς θα υπήρχαν μικρότερες ή πτυσσόμενες κατασκευές από ξύλο ή άλλο υλικό, αλλά σε κάθε περίπτωση οι μαρτυρίες, ιστορικές και αρχαιολογικές, για την ύπαρξη άμβωνα είναι πολλές, για τις ιστορικές: Alexander Kazhdan, *A note on the "Middle-Byzantine" Ambo, Byzantion* 57 (1987), 422-426, για τις αρχαιολογικές δεσ επόμενη υποσημείωση.

²⁶⁸ Martin Dennert, *Mittelbyzantinische Ambone in Kleinasien*, *IstMitt* 45 (1995), 137-147.

ναι σύνηθες χαρακτηριστικό σε πολλές παλαιοχριστιανικές βασιλικές.²⁶⁹ Μερικά από τα πιο γνωστά παραδείγματα είναι λ.χ. η βασιλική του Αγ. Ιωάννη του Στουδίου στην Κωνσταντινούπολη²⁷⁰ ή η Αχειροποίητος της Θεσσαλονίκης.²⁷¹ Η προσεκτικότερη όμως εξέταση και των επαρχιακών μνημείων σε Μικρά Ασία και Βαλκανική αποδεικνύει ότι ήταν εξαιρετικά διαδεδομένη πρακτική· μια πρόσφατη μελέτη καταλήγει ότι σε δείγμα 469 πρωτοβυζαντινών εκκλησιών οι 71 διέθεταν διαφράγματα.²⁷² Τα διαφράγματα πολλές φορές είναι κατασκευασμένα με θωράκια, κατά κανόνα μαρμάρινα και διακοσμημένα, που φράζουν τα μετακίονια διαστήματα. Γνωρίζουμε όμως επίσης ότι σε αρκετά μνημεία η απομόνωση των κλιτών επιτυγχανόταν με άλλους τρόπους, όπως χτιστούς και πολύ υψηλούς στυλοβάτες ή και βύθιση του κεντρικού κλίτους σε σχέση με τα πλάγια.²⁷³ Ακόμη σε κάποιες περιπτώσεις διαπιστώνονται ίχνη διαφραγμάτων από άλλα υλικά, μέταλλο, ξύλο ή και απλά βήλα σε ξύλινα πλαίσια, τα οποία θα άνοιγαν και θα έκλειναν με μεγαλύτερη ευκολία.²⁷⁴

Ανάλογα διαφράγματα είναι σχετικά συχνά και σε βασιλικές της Πελοποννήσου, όπως στην Κόρινθο (Κρανείο, Λέχαιο), στη Σικυώνα, στο Άργος (Ασπίς), στη Νεμέα, στην Επίδαυρο, στην Ολυμπία, αλλά και στο Τηγάρι Λακωνίας. Η παρουσία όμως λεπτών χτιστών διαφραγμάτων όπως της βασιλικής του Θεάτρου της Μεσσήνης είναι εξαιρετικά σπάνια και η ύπαρξη τους ακόμη ένα ανοιχτό ζήτημα στη σχετική βιβλιογραφία. Εξαιτίας της μη στιβαρής φύσης τέτοιων κατασκευών σώζονται ελάχιστα αρχαιολογικά κατάλοιπα τα οποία δύσκολα εντοπιζόνταν και τεκμηριώνονταν ειδικά σε επαρχιακές βασιλικές που έχουν ανασκαφεί σε παλαιότερους χρόνους, πριν την εφαρμογή κανόνων συστηματικής ανασκαφής. Αλλά και σαν λύση μοιάζει να μην είναι η πιο ενδεδειγμένη καθώς θα αποτελούσε σχετικά δύσκολη πρόκληση η κατασκευή τόσο λεπτών χτιστών τοιχίων διαφραγμάτων. Από τα γνωστά παραδείγματα αξίζει να αναφέρουμε την επίσης πελοποννησιακή βασιλική της Αλικας του Άργους, όπου η προσεκτική ανασκαφή του Δημητρίου Πάλλα, διέσωσε στο ανατολικό τμήμα του στυλοβάτη *τοιχάριο εκ μονών πλίνθων μεταξύ των μετακιοίων* το οποίο αποτελούσε το φράγμα του βήματος, χωρίς να γνωρίζουμε αν επεκτεινόταν και στο υπόλοι-

²⁶⁹ Ορλάνδος, *Η ξυλόστεγος βασιλική*, τ. 2, 265· μια πρώτη συστηματική μελέτη του φαινομένου από τον: Urs Peschlow, *Dividing Interior Space in Early Byzantine Churches: The Barriers between the Nave and the Aisles*, στο: Sharon Gerstel (επιμ.), *Thresholds of the sacred: architectural, art historical, liturgical, and theological perspectives on religious screens, East and West*, Ουάσιγκτον, Ντι Σι 2006, 53-71· πιο πρόσφατη και εξαντλητικότερη στα παραδείγματα της η μελέτη του Diego Peirano, *Some observations about the form and settings of the Basilica of Bargala*, *Macedonian Historical Review* 3 (2012), 65-84.

²⁷⁰ Urs Peschlow, *Die Johanneskirche des Studios in Istanbul*, *JÖB* 32 (1982), 429-434.

²⁷¹ Ernst Kleinbauer, *Remarks on the Building History of the Acheiropoietos Church at Thessaloniki*, *Xe Congrès international d'archéologie chrétienne, Thessalonique, 1980*, Θεσσαλονίκη 1984, τ. Β, 241-257.

²⁷² Peirano, *Basilica of Bargala*, 65.

²⁷³ Peschlow, *Dividing Interior Space*, 65· Βοκοτόπουλος, *Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική εις την δυτικήν Στερεάν Ελλάδα*, 101, σημ.2.

²⁷⁴ Στο ναό του Αγ.Ιωάννη της Εφέσου διακρίνονται ίχνη από μεταλλικά πιθανότατα διαφράγματα, Peschlow, *Dividing Interior Space*, 62, εικ. 20· σε πρωτοβυζαντινή περιγραφή του ναού του Αγ. Αρτεμίου στην Κωνσταντινούπολη αναφέρονται *κάγκελλα* ανάμεσα στα πλάγια κλίτη και το κεντρικό: Cyril Mango, *On the History of the Templon and the Martyrion of St. Artemios in Constantinople*, *Zograf* 10 (1979), 40-43.

πο τμήμα του στυλοβάτη όπως στη βασιλική του θεάτρου της Μεσσήνης (εικ. 303-304).²⁷⁵

Η επιλογή των υλικών για τις διάφορες κατασκευές, όπως και των διαφραγμάτων, σχετίζεται σίγουρα με τις δυνατότητες που έχει κάθε φορά η κοινότητα που αναλαμβάνει το έργο ανοικοδόμησης του ναού. Σε μια μικρών διαστάσεων παλαιοχριστιανική βασιλική λ.χ., του β' μισού του 6ου αιώνα, που ανασκάφηκε στα Μποζικά Κορινθίας, συναντούμε την πρωτότυπη λύση να χρησιμοποιούνται κεραμικά θωράκια που απομιμούνται διάτρητα μαρμάρινα πρότυπα.²⁷⁶ Σε μεγάλο βαθμό η έλλειψη καταγραφής τέτοιων κατασκευαστικών λύσεων, οφείλεται στην αδυναμία μας να εντοπίσουμε ή να κατανοήσουμε υλικά έξω από το συνηθισμένο πρίσμα της παραδεδομένης εμπειρίας.²⁷⁷

Πάντως η επιλογή για κατασκευή τέτοιων φραγμάτων εγείρει πολλά ερωτήματα, τόσο για τη χρονολόγηση του μνημείου, όσο και για τις πιθανές φάσεις του. Η μέχρι τώρα συγκριτική μελέτη ανάλογων κατασκευών δεν έχει επιτύχει να διακρίνει χρονολογικά όρια στη χρήση τέτοιων διαμορφώσεων κατά την πρώτη βυζαντινή περίοδο, αλλά ούτε και να φωτίσει επαρκώς την πιθανή λειτουργία τους και πώς αυτά τα φράγματα σχετίζονται με τις λειτουργικές κινήσεις εντός της πρωτοβυζαντινής βασιλικής.²⁷⁸ Παλαιότερα είχε διατυπωθεί η θεωρία ότι η απομόνωση αυτή εξυπηρετούσε ανάγκες αντίστοιχες με του υπερώου-γυναικωνίτη για τον διαχωρισμό των πιστών κατά φύλο,²⁷⁹ αλλά πλέον γνωρίζουμε ότι τα πράγματα μπορούσαν να είναι πολύ πιο σύνθετα και η παρουσία φραγμάτων μπορεί να σημαίνει μια πολλαπλότητα αποκλεισμών και διαφορετικών ομαδοποιήσεων, μερικές μόνο από τις οποίες μπορεί να είναι: άντρες-γυναίκες, κατηχούμενοι-μυημένοι, ανώτερα κοινωνικά στρώματα-κατώτερα κοινωνικά στρώματα.²⁸⁰

Το Ιερό και το Φράγμα του Πρεσβυτερίου

Στα ανατολικότερο τμήμα του κεντρικού κλίτους διαμορφώνεται εξέδρα που υψώνεται με αναβαθμό από το δάπεδο του μεσαίου κλίτους κατά 0,15 περ. μέτρα. Η υπερυψωμένη αυτή περιοχή αποτελεί το Ιερό Βήμα του πρωτοβυζαντινού ναού (εικ. 306).²⁸¹

Πέρα από τη διαφορά σε επίπεδο το Ιερό Βήμα διαχωρίζεται από τον υπόλοιπο ναό με

²⁷⁵ Δημήτριος Πάλλας, *Ανασκαφή εις Άργος*, ΑΔ 16 (1960), Χρονικά, 96, πίν. 78γ.

²⁷⁶ Δημήτριος Πάλλας, *Scoperte archeologiche in Grecia negli anni 1956-1958*, *Rivista di Archeologia Cristiana* 35 (1959), 214-215, εικ. 30b.

²⁷⁷ Ένα επιπλέον παράδειγμα μη λίθινου διαχωριστικού φράγματος είναι από την παλαιοχριστιανική Καρχηδόνα: Marti Allen, *Terracottas*, στο: Susan Stevens, Mark Garrison και Joann Freed (επιμ.), *A cemetery of Vandalic date at Carthage*, Πορτσμουθ, RI 2009, 263.

²⁷⁸ Peschlow, *Dividing Interior Space*, 70-71.

²⁷⁹ Ορλάνδος, *Η ξυλόστεγος βασιλική*, τομ. 2, 265.

²⁸⁰ Peirano, *Basilica of Bargala*, 73-74.

²⁸¹ Η ανύψωση του ιερού για να τονιστεί η σημασία του, αλλά και να βελτιωθεί η οπτική επαφή με τον κυρίως ναό είναι συνηθισμένη σε πολλά παλαιοχριστιανικά μνημεία, δεξ λ.χ. την κοντινή πεντάκλιτη βασιλική στα Φιλιατρά Τριφυλλίας: Δημήτριος Πάλλας, *Ανασκαφή εις Φιλιατρά της Τριφυλλίας*, ΠΑΕ 1960, 181, ή τη βασιλική στη θέση Άγιος Πέτρος στην Κυπάρισσο της Μάνης: Νικόλαος Δρανδάκης, *Ανασκαφή εν Κυπαρίσσω*, ΠΑΕ 1960, 243.

λίθινο φράγμα. Από αυτό σώζεται κατά χώρα ο βατήρας, που αποτελούσε στα δυτικά και τον πρώτο αναβαθμό της εξέδρας του ιερού (εικ. 307-308 και 310). Επάνω στον βατήρα διακρίνουμε τα λαξευμένα ίχνη για τη στερέωση του φράγματος που μας επιτρέπουν και τη μερική ανασύνθεσή του (εικ. 316). Στο κέντρο ανοίγεται πέρασμα (διαστάσεων 1,05 μ.): πρόκειται για την Ωραία Πύλη που οδηγεί εντός του Ιερού. Στις δύο πλευρές της πύλης συνεχίζεται λάξευση στα κομμάτια του βατήρα που ορίζεται από τρεις ορθογώνιες οπές για πεσσίσκους και στενόμακρες λαξεύσεις στα ενδιάμεσα διαστήματα για την εφαρμογή θωρακίων. Κατά τη διάρκεια της ανασκαφής της βασιλικής βρέθηκαν τμήματα πεσσίσκων, καθώς και θωρακίων που πιθανότατα προέρχονται από το φράγμα του πρεσβυτερίου χτισμένα στους τοίχους της μεσοβυζαντινής εκκλησίας του νότιου κλίτους (εικ. 313-314).

Για τους πεσσίσκους μπορούμε να είμαστε πιο βέβαιοι ότι προέρχονται από το φράγμα του πρεσβυτερίου, καθώς η διατομή τους ταιριάζει απόλυτα στο ίχνος του βατήρα (εικ. 310-312 και 316). Πρόκειται για πεσσίσκους ορθογώνιας διατομής με διακόσμηση στην πρόσοψη από ορθογώνια ανάγλυφα ομόλογα πλαίσια. το εσωτερικό πλαίσιο στο άνω και το κάτω μέρος καμπυλώνεται και παίρνει τη μορφή αναστροφου τόξου.²⁸² Στις πλάγιες πλευρές τους έχουν εγκοπές για την τοποθέτηση των θωρακίων, και τóρμους στο άνω μέρος της εγκοπής για μεταλλικό σύνδεσμο με το θωράκιο. Σώζονται τουλάχιστον δύο διαφορετικοί τύποι πεσσίσκων: μονοί που διαθέτουν ένα ορθογώνιο επίμηκες ανάγλυφο πλαίσιο στην πρόσθια πλευρά (εικ. 313) και διπλοί που επαναλαμβάνουν παρατακτικά δύο φορές το ανάγλυφο πλαίσιο σε ελαφρά μικρότερες αναλογίες (εικ. 312).

Στο άνω μέρος των πεσσίσκων εκφύεται τμήμα οκταγωνικού κιονίσκου, που στέφεται από ωοειδές κομβίο (εικ. 311). Το τμήμα αυτό της απόληξης σε σχήμα οκταγωνικού κιονίσκου αποτελεί ιδιότυπο χαρακτηριστικό, καθώς δεν εντοπίζεται παράλληλό του τουλάχιστον στον ελλαδικό χώρο. Δεν είναι όμως λίγες οι φορές που οι απολήξεις αυτές των κιονίσκων σε ελλαδικά μνημεία αποτελούν σημείο σχετικά ελεύθερης έκφρασης των μαρμαροτεχνιτών. Γνωρίζουμε και άλλες περιπτώσεις, όπως τις απολήξεις σε μορφή θυσάνου από τη βασιλική Γ της Νέας Αγχιάλου²⁸³ ή τις απολήξεις σε διπλούς κώνους στη βασιλική Β' στο Καστρί Χερσονήσου²⁸⁴, οι οποίες αποτελούν επίσης μοναδικά παραδείγματα χωρίς όμοια τους από αλλού.

Οι οκταγωνικοί συμφυείς κιονίσκοι επί πεσσίσκων φράγματος σε πλήρη ανάπτυξη μολονότι είναι ασυνήθιστοι σε παλαιοχριστιανικά μνημεία δεν είναι άγνωστοι.²⁸⁵ Περισσότερο

²⁸² Δες και παραδείγματα χρονολογημένα στον β' μισό του βου αιώνα από τη βασιλική Δ' της Νικοπόλης: Δημήτρης Κωστάντιος και Ευγενία Χαλκιά, Παλαιοχριστιανικά γλυπτά Νικοπόλεως, στο: *Νικόπολις Α', Πρακτικά του Α' Διεθνούς Συνεδρίου για τη Νικόπολη (23-29 Σεπτεμβρίου 1984)*, Πρέβεζα 1987, 321· άλλα και πολλά άλλα παλαιοχριστιανικά παράλληλα συγκεντρωμένα από την: Ιωάννα Στούφη-Πουλημένου, *Το φράγμα του Ιερού Βήματος στα παλαιοχριστιανικά μνημεία της Ελλάδος*, Αθήνα 1999, 86, σημ. 105.

²⁸³ Παύλος Λαζαρίδης, Ανασκαφά Νέας Αγχιάλου, *ΠΑΕ* 1970, πίν. 64α.

²⁸⁴ Αναστάσιος Ορλάνδος, Ανασκαφή Χερσονήσου Κρήτης, *ΠΑΕ* 1959, 222-223, εικ. 3.

²⁸⁵ Αναστάσιος Ορλάνδος, *Η ξυλόστεγος παλαιοχριστιανική βασιλική της μεσογειακής λεκάνης*, Αθήνα 1954, τ. 2, 518, εικ. 479.

συνηθισμένοι είναι παρόμοιοι οκταγωνικοί πεσσίσκοι, όπως στη βασιλική του Μαρτυρίου στη Νέα Αγχιάλο²⁸⁶ αλλά και στο Οκτάγωνο των Φιλίππων. Γνωρίζουμε βέβαια από πολλά μνημείων ότι οι οκταγωνικοί κιονίσκοι τόσο στο τέμπλο, όσο και αλλού στο χριστιανικό ναό, είναι ένα σχετικά νεωτερίζων στοιχείο που γενικεύεται στη μεσοβυζαντινή εποχή και εισάγεται στην Ελλάδα ίσως πρώτη φορά στο ναό της Παναγίας στον Όσιο Λουκά τον 10ο αιώνα.²⁸⁷ Σε καμία περίπτωση οι πεσσίσκοι αυτοί, καθώς και το φράγμα του πρεσβυτερίου, δεν θα μπορούσαν να χρονολογηθούν σε τόσο ύστερη περίοδο, μοιάζει όμως κάποια μορφολογικά χαρακτηριστικά να τους τοποθετούν στα οψιμότερα χρόνια της πρωτοβυζαντινής παραγωγής.

Δεν μπορούμε να ταυτίσουμε με την ίδια ασφάλεια και τα θωράκια του τέμπλου της βασιλικής του Θεάτρου, καθώς έχουν βρεθεί αποσπασματικά, σε υστερότερα στρώματα και εντειχισμένα σε μεσοβυζαντινούς τοίχους θραύσματα τουλάχιστον δύο διαφορετικών τύπων θωρακίων.

Την πρώτη ομάδα αποτελεί σημαντικός αριθμός μικρών θραυσμάτων από μαρμάρινα διάτρητα θωράκια, τόσο από το κέντρο, όσο και από το πλαίσιο (εικ. 317). Τα θωράκια αυτά αποτελούνταν από ορθογώνιο πλαίσιο (ΑΕΜ 3341, 9960) κοσμημένο σε κάποιες περιπτώσεις με φυτικό κόσμημα αμπέλου. Εντός του ορθογώνιου πλαισίου αναπτύσσονταν κυκλικά ή ελλειψοειδή διάτρητα στοιχεία από διπλή ταινία που συμπλέκονταν μεταξύ τους (ΑΕΜ 10096, 15861). Εντός των κυκλικών στοιχείων υπήρχαν σε ορισμένα σημεία ισοσκελείς σταυροί (ΑΕΜ 10096, 9960). Αλλού οι διπλές ταινίες συναντιόντουσαν σχηματίζοντας οκτάχτινο σχήμα με ανθέμιο αποτελούμενο από οκτώ φύλλα στο κέντρο (ΑΕΜ 3473).

Παρά την αποσπασματική τους διατήρηση, στα θωράκια αυτά αναγνωρίζεται μια σχετικά τυπική διάρθρωση γνωστή και από άλλα ελλαδικά μνημεία.²⁸⁸ Κοντινά (μορφολογικά και γεωγραφικά) συγκριτικά παραδείγματα προέρχονται από την ανασκαφή της πεντάκλιτης βασιλικής του 6ου αι. στα Φιλιατρά Τριφυλίας²⁸⁹ αλλά και τα διάτρητα θωράκια της βασιλικής του 5ου (;) αιώνα στο εργαστήριο του Φειδία στην Ολυμπία (εικ. 319-320).²⁹⁰ Ο Πάλλας έχει υποστηρίξει την πιθανή ύπαρξη εργαστηρίου παραγωγής ανάλογων αρχιτεκτονικών γλυπτών το οποίο εξυπηρετούσε τις ανάγκες της Πελοποννήσου συνολικότερα.²⁹¹ Καθώς τα θωράκια της Μεσσήνης μοιράζονται τον ίδιο χαρακτήρα με γλυπτά των κοντινών αυτών θέσεων και επιπλέον είναι τα μόνα αρχιτεκτονικά γλυπτά από τη Μεσσήνη που δεν

²⁸⁶ Παύλος Λαζαρίδης, Ανασκαφαί Νέας Αγχιάλου, ΠΑΕ 1978, πίν. 31β.

²⁸⁷ Λασκαρίνα Μπούρα, *Ο γλυπτός διάκοσμος του ναού της Παναγίας στο μοναστήρι του Οσίου Λουκά*, Αθήνα 1980, 35 και 92-93.

²⁸⁸ Νικόπολη: Κωστάντιος και Χαλκιά, *Παλαιοχριστιανικά γλυπτά Νικοπόλεως*, 318-319, εικ. 1-2. Φθιώτιδες Θήβες: Γεώργιος Σωτηρίου, *Αι χριστιανικά Θήβαι της Θεσσαλίας*, ΑΕ (1929), πίν. 95, 96, 98.

²⁸⁹ Δημήτριος Πάλλας, Ανασκαφή εις Φιλιατρά της Τριφυλλίας, ΠΑΕ 1960, 185, πίν. 147 α' και γ'.

²⁹⁰ Η κατασκευή της βασιλικής του εργαστηρίου του Φειδία έχει χρονολογηθεί στον 5ο αι., αν και πολλά επιμέρους στοιχεία της κατασκευής και των αρχιτεκτονικών γλυπτών θα μπορούσαν κατά την άποψη μας να χρονολογηθούν καλύτερα στον 6ο αι.

²⁹¹ Δημήτριος Πάλλας, Ανασκαφή εις Άργος, ΑΔ 16 (1960), Χρονικά, 98-99.

μοιάζουν με το πιο «χονδροειδές» ύφος των κιονοκράνων και των πεσσίσκων, είναι πιθανό να προέρχονται και αυτά από το ίδιο πελοποννησιακό εργαστήριο. Τη συνύπαρξη εισηγμένων από κάποιο τοπικό κέντρο (Αθήνα;) και τοπικά φτιαγμένων επαρχιακών αρχιτεκτονικών γλυπτών έχει προτείνει ο Πάλλας και για μια άλλη πελοποννησιακή βασιλική του 6ου αι., αυτή στην Αλικά του Άργους.²⁹²

Ο δεύτερος τύπος θωρακίων αντιπροσωπεύεται από ένα μεγάλο θραύσμα που έχει βρεθεί ανασκαφικά εντός της βασιλικής εντοιχισμένο σε μεσοβυζαντινό τοίχο (εικ. 314). Πρόκειται για ογκώδες μαρμάρινο θωράκιο ελαφρά κατεργασμένο στην πίσω πλευρά. Στην μπροστά πλευρά διακοσμείται με οκτάχτινο χρίσμα εντός κυκλικού πλαισίου που αποτελείται από διπλή ταινία που στις τέσσερις γωνίες δημιουργεί μικρότερους κύκλους (εικ. 315). Όλο το κεντρικό θέμα και η ταινία είναι σκαλισμένα με απολάξευση σε χαμηλότερο βάθος από την επιφάνεια του υπόλοιπου θωρακίου διαμορφώνοντας ορθογώνιο πλαίσιο εντός του οποίου εγγράφονται. Το χρίσμα στο κέντρο του συμπληρώνεται από ανθέμιο με οκτώ σαρκώδη πέταλα. Το θωράκιο τόσο στην εκτέλεση του δείχνει κάποια απομάκρυνση από τους διαδεδομένους τρόπους του 5ου-6ου αιώνα. Η διακόσμηση του έχει πολλές ομοιότητες με βυζαντινό θωράκιο από το Νύκλι της Τεγέας που ο Ορλάνδος χρονολογεί στον 10ο αιώνα.²⁹³ Το θωράκιο αυτό της βασιλικής της Μεσσήνης ίσως να ανήκει και σε μια ομάδα ανάλογων γλυπτών από το νομό Μεσσηνίας, που γενικά χρονολογούνται στον 7ο αι.²⁹⁴ Η ομάδα αυτή αρχιτεκτονικών γλυπτών διαθέτει όμως και δείγματα της καλά χρονολογημένα στον 6ο αι. όπως θωράκιο από τη βασιλική του Κρανείου στην Κόρινθο (εικ. 318).²⁹⁵

Οι δύο τύποι θωρακίων από τη Μεσσήνη (διάτρητα, θωράκιο με χρίσμα) μοιάζει όμως να μοιράζονται κοινά χαρακτηριστικά. Πρώτα παρατηρούμε ότι η διμερής ταινία με την οποία χτίζεται το δαντελωτό του διάτρητου θωρακίου μοιάζει πολύ οπτικά με την ταινία που περιβάλλει το χρίσμα και καμπυλώνεται στις γωνίες του συμπαγούς θωρακίου. Αξιοσημείωτη ομοιότητα έχουν και τα ανθέμια που κοσμούν το κέντρο του χρίσματος, και το θραύσμα διάτρητου που πιθανότατα επίσης προέρχεται από οκτάχτινο χρίσμα. Πολύ κοντινός είναι και ο τρόπος λάξευσης της διπλής ταινίας και στο διάτρητο και στο ανάγλυφο που διαμορφώνει μαλακωμένες ακμές και μια βαθιά χάραξη που τρέχει στο μέσο. Εμφανή συγγένεια έχει και η σαρκώδης εκτέλεση των πετάλων των δύο ανθεμίων στο κέντρο του χρίσματος. Οι ομοιότητες αυτές μας οδηγούν να υποθέσουμε ότι παρά τη διαφορετική τεχνική τα δύο σύνολα θωρακίων έχουν στενή σχέση μεταξύ τους, και ίσως ανήκουν στην ίδια ομάδα αρχιτεκτονικών γλυπτών και πρέπει επομένως να χρονολογηθούν μαζί.

Η παραπάνω διαπίστωση μας οδηγεί μακριά από τη συζήτηση για δημιουργίες της μέσης βυζαντινής περιόδου. Μια χρονολόγηση κατά την προχωρημένη πρωτοβυζαντινή πε-

²⁹² Δημήτριος Πάλλας, *Ανασκαφή εις Άργος*, ΑΔ 16 (1960), Χρονικά, 98-99.

²⁹³ Ορλάνδος, *Παλαιοχριστιανικά και βυζαντινά μνημεία Τεγέας Νυκλίου*, 113, εικ. 79.

²⁹⁴ Ευγενία Χαλκιά, *Παλαιοχριστιανική Μεσσηνία*. Αρχαιολογικά δεδομένα, στο: *Χριστιανική Μεσσηνία: Μνημεία και Ιστορία της Ιεράς Μητρόπολης Μεσσηνίας*, Αθήνα 2010, 100-101.

²⁹⁵ Δημήτριος Πάλλας, *Ανασκαφή της βασιλικής του Κρανείου*, ΠΑΕ 1972, πίν. 222^α.

ρίοδο μοιάζει πιο πειστική. Με δεδομένη μάλιστα την παρουσία των διάτρητων θωρακίων θα τοποθετούσαμε το συγκεκριμένο σύνολο αρχιτεκτονικών γλυπτών στον 6ο αι. Η παράλληλη χρήση δύο διαφορετικών τύπων θωρακίων στο ίδιο μνημείο δεν είναι σπάνια. Θα ήταν δυνατή η συνύπαρξη των διάτρητων θωρακίων με τα συμπαγή ακόμη και στην ίδια σύνθεση· μια άλλη εξήγηση θα μπορούσε να είναι ότι προέρχονται από δύο διαφορετικές συνθέσεις εντός της βασιλικής, ίσως το φράγμα του πρεσβυτερίου και ο άμβωνας.

Με βάση τα υπάρχοντα στοιχεία μπορούμε να αποκαταστήσουμε πειστικά το δυτικό τμήμα του φράγματος του πρεσβυτερίου που έφτανε ως τους δύο στυλοβάτες (εικ. 316). Στην αποκατάσταση αυτή αξιοποιούνται οι θέσεις πεσσίσκων και θωρακίων όπως δηλώνονται στον βατήρα (εικ. 316), οι πεσσίσκοι (εικ. 311-313), και το θωράκιο με το χρίσμα (εικ. 315). Επιλέγουμε το συμπαγές θωράκιο για την αποκατάσταση μας, καθώς οι διαστάσεις του θωρακίου με το χρίσμα, που συνάγονται με τον αναδιπλασιασμό του υπάρχοντος, ταιριάζουν στο μετακίονιο διάστημα και στο ίχνος του βατήρα. Και τα διάτρητα θωράκια, που όμως σώζονται μόνο αποσπασματικά, θα μπορούσαν ενδεχομένως να τοποθετηθούν σε αυτή τη θέση, καθώς δεν μπορούμε να γνωρίζουμε τις ακριβείς διαστάσεις τους.

Το βόρειο και νότιο τμήμα του βατήρα δεν διασώζονται καθόλου, καθώς επάνω στον στυλοβάτη δημιουργήθηκαν σε μεταγενέστερες εποχές νέες κατασκευές. Η όλη διαμόρφωση του φράγματος του πρεσβυτερίου, το οποίο στη δυτική πλευρά κλείνει όλο το διάστημα ανάμεσα στις δύο κιονοστοιχίες, ενώ στη βόρεια και στη νότια τις ακολουθεί πιθανώς φράζοντας τα μετακίονια διαστήματα είναι γνωστή από την παλαιοχριστιανική εποχή. Απουσιάζουν βέβαια μερικά συνηθισμένα αν και όχι υποχρεωτικά χαρακτηριστικά όπως ο υπερυψωμένος διάδρομος που ξεκινά από την ωραία πύλη προς το κεντρικό κλίτος (σολέας) ή η ειδική διαμόρφωση της ωραίας πύλης με προεξοχή προς τα δυτικά. Στη γενική του μορφή το φράγμα της βασιλικής της Μεσσήνης, θα έμοιαζε με γνωστά παραδείγματα φραγμάτων του ελλαδικού χώρου, όπως αυτό της βασιλικής του Λαυρεωτικού Ολύμπου²⁹⁶ ή ακόμη περισσότερο αν το αποκαταστήσουμε με διαφράγματα ανάμεσα στους τελευταίους κίονες προς τα ανατολικά όπως αυτό της βασιλικής του Ηραίου της Σάμου.²⁹⁷

Το φράγμα του πρεσβυτερίου διατηρεί μια αρχαιότητα στη μορφή, που επιτείνεται από τη χρήση των καλά χρονολογημένων αλλού διάτρητων θωρακίων ή/και των θωρακίων με το χρίσμα. Ως αποτέλεσμα οι λύσεις που υιοθετούνται σε σχέση με αυτό το απομακρύνουν από μια χρονολόγηση εγγύτερα στη μεσοβυζαντινή περίοδο, όπως ο 8ος αι., και το τοποθετούν πιο κοντά σε μνημεία των μέσων του 6ου αι.

Η Αγία Τράπεζα

Στο μέσο του πλακόστρωτου της υπερυψωμένης εξέδρας που αποτελούσε το Ιερό Βήμα και περιβαλλόταν από το χαμηλό φράγμα διασώζονται συμμετρικά ίχνη και χαράγματα (εικ. 247

²⁹⁶ Νικόλαος Κοτζιάς, Ανασκαφάι της βασιλικής του Λαυρεωτικού Ολύμπου, *ΠΑΕ* 1952, 92-128.

²⁹⁷ Πάλλας *Les monuments paléochrétiens de Grèce*, 223.

και 323). Προσεγγιμένες ορθογώνιες λαξεύσεις στις πλάκες του δαπέδου δηλώνουν πρώτα τις θέσεις προσαρμογής τεσσάρων ποδαρικών, που με βεβαιότητα εξαιτίας της θέσης μπορούν να αποδοθούν στην Αγία Τράπεζα του πρωτοβυζαντινού ναού. Τα ίχνη πλαισιώνονται από τέσσερα μεγαλύτερα ορθογώνια λαξεύματα που περιβάλλουν την Τράπεζα, και πιθανότατα προορίζονταν για την προσαρμογή των βάσεων μεγαλύτερων κιονίσκων που έφεραν κιβώριο πάνω από την Αγία Τράπεζα (εικ. 324).

Δεν σώζεται κάποιο τμήμα αρχιτεκτονικού γλυπτού που να μπορεί να ταυτιστεί με την τράπεζα. Τα τέσσερα ίχνη στο δάπεδο του Ιερού Βήματος επιτρέπουν να την αναπαριστήσουμε με τέσσερα πόδια. Αυτά έφεραν ορθογώνια, πιθανότατα μαρμάρινη, οριζόντια τράπεζα. Η διαμόρφωση αυτή αποτελεί μια από τις συνηθισμένες λύσεις που υιοθετούνται κατά τα παλαιοχριστιανικά χρόνια για την Αγία Τράπεζα και δεν αποτελεί από μόνη της ένδειξη χρονολόγησης.²⁹⁸ Στα περισσότερα παραδείγματα τα πόδια της τράπεζας είναι κιονίσκοι, στην περίπτωση όμως της βασιλικής της Μεσσήνης τα σημάδια είναι μικρά και ίσως να έφεραν απλούστερα τετραγωνικής διατομής στοιχεία χωρίς ξεχωριστή βάση (πεσσίσκους ή απλούστερα ποδαρικά). Επιπλέον τα ποδαρικά της τράπεζας εδράζονται απευθείας στο πλακόστρωτο δάπεδο και όχι σε ειδική πλάκα, όπως μοιάζει να είναι ο κανόνας.²⁹⁹ Το στοιχείο αυτό βέβαια δεν σημαίνει κατ' ανάγκη λιγότερη επιμέλεια στην κατασκευή, καθώς λ.χ. απευθείας σε βαθύνσεις στο πλακόστρωτο δάπεδο εδράζεται και η Αγία Τράπεζα στον Άγιο Ιωάννη Θεολόγο της Εφέσου.³⁰⁰

Κατά την ανασκαφή διερευνήθηκε συστηματικά και η περιοχή κάτω από την Τράπεζα για την πιθανή ύπαρξη εγκαινίου ή κάποιας άλλης μορφής λειψάνου, αλλά δεν βρέθηκε τίποτα που να αποδεικνύει ότι υπήρξε εγκαινίο κάτω από το δάπεδο ή έστω και διαμόρφωση για την υποδοχή του. Είναι πιθανό το εγκαινίο να είχε ήδη αφαιρεθεί κατά τον μεσαίωνα καθώς η πλάκα του δαπέδου κάτω από την τράπεζα, βρέθηκε σπασμένη και επανατοποθετημένη μαρτυρώντας ανάλογη αναζήτηση σε ιστορικούς χρόνους.

Αντίθετα χτισμένο σε τοίχο της μεσαιωνικής περιόδου της βασιλικής βρέθηκε το κατώτερο τμήμα ενός από τους κιονίσκους του κιβωρίου (εικ. 323). Ο κυλινδρικός κιονίσκος έφερε συμφυή τετραγωνική βάση που εφαρμόζει τέλεια στο λάξευμα του δαπέδου, επιβεβαιώνοντας έτσι την αποκατάσταση. Το κιβώριο θα στηριζόταν σε τέσσερις κιονίσκους ανάλογους με αυτόν που βρέθηκε. Η σχετικά λεπτή διατομή τους ίσως δείχνει ότι ο ουρανός που έφεραν να ήταν κατασκευασμένος από ελαφρύτερα υλικά και δεν ήταν εξ ολοκλήρου λίθινος.

²⁹⁸ Για την Αγία Τράπεζα επί κιονίσκων σε παλαιοχριστιανικούς ναούς: Ορλάνδος, *Παλαιοχριστιανική Βασιλική*, τ. 2, 444-452· για πιο πρώιμα παραδείγματα και τη γενική συζήτηση της εξέλιξης: Ευγενία Χαλκιά, *Le mense paleocristiane. Tipologia e funzioni delle mense secondarie nel culto paleocristiano*, Ρώμη 1991·δες επίσης: Otto Nussbaum, *Der Standort des Liturgen am christlicher Altar vor dem Jahre 1000*, Βόννη 1965· Klaus Wessel, *Altar*, στο: *Reallexikon zur Byzantinischen Kunst*, τ. Α, Στουτγκάρδη 1996, 111-120.

²⁹⁹ Η βασιλική Β των Φθιώτιδων Θηβών είναι χαρακτηριστικό παράδειγμα, και αναφέρεται ανάμεσα σε πολλά άλλα από τον Ορλάνδο, *Παλαιοχριστιανική Βασιλική*, τ. 2, 445, εικ. 403.

³⁰⁰ Γεώργιος Σωτηρίου, *Ανασκαφές του βυζαντινού Ναού του Ιωάννου του Θεολόγου εν Έφεσω*, ΑΔ 1922, 100.

Η διαμόρφωση αυτή της Αγίας Τράπεζας με κιβώριο να την επιστέφει είναι τυπική για πολλά πρωτοβυζαντινά μνημεία του ελλαδικού χώρου.³⁰¹ Τα κατάλοιπα των κιβωρίων είναι συνήθως ισχνά, και απασχολούν λίγο τις σχετικές δημοσιεύσεις. Έτσι κατανοούμε αρκετά αποσπασματικά τη μορφή, τη λειτουργία και τις όποιες τοπικές ιδιομορφίες. Τα δύο καλύτερα γνωστά πρωτοβυζαντινά παραδείγματα από τον ελλαδικό χώρο είναι το κιβώριο της Αγίας Τράπεζας της Καταπολιανής Πάρου³⁰² και το εξαγωνικό κιβώριο του Αγίου Δημητρίου στη Θεσσαλονίκη.³⁰³ Το κιβώριο της μεσσηνιακής βασιλικής ενταγμένο στις διαστάσεις και τις αναλογίες του ναού που κοσμεί απέχει από την ποιότητα των δύο παραπάνω μνημείων. Είναι ανάλογων διαστάσεων με την εκκλησία και δεν επαναλαμβάνει το μνημειακό μέγεθος και προθέσεις των δύο παραπάνω. Για να βρούμε μια σχεδόν πανομοιότυπη διαμόρφωση, με εγκοπές στο πλακόστρωτο ανάλογες με της Μεσσήνης, τέσσερα ποδαρικά για τράπεζα και τέσσερα ποδαρικά για κιβώριο, πρέπει να διαβούμε το Αιγαίο, και να εξετάσουμε το δάπεδο της πρωτοβυζαντινής βασιλική στην Κνίδα.³⁰⁴ Αυτό δεν σημαίνει σε καμία περίπτωση κάποια ιδιαίτερη σχέση, αλλά περισσότερο μας προϋδεάζει για την κατάσταση της έρευνας και τη συνοπτική γνώση των περισσότερων μνημείων.

Μεγαλύτερο νόημα θα είχε μια σύγκριση με πιο κοντινά μνημεία όπως οι πελοποννησιακές βασιλικές του Λεχαιού στην Κόρινθο και του λεγόμενου «Όσιου Νίκωνα» στην Ακρόπολη της Σπάρτης, αλλά και αυτά τα μνημεία είναι συνοπτικά δημοσιευμένα. Η πιο σημαντική όμως συσχέτιση για τη βασιλική της Μεσσήνης είναι και πάλι με τη γειτονική πεντάκλιτη βασιλική των Φιλιατρών, όπου εντός του Ιερού Βήματος βρέθηκαν κατά χώρα δύο από τις τέσσερις βάσεις κιονίσκων που έφεραν το κιβώριο πάνω από την τράπεζα.³⁰⁵ Στη βασιλική των Φιλιατρών το δάπεδο του Ιερού Βήματος ήταν διακοσμημένο με ψηφιδωτά και έτσι οι βάσεις ήταν βυθισμένες εντός του κονιάματος των ψηφιδωτών και μόλις η άνω επιφάνεια τους διακρίνεται, αντίθετα με το πλακόστρωτο της Μεσσήνης που οι βάσεις ακουμπούν απευθείας στο λιθόστρωτο δάπεδο.

Πέρα από τη συζήτηση για τη μορφή των λειτουργικών κατασκευών της τράπεζας και του κιβωρίου τα αρχαιολογικά τους ίχνη στο Ιερό Βήμα προσφέρουν ενδιαφέροντα στοιχεία σχετιζόμενα με την κατασκευαστική πρακτική. Στο κέντρο του Ιερού Βήματος εντοπίστηκε

³⁰¹ Μια (μερική) απαρίθμηση στον κατάλογο της Jelena Bogdanovic, *Canopies: The framing of sacred space in the byzantine ecclesiastical tradition*, Διδ. Διατριβή, Princeton University 2008, том. 2, πίν. 3: Βασιλική Μητρόπολης Γόρτυνας, Βασιλική Α΄ Φιλίππων, Βασιλική Α΄ Φθιώτιδων Θηβών, Βασιλική Ακρόπολης Σπάρτης, Βασιλική Λεωνίδα Λέχαιο Κορίνθου, Πεντάκλιτη βασιλική Φιλιατρών, Βασιλική Β΄ Νικόπολης, Βασιλική Α΄ Αμφίπολης, Βασιλική Α΄ και Β΄ Αλυκής Θάσου· δεξ και: Αγγελική Μητσάνη, Το παλαιοχριστιανικό κιβώριο της Καταπολιανής Πάρου, *ΔΧΑΕ* 19 (1996), 332, σημ. 54, όπου και όλη η προηγούμενη βιβλιογραφία για τα σχετικά μνημεία. Το κιβώριο της Παναγίας του Μέρμπακα στην Καλαμπάκα έχει χρονολογηθεί στη Μέση Βυζαντινή περίοδο: Christine Vanderheyde, *Le ciborium de l'église de la Dormition de la Vierge à Kalambaka (Thessalie)*, *Travaux et Memoires Mélanges Jean-Pierre Sodini* (2005), 427-442.

³⁰² Μητσάνη, *Κιβώριο Καταπολιανής*, 319-334.

³⁰³ Δημήτριος Πάλλας, *Le ciborium hexagonal de Saint Démétrios de Thessalonique*, *Zograf* 10 (1979) 45, σημ. 1 (αρχαιολογικές ενδείξεις της ύπαρξης του.)

³⁰⁴ Iris Cornelia Love, *A Preliminary Report of the Excavations at Knidos, 1969*, *AJA* 74 (1970), 153, εικ. 17.

³⁰⁵ Πάλλας, *Φιλιατρά*, 181, εικ. 1, πίν. 146β.

μια αβαθής ευθύγραμμη χάραξη που διακρίνεται σε τρεις τουλάχιστον συνεχόμενες πλάκες του δαπέδου και σε μήκος 2 μ. περίπου (εικ. 307 και 323). Ξεκινά από το ανατολικό άκρο πριν τον αναβαθμό της αψίδας και συνεχίζει τουλάχιστον κάτω από την Αγία Τράπεζα και προς δυτικά. Η χάραξη αυτή συμπίπτει απόλυτα με τον κατά μήκος άξονα του κεντρικού κλίτους και ολόκληρου του ναού.

Βάση της θέσης που κατέχει πρέπει να ερμηνευτεί ως βοηθητική γραμμή χαραγμένη από τους τεχνίτες κατά τη δημιουργία του κτηρίου ή του μόνιμου λειτουργικού εξοπλισμού του. Πιθανότατα σχετίζεται ειδικότερα με την κατασκευή και την τοποθέτηση της Αγίας Τράπεζας και του κιβωρίου της, καθώς δεν συνεχίζεται πέρα από τον χώρο που κάλυπτε το κιβώριο.

Δύσκολα μπορούμε να κατανοήσουμε το εν λόγω βοηθητικό χάραγμα, καθώς γνωρίζουμε πολύ λίγα για τους βυζαντινούς οικοδόμους και μαρμαράδες και τις τεχνικές τους. Ακόμη λιγότερα είναι τα σωζόμενα αρχαιολογικά κατάλοιπα και ίχνη που να σχετίζονται με την κατασκευαστική διαδικασία. Είναι γνωστό ότι προκειμένου να εφαρμοστεί η προσχεδιασμένη γεωμετρία και συμμετρία στα κτίρια την ώρα της οικοδόμησης χρησιμοποιούνταν στην κάτοψη αλλά και στις όψεις διάφορες βοηθητικές μέθοδοι, όπως τα *σπαρτία*, τα σημερινά ράμματα, ευθείες δηλαδή από σπάγκους στερεωμένους σε δύο σημεία.³⁰⁶

Θα μπορούσε εύκολα και στην περίπτωση της βασιλικής του Θεάτρου της Μεσσήνης να χρησιμοποιηθεί ένα τέτοιο σπαρτίο, για να επιτευχθεί το ίδιο αποτέλεσμα, χωρίς να χρειαστεί μάλιστα να μείνει μόνιμο ίχνος στο πλακόστρωτο δάπεδο όπως έγινε με τη χάραξη. Προτιμήθηκε όμως η λάξευση τελικά της αξονικής αυτής βοηθητικής γραμμής, για λόγους που ενδεχομένως σχετίζονται με την τεχνική κατάρτιση των μαστόρων και τη μεταξύ τους συνεργασία ή τη μετάδοση της πληροφορίας ανάμεσα σε δύο διαφορετικές ομάδες μαστόρων, των χτιστών και των μαρμαράδων. Άλλωστε και η χάραξη βοηθητικών στοιχείων σε άλλα αρχιτεκτονικά μέλη, όπως η αρίθμηση στα κιονόκρανα της βασιλικής, σχετίζεται με την επιθυμία να υπάρχει μια πιο μόνιμη σήμανση και όχι ένα απλό εξίτηλο σημάδι που θα ήταν πιο εύκολο, αλλά και πιο επισφαλές ίσως.

Ο Ούστερχουτ που έχει ασχοληθεί εκτεταμένα με τις τεχνικές των βυζαντινών μαστόρων της οικοδομής έχει εντοπίσει δύο τουλάχιστον ανάλογες γνωστές περιπτώσεις σε βυζαντινά κτήρια, στις οποίες έχουν χρησιμοποιηθεί λαξευμένες βοηθητικές γραμμές χάραξης που παρέμειναν ορατές και μετά την ολοκλήρωση της κατασκευής του μνημείου.³⁰⁷ Η πιο κοντινή στο παράδειγμα της Μεσσήνης είναι αυτή της βασιλικής του Τιμίου Σταυρού στη Σεργιούπολη (Ρέσαφα) της Συρίας χτισμένης τον 6ο αι. Εκεί και πάλι στο πλακόστρωτο δάπεδο της εκκλησίας έχουν χαραχθεί ευθείες που ορίζουν τα κλίτη και άλλα δομικά στοιχεία, αλλά και καμπύλα χαράγματα στο κεντρικό κλίτος βοηθητικά για την κατασκευή του τόξου

³⁰⁶ Χαράλαμπος Μπούρας, *Τρόποι εργασίας των βυζαντινών αρχιτεκτόνων και αρχιμαστόρων*, Μνήμη Μανόλη Χατζηδάκη, Αθήνα 2010, 28.

³⁰⁷ Robert Ousterhout, *Master builders of Byzantium*, Πρίνστον 1999, 64.

της καμάρας και των θυραίων ανοιγμάτων κάτω από αυτό (εικ. 327).³⁰⁸ Συχνό παράδειγμα είναι η χαράξεις σε σχήμα σταυρού για την ορθή τοποθέτηση των κίωνων και των βάσεων τους σε στυλοβάτες πρωτοβυζαντινών κτηρίων, όπως μπορούμε να δούμε λ.χ. σε δύο σημαντικά μνημεία της Κωνσταντινούπολης: τον ναό του Αγίου Ιωάννη Στουδίου (εικ. 325) ή την Αγία Σοφία (εικ. 326)

Αντίθετα η χάραξη βοηθητικών γραμμών από τους μεσοβυζαντινούς μαρμαροτεχνίτες στο υλικό τους που θα βοηθούσε στην ορθή τελική εκτέλεση της διακόσμησης είναι πολύ περισσότερο τεκμηριωμένη. Σε πολλά μεσοβυζαντινά γλυπτά ήδη από τις αρχές του 9ου αι. διακρίνουμε τις χαράξεις του περιγράμματος του σχεδίου, ή και διάφορες αξονικές γραμμές ή βοηθητικούς καννάβους, τα οποία μετά τη λάξευση του αρχιτεκτονικού μέλους δεν αφαιρέθηκαν.³⁰⁹ Η πρακτική αυτή πιθανότατα ακολουθούνταν και από τους τεχνίτες της πρωτοβυζαντινής περιόδου, αλλά δεν άφησε ιδιαίτερα ίχνη καθώς τα αρχιτεκτονικά μέλη δουλεύονταν και λειαινόνταν στη συνέχεια. Μολονότι στη χάραξη της βασιλικής της Μεσσήνης έχουμε μια γραμμή βοηθητική για την τοποθέτηση του λειτουργικού εξοπλισμού, πρόκειται πιθανότατα για παρόμοια τεχνική καθώς και η τοποθέτηση της Άγιας Τράπεζας και του κιβωρίου της πρέπει να ήταν αρμοδιότητα των ίδιων των μαρμαράδων.³¹⁰

Σύνθρονο και ασίδα του Ιερού

Το ανατολικό άκρο του Ιερού Βήματος κατέληγε σε ημικυκλική ασίδα που εξέχει του κυβικού όγκου του κτηρίου κατά 4,15 μ. και έχει διάμετρο 5,90 μ. (εικ. 328). Η πρόσβαση προς τον ημικυκλικό χώρο εντός της ασίδας ήταν ανοιχτή από το Ιερό, ενώ το δάπεδό της ήταν υψωμένο κατά έναν αναβαθμό σε σχέση με το Ιερό και δύο αναβαθμούς σε σχέση με τον κυρίως ναό. Η περιοχή αυτή στεγαζόταν με τεταρτοσφαίριο, κατασκευασμένο από οπτοπλίνθους, πεσμένα στοιχεία του οποίου αναγνωρίστηκαν κατά την ανασκαφή (εικ. 340). Αντίθετα εξαιτίας της χαμηλής διατήρησης των τοίχων δεν σώζονται καθόλου στοιχεία για τα φωτιστικά ανοίγματα που θα υπήρχαν στον άξονα της ασίδας.

Εσωτερικά η ασίδα του ιερού κυριαρχείται από χτιστό σύνθρονο του οποίου σώζονται δύο αναβαθμοί από τους τρεις συνολικά. Το σύνθρονο περιτρέχει όλη την εσωτερική περιφέρεια της ημικυκλικής ασίδας και είναι χτισμένο με απλούς τετραγωνισμένους κυβόλιθους, χωρίς κάποιο ιδιαίτερο αρχιτεκτονικό στοιχείο, και χωρίς να διασώζεται ίχνος καθέδρας ή να είναι εμφανή σημάδια επένδυσης του με άλλα υλικά.

³⁰⁸ Iris Bayer, *Architekturzeichnungen auf dem Boden der Basilika*, στο: Thilo Ulbert (επιμ.), *Resafa II. Die Basilika des Heiligen Kreuzes in Resafa-Sergiupolis*, Μάιντς 1986, 155-159.

³⁰⁹ Eric A. Ivison, *Middle Byzantine Sculptors at Work: Evidence from the Lower City Church at Amorium*, στο: Χαράλαμπος Πέννας και Catherine Vanderheyde (επιμ.), *La sculpture byzantine VIIe-XIIe siècles, Actes du colloque international organisé par la 2e Éphorie des antiquités byzantines et l'École française d'Athènes (6-8 septembre 2000)*, Αθήνα 2008, 492-493.

³¹⁰ Hans Buchwald, *Job Site Organization in 13th century Byzantine Buildings*, στο: S. Cavaciocchi (επιμ.), *L'edilizia prima della rivoluzione industriale secc. XIII-XVIII*, Πράτο 2004, 648· Morganstern, *Dereagzi*, 493-494· Ivison, *Sculptors at Work*, 499.

Το πλήθος των παραδειγμάτων και η σχετική βιβλιογραφία για την παρουσία σύνθρονων σε ελλαδικά μνημεία της πρώιμης, αλλά και μέσης βυζαντινής περιόδου, δεν φωτίζουν ιδιαίτερα το ταπεινό σύνθρονο της βασιλικής του θεάτρου της Μεσσήνης.³¹¹ Παραδοσιακά η ύπαρξη συνθρόνου συνδεόταν με την παρουσία επισκοπικού θρόνου και ανάγκη εξυπηρέτησης των συλλειτουργούντων ιερέων,³¹² μια άποψη που το πλήθος των μνημείων με σύνθρονο την αμφισβητεί στην πράξη. Αντίστοιχο μεγάλο χτιστό σύνθρονο στην περιοχή της Μεσσηνίας διαθέτει και η βασιλική της Αγίας Σοφίας στη Μεθώνη, ένα ενδιαφέρον μνημείο που η χρονολόγηση του όμως είναι ακόμη ανοιχτή (από τον 7ο ως τον 11ο αι.) και επομένως δύσκολα μπορεί να μας προσφέρει συγκριτικά στοιχεία.³¹³ Μορφολογικά, πιο κοντινά προς το σύνθρονο της Μεσσήνης είναι απλοϊκές κατασκευές όπως οι απλοί πάγκοι εντός της αφίδας στη βασιλική της Βραυρώνας ή της Νεμέας.³¹⁴

Στον άξονα της αφίδας και μπροστά από το σύνθρονο διακρίνεται στην πλάκα του πλακόστρωτου κυκλική οπή. Καθώς δεν σώζεται κάποιο ιδιαίτερο χαρακτηριστικό είναι αδύνατο να ταυτίσουμε με ασφάλεια την αρχική χρήση της οπής αυτής. Μια πιθανότητα θα ήταν να φιλοξενούσε κυλινδρικό στήριγμα (κιονίσκο) για μια δεύτερη τράπεζα εντός της αφίδας.³¹⁵ Περιπτώσεις όπου παρόμοιες κυκλικές οπές έχουν αναγνωριστεί για τη στερέωση τράπεζας, αντί για τέσσερα ποδαρικά, γνωρίζουμε από μνημεία όπως η παλαιοχριστιανική βασιλική Αφεντέλλη στη Λέσβο.³¹⁶ Σύμφωνα με μια εναλλακτική ερμηνεία η οπή αυτή θα μπορούσε να σχετίζεται με κάποιο ειδικό οχετό για παροχέτευση υγρών σχετιζόμενων με τη λειτουργία, αν και ξενίζει η θέση της ενώ επιπλέον απουσιάζει κάποια ιδιαίτερη υποδομή κάτω από το πλακόστρωτο.³¹⁷ Θα μπορούσε ενδεχομένως η οπή να οφείλεται και στην αρχική χρήση του μέλους, αλλά προξενεί εντύπωση η με ακρίβεια κεντρική της θέση εντός της αφίδας.

³¹¹ Ορλάνδος, *Ευλόστεγος Βασιλική*, 489-503· T. Mathews, *The Early Churches of Constantinople: Liturgy and Architecture*, Πενσυλβάνια 1980, 109· Jean-Pierre Sodini, *Les dispositifs liturgiques des basiliques paléochrétiennes en Grèce et dans les Balkans*, *CorsiRav* 31 (1984), 441-445· M. Altripp, *Beobachtungen zu Synthronoi und Kathedren in byzantinischen Kirchen Griechenlands*, *BCH* 124 (2000), 377-378.

³¹² Ορλάνδος, *Ευλόστεγος Βασιλική*, 489-503.

³¹³ Μιχάλης Κάππας, *Η Εκκλησιαστική Αρχιτεκτονική στη Μεσσηνία, 7ος-12ος αιώνας*, στο: *Χριστιανική Μεσσηνία: Μνημεία και Ιστορία της Ιεράς Μητρόπολης Μεσσηνίας*, Αθήνα 2010, 147.

³¹⁴ Για βασιλική Βραυρώνας: Ευστάθιος Στίκας, *Ανασκαφή παλαιοχριστιανικής βασιλικής παρά τη Βραύνα*, *ΠΑΕ* 1952, 73-91, και Δημήτριος Πάλλας, *Η παλαιοχριστιανική Νοτιοανατολική Αττική*, στο: *Πρακτικά Β' Επιστημονικής Συνάντησης Νοτιοανατολικής Αττικής*, Καλύβια 1986, 46-49· για βασιλική Ιερού Νεμέας L. H. Graynak, *The Xenon*, στο: S. Miller, *Nemea I: Excavations at Nemea. Topographical and architectural studies*, Μπέρκλεϊ 1992, 125 κ.ε.

³¹⁵ Παραδείγματα ναών με αγία τράπεζα εντός της αφίδας στο: Ορλάνδος, *Παλαιοχριστιανική βασιλική*, 440-441.

³¹⁶ Αναστάσιος Ορλάνδος, *Παλαιοχριστιανικά βασιλικά της Λέσβου*, *ΑΔ* 12 (1929), 56, εικ. 61.

³¹⁷ Ο Πάλλας παραθέτει με επιφύλαξη ένα παράδειγμα παλαιοχριστιανικού ναού στην Τυνησία (βασιλική της Μήνιγγος), όπου ίσως υπάρχει φρέαρ εντός της αφίδας, αλλά κάτω από την αγία τράπεζα: Δημήτριος Πάλλας, *Η «Θάλασσα» των Εκκλησιών - Συμβολή εις την ιστορίαν του χριστιανικού βωμού και την μορφολογίαν της λειτουργίας*, Αθήνα 1952, 57-61, εικ. 31.

Χρονολόγηση

Η συνολική μελέτη της πρωτοβυζαντινής βασιλικής του Θεάτρου της Μεσσήνης και των υλικών της επιβάλλει να ανοίξουμε ξανά το ζήτημα της χρονολόγησης του κτιρίου. Η καλή διατήρηση πολλών χαρακτηριστικών της αρχικής μορφής της βασιλικής και η προσεκτική ανασκαφή θέτουν στη διάθεση μας πληροφορίες που απουσιάζουν συχνά στη μελέτη πρωτοβυζαντινών βασιλικών, ακόμη και πολύ υψηλότερων προθέσεων.

Μέχρι σήμερα οι απόπειρες χρονολόγησης του μνημείου έχουν βασιστεί σε επιμέρους χαρακτηριστικά χωρίς πλήρη γνώση των δεδομένων που άλλωστε δεν είχαν ακόμη προκύψει. Αρχικά σε μελέτη των αρχιτεκτονικών γλυπτών της βασιλικής του Θεάτρου προτάθηκε από τη βάσω Πέννα, που είχε λάβει μέρος στα πρώτα στάδια της ανασκαφής της βασιλικής του θεάτρου, την Άννα Λαμπροπούλου και τον Ηλία Αναγνωστάκη η χρονολόγηση της γλυπτικής και της κατασκευής του κτηρίου στον 8ο αι.³¹⁸

Λίγα χρόνια μετά ο Μιχάλης Κάππας σε μια σύντομη αναφορά του στη βασιλική της Μεσσήνης διατύπωσε επιφυλάξεις για τη χρονολόγηση αυτή.³¹⁹ Βασική του ένσταση υπήρξε η αρχιτεκτονική μορφή του κτηρίου· η απουσία πλάγιων αψίδων στα ανατολικά, η παρουσία κιονοστοιχιών στα κλίτη και η μορφή του φράγματος του πρεσβυτερίου είναι κατά τον Κάππα στοιχεία ασύμβατα με μια τόσο ύστερη χρονολόγηση. Επιπλέον ο Κάππας επανάφερε το ζήτημα της σύγκρισης των μεσσηνιακών αρχιτεκτονικών γλυπτών με εκείνα από τη θέση Άγιος Πέτρος στην Κυπάρισσο της Μάνης που πρέπει να χρονολογηθούν στα τέλη του 6ου με αρχές 7ου. Τέλος αμφισβητήθηκε συνολικότερα η δυνατότητα του οικισμού να παράξει ένα τέτοιο κτήριο προθέσεων κατά τους λεγόμενους «Σκοτεινούς Χρόνους», ιδίως αν επιχειρήσουμε να συνδέσουμε το μνημείο με την ύπαρξη επισκοπής Μεσσήνης, κάτι που δεν μαρτυρείται μετά τον 6ο αιώνα.

Σε συνέχεια αυτών των επιχειρημάτων σε προηγούμενη μας συνοπτική μελέτη προτείναμε για τη βασιλική μια χρονολόγηση στα τέλη του 6ου αι.³²⁰ Αυτό έγινε στο πλαίσιο μίας προκαταρκτικής παρουσίαση επιπλέον αρχαιολογικών στοιχείων για τη βασιλική του θεάτρου της Μεσσήνης με έμφαση σε κατασκευαστικές λεπτομέρειες του κτηρίου.

Σήμερα μπορούμε να επιχειρήσουμε μια πιο επεξεργασμένη πρόταση χρονολόγησης βασιζόμενοι στη συνολικότερη ανάλυση του κτηρίου και των στοιχείων του. Από τη μία τμήματα του γλυπτικού διακόσμου αλλά και μια σειρά από κατασκευαστικά χαρακτηριστικά, όπως είδαμε και παραπάνω, θυμίζουν έντονα λύσεις που παρατηρούνται συνήθως σε συνάρτηση με οψιμότερα μνημεία, των λεγόμενων «Σκοτεινών Χρόνων» και κυρίως του 7ου και 8ου αι. Από την άλλη τα περισσότερα στοιχεία της αρχιτεκτονικής, οι λειτουργικές κατασκευές, αλλά και προσεκτικότερη ματιά συνολικά στην αρχιτεκτονική γλυπτική τοποθετούν το μνημείο σε κοινό περιβάλλον με πρωιμότερα μνημεία της πρωτοβυζαντινής περιόδου,

³¹⁸ Πέννα, Λαμπροπούλου και Αναγνωστάκης, *Γλυπτά Βασιλικής Θεάτρου*, 382-385.

³¹⁹ Μιχάλης Κάππας, *Η Εκκλησιαστική Αρχιτεκτονική στη Μεσσηνία, 7ος-12ος αιώνας*, στο: *Χριστιανική Μεσσηνία: Μνημεία και Ιστορία της Ιεράς Μητρόπολης Μεσσηνίας*, Αθήνα 2010, 148.

³²⁰ Τσιβίκης, *Πού πάνε οι πόλεις*, 66-67.

και κυρίως του 5ου και 6ου αι. Ως αποτέλεσμα το βασικό ερώτημα κατανόησης και χρονολόγησης του μνημείου μοιάζει να διαμορφώνεται ως εξής: ένα επαρχιακό μνημείο της πρωιμότερης πρωτοβυζαντινής περιόδου (5ος-6ος αι.) ή ένα αρχαϊζών μνημείο του 7ου ή 8ου αι.

Η συστηματική ανάλυση των αρχιτεκτονικών γλυπτών της βασιλικής του Θεάτρου της Μεσσήνης που προηγήθηκε έδειξε πως πολύ δύσκολα θα μπορούσε να υποστηριχθεί βάσιμα μια όψιμη χρονολόγηση. Αυτό ισχύει ακόμη περισσότερο για την αρχιτεκτονική μορφή του κτηρίου και τις λειτουργικές διαμορφώσεις. Επιπλέον δεν διαθέτουμε κανένα στοιχείο που να συντείνει στο ότι τα κιονόκρανα ή τα υπόλοιπα αρχιτεκτονικά γλυπτά ανήκουν σε υστερότερη φάση από αυτή της αρχικής κατασκευής του κτηρίου.

Η γλυπτική των κιονοκράνων και των θωρακίων της Μεσσήνης συνδέεται με μια σειρά από χαρακτηριστικά παραδείγματα του 6ου αι. και βρίσκει κοντινά παράλληλα της σε μνημεία της Πελοποννήσου του 6ου αι. (Τεγέα, Κρανείο Κορίνθου, Ολυμπία (αναχρονολογημένη στον 6ο), Αλίκια Άργους και κυρίως Φιλιατρά). Αλλά και η εδραιωμένη σχέση με τα γλυπτά από τον Άγιο Πέτρο της Κυπαρίσσου στη Μάνη, όπως σημειώνει και ο Κάππας, είναι πιθανότατα μια σχέση εντός του 6ου αι. που αφορά περισσότερο την ποιότητα της δουλειάς και όχι τη χρονολόγηση.³²¹ Επομένως και τα αρχιτεκτονικά γλυπτά της Μεσσήνης πιστεύουμε ότι πρέπει να χρονολογηθούν στον 6ο αι. αποτελώντας ένα καλό παράδειγμα εισηγμένων μελών (θωράκια) και τοπικά κατασκευασμένων (κιονόκρανα).

Η χρονολόγηση των λειτουργικών κατασκευών της βασιλικής του θεάτρου είναι πιο δύσκολη. Η μεσσηνιακή βασιλική ήταν πλήρως εξοπλισμένη και διέθετε όλα τα βασικά στοιχεία του λειτουργικού εξοπλισμού ενός παλαιοχριστιανικού ναού: πρεσβυτέριο απομονωμένο με χαμηλό φράγμα, αγία τράπεζα με κιβώριο, σύνθρονο, άμβωνα και διαφράγματα των μετακίονων διαστημάτων των κλιτών. Η μορφή και οι επιλογές που σχετίζονται με κάθε ένα από αυτά πηγάζουν από το ρεπερτόριο της παλαιοχριστιανικής αρχιτεκτονικής, έστω και αν οι λύσεις μπορεί κάποιες φορές να υλοποιούνται με τρόπους πρωτότυπους και «χονδροειδής», όπως λ.χ. ο άμβωνας. Τα παράλληλα που είδαμε για τις μεσσηνιακές λειτουργικές κατασκευές είναι όλα μέσα στον 5ο και 6ο αι. (Ερμιόνη, Σικυώνα, Ολυμπία, Λαυρεωτικός Όλυμπος, Κάρπαθος κ.ά.) και μοιάζει να εδραιώνουν μια χρονολόγηση για τη βασιλική της Μεσσήνης στην ίδια πρώιμη περίοδο. Οι ιδιαίτερες σχέσεις του άμβωνα και του κιβωρίου της αγίας τράπεζας του μεσσηνιακού μνημείου με αυτά στην καλά χρονολογημένη βασιλική των Φιλιατρών (β' μισό 6ου αι.), αλλά και των πρωτότυπων διαφραγμάτων στα κλίτη με τη βασιλική της Αλίκας Άργους (6ος αι.), ενδεχομένως να μας επιτρέπει να εντοπίσουμε την προτεινόμενη χρονολόγηση στον 6ο αι.

Το ίδιο δηλωτική είναι και η αρχιτεκτονική μορφή. Ειδικά οι στενόμακρες αναλογίες της κάτοψης της βασιλικής, τα λεπτά στηρίγματα με τις μαρμάρινες κιονοστοιχίες, και η συνολικότερη διαμόρφωση προσδίδουν στο οικοδόμημα την αίσθηση μιας «αρχαϊκότητας» που

³²¹ Ο Πάλλας ήδη από τις πρώτες δημοσιεύσεις των γλυπτών της Κυπαρίσσου Μάνης τα είχε τοποθετήσει με πειστικά επιχειρήματα στον 6ο αι.: Πάλλας, *Ανασκαφή Άργους*, 98.

δύσκολα θα μπορούσε να χρονολογηθεί μετά τον 6ο αι. Ακόμη και για την εκκλησιαστική αρχιτεκτονική του 6ου αι. η κάτοψη της βασιλικής του θεάτρου της Μεσσήνης θα μπορούσε να χαρακτηριστεί συντηρητική, καθώς δεν συναντούμε κανένα από τα νεωτεριστικά στοιχεία που είναι συχνά σε μνημεία της περιόδου (πλάγιες κόγχες στο ιερό, θολοδομίες, κ.ά.).

Η «αρχαιότητα» αυτή της κάτοψης του κτηρίου της βασιλικής του Θεάτρου της Μεσσήνης θα μπορούσε να συσχετιστεί με μια ομάδα ελλαδικών μνημείων του β' μισού του 6ου αι., στα οποία συναντούμε μια προτίμηση σε ανάλογες λιτές μορφές. Στην ομάδα αυτή μπορούμε να τοποθετήσουμε τόσο μνημεία υψηλών προθέσεων όπως τη βασιλική του Δουμετίου στη Νικόπολη³²² ή τη βασιλική της Παλαιόπολης στην Κέρκυρα,³²³ όσο και μνημεία πιο επαρχιακά όπως την πεντάκλιτη βασιλική των Φιλιατρών (εικ. 350).³²⁴ Όλα αυτά τα μνημεία αναπαράγουν κάτοψη μακράς δρομικής βασιλικής με χαρακτηριστικά απλή διαμόρφωση του Ιερού Βήματος. Αρκεί να συγκρίνουμε με άλλα μνημεία του 6ου αι. όπως η λεγόμενη βασιλική του «Οσίου Νίκωνος» στη σπάρτη ή η βασιλική Β των Φιλίππων για να δούμε τις μεγάλες διαφορές στις αρχιτεκτονικές λύσεις που εφαρμόζουν οι δύο διακριτές ομάδες. Η βασιλική του θεάτρου της Μεσσήνης βέβαια είναι τρίκλιτη αντίθετα με τις πεντάκλιτες βασιλικές της Κέρκυρας, της Νικόπολης και των Φιλιατρών, αλλά αυτό μοιάζει να απαντά στις πιο περιορισμένες ανάγκες που η μικρή πόλη της Μεσσήνης επέβαλε.

Γενικότερα η πεντάκλιτη βασιλική των Φιλιατρών μοιάζει να είναι μνημείο κλειδί για την κατανόηση και τη χρονολόγηση και της βασιλικής του θεάτρου της Μεσσήνης. Η βασιλική των Φιλιατρών είναι ο μόνος άλλος ανασκαμμένος και δημοσιευμένος παλαιοχριστιανικός ναός της Μεσσηνίας και βρίσκεται μάλιστα σε μικρή απόσταση από τη Μεσσήνη. Εξαρτιόταν πιθανότατα από την Κυπαρισσία που αποτελούσε και το κύριο προς δύση λιμάνι για τη μεσόγεια πόλη της Μεσσήνης. Είναι μνημείο χρονολογημένο με σχετική ασφάλεια στο τρίτο τέταρτο του 6ου αι. βάση νομισμάτων αλλά και της αρχιτεκτονικής και γλυπτικής του.³²⁵ Η σχέση και οι ομοιότητες που έχουν τα δύο μνημεία μας επιτρέπουν να προχωρήσουμε στην υπόθεση ότι και η βασιλική της Μεσσήνης είναι ενδεχομένως μνημείο του προχωρημένου 6ου αι. Δυστυχώς σήμερα δεν σώζονται πια τα κατάλοιπα της βασιλικής των Φιλιατρών προκειμένου να διευρύνουμε ή να επανεξετάσουμε τις συγκρίσεις προκειμένου να επιβεβαιώσουμε την υπόθεση μας.

Συμπερασματικά, όλα τα αρχιτεκτονικά, γλυπτικά και ανασκαφικά στοιχεία της βασιλικής του θεάτρου της Μεσσήνης συνηγορούν για μια χρονολόγηση της οικοδόμησης του κτηρίου στον 6ο αι. και όχι αργότερα, αλλά ούτε και νωρίτερα. Είναι πιθανό, αν και δεν

³²² Για την ύστερη χρονολόγηση της βασιλικής Δουμετίου: Δημήτριος Πάλλας, *Corinthe et Nikopolis pendant le bas moyen-âge*, *Felix Ravenna* 118 (1979), 126-128.

³²³ Πάλλας, *Les monuments paléochrétiens*, 142-143, εικ. 93· Δημήτρης Τριανταφυλλόπουλος, *Kerkyra und die Ionischen Inseln*, στο: *Reallexikon zu byzantinischen Kunst*, τ. 4, Μόναχο, 1990, στ. 8-9, εικ. 2· Για τη χρονολόγηση: Georges Kiourtzian, *Les inscriptions de la basilique de Iovianos à Corfou*, *Cahiers Archaeologiques* 55 (2014), 12.

³²⁴ Πάλλας, *Ανασκαφή Φιλιατρών*, 178, εικ. 1.

³²⁵ Πάλλας, *Ανασκαφή Φιλιατρών*, 186-189.

μπορεί εύκολα να επιβεβαιωθεί, ότι χρονολογείται προς τα μέσα του 6ου αι. Μια τέτοια χρονολόγηση πέρα από τις πιθανές σχέσεις με άλλα πελοποννησιακά μνημεία, θα δικαιολογούσε καλύτερα και μέρος της αρχιτεκτονικής γλυπτικής του μνημείου. Επιπλέον η χρονολόγηση στα μέσα του 6ου αι. προσφέρει και ένα καλύτερο πλαίσιο κατανόησης για τα ταφικά συγκροτήματα του νεκροταφείου του θεάτρου που δημιουργείται μερικές δεκάδες μέτρα δυτικότερα τα ίδια περίπου χρόνια. Η ολοκλήρωση της ανασκαφής του περιβάλλοντος χώρου της βασιλικής και των γύρω κτισμάτων ίσως μπορέσει στο μέλλον να δώσει επιπλέον στοιχεία για τη χρονολόγηση και την τοποθέτηση του μνημείου στον αστικό ιστό της πρωτοβυζαντινής Μεσσήνης.³²⁶

Χρήση της τρίκλιτης βασιλικής

Το υλικό που βρέθηκε στη βασιλική κατά την ανασκαφή δείχνει να αντιπροσωπεύει μια ενιαία φάση οικοδόμησης. Δεν γνωρίζουμε βέβαια το χρονικό διάστημα της οικοδόμησης του ναού, και αν όλο το έργο εκτελέστηκε σύντομα ή αν τμήματα του έμειναν για κάποιο μεγάλο διάστημα ανολοκλήρωτα.

Το αρχικό κτήριο της βασιλικής πρέπει να είχε σχετικά μεγάλη διάρκεια ζωής, όπως δείχνουν μια σειρά από μικρές παρεμβάσεις και επιδιορθώσεις σε μεταγενέστερες της οικοδόμησης στιγμές. Το πιο εμφανές σημείο είναι οι τρεις ενισχυτικές αντηρίδες στην εξωτερική περιφέρεια της αψίδας του ιερού (εικ. 257-258). Πρόκειται για ορθογώνιες αντηρίδες που ακουμπούν επάνω στο ημικύκλιο της αψίδας και το υποστηρίζουν. Είναι χτισμένες σε εμφανώς διαφορετική τοιχοδομία από τον τοίχο της αψίδας και δεν διαθέτουν καθόλου θεμέλιο εδραζόμενες απευθείας στο έδαφος.

Άλλο σημείο που διαπιστώνεται παρέμβαση στο ιστάμενο κτήριο βρίσκεται στο τρίβηλο της εισόδου από τον νάρθηκα προς τον κυρίως ναό. Η νότια πλάγια είσοδος του τριβήλου βρέθηκε κατά την ανασκαφή φραγμένη με τοίχιο (εικ. 249). Ίσως και τα χτιστά διαφράγματα των μετακίονων διαστημάτων που εντοπίστηκαν κυρίως στον βόρειο στυλοβάτη να είναι αποτέλεσμα μεταγενέστερης προσθήκης, αλλά δεν αποκλείεται να είναι και αυτά αρχικά (εικ. 266).

Κατά τη λειτουργία του ναού αναπτύχθηκε στα ανατολικά και εξωτερικά της αψίδας του ιερού ένα μικρό νεκροταφείο με ολιγάριθμες ταφές. Όπως γίνεται εμφανές από τη διαρρύθμιση και τη θέση των ταφών αυτών, λαμβάνουν υπόψη τους την αψίδα της βασιλικής και πρέπει να υποθέσουμε ότι σχετίζονται με την αρχική χρήση του κτηρίου (εικ. 256 και 334-335).³²⁷ Στον μοναδικό από αυτούς του τάφους (T77) που βρέθηκαν χρονολογήσιμα

³²⁶ Σύμφωνα με προφορική μαρτυρία του διευθυντή των ανασκαφών Πέτρου Θέμελη κατά τη διάρκεια της πρόσφατης ανασκαφικής περιόδου (2014-15) και της ανασκαφής των βόρειων προσκτισμάτων της βασιλικής, που ακόμη μέχρι σήμερα δεν έχει ολοκληρωθεί, εντοπίστηκε εντός δωματίου θησαυρός χάλκινων νομισμάτων που χρονολογείται γύρω στα 550 μ.Χ. Το εύρημα δεν έχει ακόμη μελετηθεί και ανακοινωθεί, αλλά αποτελεί μια ενδιαφέρουσα επιπλέον ένδειξη για πιθανή χρονολόγηση του κτηρίου στον 6ο αι.

³²⁷ Για το νεκροταφείο που αναπτύχθηκε γύρω και πάνω από τη βασιλική του θεάτρου θα μιλήσουμε αναλυτικά στην αμέσως επόμενη ενότητα.

κτηρίσματα, εντοπίστηκαν αγγεία που χρονολογούνται με σχετική ασφάλεια στο β' μισό του 7ου αι. Η χρονολόγηση αυτή είναι και το τελευταίο *terminus post quem* που διαθέτουμε για τη λειτουργία της βασιλικής του θεάτρου. Κάποια στιγμή μετά το β' μισό του 7ου αι, πιθανότατα στον 8ο αι. αλλάζει ριζικά η μορφή του κτηρίου της βασιλικής με την κατάρρευση μεγάλων κομματιών της και την ανέγερση νέων κτισμάτων εντός της όπως θα δούμε στη συνέχεια.

Με βάση τα ανωτέρω η τρίκλιτη βασιλική του θεάτρου, που όπως είδαμε οικοδομείται στα μέσα περίπου του 6ου αι., παραμένει σε λειτουργία με μικρές επιδιορθώσεις και προσθήκες για περισσότερο από έναν αιώνα και τουλάχιστον μέχρι τα τέλη του 7ου αι.

Μονόχωρος ναός στο νότιο κλίτος και άλλες κατασκευές

Στο ανατολικό τμήμα του νότιου κλίτους της βασιλικής και σε περίοδο μετά τη μερική κατάρρευση της βασιλικής χτίστηκε μονόχωρος ναός με ευρύχωρο ορθογώνιο χώρο δυτικά (εικ. 247 και 337-338). Το οικοδομικό υλικό που χρησιμοποιήθηκε προήλθε στο σύνολό του από τη βασιλική.³²⁸ Εντός της τοιχοδομίας του μονόχωρου ναού βρέθηκαν χτισμένα αρχιτεκτονικά μέλη από την αρχική οικοδομική φάση της βασιλικής όπως λ.χ. θραύσματα πεσσίσκων από το φράγμα του πρεσβυτερίου (εικ. 313).

Οι διαστάσεις του ακολουθούν εν μέρει αυτές του νοτίου κλίτους και είναι $6,35 \times 3,50$ για τον κυρίως ναό από τον οποίο εξέχει ημικυκλική αψίδα διαμέτρου 1,26 μ. και $5,55 \times 3,50$ για τον δυτικό χώρο. Ο νότιος τοίχος του νέου κτηρίου ήταν ο νότιος τοίχος της αρχικής βασιλικής ο οποίος έστεκε μέχρι άγνωστο ύψος (εικ. 343). Κατασκευάστηκαν νέοι τοίχοι στη δυτική και βόρεια πλευρά και νέα ημικυκλική αψίδα στο ανατολικό άκρο. Στα σημεία που ο δυτικός τοίχος του δυτικού δωμάτιου αλλά και ο ενδιάμεσος τοίχος των δύο χώρων συναντάει τον νότιο τοίχο διακρίνεται εύκολα ότι οι κάθετοι αυτοί τοίχοι είναι νεότεροι και απλώς ακουμπούν επάνω στον αρχαιότερο τοίχο της βασιλικής. Και οι δύο χώροι του νεότερου κτίσματος δέχτηκαν νέο πλακόστρωτο δάπεδο. Το δάπεδο είναι κατασκευασμένο από λίθινες πλάκες σε δεύτερη χρήση τοποθετημένες ακανόνιστα, με μεγαλύτερη φροντίδα στην περιοχή κοντά στο ιερό της μικρής εκκλησίας (εικ. 344). Ανάμεσα στις πλάκες δαπέδου βρέθηκαν και τμήματα του γλυπτικού διακόσμου της αρχικής εκκλησίας. Το επίπεδο του δαπέδου είναι ακριβώς το ίδιο με το επίπεδο του πλακόστρωτου κεντρικού κλίτους της βασιλικής στα βόρεια.

Ο ανατολικός από τους δύο αυτούς χώρους αναγνωρίζεται με βεβαιότητα ως χριστιανικός ναός εξοπλισμένος με ημικυκλική αψίδα στο ανατολικό στενό άκρο του. Διέθετε μόνο μια πρόσβαση μέσω θύρας που ανοιγόταν στο μέσο περίπου του βόρειου τοίχου, της οποίας σώζεται η ανατολική παραστάδα. Στο εσωτερικό δεν βρέθηκαν σταθερές λειτουργικές διαμορφώσεις. Ιδίως το νοτιοανατολικό άκρο του μικρού ναού διατηρείται σε άσχημη κατάσταση, καθώς έχει παρασυρθεί από τους εποχικούς χειμάρρους. Στο δυτικό μισό του και

³²⁸ Θέμελης, ΠΑΕ 1999, 82.

δυτικότερα από τη θύρα διασώζεται κατά χώρα μια σειρά λίθων τοποθετημένων μπροστά από τον τοίχο που ίσως θα μπορούσαν να είναι ένδειξη χτιστού θρανίου (εικ. 341).

Το δυτικό δωμάτιο είναι ευμέγεθες και συναγωνίζεται σχεδόν σε εμβαδό τον ανατολικότερο ναό (23 τ.μ. ο ναός, 19,5 τ.μ. το δυτικό δωμάτιο, εικ. 337). Ο χώρος αυτός έχει ίδια μορφής δάπεδο και μοιράζεται τους ίδιους ισχυρούς τοίχους με τον μονόχωρο ναό, και επομένως χτισμένος εμφανώς κατά την ίδια οικοδομική πρωτοβουλία (εικ. 342). Η μοναδική θύρα του βρίσκεται στον βόρειο τοίχο του και οδηγεί απευθείας στο κεντρικό κλίτος της αρχικής τρίκλιτης βασιλικής. Στο εσωτερικό και σε επαφή με τον βόρειο τοίχο βρέθηκε μεγάλο λίθινο γουδί επάνω σε τετράγωνη λιθόπλινθο που ίσως να είναι στη θέση του από την αρχική χρήση. Ο χώρος αυτός, παρά τη θέση και τη μορφή του, πιθανότατα δεν είναι νάρθηκας του μονόχωρου ναού, καθώς δεν υφίσταται θυραίο άνοιγμα και απευθείας επικοινωνία μεταξύ του ναού και του δυτικού δωματίου (εικ. 341).

Στο ανατολικό άκρο του βόρειου κλίτους της αρχικής βασιλικής και στο ύψος ανάμεσα στον ένατο και τον δέκατο κίονα επίσης κατασκευάστηκε ένα ορθογώνιας κάτοψης δωμάτιο (3,50 × 3,50 μ.) (εικ. 265 και 337-338). Το δωμάτιο αυτό χρησιμοποιεί ως βόρειο τοίχο τον αρχικό βόρειο τοίχο της τρίκλιτης βασιλικής, ενώ ο δυτικός, νότιος και ανατολικός είναι ελεύθεροι και χτισμένοι για την περίπτωση. Ο νότιος τοίχος ειδικότερα πατούσε επάνω στον βόρειο στυλοβάτη της βασιλικής και είχε ενσωματώσει εντός του τη βάση του δέκατου κίονα· ο ίδιος ο κίονας είχε κατά την οικοδόμηση του νεότερου τοίχου χαθεί. Το δωμάτιο στο βόρειο κλίτος διέθετε μόνο μια θύρα που ανοιγόταν στο μέσο του δυτικού τοίχου. Το δάπεδο του δωματίου ήταν χωμάτινο και βρισκόταν σε επίπεδο αντίστοιχο με το επίπεδο της παλιάς βασιλικής, αλλά και του νεότερου μονόχωρου ναού στο νότιο κλίτος.

Στα ανατολικά του δωματίου διαμορφωνόταν ένας ακόμη στενόμακρος χώρος (3,50 × 1,50 μ.) που πιθανότατα ήταν κλειστός κατά τη μεταγενέστερη αυτή φάση χρήσης του κτηρίου. Αυτός αξιοποιούσε τη βορειοανατολική γωνία της αρχικής βασιλικής και τον νέο ανατολικό τοίχο του βόρειου δωματίου. Επιπλέον διέθετε προσβάσεις και προς το κεντρικό κλίτος και προς το εξωτερικό της βασιλικής μέσω θύρας στον ανατολικό τοίχο του βόρειου κλίτους της αρχικής βασιλικής. Στο δάπεδο διασώζει μερικές πλάκες λιθόστρωσης οπότε είναι πιθανό να είχε και αυτός πλακόστρωτο δάπεδο.

Εξωτερικά του βόρειου τετράγωνου δωματίου και σε επαφή με τον νότιο τοίχο του, νότια δηλαδή του υποκείμενου στυλοβάτη, ανασκάφηκαν μεγάλοι ορθογώνιοι λιθόπλινθοι ακουμπισμένοι σε σειρά απευθείας επάνω στο πλακόστρωτο δάπεδο του ιερού βήματος της αρχικής βασιλικής (εικ. 337-338 και 339 στα αριστερά). Τα στοιχεία αυτά σχηματίζουν ενιαία άνω επιφάνεια στο ίδιο ύψος (περίπου 0,40 μ.) και μπορούν να ερμηνευτούν ίσως ως θρανίο ή πάγκος εργασίας.

Μπροστά από το θρανίο και προς τα νότια αποκαλύφθηκαν κατά την ανασκαφή τοιχία που διαμορφώνουν τετράγωνο χώρο των ίδιων περίπου διαστάσεων με το δωμάτιο εντός του βόρειου κλίτους (εικ. 339 και 340 στα αριστερά). Τα τοιχία αυτά ήταν ιδιαίτερα αμελώς χτισμένα και πολύ διαφορετικά από τους ισχυρούς τοίχους του μονόχωρου ναού στα νότια,

ή του δωματίου στα βόρεια του. Είναι θεμελιωμένα επάνω σε λεπτή χωμάτινη επίχωση που είχε καλύψει το πλακόστρωτο του ιερού βήματος, και όχι απευθείας επάνω στο πλακόστρωτο όπως το παρακείμενο θρανίο. Η γενική εικόνα των τοίχων αυτών μοιάζει περισσότερο με αυτή περίφραξης ενός μικρού ανοιχτού περιβόλου, παρά με τοίχο αρκετά ισχυρό για να φέρει ανωδομή.

Ανάμεσα στα οικοδομήματα που κατέλαβαν το εσωτερικό της αρχικής βασιλικής πρέπει να συμπεριλάβουμε και μια διαμόρφωση που δεν είναι νέα, αλλά αφορά αξιοποίηση στοιχείων της παλαιάς εκκλησίας. Κατά την ανασκαφή εντός της ημικυκλικής αφίδας του ιερού της τρίκλιτης βασιλικής εντοπίστηκε μεγάλο τμήμα της πλινθοδομής του πεσμένου τεταρτοσφαιρίου που κάλυπτε την αφίδα (εικ. 340). Στα πεσμένα κάθετα τούβλα διακρινόταν ακόμη το χτίσιμο του θολαριού και οι κλίσεις της καμάρας (εικ. 255). Η θέση και η μορφή των στοιχείων αυτών μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι κατά πάσα πιθανότητα ανήκαν στο αρχικό κτήριο. Δημιουργεί όμως ερωτήματα η θέση εύρεσης, καθώς βρέθηκαν απευθείας επάνω στο καθαρισμένο πλακόστρωτο δάπεδο. Το πλακόστρωτο όμως του κεντρικού κλίτους και ιδιαίτερα το ανατολικό του τμήμα, όπως θα δούμε και στη συνέχεια είχε καθαριστεί από τα ερείπια της πτώσης κατά την περίοδο της οικοδόμησης του μονόχωρου ναού στα νότια και του δωματίου στα βόρεια. Κατ' αυτόν τον τρόπο εάν το τεταρτοσφαίριο της αφίδας είχε καταπέσει μαζί με το υπόλοιπο κτήριο πριν την οικοδόμηση των κτηρίων της β' φάσης, τότε θα είχε πιθανότητα απομακρυνθεί. Αντίθετα η εικόνα της κατάρρευσης, όπως αποτυπώθηκε κατά την ανασκαφή, δείχνει ότι το τεταρτοσφαίριο έπεσε μετά τη νέα διαρρύθμιση της περιοχής και αποτελεί έτσι κομμάτι της δεύτερης εγκατάλειψης του κτηρίου.

Είναι πιθανό κατά την κατάρρευση της αρχικής τρίκλιτης βασιλικής τμήματά της να έμειναν άθικτα ή λιγότερο καταστραμμένα. Το στοιχείο αυτό επιβεβαιώνεται για τμήματα των εξωτερικών τοίχων, νότιο και βόρειο, που αντίστοιχα ενσωματώθηκαν στη μονόχωρη εκκλησία και το βόρειο δωμάτιο, αλλά και για την αφίδα. Σε πολλές περιπτώσεις δρομικών βασιλικών η διαδικασία της κατάρρευσης συνεπάγεται πρώτα πτώση της στέγης και των ξύλινων στοιχείων που συμπαρασύρουν τα εσωτερικά στηρίγματα και τα ανώτερα τοιχία του μεσαίου κλίτους. Οι εξωτερικοί τοίχοι, που επηρεάζονται λιγότερο, και ιδιαίτερα η ημικυκλική κόγχη του ιερού, που είναι συνήθως ισχυρότερης κατασκευής, τείνουν να επιβιώνουν. Και στην περίπτωση της βασιλικής του θεάτρου της Μεσσήνης φαίνεται ότι, πέρα από τους εξωτερικούς τοίχους, διασώθηκε και η αφίδα του ιερού με τμήμα του τεταρτοσφαιρίου της κάλυψης της για κάποιο χρονικό διάστημα. Εντός αυτού του διαστήματος η κόγχη εντάχθηκε στη νέα διαμόρφωση πλαισιώνοντας στα ανατολικά τον χώρο που όριζαν ο μονόχωρος ναός νότια και τα δωμάτια βόρεια. Είναι πιθανό και οι τρεις αντηρίδες στήριξης που εντοπίστηκαν στην εξωτερική πλευρά της αφίδας να μπορούν να χρονολογηθούν σε αυτή την περίοδο χρήσης του κτηρίου, καθώς μάλιστα η εικόνα της τοιχοδομίας τους μοιάζει πολύ με την παρακείμενη αφίδα του μονόχωρου νότιου ναού (εικ. 257).

Στο μέσο των νέων κατασκευών και των κομματιών του ναού που επιβίωσαν παρέμεινε το αρχαιότερο κεντρικό κλίτος με το πλακόστρωτο του. Κατά την ανασκαφή του κτηρίου

έγινε σαφές ότι τα ίχνη της κατάρρευσης της αρχικής βασιλικής περιορίζονταν εντός των πλαγίων κλιτών, και ιδιαίτερα του δυτικότερου μέρους αυτών (εικ. 263 και 305). Εκεί βρέθηκαν τα περισσότερα αρχιτεκτονικά μέλη του κτηρίου που γνωρίζουμε μαζί με πεσμένες τοιχοδομίες και τμήματα των τόξων. Αντίθετα το κεντρικό κλίτος έμοιαζε καθαρισμένο από ογκώδη ερείπια και πεσμένα υλικά ήδη κάποια στιγμή σε ιστορικούς χρόνους (εικ. 245, 336 και 344). Είναι πιθανό μάλιστα κάποια από αυτά τα στοιχεία και ιδίως οι κίονες να είχαν μεταφερθεί και τοποθετηθεί έξω από τον βόρειο τοίχο της βασιλικής και σε επαφή με αυτόν, όπου και βρέθηκαν (εικ. 265).

Το πλακόστρωτο του κεντρικού κλίτους κατά τη φάση αυτή δέχθηκε και επιδιορθώσεις. Στα σημεία του πλακόστρωτου που πιθανότατα είχαν καταστραφεί κατά την κατάρρευση χρησιμοποιήθηκαν ακέραια αρχιτεκτονικά μέλη της αρχικής τρίκλιτης βασιλικής για τις επισκευές. Τρία μάλιστα από τα κιονόκρανα της βασιλικής βρέθηκαν ενσωματωμένα στις επισκευές του πλακόστρωτου δαπέδου του κεντρικού κλίτους, ενώ ένα τέταρτο χρησιμοποιήθηκε στο δάπεδο του μονόχωρου ναού.³²⁹ Το εύρημα των κιονοκράνων στο δάπεδο επιβεβαιώνει την αναγνώριση του χώρου ως πλακόστρωτη αυλή στη δεύτερη φάση, καθώς αποδεικνύει ότι το πλακόστρωτο ήταν σε χρήση και επιδιορθώθηκε σε εποχή που η στέγη της βασιλικής δεν υπήρχε πια.

Φαίνεται λοιπόν ότι το κεντρικό πλακόστρωτο κλίτος κατά τη μεταγενέστερη χρήση του κτηρίου της βασιλικής και μετά την απομάκρυνση των ερειπίων είχε μετατραπεί σε μια μεγάλη μακρόστενη πλακόστρωτη αυλή. Γύρω από την αυλή αυτή και ειδικότερα στο ανατολικό τμήμα της αναπτύχθηκαν κλειστοί χώροι και δωμάτια, μια εκκλησία και ένας στεγασμένος ημιυπαίθριος χώρος εντός της παλιάς αψίδας. Οι θύρες των οικοδομημάτων δείχνουν πρόσβαση προς αυτή την αυλή και ο πάγκος μπροστά από το βόρειο δωμάτιο μαρτυρεί χρήση της αυλής και για καθημερινές δραστηριότητες.

Τέτοιες δραστηριότητες ίσως δείχνουν και τα φτωχικά ευρήματα εντός των δωματίων πέριξ της αυλής. Στο ανατολικότερο τμήμα του βόρειου κλίτους και σε σχέση με το θρανίο και την αυλή η επίχωση απέδωσε κατά την ανασκαφή μεγάλο αριθμό από οστά βοοειδών, κυρίως κνήμες, που αποτελούσαν ίσως απορρίμματα δραστηριότητας κατασκευής οστέινων αντικειμένων, ενώ στο ίδιο σημείο ήλθε στο φως ποσότητα συγκεντρωμένων υαλοπινάκων.³³⁰

Η δημιουργία ενός οργανωμένου χώρου κατοίκησης, λατρείας και εργασίας (μοναστήρι;) εντός του ερειπίου παλαιότερων δρομικών βασιλικών είναι μια λογική αξιοποίηση του χώρου και φαινόμενο όχι σπάνιο. Ο τρόπος που αυτό υλοποιείται στη Μεσσήνη παρουσιάζει συγκεκριμένα χαρακτηριστικά και μοιάζει να ακολουθεί ένα σχέδιο. Στον ελλαδικό χώρο, δύο από τις καλύτερα τεκμηριωμένες περιπτώσεις αντίστοιχης αξιοποίησης προϋπάρχοντος κτηρίου που ομοιάζουν πολύ με την περίπτωση της μεσσηνιακής βασιλικής έχουν καταγραφεί στη Μαρώνεια της Θράκης.

³²⁹ Πέννα, Λαμπροπούλου και Αναγνωστάκης, *Γλυπτά μεταβατικών χρόνων*, 374.

³³⁰ Θέμελης, *ΠΑΕ* 2001, 79-80.

Η πρώτη είναι η εγκατάσταση μεσοβυζαντινού μοναστηριού (9ος-11ος αι.) εντός της ερειπωμένης παλαιοχριστιανικής βασιλικής του 6ου αι. στη Σύναξη της Μαρώνειας (εικ. 347).³³¹ Στην περίπτωση της Σύναξης οικοδομείται νέος μονόχωρος ναός επάνω από τη μεγάλη αψίδα της τρίκλιτης βασιλικής, εντός του βόρειου κλίτους χτίζονται κελιά μοναχών, και στο νότιο κλίτος διαμορφώνεται η τράπεζα της μονής, τα μαγειρεία και άλλα βοηθητικά δωμάτια. Το κεντρικό κλίτος ακάλυπτο πλέον αποτελεί την υπαίθρια κεντρική αυλή της μικρής αυτής μονής.

Παρόμοια λύση υιοθετείται εντός του ερειπίου της πρωτοβυζαντινής βασιλικής της Παλιόχωρας Μαρώνειας (εικ. 348).³³² Ο πρωτοβυζαντινός ναός χρονολογείται στα τέλη του 5ου και τις αρχές του 6ου αι. Μετά την εγκατάλειψη του κατά τον 7ο και 8ο αι. δέχεται ταφές κυρίως στο κεντρικό κλίτος, και από τον 9ο ή 10ο αι. εντός του ερειπίου του ναού αναπτύσσεται μεσοβυζαντινός οικισμός. Εντός του νότιου κλίτους κατασκευάζεται μονόχωρος χριστιανικός ναός, και εντός του βόρειου ένας δεύτερος που μάλιστα χρησιμοποιεί ως δάπεδο το αρχικό ψηφιδωτό δάπεδο της τρίκλιτης βασιλικής. Στην περιοχή του νάρθηκα και δυτικότερα στο αίθριο φιλοξενούνται οικιστικές μονάδες με διάφορα δωμάτια και χρήσεις. Και πάλι το κεντρικό κλίτος μετατρέπεται σε ανοιχτή αυλή ανάμεσα στις οικίες και τα εκκλησίδια.

Στα δύο αυτά παραδείγματα παρατηρούμε ενδιαφέρουσες αναλογίες με τη μεσσηνιακή βασιλική. Και στα δύο το κεντρικό κλίτος μετατρέπεται σε ανοιχτό αύλειο χώρο, και στα δύο τοποθετείται μονόχωρος ναός στα πλάγια κλίτη, και στα δύο οι εξωτερικοί τοίχοι, ή έστω τμήματά τους, επιβιώνουν και χρησιμοποιούνται στα μεσοβυζαντινά κτίσματα, και στα δύο τμήματα του δαπέδου της αρχικής βασιλικής αποκαλύπτονται ξανά και χρησιμοποιούνται ως δάπεδα της μεσοβυζαντινής φάσης. Ο κατάλογος των ομοιοτήτων θα μπορούσε να γίνει μεγαλύτερος σε μια εξαντλητική σύγκριση των διαμορφώσεων επί των δύο παλαιοχριστιανικών μνημείων της Μαρώνειας με όσα συμβαίνουν επί της μεσσηνιακής βασιλικής.

Οι μεταγενέστερες κατασκευές πάνω στην τρίκλιτη βασιλική της Μεσσήνης ακολουθούν πιστά έναν διαδεδομένο τρόπο κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο αξιοποίησης του χώρου και των υλικών παλιότερων μνημείων. Αυτό που δεν είναι σαφές όμως είναι πότε μπορούμε να χρονολογήσουμε την παρέμβαση αυτή. Ένα διαθέσιμο χρονολογικό στοιχείο είναι η παρουσία τάφων σε σχέση και εξάρτηση με την αρχική βασιλική που χρονολογούνται στο β' μισό του 7ου αι. μ.Χ., όπως θα δούμε και αναλυτικότερα στην αμέσως επόμενη ενότητα που είναι αφιερωμένη στις ταφές. Η τρίκλιτη βασιλική του θεάτρου βάση αυτού του στοιχείου πιθανότατα είναι σε χρήση τουλάχιστον μέχρι το β' μισό του 7ου αι.

Κατά την ανασκαφή εντός των στρωμάτων χρήσης της μεταγενέστερης εγκατάστασης στη βασιλική εντοπίστηκαν λίγα ευρήματα που θα μπορούσαν να προσφέρουν πληροφο-

³³¹ Χαράλαμπος Μπακιρτζής, Πεπραγμένα Ανασκαφής, 1985-1990, στο: *Σύναξη Μαρώνειας*, Αθήνα 1991, 77-95.

³³² Σοφία Δουκάτα-Δεμερτζή, *Παλιόχωρα Μαρώνειας: η ανασκαφή της παλαιοχριστιανικής βασιλικής και του μεσοβυζαντινού οικισμού*, Καβάλα 2008, 63-83.

ρίες για τον χρονολογικό της ορίζοντα. Το πιο σημαντικό ανάμεσα σε αυτά υπήρξε μολυβδόβουλλο που εντοπίστηκε στον χώρο του ιερού βήματος στο λεπτό στρώμα επίχωσης πάνω από το πλακόστρωτο.³³³ Το μολυβδόβουλλο φέρει στην πρόσθια όψη σταυροειδές μονογράφημα του τύπου *Κύριε βοήθει* και στις κεραίες *ΤΩ CΩ ΔΟΥ ΛΩ*, ενώ στην πίσω όψη αναγράφει *Θ{Ω}/ΜΑ ΤΟΥ/ΡΜΑΡ{ΧΗ}/ΚΕΦΑΛΙ/ΝΙΑΣ* (εικ. 349).³³⁴ Το μολυβδόβουλλο από τη βασιλική είναι το μοναδικό μέχρι τώρα ανάλογο δημοσιευμένο εύρημα από τη Μεσσήνη. Με βάση τον τίτλο και την έδρα του συγκεκριμένου αξιωματούχου έχει προταθεί μια χρονολόγηση στο β' μισό του 9ου αι.³³⁵ Η χρονολόγηση αυτή υποστηρίζεται και από το δεύτερο εξίσου χρονολογικά σημαντικό εύρημα από το ίδιο στρώμα της βασιλικής: ένα χάλκινο νόμισμα Βασιλείου Α' (867-886), το οποίο, αποκαλύφθηκε σε μικρή σχετικά απόσταση, ανατολικότερα, της σφραγίδας. Τα σημαντικά αυτά ευρήματα μπορούν να ερμηνευτούν ως ένδειξη ότι η μεταμόρφωση αυτή του χώρου της παλιότερης βασιλικής είχε ενδεχομένως ήδη συμβεί κατά το β' μισό του 9ου αι.

Ταφές

Εντός της βασιλικής και κυρίως εκτός στα νότια και ανατολικά της έχει ανασκαφεί ένα σχετικά εκτεταμένο νεκροταφείο αποτελούμενο από 42 ως τώρα ταφές (εικ. 332). Οι ταφές αυτές είναι σχεδόν όλες κιβωτιόσχημες (πλην ελαχίστων λακκοειδών) και περιείχαν ελάχιστα κτερίσματα ή άλλα ευρήματα.

Οι ταφές προέρχονται από διαφορετικά χρονικά νεκροταφεία και καλύπτουν μια μακρά χρονική περίοδο χρήσης της βασιλικής και των κτηρίων που τη διαδέχτηκαν. Εδώ θα επιχειρήσουμε να περιγράψουμε τις βασικές αλλαγές και θα προσπαθήσουμε να αξιοποιήσουμε τις χρονολογικές μαρτυρίες από τους τάφους για τη συνολικότερη κατανόηση της εξέλιξης και των κτηρίων που πλαισιώνονταν από τις ταφές αυτές.

Όπως θα δούμε το νεκροταφείο στη βασιλική του θεάτρου αποτελείται από τρεις χρονολογικές ομάδες τάφων που αντιστοιχούν και σε τρεις διακριτές περιόδους χρήσης του χώρου. Η πρώτη ομάδα ταφών συνδέεται με τη χρήση και τη λειτουργία της αρχικής τρίκλιτης βασιλικής, η δεύτερη ομάδα με την εγκατάσταση εντός των ερειπίων της βασιλικής και τη μονόχωρη εκκλησία στο νότιο κλίτος, και η τρίτη με την περίοδο μετά την κατάρρευση και των εγκαταστάσεων της β' φάσης. Όπως είναι ίσως φυσικό στην ελάχιστη επίχωση που κάλυψε την περιοχή της βασιλικής δεν είναι πάντοτε εύκολο οι φάσεις του νεκροταφείου να διακριθούν και κάποιες ταφές θα μπορούσαν εύκολα να τοποθετηθούν στη μία ή στην επόμενη φάση. Υπάρχουν όμως επαρκή στοιχεία και κάποιες καλά χρονολογημένες ταφές που προσφέρουν τον σκελετό του παραπάνω σχήματος.

³³³ Θέμελης, *ΠΑΕ* 2002, 36.

³³⁴ Ευχαριστώ ιδιαίτερος την καθηγήτρια Βάσω Πέννα που έχει μελετήσει τα νομίσματα των πρώτων ανασκαφικών περιόδων της βασιλικής του θεάτρου της Μεσσήνης και το εν λόγω μολυβδόβουλλο που μου εμπιστεύτηκε τμήματα ανέκδοτης ακόμη σχετικής μελέτης.

³³⁵ Πέννα, Λαμπροπούλου και Αναγνωστάκης, *Γλυπτά μεταβατικών χρόνων*, 382, σημ. 19.

Η πρώτη ομάδα τάφων είναι και η αρχαιότερη στο νεκροταφείο της βασιλικής (T75-T77 και T79, εικ. 332). Πρόκειται για λίγους κιβωτιόσχημους τάφους στα νοτιοανατολικά της αφίδας του ιερού της τρίκλιτης βασιλικής (εικ. 256). Η διάκριση της πρώτης ομάδας δεν είναι ιδιαίτερα εύκολη καθώς στο ίδιο σημείο σε ανώτερο στρώμα έχουν διανοιχθεί και μεταγενέστεροι τάφοι που συνδέονται με την αφίδα του μονόχωρου ναού στο νότιο κλίτος. Στην πρώτη ομάδα εντάσσονται οι ταφές που βρίσκονται στο βαθύτερο στρώμα και είναι χτισμένες με κανονικότητα όμοια με αυτή των κιβωτιόσχημων στο νεκροταφείο του θεάτρου (εικ. 333). Οι τάφοι αυτοί έχουν μεγάλες σχετικά διαστάσεις και υποδέχονταν άνετα το σώμα του νεκρού. Οι τοίχοι τους είναι επιμελώς χτισμένοι με χρήση μεσαίων λίθων και οπτοπλίνθων, και καλύπτονται με μεγάλες και βαριές πλάκες, όλα σε δεύτερη χρήση.

Ανάμεσα τους ξεχωρίζει για την κατασκευή αλλά και για τα περιεχόμενα του ο κιβωτιόσχημος τάφος T77 που ανασκάφηκε έξω από τον ανατολικό τοίχο του νότιου κλίτους (εικ. 332). Οι διαστάσεις του τάφου $1,80 \times 0,80$ μ. τον κάνουν να ξεχωρίζει καθώς δεν ακολουθεί τις συνήθεις αναλογίες του ανθρωπίνου σώματος όπως όλοι σχεδόν οι άλλοι κιβωτιόσχημοι της πρωτοβυζαντινής Μεσσήνης (ενδεικτικές διαστάσεις $2,10 \times 0,40$ μ). Διέθετε ως καλυπτήριες πλάκες αρχιτεκτονικά μέλη από το παρακείμενο Θέατρο. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν οκτώ κρανία διάσπαρτα μαζί με σκελετικό υλικό που δεν αντιστοιχεί πλήρως σε οκτώ άτομα (εικ. 334). Το φαρδύ του σχήμα αλλά και η εικόνα του ανθρωπολογικού υλικού οδήγησε ήδη από τις πρώτες αναφορές στην αναγνώριση πιθανού οστεοφυλακίου στην κατασκευή αυτή ή κάποιας μορφής ανακομιδή οστών.³³⁶

Μαζί με τα ανθρώπινα κατάλοιπα εντός της ταφής T77, βρέθηκαν και δύο ολόκληρα πήλινα αγγεία, μια μικρή πρόχους και ένα μόνωτο κύπελλο (εικ. 335).³³⁷ Η σφαιρική πρόχους ανήκει σε τύπο διαδομένο κατά το β' μισό του 6ου και το 7ο αι., όπως είδαμε και προηγουμένως στη συζήτηση για τα ευρήματα των τάφων από τη σκηνοθήκη του θεάτρου.³³⁸ Πιο σπάνιο, τουλάχιστον εντός των μεσσηνιακών νεκροταφείων, είναι το σφαιρικό κύπελλο με ευθύγραμμο διευρούμενο χείλος και λαβή. Η χρονολόγηση των κυπέλλων αυτών σε ταφικά περιβάλλοντα είναι καλά εδραιωμένη στον 7ο αι. Χαρακτηριστική είναι η παρουσία παρόμοιων κυπέλλων σε πολλούς από τους τάφους του 7ου αι. στο νεκροταφείο της Ελεύθερας στην Κρήτη,³³⁹ αλλά και στο νεκροταφείο του 7ου και 8ου αι. στην Αγία Τριάδα Ηλείας.³⁴⁰ Το πιο κοντινό του παράλληλο είναι τα κύπελλα που βρέθηκαν σε πλούσια κτερισμένους τάφους του β' μισού του 7ου αι. σε σχέση με την πρωτοβυζαντινή εκκλησία στο Γυμνάσιο

³³⁶ Θέμελης, ΠΑΕ 2000, 82-84.

³³⁷ Θέμελης, ΠΑΕ 2000, 84, πίν. 49β-γ.

³³⁸ Δες Κ5.ΠΙ.α.

³³⁹ Αναστασία Γιαγκάκη, Οι τάφοι, στο: Πέτρος Θέμελης (επιμ.), *Πρωτοβυζαντινή Ελεύθερα: τομέας Ι*, τ. 1, Αθήνα 2004, εικ. 13-14, 72, 108.

³⁴⁰ Ολυμπία Βικάτου, Το χριστιανικό νεκροταφείο στην Αγία Τριάδα Ηλείας. Συμβολή στη μελέτη της χειροποίητης κεραμικής, στο: Πέτρος Θέμελης και Βούλα Κόντη (επιμ.), *Πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη και Ολυμπία. Αστικός και αγροτικός χώρος στη Δυτική Πελοπόννησο*, Αθήνα 2002, εικ. 15.

της Σάμου.³⁴¹ Τα αγγεία στον τάφο T77 της βασιλικής της Μεσσήνης μπορούν να χρονολογήσουν και τη χρήση του στο β' μισό του 7ου αι.

Η ομάδα των κιβωτιόσχημων τάφων που περιλαμβάνουν τον T77 εντοπίζονται στα ανατολικά του ναού και έξω από αυτόν. Είναι σε βαθύτερο στρώμα και κάτω από το ύψος της επιφάνειας που σχετίζεται με τη χρήση της τρίκλιτης βασιλικής. Επιπλέον οι τάφοι της ομάδας μοιάζουν κατασκευαστικά με του τάφους του θεάτρου και περιέχουν ταφικά ευρήματα παρόμοια με αυτούς. Όλα αυτά είναι ισχυρές ενδείξεις ότι η πρώτη αυτή ομάδα χτίζεται ενόσω η τρίκλιτη βασιλική είναι σε λειτουργία και ότι συνδέονται και με το νεκροταφείο του θεάτρου. Χρονολογικά αυτή η ομάδα φτάνει σίγουρα μέχρι το β' μισό του 7ου αι. Αυτή η χρονολόγηση είναι κατά συνέπεια και η ανώτερη που γνωρίζουμε για τη λειτουργία της βασιλικής.

Η δεύτερη χρονολογικά ομάδα τάφων αποτελείται επίσης μόνο από κιβωτιόσχημους τάφους και αναπτύσσεται κυρίως στα νότια της μονόχωρης εκκλησίας του νότιου κλίτους, αλλά και εντός του ημιεπιπλωμένου κτηρίου της παλιάς βασιλικής (εικ. 332).

Νότια του μονόχωρου ναού ανασκάφηκε αριθμός κιβωτιόσχημων τάφων χωρίς καθόλου ευρήματα πέρα από το ανθρωπολογικό υλικό (εικ. 343). Η μορφή των τάφων αυτών είναι πολύ διαφορετική από τους κιβωτιόσχημους της προηγούμενης ομάδας στα ανατολικά. Τα τοιχώματα τους κατασκευάζονται αμελώς με απλή παράθεση μεσαίου μεγέθους λίθων και χωρίς να χτίζονται κανονικοί τοίχοι. Σε μερικές από τις ταφές παρατηρείται το σχήμα τους να μην είναι ορθογώνιο αλλά τραπέζιο με διεύρυνση στην περιοχή του άνω μέρους του σώματος του νεκρού. Η κάλυψη τους γίνεται και πάλι με μεγάλες πλάκες σε δεύτερη χρήση, που όμως τοποθετούνται πιο πρόχειρα και ασύμμετρα. Οι τάφοι αυτοί βρίσκονταν σε επίπεδο πάνω από την προηγούμενη ομάδα και κάτω από το αντίστοιχο του δαπέδου του μονόχωρου ναού και θα μπορούσαν να συσχετιστούν με την περίοδο χρήσης του ναού αυτού.

Στην ίδια ομάδα ανήκουν και τρεις τουλάχιστον ταφές (T88, T90 και T91) που ανασκάφηκαν εντός της βασιλικής και κάτω από τις πλάκες του κεντρικού κλίτους. Πρόκειται για κιβωτιόσχημους τάφους για τη δημιουργία των οποίων χρειάστηκε να σηκωθούν ή να σπάσουν πλάκες του αρχικού δαπέδου και να τοποθετηθούν νέες καλυπτήριες (εικ. 336). Στην ανακατασκευή του δαπέδου επάνω από τους τάφους χρησιμοποιήθηκαν και αρχιτεκτονικά μέλη της αρχικής βασιλικής. Καθώς οι ταφές αυτές δεν απέδωσαν κανένα εύρημα που θα μπορούσε να βοηθήσει στη χρονολόγηση, πρέπει να βασιστούμε μόνο σε σχετική χρονολόγηση τους με βάση τη θέση του στο κτήριο. Το γεγονός ότι ξαναχρησιμοποιούν αρχιτεκτονικά μέλη της αρχικής βασιλικής δηλώνει ότι οι ταφές αυτές έχουν διανοιχθεί στο δάπεδο μετά την κατάρρευση του αρχικού κτηρίου. Από την άλλη η φροντίδα για τις νέες καλυπτήριες πλάκες που ενσωματώνονται στις επιδιορθώσεις του πλακόστρωτου δαπέδου, όπως και τα ξαναχρησιμοποιημένα κιονόκρανα σε άλλα σημεία, συνηγορούν στο ότι οι ταφές διανοίχθηκαν κατά την περίοδο που το κτίος χρησιμοποιούνταν σαν ανοιχτή αυλή.

³⁴¹ W. Martini και C. Steckner, *Samos XVII. Das Gymnasium von Samos*, Βόννη 1993, 121-123, εικ. 36, πίν. 15.1.

Επομένως βρίσκονται σε σχέση με τα μεταγενέστερα οικοδομήματα στο βόρειο και νότιο κλίτος και ιδιαίτερα με τη μονόχωρη εκκλησία.

Η δεύτερη αυτή ομάδα ταφών πρέπει να συνδεθεί με την ύστερη πρωτοβυζαντινή και πρώιμη μεσοβυζαντινή εγκατάσταση εντός της ερειπωμένης βασιλικής. Οι τάφοι δεν βοηθούν τη χρονολόγηση της περιόδου, καθώς δεν απέδωσαν καθόλου ευρήματα. Αντίθετα αυτοί μπορούν ίσως να χρονολογηθούν από τα χρονολογήσιμα ευρήματα που βρέθηκαν στο στρώμα χρήσης της ανοιχτής αυλής και τοποθετούνται στο β' μισό του 9ου αι., όπως είδαμε πιο πάνω.

Η τρίτη ομάδα ταφών αποτελείται από κιβωτιόσχημους τάφους αλλά και δύο τουλάχιστον λακκοειδείς (εικ. 332). Εντοπίζονται κυρίως στην περιοχή του νάρθηκα και των πλάγιων κλιτών της αρχικής βασιλικής και το χαρακτηριστικό τους είναι ότι σχεδόν όλοι ανοίγονται ανάμεσα στα ακαθάριστα ερείπια της αρχικής βασιλικής. Κάποιοι μάλιστα από αυτούς είναι διανοιγμένοι και εντός του στρώματος καταστροφής της β' φάσης.

Χαρακτηριστική είναι η εικόνα κιβωτιόσχημου τάφου της ομάδας αυτής που ανασκάφηκε επάνω από το δάπεδο του δωματίου δυτικά από τον μονόχωρο ναό του νότιου κλίτους (εικ. 342). Το ίδιο συμβαίνει με τις ταφές στον νάρθηκα που είναι εμφανώς τοποθετημένες σε επίπεδο επάνω από το δάπεδο της μέσης φάσης (εικ. 344). Πιο σύνθετη είναι η εικόνα με το μεταγενέστερο δωμάτιο στο βόρειο κλίτος το οποίο επίσης δέχεται ταφές μετά την κατάρρευσή του που όμως καλύπτουν μεγάλη χρονική διάρκεια και έχουν μεγάλη στρωματογραφική διαφορά (εικ. 265). Στα ανώτερα στρώματα μάλιστα και πάνω από τους κιβωτιόσχημους εντός του δωματίου στο βόρειο κλίτος ανασκάφηκαν δύο λακκοειδείς τάφοι, ίσως απλές ανακομιδές οστών καθώς δεν είχαν σχήμα τάφου με αρθρωμένο σκελετό στο εσωτερικό (εικ. 345).

Η ομάδα αυτή όπως γίνεται σαφές είναι περισσότερο ετερόκλητη και το ενοποιητικό της στοιχείο είναι ότι ακολουθεί χρονολογικά τη β' φάση χρήσης του χώρου της βασιλικής, χωρίς να σημαίνει αυτό ότι όλες οι ταφές της ομάδας αυτής πρέπει να χρονολογηθούν μαζί. Το υλικό χρονολόγησης που έχει προκύψει από την ανασκαφή των τάφων της ομάδας αυτής είναι επίσης ετερόκλητο.

Ο λακκοειδής τάφος T78 εντός του δωματίου στο βόρειο κλίτος της βασιλικής περιείχε μια μικρή κωδωνόσχημη πρόχους με τριφυλλόσχημο χείλος και δακτυλιοειδή βάση. Η πρόχους αυτή αισθητά διαφορετική από τα πρωτοβυζαντινά ευρήματα στο νεκροταφείο του θεάτρου και της βασιλικής μπορεί ίσως να χρονολογηθεί στον 11ο/12ο αι. όπως έχει υποστηριχθεί βάση παραλλήλων της από τις Κεγχρεές της Κορίνθου.³⁴² Και πάλι στο βόρειο κλίτος στους παρακείμενους τάφους λίγο δυτικότερα ανάμεσα στις καλυπτήριες πλάκες ενός απ' αυτούς τους τάφους βρέθηκε και διάσπαρτος θησαυρός δώδεκα νομισμάτων της Φραγκοκρατίας (13ος-14ος αι.).³⁴³

³⁴² Θέμελης, ΠΑΕ 2001, 79.

³⁴³ Θέμελης, ΠΑΕ 2004, 47.

Τα χρονολογικά αυτά στοιχεία έστω και με απόσταση μεταξύ τους δίνουν το στίγμα για την τελική παρουσία ενός νεκροταφείου επάνω από το ερείπιο της βασιλικής, αλλά και του νεότερου μονόχωρου ναού, στα χρόνια του Ύστερου Μεσαίωνα. Μετά δηλαδή από την κατάρρευση των χριστιανικών κτηρίων της θέσης αυτής, όπου όμως διατηρούνταν η ανάμνηση της ιερότητας του χώρου.

Χρονολόγηση των υστερότερων φάσεων

Με βάση τη μορφή των κατασκευών, τα ευρήματα αλλά και τις ταφές μπορούμε να αποκαταστήσουμε το χρονικό της συνολικής παρουσίας στη θέση της βασιλικής του θεάτρου ως εξής: Α) Η αρχική βασιλική οικοδομήθηκε στα μέσα του 6ου αι. και παρέμεινε με μικρές μεταβολές σε χρήση μαζί με το νεκροταφείο της μέχρι το β' μισό του 7ου αι. Β) Σε κάποια μεταγενέστερη στιγμή και πιθανότατα ήδη από τον 8ο αι. ο χώρος της καταστραμμένης βασιλικής δέχτηκε επιδιόρθωση και μετατροπή με την οικοδόμηση του μονόχωρου ναού, των βοηθητικών δωματίων στο νότιο και βόρειο κλίτος και τον καθαρισμό του κεντρικού. Η φάση αυτή πλαισιώθηκε και με ταφές γύρω από τον μονόχωρο ναό. Γ) Τον 11ο ή 12ο αι. η νέα διαμόρφωση της βασιλικής είχε ήδη εγκαταλειφθεί και τα κτήρια είχαν καταρρεύσει. Μόνο η ανάμνηση της ιερότητας πιθανότατα διασωζόταν και αυτή ίσως εξακολουθούσε να προσελκύει ταφές που συνέχισαν μέχρι και τον 14ο αι.

Βιβλιογραφία: Θέμελης, ΠΑΕ 1999, 70· ΠΑΕ 2004, 48-49· ΠΑΕ 2005, 52-53.

Στο κέντρο της αρχαίας αγοράς και εντός αγρού που δεν έχει απαλλοτριωθεί και επομένως δεν είναι δυνατόν να εξερευνηθεί ανασκαφικά, εντοπίστηκε ήδη από το 1999 κτίσμα που ταυτίζεται με χριστιανικό ναό (εικ. 351, 353-354). Την ίδια χρονιά έγινε αποψίλωση της βλάστησης και καθαρισμός της περιοχής, όπου και αποκαλύφθηκαν επιφανειακά και εντός ελάχιστης επίχωσης τμήματα τοίχων, ημικυκλικής αψίδας, αλλά και του δαπέδου του ναού.³⁴⁴ Με βάση τα ορατά στοιχεία μπόρεσε να αποτυπωθεί σχεδιαστικά και να αποκατασταθεί μερικώς η κάτοψη του κτηρίου (εικ. 352).³⁴⁵

Τα τμήματα των τοίχων που είναι ορατά επιφανειακά είναι χτισμένα με εκτεταμένη χρήση καλολαξευμένων αρχαίων ασβεστολιθικών λιθοπλίνθων (εικ. 353 και 355-356). Οι περισσότεροι από αυτούς τους λίθους είναι παρόμοιων διαστάσεων και με ιδιαίτερα κοινά χαρακτηριστικά όπως λοξότμητες γωνίες, γεγονός ενδεικτικό ότι προέρχονται από κάποιο κοινό μνημείο. Ανάμεσα τους βρέθηκαν και κάποιοι ενεπίγραφοι που επέτρεψαν στον ανασκαφέα να ταυτίσει την αρχική τους προέλευση από μνημείο αφιερωμένο στον Ρωμαίο στρατηγό Σύλλα αναγεγραμμένο μετά τους Μιθριδατικούς πολέμους τον 1ο αι. π.Χ.³⁴⁶

Παρά την απουσία ανασκαφής και την αποσπασματική τεκμηρίωση του κτηρίου μπορούμε να διακρίνουμε κάποια βασικά χαρακτηριστικά. Καλύτερα διακρίνεται ημικυκλική αψίδα με ακτίνα περίπου 7 μ. στην εξωτερική παρειά του τοίχου (εικ. 352 και 355). Η ημικυκλική αψίδα έχει προσανατολισμό προς τα ανατολικά και συμπίπτει με τον προσανατολισμό της παρακείμενης βασιλικής του θεάτρου. Εντός της ημικυκλικής αψίδας διακρίνεται η άνω επιφάνεια εγγεγραμμένου ημικυκλικού τοιχίου που ορίζει σχεδόν ολόκληρη την εσωτερική περιφέρεια του ημικυκλίου, πιθανότατα πρόκειται για κατάλοιπα εξέδρας που αναπτυσσόταν εντός της αψίδας. Η αψίδα αναγνωρίζεται ως ανατολική αψίδα ιερού του χριστιανικού ναού που βρισκόταν σε αυτή τη θέση, ενώ το εσωτερικό θρανίο ίσως να είναι κατάλοιπο συνθρόνου.

Σε απόσταση 9 μ. περίπου από το μέσο της αψίδας του ιερού εντοπίστηκε σε βάθος κοντά στο δάπεδο του κτηρίου ιδιαίτερη κατασκευή (εικ. 356). Συγκεκριμένα εντοπίστηκαν δύο ορθογώνια επιμήκη ασβεστολιθικά στοιχεία των οποίων καθαρίστηκε μόνο η άνω επιφάνεια (εικ. 356β). Τα στοιχεία αυτά έχουν διαστάσεις: 1,20 × 0,30 μ. το βορειότερο και 0,50 × 0,30 μ. το νοτιότερο και είναι τοποθετημένα σε ευθεία και παράλληλα προς την ημικυκλι-

³⁴⁴ Θέμελης, ΠΑΕ 1999, 70.

³⁴⁵ Θέμελης, ΠΑΕ 2004, 48-49.

³⁴⁶ Θέμελης, ΠΑΕ 2004, 48· Πέτρος Θέμελης, *Monuments guerriers de Messène*, στο: R. Frei-Stolba και K. Gex (επιμ.), *Recherches récentes sur le monde hellénistique, Actes du colloque en l'honneur de Pierre Ducrey, Lausanne 20-21 nov. 1998*, Βέρνη 2001, 199-216.

κή αψίδα. Στην άνω πλευρά τους φέρουν ευθύγραμμη επιμήκη αυλάκωση που συνεχίζει από το πρώτο στο δεύτερο, και διακόπτεται από δύο ευρύτερες τετράγωνες εκβαθύνσεις. Στο κέντρο των τετράγωνων λαξευμάτων μάλιστα διακρίνονται κυκλικές βαθιές οπές πιθανότατα για την τοποθέτηση μεταλλικών γόμφων στερέωσης των υπερκείμενων λίθινων στοιχείων.

Η κατασκευή αυτή αναγνωρίζεται ως βατήρας φράγματος του Πρεσβυτερίου. Πέρα από τη μορφή, η αναγνώριση αυτή δικαιολογείται και από τη θέση και τη σχέση του με την ημικυκλική αψίδα. Στις δύο τετράγωνες ορθογώνιες εκβαθύνσεις, όπου και οι γόμφοι στερέωσης, θα τοποθετούνταν τετραγωνικής διατομής πεσίσκοι ενώ τα επιμήκη μεσοδιαστήματα θα γεφυρώνονταν με λίθινα θωράκια. Χαρακτηριστική είναι η γενική μορφολογική ομοιότητα με τον βατήρα του φράγματος του πρεσβυτερίου της παρακείμενης βασιλικής του θεάτρου.

Δεν έχουμε ιδιαίτερα στοιχεία για τη γενικότερη μορφή της πρωτοβυζαντινής εκκλησίας στην Αγορά. Τμήμα ευθύγραμμου τοίχου που διακρίνεται να συνεχίζει νότια από το νότιο άκρο της ημικυκλικής αψίδας ίσως να σημαίνει ότι και η βασιλική της αγοράς ήταν δρομική με κλίτη (τρίκλιτη;) Αν και αυτή η υπόθεση μπορεί να ελεγχθεί μόνο με μελλοντική ανασκαφή στη θέση.

Κατά τον ανασκαφέα η βασιλική της αγοράς πρέπει να χρονολογηθεί παλαιότερα απ' αυτή του θεάτρου.³⁴⁷ Μια συστηματική παρατήρηση των ορατών καταλοίπων της βασιλικής της Αγοράς της Μεσσηνίας δείχνει κατ' αρχήν ομοιότητα με τα αντίστοιχα χαρακτηριστικά της βασιλικής του Θεάτρου. Τόσο το χτιστό σύνθρονο, όσο και ο βατήρας του φράγματος με τους τετραγωνικούς πεσίσκους και τα θωράκια είναι στοιχεία παρόμοια με τα ευρήματα στη βασιλική του Θεάτρου. Επιπλέον και η τεχνική κατασκευής με την ευρύτατη χρήση αρχαιότερου οικοδομικού υλικού, την οργανική του αξιοποίηση και τους σχετικά μη επιμελημένους τοίχους και κονιάματα, ομοιάζει αρκετά με αυτή της βασιλικής του Θεάτρου.

Προσεκτικότερη σύγκριση θα μπορούσε ίσως να γίνει με αφορμή τους δύο βατήρες ανάμεσα στην εκκλησία του θεάτρου και αυτή της αγοράς. Ο βατήρας του φράγματος του πρεσβυτερίου της βασιλικής του θεάτρου διαθέτει ιδιαίτερα βαθιές αυλακώσεις (0,10-0,15 μ.) για την τοποθέτηση των τετράγωνων πεσίσκων και των θωρακίων, που σφηνώνονταν εντός χωρίς τη χρήση συνδέσμων (εικ. 310). Ο βατήρας της βασιλικής της αγοράς (εικ. 356β) έχει πολύ λιγότερο βαθιούς αύλακες (0,05 μ.) και η στερέωση του φράγματος γινόταν κυρίως με τους δυνατούς μεταλλικούς συνδέσμους των πεσίσκων. Η κατασκευαστική αυτή διαφοροποίηση ανάμεσα στα δύο τόσο κοντινά μνημεία ίσως πρέπει να ερμηνευτεί όντως ως στοιχείο ότι η βασιλική της αγοράς είναι πρωιμότερη εφαρμόζοντας κατά τι αρχαιότερες λύσεις.³⁴⁸

³⁴⁷ ΠΑΕ 2004, 48.

³⁴⁸ Ανάλογες λύσεις με χρήση βάση φράγματος με αυλακώσεις και χωρίς κάποιο διακοσμητικό κυμάτιο σε επαρχιακά μνημεία, όπως στα Φιλιατρά (Πάλλας, *Φιλιατρά*, πίν. 144γ, 145α), στη βασιλική του Λαυρεωτικού Ολύμπου (Κοτζιάς, *Λαυρεωτικού Ολύμπου*, σχ. 1), βασιλική Αγίας Σοφίας Μύτικα (Βοκοτόπουλος, *Ανασκαφή βασιλικής Μύτικα Αιτωλοακαρνανίας*, ΠΑΕ 1979, 124, εικ. 2).

Σε κάθε περίπτωση τα παραπάνω στοιχεία, παρά την ακόμη αποσπασματική γνώση του ναού της Αγοράς, κάνουν πιο πιθανή μια υπόθεση ότι τα δύο κτήρια δεν τα χωρίζει μεγάλη χρονολογική διαφορά, ίσως εντός του 6ου αι. και τα δύο. Ενώ θα μπορούσαμε καταρχήν να υποθέσουμε ότι η οικοδόμηση της βασιλικής της αγοράς προηγείται χρονικά της βασιλικής του θεάτρου, αν και δεν μπορούμε να γνωρίζουμε κατά πόσο.

V. ΑΛΛΕΣ ΧΡΗΣΕΙΣ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΕΚΤΟ, ΕΒΔΟΜΟ ΚΑΙ ΟΓΔΩΟ ΑΙΩΝΑ

Εισαγωγικά.

Σε πολλά σημεία στην ευρύτερη περιοχή του θεάτρου και της αγοράς ανασκάφηκαν σποραδικά οικοδομικά κατάλοιπα σε ανώτερα στρώματα τα οποία χρονολογούνται είτε στις υστερότερες πρωτοβυζαντινές φάσεις του οικισμού (7ος και 8ος αι.), είτε και στις μεσοβυζαντινές φάσεις (9ος – 12ος αι.). Η μεγαλύτερη ομάδα τέτοιων αρχιτεκτονικών καταλοίπων ήταν αυτή που ανασκάφηκε επάνω από το θέατρο, ενώ τα αντίστοιχα της αγοράς είναι πιο διεσπαρμένα (εικ. 143).

Η αναγνώριση, τεκμηρίωση και χρονολόγηση των στοιχείων αυτών του οικισμού είναι εξαιρετικά προβληματική, όπως θα φανεί και στην ακόλουθη ενότητα. Τα βασικά προβλήματα σχετίζονται με την αρχαιολογική εικόνα των ίδιων των καταλοίπων αλλά και με τη διαδικασία ανασκαφής και τεκμηρίωσης τους. Συγκεκριμένα: α) πρόκειται για κατάλοιπα χτισμένα με τρόπο πρόχειρο και από εφήμερα υλικά (αργολιθοδομές, λασποκονίες, πιθανότατα πλιθιά), β) υποφέρουν από το γνωστό πρόβλημα παντού σχεδόν στον αρχαιολογικό χώρο της Μεσσήνης της κατωφέρειας και των εποχικών χειμάρρων, οπότε η διατήρηση είναι αποσπασματική και συχνά εντός ελάχιστης επίχωσης, γ) εξαιτίας των παραπάνω διατηρούνται σε πολύ κακή κατάσταση μετά την ανασκαφή τους, δ) δεν αποτελούν μνημειακή αρχιτεκτονική οπότε τα κατάλοιπα είναι σχετικά ατυπικά στην αρχιτεκτονική τους οργάνωση και προσφέρουν επιπλέον δυσκολία στην καταγραφή και αποτύπωση τους, ε) είναι τα ανώτερα στρώματα κοντινά στην επιφάνεια και πιο εύκολα να καταστραφούν, και στ) υπέρκεινται των στρωμάτων της ελληνιστικής και ρωμαϊκής Μεσσήνης οπότε συχνά μετά την καταγραφή τους απομακρύνθηκαν.

Στην ενότητα αυτή θα γίνει για πρώτη φορά μια απόπειρα καλύτερης κατανόησης και καταγραφής τους, διατηρώντας εξ αρχής όμως πολλές επιφυλάξεις για τις αντικειμενικές δυνατότητες που προσφέρει το υλικό και η ως τώρα καταγραφή του. Οφείλουμε να σημειώσουμε ότι χαρακτηρίζονται μόνο συμβατικά ως *οικιστικά* κατάλοιπα, καθώς δεν μπορούμε να είμαστε σίγουροι για άλλες χρήσεις που σίγουρα όμως θα υπήρχαν. Επιπλέον οι χρονολογήσεις και ομαδοποιήσεις είναι αρκετά ευρείες απεικονίζοντας ακριβώς την προαναφερθείσα δυσκολία.

A. Οι οικίες στο Θέατρο

Στο θέατρο της Μεσσήνης από τις πρώτες ανασκαφικές περιόδους αποκαλύφθηκαν ταπεινά οικιστικά κατάλοιπα που καταλάμβαναν ένα σημαντικό κομμάτι της θέσης και υπέρκεινταν του αρχαίου και ρωμαϊκού αρχιτεκτονήματος, αλλά και των πρωτοβυζαντινών ταφών (εικ. 357 και 362). Δύο μεγάλες και ίσως ξεχωριστές ενότητες μπορούν να διακριθούν: τα κατάλοιπα εκατέρωθεν του ρωμαϊκού σκηνικού οικοδομήματος (εικ. 358), και τα κατάλοιπα στο επιθέατρο επάνω από τα ανώτερα σημεία του κοίλου (εικ. 367).

Οικιστικά κατάλοιπα παρόδων και σκηνής

Κατά τις ανασκαφικές περιόδους 2002-2004 αποκαλύφθηκε το κοίλο, η ορχήστρα, οι πάροδοι και το ρωμαϊκό σκηνικό οικοδόμημα του θεάτρου. Στην περιοχή αυτή υπήρξε σημαντική δραστηριότητα μετά την εγκατάλειψη του θεάτρου τον 4ο αι. μ.Χ. Πρώτα αναπτύχθηκε το πρωτοβυζαντινό νεκροταφείο κατά τον 6ο και 7ο αι., ενώ σχεδόν παράλληλα σε άλλο τμήμα του ερειπίου του θεάτρου υπήρξε συστηματική λατόμευση, όπως είδαμε και περιγράψαμε πιο πάνω.³⁴⁹

Σε συνέχεια του νεκροταφείου και παράλληλα ίσως με τη συνεχιζόμενη λατόμευση στην περιοχή του θεάτρου αναπτύχθηκαν οικήματα που κατέλαβαν το λιγότερο επικλινές τμήμα γύρω και ίσως και πάνω από τη ρωμαϊκή σκηνή. Συστηματικότερα η παρουσία αυτή καταγράφηκε στην περιοχή της δυτικής παρόδου, όπου στο ελαφρά επικλινές άνδηρο εντοπίστηκε μια σειρά από δωμάτια ορθογώνιας κάτοψης, μίας ή και περισσότερων κατοικιών (εικ. 359) Το συγκρότημα αυτό αναπτύσσεται σε διαφορετικά επίπεδα ακολουθώντας τη φορά του εδάφους στο σημείο αυτό. Τα ανατολικότερα δωμάτια βρίσκονται σε χαμηλότερο επίπεδο ενώ τα δυτικότερα σε υψηλότερο.

Τα δωμάτια της δυτικής παρόδου είναι θεμελιωμένα πάνω από τους κιβωτιόσχημους τάφους της δυτικής παρόδου του θεάτρου (εικ. 188), που είδαμε προηγουμένως, και μοιάζει να τους αγνοούν πλήρως. Στην κάτοψη τους επιπλέον δεν λαμβάνουν υπόψη τα προϋπάρχοντα κατάλοιπα της ρωμαϊκής σκηνής, τα οποία πιθανότατα ήταν σε μεγάλο βαθμό ήδη επιχωμένα.³⁵⁰

Οι τοιχοδομίες των κτιρίων αυτών αποτελείται από συνδυασμό χρήσης αρχαίων ασβεστολιθικών λιθοπλίνθων από το παρακείμενο θέατρο αλλά και από μεσαίους αργούς. Δεν είναι απόλυτα σαφές αν οι διαφοροποιήσεις οφείλονται σε διαφορετικές φάσεις/κτίρια, ή αν όλα τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα προέρχονται από μια φάση.

Στο τμήμα αυτό του οικισμού πιθανότατα ανήκει και οικία (;) ενός δωματίου που ανασκάφηκε το 1988 σε επαφή με τον δυτικό αναλημματικό τοίχο κοντά στη δυτική πάροδο και

³⁴⁹ Για το νεκροταφείο δεξ Κ5.III.a και για το λατομείο δεξ Κ5.IV.a.

³⁵⁰ Αντίθετα οι περίβολοι του πρωτοβυζαντινού νεκροταφείου του θεάτρου ακολουθούν τον ίδιο προσανατολισμό με το σκηνικό οικοδόμημα και αξιοποιούν και τμήματα του.

σε στρώματα υπερκείμενα της δυτικής οδού του θεάτρου (σχ. 5.6α.1).³⁵¹ Η ομοιότητα με τα διακρινόμενα στη δυτική πάροδο κατάλοιπα δείχνει ότι η γειτονιά συνεχιζόταν και εκτός του θεάτρου προς τα δυτικά.

Αντίθετα στην ανατολική πάροδο και πάνω από τους καλοκατασκευασμένους πρωτοβυζαντινούς τάφους της σκηνοθήκης σώζονταν πολύ λιγότερα στοιχεία, και κατά την ανασκαφή φαίνεται ότι εντοπίστηκε μόνο ένα ορθογώνιας κάτοψης κτίριο σε επίπεδο θεμελίων που κατασκευαστικά μοιάζει με τα κτήρια επάνω από την ανατολική πάροδο (εικ. 360).

Δεν αποκλείεται και πάνω στο ερείπιο του προσκηνίου να υπήρχαν κάποια κτίρια που γεφύρωναν τον χώρο ανάμεσα στις δύο παρόδους τα οποία όμως δεν σώθηκαν. Σε ορισμένες από τις πρώιμες φωτογραφίες του χώρου, αμέσως μετά τον καθαρισμό και πριν την ανασκαφή, μπορούμε να διακρίνουμε κάποια αρχιτεκτονικά στοιχεία που ίσως να σχετίζονταν με αυτές τις κατασκευές (εικ. 362).

Μια τρίτη περιοχή που σχετίζεται χρονικά με τα παραπάνω οικοδομικά κατάλοιπα εντοπίζεται στο κέντρο της αρχαίας ορχήστρας. Όπως συζητήσαμε και με αφορμή τις λατομεικές δραστηριότητες εντός του θεάτρου στην ορχήστρα είχαν συγκεντρωθεί κάποια χρονική στιγμή μετά την παύση της λειτουργίας του ασβεστολιθικά και μαρμάρινα μέλη από το κοίλο και από το προσκηνίο (εικ. 361). Μαζί με τα μετακινημένα μέλη ανασκάφηκε στο δυτικό τμήμα της ορχήστρας μια ισχυρή ευθύγραμμη κατασκευή πλάτους 1,50 περίπου μ. και μήκους 10 περίπου μ. με κατεύθυνση από το δυτικό μέρος του κοίλου και προς το κέντρο της ορχήστρας. Είναι κατασκευασμένη αποκλειστικά από *spolia* του θεάτρου με χρήση ιδιαίτερα μεγάλων ορθογώνιων μελών.

Η χρήση της κατασκευής στο κέντρο της ορχήστρας παραμένει δυσερμήνευτη καθώς δεν δείχνει να ανήκει σε κτίριο. Βασισμένοι στην κατωφέρεια της κατασκευής και στο φάρδος της επιφάνειάς της, θα μπορούσαμε ίσως να την αποκαταστήσουμε σαν ράμπα πρόσβασης από τα υψηλότερα σημεία του κοίλου προς το κέντρο της ορχήστρας και το σημείο όπου η λατομεική διαδικασία λάμβανε χώρα. Για τις ανάγκες της λατόμησης μεγάλων λίθων, αλλά και για την απομάκρυνση του χώματος είναι λογικό να χρειαζόταν μια ισχυρή και υποστηριγμένη επιφάνεια για τη μεταφορά και μετακίνηση μεγάλων φορτίων.

Χρονολόγηση

Η απόπειρα χρονολόγηση του τμήματος αυτού του οικισμού είναι επισφαλής καθώς στερείται αναλυτικών στρωματογραφικών δεδομένων, ενώ δεν έχουν ακόμη μελετηθεί συστηματικά τα νομίσματα και η κεραμική. Μπορούμε όμως να κάνουμε κάποιες πρώτες υποθέσεις με βάση τα γνωστά στοιχεία και τα υπάρχοντα δεδομένα από τις αποσπασματικές δημοσιεύσεις υλικού.

Το τμήμα αυτό του οικισμού στο χαμηλότερο μέρος του θεάτρου είναι θεμελιωμένο ακριβώς επάνω από την τελευταία περίοδο χρήσης του νεκροταφείου του θεάτρου, αγνο-

³⁵¹ Θέμελης, *ΠΑΕ* 1988, 48-49.

ώντας μάλιστα την ύπαρξη του. Καθώς οι τελευταίοι τάφοι του νεκροταφείου όπως είδαμε χρονολογούνται στα μέσα του 7ου αι. μπορούμε να θέσουμε ως σχετικά ασφαλές *terminus post quem* για την ίδρυση του οικισμού τα τέλη του 7ου αι. Επιπλέον η επίχωση επάνω στην οποία είναι θεμελιωμένα τα κτίρια και που παρεμβάλλεται ανάμεσα στο νεκροταφείο και τον οικισμό δεν δείχνει μακράιωνη περίοδο ερήμωσης.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν και ενδιαφέροντα δείγματα γραπτής κεραμικής που συλλέχθηκαν από την περιοχή του κατώτερου θεάτρου (εικ. 363 και 364). Πρόκειται για αγγεία με γραπτή διακόσμηση αποτελούμενη από χαρακτηριστικές κάθετες μελανές ταινίες γεμισμένες με διχτυωτό πλέγμα, που ακολουθούν ιδιαίτερα σφαιρικά σχήματα.³⁵² Ίσως τα πιο κοντινά δημοσιευμένα παράλληλα της μπορούμε να τα εντοπίσουμε σε ανάλογη κεραμική από τη Γόρτυνα της Κρήτης που χρονολογείται στον 8ο αι. μ.Χ.³⁵³ Είναι πιθανόν και τα μεσσηνιακά παραδείγματα να ενταχθούν σε αυτή τη γενικευμένη παράδοση παραγωγής γραπτής κεραμικής στην Ανατολική Μεσόγειο.³⁵⁴

Η μορφή των οικιών με τα χαρακτηριστικά σχεδόν τετράγωνα δωμάτια δεν ομοιάζει καθόλου με τις οικίες του 5ου και 6ου αι. από το Ασκληπιείο.³⁵⁵ Οι οικίες του Ασκληπιείου ήταν οργανωμένες γύρω από ανοιχτές αυλές, έστω και χωρίς να ακολουθούν τυπικές διατάξεις της ρωμαϊκής οικίας, αντίθετα τα κατάλοιπα των οικιών του Θεάτρου παρουσιάζουν δωμάτια αυτόνομα ή και σε απλή παράταξη, χωρίς ξεκάθαρους ανοιχτούς χώρους. Αντίστοιχα τους μπορούμε να βρούμε σε μοναχικά πελοποννησιακά παραδείγματα όπως οικία των αρχών του 7ου αιώνα από την Ολυμπία³⁵⁶ ή η αγροικία στο Μπερμπάτι της Αργολίδας επίσης του 6ου και 7ου αιώνα.³⁵⁷ Γενικότερα η μορφή αυτή των οικιών φαίνεται ότι είναι σχετικά συνηθισμένη σε περιπτώσεις αγροτικών οικισμών και απηχεί αντίστοιχες ανάγκες και επιλογές.³⁵⁸ Δεν αποκλείεται όμως να πρόκειται και για μορφές που συνηθίζονταν και σε

³⁵² Δύο ακόμη ενδιαφέροντα αγγεία με γραπτή διακόσμηση από την ανασκαφή του θεάτρου δημοσιεύονται στο: Θέμελης, *ΠΑΕ* 2002, 23, πίν. 15α-β, όπου και χρονολογούνται στον 11ο με 12ο αι. Μια τέτοια χρονολόγηση φαίνεται ότι αποδίδει την κεραμική αυτή στην παράδοση της λεγόμενης μη εφυλαωμένης *πρωτογεωμετρικής κεραμικής* από την Κόρινθο: Theodora Stillwell MacKay, *More Byzantine and Frankish Pottery from Corinth, Hesperia* 36 (1967), 281-282, αρ. 62 και 286.

³⁵³ Emma Vitale, *La Ceramica Sovradipinta Bizantina di Gortina*, Πάδοβα 2008.

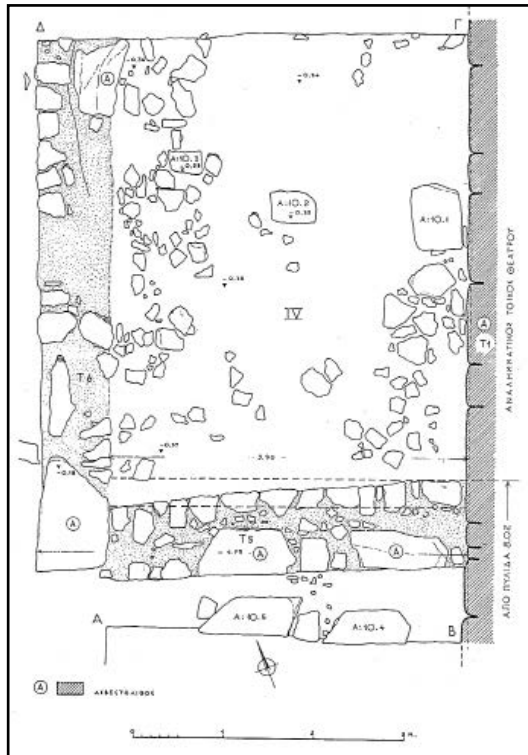
³⁵⁴ Ναταλία Πούλου-Παπαδημητρίου, Τεκμήρια υλικού πολιτισμού στη βυζαντινή Κρήτη από τον 7ο έως το τέλος του 12ου αιώνα, στα: *Πεπραγμένα Ι' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Χανιά, 1-8 Οκτωβρίου 2006)*, τ. 1, Χανιά 2011, 388-389, εικ. 2-4.

³⁵⁵ Δες Κ4.Π.α.

³⁵⁶ Thomas Völling, *The Last Christian Greeks and the First Pagan Slavs in Olympia*, στο: Ελεονώρα Κουντουρά-Γαλάκη (επιμ.), *Οι Σκοτεινοί Αιώνες του Βυζαντίου (7ος-9ος αι.) - The Dark Ages of Byzantium (7th-9th c.)*, Αθήνα 2001, 318, εικ. 2.

³⁵⁷ Jenni Hjohlman, *Pyrgouthi in Late Antiquity*, στο: Jenni Hjohlman, Arto Penttinen, και Berit Wells (επιμ.), *Pyrgouthi: a rural site in the Berbati valley from the early Iron Age to Late Antiquity; excavations by the Swedish Institute at Athens, 1995 and 1997*. Στοκχόλμη 2005, 247, εικ. 104.

³⁵⁸ Ένα ενδιαφέρον οικιστικό σύνολο με ανάλογης μορφής οικίες έχει καταγραφεί στη Βλαύνδο της Φρυγίας: Axel Filges, *Buildings and Citizens; Observation from Late Antique and Byzantine Blaundos in Phrygia*, στο: Ortwin Dally και Christopher John Ratté (επιμ.), *Archaeology and the Cities of Asia Minor in Late Antiquity*, Αν Άρμπορ 2011, 147-150, εικ. 8.

Σχ. 5.6α.1 Κάτοψη οικίας σε επαφή με το δυτικό ανάλημμα του κοίλου (Θέμελης, ΠΑΕ 1988, 49, εικ. 3)

μεγαλύτερα αστικά κέντρα ιδίως μετά τα μέσα το βου αι. και τα οποία δυσκολευόμαστε να διακρίνουμε αρχαιολογικά.³⁵⁹

Πιθανότατα η εγκατάσταση αυτή στο κατώτερο τμήμα του θεάτρου φαίνεται ότι μπορεί να επεκτείνεται και μέχρι τον 9ο αι. όπως μαρτυρούν τα νομίσματα, αλλά και άλλα χαρακτηριστικά μικροευρήματα της περιόδου, όπως τμήμα χάλκινης πόρπης ζώνης με παράσταση αρματοδρομίας (εικ. 365) που χρονολογείται στον 9ο/10ο αι. συγκρινόμενη και με αντίστοιχα ευρήματα από διάφορες περιοχές του Βυζαντινού κράτους (εικ. 366).³⁶⁰ Όπως μάλιστα δείχνει η κεραμική αλλά και η μικρή σχετικά επίχωση δεν αποκλείεται η χρονολόγηση της εγκατάστασης να ξεκινάει ήδη από τον 8ο αι. Ιδιαίτερα αν αναλογιστούμε το πρόβλημα της αρχαιολογικής ορατότητας του 8ου αι. στην περιοχή αλλά και στην Πελοπόννησο ευρύτερα, μια περίοδο από την οποία δεν αναμένουμε να βρούμε νομίσματα, αλλά ούτε γνωρίζουμε ακόμη καλά τις χρονολογήσεις άλλων μικροευρημάτων.

Ο οικισμός στο επιθέατρο

Από τις πρώτες ανασκαφικές χρονιές στην περιοχή του θεάτρου της Μεσσήνης, και προτού αποκαλυφθεί το κοίλο, η ορχήστρα και η σκηνή, φάνηκε ότι μεγάλο τμήμα της περιοχής του επιθέατρου καλυπτόταν συστηματικά από οικιστικά κατάλοιπα (εικ. 367). Επιθέατρο ονομάζουμε τη σχετικά επίπεδη περιοχή που απλώνεται στο ανώτερο σημείο του κοίλου του

³⁵⁹ Πετρίδης, *Πόλεις και αστικές οικίες*, 256-257.

³⁶⁰ Νίκος Τσιβίκης, *Considerations on some Bronze Buckles from Byzantine Messene*, στο: Beate Böhlendorf-Arslan και Alessandra Ricci (επιμ.), *Byzantine Small Finds in Archaeological Contexts*. Byzas 15, Κωνσταντινούπολη 2012, 77-80.

αρχαίου θεάτρου και συνεχίζει προς τα βόρεια και ανατολικά.³⁶¹ Τα ανασκαμμένα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα ανήκουν στον μεσαιωνικό οικισμό του Βουλκάνου.

Τα οικιστικά κατάλοιπα στο επιθεάτρου σώζονταν και αυτά σε μέτρια κατάσταση διατήρησης καθώς η περιοχή συγκρατούσε πολύ μικρή επίχωση. Πρόκειται για σύστημα δωματίων και χώρων που αναπτύσσονται περίξ μιας τοξοειδούς κατεύθυνσης οδού που ακολουθεί το γενικό περίγραμμα του κοίλου. Χαρακτηριστικά είναι τα ιδιαίτερα στενά και επιμήκη δωμάτια που μπορούμε να διακρίνουμε στην κάτοψη (εικ. 368-369).

Τα ανασκαφικά στοιχεία χρονολόγησης από τα ίδια τα κτίρια δεν υπήρξαν ιδιαίτερα βοηθητικά. Αντίθετα πολύ περισσότερα ευρήματα καλά χρονολογημένα προέρχονται από σημεία αμέσως νοτιότερα. Σε στρωματογραφική συνάφεια με τα κτίρια του επιθεάτρου, εντός του κοίλου και στη ρεματιά που σχηματιζόταν στο μεσαίωνα από την αρχαία υποκείμενη διάταξη του θεάτρου, οι κάτοικοι του οικισμού απορρίπταν παντοειδή αντικείμενα.

Πλούσια κεραμική αλλά και όχι σπάνια νομισματικά ευρήματα από τα στρώματα αυτά δείχνουν ότι στο επιθέατρο αναπτύχθηκε τμήμα του μεσοβυζαντινού οικισμού που συνέχισε και στα υστερομεσαιωνικά χρόνια.³⁶² Η κεραμική περιλαμβάνει τυπικά δείγματα μεσοβυζαντινής εφυαλωμένης παραγωγής (εικ. 370) αλλά και κεραμικά ευρήματα του 13ου και 14ου αι. που αποκαλύπτουν σχέσεις τόσο με τα αστικά κέντρα της μεσαιωνικής Πελοποννήσου, όπως η Κόρινθος, αλλά και με την Ιταλία και τη Δύση κατά την περίοδο αυτή (εικ. 371-375).³⁶³

Η περιοχή αυτή του οικισμού του επιθεάτρου πιθανότατα βρίσκεται σε άμεση σχέση και εξάρτηση και με το ερείπιο μεσοβυζαντινής εκκλησίας που βρίσκεται μερικές δεκάδες μέτρα βορειότερα (εικ. 215). Πρόκειται για ναό σε αρχιτεκτονικό τύπο σταυροειδούς εγγεγραμμένου που ονομάζεται τοπικά Κλήσα-Κούκιε και η κατασκευή του χρονολογείται στον 10ο με 11ο αι.³⁶⁴ Αλλά η συζήτηση αυτή για τη μεσοβυζαντινή εξέλιξη του οικισμού της Μεσσήνης ξεπερνά τους άμεσους στόχους της παρούσας μελέτης.

B. Οι οικίες στην Αγορά

Λιγότερο συστηματική είναι η γνώση μας για τα βυζαντινά (πρωτοβυζαντινά αλλά και μεσοβυζαντινά) οικιστικά κατάλοιπα της εκτεταμένης περιοχής της αγοράς της Μεσσήνης.

³⁶¹ Θέμελης, *Θέατρα Μεσσήνης*, 37-38.

³⁶² Νομισματικά ευρήματα στα ΠΑΕ από Σιδηρόπουλο.

³⁶³ Αναστασία Γιαγκάκη, Γραπτή εφυαλωμένη κεραμική από την ανασκαφή της αρχαίας Μεσσήνης, *ΔΧΑΕ* 27 (2006), 435-444.

³⁶⁴ Ορλανδος, *Χριστιανική Μεσσήνη*, 128-135· Dominique Hayer, Saint-Georges près de Skala (Laconie), *ΔΧΑΕ* 12 (1984), 272, εικ.18· Γεώργιος Δημητροκάλλης, *Άγνωστοι Βυζαντινοί Ναοί Ιεράς Μητρόπολης Μεσσηνίας*, τ. Α', Αθήνα 1990, 93· Μιχάλης Κάππας, Η Εκκλησιαστική Αρχιτεκτονική στη Μεσσηνία, 7ος-12ος αιώνας, στο: *Χριστιανική Μεσσηνία: Μνημεία και Ιστορία της Ιεράς Μητρόπολης Μεσσηνίας*, Αθήνα 2010, 157-161.

Δύο διακριτές ενότητες παρουσιάζονται εδώ, μολονότι η ανασκαφή προσέφερε εξαιρετικά περιορισμένα στοιχεία και για τις δύο στις φτωχές και πολύ λεπτές επιχώσεις που τα κάλυπταν. Επιπλέον τα κατάλοιπα αυτά μετά την ανασκαφή και αποτύπωση τους απομακρύνθηκαν προκειμένου να προχωρήσει η ανασκαφή και αναστήλωση των ρωμαϊκών και ελληνιστικών φάσεων και δεν σώζονται σήμερα.

Η μια ενότητα αποτελείται από οικιστική (;) μονάδα που αναπτύχθηκε ανατολικά της βασιλικής του θεάτρου και στον ίδιο περίπου άξονα (εικ. 381-382). Τα κατάλοιπα που αποκαλύφθηκαν στη θέση αυτά αξιοποιούν τμήματα της ρωμαϊκής δυτικής στοάς της αγοράς, της λεγόμενης και του Κρεοπωλείου, και με επιλεκτικά φραξίματα μετακίωνων διαστημάτων και οικοδόμηση νέων τοίχων διαμορφώνουν μια μικρή ενότητα από επιμήκη ορθογώνια δωμάτια που αναπτύσσονται περίξ ανοιχτού χώρου (εικ. 381). Οι τοίχοι είναι κτισμένοι αμελώς με χρήση οικοδομικού υλικού σε δεύτερη χρήση.³⁶⁵

Ανάμεσα στα πενιχρά κατά τ' άλλα ευρήματα από την ανασκαφή των δωματίων αυτών συγκαταλέγεται και ορειχάλκινο δαχτυλίδι με επιγραφή (ΑΕΜ 12194) που έχει πρόσφατα χρονολογηθεί στον 9ο με 10ο αι.³⁶⁶ Έτσι μέχρι την αναλυτικότερη μελέτη της κεραμικής ή των νομισματικών ευρημάτων μπορούμε να υποθέσουμε ότι οι χώροι αυτοί ίσως αντιστοιχούν σε μεσοβυζαντινές φάσεις του οικισμού.

Πιο προβληματική είναι η αναγνώριση και ο χαρακτηρισμός των καταλοίπων στη βορειοανατολική γωνία της αγοράς όπου ανασκάφηκαν δύο «οικίες» σε επαφή με τον αναλημματικό τοίχο (εικ. 376-377). Πρόκειται για απλά χτισμένες στενόμακρες αίθουσες, σωζόμενες εντός της ελάχιστης επίχωσης που διατηρούνταν στην περιοχή και για τις οποίες δεν έχουμε σχεδόν καθόλου χρονολογικά στοιχεία (εικ. 378).³⁶⁷

Στο άμεσο υποκείμενο στρώμα και μετά την απομάκρυνση της ανατολικής από τις δύο οικίες αποκαλύφθηκε πρωτοβυζαντινός κλίβανος χτισμένος αποκλειστικά από αρχιτεκτονικά μέλη (κυρίως σπόνδυλους) προερχόμενα από την ελληνιστική στοά της αγοράς (εικ. 379).³⁶⁸ Καθώς το μεγαλύτερο τμήμα του είχε ήδη καταστραφεί κατά τη δημιουργία του μονόχωρου δωματίου επάνω στον κλίβανο, δεν διασώθηκαν επαρκή στοιχεία για την αναγνώριση της αρχικής λειτουργίας του. Το σωζόμενο τμήμα πιθανότατα αποτελεί μόνο την υποδομή του πρωτοβυζαντινού κλιβάνου.

Ενώ σε αντιστοιχία ίσως με το στρώμα χρήσης του κλιβάνου και κάτω επίσης από τη στενόμακρη οικία εντοπίστηκαν σε επαφή με τον ανατολικό τοίχο της ελληνιστικής στοάς και δύο κεραμοσκεπείς ταφές (εικ. 380) που περιπλέκουν ακόμη περισσότερο την αλληλουχία των πρωτοβυζαντινών στρωμάτων στην περιοχή αυτή.

³⁶⁵ Θέμελης, ΠΑΕ 2002, 41, εικ. 3.

³⁶⁶ Θέμελης, ΠΑΕ 2002, 41-42, πίν. 37β· Αναστασία Γιαγκάκη, A byzantine ring from ancient Messene bearing the inscription "Κ(ΥΡ)ΙΕ ΟΗΘΗ ΑΝΑ" – A contribution to a group of rings with the same inscription, στο: Ελίζα Σιουμπάρα, και Κυριάκος Ψαρουδάκης, *Θεμέλιον: 24 μελέτες για τον Δάσκαλο Πέτρο Θέμελη από τους μαθητές και τους συνεργάτες του*, Αθήνα 2013, 281-284, εικ. 1.

³⁶⁷ Θέμελης, ΠΑΕ 2004, 29-30, πίν. 13α-β.

³⁶⁸ Θέμελης, ΠΑΕ 2006, 53, πίν. 45α.

Συμπερασματικά τα στοιχεία των οικιστικών καταλοίπων από το θέατρο και την αγορά δεν έχουν ακόμη γίνει πλήρως κατανοητά και ούτε οι χρονολογήσεις τους είναι ασφαλείς. Καθώς μεγάλο τμήμα της ανασκαφής στις περιοχές αυτές έχει ήδη συντελεστεί δεν μπορούμε να είμαστε αισιόδοξοι ότι νέα ανασκαφικά πορίσματα θα προστεθούν στην ήδη υπάρχουσα γνώση. Συστηματική μελέτη της κεραμικής, αλλά και των μικροευρημάτων, θα μπορέσει σίγουρα να επιτρέψει μια πιο αναλυτική χρονολόγηση των τμημάτων αυτών του οικισμού. Αυτό που είναι σαφές είναι ότι πρόκειται για εξελίξεις που χρονολογούνται μετά τα τέλη του 7ου αι. και συνεχίζουν μέχρι και τη μέση Βυζαντινή περίοδο, αλλά και τον Ύστερο Μεσαίωνα, όταν και ο μεσαιωνικός οικισμός του Βουλκάνου απλωνόταν βορειότερα εκεί που είναι το σημερινό χωριό.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ

Η ΓΕΙΤΟΝΙΑ ΤΟΥ ΓΥΜΝΑΣΙΟΥ

Εισαγωγή

Η τελευταία περιοχή της πόλης της Μεσσήνης που εξετάζουμε είναι αυτή του Γυμνασίου. Πρόκειται ουσιαστικά για το νοτιότερο τμήμα της στενόμακρης ζώνης που ορίζεται ως το κέντρο της αρχαίας πόλης και που έχει εκτεταμένα ερευνηθεί ανασκαφικά. Στο βόρειο άκρο της είναι σε επαφή με την περιοχή του Ασκληπιείου και στο νότιο όριο της φτάνει στη γραμμή των ελληνιστικών τειχών της Μεσσήνης. Κυριαρχείται από το εντυπωσιακό ελληνιστικό στάδιο της πόλης που περιβαλλόταν από την καλυμμένη στοά του Γυμνασίου στις τρεις πλευρές του και άλλα σημαντικά δημόσια κτήρια, μνημεία σήμερα αναστηλωμένα.

Μικρή είναι η πρωτοβυζαντινή δραστηριότητα που έχει εντοπιστεί στην περιοχή αυτή. Πιο σημαντική και ξεκάθαρη είναι η εξέλιξη των κτηρίων κατά τον 4ο αι. μ.Χ. με σημαντικές τροποποιήσεις στο Στάδιο, αλλά και με ίχνη μιας πιθανής συστηματικής καταστροφής τμημάτων του Γυμνασίου. Στον 4ο επίσης αιώνα ανήκουν και οι τελευταίες φάσεις μιας ακόμη σημαντικής υστερορωμαϊκής αστικής οικίας που ανασκάφηκε βόρεια του Γυμνασίου και επάνω στην οδική αρτηρία που το συνδέει με το Ασκληπιείο. Μετά τον 4ο αι. οι μόνες μαρτυρίες πρωτοβυζαντινής δραστηριότητας είναι περιστασιακές ταφές, αλλά και ίχνη βιοτεχνικών εγκαταστάσεων σε επαφή με τα τείχη της πόλης.

I. ΣΥΝΕΧΕΙΕΣ ΚΑΙ ΤΟΜΕΣ ΤΟΝ ΤΕΤΑΡΤΟ ΑΙΩΝΑ

A. Το Στάδιο και το Γυμνάσιο και οι τελευταίες χρήσεις του κατά τον τέταρτο αιώνα

Το Στάδιο

Το εντυπωσιακό ελληνιστικό στάδιο της πόλης της Μεσσήνης φαίνεται ότι γνώρισε την τελευταία φάση χρήσης του κατά τον 4ο αι. μ.Χ. όταν και πλέον ήταν μάλλον ο κατεξοχήν, αν όχι και ο μοναδικός χώρος δημόσιων θεαμάτων στην πόλη της Μεσσήνης (εικ. 387).¹ Την περίοδο αυτή, και ίσως ήδη και από τον 3ο αι. μ.Χ., απέκτησε νέα μορφολογικά χαρακτηριστικά ενδεικτικά και της νέας προοριζόμενης χρήσης του από τους κατοίκους της πόλης όχι απλά για αθλητικούς αγώνες αλλά για αιματηρά αγωνίσματα και θηριομαχίες (εικ. 394).

Τα νέα αυτά χαρακτηριστικά εντοπίζονται σε δύο σημεία, τόσο στις κερκίδες και τα εδώλια όσο και στον στίβο. Στην άνω επιφάνεια των περισσότερων λίθινων εδωλίων του σταδίου χαραχτήκαν κατά την τελευταία αυτή περίοδο χρήσης επιγραφές οικογενειακών ονομάτων Μεσσηνίων πολιτών με μεγάλα αδρά γράμματα (εικ. 395).² Με τον τρόπο αυτό οι θέσεις του σταδίου, ενίοτε ολόκληρες σειρές αλλά ακόμη και κερκίδες, μετατράπηκαν σε χώρους «ιδιοκτήτους» ή «νοικιασμένους» από τις οικογένειες των επιγραφών, οι οποίες μπορούσαν να τις διαθέσουν κατά βούληση.

Το φαινόμενο αυτό χάραξης ονομάτων σε έδρανα κτηρίων δημοσίων θεαμάτων είναι γνωστή κατά τα ύστερα ρωμαϊκά χρόνια και συνδέεται γενικά με την απόπειρα ιδιοποίησης του δημόσιου χώρου.³ Η χάραξη των ονομάτων αυτών ξεπερνάει την οικογενειακή ομάδα και περιλαμβάνει κάθε μορφής ομαδοποιήσεις (επαγγελματικές συντεχνίες, φυλές, αθλητικές ομάδες) και τα περισσότερα παραδείγματα συγκεντρώνονται στον 4ο αι. μ.Χ.⁴ Ίσως από τα πιο χαρακτηριστικά παραδείγματα είναι στην πόλη της Αφροδισιάδας όπου οι επιγραφές στα λίθινα εδώλια του σταδίου χαραχτήκαν με βεβαιότητα μετά τη μετατροπή του σταδίου της πόλης σε αρένα θηριομαχιών. Ανάλογες πρακτικές γνωρίζουμε και από τον Ελλαδικό χώρο, όπως στο θέατρο της γειτονικής στη Μεσσήνη αρκαδικής Μεγαλόπολης, όπου όμως αναγράφονται τα ονόματα των φυλών της πόλης εκδηλώνοντας περισσότερο πολιτική παρά «ιδιοκτησιακή» λειτουργία των επιγραφών και πιθανότερα πρωιμότερη χρονολόγηση.⁵

¹ Πέτρος Θέμελης, *Τα Θέατρα της Μεσσήνης*, Αθήνα 2010, 46-47· του ίδιου, *Das Stadion und das Gymnasium von Messene, Nikephoros 22* (2009), 59-78.

² Θέμελης, *ΠΑΕ* 1989, 106, πίν. 88-89.

³ David Small, *Social Correlations to the Greek Cavea in the Roman period*, στο: Sarah Macready και F. H. Thompson, *Roman Architecture in the Greek World*, Λονδίνο 1987, 85-93· Jerzy Kolendo, *La répartition des places aux spectacles et la stratification sociale dans l'Empire Romain. A propos des inscriptions sur les gradins des amphithéâtres et théâtres. Ktema 6* (1981), 301-315.

⁴ Γνωστά παρόμοια παραδείγματα στο θέατρο των μακεδονικών Στόβων, της φρυγικής Ιεράπολης ή στα στάδια στην Αφροδισιάδα και στα Βόστρα της Συρίας: Alexander Puk, *Das Römische Spielwesen in der Spätantike*, Βερολίνο 2014, 328-330, εικ. 145-146.

⁵ Small, *Social Correlations to the Greek Cavea*, 106.

Επιπλέον στην τελευταία φάση χρήσης του Σταδίου μπροστά από τις πρώτες σειρές καθισμάτων στο κάτω διάζωμα του πετάλου χτίστηκε χαμηλό στηθαίο (εικ. 396). Το στηθαίο αυτό ήταν κτισμένο πολύ πρόχειρα με παντοειδή υλικά, ακόμη και με εδώλια της κατώτατης σειράς του ίδιου του Σταδίου. Πρόκειται για παρέμβαση προκειμένου ο χώρος του σταδίου να αποκλειστεί από τις κερκίδες των θεατών και έχει ερμηνευτεί ως μετατροπή για να χρησιμοποιηθεί ως αρένα θηριομαχιών.⁶ Μαζί με το στηθαίο και στην άκρη του δημιουργήθηκαν τώρμοι στα λίθινα στοιχεία για τη στερέωση πιθανότατα ξύλινου φράκτη που θα σηκωνόταν σε ύψος, ίσως και με προστατευτικά δίκτυα, και θα εξασφάλιζε την απομόνωση των κερκίδων από τον στίβο.

Χαρακτηριστική είναι τέλος και η εικόνα του κλεισίματος του νότιου μέρους του σταδίου με ημικυκλικό τοίχο που ουσιαστικά τερμάτισε τη δυνατότητα να διενεργούνται εντός του σταδίου αθλητικοί αγώνες κατά το αρχαίο έθος (εικ. 394 και 397). Η εικόνα μετά τη μετατροπή αυτή θύμιζε περισσότερο αρένα αμφιθεάτρου, παρά στίβο αρχαίου σταδίου. Η μετατροπή αυτή δεν μπορεί εύκολα να χρονολογηθεί, στις ανασκαφές εντός του στίβου/αρένας του Σταδίου τα νεότερα νομίσματα τοποθετούνται στα μέσα του 4ου αι. μ.Χ.⁷

Προς μια μετασκευή στον 4ο αι. δείχνουν και τα αρχαιολογικά παράλληλα. Η πρακτική του αποκλεισμού μικρότερων περιοχών σε αρχαία στάδια για τη δημιουργία αρένας δεν είναι σπάνια λ.χ. στις πόλεις της Μικράς Ασίας (Αφροδισιάδα (εικ. 398), Πέργη (εικ. 399), Έφεσος, Άσπενδος, Λαοδικεία) αλλά και στην Αθήνα και χρονολογείται γενικά στον 4ο ή 5ο αι.⁸ Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις έχουμε τη μετατροπή κτηρίων της αρχαιότητας που μάλλον δεν χρησίμευαν πια και τον εκσυγχρονισμό τους για να απαντήσουν στις νέες ανάγκες για αιματηρούς αγώνες.

Μπορούμε να συμπεράνουμε λοιπόν ότι στον προχωρημένο 3ο ή στον 4ο αι. το Στάδιο της Μεσσήνης δέχεται σημαντικές παρεμβάσεις που το μετατρέπουν στη μορφή πιο κοντά σε ρωμαϊκό αμφιθέατρο, αλλάζοντας και τη χρήση. Το Στάδιο είναι ο μόνος από τους χώρους θεαμάτων της αρχαίας πόλης (οι άλλοι είναι το Θέατρο και το Εκκλησιαστήριο) που παρουσιάζει φάση ανανέωσης σε τόσο ύστερη χρονολόγηση, και έτσι ήταν ο βασικός χώρος δημοσίων θεαμάτων στην πόλη της Μεσσήνης κατά τον 4ο αι. Πιθανότατα η χρήση του Σταδίου για θεάματα να τερματίστηκε και με τη συνολική αλλαγή της πόλης μετά το 365 μ.Χ., χρονολόγηση που όπως θα δούμε τεκμαίρεται καλύτερα για την εγκατάλειψη και του περιβάλλοντος Γυμνασίου.

Το Γυμνάσιο

Οι τρεις εντυπωσιακές στοές του Γυμνασίου που περιβάλαν το Στάδιο δεν είναι γνωστό μέχρι πότε έστεκαν, αν και δεν έχουμε κάποιο λόγο να πιστέψουμε ότι δεν βρίσκονταν σε

⁶ Θέμελης, *ΠΑΕ* 1999, 91.

⁷ Θέμελης, *ΠΑΕ* 1988, 76.

⁸ Alexander Puk, *Das Römische Spielwesen in der Spätantike*, Βερολίνο 2014, 276-278.

λειτουργία κατά τον 4ο αι. (εικ. 387). Κατά την ανασκαφή της στοάς σχεδόν το σύνολο των κίωνων και των επιστυλίων βρέθηκαν στη θέση τους απλά ριγμένα μπροστά από τους στυλοβάτες, μάλλον ηθελημένα, για να αφαιρεθούν τα μεταλλικά τους στοιχεία. Η διαδικασία αυτή προσπορισμού των μολύβδινων συνδέσμων που σίγουρα συνέβη κάποια στιγμή μετά τον 4ο αι. δυστυχώς δεν μπορεί να χρονολογηθεί με ακρίβεια. Τα συνήθη νομισματικά ευρήματα των τελευταίων στρωμάτων σε διάφορες περιοχές του Γυμνασίου, αλλά και των ταφικών μνημείων που το περιβάλλουν χρονολογούνται στο α' μισό του 4ου αι., όπως είδαμε και για το Στάδιο.⁹

Στο δωμάτιο 3 του Γυμνασίου κοντά στο μνημειακό (εικ. 389 και 401, κάτω αριστερά) ανασκάφτηκε αρχαιολογικό στρώμα που ίσως να περιέχει ενδιαφέρουσες πληροφορίες για την τελευταία φάση χρήσης αλλά και τη λήξη αυτής. Εδώ βρέθηκαν κατακερματισμένα δύο μεγαλύτερα του φυσικού αγάλματα, ένα του Ηρακλή και ένα του Ερμή, ριγμένα μπροστά στα βάθρα τους. Το έργο αυτό έχει ερμηνευτεί από τον ανασκαφέα ως πιθανό αποτέλεσμα των πρώτων χριστιανών της Μεσσήνης,¹⁰ και αναλυτικά τεκμηριωθεί στη συνέχεια, όπου έχουν σχολιαστεί τα θραυσμένα αγάλματα αλλά και οι μετακινήσεις βάθρων με το φράξιμο της πόρτας (εικ. 402).¹¹ Η εικόνα εντός του δωματίου 3 του Γυμνασίου είναι μοναδική ως τώρα στη Μεσσήνη, καθώς τα εκατοντάδες γλυπτά που έχουν βρεθεί βρίσκονται συνήθως σε τυχαίες και μετακινήμενες στη συνέχεια θέσεις. Αντίθετα εδώ μοιάζει το όλο σύνολο να βρίσκεται σε μια αρχική διαμόρφωση μέχρι την απώτατη χρονικά χρήση του.

Το ζήτημα της καταστροφής αγαλμάτων, και γενικότερα της αντιμετώπισης του γλυπτικού παρελθόντος κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο, είναι εξαιρετικά πολύπλοκο και δύσκολο στην προσέγγισή του. Μεγάλος αριθμός πηγών και κειμένων της περιόδου θέτει το θέμα της στάσης που πρέπει να έχουν οι χριστιανοί απέναντι στα αγάλματα του αρχαίου κόσμου, και παράλληλα συγκροτείται ένα σώμα νομοθετικών κειμένων γύρω από το ζήτημα που καλύπτει όλο το εύρος των συμπεριφορών: από την καταστροφή μέχρι την «προστασία» τους.¹² Σε πολλές περιπτώσεις σε όλα τα μήκη και τα πλάτη του Βυζαντινού κράτους έχει τεκμηριωθεί συνειδητή καταστροφή παλαιότερων αγαλμάτων από τους χριστιανούς κατοίκους των πόλεων.¹³ Στον ελλαδικό χώρο δύο από τα καλά τεκμηριωμένα παραδείγματα είναι η Κόρινθος¹⁴ και η Αθήνα.¹⁵

⁹ Θέμελης, *ΠΑΕ* 1998, 124.

¹⁰ Θέμελης, *ΠΑΕ* 1995, 83.

¹¹ Πέτρος Θέμελης, Roman Messene. The Gymnasium, στο: Olli Salomies (επιμ.), *The Greek East in the Roman Context. Proceedings of a colloquium organised by the Finnish Institute at Athens, May 21 and 22 1999*, Ελσίνκι 2001, 125-126.

¹² Ελένη Σαράντη-Mendelovici, Christian attitudes toward pagan monuments in late antiquity and their legacy in later Byzantine centuries, *DOP* 44 (1990), 56-58· Cyril Mango, Antique Statuary and the Byzantine beholder, *DOP* 17 (1963), 59.

¹³ Eberhard Sauer, *The archaeology of religious hatred: in the Roman and early medieval world*, Stroud 2003, 67-92.

¹⁴ Richard M. Rothaus, *Corinth, the first city of Greece: an urban history of late antique cult and religion*, Λάιπτεν και Βοστόνη 2000, 105-119.

¹⁵ Lee Ann Riccardi, *Homage and abuse: three portraits of Roman women from the Athenian agora*, στο:

Οφείλουμε όμως να ήμαστε ιδιαίτερα προσεκτικοί τόσο στην αναγνώριση της ηθελημένης καταστροφής, όσο και στην απόπειρα ανάγνωσης συγκεκριμένων κινήτρων στην καταστροφή αγαλμάτων. Η καταστροφή αγαλμάτων μπορεί να οφείλεται πρώτα απ' όλα σε μια σειρά από διαφορετικούς φυσικούς λόγους: σεισμό, πυρκαγιά, κατάρρευση κτηρίου κ.ο.κ. Ενώ και η ανθρωπογενής παρέμβαση δεν περιορίζεται μόνο σε θρησκευτικά κίνητρα, αλλά πολλές φορές αφορά ανακύκλωση υλικού, βανδαλισμούς πάσης φύσεως ή αποτέλεσμα επιδρομών και λεηλασίας.

Κάποιες φορές η ηθελημένη καταστροφή ή ο εκχριστιανισμός των αρχαίων αγαλμάτων αφήνουν σαφή και αναγνωρίσιμα κατάλοιπα.¹⁶ Μερικές από τις πιο συνηθισμένες και αναγνωρίσιμες συμπεριφορές απέναντι σε αρχαία γλυπτά: είναι η καταστροφή του προσώπου ή του κεφαλιού,¹⁷ η χάραξη χριστιανικών επιγραφών ή συμβόλων,¹⁸ η θραύση σε πολλά μικρά κομμάτια,¹⁹ ο εντοιχισμός τμημάτων αγαλμάτων σε νεότερα κτήρια²⁰ και η ηθελημένη ταφή αγαλμάτων και ιδίως κεφαλιών.²¹

Τα γλυπτά στο δωμάτιο 3 του Γυμνασίου της Μεσσήνης έχουν εμφανώς πέσει κάτω από τα βάρη τους εντός του δωματίου, και είναι σπασμένα σε αρκετά κομμάτια. Η πτώση θα μπορούσε να οφείλεται ενδεχομένως και σε φυσικά αίτια, όπως σεισμός. Η αναγνώριση της θραύσης είναι πιο δύσκολη, και μολονότι είναι σπασμένα σε αρκετά κομμάτια, η εικόνα θα μπορούσε να ερμηνευτεί και ως μη ανθρωπογενή. Δεν εντοπίστηκαν χριστιανικά χαράγματα ή σύμβολα, ούτε υπήρξε ηθελημένη ή τελετουργική ταφή των αγαλμάτων αυτών που

Kevin F. Daly και Lee Ann Riccardi (επιμ.), *Cities called Athens: studies honoring John McK. Camp II*, Lanham MD 2014, 335-340.

¹⁶ Άγγελος Δεληβορριάς, *Interpretatio Christiana: γύρω από τα όρια του παγανιστικού και του χριστιανικού κόσμου*, στο: *Ευφρόσυνον: Αφιέρωμα στον Μανόλη Χατζηδάκη*, Αθήνα 1991, 107-123.

¹⁷ Ανάμεσα σε πλήθος γνωστών παραδειγμάτων αναφέρουμε εδώ κεφαλή Αφροδίτης από τη ρωμαϊκή Αγορά της Αθήνας με χαραγμένο σταυρό στο μέτωπο: Αναστασία Δρανδάκη, Δήμητρα Παπανικόλα-Μπακιρτζή και Αναστασία Τούρτα (επιμ.), *Heaven and Earth: Art of Byzantium from Greek Collections*, Αθήνα 2013, 60, αρ.κατ. 6· ακόμη πιο εντυπωσιακή είναι η παρέμβαση σε γυναικεία κεφαλή από τη Ρόδο, όπου ολόκληρο το πρόσωπο έχει απολαξευτεί και έχει αντικατασταθεί από σταυρό και επιγραφή: Αναστασία Λαζαρίδου (επιμ.), *Transition to Christianity: art of late antiquity, 3rd-7th century AD*, Νέα Υόρκη 2011, 147, αρ.κατ. 114.

¹⁸ Στην Αφροδισιάδα σε αρκετά αγάλματα χαράσσονται τα αρχικά ΧΜΓ (*Χριστόν Μαρία Γεννα*) για να επιβεβαιώσουν τη χριστιανικότητα τους: R.R.R. Smith, *The Statue Monument of Oecumenius: a New Portrait of a Late Antique Governor from Aphrodisias*, *JRS* 92 (2002), 150-155.

¹⁹ Χαρακτηριστική θεωρείται η εικόνα των κομματιασμένων γλυπτών του συμπλέγματος του Οδυσσέα με τη Σκύλλα στη σπηλιά του Τιβεριού στη Σπερλόνγκα. Ιδίως το άγαλμα της Σκύλλας έχει εσκεμμένα σπάσει σε πλήθος μικρών κομματιών, καθώς πιθανότατα αναγνώστηκε ως εικόνα δράκου από τους χριστιανούς. Niels Hannestad, *How Did Rising Christianity Cope with Pagan Sculpture?*, στο: Ευάγγελος Χρυσός και Ian Wood (επιμ.), *East and West: Modes of Communication: Proceedings of the First Plenary Conference at Merida*, Λάιντεν και Βοστόνη 1999, 182-183.

²⁰ Δεν αναφερόμαστε εδώ στην πιο συνηθισμένη πρακτική του εντοιχισμού τμημάτων αγαλμάτων ως καλής ποιότητας πρώτη ύλη, αλλά στις περιπτώσεις που επιλέγεται να είναι ορατά και να επιτελούν κάποια λειτουργία, όπως λ.χ. το ρωμαϊκό γλυπτό ανδρός στον πύργο τη «Πατρινέλας» στο κάστρο της Πάτρα στα τείχη του βου αι.: Μυρτώ Γεωργοπούλου-Βέρρα, *Η πρώτη οικοδομική φάση του κάστρου της Πάτρας*, στο: Πέτρος Θέμελης και Βούλα Κόντη (επιμ.), *Πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη και Ολυμπία: Αστικός και αγροτικός χώρος στη Δυτική Πελοπόννησο. Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου, Αθήνα 29-30 Μαΐου 1998*, Αθήνα 2002, 162, εικ. 6.

²¹ Στην Αθήνα λ.χ. κεφαλή ρωμαϊκού πορτραίτου βρέθηκε θαμμένη μέσα σε πρωτοβυζαντινό πιθάρι: Riccardi, *Roman women from the Athenian agora*, 322.

θάφτηκαν εντός των ερειπίων του δωματίου, οπότε είμαστε επιφυλακτικοί στην πρόταση της ηθελημένης καταστροφής. Το πιθανό φράξιμο της θύρας από την άλλη είναι ίσως πιο ενδιαφέρον γιατί σημαίνει το γλυπτικό αυτό σύνολο αποκλείστηκε και σφραγίστηκε μακριά από τους χρήστες των άλλων χώρων του Γυμνασίου.

B. Η υστερορωμαϊκή αστική έπαυλη με τα ψηφιδωτά

Βόρεια του πρόπυλου του Γυμνασίου εντοπίστηκε και ανασκάφηκε μια ακόμη μεγάλη ρωμαϊκή αστική οικία. διαστάσεων 25X30 περίπου μέτρα, του 3ου-4ου αι. μ.Χ. (εικ. 388-390) Έχει θεμελιωθεί επάνω στα ερείπια προγενέστερων οικοδομημάτων. Η αστική αυτή έπαυλη έχει την τυπική μορφή των επαύλεων της ρωμαϊκής περιόδου. Περιλαμβάνει μεγάλο αριθμό δωματίων, μεταξύ των οποίων αναγνωρίζονται το vestibulum, οι fauces, το impluvium, το atrium, το tablinum, οι αποθήκες, δύο τουλάχιστον αίθρια με πηγάδια και άλλοι βοηθητικοί χώροι για την Παρασκευή κρασιού και το άλεσμα δημητριακών. Το δωμάτιο 4 με την προεξέχουσα ελαφρώς πρόσοψη και τις πήλινες πλάκες στο δάπεδο, λειτουργούσε ως οικογενειακός ταφικός θάλαμος, ως Μαυσωλείο με χτιστές σαρκοφάγους, ενταγμένο στην έπαυλη αλλά και ξεχωριστό (εικ. 390).²²

Τα επισημότερα δωμάτια της Έπαυλης διέθεταν ψηφιδωτά δάπεδα, κάποια με γεωμετρικά διακοσμητικά μοτίβα, ενώ ο ανδρώννας πέρα από τα διακοσμητικά μοτίβα διαθέτει στο κέντρο παράσταση Θείου Ζεύγους με τον αναθέτη σε πολύ μικρότερη κλίμακα (εικ. 391). Ο θνητός παραγγελιοδότης και ιδιοκτήτης της έπαυλης ικετεύει/προσεύχεται προς τον θεό Διόνυσο και την Αριάδνη (εικ. 392-392). Συγκεκριμένα ο θεός Διόνυσος συνοδεύεται από την Αριάδνη, σε μια παράσταση εξαιρετικά πρωτότυπη στη σχετική εικονογραφία.²³ Δεξιά του θείου ζεύγους εικονίζεται ένας θνητός αναθέτης σε μικρότερη κλίμακα να ασπάζεται το χέρι του θεού. Σε χαμηλότερο επίπεδο από τις τρεις μορφές παριστάνεται κεφάλι αγριόχοιρου αριστερά και ένα τιμόνι πλοίου δεξιά.

Ο τύπος του αγένειου Διονύσου, ημίγυμνος με ιμάτιο σε στάση ανάλαφρη με τη μέση λυγισμένη, είναι συνηθισμένος και αρκετά γνωστός από πλήθος άλλων μωσαϊκών δαπέδων, και κυρίως τις παραστάσεις αγώνα οινοποσίας μεταξύ Διονύσου και Ηρακλή.²⁴ Η παρουσία του κάπρου είναι λιγότερο ξεκάθαρη, καθώς δεν ανήκει στα παραδοσιακά ζώα που συνοδεύουν τον θεό στη σχετική εικονογραφία (ταύρος, κατσίκια, γαϊδούρι: γονιμότητα και σεξουαλική επιθυμία) (λιοντάρι, πάνθηρας, λύγκας: αιμοδιψής διάσταση του θεού). Στα Δι-

²² Θέμελης, *ΠΑΕ* 1999, 100-103.

²³ Δεν έγινε δυνατό στη βιβλιογραφική αναζήτηση να εντοπιστεί κάποιο έστω και κοντινό παράλληλο με Διόνυσο και παράσταση αναθέτη στη σχετική εικονογραφία.

²⁴ Zeev Weiss, *Mosaic art in ancient Sepphoris: between East and West*, στο: Mustafa Şahin (επιμ.), *11th International Colloquium on ancient mosaics, October 16th-20th, 2009, Bursa*, Κωνσταντινούπολη 2011, 942-943, όπου και πολλά παράλληλα.

ονουσιακά του Νόννου του Πανοπολίτη που έζησε στο γύρισμα του 4ου αιώνα προς τον 5ο όμως εμφανίζεται ο Ινδός Δεριάδης να παραπονείται για την αδυναμία να κατακτηθεί ο θεός Διόνυσος που συνεχώς αλλάζει μορφή και μια από αυτές είναι του κάπρου.²⁵ Σύμφωνα με τον Πausανία επιπλέον ένας σιδερένιος κάπρος είχε αφιερωθεί στο ιερό του Διονύσου στην Πέργαμο.²⁶

Ίσως η παράσταση κάπρου να συνδέεται και με κάποια ιδιότητα του παραγγελιοδότη, κάτι που γνωρίζουμε σε άλλες περιπτώσεις στον ρωμαϊκό κόσμο όπου ο κάπρος συμβολίζει λ.χ. ρωμαϊκές λεγεώνες ή και οικογενειακά ονόματα. Αντίστοιχη υπόθεση μπορούμε να κάνουμε για την παράσταση του τιμονιού πλοίου, και πρέπει να συνδέεται με εμπορικές ή ναυτιλιακές δραστηριότητες του ιδιοκτήτη της έπαυλης.

Τα μωσαϊκά αυτά δάπεδα είναι πολύ πιθανό να ανήκουν στην παράδοση της Πάτρας όπου ξέρουμε ότι δραστηριοποιούνταν ένα σημαντικό εργαστήριο και ίσως να χρονολογούνται καλύτερα στο β' μισό του 3ου αι. ή στις αρχές του 4ου μ.Χ. εποχή από την οποία προέρχονται και ορισμένα πατραϊκά παράλληλα.²⁷

Αν επιμείνουμε στη χρονολόγηση του 4ου αι. μ.Χ. περισσότερο θα ήταν ενδιαφέρον να αποπειραθούμε μιας ερμηνείας εντός ενός συγκρητικού θρησκευτικού περιβάλλοντος, όπου η αρχαία παράσταση επηρεάζεται από τη χριστιανική θρησκεία ή και τις άλλες μυστηριακές μονοθεϊστικές της περιόδου. Την παρατήρηση για ανάλογα φαινόμενα σε πρωτότυπες συνθέσεις σε υστερορωμαϊκά μωσαϊκά δάπεδα της βόρειας Αφρικής έχει ήδη διατυπώσει και ο Dunbabin.²⁸ Χαρακτηριστικότερη είναι η περίπτωση των ψηφιδωτών του 4ου αι. μ.Χ. από τη Νέα Πάφο από την οικία του Αιώνος στο περίπλοκο εικονογραφικό σύστημα των οποίων σειρά ερευνητών έχει αναγνωρίσει σχόλιο αντίθετο στην ανερχόμενη χριστιανική θρησκεία στο όριο της αντιχριστιανικής πολεμικής.²⁹

Αλλά ακόμη και στον 3ο αι. να χρονολογούνται τα ψηφιδωτά της ρωμαϊκής οικίας του Γυμνασίου αυτά γνωρίζουμε με ασφάλεια ότι βρίσκονται σε χώρο που παρέμεινε σε λειτουργία κατά τον 4ο αι. και μέχρι το 365 περίπου μ.Χ., όταν και πιθανότατα καταστρέφεται η οικία από τον σεισμό. Έτσι οι θεατές και χρήστες των δωματίων μετέχουν έστω και άμεσα μιας τέτοιας συνδιάλεξης εντός του ανανεωμένου θρησκευτικού περιβάλλοντος. Σε αυτό το πεδίο άλλωστε η Διονυσιακή λατρεία της ύστερης ρωμαϊκής και πρωτοβυζαντινής περιόδου έχει έναν ενεργό ρόλο απέναντι στον Χριστιανισμό. Σύμφωνα με μια πρόσφατη ανάγνωση της αντιπαράθεσης των πιστών του Χριστιανισμού και της Διονυσιακής θρησκείας στην τέχνη και της λογοτεχνία, από τον 2ο ως τον 4ο αι. υπάρχει ένα έντονα αντα-

²⁵ Νόννος, *Διονυσιακά* 1.11.

²⁶ Πausανίας, *Περιήγησις* 10.18.6.

²⁷ Ιωάννης Παπαποστόλου, *Mosaics of Patras. A review*, *AE* 148 (2009), 62-77.

²⁸ Katherine Dunbabin, *Mosaics of the Greek and Roman World*, Καίμπριτζ 1999 145.

²⁹ Glenn Bowersock, *Hellenism in Late Antiquity*, *Ann Arbor* 1990, 49-53· αναλυτικά με το σύνολο της σχετικής βιβλιογραφίας στο: Marek Olszewski, *The iconographic programme of the Cyprus mosaic from the House of Aion reinterpreted as an anti-Christian polemic*, στο: Witold Dobrowolski (επιμ.), *Et in Arcadia Ego: Studia Memoriae Professoris Thomae Mikocki*, Βαρσοβία 2013, 207-239.

γωνιστικό περιβάλλον το οποίο λειτουργεί κυρίως ανάμεσα στις δύο αυτές «αιρέσεις.»³⁰

Τέλος αναφορικά με την αστική έπαυλη του Γυμνασίου πρέπει να σημειώσουμε το γεγονός ότι παρά την καταστροφή του 4ου αι. στην περιοχή της βρέθηκαν νομίσματα που μαρτυρούν την ανθρώπινη παρουσία στη θέση κατά τον 5ο και 6ο αιώνα μ.Χ.³¹

³⁰ Francesco Massa, *Tra la vigna e la croce: Dioniso nei discorsi letterari e figurativi cristiani (II-IV secolo)*, Στουτγκάρδη 2014, 20-27.

³¹ Θέμελης, *ΠΑΕ* 1999, 108-109.

II. ΑΛΛΑΓΗ ΧΡΗΣΗΣ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ ΤΟΝ ΠΕΜΠΤΟ ΚΑΙ ΕΚΤΟ ΑΙΩΝΑ

A. Πρωτοβυζαντινές οικιστικές και βιοτεχνικές εγκαταστάσεις

Παρά την εγκατάλειψη του 4ου αι. μ.Χ. στο Γυμνάσιο και το Στάδιο είναι πιθανό ότι και σε αυτή την περιοχή υπήρξε κάποια εγκατάσταση κατά την πρώτη βυζαντινή περίοδο που δεν άφησε όμως πολλά κατάλοιπα. Οι κάτοικοι του πρωτοβυζαντινού οικισμού προσποριζόμενοι υλικά από τις στοές του Γυμνασίου κατασκεύασαν κάποια πρόχειρα οικοδομήματα στην επίπεδη έκταση που απλώνεται ανάμεσα στο πέταλο του σταδίου και τις στοές. Ίχνη εντοπίστηκαν συγκεκριμένα τόσο στη ΒΔ όσο και στη ΒΑ πλευρά σε επαφή με το τόξο του πετάλου, στις δύο πλευρές του χειμάρρου (εικ. 401, ίχνη εκατέρωθεν του Σταδίου)

Ακόμη από την περιοχή αυτή προήλθαν και δύο επιτύμβιες επιγραφές του 5ου-6ου αι.³² Ενώ εντός του δωματίου 3 και πάνω από το στρώμα με τα καταστραμμένα αγάλματα, που είδαμε προηγουμένως, δύο κεραμοσκεπείς τάφοι ήλθαν στο φως στη ΒΔ γωνία του δωματίου (εικ. 400).³³

Στο νότιο άκρο του Σταδίου της Μεσσήνης βρίσκεται ένα ταφικό μνημείο της μεγάλης οικογένειας των Σαιθίδων χτισμένα στα ύστερα ελληνιστικά πρώιμα ρωμαϊκά χρόνια. Το Ηρώο αυτό που έστεκε επάνω σ' ένα υψηλό πόδιο κατεδαφίστηκε πλήρως κατά τη βυζαντινή περίοδο από μεταλλοκυνηγούς. Περισσότερα από χίλια αρχιτεκτονικά μέλη του οικοδομήματος βρέθηκαν σωριασμένα κάτω από το πόδιο του μνημείου, με τους μεταλλικούς συνδέσμους τους να λείπουν και εμφανή ίχνη από τα εργαλεία που χρησιμοποιήθηκαν για την εξαγωγή αυτή (εικ. 403).³⁴

Στη νότια πλευρά του ποδίου του Ηρώου των Σαιθίδων ανευρέθηκε δεξαμενή με κτιστές παρειές, γεμισμένη με παντοειδή υλικά προς το τέλος της πρωτοβυζαντινής περιόδου (κεραμική, χριστιανικές επιτύμβιες, κ.λπ.). Πέριξ του στομίου της δεξαμενής ανασκάφηκε το 1994 κατασκευή, πρόχειρα κτισμένη με ακανόνιστες πέτρες χωρίς συνδετικό κονίαμα, ανήκει σε εγκατάσταση της πρώτης βυζαντινής περιόδου, σχετιζόμενη με εργαστηριακές δραστηριότητες, καθώς τέφρα επικάλυπτε όχι μόνο τη δεξαμενή, αλλά και τον γύρω από αυτήν εντός και εκτός της κατασκευής χώρο. Πυρακτωμένο στρώμα αργίλου σημειώθηκε και σε μικρή απόσταση ΒΑ της κατασκευής (εικ. 404).³⁵ Η καταστροφή του Ηρώου με την έντονη εικόνα διάλυσης προκειμένου να αντληθούν τα σιδηρά στοιχεία των μολυβδοχοήσεων, έγινε

³² Θέμελης, *ΠΑΕ* 1997, 113.

³³ Θέμελης, *ΠΑΕ* 1995, 83.

³⁴ Fred Cooper, 'Scamilli impares' and the Heroon at Messene, στο: Lothar Haselberger (επιμ.), *Appearance and Essence. Refinements of Classical Architecture: Curvature*, Φιλαδέλφεια 1999, 185-197.

³⁵ Θέμελης, *ΠΑΕ* 1994, 93-94

σε μεταγενέστερη φάση από το τέλος της πρωτοβυζαντινής κατοίκησης νότια του Ηρώου, όπως πιθανότατα δείχνει η στρωματογραφία με τα μέλη του Ηρώου να επικαλύπτουν τους πρωτοβυζαντινούς τοίχους.³⁶

³⁶ Θέμελης, *ΠΑΕ* 1993, 6.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΒΔΟΜΟ

ΑΝΑΣΥΝΘΕΤΟΝΤΑΣ ΤΗΝ ΠΡΩΤΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΜΕΣΣΗΝΗ

Εισαγωγή

Στο κεφάλαιο αυτό θα επιχειρήσουμε μια πρώτη σύνθεση των δεδομένων της πρωτοβυζαντινής Μεσσήνης αλλά και των ιστορικών στοιχείων όπως τα είδαμε στα προηγούμενα κεφάλαια. Καθώς η προσπάθεια καταγραφής των αρχαιολογικών δεδομένων και περιγραφής της λειτουργίας και της εξέλιξης ενός πρωτοβυζαντινού οικισμού δεν μπορεί ποτέ να είναι εξαντλητική, περισσότερο προσπαθεί να καταγράψει τις κυρίαρχες τάσεις και να συντείνει στην ανάγκη αξιοποίησης του σχετικού υλικού. Έτσι και στη συνέχεια οι θεματικές που επιλέγουμε να σταθούμε άλλοτε επιβάλλονται από τη λογική της παρούσας μελέτης και άλλοτε οδηγούνται από τη φύση του σωζόμενου υλικού το οποίο επιτρέπει να σταθούμε σε κάποια ερωτήματα περισσότερο από άλλα.

Στην πρώτη ενότητα θα επιχειρήσουμε να ανοίξουμε περισσότερο τη συζήτηση των χρονολογήσεων της βασικής περιόδολόγησης της πρωτοβυζαντινής Μεσσήνης από τον 4ο ως τον 8ο αιώνα βασισμένοι στα αρχαιολογικά δεδομένα που εξετάσαμε. Στην επόμενη θα επικεντρωθούμε στα οικιστικά κατάλοιπα της Μεσσήνης και τις δυνατότητες που μας δίνουν να παρακολουθήσουμε την εξέλιξη του οικισμού, αλλά και των μορφών κατοικιών που επιλέγονται κάθε φορά. Στο τρίτο υποκεφάλαιο το θέμα μας θα είναι τα εκκλησιαστικά κτήρια της Μεσσήνης, η επιλογή της θέσης τους στον χώρο, αλλά και η αρχιτεκτονική τους. Στη συνέχεια θα εξετάσουμε μια παράμετρο που υπογραμμίζει όλη την κατασκευαστική και γενικότερα παραγωγική δραστηριότητα στη Μεσσήνη, επιχειρώντας να ανασυνθέσουμε τη λειτουργία των σχετικών εργαστηρίων. Τέλος θα δούμε κάποια βασικά ερωτήματα που θέτει η συνολικότερη μελέτη των νεκροταφείων της Μεσσήνης και η αντιμετώπιση των νεκρών από τη ζώσα κοινότητα.

I. ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΕΙΣ ΤΗΣ ΠΡΩΤΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΜΕΣΣΗΝΗΣ

A. Ο τέταρτος αιώνας: μια ιστορία παρουσίας και απουσίας

Ο 4ος αι. μ.Χ. σηματοδοτεί γενικά για το νέο κράτος τις συνέχειες με το παλαιότερο ρωμαϊκό, δημιουργώντας ακριβώς του μηχανισμούς που θα τις αναπαράγουν, αλλά ταυτόχρονα είναι γεμάτος από τα σπέρματα των τομών που συμβαίνουν ήδη και θα συνεχίσουν και στη συνέχεια. Οι μεγάλες αλλαγές που επιφέρονται με τη μετακίνηση της πρωτεύουσας από τη Ρώμη στην Κωνσταντινούπολη, και η υιοθέτηση του χριστιανισμού ως επίσημης θρησκείας του νέου κράτους είναι δύο κυρίαρχα ιστορικά ζητήματα στην προσπάθεια μας για κατανόηση των συνθηκών του 4ου αι. σε όλα τα μήκη και πλάτη της αυτοκρατορίας. Αυτά τα γενικά σχήματα, όπως αποκαλύπτει η αρχαιολογική έρευνα είναι ζητήματα που φτάνουν μέχρι και την απομακρυσμένη επαρχία της Μεσσηνίας και την πόλη της Μεσσήνης που εδώ μας απασχολεί.

Η γνώση μας για την ιστορία, τα μνημεία και την κοινωνία της Πελοποννήσου κατά τον 4ο αιώνα μ.Χ., ιδίως μακριά από τα μεγάλα αστικά κέντρα όπως η Κόρινθος είναι στην καλύτερη περίπτωση αποσπασματική. Η Μεσσηνία, το απομακρυσμένο νοτιοδυτικό, με τη σημαντικότερη πόλη της τη Μεσσήνη τα τελευταία χρόνια προσφέρουν ολοένα και περισσότερα στοιχεία για την καλύτερη κατανόηση της παραμελημένης αυτής περιόδου. Εδώ θα επικεντρωθούμε στον 4ο αι. και συγκεκριμένες όψεις του στη Μεσσήνη και τη Μεσσηνία μέσα από δύο διαφορετικές ιστορίες που όμως συγκλίνουν: μια ιστορία απουσίας και μια παρουσίας βασισμένες σε ιστορικά και αρχαιολογικά δεδομένα που έχουμε αναλύσει στα προηγούμενα κεφάλαια.

Η απουσία

Το φθινόπωρο του 342 μ.Χ. είκοσι μόλις χρόνια από την ίδρυση της νέας πρωτεύουσας του Ανατολικού Ρωμαϊκού κράτους στην Κωνσταντινούπολη και τριάντα περίπου χρόνια μετά το διάταγμα του Μεδιολάνου το τεταμένο κλίμα που επικρατούσε στους κόλπους της χριστιανικής εκκλησίας ανάγκασε τους αυτοκράτορες Ανατολής και Δύσης αντίστοιχα, Κωνσταντα και Κωνσταντίο Β', να συγκαλέσουν από κοινού Σύνοδο.¹ Τόπος για τη Σύνοδο επι-

¹ Σύνοψη των γεγονότων της Συνόδου της Σαρδικής, των αντικρουόμενων πλευρών και των αποτελεσμάτων της στα: Sara Parvis, *Marcellus of Ancyra and the lost years of the Arian controversy*, 325-345, Οξφόρδη 2006, 210-244 και Hamilton Hess, *The Early Development of Canon Law and the Council of Serdica*, Οξφόρδη 2002, 93-134. Heinz Ohme, *Sources of the Greek Canon Law to the Quinisext Council (691/2): councils and church fathers*, στο: Wilfried Hartmann και Kenneth Pennington (επιμ.), *The History of Byzantine and Eastern Canon Law to 1500*, Ουάσιγκτον Ντι Σι 2012, 68-74. παλιότερη βιβλιογραφία στο: *Oxford Dictionary of Byz-*

λέχθηκε η Σαρδική (σημερινή Σόφια στη Βουλγαρία), σημαντική πόλη στο σύνορο ανάμεσα στις δύο ενότητες του Ρωμαϊκού κράτους. Ελπίδα των αυτοκρατόρων ήταν η επίλυση του ζητήματος που είχε διαιρέσει την εκκλησία της περιόδου σε δύο μεγάλα στρατόπεδα αναφορικά με την καθαίρεση το 335 μ.Χ. του Αθανασίου, επισκόπου Αλεξανδρείας.² Κάτω από το ζήτημα του Αθανασίου κρυβόταν η σύγκρουση αναφορικά με τις ιδέες του Αρείου και την αίρεση του Αρειανισμού, μια από τις πιο σημαντικές δογματικές συγκρούσεις των πρώτων αιώνων της οργανωμένης ρωμαϊκής εκκλησίας.³

Η σύνοδος της Σαρδικής τελικά υπήρξε μια μεγάλη αποτυχία, καθώς οι δύο πλευρές δεν συναντήθηκαν ποτέ και συνήλθαν ξεχωριστά και σε διαφορετικές τοποθεσίες. Η ομάδα των ανατολικών επισκόπων κατέφυγε στη Φιλιππούπολη όπου και συνήλθε στη λεγόμενη «Ανατολική» σύνοδο.⁴ Εκεί, κάτω από την επιρροή του πρώιμου Αρειανισμού επιβεβαίωσαν την καθαίρεση του Αθανασίου και αναθεμάτισαν πολλούς δυτικούς επισκόπους με κορυφαίο τον Πάπα της Ρώμης Ιούλιο (337-352). Οι δυτικοί επίσκοποι παρέμειναν στη Σαρδική, όπου στο ναό της Αγίας Σοφίας αναθεμάτισαν με τη σειρά τους τους ανατολικούς επισκόπους και αποκατέστησαν τον Αθανάσιο στον θρόνο της Αλεξάνδρειας.⁵

Στις δύο παρατάξεις αντικατοπτριζόταν ουσιαστικά η επιρροή της Ρώμης από τη μία (οι ορθόδοξοι), και της Κωνσταντινούπολης από την άλλη (φιλο-αρειανοί). Στη σύνοδο των δυτικών επισκόπων που τάχθηκαν υπέρ του Αθανασίου περιλαμβάνονταν και μεγάλος αριθμός προερχόμενων από τις επαρχίες Μακεδονίας, Θεσσαλίας και Αχαΐας που βρίσκονταν σε άμεση εκκλησιαστική εξάρτηση από τη Ρώμη.⁶ Ανάμεσα τους εμφανίζονται και έξι προκαθήμενοι εκκλησιών από την Πελοπόννησο οι: Αλέξανδρος Κορώνης, Ευτύχιος Μεθώνης, Αλέξανδρος Κυπαρισσίας, Διονύσιος Ηλείας, Πλούταρχος Πάτρας, Ερμογένης Σικυώνος.⁷

Οι Μεσσήνιοι επίσκοποι που παρακολούθησαν τη σύνοδο ήταν ο επίσκοπος Μεθώνης Ευτύχιος και ο επίσκοπος Κυπαρισσίας Αλέξανδρος, ενώ μπορούμε να προσθέσουμε πιθανότατα και έναν τρίτο: τον Αλέξανδρο επίσκοπο Κορώνης.⁸ Η αρχαιότερη χειρόγραφη παράδοση των καταλόγων της Σαρδικής κυρίως σε λατινικούς κώδικες έχει κάνει πολύ δύ-

antium, 1876-1877.

² Ειδικότερα για την κρίση γύρω από τον Αθανάσιο Αλεξανδρείας: Anatolios Khaled, *Athanasius*, Λονδίνο 2004, 5-27.

³ Για τη σύγκρουση με τον Αρειανισμό δεξ: · για την πρώτη περίοδο που εδώ μας ενδιαφέρει: Parvis, *Marcellus of Ancyra*.

⁴ Parvis, *Marcellus of Ancyra*, 217-223 και 262, πίν. 7 (κατάλογος συμμετεχόντων).

⁵ Ο.π.

⁶ Charles Pietri, La géographie de l'Illyricum ecclésiastique et ses relations avec l'Église de Rome (Ve-VI siècles), στο: *Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin. Actes du colloque de Rome (12-14 mai 1982)*, Ρώμη 1984, 21-62· Δημήτριος Πάλλας, *Illyricum oriental. Aperçu historique. La problématique de son archéologie chrétienne*, *Θεολογία* 51 (1980), 62-76.

⁷ Parvis, *Marcellus of Ancyra*, 264, πίν. 8, κατάλογος συμμετεχόντων, όπου αναφέρονται οι πέντε πλην του Αλεξάνδρου Κορώνης.

⁸ Hanns Christof Brennecke κ.ά., *Athanasius Werke*. 3. Band, 1. Teil, Dokumente zur Geschichte des Arianischen Streites 3. Lieferung, bis zur Ekthesis Makrostichos, Βερολίνο 2007, 213 και 249.

σκολη την ανάγνωση των παραφθαρμένων τοπωνυμίων.⁹ Σε παλιότερες εκδόσεις το όνομα Αλέξανδρος που εμφανιζόταν σε κάποιους από τους καταλόγους είχε διαβαστεί ως επίσκοπος Μεσσήνης,¹⁰ ταύτιση που είχε ορθά αμφισβητηθεί.¹¹ Στην πιο πρόσφατη όμως έκδοση του σχετικού καταλόγου των επισκόπων της Σαρδικής από επιστολή του Αθανασίου ο επιμελητής ισχυρίζεται με πειστικά παλαιογραφικά επιχειρήματα ότι η σχετική καταχώρηση πρέπει να αναγνωστεί ως Αλέξανδρος Κορώνης.¹²

Η σύνθεση των Πελοποννησιακών επισκοπών που εμφανίζονται στον κατάλογο της «Δυτικής» συνόδου της Σαρδικής παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς απουσιάζουν οι επισκοπές των παραδοσιακά σημαντικότερων πόλεων της πρωτοβυζαντινής Πελοποννήσου: κυρίως η Κόρινθος, αλλά και η Μεσσήνη, η Σπάρτη, το Άργος και άλλες. Επιπλέον οι συμμετέχοντες εκπροσωπούν σχεδόν αποκλειστικά παραλιακές πόλεις και κυρίως το δυτικό τμήμα της Πελοποννήσου.¹³

Δεν διαθέτουμε κάποια επαρκή εξήγηση για την ανισορροπία αυτή. Θα μπορούσε κατ' αρχάς να οφείλεται σε ιδιαίτερους ιστορικούς λόγους που αφορούσαν την περιοχή της Πελοποννήσου του 4ου αι. μ.Χ., αν και τα περισσότερα σχετικά γεγονότα όπως: γοθτικές επιδρομές, φυσικές καταστροφές, γενικευμένη ανασφάλεια, χρονολογούνται στο β' μισό του 4ου αι. και δεν έχουμε κανένα στοιχείο να τα συνδέσουμε ευθέως με τις παρουσίες της Συνόδου του 342.¹⁴ Μια δεύτερη εξήγηση θα μπορούσε να είναι ότι μόλις στην πέμπτη δεκαετία του 4ου αι., είναι ακόμη αρκετά νωρίς για να έχει συγκροτηθεί πλήρως το πυκνό δίκτυο επισκοπών που συναντούμε αργότερα, και πάλι όμως γνωρίζουμε ότι η μητρόπολη Κορίνθου σίγουρα υπήρχε και δεν ακούγεται πειστικό να μην είχαν συγκροτηθεί άλλες επισκοπές στο ανατολικό τμήμα της Πελοποννήσου.¹⁵

Αξίζει όμως να διερευνήσουμε και μια επιπλέον υπόθεση, έστω και σε μια πρώιμη εκδοχή της. Σύμφωνα με μια πρόσφατη ερμηνευτική πρόταση έχει υποστηριχθεί ότι κατά τους πρώτους βυζαντινούς αιώνες ο βασικός διάυλος διάδοσης της νέας θρησκείας και των νέων

⁹ Hess, *Canon Law and the Council of Serdica*, 123-140.

¹⁰ Hilary, *Epistula*, B.II.4.60. Le Quien, 2:195-197. Turner, 1.2.3: 558-559. Fedalto, 1:509, αναφέρει τη Μεσσήνη ως έδρα του επισκόπου Αλεξάνδρου. Talbert, map 58, Roderic Mullen, *Expansion of Christianity: A Gazetteer of Its First Three Centuries*, Leiden 2003, 168.

¹¹ Αναγνωστάκης, *Επισκοπές Μητροπόλεως Μεσσηνίας*, 117.

¹² Brennecke, *Athanasius Werke* 3, 230.

¹³ Για το δίκτυο των πόλεων του 4ου αι. της Πελοποννήσου δεξ: Άννα Αβραμέα, *Η Πελοπόννησος από τον 4ο ως τον 8ο αιώνα: Αλλαγές και Συνέχειες*, (μετ. Μαργαρίτα Κρεμμυδά), Αθήνα 2012, 229-232.

¹⁴ Ο μεγάλος σεισμός που χτυπάει σκληρά ιδίως το δυτικό τμήμα της Πελοποννήσου συμβαίνει το 365 μ.Χ.: Kelly Gavin, *Ammianus and the Great Tsunami*, *Journal of Roman Studies* 94 (2004), 141-167· και η καταστροφική εισβολή των Βησιγόθων του Αλάρικου την τελευταία δεκαετία του 4ου αι.: Amelia Brown, *Banditry or Catastrophe?: History, Archaeology, and Barbarian Raids on Roman Greece*, στο: Ralph Mathisen και Danuta Shanzer (επιμ.), *Romans, Barbarians, and the Transformation of the Roman World: Cultural Interaction and the Creation of Identity in Late Antiquity*, Farnham - Burlington, VT 2011, 90-96.

¹⁵ Για την εκκλησία της Κορίνθου τον 4ο αι.: Amelia Brown, *The City of Corinth and Urbanism in Late Antique Greece*, Διδ. Διατριβή, University of California, Berkeley, 2008, 61-66. Και για την εκκλησιαστική οργάνωση της Πελοποννήσου στην αρχή της Πρωτοβυζαντινής περιόδου: Αβραμέα, *Πελοπόννησος: αλλαγές και συνέχειες*, 71-78.

ιδεών ερχόταν κυρίως από την Κόρινθο και ακολουθούσε τον χερσαίο δρόμο από τα βορειοδυτικά και προς τα νότια της Πελοποννήσου.¹⁶ Η άποψη αυτή βασίζεται κυρίως στις χρονολογήσεις των δημοσιευμένων εκκλησιαστικών καταλοίπων από την Πελοπόννησο, ένα υλικό που χρειάζεται συνολικά επανεξέταση.

Στην περίπτωση μας όμως τρεις παράλιες θέσεις, και σημαντικά λιμάνια, της Μεσσηνίας εμφανίζονται ήδη το 342 μ.Χ. να έχουν οργανωμένη εκκλησία με την ύπαρξη επισκόπου και επομένως και αντίστοιχων κτιρίων εκκλησιών, έστω και αν τις αγνοούμε αρχαιολογικά. Θα μπορούσαμε επομένως να αντιστρέψουμε τον προηγούμενο λογισμό και να υποθέσουμε ότι τα λιμάνια, τουλάχιστον στη ΝΔ Πελοπόννησο, υπήρξαν προνομιακά σημεία εισόδου ιδεών αλλά και της ίδιας της νέας θρησκείας. Αξίζει να προσθέσουμε σε αυτή την υπόθεση το γεγονός ότι από τα λιμάνια της ΝΔ Πελοποννήσου, και ιδιαίτερα από τη Μεθώνη, περνούσε αναγκαστικά ολόκληρη σχεδόν η διερχόμενη ναυσιπλοΐα προς και από τη Δύση και κυρίως η σύνδεση της Ρώμης με την Αλεξάνδρεια.¹⁷ Παραμένει βέβαια εξαιρετικά δύσκολο να εκτιμήσουμε ποια μπορεί να είναι τα ποιοτικά χαρακτηριστικά αυτής της κινητικότητας.

Θα ήταν λοιπόν δελεαστική η υπόθεση ότι η έριδα του Αρειανισμού είχε βρει τον δρόμο της και προς το εσωτερικό της επαρχίας της Αχαΐας, έχοντας ενδεχομένως δημιουργήσει διαχωρισμούς ανάμεσα σε (μεσόγειες) επισκοπές των μεγάλων κυρίως αστικών κέντρων, και τις επισκοπές των παραθαλάσσιων πόλεων/λιμανιών. Τα μεγάλα αστικά κέντρα, και ίσως και οι επίσκοποι τους, συνδέονται με την εντονότερη παρουσία σε αυτά της έγγειας τοπικής αριστοκρατίας, των αξιωματούχων της κεντρικής διοίκησης και τη διατήρηση της παραδοσιακής αστικής ζωής.¹⁸ Η συνθήκη αυτή μεταφράζεται άμεσα ή έμμεσα και σε μεγαλύτερη αυτοκρατορική αντιπροσώπευση, μια εποχή που τον θρόνο της Κωνσταντινούπολης κατέχουν σχετικά σταθερά αυτοκράτορες, όπως ο Κωνστάντιος Β' (337-361), γνωστός για τη φιλική του στάση προς τον Άρειο και την ανοιχτά εχθρική απέναντι στον Αθανάσιο,¹⁹ ή λίγο αργότερα ο αυτοκράτορας Βάλης (364-378) επίσης υποστηρικτής του Αρειανισμού.²⁰

Η εκκλησία της Αχαΐας βέβαια βρισκόταν υπό την πνευματική καθοδήγηση της Ρώμης, οπότε και στις δογματικές διαφορές των μέσων του 4ου αιώνα είναι φυσικό να κλίνει γενικά προς τις αντιαρειανικές θέσεις της εκκλησίας της Δύσης, αλλά αυτό δεν αποκλείει εξαι-

¹⁶ Rebecca Sweetman, *The Christianization of the Peloponnese: The Topography and Function of Late Antique Churches*, *JLA* 3 (2010), 220.

¹⁷ Dan Davis, *Commercial navigation in the Greek and Roman world*, Διδ. Διατριβή, University of Austin, Texas 2009, 79-80.

¹⁸ Ενδεικτική είναι η πύκνωση επιγραφών και βάρων που σχετίζονται με την υψηλή αριστοκρατία της γης, αλλά και αυτοκρατορικών αξιωματούχων στις μεγάλες μεσόγειες πόλεις της Πελοποννήσου και την Κόρινθο: Feissel Denis και A. Phillipidis-Braat, *Inventaires en vue d'un recueil des inscriptions historique de Byzance*. III. *Incriptions du Péloponnèse*, *Travaux et mémoires* 9 (1985), 269-298.

¹⁹ Για τον Κωνστάντιο Β' και τις σχέσεις με τον Αρειανισμό: Mary Michaels-Mudd, *The Arian Policy of Constantius II and its Impact on Church-State Relations in the Fourth-Century Roman Empire*, *Byzantine Studies / Études Byzantines* 6 (1979), 95-111.

²⁰ Noel Emmanuel Lenski, *Failure of empire: Valens and the Roman state in the fourth century A.D.*, Μπέρκλεϊ 2002, 242-263.

ρέσεις και διαφοροποιήσεις.²¹ Την ύπαρξη λ.χ. κέντρων στην Πελοπόννησο τον 4ο αιώνα που ήταν θετικά διακείμενα προς τις ιδέες του Αρείου υπαινίσσεται μια σχετικά άγνωστη μακροσκελής επιστολή του ίδιου του Αθανασίου το 370 προς τον μητροπολίτη Κορίνθου Επίκτητο, όπου με μεγάλη επιμονή παρατίθενται επιχειρήματα προς χρήση για την αποκάλυψη και απόκρουση των οπαδών του Αρειανισμού που εντοπίζονται ανάμεσα στους επιφανείς πολίτες.²² Μια άλλη έμμεση πληροφορία μπορεί να αναγνωριστεί στο ιερατικό όνομα Αλέξανδρος που φέρουν δύο από τους επισκόπους της Μεσσηνίας παρόντες στη Σύνοδο της Σαρδικής το 342 μ.Χ. Καθώς γνωρίζουμε ότι συχνά η ονοματοδοσία των ιεραρχών μπορούσε να σχετίζεται με ευρύτερα γεγονότα, δεν είναι απίθανο η επιλογή του ονόματος Αλέξανδρος να σχετίζεται με το πρόσωπο του πνευματικού πατέρα του Αθανασίου και βασικό αντίπαλο του Αρείου στη σύνοδο της Νίκαιας, πατριάρχη Αλεξανδρείας Αλέξανδρο (313-328).²³ Άλλωστε οι στενές σχέσεις Αιγύπτου-Μεσσηνίας έχουν αποδειχτεί σε πολλά επίπεδα κατά τους προηγούμενους ρωμαϊκούς αιώνες.²⁴

Η πιθανότητα αυτού του εσωτερικού ρήγματος στην πελοποννησιακή εκκλησία μολονότι στηρίζεται περισσότερο σε ενδείξεις και όχι σε στέρεες αποδείξεις, αποτελεί μια γραμμή σκέψης που αξίζει περισσότερης διερεύνησης στο μέλλον, όταν ίσως περισσότερα στοιχεία θα μπορέσουν να συγκεντρωθούν. Η προσπάθεια βέβαια διάγνωσης τέτοιων αντιθέσεων είναι αρκετά δύσκολη ιδίως σε επαρχίες απομακρυσμένες από τα μεγάλα εκκλησιαστικά κέντρα (Κωνσταντινούπολη, Ρώμη, Αλεξάνδρεια, Αντιόχεια) με λιγοστές πηγές. Η μεθοδολογική αυτή δυσκολία θα ήταν σφάλμα να μεταφράζεται στην υποτίμηση της ζωντανίας που είχαν τέτοιες συζητήσεις και σε τοπικό επίπεδο, και στην αντιμετώπιση των περιοχών αυτών ως συμπαγών και δίχως εσωτερική εκκλησιαστική ζύμωση και εξέλιξη.²⁵

²¹ Η επαρχία Μακεδονίας ελεγχόταν από Παπικό Βικάριο με έδρα τη Θεσσαλονίκη από τα μέσα ή τα τέλη του 4ου αι.: F. Streichman, *Die Anfänge des Vikariates von Thessalonich*, *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte: Kanonistische Abteilung* 12 (1922), 330-384, αν και η δημιουργία της θέσης αυτής έρχεται πιθανότατα ως άμυνα της Ρώμης απέναντι στις βλέψεις της Κωνσταντινούπολης να ελέγξει την εκκλησία του Ιλλυρικού, J. Macdonald, *Who instituted the Papal Vicariate of Thessalonica?*, *Studia Patristica* IV, TU 79, Βερολίνο 1961, 478-482. Μια πρόσφατη σύνοψη στο, Peter Norton, *Episcopal elections 250-600: hierarchy and popular will in late antiquity*, Οξφόρδη 2007, 134-135.

²² PG 26, 1049-1069. Πρόκειται για επιστολή που έχει γραφτεί γύρω στα 370 μ.Χ. και αποτελεί δείγμα της ύστερης παραγωγής του Αθανασίου, όταν πλέον είχε αποκατασταθεί στο θρόνο της Αλεξανδρείας και συντόνιζε τις κινήσεις των επισκόπων σε όλη τη Βυζαντινή επικράτεια κατά των πυρήνων του Αρειανισμού, δεσ: Khaled Anatolios, *Athanasius*, Λονδίνο 2004, 26-27.

²³ Η επιλογή ονομάτων λαϊκών και κληρικών στην πρώιμη χριστιανική εκκλησία πολύ συχνά «συνομιλεί» με συνολικότερες πολιτικές και εκκλησιαστικές εξελίξεις, λ.χ.: C. Breytenbach, *What's in the name 'Paul'?* On early Christian inscriptions from Lycaonia, στο: P.-G. Klumbies και D. du Toit (επιμ.), *Paulus – Werk und Wirkung. Festschrift für Andreas Lindemann zum 70 Geburtstag*, Τύμπιγκεν 2013, 463-477.

²⁴ Γνωρίζουμε ότι τουλάχιστον μέχρι και τον 2ο αι. μ.Χ. οι σχέσεις και οι ανταλλαγές της Μεσσηνίας και της Μεσσηνίας με την Αλεξάνδρεια ήταν σημαντικές: Πέτρος Θέμελης, *Alexandria-Messene: Economic, Cultic and Artistic relations*, στο: Κυριάκος Σαββόπουλος (επιμ.), *Second Hellenistic Studies Workshop, Alexandria 4-11 July 2010*, Αλεξάνδρεια 2011, 1-23.

²⁵ Αντίστοιχη συζήτηση για τη Μακεδονία και του Φιλιππους: Valerie Abrahamsen, *Bishop Porphyrios and the City of Philippi in the Early Fourth Century*, *Vigiliae Christianae* 43 (1989), 80-85· για τη Σικελία: Luis García Moreno, *El Arrianismo vandalo y gótico en Sicilia*, στο: Rossana Barcellona και Salvatore Pricoco (επιμ.), *La Sicilia nella tarda antichità e nell'alto medioevo Religion e società: Atti del convegno di studi*, Catania-Paternò,

Η πρόκληση μας είναι να παντρέψουμε τις σποραδικές και αόριστες πληροφορίες με την πραγματική ζωή στους οικισμούς της αυτοκρατορίας, και ιδίως στην περίπτωση μας στη Μεσσηνία, με τη Μεσσήνη την πιο σημαντική πόλη της περιόδου στην περιοχή. Κατ' αυτό τον τρόπο η απουσία της Μεσσήνης από τον σύντομο κατάλογο των επισκόπων του 4ου αι. μ.Χ. από ένα απλό κενό μπορεί να γίνει αφορμή για πλήθος ερωτημάτων.

Η παρουσία

Τα ιστορικά ερωτήματα αυτά συναντούν το αρχαιολογικό τους αντίστοιχο αρκετές δεκαετίες παλαιότερα, όταν ο Αναστάσιος Ορλάνδος το 1969 εντόπισε κατά τη διάρκεια καθαρισμών εκατό περίπου μέτρα ανατολικά του Ασκληπιείου της Μεσσήνης ένα ιδιότροπο γλυπτό που εικόνιζε αυτοκράτορα της ύστερης Ρωμαϊκής περιόδου.²⁶ Παρά την πρόδηλη σημασία του γλυπτού αυτού σε μια θέση που ως τότε ήταν γνωστή μόνο για τα ελληνιστικά της κατάλοιπα, ο Ορλάνδος δεν το αξιολόγησε ικανή αφορμή για να προχωρήσει σε πλήρη αποκάλυψη του αρχαίου κτηρίου που το φιλοξενούσε.²⁷ Χρειάστηκε να περάσουν περισσότερο από δύο δεκαετίες και την επόμενη φάση των ανασκαφών της αρχαίας Μεσσήνης για να ανασκαφεί συστηματικά η περιοχή εύρεσης του μαρμάρινου αυτοκράτορα με εντυπωσιακά εντέλει αποτελέσματα.²⁸

Αποκαλύφθηκε, όπως είδαμε, ένα εκτεταμένο κτηριακό συγκρότημα που κάλυπτε μια ολόκληρη νησίδα του πολεοδομικού σχεδίου της αρχαίας Μεσσήνης και αναγνωρίστηκε ως πολυτελής ρωμαϊκή αστική «έπαυλη», ελλείψει κάποιου καλύτερου όρου.²⁹ Πρόκειται ουσιαστικά για ένα σημαντικό ρωμαϊκό οικοδόμημα του 2ου ή 3ου αι. μ.Χ., χτισμένο πάνω που σε ελληνιστικό υπόβαθρο που προϋπήρχε στη θέση αυτή. Η τελική φάση μετατροπών και χρήσης του κτηρίου έχει χρονολογηθεί με ασφάλεια στον 4ο αι. μ.Χ. από νομισματικά ευρήματα που βρέθηκαν εντός τελικού στρώματος καταστροφής με *terminus post quem* τη δεκαετία του 360.³⁰

Το συγκρότημα της ρωμαϊκής αστικής έπαυλης της Μεσσήνης χαρακτηρίζεται από

24-27 settembre 1997, Κατάντζαρο 1999, 33-52· για την επαρχία Μοισίας και τη Θράκη: Radislav Hošek, *Orthodoxe und Häretiker im Alltagsleben Thrakiens im 4. Jahrhundert u. Z.*, *Listy filologické / Folia philologica* 114 (1991), 156-160.

²⁶ Αναστάσιος Ορλάνδος, *Ανασκαφή Μεσσήνης*, ΠΑΕ 1969, 119-120.

²⁷ Ο Ορλάνδος κατά τη διάρκεια της ανασκαφής του στη Μεσσήνη δεν είχε εντοπίσει τα υστερορωμαϊκά και πρωτοβυζαντινά στρώματα, και στη μόνη δημοσίευση «χριστιανικού» υλικού που δημοσιεύτηκε την ίδια χρονιά με τη δημοσίευση του υστερορωμαϊκού αυτοκρατορικού ανδριάντα ασχολήθηκε κυρίως με τα μεσοβυζαντινά αρχιτεκτονικά κατάλοιπα: Αναστάσιος Ορλάνδος, *Εκ της χριστιανικής Μεσσήνης*, *ΑΒΜΕ* 11 (1969), 87-147.

²⁸ Πέτρος Θέμελης, *Ανασκαφή Μεσσήνης*, ΠΑΕ 1989, 100-105 και του ίδιου, *Ανασκαφή Μεσσήνης*, ΠΑΕ 1999, 139-140.

²⁹ Κ4.ΙΙΙ.α.

³⁰ Ικανός αριθμός νομισμάτων βρέθηκε εντός του στρώματος, τα νεότερα των οποίων είναι: του Κώνσταντα (346-350) και του Κωνσταντίου Β' (346-361) ως Αυγούστων και επομένως χρονολογούν την καταστροφή. Πέτρος Θέμελης, *Ανασκαφή Μεσσήνης*, ΠΑΕ 1989, 105, 115· του ίδιου, *Ανασκαφή Μεσσήνης*, ΠΑΕ 1990, 60, 100-101· και του ίδιου, *Ανασκαφή Μεσσήνης*, ΠΑΕ 2002, 49-51.

έναν βασικό επίσημο πυρήνα γύρω από τον οποίο αναπτύσσεται ένα πλήθος μικρότερων δωματίων, ποικίλων υποστηρικτικών χρήσεων. Στο κέντρο είναι τοποθετημένη μια διμερής στενόμακρη ορθογώνια αίθουσα μνημειακών διαστάσεων και πολυτελούς διακόσμησης, που βρίσκεται σε στενή σχέση με δύο τουλάχιστον αίθρια, ένα στη νότια πλευρά της και ένα στη δυτική. Η κεντρική αίθουσα είναι κατασκευασμένη με ιδιαίτερη φροντίδα, και διαθέτει δάπεδα με ψηφιδωτά και μαρμαροθετήματα.

Δύο είναι τα κύρια χαρακτηριστικά που αφορούν ιδιαίτερα την παρούσα συζήτηση. Πρώτα, ότι η βόρεια αίθουσα, μολοντί διαθέτει δάπεδο ειδικά διαμορφωμένο πιθανότατα για τις ανάγκες συμποσίου, δεν διασώζει καμία μόνιμη χτιστή κατασκευή. Το δεύτερο στοιχείο είναι το ιδιαίτερα μεγάλο μέγεθος της, με διαστάσεις 13,30 μ. × 9,50 μ. που την καθιστούν μια από τις μεγαλύτερες ανάλογες αίθουσες υστερορωμαϊκής οικίας στην Πελοπόννησο.³¹ Διαμορφώσεις βέβαια ανάλογες με την αστική έπαυλη της Μεσσήνης δεν είναι ασυνήθιστες και αλλού,³² αν και αυτό δεν αλλάζει ότι οι αναλογίες της αίθουσας της μεσσηνιακής έπαυλης είναι εξαιρετικά μεγάλες. Με βάση τα δύο παραπάνω χαρακτηριστικά μπορούμε βάσιμα να υποθέσουμε ότι η κεντρική αίθουσα ήταν κατασκευασμένη για να φιλοξενεί ποικίλες επίσημες ή ημιεπίσημες λειτουργίες, πέραν συμποσίων.

Περισσότερο όμως από το ίδιο το κτήριο το ενδιαφέρον βιβλιογραφικά έχει επικεντρωθεί μέχρι στιγμής στα γλυπτά που ανασκάφηκαν εντός της βόρειας κεντρικής αίθουσας. Σε επαφή σχεδόν με τον βόρειο τοίχο βρέθηκαν κατά τις νεότερες ανασκαφές πέραν από τον αυτοκρατορικό ανδριάντα που είχε αποκαλύψει ο Ορλάνδος δύο ακόμη γλυπτά. Πρόκειται για την κεφαλή και τμήματα της πλίνθου μαζί με τα πόδια από ολόσωμο άγαλμα Ερμή και ένα ολόσωμο μαρμάρινο άγαλμα της θεάς Άρτεμης στον τύπο της κυνηγού Λαφρίας (ύψους 1,34 μ.).³³ Και τα δύο αυτά γλυπτά είναι σε διαστάσεις μικρότερες του φυσικού και ταιριάζουν σχεδόν απόλυτα σε κλίμακα με τον αυτοκρατορικό ανδριάντα (ύψος 1,46 μ.).³⁴ Ο ανασκαφέας βασισμένος στις θέσεις εύρεσης των γλυπτών, στο ιδιαίτερο πάχος του βόρειου τοίχου αλλά και σε τμήμα τοίχου με τόξα πεσμένου μπροστά από τα αγάλματα τα αποκατέστησε πειστικά τοποθετημένα σε κόγχες εντός του βόρειου τοίχου της αίθουσας.

Τα τρία γλυπτά είναι διαφορετικών εποχών και ενοποιήθηκαν σε μια σύνθεση εκ των υστέρων. Το άγαλμα της Άρτεμης είναι ρωμαϊκό έργο, πιθανότατα της εποχής των Αντωνίνων (2ος αι. μ.Χ.), ενώ τα άλλα δύο είναι πρωτότυπες δημιουργίες που χρονολογούνται

³¹ Rizakis, *Villae*, σαφώς μεγαλύτερους χώρους διέθετε η ρωμαϊκή βίλλα στην Εύα/Λουκού Κυνουρίας που όμως αποτελεί μια ειδική πιθανότητα περίπτωση συνδεδεμένη με τον Ηρώδη Αττικό: Γιώργος Σπυρόπουλος, *Η έπαυλη του Ηρώδη Αττικού στην Εύα / Λουκού Κυνουρίας*, Αθήνα 2006.

³² Deligiannakis, *Late-Antique Statues from Messene*, 392-393· Katherine M. Dunbabin, *Mosaics of the Greek and Roman World*, Καϊμπριτζ 1999, 305-306. Και συγκεκριμένα παραδείγματα όπως στα Χανιά (Μαρκουλάκη 1990, πίν. 63β-64β), Μυτιλήνη (Csapo 1997, fig. 55), αλλά κυρίως δες το μεγάλο ψηφιδωτό δάπεδο δημόσιας ρωμαϊκής έπαυλης στην Παλαιστίνη: Weiss Zeen, *Mosaic art in ancient Sepphoris: between East and West*, στο: Mustafa Şahin (επιμ.), *11th International Colloquium on ancient mosaics, October 16th-20th, 2009, Bursa, Istanbul 2011*, 941-945.

³³ Πέτρος Θέμελης, *Ανασκαφή Μεσσήνης*, ΠΑΕ 1989, 102-105.

³⁴ Αναστάσιος Ορλάνδος, *Ανασκαφή Μεσσήνης*, ΠΑΕ 1969, 119-120, πίν. 136α-δ.

με τεχνοτροπικά κριτήρια στο α΄ μισό του 4ου αι. μ.Χ.³⁵ Η πιο σημαντική μορφή της παρατακτικής αυτής σύνθεσης είναι ένας νεαρός αγένειος Ρωμαίος αυτοκράτορας ντυμένος με κοντό μιάτιο, χλαμύδα και δερμάτινες μπότες, το δεξί του χέρι σηκώνεται με την παλάμη απλωμένη ενώ στο αριστερό του χέρι κρατά σφαίρα.³⁶ Στο ίδιο εργαστήριο αποδίδεται με ασφάλεια και το άγαλμα του Ερμή, που μοιράζεται πανομοιότυπα τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά στη διαμόρφωση του προσώπου, των αυτιών, των μαλλιών αλλά και σε πολλά άλλα σημεία. Επιπλέον όμως τα δύο γλυπτά (αυτοκράτορας και Ερμής) έχουν όμοιες διαστάσεις και κλίμακα, και είναι και τα δύο φτιαγμένα από την ίδια πρώτη ύλη: ξανασμιλεμένα ελληνιστικά μαρμάρινα αγάλματα. Τα στοιχεία αυτά οδήγησαν στο συμπέρασμα ότι τα δύο αποτελούσαν ενιαία και σύγχρονη παραγγελία προκειμένου να τοποθετηθούν μαζί.³⁷

Πρόκειται για έργα σπάνια με επαρχιακά με ατυπικά χαρακτηριστικά. Ιδιαίτερα το άγαλμα του Ερμή σε μέγεθος κοντά στο φυσικό αποτελεί πιθανότατα το μοναδικό τέτοιων διαστάσεων σωζόμενο έργο από τον ελλαδικό χώρο που απεικονίζει αρχαία θεότητα. Το σύνολο σχεδόν των γνωστών παραστάσεων εθνικών θεών που μπορούν να χρονολογηθούν στα χρόνια του Κωνσταντίνου και τις αρχές του 4ου αι. μ.Χ. από την Ελλάδα είναι αγαλμάτια μικρού μεγέθους, με πιο χαρακτηριστικά μια ομάδα από οικιακό ιερό στην Κόρινθο,³⁸ δύο αγαλμάτια αναθήματα από την Επίδαυρο³⁹ και ένα επιφανειακό εύρημα δύο αγαλματίων από την Ίνατο στην Κρήτη.⁴⁰ Πέρα από το μέγεθος όλα τα παραπάνω αγαλμάτια έχουν εμφανώς διαφορετικά χαρακτηριστικά από τον Ερμή της Μεσσήνης και αποδίδονται γενικά σε κάποιο αττικό εργαστήριο. Τα περισσότερα μεγάλου μεγέθους γλυπτικά έργα του 4ου μ.Χ. που γνωρίζουμε να απεικονίζουν θεότητες προέρχονται από τη Μικρά Ασία και αποδίδονται τα περισσότερα σε εργαστήρια της Αφροδισιάδας, που και πάλι απέχουν πολύ τεχνοτροπικά από τα έργα της Μεσσήνης.⁴¹

Πιο χαρακτηριστικός είναι ο αυτοκρατορικός ανδριάντας. Και πάλι όμως η αυτοκρατορική εικόνα δύσκολα μπορεί να καταταχτεί στις ανάλογες σειρές πορτραίτων καθώς προσφέρει ελάχιστα φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά. Τόσο ο Θέμελης όσο και ο Δεληγιαννάκης έχουν εντοπίσει στα γλυπτά αυτά τόσο στοιχεία της τετραρχικής παράδοσης αλλά και καινοτομίες που εισάγονται με τις κωνσταντίνειες απεικονίσεις, και έτσι πειστικά έχουν υποστηρίξει ότι ο ανδριάντας εικονίζει είτε τον αυτοκράτορα Κωνσταντίνο (316-337)⁴² ή

³⁵ Τα αγάλματα του 4ου αι. παρουσιάζονται αναλυτικά και σχολιάζονται στο: Deligiannakis, *Late-Antique Statues from Messene*, 393-402

³⁶ Θέμελης, *Πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη*, 26.

³⁷ Δεληγιαννάκης, *Late-Antique Statues from Messene*, 402.

³⁸ Lea Stirling, *Pagan Statuettes in Late Antique Corinth: Sculpture from the Panayia Domus*, *Hesperia* 77 (2008), 89-161.

³⁹ Στυλιανός Κατάκης, *Επίδαυρος: Τα Γλυπτά των Ρωμαϊκών χρόνων από το Ιερό του Απόλλωνος Μαλεάτα και του Ασκληπιού*, Αθήνα 2002, αρ. 21 και αρ. 70, σ. 200-205.

⁴⁰ Stirling, *Pagan Statuettes in Late Antique Corinth*, 142, εικ. 30.

⁴¹ Bente Kiilerich και Hjalmar Torp, *Mythological sculpture in the fourth century A.D.: the Esquiline group and the Silahtaraga statues*, *IstMitt* 44 (1994), 307-316.

⁴² Δεληγιαννάκης, *Late-Antique Statues from Messene*, 399-400.

κάποιον από τους διαδόχους του με πιο πιθανό ίσως τον Κωνσταντίνο Β' (337-361).⁴³ Αξίζει βέβαια και πάλι να σημειώσουμε την τεχνοτροπική ιδιαιτερότητα και του Κωνσταντινίου ανδριάντα, που βρίσκεται σε μεγάλη απόσταση από τους επίσημους ανδριάντες του 4ου αι. μ.Χ. που γνωρίζουμε από την Ελλάδα.⁴⁴

Παρά τις όποιες μικρές διαφοροποιήσεις είναι αποδεκτό από τη σχετική συζήτηση ότι τα δύο αυτά αγάλματα δημιουργήθηκαν στα χρόνια ανάμεσα στην αρχή της Κωνσταντινείας δυναστείας 317 μ.Χ. και στην καταστροφή της αίθουσας από τον σεισμό του 365 μ.Χ., όταν και συγκροτήθηκε η σχετική σύνθεση εντός της βόρειας αίθουσας της ρωμαϊκής έπαυλης.⁴⁵

Ένα πρόσφατο εύρημα από την περιοχή της Αγοράς και του Θεάτρου όμως προσφέρει στην παραπάνω συζήτηση νέο ενδιαφέρον και συνδυάζεται με την ιστορία της απουσίας.⁴⁶ Κατά τη διάρκεια της αναστήλωσης της πρωτοβυζαντινής βασιλικής στην περιοχή ανάμεσα στο θέατρο και την αγορά της Μεσσήνης εντοπίστηκε εντοιχισμένο στον στυλοβάτη ενεπίγραφο βάθρο (ΑΕΜ 16297).⁴⁷ Φέρει επιγραφές στις δύο αντίθετες στενές πλευρές του, όπου μνημονεύονται δύο διαφορετικοί αυτοκράτορες του 4ου αι. και αντιστοιχούν στις δύο διαφορετικές χρήσεις του βάρου.

Στην πλευρά Α' (εικ. 405) ο ανασκαφέας διαβάζει:⁴⁸

Τὸν ἐπιφανέστατον καὶ ἀνδριώτατον
Φλ. Βαλέρ [Καίσαρα Φλ. Κωνσταντεῖνον]
[-----] Αὔγουστον
ἢ πόλις Μεσσηνίων.

Στην πλευρά αυτή μνημονεύεται δηλαδή ο Αύγουστος Φλάβιος Βαλέριος Κωνσταντίνος που επιγραφικά μπορεί να ταυτιστεί είτε με τον αυτοκράτορα Κωνσταντίνο Α' (306-337) ή τον γιό του, Κωνσταντίνο Β' (337-340). Στην επιγραφή ο τίτλος *αύγουστος* είναι μεταγενέστερη προσθήκη που χαρακτήρησε σε αντικατάσταση του αρχικού τίτλου *καίσαρ* που αποξέστηκε. Ο Θέμελης προτείνει ότι ανδριάντας που αντιστοιχούσε στην πρώτη επιγραφή του βάρου είναι ο το μαρμάρινο γλυπτό που εικονίζει αυτοκράτορα και ανασκάφηκε στη ρωμαϊκή οικία. Η αλληλουχία και αντικατάσταση των τίτλων – από *καίσαρ* σε *αύγουστος* – επαληθεύει ίσως και την αρχαία μετατροπή στο σημείο του χεριού του μαρμαρινού ανδριάντα απηλώντας πιθανώς την αλλαγή του αξιώματος του εικονιζόμενου εν ζωή. Την άποψη αυτή είχε προτείνει αρχικά ο Θέμελης επί τη βάση μόνο του ανδριάντα πιστεύοντας ότι ο εικονιζόμενος πρέπει να είναι ο Κωνσταντίνος Β' και στη μετατροπή αυτή απηχείται η άνοδος

⁴³ Θέμελης, *Πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη*, 26-27.

⁴⁴ Τα καλύτερα και περισσότερα παραδείγματα αγαλμάτων προς τιμήν αξιωματούχων του 4ου αι. μ.Χ. προέρχονται από την Κόρινθο: Amelia Brown, *Last Men Standing: Chlamydatus Portraits and Public Life in Late Antique Corinth*, *Hesperia* 81 (2012), 141-176.

⁴⁵ Δεληγιαννάκης, *Late-Antique Statues from Messene*, 402.

⁴⁶ Για την ανασκαφική εύρεση του ενεπίγραφου βάρου: Κ5.V.β.

⁴⁷ Πέτρος Θέμελης, *Ανασκαφή Μεσσήνης*, *ΠΑΕ* 2009, 83-84.

⁴⁸ *Ο.π.*, 83.

το 350 μ.Χ. του Κωνσταντίου Β' στο αξίωμα του μόνου Αυγούστου.⁴⁹

Στη β' πλευρά (εικ. 407) σύμφωνα με την πρώτη έκδοση διαβάζουμε:⁵⁰

Τὸν ἐπιφανέστατον Αὐγουστον
Φλ. Βαλλεντιανὸν
ἢ πόλις Μεσση^{vvvv} νίων.

Σε αυτή την πλευρά τιμάται από την πόλη των Μεσσηνίων ο Φλάβιος Αύγουστος Βαλεντιανός. Στην επιγραφή αυτή και πάλι μπορούν να αναγνωριστούν δύο πρόσωπα που κατείχαν τον αυτοκρατορικό θρόνο τον 4ο αι.: είτε ο Βαλεντιανός Α' (364-374) αυτοκράτορας της Δύσης, που είχε παραχωρήσει στον αδερφό του Βάλεντα την ανατολική διοίκηση,⁵¹ είτε ο Βαλεντιανός Β' (375-392), ο γιός του Βαλεντιανού Α' και επίσης αυτοκράτορας του δυτικού τμήματος του Ρωμαϊκού κράτους, διευρύνοντας την πιθανή χρονολόγηση.⁵²

Η μοναχική βάση του Βαλεντιανού αρχικά θέτει ένα ερώτημα, καθώς στα αντίστοιχα επιγραφικά μνημεία από τον ελλαδικό χώρο, ο Βαλεντιανός είθισται να τιμάται κατά κανόνα από κοινού ως Αύγουστος με τον αδερφό του Βάλεντα όπως σε ελληνικές επιγραφές από τους Δελφούς⁵³ και τις Θεσπιές⁵⁴ ή σε λατινική επιγραφή από την Λιανή.⁵⁵ Ιδιαίτερα καθώς βρισκόμαστε σε μια περιοχή όπως η Αχαΐα που ξεκάθαρα ανήκει διοικητικά στο Ανατολικό κράτος τον 4ο αι. δεν θα ήταν λογικό να τιμάται μόνο ο αυτοκράτορας του δυτικού τμήματος. Κατά τον ίδιο τύπο και ο γιός του Βαλεντιανός Β' τιμάται από κοινού με τους αυτοκράτορες της Ανατολής, όπως στις τρεις επιγραφές από το πραιτόριο της Γόρτυνας χρονολογημένες στα 382-383 όπου μνημονεύεται με τους Γρατιανό και Θεοδόσιο Α'.⁵⁶ Στην περίπτωση της Μεσσήνης πρέπει να υποθέσουμε ότι το σωζόμενο βάθρο είναι τμήμα είτε

⁴⁹ Θέμελης, *Πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη*, 26-27· με την άποψη αυτή είχε διαφωνήσει ο Δεληγιαννάκης που προέτασε την ταύτιση με τον Κωνσταντίνο Α': Δεληγιαννάκης, *Late-Antique Statues from Ancient Messene*, 398-399.

⁵⁰ Θέμελης, *ΠΑΕ* 2009, 83.

⁵¹ Πέτρος Θέμελης, Ανασκαφή Μεσσήνης, *ΠΑΕ* 2009, 83-84· για τις χρονολογήσεις του Βαλεντιανού Α': Dietmar Kienast, *Römische Kaisertabelle: Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie*, Ντάρμστατ 1990, 322-324.

⁵² Kienast, *Römische Kaisertabelle*, 330-331.

⁵³ Claude Vatin, Les empereurs du IVe siècle à Delphes, *BCH* 86 (1962), 238-241· *SEG* XXII.470· *Last Statues of Antiquity database*: <http://laststatues.classics.ox.ac.uk/> καταχώρηση: LSA-931.

⁵⁴ Paul Roesch, Les inscriptions de Thespies (IThesp) Fascicule VIII, Λυών 2007, ν, 450· *Last Statues of Antiquity database*: <http://laststatues.classics.ox.ac.uk/> καταχώρηση: LSA-920.

⁵⁵ Θανάσης Ριζάκης και Γιάννης Τουράτσογλου, Επιγραφές Άνω Μακεδονίας: Ελίμεια, Εορδαία, Νότια Λυγκηστία, Ορεστίς, Αθήνα 1985, 53, αρ. 39, πίν. 12 και 84· Dennis Feissel, Inscriptions de Thessalie. Première Partie. Inscriptions du IVe au VIe siècle, *TM* 10 (1987), 360, αρ. 2· *Last Statues of Antiquity database*: <http://laststatues.classics.ox.ac.uk/> καταχώρηση: LSA-935.

⁵⁶ Isabella Baldini Lippolis και Giulio Vallarino, Gortyn: from City of the Gods to Christian City, στο: Ted Kaizer, Anna Leone, Edmund Thomas, και Robert Witcher (επιμ.), *Cities and Gods: Religious Space in Transition*, Λουβέν - Παρίσι - Walpole, MA 2013, 103-120· G. De Tommaso, Il Settore B: La Basilica del Pretorio. Fase B6 = Fase costruttiva IX (ultimo venticinquennio del IV sec. d.C.), στο: Antonino Di Vita (επιμ.), *Gortina V.1. Lo Scavo del Pretorio (1989-1995)*, Πάδοβα 2000, 337-348· Maria Guarducci, *Inscriptiones Creticae*. Vol 4. Tituli Gortynii, Ρώμη 1950, 284 a και b· *SEG* 45.1292· *Last Statues of Antiquity database*: <http://laststatues.classics.ox.ac.uk/> καταχώρηση: LSA-472, LSA-770 και LSA-950.

ζεύγους ή και ομάδας περισσότερων βάθρων με ανδριάντες για τους αυτοκράτορες Ανατολής και Δύσης. Ανάλογη περίπτωση έχουμε από τις Θεσπιές, όπου δύο ξεχωριστά αλλά όμοια βάθρα μνημονεύουν τα δύο αδέρφια Βαλεντινιανό Α΄ και Βάλη ως Αυγούστους.⁵⁷ Αντίστοιχη είναι η περίπτωση με βάθρα ανδριάντων των: Βαλεντινιανού Β΄, Γρατιανού (367-383) και Βάλεντα (364-78) ως Αυγούστων από την Ιεράπολη Καστάμπαλα της Κιλικίας στην ανατολική Μικρά Ασία.⁵⁸

Αντίστοιχα με τις δύο επιγραφές και η άνω πλευρά του βάθρου εμφανίζει δύο διαφορετικούς χειρισμούς της επιφάνειας που προοριζόταν κάθε φορά για να δεχτεί τον ανδριάντα του μνημονευόμενου αυτοκράτορα. Η επιφάνεια που φαίνεται να αντιστοιχεί στην Κωνσταντίνεια επιγραφή φέρει σημάδια επεξεργασίας από βελόνι σε μια ευρεία κυκλική περιοχή πιθανότατα για την έδραση μαρμάρινου ανδριάντα με επίπεδη πλίνθο. Πρόκειται για μια σχετικά ιδιότυπη Υστερορωμαϊκή λύση, όπου το άγαλμα απλά ακουμπούσε επάνω στο βάθρο και ίσως να αγκυρωνόταν επιπλέον και με έναν μεταλλικό συνδέσμου στην πίσω πλευρά, όπου στην περιφέρεια του δουλεμένου με βελόνι κύκλου εντοπίζεται μια βαθιά οπή. Η διαμόρφωση αυτή είναι καλά τεκμηριωμένη ιδίως σε περιπτώσεις συνθέσεων του 4ου και 5ου αι. μ.Χ. που σώζεται τόσο η βάση όσο και το φερόμενο μαρμάρينو άγαλμα, όπως στη βάση και τον ανδριάντα του ιατρού Αλεξάνδρου στην Έφεσο που χρονολογείται περίπου στα 380 μ.Χ.⁵⁹ Στη σύνθεση από την Έφεσο μπορούμε μάλιστα να δούμε και την παρουσία οπής για τον μεταλλικό σύνδεσμο στην πίσω πλευρά της πλίνθου του αγάλματος, όπως συνέβαινε και με τον αυτοκρατορικό ανδριάντα της Μεσσήνης.⁶⁰

Με βάση τις παραπάνω τεχνικές παρατηρήσεις και καθώς η πλίνθος του μαρμάρινου ανδριάντα από την αστική έπαυλη ταιριάζει στην αδρά κατεργασμένη άνω επιφάνεια του βάθρου θα πρέπει να θεωρούμε σχεδόν βέβαιο ότι αρχικά στο ενεπίγραφο βάθρο στεκόταν ο μαρμάρινος Κωνσταντίνιος ανδριάντας που βρέθηκε στην αστική έπαυλη. Το γεγονός συνδυάζεται αρμονικά όπως είδαμε και με το περιεχόμενο του κειμένου της Κωνσταντίνειας επιγραφής.

Πολύ διαφορετική είναι η μεταχείριση της άνω επιφάνειας στη φορά που αντιστοιχεί

⁵⁷ Paul Roesch, *Les inscriptions de Thespies (IThesp)* Fascicule VIII, Λυών 2007, ν. 452 και ν. 453, όπου υποστηρίζεται ότι πρόκειται για τον Βαλεντινιανό Β΄. Δες και τη σχετική συζήτηση στη διαδικτυακή βάση δεδομένων Last Statues of Antiquity: <http://laststatues.classics.ox.ac.uk/> καταχωρήσεις: LSA-922 και LSA-923.

⁵⁸ Fritz Krinzinger και Wolfgang Reiter, *Archäologische Forschungen in Hierapolis-Kastabala*, στο: Gerhard Dobesch και Georg Rehrenböck (επιμ.), *Die epigraphische und altertumskundliche Erforschung Kleinasiens: Hundert Jahre kleinasiatische Kommission der österreichischen Akademie der Wissenschaften*, Βιέννη 1993, 269-281· CIL III. 13619· Last Statues of Antiquity database: <http://laststatues.classics.ox.ac.uk/> καταχώρηση: LSA-637.

⁵⁹ Για τη βάση: H. Engelmann, D. Knibbe, και R. Merkelbach, *Die Inschriften von Ephesos Teil IV. Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien, vol. 14*, Βόννη 1980, 172, αρ. 1320· για το άγαλμα: Johanna Auinger και Maria Aurenhammer, *Ephesische Skulptur am Ende der Antike*, στο: Falko Daim (επιμ.), *Byzanz – das Römerreich im Mittelalter. Teil 2, 2, Schauplätze*, Μάιντς 2010, 685-686, εικ. 29 και 33· για την ανασκαφή: Johanna Auinger, *Zum Umgang mit Statuen hoher Würdenträger in spätantiker und nachantiker Zeit entlang der Kuretenstraße in Ephesos*, στο: Sabine Ladstätter (επιμ.), *Neue Forschungen zur Kuretenstraße von Ephesos*, Βιέννη 2009, 35-36, εικ. 15 και 17.

⁶⁰ Φωτογραφία στο: *Last Statues of Antiquity database*: <http://laststatues.classics.ox.ac.uk/> καταχώρηση: LSA-736.

με την επιγραφή του Βαλεντινιανού. Σε αυτή τη χρήση ανήκουν τα τρία κεντρικά βαθιά λαξεύματα, ίχνη που πιθανότατα κατά τον ανασκαφέα προορίζονταν για την τοποθέτηση χάλκινου αυτοκρατορικού ανδριάντα. Η λύση αυτή είναι συνηθισμένη και τη συναντούμε την ίδια εποχή και στη γειτονική Τεγέα από όπου προέρχονται δύο τουλάχιστον ενεπίγραφα βάθρα Κωνσταντίνειων χάλκινων ανδριάντων.⁶¹ Το αριστερό και το δεξί από τα τρία λαξεύματα στη βάση από τη Μεσσήνη χρησίμευαν για την εφαρμογή των πελμάτων του χάλκινου ανδριάντα, ενώ δυσερμήνευτη παραμένει η λειτουργία του κεντρικού λαξεύματος που ίσως αποτελούσε κάποιο επιπλέον στήριγμα. Παρατηρώντας τα λαξεύματα μπορούμε να αποκαταστήσουμε και τη στάση του χαμένου χάλκινου αγάλματος του Βαλεντινιανού που στηριζόταν στο ένα πόδι και πρότασε το άλλο σε μια εικονογραφία που ίσως να θύμιζε τον περίφημο χάλκινο κολοσσό της Μπαρλέτα.⁶²

Η εύρεση της ενεπίγραφης βάσης σε δεύτερη χρήση στη βασιλική του 6ου αι. περιορίζει τη δυνατότητα κατανόησης της αρχικής θέσης και λειτουργίας. Επιπλέον παραμένει άγνωστο εάν η θέση του βάθρου παρέμεινε η ίδια κατά τη μετατροπή του μνημείου.

Κατά την ανασκαφή της πρωτοβυζαντινής βασιλικής έχει διαπιστωθεί πολλές φορές ότι το αρχαιότερο υλικό που χρησιμοποιήθηκε για την κατασκευή της προέρχεται σχεδόν αποκλειστικά από παρακείμενα αρχαιότερα μνημεία, και κυρίως από την αγορά, το θέατρο και το ιερό της Ίσιδος. Έτσι και το ενεπίγραφο βάθρο δεν μπορεί να προέρχεται από πολύ πιο μακριά, με πιο πιθανό σημείο την αγορά της Μεσσήνης που γνωρίζουμε ότι παραμένει σε χρήση τον 4ο αι. ή το παρακείμενο στα νότια Σεβάστειο το οποίο τον 4ο αι. ανακαινίζεται με την προσθήκη ανοιχτής στοάς.⁶³

Προσεκτικότερη παρατήρηση της ενεπίγραφης βάσης, όπως και του σωζόμενου γλυπτού, μπορεί να προσφέρει επιπλέον στοιχεία για τη σχετική θέση της σύνθεσης και τη διαμόρφωσή της. Η πίσω πλευρά του ανδριάντα του Κωνσταντίνου είναι σε σημεία εμφανώς αλάξευτη επιτρέποντας να γίνει ορατό τμήμα του αρχικού ελληνιστικού αγάλματος που χρησιμοποιήθηκε ως πρώτη ύλη.⁶⁴ Το στοιχείο αυτό υποδεικνύει ότι η αρχική θέση τοποθέτησης του Κωνσταντίνειου αγάλματος ήταν σε σημείο που δεν θα επέτρεπε εύκολα να θεαθεί η πίσω πλευρά, πιθανότατα σε επαφή με τοίχο ή εντός κόγχης.

Κατά την ανανέωση του βάθρου μερικές δεκαετίες αργότερα με τη χάραξη νέας επιγραφής προκειμένου να υποδεχτεί το χάλκινο άγαλμα του Βαλεντινιανού το βάθρο απλά περιστράφηκε κατά 180 μοίρες. Επιβεβαίωση αυτής της υπόθεσης αποτελεί ότι η παλαιότερη Κωνσταντίνεια επιγραφή δεν αποξέστηκε, αλλά κατέστη μη ορατή καθώς αυτή η πλευρά του βάθρου βρέθηκε σε επαφή με τον τοίχο ή εντός της κόγχης.

⁶¹ Φωτογραφίες των βάθρων στο: *Last Statues of Antiquity database*: <http://laststatues.classics.ox.ac.uk/> καταχώρηση: LSA-355 και LSA-356.

⁶² Για τον κολοσσό της Μπαρλέτα έχουν προταθεί πολλές διαφορετικές αποδόσεις αυτοκράτορα που ξεκινούν από τον Βαλεντινιανό Α' και φτάνουν και μέχρι και τον Ιουστινιανό: Émilienne Demougeot, *Le Colosse de Barletta, Mélanges de l'École française de Rome. Antiquité* 94 (1982), 951-978.

⁶³ Θέμελης, *Υστερορωμαϊκή και Πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη*, 28.

⁶⁴ Δεληγιαννάκης, *Late-Antique Statues from Ancient Messene*, πίν. 12, 15b-c.

Η κίνηση αυτή της επαναχρησιμοποίησης του Κωνσταντίνειου βάρθρου για ένα Βαλεντινιανό πορτραίτο δεν μπορεί να εξηγηθεί μόνο ως επιλογή οικονομίας υλικού και πρακτικής επίλυσης του προβλήματος. Χρειάζεται να αναζητήσουμε σε αυτή την πράξη και περιεχόμενο με ιδεολογικό φορτίο. Τον 4ο αι. οι πολίτες του Ρωμαϊκού κράτους όφειλαν να προσφέρουν τελετές και ευσέβεια μπροστά στην αυτοκρατορική εικόνα όπως θα έκαναν και μπροστά στον ίδιο τον αυτοκράτορα.⁶⁵ Η αυτοκρατορική εικόνα που έπρεπε υποχρεωτικά, ήδη από τα μέσα του 3ου αι. μ.Χ., να βρίσκεται σε όλες τις πόλεις της αυτοκρατορίας, ήταν πλέον τον 4ο αι. τις περισσότερες φορές ζωγραφικό έργο το οποίο γινόταν δεκτό στην πόλη με ξεχωριστές τιμές.⁶⁶ Απαγορευόταν αυστηρά τα αυτοκρατορικά αγάλματα και εικόνες να υποστούν οποιαδήποτε φθορά, και ακόμη και η μετακίνηση τους ή μετατροπή τους έπρεπε να εγκριθεί ενίοτε από την πρωτεύουσα ή από τον έπαρχο· στις πηγές της περιόδου αναφέρονται αρκετά επεισόδια που η φθορά της αυτοκρατορικής εικόνας προκαλούσε πανικό στην επαρχία αλλά και οδήγησε σε σκληρές τιμωρίες.⁶⁷

Ο Κωνσταντίνιος ανδριάντας, όποτε και αν είχε κατασκευαστεί, θα μπορούσε να είχε επιβιώσει για δεκαετίες ως εικόνα του αυτοκράτορα στην πόλη, ακόμη και όταν την εξουσία είχαν αναλάβει δυναστικοί διάδοχοι και συνονόματοι του (Κώνστας, Κώνσταντας, Κωνσταντίνος). Καθώς δεν παρεμβάλλεται κάποιο ουσιαστικό διάστημα ανάμεσα στις δύο δυναστείες, δεν είναι απίθανο το άγαλμα του Κωνσταντίνου να ήταν στη θέση του και σε χρήση ως το πρόσωπο της εξουσίας μέχρι την ανέγερση του χάλκινου ανδριάντα του Βαλεντινιανού και την επανάχρηση της βάσης, καθώς απουσιάζουν από τη Μεσσήνη ενδείξεις για αγαλματική εικόνα άλλων αυτοκρατόρων του 4ου αι. Η όλη διαδικασία αντικατάστασης και ανακύκλωσης φαντάζει ιδιαίτερα λογική τεχνικά, καθώς θα προϋπόθετε απλά την περιστροφή της ενεπίγραφης στέψης πάνω στην ίδια βάση που παρέμενε στην ίδια θέση εντός ίσως του ίδιου κτηρίου. Πέρα από την ανανέωση του βάρθρου την ίδια στιγμή υπήρξε και η αντικατάσταση του μαρμάρινου ανδριάντα από νέο χάλκινο. Όπως όμως και η Κωνσταντίνεια επιγραφή του βάρθρου δεν καταστράφηκε και ευσεβώς αποκρύφθηκε με την περιστροφή του, έτσι και ο Κωνσταντίνιος ανδριάντας αποσύρθηκε σε νέο περιβάλλον αυτή τη φορά ιδιωτικό, όπου και επανεκτέθηκε σε περίοπτη θέση στην αστική έπαυλη μαζί με τον Ερμή και την Άρτεμη. Η μεταφορά αυτή πρέπει λοιπόν να χρονολογηθεί κατά τη στιγμή της ανάθεσης του πορτραίτου του Βαλεντινιανού και τη μετατροπή της βάσης, όποτε και αν αυτή συνέβη. Κατά αυτόν τον τρόπο ολοκληρώθηκε η αντικατάσταση του ενός μνημείου από το άλλο, και επινοήθηκε νέα λειτουργική χρήση για το παλαιό. Ο Κωνσταντίνιος ανδριάντας στη νέα του θέση εντός της αστικής έπαυλης έστεκε μέχρι και την τελική καταστροφή της.

⁶⁵ Christopher Kelly, *Emperors, government and bureaucracy*, στο: Averil Cameron και Peter Garnsey (επιμ.), *The Cambridge Ancient History Volume 13: The Late Empire, AD 337-425*, Καίμπριτζ 1997, 143.

⁶⁶ Christian Witschel, *Late antique sculpture*, στο: Elise A. Friedland, Melanie Grunow Sobocinski, και Elaine K. Gazda (επιμ.), *The Oxford Handbook of Roman Sculpture*, Οξφόρδη 2015, 328.

⁶⁷ Nicholas Milner, *A new statue-base for Constantius II and the fourth-century imperial cult at Oinoanda*, *Anatolian Studies* 65 (2015), 199-200· S.R.F. Price, *Rituals and Power: The Roman Imperial Cult in Asia Minor*, Καίμπριτζ 1984, 195.

Το επόμενο πρόβλημα για να κατανοήσουμε την ανανέωση και τη σημασία της είναι να περάσουμε από τη σχετική χρονολόγηση της διαδικασίας, στην κατά προσέγγιση. Η κοιντή αλληλουχία της χρήσης, επιτείνει την ταύτιση της δεύτερης επιγραφής με τον Βαλεντινιανό Α' και χρονολόγηση της στη δεκαετία 364-375 μ.Χ. της βασιλείας αυτού. Όπως όμως έχει δείξει μια πρόσφατη συνολική μελέτη των ακριβώς χρονολογημένων ρωμαϊκών αυτοκρατορικών αγαλμάτων μέχρι τις αρχές του 4ου αι. σχετικά λίγα πορτραίτα μπορούν να χρονολογηθούν στον πρώτο χρόνο εξουσίας του νέου αυτοκράτορα, αντίθετα η συχνότητα εκτινάσσεται τον δεύτερο, τρίτο και τέταρτο χρόνο της βασιλείας.⁶⁸ Το γεγονός αυτό αποδίδεται στους χρόνους διάχυσης της ενημέρωσης αλλά και των όποιων διαταγών, και επιπλέον τους χρόνους εκτέλεσης των σχετικών έργων. Αν ακολουθήσουμε αυτή την ένδειξη τότε ένα πιθανό *terminus post quem* για τη χρονολόγηση του ανδριάντα του Βαλεντινιανού είναι το 365/366, μετά τον πρώτο χρόνο της ανάρρησης του στην εξουσία.

Από τα ελλαδικά παράλληλα στους Δελφούς το ενεπίγραφο βάθρο τιμητικών αγαλμάτων για τους Βαλεντινιανό Α' και Βάλεντα έχει συνδεθεί με πιθανή αυτοκρατορική δωρεά προς την πόλη για την ανοικοδόμηση της μετά τον μεγάλο σεισμό του 365 μ.Χ.⁶⁹ Στην περίπτωση της Γόρτυνας οι επιγραφές αναφέρονται στον Βαλεντινιανό Β' και χρονολογούνται το 382 μ.Χ. οπότε αποδίδονται με σχετική ασφάλεια σε αρχιτεκτονικό έργο, το νέο πραιτώριο, που συνδέεται με την ανοικοδόμηση της πόλης που χτυπήθηκε σκληρά από τον ίδιο σεισμό.⁷⁰ Συνολικότερα ποσοτικές μελέτες των αναθέσεων και των μνημείων που χτίζονται υπό αυτοκρατορική πατρωνία στη Βόρεια Αφρική και την Ανατολική Μεσόγειο δείχνουν μια τεράστια αύξηση τη δεκαετία του 360 μ.Χ. και έχει διατυπωθεί η υπόθεση κατά πόσο μπορεί αυτή η πύκνωση να σχετίζεται με οικοδομική δραστηριότητα μετά τον σεισμό του 365 μ.Χ. και την ανάγκη συνολικής ανοικοδόμησης των πόλεων της αυτοκρατορίας.⁷¹

Έτσι και στη Μεσσηνή αξίζει να διερευνήσουμε κατά πόσο ο σεισμός του 365 μ.Χ. που γνωρίζουμε ότι είχε δραματικές επιπτώσεις σε ολόκληρη τη Μεσσηνία⁷², δεν είναι κατα-

⁶⁸ Jakob Munk Højte, *Roman imperial statue bases: from Augustus to Commodus*, Άαρχους 2005, 155-156, εικ. 23 (σχετικός πίνακας.)

⁶⁹ Vatin, *Les empereurs du IVe siècle à Delphes, 240-241*. Πλάτων Πετρίδης, *Fouilles de Delphes. V, Monuments figurés. 4, La céramique Protobyzantine de Delphes: une production et son contexte*, Παρίσι 2010, 25-26..

⁷⁰ Baldini Lippolis και Giulio Vallarino, *Gortyn: from City of the Gods to Christian City*, 108-110.

⁷¹ Andrew Wilson, *City sizes and urbanization in the Roman Empire*, στο: Alan K. Bowman και Andrew Wilson (επιμ.), *Settlement, urbanization, and population*, Οξφόρδη - Νέα Υόρκη 2011, 160-195.

⁷² Για τον σεισμό του 365 μ.Χ. ειδικά στη Μεσσηνία ενδεικτική η περιγραφή του Αμμιανού Μαρκελίνου για τις επιπτώσεις στην περιοχή της Μεθώνης: Gavin, *Ammianus and the Great Tsunami*, 141-167. συνολικότερα για τον σεισμό του 365 μ.Χ. δεξ: Στάθης Στίρος, *The AD 365 Crete earthquake and possible seismic clustering during the fourth to sixth centuries AD in the Eastern Mediterranean: a review of historical and archaeological data*, *Journal of Structural Geology* 23(2001), 545-562, αλλά και τα παλαιότερα: Jacques François και Bernard Bousquet, *Le raz de marée du 21 juillet 365*, *Mélanges de l'École française de Rome. Antiquité* 96 (1984), 423-461. Bernard Bousquet και P.-Y. Péchoux, *La sismicité du Bassin égéen pendant l'Antiquité. Methodologie et premiers resultants*, *Bulletin de la Société Géologique de France* 19 (1977), 679-684. Το σύνολο σχεδόν της νεότερης βιβλιογραφίας με αφορμή τις επιπτώσεις του σεισμού του 365 στην Κρήτη στο: Μανόλης Στεφανάκης, *Western Crete: From Captain Spratt to modern archaeoseismology*, στο: M. Sintubin, I. Stewart, T. Niemi και E. Altunel (επιμ.), *Ancient Earthquakes*, Boulder, Colorado 2010, 67-79.

ληκτική ημερομηνία για την παρακμή της πόλης και την καταστροφή, αλλά αφορμή για μια έστω περιορισμένη και βραχυπρόθεσμη επιχείρηση ανακαίνισης. Οπότε και η τελευταία φάση της υστερορωμαϊκής έπαυλης αποκτά άλλο χαρακτήρα αν την αναλογιστούμε ως μια προσπάθεια ανανέωσης αλλά και διάσωσης.

Σε αυτά τα χρόνια θα πρέπει μάλλον να χρονολογήσουμε και τον διαχωρισμό του κωνσταντινίου μαρμάρινου ανδριάντα από τη βάση του, και την τοποθέτηση του στη νέα διάταξη της υστερορωμαϊκής έπαυλης μαζί με τα άλλα δύο αγάλματα. Η ομοιότητα μάλιστα μεταξύ του αυτοκρατορικού ανδριάντα και του αγάλματος του Ερμή υποδεικνύει μια ιδιαίτερη σχέση, και πιθανότατα σημαίνει ότι τα δύο αγάλματα βρίσκονταν μαζί στην αρχική τους τοποθεσία. Ο κωνσταντινίος ανδριάντας μπορεί να συνεχίζει να έχει αξία ακόμη και απομακρυσμένος από την αρχική του θέση, είτε ως υπόμνηση των ευσεβών Κωνσταντίνων είτε και ως μια γενική εικόνα του αυτοκράτορα. Κατά κάποιον τρόπο το παρελθόν του μνημείου σηματοδοτεί και την αξία του στα νέα ιστορικά συμφραζόμενα.⁷³

Η νέα σύνθεση στην αστική ρωμαϊκή βίλλα του Ασκληπιείου των αγαλμάτων του παλαιού αυτοκράτορα με τους δύο θεούς (Ερμής και Άρτεμη) σχετίζονται πιθανότατα με τη βασιλεία του Βαλεντινιανού και Βάλεντα και με άλλους τρόπους στο επίπεδο της ιδεολογίας. Η βασιλεία του Βαλεντινιανού σημαίνει μια περίοδο όπου ο χριστιανισμός ενισχύεται και μια σειρά από νομοθετήματα ρύθμισης της συμπεριφοράς των εθνικών τίθεται σε ισχύ για την πρωτεύουσα και τις επαρχίες.⁷⁴ Όπως γνωρίζουμε και για άλλες ελληνικές πόλεις όπου η παρουσία των αγαλμάτων της Βαλεντινιανής δυναστείας συνδυάστηκε με διατάραξη εθνικών πρακτικών, και στη Μεσσήνη πιθανότατα ο ερχομός των εικόνων των ευσεβών χριστιανών αυτοκρατόρων Βαλεντινιανού και Βάλεντα μοιάζει να οδηγεί σε αποκάθαρση τον αρχικό χώρο όπου παρουσιαζόταν ο κωνσταντινίος ανδριάντας πιθανότατα δίπλα στο άγαλμα του Ερμή.⁷⁵ Στον νέο αυτό χώρο το ξαναχρησιμοποιημένο βάθρο του κωνσταντινίου ανδριάντα δέχθηκε ένα χάλκινο έργο υψηλότερης ποιότητας και πρόθεσης των χριστιανών αυτοκρατόρων της βαλεντινιανής δυναστείας.

Η εικόνα όμως του παλαιού αυτοκράτορα μαζί με τις εικόνες των θεών βρήκαν καταφύγιο στον ιδιωτικό χώρο του ευκατάστατου ιδιοκτήτη της έπαυλης, μακριά ίσως από τα αδιάκριτα και καχύποπτα χριστιανικά μάτια που πλήθαιναν σταθερά στην πόλη της μεσσηνιακής ενδοχώρας. Η μετακίνηση ίσως να εντάσσεται και σε μια σταθερή διαδικασία αποθρησκευτικοποίησης των αρχαίων αγαλμάτων, και θέασης τους ως έργων τέχνης. Ή και σε μια νέου τύπου παγανιστική θρησκευτικότητα που διασώζει αγάλματα από τον δημόσιο χώρο και τα μεταφέρει σε ιδιωτικούς χώρους που όμως έχουν μια κάποια δημόσια χρήση.⁷⁶

⁷³ Άγγελος Χανιώτης, Η ζωή των αγαλμάτων, *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών* 89 (2014), 256-257.

⁷⁴ Laurence Foschia, The Preservation, Restoration, and (Re)Construction of Pagan Cult Places in Late Antiquity, with Particular Attention to Mainland Greece (Fourth–Fifth Centuries), *JLA* 2 (2009), 209–223.

⁷⁵ Στους Δελφούς το συνοδευτικό επίθετο της πόλης *ιερά* δεν εμφανίζεται ξανά σε επιγραφές όπου η πόλη αναθέτει μνημεία με τη βασιλεία των Βάλη και Βαλεντινιανού: Vatin, *Les empereurs du IVe siècle à Delphes*, 240-241.

⁷⁶ Γιώργος Δεληγιαννάκης, Religious viewing of sculptural images of Gods in the world of Late Antiquity:

B. Ο πέμπτος και έκτος αιώνας και τα χρόνια της «κανονικότητας»

Η μεγάλη μεταμόρφωση του οικισμού της Μεσσήνης συντελείται κατά τον 5ο και 6ο αι. χωρίς όμως να διαθέτουμε κάποια ευδιάκριτα χρονολογικά όρια όπως ο σεισμός του 365 μ.Χ. και η τομή που αυτός αποτελεί για τον 4ο αι. Παραδοσιακά στη σχετική βιβλιογραφία ο 5ος και ιδίως ο 6ος αντιμετωπίζονται ως περίοδος κανονικότητας, όπου οι πληροφορίες μας ιστορικές και αρχαιολογικές πολλαπλασιάζονται. Για τη Μεσσήνη αυτό είναι μόνο εν μέρει ορθό, καθώς η πόλη όντως μνημονεύεται περιστασιακά σε επισκοπικούς και διοικητικούς καταλόγους,⁷⁷ αλλά είμαστε στο σκοτάδι αναφορικά με οποιαδήποτε άλλη δραστηριότητα στον οικισμό.

Από τα τέλη του 4ου αι. το μεσσηνιακό αστικό τοπίο αλλάζει πλήρως. Δεν γνωρίζουμε αν υπάρχει κάποια περίοδος συστηματικής εγκατάλειψης τις τελευταίες δεκαετίες του 4ου και τις πρώτες δεκαετίες του 5ου αι. και σίγουρα τα νομισματικά ευρήματα δείχνουν το αντίθετο.⁷⁸ Η κυκλοφορία μάλιστα στο γύρισμα του αιώνα φτάνει σε επίπεδα ανάλογα με τα χρόνια πριν τον σεισμό στα μέσα του 4ου αι. σημαίνοντας και την προσπάθεια ανοικοδόμησης της πόλης και επαναχρησιμοποίησης του χώρου.

Η χριστιανική Μεσσήνη με σταθερή παρουσία του επισκόπου της στις Συνόδους κατά τον 5ο αι. και την αναφορά της στον Συνέδημο του 6ου αι. αναπτύσσεται με νέους τρόπους. Νέοι οικιστικοί πυρήνες, όπως αυτός στην Ανατολική οδό του Ασκληπιείου, δημιουργούνται συγκροτώντας μια διαφορετική συνθήκη στην πόλη και καταλαμβάνοντας δημόσιο χώρο, προκειμένου να τον μετατρέψουν σε ιδιωτικό.

Καινούργια κτήρια οικοδομούνται από τον 5ο αιώνα για να φιλοξενήσουν τη χριστιανική λατρεία, καταλαμβάνοντας ελεύθερους χώρους και ανασηματοδοτώντας το αστικό τοπίο. Ενώ τα κτήρια του 6ου πλέον αιώνα ακολουθούν ως δεδομένη την ανανεωμένη οργάνωση του χώρου, έχοντας τη μόνη αναφορά τους στον αμέσως προηγούμενο αιώνα παρά σε μια πολεοδομική οργάνωση που χάνεται στο παρελθόν. Ταυτόχρονα βιοτεχνικές χρήσεις μοιάζει να εγκαθίστανται σχεδόν όπου βρουν εντός της πόλης, αδιαφορώντας για το παρελθόν και την αρχαία ιεράρχηση του χώρου.

Αντίθετα με την ευκολία που μας προσφέρουν στη χρονολόγηση τα μνημεία της Μεσσήνης του 4ου αι., κατά τον 5ο και 6ο αι. βρισκόμαστε αναφορικά με τη χρονολόγηση στον χώρο πολύ πιο σχετικών αποτιμήσεων. Αρχαιολογικά στρώματα χρήσης και εγκατάλειψης προσφέρουν μια γενική εικόνα για τη ζωή κατά τον 5ο και 6ο αι. χωρίς τη δραματικότητα που προσφέρει ένα στρώμα καταστροφής. Παράλληλα μια πληθώρα υλικών τόσο μικροεπιβλεπμάτων όσο και γλυπτικής επιβεβαιώνουν αυτές τις χρονολογήσεις.

Στις σπάνιες περιπτώσεις όπως στη βασιλική του Θεάτρου έχουμε ένα πλήρως ανε-

from Dio Chrysostom to Damaskios, *JLA* 8 (2015), 186-188, όπου και αναφέρονται και επιπλέον παραδείγματα Κωνσταντινούπολη, Ρώμη και Αφροδισιάδα.

⁷⁷ Για τη Μεσσήνη και τις πηγές του 5ου και 6ου αιώνα δεξ: Κ3.Π.α.

⁷⁸ Σιδηρόπουλος, *Νομισματική κυκλοφορία Πρωτοβυζαντινής Μεσσήνης*, 100-101.

σκαμμένο μνημείο, αλλά και ικανοποιητικό όγκο ευρημάτων που μπορούν να αναχθούν σε χρονολογικά παράλληλα.⁷⁹ Έτσι μπορούμε και πάλι σχετικά αόριστα να μιλήσουμε για ένα μνημείο που χτίζεται πιθανότατα λίγο μετά τα μέσα του 6ου αι. μ.Χ. Ενώ και ο δημοσιευμένος θησαυρός από τον νερόμυλο στην κρήνη Αρσινόη επίσης φτάνει μέχρι το τελευταίο τέταρτο του 6ου αι.⁸⁰

Η σταδιακή εξαφάνιση των λίγων αυτών χρονολογικών κριτηρίων, όπως νομίσματα και άλλα εμφανώς εισαγόμενα τέχνηρα, γύρω στο 600 μ.Χ. σηματοδοτούν και στη δική μας ανάλυση το πέρασμα στην επόμενη περίοδο.⁸¹

Γ. Ο έβδομος και όγδοος αιώνας: σιωπές και συνέχειες

Η αρχαιολογική ορατότητα μειώνεται αποφασιστικά και έτσι τα σαφή χρονολογικά στοιχεία μειώνονται δραστικά κατά τον 7ο και 8ο αι. Παρά την προσπάθεια για καλύτερη κατανόηση της επίμαχης περιόδου, αντιλαμβάνεται τη δυσκολία που οδήγησε γενιές ιστορικών και αρχαιολόγων να αναφέρονται στον 7ο και 8ο αιώνα ως τους «Σκοτεινούς Αιώνες».⁸² Στην περίπτωση της Μεσσήνης προσεκτικότερη και συστηματικότερη εξέταση του αρχαιολογικού υλικού έχει δώσει μικρές φωτεινές ενδείξεις κάνοντας έστω και εν μέρει δυνατό να καταλάβουμε όψεις της ζωής των κατοίκων της πόλης κατά τον 7ο και 8ο αιώνα.⁸³

Η γειτονιά του Ασκληπιείου μοιάζει να εγκαταλείπεται οριστικά, τα σπίτια στην περιοχή αυτή παύουν να χρησιμοποιούνται και ερημώνονται. Πέριξ της παλιάς οικιστικής γειτονιάς κάνουν την εμφάνιση τους ταφές που με βεβαιότητα μπορούν να χρονολογηθούν στον 7ο τουλάχιστον αιώνα.⁸⁴ Η παρουσία ταφών κάνει πιθανό το ενδεχόμενο και η βασιλική του Ασκληπιείου να συνεχίζει να λειτουργεί με κάποιον τρόπο, είτε το ίδιο το παλαιό κτήριο, είτε κάποια άλλη διαρρύθμιση χριστιανικού ναού πάνω στο ερείπιο.⁸⁵ Παράλληλα κάνουν την εμφάνιση αγροί στην περιοχή όπου πλέον θα είχε σωρευθεί ικανή επίχωση για να κάνει τα αρχαία μνημεία που υπόκεινται λιγότερο αποτρεπτικά για την αγροτική χρήση της γης.⁸⁶

Διαφορετική είναι η εξέλιξη στην περιοχή του Θεάτρου και της Αγοράς. Είναι πιθανό τμήματα της βασιλικής του Θεάτρου να είναι ήδη άχρηστα ή ερειπωμένα, αλλά μέσα στα

⁷⁹ Δες παραπάνω Κ5.V. β.

⁸⁰ Δες παραπάνω Κ5.V.α.

⁸¹ Νίκος Τσιβίκης, Considerations on Some Bronze Buckles from Byzantine Messene, στο: Böhlendorf-Arslan, Beate, και Ricci, Alessandra (επιμ.), *Byzantinische Kleinfunde im Archäologischen Kontext, DAII*, Κωνσταντινούπολη 2012, 63-72.

⁸² Τόμος ΕΙΕ για Σκοτεινούς Αιώνες, Εισαγωγή

⁸³ Ηλίας Αναγνωστάκης και Ναταλία Πούλου, Η Πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη (5ος-7ος αιώνας) και Προβλήματα της Χειροποίητης Κεραμικής στην Πελοπόννησο, *Σύμμεικτα* 11 (1997), 229-319. Τσιβίκης, *Buckles from Byzantine Messene*, 61-80.

⁸⁴ Κ4.IV.α.

⁸⁵ Κ4.III.β.

⁸⁶ Κ4.IV.β.

κατάλοιπα του κτηρίου του 6ου αιώνα δημιουργείται μια νέα διαμόρφωση και εγκατάσταση που χρονολογείται στον 7ο και ίσως πιο πιθανό στον 8ο αιώνα. Το γειτονικό Θέατρο γίνεται για ένα διάστημα επίκεντρο της οικιστικής ανάπτυξης του οικισμού, και φαίνεται ότι στην περιοχή αυτή φιλοξενείται ένας ζωντανός οικιστικός πυρήνας. Αντίθετα ο νερόμυλος στην αρχαία κρήνη Αρσινόη γνωρίζουμε με βεβαιότητα ότι παύει να χρησιμοποιείται μετά το β' μισό του 6ου αι. χωρίς να δώσει τη θέση του σε κάποια νέα κατασκευή.

Καθώς πρόκειται για περίοδο όπου τα νομισματικά ευρήματα νέων κοπών που θα χρονολογούσαν και τα αντίστοιχα αρχαιολογικά στρώματα απουσιάζουν, χρειάζεται να καταφύγουμε σε άλλα υλικά για να αντλήσουμε πληροφορίες για τη ζωή των κατοίκων της Μεσσηνίας. Ταφές χριστιανικές, κεραμική και διάφορα τέχνηρα που πιθανότατα φτιάχνονται τοπικά από την ίδια την κοινότητα γίνονται το πιο συχνό υλικό που μπορούμε να συζητήσουμε. Τα υλικά αυτά αναιρούν πλήρως το ερώτημα της πιθανής διακοπής της κατοίκησης της πόλης κατά τον 7ο και 8ο αιώνα αίρεται ουσιαστικά, και το μεταθέτουν σε μια εξερεύνηση των ποιοτικών χαρακτηριστικών που μπορεί να είχε η κατοίκηση αυτή.

II. ΖΩΝΤΑΣ ΣΤΗ ΜΗ-ΠΟΛΗ: ΠΡΩΤΟΒΥΖΑΝΤΙΝΕΣ ΚΑΤΟΙΚΙΕΣ

A. Χωροθέτηση των οικιστικών πυρήνων

Μεγάλο ποσοστό των μεταρωμαϊκών και πρωτοβυζαντινών καταλοίπων που ανασκάφηκαν στη Μεσσήνη, όπως είδαμε στα προηγούμενα κεφάλαια, είναι οικιστικά κατάλοιπα ή τουλάχιστον αναγνωρίζονται ως τέτοια. Η κατηγορία αυτή κρύβει μια γενικότητα στον ορισμό της, καθώς περιλαμβάνει τόσο κτίρια που με σχετική ασφάλεια μπορούμε να χαρακτηρίσουμε ως οικίες αλλά και αρχιτεκτονικά κατάλοιπα που αποκαλούνται οικιστικά ελλείψει κάποιας καλύτερης ή βεβαιότερης αναγνώρισης. Πολλές άλλες χρήσεις του χώρου ή διαφορετικές δραστηριότητες (βιοτεχνικές, εμπορικές κ.ά.) είναι σχεδόν βέβαιο ότι φιλοξενούνταν εντός κτιρίων που ακολουθούν τις γενικές αρχές που διέπουν τις οικίες κάθε εποχής και περιοχής, αλλά παραμένουν αρχαιολογικά δυσδιάκριτες.

Ακόμη και εντός της σχετικά περιορισμένης περιοχής της αρχαίας Μεσσήνης που έχει ανασκαφεί και ταυτίζεται με το κέντρο της αρχαίας πόλης οι πρωτοβυζαντινές οικίες της Μεσσήνης που χρονολογούνται από τον 4ο μέχρι και τον 8ο αι. παρουσιάζουν μεγάλες αλλαγές τόσο στη μορφή όσο και στην επιλογή της θέσης. Οι βασικές τομές, όπως και με το υπόλοιπο υλικό της Μεσσήνης, τις διαχωρίζουν σε τρεις περιόδους.

4ος αι. μ.Χ.

Τα οικιστικά κατάλοιπα του 4ου αι. μ.Χ. απλώνονται σχετικά ίσα καταμερισμένα σε όλη σχεδόν την περιοχή του ανασκαμμένου κέντρου. Από το Γυμνάσιο στα νότια όπου η οικία με το ψηφιδωτό δάπεδο του Διονύσου, στο Ασκληπιείο όπου η αστική έπαυλη ανατολικά της κεντρικής οδού, αλλά και στο βορειότερο τμήμα όπου η οικία δυτικά του θεάτρου, συναντούμε οικιστικά συγκροτήματα που συνεχίζουν τη ρωμαϊκή εγκατάσταση. Καταλαμβάνουν θέσεις ανάμεσα στα δημόσια κτήρια και τα λατρευτικά συγκροτήματα που αποτελούν τον πυρήνα της περιοχής και μοιάζουν πάντοτε να είναι τοποθετημένες σε μια ζώνη που αποτελεί την άμεση περιφέρεια των παραπάνω δημόσιων χώρων, κατά κάποιο τρόπο πλαισιώνοντας και συμπληρώνοντας τη χρήση.

Και στις τρεις περιπτώσεις (Γυμνάσιο, Ασκληπιείο, Θέατρο) έχουμε ουσιαστικά συγκροτήματα οικιών που αναπτύσσονται εντός των πολεοδομικών νησίδων του ιπποδάμειου συστήματος της Μεσσήνης.⁸⁷ Οι νησίδες αξιοποιούνται πλήρως σε όλη την έκτασή τους και οι δρόμοι που περιβάλλουν την κάθε μια από αυτές τις οικίες διατηρούνται ελεύθεροι ως προσβάσεις και σε καλή κατάσταση. Παρά την αρκετά διαφορετική διαρρύθμιση εντός της

⁸⁷ Για το ιπποδάμειο σύστημα της Μεσσήνης: Wolfram Hoepfner, *Der Stadtplan von Messene*, AAA 35-38 (2002-2005), 223-228.

κάθε μιας από τις τρεις οικίες που εξετάσαμε, η σχέση τους με τη νησίδα επάνω στην οποία αναπτύσσονται αλλά και με το οδικό δίκτυο της πόλης είναι σταθερή και με πλήρη εναρμόνιση στο κανονιστικό πλαίσιο που αυτό προσφέρει. Από τη μια ο ιδιωτικός χώρος που ορίζουν, ακόμη και με τις δημόσιες συνδηλώσεις του, αποτελεί πεδίο ελεύθερης έκφρασης και διαμόρφωσης ανάλογα με τις ανάγκες των χρηστών, από την άλλη ο κοινόχρηστος χώρος που εκτείνεται έξω από τα όρια των ιδιοκτησιών διέπεται από ομοιομορφία και σεβασμό στον δημόσιο χαρακτήρα του.

Και τα τρία αυτά οικιστικά συγκροτήματα με την ιδιαίτερη φροντίδα διακόσμησης, το μεγάλο μέγεθος και την ξεχωριστή αρχιτεκτονική σημασιοδοτούν τον χώρο που τα περιβάλλει και τα φιλοξενεί. Επιχειρώντας μια αντίστροφη ανάγνωση της σχέσης των κτιρίων με τον χώρο μπορούμε να υποθέσουμε ότι η διασπορά τους στην ευρύτερη περιοχή του κέντρου αναγνωρίζει την ιδιαίτερη αξία του τμήματος αυτού της πόλης, για να υποδεχτεί μερικές από τις πιο πολυτελείς οικίες. Στο ίδιο συμπέρασμα μπορούμε να φτάσουμε αν αναλογιστούμε την απουσία ταπεινότερων ή έστω μεσαίας ποιότητας σύγχρονων τους κατοικιών σε όλη την ανασκαμμένη κεντρική ζώνη της πόλης της Μεσσήνης. Οι αντίστοιχες οικιστικές ζώνες φαίνεται ότι εκτείνονταν σε άλλες περιοχές εντός των τειχών και κυρίως στο δυτικό και μη ανεσκαμμένο τμήμα της πόλης της Μεσσήνης.

5ος και 6ος αι. μ.Χ.

Τα καλύτερα σωζόμενα οικιστικά κατάλοιπα του 5ου και 6ου αι. που έχουν ερευνηθεί κατά τις ανασκαφές της Μεσσήνης εντοπίζονται στη γειτονιά ανατολικά του Ασκληπιείου. Πιθανόν ο πυρήνας του οικισμού να ήταν εντοπισμένος σε αυτή την περιοχή, αν και σποραδικά ευρήματα που θα μπορούσαν να συνδεθούν με κατοικίες έχουν εντοπιστεί και αλλού στο κέντρο της Μεσσήνης. Τα σποραδικά αυτά κατάλοιπα που δεν έχουν αποτυπωθεί και τεκμηριωθεί πλήρως δείχνουν να συνδέονται με τη σχετική επέκταση του οικισμού μετά τις αρχές του 6ου αι. σε βάρος του μνημειακού χαρακτήρα που είχε τους προηγούμενους αιώνες.

Αναφορικά με τη χωροθέτηση των οικιών του 5ου αι. και στη συνέχεια μπορούμε να μιλήσουμε στη Μεσσήνη για το φαινόμενο της κατάληψης του δημόσιου χώρου. Μάλιστα στο βαθμό που αυτό συμβαίνει από ιδιωτικές κατοικίες τότε μάλλον πρόκειται για ιδιωτική πρωτοβουλία πιθανότατα με την ανοχή των τοπικών αρχών.⁸⁸ Ίσως στη Μεσσήνη να συνδέεται με προσπάθεια ανοικοδόμησης της πόλης μετά τους καταστροφικούς σεισμούς του ύστερου 4ου αι. οπότε και η οικοδόμηση σε περιοχές εκτός των ερειπίων είναι κατά πολύ πιο εύκολη.

Η κατάσταση στη Μεσσήνη του 5ου αι. με τη συστηματική καταπάτηση του δημόσιου χώρου για την κατασκευή οικιών δεν είναι κατά κανένα τρόπο πρωτότυπη. Στη νομοθεσία

⁸⁸ Ine Jacobs, *Encroachment in the Eastern Mediterranean between the Fourth and the Seventh Century AD*, *Ancient Society* 39 (2009), 218-221, όπου και αναφέρονται αναλυτικά πολλά παραδείγματα κυρίως από πόλεις της Μικράς Ασίας. Οι περισσότερες από τις σχετικές ιστορικές πηγές αναλύονται συστηματικά στο: Ελένη Σαράντη, *The Byzantine city in the sixth century: literary images and historical reality*, Αθήνα 2006, 186-207.

του 4ου και του 5ου αι. συναντούμε συνεχείς ρυθμίσεις που άλλοτε επιχειρούν να αποτρέψουν την καταπάτηση του δημόσιου χώρου και άλλοτε την επιτρέπουν υποκύπτοντας στις πιέσεις της πραγματικότητας.⁸⁹ Η συνθήκη αυτή έχει παρατηρηθεί μάλιστα σε προηγούμενες μελέτες σχετικές με τη θέση ότι μπορεί να είχε ισχύ και για τη Μεσσήνη.⁹⁰

Στην περίπτωση της Μεσσήνης ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η κατάληψη του οδοστρώματος ανατολικά του Ασκληπιείου, όπου η οδός περιορίστηκε από τα 8 περίπου μ. κατά τόπους μέχρι και στα 3 μ. Η οικοδόμηση οικιστικών συνόλων στην περιοχή αυτή αξιοποιεί τον ελεύθερο χώρο που προσφέρει το οδόστρωμα της αρχαίας πόλης, αλλά ταυτόχρονα φροντίζει να διατηρήσει ένα ανοιχτό πέρασμα που ακολουθεί την αρχαία χάραξη. Έτσι δεν έχουμε κατάργηση της Ανατολικής οδού, αλλά περιορισμό κατά πολύ του πλάτους του δρόμου.

Δεν αποκλείεται ο περιορισμός των οδικών αξόνων της πόλης να συνδέεται και με μια «διόρθωση» προς το ρεαλιστικότερο, καθώς οι πλατιές οδοί της ρωμαϊκής και ελληνιστικής περιόδου δεν συνεπάγεται ότι εξυπηρετούσαν και αντίστοιχες ανάγκες κυκλοφορίας μετά τον 5ο αι. Σε μια πρόσφατη προσπάθεια υπολογισμού των δυνατοτήτων διέλευσης ζώων και αμαξών από κεντρικές οδούς αντίστοιχων υστερορωμαϊκών πόλεων έχει υπολογιστεί ότι οδόστρωμα πλάτους 3 μ. είναι ικανό να εξυπηρετήσει πλήρως μεγάλα οχήματα μέχρι και βοϊδάμαξες της εποχής.⁹¹ Η εξασφάλιση ικανής διέλευσης από τις οδούς των πρωτοβυζαντινών πόλεων είναι κάτι που εμφανίζεται σε ορισμένες σχετικές νομοθετικές απαγορεύσεις ως απειλή της ασφάλειας της πόλης, αν και πάλι πρέπει να είμαστε επιφυλακτικοί για τα πραγματικά αίτια τέτοιων ρυθμίσεων.⁹²

Η κατάληψη του δημόσιου χώρου από τους κατασκευαστές των οικιών του 5ου και 6ου αιώνα επεκτείνεται και πέραν από την αξιοποίηση του οδοστρώματος. Στην περίπτωση της οικίας 3 της Ανατολικής οδού, παρατηρούμε ότι αυτή αναπτύσσεται εντός μιας από τις μεγάλες τετράγωνες αίθουσες του Ασκληπιείου και παρουσιάζει μια πολύ μεγαλύτερη κανονικότητα σε σχέση με τις υπόλοιπες ανασκαμμένες οικίες. Στην περίπτωση της οικίας 3 έχουμε, όχι την εγκατάλειψη όπως στις άλλες περιπτώσεις, αλλά την κατάληψη και αξιοποίηση ερειπωμένων κτηρίων της αρχαίας πόλης. Πρόκειται για πρακτική εξαιρετικά διαδεδομένη στην εξέλιξη των μεγάλων αστικών κέντρων από τα ρωμαϊκά στα πρωτοβυζαντινά χρόνια, και μοιάζει να είναι φυσιολογική διαδικασία ανακύκλωσης του αστικού χώρου.⁹³

⁸⁹ Ελένη Σαράντη, *The dissolution of urban space in the Early Byzantine centuries: the evidence of the imperial legislation*, *Σύμμεικτα* 9 (1994), 301-302.

⁹⁰ Σαράντη, *Early Byzantine City in the 6th c.*, 96.

⁹¹ Dimitrina Popova, *Heavy-load vehicle access in Pautalia, Serdica, Philippopolis and Nicopolis ad Istrum*, *Papers of the American Research Center in Sofia*, 1 (2014), 78· γενικά ανάλογη συζήτηση για τους δρόμους στις ρωμαϊκές πόλεις: Alan Kaiser, *Roman urban street networks*, New York 2011, 47-60.

⁹² Saradi, *Dissolution of urban space*, 301, ιδίως σημ. 27.

⁹³ Jacobs, *Encroachment*, 218· Ελένη Σαράντη, *Privatization and Subdivision of Urban Properties in the Early Byzantine Centuries: Social and Cultural Implications*, *The Bulletin of the American Society of Papyrologists* 35 (1998), 17-43· Luke Lavan, *The Political Topography of the Late Antique City: Activity Spaces in Practice*, στο: Luke Lavan και William Bowden (επιμ.), *Theory and Practice in Late Antique Archaeology*, Λάντνεν 2003, 314-340.

Δεν πρέπει να αποκλείσουμε μάλιστα η αξιοποίηση του χώρου που είχε περιπέσει σε αχρηστία από τον χρόνο ή τις όποιες καταστροφές να είναι οργανωμένη από τις αρχές των πόλεων. Σε νομοθεσία του 401 μ.Χ. των Αρκαδίου και Ονωρίου αναφέρεται ρητά ότι κτίρια δημόσια αλλά και αρχαίοι ναοί που είχαν ερημώσει περνούσαν πια στην ευθύνη των δεκουριώνων της πόλης και των μελών των συντεχνιών, ενώ όσα από αυτά τα κτίσματα δεν αποτελούσαν τμήμα του διακόσμου της πόλεως μπορούσαν να παραχωρηθούν για ιδιωτική χρήση μετά από σχετικό αίτημα.⁹⁴ Έτσι και στη Μεσσήνη είναι πιθανό ιδίως η καλύτερα οργανωμένη οικία 3 της Ανατολικής οδού, εντός της αρχαίας αίθουσας του Ασκληπιείου, να είναι τμήμα μιας τέτοιας απόπειρας αστικής ανανέωσης κατά τον 5ο και 6ο αι. μ.Χ. Μέρος της ίδιας προσπάθειας θα ήταν και η κατεστραμμένη σήμερα οικία 4 που ανέσκαψε ο Οικονόμος εντός της παρακείμενης αίθουσας της γερουσίας του Ασκληπιείου.⁹⁵

7ος και 8ος αι. μ.Χ.

Τα οικιστικά κατάλοιπα αυτής της περιόδου είναι και τα πιο δύσκολα να αναγνωριστούν με ασφάλεια, να χρονολογηθούν και να διακριθούν από προγενέστερες αλλά και μεταγενέστερες φάσεις του οικισμού. Το σύνολο των οικιστικών καταλοίπων στη Μεσσήνη που αποδίδονται, έστω και με κάποια επιφύλαξη, στην περίοδο του 7ου και 8ου αι. βρίσκονται στο βορειότερο τμήμα του ανεσκαμμένου κέντρου της αρχαίας πόλης, και εντοπίζονται στο ευρύ τόξο από το θέατρο μέχρι και το ανατολικό όριο της αγοράς.

Οι πυρήνες αυτοί κατοίκησης είναι οργανωμένοι σε συστάδες που δεν έχουν οργανική σχέση μεταξύ τους, μερικές οικίες εντοπίστηκαν πάνω από τη σκηνή και τις παρόδους του θεάτρου, άλλες οικίες βρέθηκαν στην περιοχή του επιθεάτρου, μια απομονωμένη συστάδα ανασκάφηκε στη ΒΑ γωνία της αγοράς, ενώ μια μικρότερη ανάλογη συστάδα βρέθηκε ανατολικά της βασιλικής στο κέντρο της αγοράς.⁹⁶ Οι συστάδες αυτές επιπλέον δεν υπολογίζουν την προηγούμενη ιστορική οργάνωση του χώρου (πολεοδομικό σύστημα, οδούς ή όρια μνημείων και οικοδομικών συγκροτημάτων) παρά μόνο ως τοπογραφικά όρια ή εμπόδια, που καθορίζουν το γεωφυσικό ανάγλυφο.

Φαίνεται ότι μετά τον 7ο αι. μπορούμε να εντοπίσουμε μια καθοριστική τομή στον τρόπο που οι κάτοικοι της Μεσσήνης αντιλαμβάνονται τον δομημένο χώρο του οικισμού τους. Τα μνημεία και τα κτίρια των προηγούμενων περιόδων, και περισσότερο ο αρθρωμένος χώρος που αυτά συγκροτούν, δεν αποτελούν πλέον δεσμευτικό περιβάλλον για τις επιλογές τους αναφορικά με την εγκατάσταση. Τα προηγούμενα μνημεία επιχωμένα με μέτρα φερτών

⁹⁴ Σαράντη, *Dissolution of urban space*, 302-303.

⁹⁵ Κ4.III.α.

⁹⁶ Η αξιοποίηση των αρχαίων θεάτρων ως θέση για την οικοδόμηση ολόκληρων γειτονιών κατά τον 6ο με 8ο αι. είναι πολύ συνηθισμένη σε πολλές πρωτοβυζαντινές και πρώιμες μεσαιωνικές πόλεις: Ηράκλεια Λυνκέστις, Στόβοι, Καρθαγένη, αναφέρονται από τον Σοντινί όπου και επιπλέον βιβλιογραφία: Jean-Pierre Sodini, *La naissance de l'habitat médiéval en Méditerranée Byzantine: le cas de Gortyne (VIe-VIIIe s.)*, στο: *Creta romana e protobizantina: atti del congresso internazionale (Iraklion, 23 - 30 settembre 2000)*, Πάδοβα 2004, 672.123-128.

υλικών, εγκαταλελειμμένα ήδη για αιώνες και αντικείμενο συστηματικής επανάχρησης, είτε ως χώροι, είτε ως υλικά, έχουν πλέον απωλέσει οποιοδήποτε συγκροτημένο νόημα και είναι κομμάτια του φυσικού τοπίου περισσότερο παρά του ανθρωπογενούς περιβάλλοντος.

Συμπεράσματα

Παρατηρώντας την εξέλιξη της κατάληψης του χώρου των οικιστικών πυρήνων της πρωτοβυζαντινής Μεσσήνης μπορούμε να διαπιστώσουμε κάποιες βασικές τάσεις αλλά και τομές. Η εικόνα αυτή επιβεβαιώνει την υπόθεση ότι ο πρωτοβυζαντινός οικισμός της Μεσσήνης ήδη από τα πρώιμα μεσαιωνικά χρόνια αρχίζει να αναπτύσσεται ολοένα και σε μεγαλύτερο ύψος πλησιάζοντας τους πρόποδες της Ιθώμης στα βόρεια. Με σαφή κατάληξη τον ύστερο μεσαιωνικό οικισμό του Βουλκάνου, ο οποίος τοποθετείται στη θέση του σημερινού χωριού, βορειότερα της ανασκαφής.⁹⁷ Η επιλογή αυτή δεν μοιάζει να σχετίζεται ιδιαίτερα με την επιλογή πιο οχυρής θέσης, καθώς οι πρόποδες του βουνού μερικές εκατοντάδες μέτρα βορειότερα δεν προσφέρουν πολύ περισσότερα αμυντικά πλεονεκτήματα από την προηγούμενη θέση που ήταν πλησιέστερα στο μέσο του μικρού μεσσηνιακού πεδίου. Μια πιθανότητα θα ήταν να ερμηνεύσουμε την επιλογή αυτή ως τρόπο για την καλύτερη εκμετάλλευση των σχετικά πεδινών γαιών που στην αρχαιότητα φιλοξενούσαν τα κτήρια της πόλης, και από τον 7ο και 8ο αι. γίνονται καλλιεργήσιμες περιοχές. Ίσως επιπλέον το επικλινέστερο έδαφος στους πρόποδες της Ιθώμης να είναι επίσης καταλληλότερο για την οικοδόμηση των νέων οικιών που είναι μάλλον ψηλότερες και στενότερες, και όχι οι εκτεταμένες οικίες με περίστοες αυλές που συνεχίζουν πρότυπα του ελληνιστικού και ρωμαϊκού παρελθόντος και οι οποίες μετά τον 6ο αι. μ.Χ. παύουν να οικοδομούνται στη Μεσσήνη.

B. Τυπολογία κατοικιών

Καθώς στη Μεσσήνη έχουμε διαρκή κατοίκηση καθ' όλο το διάστημα από τον 4ο ως τον 7ο/8ο αι. μ.Χ. είμαστε σε θέση να παρακολουθήσουμε και την εξέλιξη στη διαμόρφωση των οικιών κατά το μακρό αυτό διάστημα. Διαφορετικές μορφές υιοθετούνται κατά το μακρό αυτό διάστημα προκειμένου να εξυπηρετήσουν ανάγκες που αλλάζουν κατά πολύ όσο κινούμαστε στον χρόνο. Τέλος πέρα από τη χρονική εξέλιξη, οι διαφορετικές επιλογές αντιστοιχούν και σε διαφορετικές οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες, και πιθανότατα και σε διαφορετικούς τύπους οργάνωσης της κοινωνίας που φιλοξενείται στον οικισμό. Αλλά και τα ίδια τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα ανά την εποχή αφορούν και χρήσεις διαφορετικών κοινωνικών ομάδων, καθώς οι κάτοικοι των επαύλεων της Μεσσήνης του 4ου αι. λίγα μοιράζονται με τους κατοίκους των ταπεινά κατασκευασμένων σπιτιών του 7ου αι. που βρέθηκαν στην ίδια θέση.

⁹⁷ Ορλάνδος, *Χριστιανική Μεσσήνη*, 128.

4ος αι. μ.Χ.

Οι τρεις μεγάλες υστερορωμαϊκές οικίες που έχουν συστηματικά ανασκαφεί και χρονολογούνται στον 4ο αι. και προσφέρουν μια καλή εικόνα για τις αρχιτεκτονικές επιλογές της εποχής. Πρόκειται για κτιριακά συγκροτήματα που έχουν πολλές διαφορές μεταξύ τους, αλλά μοιράζονται κάποια βασικά κοινά χαρακτηριστικά, που υπογραμμίζουν τον χαρακτήρα της περιόδου αλλά και της συγκεκριμένης χρήσης.

Τα κοινά χαρακτηριστικά μπορούν να διακριθούν σε εξωτερικά και εσωτερικά. Τα βασικά εξωτερικά χαρακτηριστικά των οικιών του 4ου αι. τα συζητήσαμε μόλις στην προηγούμενη ενότητα αλλά αξίζει να επιμείνουμε και πάλι κυρίως στην πλήρη κάλυψη της επιφάνειας μιας πολεοδομικής νησίδας αλλά και τη διατήρηση των προσβάσεων. Οι οικίες του 4ου αι. όπως τις γνωρίζουμε από τη Μεσσήνη είναι πλήρως ενταγμένες στο ρωμαϊκό πολεοδομικό ιστό και αποτελούν οργανικό τμήμα της συνολικότερης πρόβλεψης για την πόλη.

Το γεγονός ότι οι οικίες καλύπτουν ολόκληρη την πολεοδομική νησίδα είναι μια εξέλιξη που πρέπει να χρονολογηθεί σχετικά ύστερα, καθώς το αρχικό ελληνιστικό πολεοδομικό σύστημα της Μεσσήνης ακολουθώντας τα πρότυπα της εποχής του προέβλεπε πιθανότατα οκτώ οικιστικές μονάδες σε κάθε νησίδα.⁹⁸ Η μετατροπή αυτή είχε ήδη συμβεί τον 3ο αι. μ.Χ., αν όχι και νωρίτερα, και οι οικίες του 4ου πρακτικά συνεχίζουν τη νέα αυτή χρήση του χώρου.

Τα βασικά εσωτερικά αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά μπορούν να συνοψιστούν στα ακόλουθα:

1) Πρόκειται για μεγάλες εκτεταμένες οικίες που αναπτύσσονται σε πολλά δωμάτια τα οποία περιλαμβάνουν όλες τις αναγκαίες χρήσεις. Επιπλέον οι οικίες αυτές μπορούμε να είμαστε βέβαιοι, τόσο από την κατασκευή, όσο και από τα παράλληλά τους, διέθεταν σε ορισμένα σημεία τους και όροφο που σήμαινε ότι η έκτασή τους σχεδόν θα διπλασιαζόταν.

2) Εντός των διαφορετικών αυτών χώρων υπάρχει σχετικά σαφής διαφοροποίηση ανάλογα με τη χρήση των χώρων: αποθηκευτικοί, χώροι διαβίωσης, χώροι προετοιμασίας τροφής, χώροι για επίσημες χρήσεις. Η διαφοροποίηση αυτή επιτυγχάνεται τόσο με τη θέση των χώρων αυτών στις εκτεταμένες οικίες, αλλά και με τον διαφορετικό εξοπλισμό και διακόσμηση.

3) Και στις τρεις οικίες του 4ου αι. μ.Χ. διαπιστώνουμε την παρουσία αιθρίων, περισσότερων του ενός στην κάθε οικία, που εξυπηρετούν την εξασφάλιση καλού φωτισμού και εξαερισμού για τους ισόγειους χώρους. Τα αίθρια αυτά ανάλογα τη χρήση είναι περισσότερο ή λιγότερο καλοφτιαγμένα, με περίστυλες συνήθως αυλές γύρω του και διακοσμημένα *impluvia*.

4) Τέλος διέθεταν αίθουσες ειδικής χρήσης και κοινωνικής επίδειξης με εξαιρετικής ποιότητας διακόσμηση, ψηφιδωτά δάπεδα, μαρμαροθετήματα σε δάπεδα και τοίχους, αλλά και

⁹⁸ Silke Müth, *Eigene Wege: Topographie und Stadtplan von Messene in spätklassisch-hellenistischer Zeit*, Pά-ντεν 2007, 257-262.

γλυπτική διακόσμηση. Δημιουργούταν κατά αυτόν τον τρόπο εντός των οικιών ένας επίσημος χώρος, προορισμένος για ειδικές χρήσεις που ξεπερνούν την απλή ενδιαίτηση και παρουσιάζει χαρακτηριστικά δηλωτικά του αξιώματος και της θέσης του ιδιοκτήτη της έπαυλης.

5) Παρά τα κοινά χαρακτηριστικά, αλλά και τις γενικές αρχές της οικιακής αρχιτεκτονικής της περιόδου που ακολουθούνται στην κατασκευή των οικιών του 4ου αι. μ.Χ., ξεχωρίζουν και οι τρεις με την ποικιλία που είναι υλοποιημένες. Τα επιμέρους στοιχεία μοιάζουν σαν ένα ελεύθερο ρεπερτόριο, το οποίο αξιοποιείται σε κάθε περίπτωση ανάλογα με τις ανάγκες, αλλά και τις επιθυμίες, των χρηστών.

Οι τρεις αυτές μεσσηνιακές οικίες αναπαράγουν ελεύθερα τον τύπο της ελληνιστικής οικίας στη ρωμαϊκή του εξέλιξη (*domus*) και δείχνουν το κοινό ρεπερτόριο λύσεων της περιόδου τόσο εσωτερικά ανάμεσα τους, όσο και εξωτερικά συγκρινόμενες με αντίστοιχα παραδείγματα. Όλα σχεδόν τα παραπάνω χαρακτηριστικά που διαπιστώσαμε για τα παραπάνω συγκροτήματα τα συναντούμε αυτούσια και σε πολλά άλλα αστικά κέντρα της υστερορωμαϊκής και πρωτοβυζαντινής Ελλάδας.⁹⁹ Και βέβαια και τα ελληνικά παραδείγματα αποτελούν τμήμα μιας συνολικότερης τάσης στην αρχιτεκτονική κατοικιών που συνδέει ολόκληρη τη ρωμαϊκή Μεσόγειο από τον 3ο ως τον 5ο αι.¹⁰⁰

Βέβαια πρέπει να τις διακρίνουμε από τις εκτός τειχών μεγάλες οικίες, τις ρωμαϊκές βίλλες, οι οποίες εξυπηρετούσαν διπλό ρόλο, τόσο ως χώρος διαμονής των μεγάλων οικογενειών γαιοκτημόνων της ρωμαϊκής επαρχίας, όσο και ως κέντρα παραγωγής και «τυποποίησης» του προς διάθεση στην αγορά αγροτικού πλεονάσματος.¹⁰¹

Στενά παράλληλα αναφορικά με την πολυπλοκότητα της κάτοψης και τον ιδιαίτερο ρόλο στον αστικό ιστό μπορούμε να εντοπίσουμε σε πολλά σημεία στην Ελλάδα. Οι οικίες της Αθήνας που είναι και από τις πιο συστηματικά μελετημένες κατά τα υστερορωμαϊκά χρόνια παρουσιάζουν ανάλογα χαρακτηριστικά,¹⁰² ενώ το ίδιο συμβαίνει και στους Δελφούς.¹⁰³ Στην Πελοπόννησο ίσως τα καλύτερα σωζόμενα παραδείγματα προέρχονται από την πόλη της Πάτρας όπου έχει ανασκαφεί μεγάλος αριθμός αστικών επαύλεων, που γενικά

⁹⁹ Paolo Bonini, *La casa nella Grecia romana: forme e funzioni dello spazio privato fra I e VI secolo*, Ρώμη 2006, 39-110· Μαρία Παπαϊωάννου, *The Roman domus in the Greek world*, στο: Ruth Westgate, Nick Fischer, και James Whittley (επιμ.), *Building Communities: House, Settlement and Society in the Aegean and Beyond*, Λονδίνο 2007, 351-361· Πλάτων Πετρίδης, Παρατηρήσεις στις πόλεις και τις αστικές οικίες της Ύστερης Αρχαιότητας, *ΔΧΑΕ* 29 (2008), 247-257· Jean-Pierre Sodini, *L'habitat urbain en Grèce à la veille des invasions*, στο: *Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin. Actes du colloque de Rome (12-14 mai 1982)*, Ρώμη 1984, 341-397.

¹⁰⁰ Kimberly Bowes, *Houses and society in the later Roman Empire*, Λονδίνο 2010· Isabella Baldini-Lippolis, *La domus tardoantica: forme e rappresentazioni dello spazio domestico nelle città del Mediterraneo*. Μπολόνια 2001· και σε πολλά παραδείγματα σποράδην στο: Luke Lavan, Lale Özgenel και Alexander Constantine Sarantis (επιμ.), *Housing in Late Antiquity: From Palaces to Shops*, Λάιντεν 2007.

¹⁰¹ Μάνθα Ζαρμακούπη, *The villa culture of Roman Greece*, στο: Athanassios Rizakis και Ioannis Touratsoglou (επιμ.), *Villae Rusticae: Family and market-oriented farms in Greece under Roman rule*, Αθήνα 2013, 760-761.

¹⁰² Paolo Bonini, 'Erat Athenis spatios et capax domus...' *Architettura domestica di Atene Romana*, *ASAtene* 81 (2003), 197-248.

¹⁰³ Πλάτων Πετρίδης, *Un exemple d'architecture civile en Grèce: Les maisons protobyzantines de Delphes (IVe-VIIe s.)*, *TM* 15 (2005), 193-204.

χρονολογούνται πρωιμότερα στα αυτοκρατορικά χρόνια αλλά συνεχίζουν και ανανεώνονται τουλάχιστον μέχρι τον 4ο αι. μ.Χ.¹⁰⁴

Η αναζήτηση μας αυτή μπορεί να φτάσει γεωγραφικά και πολύ εγγύτερα στη Μεσσήνη. Στον άμεσο γεωγραφικό χώρο της Μεσσήνης εντοπίζουμε ανεσκαμμένα δύο πολύ ενδιαφέροντα αστικά οικιακά συγκροτήματα με σημαντικές φάσεις χρονολογημένες τον 4ο αι. μ.Χ. και ενδιαφέρουσες αντιστοιχίες με τα μεσσηνιακά μας παραδείγματα, τα οποία δυστυχώς είναι πολύ συνοπτικά δημοσιευμένα μέσω σύντομων ανασκαφικών αναφορών. Το πρώτο εντοπίζεται στην πρωτοβυζαντινή Κορώνη (σημερινό Πεταλίδι) εντός της ακρόπολη της αρχαίας πόλης όπου έχει ανασκαφεί ένα εκτεταμένο κτιριακό συγκρότημα ερμηνευόμενο ως πολυτελής οικία, διακοσμημένη με ψηφιδωτά δάπεδα, ορθομαρμαρώσεις και γλυπτικό διάκοσμο, με πλήθος δωματίων ανάμεσα στα οποία και ιδιωτικό λουτρό.¹⁰⁵ Η έπαυλη του Πεταλιδίου εμφανίζει την ίδια εικόνα των πολλαπλών δωματίων όπως και η οικία ανατολικά του Ασκληπιείου και αυτή του Γυμνασίου στη Μεσσήνη. Επιπλέον ο ψηφιδωτός διάκοσμος από την οικία στο Πεταλίδι και ιδίως η ζώνη με τα φυτά που αναπτύσσεται γύρω από το κυρίως θέμα θυμίζει την ανάλογη διαμόρφωση του ψηφιδωτού της οικίας δυτικά του Θεάτρου της Μεσσήνης.

Λίγο καλύτερη γνώση, και δημοσιευμένη κάτοψη, έχουμε για μια ανασκαμμένη Υστερορωμαϊκή οικία στη γειτονική αρκαδική Μεγαλόπολη. Πρόκειται και πάλι για μια μεγάλων διαστάσεων οικία με πλήθος δωματίων, ανάμεσα στα οποία αίθουσες υποδοχής με ψηφιδωτά δάπεδα και ιδιωτικό λουτρό με φούρνο και υπόκαυστα που χρονολογείται μέχρι και τον 6ο αι. μ.Χ.¹⁰⁶ Η κάτοψη της οικίας στη Μεγαλόπολη δείχνει κάποιες ενδιαφέρουσες ομοιότητες με την οικία ανατολικά του Ασκληπιείου στη Μεσσήνη, τόσο αναφορικά με το ακανόνιστο της κατανομής των δωματίων, όσο και με την πολύ μεγάλη αίθουσα υποδοχής που φτάνει τα 11X7 μ. περίπου. Δυστυχώς η ανασκαφή δεν προχώρησε, ούτε και η δημοσίευση μας δίνει άλλα στοιχεία για το μεγαλοπολίτικο μνημείο, αν και η ύστερη χρονολόγηση των ψηφιδωτών του στο α' μισό του 6ου αι. δημιουργεί ερωτήματα ελλείψει αντιστοιχών στη γειτονική Μεσσήνη.

Παρατηρούμε επίσης ότι και οι τρεις μεσσηνιακές οικίες δεν διαθέτουν λουτρικούς χώρους προσαρτημένους, μια ενδιαφέρουσα παρατήρηση καθώς γενικότερα η παρουσία νερού στη Μεσσήνη είναι άφθονη. Το γεγονός αυτό αξίζει κάποιου περαιτέρω σχολιασμού καθώς είναι πολύ διαδεδομένη η παρουσία ιδιωτικών λουτρών σε ανάλογα οικοδομικά συ-

¹⁰⁴ Paolo Bonini, *Le case di Patrasso e la 'Romanizzazione' in Grecia*, στο: *Patrasso Colonia di Augusto. Atti del Convegno internazionale, Patrasso 23-24 marzo 2006*, Αθήνα 2009, 122-162.

¹⁰⁵ Μαρία Ξανθοπούλου, *Οικιστικά κατάλοιπα της Πρωτοβυζαντινής και Μεσοβυζαντινής περιόδου στη Μεσσηνία*, στο: Α. Ν. Δουλαβέρας και Ι. Κ. Σπηλιοπούλου (επιμ.), *Μεσσηνία: Συμβολές στην Ιστορία και τον Πολιτισμό της*, Αθήνα 2012, 240· Ολυμπία Βικάτου, *Πεταλίδι*, *ΑΔ* 51 (1996), 191· της ίδιας, *Πεταλίδι*, *ΑΔ* 52 (1997), 259-260.

¹⁰⁶ Γεώργιος Στάινχαουερ, *Οικισμός προσωπικού ΑΗΣ-ΔΕΗ*, *ΑΔ* 28 (1973), Χρονικά Β1, 175-180· Αργύρης Πετρονώτης, *Η Μεγάλη Πόλη της Αρκαδίας*, Αθήνα 1973, 222-223· Sodini, *L'habitat urbain en Grèce*, 364-366· Παναγιώτα Ασημακοπούλου-Ατζακά, *Σύνταγμα των παλαιοχριστιανικών ψηφιδωτών δαπέδων της Ελλάδος*, τ. Β, Πελοπόννησος-Στερεά Ελλάδα, Θεσσαλονίκη 1987, 71-74.

γκροτήματα του 3ου και 4ου αι. μ.Χ. αλλά και στις δύο γειτονικές επαύλεις, στο Πεταλίδι και τη Μεγαλόπολη, που μόλις είδαμε.

Παρά τις εμφανείς κατασκευαστικές παρεμβάσεις που χρονολογούνται στον 4ο αι. οι βασικές διαμορφώσεις των τριών οικιών ίσως να χρονολογούνται στον προηγούμενο αιώνα. Μια πιθανή ένδειξη προς αυτή την κατεύθυνση είναι και η απουσία και από τις τρεις οικίες αιθουσών υποδοχής με αφιδωτή διαμόρφωση, μια τάση που είναι κυρίαρχη στην αρχιτεκτονική των υστερορωμαϊκών οικιών στην Ελλάδα και την υπόλοιπη Ανατολική Μεσόγειο από τον 4ο αι. και μετά.¹⁰⁷

Πολύ ιδιαίτερη είναι η διαμόρφωση της εντυπωσιακά μεγάλης ορθογώνιας αίθουσα υποδοχής με προθάλαμο στην αστική έπαυλη ανατολικά του Ασκληπιείου, όπως είδαμε και στην παρουσίαση του μνημείου.¹⁰⁸ Η έντονα αξονική θέση που κατέχει εντός του συγκροτήματος της έπαυλης αλλά και ο τονισμένος ρόλος του προθαλάμου μολονότι σπάνιες διαρρυθμίσεις, βρίσκουν μερικά ενδιαφέροντα παράλληλα εντός Ελλαδικού χώρου, όπως στις Φθιώτιδες Θήβες ή και στη Μεγαλόπολη που είδαμε πιο πάνω. Στις Φθιώτιδες Θήβες σε κατοικία που ανασκάφηκε από τον Σωτηρίου και που αναγνωρίστηκε αρχικά ως «επισκοπικό μέγαρο» διακρίνουμε την ύπαρξη μια μεγάλων διαστάσεων κεντρικής ορθογώνιας αίθουσας που διαθέτει στη μια πλευρά της προθάλαμο που ανοίγεται προς υπαίθριο χώρο.¹⁰⁹ Δεν μπορούμε με βεβαιότητα να υποστηρίξουμε μια συγκεκριμένη σχέση ανάμεσα σε οικίες που διέθεταν τέτοιες ιδιαίτερες αίθουσες κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο. Είναι αρκετά δελεαστικό να επαναλάβουμε για άλλη μια φορά το επιχείρημα που έχει διατυπωθεί για άλλες περιοχές του βυζαντινού κράτους ότι σταδιακά από τον 4ο αι. και μετά οι οικίες των κοινωνικών ελίτ στις πόλεις αλλάζουν ακολουθώντας και τις αλλαγές των ιδίων των κατόχων τους. Τα μέλη της τοπικής μεγάλης αριστοκρατίας μετατρέπονται σταδιακά σε ένα στρώμα αξιωματούχων των οποίων η ισχύς πηγάζει κυρίως από τη σχέση με την πρωτεύουσα και το κεντρικό κράτος, και έτσι και οι οικίες τους γίνονται ολοένα και περισσότερο πεδία επίδειξης της αυτοκρατορικής ισχύος αλλά και κέντρα διοικητικής δραστηριότητας.¹¹⁰

Οι τρεις μεσσηνιακές οικίες του 4ου αι. και οι τρεις καταστραμμένες γύρω στο 365 μ.Χ. πιθανότατα από τον σεισμό φαίνεται να αποτελούν την εξέλιξη τριών παράλληλων αλλά διαφορετικών πορειών.

Η οικία του Γυμνασίου με το διονυσιακό ψηφιδωτό εμφανίζεται να παρακολουθεί στενότερα μοντέλα του παρελθόντος. Αρχιτεκτονικά ακολουθεί σχετικά πιστά τις ρωμαϊκές οικίες των προηγούμενων αιώνων, και στο κέντρο διαθέτει αίθριο μπροστά από το οποίο ανοίγεται η αίθουσα υποδοχής με το ψηφιδωτό που εικονίζει τον διονυσιακό θίασο. Τα δωμάτια

¹⁰⁷ Paolo Bonini, *La casa nella Grecia romana: forme e funzioni dello spazio privato fra I e VI sec.* Ρώμη 2006, 69-73.

¹⁰⁸ Κ4.Π.β.

¹⁰⁹ Γεώργιος Σωτηρίου, Ανασκαφή εν Νέα Αγχίαλω, *ΠΑΕ* 1939, 53-72· Jean-Pierre Sodini, L'habitat urbain en Grèce à la veille des invasions, στο: *Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin. Actes du colloque de Rome (12-14 mai 1982)*, Ρώμη 1984, 367-369.

¹¹⁰ Kimberly Bowes, *Houses and society in the later Roman Empire*, Λονδίνο 2010, κεφ. 2.

είναι όλα μέσου μεγέθους και δεν διακρίνουμε την ξεχωριστή θέση που έχουν οι αίθουσες υποδοχής στις άλλες οικίες. Παρά τη σχετικά συντηρητική διάρθρωση των δωματίων και της κάτοψης, στην οικία αυτή βρίσκουμε μια ψηφιδωτή σύνθεση εικονογραφικά αρκετά καινοτόμα και σε διάλογο με μερικές από τις νέες τάσεις στην εκδήλωση της θρησκευτικότητας του 4ου αι. μ.Χ.¹¹¹

Η οικία ανατολικά του Ασκληπιείου μοιάζει να πηγάζει από μια πολύ διαφορετική εξέλιξη. Μολονότι και αυτή βρίσκεται επάνω σε κάποιο προγενέστερο οικιακό συγκρότημα των πρωιμότερων ρωμαϊκών ή και ελληνιστικών χρόνων η νέα της διαμόρφωση καινοτομεί και υιοθετεί πολλές από τις νεότερες ιδέες για την οργάνωση του οικιακού χώρου. Η τεράστια και πολυτελής αίθουσα δεξιώσεων γίνεται το επίκεντρο της εσωτερικής της οργάνωσης. Η ειδική της διαμόρφωση με τον προθάλαμο, τα δάπεδα σε σχήμα T και U, αλλά και τη σύνθεση των τριών αγαλμάτων στις κόγχες του πίσω τοίχου της δημιουργούσαν ένα σκηνικό με αυξημένη την αίσθηση της τελετουργίας που εξυπηρετούσε τις νέες ανάγκες των χρηστών, αλλά ταυτόχρονα επέβαλε και χρήσεις. Η αρχιτεκτονική αυτή σύνθεση όπως είδαμε ακολουθεί εξελίξεις που βρίσκονται αυτή την περίοδο ακόμη εν τη γενέσει τους, και πιθανότατα σχετίζονται με τους νέους ρόλους που καλούνται οι αστικές ελίτ των πρώτων βυζαντινών αιώνων να παίξουν στο περιβάλλον των πόλεων.

Στην τρίτη οικία, αυτή στην οδό δυτικά του Θεάτρου, επίσης διαπιστώνουμε καινοτόμες ιδέες στην οργάνωση του χώρου και στην αξιοποίηση των αιθουσών. Κάποια στιγμή μέσα στις πρώτες δεκαετίες του 4ου αι. μ.Χ. ένα μεγάλο τμήμα ολόκληρης της οικίας αλλάζει χαρακτήρα και αφιερώνεται πιθανότατα στη χριστιανική λατρεία ή τουλάχιστον στην προαγωγή αυτής. Πρόκειται για μια διαδικασία που την κατανοούμε ακόμη πολύ λίγο, και ακόμη και η ταυτοποίηση της βασίζεται σε μια σειρά από ιδιαίτερα πειστικές ενδείξεις. Ένας κεντρικός χώρος της οικίας μετατρέπεται σε μια *κατ'οίκον εκκλησία* αλλά το υπόλοιπο τμήμα της πιθανότατα ήταν ακόμη σε λειτουργία. Δεν μπορούμε να ξέρουμε αν συνέχιζε να ζει ο πλούσιος ιδιοκτήτης της και πιθανός αναγνώστης Παράμονος της επιγραφής, ή αν είχε μετατραπεί σε κατοικία επισκόπου ή και σε κάτι άλλο. Σίγουρα όμως στην οικία του Θεάτρου βλέπουμε μια ακόμη περίπτωση πειραματισμού, όπου αυτή τη φορά μια νέα λειτουργία που εισάγεται πιθανότατα για πρώτη φορά στον αστικό χώρο της Μεσσήνης αναζητάει απαντήσεις σε αρχιτεκτονική μορφή, καθώς ακόμη δεν έχουν διαμορφωθεί τα συγκεκριμένα και στενά καθορισμένα πρότυπα.

Συμπερασματικά στη μορφή των τριών οικιών του 4ου αι. από τη Μεσσήνη που γνωρίζουμε, μπορούμε να διακρίνουμε τις δυνατότητες ανανέωσης που ενέχει η περίοδος. Παράλληλα ο πλούτος και οι δυνατότητες επίδειξης που διαθέτουν οι αστικές ελίτ της Μεσσήνης μοιάζουν δυνατότερες από ποτέ. Παρά τις διαφορές στο επίπεδο της απεύθυνσης τα ανώτερα αυτά κοινωνικά στρώματα συγκροτούν μέσα από τις οικίες τους ένα επίπεδο ανταγωνισμού, όπου πιστοί της αρχαίας θρησκείας, νέοι χριστιανοί αλλά και εκπρόσωποι

¹¹¹ Θέμελης, *Πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη*, 32-33.

της κεντρικής διοίκησης επιλέγουν ως πεδίο αυτού του ανταγωνισμού τον «ιδιωτικό» χώρο των οικιών.

5ος και 6ος αιώνες

Στις περισσότερες πρωτοβυζαντινές πόλεις, αλλά και στη σχετική βιβλιογραφία για τις αστικές οικίες στον Ελλαδικό χώρο οι οικίες του 4ου αι. θεωρούνται μια ενιαία συνέχεια με τις εξελίξεις του 5ου και 6ου αι. μ.Χ.¹¹² Στη Μεσσήνη εξαιτίας της εκτεταμένης καταστροφής στα τέλη του 4ου αι. μ.Χ. που σχετίζεται με τον μεγάλο σεισμό του 365 διαπιστώνουμε μια σαφή τομή. Αντίστοιχη τομή έχουμε και σε πολλές άλλες θέσεις της Ανατολικής Μεσογείου και κυρίως στην Κρήτη, χωρίς βέβαια να είναι παντού ένα ομοιόμορφο φαινόμενο.¹¹³

Η εκτεταμένη καταστροφή του ύστερου 4ου αι. δεν σημαίνει βέβαια για τη Μεσσήνη παύση της αστικής ζωής ή εγκατάλειψη. Οι κάτοικοι της πόλης, πιθανότατα κάτω από ένα σχετικά οργανωμένο σχέδιο, συνεχίζουν τη ζωή στη Μεσσήνη χτίζοντας εκ νέου και σύμφωνα με τις νέες ανάγκες. Σε κάποιο βαθμό η νέα κατάσταση απελευθερώνει δυνάμεις και έτσι παρατηρούμε μια τομή στις επιλογές και μορφές των οικιών που χτίζονται που ίσως αν ήταν ευθεία συνέχεια της προηγούμενης περιόδου δεν θα συναντούσαμε με τέτοια σαφήνεια.

Αναφορικά με τις οικίες του 5ου και 6ου αιώνα στη Μεσσήνη η πιο συστηματική μας γνώση προέρχεται κυρίως από μια συνοικία που ανασκάφηκε στο ανατολικό τμήμα του Ασκληπιείου και έξω από αυτό.¹¹⁴ Μέσα σε αυτή την περιορισμένη σχετικά περιοχή μπόρεσαμε να διακρίνουμε τουλάχιστον πέντε ανεξάρτητες οικιστικές μονάδες, σε μια έκταση περίπου διπλάσια από μια πολεοδομική νησίδα. Ο συσχετισμός με την έκταση που καταλαμβάνουν οι οικίες του 4ου αι., έστω και με βάση το περιορισμένο μας δείγμα, προσφέρει μια αναλογία 5:2, όπου η έκταση που καταλαμβάνει μια οικία του 4ου αι. αντιστοιχεί σε έκταση που μοιράζονται 2,5 οικίες του 5ου και 6ου. Μια οικία δηλαδή του 5ου/6ου αι. της Μεσσήνης είναι σε εμβαδό (ανοιχτών και κλειστών χώρων) μικρότερη από το μισό μιας από τις οικίες του 4ου αι.

Οι οικίες της Ανατολικής Οδού της Μεσσήνης που χρονολογούνται στον 5ο και 6ο αι. παρουσιάζουν δύο διαφορετικά πρότυπα εσωτερικής διαμόρφωσης. Το πρώτο αντιπροσωπεύεται από την οικία 3 που είναι χτισμένη εντός των καταλοίπων της ορθογώνιας αίθουσας του «Αρχείου» του ελληνιστικού Ασκληπιείου. Η οικία 3 παρουσιάζει οργάνωση πιο κοντά σε αυτό που ονομάζουμε τυπικό «ελληνιστικό σπίτι», μια κατοικία που προσανατολίζεται

¹¹² Δες κυρίως τις συνολικότερες μελέτες: Sodini, *L'habitat urbain en Grèce*, 341-397· Baldini Lippolis, *Domus Tardoantica*· Πετρίδης, *Αστικές οικίες της Ύστερης Αρχαιότητας*, 247-258. Εξάιρεση αποτελεί ο Μπονίνι, ο οποίος στο πλαίσιο της δημοσίευσης της διατριβής του, εξετάζει τις αστικές οικίες στη ρωμαϊκή Ελλάδα και η περίοδος που ορίζει είναι από τον 1ο αι. μ.Χ. ως τον 4ο αι. μ.Χ.: Bonini, *La casa nella Grecia romana*.

¹¹³ Στάθης Στείρος, Σοφία Παπαγεωργίου και Σταυρούλα Μαρκουλάκη, Καταστροφή των Κρητικών πόλεων το 365 μ.Χ., στο: *Creta romana e protobizantina: atti del congresso internazionale (Iraklion, 23 - 30 settembre 2000)*, Πάδοβα 2004, 427-444.

¹¹⁴ Κ4.III.α.

δηλαδή γύρω από μια κεντρική περίστυλη αυλή.¹¹⁵ Στην οικία 3 και εντός του περιμετρικού αρχαιότερου τοίχου αναπτύσσονται με κάποια κανονικότητα δεκατέσσερα δωμάτια μικρών σχετικά διαστάσεων με μέσο όρο επιφάνειας τα 15 τ.μ.

Η οικία 3 του Ασκληπιείου της Μεσσήνης μορφολογικά θα μπορούσε να συμπεριληφθεί στην πρώτη κατηγορία πρωτοβυζαντινών οικιών σύμφωνα με την κατάταξη του Σοντινί, αυτών δηλαδή με περίστυλη αυλή στο κέντρο.¹¹⁶ Ο Σοντινί υποστηρίζει ότι τέτοιες οικίες ανήκαν στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα και συνέχιζαν την ελληνορωμαϊκή παράδοση. Η μεσσηνιακή οικία όμως πέρα από την αρχιτεκτονική μορφή της, όπου ακολουθεί το διαδομένο πρότυπο, δεν διαθέτει καμία επιπλέον διακόσμηση ή φροντίδα απ' ό,τι οι υπόλοιπες γειτονικές της οικίες.

Στον δρόμο απέναντι από την οικία 3 βρίσκονται δύο ακόμη καλά σωζόμενες οικίες του 5ου και 6ου αι. χτισμένες εν μέρει πάνω στο οδόστρωμα της οδού που διατρέχει ανατολικά του Ασκληπιείου. Οι οικίες αυτές σύμφωνα με τα κινητά ευρήματα, αλλά και από την κατασκευαστική τους εικόνα χρονολογούνται στα ίδια χρόνια με την οικία Η εικόνα της κάτοψης τους όμως είναι εντελώς διαφορετική, καθώς εμφανίζουν οργανικότητα και αυτοσχεδιασμό στην οργάνωση της κάτοψης τους. Ένας από τους πιθανούς λόγους μπορεί να είναι οι περιορισμοί που επιβάλλει ο χώρος της αρχαίας οδού εντός του οποίου αυτές αναπτύσσονται. Και πάλι όμως η έλλειψη μιας τυπολογίας δείχνει ότι η ελευθερία που επιδεικνύεται σχετίζεται με βαθύτερες εξελίξεις.

Ο τύπος της οικίας που δεν οργανώνεται γύρω από κεντρική περίστυλη αυλή αποτελεί τη δεύτερη κατηγορία στην κατάταξη του Σοντινί, η οποία συγκροτείται περισσότερο αποφαιτικά αναφορικά με την πρώτη, παρά επί τη βάση εσωτερικών συνεκτικών χαρακτηριστικών της ομάδας.¹¹⁷ Επιπλέον οι οικίες 1 και 2 του Ασκληπιείου της Μεσσήνης σε σχέση με τα περισσότερα γνωστά παράλληλα από τη βιβλιογραφία έχουν χαρακτηριστικά ιδιαίτερα ταπεινά, χωρίς καμία διάθεση μνημειακότητας, χρησιμοποιώντας σχετικά ευτελή υλικά και πρόχειρες κατασκευαστικές τεχνικές. Επαναλαμβάνουν έτσι την εικόνα που παρουσιάζει και η κανονικότερη οικία 3, όταν τη συγκρίνουμε με τα καλά γνωστά Ελλαδικά παραδείγματα του 5ου και 6ου αι.

Δεν είναι εύκολο να προσεγγίσουμε τους λόγους αυτής της απόστασης. Ίσως να οφείλεται σε ζητήματα κοινωνικής διαστρωμάτωσης και τις οικονομικές δυνατότητες των ενοίκων των οικιών αυτών.¹¹⁸ Μια άλλη πιθανή εξήγηση θα μπορούσε να είναι ακριβώς η τομή του ύστερου 4ου αι. με τον καταστροφικό πιθανότατα σεισμό που χτύπησε την πόλη, οπότε

¹¹⁵ Η έννοια του «ελληνιστικού σπιτιού» πρόκειται για μια ανιστορική κατασκευή που μια από τις καλύτερες υλοποιήσεις τις βρίσκει στην περίφημη σύγκριση από τον Τραυλό δύο αθηναϊκών σπιτιών, ένα του 5ου αι. π.Χ. και ένα του 12 αι. μ.Χ. προκειμένου να καταδείξει τη συνέχεια στη μορφή και στις επιλογές: Ιωάννης Τραυλός, *Πολεοδομική Εξέλιξη των Αθηνών*, Αθήνα 1960, εικ. 104.

¹¹⁶ Sodini, *L'habitat urbain en Grèce*, 344-359· και μια νεότερη σύνοψη στο: Πετριδής, *Αστικές οικίες της Ύστερης Αρχαιότητας*, 247-257.

¹¹⁷ Sodini, *L'habitat urbain en Grèce*, 359-370.

¹¹⁸ Jean-Pierre Sodini, *Archaeology and late antique social structures*, στο: Luke Lavan και William Bowden (επιμ.), *Theory and Practice in Late Antique Archaeology*, Λάιντεν - Βοστώνη 2003, 42-45.

η ανοικοδόμηση έγινε με τους περιορισμούς που επέβαλε η νέα κατάσταση. Μια τρίτη υπόθεση και πιο πιθανή, ίσως σχετίζεται με το επίπεδο της δικής μας γνώσης και κατανόησης των αρχαιολογικών καταλοίπων της περιόδου, καθώς ταπεινότερα και λιγότερο μνημειακά παραδείγματα του αστικού βίου εντός των πρωτοβυζαντινών πόλεων παραμένουν λιγότερο συστηματικά μελετημένα.

Μια πολύ ενδιαφέρουσα αντίστοιχη εικόνα μας προσφέρουν οι πρωτοβυζαντινές οικίες που ανασκάφηκαν στη Νεμέα επάνω από το αρχαίο ιερό του Διός και σε επαφή με τη χριστιανική βασιλική, σε ένα περιβάλλον που ομοιάζει κατά πολύ με τις συνθήκες γύρω από το Ασκληπιείο της Μεσσήνης.¹¹⁹ Οι οικίες της Νεμέας που χρονολογούνται από τον ανασκαφέα τους στον 5ο και 6ο αι. εμφανίζουν τα ίδια χαρακτηριστικά της ατυπικής οργάνωσης του χώρου και αυτοσχέδιας ανάπτυξης (εικ. 410-411) σε βαθμό που να μην είναι ξεκάθαρο σύμφωνα με τον μελετητή ποια είναι τα όρια της κάθε μίας.

Οι ανεσκαμμένες οικίες του 5ου και 6ου αι. από τη Μεσσήνη καταδεικνύουν δύο πολύ σημαντικά στοιχεία για τον οικισμό της περιόδου. Πρώτα αποτελούν ένδειξη της δυναμικής που έχει ο αστικός βίος στη Μεσσήνη στους αιώνες αμέσως μετά την καταστροφή του 365 μ.Χ. αλλά και στα δύσκολα χρόνια που σημαίνει το τέλος του 4ου και οι αρχές του 5ου συνολικότερα για την Πελοπόννησο. Και δεύτερον μας ανοίγουν παράθυρα στην ανανέωση και τα νέα χαρακτηριστικά του δομημένου χώρου που καλύτερα αντιπροσωπεύουν τους πρωτοβυζαντινούς κατοίκους της πόλης. Έννοιες όπως η κατάληψη του χώρου, η ανακύκλωση του αρχαίου υλικού και μνημείων αλλά και η κατά περίπτωση οργάνωση του εσωτερικού των κατοικιών, εμφανίζονται με ένταση ήδη από τις αρχές του 5ου αι. σηματοδοτώντας την απομάκρυνση από βασικές αρχές της ελληνιστικής και ρωμαϊκής πόλης.¹²⁰

7ος και 8ος αιώνες

Αναφορικά με τις οικίες της Μεσσήνης που χρονολογούμε γενικά στον 7ο και 8ο αι. μ.Χ. οι παρατηρήσεις μας και οι ερμηνευτικές βεβαιότητες είναι κατά πολύ περιορισμένες. Η απουσία νομισματικών ευρημάτων και η πολύ μικρή γνώση μας της σχετικής κεραμικής μας περιορίζουν στην προσπάθεια αναγνώρισης και χρονολόγησης. Αλλά και το ίδιο το υλικό μοιάζει να είναι δύσκολο να καταταχτεί όπως άλλωστε έχει φανεί και σε σχετικές συνθετικές απόπειρες.¹²¹

Εξετάζοντας τη μορφή των παραπάνω οικιών της Μεσσήνης διακρίνουμε δύο ομάδες, που παρουσιάζουν βασικές διαφορές μεταξύ τους. Η πρώτη εντοπίζεται στις οικίες που ανασκάφηκαν κυρίως στην περιοχή των παρόδων και της σκηνης του θεάτρου της Μεσσήνης, εν μέρει επάνω από το νεκροταφείο του 5ου και 6ου αι.¹²² Οι οικίες των παρόδων εμφανί-

¹¹⁹ Stephen Miller, *Excavations at Nemea, 1997-2001*, *Hesperia* 84 (2015), 288-293.

¹²⁰ Jean-Pierre Sodini, *La naissance de l'habitat médiéval en Méditerranée Byzantine: le cas de Gortyne (VIe-VIIIe s.)*, στο: *Creta romana e protobizantina: atti del congresso internazionale (Iraklion, 23 - 30 settembre 2000)*, Πάδοβα 2004, 669.

¹²¹ Sodini, *La naissance de l'habitat médiéval*, 670-686.

¹²² K5.VI.a.

ζουν διάρθρωση με συστάδες σχεδόν τετράγωνων δωματίων, σχετικά ίσων σε μέγεθος, χωρίς εσωτερικές αυλές. Στην κάτοψη τους κινούνται εντός της παράδοσης οικιών που καταλαμβάνουν δυσπρόσιτους και επικλινείς χώρους εντός εγκαταλειμμένων θεάτρων κατά τον ύστερο 6ο και πρώιμο 7ο αι. σε διάφορες πόλεις της παλιάς βυζαντινής αυτοκρατορίας.¹²³ Ακολουθώντας αυτή την αντιστοιχισή ίσως και τα σπίτια στο θέατρο της Μεσσήνης να πρέπει να χρονολογηθούν στο στο γύρισμα του 7ου αι. παρά αργότερα.

Αρκετά διαφορετικά χαρακτηριστικά έχει η δεύτερη ομάδα οικιών της ίδιας περιόδου. Πρόκειται για οικίες με λίγα δωμάτια, μερικές φορές ακόμη και μόνο ένα που έχουν χαρακτηριστική στενόμακρη κάτοψη. Οι οικίες αυτές καταλαμβάνουν σε μορφή συστάδας την περιοχή του επιθεάτρου, δηλαδή το άνω τμήμα του κοίλου, ενώ και απομονωμένα παραδείγματα βρίσκουμε στην περιοχή της αγοράς.¹²⁴ Η μορφή αυτή βρίσκεται σε πλήρη απομάκρυνση από την παράδοση του σπιτιού με περίστωη αυλή, ακόμη και στην πιο αποδιοργανωμένη εκδοχή του και πρέπει να το αντιμετωπίσουμε ως κάτι νέο.¹²⁵ Ίσως να συνδέεται με την είσοδο ολοένα και περισσότερο αγροτικών και κτηνοτροφικών δραστηριοτήτων εντός της πόλης, μια άλλη περίπτωση είναι να δηλώνει οικίες χαμηλότερων κοινωνικών στρωμάτων σε μια κοινωνία που έχει συνολικά φτωχύνει, ίσως πάλι να σχετίζεται και με αλλαγές στην εθνική καταγωγή του πληθυσμού.

Φαίνεται πάντως ότι οικίες με ανάλογη κάτοψη και διαμόρφωση μπορούν να εντοπιστούν από τις αρχές του 7ου αι. σε περιβάλλοντα αγροτικά, όπως οι πρωτοβυζαντινές ανεσκαμμένες οικίες στην Καρνούπολη Λακωνίας¹²⁶ ή στην αγροικία του 6ου/7ου αιώνα στο Πυργούθι Αργολίδας.¹²⁷ Μολονότι δεν μπορούμε ακόμη να κατανοήσουμε πλήρως την πρώιμη εμφάνιση και λειτουργίας της, μπορούμε όμως να διαπιστώσουμε ότι η μορφή αυτή οικίας θα κυριαρχήσει στους αγροτικούς οικισμούς της Μέσης Βυζαντινής περιόδου και του Ύστερου Μεσαίωνα στην Πελοπόννησο.¹²⁸

¹²³ Αναλογίες με τον οικισμό επάνω από το θέατρο της Ηράκλειας Λυγκέστις (T. Janakievski, Late antique edifices made of round pebbles joined by mud, *Lychnid* 7 (1989), 65-67, εικ. 2 [non vidi αναφέρεται από Sodini, *La naissance de l'habitat medieval*, 672, εικ. 5]), και επάνω από το θέατρο της Καρθαγένης (Ramallo Asensio Sebastián και Elena Ruiz Valderas, Cartagena en la arqueología Bizantina en Hispania: estado de la cuestión, στο: Josep M. Gurt (επιμ.), *V Reunión d'Arqueologia Cristiana Hispànica: Cartagena, 16 - 19 d' abril 1998 = V Reunión de Arqueologia Cristiana Hispànica*, Βαρκελώνη 2000, 315, εικ. 2.) Παρόμοια διαμόρφωση μοιάζει να είχαν και τα μερικώς μόνο ανασκαμμένα κατάλοιπα του πρωτοβυζαντινού οικισμού στο θέατρο της Σπάρτης (G.B. Waywell κ.ά., Excavations at the ancient theatre of Sparta 1992-4: preliminary report, *BSA* 90 (1995), 437-439, εικ. 1.)

¹²⁴ Κ5.VI.β.

¹²⁵ Simon P. Ellis, Late Antique Housing and the Uses of Residential Buildings: an Overview, στο: Luke Lavan, Lale Özgenel, και Alexander Constantine Sarantis (επιμ.), *Housing in late antiquity. From palaces to shops*, Λάιντεν - Βοστώνη 2007, 13-15.

¹²⁶ Ροδονίκη Ετζέογλου, Καρνούπολις: μια ερειπωμένη βυζαντινή πόλη, *Λακωνικές Σπουδές* 9 (1988), 45-60, εικ. 8.

¹²⁷ Jenni Hjohlman, Pyrgouthi in Late Antiquity, στο: Jenni Hjohlman, Arto Penttinen, και Berit Wells (επιμ.), *Pyrgouthi: a rural site in the Berbati valley from the early Iron Age to Late Antiquity; excavations by the Swedish Institute at Athens, 1995 and 1997*, Στοκχόλμη 2001, 127-266.

¹²⁸ Kostis Kourelis, The Rural House in the Medieval Peloponnese: an archaeological reassessment of Byzantine domestic architecture, στο: Judson J. Emerick και Deborah M. Deliyannis (επιμ.), *Archaeology in Architecture: Studies in Honor of Cecil L. Striker*, Μάιντς 2005, 123-128.

III. ΑΝΤΙΚΑΘΙΣΤΩΝΤΑΣ ΤΟΥΣ ΘΕΟΥΣ: ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΑ ΚΤΗΡΙΑ

A. Χωροθέτηση εκκλησιαστικών κτηρίων

Η είσοδος και παρουσία χριστιανικών ναών στις πόλεις της αυτοκρατορίας έχει συχνά σχολιαστεί ως τμήμα μιας διαδικασίας εκχριστιανισμού του χώρου και εντέλει και της ίδιας της πόλης.¹²⁹ Μια πορεία που έχει ως κατάληξη της τις πρωτοβυζαντινές πόλεις ως το πλαίσιο της χριστιανικής λατρείας, ή σύμφωνα με τον εξαιρετικά ενδιαφέροντα όρο του Γεώργιου Λάββα *πόλεις των χριστιανικών βασιλικών*.¹³⁰ Και στην περίπτωση της Μεσσήνης η εμφάνιση κτηρίων αφιερωμένων στη χριστιανική λατρεία είναι ένα φαινόμενο που από νωρίς μπορούμε να το παρακολουθήσουμε. Το ίδιο ενδιαφέρον παρουσιάζει και ο πολλαπλασιασμός των κτηρίων αλλά και η τυποποίηση στη μορφή και τις διαστάσεις. Πρόθεση μας όμως εδώ είναι να δούμε τα νέα αυτά κτήρια γενικότερα ως κομμάτια μιας επαναπροσέγγισης του αστικού ιστού από τους κατοίκους της Μεσσήνης.

4ος αιώνας

Ήδη το γεγονός ότι μπορούμε να αναφερθούμε σε χωροθέτηση εκκλησιαστικών κτηρίων στη Μεσσήνη του 4ου αι. είναι μια αρκετά πρωτότυπη συζήτηση, καθώς γνωρίζουμε ελάχιστα ανάλογα κτήρια με εκκλησιαστική χρήση στον Ελλαδικό χώρο που να χρονολογούνται τόσο νωρίς. Διαθέτουμε μια σειρά από ισχυρές ενδείξεις ότι τμήμα της υστερορωμαϊκής οικίας δυτικά του Θεάτρου της Μεσσήνης είχε μετατραπεί τις πρώτες δεκαετίες του 4ου αι. μ.Χ. σε έναν χώρο για συναθροίσεις της χριστιανικής κοινότητας της Μεσσήνης, πιθανότατα μια εκδοχή *κατ'οίκον εκκλησίας*.¹³¹

Η θέση της κατ'οίκον εκκλησίας της Μεσσήνης είναι σε ένα ιδιαίτερα κεντρικό σημείο σε επαφή με ένα από τα πιο σημαντικά δημόσια κτήρια της πόλης, το Θέατρο, και πολύ κοντά με το Ιερό της Ίσιδος αλλά και γενικότερα την περιοχή της αρχαίας Αγοράς. Πιο ενδεικτικό από την απόσταση σε μέτρα είναι η παρατήρηση, ότι η οικία που μετατρέπεται σε κατ'οίκον εκκλησία είναι η πρώτη οικία που συναντά κανείς στο δυτικό τμήμα του κέντρου της αρχαίας πόλης. Δεν γνωρίζουμε τη χρονολογία της μετατροπής της οικίας σε λατρευτικό χώρο, αλλά μπορούμε βέβαια να υποθέσουμε ότι αυτή πρέπει να συνέβη μετά

¹²⁹ Αυτό είναι το βασικό θέμα ολόκληρου του πρόσφατου τόμου: Aude Busine (επιμ.), *Religious practices and Christianization of the late antique city (4th-7th cent.)*, Λάιντεν 2015· και στο ίδιο πλαίσιο κινείται η μελέτη για τη βόρεια Ιταλία: Yuri Marano, *The Christianisation of Towns of Northern Italy (4th-6th Century A.D.)*, στο: Orsolya Heinrich-Tamáska, Niklot Krohn, και Sebastian Ristow (επιμ.), *Christianisierung Europas. Entstehung, Entwicklung und Konsolidierung im archäologischen Befund*, Ρέγκενσμουργκ 2012, 161-184.

¹³⁰ Γεώργιος Λάββας, *Οι πόλεις των "Χριστιανικών Βασιλικών"*: μια συμβολή στην πολεοδομία του ανατολικού Ιλλυρικού, στο: *Εισηγήσεις του Δέκατου Διεθνούς Συνεδρίου Χριστιανικής Αρχαιολογίας*, Θεσσαλονίκη 1980, 403-445.

¹³¹ Κ5.ΙΙ.β.

το πρώτο τέταρτο του 4ου αι. και την άρση των όποιων δυσκολιών στη χριστιανική λατρεία. Αυτό που γνωρίζουμε είναι τον χρόνο καταστροφής του κτηρίου και οριστικής παύσης της λειτουργίας του, γύρω στο 365 μ.Χ. Η χρήση της κατ' οίκον εκκλησίας για ένα διάστημα μερικών δεκαετιών περίπου από το 325 μ.Χ. και ως το 365 μ.Χ. σημαίνει ότι βρισκόταν δίπλα σε λειτουργόντα δημόσια κτήρια όπως το Θέατρο, η Αγορά και ίσως ακόμη και το Ιερό των Αιγυπτίων θεών.

Η επιλογή της θέσης πιθανότατα οφείλεται στη σχέση του ιδιοκτήτη της αρχικής οικίας με τη χριστιανική κοινότητα της Μεσσήνης. Το πρόσωπο αυτό, που έχουμε λόγους να υποθέτουμε, όπως είδαμε, ότι μνημονεύεται και σε μια από τις επιγραφές, πρέπει να ήταν σημαντικό μέλος της τοπικής αριστοκρατίας και ίσως στην πορεία να ταυτίζεται και με τον επίσκοπο της πόλης. Πιο πιθανό μοιάζει όμως να είναι κάποιος ενεργός υποστηρικτής του χριστιανισμού με περίοπτη θέση εντός της πόλης. Συχνά αντιμετωπίζουμε ως φορείς υλοποίησης των κτηρίων για τη νέα θρησκεία τις εκκλησιαστικές αρχές της πόλης, στη μορφή του συστήματος των τοπικών επισκόπων. Μοιάζει όμως το ερώτημα να είναι πολύ μεγαλύτερο και πολύ πιο σύνθετο, καθώς δεν μπορούμε εύκολα – ή δεν θα έπρεπε καθόλου – να θεωρούμε δεδομένο τον ρόλο που θα είχαν τέτοιες αρχές τόσο νωρίς, και ιδίως τις πιθανές διαφορές από πόλη σε πόλη.¹³² Κατά αυτό τον τρόπο η θέση της εκκλησίας του 4ου αι. συμβολίζει πρώτα την ισχύ του ιδιοκτήτη της ιδιωτικής αυτής κατοικίας και σε αντανάκλαση τη δυναμική της χριστιανικής εκκλησίας.

Με βάση τα άλλα γνωστά μνημεία κατ' οίκον και πολύ πρώιμων εκκλησιών του 3ου και 4ου αι. υπάρχει μια συζήτηση για την επιλογή της θέσης εντός των πόλεων. Για την κατ' οίκον εκκλησία της Δούρα-Ευρωπού που είναι το πιο καλά σωζόμενο γνωστό παράδειγμα και αποτελεί μια μετατροπή οικίας σε χριστιανικό χώρο λατρείας κατά τον 3ο αι. έχει επισημανθεί ότι η θέση της σχετικής οικίας βρισκόταν στο άκρο της πόλης σε επαφή με τα δυτικά της τείχη.¹³³ Η θέση της έχει χρησιμοποιηθεί στο επιχείρημα ότι οι πρώτες εκκλησίες βρισκόνταν στην περιφέρεια του κέντρου των πόλεων και σε απομακρυσμένα σημεία, εξαιτίας και του περιθωριακού ρόλου της ίδιας της θρησκείας.¹³⁴

Σε άλλες περιπτώσεις όπως η Βασιλική Παύλου στους Φιλίππους (περ. 345 μ.Χ.) η θέση της εκκλησίας του 4ου αι. βρίσκεται και πάλι σε ιδιαίτερα κεντρική θέση εντός της πόλης. Στην περίπτωση όμως των Φιλίππων έχουμε ένα αρχαίο ταφικό μνημείο που εντάσσεται στο συγκρότημα αλλά και επιγραφική αναφορά στον Παύλο, κατά πάσα πιθανότητα τον

¹³² Ανάλογο προβληματισμό ανακεφαλαιώνει ο Κρίστι στο: Neil Christie, Introduction: Charting and Interpreting the Impact of new religious traditions on Civic Space, στο: Ted Kaizer, Anna Leone, Edmund Thomas, και Robert Witcher (επιμ.), *Cities and Gods: Religious Space in Transition*, Λέβεν - Παρίσι - Walpole, MA 2013, 99.

¹³³ Annabel Jane Wharton, *Refiguring the post classical city: Dura Europos, Jerash, Jerusalem, and Ravenna*, Καϊμπριτζ – Νέα Υόρκη 1995, 26-27· αναλυτικά για την οικία και τη θέση της στο: Carl H. Kraeling και C. Bradford Welles, *Excavations at Dura-Europos: The Christian building*, Νιού Χέιβεν 1967, 3-5.

¹³⁴ Richard Krautheimer, *Παλαιοχριστιανική και Βυζαντινή αρχιτεκτονική*, (μετ. Φάνη Μαλλούχου-Τουφανό), Αθήνα 1991, 35.

απόστολο, οπότε μπορούμε να υποθέσουμε την κατασκευή κάποιου αφηγήματος που σχετίζεται με τη μαρτυρία του Παύλου στην πόλη.¹³⁵ Και πάλι όμως πρέπει να έχουμε υπόψη μας ότι κάποιο ρόλο είχε και ο ιδιοκτήτης της θέσης, περιοχής ή και του αρχαίου μνημείου, που μπορεί να κρύβεται ίσως πίσω από τον δωρητή που εμφανίζεται στις ψηφιδωτές επιγραφές δίπλα στον επίσκοπο της πόλης.

Στην Ακυιλία, στη βόρεια Ιταλία, βρίσκεται μια ακόμη πολύ γνωστή κατ'οίκον εκκλησία του 4ου αι., η Θεοδωριανή Βασιλική. Το κτήριο της εκκλησίας επίσης προέρχεται από τη μετατροπή μιας προγενέστερης αστικής οικίας και παρατηρούμε ότι και πάλι η θέση είναι κοντά σε σημαντικά δημόσια και ιδιωτικά κτήρια της πόλης.¹³⁶ Η θέση που σχετίζεται και πάλι πιθανότατα με τον εύπορο αρχικό ιδιοκτήτη της οικίας του 3ου αι. δείχνει τη δυνατότητα που έχουν οι χριστιανικές κοινότητες του 4ου αι. κατά την επίσημη πλέον δραστηριοποίησή τους.

Συμπερασματικά η χωροθέτηση και της μεσσηνιακής κατ'οίκον εκκλησίας εντός της πόλης προσφέρει ένα ακόμη καλό παράδειγμα για τη σχέση της πρώιμης χριστιανική λατρεία και του αστικού χώρου. Από πολύ νωρίς διεκδικείται κεντρική θέση, τουλάχιστον στα όρια της ιδιωτικής σφαίρας, καθώς δεν μιλάμε ακόμη για πλήρη δημόσιο χαρακτήρα των κτηρίων αυτών. Η διεκδίκηση του δημόσιου χώρου από τον όψιμο 4ο αι. και μετά και οι δυσκολίες στην εύρεση ελεύθερου χώρου στο κέντρο των πυκνά δομημένων πόλεων, όπως η Μεσσήνη, θα οδηγήσει πιθανότατα σε θέσεις πιο περιφερειακές του κέντρου των πόλεων.¹³⁷

5ος-6ος αιώνες

Από τον μεσσηνιακό 5ο και 6ο αιώνα έχουν εντοπιστεί μέχρι στιγμής τρία εκκλησιαστικά κτήρια που και τα τρία ακολουθούν τον αρχιτεκτονικό τύπο τρίκλιτης βασιλικής. Πρόκειται για τη βασιλική του Ασκληπιείου,¹³⁸ τη βασιλική του Θεάτρου¹³⁹ και τη βασιλική της Αγοράς.¹⁴⁰ Από αυτά τα μνημεία μόνο η βασιλική του Θεάτρου είναι πλήρως ανασκαμμένη, ενώ στα άλλα δύο έχουν διεξαχθεί μόνο περιορισμένες ανασκαφές ή καθαρισμοί.

Σύμφωνα με τις χρονολογήσεις που έχουμε προτείνει για τα παραπάνω μνημεία, η βασιλική του Ασκληπιείου είναι το αρχαιότερο από τα τρία, με πιθανή χρονολόγηση στον 5ο αι. Η βασιλική του Ασκληπιείου φαίνεται ότι εξαρχής χτίστηκε για να πλαισιώσει στενά τον οικισμό της Ανατολικής Οδού που βρισκόταν ανάμεσα στη βασιλική και το ερειπωμένο

¹³⁵ Ευθύμιος Ρίζος, *The Making of a Christian Society in the Late Antique Civil Diocese of Macedonia - Archaeological Evidence on Christianisation from Modern Greece*, στο: Orsolya Heinrich-Tamáská, Niklot Krohn, και Sebastian Ristow (επιμ.), *Christianisierung Europas. Entstehung, Entwicklung und Konsolidierung im archäologischen Befund*, Ρέγκενσμπουργκ 2012, 330.

¹³⁶ Claire Sotinel, *Identité civique et christianisme: Aquilée du IIIe au VIe siècle*, Ρώμη 2005, 41-45, εικ. 2.

¹³⁷ Ο Λάβας συμπυκνώνει με αφορμή τη Θεσσαλονίκη τη θεωρία ότι οι παλαιοχριστιανικές βασιλικές αντιμετωπίζουν δυσκολία στην εύρεση κατάλληλης και επαρκούς θέσης στο ήδη κατειλημμένο κέντρο των πόλεων: Λάβας, *Οι πόλεις των "Χριστιανικών Βασιλικών"*, 406-408.

¹³⁸ Κ4.ΙΙΙ.β.

¹³⁹ Κ5.Υ.β.

¹⁴⁰ Κ5.Υ.γ.

τέμενος. Η θέση της ήταν ενταγμένη στο προϋπάρχον πολεοδομικό σύστημα, λαμβάνοντας υπόψη τις βασικές κατευθύνσεις των οδών, έστω και αν καταπατούσε τμήμα τους. Η καταπάτηση αυτή αναδεικνύει για άλλη μια φορά το πρόβλημα της ενσωμάτωσης των μεγάλων χριστιανικών δημόσιων κτηρίων στον ιστό της πόλης.

Πολύ διαφορετικά ήταν τα πράγματα τον όψιμο 6ο αιώνα, όταν και χτίζεται η βασιλική του Θεάτρου. Το χαρακτηριστικό στοιχείο της επιλογής θέσης για τη βασιλική του Θεάτρου είναι η απόλυτη σχεδόν απουσία όποιας συσχέτισης με προϋπάρχοντα στοιχεία της ρωμαϊκής Μεσσήνης παρά μόνο ως ερείπια. Είναι άλλωστε ζητούμενο τι θα μπορούσε να είναι ακόμη διακριτό από τα ρωμαϊκά κτήρια, πέρα από τα τεράστια ερείπια του Θεάτρου και της Αγοράς, καθώς κατά την ανασκαφή της βασιλικής έγινε φανερό ότι τα στρώματα της καταστροφής του 4ου αι. είχαν μέχρι τα μέσα του 6ου καλυφθεί από δύο περίπου μέτρα επίχωσης. Το βασικό στοιχείο επιλογής θέσης για τη βασιλική του Θεάτρου προερχόταν από την πιο πρόσφατη σε αυτή χρήση της περιοχής του ίδιου του θεάτρου ως νεκροταφείου. Το νεκροταφείο του θεάτρου με τη συνεχόμενη χρήση του ως τον 6ο αι. είναι αυτό που επιβάλλει την παρουσία μιας βασιλικής στη θέση αυτή.

Η βασιλική της Αγοράς χρονολογείται και αυτή στον 6ο αι. και σε περίοδο κοντινή με τη βασιλική του Θεάτρου. Καθώς όμως δεν έχει ανασκαφεί ο περιβάλλοντας της χώρος λίγα είναι τα συμπεράσματα που μπορούμε να συνάγουμε. Γνωρίζουμε τη γενική της θέση στο μέσο περίπου του ανοιχτού χώρου που διαμόρφωναν οι στοές της Αγοράς, αλλά αγνοούμε την άμεση σχέση της με γύρω της κτήρια, όποια και αν ήταν αυτά. Ίσως εξίσου σημαντική να ήταν η σχέση της και με τον πρωτοβυζαντινό οικισμό του Ασκληπιείου που ακόμη βρισκόταν σε χρήση λίγο νοτιότερα.

Συμπερασματικά για τις βασιλικές του 5ου και 6ου αιώνα παρατηρούμε ότι αναπτύσσονται ομαλά και ακολουθώντας την εξέλιξη του οικισμού συνολικότερα. Η επιλογή της θέσης μοιάζει να εξυπηρετεί άμεσες ανάγκες της χριστιανικής κοινότητας: ένας ή δύο ναοί σε στενή σχέση με τις οικίες, ένας ναός σε κάποια απόσταση και σε σχέση με το νεκροταφείο. Οι ρόλοι βέβαια αυτοί δεν είναι απόλυτοι και τα κίνητρα πάντοτε πιο πολύπλοκα. Κατά τη διάρκεια της εξέλιξης αυτής είναι εμφανής και μια συνεχής απομάκρυνση από τον δεσμευτικό χαρακτήρα που είχε η οργάνωση της αρχαίας πόλης. Στη βασιλική του Ασκληπιείου λαμβάνεται υπόψη το προϋπάρχον πολεοδομικό σχέδιο της πόλης, έστω και με υπερβάσεις, στις βασιλικές του Θεάτρου και της Αγοράς η σχέση αυτή έχει απωλεστεί πλήρως.

Η απουσία τειχών και οχύρωσης από την πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη, όπως και στις περισσότερες πελοποννησιακές πόλεις, αναιρεί επιπλέον τον διαχωρισμό *intra muros* και *extra muros*. Το γεγονός αυτό κάνει πιο δύσκολο και για μας να κατανοήσουμε ποιες είναι οι ιεραρχήσεις του χώρου στην πόλη κατά τον 5ο και 6ο αιώνα.

7ος – 8ος αιώνας

Και πάλι τα χρόνια μετά το τέλος του 6ου αι. αποτελούν μια περίοδο που έχουμε δυσκολία να κατανοήσουμε και να διακρίνουμε την κατάσταση και χρήση των εκκλησιαστικών κτη-

ρίων στη Μεσσήνη. Δεν γνωρίζουμε καμία νέα εκκλησία να οικοδομείται αυτή την περίοδο. Οι παλαιότερες εκκλησίες έχουν διαφορετική τύχη. Οι βασιλικές του Ασκληπιείου και της Αγοράς, παρά την απουσία πλούσιων ανασκαφικών δεδομένων, φαίνεται ότι έχουν εγκαταλειφθεί και πιθανότατα καταρρέυσει. Η παρουσία βέβαια μιας μέσης βυζαντινής εκκλησίας του 10ου αι. χτισμένης στην περιοχή της αψίδας του ιερού της βασιλικής του Ασκληπιείου αποτελεί ένδειξη ότι και κατά το μεσοδιάστημα μπορεί να υπήρχε κάποια αντίστοιχη διαμόρφωση. Αντίθετα η βασιλική του Θεάτρου επιβιώνει πιθανότατα κατά τον 7ο αιώνα και ακόμη και μετά την κατάρρευση της τον 8ο ή 9ο αι. τμήματά της στο ανατολικό μέρος παραμένουν σε χρήση.

Η μετακίνηση του οικισμού κατά την ίδια περίοδο μερικές δεκάδες μέτρα βορειότερα είναι καταγεγραμμένη, αλλά δεν έχουμε καταφέρει να εντοπίσουμε και νέα εκκλησιαστικά κτίρια που χτίστηκαν για να τον εξυπηρετήσουν. Δεν είναι απίθανο λοιπόν οι παλαιότερες εκκλησίες να παίζουν τον ρόλο αυτό, μέσα από ανακαινίσεις και επιδιορθώσεις.

B. Εκκλησιαστική αρχιτεκτονική

4ος αιώνας

Στο λίγο γνωστό πεδίο της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής του 4ου αι. η εύρεση και πιθανή αναγνώριση μιας κατ'οίκον εκκλησίας στην οικία δυτικά του θεάτρου αποτελεί μια σημαντική και πρωτότυπη προσθήκη.

Η ανάλυση της αρχιτεκτονικής της μεσσηνιακής κατ'οίκον εκκλησίας του μέσου του 4ου αι. μ.Χ. ρίχνει φως σε δύο ειδικές συνθήκες. Πρώτα την προσαρμογή του μοντέλου – ή έστω της ιδέας, εφόσον μοντέλο μάλλον απουσίαζε – της κατ'οίκον εκκλησίας στον ηπειρωτικό Ελλαδικό χώρο. Η εφαρμογή αυτή περνούσε όπως και στις περισσότερες άλλες περιπτώσεις μέσα από τη μετατροπή μιας αστικής (αριστοκρατικής) οικίας. Όπως όμως είδαμε και αλλού οι αστικές οικίες της Ύστερης Ρωμαϊκής και Πρώιμης Βυζαντινής περιόδου στον Ελλαδικό χώρο, είχαν ήδη μια μακρά πορεία εξέλιξης και προσαρμογής σε τοπικούς τύπους. Σε αποτέλεσμα η προσπάθεια μετατροπής του οικιακού χώρου σε εκκλησιαστικό, όπως στο παράδειγμα μας από τη Μεσσήνη, δεσμευόταν σε μεγάλο βαθμό από τις υπάρχουσες μορφές και παραλλαγές. Η μεσσηνιακή κατ'οίκον εκκλησία έτσι εμφανίζεται ως μια τοπική απάντηση στο ερώτημα της στέγασης της νέας θρησκείας.

Δεύτερον, η οικοδόμηση της εκκλησίας στη Μεσσήνη συνδυάζεται χρονικά με την περίοδο του πρώτου θριάμβου του χριστιανισμού. Δεν είναι ένα μνημείο, όπως η εκκλησία της Δούρα-Ευρωπού, μιας θρησκείας στο περιθώριο, αλλά μιας θρησκείας θριαμβεύουσας, θυμίζοντας περισσότερο τη βασιλική του Θεοδώρου στην Ακυληία και τα ψηφιδωτά της. Στην τοπική και πάλι εκδοχή, το κτήριο και η ανέγερση του δεσμεύεται τόσο από τις τοπικές παραδόσεις (μέγεθος, αρχιτεκτονική, πολεοδομικός ιστός) αλλά και από τη θέση που κατέχει

η ίδια η χριστιανική θρησκεία εντός των τοπικών κοινωνιών. Έτσι η εκκλησία της Μεσσήνης παρά τον πλούτο της ψηφιδωτής διακόσμησης είναι πολύ μικρότερη από αυτή της Ακυληίας, αλλά και από τη βασιλική Παύλου των Φιλίππων έχοντας αναλογίες πιο κοντά στην εκκλησία της Δούρα-Ευρωπού, αναλογίες που ταιριάζουν καλύτερα και σε μια πραγματική μετατροπή οικιακού χώρου.

Η μικρή αυτή αλλά προσεκτικά σχεδιασμένη εκκλησία από τη Μεσσήνη του 4ου αι. μπορεί να μας ανοίγει και ένα παράθυρο στις πιθανές μορφές που πρέπει να αναζητήσουμε για τις πολύ πρώιμες εκκλησίες στην Ελλάδα, και κυρίως στην Πελοπόννησο. Σε τέτοιες επαρχίες, μακριά από τα μεγάλα αστικά κέντρα της Ρώμης και της Κωνσταντινούπολης, κάποιες μορφές *κατ'οίκον εκκλησίας* παρέμενε πιθανότατα ο κυρίαρχος τύπος ευκτήριου οίκου για πολλά χρόνια και μετά την επισημοποίηση της χριστιανικής θρησκείας.¹⁴¹

5ος-6ος αιώνας

Από τις τρεις Πρωτοβυζαντινές βασιλικές που έχουν εντοπιστεί στη Μεσσήνη και που χρονολογούνται στον 5ο και 6ο αι.: η βασιλική του Ασκληπιείου,¹⁴² η βασιλική του Θεάτρου¹⁴³ και η βασιλική της Αγοράς,¹⁴⁴ μόνο μια έχει πλήρως ανασκαφεί αυτή του Θεάτρου.

Με βάση όμως τα σωζόμενα στοιχεία και την αρχιτεκτονική αποκατάσταση που έχουμε προτείνει και για τις άλλες δύο μπορούμε να προχωρήσουμε σε μερικές πρώτες συνολικότερες παρατηρήσεις. Και τα τρία εκκλησιαστικά κτήρια ανήκαν στον τύπο της ξυλόστεγης τρίκλιτης βασιλικής με μια μόνο αψίδα στα ανατολικά. Γνωρίζοντας τις αψίδες και των τριών εκκλησιών παρατηρούμε ότι και τα τρία μνημεία είναι ανάλογων περίπου διαστάσεων και ακολουθούν την ίδια κλίμακα. Παρόμοιες είναι και οι κατασκευαστικές τεχνικές, όπου αυτές διακρίνονται, με τη μαζική χρησιμοποίηση προγενέστερου οικοδομικού υλικού και εφαρμογή ενός σχετικά αμελούς μεικτού τρόπου χτισίματος. Οι ομοιότητες αυτές δεν οφείλονται μόνο σε χρονική εγγύτητα, καθώς μάλιστα η κατασκευή της βασιλικής του Ασκληπιείου πρέπει να έχει απόσταση από αυτήν του Θεάτρου έναν αιώνα. Σχετίζονται και με την επιλογή της απλούστερης δυνατής φόρμας, αλλά και της πρακτικότερης τεχνικής για την υλοποίηση των εκκλησιαστικών αυτών κτηρίων.

Ειδικής αναφοράς αξίζει η εκκλησία του Ασκληπιείου, όπου διασώζεται η εγγεγραμμένη αψίδα του ιερού, όπως αναλύσαμε εκτενώς στην περιγραφή του κτηρίου.¹⁴⁵ Η χαρακτηριστική αυτή αψίδα μας δίνει χρονολογικά στοιχεία και τοποθετεί πιθανώς το μνημείο

¹⁴¹ Gisella Cantino Wataghin, Spazio cristiano e 'civitates': status quaestionis, στο: *Materiali per una topografia urbana. Status quaestionis e nuove acquisizioni*. (V Convegno sull'archeologia tardoromana e medievale), Κάλιαρι 1988, 202-214.

¹⁴² Κ4.ΙΙΙ.β.

¹⁴³ Κ5. V.β.

¹⁴⁴ Κ5. V.γ.

¹⁴⁵ Κ4.ΙΙΙ.β.

σε μια παράδοση μνημείων με εγγεγραμμένη ασίδα στη βαλκανική, Μικρά Ασία και τη Συροπαλιστίνη. Η πιθανή χρονολόγηση της εκκλησίας αυτής στον 5ο αιώνα την καθιστά και το παλαιότερο από τα γνωστά σε μας εκκλησιαστικό μνημείο μετά την ανοικοδόμηση της πόλης από τα τέλη του 4ου αι. και μετά. Η πρωιμότητα αυτή ίσως να δικαιολογεί και την πρωτότυπη για την περιοχή μορφή.

Συζητώντας όμως για τη μνημειακή εκκλησιαστική αρχιτεκτονική της Μεσσήνης κατά την περίοδο του 5ου και 6ου αιώνα αναγκαστικά θα επικεντρωθούμε κυρίως στην πλήρως ανασκαμμένη τρίκλιτη βασιλική του Θεάτρου που χρονολογείται πιθανότατα στο β' μισό του 6ου αι. Ο αρχιτεκτονικός της τύπος είναι εξαιρετικά απλός, καθώς αποτελείται σχεδόν αποκλειστικά από το παραλληλόγραμμο κέλυφος διαστάσεων 38 × 16 μέτρων χωρίς καμία άρθρωση των όγκων στο εξωτερικό. Ήταν ξυλόστεγη και η υπερδομή φερόταν μόνο από τους εξωτερικούς τοίχους και τις δύο εσωτερικές κιονοστοιχίες που γεφυρώνονταν με ημικυκλικές καμάρες. Η κάτοψη του κτηρίου είναι εξαιρετικά απλή και τυπική: ευρύ κεντρικό κλίτος, στενότερα πλάγια κλίτη, ημικυκλική ασίδα που εξέχει του ανατολικού τοίχου και ένας ορθογώνιος νάρθηκας που μεγεθύνει τον όγκο του κτηρίου προς τα δυτικά.

Η τοιχοδομία των εξωτερικών τοίχων είναι σχετικά αμελής. Το σύνολο του οικοδομικού υλικού, λίθοι αλλά και οπτόπλινθοι προέρχεται από δεύτερη χρήση. Ενώ σε συγκεκριμένα σημεία η κατασκευή φαίνεται να ακολουθεί μια αυτοσχέδια *ad hoc* τεχνική, όπως παρατηρήσαμε ήδη στην κατασκευή της ασίδας του ιερού.

Η Μεσσηνιακή βασιλική, μολονότι απλοϊκό κτήριο, θέτει μια σειρά από σημαντικά προβλήματα αναφορικά με τον σχεδιασμό και την εκτέλεση ενός επαρχιακού μνημείου γύρω στο έτος 550 σε μια βυζαντινή κωμόπολη της περιφέρειας, με περιορισμένη επαφή με το κέντρο.

Το πρώτο στοιχείο που θα επικεντρωθούμε εδώ είναι τα μαρμάρινα κιονόκρανα/επίκρανα. Τα ίδια τα κιονόκρανα αποτελούν μια αρκετά πρωτότυπη λύση για τη δημιουργία στηριγμάτων που θα κορυφώσουν τους κίονες και θα φέρουν τη γένεση των τόξων. Είναι κατασκευασμένα επί τόπου στη Μεσσήνη, και μπορούμε να γνωρίζουμε επακριβώς την πηγή του υλικού τους που δεν απέχει παρά μερικές δεκάδες μέτρα δυτικά της βασιλικής καθώς είναι ανακυκλωμένο μάρμαρο από τον ρωμαϊκό ναό της Ίσιδας. Τα αρχαία αρχιτεκτονικά μέλη από το ναό της Ίσιδος κόπηκαν σε μικρότερα κομμάτια και ξανασιμλεύτηκαν προκειμένου να δημιουργηθούν τα κιονόκρανα της βασιλικής.

Η πρακτική ανακύκλωσης υλικού για την κατασκευή αρχιτεκτονικών γλυπτών μερικές φορές αντιμετωπίζεται ως ένδειξη παρακμής ή κατώτερης και προχειρότερης δουλειάς. Παραδείγματα όμως όπως εξαιρετικής ποιότητας ιωνικά κιονόκρανα του ναού του Αγίου Ιωάννη στην Έφεσο, έργο Ιουστινιάνειας χορηγίας και υψηλών προθέσεων, παρουσιάζουν ακριβώς την ίδια εικόνα. Στις μη ορατές πλευρές τους, επάνω ή κάτω, φέρουν γλυπτικό διάκοσμο από την προηγούμενη χρήση τους.¹⁴⁶

¹⁴⁶ Eugenio Russo, *The Ionic Impost Capitals of the Church of Saint John in Ephesus*, 25. *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 2007, τ. 1, Άγκυρα 2008, 223, εικ. 3-4.

Τα κιονόκρανα που είναι και τα μόνα νέα αρχιτεκτονικά μέλη που σκαλίζονται για την ανέγερση της εκκλησίας είναι προσεχτικά σμιλεμένα και με συμβατικό τρόπο αποδίδουν, όπως είδαμε, όλα τα στοιχεία ενός ιωνικού κιονόκρανου με συμφυές επίθημα. Μολονότι όμως η άρθρωση των όγκων είναι τόσο σύνθετη και προσεγμένη, τα κιονόκρανα δείχνουν αξιοπερίεργη διαφοροποίηση στο ύψος τους, από 0,23 μ. μέχρι και 0,35 μ. Δεν πρόκειται όμως για λάθος ή αβλεψία, με αυτόν τον τρόπο τα κιονόκρανα/επίκρανα πέρα από τον προφανή στατικό τους ρόλο, καλούνται να εξυπηρετήσουν και μια δεύτερη εξίσου σημαντική χρήση. Με το να είναι τα μοναδικά πρωτότυπα φτιαγμένα στοιχεία του ρυθμού της κιονοστοιχίας, αξιοποιούνται από τους λιθοξόους και τους οικοδόμους του κτηρίου στο να εναρμονίσουν τις διαφοροποιήσεις σε ύψος που προκαλούνται από τη φύση του υπόλοιπου ανακυκλωμένου υλικού, και τη μεγάλη ποικιλία βάσεων και κίωνων που χρησιμοποιούνται. Σε αυτή τη χρήση αναγνωρίζουμε και τον βασικό λόγο που στην κάτω κυκλική βάση τους βρίσκουμε χαραγμένα μια σειρά από αριθμητικά.

Η αρίθμηση αυτή είναι εξαιρετικής σημασίας για το μνημείο καθώς το κάθε κιονόκρανο μπορούσε να έχει μόνο μια θέση στον τριπλό συνδυασμό των αρχιτεκτονικών στοιχείων (βάση-κίονας-κιονόκρανο). Το κάθε στοιχείο είχε διαφορετικό ύψος, αλλά στο τέλος και τα τρία μαζί κάθε φορά αρθροίζονταν στο ίδιο συνολικό ύψος στην τελική τους θέση στις κιονοστοιχίες. Τα κιονόκρανα/επίκρανα έτσι λειτουργούσαν σαν το εργαλείο ελέγχου στα χέρια των οικοδόμων για να δημιουργήσουν μια αποτελεσματική λύση για το κρίσιμότερο (και πιο ευάλωτο) στοιχείο μιας ξυλόστεγης βασιλικής, τις κιονοστοιχίες και τις τοξοστοιχίες που αυτές έφεραν.

Η υπογράμμιση της παρουσίας των μικρών αυτών σημαδιών μπορεί να αυξήσει κατά πολύ την κατανόηση μας των συνθηκών κατασκευής. Η διαδικασία οικοδόμησης μπορεί να ανασυντεθεί από την αρχική σύλληψη και σχεδιασμό, στην εξασφάλιση των αναγκαίων πρώτων υλών και υλικών, και τέλος στη λάξευση των νέων αρχιτεκτονικών μελών, και υποδεικνύει έτσι ότι το όλο έγχείρημα βρισκόταν υπό την καθοδήγηση και εκτέλεση μιας ομάδας ανθρώπων που μοιράζονταν πληροφορίες και οδηγίες μέσα από ένα συγκεκριμένο σύστημα και δεδομένες μετρήσεις. Ο λιθοξόος ήξερε ακριβώς από τον αρχιτέκτονα πόσο ψηλά έπρεπε να κοπούν τα κιονόκρανα, και ο ίδιος μέσω συγκεκριμένων και ξεκάθαρων σημαδιών μπορούσε να δηλώσει τη σωστή θέση του σωστού μέλους στο συνολικό κτήριο. Θα πρέπει ίσως να φανταστούμε τον πρωτομάστορα, εφόσον είχε συγκεντρώσει τα απαραίτητα υλικά και κατά την πορεία του χτισίματος, να δίνει στους λιθοξόους κάποιας μορφής γραπτές οδηγίες, και στη συνέχεια οι μαρμαράδες να είναι αρκετά εγγράματοι ή γνώστες του κώδικα ώστε να χαράζουν στο κιονόκρανο που μόλις κατασκεύαζαν σύμφωνα με τις οδηγίες το σύμβολο για την ακριβή θέση τοποθέτησης του.

Το δεύτερο χαρακτηριστικό που συνδέεται με την εφαρμογή ακριβούς αρχιτεκτονικού σχεδιασμού και είναι δηλωτικό ενοποιημένης διαδικασίας παραγωγής στη βασιλική του Θεάτρου της Μεσσήνης είναι η παρουσία χαραγμένων οδηγιών στο λίθινο δάπεδο του κτηρίου. Στις πλάκες του δαπέδου της περιοχής του Ιερού Βήματος εντοπίζουμε μια ευθύγραμμη

χάραξη. Η χάραξη αυτή είναι ευθυγραμμισμένη με τον κατά μήκος άξονα (Ανατολή-Δύση) του κτηρίου και του κεντρικού κλίτους. Αυτή η κατευθυντήρια γραμμή εξηγείται καλύτερα ως βοηθητική που χαραχτηκε από τους λιθοξόους για να διευκολύνει κάποιο κομμάτι της συνεχιζόμενης κατασκευής της εκκλησίας, και πιθανότατα συνδέεται με την εγκατάσταση του λειτουργικού εξοπλισμού, καθώς δεν συνεχίζεται εκτός της περιοχής του Ιερού Βήματος, όπως είδαμε.

Συμμετρικά τοποθετημένες προς τον αξονικό αυτό οδηγό, βλέπουμε τις ρηχές εσοχές για τα τέσσερα στηρίγματα της Αγίας Τράπεζας, ενώ ένα πιο διευρυμένο τετράγωνο σχηματίζεται από τις μεγαλύτερες εσοχές για τις βάσεις των τεσσάρων κίωνων του κιβωρίου που κάλυπτε την Τράπεζα. Εάν λοιπόν αποδεχτούμε ότι αυτή η βοηθητική γραμμή χαραχτηκε πραγματικά για την ορθή προσαρμογή του λειτουργικού εξοπλισμού, θα μπορούσαμε ίσως να φανταστούμε τους λιθοξόους να τοποθετούν τις πλάκες του δαπέδου και στη συνέχεια, πιθανότατα μετά την ολοκλήρωση του κτηρίου, να χαράζουν αυτή τη μόνιμη γραμμή για να διευκολύνουν την επόμενη φάση της εργασίας τους.

Ένα εύλογο ερώτημα είναι πώς εφαρμόστηκε σε αυτό το σημείο μια μόνιμη και μη αναστρέψιμη λύση. Γνωρίζουμε γενικά πως οι οικοδόμοι κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο χρησιμοποιούσαν διάφορες βοηθητικές γραμμές, τόσο στη διαμόρφωση της κάτοψης του κτηρίου, όσο και στις όψεις, αυτά όμως ήταν συνήθως σπάγκοι που ονομάζονται στις πηγές *σπαρτία*.¹⁴⁷ Και μπορούμε να υποθέσουμε ότι και άλλες λιγότερο μόνιμες λύσεις μπορεί να εφαρμόζονταν κατά καιρούς για τις βοηθητικές αυτές γραμμές, όπως κιμωλία ή κάρβουνο. Είναι πιθανό λοιπόν ένα ολόκληρο σύστημα σημείων και γραμμών να αναπτύσσονταν κατά τη διάρκεια της κατασκευής, το οποίο θα χρησιμοποιούσε τη χαραγμένη στο λίθο γραμμή ως τον άξονα αναφοράς, ενώ διάφορα άλλα σημάδια σε φθαρτά και αόρατα πλέον υλικά.

Η θέση της γραμμής αυτής στο μεσσηνιακό μνημείο δεν αποτελεί *unicum*, έχει αναλογίες λ.χ. στη μεσαία αξονική χάραξη, ανάμεσα σε πολλές άλλες, στην εκκλησία του Τιμίου Σταυρού στη Ρεσαφα του 6ου αιώνα.¹⁴⁸ Το Συριακό μνημείο βέβαια δείχνει ένα μεγαλύτερο βαθμό εκζήτησης και πολυπλοκότητας, καθώς οι χαράξεις έχουν χρησιμεύσει επιπλέον για τον υπολογισμό της καμάρας που γεφύρωνε τα τόξα και τη σωστή λάξευση των κλειδιών και άλλων στοιχείων του τρούλου. Η περίπτωση της Μεσσήνης φέρνει στο νου απλούστερες χαράξεις όπως αυτές στον στυλοβάτη της Μονής Στουδίου στην Κωνσταντινούπολη για την ορθή τοποθέτηση των κίωνων, αλλά και στην ίδια την Αγία Σοφία.¹⁴⁹ Δύσκολα θα μπορούσαμε να εξηγήσουμε πλήρως την ύπαρξη των βαθιών αυτών χαράξεων στη βασιλική

¹⁴⁷ Χαράλαμπος Μπούρας, *Τρόποι εργασίας των βυζαντινών αρχιτεκτόνων και αρχιμαστόρων, Μνήμη Μανόλη Χατζηδάκη*, Αθήνα 2010, 28.

¹⁴⁸ Iris Bayer, *Architekturzeichnungen auf dem Boden der Basilika*, στο: Thilo Ulbert (επ.), *Resafa II. Die Basilika des Heiligen Kreuzes in Resafa-Sergiupolis*, Μάιντς 1986, 155-159. Robert Ousterhout, *Master builders of Byzantium*, Πρίνστον 1999, 64.

¹⁴⁹ Thomas Thieme, *Metrology and Planning in the Basilica of Johannes Stoudios*, στο: Thomas Thieme (επιμ.), *Le Dessin D'architecture Dans Les Sociétés Antiques: Actes Du Colloque De Strasbourg*, 26-28 Janvier 1984, Λάιντεν 1985, 291-308, εικ. 4.

του Θεάτρου· όποια όμως και αν είναι μοιάζει δηλωτική της εμφανούς αγωνίας των λιθοξόων και οικοδόμων για την αποφυγή λαθών κατά την εκτέλεση του έργου.

Το μεσσηνιακό μνημείο στέκεται έτσι σε ένα σταυροδρόμι τόσο χρονικά όσο και γεωγραφικά. Από τη μια η χρονολόγηση της βασιλικής στα μέσα του 6ου αι. την τοποθετεί στο σημείο επαφής ανάμεσα στις παραδοσιακές Παλαιοχριστιανικές αρχιτεκτονικές φόρμες και στις νέες Μεσαιωνικές που θα διαμορφωθούν τους επόμενους αιώνες. Από την άλλη η Μεσσήνη βρίσκεται στο εσωτερικό της Πελοποννήσου, σχετικά μακριά από τις θαλάσσιες γραμμές της Αυτοκρατορίας όπου ο μεγάλος όγκος αρχιτεκτονικών μελών διακινούνταν μαζί με παραδόσεις και μαστορες μέχρι και τα τέλη του 6ου αι.¹⁵⁰ Με αυτό τον τρόπο οι λύσεις που υιοθετήθηκαν εδώ προσφέρουν πολύτιμη γνώση για συνθήκες που συνήθως περνάν απαρατήρητες, αλλά που χαρακτηρίζουν ένα πολύ μεγάλο κομμάτι της Βυζαντινής επικράτειας.

Στη μεσσηνιακή βασιλική πολλές ερωτήσεις παραμένουν ανοιχτές. Γιατί όλα αυτά τα σημάδια είναι εμφανή και με ποιους τρόπους διευκολύνουν την κατασκευή του κτηρίου; Είναι μέρος μιας τυπικής και συνηθισμένης μεθόδου οικοδόμησης, ή είναι η εξαίρεση; Είναι τα χαράγματα συνδεδεμένα με τις ικανότητες και τις δυνατότητες μιας καλοεκπαιδευμένης και έμπειρης ομάδας χτιστάδων, ή εντελώς αντίθετα είναι ένδειξη ενός άπειρου και ανασφαλή πρωτομάστορα και μιας λιγότερο ικανής ομάδας εργατών; Θα μπορούσε η έμφαση στη χρήση σημάδιων μόνιμων και χαραγμένων στον λίθο να σημαίνει μια παρατεταμένη κατασκευαστική περίοδο και την ανάγκη να αποτυπωθούν αυτές οι ενδείξεις με κάποιον πιο μόνιμο τρόπο παρά με κάποιον επίφοβο και εφήμερο άλλο τρόπο; Ή μήπως σημαίνουν την απουσία συνεννόησης ανάμεσα στις διάφορες ομάδες χτιστών και λιθοξόων, που χρειαζόνταν οδηγίες «γραπτές» για να καθοδηγήσει η μια την άλλη; Τέλος μπορεί να αντιστοιχούν σε κάποιον τρόπο ιδιότυπης καταγραφής της δουλειάς προκειμένου να μεταφραστεί σε αμοιβή.¹⁵¹

Η ίδια η βασιλική της Μεσσήνης και η γνώση που μπορεί να μας προσφέρει για τις κατασκευαστικές τεχνικές στέκει ως ένα εξαιρετικό παράδειγμα πραγμάτων που χάνονται και πραγμάτων που πρωτοεμφανίζονται. Την ίδια στιγμή στέκει σαν ένα ταπεινό παράδειγμα του μέγιστου δυνατού αποτελέσματος με τα ελάχιστα δυνατά μέσα, ένα ιδιαίτερο επίτευγμα για την τοπική κοινότητα. Σχεδόν όλες οι καλλιτεχνικές λύσεις και επιλογές έρχονται από ένα αρχαίο ρεπερτόριο μορφών, στοιχείων και ρυθμών, αλλά μέσα στις νέες συνθήκες που έχουν διαμορφωθεί στην Πελοπόννησο και γενικότερα στην Αυτοκρατορία στα μέσα του 6ου αι., όλα αποκτούν νέο χαρακτήρα, κοντά σε αυτό που θα ονομαστεί σύντομα μεσαιωνικό. Το ίδιο ισχύει και για τις τεχνικές: τα αρχιτεκτονικά μέλη είναι *spolia* σε δεύτερη χρήση, τα διακοσμημένα κιονόκρανα γίνονται απλά δομικά στοιχεία, η αρχαία τεχνική της χρήσης

¹⁵⁰ Για τις διαστάσεις του εμπορίου αυτού ενδεικτικά: Jean-Pierre Sodini, *Marble and Stoneworking in Byzantium*, στο: Angeliki E Laiou και Charalampos Bouras (επιμ.), *The Economic History of Byzantium: From the Seventh Through the Fifteenth Century*, Ουάσιγκτον Ντι Σι 2002, 129-146· για τη θέση της Μεσσήνης μακριά από τις κεντρικές οδούς της εποχής της: G. D. R. Sanders και I. K. Whitbread, *Central Places and Major Roads in the Peloponnese*, *BSA* 85 (1990), 333-361.

¹⁵¹ Arietta Papaconstantinou, *La reconstruction de Saint-Philoxène à Oxyrhynchos: l'inventaire dressé par Philéas le tailleur de pierres*, στο: *Mélanges Jean-Pierre Sodini*, *TM* 15 (2005), 183-192.

χαραγμάτων τοποθέτησης εφαρμόζεται εδώ κυρίως για να διευκολύνει την εξοικονόμηση υλικού, τον περιορισμό των απωλειών και τη βελτίωση της στατικότητας του κτηρίου, και τα *σπαρτία* γίνονται χαράγματα αδύνατο να απομακρυνθούν.

Ανακεφαλαιώνοντας πιστεύω ότι στη μνημειακή αρχιτεκτονική των εκκλησιαστικών κτηρίων της Μεσσήνης μπορούμε να διακρίνουμε ως βασικό χαρακτηριστικό την τοπική διάσταση που μπορεί αυτή να λαμβάνει. Η συσχέτιση με τους γενικούς αρχιτεκτονικούς τύπους, που προφανώς και είναι παρούσα, ακόμη και στην απλούστερη δυνατή μορφή υλοποιείται μέσα από τη διάσταση των τοπικών επιλογών και δυνατοτήτων.

IV. ΚΑΤΑΣΚΕΥΑΖΟΝΤΑΣ ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΑΝΘΡΩΠΟΥΣ: ΒΙΟΤΕΧΝΙΚΕΣ ΚΑΙ ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΕΣ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΕΙΣ

A. Αγροτικές εγκαταστάσεις

Μοιάζει αρχικά παράδοξο μια ενότητα που αναφέρεται στις παραγωγικές διαδικασίες που βρήκαν στέγη εντός της πόλης να ξεκινά με μια συζήτηση για αγροτικές εγκαταστάσεις. Στο παραδοσιακό δίπολο αστικός / αγροτικός χώρος η διαίρεση λειτουργεί με αλληλοαποκλεισμούς. Συζητώντας όμως την Πρωτοβυζαντινή περίοδο ερχόμαστε αντιμέτωποι με μια σειρά από φαινόμενα *αγροτοποίησης* (ruralisation) που γίνονται πολύ καλύτερα κατανοητά αν άρουμε αυτή τη διαίρεση.

Κατά τη διάρκεια της ανασκαφής της πόλης της Μεσσήνης έχουν προκύψει ευρήματα που μαρτυρούν τη διαδικασία αυτή όπου το αγροτικό-έξω και το αστικό-μέσα συμφύρονται δημιουργώντας δυναμικές ισορροπίες, εκεί που η πόλη μεταμορφώνεται σε τοπίο και αντίστροφα.

Ο Νερόμυλος

Το πιο χαρακτηριστικό σχετικό εύρημα στη Μεσσήνη υπήρξε η ανασκαφή ενός πρωτοβυζαντινού νερόμυλου εγκατεστημένου στη θέση αρχαίας κρήνης στο κέντρο της πόλης. Όπως έχουμε ήδη αναλύσει ο νερόμυλος της κρήνης Αρσινόης ήταν σε χρήση σίγουρα μέχρι τα μέσα του 6ου αιώνα και ίσως να κατασκευάστηκε στη θέση αυτή στις αρχές του 6ου ή στα τέλη του 5ου.¹⁵²

Έχει υποστηριχθεί συχνά ότι αλλαγές σαν αυτή σηματοδοτούν τη μεταμόρφωση των οικισμών από πόλεις σε χωριά, με το βασικό επίδικο να είναι πάντοτε η αγροτοποίηση.¹⁵³ Ανάλογες εξελίξεις μας είναι γνωστές και από άλλες περιοχές στον Ελλαδικό χώρο όπως αυτή της κατασκευής ενός νερόμυλου στην Αγορά της Αθήνας, σε σημείο της αρχαίας πόλης που προοριζόταν κυρίως για επίσημα δημόσια κτίρια. Στην περίπτωση της Αθήνας η παρουσία του νερόμυλου σχολιάστηκε ως απόδειξη ότι η πόλη είχε ουσιαστικά μετατραπεί κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο σε αγροτικό χωριό.¹⁵⁴

Η λειτουργία του νερόμυλου ήταν γνωστή από τα χρόνια του Βιτρούβιου και σχετίζεται με τη ρωμαϊκή οργάνωση της αγροτικής παραγωγής, για τον Ελλαδικό χώρο όμως αποτε-

¹⁵² Κ5.V.a.

¹⁵³ Νίκος Τσιβίκης, Πού πάνε οι πόλεις όταν εξαφανίζονται; Ο οικισμός της πρώιμης και μέσης Βυζαντινής Μεσσήνης, στο: Τόνια Κιουσοπούλου (επιμ.), *Οι Βυζαντινές Πόλεις, 8ος-15ος αι. Προοπτικές της έρευνας και νέες ερμηνευτικές προσεγγίσεις*, Ρέθυμνο 2012, 47-71.

¹⁵⁴ Arthur W. Parsons, A Roman Water-Mill in the Athenian Agora, *Hesperia* 5 (1936), 90· Robert J. Spain, The Roman Watermill in the Athenian Agora: A New View of the Evidence, *Hesperia* 56 (1987), 335-353.

λούσε κατά την Πρωτοβυζαντινή περίοδο μια πολύ πρόσφατη εισαγωγή.¹⁵⁵ Στον ελλαδικό χώρο μοιάζει ότι οι παραδοσιακές μορφές μύλων, χειροκίνητοι ή ζωήλατοι, μάλλον αποτελούσαν την πλειοψηφία και στα ρωμαϊκά χρόνια.¹⁵⁶ Το ενδιαφέρον είναι ότι παράλληλα με την εισαγωγή νερόμυλων στον Ελλαδικό χώρο έχουμε και τη συστηματικότερη χρήση από τον 4ο αι. μ.Χ. του περιστροφικού χειρόμυλου για την επεξεργασία των σιτηρών, που είναι πολύ πιο αποτελεσματικός από τον παραδοσιακό αρχαιοελληνικό.¹⁵⁷

Εδώ όμως χρειάζεται να διευρύνουμε την οπτική μας. Στις αρχές του 4ου αι. στη Φρυγία της Μικράς Ασίας, η μικρή πόλη της Ορκίστου αιτήθηκε προς τον αυτοκράτορα Κωνσταντίνο να της αποδοθεί ο τίτλος της αυτόνομης *civitas* (πολιτεία). Το απόγραφο της αυτοκρατορικής απάντησης του 329/331 μ.Χ. χαρακτηρίστηκε σε επιγραφή μνημονεύοντας ως ένα από τα σημαντικά προσόντα της πόλης το *molinarum numerum copiosum*.¹⁵⁸ Νερόμυλοι μέσα στα τείχη πόλης περιγράφονται και από τον Αμμιανό Μαρκελλίνο τον 4ο αι. μ.Χ. και σε μια άλλη περίπτωση, στην Άμιδα¹⁵⁹ Γνωρίζουμε όμως ότι η Άμιδα (σημ. Ντιγιάρμπακιρ στη ΝΑ Τουρκία) ήταν μια σημαντική πόλη, και η Όρκιστος σίγουρα κατάφερε να προβιβαστεί σε πόλη. Οι νερόμυλοι τους όχι μόνο δεν τις υποβίβαζαν αλλά αντίθετα αποτελούσαν, όπως φαίνεται, και προσόν.¹⁶⁰

Αλλά ακόμη και στα ψηφιδωτά στο δάπεδο του αυτοκρατορικού παλατίου στην Κωνσταντινούπολη που χρονολογούνται στον 6ο αι. ένας τουλάχιστον νερόμυλος απεικονίζεται ως σύμβολο αφθονίας.¹⁶¹ Μολονότι η γενική αίσθηση των ψηφιδωτών είναι ότι οι σκηνές διαδραματίζονται σε μη αστικό τοπίο, θα μπορούσαν να αναφέρονται και στο τοπίο εντός των τειχών της πρωτεύουσας τα οποία όπως γνωρίζουμε περιέκλειαν και μια μεγάλη περιοχή ελάχιστα οικοδομημένη και αφιερωμένη σε αγροτικές και άλλες δραστηριότητες.¹⁶²

Έτσι οι πόλεις με τους μύλους εντός των τειχών ή εντός του αστικού ιστού κατηγοριοποιούνται όχι για τις συνθήκες που επικρατούν εντός της συγχρονίας τους κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο, αλλά σε σχέση με το αρχαίο και ρωμαϊκό παρελθόν τους. Αποτέλεσμα

¹⁵⁵ Σοφία Γερμανίδου, *Watermills in Byzantine Greece (Fifth-Twelfth Centuries): A Preliminary Approach to the Archaeology of Byzantine Hydraulic Milling Technology*, *Byzantion* 84 (2014), 185-201· Κωνσταντίνος Ράπτης, *Water as Power; Early Christian and Byzantine Watermills in Greece: typology and distribution*, στο: Α. Αγγελάκης και Δ. Κουτσογιάννης (επιμ.), *Water and wastewater technologies in ancient civilizations*, Ηράκλειο 2006, 109-117.

¹⁵⁶ L. A. Moritz, *Grain-mills and flour in classical antiquity*, Οξφόρδη 1958, 131-139.

¹⁵⁷ Curtis Neil Runnels, *A Diachronic Study and Economic Analysis of Millstones from the Argolid, Greece*, Διδ.Διατρ, Indiana University, Indiana 1981, 127-130.

¹⁵⁸ A. Chastagnol, *L'inscription constantinienne d'Orcistus*, *Mélanges de l'École française de Rome, Antiquité* 93 (1981), 407-409.

¹⁵⁹ Andrew Wilson, *Water-Mills at Amida: Ammianus Marcellinus 18.8.11*, *The Classical Quarterly* 51 (2001), 231-234.

¹⁶⁰ Μια γενική εισαγωγή για βυζαντινούς μύλους στο: Martin Decker, *Mills and Milling Technology*, in: Elizabeth Jeffreys, John Haldon, και Robin Cormack (επιμ.), *The Oxford handbook of Byzantine studies*, Οξφόρδη 2008, 402-403.

¹⁶¹ G. Brett, *Byzantine Water Mill*, *Antiquity* 13 (1939), 354-356.

¹⁶² Cyril Mango, *Le Développement Urbain De Constantinople, IVe-VIe Siècles*, Παρίσι 2004², 57-58.

αυτής της προσέγγισης είναι να αποτυγχάνουμε να θέσουμε βασικά ερωτήματα γύρω από την πραγματικότητα του οικισμού της Μεσσήνης του 6ου αι. και την εισαγωγή ενός νερόμυλου σε τόσο κεντρική θέση, μερικά από τα οποία θα ήταν: υπήρξε αλλαγή στον τρόπο οργάνωσης της αγροτικής παραγωγής, και αν ναι αντιστοιχεί η αλλαγή αυτή σε διαφορετικές σχέσεις παραγωγής ή μήπως σε δημογραφικές αλλαγές, οι νέες μηχανικές μέθοδοι εισήχθησαν για να ισοσκελίσουν την απώλεια σε εργατική δύναμη, ή μήπως η αυξημένη ζήτηση σε τρόφιμα έπρεπε να απαντηθεί με αύξηση στην παραγωγικότητα.¹⁶³

Πέρα από την κατασκευή στο κέντρο της Μεσσήνης του νερόμυλου κατά τον 5ο/6ο αι. χρειάζεται να σταθούμε γενικότερα στη χρήση του νερού και του υδάτινου παράγοντα. Οι φυσικές πηγές που ρέουν ελεύθερα από τις πλαγιές της Ιθώμης στα βόρεια της πόλης αξιοποιούνταν και στο ελληνιστικό και ρωμαϊκό παρελθόν, καθώς έδιναν νερό σε μια σειρά από κρήνες που προοπτικά εξελίχθηκαν σε μνημειακής κατασκευής νυμφαία και ορόσημα της πόλης. Κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο οι πηγές αυτές απελευθερώνονται από τον ρόλο τους στο αισθητικό διάκοσμο της πόλης και βρίσκουν λειτουργίες στενά ενταγμένες με τις οικονομικές δραστηριότητες. Ίσως να πρέπει να αναγνωστεί ως τμήμα μόνο μιας σημαντικής αλλαγής συνολικότερα στην αντίληψη του χώρου προς τη μεγαλύτερη και καλύτερη οικονομική απόδοση των διαθέσιμων φυσικών πόρων.

Ενδεικτική της κατάληξης αυτής της μετατόπισης είναι μια ενδιαφέρουσα αν και μεταγενέστερη αφήγηση. Ο Άραβας περιηγητής Ιμπν Χαβκάλ (Ibn Hawqal) με αφορμή επίσκεψη του στο Παλέρμο της Σικελίας το 972 μ.Χ. αναφέρεται αναλυτικά στους μύλους της πόλης. Πρώτα μνημονεύει μια ρεματιά έξω από τα τείχη του Παλέρμο, όπου μεταφέρει την πληροφορία ότι είναι συγκεντρωμένοι οι περισσότεροι μύλοι της πόλης. Σε ένα δεύτερο σημείο αναφερόμενος στις πλούσιες φυσικές πηγές της πόλης υποστηρίζει ότι κάθε μια τους μπορεί να δώσει κίνηση σε δύο μύλους.¹⁶⁴ Στην αναφορά αυτή βλέπουμε πλέον ολοκληρωμένο το επιχείρημα της μέγιστης αποδοτικότητας, καθώς μια πηγή νερού μετριέται πλέον σε πόσους νερόμυλους μπορεί να κινήσει με το νερό της.

Αλλά για να επιστρέψουμε στις πόλεις της Πρωτοβυζαντινής περιόδου, πέρα από την εισδοχή νερόμυλων όπως είδαμε πιο πάνω, μπορούμε να αναζητήσουμε και συνολικότερες μεταμορφώσεις. Μια τέτοια εξέλιξη την ίδια εποχή έχει εντοπιστεί σε σχέση με τον πρωτοβυζαντινό οικισμό που αναπτύχθηκε γύρω από το ιερό της Νεμέας μετά τον 5ο αι. Πρόσφατα έχει υποστηριχθεί ότι κατά τα πρωτοβυζαντινά χρόνια υπήρξε ανθρωπογενής αλλαγή της κοίτης του ποταμού που αρχικά έτρεχε έξω από το ιερό της Νεμέας.¹⁶⁵ Η νέα χάραξη οδήγησε την κοίτη του ποταμού μέσα από το ερειπωμένο αρχαίο στάδιο, το οποίο εξαιτίας

¹⁶³ Για την απώλεια ανθρώπινου δυναμικού: Alan Harvey, *Economic Expansion in the Byzantine Empire, 900-1200*, Καίμπριτζ 2003, 130-131· για την αύξηση της παραγωγικότητας: Marcus Rautman, *Daily life in the Byzantine Empire*, Γουέστπορτ 2006, 181-183· για τη σημασία της αλλαγής στους τρόπους παραγωγής: Perry Anderson, *Passages from antiquity to feudalism*, Λονδίνο 1978, 63, 79.

¹⁶⁴ William Granara, Ibn Hawqal in Sicily/ *أيلقصي فل قودن*, *Alif: Journal of Comparative Poetics* 3 (1983), 97-99.

¹⁶⁵ Stephen Miller, Excavations at Nemea, 1997-2001, *Hesperia* 84 (2015), 277-279.

της μορφολογίας του ήταν εξαιρετικά κατάλληλο για αυτή τη χρήση. Στις πλευρές της νέας κοίτης βρέθηκαν ανασκαφικά πρωτοβυζαντινές εγκαταστάσεις για βάρκες και αρχαιολογικά στρώματα με χαρακτηριστικά ευρήματα που συνδέονται με την αλιεία (βαρίδια, αγκίστρια, κ.ά.).

Αγροί και αγροικίες στο κέντρο της Μεσσήνης

Στην ίδια ουσιαστικά συζήτηση για τη χρήση του νερού ως κινητήριας δύναμης, αλλά με διαφορετικό ίσως χαρακτήρα πρέπει να δούμε και την τεκμηριωμένη παρουσία αγροτικών εκτάσεων υπό συστηματική καλλιέργεια στο κέντρο της αρχαίας πόλης της Μεσσήνης. Όπως είδαμε αναλυτικά σε άλλο σημείο στην περιοχή του Ασκληπιείου και συγκεκριμένα κάπου στο βόρειο τμήμα του έχει βρεθεί επιγραφή που μνημονεύει αγροτικές εργασίες και όρια αγρών στην περιοχή αυτή.¹⁶⁶ Το κείμενο της επιγραφής, που χρειάζεται εδώ να επαναλάβουμε, έχει: † ὄρος Ἀνανίου πρ(εσβυτέρου)· κα[ι] / ἀνάθ(εμα) τὸν παραυλακησ(τήν) / καὶ ὄστης τὸ μεταστήση ἀνά(θεμα).¹⁶⁷ Πρόκειται δηλαδή για ένα οροθέσιο του αγρού ενός κληρικού που περιλαμβάνει και αποτρεπτική κατάρα για όποιον θα επιλέξει είτε να αλλάξει τη θέση του όρου και τα σύνορα που αυτό ορίζει, είτε να κλέψει τα αρδευτικά αυλάκια του εν λόγω αγρού. Κομβική στη συζήτηση είναι η χρονολόγηση της επιγραφής, την οποία η πιο πρόσφατη χρονολογική πρόταση την τοποθετεί στον 7ο, ίσως και 8ο αι. μ.Χ.¹⁶⁸

Σε μια εποχή δηλαδή που ο νερόμυλος δεν λειτουργεί πια και το κτήριο του έχει καταρρεύσει, αλλά η κοινότητα που κατοικεί στη Μεσσήνη αξιοποιεί με έναν διαφορετικό τρόπο τα πλούσια νερά που κατεβαίνουν από την Ιθώμη. Στο κείμενο μαρτυρείται η ύπαρξη ενός τουλάχιστον αγροκτήματος, αλλά εννοείται και η ύπαρξη άλλων γειτονικών εφόσον υπάρχει ανάγκη ορισμού των συνόρων αλλά και φόβος μετακίνησης τους. Το αγρόκτημα της επιγραφής είναι εξοπλισμένο με κανάλια άρδευσης που έπαιρναν νερό από τις φυσικές πηγές.

Την αρχαιολογική εικόνα για το πως θα μπορούσαν να είναι αυτοί οι αγροί μας την προσφέρει και πάλι η ανασκαφή στο ιερό της Νεμέας (εικ. 408-409). Εκεί στα ανατολικά του ιερού του Διός και σε επαφή με τον πρωτοβυζαντινό οικισμό του 5ου και 6ου αιώνα η προσεχτική ανασκαφή έκανε δυνατό τον εντοπισμό πρωτοβυζαντινών αγροτικών αυλάκων από τα καλλιεργούμενα χωράφια.¹⁶⁹ Η εγγύτητα των αγρών αυτών με τα πρωτοβυζαντινά κατάλοιπα που αναγνωρίζονται ως οικίες πάνω στο ιερό της Νεμέας υπογραμμίζει την ουσιαστική απουσία την περίοδο αυτή της διάκρισης αστικό και αγροτικό, τουλάχιστον με τους όρους της αρχαίας πόλης.

Σε σχέση με την αγροτοποίηση του οικισμού της Μεσσήνης πρέπει να ξαναδούμε και

¹⁶⁶ Κ.ΙV.β.

¹⁶⁷ Βούλα Μπαρδάνη, Παλαιοχριστιανικές επιγραφές Μεσσήνης, στο: Πέτρος Θέμελης και Βούλα Κόντη (επιμ.), Πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη και Ολυμπία: Αστικός και αγροτικός χώρος στη Δυτική Πελοπόννησο, Αθήνα 2002, 89-90.

¹⁶⁸ Denis Feissel, Buletin Epigraphique, REG 117 (2004), 708.

¹⁶⁹ Stella Miller, Excavations at Nemea, 1982, *Hesperia* 52 (1983), 77-78, πίν. 20ε, 21b.

τις μεσσηνιακές οικίες. Οι οικίες του 7ου και 8ου αιώνα στην περιοχή του Θεάτρου και της Αγοράς όπως παρατηρήσαμε και πιο πάνω ακολουθούν απλοποιημένες μορφές που είναι χαρακτηριστικές των μικρών αγροικιών, όπως κυρίως τις γνωρίζουμε από τη μέση και ύστερη βυζαντινή περίοδο.¹⁷⁰ Και παρά το γεγονός ότι οι οικίες της Μεσσηνίας δεν απέδωσαν «πλούσια» ευρήματα αγροτικής χρήσης, όπως η υποδειγματική ανασκαφή και δημοσίευση του πρωτοβυζαντινού αγροτικού σπιτιού στο Πυργούθι Αργολίδας,¹⁷¹ πρέπει να θεωρήσουμε ότι βρισκόμαστε σε ανάλογο περιβάλλον. Το ενδιαφέρον είναι ότι τέτοιες χρήσεις μπορούμε με κάποια επιφύλαξη να διαγνώσουμε ακόμη και για τις οικίες του 5ου και 6ου αιώνα στα ανατολικά του Ασκληπιείου, καθώς μια σειρά από δωμάτια έχουν αναγνωριστεί ως στάβλοι για ζώα.¹⁷²

Η Μεσσηνή και η Νεμέα είναι μόνο δύο εκδοχές της νέας διαμορφωμένης αντίληψης για τον δομημένο χώρο σε σχέση με την αγροτική καλλιέργεια. Οι αντιλήψεις αυτές είναι πιθανό σε διαφορετικές περιπτώσεις γεωγραφικά να εμφανίζονται όχι ακριβώς την ίδια στιγμή, καθιστώντας την προσπάθεια ακριβούς χρονολόγησης του φαινομένου της *αγροτοποίησης* να έχει περιορισμένη αξία. Περισσότερο είμαστε μπροστά σε μια διαδικασία βαθιάς αλλαγής οικονομικών και κοινωνικών συνθηκών στις πόλεις της πρωτοβυζαντινής επαρχίας, αλλά και του κέντρου. Τα ίδια φαινόμενα τα παρατηρούμε σε όλη την επικράτεια του βυζαντινού κράτους, από την Πελοπόννησο¹⁷³ μέχρι την κεντρική Μικρά Ασία,¹⁷⁴ και από την Κωνσταντινούπολη¹⁷⁵ μέχρι την Καρχηδόνα.¹⁷⁶ Βασικός παράγοντας της παρατήρησης αυτής είναι ότι τις τελευταίες δεκαετίες τα αρχαιολογικά μας εργαλεία επιτρέπουν να τα διακρίνουμε καλύτερα.

Συνολικότερα και στη Μεσσηνή βρισκόμαστε μπροστά σε μια διαφορετική αντιμετώπιση της έννοιας του οικισμού, όπου η αγροτική παραγωγή είναι κομμάτι συνυφασμένο με την καθημερινότητα του οικισμού. Μια εξέλιξη που μπορεί να σχολιαστεί ως μια συνολική ανατροπή του ισοζυγίου πόλη και ύπαιθρος προς μια νέα ισορροπία, όπου ακόμη δεν είμαστε σε θέση να καταλήξουμε ούτε στο ποια ονομασία θα περιέγραφε καλύτερα τους οικισμούς αυτούς της πρωτοβυζαντινής περιόδου: πόλη, κωμόπολη, χωριό.¹⁷⁷

¹⁷⁰ Κ5.VI.α-β.

¹⁷¹ Jenni Hjothman, Pyrgouthi in Late Antiquity, στο: Jenni Hjothman, Arto Penttinen, και Berit Wells (επιμ.), *Pyrgouthi: a rural site in the Berbati valley from the early Iron Age to Late Antiquity; excavations by the Swedish Institute at Athens, 1995 and 1997*, Στοκχόλμη 2001, 127-266.

¹⁷² Κ4.III.α.

¹⁷³ G. D. R. Sanders, Problems in interpreting Rural and Urban Settlement in Southern Greece, AD 365-700, στο: Neil Christie (επιμ.), *Landscapes of Change: Rural Evolutions in Late Antiquity and the Early Middle Ages*, Άλντερσοτ - Μπέρλινγκτον 2004, 163-193.

¹⁷⁴ Eric Ivison, Excavations at the Lower City Enclosure, 1996-2008, στο: Christopher Lightfoot και Eric Ivison (επιμ.), *Amorium Reports 3: The Lower City Enclosure. Finds Reports and Technical Studies*, Κωνσταντινούπολη 2012, 47-60.

¹⁷⁵ Mango, *Constantinople*, 57-58.

¹⁷⁶ Anna Leone, *Changing Townscapes in North Africa from Late Antiquity to the Arab Conquest*, Μπάρι 2007, 192-196.

¹⁷⁷ Μυρτώ Βεϊκού, Urban or Rural? Theoretical Remarks on the Settlement Patterns in Byzantine Epirus

B. Λατόμοι, Μαρμαράδες, Λιθοξόοι και Οικοδόμοι

Για μια πόλη με τα ελληνιστικά και ρωμαϊκά χαρακτηριστικά της η δραστηριότητα και τα επαγγέλματα γύρω από τον λίθο και την οικοδομή είναι πιο συμβατή. Και το βασικό ζήτημα που θα μας απασχολήσει στη συζήτηση αυτή, η επανάχρηση αρχαίου υλικού (spoliation), είναι μια διαδεδομένη στον χρόνο και τον χώρο πρακτική και δύσκολα μπορεί να συνδεθεί με μια μόνο αιτία. Σε κάθε περίπτωση όμως και παρά τις τοπικές διαφορές το βασικό της χαρακτηριστικό είναι ο ευκολότερος δυνατός προσπορισμός καλής πρώτης ύλης, και επομένως συνδέεται με τον ένα ή τον άλλο τρόπο με την οικονομία της οικοδόμησης/δημιουργίας ενός έργου. Έτσι και στη Μεσσήνη η ανακύκλωση αρχαίου μαρμάρου και άλλων λίθων δεν ήταν άγνωστη, καθώς ήδη από τα ρωμαϊκά χρόνια συναντά κανείς υλικά αρχαιότερα που ξαναχρησιμοποιούνται σε νέα οικοδομήματα.¹⁷⁸

Από τον 4ο όμως αιώνα, ίσως και νωρίτερα, δεν έχουμε καθόλου λατομευτική δραστηριότητα στα δύο πιο κοντινά λατομεία της Μεσσήνης, από τα οποία το μεγαλύτερο μέρος των ασβεστόλιθων, πωρόλιθων και ψαμμιτών που χρησιμοποιήθηκαν για την οικοδόμηση της πόλης κατά την αρχαιότητα. Πρόκειται για λατομεία στην ίδια την πλαγιά της Ιθώμης σε απόσταση αναπνοής από το κέντρο της πόλης, αλλά και ένα δεύτερο κοντά στο χωριό Λάμπαινα σε απόσταση επτά χιλιομέτρων από τη Μεσσήνη.¹⁷⁹

Παράλληλα σταματάει και η εισαγωγή μαρμάρου για τη δημιουργία νέων γλυπτών ή εισαγωγή τελειωμένων μαρμαρίνων έργων. Έτσι ήδη από τον 4ο αι. στην ίδια λογική αξιοποίησης του αρχαιότερου υλικού μπορούμε να δούμε και παραδείγματα επαναλάξευσης αρχαίων αγαλμάτων σε νέους σύγχρονους τύπους, όπως ο Κωνσταντίνιος ανδριάντας από την αστική έπαυλη και το άγαλμα του Ερμή.¹⁸⁰ Τα αρχαιότερα αγάλματα που χρησίμευσαν ως πρώτη ύλη ήταν γυναικεία αγάλματα στον τύπο της Ηρακλειώτισσας που διέθεταν τον αναγκαίο όγκο για τη δημιουργία των νέων αγαλμάτων σε μικρότερη πάντοτε κλίμακα. Τα αρχικά αγάλματα προέρχονταν με βεβαιότητα από τη Μεσσήνη και από το πλήθος αγαλμάτων που διέθετε η πόλη. Η εργασία της δημιουργίας των νέων αγαλμάτων έχει γίνει επί τόπου από εργαστήριο τοπικό, όχι κατ' ανάγκη μεσσηνιακό, που μετακινούνταν από τόπο σε τόπο για να εκτελέσει τα υπό παραγγελία έργα.¹⁸¹

(7th-11th Centuries), *BZ* 103 (2010), 171-193. Μια ενδιαφέρουσα προσπάθεια συνολικής αποτίμησης της νέας σχέσης ανάμεσα στην πόλη και την ύπαιθρο, κυρίως για τη νότια Βαλκανική στο: Slavko Ciglenečki, *The Changing Relations Between City and Countryside in Late Antique Illyricum*, *Hortus Artium Medievalium* 20 (2014), 232-250.

¹⁷⁸ Χαρακτηριστική λ.χ. είναι η ανακύκλωση ελληνιστικών ημικιόνων από την αρχαιότερη σκηνή ως υποδομή στο ρωμαϊκό προσκήνιο του Θεάτρου της Μεσσήνης τον 2ο αι. μ.Χ.: Πέτρος Θέμελης, *Τα Θέατρα της Μεσσήνης*, Αθήνα 2010, 27-28

¹⁷⁹ Γεωργία Κοκκόρου-Αλευρά, Ειρήνη Πουπάκη, Αλέξης Ευσταθόπουλος και Αχιλλέας Χατζηκωνσταντίνου, *Corpus Αρχαίων Λατομείων: Λατομεία του ελλαδικού χώρου από τους προϊστορικούς έως τους μεσαιωνικούς χρόνους*, Αθήνα 2014, 194-195, αρ. 706 και 709.

¹⁸⁰ Κ7.Ι.α.

¹⁸¹ Γνωρίζουμε για την ύπαρξη τον 1ο αι. μ.Χ. τοπικού εργαστηρίου γλυπτικής με χαρακτηριστικές επαρχι-

Στις πρακτικές αυτές η Μεσσήνη δεν διαφοροποιείται από τις υπόλοιπες σημαντικές πόλεις της Πελοποννήσου. Στην Κόρινθο την πρωτεύουσα της επαρχίας Αχαΐας σώζεται μια σειρά από ανδριάντες με χλαμύδα που χρονολογούνται στον τέταρτο και πέμπτο κυρίως αιώνα και απεικονίζουν πιθανότατα τον έπαρχο. Και οι επτά κορινθιακοί ανδριάντες είναι σκαλισμένοι σε μάρμαρο σε δεύτερη χρήση που προέρχεται από ρωμαϊκά μνημεία της πόλης.¹⁸² Αυτή η παράλληλη εξέλιξη μας βοηθάει να κατανοήσουμε τις συνθήκες της Πελοποννήσου τον 4ο και 5ο αι. Μια ματιά στην άλλη όχθη του Αιγαίου αρκεί για μια εντελώς διαφορετική εικόνα, καθώς τα ίδια περίπου χρόνια στην Αφροδισιάδα, πρωτεύουσα της Καρίας στη Μικρά Ασία, αντίστοιχα έργα που εικονίζουν τον τοπικό έπαρχο και άλλους αξιωματούχους είναι όλα σκαλισμένα σε νέο μάρμαρο.¹⁸³

Η χρησιμοποίηση αρχαίου υλικού για την οικοδομή και όχι μόνο, συνεχίστηκε με ακόμη μεγαλύτερη ένταση μετά τον 4ο αι. καθώς πλέον και τα περισσότερα από τα ελληνιστικά και ρωμαϊκά κτήρια περνούσαν σταδιακά στην εγκατάλειψη. Το σύνολο των πρωτοβυζαντινών οικοδομημάτων που γνωρίζουμε, ή καλύτερα το σύνολο της οικοδομικής δραστηριότητας στη Μεσσήνη μετά τον 4ο αιώνα, στηρίχθηκε στη χρησιμοποίηση αρχαίου οικοδομικού υλικού. Η μορφή της ανακύκλωσης μπορούσε να λάβει διαφορετικές μορφές στο πέρασμα του χρόνου και ανάλογα με την ανάγκη για υλικό. Είδαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο αναλυτικά τη λειτουργία του Θεάτρου ως λατομείου για την απόσπαση λίθου για την οικοδόμηση της πρωτοβυζαντινής πόλης.¹⁸⁴ Ολόκληρα αρχαιότερα κτήρια αποδομήθηκαν και χρησιμοποιήθηκαν για την κατασκευή νέων κτηρίων, όπως το μνημείο προς τιμήν του Ρωμαίου Σύλλα του οποίου το υλικό χρησίμευσε εξ ολοκλήρου για την οικοδόμηση της βασιλικής της Αγοράς.¹⁸⁵

Η δραστηριότητα αυτή που σε ορισμένες στιγμές φτάνει σε υψηλά επίπεδα οργάνωσης και συστηματοποίησης της διαδικασίας δεν είναι απλά ένας δείκτης παρακμής του αστικού φαινομένου. Μπορεί να γίνει κατανοητή πολύ καλύτερα αν τη σκεφτούμε ως αποτέλεσμα μιας διαφορετικής συμπεριφοράς, ίσως και οργάνωσης, της οικονομίας.¹⁸⁶ Το κόστος της εξόρυξης και της μεταφοράς προς κατεργασία ή κατεργασμένων λίθων συγκρινόμενο με τον προσπορισμό αυτών από γειτονικά μνημεία είναι ουσιαστικά ασύγκριτο. Γνωρίζουμε

ακές δημιουργίες: Πέτρος Θέμελης, Έργα επωνύμων γλυπτών και εργαστήριο γλυπτικής πρώιμων ρωμαϊκών χρόνων στη Μεσσήνη, στο: Θεοδοσία Στεφανίδου-Τιβεριού, Παυλίνα Καραναστάση και Δημήτρης Δαμάσκος (επιμ.), *Κλασική παράδοση και νεωτερικά στοιχεία στην πλαστική της Ρωμαϊκής Ελλάδας*, Θεσσαλονίκη 2012, 177-191.

¹⁸² Amelia R. Brown, Last Men Standing: Chlamydatus Portraits and Public Life in Late Antique Corinth, *Hesperia* 81(2012), 156-157.

¹⁸³ R.R.R. Smith, Late Antique Portraits in a Public Context: Honorific Statuary at Aphrodisias in Caria, a.d. 300-600, *JRS* 89 (1999), 155-189.

¹⁸⁴ K5.IV.α.

¹⁸⁵ K5.V.γ.

¹⁸⁶ Για την οργάνωση της παραγωγής στα κανονικά λατομεία: Yuri Marano, Le cave di marmo nella tarda antichità: aspetti organizzativi e produttivi, στο: Jacopo Bonetto, Stefano Camporeale, και Antonio Pizzo (επιμ.), *Arqueología de la construcción IV: Las canteras en el mundo antiguo: sistemas de producción y procesos productivos*, Μερίδα 2014, 413-427.

ενδεικτικά από αρχαία μνημεία και σχετικές επιγραφές εκτιμήσεις κόστους για τη μεταφορά των λίθων σε σχέση με τη λατόμευση και την κατεργασία, και μόνο η μεταφορά μπορούσε να φτάσει στο ένα τρίτο του συνολικού κόστους.¹⁸⁷

Δεν θα πρέπει επιπλέον να φανταζόμαστε τη διαδικασία αυτή στην πρωτοβυζαντινή πόλη της Μεσσήνης, αλλά και αλλού, ως μια άναρχη και αυτοσχεδιαστική δραστηριότητα. Η προσεχτική επιλογή των λίθων, αλλά και η ειδική επεξεργασία στην οποία είδαμε ότι οι λίθοι του Θεάτρου και του Ισείου υποβάλλονταν για τη χρήση τους στη βασιλική του Θεάτρου¹⁸⁸ καταδεικνύουν στην ύπαρξη οργανωμένου εργοταξίου. Ακόμη και η εκμετάλλευση της πρώτης ύλης θα έπρεπε να υπόκειται σε κάποιο έλεγχο, τουλάχιστον μέχρι και τον 6ο αιώνα που μνημονεύονται φορείς εξουσίας εντός της πόλης στο όνομα του επισκόπου.

Η αποτελεσματικότητα της συστηματική λατομευτικής δραστηριότητας της Μεσσήνης γίνεται φανερή μέσα από μια πρόσφατη αρχιτεκτονική μελέτη του ρωμαϊκού προσκηνίου του Θεάτρου. Με βάση την αποκατάσταση που προτείνει ο μελετητής του μνημείου, αρχιτέκτονας Γιουσिताκε (Yoshitake), επρόκειτο για τριώροφο κτίσμα με δεκάδες κίονες, κιονόκρανα, βάσεις και πάσης φύσεως άλλα μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη.¹⁸⁹ Μετά από την πλήρη ανασκαφή του Θεάτρου αλλά και των περισσότερων γειτονικών μνημείων από το αρχικό υλικό του προσκηνίου σώζεται μόνο 10%, όπως γίνεται κατανοητό και στη σχετική αποκατάσταση. Αρκεί να συγκρίνουμε με το Στάδιο της Μεσσήνης μερικές εκατοντάδες μέτρα νοτιότερα όπου δεν υπήρξε ποτέ συστηματική βυζαντινή λατόμευση και όπου περισσότερο από 90% των χιλιάδων αρχιτεκτονικών μελών του βρέθηκαν *κατά χώραν*.¹⁹⁰

Παραγωγή ασβέστη και ασβεστοκάμινα

Παράλληλα με τη λατόμευση και τη χρήση των λίθων για την οικοδόμηση της πρωτοβυζαντινής πόλης σημαντική θέση έχει η συμπληρωματική διαδικασία της παραγωγής ασβέστη και άλλων σχετικών προϊόντων. Όπως έχουμε ήδη δει στην περιοχή του θεάτρου έχει ανασκαφεί ένα πρωτοβυζαντινό ασβεστοκάμινο και ένας ειδικός ασβεστολάκκος.¹⁹¹ Ενώ δεν αποκλείεται η επανάχρηση μιας δεξαμενής ως ασβεστολάκκου κατά τη χριστιανική περίοδο στο ιερό Ω-Ω νότια του Ασκληπιείου σύμφωνα με τον ανασκαφέα.¹⁹²

Η καύση μαρμάρου ή άλλων ασβεστόλιθων και συνολικότερα ο κύκλος του ασβέστη δεν είναι απλά μια διαδικασία οικονομικής ανακύκλωσης υλικού, αλλά πρόκειται για τη βάση για πλήθος εργασιών αστικών αλλά και αγροτικών. Οι κατασκευαστικές χρήσεις δεν περιορίζονται μόνο στο χτίσιμο, αλλά αφορούν ακόμη τη μόνωση, τα επιχρίσματα και άλλες

¹⁸⁷ G. R. H. Wright, *Ancient Building Technology*, τ. 2, *Materials*, Λάιντεν 2005, 60.

¹⁸⁸ K5.V.β και K7.III.β.

¹⁸⁹ Ryuichi Yoshitake, A new reconstruction of the 'Scenae Frons' of the theater at ancient Messene, *Journal of Architecture and Planning (Architectural Institute of Japan)* 78 (2013), 2055-2065, εικ. 13-15..

¹⁹⁰ Πέτρος Θέμελης, *Ανασκαφή Μεσσήνης*, ΠΑΕ 2002, 50 και ΠΑΕ 2003, 44.

¹⁹¹ K5.IV.β.

¹⁹² Θέμελης, *Ανασκαφή Μεσσήνης*, ΠΑΕ 1993, 55.

εργασίες. Μια απλή ανάγνωση των *Γεωπονικών* αποκαλύπτει και πλήθος άλλων αγροτικών χρήσεων για τις οποίες είναι αναγκαίος ο ασβέστης: για να διαπιστωθεί εάν έχει κρατήσει νερό το κρασί,¹⁹³ ως λίπασμα για τις συκίες,¹⁹⁴ για απολύμανση από τους ψύλλους,¹⁹⁵ δόλωμα για το ψάρεμα κεφάλων.¹⁹⁶

Τον κεντρικό ρόλο που έχει ο κύκλος του ασβέστη στην καθημερινή ζωή των κατοίκων των πρωτοβυζαντινών πόλεων φανερώνει η εντυπωσιακά συχνή αναφορά της παραγωγικής διαδικασίας σε κάθε φύσης βυζαντινές πηγές.

Σε μεσοβυζαντινά κείμενα η παραγωγή ασβέστη μαζί με την εξόρυξη θειαφιού μνημονεύεται από τον Μιχαήλ Ατταλειάτη ως μια από τις *ποινές μετάλλου*, δηλαδή τις ποινές καταναγκαστικών έργων που αντικατέστησαν τη ρωμαϊκή ποινή εργασίας στα μεταλλεία.¹⁹⁷ Στο κείμενο αυτό αναπαράγει ουσιαστικά τον κανόνα της *Επαναγωγής* που δημιουργεί εύλογα ερωτήματα αν η παραγωγή ασβέστη θα μπορούσε σε κάποιες περιόδους να είναι ελεγχόμενη από το κράτος.¹⁹⁸

Εννοείται πάντως με σαφήνεια κρατική οργάνωση της παραγωγής σε περιπτώσεις όπως σε επεισόδιο από τη *Χρονογραφία* του Θεοφάνη όπου θεία παρέμβαση εμπόδισε στα μέσα του 4ου αι. τον αυτοκράτορα Ιουλιανό τον από την κατασκευή εθνικού ναού. Κατά τη διάρκεια της οικοδόμησης και όταν ξεκίνησε η εκσκαφή των θεμελίων θείκη λαίλαπα έπεσε στο εργοτάξιο και κατέστρεψε τον ασβέστη της οικοδομής που ανερχόταν σε ποσότητα 20 χιλιάδων μοδίων με αποτέλεσμα να ματαιωθεί ολόκληρο το έργο.¹⁹⁹

Σε μια άλλη αναφορά από κρατικό λειτουργό μνημονεύονται οι δυσκολίες εύρεσης πρώτων υλών για την οικοδόμηση κτηρίων που απασχολούσε στρατιωτικούς αξιωματικούς κατά τη διάρκεια εκστρατείας. Στο κείμενο του Κωνσταντίνου Ζ' Πορφυρογέννητου για τη χρηστή διοίκηση της αυτοκρατορίας εντοπίζεται ένα επεισόδιο με πρωταγωνιστή τον σπαθαροκανδιδάτο Πετρωνά ο οποίος αφότου κατέλαβε τη Χερσώνα στη Μαύρη Θάλασσα χρειάστηκε να χτίσει οχυρό.²⁰⁰ Ο τόπος όμως ήταν φτωχός σε πέτρες κατάλληλες, οπότε αναγκάστηκε να κατασκευάσει καμίνια όπου έκαψε βήσσαλα από έναν γειτονικό ποταμό αλλά και όστρεα για να φτιάξει τον απαιτούμενο ασβέστη.

Πιο κοντά χρονικά αλλά και στις πραγματικότητες της αγροτικής περιφέρειας είναι οι αγιογραφικές πηγές. Τη συνείδηση για την επικινδυνότητα της παραγωγής και επεξεργασίας της ασβέστου καταδεικνύει ένα ενδιαφέρον περιστατικό που διασώζεται στον βίο του

¹⁹³ *Γεωπονικά*, 7.8.6.

¹⁹⁴ *Γεωπονικά*, 10.45.8.

¹⁹⁵ *Γεωπονικά*, 13.15.4.

¹⁹⁶ *Γεωπονικά*, 20.41.1.

¹⁹⁷ Μιχαήλ Ατταλειάτης, *Πόνημα νομικόν ἤτοι σύννομις πραγματική*, παρ. 35, ροθ'.

¹⁹⁸ P. Zepos (post C.E. Zacharia von Lingenthal), *Ecloga Privata Aucta [Jus Graecoromanum 6*. Αθήνα 1931, 57-216 (section 96.)

¹⁹⁹ Θεοφάνης, *Χρονογραφία*, σ. 52.

²⁰⁰ *De Administrando Imperio*, κεφ. 42.

αγίου Θεοδώρου Συκεών του 6ου/7ου αι.²⁰¹ Οι κάτοικοι της Ευαρζίας, ενός γειτονικού στο μοναστήρι του Θεόδωρου χωριού, προσφέρθηκαν να βοηθήσουν τους μοναχούς στην ανοικοδόμηση του καθολικού της μονής προσφέροντας ασβέστη. Τον ασβέστη τον έφτιαξαν σε μια περιοχή οκτώ μίλια από το χωριό τους που ονομαζόταν Αρκέα, και η οποία εμφανίζεται και σε προηγούμενο σημείο στον βίο του αγίου ως γεμάτη αρχαία μνημεία και στοιχειωμένη από το πνεύμα της θεάς Άρτεμης.²⁰² Πιθανότατα πίσω από το όνομα Αρκέα θα πρέπει να διαβάσουμε Αρχαία, ο τόπος δηλαδή με τα Αρχαία. Οι χωρικοί εφόσον έκαψαν πέτρες γέμισαν τα κάρα τους με τον φρέσκο ασβέστη και ξεκίνησαν τον δρόμο για το εργοτάξιο του νέου καθολικού. Στον δρόμο όμως ο ουρανός συννέφιασε και οι χωρικοί φοβήθηκαν ότι θα βρέξει πάνω στις ανοιχτές άμαξες τους που ήταν γεμάτες άνυδρο ασβέστη με αποτέλεσμα να καούν οι ίδιοι και τα βόδια που τις έσερναν. Έτσι παρατώντας τις άμαξες και το φορτίο τους έτρεξαν να απομακρυνθούν αναγκάζοντας τον άγιο να παρέμβει και να προσευχηθεί για ένα θαύμα, το οποίο ήρθε με τη μορφή βροχής που δεν άγγιξε τις άμαξες. Στο σύντομο αυτό επεισόδιο ανάμεσα σε άλλες πληροφορίες παρατηρούμε τη γνώση για τις δυσκολίες στον χειρισμό του φρέσκου ασβέστη.

Ακριβώς το αντίθετο θαύμα βρίσκουμε σε έναν άλλο βίο αγίου του 6ου/7ου αι., αυτόν του Συμεών του Στυλίτη του Νεότερου.²⁰³ Στην περίπτωση του Συμεών κατά τη διαδικασία της ανέγερσης του μοναστηριού του στο Θαυμαστό όρος (σημερινό Samandağ) κοντά στην Αντιόχεια, οι εργάτες είχαν συσσωρεύσει τον φρέσκο άνυδρο ασβέστη αλλά ήταν εξαιρετικά δύσκολο να ανεβάσουν επάνω στο δυσπρόσιτο βουνό τις αναγκαίες ποσότητες νερού για την ανάμιξη του. Ο άγιος πρόσταξε τους εργάτες να φτιάξουν ασβεστόλακκους και να βάλουν μέσα τα κομμάτια ασβέστη χωρίς νερό. Στη συνέχεια προσευχήθηκε στον Θεό και μετά από λίγο μια ξαφνική νεροποντή γέμισε όλους τους ασβεστόλακκους.

Το μοτίβο με τα προβλήματα αναφορικά με την ανέγερση κτηρίων και τον προσπορισμό του ασβέστη είναι σταθερό σε πολλούς από τους βίους αγίων που περιγράφουν οικοδομική δραστηριότητα και ανέγερση νέων μονών ή εκκλησιών. Έτσι και στον βίο και τη διαθήκη του οσίου Νίκωνα, γραμμένα τον 11ο αι., έχουμε αναφορές στα προβλήματα σχετικά με τον ασβέστη.²⁰⁴ Στην περίπτωση του οσίου Νίκωνα ο προμηθευτής του ασβέστη παρέδωσε στον άγιο μικρότερη ποσότητα από την αναγκαία, οπότε χρειάστηκε θεία παρέμβαση. Ο ίδιος ο Θεός εμφανίστηκε στον προμηθευτή με τη μορφή απειλητικού ονείρου απειλώντας να τον τιμωρήσει αν δεν προσφέρει στον όσιο όλο τον ασβέστη που είχε κρυμμένο (4 μόδιους) αλλά και αν δεν κάψει άλλα δύο καμίνια. Ο όσιος τελικά χρειάστηκε πολύ μεγαλύτερες ποσότητες ασβέστη για να φτιάξει το ναό στην αγορά της Λακεδαίμονας και έτσι αναγκάστηκε να κάψει άλλα πενήντα (;) καμίνια, αλλά και να επιτάξει και γειτονικά σπίτια προκειμένου να φυλάξει τις μεγάλες ποσότητες ασβέστη από τα καιρικά φαινόμενα. Στο

²⁰¹ Γεώργιου Συκεών, *Βίος οσίου Θεοδώρου Συκεών*, §. 56.

²⁰² *Ό.π.*, παρ. 16.

²⁰³ *Βίος οσίου Συμεών του εν τω Θαυμαστώ όρει*, §. 97.

²⁰⁴ *Διαθήκη οσίου Νίκωνος Μετανοείτε*, σειρά 80 κ.ε.

επεισόδιο αναφέρεται και ένα επιπλέον πρόβλημα που ήταν η εξασφάλιση της απαραίτητης ποσότητας καυσόξυλου για να κάψουν όλα αυτά τα καμίνια, πρόβλημα που επιλύθηκε και πάλι με θαυματουργό τρόπο.

Γ. Άλλα εργαστήρια

Η βιοτεχνική δραστηριότητα στην πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη δεν θα μπορούσε να περιορίζεται μόνο στην οικοδομή και στην αγροτική παραγωγή. Οι ανασκαφικές ενδείξεις όμως για άλλες τέτοιες δραστηριότητες είναι εξαιρετικά περιορισμένες.

Μια πιθανή αναγνώριση δραστηριότητας εργαστηρίου παραγωγής και επεξεργασίας γυαλιού του 5ου ή 6ου αιώνα στηρίζεται στην εύρεση ποσότητας ναλόμαζων εντός δωματίου της οικίας 2 στην Ανατολική οδό του Ασκληπιείου.²⁰⁵ Το εύρημα αυτό μπορεί μάλιστα να συνδυαστεί με μια επιτύμβια χριστιανική επιγραφή από τη Μεσσήνη που χρονολογείται επίσης στον 5ο ή 6ο αιώνα και αναφέρει πιθανώς το επαγγελματικό επίθετο *ναλάς*.²⁰⁶ Η απουσία όμως κλιβάνου ή ειδικευμένων εργαλείων για την επεξεργασία του γυαλιού κάνει ακόμη τη θετική αναγνώριση ενός τέτοιου εργαστηρίου αμφίβολη.²⁰⁷

Η επεξεργασία οστού για τη δημιουργία χρηστικών αντικειμένων μαρτυρείται από ευρήματα εντός των ανώτερων στρωμάτων στο χώρο της βασιλικής του Θεάτρου. Στο ανατολικό άκρο του βόρειου κλίτους της βασιλικής ανασκάφηκαν δωμάτια τα οποία κατέλαβαν τον χώρο ενόσω η βασιλική ήταν πια μισογκρεμισμένη εκεί βρέθηκε σύνολο μεγάλων οστών από βοοειδή που αποτελούσαν απορρίμματα επεξεργασίας.²⁰⁸ Στο ίδιο αρχαιολογικό στρώμα σε γειτονικό χώρο βρέθηκε μολυβδόβουλλο του Τουρμάρχη Κεφαλληνίας και το οποίο προσφέρει μια πιθανή χρονολόγηση στον 8ο ή 9ο αιώνα.²⁰⁹ Η επεξεργασία των οστών μέσα στο ερείπιο της παλιάς βασιλικής σχετίζεται με το συγκρότημα κατοικίας/εκκλησίας που είχε καταλάβει το εσωτερικό του μισογκρεμισμένου κτηρίου. Είναι δύσκολο να υποθέσουμε ότι η εργασία αυτή απασχολούσε αποκλειστικά έναν ειδικευμένο τεχνίτη και ίσως να σχετίζεται με τις γενικότερες παραγωγικές δραστηριότητες μιας οικίας.

Η πόλη της Μεσσήνης από τον 5ο αι. μ.Χ. και μετά παρουσιάζει μια εικόνα όπου πα-

²⁰⁵ Κ4.III.α.

²⁰⁶ Βούλα Μπαρδάνη, Παλαιοχριστιανικές επιγραφές Μεσσήνης, στο: Θέμελης, Πέτρος και Κοντή, Βούλα (επιμ.), *Πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη και Ολυμπία: Αστικός και αγροτικός χώρος στη Δυτική Πελοπόννησο*, Αθήνα 2002, 91-92, αρ. 12.

²⁰⁷ Παύλος Τριανταφυλλίδης, Glassmakers of late antiquity in Greece: Philological references and new archeological evidence, *Journal of Glass Studies* 49 (2007), 262 -264.

²⁰⁸ Θέμελης, *ΠΑΕ* 2001, 79-80.

²⁰⁹ Για την εύρεση του μολυβδόβουλλου: Θέμελης, Ανασκαφή Μεσσήνης, *ΠΑΕ* 2002, 36· για την αναγνώριση και χρονολόγηση: Βάσω Πέννα, Άννα Λαμπροπούλου, και Ηλίας Αναγνωστάκης, Γλυπτά μεταβατικών χρόνων από τη βασιλική του Θεάτρου της αρχαίας Μεσσήνης, στο: Πέννας Χαράλαμπος και Vanderheyde Catherine (επ.), *La sculpture byzantine VIIe-XIIIe siècles, Actes du colloque international organisé par la 2e Éphorie des antiquités byzantines et l'École française d'Athènes (6-8 septembre 2000)*, Αθήνα 2008, 380, σημ. 17.

ραγωγικές διαδικασίες καταλαμβάνουν ολοένα και κεντρικότερες θέσεις εντός της πόλης και σε περιοχές που στην ελληνιστική και ρωμαϊκή πόλη ήταν αυστηρά χωροθετημένες ως δημόσιοι χώροι ή οικιστικοί πυρήνες. Είμαστε πλέον πολύ μακριά από τα χρόνια που η έρευνα θεωρούσε την εικόνα αυτή ένδειξη παρακμής και υποχώρησης του αστικού φαινομένου. Αντίθετα σήμερα αποτελεί προνομιακό πεδίο έρευνας για την κατανόηση της ζωής στις πρωτοβυζαντινές πόλεις. Προσεκτικότερη παρατήρηση και νέα ερευνητική ματιά στους πρωτοβυζαντινούς οικισμούς έχει δείξει, όπως λ.χ. πρόσφατα στους Δελφούς, ότι η αλλαγή αυτή μπορεί να σημαίνει και διεύρυνση του οικονομικού κύκλου μιας πόλης.²¹⁰

Η πρωτοβυζαντινή Ρώμη του 6ου και 7ου αι. μας δίνει μέχρι σήμερα το καλύτερο παράδειγμα για σύγκριση παρά τη χαώδη απόσταση που τη χωρίζει από τη Μεσσήνη τόσο στο μέγεθος όσο και τη σημασία. Οι ανασκαφές της Κρύπτης Μπάλμπι, η μελέτη του υλικού και η έκθεση του στο νέο αντίστοιχο μουσείο έχουν κάνει πολύ καλύτερα κατανοητούς τους επάλληλους κύκλους ζωής μιας πόλης τους αιώνες μετά τη ρωμαϊκή ανάπτυξη. Η εύρεση και προσεκτική ανασκαφή στη Ρώμη δίπλα και εντός στο ρωμαϊκό θέατρο του 1ου αι. μ.Χ. μιας περιοχής που τον 6ο και 7ο αι. μ.Χ. αναπτύσσεται έντονη βιοτεχνική και εργαστηριακή δραστηριότητα (εργαστήρια μετάλλου και οστού, ασβεστοκάμινα, κ.ά.), ένα μικρό νεκροταφείο και άλλες οικιστικές και καθημερινές δραστηριότητες, τηρουμένων των αναλογιών θυμίζει τις εξελίξεις και στη μικρή ελλαδική κωμόπολη της Μεσσήνης τα ίδια περίου χρόνια.²¹¹ Οι ομοιότητες αυτές έχουν επισημανθεί και για άλλες περιοχές του πρώιμου Βυζαντινού κράτους ή των όποιων διαδόχων του Ρωμαϊκού σε όλη τη Μεσογειακή λεκάνη, όπως πρόσφατα για τις πόλεις της Βόρειας Αφρικής που αλλάζουν και μεταμορφώνονται συνολικά υπέρ της παραγωγικής διαδικασίας.²¹²

²¹⁰ Πλάτων Πετρίδης, Βιοτεχνικές εγκαταστάσεις της πρώιμης βυζαντινής περιόδου στους Δελφούς, στο: *Αρχαιολογικά Τεκμήρια Βιοτεχνικών Εγκαταστάσεων κατά τη Βυζαντινή Εποχή, 5ος-15ος αι.*, Αθήνα 2004, 243-256.

²¹¹ Συνολικά για την Κρύπτη Μπάλμπι και τα ευρήματα της ο κατάλογος της έκθεσης και τα κείμενα στο: Maria Stella Arena κ.ά. (επιμ.) *Roma: dall'antichità al Medioevo: archeologia e storia nel Museo nazionale romano, Crypta Balbi*, Μιλάνο 2001.

²¹² Anna Leone, Topographies of Production in North African Cities during the Vandal and Byzantine Periods, στο: Luke Lavan και William Bowden (επιμ.), *Theory and practice in late antique archaeology*, Λάντεν 2003, 257-287.

V. ΑΝΑΠΑΥΟΜΕΝΟΙ ΕΝ ΕΙΡΗΝΗ: ΤΑ ΠΡΩΤΟΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΑ

A. Χωροθέτηση και εξέλιξη των νεκροταφείων

Μέχρι και τον 4ο αιώνα μ.Χ. η αρχαία χωροθέτηση των νεκροταφείων παρέμεινε σε ισχύ παρά τις περιστασιακές αριστοκρατικές ταφές που είχαν εισέλθει εντός των τειχών της Μεσσήνης τους προηγούμενους αιώνες. Μια ομάδα ρωμαϊκών ταφικών μνημείων έξω από την Αρκαδική πύλη των τειχών της Μεσσήνης η χρήση των οποίων φτάνει μέχρι και τον 3ο/4ο αι. μ.Χ. επιβεβαιώνει την τήρηση των γραπτών και άγραφων νόμων τα νεκροταφεία να βρίσκονται εκτός των τειχών.²¹³ Ήδη όμως από τον 5ο αιώνα εντοπίζουμε χριστιανικά νεκροταφεία εντός των τειχών και μάλιστα στο ανασκαμμένο κέντρο.

Νεκροταφεία εντός των τειχών παρά την απαγόρευση εντοπίζουμε σε πλήθος πόλεων σε ολόκληρη την αυτοκρατορία από τον 5ο και 6ο αιώνα.²¹⁴ Η διαδικασία αυτή βέβαια έχει κάθε φορά ιδιαίτερα τοπικά χαρακτηριστικά και σχετίζεται με το μέγεθος του οικισμού, με τη θέση των οχυρώσεων, με την παρουσία ή μη μεγάλων περιοχών εντός πόλης με εγκαταλειμμένα αρχαιότερα κτήρια. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της Θεσσαλονίκης όπου η ακμαία πρωτοβυζαντινή πόλη συνεχίζει στα όρια της ρωμαϊκής και διατηρεί λειτουργικά τα παλαιά της τείχη, έτσι και τα νεκροταφεία της παραμένουν έξω από τα τείχη, το ίδιο συμβαίνει και με την Κόρινθο και τη νέα πρωτοβυζαντινή οχύρωση.²¹⁵ Η πολύ υστερότερη νομική ρύθμιση του 900 περίπου μ.Χ. που επιτρέπει και επισήμως την ταφή των νεκρών εντός των πόλεων από τον αυτοκράτορα Λέοντα ΣΤ΄ έρχεται απλώς να νομιμοποιήσει μια πρακτική αιώνων.²¹⁶

Με όρους πραγματικού και οργανωμένου πρωτοβυζαντινού νεκροταφείου στη Μεσσήνη αναφερόμαστε κυρίως στο νεκροταφείο που αναπτύχθηκε στην περιοχή του Θεάτρου κατά τον 6ο αι. Μετά από έναν τουλάχιστον αιώνα εγκατάλειψης τμήματα του θεάτρου και κυρίως οι πάροδοι και η σκηνή επιλέγονται για να φιλοξενήσουν χριστιανικές ταφές.

Οι ταφές αυτές δεν ξεπερνούν συνολικά τον αριθμό των 50 και χρονικά καλύπτουν

²¹³ Θέμελης, *Πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη*, 22-25.

²¹⁴ Μια συστηματική καταγραφή της αλλαγής αυτής στις ιταλικές πόλεις στο: Gisella Cantino Wataghin, *The ideology of urban burials*, στο: Gian Pietro Brogiolo και Bryan Ward-Perkins (επιμ.), *The idea and ideal of the town between late Antiquity and the early Middle Ages*, Λάιντεν 1999, 157-159· στον ελλαδικό χώρο είναι καλά τεκμηριωμένη η περίπτωση της Αθήνας: Έλλη Τζαβέλλα, *Burial and Urbanism in Athens (4th-9th c. AD)*, *JRA* 21 (2008), 353· και συγκεντρωτικά για την Αθήνα: Ναταλία Πούλου-Παπαδημητρίου, Έλλη Τζαβέλλα και Jeremy Ott, *Burial practices in Byzantine Greece: Archaeological evidence and methodological problems for its interpretation*, στο: Maciej Salamon, Marcin Woloszyn, Alexander Musin, Perica Špehar, Matthias Hardt, Mirosław Kruk, και Aleksandra Sulikowska-Gaska (επιμ.), *Rome, Constantinople and Newly-Converted Europe: Archaeological and Historical Evidence*, Κρακοβία – Λειψία – Rzeszow – Βαρσοβία 2012, 382-383.

²¹⁵ Πούλου-Παπαδημητρίου κ.ά., *Burial practices in Byzantine Greece*, 381-383.

²¹⁶ Λέων Στ΄, *Νεαράι*, LIII, σ. 198-201.

διάστημα δύο περίπου αιώνων εμφανίζοντας εσωτερική εξέλιξη στη μορφή. Ο αριθμός των ταφών αυτών που αποτελεί και το σύνολο του συγκεκριμένου νεκροταφείου, καθώς έχει ανασκαφεί όλη η έκταση γύρω από το θέατρο, μας θέτει ενδιαφέροντα ερωτήματα για τη χρήση του χώρου και την ταυτότητα των χρηστών. Είναι συμβατός με άλλα πρωτοβυζαντινά νεκροταφεία που εντοπίζουμε εντός Ελλαδικών πόλεων: λ.χ. 52 ταφές στο νεκροταφείο κοντά στη βασιλική του Ευφρατά στην Ελεύθερνα (6ος-7ος αι.),²¹⁷ 30 περίπου ταφές στο νεκροταφείο στα Ισθμια μέσα από το τείχος του Εξαμιλίου (5ος-7ος αι.),²¹⁸ λίγες δεκάδες στα αθηναϊκά *intra muros* νεκροταφεία του 5ου με 7ο αι.,²¹⁹ αντίστοιχη εικόνα εμφανίζεται και στα τμήματα νεκροταφείων που έχουν ανασκαφεί στο πρωτοβυζαντινό Άργος.²²⁰ Αντίθετα στις περιπτώσεις αστικών *extra muros* νεκροταφείων που γνωρίζουμε οι αριθμοί εκτινάσσονται: 700 περίπου πρωτοβυζαντινές ταφές έχουν ανασκαφεί μόνο στο βόρειο νεκροταφείο της Κορίνθου,²²¹ ενώ 500 περίπου ταφές ανασκάφηκαν σε τμήματα του δυτικού μόνο νεκροταφείου της Θεσσαλονίκης.²²²

Δεν μπορούμε να είμαστε σίγουροι αν οι αριθμοί αυτοί σημαίνουν και το μέγεθος των κοινοτήτων, ή αν κρύβουν και κάποια άλλη ένδειξη. Μολονότι οικισμοί σαν τη Μεσσήνη είναι βέβαιο ότι φιλοξενούσαν κατά πολύ μικρότερο πληθυσμό από τις επαρχιακές πρωτεύουσες, ο αριθμός και πάλι όμως είναι υπερβολικά μικρός. Ίσως στην απόσταση αυτή πρέπει να αναγνωρίσουμε και συγκεκριμένα ποιοτικά χαρακτηριστικά. Μια βασική διαφορά ανάμεσα στα νεκροταφεία με τους μικρούς αριθμούς ταφών και αυτά με τους πολύ μεγάλους που μόλις είδαμε είναι ότι τα μεν βρίσκονται εντός των τοιχών ή καλύτερα εντός των ορίων του οικισμού ενώ τα δεύτερα είναι παραδοσιακά εκτός των τειχών. Στην περίπτωση των πόλεων της Ιταλίας από τον 5ο ως τον 7ο αι., όπου έχουν γίνει ανάλογες παρατηρήσεις, η Καντίνο Ουαταγκίν (Cantino Wataghin) έχει προτείνει ότι τα αντίστοιχα νεκροταφεία εντός των τειχών αφορούν ειδικές ομάδες που μπορεί να έχουν ειδική σχέση με κοντινή εκκλησία ή και με εγκαταλειμμένο μνημείο στο οποίο θάβονται.²²³

Οι τάφοι με τις πολλές θήκες και τους περιβόλους που αποτέλεσαν τον πυρήνα του νεκροταφείου του Θεάτρου ξεχωρίζουν κατασκευαστικά και προϋποθέτουν μια πολύ μεγάλη

²¹⁷ Αναστασία Παγκάκη, Οι τάφοι, στο: Πέτρος Θέμελης (επιμ.), *Πρωτοβυζαντινή Ελεύθερνα, Τομέας Ι*, τ. 1, Αθήνα 2004, 115-186.

²¹⁸ Joseph Rife, *Isthmia. The Roman and Byzantine graves and human remains*, Πρίνστον 2012, 457-468.

²¹⁹ Τζαβέλλα, Burial and Urbanism in Athens, 352-368· της ίδιας, Κεραμική από αθηναϊκούς τάφους του τέλους της Αρχαιότητας και οι μαρτυρίες της για τον 7ο αι. στην Αττική, στο: Δήμητρα Παπανικόλα-Μπακιρτζή και Ντίνα Κουσουλάκου (επιμ.), *Κεραμική της Ύστερης Αρχαιότητας από τον Ελλαδικό χώρο (3ος-7ος αι. μ.Χ.): Επιστημονική Συνάντηση Θεσσαλονίκη, 12-16 Νοεμβρίου 2006*, Θεσσαλονίκη 2010, 649-670.

²²⁰ Anastasia Oikonomou-Laniado, *Argos paléochrétienne: contribution à l'étude du Péloponnèse Byzantin*. Οξφόρδη 2003, 27-34.

²²¹ Υπολογισμοί για τα νεκροταφεία της Κορίνθου στο: Πούλου-Παπαδημητρίου κ.ά., *Burial practices in Byzantine Greece*, 383, σημ. 9.

²²² Δέσποινα Μακροπούλου, *Τάφοι και ταφές από το δυτικό νεκροταφείο της Θεσσαλονίκης (β' μισό 3ου αι. μ.Χ.)*, Διδ. Διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2007.

²²³ Cantino Wataghin, *Ideology of urban burials*, 157-160.

επένδυση σε χρήμα και χρόνο. Η ιδιαίτερη και επιμελημένη κατασκευή των πρωιμότερων από τους τάφους αυτούς μπορεί να είναι ενδεικτική μιας τέτοιας προνομιακής τοποθέτησης συνολικά του νεκροταφείου στο κέντρο της πόλης.

Ποιοι οι λόγοι που οδήγησαν στην επιλογή του Θεάτρου της Μεσσήνης για να δεχτεί το ξεχωριστό αυτό μικρό νεκροταφείο δεν μας είναι γνωστοί. Μια υπόθεση θα μπορούσε να είναι ότι συνδέεται με την ανάμνηση της κατ'οίκον εκκλησίας του 4ου αι. μερικές δεκάδες μέτρα δυτικότερα που ίσως ανάγεται πλέον κατά τον 5ο και 6ο αι. στην «αρχαιολογία» της χριστιανικής κοινότητας της Μεσσήνης.²²⁴ Εξίσου πιθανό είναι το θέατρο να συνδέεται με κάποια τοπική μαρτυρική παράδοση, που δεν μας άφησε περισσότερα κατάλοιπα· θέατρα άλλωστε όπως και στάδια είναι κατ'εξοχήν τόποι στο αστικό τοπίο συνδεδεμένοι με μάρτυρες.²²⁵ Ενώ δεν μπορούμε να αποκλείουμε και την πιθανή ιδιοκτησιακή σχέση που μπορεί να είχε κάποια ειδική ομάδα με τον χώρο του εγκαταλειμμένου θεάτρου και τους επέτρεπε την προνομιακή αυτή ταφή.

Επιπλέον δεν γνωρίζουμε τους λόγους που οδηγούν στην εγκατάλειψη του νεκροταφείου του θεάτρου στα χρόνια μετά το 650 μ.Χ., ενώ παράλληλα ταφές συνεχίζονται σε άλλες περιοχές της πόλης. Σε άλλο σημείο έχουμε συζητήσει την πιθανότητα κάποιου δραματικού γεγονότος που ίσως να οδήγησε στην παύση χρήσης του νεκροταφείου και στη μη χρησιμοποίηση της ήδη επενδεδυμένης εργασίας των κατασκευασμένων τάφων. Ο 7ος αι. με τη μικρή γνώση που έχουμε για την Πελοπόννησο θα προσέφερε πολλά θεωρητικά «δραματικά» γεγονότα, εισβολές, καταστροφές, λιμούς. Μοιάζει όμως το φαινόμενο που μας απασχολεί να είναι πιο τοπικό, και να αφορά τη μοίρα ή τις επιλογές μιας συγκεκριμένης ομάδας ανθρώπων εντός της ευρύτερης κοινότητας, καθώς ταφές συνεχίζουν αλλού. Τα αρχαιολογικά μας εργαλεία δεν είναι ακόμη σε θέση να προσφέρουν τόσο στοχευμένες ερμηνείες όσο και αν αυτό θα ήταν επιθυμητό, και εδώ αρκούμαστε να θέσουμε το ερώτημα.

Το νεκροταφείο του Θεάτρου ίσως να είναι και η αιτία της ανέγερσης της βασιλικής του Θεάτρου στα μέσα του 6ου αι. Η βασιλική οικοδομείται στη θέση αυτή παράλληλα με τη συγκρότηση και ανάπτυξη του νεκροταφείου και καθώς το δυτικό της τμήμα απέχει μόνο μερικές δεκάδες μέτρα από το νεκροταφείο δύσκολα μπορούμε να αποκλείσουμε κάποια σχέση. Η βασιλική η ίδια βέβαια δεν λειτουργεί σαν κοιμητηριακή, και δεν δέχεται ταφές στο εσωτερικό της παρά μόνο στη Μέση Βυζαντινή περίοδο, όταν έχει καταρρεύσει. Ανασκάφηκαν μια σειρά από πρωτοβυζαντινές ταφές οι τελευταίες των οποίων μπορεί να φτάνουν στον 7ο αι., και ίσως και στον 8ο, οι οποίες βρίσκονται όλες ανατολικά της αψίδας και σε επαφή με αυτήν. Η πρακτική των ταφών ανατολικά της βασιλικής, έστω και περιορισμένες, φαίνεται

²²⁴ Κ5.Π.β

²²⁵ Ενδεικτικά η Γόρτυνα και η λατρεία των Αγίων Δέκα στο κέντρο του αμφιθεάτρου της πόλης: Antonino Di Vita, *Lanfiteatro ed il grande teatro romano di Gortina*, *ASAtene* 64 (1986-87), 327-351· ή η μαρτυρική παράδοση στο αμφιθέατρο του Δυρραχίου: Kim Bowes και John Mitchell, *The main chapel of the Durres amphitheater: Decoration and chronology*, *MEFRA* 121 (2009), 569-595. Περισσότερα παραδείγματα κυρίως από το δυτικό τμήμα του Ρωμαϊκού κράτους στο: Alexander Puk, *Das Römische Spielwesen in der Spätantike*, Βερολίνο 2014, 287, σημ. 352.

ότι χρονικά συνεχίζει και πέρα από την εγκατάλειψη του παρακείμενου νεκροταφείου του θεάτρου στο β' μισό του 7ου αι.

Παράλληλα με το πιο συγκροτημένο νεκροταφείο του Θεάτρου παρατηρούμε και δύο διαφορετικές τάσεις στην επιλογή θέσης ταφής στην πόλη της Μεσσήνης κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο. Από τη μια πλευρά βλέπουμε τον ρόλο που παίζουν τα νέα εκκλησιαστικά κτίρια προσελκύνοντας ταφές που επιδιώκουν να ταφούν κοντά στους ναούς, όπως στη βασιλική του Θεάτρου. Από την άλλη υπάρχει μια διάσπαση στον χώρο και από τον 7ο αι. και μετά ταφές εμφανίζονται σχεδόν παντού στο κέντρο της ανασκαμμένης πόλης τις περισσότερες φορές μοναχικές ή σε συστάδες των δύο/τριών ταφών.²²⁶

Με βάση τις παραπάνω παρατηρήσεις στην περιοχή του οικισμού της Μεσσήνης που γνωρίζουμε ανασκαφικά διακρίνουμε τον πυρήνα ενός περιορισμένου νεκροταφείου στο Θέατρο που ξεκινάει στα τέλη του 5ου αι. και ίσως να συνεχίζεται και μέχρι τον 7ο αι. Παράλληλα η ανέγερση εκκλησιών αποτελεί αφορμή για την εισαγωγή ταφών στις περιοχές γύρω τους. Από τον 7ο αι. και μετά ταφές εμφανίζονται σε πολλά διαφορετικά σημεία χωρίς να συγκροτούν ένα ενιαίο νεκροταφείο, και ίσως να σχετίζονται με τα νέα πρότυπα κατοίκησης.

B. Τύποι ταφών

Ο μεγαλύτερος αριθμός των πρωτοβυζαντινών ταφών της Μεσσήνης ακολουθούν τη μορφή του κεραμοσκεπούς, με βασική παραλλαγή την ποιότητα των κέραμων που χρησιμοποιούνται. Εντοπίζονται ταφές με χρήση ακέραιων και πολύ λίγο φθαρμένων κεραμιδιών, ενώ παράλληλα σε άλλες περιπτώσεις χρησιμοποιούνται μεγαλύτερα ή μικρότερα τμήματα κέραμων. Η χρονολόγηση τους με βάση κατασκευαστικά χαρακτηριστικά είναι πολύ δύσκολη, καθώς βρίσκονται σε συνεχή χρήση από τον 4ο ως και τον 7ο αιώνα τουλάχιστον. Αλλά και η ποιοτική τους κατάταξη θέτει προβλήματα, καθώς εμφανίζονται εξίσου στο οργανωμένο νεκροταφείο του Θεάτρου αλλά και στις περιστασιακές ταφές στην Αγορά. Εξαιρετικά πρωτότυπες είναι οι ταφές όπου εντός κιβωτιόσχημων χτίζεται κεραμοσκεπής ακριβώς πάνω από το σώμα του νεκρού, και ο κιβωτιόσχημος κλείνει κανονικά με καλυπτήριες πλάκες από πάνω. Κατά αυτό τον τρόπο ο κεραμοσκεπής μοιάζει να έχει τον ρόλο άμεσης κάλυψης σαν φέρετρο του νεκρού, μολονότι γνωρίζουμε ότι η χρήση ξύλινων φερέτρων είναι πιθανότατα μεσοβυζαντινή συνήθεια.²²⁷

Η δεύτερη κατηγορία πρωτοβυζαντινών ταφών στη Μεσσήνη είναι οι κιβωτιόσχημοι. Ο κιβωτιόσχημος τάφος σαν μορφή επίσης προσφέρει πολύ λίγα χρονολογικά στοιχεία,

²²⁶ Χαρακτηριστική περίπτωση η ταφή T53 με το χειροποίητο αγγείο στην περιοχή του Ασκληπιείου, που μπορεί να χρονολογηθεί με ακρίβεια στον 7ο αι.: K4.IV.a.

²²⁷ Eric A. Ivison, *Mortuary practices in Byzantium (c950-1453): an archaeological contribution*, Διδ. Διατρ. University of Birmingham 1993, 85-86.

καθώς είναι σε χρήση πολύ πριν τα χριστιανικά χρόνια και θα παραμείνει και στη συνέχεια. Στα πρωτοβυζαντινά νεκροταφεία της Μεσσήνης εμφανίζεται συνήθως με μια πιο συγκεκριμένη μορφή, καθώς πρόκειται για καλά χτισμένους, ορθογώνιους και άνετους σε διαστάσεις κιβωτιόσχημους που κατά κανόνα χρησιμοποιούν ως οικοδομικό υλικό λιθόπλινθους από αρχαία μνημεία. Τέτοιοι εμφανίζονται και στο οργανωμένο νεκροταφείο του Θεάτρου, με πιο χαρακτηριστικούς τους τάφους της δυτικής παρόδου,²²⁸ αλλά και σε άλλα σημεία εντός της Αγοράς και του Ασκληπιείου σε ταφικά μνημεία εκτός νεκροταφείου.²²⁹ Από τους γνωστούς μέχρι σήμερα πρωτοβυζαντινούς κιβωτιόσχημους τάφους της Μεσσήνης μόνο μια περίπτωση ήταν χτισμένη με χρήση τούβλων στα τοιχώματα αντί για λίθους και βρέθηκε σε επαφή με την ασίδα του ιερού της βασιλικής του Θεάτρου, αποτελώντας μια ιδιότυπη εξαίρεση.²³⁰

Στο νεκροταφείο του Θεάτρου, στην ανατολική πάροδο, ανασκάφηκαν τέσσερα ταφικά σύνολα αποτελούμενα από κιβωτιόσχημους τάφους σε παράταξη με πολλαπλές θήκες, δάπεδα επάνω από την κάλυψη τους, και περιβόλους που ορίζουν περικλειστές περιοχές εντός των οποίων βρίσκονται οι τάφοι. Οι τάφοι αυτοί αποτελούν την πρώτη και αρχαιότερη φάση του νεκροταφείου και πρέπει να χρονολογηθούν στον όψιμο 5ο αι. Τα ταφικά σύνολα με πολλαπλές θήκες είναι συνηθισμένα σε μεγάλα και οργανωμένα νεκροταφεία του Ελλαδικού χώρου με πιο γνωστό αυτό της Θεσσαλονίκης.²³¹ Και στην Πελοπόννησο όμως συχνά είναι τέτοια συγκροτήματα στα νεκροταφεία της Κορίνθου²³² και του Άργους.²³³ Στη Μεσσηνία στο μόνο άλλο γνωστό παλαιοχριστιανικό νεκροταφείο που γνωρίζουμε στον Άγιο Ονούφριο της Μεθώνης, έχουμε τάφους θήκες σε ανάλογη διάταξη ο ένας μετά τον άλλο με τη διαφορά ότι πρόκειται για κατασκευές σκαμμένες στο μαλακό βράχο.²³⁴

Σε μια επιτύμβια επιγραφή μάλιστα από το πιο κοντινό στη Μεσσήνη πρωτοβυζαντινό Άργος (οικόπεδο Πιλιγκύκου) του 6ου αι. γνωρίζουμε ότι και από τους χρήστες της εποχής ονομάζονται *θήκες* ή *θηκάρια*, καθώς μνημονεύεται ένας τάφος με *θηκάρια τρία*.²³⁵ Από την ίδια επιγραφή, αλλά και από το υπόλοιπο πλούσιο επιγραφικό υλικό των πρωτοβυζαντινών νεκροταφείων του Άργους, επίσης γνωρίζουμε ότι συνήθως οι τάφοι αυτοί με τις πολλαπλές θήκες προορίζονταν για οικογενειακή χρήση, αλλά και για τη χρήση μελλοντικών γενεών

²²⁸ Κ5.III.α-β.

²²⁹ Κ4.IV.α.

²³⁰ Κ5.V.β.

²³¹ Ευτέρπη Μαρκή, Τα χριστιανικά κοιμητήρια στην Ελλάδα. Οργάνωση, τυπολογία, ταφική ζωγραφική, μαρτύρια, κοιμητηριακές βασιλικές, ΔΧΑΕ 23 (2002), 163-176.

²³² Carl Roebuck, *Corinth XIV: The Asclpieion and Lerna*, Πρίνστον 1951, 160-165· M.E.H. Walbank, «Unquiet Graves: Burial Practices of the Roman Corinthians», στο: Daniel N Schowalter και Steven J Friesen (επιμ.), *Urban religion in Roman Corinth: interdisciplinary approaches*, Καίμπριτζ MA 2005, 249-280.

²³³ Oikonomou-Laniado, *Argos paléochrétienne*.

²³⁴ Δημήτριος Πάλλας, Ο Άγιος Ονούφριος Μεθώνης (παλαιοχριστιανικών κοιμητηρίων – βυζαντινών ασκητηρίων), *ΑΕ* 1968, 119-176.

²³⁵ Oikonomou-Laniado, *Argos paléochrétienne*, 53, αρ. 6.

της ίδιας οικογένειας στους οποίους επιτρέπεται ρητά να *ανορεύουν* στο μέλλον τον τάφο.²³⁶ Η οικογενειακή σχέση φαίνεται βέβαια ότι δεν είναι η μόνη που δικαιολογεί τη συνύπαρξη μιας ομάδας τάφων. Μια άλλη που μαρτυρείται επιγραφικά και πάλι στο νεκροταφείο του Άργους είναι η κοινότητα μοναχών ενός μικρού μοναστηριού (*μονύδριον*), η οποία κατέχει όπως μνημονεύεται σε μια επιγραφή *κοιμητήρια διαφέροντα*.²³⁷ Σε άλλες επιτύμβιες επιγραφές από το Άργος έχουμε και την αναγραφή της τιμής αγοράς του τάφου, 2 χρυσά νομίσματα, που συνήθως ισούται και με το πρόστιμο που έχουν να πληρώσουν οι παραβάτες σε περίπτωση παράνομου ανοίγματος του.²³⁸

Έτσι και τα μεσσηνιακά ταφικά μνημεία με τις πολλαπλές θήκες μολονότι δεν διέθεταν τις κατατοπιστικές επιτύμβιες επιγραφές που είδαμε από το Άργος μπορούμε να τα αποδώσουμε στην ίδια παράδοση, όπως δηλώνει άλλωστε η προσεγμένη τους αρχιτεκτονική μορφή. Πιθανόν να ανήκαν και αυτά σε οικογένειες, αν και δεν μπορούμε να αποκλείσουμε και άλλου τύπου ομάδες (εκκλησιαστικές ή επαγγελματικές). Ίσως το πιο ενδιαφέρον στοιχείο τόσο για την κατασκευαστική διαδικασία τέτοιων πολύθηκων τάφων, αλλά και για την ιστορική εξέλιξη του νεκροταφείου είναι η παρουσία άδειων θηκών. Αφενός κατανοούμε έτσι ότι ο τάφος κατασκευαζόταν σε μια φάση (μια επένδυση) με σκοπό να ανοίγεται στη συνέχεια κάθε φορά που υπήρχε ανάγκη για την προσθήκη νέου μέλους της ομάδας. Στην περίπτωση της Μεσσήνης όμως έχουμε ένα τουλάχιστον τέτοιο συγκρότημα με επτά θήκες, που αν εμπιστευτούμε τις σύγχρονες τιμές του Άργους, θα κόστισε στον ιδιοκτήτη περίπου 14 χρυσά νομίσματα (7 τάφοι × 2 νομίσματα ο καθένας) αλλά κάποιο γεγονός εμπόδισε από την πλήρη χρησιμοποίηση του μνημείου, καθώς δύο θήκες παρέμειναν άδειες. Χρήσιμο για να κατανοήσουμε την επένδυση είναι να συγκρίνουμε με το ένα (1) χρυσό νόμισμα που υπολογίζεται ότι μπορεί να ήταν ο μηνιαίος μισθός ενός ανειδίκευτου εργάτη τις πρώτες δεκαετίες του 6ου αι.²³⁹ ή με το ένα (1) χρυσό νόμισμα που κόστισε σε μια Μασσιμιανή η ψηφοθέτηση τμήματος του δαπέδου της βασιλικής στην Αντίκυρα της Βοιωτίας.²⁴⁰

Η εικόνα των ταφικών μνημείων αυτών από το νεκροταφείο του Θεάτρου σε σχέση και με το κόστος και την επένδυση που αυτά περιλάμβαναν μας ανοίγει ένα παράθυρο σε όψεις της κοινωνικής διαστρωμάτωσης. Ακόμη και στη Μεσσήνη του 5ου και 6ου αιώνα με τους περιορισμένους πόρους και τη μικρή σχετικά εισαγωγή προϊόντων και αγαθών από έξω από τη Μεσσηνία η κοινωνική ανισότητα είναι έντονη και εμφανής. Η εσωτερική διαφοροποίηση και επίδειξη στον χώρο του νεκροταφείου κατά τον 5ο και 6ο αιώνα είναι κάτι που έχουμε λίγο μελετήσει μέχρι στιγμής, ιδίως για μικρότερες και πιο περιφερειακές πόλεις. Η καλύτε-

²³⁶ Ό.π., 53, αρ. 6 (τάφος Κυριάκου και της οικογένειας του), σ. 54, αρ. 10 (τάφος Κυριακής και των κληρονόμων της), σ. 54, αρ. 14 (τάφοι Κοσμά και Βρησηίδας και κληρονόμων.)

²³⁷ Ό.π., 56, αρ. 21.

²³⁸ Ό.π., 55, αρ. 16 και αρ. 20.

²³⁹ Kenneth Harl, *Coinage in the Roman Economy, 300 B.C. to A.D. 700*, Βαλτιμόρη 1996, 286.

²⁴⁰ Ασημακοπούλου-Ατζακά, *Σύνταγμα των παλαιοχριστιανικών ψηφιδωτών δαπέδων της Ελλάδος*, 150, αρ. 87, πίν. 239δ.

ρη όμως αρχαιολογική γνώση τέτοιων θέσεων φαίνεται ότι μπορεί να προσφέρει εξαιρετικά χρήσιμα πορίσματα.²⁴¹

Η κατασκευαστική επάρκεια των ταφικών μνημείων της Μεσσήνης είναι επίσης ένδειξη για την παρουσία εξειδικευμένου εργατικού δυναμικού, ή καλύτερα σχετικών λειτουργιών συνδεδεμένων με την ταφή. Από τον 4ο αιώνα και πολύ περισσότερο τον 5ο και 6ο αι. μ.Χ. γνωρίζουμε πολλά στοιχεία για την ειδική κατηγορία εργατών που ασχολούνταν συνολικά με τη διαδικασία της χριστιανικής ταφής, από την επιλογή της θέσης μέχρι τη μεταφορά και την κατασκευή του μνημείου. Οι νεκροθάφτες αυτοί, γνωστοί στις πηγές ως *decani* (υπέθυνοι ταφής), *lecticarii* (μεταφορείς της σωρού) και λίγο αργότερα στα ελληνικά *παραβολάνοι*, οργανώνονται στις μεγάλες πόλεις σε συντεχνία και βρίσκονται κοντά στους επισκόπους, διεκδικώντας και ιερατικά αξιώματα.²⁴² Η πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη ως έδρα επισκοπής και με έναν ευάριθμο πληθυσμό πρέπει να μπορούσε να συντηρεί ειδικευμένους επαγγελματίες, όπως μαρτυρούν και τα ανασκαμμένα μνημεία.

Τα νεκροταφεία της Μεσσήνης και τα ταφικά μνημεία που αυτά περιλαμβάνουν αποτελούν ένα σύνολο που βρίσκεται μόνο στην αρχή της μελέτης του, και εδώ είδαμε κάποιες βασικές δυναμικές και συμπεράσματα. Αποτελεί μια καλή αποτύπωση της ίδιας της πρωτοβυζαντινής μεσσηνιακής κοινωνίας και θα μπορούσε να βοηθήσει πολύ στην κατεύθυνση της κατανόησης ενός περιφερειακού επαρχιακού κοινωνικού σχηματισμού για τον οποίο οι πηγές μαρτυρούν τόσο λίγα.

²⁴¹ Πολύ ενδιαφέρουσα αντίστοιχη περίπτωση είναι το νεκροταφείο της Κισάμου στην Κρήτη: Νικήτας Διαμαντής, Το Παλαιοχριστιανικό νεκροταφείο της Κισάμου, στο: *Creta romana e protobizantina: atti del congresso internazionale (Iraklion, 23 - 30 settembre 2000)*, Πάδοβα 2004, 383-396.

²⁴² Sarah E. Bond, Mortuary Workers, the Church, and the Funeral Trade in Late Antiquity, *JLA* 6 (2013), 135-151.

VI. «ΣΛΑΒΟΙ» ΚΑΙ ΜΕΣΣΗΝΗ

A. Η πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη και το ζήτημα των «σλαβικών εισβολών»

Ένα σημαντικό τμήμα της αρχαιολογικής έρευνας για την πρωτοβυζαντινή Πελοπόννησο τις τελευταίες δεκαετίες ασχολείται με το ζήτημα της παρουσίας στο νότιο αυτό άκρο της Ελληνικής χερσονήσου νέων μεταναστευτικών φύλων, κυρίως Σλάβων και Αβάρων, από τα τέλη του 6ου αι. και μετά. Η συζήτηση αυτή για δεκαετίες άνοιγε διστακτικά καθώς διεξάγονταν συνήθως στο πλαίσιο της σύγκρουσης γύρω από την εθνική καταγωγή των κατοίκων της Πελοποννήσου, κάτι που δεν επέτρεπε την απρόσκοπτη μελέτη των αρχαιολογικών καταλοίπων.²⁴³ Το βασικό ερώτημα τίθεται ήδη από τις μεσοβυζαντινές κυρίως πηγές που περιγράφουν το πρόσφατο παρελθόν τους και μεταφέρουν μια εικόνα ερήμωσης του μεγαλύτερου τμήματος της Πελοποννήσου κατά τον 7ο και 8ο αι.²⁴⁴ Σε αυτό το πλαίσιο η αρχαιολογία για χρόνια καλούνταν βασικά να απαντήσει επιβεβαιώνοντας ή αναιρώντας την εικόνα ερήμωσης που μεταφέρουν οι πηγές, και τα θεωρούμενα ως σλαβικά τέχνηρα αντιμετωπιζόνταν ως δείκτης για την καταστροφική επίδραση που είχε η εισδοχή των βόρειων πληθυσμών στα ρωμαϊκά εδάφη.²⁴⁵

Χρειάστηκε να φτάσουμε στη δεκαετία του 1990 για να έχουμε τις πρώτες πιο ξεκάθαρα αρχαιολογικές προσεγγίσεις στα «σλαβικά» κατάλοιπα, οι οποίες έθεταν ερωτήματα σε πρώτο επίπεδο για τα ίδια τα υλικά, την αναγνώριση, την κατάταξη και τη χρονολόγησή τους, και στην προσπάθεια αυτή έπαιξε βασικό ρόλο μελέτη υλικού από τη Μεσσήνη.²⁴⁶ Το βασικό ερώτημα άλλαξε και αντικαταστάθηκε σταδιακά με την προσπάθεια κατανόησης των ιδιαίτερων συνθηκών κατά τον 7ο και 8ο αι. και του υλικού πολιτισμού της περιόδου.

Παράπλευρο αποτέλεσμα υπήρξε η συνολικότερη συζήτηση για την πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη να υπογραμμιστεί από τη σχέση αυτή με τα «σλαβικά» τέχνηρα του 7ου αι. Πρόκειται για αντικείμενα που συνδέονται με την ενδυμασία, πόρπες ζώνης, πόρπες σακιδίων, περόνες, αλλά και κεραμική. Κάποια από αυτά τα τέχνηρα προέρχονται από ταφές ενώ άλλα από την ανασκαφή, αν και μέχρι τώρα δεν έχει εντοπιστεί κάποιο καλά στρωματογραφημένο σύνολο που να συνδέεται αποκλειστικά με την παρουσία παρόμοιων τεχνέργων.

Στην περίπτωση της Μεσσήνης γνωρίζουμε μόνο μια ταφή που περιείχε «χειροποίη-

²⁴³ Μια αναλυτικά ιστοριογραφική προσέγγιση της ιστορικής παραγωγής περί Σλάβων στην Ελλάδα στο: Florin Curta, *Still Waiting for the Barbarians? The Making of the Slavs in 'Dark-Age' Greece*, στο: Florin Curta (επιμ.), *Neglected Barbarians*, Λάιντεν 2010, 403-413.

²⁴⁴ Μια σύνοψη των πηγών στο: Μαρία Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Σλαβικές εγκαταστάσεις στη μεσαιωνική Ελλάδα: Γενική επισκόπηση*, Αθήνα 1993.

²⁴⁵ Τα βασικά ερωτήματα της εποχής συμπυκνώνονται στο: Peter Charanis, *Ethnic Changes in the Byzantine Empire in the Seventh Century*, *DOP* 13 (1959), 23-44.

²⁴⁶ Μια σύνοψη της νεότερη προσέγγισης σε αντίστοιχα τέχνηρα στο βασικό για τη συζήτηση άρθρο των: Ηλία Αναγνωστάκη και Ναταλία Πούλου, *Η Πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη (5ος-7ος αιώνας) και Προβλήματα της Χειροποίητης Κεραμικής στην Πελοπόννησο*, *Σύμμεικτα* 11 (1997), 229-319.

το» αγγείο και που χρονολογείται στα μέσα του 7ου αι. περίπου, την ταφή T31 βόρεια του Ασκληπιείου (εικ. 129-130).²⁴⁷ Πρόκειται σαφώς για χρήση σε ταφή και δεν έχει καμία ομοιότητα με τη χρήση αντίστοιχων «χειροποίητων» αγγείων ως τεφροδόχοι όπως τη γνωρίζουμε από το νεκροταφείο στο Μουσείο της Ολυμπίας²⁴⁸ και από τις νέες ανασκαφές στην Αρκαδία στις θέσεις Ασέα και Μάκρη.²⁴⁹ Αντίθετα στη Μεσσήνη το αγγείο περιέχεται εντός της ταφής και μάλιστα κοντά στα πόδια του νεκρού, σε μια διαφορετική διαρρύθμιση. Διαρρύθμιση που δεν μας είναι άγνωστη από τον ελλαδικό χώρο του 7ου και 8ου αι., όπως γνωρίζουμε από ταφές όπως: ο τάφος του «περιπλανώμενου στρατιώτη» του 7ου αι. στον Ακροκόρινθο,²⁵⁰ από ταφές στα υστερότερα στρώματα του νεκροταφείου της Εθνικής Οδού στην Αρκαδία, από ταφές στη Μαριολάτα Φωκίδας,²⁵¹ αλλά και την πρωτότυπη διαρρύθμιση στο νεκροταφείο στην Αγία Τριάδα Ηλείας όπου τα αγγεία ήταν μάλλον τοποθετημένα επάνω στους κιβωτιόσχημους τάφους.²⁵²

Ο τάφος T31 της Μεσσήνης με το χειροποίητο αγγείο είναι αρμονικά ενταγμένος στα νεκροταφεία της πόλης του 7ου αι. και ακολουθεί πρακτικές που γνωρίζουμε και από άλλες τάφους με την τοποθέτηση αγγείων εντός. Ο κεραμοσκεπής τάφος T31, όπως είδαμε είναι κατασκευασμένος με υλικά μετρίου ποιότητας, καθώς έχουν χρησιμοποιηθεί τμήματα κεράμων και όχι ολόκληρα κεραμίδια. Κατ' αυτό τον τρόπο δεν ανήκει στην ομάδα των καλοκατασκευασμένων κεραμοσκεπών που συναντούμε στο οργανωμένο νεκροταφείο του θεάτρου (εικ. 191) και σποραδικά και αλλού στο κέντρο της πόλης, όπως λ.χ. στην αγορά (εικ. 380). Ο τάφος T31 όμως ακολουθεί κατασκευαστικά τη μορφή που έχουν οι περισσότεροι τάφοι στην περιοχή του Ασκληπιείου, ενδεικτικό ίσως περισσότερο της κοινωνικής θέσης των ενοίκων των μνημάτων αυτών παρά κάποιας άλλης ομαδοποίησης (εικ. 128).

Την ίδια στιγμή παρουσιάζει όμως και κάποιες ενδιαφέρουσες διαφορές που τον καθιστούν αντικειμενικά μοναδικό μέχρι τώρα ανάμεσα στις 150 περίπου πρωτοβυζαντινές ταφές της Μεσσήνης. Η πρώτη είναι ότι το κεραμικό αγγείο που περιέχει είναι μοναδικό ως ταφικό κτέρισμα, καθώς σε όλους τους άλλους που περιέχουν κεραμικά αγγεία συναντούμε μικρές οινοχόες κατασκευασμένες σε τροχό και ψημένες σε κανονικό φούρνο. Η δεύτερη είναι ότι αποτελεί τη μοναδική πρωτοβυζαντινή ταφή στη Μεσσήνη ως τώρα που περιείχε

²⁴⁷ Δες Κ4.IV.α.

²⁴⁸ Tivadar Vida και Thomas Völling, *Das slawische Brandgräberfeld von Olympia*, Ράντεν 2000.

²⁴⁹ Πρόκειται για το εντυπωσιακό εύρημα δύο νεκροταφείων στην Αρκαδία που ανασκάφηκαν πρόσφατα από την Εφορεία Αρχαιοτήτων στο πλαίσιο διάνοιξης της νέας Εθνικής Οδού προς Σπάρτη στην Ασέα και τη Μάκρη. Σύμφωνα με προφορική παρουσίαση του υπεύθυνου για την ανασκαφή, διευθυντή της υπηρεσίας, Δημήτρη Αθανασούλη, στα νεκροταφεία εντοπίστηκαν τόσο καύσεις και αποκομιδές σε τεφροδόχους, όσο και ταφές με «χειροποίητα» αγγεία.

²⁵⁰ Gladys Weinberg Davidson, A Wandering Soldier's Grave in Corinth, *Hesperia* 43 (1974), 512-521.

²⁵¹ Θανάσης Μαΐλης, The Early Christian Basilica and the Later Cemetery at Mariolata (Phocide), *AnTard* 19 (2011), 314-319, εικ. 20-23.

²⁵² Ολυμπία Βικάτου, Το χριστιανικό νεκροταφείο στην Αγία Τριάδα Ηλείας. Συμβολή στη μελέτη της χειροποίητης κεραμικής, στο: Πέτρος Θέμελης και Βούλα Κόντη (επιμ.), *Πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη και Ολυμπία. Αστικός και αγροτικός χώρος στη Δυτική Πελοπόννησο*, Αθήνα 2002, 238-270.

χάλκινη πόρπη και μάλιστα ενός τύπου, που μάλλον καθ' υπερβολή, αναγνωρίστηκε αρχικά ως «αντικός» ή «σλαβικός» (εικ. 132).²⁵³ Η εύρεση βέβαια άλλων θραυσμάτων χάλκινων πρωτοβυζαντινών πορπών και περονών του 7ου και 8ου αι. σε μεικτά στρώματα πάνω από τα νεκροταφεία της Μεσσήνης σημαίνει πιθανότατα ότι και αυτά τα αντικείμενα προέρχονταν αρχικά από ταφές που όμως καταστράφηκαν στην πορεία.²⁵⁴

Το σύνολο του «χειροποίητου» αγγείου και η μικρή πόρπη από τον τάφο T31 που χρονολογούν με σχετική ασφάλεια την ταφή στο πρώτο μισό του 7ου αι. αποτελούν ένα μοναδικό για τη Μεσσήνη σύνολο ταφικών κτερισμάτων. Και τα δύο έχουν κατά καιρούς θεωρηθεί ότι αντιπροσωπεύουν την παρουσία Σλαβικών πληθυσμών, απόψεις που έχουν ήδη αντικρουστεί.²⁵⁵ Αντί να αναζητούμε λοιπόν την εθνική ταυτότητα του ατόμου που ενταφιάστηκε εντός του T31, συνοδευόμενο από τα δύο αυτά αντικείμενα, μοιάζει πιο σημαντικό να εξετάσουμε τί πληροφορίες μας προσφέρει η ταφή για τον οικισμό της Μεσσήνης τον 7ο αι., αλλά και για το ίδιο το άτομο. Η ταφή του «περιπλανώμενου στρατιώτη» στην Κόρινθο του 7ου αι. είναι η μόνη που γνωρίζουμε στην Πελοπόννησο που επαναλαμβάνει τη σύνθεση αυτή περιέχοντας χάλκινη πόρπη και «χειροποίητο» αγγείο κοντά στα πόδια του νεκρού, συνδυασμένη βέβαια επιπλέον στην Κόρινθο με την παρουσία επιθετικού οπλισμού.²⁵⁶ Έτσι και στη Μεσσήνη ίσως πρέπει να αναγνωρίσουμε στην ταφή έναν άνδρα που για κάποιο ιδιαίτερο λόγο ξεχωρίζει τουλάχιστον από τους άμεσα γειτονικούς του σε μια κοινότητα σχετικά φτωχή και χωρίς μεγάλες ανισότητες (τουλάχιστον ταφικές).²⁵⁷ Μια κοινότητα που σε σχεδόν σύγχρονες ταφές άλλοτε επιδεικνύει αντικείμενα εγγύτερα στον κανόνα των πρωτοβυζαντινών ευρημάτων, όπως οι οινοχόες του θεάτρου, και άλλοτε εμφανίζει υβριδικότερα αντικείμενα, ενδεικτικά ίσως της απόστασης και της σχετικής απομόνωσης.

Παράλληλα με τα ευρήματα από τον τάφο T31 και περιστασιακά έχουν βρεθεί στη Μεσσήνη και άλλα ευρήματα που θα μπορούσαν απομωνομένα να τοποθετηθούν στο πλαίσιο της συζήτησης για την «σλαβική» παρουσία στην Πελοπόννησο. Η αρχαιολογική εικόνα όμως δεν επιτρέπει να γίνει κάποια διάκριση σε σχέση με τον υπόλοιπο υλικό πολιτισμό, ο οποίος συνεχίζει αδιάκοπα κατά τον 7ο αι., ενώ η αναγνώριση των στοιχείων του 8ου παραμένει ακόμη μια στόχευση της έρευνας. Ίσως το πιο ενδιαφέρον θα είναι η προσπάθεια μελέτης στο μέλλον της «χειροποίητης» κεραμικής έξω από το πλαίσιο των ταφικών ευρημάτων,

²⁵³ Νίκος Τσιβίκης, Considerations on Some Bronze Buckles from Byzantine Messene, στο: Beate Böhlen-dorf-Arslan και Alessandra Ricci, (επιμ.), *Byzantinische Kleinfunde im Archäologischen Kontext*, DAI, Κωνσταντινούπολη 2012, 61-80.

²⁵⁴ Τσιβίκης, ό.π.· Ναταλία Πούλου-Παπαδημητρίου, Βυζαντινές πόρπες. Η περίπτωση της Μεσσήνης και της Ελεύθερας, στο: Πέτρος Θέμελης και Βούλα Κόντη (επιμ.), *Πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη και Ολυμπία: Αστικός και Αγροτικός χώρος στη Δυτική Πελοπόννησο*, Αθήνα 2002, 125-136.

²⁵⁵ Τσιβίκης, ό.π., 68· Αναγνωστάκης και Πούλου-Παπαδημητρίου, *Πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη (5ος-7ος αιώνες) και Προβλήματα της Χειροποίητης Κεραμικής*, 242-251.

²⁵⁶ Weinberg Davidson, *A Wandering Soldier's Grave*, 514-521, πίν. 110.

²⁵⁷ Τα ανθρωπολογικά κατάλοιπα δεν επιτρέπουν την ασφαλή διάγνωση του φύλου του ενοίκου του τάφου T31 αν και φαίνεται πιο πιθανό να ήταν άνδρας: Χρυσή Μπούρμπου, *The People of Early Byzantine Eleutherna and Messene (6th-7th centuries A.D.) A bioarcheological approach*, Αθήνα 2004, 104-105.

καθώς στα αρχαιολογικά στρώματα του οικισμού της Μεσσήνης από τον 7ο αι. και μετά δεν είναι ιδιαίτερα σπάνιο εύρημα θραύσματα ανάλογων «χειροποιητών» αγγείων. Ως τότε στόχος της παρούσας μελέτης υπήρξε να εντάξει ισότιμα όλα τα πρωτοβυζαντινά ευρήματα για την κατανόηση του οικισμού και της κοινωνίας που κατοίκησε εδώ, χωρίς να αναπαράγει ταυτότητες που δεν δικαιολογούνται από τα ίδια τα ευρήματα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΟΓΔΩΟ

Σ Υ Μ Π Ε Ρ Α Σ Μ Α Τ Α

Στις σελίδες που προηγήθηκαν αποπειραθήκαμε να καταγράψουμε συστηματικά τη συνολική αρχαιολογική εικόνα μιας επαρχιακής πρωτοβυζαντινή πόλης στο νότιο άκρο της Ελληνικής χερσονήσου, όπως αυτή διαμορφώνεται και αλλάζει στους πέντε αιώνες ιστορίας από το 300 περ. μ.Χ. και μέχρι και το 800 μ.Χ. Πρώτος στόχος υπήρξε η συνθετική παρουσίαση ενός οικισμού που ζει και αλλάζει σύμφωνα με τις ανάγκες των κατοίκων του, πάντοτε βέβαια κάτω από την επίδραση των γεγονότων της μεγάλης κλίμακας. Ένας δεύτερος αλλά εξίσου σημαντικός στόχος υπήρξε η αποτύπωση της λειτουργίας ενός πρωτοβυζαντινού οικισμού, η καταγραφή των κτηρίων και των μνημείων του, μέσα από την ανάδειξη και διάσωση των σχετικών αρχαιολογικών πληροφοριών. Συνολικότερα η μελέτη αποτέλεσε μια δοκιμή, όπου η πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη καθίσταται ένα παράδειγμα για τη μελέτη των επαρχιακών πρωτοβυζαντινών οικισμών.

Η ερευνά αυτή μολονότι βασίστηκε στο αρχαιολογικό υλικό από την ανασκαφή της Μεσσήνης επεκτάθηκε πολλές φορές και πέρα από αυτό και προϋπόθεσε την κατάδυση σε διαφορετικά και ενίοτε άνισα υλικά. Στα εισαγωγικά κεφάλαια προσπαθήσαμε να ανοίξουμε τη συζήτηση της ορολογίας και της περιοδολόγησης, αλλά και να δούμε τη Μεσσήνη ως οργανικό τμήμα της ευρύτερης περιοχής της Μεσσηνίας. Σε διακριτή ενότητα είδαμε τη Μεσσήνη ως χώρο υποδοχής της αρχαιολογικής έρευνας και της εξέλιξης αυτής αναφορικά με το «μετακλασικό» παρελθόν της σε εποχές που ρωμαϊκά, πρωτοβυζαντινά και μεσαιωνικά κατάλοιπα συμφύρονταν σε μια αόριστη ενότητα εντός του περιηγητικού και ιστοριοδιφικού ενδιαφέροντος. Ξεχωριστά επίσης ξανασκεφτήκαμε τα βασικά ιστορικά ζητήματα που αναδεικνύονται μέσα από τη μελέτη των γραπτών πηγών για τη Μεσσήνη και τη Μεσσηνία συνολικότερα.

Στη βάση της προσπάθειας όμως βρέθηκε κυρίως και πρώτα απ' όλα η αξιοποίηση του πρωτοβυζαντινού αρχαιολογικού υλικού από την ανασκαφή της Μεσσήνης. Παρά το γεγονός ότι η ανασκαφή από την έναρξη της στις αρχές του 19ου αι. είχε θέσει ως βασικό στόχο την αποκάλυψη των ελληνιστικών κυρίως και δευτερευόντως των ρωμαϊκών στρωμάτων της σημαντικής αυτής πόλης, η τελευταία περίοδος ανασκαφών μετά το 1990 σήμανε την απόφαση να καταγράφονται συστηματικότερα και να τεκμηριωθούν οι πρωτοβυζαντινές και μεσαιωνικές φάσεις που υπέρκεινταν των αρχαιότερων. Έτσι οι τελευταίες δεκαετίες οδήγησαν στη συγκέντρωση ένας μεγάλου όγκου πληροφοριών για την πρωτοβυζαντινή πόλη που συνεχίζει σχεδόν αδιάκοπα να αυξάνεται. Μικρό μόνο τμήμα των στοιχείων αυτών έχει δημοσιευτεί ως τώρα στις τακτικές ετήσιες ανασκαφικές αναφορές

από το 1990 και μετά και σε σχετικές ειδικές μελέτες, αρκετό όμως για να τραβήξει το ενδιαφέρον της επιστημονικής κοινότητας και να καταστήσει ήδη τη Μεσσήνη μια από τις σημαντικές θέσεις στον χάρτη των πρωτοβυζαντινών οικισμών της Πελοποννήσου. Η παρούσα δουλειά εδράζεται στον όγκο αυτό πληροφοριών και δημοσιεύσεων αξιοποιώντας τις για να προχωρήσει αποφασιστικά την αρχαιολογική και ιστορική έρευνα της πρωτοβυζαντινής Μεσσήνης και της περιοχής της. Σε έναν βαθμό πρόκειται για την ανασύσταση μιας διττά χαμένης ιστορίας: αυτή της ίδιας της πρωτοβυζαντινής Μεσσήνης και αυτή της βυζαντινής αρχαιολογικής διαδικασίας γύρω από την πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη.

Συχνά για την ανάλυση της εξέλιξης της πόλης της Μεσσήνης από τον 4ο ως τον 8ο αι. χρειάστηκε να εξετάσουμε συστηματικότερα και επιμέρους κατασκευές και μνημεία. Σε κάποιες περιπτώσεις όπως αναφορικά με την κατ' οίκον εκκλησία της οικίας του θεάτρου του 4ου αι. ή τη βασιλική του θεάτρου του 6ου αι. επιχειρήσαμε μάλιστα να προχωρήσουμε και πέρα από την απλή αναγνώριση και χρονολόγηση του μνημείου, σε μια συνολική συζήτηση και παρουσίαση πρωτοβυζαντινών επαρχιακών μνημείων.

Η παρούσα δουλειά έλαβε έτσι και έναν επιπλέον χαρακτήρα. Αυτόν της καταγραφής και αποτύπωσης αρχιτεκτονικών ευρημάτων που πολλές φορές κατά την ανασκαφή και αναστήλωση της αρχαίας Μεσσήνης έχουν πλέον χαθεί, και μπορούν να γίνουν προσπελάσιμα μόνο μέσω της αρχειακής τους τεκμηρίωσης και αποτύπωσης. Έτσι στόχος μας εδώ, ήταν σε ένα βαθμό η ίδια η διάσωση της συνολικής εικόνας ενός πρωτοβυζαντινού οικισμού από τη λήθη του αρχείου, των αποθηκών και των ντοσιέ των ανασκαφικών ημερολογίων. Το αποτέλεσμα είναι η συμβολή στην ανάδειξη μια πρωτοβυζαντινής πόλης εκεί που πριν γνωρίζαμε λίγα μόνο κομμάτια ενός πολύ μεγαλύτερου μωσαϊκού.

Στην πορεία της έρευνας μας έγινε σαφές ότι ο 4ος αι. μ.Χ. και η ίδρυση του Ανατολικού Ρωμαϊκού κράτους σημαίνει για τη Μεσσήνη μια περίοδο ακμής και σχετικής αστικής ανανέωσης. Οι νέες και παλιές οικονομικές ελίτ της επαρχίας επενδύουν εκ νέου στην πόλη σε κτίσματα δημόσια αλλά και κυρίως ιδιωτικά. Ταυτόχρονα νέες μορφές έκφρασης και νέες ιδέες βρίσκουν τη θέση τους μέσα στην πόλη, παίρνοντας τη μορφή άλλοτε της συνύπαρξης και άλλοτε του ανταγωνισμού της νέας χριστιανικής θρησκείας με όψεις του αστικού και θρησκευτικού παρελθόντος. Πέρα από την κατανόηση της δυναμικής εντός της πόλης της Μεσσήνης, η στοιχειοθέτηση της παρουσίας επισκόπου και χριστιανικής εκκλησίας στη μεσσηνιακή πρωτεύουσα ήδη στα χρόνια πριν το 365 αποτελεί μια ανακάλυψη σημαντική για την κατανόηση των επαρχιακών αστικών κέντρων της Πελοποννήσου, αλλά και ολόκληρου του Ελλαδικού χώρου. Η αναγνώριση του ονόματος του επισκόπου Θεόδουλου του 4ου αι. προσθέτει έναν άγνωστο ως τώρα κρίκο στην εκκλησιαστική ιστορία της Μεσσήνης, και η αναγνώριση ενός κτηρίου που χρησιμοποιούνταν ως χριστιανική εκκλησία σε μια τόσο πρώιμη περίοδο ανανεώνει τη γνώση μας για την εξέλιξη της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής στον ελλαδικό χώρο συνολικότερα.

Το ίδιο ξεκάθαρη είναι η αρχαιολογική εικόνα της απότομης και σχετικά αναπάντεχης διακοπής αυτής της πορείας στα τέλη του 4ου αι. που αποτυπώνεται στα αρχαιολογικά

στρώματα με την καταστροφή πιθανότατα μεγάλου μέρους της πόλης από τον σεισμό του 365 μ.Χ. Μια καταστροφή που χωρίς να είναι αιτία από μόνη της αποτέλεσε το χρονικό σημείο εκκίνησης μιας περιόδου σχετικής δυσκολίας και αναταραχής σε μεγάλα τμήματα της νότιας Ελλάδας μέχρι και τις αρχές του 5ου αι., συνθήκη που εύκολα αναγνωρίζεται και στα αρχαιολογικά στρώματα της Μεσσήνης. Κατά συνέπεια η Μεσσήνη λειτουργεί ως ένας καθρέπτης ευρύτερων μεταβολών και υπογραμμίζει τη μικρή απόσταση ανάμεσα στις ιστορικά φορτισμένες και συχνά παραπλανητικές έννοιες της ακμής και της παρακμής.

Ο 5ος και περισσότερο ο 6ος αι. θα σημάνουν μια περίοδο κανονικοποίησης για τη Μεσσήνη εντός της νέας χριστιανικής αυτοκρατορίας. Νέα κτίρια και νέες χρήσεις του χώρου υπογραμμίζουν και μαρτυρούν τη νέα δυναμική. Η πόλη ανακάμπτει από τις δυσκολίες του τέλους της προηγούμενης φάσης και σταδιακά ο δομημένος αστικός χώρος ανασχηματίζεται γύρω από νεόδμητα μνημεία, κυρίως εκκλησιαστικά, ακολουθώντας καινοτόμα πρότυπα απομακρυσμένα από το ελληνιστικό και ρωμαϊκό της παρελθόν. Είναι η περίοδος κατά την οποία χρονολογούμε την ανέγερση και των τριών παλαιοχριστιανικών εκκλησιών που εντοπίσαμε στο κέντρο της πόλης της Μεσσήνης, κάποιες από τις οποίες θα επιβιώσουν σε χρήση τουλάχιστον και μέχρι το β' μισό του 7ου αι.

Μαζί με τα νέα εκκλησιαστικά κτήρια που εξυπηρετούν την επίσημη και κυρίαρχη πια χριστιανική θρησκεία εμφανίζονται εντός του αστικού ιστού και χρήσεις που παλιότερα ανήκαν μόνο σε χώρους απομακρυσμένους και ορισμένους εκτός των τειχών μιας πόλης. Η είσοδος εντός του αρχαίου δημόσιου κέντρου παραγωγικών εγκαταστάσεων όπως ο νερόμυλος του 5ου/6ου αι. στην κρήνη Αρσινόη υπογραμμίζουν τη βαθιά αλλαγή στον χαρακτήρα των πόλεων που έχει συμβεί ήδη στα χρόνια του 4ου με 6ου αι. Ενώ η οριστική καταπάτηση σημαντικών κτηρίων της αρχαίας πόλης προκειμένου να φιλοξενήσουν τα χριστιανικά νεκροταφεία σε άμεση γειτνίαση με τους οικιστικούς πυρήνες δίνει επιπλέον διαστάσεις στον τρόπο που οι αντίστοιχοι κάτοικοι της πόλης αντιλαμβάνονται την οριοθέτηση του οικισμού και των επιθυμητών χρήσεων.

Η βασιλική του θεάτρου στοιχειοθετεί το κατ' εξοχήν εκκλησιαστικό μνημείο του 6ου αι. που στη μορφή του και στις επιλογές διαρρύθμισής του αντανakλά τα χαρακτηριστικά της μεσσηνιακής κοινωνίας που το παράγει και των γεωγραφικών, οικονομικών και άλλων περιορισμών της. Μελετώντας τη βασιλική του Θεάτρου εξαντλητικά επιχειρήσαμε να απαντήσουμε εκ νέου σε παλαιά ερωτήματα για την αρχιτεκτονική και τη μορφή των κτηρίων της περιόδου που συνήθως στη βιβλιογραφία τίθενται ως ενδείξεις υβριδικότητας ή επαρχιακότητας. Στην ανάλυση μας αυτά ερμηνεύτηκαν ως τμήματα μιας οργανικής αρχιτεκτονικής που μπορεί να συνομιλεί με τρέχοντα ζητήματα ύφους μέσα από ένα λεξιλόγιο κάθε φορά διαφοροποιημένο ανάλογα με τις υλικές συνθήκες.

Ανάλογη προσπάθεια έγινε με το πλήρως ανασκαμμένο νεκροταφείο του θεάτρου του 6ου και 7ου αι. Στην περίπτωση αυτή είχαμε την ευκαιρία να εξετάσουμε ένα μικρό νεκροταφείο στο σύνολο του, καθώς η ανασκαφή στην περιοχή αυτή έχει περατωθεί και

πιθανότατα δεν υπάρχουν άλλες ταφές για να προστεθούν στο νεκροταφείο αυτό. Μπορέσαμε να δούμε την εσωτερική οργάνωση και διάκριση των ταφών, να εξετάσουμε πρακτικές που δεν είναι απόλυτα σαφείς στη βιβλιογραφία, αλλά και να δούμε τη συνύπαρξη «καλύτερων» και «φτωχότερων» ταφών εντός του μικρού αυτού νεκροταφείου.

Κατά συνέπεια, η νέα πόλη της Μεσσήνης, έδρα της τοπικής εξουσίας με τη μορφή του επισκόπου, γίνεται ήδη από τον 5ο αι. ένας οικισμός με έμφαση χριστιανικός σε χαρακτήρα και απροκάλυπτα αγροτικός σε οργάνωση. Αυτή η διαμόρφωση και ο ανανεωμένος τρόπος θέασης της οικονομικής και ιδεολογικής ζωής εντός της πόλης θα εξακολουθήσει με μικρές αλλαγές στις πρακτικές τουλάχιστον μέχρι το β' μισό του 7ου αι. Μια χρονική στιγμή που συμπίπτει με σημαντικούς μετασχηματισμούς σε επίπεδο τοπικό σε όλη την Πελοπόννησο, αλλά και σε συνολικότερο σε όλα τα μήκη και πλάτη του Βυζαντινού Κράτους, και ως εκ τούτου θα σημάνει μια νέα περίοδο για τη μορφή και την οργάνωση του οικισμού.

Οι λεγόμενοι «Σκοτεινοί Αιώνες», 7ος και 8ος αι., επιβεβαιώνουν το όνομα τους και για τη Μεσσήνη, καθώς η αρχαιολογική αναγνώριση της ανθρώπινης δραστηριότητας γίνεται σαφώς δυσκολότερη. Ο γενικός χαρακτήρας των πληροφοριών μας είναι είτε αποφαιτικός, είτε εξαιρετικά θολός. Μπορούμε έτσι από τη μία να διακρίνουμε σχετικά ευκρινώς την παύση λειτουργίας κτηρίων και εγκαταστάσεων της προηγούμενης περιόδου σε διάφορες στιγμές από τα τέλη του 6ου αι. και ως τα τέλη του 7ου. Από την άλλη είναι σαφές από τα αρχαιολογικά στρώματα ότι η ζωή στον οικισμό συνεχίζεται, αλλά η χρονολογική ταυτοποίηση και η διάκριση των στρωμάτων του ύστερου 7ου και 8ου αι. παραμένει εξαιρετικά δυσχερής. Ο αγροτικός χαρακτήρας του οικισμού και η εγκατάλειψη οικοδομικών πρωτοβουλιών μεγάλης κλίμακας όπως οι παλαιοχριστιανικές βασιλικές επιβεβαιώνουν μια εικόνα εγγύτερα ενός μεγάλου χωριού ή μιας μεσαιωνικής κωμόπολης, όπου δεν κυκλοφορεί τρέχον νόμισμα και σχεδόν απουσιάζουν πλήρως εισαγωγές προϊόντων και αγαθών από απομακρυσμένα κέντρα. Πρόκειται για μια εικόνα που στο παρελθόν θα αναγνωριζόταν ως εικόνα παρακμής, στην παρούσα όμως στιγμή και στο πλαίσιο της δικής μας μελέτης είναι περισσότερο μια μεγάλη πρόκληση για την κατανόηση εναλλακτικών τρόπων οργάνωσης του κοινοτικού βίου έξω από την αυστηρή φόρμα του ελληνορωμαϊκού παραδείγματος. Μια απόπειρα κατανόησης που βρίσκεται ακόμη στα πρώτα βήματα της εξέλιξης της, και στην οποία η μελέτη της Μεσσήνης ίσως μπορεί να προσφέρει σημαντικά στοιχεία.

Η πορεία εξέλιξης του οικισμού της Μεσσήνης δεν συνιστά με κανέναν τρόπο μια ιδιότυπη και μοναδική πορεία. Όλα τα φαινόμενα που παρατηρήσαμε για τον οικισμό στους πρόποδες της Ιθώμης είναι φαινόμενα που γνωρίζουμε από την εμπειρία μελέτης εκατοντάδων πόλεων σε ολόκληρη την ανατολική Μεσόγειο και δεκάδων στον Ελλαδικό χώρο. Γειτονικές πόλεις που εξαφανίζονται, όπως η Μεγαλόπολη ή η Τεγέα, μεταμορφώνονται, όπως η Σπάρτη/Λακεδαίμονα, ή διατηρούν έναν ιδιότυπο χαρακτήρα, όπως η Κόρινθος, είναι μόνο εκδοχές της ίδιας εξέλιξης σε όλη την Πελοπόννησο και προοπτικά σε

ολόκληρο το Βυζαντινό κράτος. Πρόκειται όμως για διαδικασίες που συμβαίνουν σε κάθε περίπτωση με διαφορετικούς τρόπους και συχνά δηλώνουν έναν διαφορετικό χαρακτήρα. Έτσι και η χρονολόγηση των διαδοχικών μεταμορφώσεων του αστικού περιβάλλοντος της πρωτοβυζαντινής Μεσσήνης είναι σημαντικό ζήτημα, το οποίο αφορά και τη συνολικότερη συζήτηση για την εξέλιξη των Ελλαδικών πόλεων. Η αναγνώριση διαδικασιών λ.χ. αγροτοποίησης και κατάρρευσης του αρχαίου τρόπου ζωής στη Μεσσήνη μοιάζει να μπορεί να χρονολογηθεί νωρίτερα και ήδη από τον 5ο και 6ο αιώνα. Με αυτό τον τρόπο αποφορτίζεται και η έννοια της αστικής παρακμής που συνήθως ταυτίζεται με τους λεγόμενους «Σκοτεινούς Αιώνες» και τις διαδικασίες του 7ου και 8ου αι., και γίνονται καλύτερα κατανοητές οι νεωτερικές μεταμορφώσεις που συμβαίνουν εντός του Βυζαντινού Κράτους κατά την περίοδο της λεγόμενης «Υστερης Αρχαιότητας.»

Πολλά ερωτήματα βέβαια έμειναν αναπάντητα· άλλα γιατί δεν έχουμε υλικό ικανό να τα απαντήσει και άλλα γιατί ακριβώς το υλικό που προσφέρει η πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη είναι τόσο πλούσιο που χρειάζεται ειδικευμένες και αποκλειστικές μελέτες μεγάλης κλίμακας. Τα νεκροταφεία της Μεσσήνης είναι ένα τέτοιο υλικό, που χρειάζεται μια εξειδικευμένη μελέτη με βασικό άξονα τη χωροθετική και ταφονομική κατανόησή του. Την ίδια στιγμή υλικά της πρωτοβυζαντινής Μεσσήνης, όπως τα νομίσματα, η κεραμική, τα μέταλλα μικροευρήματα, οι επιγραφές βρίσκονται υπό μελέτη και τα επόμενα χρόνια θα προσθέσουν πολύτιμες πληροφορίες στη συνολική εικόνα. Ενώ και η ίδια η ανασκαφή συνεχίζεται με αποτέλεσμα ήδη τη στιγμή που γράφονται αυτές οι γραμμές, νέα στοιχεία να έχουν προστεθεί που θα μπορούσαν να ενισχύσουν τα επιχειρήματά μας ή και να ανοίξουν νέες και καινούριες θεματικές.

Μέσα από την προσπάθεια συγγραφής της διατριβής αυτής, που μένει ανοιχτό αν ήταν επιτυχής ή όχι, έγινε περισσότερο από οτιδήποτε άλλο σαφές σε μένα η ερμηνευτική δυνατότητα που προσφέρει η μελέτη του αρχαιολογικού υλικού της περιόδου μέσα από συνολικότερες και πιο ολιστικές προσεγγίσεις. Σχεδόν κάθε πέτρα, κάθε μικρό δωματάκι, και κάθε παλιότοιχος που εύκολα πριν από μερικές δεκαετίες θα ξηλωνόταν χωρίς δεύτερη σκέψη προσφέρουν ένα μοναδικό παράθυρο για την ανασύνθεση της ζωής, της δράσης, και της παραγωγής μέσα στην πόλη. Και όλα αυτά μαζί συγκροτούν ένα σχεδόν αστείρευτο κάθε φορά απόθεμα γνώσεως και πληροφοριών γεμάτο με στοιχεία για την κοινωνική πραγματικότητα των ανθρώπων που έζησαν σε αυτές τις πόλεις, για το πως αντιλαμβάνονταν οι ίδιοι τον εαυτό τους μέσα στον δομημένο χώρο αλλά και για τον τρόπο που επέλεγαν κάθε φορά να οργανώσουν τις κοινωνικές σχέσεις εντός του κοινού αστικού βίου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

AAA	<i>Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών</i>
AE	<i>Αρχαιολογική Εφημερίς</i>
ABME	<i>Αρχείο Βυζαντινών Μνημείων Ελλάδος</i>
ΔΧΑΕ	<i>Δελτίο της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας</i>
ΔΙΕΕ	<i>Δελτίο της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος</i>
ΘΗΕ	<i>Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια</i>
ΠΑΕ	<i>Πρακτικά της Αρχαιολογικής Εταιρείας</i>
ACO	<i>Acta Conciliorum Oecumenicorum</i>
AHR	<i>The American Historical Review</i>
AJA	<i>American Journal of Archaeology</i>
ASAtene	<i>Annuario della Scuola archeologica di Atene e delle missioni italiane in Oriente</i>
BCH	<i>Bulletin de Correspondance Hellénique</i>
BMGS	<i>Byzantine and Modern Greek Studies</i>
BullAIEMA	<i>Bulletin de l'Association Internationale pour l'Étude de la Mosaique Antique</i>
BSA	<i>Annual of the British School of Athens</i>
BZ	<i>Byzantinische Zeitschrift</i>
Hesperia	<i>Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens</i>
IG	<i>Inscriptiones Graecae</i>
IvO	<i>Die Inschriften von Olympia</i>
IstMitt	<i>Istanbuler Mitteilungen</i>
JLA	<i>Journal of Late Antiquity</i>
JÖB	<i>Jahrbuch des Österreichischen Byzantinistik</i>
JRA	<i>Journal of Roman Archaeology</i>
JRS	<i>Journal of Roman Studies</i>
MEFRA	<i>Mélanges de l'École française de Rome, Antiquité</i>
PG	<i>Patrologia Graeca</i>
SEG	<i>Supplementum Epigraphicum Graecum</i>
TM	<i>Travaux et mémoires du Centre de recherches d'histoire et civilisation byzantines</i>
ZPE	<i>Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik</i>
ZRVI	<i>Zbornik Radova Vizantoloskog Instituta</i>

ΑΡΧΑΙΑ ΚΑΙ ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

Αίλιος Ηρωδιανός, *Περι Καθολικης Προσωδιας*

A. Lentz (επιμ.), *Grammatici Graeci*, τ. 3.1, Λειψία 1867 (ανατ. Χίλντεσχαϊμ 1965)

Βίος οσίου Νίκωνος Μετανοείτε

Οδυσσέας Λαμψίδης, *Ο Εκ Πόντου Όσιος Νίκων ο Μετανοείτε: Κείμενα, Σχόλια*, Αθήνα 1982.

Βίος οσίου Συμεών του εν τω Θαυμαστώ όρει

Paul van den Ven, *La vie ancienne de S. Syméon Stylite le jeune (521-592)*, *Subsidia hagiographica* 32, τ.1, Βρυξέλλες 1962.

Γεώργιου Συκεών, *Βίος οσίου Θεοδώρου Συκεών*

André-Jean Festugière, *Vie de Théodore de Sykéon*, τ.1, *Subsidia hagiographica* 48. Βρυξέλλες 1970.

Γεώργιος Φραντζής, *Χρονικό*

V. Grecu (επιμ.), *Georgios Sphrantzes, Memorii 1401-1477*, *Scriptores Byzantini* 5, Βουκουρέστι 1966.

Γεωπονικά

H. Beckh, *Georonica*, Λειψία 1895.

Διαθήκη οσίου Νίκωνος Μετανοείτε

Οδυσσέας Λαμψίδης, *Ο Εκ Πόντου Όσιος Νίκων ο Μετανοείτε: Κείμενα, Σχόλια*, Αθήνα 1982.

Δούκας, *Ιστορία Τουρκοβυζαντινή*

V. Grecu (επιμ.), *Ducas. Istorica Turco-Bizantina (1341-1462)* [*Scriptores Byzantini* 1. Bucharest: Academia Republicae Romanicae, 1958]: 29-435.

Ευστάθιου Θεσσαλονίκης, *Παρεκβολαί εις την Ομήρου Ιλιάδα*

M. van der Valk, *Eustathii archiepiscopi Thessalonicensis commentarii ad Homeri Iliadem pertinentes*, vols. 1-4. Λάιντεν 1971-1987.

Θεόδωρος Μοψουεστίας, *Σχόλια στις Επιστολές του Παύλου*

Rowan Greene (μετ., εισ., σχολ.), *Theodore of Mopsuestia: Commentary on the Minor Pauline Epistles*, Ατλάντα 2010.

Θεοφάνης, *Χρονογραφία*

Carolus De Boor, *Theophanis, Chronographia*, *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, Λειψία 1883.

Ιεροκλής, *Συνέκδημος*

Ernest Honigmann (επιμ.), *Le Synekdémós d'Hiéroclès et l'opuscule géographique de George de Chypre*, Βρυξέλλες 1939.

- Λέων ΣΤ', *Νεαραί*
Pierre Noailles και Alphonse Dain (επιμ., μετ.), *Les Nouvelles de Léon VI le Sage*, Παρίσι 1944.
- Μαυρίκιος, *Στρατηγικόν*
G. T. Dennis και E. Gamillscheg (επιμ., μετ.), *Das Strategikon des Maurikios*, *Corpus Fontium Historiae Byzantinae* 17, Βιέννη 1981.
- Μιχαήλ Ατταλειάτης, *Πόνημα νομικόν ἤτοι σύνοψις πραγματικῆ*
Ιωάννης Ζέπος και Παναγιώτης Ζέπος, *Jus Graecoromanum* [Prochiron auctum], τ. 7. Αθήνα 1931, 411-497.
- Νόννος, *Διονυσιακά*
W.H.D. Rouse (επιμ. μετ.), *Nonnus, Dionysiaca*. LOEB classical library 344, 354, 356, Cambridge 1940.
- Παυσανίας, *Περιήγησις*
Maria Helena Rocha-Pereira (επιμ.), *Pausaniae Graeciae descriptio*, Λειψία 1989-90.
- Πασχάλιον Χρονικό
L. Dindorf (επιμ.), *Chronicon paschale*, *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, Βόννη 1832.
- Προκόπιος, *De Bello Vandalico*
G. Wirth (post J. Haury), *Procopii Caesariensis opera omnia*, Λειψία τ. 1 1962, τ. 2 1963.
- Σταδιασμός Μεγ. Θαλ.
Karl Müller (επιμ.), *Geographi Graeci minores*, τ. 1. Παρίσι 1855 (ανατ. Hildesheim 1965).
- Στράβων, *Γεωγραφικά*
A. Meineke (επιμ.), *Strabonis geographica*, τόμοι 3, Λειψία 1877 (ανατ. 1969).
- Συνεχιστής Θεοφάνους
Ihor Ševčenko (επιμ. μετ.), *Chronographiae quae Theophanis Continuati nomine fertur liber quo Vita Basilii Imperatoris amplectitur*, *Corpus Fontium Historiae Byzantinae* 42, Βερολίνο 2011.
- Χρονικό της Μονεμβασίας
Ivan Dujčev (επιμ., μετ.), *Cronaca di Monemvasia : introduzione, testo critico, note [e traduzione]*, Παλέρμο 1976.
- Ψεύδο-Σκύλαξ, *Περίπλους*
Karl Müller (επιμ.), *Geographi Graeci minores*, τ. 1. Παρίσι 1855 (ανατ. Hildesheim 1965).
- Acta Conciliorum Oecumenicorum, Concilium Chalcedonense*
Edward Schwarz (επιμ.), *Acta Conciliorum Oecumenicorum*, τ. 2. *Concilium Universale Chalcedonense*, μέρος Α', Βερολίνο 1933-1935.
- Ammianus Marcellinus
John C. Rolfe (επιμ., μετ.), *Ammianus Marcellinus*, Λονδίνο – Καίμπριτζ, MA, 1935
- Cato, *De agricultura*
A. Mazzarino (επιμ.), M. Porci Catonis, *De agri cultura*, Λειψία 1982².

Codex Theodosianus

T. Mommsen και P. Meyer (επιμ.), *Codex Theodosianus*, Βερολίνο 1905· και C. Pharr (μετ.), *The Theodosian Code and Novels and the Sirmondian Constitutions*, Πρίνστον 1952.

Cosmographia Ravennatis

Joseph Schnetz (επιμ.), *Itineraria romana v. 2: Anonymis Ravennatis et Guidonis Geographica*, Λειψία 1940, 1-110.

De Administrando Imperio

Gyula Moravcsik (επιμ.) και Romilly J. H. Jenkins (μετ.), *Constantine VII Porphyrogenitus, De administrando imperio*, Ουάσιγκτον Ντι Σι 1967.

De Rebus Bellicis

E. A. Thompson (επιμ., μετ.), *De Rebus Bellicis, A Roman Reformer and Inventor*, Οξφόρδη 1952.

Expositio Totius Mundi et Gentium

Jean Rougé (επιμ., μετ.), *Expositio totius mundi et gentium*, coll. Sources chrétiennes, Textes orientaux αρ. 124, Παρίσι 1966.

Fragmenta Alchemica

M. Berthelot and C.É. Ruelle, *Collection des anciens alchimistes grecs*, τ. 2. Παρίσι 1888.

Guido, *Geographica*

Joseph Schnetz (επιμ.), *Itineraria romana v. 2: Anonymis Ravennatis et Guidonis Geographica*, Λειψία 1940, 111-142.

Not.Dign.

Otto Seeck (επιμ.), *Notitia Dignitatum, accedunt Notitia Urbis Constantinopolitanae, et Laterculi Provinciarum*, Βερολίνο 1876.

Sancti Hieronymi Epistulae

Isidorus Hilberg (επιμ.), *Sancti Eusebii Hieronymi Epistulae*, Νέα Υόρκη 1970 (φωτοανατύπωση.)

Tab.Peut.

Konrad Miller (επιμ.), *Itineraria Romana: Römische Reisewege an Der Hand Der Tabula Peutingeriana*, Μπρέγκεντς 1988 (α' εκδ. 1916).

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΚΘΕΣΕΙΣ ΜΕΣΣΗΝΗΣ

Blouet, Abel,

Expédition scientifique de Morée I, Paris 1831, 27 – 33, πίν. 22 – 47

Σοφούλης, Θεμιστοκλής,

ΠΑΕ 1895, 27· ΑΑ 1896, 73.

Οικονόμος, Γεώργιος, Ανασκαφή Μεσσήνης

ΠΑΕ 1909, 64, 201-205· ΠΑΕ 1925, 15-17, 55-66

Ορλάνδος, Αναστάσιος, Ανασκαφή Μεσσήνης

ΠΑΕ 1957, 121-125· ΠΑΕ 1958, 177-183· ΠΑΕ 1959, 162-173· ΠΑΕ 1960, 210-227· ΠΑΕ 1962, 99-112· ΠΑΕ 1963, 122-129· ΠΑΕ 1964, 96-101· ΠΑΕ 1969, 98-120· ΠΑΕ 1970, 125-141· ΠΑΕ 1971, 157-171· ΠΑΕ 1972, 127-138· ΠΑΕ 1973, 108-111· ΠΑΕ 1974, 102-109· ΠΑΕ 1975Α, 176-177

Θέμελης, Πέτρος, Ανασκαφή Μεσσήνης

ΠΑΕ 1986, 74-82· ΠΑΕ 1987, 73-104· ΠΑΕ 1988, 43-79· ΠΑΕ 1989, 63-122· ΠΑΕ 1990, 65-103· ΠΑΕ 1991, 85-128· ΠΑΕ 1992, 60-87· ΠΑΕ 1993, 48-72· ΠΑΕ 1994, 69-99· ΠΑΕ 1995, 55-86· ΠΑΕ 1996, 139-171· ΠΑΕ 1997, 79-113· ΠΑΕ 1998, 89-126· ΠΑΕ 1999, 69-111· ΠΑΕ 2000, 75-105· ΠΑΕ 2001, 63-96· ΠΑΕ 2002, 21-55· ΠΑΕ 2003, 25-44· ΠΑΕ 2004, 27-53· ΠΑΕ 2005, 39-65· ΠΑΕ 2006, 31-67· ΠΑΕ 2007, 23-47· ΠΑΕ 2008, 31-50· ΠΑΕ 2009, 61-98· ΠΑΕ 2010, 53-64· ΠΑΕ 2011, 35-40· ΠΑΕ 2012, 53-62.

ΜΕΛΕΤΕΣ

- Αβραμέα, Άννα, Νομισματικοί «θησαυροί» και μεμονωμένα νομίσματα από την Πελοπόννησο (ΣΤ' -Ζ' αιώνας), *Σύμμεικτα* 5 (1983), 49-90.
- , και Feissel, Dennis, Inventaires en vue d'un recueil des inscriptions historiques de Byzance. Inscriptions de Thessalie. Première Partie. Inscriptions du IVe au VIe siècle, *TM* 10 (1987), 357-398.
- , *Le Péloponnèse du IVe au VIIIe siècle: changements et persistances*, Παρίσι 1997.
- , Η επιγραφή του ανθύπατου Αχαΐας Αμπέλιου από τα Μέγαρα, *HOPOS* 10-12 (1992-1998), 327-329.
- , Les Slaves dans la Péloponnèse, στο: Ελεωνόρα Κουντουρά-Γαλάκη (επιμ.), *Οι Σκοτεινοί Αιώνες του Βυζαντίου (7ος-9ος αι.) - The Dark Ages of Byzantium (7th-9th c.)*, Αθήνα 2001, 293-302.
- , *Η Πελοπόννησος από τον 4ο ως τον 8ο αιώνα: αλλαγές και συνέχειες*, (μετ. Μαργαρίτα Κρεμμυδά), Αθήνα 2012.
- Αγαπητός, Παναγιώτης, Karl Krumbacher and the history of Byzantine literature, *BZ* 108 (2015), 1-52.
- Αθανασούλης, Δημήτρης, και Κάππας, Μιχάλης, Ο σταυροειδής εγγεγραμμένος με συνεπτυγμένο δυτικό σκέλος. Τυπολογικές Διευκρινίσεις, στο: *25ο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης*, πρόγραμμα περιλήψεων και ανακοινώσεων, Αθήνα 2005, 13-14.
- Αλμπάνη, Βιργινία, Μοναστήρια και εκκλησίες της Μεταβυζαντινής περιόδου, στο: *Χριστιανική Μεσσηνία: Μνημεία και Ιστορία της Ιεράς Μητρόπολης Μεσσηνίας*, Αθήνα 2010, 283-358.
- Αναγνωστάκης, Ηλίας, Ιστοριογεωγραφικές σημειώσεις, *Σύμμεικτα* 8 (1989), 69-79.
- , Η χειροποίητη κεραμική ανάμεσα στην Ιστορία και την Αρχαιολογία, *Βυζαντικά* 17 (1997), 285-330.
- , και Πούλου, Ναταλία, Η Πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη (5ος-7ος αιώνας) και Προβλήματα της Χειροποίητης Κεραμικής στην Πελοπόννησο, *Σύμμεικτα* 11 (1997), 229-319.
- , Οι πελοποννησιακοί σκοτεινοί χρόνοι: Το σλαβικό πρόβλημα, Μεταμορφώσεις της Πελοποννήσου ή της έρευνας, στο: *Μεταμορφώσεις της Πελοποννήσου*, Αθήνα 2000, 19-33.
- , Παράκτιοι οικισμοί της Πρωτοβυζαντινής Μεσσηνίας, στο: Πέτρος Θέμελης και Βούλα Κόντη (επιμ.), *Πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη και Ολυμπία: Αστικός και αγροτικός χώρος στη Δυτική Πελοπόννησο. Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου, Αθήνα 29-30 Μαΐου 1998*, Αθήνα 2002, 137-160.
- , Ηλίας, Η Βυζαντινή Μεσσηνία 4ος-12ος αι., στο: *Μεσσηνία, Τόπος-Χρόνος-Άνθρωποι*, Αθήνα 2007, 105-137.
- , Οι επισκοπές και ο θρησκευτικός βίος στα όρια της νυν Μητροπόλεως Μεσσηνίας έως το 1204, στο: *Χριστιανική Μεσσηνία: Μνημεία και Ιστορία της Ιεράς Μητρόπολης Μεσσηνίας*, Αθήνα 2010, 113-147.
- , Byzantium and Hellas. Some lesser known aspects of the Helladic Connection, στο: Τζένη Αλμπάνη και Ευγενία Χαλκιά, *Heaven and Earth: Cities and Countryside in Byzantine Greece*,

Αθήνα 2013, 14-29.

- Αντωνιάδης, Ευγένιος, *Έκφρασις της Αγίας Σοφίας*, Φωτοτυπική επανέκδοση, Αθήνα 1983.
- Αξιώτη, Κορνηλία, Ρωμαϊκοί δρόμοι της Αιτωλοακαρνανίας, *ΑΔ* 35 (1980), Μελέτες, 186-205.
- Ασημακοπούλου-Ατζακά, Παναγιώτα, *Σύνταγμα των παλαιοχριστιανικών ψηφιδωτών δαπέδων της Ελλάδος*, τ.2, Πελοπόννησος-Στερεά Ελλάδα, Θεσσαλονίκη 1987.
- , Παναγιώτα και Παρχαρίδου-Αναγνώστου, Μάγδα, *Mosaici con iscrizioni vescovili in Grecia (dal IV al VII secolo)*, στο: Raffaella Fariolo Campanati, Clementina Rizzardi, Paola Porta, Andrea Augenti, και Isabella Baldini Lippolis (επιμ.), *Ideologia e Cultura artistica tra Adriatico e Mediterraneo Orientale (IV-X secolo) Il ruolo dell' autorità ecclesiastica alla luce di nuovi scavi e ricerche*, Μπολόνια 2009, 25-44.
- Βαγιακάκος, Δίκαιος, Κυπαρισσίας ονοματολογικά. Α': Κυπαρισσία-Αρκαδία-Αρκαδιά, *Πρακτικά Β' Τοπικού Συνεδρίου Μεσσηνιακών Σπουδών, Κυπαρισσία 27-29 Νοεμβρίου 1982*, Αθήνα 1984, 269-289.
- , Το τοπωνύμιον Καλαμάτα, *Πελοποννησιακά* 19 (1991-1992), 265-285.
- Βαραλής, Γιάννης, *Η επίδραση της θείας λειτουργίας και των ιερών ακολουθιών στην εκκλησιαστική αρχιτεκτονική του ανατολικού Ιλλυρικού (395 - 753)*, Διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2000.
- , Reverend Prototypes? Constantinian Churches and Their Later Imitations in the Balkans, στο: M. Rakočija (επιμ.), *Niš and Byzantium VI, Sixth Symposium, Niš, 3-5 June 2007, The Collection of Scientific Works*, Νις 2008, 99-112.
- Βασιλικοπούλου, Α., Η εκκλησιαστική οργάνωση της Πελοποννήσου στη βυζαντινή εποχή, *Πρακτικά Γ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών (Καλαμάτα, 8-15 Σεπτεμβρίου 1985)*, τ.2, Αθήνα 1987-88, 193-207.
- Βέης, Νικόλαος, Χριστιανικά επιγραφαί Μεσσηνίας, *ΔΙΕΕ* 6 (1901), 372-396.
- Βεΐκου, Μυρτώ, Urban or Rural? Theoretical Remarks on the Settlement Patterns in Byzantine Epirus (7th-11th Centuries), *BZ* 103 (2010), 171-193.
- Βελισσαρίου, Παναγιώτης, Παλαιοχριστιανική επιγραφή Κυπαρισσίας, *Πρακτικά Γ' Τοπικού Συνεδρίου Μεσσηνιακών Σπουδών, Φιλιατρά-Γαργαλιάνοι 24-26 Νοεμβρίου 1989*, Αθήνα 1991, 407-416.
- Βερσάκης, Φρειδερίκος, Το ιερόν του Κορύθου Απόλλωνος, *ΑΔ* 2 (1916), 65-118
- , Μεσσηνίας Βυζαντιακοί ναοί, *ΑΕ* 1919, 89-95.
- Βιγγοπούλου, Ιόλη, *Le Monde Grec Vu Par Les Voyageurs Du XVIIe Siècle*, Αθήνα 2004.
- Βικάτου, Ολυμπία, Το χριστιανικό νεκροταφείο στην Αγία Τριάδα Ηλείας. Συμβολή στη μελέτη της χειροποίητης κεραμικής, στο: Πέτρος Θέμελης και Βούλα Κόντη (επιμ.), *Πρωτοβυζαντινή Μεσσηνία και Ολυμπία. Αστικός και αγροτικός χώρος στη Δυτική Πελοπόννησο*, Αθήνα 2002, 238-270.
- Βοκοτόπουλος, Παναγιώτης, Ανασκαφή βασιλικής Αγίας Σοφίας Μύτικα, *ΠΑΕ* 1972, 109-113.
- , Παρατηρήσεις στη λεγόμενη βασιλική του Αγίου Νίκωνος, *Πρακτικά Α' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών (Σπάρτη 7-14 Σεπτέμβρη 1975)*, τ.2, Αθήνα 1976-78, 273-282.
- , Ανασκαφή βασιλικής Αγίας Σοφίας Μύτικα, *ΠΑΕ* 1979, 121-126.

- , Ανασκαφή βασιλικής Αγίας Σοφίας Μύτικα, *ΠΑΕ* 1980, 34-36.
- , Η βυζαντινή εκκλησιαστική αρχιτεκτονική στη χερσόνησο του Αίμου τον 10ο αιώνα, στο: *Κωνσταντίνος Ζ΄ Πορφυρογέννητος και η εποχή του*, Β΄ Διεθνής Βυζαντινολογική Συνάντηση (Δελφοί, 22-26 Ιουλίου 1987), Αθήνα 1989, 185-216.
- , *Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική εις την δυτικήν Στερεάν Ελλάδα και την Ήπειρον από του τέλους του 7ου μέχρι του τέλους του 10ου αιώνας*, Θεσσαλονίκη 1992².
- Γερμανίδου, Σοφία, Watermills in Byzantine Greece (Fifth-Twelfth Centuries): A Preliminary Approach to the Archaeology of Byzantine Hydraulic Milling Technology, *Byzantion* 84 (2014), 185-201.
- Γερόλυμου, Κωνσταντίνα, Δύο νέες επιγραφές από το Άργος, *ΗΟΡΟΣ* 13 (1999), 51-56.
- Γερούση, Ευγενία, Στοιχεία για τη βυζαντινή Μεθώνη: Η μαρτυρία των γλυπτών, *Πρακτικά του Ζ΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*, τ. Δ, Αθήνα 2007, 441-458.
- Γεωργοπούλου-Βέρρα, Μυρτώ, Η πρώτη οικοδομική φάση του κάστρου της Πάτρας, στο: Πέτρος Θέμελης και Βούλα Κόντη (επιμ.), *Πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη και Ολυμπία: Αστικός και αγροτικός χώρος στη Δυτική Πελοπόννησο. Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου, Αθήνα 29-30 Μαΐου 1998*, Αθήνα 2002, 161-173.
- Παγκάκη, Αναστασία, Οι τάφοι, στο: Πέτρος Θέμελης (επιμ.), *Πρωτοβυζαντινή Ελεύθερα, Τομέας Ι*, τ. 1, Αθήνα 2004, 115-186.
- , Γραπτή εφυαλωμένη κεραμική από την ανασκαφή της αρχαίας Μεσσήνης, *ΔΧΑΕ* 27 (2006), 435-444.
- , Εγχάρακτη εφυαλωμένη κεραμική από την ανασκαφή της αρχαίας Μεσσήνης, *Κρητολογικά Γράμματα* 21 (2008), 301-323.
- , ‘The Scene of ‘The Holy Women at the Tomb’ on a Ring from Ancient Messene and other Rings bearing the Same Representation’, στο: Falko Daim και Jorg Drauschke (επιμ.), *Byzanz - das Romerreich im Mittelalter, vol. 1, Welt der Ideen, Welt der Dinge*, Μάιντς 2010, 267-282.
- , A byzantine ring from ancient Messene bearing the inscription “Κ(ΥΡ)ΙΕ ΟΗΘΗ ΑΝΑ” – A contribution to a group of rings with the same inscription, στο: Σιουμπάρα, Ελίζα και Ψαρουδάκης, Κυριάκος, *Θεμέλιον: 24 μελέτες για τον Δάσκαλο Πέτρο Θέμελη από τους μαθητές και τους συνεργάτες του*, Αθήνα 2013, 281-303.
- , Late Roman Pottery from Funerary Monument 18 and the adjacent monuments of the Arcadian Gate (Ancient Messene, Peloponnese), στο: Natalia Poulou-Papadimitriou, Eleni Nodarou, και Vassilis Kilikoglou (επιμ.), *LRCW 4 - Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean: Archaeology and archaeometry, The Mediterranean: a market without frontiers*, τ. 1, Οξφόρδη 2014, 769-776.
- Πακωβάκη, Νάσια, La ‘Chronique de Morée’ arrive au Péloponnèse, στο: Marie-Noëlle Bourguet, Daniel Nordman, Βασίλης Παναγιωτόπουλος και Maroula Sinarellis (επιμ.), *Enquêtes en Méditerranée: les expéditions françaises d’Égypte, de Morée et d’Algérie*, Αθήνα 1999, 193-208.
- , *Ευρώπη μέσω Ελλάδας: μια Καμπή στην Ευρωπαϊκή Αυτοσυνείδηση (17ος-18ος αι.)*, Αθήνα 2006.
- Παννόπουλος, Παναγιώτης, Metropoles du Peloponnese mesobyzantin: un souvenir des invasions

anaroslaves, *Byzantion* 63 (1993), 388–400.

Γκαγκτζής, Δ., Λεοντίνη, Μαρία, και Πανοπούλου, Αγγελική, Πελοπόννησος και Νότια Ιταλία: σταθμοί επικοινωνίας στη μέση βυζαντινή περίοδο», στο: Ν. Μοσχονάς (επιμ.), *Πρακτικά Β΄ Διεθνούς Συνεδρίου 'Η επικοινωνία στο Βυζάντιο'*, Αθήνα 4-6 Οκτωβρίου 1990, Αθήνα 1993, 469–486.

Γούναρης, Αλέξανδρος, De Fornace Calcaria: Από τη Ζωή και τον Θάνατο ενός Ιερού της Ρωμαϊκής Περιόδου, στο: Πάνος Βαλαβάνης (επιμ.), *Ταξιδεύοντας στην Κλασική Ελλάδα: τόμος προς τιμήν του καθηγητή Πέτρου Θέμελη*, Αθήνα 2011, 25-49.

Γριτσόπουλος, Τάσος, Συμβολή εις την Ιστορία των Μεσσηνιακών Μονών Βουλκάνου και Σιδηρόπετρας, *Μεσσηνιακά Γράμματα* 1 (1956), 134-139.

———, Εκκλησιαστική Ιστορία Κορινθίας, *Πελοποννησιακά* 9 (1972).

Δεληβορριάς, Άγγελος, Interpretatio Christiana: γύρω από τα όρια του παγανιστικού και του χριστιανικού κόσμου, στο: *Ευφρόσυτον: Αφιέρωμα στον Μανόλη Χατζηδάκη*, Αθήνα 1991, 107-123.

Δεληγιαννάκης, Γιώργος, Two Late-Antique statues from ancient Messene, *BSA* 100 (2005), 387-406.

———, Religious viewing of sculptural images of Gods in the world of Late Antiquity: from Dio Chrysostom to Damaskios, *JLA* 8 (2015), 168-194.

Δημητροκάλλης, Γεώργιος, Παρατηρήσεις στη διακόσμηση του ναού της Σαμαρίνας, *Δίπτυχα* 3 (1982), 124-282.

———, *Άγνωστοι Βυζαντινοί Ναοί Ιεράς Μητρόπολης Μεσσηνίας*, τ. 1, Αθήνα 1990, τ. 2, Αθήνα 1998.

———, Ο ναός της Παναγίτσας στη βαλύρα της Μεσσηνίας, *ΔΧΑΕ* 20 (1998), 129-132.

Διαμαντής, Νικήτας, Το Παλαιοχριστιανικό νεκροταφείο της Κισάμου, στο: *Creta romana e protobizantina: atti del congresso internazionale (Iraklion, 23 - 30 settembre 2000)*, Πάδοβα 2004, 383–396.

Δουκάτα-Δεμερτζή, Σοφία, *Παληόχωρα Μαρωνείας: η ανασκαφή της παλαιοχριστιανικής βασιλικής και του μεσοβυζαντινού οικισμού*, Καβάλα 2008.

Δρακουλης, Δημητρης, *Η περιφερειακή οργάνωση των οικισμών της Ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας κατά την Πρώιμη Βυζαντινή Περίοδο (4ος-6ος αιώνες)*, Διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης 2009.

———, Πόλεις, Κώμες και Χωριά της Επαρχίας Ελλάδος στην Πρώιμη Βυζαντινή Περίοδο (4ος-6ος αι.), *Βυζαντικά* 28 (2009), 39-102.

Δρανδάκη, Αναστασία, Παπανικόλα-Μπακιρτζή, Δήμητρα, και Τούρτα, Αναστασία, (επιμ.), *Heaven and Earth: Art of Byzantium from Greek Collections*, Αθήνα 2013.

Δρανδάκης, Νικόλαος, Σκαφικά έρευναι εν Κυπαρίσσω Μάνης, *ΠΑΕ* 1958, 199-219.

———, Ανασκαφή εν Κυπαρίσσω, *ΠΑΕ* 1960, 233-245.

———, Στερέωσις βυζαντινών μνημείων Λακωνίας, *ΑΔ* 20 (1965), Χρονικά Β1, 181-183.

Ετζέογλου, Ροδονίκη, Καρούπολις: μια ερειπωμένη βυζαντινή πόλη, *Λακωνικές Σπουδές* 9 (1988), 3-60.

Ευαγγελάτου-Νοταρα, Φ., «...Και τά πολλά τής Πελοποννήσου... σεισμού γέγονασιν παρανάλωμα», στο: *Πρακτικά του Γ΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Πελοποννησιακά*, Πα-

ράρτημα 13 (1987-88), τ. 2, 427-448.

- Ζαρμακούπη, Μάνθα, *The villa culture of Roman Greece*, στο: Αθανάσιος Ριζάκης και Ιωάννης Τουράτσογλου (επιμ.), *Villae Rusticae: Family and market-oriented farms in Greece under Roman rule*, Αθήνα 2013, 752-761.
- , *Private villas in Italy and the provinces*, στο: Roger Ulrich και Caroline Quenemoen (επιμ.), *A companion to Roman Architecture*, Λονδίνο 2014, 363-380.
- Ζαφειροπούλου, Φωτεινή, *Ανασκαφή Νεάς Πλευρώνας Αιτωλίας*, *ΑΔ* 29 (1973-1974), Χρονικά, 527-530.
- Ζουμπάκη, Σ., *Elis Und Olympia in Der Kaiserzeit: Das Leben Einer Gesellschaft Zwischen Stadt Und Heiligtum Auf Prosopographischer Grundlage*, Αθήνα 2001.
- Θέμελης, Πέτρος, *Το Στάδιο της Μεσσήνης*, στο: W. Coulson και Η. Kyrieleis (επιμ.), *Πρακτικά Συμποσίου Ολυμπιακών Αγώνων 5-9 Σεπτ. 1988*, Αθήνα 1992, 87-91.
- , *Die Statuenfunde aus dem Gymnasion von Messene*, *Nürnberger Blätter zur Archäologie* 15 (1998-99), 59-84.
- , *Ἡρώες και Ἡρώα στη Μεσσήνη*, Αθήνα 2000.
- , *Monuments guerriers de Messène*, στο: R. Frei-Stolba και K. Gex (επιμ.), *Recherches récents sur le monde hellénistique, Actes du colloque en l'honneur de Pierre Ducrey, Lausanne 20-21 nov. 1998*, Βέρνη 2001, 199-216.
- , *Roman Messene. The Gymnasium*, στο: Olli Salomies (επιμ.), *The Greek East in the Roman Context. Proceedings of a colloquium organised by the Finnish Institute at Athens, May 21 and 22 1999*, Ελσίνκι 2001, 119-126.
- , *Υστερορωμαϊκή και Πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη*, στο: Θέμελης, Πέτρος και Κοντή, Βούλα (επιμ.), *Πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη και Ολυμπία: Αστικός και αγροτικός χώρος στη Δυτική Πελοπόννησο*, Αθήνα 2002, 20-58.
- , *Messene, recent discoveries (sculpture)*, στο: Μ. Σταματοπούλου και Μ. Γερούλανου (επιμ.), *Excavating Classical Culture: Recent Archaeological Discoveries in Greece*, Οξφόρδη 2002, 229-243.
- , *Πρωτοβυζαντινή Ελεύθερνα, Τομέας Ι*, Αθήνα 2004, τ. 1.
- , *Cults on Mount Ithome*, *Kernos* 17 (2004), 143-154.
- , *Das Stadion und das Gymnasion von Messene*, *Nikephoros* 22 (2009), 59-78.
- , *Αρχαία Μεσσήνη: Ιστορία-Μνημεία-Άνθρωποι*, Αθήνα 2010.
- , *Τα Θέατρα της Μεσσήνης*, Αθήνα 2010.
- , *Το Ασκληπιείο της Μεσσήνης*, *Δέλτος: Περιοδικό ιστορίας της ελληνικής ιατρικής* 40 (2010), 5-25.
- , *Die Agora von Messene*, στο: Heide Frielinghaus και Jutta Stroszeck (επιμ.), *Neue Forschungen zu griechischen Städten und Heiligtümern: Festschrift für Burkhardt Wesenberg zum 65. Geburtstag*, Möhnesee 2010, 105-125.
- , *The Economy and Society of Messenia under Roman rule*, στο: Αθανάσιος Ριζάκης και Κλ. Λεπενιώτη (επιμ.), *Roman Peloponnese III*, Αθήνα 2010, 89-110.

- , Alexandria-Messene: Economic, Cultic and Artistic relations, στο: Κυριάκος Σαββόπουλος (επιμ.), *Second Hellenistic Studies Workshop, Alexandria 4-11 July 2010*, Αλεξάνδρεια 2011, 1-23.
- , The cult of Isis in Ancient Messene, στο: R. Veymiers (επιμ.), *Biblioteca Isiaca II: IVe Colloque International sur les Études Isiaques*, Λιέγη 2011, 95-107.
- , Έργα επωνύμων γλυπτών και εργαστήριο γλυπτικής πρώιμων ρωμαϊκών χρόνων στη Μεσσηνή, στο: Θεοδοσία Στεφανίδου-Τιβερίου, Παυλίνα Καραναστάση και Δημήτρης Δαμάσκος (επιμ.), *Κλασική παράδοση και νεωτερικά στοιχεία στην πλαστική της Ρωμαϊκής Ελλάδας*, Θεσσαλονίκη 2012, 177-191.
- , The Agora of Messene, στο: Véronique Chankowski και Pavlos Karvonis (επιμ.), *Tout vendre, tout acheter: structures et équipements des marchés antiques: actes du colloque d'Athènes, 16-19 juin 2009*, Αθήνα - Μπορντό 2012, 37-47.
- , *Αρχαία Μεσσηνή*, Αθήνα 2014².
- , με συμβολή του Κλεάνθη Σιδηρόπουλου, The Theatre at Messene: Building Phases and Masons' Marks, στο: Rune Frederiksen, Elisabeth R. Gebhard, και Alexander Sokolicek (επιμ.), *The Architecture of the Ancient Greek Theatre. Acts of an International Conference at the Danish Institute at Athens 27-30 January 2012*, Αθήνα 2015, 203-231.
- Θέμελης, Χρυσόστομος, Ιστορικά σημειώματα περί της Ιεράς Μητροπόλεως Μεσσηνίας, *Θεολογία* 59 (1988), 48-87.
- Θέμος, Αθανάσιος, Ζαββού, Ελένη, Pickersgill, Clare και Τσούλη, Μαρία, Ύστερη ρωμαϊκή κεραμική από την περιοχή της κώμης της Πιτανής στη Σπάρτη, στο Δήμητρα Παπανικόλα-Μπακιρτζή και Ντίνα Κουσουλάκου (επιμ.), *Κεραμική της Ύστερης Αρχαιότητας από τον Ελλαδικό χώρο (3ος-7ος αι. μ.Χ.): Επιστημονική Συνάντηση Θεσσαλονίκη, 12-16 Νοεμβρίου 2006*, Θεσσαλονίκη 2010, 743-762.
- Καββαδία-Σπονδύλη, Αριστέα, Πρωτοβυζαντινή Πυλία, στο: Θέμελης, Πέτρος και Κοντή, Βούλα (επιμ.), *Πρωτοβυζαντινή Μεσσηνή και Ολυμπία: Αστικός και αγροτικός χώρος στη Δυτική Πελοπόννησο*, Αθήνα 2002, 219-228.
- , Νέες θέσεις στη βυζαντινή Μεσσηνή: Συμβολή στην ιστορική γεωγραφία της περιοχής, *Α' Αρχαιολογική Σύνοδος Νότιας και Δυτικής Ελλάδας, Πάτρα 9-12 Ιουνίου 1996*, Αθήνα 2006, 475-482.
- Κακλαμάνης, Στέφανος, (εισ., επιμ., μετ., σχόλ.), *Francesco Barozzi, Descrittione dell'isola di Creta = (Περιγραφή της Κρήτης) (1577/8): μια γεωγραφική και αρχαιολογική περιγραφή της Κρήτης στα χρόνια της αναγέννησης*, Ηράκλειο 2004.
- Κακούρης, Ισίδωρος, Βυζαντινά γλυπτά της αρχαιολογικής συλλογής Κορώνης, *Πρακτικά Α' Συνεδρίου Μεσσηνιακών Σπουδών*, Αθήνα 1978, *Πελοποννησιακά*, Παράρτημα 5 (1979), 323-330.
- Καλέσης, Αλέξανδρος, *Αναγνώσεις Ετερότητας στις Ταξιδιωτικές Περιγραφές του F.C.H.L. Rouquerville*, Αδημ.Διδ.Διατριβή, Παν. Θεσσαλίας, Βόλος 2006.
- Καλογνώμου-Σκαρλάτου, Ζωή, Η Βυζαντινή τέχνη στην ελληνική σκέψη της Οθωνικής περιόδου (1833-1862), στο: Μαίρη Άσπρα-Βαρδαβάκη (επιμ.), *Λαμπηδών, Αφιέρωμα στη μνήμη της Ντούλας Μουρίκη*, τ. 2, Αθήνα 2003, 331-338.

- Καλοκύρης, Κωνσταντίνος, Συμπληρωματική ανασκαφή βασιλικής Πανόρμου Κρήτης, *ΠΑΕ* 1955, 321-326.
- , *Βυζαντινά Εκκλησιαί της Ιεράς Μητροπόλεως Μεσσηνίας*, Θεσσαλονίκη 1973.
- Καλπαξής, Θανάσης, *Αρχαιολογία και Πολιτική Ι: Σαμιακά Αρχαιολογικά 1850-1914*, Ρέθυμνο 1990.
- Καλτσάς, Νικόλαος, Η αρχαϊκή οικία στο Κοπανάκι Μεσσηνίας, *ΑΕ* 1983, 207-237.
- Κάππας, Μιχάλης, The Church of Hagia Paraskevi at Trikorfo, Messenia, στο: *Architecture of Byzantium and Kievan Rus from the 9th to the 12th centuries: materials of the international seminar, November 17-21, 2009*, Αγία Πετρούπολη 2010, 58-73.
- , Εκκλησίες της Μητροπόλεως Μεσσηνίας από το 1204 έως και το 1500, στο: *Χριστιανική Μεσσηνία: Μνημεία και Ιστορία της Ιεράς Μητρόπολης Μεσσηνίας*, Αθήνα 2010, 189-274.
- , Η Εκκλησιαστική Αρχιτεκτονική στη Μεσσηνία, 7ος-12ος αιώνας, στο: *Χριστιανική Μεσσηνία: Μνημεία και Ιστορία της Ιεράς Μητρόπολης Μεσσηνίας*, Αθήνα 2010, 147-188.
- Κατσάρα, Ε., Η βασιλική της ακρόπολης της Σπάρτης: πρόγραμμα έρευνας, στο: Cavanagh W.G., Gallou C., και Georgiadis M. (επιμ.), *Sparta and the Laconia, From Prehistory to Pre-Modern*, Λονδίνο 2009, 323-330.
- Κατσουγιαννοπούλου, Χριστίνα, The Slavic bow brooches in Greece revisited: Some remarks on ethnicity and social status, στο: Quast Dieter (επιμ.), *Foreigners in Early Medieval Europe. Thirteen international studies on Early Medieval mobility*, Μάιντς 2009, 219-231.
- Κοιλιάκου, Χαρίκλεια, Βιοτεχνικές εγκαταστάσεις βυζαντινής εποχής στη Θήβα, στο: *Αρχαιολογικά Τεκμήρια Βιοτεχνικών Εγκαταστάσεων κατά τη Βυζαντινή Εποχή, 5ος-15ος αι.*, Αθήνα 2004, 221-241.
- Κοκκόρου-Αλευρά, Γεωργία, Πουπάκη, Ειρήνη, Ευσταθόπουλος, Αλέξης και Χατζηκωνσταντίνου, Αχιλλέας, *Corpus Αρχαίων Λατομείων: Λατομεία του ελλαδικού χώρου από τους προϊστορικούς έως τους μεσαιωνικούς χρόνους*, Αθήνα 2014.
- Κόλλιας, Ηλίας, Το Γυαλού Χωράφι Καρπάθου και η παλαιοχριστιανική βασιλική του Λεύκου, *ΑΕ* 1970, Χρονικά, 1-15.
- , Ανασκαφή Αφώτης Καρπάθου, *ΠΑΕ* 1974, 201-206.
- , Η παλαιοχριστιανική βασιλική της «Αφώτης» Πηγαδιών Καρπάθου, *ΑΕ* 1973, 143-160.
- Κοντογιάννης, Νίκος, Settlements and countryside of Messenia during the late Middle Ages: the testimony of the fortifications, *BMGS* 34 (2010), 3-29.
- Κορμαζοπούλου, Λίνα, και Χατζηλαζάρου, Δημήτρης, Σπηλαιοβάραθρο Βελανιδιάς Αργολίδας: Ένα κλειστό σύνολο από το τελευταίο τέταρτο του 6ου αιώνα, στο: *25ο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης*, Αθήνα 2005, 66-67.
- , και Χατζηλαζάρου, Δημήτρης, Τα αγγεία του σπηλαιοβάραθρου Ανδρίτσας Αργολίδας: Προκαταρκτική παρουσίαση ενός κλειστού συνόλου του τέλους της Ύστερης Αρχαιότητας και κάποιες απόπειρες ερμηνείες, στο: Δήμητρα Παπανικόλα-Μπακιρτζή και Ντίνα Κουσουλάκου (επιμ.), *Κεραμική της Ύστερης Αρχαιότητας από τον Ελλαδικό χώρο (3ος-7ος αι. μ.Χ.): Επιστημονική Συνάντηση Θεσσαλονίκη, 12-16 Νοεμβρίου 2006*, Θεσσαλονίκη 2010, 171-184.
- Κοσμόπουλος, Ιωάννης, Αρχαία Κυπαρισσία: Παλαιά και νέα αρχαιολογικά δεδομένα, στα: *Πρακτικά*

- Δ' Τοπικού Συνεδρίου Μεσσηνιακών Σπουδών, Καλαμάτα 8-11 Οκτωβρίου 2010, Πελοποννησιακά Παράρτημα 31 (2014), 235-248.
- Κοτζιάς, Νικόλαος, Ανασκαφαί της βασιλικής του Λαυρεωτικού Ολύμπου, ΠΑΕ 1952, 92-128.
- Κουντουρά-Γαλάκη, Ελεωνόρα, Η «εικονοκλαστική» Notitia 3 και το λατινικό πρότυπο της, Σύμμεικτα 10 (1996), 45-73.
- (επιμ.), *Οι Σκοτεινοί Αιώνες του Βυζαντίου (7ος-9ος αι.)*, Αθήνα 2001.
- Κουντούρη, Έλενα, και Μασουρίδη, Σταυρούλα (επιμ.), *Ιστορίες επί χάρτου : μορφές και θέματα της αρχαιολογίας στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*, Αθήνα 2013.
- Κυραμαργιού, Ελένη, Καινούρια Ονόματα – Καινούριος Χάρτης: οι μετονομασίες των οικισμών της Ελλάδας, 1909-1928, Τα Ιστορικά 52 (Ιουν 2010), 3-26.
- Κυριακόπουλος, Κωνσταντίνος (εισ., μετ., σχολ.), *Άγιου Πέτρου Έπισκόπου Άργους Βίος Και Λόγοι*, Αθήνα 1976.
- Κωστάντιος, Δημήτρης, και Χαλκιά, Ευγενία, Παλαιοχριστιανικά γλυπτά Νικοπόλεως, στο: *Νικόπολις Α΄, Πρακτικά του Α΄ Διεθνούς Συνεδρίου για τη Νικόπολη (23-29 Σεπτεμβρίου 1984)*, Πρέβεζα 1987, 317-325.
- Κωστοπούλου, Ευσταθία, Τοπογραφικοί χάρτες και σχέδια της Μεσσηνίας όπως την είδε ο Abbé Michel Fourmont, Μεσσηνιακά Γράμματα 3 (1981), 91-126.
- Λάββας, Γεώργιος, Οι πόλεις των “Χριστιανικών Βασιλικών”: μια συμβολή στην πολεοδομία του ανατολικού Ιλλυρικού, στο: *Actes du Xe Congrès Internationale d' Archaeologie Chretienne*, Θεσσαλονίκη 1980, τ. 1., 582-630.
- Λαζαρίδης, Παύλος, Ανασκαφαί Νέας Αγχιάλου, ΠΑΕ 1970, 37-49.
- , Ανασκαφαί Νέας Αγχιάλου, ΠΑΕ 1978, 34-49.
- , Ανασκαφή Φθιώτιδων Θηβών, ΠΑΕ 1988, 81-93.
- Λαμπάκης, Γεώργιος, Περιήγησεις ημών ανά την Ελλάδα, ΔΧΑΕ 3 (1893-1902), 64-111.
- Λαμπροπούλου, Άννα, La Péloponnèse occidentale à l'époque protobyzantine (IVe-VIIe siècles). Problèmes de géographie historique d'un espace à reconsidérer, στο: Belke K., Hild Fr., Koder J., και Soustal P. (επιμ.), *Byzanz als Raum. Zu Methoden und Inhalten der historischen Geographie des östlichen Mittelmeerraumes*, Βιέννη 2000, 95-113.
- , Αναγνωστάκης, Ηλίας, Κόντη, Βούλα, και Πανοπούλου Αγγελική, Συμβολή στην Ερμηνεία των Αρχαιολογικών τεκμηρίων της Πελοποννήσου κατά τους «σκοτεινούς αιώνες», στο: Κουντουρά-Γαλάκη Ελεωνόρα (επιμ.), *Οι Σκοτεινοί Αιώνες του Βυζαντίου, 7ος-9ος αι.*, Αθήνα 2001, 189-229.
- , και Μουτζάλη, Αφέντρα, Η μετοικία των κατοίκων της Πάτρας στο Ρήγιο της Καλαβρίας (τέλη 6ου-αρχές 9ου αι.): Η αναίρεση μιας μαρτυρίας; στο: Αθανάσιος Ριζάκης (επιμ.), *Αχαΐα και Νότιος Ιταλία: επικοινωνία, ανταλλαγές και σχέσεις από την αρχαιότητα ως σήμερα*, Αθήνα 2011, 238-271.
- Λάμπρος, Σπυρίδων, Τρεις παραδοξογραφικά διηγήσεις περί Πελοποννήσου, Πουληγερία και Θεοδοσίου του Μικρού, *Νέος Ελληνομνήμων* 4 (1907), 129-150.
- Λαμπιδής, Οδυσσέας (επιμ.), *Ο εκ Πόντου Όσιος Νίκων ο Μετανοείτε (Κείμενα-Σχόλια)*, Αθήνα 1982.

- Λαζαρίδου, Αναστασία (επιμ.) *Transition to Christianity: art of late antiquity, 3rd-7th century AD*, Νέα Υόρκη 2011.
- Λάσκαρης, Νικόλαος, *Monuments funéraires paléochrétiens (et byzantins) de Grèce*, Αθήνα 2000.
- Λίτσας, Φώτης, Προβληματισμοί για μια ιστορική προσέγγιση της παλαιοχριστιανικής Μεσσηνίας, στα: *Πρακτικά του Γ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*, τ. 2, *Πελοποννησιακά Παράρτημα 13* (1987-1988), 305-321.
- Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, Κάτια, Παραγωγική μονάδα ασβεστίου της παλαιοχριστιανικής περιόδου στο λιμάνι του Κάστρου του Πλαταμώνα, στο: *Αρχαιολογικά Τεκμήρια Βιοτεχνικών Εγκαταστάσεων κατά τη Βυζαντινή Εποχή, 5ος-15ος αι.*, Αθήνα 2004, 89-181.
- Λυριτζής, Σωτήριος, Ιστορία και αρχαιολογία της μεσσηνιακής νήσου Πρώτης, *Πλάτων 25* (1973), 88-119.
- Μαΐλης, Αθανάσιος, *The annexes at the Early Christian basilicas of Greece (4th-6th c.): architecture and function*, Οξφόρδη 2011.
- , The Early Christian Basilica and the Later Cemetery at Mariolata (Phocide), *AnTard 19* (2011), 303-321.
- Μακροπούλου, Δέσποινα, *Τάφοι και ταφές από το δυτικό νεκροταφείο της Θεσσαλονίκης (β' μισό 3ου αι. – 6ος αι. μ.Χ.)*, Διδ. Διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών 2007.
- Μαλινγκούδης, Φαίδων, Observations concerning the Slavonic toponymy of the Peloponnese, *Cyrrillomethodianum 7* (1983), 99-111.
- Μάλλιαρης, Αλέξης, *Alessandro Pini: Ανέκδοτη Περιγραφή της Πελοποννήσου (1703)*, Βενετία 1997.
- Μαμαλούκος Σταύρος, Ζητήματα αναπαράστασης του ναού του Αγίου Τίτου στη Γόρτυνα, *ΔΧΑΕ 34* (2013), 11-24.
- Μαρκή, Ευτέρπη, Τα χριστιανικά κοιμητήρια στην Ελλάδα. Οργάνωση, τυπολογία, ταφική ζωγραφική, μαρτύρια, κοιμητηριακές βασιλικές, *ΔΧΑΕ 23* (2002), 163-176.
- Μέντζος, Αριστοτέλης, Ζητήματα τοπογραφίας των Χριστιανικών Φιλίππων, *Εγνατία 9* (2005), 101-156.
- Μητσάνη, Αγγελική, Το παλαιοχριστιανικό κιβώριο της Καταπολιανής Πάρου, *ΔΧΑΕ 19* (1996), 319-334.
- Μουτσόπουλος, Νικόλαος, *Η βασιλική του Αγίου Αχιλλείου στην Πρέσπα. Συμβολή στη μελέτη των βυζαντινών μνημείων της περιοχής*, τ. 1-3, Θεσσαλονίκη 1989.
- Μπακιρτζής, Χαράλαμπος, Η ημέρα μετά την καταστροφή στους Φιλίππους, στο: Χριστίνα Αγγελίδη (επιμ.), *Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο. Τομές και συνέχειες στην ελληνιστική και ρωμαϊκή παράδοση*, *Πρακτικά Α' Διεθνούς Συμποσίου 15-17 Σεπτεμβρίου 1988*, Αθήνα 1989, 695-710.
- , Πεπραγμένα Ανασκαφής, 1985-1990, στο: *Σύναξη Μαρώνειας*, Αθήνα 1991, 77-95.
- Μπακούρου, Αιμιλία, Το «κυμητήριο» του επισκόπου Στεφάνου, τοπογραφικές παρατηρήσεις για την παλαιοχριστιανική Λακεδαιμονία, *ΑΔ 44-46* (1989-1991), *Μελέτες, Μέρος Α'*, 1996, 335-359.
- Μπαρδάνη, Βούλα, Παλαιοχριστιανικές επιγραφές Μεσσήνης, στο: Θέμελης, Πέτρος και Κοντή, Βούλα (επιμ.), *Πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη και Ολυμπία: Αστικός και αγροτικός χώρος στη Δυτική*

- Πελοπόννησο, Αθήνα 2002, 82-98.
- , *Οι δημοσιεύσεις των επιγραφών της Μεσσήνης. Βιβλιογραφικά λήμματα*, Αθήνα 2013.
- Μπίρταχας, Παναγιώτης, *Μεσσήνη: Το Ωδείο και το Ανατολικό Πρότυλο του Ασκληπιείου*, Αθήνα 2008.
- Μπούρα, Λασκαρίνα, *Ο γλυπτός διάκοσμος του ναού της Παναγίας στο μοναστήρι του Οσίου Λουκά*, Αθήνα 1980.
- Μπούρας, Χαράλαμπος, Βυζαντινές «αναγεννήσεις» και η αρχιτεκτονική του 11ου και 12ου αιώνας, *ΔΧΑΕ* 5 (1966-1969), 247-272.
- , Επανεξέταση του λεγόμενου «Αγιολέου» κοντά στην Μεθώνη, στο: *Φίλια Έπη εις Γ. Ε. Μυλωνάν*, τ. 3, Αθήνα 1989, 302–322.
- , και Μπούρα, Λασκαρίνα, *Η ελλαδική ναοδομία κατά τον 12ο αιώνα*, Αθήνα 2002.
- , *Τρόποι εργασίας των βυζαντινών αρχιτεκτόνων και αρχιμαστόρων*, Μνήμη Μανόλη Χατζηδάκη, Αθήνα 2010.
- , Byzantine cities in Greece, στο: Τζένη Αλμπάνη και Ευγενία Χαλκιά, *Heaven and Earth: Cities and Countryside in Byzantine Greece*, Αθήνα 2013, 44-73.
- Μπούρμπου, Χρυσή, Health Patterns of Proto-Byzantine Populations (6th-7th centuries AD) in South Greece: the Cases of Eleutherna (Crete) and Messene (Peloponnese), *International Journal of Osteoarchaeology* 13 (2003), 303-313.
- , *The People of Early Byzantine Eleutherna and Messene (6th-7th centuries A.D.) A bioarcheological approach*, Αθήνα 2004.
- Νινιού-Κινδέλη, Βάνα, και Χριστοδουλάκος, Γιάννης, Ρωμαϊκή Άπτερα. Μια πρώτη προσέγγιση, στο: *Creta romana e protobizantina: atti del congresso internazionale (Iraklion, 23 - 30 settembre 2000)*, τ. 2, Πάδοβα 2004, 313-334.
- Ντόκος, Κωνσταντίνος, Breve Descrittione del Regno di Morea. Αφηγηματική ιστορική πηγή ή επίσημο βενετικό έγγραφο της Β' Βενετοκρατίας στην Πελοπόννησο; στο: Χάρις Καλλιγά (επιμ.), *Περιηγητές και αξιωματούχοι στην Πελοπόννησο: Περιγραφές-Αναφορές-Στατιστικές*, Μονεμβασιά 1994, 99-117.
- Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, Μαρία, *Σλαβικές εγκαταστάσεις στη μεσαιωνική Ελλάδα: Γενική επισκόπηση*, Αθήνα 1993.
- Ξανθοπούλου, Μαρία, Οικιστικά κατατόπια της Πρωτοβυζαντινής και Μεσοβυζαντινής περιόδου στη Μεσσηνία, στο: Δουλαβέρας, Α. Ν., και Σπηλιοπούλου, Ι. Κ., *Μεσσηνία: Συμβολές στην ιστορία και στον πολιτισμό της*, Αθήνα 2012, 231-254.
- Οικονομάκης, Σταύρος, *Τα σωζόμενα Μεσσήνης, Ιθώμης και των πέριξ μετα χάρτου χωρογραφικού*, Καλαμάτα 1879.
- Οικονομίδης, Νίκος, *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*, Παρίσι 1972.
- Ορλάνδος, Αναστάσιος, Παλαιοχριστιανικά βασιλικά της Λέσβου, *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών* 3 (1928), 321-330.
- , Παλαιοχριστιανικά βασιλικά της Λέσβου, *ΑΔ* 12 (1929), 19-41.
- , Une basilique paléochrétienne en Locride, *Byzantion* 5 (1929-30), 207-229.

- , Τα παλάτια και τα σπίτια του Μυστρά, *ABME* 3 (1937), 3-114.
- , *Η ξυλόστεγος παλαιοχριστιανική βασιλική της μεσογειακής λεκάνης*, Αθήνα 1954.
- , Ανασκαφή Σικυώνος, *ΠΑΕ* 1954, 219-231.
- , Ανασκαφή Χερσονήσου Κρήτης, *ΠΑΕ* 1959, 220-229.
- , Ανασκαφή παλαιοχριστιανικής βασιλικής Πάρου, *ΠΑΕ* 1960, 246-257.
- , Εκ της χριστιανικής Μεσσηνίας, *ABME* 11 (1969), 87-147.
- , Παλαιοχριστιανικοί Άμβωνες της Πάρου, *ABME* 11 (1969), 177-206.
- , Η βασιλική της Κάτω Σικυώνας, *Αρχείο Κορινθιακών Μελετών* 1 (1970), 46-55.
- , Παλαιοχριστιανικά και βυζαντινά μνημεία Τεγέας Νυκλίου, *ABME* 12 (1973), 3-147.
- , και Βρανούσης, Λέανδρος, *Τα χαράγματα του Παρθενώνος*, Αθήνα 1973.
- Πάλλας, Δημήτριος, *Η «Θάλασσα» των Εκκλησιών - Συμβολή εις την ιστορίαν του χριστιανικού βωμού και την μορφολογίαν της Λειτουργίας*, Αθήνα 1952.
- , Ανάγλυφος στήλη του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών, *ΑΕ* 1953-1954, τόμ. Γ, 267-299 (=του ίδιου, *Συναγωγή Μελετών Βυζαντινής Αρχαιολογίας*, Αθήνα 1987-88, τ. 1, 134-166.)
- , Scoperte archeologiche in Grecia negli anni 1956-1958, *Rivista di Archeologia Cristiana* 35 (1959), 187-223.
- , Ανασκαφαί εν Λεχαιώ, *ΠΑΕ* 1960, 144-170.
- , Ανασκαφή εις Άργος, *ΑΔ* 16 (1960), Χρονικά, 95-100.
- , Ανασκαφή εις Φιλιατρά της Τριφυλλίας, *ΠΑΕ* 1960, 177-194.
- , Μεσαιωνικά Μεσσηνίας: Ανασκαφή παρά τα Φιλιατρά. Ερείπια εκκλησίας του Αγίου Κωνσταντίνου παρά την Χριστιάνου, *ΑΔ* 16 (1960) Χρονικά, 122-125.
- , Μεσαιωνικά Μεσσηνίας: Μεθώνη, *ΑΔ* 17 (1961-1962) Χρονικά, 103-105.
- , Ανασκαφή παλαιοχριστιανικού κοιμητηρίου Μεθώνης, *ΠΑΕ* 1967, 22-27.
- , Ο Άγιος Ονούφριος Μεθώνης (παλαιοχριστιανικόν κοιμητήριον – βυζαντινόν ασκητήριον), *ΑΕ* 1968, 119-176.
- , Έρευναι εν Μεθώνη, *ΠΑΕ* 1969, 78-97.
- , «Ιουστινιάνεια» γλυπτά αισθητικώς ανεπέργαστα, στο: *Εις Μνήμην Παναγιώτου Α. Μιχελή*, Αθήνα 1972, 420-441, (=του ίδιου, *Συναγωγή Μελετών Βυζαντινής Αρχαιολογίας*, Αθήνα 1987-88, τ. 2, 497-524.)
- , Ανασκαφή της βασιλικής του Κρανείου, *ΠΑΕ* 1972, 205-250.
- , *Les monuments paléochrétiens de Grèce découverts de 1959 à 1973*, Ρώμη 1977.
- , και Ντάντης, Στ., Επιγραφές από την Κόρινθο, *ΑΕ* 1977, 61-85.
- , Corinthe et Nikopolis pendant le bas moyen-age, *Felix Ravenna* 118 (1979), 93-142.
- , Le ciborium hexagonal de Saint Démétrios de Thessalonique, *Zograf* 10 (1979) 45-58
- , L' Illyricum oriental. Aperçu historique. La problématique de son archéologie chrétienne, *Θεολογία* 51 (1980), 62-76.
- , Η παλαιοχριστιανική Νοτιοανατολική Αττική, στο: *Πρακτικά Β' Επισημονικής Συνάντησης Νοτιοανατολικής Αττικής*, Καλύβια 1986, 43-80.
- Πάλλης Πύργος, Νεότερα για το εργαστήριο γλυπτικής της Σαμαρίνας (τέλη 12ου – αρχές 13ου αιώ-

- να), ΔΧΑΕ 28 (2006), 91-100.
- Παναγιωτόπουλος, Αναστάσιος, *Μεσαιωνικής Μεσσηνίας ιστορικογεωγραφικά και Κοντοβουνίων οικιστικά*, Αθήνα 2007.
- Παναγιωτόπουλος, Βασίλης, *Πληθυσμός και Οικισμοί της Πελοποννήσου, 13ος-18ος αιώνας*, Αθήνα 1985.
- Παναγιωτόπουλος, Ιωάννης, *Ο Οικουμενικός Πατριάρχης Μεθόδιος Α΄ ο Ομολογητής (843-847) και το Έργο του*, Αθήνα 2003.
- , Η Αποστολική Εκκλησία της Μεσσηνίας, στο: *Χριστιανική Μεσσηνία: Μνημεία και Ιστορία της Ιεράς Μητρόπολης Μεσσηνίας*, Αθήνα 2010, 15–26.
- Παπαγεωργίου, Πέτρος, Μνημεία της εν Θεσσαλονίκης λατρείας του μεγαλομάρτυρος αγίου Δημητρίου, *BZ* 17 (1908), 321-381.
- Παπαγεωργίου, Σόφη, *Περιηγητές και Ζωγράφοι στην Κόρινθο, 12ος-19ος αιώνας*, Αθήνα 2009.
- Παπαδάκη, Μαρία, Exploring Ecclesiastical Landscapes: Holy Men in the Peloponnese During the Middle Byzantine Period and their Role in the Formation of Religious Landscapes in the Region, στο: Maximilian Lau, Caterina Franchi, και Morgan Di Rodi (επιμ.), *Landscapes of Power: Selected Papers from the XV Oxford University Byzantine Society International Graduate Conference*, Οξφόρδη 2014, 143–158.
- Παπαδοπούλου, Βαρβάρα, *Η Βυζαντινή Άρτα και τα μνημεία της*, Αθήνα 2002.
- Παπαϊωάννου, Μαρία, The Roman domus in the Greek world, στο: Ruth Westgate, Nick Fischer, και James Whitley (επιμ.), *Building Communities: House, Settlement and Society in the Aegean and Beyond*, Λονδίνο 2007, 351–361.
- Παπαποστόλου, Ιωάννης, Mosaics of Patras: a review, *AE* 148 (2009), 1–84.
- Παπαχατζής, Νίκος, Το Ασκληπιείο της Μεσσήνης ως κέντρο της δημόσιας ζωής της πόλεως, στο: *Χαριστήριον εις Αναστάσιον Ορλάνδον*, τ. 4, Αθήνα 1967-1968, 363–365.
- , (εισ., μετ., σημ.), *Παυσανίου Ελλάδος Περιήγησις*, τ. 3: Μεσσηνιακά - Ηλειακά, Αθήνα 1979.
- Πελεκανίδης, Στυλιανός, Ανασκαφή Φιλίππων, *ΠΑΕ* 1976Α, 115-129.
- Πέννα, Βάσω, Νομισματικές μαρτυρίες για τη βυζαντινή Μεσσηνία, *Μεσσηνία και νομίσματα, Παμμεσσηνιακή-Αφιέρωμα*, Απρίλιος 1996, 7-13.
- , Λαμπροπούλου, Άννα, και Αναγνωστάκης, Ηλίας, Γλυπτά μεταβατικών χρόνων από τη βασιλική του Θεάτρου της αρχαίας Μεσσήνης, στο: Πέννας, Χαράλαμπος, και Vanderheyde, Catherine (επιμ.), *La sculpture byzantine VIIe-XIIe siècles, Actes du colloque international organisé par la 2e Éphorie des antiquités byzantines et l'École française d'Athènes (6-8 septembre 2000)*, Αθήνα 2008, 375-392.
- , Μεσσηνία, Ιστορική διαδρομή από το Βυζάντιο στα χρόνια της Εθνικής Ανεξαρτησίας, στο: *Χριστιανική Μεσσηνία: Μνημεία και Ιστορία της Ιεράς Μητρόπολης Μεσσηνίας*, Αθήνα 2010, 29-78.
- Πετράκος, Βασίλειος, *Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία: Η Ιστορία των 150 Χρόνων της 1837-1987*, Αθήνα 1987.
- Πετρός, Ν., Περί Ιθώμης και Μεσσήνης, *Παρνασσός* 2 (1878), 122-134.

- Πετρίδης, Αθανάσιος, Περί Ιθώμης και Μεσσήνης, *Παρνασσός* 3 (1879), 824-843, 1018-1026.
- Πετρίδης, Πλάτων, Βιοτεχνικές εγκαταστάσεις της πρώιμης βυζαντινής περιόδου στους Δελφούς, στο: *Αρχαιολογικά Τεκμήρια Βιοτεχνικών Εγκαταστάσεων κατά τη Βυζαντινή Εποχή, 5ος-15ος αι.*, Αθήνα 2004, 243-256.
- , Un exemple d'architecture civile en Grèce: Les maisons protobyzantines de Delphes (IVe-VIIe s.), *TM* 15 (2005), 193-204.
- , Παρατηρήσεις στις Πόλεις και τις Αστικές Οικίες της Ύστερης Αρχαιότητας, *ΔΧΑΕ* 29 (2008), 247-257.
- , *Fouilles de Delphes. V, Monuments figurés. 4, La céramique Protobyzantine de Delphes: une production et son context*, Παρίσι 2010.
- , *Πρωτοβυζαντινή κεραμική του ελλαδικού χώρου*, Αθήνα 2013.
- , Late Roman/Early Byzantine archaeology in Greece: a 'gateway' to the Period of Transformations, *Pharos* 20 (2014), 269-290.
- Πετρονώτης, Αργύρης, *Η Μεγάλη Πόλις της Αρκαδίας*, Αρχαίες Ελληνικές Πόλεις 23, Αθήνα 1973.
- , Ο αρχιτέκτων Αναστάσιος Ορλάνδος, στο: *Αναστάσιος Ορλάνδος, ο άνθρωπος και το έργο του*, Αθήνα 1978, 372-373.
- Πιέρρος, Νίκος, Περί των δύο γραμμών ναυσιπλοΐας Δυτικής Πελοποννήσου – Σικελίας στην αρχαιότητα, στα: *Πρακτικά Δ' Τοπικού Συνεδρίου Μεσσηνιακών Σπουδών, Καλαμάτα 8-11 Οκτωβρίου 2010, Πελοποννησιακά Παράρτημα* 31 (2014), 265-282.
- Πίκουλας, Γιάννης, Miliaria Peloponnesi, *Horos* 10-12 (1992-98), 305-311.
- , *Λεξικό των οικισμών της Πελοποννήσου: παλαιά και νέα τοπωνύμια*, Αθήνα 2001.
- Πούλου-Παπαδημητρίου, Ναταλία, Βυζαντινές πόρπες. Η περίπτωση της Μεσσήνης και της Ελευθερνας, στο: Θέμελης, Πέτρος και Κοντή, Βούλα (επιμ.), *Πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη και Ολυμπία: Αστικός και Αγροτικός χώρος στη Δυτική Πελοπόννησο*, Αθήνα 2002, 125-136.
- , Τεκμήρια υλικού πολιτισμού στη βυζαντινή Κρήτη από τον 7ο έως το τέλος του 12ου αιώνα, στα: *Πεπραγμένα Ι' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Χανιά, 1-8 Οκτωβρίου 2006)*, τ. 1, Χανιά 2011, 381-447.
- , Τζαβέλλα, Έλλη και Ott, Jeremy, Burial practices in Byzantine Greece: Archaeological evidence and methodological problems for its interpretation, στο: Maciej Salamon, Marcin Woloszyn, Alexander Musin, Perica Špehar, Matthias Hardt, Mirosław Kruk, και Aleksandra Sulikowska-Gaska (επιμ.), *Rome, Constantinople and Newly-Converted Europe: Archaeological and Historical Evidence*, Κρακοβία – Λειψία – Rzeszow – Βαρσοβία 2012, 377-428.
- Πρόγραμμα Ιστορικής Γεωγραφίας ΙΒΕ/ΕΙΕ, Χώρος και ενότητα της Δυτικής Πελοποννήσου, στο: Θέμελης, Πέτρος, και Κοντή, Βούλα (επιμ.), *Πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη και Ολυμπία: Αστικός και αγροτικός χώρος στη Δυτική Πελοπόννησο*, Αθήνα 2002, 65-81.
- Ράπτης, Κωνσταντίνος, Παρατηρήσεις επί ορισμένων δομικών στοιχείων της Αχειροποιήτου, *ΑΕΜΘ* 13 (1999), 220-237.
- , Water as Power; Early Christian and Byzantine Watermills in Greece: typology and distribution, στο: Α. Αγγελάκης και Δ. Κουτσογιάννης (επιμ.), *Water and wastewater technologies in ancient*

- civilizations*, Ηράκλειο 2006, 109–117.
- , Υαλοποιεία και Υαλουργεία παλαιοχριστιανικών και βυζαντινών χρόνων στον ελλαδικό χώρο. Τυπολογία και Κατανομή, *ΔΧΑΕ* 31 (2010), 165-176.
- Ριζάκης, Αθανάσιος, και Τουράτσογλου, Γιάννης, *Επιγραφές Άνω Μακεδονίας: Ελίμεια, Εορδαία, Νότια Λυγκηστία, Ορεστίς*, Αθήνα 1985.
- , (επιμ.), *Paysages d'Achaïe I: le bassin du Peiros et la plaine occidentale*, Αθήνα 1992.
- , Les cites péloponnésiennes entre l'époque hellénistique et l'Empire: le paysage économique et social, στο: Regula Frei-Stolba και Kristine Gex (επιμ.), *Recherches récentes sur le monde hellénistique. Actes du colloque international organisé à l'occasion du 60e anniversaire de Pierre Ducrey (Lausanne, 20-21 novembre 1998)*, Βέρνη 2001, 75-86.
- , Ηγετική τάξη και κοινωνική διαστρωμάτωση στις πόλεις της Πελοποννήσου κατά την αυτοκρατορική εποχή, στο: V. Mitsopoulos-Leon (επιμ.), *Forschungen in der Peloponnes: Akten des Symposions anlässlich der Feier «100 Jahre Österreichisches Archäologisches Institut Athen»*, Athen 5-7.3.1998, Αθήνα 2001, 181-197.
- , Ζουμπάκη, Σ. και Λεπενιώτη Κλ. (επιμ.), *Roman Peloponnese II: Roman Personal Names in their Social Context (Laconia, Messenia)*, Αθήνα 2005.
- , Supra-Civic Landowning and Supra-Civic Energetic activities of urban elites in the Imperial Peloponnese, στο: *Being Peloponnesian. Cohesion and diversity through time, International conference, University of Nottingham, 31 March-1 April 2007*, Νότιγγαμ 2008, 1-16.
- , Peloponnesian cities under Roman rule: the new political geography and its economic and social repercussions, στο: Ριζάκης, Αθανάσιος, και Λεπενιώτη, Κλειώ (επιμ.), *Roman Peloponnese III. Society, Economy and Culture under Roman Empire: Continuity and Innovation*, Αθήνα 2010, 1-18.
- , και Τουράτσογλου, Ιωάννης (επιμ.), *Villae Rusticae: Family and market-oriented farms in Greece under Roman rule*, Αθήνα 2013.
- Ρίζος, Ευθύμιος, The Making of a Christian Society in the Late Antique Civil Diocese of Macedonia - Archaeological Evidence on Christianisation from Modern Greece, στο: Orsolya Heinrich-Tamáská, Niklot Krohn, και Sebastian Ristow (επιμ.), *Christianisierung Europas. Entstehung, Entwicklung und Konsolidierung im archäologischen Befund*, Ρέγκενσμπουργκ 2012, 319-342.
- Σαράντη-Mendelovici, Ελένη, Christian attitudes toward pagan monuments in late antiquity and their legacy in later Byzantine centuries, *DOP* 44 (1990), 47-61.
- , The dissolution of urban space in the Early Byzantine centuries: the evidence of the imperial legislation, *Σύμμεικτα* 9 (1994), 295-308.
- , Privatization and Subdivision of Urban Properties in the Early Byzantine Centuries: Social and Cultural Implications, *The Bulletin of the American Society of Papyrologists* 35 (1998), 17-43.
- , *The Byzantine city in the sixth century: literary images and historical reality*, Αθήνα 2006.
- Σιαξάμπάνη-Στεφάνου, Χαρίκλεια, Βασιλική της Τούμπας στη Θεσσαλονίκη, *7ο Συμπόσιο ΧΑΕ* (1987), 76-77.
- Σιδηρόπουλος, Κλεάνθης, Η νομισματική κυκλοφορία στην υστερορωμαϊκή και πρωτοβυζαντινή

- Μεσσήνη. Τυπικό παράδειγμα ή ιστορική εξαίρεση;, στο: Θέμελης, Πέτρος και Κοντή, Βούλα (επιμ.), *Πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη και Ολυμπία: Αστικός και αγροτικός χώρος στη Δυτική Πελοπόννησο*, Αθήνα 2002, 99-124.
- Σιουμπάρα, Ελισάβετ, *Der Asklepios-Tempel von Messene auf der Peloponnes: Untersuchungen zur hellenistischen Tempelarchitektur*, Μόναχο 2011.
- Σκαρμούτσου, Κωνσταντίν, Κεραμική από παλαιοχριστιανικό νεκροταφείο περιοχής Κρανείου – Αρχαίας Κορίνθου, στο: Δήμητρα Παπανικόλα-Μπακιρτζή και Ντίνα Κουσουλάκου (επιμ.), *Κεραμική της Ύστερης Αρχαιότητας από τον Ελλαδικό χώρο (3ος-7ος αι. μ.Χ.): Επιστημονική Συνάντηση Θεσσαλονίκη, 12-16 Νοεμβρίου 2006*, Θεσσαλονίκη 2010, 712-742.
- Σπήλαιο Ανδρίτσας – Μοιραίο Καταφύγιο, Κατάλογος έκθεσης 26 Σεπτεμβρίου – 15 Νοεμβρίου 2005, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, Αθήνα 2005.
- Σπονδύλης, Ηλίας, Συμβολή στη μελέτη διαμόρφωσης των ακτών με βάση τον εντοπισμό νέων αρχαιολογικών θέσεων, *Ενάλια* IV 3-4 (1992), 30-37.
- Σπυρόπουλος, Γιώργος, *Η έπαυλη του Ηρώδη Αττικού στην Εύα/Λουκού Κυνουρίας*, Αθήνα 2006.
- Σταθακόπουλος, Διονύσιος, *Famine and pestilence in the late Roman and early Byzantine empire: a systematic survey of subsistence crises and epidemics*, Άλντερσοτ 2004.
- Σταμπολτζής, Ιωάννης, Παρατηρήσεις επί τριών χριστιανικών ναών της Μεσσηνίας, *Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών (Σπάρτη 7-14 Σεπτέμβρη 1975)*, τ. 2, Πελοποννησιακά Παράρτημα 6 (1976-78), 266-272.
- Στείρος, Στάθης, The AD 365 Crete earthquake and possible seismic clustering during the fourth to sixth centuries AD in the Eastern Mediterranean: a review of historical and archaeological data, *Journal of Structural Geology* 23 (2001), 545-562.
- , Παπαγεωργίου, Σοφία, και Μαρκουλάκη, Σταυρούλα, Καταστροφή των Κρητικών πόλεων το 365 μ.Χ., στο: *Creta romana e protobizantina: atti del congresso internazionale (Iraklion, 23 - 30 settembre 2000)*, Πάδοβα 2004, 427-444.
- Στεφανάκης, Μανόλης, Western Crete: From Captain Spratt to modern archaeoseismology, στο: M. Sintubin, I. Stewart, T. Niemi και E. Altunel (επιμ.), *Ancient Earthquakes*, Boulder CO 2010, 67-79.
- Στίκας, Ευστάθιος, Ανασκαφή παλαιοχριστιανικής βασιλικής παρά τη Βραώνα, *ΠΑΕ* 1952, 73-91.
- , Ανασκαφή Ερμιόνης, *ΠΑΕ* 1955, 236-240.
- , Ανασκαφή Ερμιόνης, *ΠΑΕ* 1956, 179-184.
- Στούφη-Πουλημένου, Ιωάννα, *Το φράγμα του Ιερού Βήματος στα παλαιοχριστιανικά μνημεία της Ελλάδος*, Αθήνα 1999.
- Συθιακάκη-Κριτσιμάλλη, Βασιλική, Τα αρχιτεκτονικά γλυπτά του Άγιου Τίτου της Γόρτυνας και η συμβολή τους στη χρονολόγηση του μνημείου, *11ο Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο Ρέθυμνο 2011* (υπό έκδοση.)
- , *Ο ανάγλυφος αρχιτεκτονικός διάκοσμος στη Θεσσαλία και Φθιώτιδα: Παλαιοχριστιανικά και Πρώιμα Μεσαιωνικά χρόνια*, Βόλος 2012.
- Σωτηρίου, Γεώργιος, Ανασκαφαί του Βυζαντινού ναού Ιωάννου του Θεολόγου εν Εφέσω, *ΑΔ* 7 (1921-

- 22), 15-226.
- , Αι παλαιοχριστιανικά βασιλικά της Ελλάδος, *AE* 1929, 161-248.
- , Αι χριστιανικά Θήβαι της Θεσσαλίας, *AE* (1929), 1-158 (= Ανατύπωση, Αθήνα 1993)
- , Ανασκαφή εν Νέα Αγχίαλω, *ΠΑΕ* 1939, 53-72
- Τζαβέλα, Έλλη, Burial and Urbanism in Athens (4th-9th c. AD), *JRA* 21 (2008), 352-368.
- , Κεραμική από αθηναϊκούς τάφους του τέλους της Αρχαιότητας και οι μαρτυρίες της για τον 7ο αι. στην Αττική, στο: Δήμητρα Παπανικόλα-Μπακιρτζή και Ντίνα Κουσουλάκου (επιμ.), *Κεραμική της Ύστερης Αρχαιότητας από τον Ελλαδικό χώρο (3ος-7ος αι. μ.Χ.): Επιστημονική Συνάντηση Θεσσαλονίκη, 12-16 Νοεμβρίου 2006*, Θεσσαλονίκη 2010, 649-670.
- Τόλιας, Γιώργος, και Φινόπουλος, Στάθης, Η Πελοπόννησος μέσα από τις διάφορες εκδόσεις του Rouqueville, στο: Χάρις Καλλιγά (επιμ.), *Περιηγητές και αξιωματούχοι στην Πελοπόννησο: Περιγραφές-Αναφορές-Στατιστικές*, Μονεμβασιά 1994, 237-250.
- Τουρνικιώτης, Παναγιώτης, Οι αρχιτεκτονικές μελέτες του Abel Blouet στη διάρκεια της Επιστημονικής Αποστολής του Μοριά και ο αντίκτυπος των μελετών αυτών στη Γαλλία, στο: Μαίρη Άσπρα-Βαρδαβάκη (επιμ.), *Λαμπηδών, Αφιέρωμα στη μνήμη της Ντούλας Μουρίκη*, τ. 2, Αθήνα 2003, 829-846.
- Τραυλός, Ιωάννης, *Πολεοδομική Εξέλιξις των Αθηνών*, Αθήνα 1960.
- Τριανταφυλλίδης, Παύλος, Προρωμαϊκή και Ρωμαϊκή Υαλουργεία: ο Ελλαδικός Χώρος, στο: Γιάννης Καζάζης (επιμ.), *2ο Διεθνές Συνέδριο Αρχαίας Ελληνικής Τεχνολογίας: Πρακτικά*, Αθήνα 2006, 254-260.
- , Glassmakers of late antiquity in Greece: Philological references and new archeological evidence, *Journal of Glass Studies* 49 (2007), 262-264.
- Τσιακανίκας, Μιχάλης, *Ο Φλωμπέρ στην Ελλάδα*, Αθήνα 1997.
- Τσιβίκης, Νίκος, Considerations on Some Bronze Buckles from Byzantine Messene, στο: Böhlendorf-Arslan, Beate, και Ricci, Alessandra (επιμ.), *Byzantinische Kleinfunde im Archäologischen Kontext, DAI*, Κωνσταντινούπολη 2012, 61-80.
- , Πού πάνε οι πόλεις όταν εξαφανίζονται; Ο οικισμός της πρώιμης και μέσης Βυζαντινής Μεσοσηνης, στο: Τόνια Κιουσοπούλου (επιμ.), *Οι Βυζαντινές Πόλεις, 8ος-15ος αι. Προοπτικές της έρευνας και νέες ερμηνευτικές προσεγγίσεις*, Ρέθυμνο 2012, 47-71.
- , 'πόλεων άνελπίστοις μεταβολαῖς': Ιστορικές και αρχαιολογικές μαρτυρίες από τη Γόρτυνα και την Ελεύθερνα της Κρήτης (4ος-8ος αι.), στο: Τόνια Κιουσοπούλου (επιμ.), *Οι Βυζαντινές Πόλεις, 8ος-15ος αι. Προοπτικές της έρευνας και νέες ερμηνευτικές προσεγγίσεις*, Ρέθυμνο 2012, 73-100.
- Τσιγωνάκη, Χριστίνα, L'ambon de la basilique de "Saint-Tite" à Gortyne, στο: *Mélanges Jean-Pierre Sodini, TM* 15 (2005), 499-519.
- , 'πόλεων άνελπίστοις μεταβολαῖς': Ιστορικές και αρχαιολογικές μαρτυρίες από τη Γόρτυνα και την Ελεύθερνα της Κρήτης (4ος-8ος αι.), στο: Τόνια Κιουσοπούλου (επιμ.), *Οι Βυζαντινές Πόλεις, 8ος-15ος αι. Προοπτικές της έρευνας και νέες ερμηνευτικές προσεγγίσεις*, Ρέθυμνο 2012, 73-100.

- Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού, Γενική Διεύθυνση Αρχαιοτήτων και Πολιτιστικής Κληρονομιάς, 2000-2010, από το ανασκαφικό έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων, 26η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, Αθήνα 2012.
- Φράγκου, Γκέλλυ, A residential provincial center in the South Western Peloponnese, in Greece, and its domestic cult places, στο: Valeriu Sîrbu και Sebastian Matei (επιμ.), *Residential Centres (dava, emporium, oppidum, hillfort, polis) and Cult Places in the Second Iron Age of Europe*. *Musaios* 19, Buzău 2014, 133-148.
- Χαλκιά, Ευγενία, «Τράπεζες μαρτύρων». Η σημασία του όρου και η τύχη του στην ελληνική βιβλιογραφία, *ΔΧΑΕ* 14 (1988-1987), 101-106.
- , *Le mense paleocristiane. Tipologia e funzioni delle mense secondarie nel culto paleocristiano*, Ρώμη 1991.
- , Παλαιοχριστιανική Μεσσηνία. Αρχαιολογικά δεδομένα, στο: *Χριστιανική Μεσσηνία: Μνημεία και Ιστορία της Ιεράς Μητρόπολης Μεσσηνίας*, Αθήνα 2010, 79-112.
- Χανιώτης, Άγγελος, Η ζωή των αγαλμάτων, *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών* 89 (2014), 246-297.
- Χλέπα, Άννα Ελένη, *Μεσσήνη: Το Αρτεμίσιο και οι οίκοι της δυτικής πτέρυγας του Ασκληπιείου*, Αθήνα 2001.
- Χριστοδούλου, Δημήτριος, Ογκώδες κτίσμα Ρωμαϊκής περιόδου στο Σταυρό Αγίας Παρασκευής: Το πέρασμα στα Μεσόγεια κατά την ύστερη αρχαιότητα, στο: *Πρακτικά ΙΒ' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ. Αττικής, Παλλήνη 30 Νοεμβρίου - 3 Δεκεμβρίου 2006*, Καλύβια Θεορικού 2008, 309-325.
- Abrahamsen, Valerie, Bishop Porphyrios and the City of Philippi in the Early Fourth Century, *Vigiliae Christianae* 43 (1989), 80-85.
- Adam, Jean-Pierre, *La construction Romaine: materiaux et techniques*, Παρίσι 1984.
- Alcock, Susan, *Graecia Capta: The Landscapes of Roman Greece*, Καϊμπριτζ - Νέα Υόρκη 1993.
- , The Peculiar Book IV and the Problem of the Messenian Past, στο: Susan Alcock, John Cherry και Jás Elsner (επιμ.), *Pausanias: Travel and Memory in Roman Greece*, Οξφόρδη 2000, 142-153.
- , κ.ά., Pylos Regional Archaeological Project, Part VII: Historical Messenia, Geometric through Late Roman, *Hesperia* 74 (2005), 147-209.
- , Liberation and Conquest: Hellenistic and Roman Messenia, στο: Jack Davis (επιμ.), *Sandy Pylos: an archaeological history from Nestor to Navarino*, Πρίνστον 2008², 179-205.
- Allen, Marti Lu, Terracottas, στο: Susan Stevens, Mark Garrison και Joann Freed (επιμ.), *A cemetery of Vandalic date at Carthage*, Πορτσμουθ RI 2009, 256-264.
- Altripp, Michael, Beobachtungen zu Synthronoi und Kathedren in byzantinischen Kirchen Griechenlands, *BCH* 124 (2000), 377-412.
- Ambraseys, N. N., *Earthquakes in the Mediterranean and Middle East: a multidisciplinary study of seismicity up to 1900*, Καϊμπριτζ - Νέα Υόρκη 2009.

- Anastos, Miltos, The transfer of Illyricum, Calabria and Sicily to the jurisdiction of the patriarchate of Constantinople in 732-33, *Rivista di Studi Bizantini e Neellenici* 9 (1957), 14–31.
- , Constantinople and Rome: a survey of the relations between the Byzantine and the Roman Churches, στο: *Aspects of the Mind of Byzantium Political Theory, Theology, and Ecclesiastical Relations with the See of Rome*, Ashgate 2001, VII.
- Anderson, Perry, *Passages from antiquity to feudalism*, Λονδίνο 1978.
- Arena, Maria Stella, κ.ά. (επιμ.), *Roma: dall'antichità al Medioevo: archeologia e storia nel Museo nazionale romano, Crypta Balbi*, Μιλάνο 2001.
- Argoud, Gilbert, Fours à pain et fours à chaux byzantins de Salamine, στο: *Salamine de Chypre, histoire et archéologie: état des recherches, [actes du Colloque international] du Centre national de la recherche scientifique, Lyon, 13-17 mars 1978*, Παρίσι 1980, 329–340.
- Armstrong, Pamela, Monasteries Old and New: the Nature of the Evidence, στο: Margaret Mullet (επιμ.), *Founders and Refounders of Byzantine Monasteries*, Μπέλφαστ 2007, 315-344.
- Arthur, Paul, *Byzantine and Turkish Hierapolis (Pamukkale): an archaeological guide*, Κωνσταντινούπολη 2006.
- Athanassoglou-Kallmyer, Nina, *French Images from the Greek War of Independence (1821-1830): Art and Politics Under the Restoration*, Νιού Χέιβεν - Λονδίνο 1989.
- Augustinos, Olga, *French odysseys: Greece in French travel literature from the Renaissance to the romantic era*, Βαλτιμόρη - Λονδίνο 1994.
- Auinger, Johanna, Zum Umgang mit Statuen hoher Würdenträger in spätantiker und nachantiker Zeit entlang der Kuretenstraße in Ephesos, στο: Sabine Ladstätter (επιμ.), *Neue Forschungen zur Kuretenstraße von Ephesos*, Βιέννη 2009, 29-52.
- , και Aurenhammer, Maria, Ephesische Skulptur am Ende der Antike, στο: Falko Daim (επιμ.), *Byzanz – das Römerreich im Mittelalter. Teil 2, 2, Schauplätze*, Μάνιτς 2010, 663-696.
- Auzépy, Marie-France, και Grélois, Jean-Pierre, *Byzance retrouvée: érudits et voyageurs français (XVIe-XVIIIe siècles): exposition. Chapelle de la Sorbonne, Paris, 13 août - 2 septembre 2001*, Παρίσι 2001.
- Baccache, E., και Tchalenko, Georges, *Eglises de village de la Syrie du nord, Planches*, Παρίσι 1979, *Album Photographique*, Παρίσι 1980.
- Bagnall, Roger, *Egypt in Late Antiquity*, Πρίνστον 1993.
- Balance, Michael, Three untypical churches in central Anatolia, στο: Stephanos Efthymiadis, Claudia Rapp και Dimitris Tsougarakis (επιμ.), *Bosphorus: Essays in honour of Cyril Mango*, BF 21 (1995), 235-246.
- Baldini-Lippolis, Isabella, *Loreficeria nell'impero di Costantinopoli tra IV e VII secolo*, Μπάρι 1999.
- , *La domus tardoantica: forme e rappresentazioni dello spazio domestico nelle città del Mediterraneo*, Μπολόνια 2001.
- , και Vallarino, Giulio, Gortyn: from City of the Gods to Christian City, στο: Ted Kaizer, Anna Leone, Edmund Thomas, και Robert Witcher (επιμ.), *Cities and Gods: Religious Space in Transition*, Λουβέν - Παρίσι - Walpole, MA 2013, 103–120.

- Bann, Stephen, "The Other in the Note": Chateaubriand's Rediscovery of Ancient Sparta, στο: Susan Alcock, John Cherry και Jaś Elsner (επιμ.), *Pausanias: Travel and Memory in Roman Greece*, Οξφόρδη 2000, 240-246.
- Bardill, Jonathan, The Masons' Marks, στο: Crow James, Bardill Jonathan και Bayliss Richard, *The Water Supply of Byzantine Constantinople*, Λονδίνο 2008, 181-210.
- Barnea, Ion, *Les monuments paléochrétiens de Roumanie*, Βατικανό 1977.
- Barsanti, Claudia, Istanbul: Un inconsueto capitello ionico ad imposta di età giustiniana, *Milione* 2 (1990), 423-428.
- Bart, B. F., Flaubert's Itinerary in Greece, *Publications of the Modern Language Association* 65.4 (1950), 371-387.
- Bastiaensen A. και Moreschini C., *Vita dei Santi*, τ. 4, Ρώμη 1975.
- Batissier, Louis, *Histoire de l'art monumental dans l'antiquité et au moyen âge: suivie d'un traité de la peinture sur verre*, Παρίσι 1845.
- Bayer, Iris, Architekturzeichnungen auf dem Boden der Basilika, στο: Thilo Ulbert (επ.), *Resafa II. Die Basilika des Heiligen Kreuzes in Resafa-Sergiupolis*, Μόνιχ 1986, 155-159.
- Bergdoll, Barry (εισ.), *Albert Lenoir, Historien de l'Architecture et Archéologue*, Exposition de la Bibliothèque de l'Institut national d'histoire de l'art, Παρίσι 2005.
- Bertacchi, Luisa, Il complesso basilicale: impianti romani ed edifici teodoriani, στο: Bruna Forlati Tamaro (επιμ.), *Da Aquileia a Venezia: una mediazione tra l'Europa e l'Oriente dal II secolo a.C. al VI secolo d.C.*, Μιλάνο 1986².
- Berthelot, M., και Ruelle, C.É., *Collection des anciens alchimistes grecs*, τ. 2. Παρίσι 1888.
- Bianchi, Giovanna, I segni dei tagliatori di pietre negli edifici medievali. Spunti metodologici ed interpretativi, *Archeologia dell' Architettura* 2 (1997), 25-37.
- Bintliff, John, The Peloponnese in Hellenistic and Early Roman Imperial times: the evidence from Surveys and the wider Aegean Context, στο: Catherine Grandjean (επιμ.), *Le Péloponnèse d'Épaminondas à Hadrien*, Μπιορντό 2008, 21-52.
- Blouet, G. Abel, *Projet de prison cellulaire pour 585 condamnés, précédé d'observations sur le système pénitentiaire*, Παρίσι 1843.
- Blum, Wilhelm, Mistra and the Peloponnese in Goethe's «Faust II», στο: Hans Schulte, John Noyes, και Pia Kleber (επιμ.), *Goethe's Faust: Theatre of Modernity*, Καίμπριτζ 2011, 129-137.
- Bodnar, Edward W., και Foss, Clive (επιμ., μετ.), *Cyriac of Ancona, Later Travels*, Χάρβαρντ 2003.
- Bogdanovic, Jelena, *Canopies: The framing of sacred space in the byzantine ecclesiastical tradition*, Αδημ. Διδ. διατριβή, Princeton University, Πρίνστον 2008.
- Bon, Antoine, *La Péloponnèse byzantin jusqu'en 1204*, Παρίσι 1951.
- Bond, Sarah E., Mortuary Workers, the Church, and the Funeral Trade in Late Antiquity, *JLA* 6 (2013), 135-151.
- Bonini, Paolo, 'Erat Athenis spatios et capax domus...' Architettura domestica di Atene Romana, *ASAtene* 81 (2003), 197-248.
- , *La casa nella Grecia romana: forme e funzioni dello spazio privato fra I e VI secolo*, Ρώμη 2006.

- , Le case di Patrasso e la ‘Romanizzazione’ in Grecia, στο: *Patrasso Colonia di Augusto. Atti del Convegno internazionale, Patrasso 23-24 marzo 2006*, Αθήνα 2009, 122–162.
- Bory de Saint-Vincent, Jean Baptiste, *Expédition Scientifique de Morée : Section de Sciences Physiques, tome I: Relation*, Παρίσι 1836.
- Bosio, Luciano, *La Tabula Peutingeriana: Una Descrizione Pittorica Del Mondo Antico*, Ρίμνι 1983.
- Bourguet, Marie-Noëlle, Lepetit, Bernard, Nordman, Daniel και Sinarellis, Maroula (επιμ.), *L'invention scientifique de la Méditerranée: Égypte, Morée, Algérie*, Παρίσι 1998.
- , , Nordman, Daniel, Panayotopoulos, Vassilis, και Sinarellis, Maroula, (επιμ.), *Enquêtes en Méditerranée: les expéditions françaises d'Égypte, de Morée et d'Algérie*, Αθήνα 1999.
- Bourguignon d'Anville, Jean-Baptiste, *Géographie ancienne abrégée*, Παρίσι 1769.
- Bousquet, Bernard, και Péchoux, P.-Y., La sismicité du Bassin égéen pendant l'Antiquité. Methodologie et premiers resultants, *Bulletin de la Société Géologique de France* 19 (1977), 679-684.
- Bowersock, Glenn, *Hellenism in Late Antiquity*, Ανν Άρμπορ 1990.
- , Brown, Peter, και Grabar, Oleg (επιμ.), *Late Antiquity: a Guide to the Postclassical World*, Καϊημπριτζ 1999.
- Bowes, Kim, ‘Un coterie espagnole pieuse’: Christian Archaeology and Christian Communities in Fourth and Fifth Century Hispania, στο: Kim Bowes και Michael Kulikowsky (επιμ.), *Hispania in Late Antiquity: Current perspectives*, Λάιντεν 2005, 188-258.
- , και Mitchell, John, The main chapel of the Durres amphitheater: Decoration and chronology, *MEFRA* 121 (2009), 569-595.
- , Houses and society in the later Roman Empire, Λονδίνο 2010.
- Brenk, Beat, *Die Christianisierung der spätrömischen Welt: Stadt, Land, Haus, Kirche und Kloster in frühchristlicher Zeit*, Βισμπάντεν 2003.
- Brennecke, Hanns Christof, κ. ά., *Athanasius Werke. 3. Band, 1. Teil, Dokumente zur Geschichte des Arianischen Streites 3. Lieferung, bis zur Ekthesis Makrostichos*, Βερολίνο 2007.
- Brett, G., Byzantine Water Mill, *Antiquity* 13 (1939), 354-356.
- Breuillot, Martine, *Châteaux oubliés de la Messénie medieval*, Παρίσι 2005.
- Breytenbach, C., What's in the name 'Paul'? On early Christian inscriptions from Lycaonia, στο: P.-G. Klumbies και D. du Toit (επιμ.), *Paulus – Werk und Wirkung. Festschrift für Andreas Lindemann zum 70 Geburtstag*, Τύμπυγκεν 2013, 463-477.
- Brown, Amelia, *The City of Corinth and Urbanism in Late Antique Greece*, Διδακτορική διατριβή, University of California, Berkeley, Μπέρκλεϊ 2008.
- , Banditry or Catastrophe?: History, Archaeology, and Barbarian Raids on Roman Greece, στο: Ralph Mathisen και Danuta Shanzer (επιμ.), *Romans, Barbarians, and the Transformation of the Roman World: Cultural Interaction and the Creation of Identity in Late Antiquity*, Farnham - Burlington, 2011, 79–96.
- , Last Men Standing: Chlamydatos Portraits and Public Life in Late Antique Corinth, *Hesperia* 81 (2012), 141–176.
- Brown, Peter, *The World of Late Antiquity: AD 150-750*, Νέα Υόρκη 1971, (= -, *Ο κόσμος της ύστερης*

- αρχαιότητας: 150-750 μ.Χ. (μετ. Ελένη Σταμπόγλη), Αθήνα 1998.)
- Brubaker, Leslie, και Haldon, John, *Byzantium in the iconoclast era, c. 680-850: a history*, Καίημπριτζ 2011.
- Bruzen de la Martinière, Antoine Augustin, *Le grand dictionnaire géographique et critique*, τ. 7, Βενετία 1737.
- Buchet, Jean-Louis, και Sodini, Jean-Pierre, Les tombes, στο: Jean-Pierre Sodini, Κ. Kolokotsas (επιμ.), *Aliki II. La Basilique Double*, Αθήνα 1984, 213–243.
- Buchon, Jean Alexandre, *La Grèce continentale et la Morée: voyage, séjour et études historiques en 1840 et 1841*, Παρίσι 1843.
- Buchwald, Hans, Job Site Organization in 13th century Byzantine Buildings, στο: Cavaciocchi S. (επιμ.), *L'edilizia prima della rivoluzione industriale secc. XIII-XVIII*, Πράτο 2004, 625-667.
- Buck Satton, Susan, A temple worth seeing: Pausanias, Travellers and the Narrative Landscape at Nemea, στο: Susan Alcock, John Cherry και Jaś Elsner (επιμ.), *Pausanias: Travel and Memory in Roman Greece*, Οξφόρδη 2000, 175-189.
- Bullen, J. B., *Byzantium Rediscovered*, Λονδίνο 2003.
- Bursian, Conrad, *Geographie von Griechenland*, τ. 2, Λειψία 1872.
- Busine Aude (επιμ.), *Religious practices and Christianization of the late antique city (4th-7th cent.)*, Λάιντεν 2015
- Cameron, Averil, *Procopius and the Sixth Century*, Μπέρκλεϊ 1985.
- , Ideologies and Agendas in Late Antique Studies, στο: Luke Lavan και William Bowden (επιμ.), *Theory and Practice in Late Antique Archaeology*, Λάιντεν 2003, 3–24.
- , The 'long' Late Antiquity: a late twentieth-century model, στο: T. P. Wiseman (επιμ.), *Classics in progress: Essays on ancient Greece and Rome*, Οξφόρδη 2002, 165–191.
- Cantino Wataghin, Gisella, Gurt Esparraguera, J. M., και Guyon, J., Topografia della Civitas Christiana tra IV e VI sec., στο: *Early Medieval Towns in the Western Mediterranean (Ravello, 22-24 September 1994)*, Μάντοβα 1996, 17-41.
- Cantino Wataghin, Gisella, Spazio cristiano e 'civitates': status quaestionis, στο: *Materiali per una topografia urbana. Status quaestionis e nuove acquisizioni. V Convegno sull'archeologia tardoromana e medievale*, Κάλιαρι 1988, 202–214.
- , The ideology of urban burials, στο: Gian Pietro Brogiolo και Bryan Ward-Perkins (επιμ.), *The idea and ideal of the town between late Antiquity and the early Middle Ages*, Λάιντεν 1999, 147-180.
- Caraher, William, *Church, Society, and the Sacred in Early Christian Greece*, Διδακτορική διατριβή, Ohio State University 2003.
- Casson, Lionel, *Ships and Seamanship in the Ancient World*, Βαλτιμόρη 1995².
- Cauvain, Stanley, και Young, Linda, *Baked Products: Science, Technology and Practice*, Οξφόρδη 2006.
- Charanis, Peter, On the Question of the Hellenization of Sicily and Southern Italy During the Middle Ages, *AHR* 52 (1946), 74-86.
- , The Chronicle of Monemvasia and the question of Slavonic settlement in Greece, *DOP* 5 (1950),

139-166.

- , Ethnic Changes in the Byzantine Empire in the Seventh Century, *DOP* 13 (1959), 23–44.
- Chastagnol, André, L'inscription constantinienne d'Orcistus, *MEFRA* 93 (1981), 407-409.
- Cheetham, Nicolas, *Mediaeval Greece*, Νιού Χέιβεν 1981.
- Christie, Neil, Introduction: Charting and Interpreting the Impact of new religious traditions on Civic Space, στο: Ted Kaizer, Anna Leone, Edmund Thomas, και Robert Witcher (επιμ.), *Cities and Gods: Religious Space in Transition*, Λέβεν - Παρίσι - Γουόλπολ, MA 2013, 99–102.
- Ciglenccki, Slavko, The Changing Relations Between City and Countryside in Late Antique Illyricum, *Hortus Artium Medievalium* 20 (2014), 232–250.
- Clairmont, Christoph, *Fauvel: The First Archaeologist in Athens and his Philhellenic Correspondents*, Ζυρίχη 2007.
- Clark, Gillian, *Late Antiquity: A Very Short Introduction*, Οξφόρδη 2011.
- Clayton, Jr., Paul, *The Christology of Theodoret of Cyrus: Antiochene Christology from the Council of Ephesus (431) to the Council of Chalcedon (451)*, Οξφόρδη 2007.
- Cooper, Fred, Scamilli impares and the Heroon at Messene, στο: Haselberg, L. (επιμ.), *Appearance and Essence. Refinements of Classical Architecture: Curvature*, Φιλαδέλφεια 1999, 185-197.
- Cotton, Hannah, κ.ά., *Corpus inscriptionum Iudaeae/Palaestinae. Volume 2 Caesarea and the Middle Coast: 1121-2160*, Βερολίνο - Βοστώνη 2011.
- Couchaud, André, *Choix d'églises byzantines en Grèce*, Παρίσι 1842.
- Crimi, Carmelo, L'Epitafio di Atanasio di Metone' (BHG 196) di Pietro vescovo d'Argo. Note al testo e all'interpretazione, στο: Giuseppe Spadaro, Caterina Carpinato, και Katherina Papatheu (επιμ.), *Alpheios: rapporti storici e letterari fra Sicilia e Grecia (IX-XIX sec.)*, Caltanissetta 1998, 63–93.
- , Rileggendo l'Epitafio di Atanasio, vescovo di Metone, di Pietro d'Argo (BHG 196), στο: Simona Modeo, Marina Congiu, και Luigi Santagati (επιμ.), *La Sicilia del IX secolo tra bizantini e musulmani: atti del IX Convegno di studi*, Caltanissetta 2013, 183–193.
- Crowfoot, J. W., *Early churches in Palestine*, Λονδίνο 1941.
- Cubitt, James, *Church design for congregations: its developments and possibilities*, Λονδίνο 1870.
- Ćurčić, Slobodan, *Architecture in the Balkans from Diocletian to Süleyman the Magnificent*, Νιού Χέιβεν 2010.
- Curran, John, *Pagan City and Christian Capital: Rome in the Fourth Century*, Οξφόρδη 2000.
- Curta, Florin, Slavic Bow Fibulae? Werner's class I D revisited, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 57 (2006), 423-474.
- , Still Waiting for the Barbarians? The Making of the Slavs in 'Dark-Age' Greece, στο: Florin Curta (επιμ.), *Neglected Barbarians*, Λάιντεν 2010, 403–478.
- , *The Edinburgh history of the Greeks, c. 500 to 1050: the early Middle Ages*, Εδιμβούργο 2011.
- Davidson, Gladys Weinberg, *Corinth XII: The minor objects*, Πρίνστον 1952.
- , A Wandering Soldier's Grave in Corinth, *Hesperia* 43 (1974), 512-521.
- Davis, Dan, *Commercial navigation in the Greek and Roman world*, Αδημ. Διδ.Διατριβή, University of Austin, Texas 2009.

- Davis, Jack (επιμ.), *Sandy Pylos: an archaeological history from Nestor to Navarino*, Princeton 2008², (=Πύλος η αμμουδερή: Ιστορικό και αρχαιολογικό ταξίδι από την εποχή του Νέστορα έως τη ναυμαχία του Ναβαρίνου, (μετ. Μάγια Κόμβου), Αθήνα 2005.)
- Davis, Raymond (εισ. μετ.), *The book of Pontiffs (Liber Pontificalis): the ancient biographies of the first ninety Roman bishops to AD 715*, Λίβερπουλ 1989, 56-58.
- De Tommaso, G., Il Settore B: La Basilica del Pretorio. Fase B6 = Fase costruttiva IX (ultimo venticinquennio del IV sec. d.C.), στο: Antonino Di Vita (επιμ.), *Gortina V.1. Lo Scavo del Pretorio (1989-1995)*, Πάδοβα 2000, 337-348
- Decker, Martin, Mills and Milling Technology, in: Elizabeth Jeffreys, John Haldon, και Robin Cormack (επιμ.), *The Oxford handbook of Byzantine studies*, Οξφόρδη 2008, 402-403.
- Decléty, Lorraine, Les architectes français et l'architecture Islamique: les premiers pas vers l'histoire d'un style, *Livraisons d'Histoire de l'Architecture* 9.1 (2005), 73-84.
- Deichmann, Friedrich Wilhelm, *Ravenna. Hauptstadt des Spätantiken Abendlandes*, Kommentar, τ. 2, Βισμπάντεν 1976.
- Delvoe, Charles, Études d'architecture paleochrétienne et byzantine, II. L'abside, *Byzantion* 32 (1962), 530-547.
- Demierre, Brigitte, Les Fours à Chaux en Grèce, *JRA* 15 (2002), 280-296.
- Demogeot, Émilienne, Le Colosse de Barletta, *MEFRA* 94 (1982), 951-978.
- Dennert, Martin, Mittelbyzantinische Ambone in Kleinasien, *IstMitt* 45 (1995), 137-147.
———, *Mittelbyzantinische Kapitelle. Studien zu Typologie und Chronologie*, Βόννη 1997.
- Di Napoli, Valentina, Entertainment Building of the Roman Peloponnese: Theatres, Odeas, and Amphitheatres and their topographical distribution, στο: Αθανάσιος Ριζάκης και Κλ. Λεπενιώτη (επιμ.), *Roman Peloponnese III: Society, Economy and Culture under the Roman empire: Continuity and Innovation*, Αθήνα 2010, 253-266.
———, *Teatri della Grecia romana: forma, decorazione, funzioni: la provincia d'Acaia*, Αθήνα 2013.
- Di Segni, Leah, Epigraphic Documentation on building in the provinces of Palaestina and Arabia, 4th-7th c., στο: J. H. Humphrey (επιμ.), *The Roman and Byzantine Near East*, JRA Supplement 31, Πόρτσμουθ, RI 1999, 149-178.
———, Greek inscriptions in transition from the Byzantine to the early Islamic period, στο: Cotton H., Hoyland R., Price J., και Wasserstein D. (επιμ.), *From Hellenism to Islam: Cultural and Linguistic Change in the Roman Near East*, Κέιμπριτζ 2009, 352-373.
- Di Vita, Antonino, L'anfiteatro ed il grande teatro romano di Gortina, *ASAtene* 64 (1986-87), 327-351.
- Didron, Adolphe Napoléon, Voyage archéologique dans la Grèce chrétienne, *Annales Archéologiques* 1 (1844), 29-36, 173-179.
- Dilke, O.A.W., Cartography in the Byzantine Empire, στο: J.B. Harley και David Woodward (επιμ.), *The History of Cartography, Volume One: Cartography in Prehistoric, Ancient, and Medieval Europe and the Mediterranean*, Σικάγο 1987, 258-275.
- Dilleman, Louis, *La Cosmographie du Ravennate* (επιμ. Yves Janvier), Βρυξέλες 1997.
- Dix, Brian, The manufacture of lime and its uses in the Western Roman provinces, *Oxford Journal of*

Archaeology 1 (1982), 331-345.

Doulat, Fabienne, G. A. Blouet, du village de Passy aux côtes de Morée, exemplarité ou exception du parcours intellectuel et artistique d'un enfant du peuple, *Livraisons d'Histoire de l'Architecture* 5.1 (2003), 67-83.

Downey, Glainville, The Economic Crisis at Antioch under Julian the Apostate, στο: P.R. Coleman (επιμ.), *Studies in Roman Economic and Social History in Honor of Allan Chester Johnson*, Πρίνστον 1951, 312-321.

Dujčev, Ivan (επιμ. μετ.), *Cronaca di Monemvasia: introduzione, testo critico, note [e traduzione]*, Παλέρμο 1976.

Dunbabin, Katherine M., *Mosaics of the Greek and Roman World*, Καίημπριτζ 1999.

Dunn, Archibald, The transition from polis to kastron in the Balkans (III-VII cc.): general and regional perspectives, *BMGS* 18 (1994), 60-81.

———, Was there a militarisation of the southern Balkans during Late Antiquity?, στο: P. Freeman (επιμ.), *Limes XVIII: Proceedings of the XVIIIth International Congress of Roman Frontier Studies*, Οξφόρδη 2002, 705-712.

Duval, Noël, Les édifices de culte des origines à l'époque constantinienne, στο: *Atti del IX Congresso Internazionale di Archeologia Cristiana*, Ρώμη 1975, 513-537.

———, Marin, Emilio, και Metzger, Catherine, *Salona I: Catalogue de la Sculpture architecturale paléochrétienne de Salone*, Ρώμη - Σπλιτ 1994.

Dyson, Stephen L., *In Pursuit of Ancient Pasts: A History of Classical Archaeology in the Nineteenth and Twentieth Centuries*, Νιου Χέιβεν 2006.

Eisner, Robert, *Travelers to an Antique Land: The History and Literature of Travel to Greece*, Ανν Άρμπορ 1991.

Ellis, Simon P., Late Antique Housing and the Uses of Residential Buildings: an Overview, στο: Luke Lavan, Lale Özgenel, και Alexander Sarantis (επιμ.), *Housing in late antiquity. From palaces to shops*, Λάιντεν - Βοστώνη 2007, 1-22.

Elsner, Jaś, Pausanias: A Greek Pilgrim in the Roman World, *Past & Present* 135 (1992), 3-29.

Engelmann, H., Knibbe, D., και Merkelbach, R., *Die Inschriften von Ephesos Teil IV*, Βόννη 1980.

Erdkamp, Paul, *Hunger and the sword: warfare and food supply in Roman Republican wars (264-30 B.C.)*, Άμστερνταμ 1998.

———, *The grain market in the Roman Empire: a social, political and economic study*, Καίημπριτζ 2005.

Eyice, Semavi, La basilique de Canbazlı en Cilicie, *Zograf* 10 (1979), 22-29.

Faivre, Alexandre, *Naissance d'une hiérarchie: les premières étapes du cursus clérical*, Παρίσι 1977.

Fedalto, Giorgio, *Hierarchia ecclesiastica orientalis: series episcoporum ecclesiarum christianarum orientalium*, Πάδοβα 1988.

Feissel, Denis, *Recueil des inscriptions chrétiennes de Macédoine du IIIe au VIe siècle*, Αθήνα 1983.

———, και Phillipidis-Braat, A., Inventaires en Vue d'un Recueil des Inscriptions Historique de Byzance. III. Incriptions du Péloponnèse, *TM* 9 (1985), 267-395.

———, L'évêque, titres et fonctions d'après les inscriptions grecques jusqu'au VIIe siècle, στο: *Actes du*

XIe congrès international d'archéologie chrétienne. Lyon, Vienne, Grenoble, Genève, Aoste, 21-28 septembre 1986, Ρώμη 1989, 801–828.

- Ferrua, Antonius, *Inscriptiones Christianae Urbis Romae*, Nova Series, τ. 4, Ρώμη 1964.
- Filges, Axel, Buildings and Citizens; Observation from Late Antique and Byzantine Blaundos in Phrygia, στο: Ortwin Dally και Christopher John Ratté (επιμ.), *Archaeology and the Cities of Asia Minor in Late Antiquity*, Av Άρμπορ 2011, 137-150.
- Flaminio, Roberta, La decorazione scultorea della chiesa di Cristo Pantepoptes (Eski Imaret Camii) a Constantinopoli, στο: Πέννας Χαράλαμπος και Vanderheyde Catherine (επ.), *La sculpture byzantine VIIe-XIIIe siècles, Actes du colloque international organisé par la 2e Éphorie des antiquités byzantines et l'École française d'Athènes (6-8 septembre 2000)*, Αθήνα 2008, 39-54.
- Flaubert, Gustave, *Notes de Voyages II, Asie Mineure – Constantinople – Grèce – Italie – Carthage*, Παρίσι 1910.
- Follieri, Enrica, Santi di Metone: Atanasio vescovo, Leone taumaturgo, *Byzantion* 41 (1971), 378-451.
———, *La Vita Di San Fantino Il Giovane: Introduzione, Testo Greco, Traduzione Commentario e Indici*, Subsidia hagiographica 77, Βρυξέλλες 1993.
- Foschia, Laurence, The Preservation, Restoration, and (Re)Construction of Pagan Cult Places in Late Antiquity, with Particular Attention to Mainland Greece (Fourth–Fifth Centuries), *JLA* 2 (2009), 209–223.
- Fowden, Garth, Elefantiasi del Tardoantico?, *JRA* 15 (2002), 681-686.
- François, Jacques, και Bousquet, Bernard, Le raz de marée du 21 juillet 365, *MEFRA* 96 (1984), 423–461.
- Frantz, Alison, *The Athenian Agora, vol. 24: Late Antiquity, A.D. 267-700*, Πρίνστον 1988.
- Fröhlich, Pierre, Les Institutions des Cités de Messénie à la Basse Époque Hellénistique, στο: Josette Renard (επιμ.), *Le Péloponnèse: Archéologie et Histoire*, Ρεν 1999, 229–242.
- Gell, W., *Itinerary of the Morea*, Λονδίνο 1817.
- Georgacas, Demetrius, και McDonald, William, *Place Names of Southwest Peloponnesus: Register and Indexes*, Μινεάπολις 1969.
- Gerstel, Sharon, Mapping the boundaries of Church and Village: Ecclesiastical and Rural landscapes in the Late Byzantine Peloponnese, στο: Sharon Gerstel (επιμ.), *Viewing the Morea: Land and People in the Late Medieval Peloponnese*, Ουάσιγκτον Ντι Σι 2013, 335-370.
- Giardina, Andrea, Esplosione di tardoantico, *Studi Storici* 40 (1999), 157-180.
- Giardina, Andrea, Marxism and Historiography: Perspectives on Roman History, στο: Wickham Chris (επ.), *Marxist History-writing for the Twenty-first Century*, Οξφόρδη 2007, 15-31.
———, The Transition to Late Antiquity, στο: *The Cambridge Economic History of the Greco-Roman World*. (επιμ. Walter Scheidel, Ian Morris και Richard Saller), Καίημπριτζ 2007, 743-768.
- Goethe, Johann Wolfgang, *Sämtliche Werke* (επιμ. Friedmar Apel κ.ά.), Section I, vol. VII: Faust: (επιμ. Albrecht Schöne), τ. 1, Φρανκφούρτη 1999⁴ (στα ελληνικά -, *Φάουστ II*, (μετ. Ιωάννης Παυλάκης), Αθήνα 1988.)

- , *Sämtliche Werke nach Epochen seines Schaffens*: Bd. 20. Briefwechsel zwischen Goethe und Zelter in den Jahren 1799 bis 1832, (επιμ. Hans-Günter Ottenberg), Μόναχο 1998.
- Granara, William, Ibn Hawqal in Sicily/ *بايلقاص يذلقون*, *Alif: Journal of Comparative Poetics* 3 (1983), 94-99.
- Gregory, Timothy, The Survival of Paganism in Christian Greece: A Critical Essay, *The American Journal of Philology* 107 (1986), 229-242.
- , 'Kastro' and 'Diateichisma' as responses to Early Byzantine Frontier Collapse, *Byzantion* 62 (1992), 235-253.
- , *A History of Byzantium*, Chichester 2010².
- Guarducci, Maria, *Inscriptiones Creticae*. τ.4. Tituli Gortynii, Ρώμη 1950.
- Guillet de Saint-George, Georges, *Athènes ancienne et nouvelle et l'estat présent de l'Empire des Turcs: contenant la vie du sultan Mahomet IV*, Παρίσι 1675.
- Guillou, André, Inscriptions byzantines importées en Italie, στο: Guglielmo Cavallo και Cyril Mango (επιμ.), *Epigrafia medievale Greca e Latina. Ideologia e funzione*, Σπολέτο 1995, 119-152.
- Haldon, John, The organisation and support of an expeditionary force: Manpower and Logistics in Middle Byzantine period, στο: Nicolas Oikonomidis Κώστας Τσικνάκης (επιμ.), *Το Εμπόλεμο Βυζάντιο (9ος-12ος αι.)*, Αθήνα 1997, 111-151.
- , Roads and communication in the Byzantine Empire: wagons, horses, and supplies, στο: John H. Pryor (επιμ.), *Logistics of Warfare in the Age of the Crusades: Proceedings of a Workshop held at the Centre for Medieval Studies, University of Sydney, 30 September to 4 October 2002*, Άλντερσοτ 2006, 131-158.
- Hamiaux, Marianne, *Musée du Louvre: Les Sculptures grecques II*, Παρίσι 1998.
- Hannestad, Niels, How Did Rising Christianity Cope with Pagan Sculpture?, στο: Ευάγγελος Χρυσός και Ian Wood (επιμ.), *East and West: Modes of Communication: Proceedings of the First Plenary Conference at Merida*, Λάιντεν - Βοστόνη 1999, 173-204.
- Harl, Kenneth, *Coinage in the Roman Economy, 300 B.C. to A.D. 700*, Βαλτιμόρη 1996.
- Harvey, Alan, Economic Expansion in the Byzantine Empire, 900-1200, Καϊήμπριτζ 2003² (= *Οικονομική ανάπτυξη στο Βυζάντιο 900-1200*, (μετ. Ελένη Σταμπόγλη), Αθήνα 1997.)
- Hayer, Dominique, Saint-Georges près de Skala (Laconie), *ΔΧΑΕ* 12 (1984), 265-286.
- Heather, Peter, *Goths and Romans, 332-489*, Οξφόρδη 1991.
- Heil, Matthäus, Zwei Spätantike Statthalter aus Epirus und Achaia, *ZPE* 108 (1995), 159-165.
- Henderson, John, Farnell's "Cults": The Making and Breaking of Pausanias in Victorian Archaeology and Anthropology, στο: Susan Alcock, John Cherry και Jas Elsner (επιμ.), *Pausanias: Travel and Memory in Roman Greece*, Οξφόρδη 2000, 207-223.
- Henning, Joachim, *Post-Roman towns, trade and settlement in Europe and Byzantium*, Berlin 2007.
- Henry, Martine, Le Témoignage de Libanius et les Phénomènes Sismiques du IVe Siècle de Notre Ère: Essai d'Interprétation, *Phoenix* 39 (1985), 36-61.
- Hess, Hamilton, *The Early Development of Canon Law and the Council of Serdica*, Οξφόρδη 2002.
- Higgins, Charles, Possible Disappearance of Mycenaean Coastal Settlements of the Messenian

- Peninsula, *AJA* 70 (1966), 23-29.
- Hjohlman, Jenni, Pyrgouthi in Late Antiquity, στο: Jenni Hjohlman, Arto Penttinen, και Berit Wells (επιμ.), *Pyrgouthi: a rural site in the Berbati valley from the early Iron Age to Late Antiquity; excavations by the Swedish Institute at Athens, 1995 and 1997*, Στοκχόλμη 2005, 127–266.
- Hobsbawm, E. J., Εισαγωγή, στο: Karl Marx, *Προκαπιταλιστικοί Οικονομικοί Σχηματισμοί*, (μετ. Θ. Καλοπίσης), Αθήνα 1983, 17-87.
- Hoepfner, Wolfram, Der Stadtplan von Messene, *AAA* 35-38 (2002-2005), 223-228.
- , Die Celsus-Bibliothek in Ephesos: eine kaiserzeitliche Bibliothek mit zentralem Lesesaal, στο: Hoepfner, W. (επιμ.), *Antike Bibliotheken*, Μάιντς 2002, 123-126.
- Højte, Jakob Munk, *Roman imperial statue bases: from Augustus to Commodus*, Άαρχους 2005.
- Honigmann, Ernst, *Die sieben Klimata und die Πόλεις Επίσημοι: eine Untersuchung zur Geschichte der Geographie und Astrologie im Altertum und Mittelalter*, Χαϊδελβέργη 1929.
- Hošek, Radislav, Orthodoxe und Häretiker im Alltagsleben Thrakiens im 4. Jahrhundert u. Z., *Listy filologické / Folia philologica* 114 (1991), 156-160.
- Hübner, Sabine, *Der Klerus in der Gesellschaft des spätantiken Kleinasien*, Μόναχο 2005.
- Iliadou, Démocratie, Le Cas de Pouqueville (1770-1838), στο: *Μελετήματα στη μνήμη Βασιλείου Λαούρα*, Θεσσαλονίκη 1975, 425-449.
- Irscher, Johannes, Ο Γκαίτε σπουδάζει την γεωγραφία του Μωρέως, στο: Χάρις Καλλιγά (επιμ.), *Περιηγητές και αξιωματούχοι στην Πελοπόννησο: Περιγραφές-Αναφορές-Στατιστικές*, Μονεμβασιά 1994, 291-295.
- Iverson, Eric A., *Mortuary Practices in Byzantium (950-1453): An Archaeological Contribution*, Αδημ. Διδ. Διατριβή, University of Birmingham 1993.
- , Middle Byzantine Sculptors at Work: Evidence from the Lower City Church at Amorium, στο: Πέννας Χαράλαμπος και Vanderheyde Catherine (επ.), *La sculpture byzantine VIIe-XIIIe siècles, Actes du colloque international organisé par la 2e Éphorie des antiquités byzantines et l'École française d'Athènes (6-8 septembre 2000)*, Αθήνα 2008, 487-514.
- , Excavations at the Lower City Enclosure, 1996–2008, στο: Christopher Lightfoot και Eric Iverson (επιμ.), *Amorium Reports 3: The Lower City Enclosure. Finds Reports and Technical Studies*, Κωνσταντινούπολη 2012, 5-151.
- Jacobs, Ine, Encroachment in the Eastern Mediterranean between the Fourth and the Seventh Century AD, *Ancient Society* 39 (2009), 203-243.
- , The Creation of the Late Antique City. Constantinople and Asia Minor During the ‘Theodosian Renaissance’, *Byzantion* 82 (2012), 113–164.
- , Prosperity after Disaster? The Effects of the Gothic Invasion in Athens and Corinth, στο: Ine Jacobs (επιμ.), *Production and Prosperity in the Theodosian period*, Λούβεν 2014, 69–90.
- Jakobs, Peter, *Die Frühchristlichen Ambone Griechenlands*, Βόννη 1987.
- Jones, A. H. M., Martindale, John, και Morris, J., *The Prosopography of the Late Roman Empire*, τ.1, Καίμπριτζ 1975.
- Kaegi, Walter E., *Byzantine military unrest, 471-843: an interpretation*, Άμστερνταμ 1981.

- , Byzantine Logistics: Problems and Perspectives, στο: J.A. Lynn (επιμ.), *Feeding Mars: Logistics in Western Warfare from the Middle Ages to the Present*, Boulder, CO / Οξφόρδη 1993, 39-55 (=στο: John Haldon (επιμ.), *Byzantine Warfare*, Άλντερσοτ 2007, 391-408.)
- Kaiser, Alan, *Roman urban street networks*, Νέα Υόρκη 2011.
- Kaplan, Michel, The producing population, στο: John F. Haldon (επιμ.), *The social history of Byzantium*, Chichester - Malden, MA 2009, 143-167.
- Kästner, Volker, The architecture of the Great Altar and the Telephos frieze, στο: Renée Dreyfus και Ellen Schraudolph (επιμ.), *Pergamon: The Telephos frieze from the Great Altar*, Σαν Φρανσίσκο 1997, τ. 2, 68-82.
- Kazhdan, Alexander, A note on the “Middle-Byzantine” Ambo, *Byzantion* 57 (1987), 422-426.
- Kelly, Christopher, Emperors, government and bureaucracy, στο: Averil Cameron και Peter Garnsey (επιμ.), *The Cambridge Ancient History Volume 13: The Late Empire, AD 337–425*, Καίμπριτζ 1997, 138-183.
- Kelly, Gavin, Ammianus and the Great Tsunami, *JRS* 94 (2004), 141–167.
- Khaled, Anatolios, *Athanasius*, Λονδίνο 2004.
- Kienast, Dietmar, *Römische Kaisertabelle: Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie*, Ντάρμστατ 1990.
- Kiilerich, Bente, και Torp, Hjalmar, Mythological sculpture in the fourth century A.D.: the Esquiline group and the Silaharağa statues, *IstMitt* 44 (1994), 307-316.
- Kiourtzian, Georges, Les inscriptions de la basilique de Iovianos à Corfou, *Cahiers Archaeologiques* 55 (2014), 5-16.
- Kislinger, Ewald, *Regionalgeschichte als Quellenproblem: die Chronik von Monembasia und das sizilianische Demenna : eine historisch-topographische Studie*, Βιέννη 2001.
- Kitzinger, Ernst, *I mosaici di Monreale*, Παλέρμιο 1960.
- Kleinbauer, Ernst, Remarks on the Building History of the Acheiropoietos Church at Thessaloniki, *Xe Congrès international d'archéologie chrétienne, Thessalonike 1980*, Θεσσαλονίκη 1984, τ. Β, 241-258.
- Koder, Johannes, και Hild, Friedrich, *Tabula Imperii Byzantini 1: Hellas und Thessalia*, Βιέννη 1976.
- Komatina, Predrag, Osnivanje Patraske i Atinske mitropolije i Sloveni na Peloponezu = The establishment of the Metropolis of Patras and of Athens and the Slavs of the Peloponnesus, *ZRVI* 46 (2009), 27–52.
- Kourelis, Kostis, Early Travelers in Greece and the Invention of Medieval Architectural History, στο: Medina Lasansky (επιμ.), *Architecture and Tourism, Perception, Performance and Place*, Λονδίνο 2004, 37-52.
- , The Rural House in the Medieval Peloponnese: an archaeological reassessment of Byzantine domestic architecture, στο: Judson J. Emerick και Deborah M. Deliyannis (επιμ.), *Archaeology in Architecture: Studies in Honor of Cecil L. Striker*, Μάιντς 2005, 119-129.
- , Byzantine Houses and Modern Fictions: Domesticating Mystras in 1930s Greece, *DOP* 65/66 (2011), 297-331.

- Kraeling, Carl, H. και Welles, C. Bradford, *Excavations at Dura-Europos: The Christian building*, Νιού Χέιβεν 1967.
- Krautheimer, Richard, *Παλαιοχριστιανική και Βυζαντινή αρχιτεκτονική*, (μετ. Φανής Μαλλούχου-Τουφανό), Αθήνα 1991.
- Kraynak, L. H., The Xenon, στο: S. Miller, *Nemea I: Excavations at Nemea. Topographical and architectural studies*, Μπέρκλεϊ 1992, 99-187.
- Krimmer, Elisabeth, «Schon Wieder Krieg! Der Kluge hoerts nicht gern»: Goethe, Warfare and Faust II, στο: Patricia Anne Simpson και Elisabeth Krimmer (επιμ.), *Enlightened War: German Theories and Cultures of Warfare from Frederick the Great to Clausewitz*, Νέα Υόρκη 2011, 126-150.
- Krinzinger, Fritz, και Reiter, Wolfgang, Archäologische Forschungen in Hierapolis-Kastabala, στο: Gerhard. Dobesch και Georg Rehrenböck (επιμ.), *Die epigraphische und altertumskundliche Erforschung Kleinasiens: Hundert Jahre kleinasiatische Kommission der österreichischen Akademie der Wissenschaften*, Βιέννη 1993, 269-281.
- La Porte du Theil, Francois-Jean-Gabriel, Appendice au mémoire precedent, ou Dissertation sur l' état de l' Église de Messine dans la hiérarchie catholique jusqu' au treizième siècle, *Mémoires de l' Institut National des Sciences et Arts. Littérature et Beaux Arts* 4 (Vendemiaire, an XI [Σεπτέμβριος 1802]), 334-372.
- Lafond, Yves, *La Mémoire des Cités Dans Le Péloponnèse D' époque Romaine: Ile Siècle Avant J.-C.-IIIe Siècle Après J.-C*, Ρεν 2006.
- Lanzoni, Francesco, *Le Diocesi d'Italia dale origini al principio del secolo VII (AD 604)*, Φαέντσα 1927.
- Lavan, Luke, The Political Topography of the Late Antique City: Activity Spaces in Practice, στο: Luke Lavan και William Bowden (επιμ.), *Theory and Practice in Late Antique Archaeology*, Λάιντεν 2003, 314-340.
- Le Bas, Philippe, Voyages et Recherches Archéologiques, *Revue Archéologiques* 1 (1844), 425-438.
 ———, Temple de Diane Laphria à Messène, στο S. Reinach (επιμ.), *Voyage archéologique en Grèce et en Asie Mineure sous la direction de M. Philippe Le Bas membre de l'Institut 1842-1844*, Παρίσι 1888, 134-138.
- Lemerle, Paul, *Philippes et la Macédoine Orientale*, Παρίσι 1945.
- Lenoir, Albert, De l'architecture byzantine, *Revue générale de l'architecture et des travaux publics* 1 (Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1840), στηλ. 8-17.
 ———, Influence de l'architecture byzantine dans toute la chrétienté, *Annales archéologiques* 12 (1852), 177-185, 209-218.
- Lenski, Noel Emmanuel, *Failure of empire: Valens and the Roman state in the fourth century AD*, Μπέρκλεϊ 2002.
- Leone, Anna, Topographies of Production in North African Cities during the Vandal and Byzantine Periods, στο: Luke Lavan και William Bowden (επιμ.), *Theory and practice in late antique archaeology*, Λάιντεν 2003, 257-287.
 ———, *Changing Townscapes in North Africa from Late Antiquity to the Arab Conquest*, Μπάρι 2007.
- Lewin, Ariel, Urban public building from Constantine to Julian: the epigraphic evidence, στο: Luke

- Lavan (επιμ.), *Recent Research in Late-Antique Urbanism*, Πόρτσμουθ RI 2001, 27-37.
- Lightfoot, Chris, και Lightfoot, Mücahide, *Amorium an archaeological guide*, Κωνσταντινούπολη 2007.
- Limousin, Éric, L'administration Byzantine Du Péloponnèse (Xe-XIIe Siècles), στο: Josette Renard (επιμ.), *Le Péloponnèse: Archéologie et Histoire*, Pev 1999, 295-311.
- Lofty, William John, *Orient Line guide: chapters for travellers by sea and by land: illustrated*, Λονδίνο 1888.
- Longnon, Jean, Les noms de lieu de la Grèce franque, *Journal des savants* 3 (1960), 97-110.
- , και Topping, Peter, *Documents sur le régime des terres dans la principauté de Morée au XIVe siècle*, Παρίσι 1969.
- Love, Iris Cornelia, A Preliminary Report of the Excavations at Knidos, 1969, *AJA* 74 (1970), 149-155.
- Lucarelli, Franck-Laurent, Une archéologie philhellène: les relevés architecturaux de l'expédition de Morée, στο: Claire Constans (επιμ.), *La Grèce en révolte: Delacroix et les peintres français, 1815-1848*, Παρίσι 1996, 75-81.
- Luraghi, Nino, *The ancient Messenians: constructions of ethnicity and memory*, Καίημπριτζ 2008.
- Luttrell, Anthony T., The Principality of Achaëa in 1377, *BZ* 57(1964), 340-345.
- Macdonald, J., Who instituted the Papal Vicariate of Thessalonica?, *Studia Patristica* 4 (1961), 478-482.
- MacKay, Theodora Stillwell, More Byzantine and Frankish Pottery from Corinth, *Hesperia* 36 (1967), 249-320.
- Mackil, Emily, Wandering Cities: Alternative to Catastrophe in the Greek Polis, *AJA* 108 (2004), 493-516.
- MacMullen, R., *The Second Church: Popular Christianity, A.D. 200-400*, Ατλάντα 2009.
- Maguire, Henry, Christians, Pagans, and the Representations of Nature, στο: *Rhetoric, nature and magic in Byzantine art*, Άλντερσοτ 1998, μέρος VI.
- Mahaffy, John Pentland, *Greek pictures, drawn with pen and pencil*, Λονδίνο 1890.
- Malingoudis, Phaedon, Observations concerning the Slavonic toponymy of the Peloponnese, *Cyrrillomethodianum* 7 (1983), 99-111.
- Mallwitz, Alfred, και Schiering, Wolfgang, *Die Werkstatt des Pheidias in Olympia*, (Olympische Forschungen V), Βερολίνο 1964.
- Manacorda, Daniele, *Crypta Balbi. Archeologia e storia di un paesaggio urbano*, Μιλάνο 2001.
- Mango, Cyril, Antique Statuary and the Byzantine beholder, *DOP* 17 (1963), 53-75.
- , On the History of the Templon and the Martyrion of St. Artemios in Constantinople, *Zograf* 10 (1979), 40-43.
- , The Life of St. Andrew the Fool Reconsidered, *Rivista di Studi Bizantini e Slavi* 2 (1982), 297-314.
- , *Byzantine Architecture*, Μιλάνο 1985.
- , *Le développement urbain de Constantinople, IVe-VIIe Siècles*, Παρίσι 2004².
- Marano, Yuri, Domus in Qua Manebat Episcopus: Episcopal Residences in Northern Italy during Late Antiquity (4th to 6th c. A.D.), στο: Luke Lavan, Lale Özgenel, και Alexander Sarantis (επιμ.), *Housing in late antiquity. From palaces to shops*, Λεϊντεν και Βοστώνη 2007, 95-129.
- , Spoliazone di edifici e reimpiego di materiali da costruzione in età Romana: le fonti giuridiche,

- στο: Elena Pettenò και Federica Rinaldi, *Memorie dal passato di Iulia Concordia: un percorso attraverso le forme del reimpiego dell' antico*, Ρουμπάνο 2011, 141-161.
- , Le cave di marmo nella tarda antichità: aspetti organizzativi e produttivi, στο: Jacopo Bonetto, Stefano Camporeale, και Antonio Pizzo (επιμ.), *Arqueología de la construcción IV: Las canteras en el mundo antiguo: sistemas de producción y procesos productivos*, Μερίδα 2014, 413-427.
- Marcone, Arnaldo, A Long Late Antiquity?: Considerations on a Controversial Periodization, *JLA* 1 (2008), 4-19.
- Marrou, Henri-Irénée, *Décadence romaine ou Antiquité tardive? IIIe–VIe siècles*, Παρίσι 1977.
- Martini, Wolfram, και Steckner, Cornelius, *Samos XVII. Das Gymnasium von Samos*, Βόννη 1993.
- Massa, Francesco, *Tra la vigna e la croce: Dioniso nei discorsi letterari e figurativi cristiani (II-IV secolo)*, Στουτγκάρδη 2014.
- Mathews, Thomas, *The Early Churches of Constantinople: Architecture and Liturgy*, Πενσυλβάνια 1971.
- McDonald W.A., Coulson W.D.E. και Rosser J., *Excavations at Nichoria in Southwet Greece, vol. III: Dark Age and Byzantine Ocupation*, Μινεάπολις 1983.
- Melfi, Milena, *I santuari di Asclepio in Grecia*, Ρώμη 2007.
- , Ritual Spaces and Performances in the Asklepieia of Roman Greece, *BSA* 105 (2010), 317-338.
- Métivier, Sophie, *La Cappadoce, IVe-VIe Siècle: une histoire provinciale de l'empire Romain d'orient*, Παρίσι 2005.
- Michaels-Mudd, Mary, The Arian Policy of Constantius II and its Impact on Church-State Relations in the Fourth-Century Roman Empire, *Byzantine Studies / Études Byzantines* 6 (1979), 95–111.
- Michon, Jean Hippolyte, *Statistique Monumentale de la Charente*, Παρίσι 1844.
- , *Voyage religieux en Orient, par M. l'abbé J.-H. Michon*. Παρίσι 1853. (αγγλική μετάφραση: L'Abbé, *Narrative of a religious journey in the East in 1850 and 1851*, Λονδίνο 1853.)
- Miller, Konrad (επιμ.), *Itineraria Romana: Römische Reisewege an Der Hand Der Tabula Peutingeriana*, Μπρέγκεντς 1988 (α' εκδ. 1916.)
- Miller, Stella, Excavations at Nemea, 1982, *Hesperia* 52 (1983), 70-95.
- Miller, Stephen, Excavations at Nemea, 1997-2001, *Hesperia* 84 (2015), 277-353.
- Miller, William, *The Latins in the Levant: A History of Frankish Greece (1204-1566)*, Λονδίνο 1908.
- Millet, Gabriel, *L'École grecque dans l'architecture byzantine*, Παρίσι 1916.
- Milner, Nicholas. A new statue-base for Constantius II and the fourth-century imperial cult at Oinoanda, *Anatolian Studies* 65 (2015), 181-203.
- Moreno, Luis García, El Arrianismo vandalo y gótico en Sicilia, στο: Rossana Barcellona και Salvatore Pricoco (επ.), *La Sicilia nella tarda antichità e nell'alto medioevo Religion e società: Atti del convegno di studi, Catania-Paternò, 24-27 settembre 1997*, Κατάντζαρο 1999, 33-52.
- Moret, Pierre, L'abbé Fourmont, inventeur de Messène, στο: Sophie Bouffier και Antoine Hermary (επιμ.), *L'Occident Grec de Marseille à Mégara Hyblaea Hommages à Henri Tréziny*, Εξ-αν-Προβάνς 2013, 153-170.
- Morganstern, James, The byzantine church at Dereagzi and its decoration, Τύμπιγγεν 1983.

- , Working Procedures in Byzantium: New Evidence from Southwestern Anatolia, στο: X. Barral I. Altet (επ.), *Artistes, Artisans et Production Artistique au Moyen Age, II. Commande et travail*, Παρίσι 1987, 489-502.
- Moritz, L. A., *Grain-mills and flour in classical antiquity*, Οξφόρδη 1958.
- Morphopoulos, Panos, *L'image de la Grèce chez les voyageurs français (du XVIe au début du XVIIIe siècle)*, Βαλτιμόρη 1947.
- Morrisson, Cécile, κ.ά., *Le Monde Byzantin*, τ. 1. L'Empire romain d'Orient, 330-641, Παρίσι 2004, (= —, *Ο Βυζαντινός Κόσμος. Η Ανατολική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία (330-641)* (μετ. Αναστασία Καραστάθη), Αθήνα 2007.)
- , Popović, Vladislav, Ivanisević, Vujadin, κ.ά., *Les trésors monétaires byzantins des Balkans et d'Asie Mineure: 491-713*, Παρίσι 2006.
- Mullen, Roderic, *Expansion of Christianity: A Gazetteer of Its First Three Centuries*, Leiden 2004.
- Mundell Mango, Marlia, The continuity of the classical tradition in the art and architecture of northern Mesopotamia, στο: Nina Garsoïan, Thomas Mathews και R. Thomson (επιμ.), *East of Byzantium: Syria and Armenia in the formative period*, Ουάσιγκτον Ντι Σι 1982, 115-134.
- , The monetary value of silver revetment and objects belonging to churches, AD 300-700, στο: Susan Boyd (επιμ.), *Ecclesiastical silver plate in sixth-century Byzantium: papers of the symposium held May 16 - 18, 1986 at the Walters Art Gallery, Baltimore, and Dumbarton Oaks, Washington, D.C.*, Ουάσιγκτον Ντι Σι 1993, 123-136.
- Müth, Silke, *Eigene Wege: Topographie und Stadtplan von Messene in spätklassisch-hellenistischer Zeit*, Πάρις 2007.
- Nallbani, Etleva, Urban and Rural Funerary Practices in Early Medieval Illyricum: some general considerations, στο: A. Cutler, Ar. Papaconstantinou (επ.), *The Material and the Ideal: Essays in Medieval Art and Archaeology in Honour of Jean-Michel Spieser*, Λάιντεν 2007, 47-62.
- Nayrolles, Jean, *L'Invention de l'art roman à l'époque moderne (XVIIIe-XIXe siècles)*, Ρεν 2005.
- Nazzi, Laura, Per un corpus degli amboni altomedievali in area altoadriatica, στο: Federico Toniolo, Giovanna Valenzano (επιμ.), *Medioevo adriatico. Circolazione di modelli, opera, maestri*, Ρώμη 2010, 15-36.
- Niewöhner, Philip, Aizanoi, Anatolien und der Nahe Osten: Siedlungsentwicklung, Demographie und Klima in frühbyzantinischer Zeit, στο: Klaus Rheidt (επιμ.), *Aizanoi und Anatolien, Neue Entdeckungen zur Geschichte und Archäologie im Hochland des westlichen Kleinasien*, Μάιντς 2010, 146-153.
- Norton, Peter, *Episcopal elections 250-600: hierarchy and popular will in late antiquity*, Οξφόρδη 2007.
- Nussbaum, Otto, *Der Standort des Liturgen am christlicher Altar vor dem Jahre 1000*, Βόννη 1965.
- Ohme, Heinz, Sources of the Greek Canon Law to the Quinisext Council (691/2): councils and church fathers, στο: Wilfried Hartmann και Kenneth Pennington (επιμ.), *The History of Byzantine and Eastern Canon Law to 1500*, Ουάσιγκτον Ντι Σι 2012, 68-74.
- Oikonomou-Laniado, Anastasia, *Argos Paléochrétienne: Contribution à l'étude du Péloponnèse byzantin*, Οξφόρδη 2003.

- Oliver, James, Roman senators from Greece and Macedonia, στο: Silvio Panciera (επιμ.), *Epigrafia e Ordine Senatorio: Atti del Colloquio Internazionale AIEGL Roma, 14-20 maggio 1981*, τ. 2, Ρώμη 1982, 583-602.
- Olszewski, Marek, The iconographic programme of the Cyprus mosaic from the House of Aion reinterpreted as an anti-Christian polemic, στο: Witold Dobrowolski (επιμ.), *Et in Arcadia Ego: Studia Memoriae Professoris Thomae Mikocki*, Βαρσοβία 2013, 207-239.
- Omont, Henri Auguste, *Missions archéologiques françaises en Orient aux XVIIe et XVIIIe siècles*, Παρίσι 1902.
- Ostrogorsky, Georg, Postanak tema Helada i Peloponez, *ZRVI* 1 (1952), 64-77. (=ελλ. μετ. Ι. Α. Παπαδριανός, *Βαλκανική Βιβλιογραφία* 1 (1973), 204-229.)
- Ousterhout, Robert, *Master builders of Byzantium*, Πενσυλβάνια 2008².
- Papaconstantinou, Arietta, La reconstruction de Saint-Philoxène à Oxyrhynchos: l'inventaire dressé par Philéas le tailleur de pierres, στο: *Mélanges Jean-Pierre Sodini*, *TM* 15 (2005), 183-192.
- Papety, Dominique, Les peintures byzantines et les couvens de l'Athos, *Revue des Deux Mondes* 18 (1847), 769-789.
- Paribeni, Andrea, Le sigle dei marmorari e l'organizzazione del cantiere, στο: Alessandra Guiglia Guidobaldi και Claudia Barsanti (επιμ.), *Santa Sofia di Costantinopoli, l'arredo marmoreo della grande chiesa giustiniana*, Βατικανό 2004, 653-734.
- Parker, Anthony John, *Ancient shipwrecks of the Mediterranean and the Roman provinces*, Οξφόρδη 1992.
- Parsons, Arthur W., A Roman Water-Mill in the Athenian Agora, *Hesperia* 5 (1936), 70-90.
- Parvis, Sara, *Marcellus of Ancyra and the lost years of the Arian controversy*, 325-345, Οξφόρδη — Νέα Υόρκη 2006.
- Pavić, Izida, Untersuchungen zu Liturgie und Ritus im Spätantiken Salona, στο: Michael Altripp και Claudia Nauwerth (επιμ.), *Architektur und Liturgie: Akten des Kolloquiums vom 25. bis 27. Juli 2003 in Greifswald*, Βισμπάντεν 2006, 39-52.
- Peirano, Diego, Some Observations about the Form and Settings of the Basilica of Bargala, *Macedonian Historical Review* 3 (2012), 65-84.
- Peschlow, Urs, Die Johanneskirche des Studios in Istanbul Bericht über die jüngsten Untersuchungsergebnisse, *JÖB* 32 (1982), 429-434.
- , Dividing Interior Space in Early Byzantine Churches: The Barriers between the Nave and the Aisles, στο: Gerstel Sharon (επιμ.), *Thresholds of the sacred: architectural, art historical, liturgical, and theological perspectives on religious screens, East and West*, Ουάσιγκτον, Ντι Σι 2006, 53-71.
- Petrova, Svetla, On Early Christianity and Early Christian basilicas of Parthicopolis, *Studi sull' Oriente Cristiano* 16 (2012), 93-139.
- Pfeiffer, Homer, The Roman Library at Timgad, *Memoirs of the American Academy in Rome* 9 (1931), 157-165.
- Philippart, Guy, L'hagiographie sicilienne dans le cadre de l'hagiographie de l'Occident, στο: Rossana Barcellona και Salvatore Pricoco (επιμ.), *La Sicilia nella tarda antichità e nell'alto medioevo Religion*

- e società: Atti del convegno di studi, Catania-Paternò, 24-27 settembre 1997*, Κατάντζαρο 1999, 167-178.
- Pietri, Charles, La géographie de l'Illyricum ecclésiastique et ses relations avec l'Église de Rome (Ve-VI siècles), στο: *Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin. Actes du colloque de Rome (12-14 mai 1982)*, Ρώμη 1984, 21-62.
- Poblome, Jeroen, Ekinçi, Haci Ali, Öztürk, İlham, Degryse, Patrick, Viaene, Willy, και Waelkens, Marc, An Early Byzantine Tile and Lime Kiln in the Territory of Sagalassos, στο: Marc Waelkens, L. Loots (επιμ.), *Sagalassos V: Report on the Survey and Excavation Campaigns of 1996 and 1997*, Λουβέν 2000, 669-684.
- Popova, Dimitrina, Heavy-load vehicle access in Pautalia, Serdica, Philippopolis and Nicopolis ad Istrum, *Papers of the American Research Center in Sofia* 1 (2014), 74-83.
- Pouqueville, François Charles Hugues Laurent, *Voyage en Morée, en Constantinople, en Albanie et dans plusieurs autres parties de l'Empire Othoman: pendant les années 1798 - 1801*, τ. 1, Παρίσι 1805 (=, *Ταξίδι στο Μοριά (μετ. Όλγα Ρομπάκη και Ελένη Γαρίδη, πρόλ., σημ., σχόλ. Τάσος Βουρνάς)*, Αθήνα 1980.
- Price, Richard, *The Acts of the Council of Chalcedon*, τ. 1, Λίβερπουλ 2005.
- Price, S.R.F., *Rituals and Power: The Roman Imperial Cult in Asia Minor*, Καϊήμπριτζ 1984.
- Pryor, John, και Jeffreys, Elizabeth, *The age of the ΔΡΟΜΩΝ: the Byzantine Navy ca. 500-1204*, Λάιντεν 2006.
- Puk, Alexander, *Das Römische Spielwesen in der Spätantike*, Βερολίνο 2014.
- Quacquarelli, Antonio, Alle origini del «Lector», στο: E. Rapisarda (επιμ.), *Convivium Dominicum, Studi sull'Eucarestia nei Padri della Chiesa antica e Miscellanea Patristica*, Κατάνια 1959, 348-406.
- Ramallo, Asensio Sebastián, και Ruiz Valderas, Elena, Cartagena en la arqueología Bizantina en Hispania: estado de la cuestión, στο: Josep M. Gurt (επιμ.), *V Reunión d'Arqueologia Cristiana Hispànica: Cartagena, 16 - 19 d' abril 1998 = V Reunión de Arqueología Cristiana Hispànica*, Βαρκελώνη 2000, 305-322.
- Ramée, Daniel, *Manuel de l'histoire générale de l'architecture chez tous les peuples, et particulièrement de l'architecture en France au moyen-âge, Tome Seconde: Moyen Age*, Παρίσι 1843.
- Rapp, Claudia, *Holy bishops in late antiquity: the nature of Christian leadership in an age of transition*, Μπέρκλει 2005.
- Rautman, Marcus, Sardis in Late Antiquity, στο: Ortwin Dally και Christopher Ratté (επιμ.), *Archaeology and the Cities of Asia Minor in Late Antiquity*, Αν Άρμπορ 2011, 1-26.
- , *Daily life in the Byzantine Empire*, Γούεστπορτ 2006.
- Reinholdt, Claus, *Das Brunnenhaus der Arsinoë in Messene*, Βιέννη 2009.
- Riccardi, Lee Ann, Homage and abuse: three portraits of Roman women from the Athenian agora, στο: Kevin F. Daly και Lee Ann Riccardi (επιμ.), *Cities called Athens: studies honoring John McK. Camp II*, Lanham MD 2014, 321-350.
- Richardson, Rufus Byam, *Greece through the stereoscope*, Νέα Υόρκη 1900.

- Riegl, Alois, *Late Roman Art Industry*, (μετ. Rolfes Winke), Πώμη 1985.
- Rife, Joseph, *Isthmia The Roman and Byzantine graves and human remains*, Πρίνστον 2012.
- Roebuck, Carl, A Note on Messenian Economy and Population, *Classical Philology* 40 (1945), 149-165.
- , *Corinth XIV: The Asclapieion and Lerna*, Πρίνστον 1951.
- Roesch, Paul, Les inscriptions de Thespies (IThesp) Fascicule VIII, Λυών 2007.
- Roques, D., Les constructions de Justinien de Procope de Césarée, *AntTard* 8 (2000), 31-43.
- Rosser, John, Dark Age Settlements in Grevena, Greece (Southwestern Macedonia), στο: Lefort Jacques, Morisson Cécile και Sodini Jean-Pierre (επιμ.), *Les villages dans l'Empire byzantine (IVe - XVe siècle)*, Παρίσι 2005, 279-287.
- Rothaus, Richard, *Corinth, the first city of Greece: an urban history of late antique cult and religion*, Λάιντεν - Βοστώνη 2000.
- Rousset, Denis, La cité et son territoire dans la province d'Achaïe et la notion de 'Grèce romaine', *Annales. Histoire, Sciences Sociales* 59 (2004), 363-383.
- Ruggieri, Vincenzo, *L'architettura religiosa nell'impero Bizantino (fine VI-IX secolo)*, Μεσίνα 1985.
- Runnels, Curtis Neil, *A Diachronic Study and Economic Analysis of Millstones from the Argolid, Greece*, Διδ.Διατρ, Indiana University, Ιντιάνα 1981.
- Ruppert, Hans, *Goethes Bibliothek. Katalog*, Βαϊμάρη 1958.
- Russel, James, The Palaeography of the Madaba Map in the Light of Recent Discoveries: A Preliminary Analysis, στο: M. Piccirillo - E. Alliata (επιμ.), *The Madaba Map Centenary 1897-1997. Travelling through the Byzantine Umayyad Period. Proceedings of the International Conference Held in Amman, 7-9 April 1997*, Ιερουσαλήμ 1999, 125-133.
- Russo, Eugenio, The Ionic Impost Capitals of the Church of S John in Ephesus, 25. *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 2007, τ. 1, Άγκυρα 2008, 221-234.
- Saffrey, H. D., Historique et description du manuscrit alchimique de Venise Marcianus Graecus 299, στο: D. Kahn και S. Matton (επιμ.), *Alchimie: art, histoire et mythes, Actes du 1er colloque international de la Société d' Étude de l' Histoire de l' Alchimie (Paris, Collège de France, 14-15-16 mars 1991)*, Παρίσι - Μιλάνο 1995, 1-10.
- Saliou, C., *Les lois des bâtiments*, Βηρυτός 1994.
- , *Le traité d'urbanisme de Julien d'Ascalon. Droit et architecture en Palestine au VIe siècle*, Παρίσι 1996.
- Sallares, Robert, *The ecology of the ancient Greek world*, Λονδίνο 1991.
- Salzman, Michele Renee, *The Making of a Christian Aristocracy: Social and Religious Change in the Western Roman Empire*, Χάρβαρντ 2009.
- Sanders, G. D. R., and Whitbread, I.K., Central Places and Major Roads in the Peloponnese, *BSA* 85 (1990), 333-361.
- , Archaeological evidence for Early Christianity and the end of Hellenic religion at Corinth, στο: Daniel N. Schowalter και Steven J. Friesen (επιμ.), *Urban Religion in Roman Corinth: interdisciplinary approaches*, Χάρβαρντ 2004, 419-442.
- , Problems in interpreting Rural and Urban Settlement in Southern Greece, AD 365-700, στο:

- Neil Christie (επιμ.), *Landscapes of Change: Rural Evolutions in Late Antiquity and the Early Middle Ages*, Άλντερσοτ - Μπέρλινγκτον 2004, 163–193.
- Sauer, Eberhard, *The archaeology of religious hatred: in the Roman and early medieval world*, Stroud 2003.
- Savage-Smith, Emilie, Maps and Trade, στο: Marlia Mundell Mango (επιμ.), *Byzantine trade, 4th-12th centuries: the archaeology of local, regional and international exchange: papers of the thirty-eighth Spring Symposium of Byzantine Studies, St John's College, University of Oxford, March 2004*, Φάριναμ 2009, 15-29.
- Seibt, Werner, *Die Skleroi, Eine Prosopographisch-Sigillographische Studie*, Βιέννη 1976.
- Shear, Theodore Leslie, Excavations in the Theatre District of Corinth in 1926, *AJA* 30 (1926), 444-463.
- Sherk, Robert, Roman Imperial Troops in Macedonia and Achaia, *The American Journal of Philology* 78 (1957), 52-62.
- Shiell, William David, *Reading Acts: the lector and the early Christian audience*, Βοστώνη 2004.
- Shipley, Graham, Messenia, στο: M.H. Hansen και T.H. Nielsen (επιμ.), *An Inventory of Archaic and Classical Poleis: An Investigation Conducted by the Copenhagen Polis Centre for the Danish National Research Foundation*, Οξφόρδη 2004, 547-568.
- , Pseudo-Skylax on the Peloponnese, στο: Chrysanthi Gallou, M. Georgiadis, και G.M. Musckett (επιμ.), *Dioskouroi: studies presented to W. G. Cavanagh and C. B. Mee on the anniversary of their 30-year joint contribution to Aegean archaeology*, Οξφόρδη 2008, 281-291.
- Sironen, Erkki, The Edict of Diocletian and a Theodosian Regulation at Corinth, *Hesperia* 61 (1992), 223-226.
- Slane, Kathleen Warner, και Sanders, Guy D. R., Corinth: Late Roman Horizons, *Hesperia* 74 (2005), 249-265.
- Small, David, Social Correlations to the Greek Cavea in the Roman period, στο: Sarah Macready και F. H. Thompson, *Roman Architecture in the Greek World*, Λονδίνο 1987, 85-93.
- Smith, Cyril Stanley, και Gnudi, Martha Teach, (επιμ. και μετάφραση), *The pirotechnia of Vanoccio Biringuccio: the classic sixteenth-century treatise on metals and metallurgy*, Νέα Υόρκη 1959.
- Smith R.R.R., Late Antique Portraits in a Public Context: Honorific Statuary at Aphrodisias in Caria, a.d. 300–600, *JRS* 89 (1999), 155-189.
- , The Statue Monument of Oecumenius: a New Portrait of a Late Antique Governor from Aphrodisias, *JRS* 92 (2002), 134-156.
- Sodini, Jean-Pierre, Note sur deux variantes régionales dans les basiliques de Grèce et des Balkans: le Tribélon et l'emplacement de l'Ambon, *BCH* 99 (1975), 581-588.
- , Review of M. Spiro, Critical Corpus of the mosaic pavements on the Greek mainland, fourth - sixth centuries with architectural surveys, *BullAIEMA* 8 (1980), 162-169.
- , και Kolokotsas, Konstantinos, *Aliki, II: La basilique double*, Παρίσι 1984.
- , L'habitat urbain en Grèce à la veille des invasions, στο: *Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin. Actes du colloque de Rome (12-14 mai 1982)*, Ρώμη 1984, 341–397.
- , Les dispositifs liturgiques des basiliques paléochrétiennes en Grèce et dans les Balkans, *CorsiRav*

- 31 (1984), 441-473.
- , Marques de tâcherons inédites à Istanbul et en Grèce, στο: Xavier Barral i Altet (επιμ.), *Artistes, Artisans et Production Artistique au Moyen Age*, Παρίσι 1987, τ. 2, 503-518.
- , Marble and Stoneworking in Byzantium, στο: Angeliki E Laiou και Charalampos Bouras (επιμ.), *The Economic History of Byzantium: From the Seventh Through the Fifteenth Century*, Ουάσιγκτον Ντι Σι 2002, 129-146.
- , Archaeology and late antique social structures, στο: Luke Lavan και William Bowden (επιμ.), *Theory and Practice in Late Antique Archaeology*, Λάιντεν - Βοστώνη 2003, 23-56.
- , La naissance de l'habitat médiéval en Méditerranée Byzantine: le cas de Gortyne (VIe-VIIIe s.), στο: *Creta romana e protobizantina: atti del congresso internazionale (Iraklion, 23 - 30 settembre 2000)*, Πάδοβα 2004, 669-686.
- Sotinel, Claire, *Identité civique et christianisme: Aquilée du IIIe au VIe siècle*, Ρώμη 2005.
- Spain, Robert J., The Roman Watermill in the Athenian Agora: A New View of the Evidence, *Hesperia* 56 (1987), 335-353.
- Spieser, Jean-Michel (επιμ.), *Architecture Paléochrétienne*, Παρίσι 2011.
- Stählin, Friedrich, *Das hellenische Thessalien*, Στουτγκάρδη 1924.
- Stewart, Daniel, "Most Worth Remembering": Pausanias, Analogy, and Classical Archaeology, *Hesperia* 82 (2013), 231-261.
- Stewart, David, The Rural Roman Peloponnese: Continuity and Change, στο: Αθανάσιος Ριζάκης και Κλειώ Λεπενιώτη (επιμ.), *Roman Peloponnese III*, Αθήνα 2010, 217-233.
- Stillwell, Richard, *Corinth II: The theatre*, Πρίνστον 1952.
- Stirling, Lea, Pagan Statuettes in Late Antique Corinth: Sculpture from the Panayia Domus, *Hesperia* 77 (2008), 89-161.
- Streichnan, F., Die Anfänge des Vikariates von Thessalonich, *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte: Kanonistische Abteilung* 12 (1922), 330-384.
- Striker, Cecil, και Kuban, Doğan, *Kalenderhane in Istanbul: The buildings, their History, Architecture and Decoration*, Μάιντς 1997.
- Strzygowski, Josef, *Koptische Kunst, Catalogue Général des Antiquités Égyptiennes du Musée du Caire*, Βιέννη 1904.
- Stückelberger, Alfred, και Graßhoff, Gerd, (επιμ.), *Klaudios Ptolemaios, Handbuch der Geographie*, Βασιλεία 2006.
- Sturgeon, M.C., *Corinth IX.3. Sculpture. The assemblage from the theater*, Πρίνστον 2004.
- Sullivan, Dennis. F. (επιμ. μετ.), *The Life of Saint Nikon*, Μπρούκλιν 1987.
- Sweetman, Rebecca, Acropolis Basilica church, Sparta: the broader research issues, Cavanagh W.G., Gallou C., Georgiadis M. (επιμ.), *Sparta and the Laconia, From Prehistory to Pre-Modern*, Λονδίνο 2009, 331-341.
- , The Christianization of the Peloponnese: The topography and function of Late Antique Churches, *JLA* 3 (2010), 203-261.
- , Religion and Culture in Late Antique Greece, *Archaeology in Greece 2012-2013*, *Archaeological*

- Reports* 59 (2013), 103-112.
- , Memory, Tradition, and Christianization of the Peloponnese, *AJA* 119 (2015), 501-531.
- Talloon, Peter, και Vercauteren, Lies, The Fate of temples in Late Antique Anatolia, στο: Luke Lavan και Michael Mulryan (επιμ.), *The Archaeology of Late Antique 'paganism'*, Λάιντεν - Βοστώνη 2011, 347-388.
- Tchalenko, Georges, *Villages antiques de la Syrie du Nord; le massif du Bélus à l'époque romaine*, Παρίσι 1953.
- Thiel, Andreas, *Die Johanneskirche in Ephesos*, Βισμπάντεν 2005.
- Thieme, Thomas, Metrology and Planning in the Basilica of Johannes Stoudios, στο: Thomas Thieme (επιμ.), *Le Dessin D'architecture Dans Les Sociétés Antiques: Actes Du Colloque De Strasbourg*, 26-28 Janvier 1984, Λάιντεν 1985, 291-308.
- Throckmorton, Peter, και Bullitt, John, Underwater surveys in Greece: 1962, *Expedition [University of Pennsylvania Museum]* 5.2 (Χειμώνας 1963), 16-23.
- , Wrecks at Methone, *The Mariner's Mirror* 51 (1965), 305-320.
- Trummer, Regina, *Die Denkmäler des Kaiserkultes in der römischen Provinz Achaia*, Γκράτς 1980.
- Valenziano, Crispino, L'Ambone: Aspetti Storici, στο: Goffredo Boselli (επιμ.), *L'ambone: Tavola Della Parola Di Dio: Atti Del III Convegno Liturgico Internazionale, Bose, 2-4 Giugno 2005*, Comunità di Bose, Magnano (Biella) 2006, 89-100.
- Valmin, Matias Natan, *Études Topographiques sur la Messénie ancienne*, Λουντ 1930.
- Van Dam, Raymond, Bishops and Clerics during the Fourth century: Numbers and their implications, στο: Johan Leemans, Peter Van Nufelen, Shawn Keough και Carla Nicolaye, *Episcopal Elections in Late Antiquity*, Βερολίνο 2011, 217-241.
- Van Kampen, Lieuwe, Acta Andreae and Gregory's 'De miraculis Andreae', *Vigiliae Christianae* 45 (1991), 18-26.
- Vanderheyde, Christine, Le ciborium de l'église de la Dormition de la Vierge à Kalambaka (Thessalie), στο: *Mélanges Jean-Pierre Sodini*, *TM* 15 (2005), 427-442.
- Vasmer, Max, *Die Slaven in Griechenland*, Λειψία 1970².
- Vatin, Claude, Les empereurs du IVe siècle à Delphes, *BCH* 86 (1962), 229-241.
- Vida, Tivadar, και Völling, Thomas, *Das slawische Brandgräberfeld von Olympia*, Πάντεν 2000.
- Vikan, Gary, *Early Byzantine pilgrimage art*, Ουάσιγκτον Ντι Σι 2010².
- Vitale, Emma, *La Ceramica Sovradipinta Bizantina Di Gortina*, Πάδοβα 2008.
- Völling, Thomas, The Last Christian Greeks and the First Pagan Slavs in Olympia, στο: Ελεονώρα Κουντουρά-Γαλάκη (επιμ.), *Οι Σκοτεινοί Αιώνες του Βυζαντίου (7ος-9ος αι.) - The Dark Ages of Byzantium (7th-9th c.)*, Αθήνα 2001, 303-323.
- Von Scheven-Christians, Chr., *Die Kirche der Zoodochos Pege bei Samari in Messenien*, Βόννη 1980.
- Vroom, Joanita, *After Antiquity: Ceramics and Society in the Aegean from the 7th to 20th Century A.C., a Case Study from Boeotia, Central Greece*, Λάιντεν 2003.
- Wagstaff, J. M., Pausanias and the Topographers: the Case of Colonel Leake, στο: Susan Alcock, John Cherry και Jás Elsner (επιμ.), *Pausanias: Travel and Memory in Roman Greece*, Οξφόρδη 2000,

190-206.

- Walbank, M.E.H., *Unquiet Graves: Burial Practices of the Roman Corinthians*, στο: Daniel N Schowalter και Steven J Friesen (επιμ.), *Urban religion in Roman Corinth: interdisciplinary approaches*, Καίημπριτζ MA 2005, 249-280.
- Walpole, Robert, *Memoirs relating to European and Asiatic Turkey, and other countries of the East*, Λονδίνο 1818.
- Ward-Perkins, John Bryan, και Goodchild, Richard George, *Christian Monuments of Cyrenaica*, Χέρτφορντ 2003.
- Watson, A. M., *Agricultural innovation in the early Islamic world: the diffusion of crops and farming techniques, 700-1100*, Καίημπριτζ 1983.
- Waywell, G.B., κ.ά., *Excavations at the ancient theatre of Sparta 1992-4: preliminary report*, *BSA* 90 (1995), 435-460.
- Weiss, Zeev, *Mosaic art in ancient Sepphoris: between East and West*, στο: Mustafa Şahin (επιμ.), *11th International Colloquium on ancient mosaics, October 16th-20th, 2009, Bursa*, Κωνσταντινούπολη 2011, 941-951.
- Westerink, L. G., *Marginalia by Arethas in Moscow Greek Ms 231*, *Byzantion* 42 (1972), 196-244.
- Wharton, Annabel Jane, *Refiguring the post classical city: Dura Europos, Jerash, Jerusalem, and Ravenna*, Καίημπριτζ - Νέα Υόρκη 1995.
- Whitby, Michael, *Army and society in the Late Roman world*, στο: Paul Erdkamp (επιμ.), *A companion to the Roman army*, Οξφόρδη 2007, 515-531.
- White, L. Michael, *Building God's house in the Roman world: architectural adaptation among pagans, Jews, and Christians*, Βαλτιμόρη 1990.
- , *The Social Origins of Christian Architecture*, τ. 1, Χάρβαρντ 1990.
- Whittow, Mark, *Early Medieval Byzantium and the End of the Ancient World*, *Journal of Agrarian Change* 9.1 (2009), 134-153.
- Wickham, Chris, *Framing the Early Middle Ages: Europe and the Mediterranean 400-800*, Οξφόρδη 2005.
- Wikander, Örjan, *The Water Mill*, στο: του ίδιου (επιμ.), *Handbook of Ancient Water Technology*, Βοστόνη 2000, 371-400.
- Williams II, Charles, και Zervos, Orestes, *Corinth, 1986: South of Temple E and East of the Theater*, *Hesperia* 56 (1987), 1-46.
- Wilson, Andrew, *Water-Mills at Amida: Ammianus Marcellinus 18.8.11*, *The Classical Quarterly* 51 (2001), 231-236.
- , *City sizes and urbanization in the Roman Empire*, στο: Alan K. Bowman και Andrew Wilson (επιμ.), *Settlement, urbanization, and population*, Οξφόρδη - Νέα Υόρκη 2011, 160-195.
- Wipszycka, Ewa, *Les ordres mineurs dans l'Église d'Égypte du IVe au VIIIe siècle*, στο: *Études sur le christianisme dans l'Égypte de l'antiquité tardive*, Πώμη 1996, 225-255.
- Witschel, Christian, *Late antique sculpture*, στο: Elise A. Friedland, Melanie Grunow Sobocinski, και Elaine K. Gazda (επιμ.), *The Oxford Handbook of Roman Sculpture*, Οξφόρδη 2015, 323-339.

- Wright, G.R.H., *Ancient Building Technology*, τ. 2, Materials, Λάιντεν 2005.
- Zamfir, Korinna, Once more about the origins and background of the New Testament 'Episcopos', *Sacra Scripta* 10.2 (2012), 202-222.
- Zanini, Enrico, The urban ideal and urban planning in byzantine new cities of the sixth century AD, στο: Lavan Luke, Bowden William (επιμ.), *Theory and Practice in Late Antique Archaeology*, Λάιντεν 2003, 196-223.
- Zimmerman Munn, Mary Lou, A Late Roman kiln site in the Hermionid, Greece, *AJA* 89 (1985), 342-343.
- Živković, Tibor, The Date of the Creation of the Theme of Peloponnese, *Βυζαντινά Σύμμεικτα* 13 (1999), 141-155.
- Zollt, Thomas, *Kapitellplastik Kostantinopels vom 4. bis 6. Jahrhundert n. Chr.*, Βόννη 1994.
- Yoshitake, Ryuichi, A new reconstruction of the 'Scenae Frons' of the theater at ancient Messene, *Journal of Architecture and Planning (Architectural Institute of Japan)* 78 (2013), 2055-2065.

Νίκος Τσιβίκης

Ο ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΣ ΟΙΚΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΜΕΣΣΗΝΗΣ
(300-800 μ.Χ.): ΜΕΤΑΒΑΣΗ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ ΣΤΟΝ
ΜΕΣΑΙΩΝΑ

Διδακτορική Διατριβή

Τόμος II
Εικόνες

Ο μεγαλύτερος όγκος του φωτογραφικού υλικού της παρούσας μελέτης προέρχεται από το αρχείο της Εταιρείας Μεσσηνιακών Αρχαιολογικών Σπουδών (ΕΜΑΣ) και είναι σε μεγάλο βαθμό πρωτότυπο και δημοσιεύτο μέχρι σήμερα. Οι φωτογραφίες αυτές αποτυπώνουν ανασκαφικές και αναστηλωτικές φάσεις του έργου της αρχαίας Μεσσήνης και η συντριπτική πλειοψηφία αυτών είναι τραβηγμένες από τον διευθυντή της ανασκαφής Πέτρο Θέμελη. Συμπληρωματικά κάποιες από τις φωτογραφίες έχουν βγει από τους υπόλοιπους συνεργάτες της ανασκαφής (Κλεάνθη Σιδηρόπουλο, Ευγενία Λαμπροπούλου, Νίκο Τσιβίκη, Βασίλης Σταματόπουλο, κ.α.)

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

Εικ. 1 Ο αρχαιολογικός χώρος της Μεσσήνης από Β, στο βάθος διακρίνεται τμήμα του μεσσηνιακού κάμπου. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 2 Η παλαιά μονή Βουλκάνο στην κορυφή της Ιθώμης, αεροφωτογραφία από Β, στο βάθος το όρος Εύα και ο μεσσηνιακός κάμπος (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 3 Το χωριό Μαυρομάτι στους πρόποδες της Ιθώμης, αεροφωτογραφία από Β, σε δεύτερο πλάνο ο αρχαιολογικός χώρος της Μεσσήνης. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 4 Ο αρχαιολογικός χώρος της Μεσσήνης, αεροφωτογραφία από Δ. Αριστερά διακρίνεται το χωριό Μαυρομάτι και δεξιά στο βάθος το χωριό Αρσινόη. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 5 Τοπογραφικό του σύγχρονου χωριού Μαυρομάτι όπως απλώνεται στους πρόποδες της Ιθώμης και γύρω από τον αρχαιολογικό χώρο της Μεσσήνης. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 6 Τοπογραφικό σχέδιο της αρχαίας Μεσσήνης και των τειχών της. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 7 Τοπογραφικό σχέδιο της κεντρικής περιοχής της αρχαίας Μεσσήνης. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 8 Χάρτης του ταξιδιού του Πausανία στη Μεσσηνία (πηγή Παπαχατζής 1979)

Εικ. 9 Χάρτης της Μεσσηνίας, με σημειωμένη τη ναυτική σύνδεση των λιμανιών της, Barbié du Bocage, Messenia for the Travels of Anacharsis, 1786 (πηγή wikimedia commons)

Εικ. 10 Abbe Fourmont, Η πεδιάδα του Νησιού και τα περίχωρα της, 1730, Εθνική Βιβλιοθήκη της Γαλλίας (πηγή Κωστοπούλου 1981, 125, εικ. 2)

Εικ. 11 Jean-Baptiste Bourguignon d'Anville, Η πεδιάδα του Νησιού και τα περίχωρα της, 1770. Εθνική Βιβλιοθήκη της Γαλλίας, συλλογή d'Anville αρ. 06148 (πηγή <http://gallica.bnf.fr>)

Εικ. 12 Άποψη του Σταδίου της Μεσσήνης, σχέδιο του 1831. (Blouet et al., Expedition Scientifique de Morée 1831, πιν. 29)

Εικ. 13 Άποψη και κάτοψη της Αρκαδικής Πύλης. (Blouet et al., Expedition Scientifique de Morée 1831, πιν. 42)

Εικ. 14 Τοπογραφικό σχέδιο αρχαίας Μεσσήνης. (Blouet et al., Expedition Scientifique de Moree 1831, πιν. 22)

Εικ. 15 Τοπογραφικό σχέδιο αρχαίας Μεσσήνης, (Οικονομάκης 1879. παρένθετος χωρογραφικός χάρτης)

Εικ. 16 Στερεοσκοπική φωτογραφία στα τείχη της αρχαίας Μεσσήνης. "Watch-towers in splendid wall around the Acropolis on Mt. Ithome (N.), Messene. 9330 Photonegative 1905. φωτ. Elmer και Bert Elias Underwood 1905." (αρχείο Smithsonian Institution, National Museum of American History)

Εικ. 17 Αναμνηστική φωτογραφία στην Αρκαδική πύλη από επίσκεψη της Γερμανικής Αρχαιολογικής Σχολής στην Μεσσήνη

γύρω στα 1900. (αρχείο ΕΜΑΣ, πηγή DAI Athen)

Εικ. 18 Φωτογραφία στο Εκκλησιαστήριο από επίσκεψη της Γερμανικής Αρχαιολογικής Σχολής στην Μεσσήνη γύρω στα 1900, διακρίνονται πρωτοβυζαντινοί τοίχοι στο βάθος. (αρχείο ΕΜΑΣ, πηγή DAI Athen)

Εικ. 19 Άποψις Συνεδρίου εκ βορρά. Φωτογραφία στο Εκκλησιαστήριο από την ανασκαφή του Γεώργιου Οικονόμου. (Οικονόμος, ΠΑΕ 1909, 202, εικ. 4)

Εικ. 20 Ο Αναστάσιος Ορλάνδος στο Βουλευτήριο της Μεσσήνης, 1968. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 21 Ο Αναστάσιος Ορλάνδος κατά την εύρεση του αυτοκρατορικού αδριάντα στην αστική έπαυλη ανατολικά του Ασκληπιείου. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 22 Πρωτοβυζαντινοί τάφοι ανεσκαμμένοι από τον Αναστάσιο Ορλάνδο και παρουσιαζόμενοι στην ανασκαφική αναφορά. (Ορλάνδος, ΠΑΕ 1963, πιν. 103)

Εικ. 23 Χάρτης της Πελοποννήσου κατά τα ρωμαϊκά χρόνια (Ριζάκης, Roman Peloponnese 2010, x)

Εικ. 24 Χάρτης της Μεσσηνίας. (πηγή Περιφέρεια Μεσσηνίας)

Εικ. 25 Η Πελοπόννησος στον χάρτη του Πόιτινγκερ (Tabula Peutingeriana), σημειώνεται η θέση της Μεσσήνης. (Αυστριακή Εθνική Βιβλιοθήκη, cod. vid. 324, www.euratlas.net/cartogra/peutinger/)

Εικ. 26 Διαγράμματα επικοινωνίας της ρωμαϊκής Πελοποννήσου. 1. σύμφωνα με χάρτη Πόιτινγκερ, 2. σύμφωνα με το οδικό δίκτυο, 3. σύμφωνα με το οδικό και θαλάσσιο δίκτυο, 4. σύμφωνα και με τους περιηγητές (Sanders και Whitbread 1990, 344, εικ. 3)

Εικ. 27 Χάρτης της πρωτοβυζαντινής Μεσσηνίας, σημειώνονται θέσεις που αναφέρονται στις πηγές (με κεφαλαία) και από αρχαιολογικά δεδομένα (με μικρά.) (Αναγνωστάκης 2002, 159, εικ. 1)

Εικ. 28 Οι επισκοπές της Πελοποννήσου κατά τον 8ο και 9ο αι. (Komatina 2009, 28)

Εικ. 29 Ναυτικός χάρτης της δυτικής Πελοποννήσου και της Ζακύνθου. (Βρετανική Υδρογραφική Υπηρεσία 1864-1865)

Εικ. 30 Η πορεία της εκστρατείας του Βελισαρίου κατά των Βανδάλων, 533-534. (χάρτης Κωνσταντίνος Πλακίδης, wikimedia commons)

Εικ. 31 Χάρτης της δυτικής Πελοποννήσου κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο ως ενιαίος γεωγραφικός χώρος (Lambropoulou 2000, 109)

Εικ. 32 Δορυφορική φωτογραφία Νότιας Ιταλίας, Σικελίας και Ελλάδας (NASA imaging)

Εικ. 33 Η πορεία του οσίου Νίκωνα στη Μεσσηνία σύμφωνα με τον βίο του (υπόβαθρο Αναγνωστάκης 2002, 159, εικ. 1)

Εικ. 34 Γενικό τοπογραφικό του κέντρου της αρχαίας Μεσ-

σήνης με τα βασικά ελληνιστικά και ρωμαϊκά μνημεία. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 35 Γενικό τοπογραφικό του κέντρου της αρχαίας Μεσσήνης με τις τρεις ενότητες/γειτονίες: Α) η γειτονιά του θεάτρου και της αγοράς, Β) η γειτονιά του Ασκληπιείου, και Γ) η γειτονιά του Γυμνασίου. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 36 Το τέμενος του Ασκληπιού με τον δωρικό ναό στο κέντρο. Κάθετη αεροφωτογραφία από Β. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 37 Η γειτονιά του Ασκληπιείου και τα μνημεία που εξετάζονται στο κεφ. 4. Αεροφωτογραφία από ΝΔ. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 38 Η γειτονιά του Ασκληπιείου και τα μνημεία που εξετάζονται στο κεφ. 4 με τα ανάλογα υποκεφάλαια, με κόκκινο 4ος αι. μ.Χ., με μπλε 5ος και 6ος αι. μ.Χ., με πράσινο 6ος και 7ος αι. μ.Χ. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 39 Κάτοψη της υστερορωμαϊκής στοάς βόρεια του Ασκληπιείου. Ο βορράς προς τα δεξιά. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 40 Η υστερορωμαϊκή στοά βόρεια του Ασκληπιείου, αεροφωτογραφία. Ο βορράς προς τα δεξιά (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 41 Η υστερορωμαϊκή στοά βόρεια του Ασκληπιείου, αεροφωτογραφία από ΝΔ. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 42 Η υστερορωμαϊκή στοά βόρεια του Ασκληπιείου, από Α. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 43 Η υστερορωμαϊκή στοά βόρεια του Ασκληπιείου, αεροφωτογραφία από Α (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 44 Η υστερορωμαϊκή στοά βόρεια του Ασκληπιείου, κάτοψη του δυτικού της άκρου. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 45 Η υστερορωμαϊκή στοά βόρεια του Ασκληπιείου, κάτοψη του δυτικού της άκρου. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 46 Η υστερορωμαϊκή στοά βόρεια του Ασκληπιείου, κάτοψη λεπτομέρειας του δυτικού της άκρου. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 47 Η υστερορωμαϊκή στοά βόρεια του Ασκληπιείου, κάτοψη λεπτομέρειας του δυτικού της άκρου. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 48 Φράξιμο και νέο κατώφλι στη κλίμακα καθόδου από το Σεβαστείο προς το Ασκληπιείο. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 49 Η υστερορωμαϊκή στοά κατά τη διάρκεια της ανασκαφής, 1989. Φωτογραφία από Δ. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 50 Η υστερορωμαϊκή στοά κατά τη διάρκεια της ανασκαφής, 1990. Φωτογραφία από ΝΔ. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 51 Η υστερορωμαϊκή στοά. Ο νότιος τοίχος πίσω από την στοά κατά τη διάρκεια της ανασκαφής, 1990. Φωτογραφία από ΝΔ. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 52 Η υστερορωμαϊκή στοά. Ο νότιος τοίχος πίσω από την στοά κατά τη διάρκεια της ανασκαφής, 1990. Φωτογραφία από ΝΔ. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 53 Κάτοψη της υστερορωμαϊκής στοάς με την οδό αμέσως

βόρεια της και την οικιστική νησίδα ΦΦ. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 54 Κάτοψη του δυτικού τμήματος της υστερορωμαϊκής στοάς. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 55 Το Σεβαστείο, η υστερορωμαϊκή στοά και η οδός. Φωτογραφία από Α. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 56 Η υστερορωμαϊκή στοά σε δεύτερο πλάνο πίσω από τη διερχόμενη οδό. Φωτογραφία από Β. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 57 Τοπογραφικό σχέδιο του κέντρου της αρχαίας Μεσσήνης με σημειωμένη τη θέση της αστικής έπαυλης (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 58 Κάτοψη της αστικής έπαυλης ανατολικά του Ασκληπιείου (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 59 Αστική έπαυλη ανατολικά του Ασκληπιείου, αεροφωτογραφία από Β. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 60 Αστική έπαυλη ανατολικά του Ασκληπιείου, αεροφωτογραφία από Α. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 61 Αστική έπαυλη ανατολικά του Ασκληπιείου με το νέο στέγαστρο που καλύπτει την αίθουσα με τα μαρμαροθετήματα και το ψηφιδωτό. Διακρίνεται η σχέση της έπαυλης με το Ασκληπιείο. Αεροφωτογραφία από Β. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 62 Αστική έπαυλη ανατολικά του Ασκληπιείου. Η αίθουσα 2 με τα ψηφιδωτά, και η αίθουσα 1 με τα μαρμαροθετήματα. Φωτογραφία από Ν. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 63 Αστική έπαυλη ανατολικά του Ασκληπιείου. Η αίθουσα 1 με τα μαρμαροθετήματα και ο βόρειος τοίχος. Φωτογραφία από Ν. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 64 Αστική έπαυλη ανατολικά του Ασκληπιείου. Η αίθουσα 2 με το ψηφιδωτό δάπεδο, λεπτομέρεια αντηρίδας. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 65 Αστική έπαυλη ανατολικά του Ασκληπιείου. Το περίστυλο αίθριο. Φωτογραφία από Δ. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 66 Κόρινθος. Αστική έπαυλη στο κτήμα Παναγίας, κάτοψη. (Sanders 2005, 422, εικ. 16.2)

Εικ. 67 Αυτοκρατορικός αδριάντας (ΑΕΜ 263) από την αστική έπαυλη ανατολικά του Ασκληπιείου. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 68 Κεφαλή ολόσωμου αγάλματος Ερμή (ΑΕΜ 264) από την αστική έπαυλη ανατολικά του Ασκληπιείου. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 69 Πόδια και βάση ολόσωμου αγάλματος Ερμή από την αστική έπαυλη ανατολικά του Ασκληπιείου. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 70 Άγαλμα Αρτέμιδος στον τύπο της Λαφρίας από την αστική έπαυλη ανατολικά του Ασκληπιείου. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 71 Αποκατάσταση της διάταξης των τριών αγαλμάτων στην αστική έπαυλη. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 72 Το άγαλμα της Αρτέμιδας Λαφρίας κατά την ανεύρεση του το 1989. (αρχείο ΕΜΑΣ)

- Εικ. 73 Η θέση εύρεσης του αγάλματος της Αρτέμιδας στην αίθουσα με τα μαρμαροθετήματα κοντά στον βόρειο τοίχο. (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 74 Η βόρεια αίθουσα με το μαρμαροθέτημα της αστικής έπαυλης πριν την συντήρηση και συμπλήρωση, άποψη από Δ. (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 75 Λεπτομέρεια του μαρμαροθετήματος της αστικής έπαυλης πριν την συντήρηση και συμπλήρωση. (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 76 Η ΒΑ γωνία της βόρειας αίθουσας με το μαρμαροθέτημα και η θέση εύρεσης του αγάλματος της Αρτέμιδος, όψη από Ν. (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 77 Κάτοψη των κεντρικών αιθουσών της αστικής έπαυλης: δεξιά η αίθουσα με το μαρμαροθέτημα και αριστερά η αίθουσα με το ψηφιδωτό. (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 78 Όψη της στρωματογραφίας και το στρώμα καταστροφής εντός της κεντρικής αίθουσας της αστικής έπαυλης (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 79 Πτώση τόξου από τούβλα θυραίου ανοίγματος της κεντρικής αίθουσας της αστικής έπαυλης (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 80 Αντηρίδα αίθουσας 2 επάνω στο ψηφιδωτό. Αστική έπαυλη ανατολικά Ασκληπείου. Άποψη από Ν. (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 81 Σημάδια τοποθέτησης σε λίθο της αντηρίδας της αίθουσας 2 στην Αστική Έπαυλη ανατολικά του Ασκληπείου. (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 82 Απτέρα, τοίχος ρωμαϊκού οικοδομήματος με κόγχες για τοποθέτηση αγαλμάτων. (Copyright Commons permit)
- Εικ. 83 Η περιοχή του Ασκληπείου με σημειωμένη την περιοχή των οικιών της Ανατολικής οδού. (Κ4.III.α) (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 84 Κάτοψη του Ασκληπείου (μπλε) με τις οικίες επί της Ανατολικής οδού (πράσινο.) (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 85 Η Ανατολική οδός μπροστά από το Ασκληπείο με τα κατάλοιπα των οικιών, αεροφωτογραφία από Β, 2014. (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 86 Η Ανατολική οδός μπροστά από το Ασκληπείο με τα κατάλοιπα των οικιών, αεροφωτογραφία από Ν, 2009. (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 87 Η Ανατολική οδός μπροστά από το Ασκληπείο με τα κατάλοιπα των οικιών, αεροφωτογραφία από Δ, 2003. (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 88 Κάτοψη οικιών επί της Ανατολικής οδού μπροστά από το Ασκληπείο. (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 89 Η βορειότερη οικία (οικία 1) της Ανατολικής οδού, κάθετη αεροφωτογράφιση. (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 90 Η βορειότερη οικία (οικία 1) της Ανατολικής οδού, άποψη από Ν. (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 91 Η βορειότερη οικία (οικία 1) της Ανατολικής οδού, άποψη από Α. (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 92 Η βορειότερη οικία (οικία 1) της Ανατολικής οδού, άποψη από ΝΑ (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 93 Η βορειότερη οικία (οικία 1) της Ανατολικής οδού, άποψη από ΝΑ. (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 94 Χαρακτηριστική τοιχοδομία σε τοιχάριο της βορειότερης οικίας (οικία 1) της Ανατολικής οδού, άποψη από Α. (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 95 Χαρακτηριστική εικόνα στρώματος καταστροφής εντός δωματίου της βορειότερης οικίας (οικία 1) της Ανατολικής οδού, άποψη από Δ. (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 96 Η νοτιότερη οικία (οικία 2) της Ανατολικής οδού σε πρώτο πλάνο, αεροφωτογραφία από Ν (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 97 Η νοτιότερη οικία (οικία 2) της Ανατολικής οδού, κάθετη αεροφωτογραφία από Δ (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 98 Η νέα στενότερη οδός μπροστά από την βορειότερη οικία (οικία 1) της Ανατολικής οδού, άποψη από Ν. (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 99 Η νέα στενότερη οδός ανάμεσα στις οικίες 2 και 3 της Ανατολικής οδού, άποψη από Ν (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 100 Κάτοψη της οικίας 3 της Ανατολικής οδού χτισμένης εντός αίθουσας του Ασκληπείου. (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 101 Η οικία 3 της Ανατολικής οδού του Ασκληπείου, αεροφωτογραφία από Ν. (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 102 Σε πρώτο πλάνο η οικία 5 της Ανατολικής οδού του Ασκληπείου στο βόρειο σταυροδρόμι, άποψη από Β (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 103 Σε πρώτο πλάνο η οικία 5 της Ανατολικής οδού του Ασκληπείου στο βόρειο σταυροδρόμι, άποψη από Α (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 104 Κάτοψη του βόρειου τμήματος της Ανατολικής οδού με σημειωμένο τμήμα της οικίας 5 και της ημικυκλικής δεξαμενής επί του οδοστρώματος. Στα δυτικά της οικίας η υστερορωμαϊκή στοά (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 105 Η ΝΔ γωνία της οικίας 5 (III.N) και η ημικυκλική δεξαμενή επί του οδοστρώματος, άποψη από Δ. (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 106 Γενικό τοπογραφικό σχέδιο της αρχαίας Μεσσήνης με σημειωμένη τη θέση της βασιλικής του Ασκληπείου (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 107 Κάτοψη αρχιτεκτονικών καταλοίπων βασιλικής του Ασκληπείου (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 108 Η γειτονιά του Ασκληπείου, αεροφωτογραφία. Σε πρώτο πλάνο η θέση της βασιλικής του Ασκληπείου (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 109 Η βασιλική του Ασκληπείου, αεροφωτογραφία (αρχείο ΕΜΑΣ)

- Εικ. 110 Βασιλική του Ασκληπείου, γενική όψη από ΒΔ (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 111 Βασιλική του Ασκληπείου, όψη του δυτικού τοίχου (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 112 Βασιλική του Ασκληπείου, σχέδιο όψης του δυτικού τοίχου (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 113 Βασιλική του Ασκληπείου, όψη του βόρειου τοίχου (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 114 Βασιλική του Ασκληπείου, όψη του βόρειου τοίχου και της ανατολικής γωνίας (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 115 Βασιλική του Ασκληπείου, όψη του δυτικού προσκτίσματος από Δ (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 116 Βασιλική του Ασκληπείου, όψη από ΝΔ. Διακρίνεται η νότια προέκταση του τοίχου (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 117 Βασιλική του Ασκληπείου, λεπτομέρεια του δυτικού τοίχου από Δ (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 118 Βασιλική του Ασκληπείου, λεπτομέρεια του εσωτερικού της αψίδας με ίχνη τοιχογραφιών (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 119 Βασιλική του Ασκληπείου, μαρμάρινος αμφικιονίσκος με κιονόκρανο και βάση (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 120 Βασιλική Β', Ηράκλεια Λύγκου, ΠΓΔΜ (Μαΐλης 2011, 42, εικ. 17)
- Εικ. 121 Βασιλική Α', Χερσόνησος, Κρήτη (Μαΐλης 2011, 110, εικ. 109)
- Εικ. 122 Βασιλική Δ', Παρθικόπολη (σημ. Σαντάνσκι), Βουλγαρία (Ρορονα 2012, εικ. 16)
- Εικ. 123 Μεσσήνη, Κλήσα Κούκιε, αποψη από Α (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 124 Μεσσήνη, Κλήσα Πόρτη, αποψη του ιερού από Δ (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 125 Αγία Παρασκευή, Τρίκορφο Μεσσηνίας, αποψη του ιερού από ΝΑ (Κάππας 2010, εικ. 4)
- Εικ. 126 Κάτοψη της βορειοανατολικής περιοχής βόρεια του Ασκληπείου, διακρίνεται η υστερορωμαϊκή στοά και η οικία 5. Σημειωμένη περιοχή με ταφές. (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 127 Ταφές στο κτίριο ΨΨ αμέσως βόρεια του Ασκληπείου, αποψη από Β (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 128 Κεραμοσκεπείς τάφοι Τ29 και Τ30 στην περιοχή του Ασκληπείου (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 129 Κεραμοσκεπής τάφος Τ31, υπερκείμενος τάφου Τ32 στην περιοχή του Ασκληπείου (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 130 Το εσωτερικό της ταφής Τ31, διακρίνεται το κάτω μέρος του σώματος με το "χειροποίητο" αγγείο (ΑΕΜ 7052) (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 131 "Χειροποίητο" αγγείο (ΑΕΜ 7052) από τον τάφο Τ31 (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 132 Χάλκινη πόρπη τύπου "Μεσσήνης" (ΑΕΜ 4409) από τον τάφο Τ31. Φωτογραφία και σχέδιο (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 133 Πόρπη τύπου "Μεσσήνης" (αρ. 1), πόρπη από Δήλο (αρ. 2) και πόρπη από Αθήνα (αρ. 3) (από Τσιβίκις 2012, εικ. 5)
- Εικ. 134 Η εξέλιξη της πόρπης τύπου "Μεσσήνης" (αρ. 4) με συγγενή παραδείγματα: αρ. 1: τύπος Salona-Histria, αρ. 2: τύπος Para, αρ. 3: τύπος RGZM D37 (από Τσιβίκις 2012, εικ. 8)
- Εικ. 135 Κεφαλή χάλκινης περόνης (ΑΕΜ 3674) "Σλαβικού τύπου Werner I D" (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 136 Χάλκινη περόνη από την Μεσσήνη (αρ. 1) και παράλληλα: αρ. 2: Miroslovesti, Ρουμανία, αρ. 3: Έδεσσα (από Τσιβίκις 2012, εικ. 11)
- Εικ. 137 Επιγραφή οροθέσιου Ανανία (ΑΕΜ 1025) (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 138 Πετρόχτιστο κανάλι υδάτων, βόρεια του Ασκληπείου, αποψη από Δ (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 139 Πετρόχτιστο κανάλι υδάτων, βόρεια του Ασκληπείου, αποψη από ΒΑ (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 140 Γενικό τοπογραφικό του κέντρου της αρχαίας Μεσσήνης με τα βασικά ελληνιστικά και ρωμαϊκά μνημεία (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 141 Γενικό τοπογραφικό του κέντρου της αρχαίας Μεσσήνης με τις τρεις ενότητες/γειτονίες: Α) η γειτονιά του θεάτρου και της αγοράς, Β) η γειτονιά του Ασκληπείου, και Γ) η γειτονιά του Γυμνασίου (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 142 Η γειτονιά του θεάτρου και της αγοράς και τα βασικά μνημεία. (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 143 Η γειτονιά του θεάτρου και της αγοράς και οι περιοχές που συζητούνται στο Κεφ. 5 (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 144 Η γειτονιά του θεάτρου και της αγοράς και οι περιοχές που συζητούνται στο Κεφ. 5 αεροφωτογραφία 2015. Δεξιά και σχέδιο με τις ίδιες περιοχές. (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 145 Το θέατρο της Μεσσήνης, αεροφωτογραφία από Α (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 146 Η αγορά της Μεσσήνης, διακρίνεται η ανασκαμμένη βόρεια στοά, αεροφωτογραφία από Ν (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 147 Τοπογραφικό σχέδιο οικιών δυτικά του θεάτρου της Μεσσήνης (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 148 Κάτοψη και σχεδιαστική αποκατάσταση αιθουσών με ψηφιδωτά οικίας θεάτρου (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 149 Το θέατρο της Μεσσήνης, το δυτικό ανάλημμα, η δυτική οδός και οι οικίες του θεάτρου, αεροφωτογραφία από Β (αρχείο ΕΜΑΣ)

- Εικ. 150 Οι οικίες του θεάτρου, οι βόρειες αίθουσες με τα ψηφιδωτά, κάθετη αεροφωτογραφία από Α (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 151 Οικία δυτικά του θεάτρου, νότιες αίθουσες, αεροφωτογραφία από Δ (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 152 Η οδός δυτικά του θεάτρου, ανάμεσα στο ανάλημμα και τις οικίες του θεάτρου, άποψη από Β (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 153 Η οδός δυτικά του θεάτρου, ανάμεσα στο ανάλημμα και τις οικίες του θεάτρου, άποψη από Β (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 154 Η νότια ψηφιδωτή αίθουσα της οικίας του θεάτρου κατά την ανασκαφή, άποψη από Β (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 155 Η νότια ψηφιδωτή αίθουσα της οικίας του θεάτρου κατά την ανασκαφή, ο νότιος πίσω τοίχος, άποψη από Β (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 156 Η νότια ψηφιδωτή αίθουσα της οικίας του θεάτρου από Β (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 157 Η νότια ψηφιδωτή αίθουσα της οικίας του θεάτρου από ΝΑ (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 158 Η νότια ψηφιδωτή αίθουσα της οικίας του θεάτρου, κάθετη αεροφωτογραφία από Α (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 159 Η νότια ψηφιδωτή αίθουσα της οικίας του θεάτρου από ΝΑ, λεπτομέρεια του δαπέδου από ΝΑ (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 160 Το κεντρικό μετάλλιο με την επιγραφή στο δάπεδο της νότιας ψηφιδωτή αίθουσα της οικίας του θεάτρου (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 161 Η βόρεια ψηφιδωτή αίθουσα της οικίας του θεάτρου κατά τη διάρκεια της ανασκαφής από ΝΔ (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 162 Η επιγραφή στο δάπεδο της βόρειας ψηφιδωτής αίθουσας της οικίας του θεάτρου (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 163 Το ψηφιδωτό δάπεδο της βόρειας αίθουσας της οικίας του θεάτρου από ΒΑ. Σε πρώτο πλάνο η επιγραφή του Θεόδουλου (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 164 Το ψηφιδωτό δάπεδο της βόρειας αίθουσας της οικίας του θεάτρου από Α. Διακρίνεται το λίθινο κατώφλι στον βόρειο τοίχο της αίθουσας. (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 165 Φίλιπποι, η επιγραφή του επισκόπου Πορφυρίου στο δάπεδο της βασιλικής Παύλου (πηγή Wikimedia commons)
- Εικ. 166 Φίλιπποι, αποκατάσταση κάτοψης της βασιλικής Παύλου (Μέντζος 2005, 120, εικ. 6)
- Εικ. 167 Ακυληρία, βασιλική επισκόπου Θεοδώρου 4ος αι. Με κόκκινο η βασιλική. (Bertacchi 1986)
- Εικ. 168 Ακυληρία, βασιλική επισκόπου Θεοδώρου, 4ος αι. Σχέδιο του ψηφιδωτού δαπέδου της νότιας βασιλικής. (Bertacchi 1986)
- Εικ. 169 Δούρα-Ευρωπός, Η κατ' οίκον εκκλησία, με κόκκινο σημειώνεται ο ευκτήριος οίκος (Kraeling 1967, σχ. 5)
- Εικ. 170 Φίλιπποι, Η Βασιλική Παύλου (περ. 340 μ.Χ.) και το μεταγενέστερο Οκτάγωνο (Brenk 2003, εικ. 9)
- Εικ. 171 Λάλινγκστοουν, Ρωμαϊκή βίλλα με κατ' οίκον εκκλησία (κόκκινο πλαίσιο) (4ος αι.) (Brenk 2003, εικ. 125)
- Εικ. 172 Κίρκμπιζε, Εκκλησία εντός οικίας (4ος αι.) κάτοψη και τομή (Baccache και Tchalenko 1980, εικ. 382)
- Εικ. 173 Κίρκμπιζε, Εκκλησία εντός οικίας (4ος αι.), αξονομετρική αναπαράσταση (Baccache και Tchalenko 1980, εικ. 386)
- Εικ. 174 Το θέατρο της Μεσσήνης κατά την έναρξη της ανασκαφής, 1996 (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 175 Το θέατρο της Μεσσήνης κατά την έναρξη της ανασκαφής, 1998 (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 176 Το θέατρο της Μεσσήνης κατά τη διάρκεια της ανασκαφής, 2002 (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 177 Το θέατρο της Μεσσήνης μετά την αναστήλωση, 2014 (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 178 Συστάδες κιβωτιόσχημων τάφων στην σκηνοθήκη του θεάτρου της Μεσσήνης και δεξαμενή στα δεξιά (αρχείο ΕΜΑΣ/ΚΣ)
- Εικ. 179 Συστάδες κιβωτιόσχημων τάφων στην σκηνοθήκη του θεάτρου της Μεσσήνης, από αριστερά Τ160-162, Τ151-157 και Τ158-159 (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 180 Δεξαμενή ανατολικά του νεκροταφείου στην σκηνοθήκη του θεάτρου (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 181 Περίβολος κιβωτιόσχημων τάφων Τ141-145 στην σκηνοθήκη του θεάτρου (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 182 Συστάδα τάφων (Τ141-145) στη σκηνοθήκη του θεάτρου της Μεσσήνης από Ν. (αρχείο ΕΜΑΣ/ΚΣ)
- Εικ. 183 Συστάδα τάφων (Τ141-145) στη σκηνοθήκη του θεάτρου της Μεσσήνης από Β. (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 184 Το δάπεδο επάνω από τις συστάδες τάφων στη σκηνοθήκη του θεάτρου από Δ. (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 185 Συστάδα τάφων (Τ151-157) με ίχνη δαπέδου στη σκηνοθήκη του θεάτρου από Ν (αρχείο ΕΜΑΣ/ΚΣ)
- Εικ. 186 Ταφικό διαμέρισμα στην ανατολική πάροδο του θεάτρου, αεροφωτογραφία (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 187 Κιβωτιόσχημοι τάφοι μαζί με κεραμοσκεπή εντός ταφικού διαμερίσματος στην ανατολική πάροδο του θεάτρου (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 188 Κιβωτιόσχημοι τάφοι στην δυτική πάροδο του θεάτρου, αεροφωτογραφία (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 189 Κιβωτιόσχημοι τάφοι στην δυτική πάροδο του θεάτρου (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 190 Κεραμοσκεπής τάφος T104 στην ορχήστρα του θεάτρου πριν την απομάκρυνση στρώματος λίθων κάλυψης του τάφου (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 191 Κεραμοσκεπής τάφος T104 στην ορχήστρα του θεάτρου μετά την απομάκρυνση των λίθων κάλυψης (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 192 Κεραμοσκεπής τάφος T104 στην ορχήστρα του θεάτρου μετά την απομάκρυνση των κεράμων του τάφου (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 193 Κεραμοσκεπής τάφος T104 στην ορχήστρα του θεάτρου. Χάλκινα ενώτια δίπλα στο κρανίο του νεκρού (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 194 Κεραμοσκεπής τάφος T160 εντός του κιβωτιόσημου (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 195 Κιβωτιόσημος τάφος T153 της συστάδας T151-T155 με οينوχόη στο προσκέφαλο του νεκρού (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 196 Κιβωτιόσημος τάφος T154 της συστάδας 151-156 (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 197 Κιβωτιόσημος τάφος T154 της συστάδας T151-T156, λεπτομέρεια της οينوχόης με πώμα (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 198 Εσωτερικό ταφής T151 με οينوχόη στο προσκέφαλο του νεκρού (ΑΕΜ 16131) (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 199 Οينوχόη (ΑΕΜ 16131) από την συστάδα τάφων T151-157 (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 200 Οينوχόη (ΑΕΜ 16130) από την συστάδα τάφων T151-157 (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 201 Οينوχόη (ΑΕΜ 16132) από την συστάδα τάφων T151-157 (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 202 Οينوχόη (ΑΕΜ 16134) από την συστάδα τάφων T151-157 (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 203 Οينوχόες με σφαιρικού σχήματος σώμα (ΑΕΜ 16130, ΑΕΜ 16134, ΑΕΜ 16135) από τη συστάδα τάφων T151-157 (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 204 Οينوχόες με κυλινδρικού σχήματος σώμα (ΑΕΜ 16131, ΑΕΜ 16132, ΑΕΜ 16133) από τη συστάδα τάφων T151-157 (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 205 Σφαιρικού σχήματος οينوχόη (ΑΕΜ 14611) από τον τάφο T108 (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 206 Χάλκινη πυξίδα με κωνικό πώμα (ΑΕΜ 14820) από τον τάφο T108 (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 207 Χάλκινα ενώτια (ΑΕΜ 15687) από τον τάφο T117 (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 207β Επιτύμβια χριστιανική επιγραφή (ΑΕΜ 18085) από το Ισείο (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 208 Το θέατρο της Μεσσήνης, η ορχήστρα και η σκηνή κατά

την ανασκαφή. Άποψη από ΒΔ (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 209 Το θέατρο της Μεσσήνης, η ορχήστρα κατά την ανασκαφή. Άποψη από ΒΔ (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 210 Το θέατρο της Μεσσήνης, η ορχήστρα κατά την ανασκαφή. Άποψη από Β (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 211 Το θέατρο της Μεσσήνης, η ορχήστρα και το προσκήνιο κατά την ανασκαφή. Διακρίνονται τα τεμαχισμένα ρωμαϊκά μέλη, και μισοκομμένος κίονας in situ. Άποψη από Β (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 212 Τμήμα κίονα από το ρωμαϊκό προσκήνιο του θεάτρου επεξεργασμένος κατά τη διάρκεια της λειτουργίας του βυζαντινού λατομείου. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 213 Πρωτοβυζαντινό κιονόκρανο (αριστερά) από τη βασιλική του θεάτρου λαξευμένο από γείσο του θεάτρου (δεξιά) (αρχείο ΕΜΑΣ - Πέννα κ.α. 2008, 390)

Εικ. 214 Αρχιτεκτονικά μέλη και βάρθρα από το θέατρο σε δεύτερη χρήση στην περιοχή της αψίδας της παρακείμενης βασιλικής του θεάτρου, άποψη από Ν (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 215 Αρχιτεκτονικά μέλη από το θέατρο σε δεύτερη χρήση στον ανατολικό τοίχο του μεσοβυζαντινού ναού Κλήσα-Κούκιε βόρεια του θεάτρου, άποψη από Α (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 216 Αρχιτεκτονικά μέλη από το θέατρο σε δεύτερη χρήση περισυλλεγμένα από τον μεσοβυζαντινό ναό Κλήσα-Κούκιε βόρεια του θεάτρου, διακρίνονται θραύσματα κίωνων, βάσεων και κιονοκράνων (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 217 Αρχιτεκτονικά μέλη από το θέατρο σε δεύτερη χρήση στους τοίχους του παρακείμενου βυζαντινού ναού του Αγίου Νικολάου, άποψη από Ν (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 218 Σχεδιαστική αποκατάσταση του τριώροφου ρωμαϊκού προσκηνίου του θεάτρου της Μεσσήνης με δηλωμένα τα σωζόμενα μέλη (Yoshitake 2013, εικ. 14)

Εικ. 219 Αββεστοκάμινο χτισμένο ανάμεσα στις αντηρίδες του ανατολικού αναλήμματος του θεάτρου, αεροφωτογραφία από Α (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 220 Αββεστοκάμινο χτισμένο ανάμεσα στις αντηρίδες τους ανατολικού αναλήμματος του θεάτρου, άποψη από Α (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 221 Αββεστοκάμινο χτισμένο ανάμεσα στις αντηρίδες τους ανατολικού αναλήμματος του θεάτρου, άποψη από Α (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 222 Αββεστοκάμινο στον ανατολικό ανάλημμα του θεάτρου, λεπτομέρεια του στομίου πλήρωσης του φούρνου, άποψη από Α (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 223 Αββεστοκάμινο στα ανατολικά του θεάτρου, άποψη του χώρου φόρτωσης αββεστόλιθου, άποψη από Β (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 224 Αββεστοκάμινο στα ανατολικά του θεάτρου, λεπτομέρεια των τοιχωμάτων (αρχείο ΕΜΑΣ)

- Εικ. 225 Ασβεστόλακκος στο νότιο άκρο του cryptoporticus του Ισείου, άποψη από Β (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 226 Ασβεστόλακκος στο νότιο άκρο του cryptoporticus του Ισείου, άποψη από Δ (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 227 Τοπογραφικό σχέδιο του κέντρου της αρχαίας Μεσσήνης με σημειωμένη τη θέση του πρωτοβυζαντινού νερόμυλου (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 228 Κρήνη Αρσινόη, με σημειωμένη τη θέση του πρωτοβυζαντινού νερόμυλου. Αεροφωτογραφία από Α, 2002 (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 229 Κρήνη Αρσινόη, το ανατολικό της τμήμα με σημειωμένη τη θέση του πρωτοβυζαντινού νερόμυλου (δεξιά) και του αγωγού (αριστερά.) Αεροφωτογραφία από Δ, 2002 (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 230 Κρήνη Αρσινόη, με σημειωμένη τη θέση του πρωτοβυζαντινού νερόμυλου. Κάθετη αεροφωτογραφία από Β, 2015 (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 231 Κρήνη Αρσινόη, λεπτομέρεια του ορθογώνιου κτίσματος του νερόμυλου. Κάθετη αεροφωτογραφία από Β, 2015 (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 232 Νερόμυλος στη κρήνη Αρσινόη, λεπτομέρεια της έναρξης του αγωγού από την πηγή προς τον μύλο, άποψη από ΝΑ 1986 (αρχείο ΕΜΑΣ - Reinholdt 2009, εικ. 4)
- Εικ. 233 Νερόμυλος στη κρήνη Αρσινόη, λεπτομέρεια της έναρξης του αγωγού από την πηγή προς τον μύλο, άποψη από Ν, 1986 (αρχείο ΕΜΑΣ - Reinholdt 2009, εικ. 9)
- Εικ. 234 Νερόμυλος στη κρήνη Αρσινόη, κάτοψη λεπτομέρειας της έναρξης του αγωγού από την πηγή προς τον μύλο. (Reinholdt 2009, εικ. 95)
- Εικ. 235 Νερόμυλος στη κρήνη Αρσινόη, το κτίσμα του μύλου, Άποψη από Δ (αρχείο ΕΜΑΣ - Reinholdt 2009, εικ. 8)
- Εικ. 236 Νερόμυλος στη κρήνη Αρσινόη, το κτίσμα του μύλου, Διακρίνεται σε πρώτο επίπεδο η θέση της κάθετης φτερωτής. Άποψη από Α (αρχείο ΕΜΑΣ - Reinholdt 2009, εικ. 90)
- Εικ. 237 Νερόμυλος στη κρήνη Αρσινόη, το διαμέρισμα συλλογής του αλεσμένου υλικού κάτω από τις μυλόπετρες. (αρχείο ΕΜΑΣ - Reinholdt 2009, εικ. 92)
- Εικ. 238 Νερόμυλος στη κρήνη Αρσινόη, το εσωτερικό του κτίσματος του μύλου. Διακρίνεται το άνοιγμα του άξονα της φτερωτής. Άποψη από Α. (αρχείο ΕΜΑΣ - Reinholdt 2009, εικ. 146)
- Εικ. 239 Νερόμυλος στη κρήνη Αρσινόη, κάτοψη του εσωτερικού του κτίσματος του μύλου, διακρίνεται δεξιά η θέση της κάθετης φτερωτής. (Reinholdt 2009, εικ. 91)
- Εικ. 240 Νερόμυλος στη κρήνη Αρσινόη, σχεδιαστική αποκατάσταση κάτοψης, τομής και λειτουργίας του μύλου (Reinholdt 2009, εικ. 93)
- Εικ. 241 Αθήνα, Αγορά. Πρωτοβυζαντινός νερόμυλος, σχεδιαστική αποκατάσταση κάτοψης. (Parsons 1936, εικ. 4)
- Εικ. 242 Θήβα, νερόμυλος, αξονομετρικό σχέδιο. (Κοιλιάκου 2004, σχ. 5)
- Εικ. 243 Τοπογραφικό σχέδιο του κέντρου της αρχαίας Μεσσήνης με σημειωμένη τη θέση της βασιλικής του θεάτρου (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 244 Η βασιλική του θεάτρου της Μεσσήνης. Φωτογραφία από γερανό από Δ, 2010. (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 245 Η βασιλική του θεάτρου της Μεσσήνης. Αεροφωτογραφία από Ν, 2001. (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 246 Η βασιλική του θεάτρου της Μεσσήνης. Κάθετη αεροφωτογραφία από Β, 2015. (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 247 Η βασιλική του θεάτρου της Μεσσήνης. Κάτοψη. (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 248 Ο νάρθηκας της βασιλικής του θεάτρου της Μεσσήνης. Αεροφωτογραφία, λεπτομέρεια από Δ, 2015. (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 249 Ο νάρθηκας της βασιλικής του θεάτρου της Μεσσήνης με το τρίβηλο άνοιγμα προς τον κυρίως ναό. Άποψη από Δ. (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 250 Το βόρειο τμήμα του νάρθηκα της βασιλικής του θεάτρου της Μεσσήνης. Άποψη από Δ. (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 251 Το κεντρικό κλίτος της βασιλικής του θεάτρου της Μεσσήνης. Άποψη από Δ. (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 252 Άποψη του βόρειου κλίτους της βασιλικής του θεάτρου της Μεσσήνης. Άποψη από ΝΔ. (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 253 Τοιχοδομία της βασιλικής του θεάτρου της Μεσσήνης στην περιοχή του νάρθηκα. (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 254 Τοιχοδομία της βασιλικής του θεάτρου της Μεσσήνης, ο βόρειος τοίχος. (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 255 Η αψίδα του ιερού της βασιλικής του θεάτρου της Μεσσήνης κατά την ανασκαφή. (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 256 Εξωτερική όψη της αψίδας του ιερού, άποψη από ΝΔ. (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 257 Εξωτερική όψη της αψίδας του ιερού με τα υποκείμενα ευρήματα του περίκεντρου κτιρίου, άποψη από Δ. (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 258 Κάτοψη της αψίδας του ιερού της βασιλικής και του υποκείμενου περίκεντρου κτιρίου. (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 259 Εξωτερική όψη του νότιου τοίχου της βασιλικής με το θεμέλιό του. Άποψη από Ν. (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 260 Εξωτερική όψη της αψίδας του νότιου τοίχου της βασιλικής, λεπτομέρεια του θεμελίου. Άποψη από Ν. (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 261 Αναστηλωμένος κίονας στο νότιο στυλοβάτη της βασιλικής. Άποψη από Α. (αρχείο ΕΜΑΣ)

- Εικ. 262 Αναστηλωμένοι κίονες, βάσεις και κιονόκρανα στο νότιο στυλοβάτη στη βασιλική του θεάτρου. Άποψη από Δ. (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 263 Στρώμα καταστροφής στο νότιο κλίτος της βασιλικής του θεάτρου με πεσμένο κίονα μπροστά από την βάση του, και δίπλα κιονόκρανο. Άποψη από Α. (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 264 Σχεδιαστική αναπαράσταση του ρυθμού του δυτικού άκρου της νότιας κιονοστοιχίας της βασιλικής του θεάτρου, άποψη από Β. (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 265 Το βόρειο κλίτος της βασιλικής του θεάτρου, άποψη από Α. Βόρεια του εξωτερικού τοίχου διακρίνονται τμήματα κίωνων ακουμπισμένα σε επαφή με τον τοίχο. (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 266 Βάσεις κίωνων της βόρειας κιονοστοιχίας, άποψη από ΝΔ. Διακρίνονται και τα ίχνη του διαφράγματος. (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 267 Βάσεις κίωνων της νότιας κιονοστοιχίας, άποψη από Δ. (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 268 Πωρολιθικό κλειδί τόξου με λαξευτό σταυρό. (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 269 Οι βάσεις των κίωνων της βασιλικής του θεάτρου. (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 270 Κιονόκρανα βασιλικής θεάτρου. (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 271 Κιονόκρανα βασιλικής θεάτρου. (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 272 Κιονόκρανα βασιλικής θεάτρου. (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 273 Κιονόκρανο Λ178 βασιλικής θεάτρου. (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 274 Κιονόκρανο βασιλικής θεάτρου. (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 275 Κιονόκρανο βασιλικής θεάτρου. (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 276 Αναστηλωμένο κιονόκρανο βασιλικής θεάτρου. (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 277 Κιονόκρανο βασιλικής θεάτρου. (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 278 Άργος, κιονόκρανο βασιλικής οικοπέδου Φλώρου. (Οικονομου-Λανιάδο 2003, εικ. 27)
- Εικ. 279 Άργος, κιονόκρανο βασιλικής οικοπέδου Φλώρου. (Οικονομου-Λανιάδο 2003, εικ. 28)
- Εικ. 280 Κάρπαθος, βασιλική Λεύκου. Δύο όψεις ιωνικού κιονοκράνου με συμφυές επίθημα (Pallas 1977, εικ. 160a-b)
- Εικ. 281 Στόβοι, ΠΓΔΜ, ιωνικό κιονόκρανο με συμφυές επίθημα (Filipova 2006, εικ. 12)
- Εικ. 282 Μαρούσινατς, Κροατία, κιονόκρανο με εγχάρκτη διακόσμηση (Duval 1994, πιν. 20)
- Εικ. 283 Καλλάτις, Ρουμανία, κιονόκρανο με επίθημα (Barnea 1977, εικ. 22)
- Εικ. 284 Κυπάρισσος Μάνης, διακόσμηση επιθημάτων (Δρανδάκης ΠΑΕ 1960, πιν. 174α)
- Εικ. 285 Κυπάρισσος Μάνης, διακόσμηση επιθήματος(;) (Δρανδάκης ΠΑΕ 1960, πιν. 177α)
- Εικ. 286 Κυπάρισσος Μάνης, κιονόκρανο (Δρανδάκης ΠΑΕ 1960, πιν. 176β)
- Εικ. 287 Κυπάρισσος Μάνης, διακόσμηση επιθήματος (Δρανδάκης ΠΑΕ 1960, πιν. 174β)
- Εικ. 288 Αλική (χωριό), Θάσος, ιωνικό κιονόκρανο με επίθημα (Sodini και Kolokotsas 1984, πιν. 1a-d)
- Εικ. 289 Αλική (χωριό), Θάσος, ιωνικά κιονόκρανα με επίθημα (Sodini και Kolokotsas 1984, πιν. , 2a-d και 2c-d)
- Εικ. 290 Αλική, νότια βασιλική, Θάσος, ιωνικό κιονόκρανο με επίθημα (Sodini και Kolokotsas 1984, πιν. 26c)
- Εικ. 291 Μουσείο Τεγέας, κιονόκρανα με επίθημα (Ορλάνδος 1973, εικ. 54α-γ)
- Εικ. 292 Αγ. Παντελεήμονας Νέρεζι, ιωνικό κιονόκρανο με επίθημα (Dennert 1997, αρ.κατ. 47)
- Εικ. 293 Καλεντέρχανε Κωνσταντινούπολη, βάση κιονοκράνου με χάραγμα τοποθέτησης και επιγραφή (αρχείο NT)
- Εικ. 294 Ο άμβωνας της βασιλικής του θεάτρου. Άποψη από Δ. (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 295 Ο άμβωνας της βασιλικής του θεάτρου. Άποψη από Β. (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 296 Ο άμβωνας της βασιλικής του θεάτρου. Άποψη από Α. (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 297 Το κεντρικό κλίτος με τον άμβωνα της βασιλικής του θεάτρου. Άποψη από Α. (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 298 Βασιλική Φιλιατρών, ο άμβωνας. (Πάλλας, ΠΑΕ 1960, 145γ)
- Εικ. 299 Βασιλική Αφώτης, Πηγάδια Καρπάθου, ο άμβωνας, το βόρειο κλίτος και ο βόρειος στυλοβάτης. Άποψη από Δ (Κόλλι-ας, ΠΑΕ 1974, πιν. 141β)
- Εικ. 300 Βασιλική Αφώτης, Πηγάδια Καρπάθου, η κλίμακα ανόδου του άμβωνα και ο βόρειος στυλοβάτης. Άποψη από Β (Κόλλι-ας, ΠΑΕ 1974, πιν. 142β)
- Εικ. 301 Το χτιστό διάφραγμα στον βόρειο στυλοβάτη της βασιλικής του θεάτρου. Άποψη από ΝΔ. (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 302 Το χτιστό διάφραγμα στον βόρειο στυλοβάτη της βασιλικής του θεάτρου. Άποψη από ΝΔ. (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 303 Βασιλική Αλικας Άργους, το χτιστό διάφραγμα στον βόρειο στυλοβάτη. Άποψη από ΝΔ, λεπτομέρεια. (Πάλλας 1960, πιν. 78γ)
- Εικ. 304 Βασιλική Αλικας Άργους, το χτιστό διάφραγμα στον βόρειο στυλοβάτη. Άποψη από ΝΔ. (Πάλλας 1960, πιν. 78β)

Εικ. 305 Το στρώμα καταστροφής στο βόρειο κλίτος της βασιλικής του θεάτρου. Φωτογραφία από γερανό από Β. (αρχείο ΕΜΑΣ-ΚΣ)

Εικ. 306 Το ανατολικό άκρο του κεντρικού κλίτους της βασιλικής του θεάτρου. Φωτογραφία από Δ. (αρχείο ΕΜΑΣ-ΚΣ)

Εικ. 307 Το ιερό της βασιλικής του θεάτρου. Αεροφωτογραφία από Α. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 308 Ο βατήρας του φράγματος του πρεσβυτερίου της βασιλικής του θεάτρου. Φωτογραφία από Ν. Διακρίνεται ο αναβαθμός από το κεντρικό κλίτος προς το ιερό. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 309 Ο χώρος του πρεσβυτερίου της βασιλικής του θεάτρου. Φωτογραφία από Ν. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 310 Ο βατήρας του φράγματος του πρεσβυτερίου της βασιλικής. Φωτογραφία από Β. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 311 Πεσσίσκος του φράγματος του πρεσβυτερίου της βασιλικής. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 312 Διπλός πεσσίσκος του φράγματος του πρεσβυτερίου της βασιλικής. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 313 Πεσσίσκος του φράγματος του πρεσβυτερίου εντειχισμένος σε μεσοβυζαντινό τοίχο. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 314 Τμήμα θωρακίου φράγματος πρεσβυτερίου σε δευτερογενή χρήση εντός της βασιλικής. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 315 Τμήμα θωρακίου φράγματος πρεσβυτερίου σε δευτερογενή χρήση εντός της βασιλικής. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 316 Αποτύπωση του βατήρα του φράγματος του πρεσβυτερίου (κάτω) και σχεδιαστική αποκατάσταση του φράγματος (επάνω.) (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 317 Θραύσματα διάτρητων θωρακίων από την βασιλική του θεάτρου. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 318 Κόρινθος, βασιλική Κρανείου, τμήμα θωρακίου με οκτάχτινο σταυρό. (Πάλλας ΠΑΕ 1972, πιν. 222α)

Εικ. 319 Ολυμπία, βασιλική εργαστηρίου Φειδία, το φράγμα του πρεσβυτερίου με τα διάτρητα θωράκια. (αρχείο ΝΤ)

Εικ. 320 Ολυμπία, βασιλική εργαστηρίου Φειδία, άποψη του κεντρικού κλίτους και του ανατολικού τμήματος, περ. 1890. (αρχείο DAI Athen Ol.195)

Εικ. 321 Ελεύθερνα, βασιλική τομέα Ι, αεροφωτογραφία. (αρχείο ΠΘ)

Εικ. 322 Η θέση της αγίας τράπεζας και του κιβωρίου της βασιλικής του θεάτρου. Φωτογραφία από Δ κατά την ανασκαφή. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 323 Η θέση της αγίας τράπεζας και του κιβωρίου της βασιλικής του θεάτρου. Φωτογραφία από Δ μετά την αποκατάσταση του δαπέδου. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 324 Η θέση της αγίας τράπεζας και του κιβωρίου της βασιλικής του θεάτρου. Φωτογραφία από Ν μετά την αποκατάσταση του δαπέδου. Με κόκκινο σημειώνονται τα σημεία έδρασης της τράπεζας και με γαλάζιο τα σημεία έδρασης του κιβωρίου (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 325 Κωνσταντινούπολη, βασιλική του αγίου Ιωάννη Στουδίου, βάση κίονα στον βόρειο στυλοβάτη. (Thieme 1984, εικ. 4)

Εικ. 326 Κωνσταντινούπολη, Αγία Σοφία, βάση κίονα στον ΒΑ χορό (αρχείο ΝΤ)

Εικ. 327 Σεργιούπολη (Ρέσαφα) Συρία, βασιλική του Τιμίου Σταυρού, κάτοψη με τα βοηθητικά χαράγματα βάση στο πλακόστρωτο δάπεδο. (Bayer 1986, 159)

Εικ. 328 Το σύνθρονο στην αψίδα του ιερού της βασιλικής του θεάτρου. Άποψη από Α. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 329 Τοιχοδομία στην εξωτερική πλευρά της αψίδας του ιερού της βασιλικής του θεάτρου. Άποψη από Α. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 330 Τοιχοδομία σε πρωτοβυζαντινή οικία στην Ανατολική οδό του Ασκληπείου. Άποψη από Α. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 331 Ιεράπολη Φρυγίας, Τουρκία. Τοιχοδομία σε οικία του 8ου αι. στην αγορά. (Arthur 2006, 106, εικ. 49)

Εικ. 332 Κάτοψη της βασιλικής του θεάτρου της Μεσσήνης με σημειωμένες τη θέση και την ταυτότητα των ταφών (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 333 Κιβωτιόσχημοι τάφοι πίσω από την αψίδα του ιερού της βασιλικής του θεάτρου. Άποψη από Δ. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 334 Τάφος-οστεοφυλάκιο T77 πίσω από την αψίδα του ιερού της βασιλικής του θεάτρου. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 335 Τάφος-οστεοφυλάκιο T77 πίσω από την αψίδα του ιερού της βασιλικής του θεάτρου. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 336 Το κεντρικό κλίτος βασιλικής του θεάτρου με τον τάφο T88. Άποψη από Δ. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 337 Η βασιλική του θεάτρου της Μεσσήνης με σημειωμένα: α) επάνω την μονόχωρη εκκλησία που κατέλαβε το ανατολικό άκρο του νότιου κλίτους, και β) κάτω δωμάτιο που κατέλαβε τμήμα του βόρειου κλίτους. Άποψη από Β. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 338 Η βασιλική του θεάτρου της Μεσσήνης με σημειωμένα: α) επάνω την μονόχωρη εκκλησία που κατέλαβε το ανατολικό άκρο του νότιου κλίτους, και β) κάτω δωμάτιο που κατέλαβε τμήμα του βόρειου κλίτους. Άποψη από Β. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 339 Μεταγενέστερο δωμάτιο εντός του ιερού της βασιλικής του θεάτρου της Μεσσήνης, κατά την ανασκαφή. Άποψη από Δ. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 340 Πεσμένο τεταρτοσφαιρίο αψίδας του ιερού της βασιλικής του θεάτρου της Μεσσήνης, κατά την ανασκαφή. Άποψη από Ν. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 341 Μονόχωρος ναός που κατέλαβε το νότιο κλίτος της βασιλικής. Άποψη από Δ. (αρχείο ΕΜΑΣ)

- Εικ. 342 Ο νάρθηκας του μονόχωρου ναού που κατέλαβε το νότιο κλίτος της βασιλικής. Διακρίνεται μεταγενέστερη ταφή επάνω από το δάπεδο. (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 343 Νεκροταφείο νότια της βασιλικής του θεάτρου. Οι τάφοι σχετίζονται με το εκκλησίδιο στο νότιο κλίτος. Άποψη από Δ. (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 344 Η βασιλική του θεάτρου με τις μεταγενέστερες κατασκευές και τις ταφές επάνω από το δάπεδο στον νάρθηκα και τα κλίτη. Άποψη από Β. (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 345 Επάνω. Λακκοειδής τάφος T78 εντός του μεταγενέστερου δωματίου στο βόρειο κλίτος της βασιλικής του θεάτρου. (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 346 Αριστερά. Οινόχρη (ΑΕΜ 11791) που βρέθηκε εντός του λακκοειδούς τάφου T78 εντός του μεταγενέστερου δωματίου στο βόρειο κλίτος της βασιλικής του θεάτρου. (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 347 Σύναξη Μαρώνειας, κάτοψη μεσοβυζαντινής μονής εντός πρωτοβυζαντινής τρίκλιτης βασιλικής. (Μπακιρτζής κ.α. 1991, 62)
- Εικ. 348 Παληόχωρα Μαρώνειας, κάτοψη μεσοβυζαντινών κατασκευών εντός πρωτοβυζαντινής τρίκλιτης βασιλικής. (Δουκάτα-Δεμερτζή 2011, 897, εικ. 2)
- Εικ. 349 Μολυβδόβουλο (ΑΕΜ 12464) από το κεντρικό κλίτος της βασιλικής του θεάτρου της Μεσσήνης. (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 350 Φιλιατρά, Αγία Παρασκευή, πεντάκλιτη βασιλική. Κάτοψη. (Πάλλας 1960, 178, εικ. 1)
- Εικ. 351 Γενικό τοπογραφικό της αρχαίας Μεσσήνης με σημειωμένη τη θέση της βασιλικής της αγοράς (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 352 Κάτοψη των διακρινόμενων καταλοίπων της βασιλικής της αγοράς (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 353 Τα κατάλοιπα της βασιλικής του Ασκληπιείου πριν την περισυλλογή των λιθόπλινθων. (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 354 Τα κατάλοιπα της βασιλικής του Ασκληπιείου και η θέση τους στο μέσο του ελαιώνα. Αεροφωτογραφία από ΝΑ. (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 355 Η ανατολική ασίδα της βασιλικής της αγοράς από Β. Διακρίνεται στα δεξιά το θεμέλιο του φράγματος του πρεσβυτερίου (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 356 Η ανατολική ασίδα της βασιλικής της αγοράς από Β. Διακρίνεται στα δεξιά το θεμέλιο του φράγματος του πρεσβυτερίου (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 356β Ο βατήρας του φράγματος του πρεσβυτερίου της βασιλικής της αγοράς. Άποψη από Β. (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 357 Το θέατρο της Μεσσήνης μετά τον αρχικό καθαρισμό και πριν την έναρξη της ανασκαφής (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 358 Το θέατρο της Μεσσήνης κατά την ανασκαφή (2003), αεροφωτογραφία. Σημειωμένα τα βυζαντινά αρχιτεκτονικά κατάλοιπα στο κατώτερο θέατρο (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 359 Το θέατρο της Μεσσήνης κατά την ανασκαφή (2003), αεροφωτογραφία λεπτομέρεια με τα βυζαντινά κατάλοιπα στη δυτική πάροδο (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 360 Το θέατρο της Μεσσήνης κατά την ανασκαφή (2003), λεπτομέρεια αεροφωτογραφίας με τα βυζαντινά κατάλοιπα στην ανατολική πάροδο (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 361 Το θέατρο της Μεσσήνης κατά την ανασκαφή (2003), λεπτομέρεια αεροφωτογραφίας με τα βυζαντινά κατάλοιπα στην ορχήστρα και το προσκήνιο (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 362 Το θέατρο της Μεσσήνης κατά την έναρξη της ανασκαφής (2000), αεροφωτογραφίας με βυζαντινά κατάλοιπα στην ορχήστρα και το προσκήνιο (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 363 Αμφορέας (ελλειπής) σφαιρικού σχήματος με γραπτή διακόσμηση (ΑΕΜ 16079) από το θέατρο (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 364 Οινόχρη σφαιρικού σώματος με γραπτή διακόσμηση από το θέατρο (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 365 Τμήμα χάλκινης πόρπης ζώνης (ΑΕΜ 15570) από το θέατρο (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 366 Τμήμα χάλκινης πόρπης ζώνης (ΑΕΜ 15570) από τη Μεσσήνη αρ. 4, και παράλληλα: αρ. 1: Κρήτη, αρ. 2: Σάμος, αρ. 3: Κωνσταντινούπολη (από Tsvikis 2012, 72, εικ. 13)
- Εικ. 367 Το θέατρο της Μεσσήνης κατά την έναρξη της ανασκαφής (1999), αεροφωτογραφία με τα βυζαντινά κατάλοιπα στο επιθέατρο. Ο Βορράς προς τα αριστερά. (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 368 Κάτοψη του θεάτρου της Μεσσήνης, με κίτρινο δηλώνονται κάποιες από τις βυζαντινές κατασκευές (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 369 Κάτοψη του θεάτρου της Μεσσήνης, λεπτομέρεια με τις βυζαντινές κατασκευές στο επιθέατρο (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 370 Τμήμα πινακίου με λευκή εφυσάλωση (ΑΕΜ 15234) από το θέατρο (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 371 Γραπτή κεραμική εφυσάλωμένη κεραμική με καστανό και πράσινο χρώμα από το θέατρο (Γιαγκάκη 2006, 437, εικ. 2)
- Εικ. 372 Κεραμική Proto-Maiolica από το θέατρο (Γιαγκάκη 2006, 440, εικ. 7)
- Εικ. 373 Τμήμα οινοχόης Archaic Maiolica από το θέατρο (Γιαγκάκη 2006, 441, εικ. 9)
- Εικ. 374 Εφυσάλωμένο βαθύ πινάκιο με πράσινη εφυσάλωση (ΑΕΜ 16254) (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 375 Οινόχρη (ΑΕΜ 16253) (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 376 Κάτοψη της Β στοάς της Αγοράς με τμήματα οικιών. (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 377 Η Β στοά της Αγοράς με τις μεταγενέστερες οικίες. Αεροφωτογραφία από Ν. (αρχείο ΕΜΑΣ)

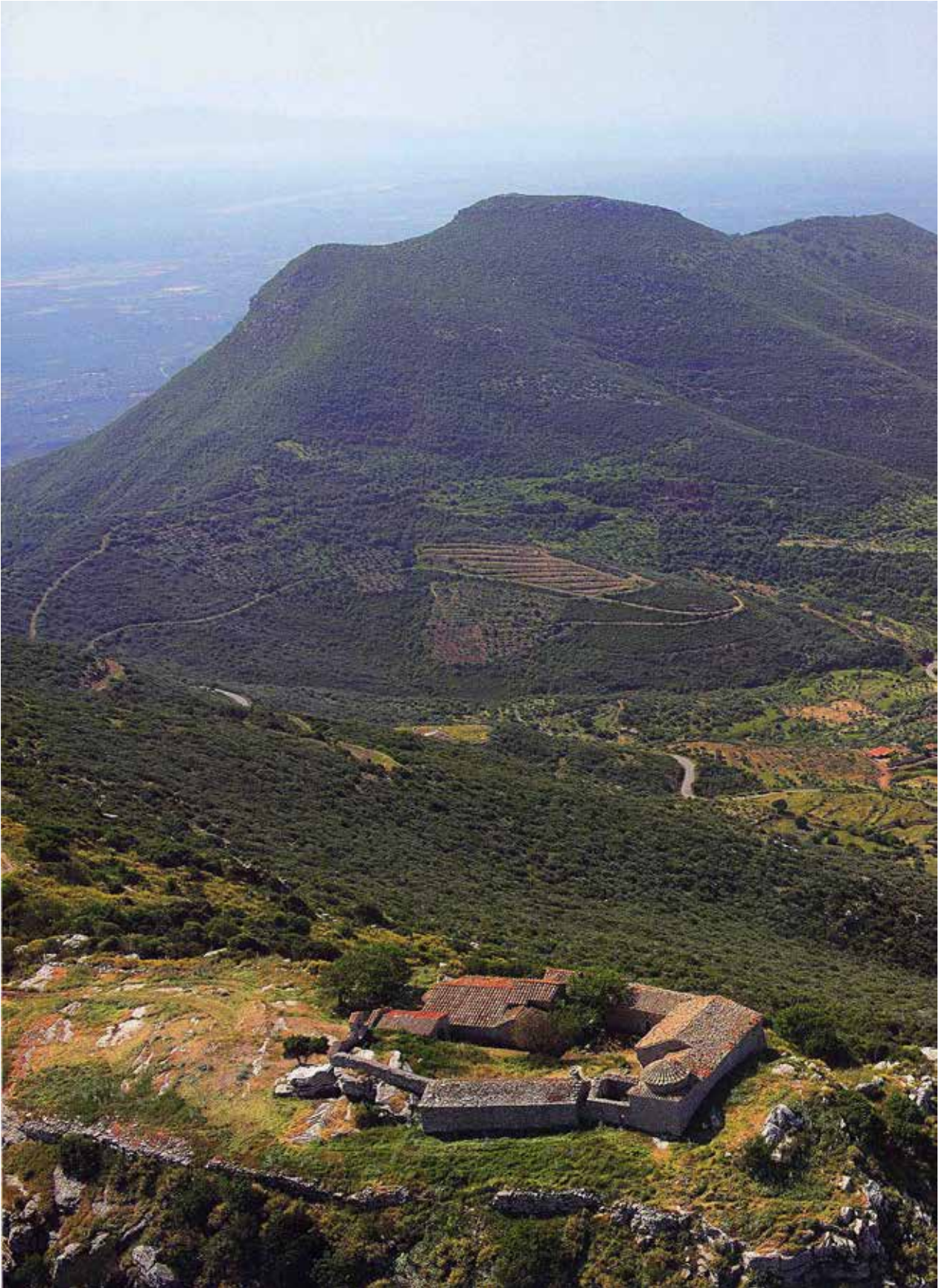
- Εικ. 378 Η οικία εντός της Β στοά της Αγοράς. Άποψη από ΒΔ. (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 379 Φούρνος κάτω από την ανατολική οικία εντός της Β στοά της Αγοράς. Άποψη από Β. (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 380 Κεραμοσκεπείς ταφές σε επαφή με τον ανατολικό τοίχο της Β στοάς της αγοράς, σε στρώμα κάτω από τις οικίες της περιοχής. Άποψη από Ν. (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 381 Κάτοψη οικιστικό συγκροτήματος στην Δ στοά της Αγοράς. (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 382 Το οικιστικό συγκρότημα εντός της Δ στοάς της Αγοράς. Αεροφωτογραφία από Δ. (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 383 Ολυμπία, οικία. (Völling 2001, εικ. 2)
- Εικ. 384 Πυργούθι Αργολίδας, οικία. (Hjohlman 2005, εικ. 104)
- Εικ. 385 Γενικό τοπογραφικό του κέντρου της αρχαίας Μεσσήνης με τις τρεις ενότητες/γειτονίες: Α) η γειτονιά του θεάτρου και της αγοράς, Β) η γειτονιά του Ασκληπιείου, και Γ) η γειτονιά του Γυμνασίου (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 386 Τοπογραφικό κέντρου αρχαίας Μεσσήνης στο νότιο τμήμα η περιοχή του Σταδίου και του Γυμνασίου. Σημειώνεται με κόκκινο η περιοχή της αστικής οικίας του Γυμνασίου. (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 387 Αεροφωτογραφία της περιοχής του Σταδίου και του Γυμνασίου από Ν. Στο βάθος διακρίνεται και το υπόλοιπο κέντρο της αρχαίας πόλης (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 388 Αστική υστερορωμαϊκή έπαυλη Γυμνασίου. Αεροφωτογραφία από Α. (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 389 Αστική υστερορωμαϊκή έπαυλη Γυμνασίου. Αεροφωτογραφία από Ν. (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 390 Κάτοψη αστικής οικίας Γυμνασίου. (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 391 Μωσαϊκό δάπεδο στην αστική οικία του Γυμνασίου. (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 392 Λεπτομέρεια μωσαϊκού δαπέδου στην αστική οικία του Γυμνασίου. Παράσταση Διονύσου και αναθέτη (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 393 Λεπτομέρεια μωσαϊκού δαπέδου στην αστική οικία του Γυμνασίου. Παράσταση Διονύσου και αναθέτη (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 394 Στάδιο, αεροφωτογραφία μετά την αναστήλωση. (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 395 Στάδιο, εδώλια με χαραγμένα οικογενειακά ονόματα. (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 396 Στάδιο, χτιστό στηθαίο μπροστά από τις δυτικές κερκίδες κατά τη διάρκεια της ανασκαφής. Αεροφωτογραφία, λεπτομέρεια. (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 397 Στάδιο, το φράξιμο της αρένας στο νότιο τμήμα, όψη από ΒΔ. (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 398 Αφροδισιάδα, το Στάδιο της πόλης με το φράξιμο της αρένας σε πρώτο πλάνο. (φωτ. Br. Stanchev, Creative Commons License)
- Εικ. 399 Πέργη, το Στάδιο της πόλης με το φράξιμο της αρένας σε πρώτο πλάνο. (φωτ. Dan Carpenter, Creative Commons License)
- Εικ. 400 Πρωτοβυζαντινές ταφές εντός δωματίου ΙΙΙ του Γυμνασίου. Άποψη από Α. (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 401 Αεροφωτογραφία του Σταδίου και του Γυμνασίου της Μεσσήνης κατά την ανασκαφή. (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 402 Δωμάτιο ΙΙΙ του Γυμνασίου με καταστραμμένα γλυπτά, απόψεις από Δ. (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 403 Το πόδιο του Ηρώου και οι γύρω πρωτοβυζαντινές κατασκευές Αεροφωτογραφία από Ν. (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 404 Κάτοψη των κατασκευών νότια του ποδίου του Ηρώου. (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 405 Ενεπίγραφο στέψη βάρου ΑΕΜ 16297. Πλευρά Α' (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 406 Ενεπίγραφο στέψη βάρου ΑΕΜ 16297. Πλευρά Α'. Όψη της άνω επιφάνειας. (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 407 Ενεπίγραφο στέψη βάρου ΑΕΜ 16297. Πλευρά Β' (αρχείο ΕΜΑΣ)
- Εικ. 408 Νεμέα, Ιερό Διός. Αυλακώσεις πρωτοβυζαντινών αγρών (Miller 1983, πιν. 21b)
- Εικ. 409 Νεμέα, Ιερό Διός. Αυλακώσεις και ίχνος περιβόλου πρωτοβυζαντινών αγρών (Miller 1983, πιν. 20e)
- Εικ. 410 Νεμέα, Ιερό Διός. Πρωτοβυζαντινές οικίες σε επαφή με τη βασιλική της Νεμέας (Miller 2015, εικ. 16)
- Εικ. 411 Νεμέα, Ιερό Διός. Κάτοψη πρωτοβυζαντινών οικιών σε επαφή με τη βασιλική της Νεμέας (Miller 2015, εικ. 15)
- Εικ. 412 Ρώμη, Κρύπτη Μπάλμπι, καλλιτεχνική αναπαράσταση της λειτουργίας του ασβεστοκάμινου του 7ου αι. (Studio Inklink, <http://www.inklink.it/>)
- Εικ. 413 Καλλιτεχνική αναπαράσταση ενός ρωμαϊκού περιοδικού κύκλου ασβεστοκάμινου. (Dix 1982, εικ. 2)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

Εικόνες

Εικ. 1 Ο αρχαιολογικός χώρος της Μεσσήνης από Β, στο βάθος διακρίνεται τμήμα του μεσσηνιακού κάμπου (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 2 Η παλαιά μονή Βουλκάνο στην κορυφή της Ιθώμης, αεροφωτογραφία από Β, στο βάθος το όρος Εύα και ο μεσσηνιακός κάμπος (αρχείο ΕΜΑΣ)

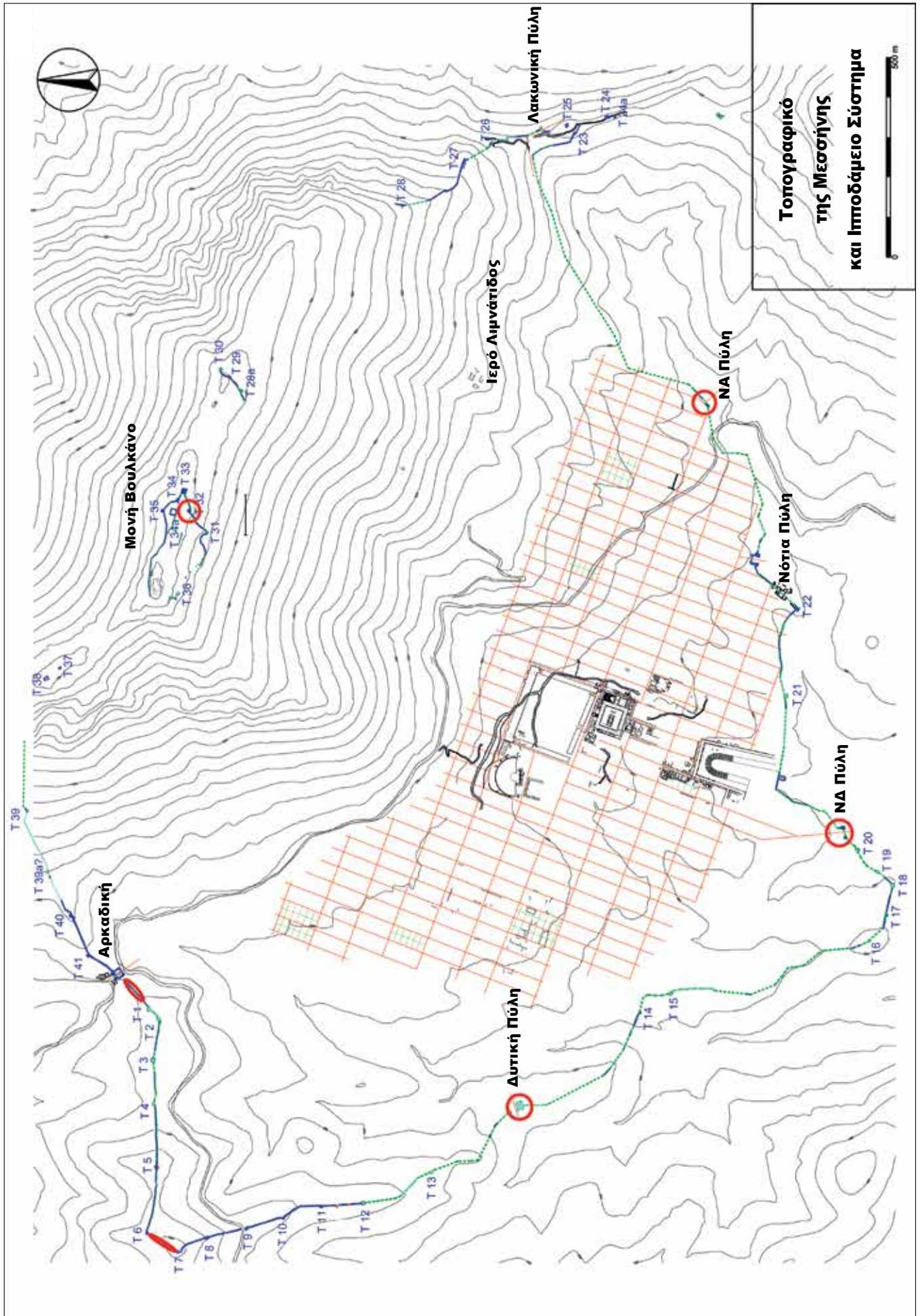
Εικ. 3 Το χωριό Μαυρομάτι στους πρόποδες της Ιθώμης, αεροφωτογραφία από Β, σε δεύτερο πλάνο ο αρχαιολογικός χώρος της Μεσσήνης. (αρχείο ΕΜΑΣ)

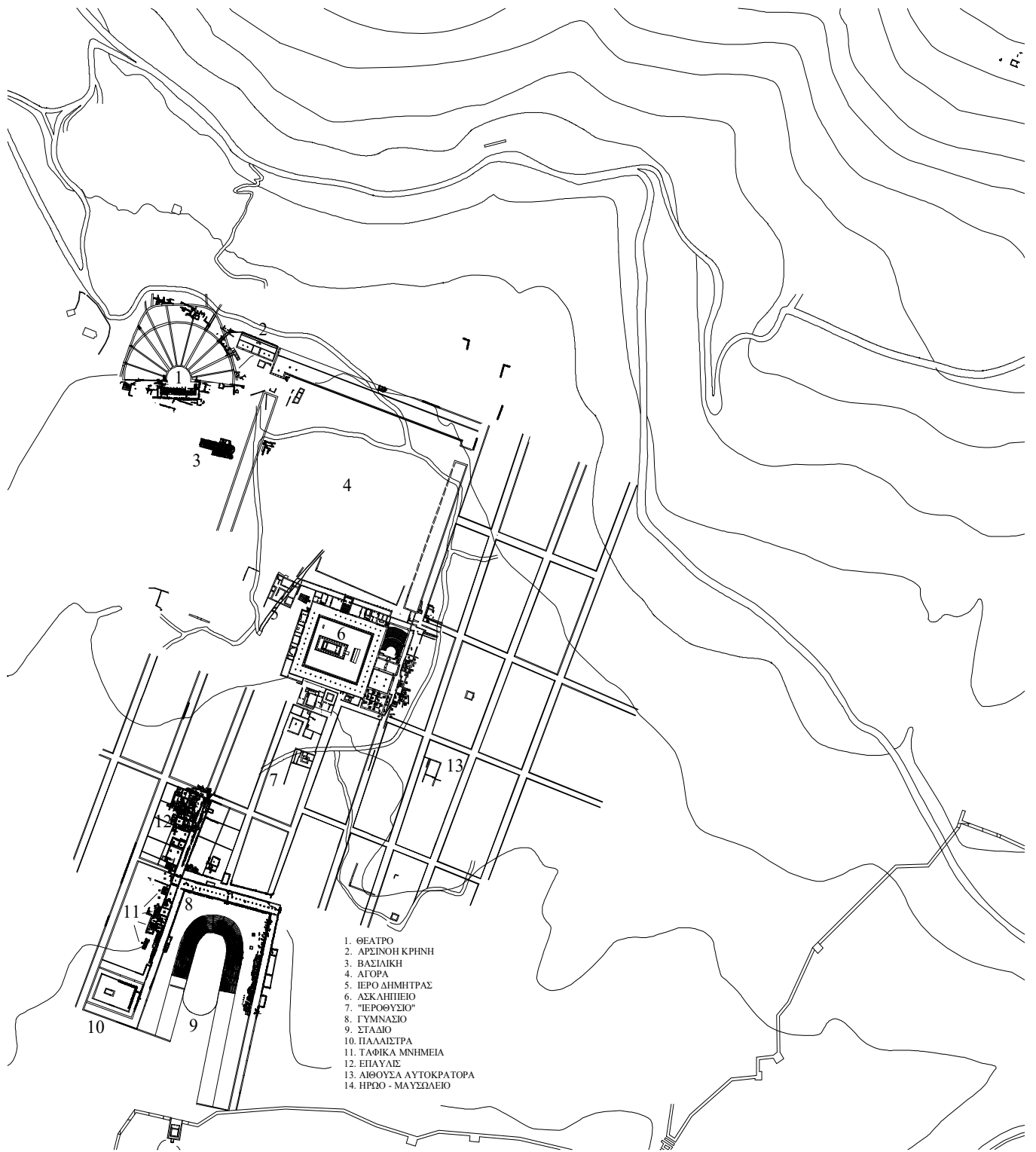
Εικ. 4 Ο αρχαιολογικός χώρος της Μεσσήνης, αεροφωτογραφία από Δ. Αριστερά διακρίνεται το χωριό Μαυρομάτι και δεξιά στο βάθος το χωριό Αρσινόη. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 5 Τοπογραφικό του σύγχρονου χωριού Μαυρομάτι όπως απλώνεται στους πρόποδες της Ιθώμης και γύρω από τον αρχαιολογικό χώρο της Μεσσήνης. (αρχείο ΕΜΑΣ)

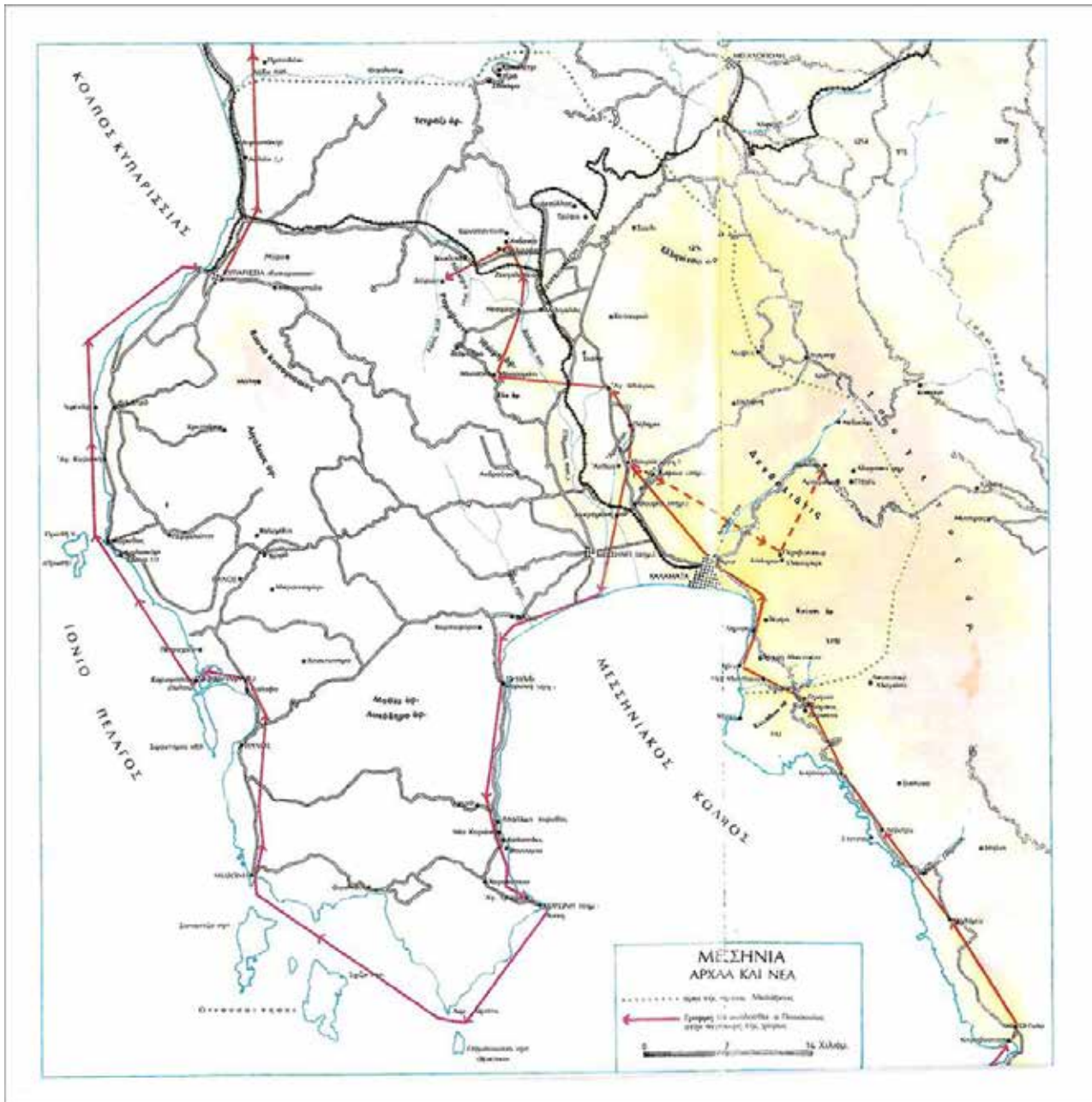
Εικ. 6 Τοπογραφικό σχέδιο της αρχαίας Μεσσήνης και των τειχών της. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 7 Τοπογραφικό σχέδιο της κεντρικής περιοχής της αρχαίας Μεσσήνης. (αρχείο ΕΜΑΣ)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

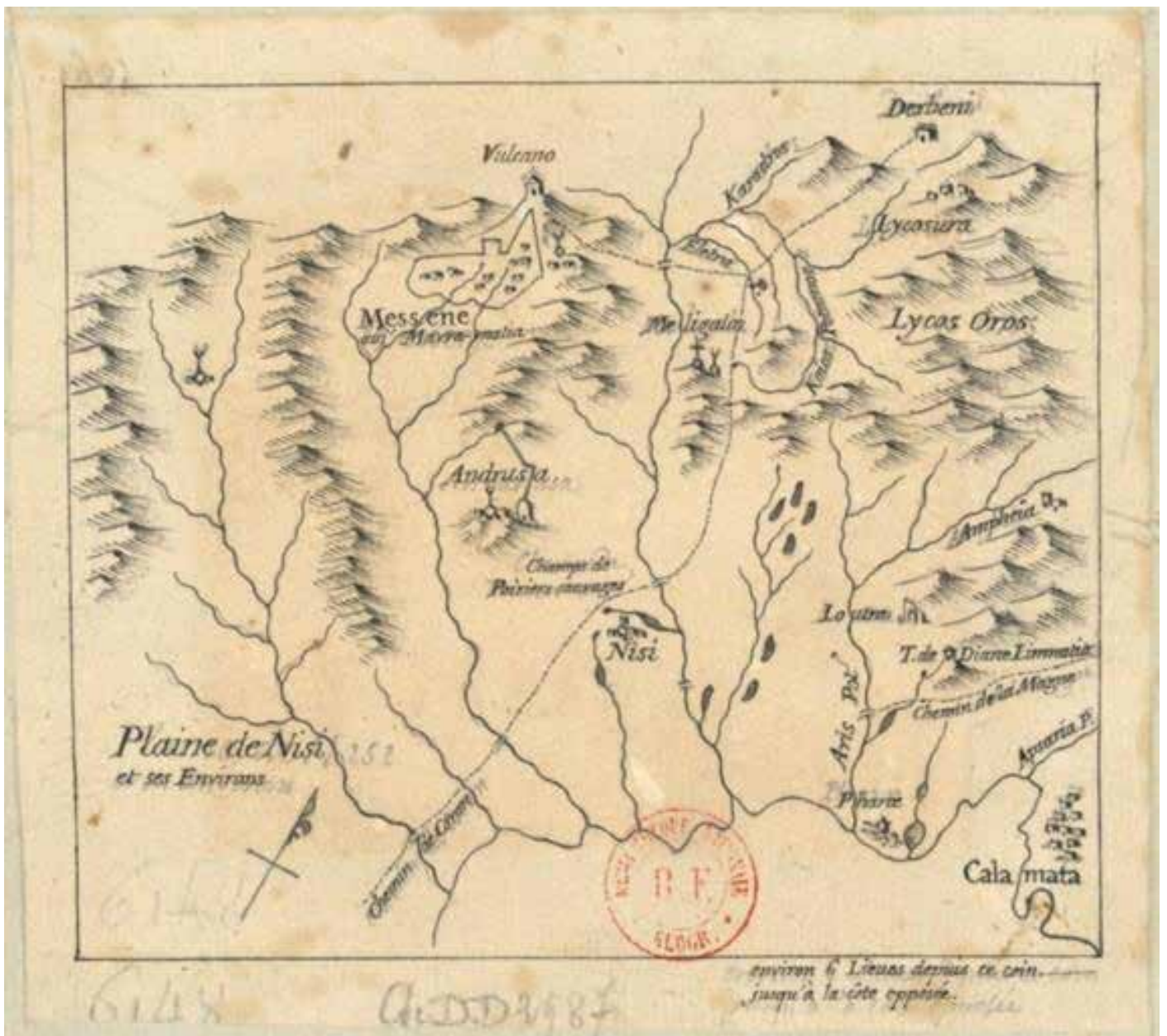
Εικόνες

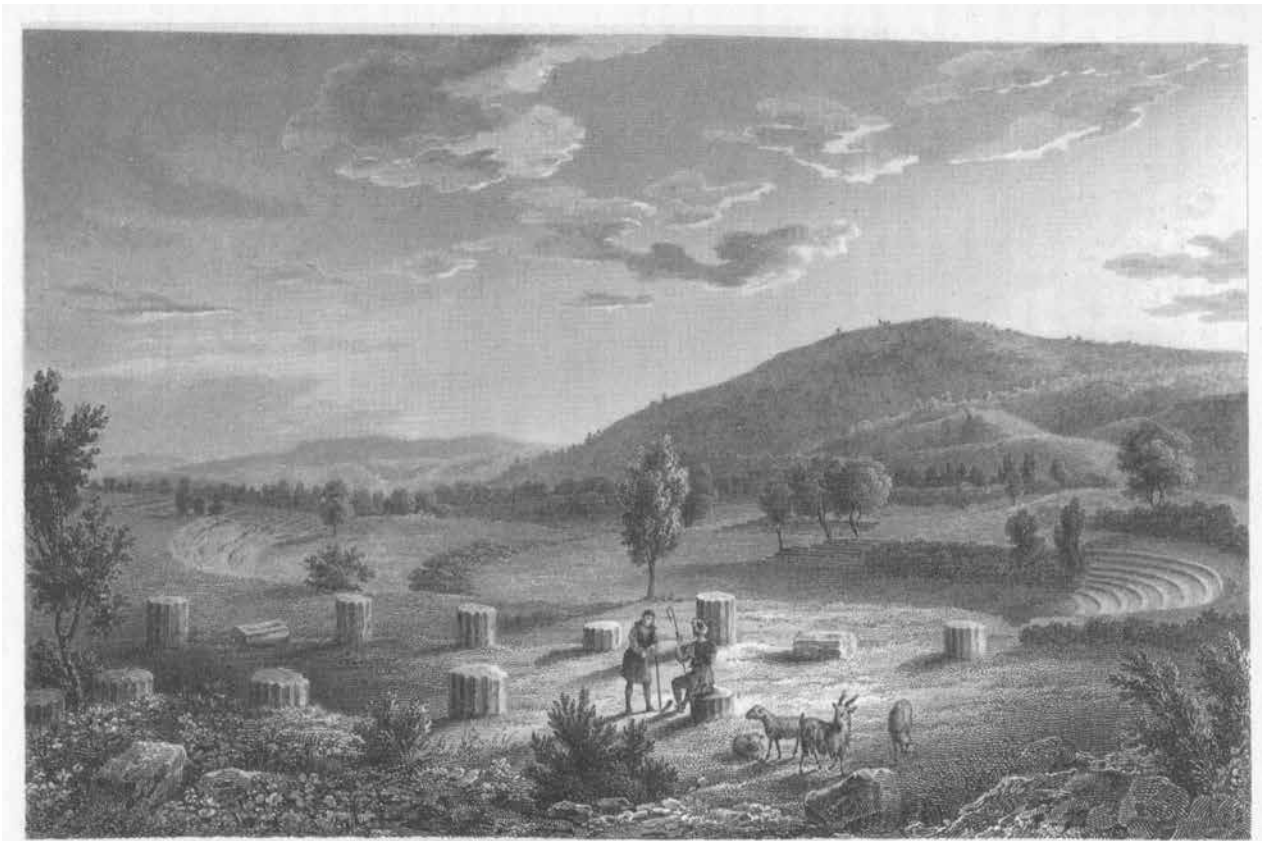
Εικ. 8 Χάρτης του ταξιδιού του Πασανία στη Μεσσηνία (πηγή Παπαχατζής 1979)

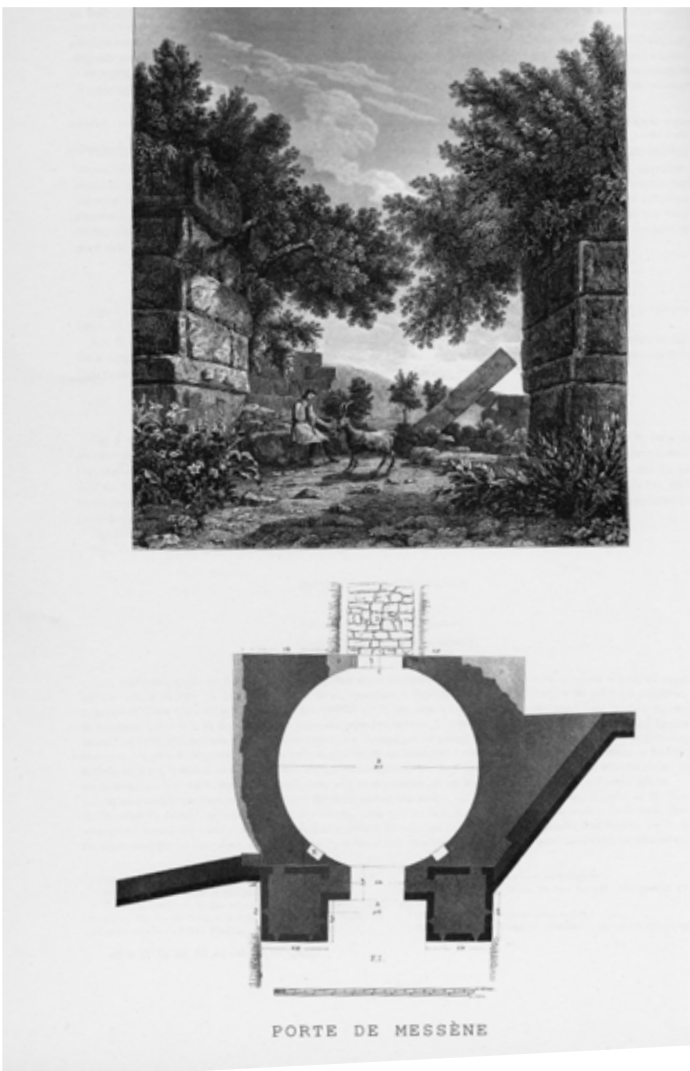
Εικ. 9 Χάρτης της Μεσσηνίας, με σημειωμένη τη ναυτική σύνδεση των λιμανιών της, Barbié du Bocage, *Messenia for the Travels of Anacharsis*, 1786 (πηγή wikimedia commons)

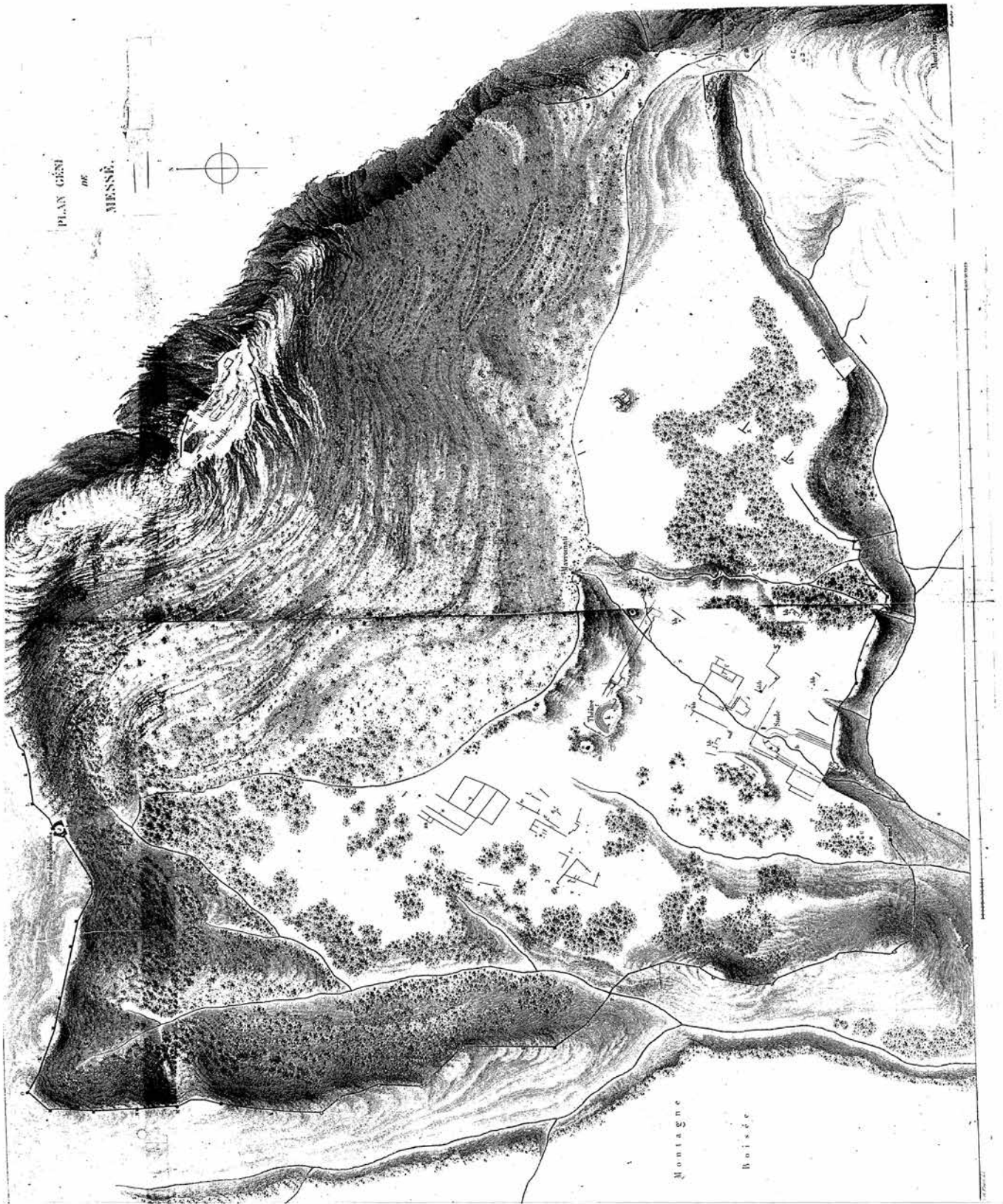
Εικ. 11 Jean-Baptiste Bourguignon d'Anville, Η πεδιάδα του Νησιού και τα περίχωρα της, 1770. Εθνική Βιβλιοθήκη της Γαλλίας, συλλογή d'Anville αρ. 06148 (πηγή <http://gallica.bnf.fr>)

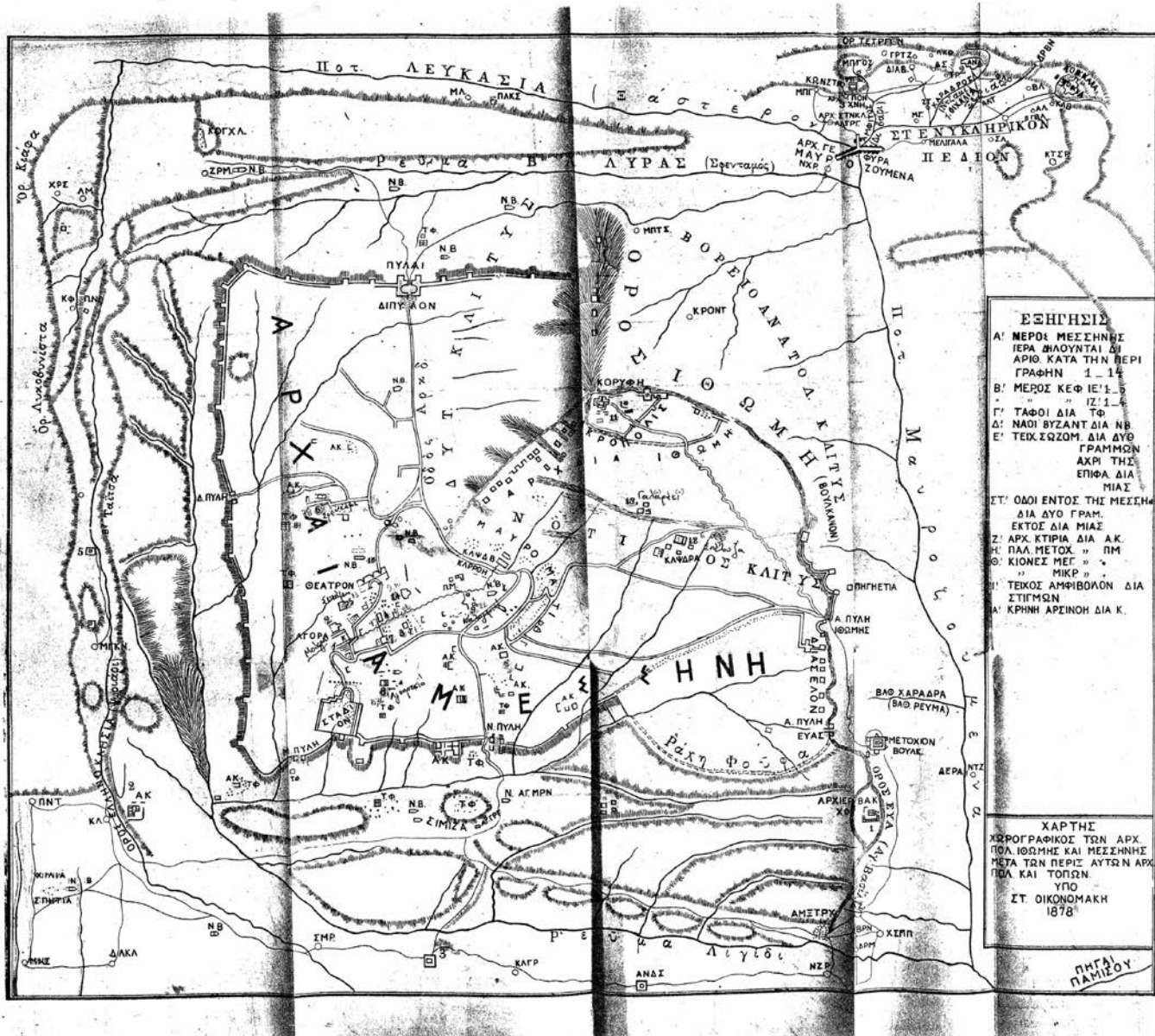
Εικ. 12 Άποψη του Σταδίου της Μεσσήνης, σχέδιο του 1831. (Blouet et al., *Expedition Scientifique de Moree* 1831, πιν. 29)

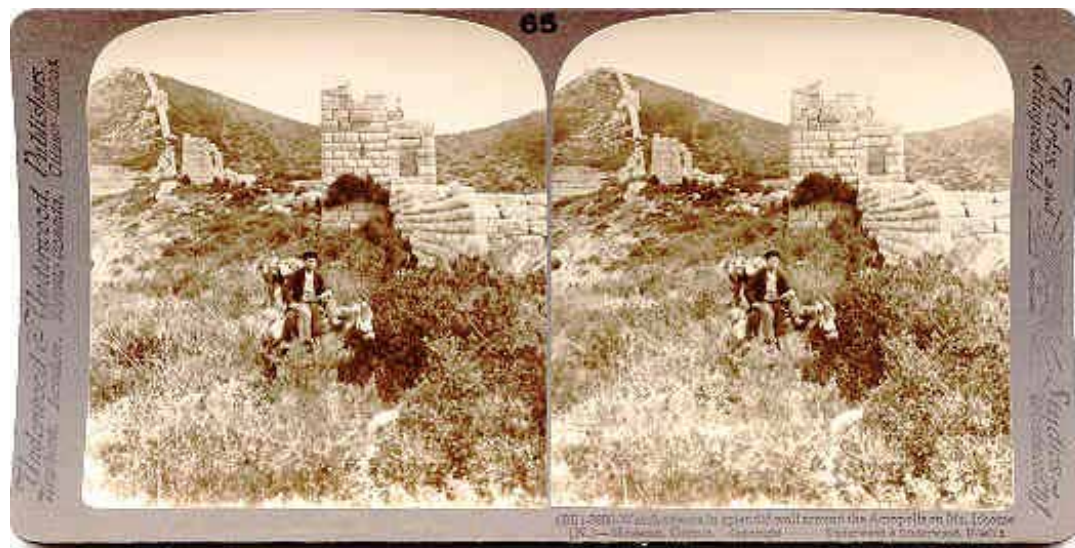
Εικ. 13 Άποψη και κάτοψη της Αρκαδικής Πύλης. (Blouet et al., *Expedition Scientifique de Moree* 1831, πιν. 42)

Εικ. 14 Τοπογραφικό σχέδιο αρχαίας Μεσσήνης. (Blouet et al., *Expedition Scientifique de Moree 1831*, πιν. 22)

Εικ. 15 Τοπογραφικό σχέδιο αρχαίας Μεσσήνης, (Οικονομάκης 1879. παρένθετος χωρογραφικός χάρτης)

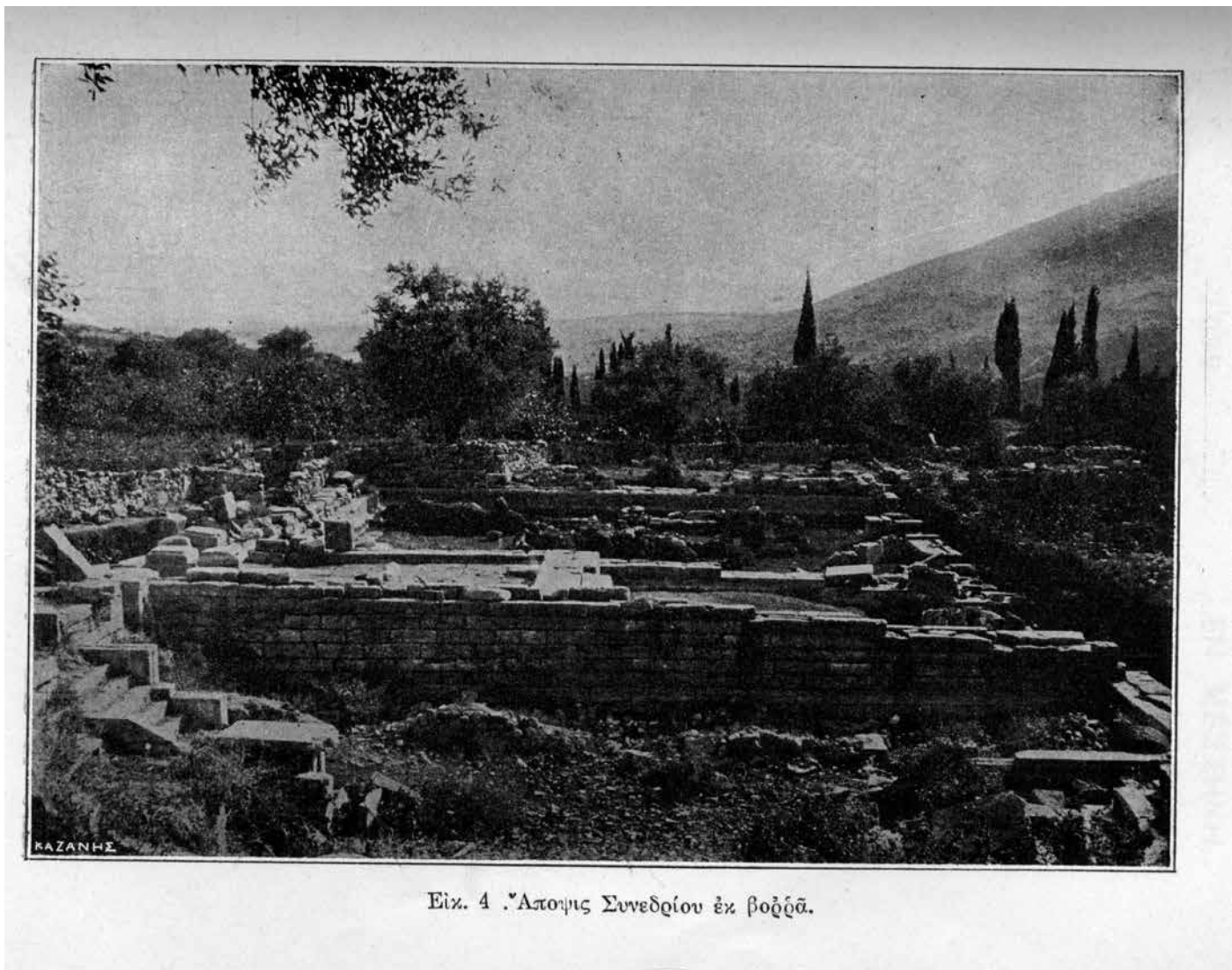
Εικ. 16 Σtereοσκοπική φωτογραφία στα τείχη της αρχαίας Μεσσήνης. “Watch-towers in splendid wall around the Acropolis on Mt. Ithome (N.), Messene. 9330 Photonegative 1905. φωτ. Elmer και Bert Elias Underwood 1905.” (αρχείο Smithsonian Institution, National Museum of American History)

Εικ. 17 Αναμνηστική φωτογραφία στην Αρκαδική πύλη από επίσκεψη της Γερμανικής Αρχαιολογικής Σχολής στην Μεσσήνη γύρω στα 1900. (αρχείο ΕΜΑΣ, πηγή ΔΑΙ Athen)

Εικ. 18 Φωτογραφία στο Εκκλησιαστήριο από επίσκεψη της Γερμανικής Αρχαιολογικής Σχολής στην Μεσσήνη γύρω στα 1900, διακρίνονται πρωτοβυζαντινοί τοίχοι στο βάθος. (αρχείο ΕΜΑΣ, πηγή ΔΑΙ Athen)

Ειχ. 4 .Άποψις Συνεδρίου εκ βορρά.

Εικ. 19 Άποψις Συνεδρίου εκ βορρά. Φωτογραφία στο Εκκλησιαστήριο του Ασκληπιείου από την ανασκαφή του Γεώργιου Οικονόμου (Οικονόμος, ΠΑΕ 1909, 202, ειχ. 4)

Εικ. 20 Ο Αναστάσιος Ορλάνδος στο Βουλευτήριο της Μεσσήνης, 1968. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 21 Ο Αναστάσιος Ορλάνδος κατά την εύρεση του αυτοκρατορικού αδριάντα στην αστική έπαυλη ανατολικά του Ασκληπιείου. (αρχείο ΕΜΑΣ)

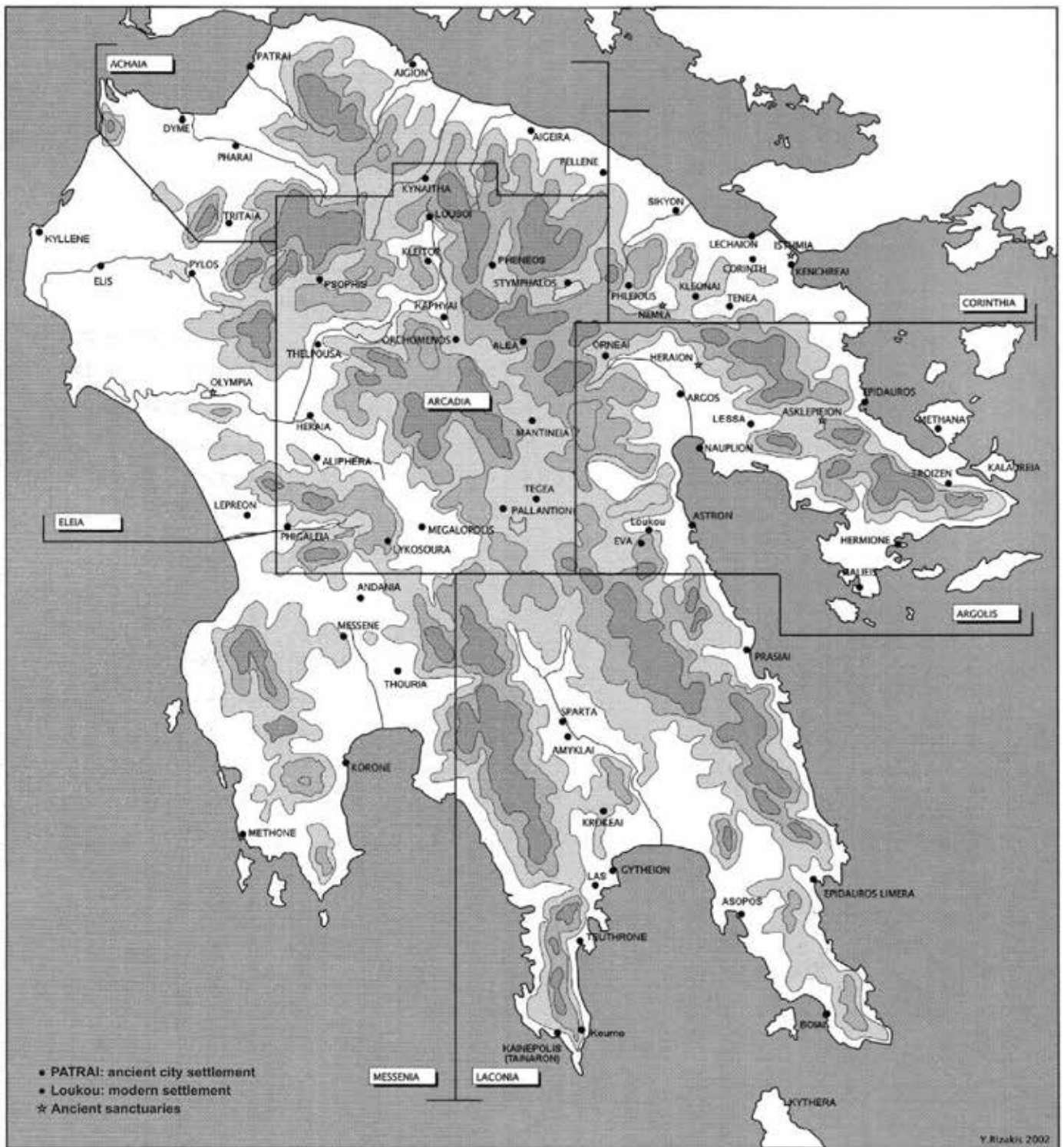
α. Μεταγενέστεροι τάφοι εντός του διμερισματος Ν, πριν άνοιχθώσι.

Εικ. 22 Πρωτοβυζαντινοί τάφοι ανεσκαμμένοι από τον Αναστάσιο Ορλάνδο και παρουσιαζόμενοι στην ανασκαφική αναφορά. (Ορλάνδος, ΠΑΕ 1963, πιν. 103)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

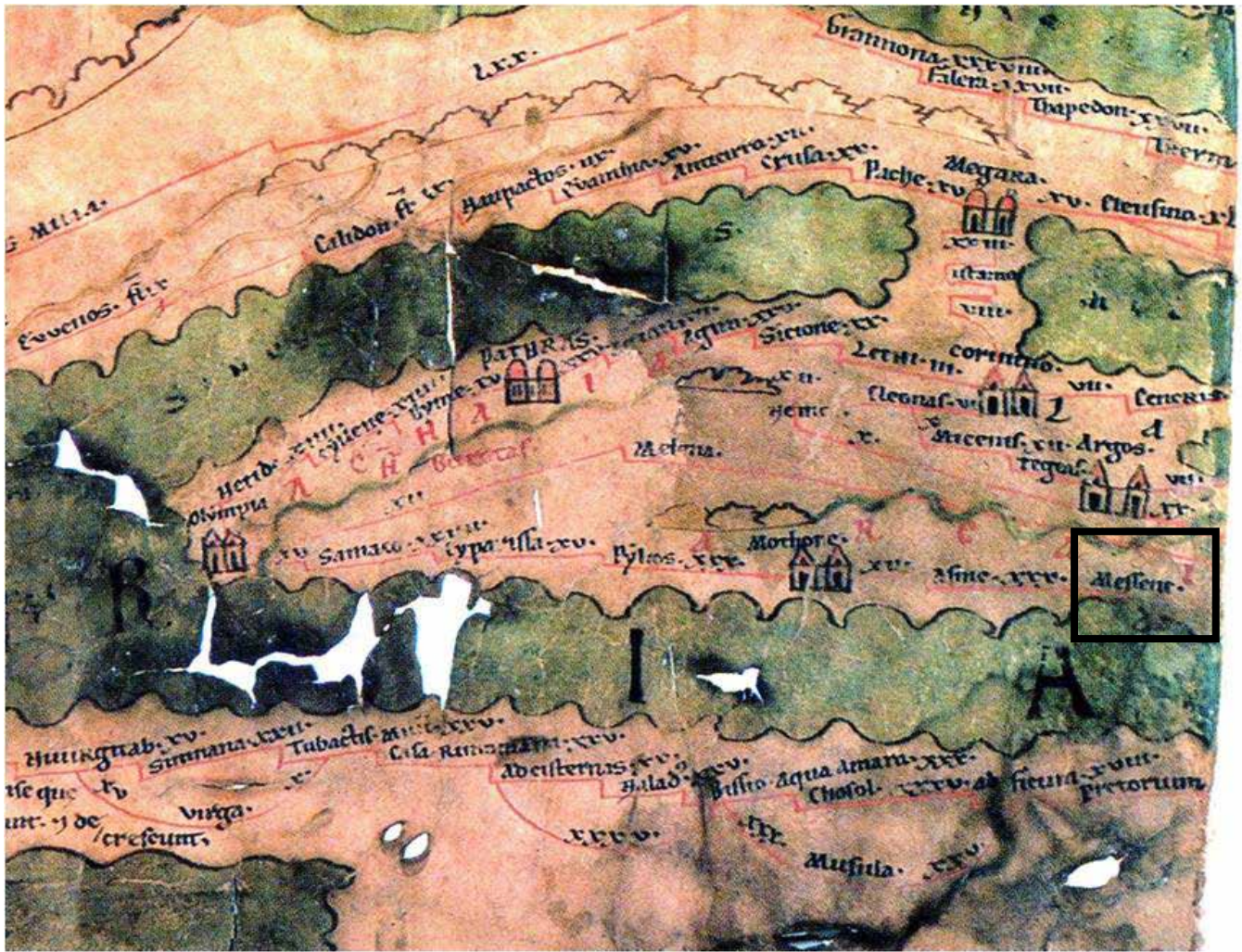
Εικόνες

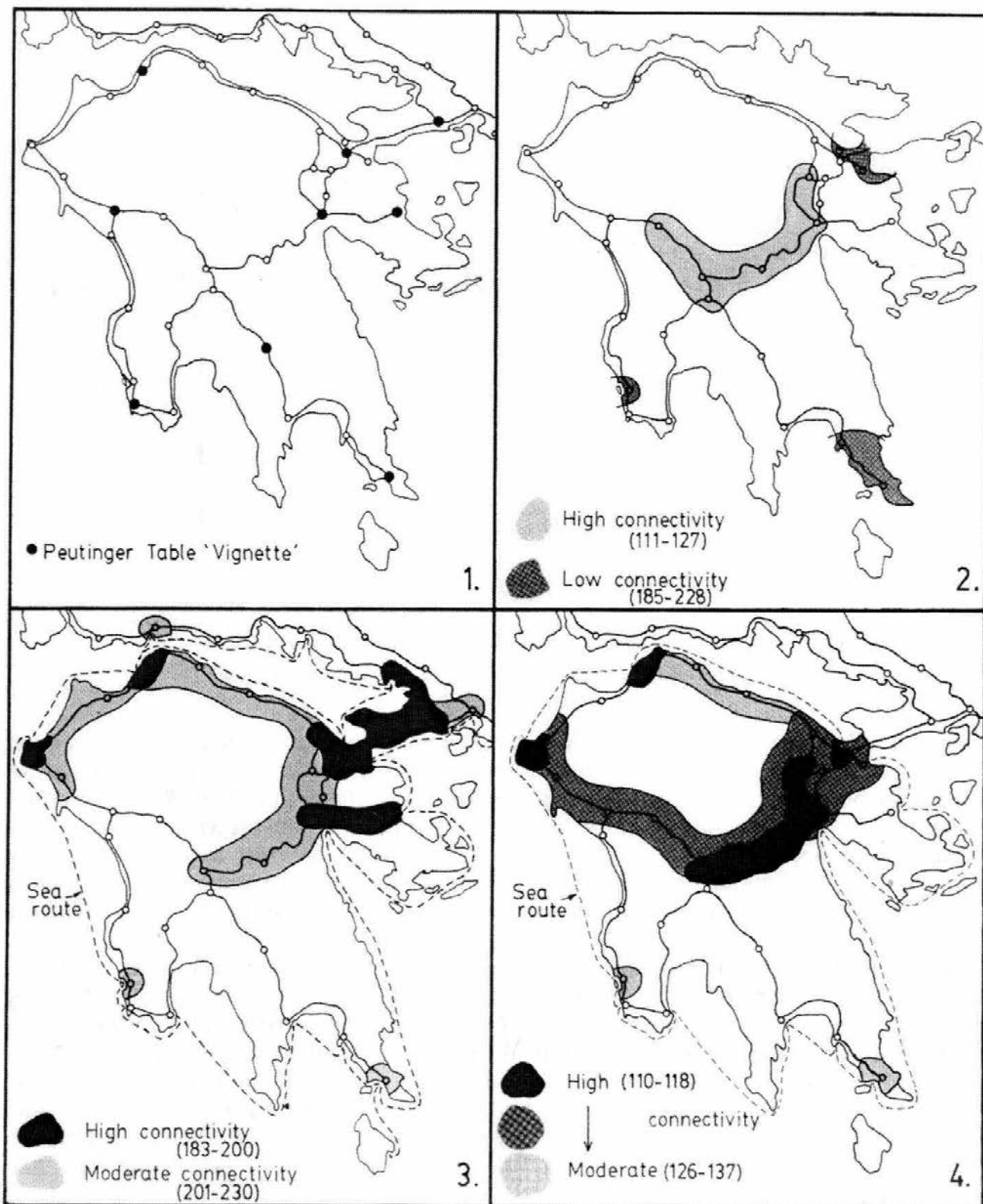
Εικ. 23 Χάρτης της Πελοποννήσου κατά τα ρωμαϊκά χρόνια (Ριζάκης, *Roman Peloponnese* 2010, x)

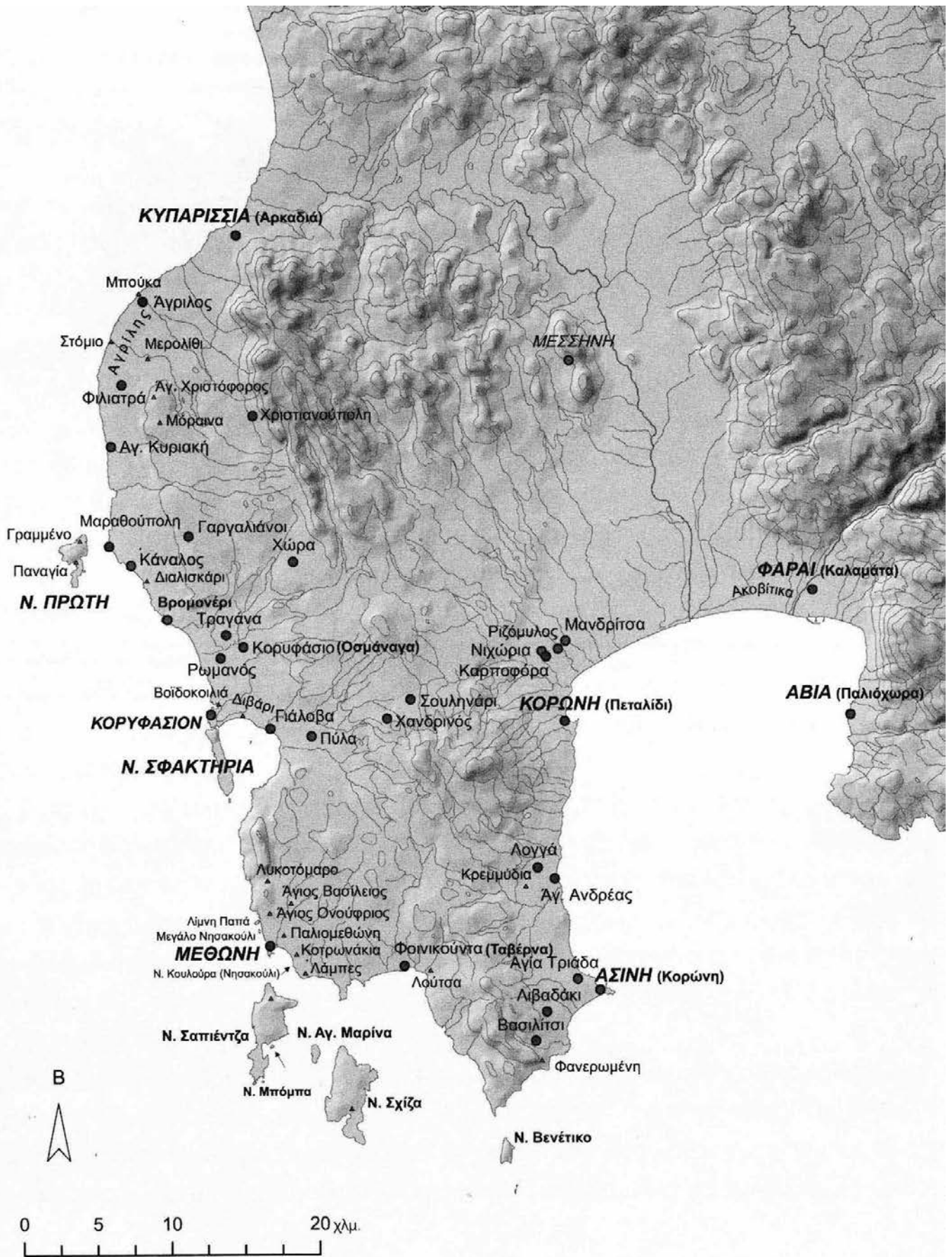
Εικ. 24 Χάρτης της Μεσσηνίας (πηγή Περιφέρεια Μεσσηνίας)

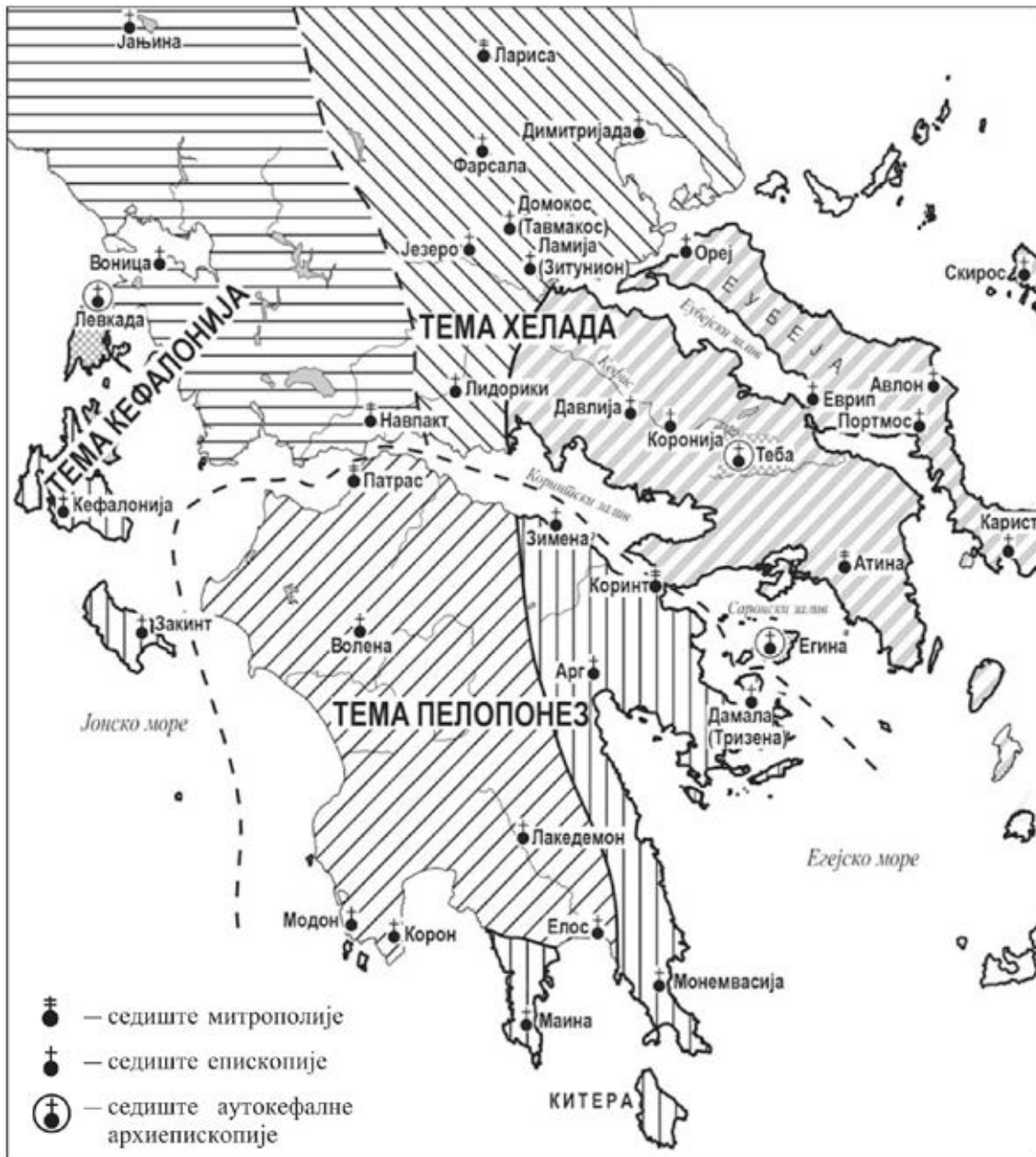
Εικ. 25 Η Πελοπόννησος στον χάρτη του Πότινγκερ (Tabula Peutingeriana), σημειώνεται η θέση της Μεσσήνης (Αυστριακή Εθνική Βιβλιοθήκη, cod.vid. 324, www.euratlas.net/cartogra/peutinger/)

Εικ. 26 Διαγράμματα επικοινωνίας της ρωμαϊκής Πελοποννήσου. 1. σύμφωνα με χάρτη Πότινγκερ, 2. σύμφωνα με το οδικό δίκτυο, 3. σύμφωνα με το οδικό και θαλάσσιο δίκτυο, 4. σύμφωνα και με τους περιηγητές (Sanders και Whitbread 1990, 344, εικ. 3)

Εικ. 27 Χάρτης της πρωτοβυζαντινής Μεσσηνίας, σημειώνονται θέσεις που αναφέρονται στις πηγές (με κεφαλαία) και από αρχαιολογικά δεδομένα (με μικρά.) (Αναγνωστάκης 2002, 159, εικ. 1)

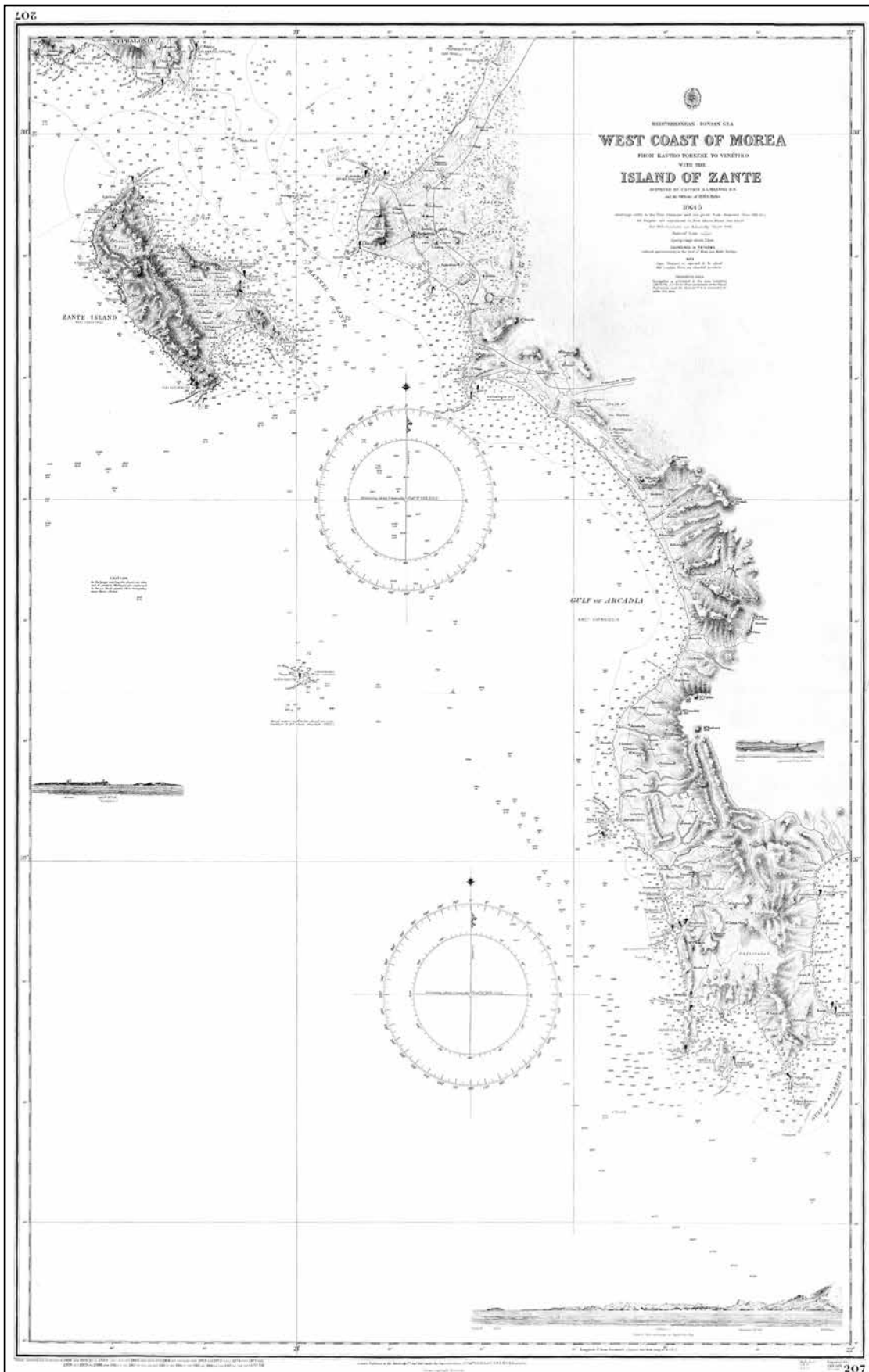

- — Граница територије под непосредном царском влашћу (тема Хелада и архонтија Кефалонија) око 780. г. (према *W. Treadgold, The Byzantine Revival, Stanford 1988, 12*), поклапа се са тадашњим јурисдикционим подручјем Коринтске митрополије
- - - — Линија разграничења теме Хеладе, теме Пелопонез и теме Кефалоније око 842. г. (према: *Treadgold, 336*)

Митрополије Цариградске патријаршије и њихова јурисдикциона подручја средином IX века:

▨	— Митрополија Коринта	▨	— Аутокефалне архиепископије под непосредном влашћу цариградског патријарха
▧	— Митрополија Атине	▨	— Митрополија Навпакта
▩	— Митрополија Патраса		
▪	— Митрополија Ларисе		

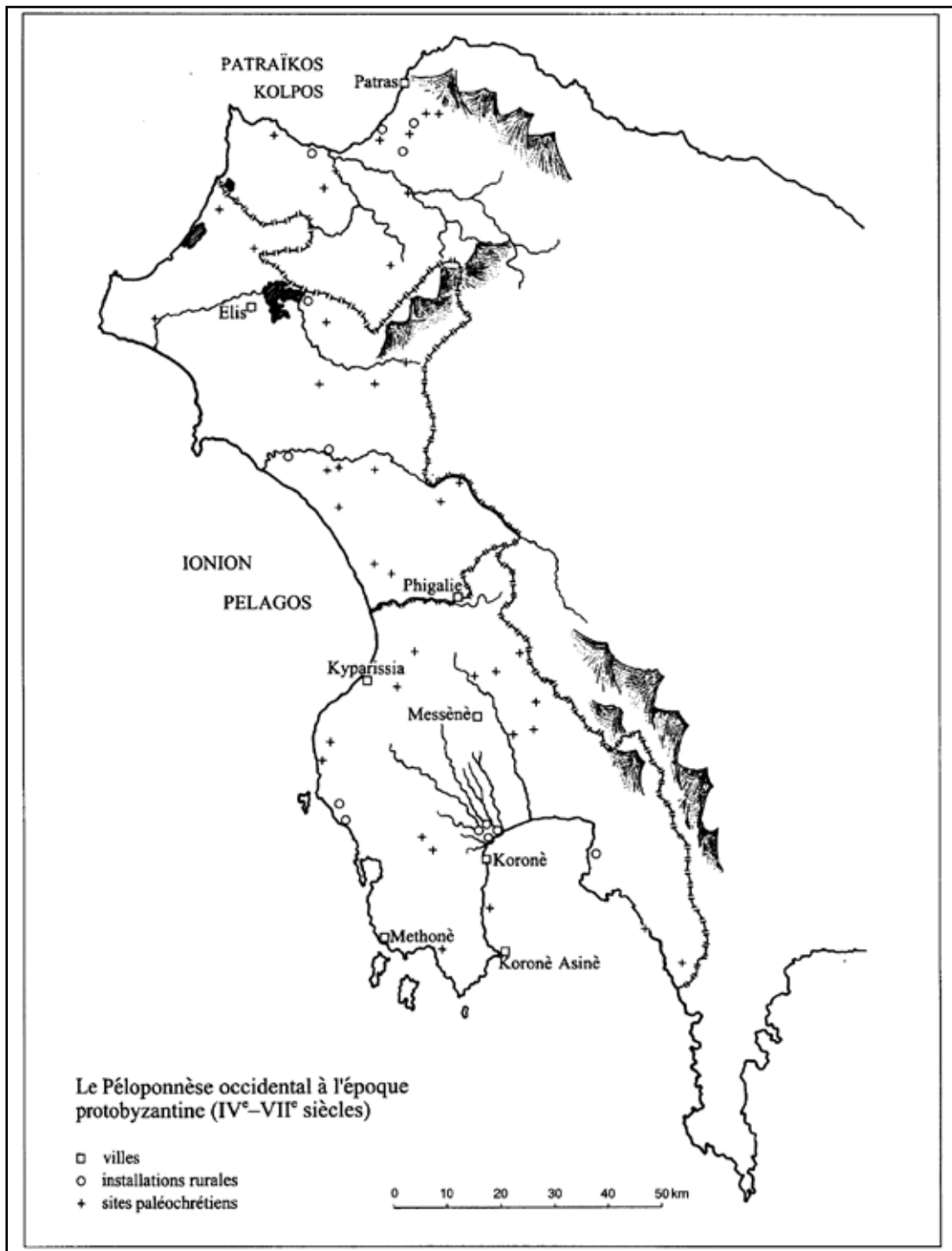
Еικ. 28 Οι επισκοπές της Πελοποννήσου κατά τον 8ο και 9ο αι. (Komatina 2009, 28)

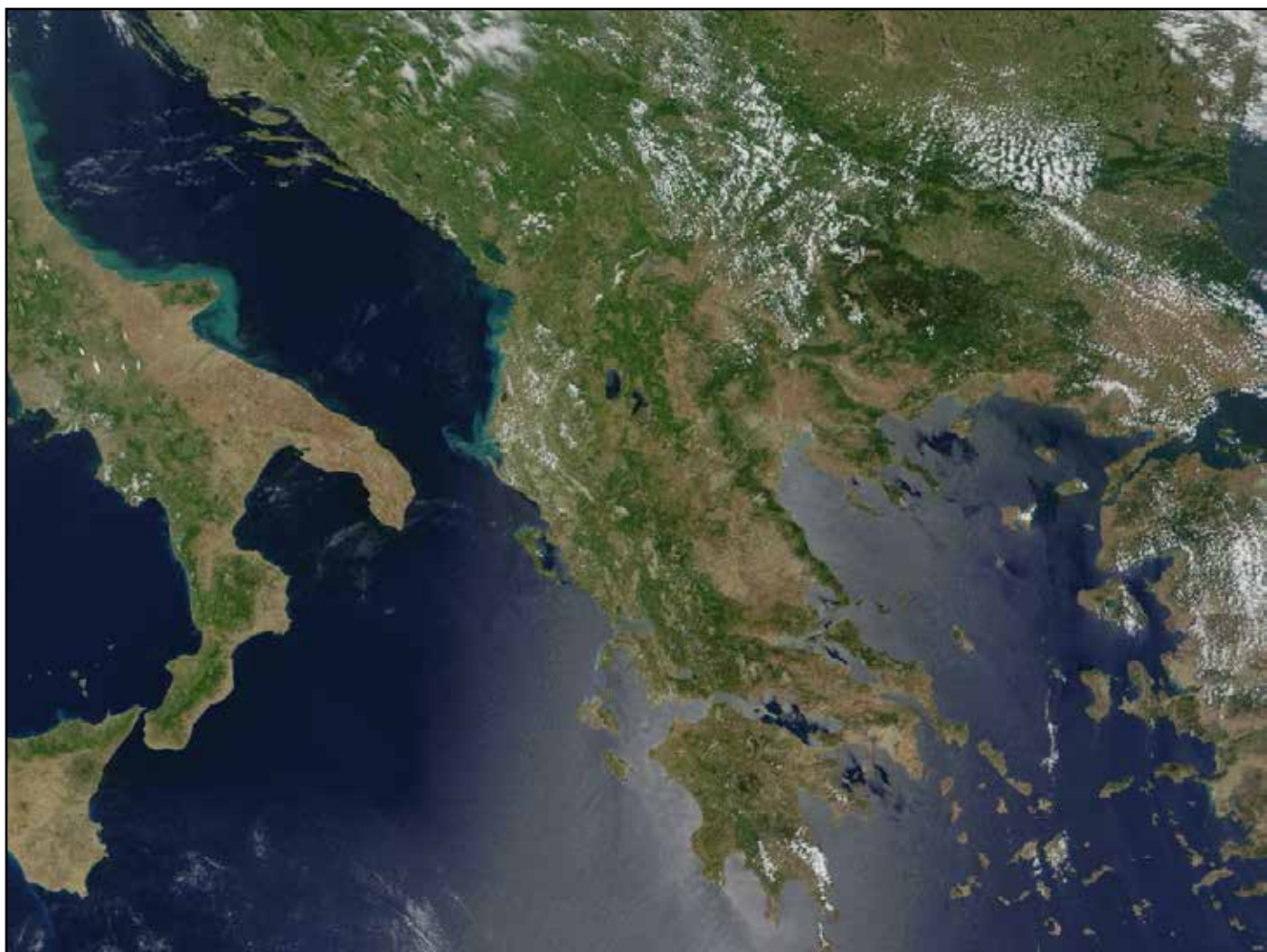
Εικ. 29 Ναυτικός χάρτης της δυτικής Πελοποννήσου και της Ζακύνθου. (Βρετανική Υδρογραφική Υπηρεσία 1864-1865)

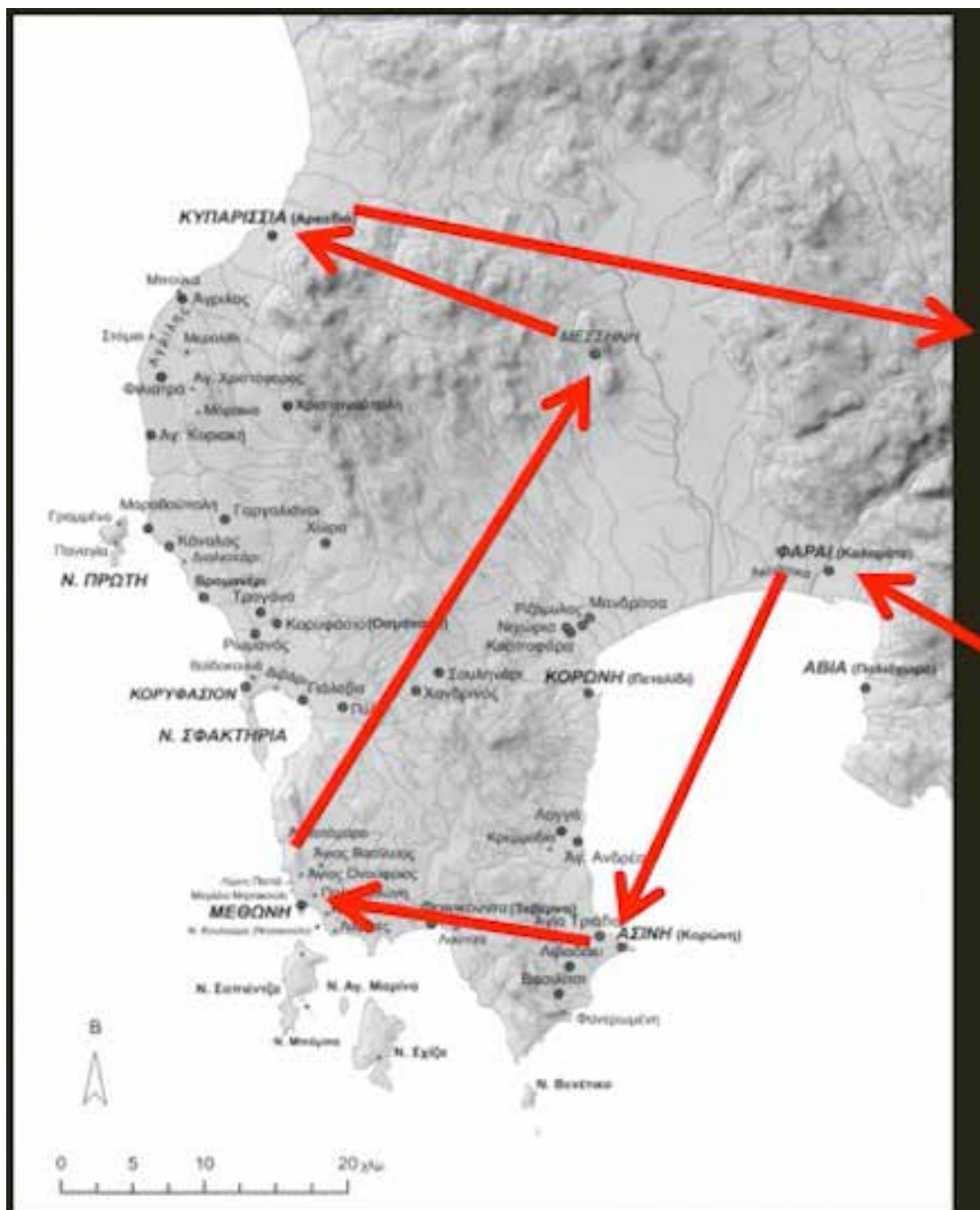
Εικ. 30 Η πορεία της εκστρατείας του Βελισαρίου κατά των Βανδάλων, 533-534 (χάρτης Κωνσταντίνος Πλακίδας, wikimedia commons)

Εικ. 31 Χάρτης της δυτικής Πελοποννήσου κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο ως ενιαίος γεωγραφικός χώρος (Lambroulou 2000, 109)

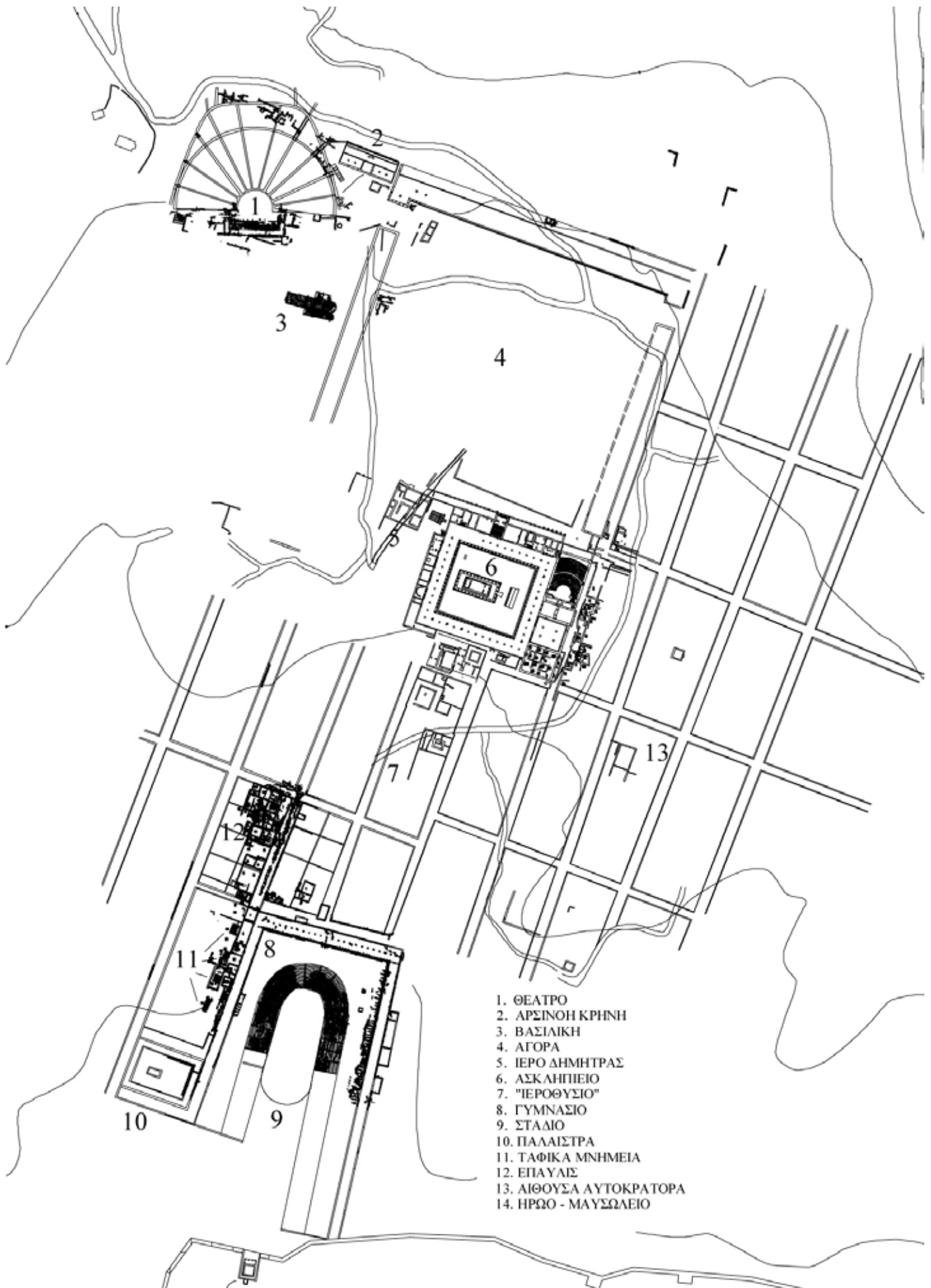
Εικ. 32 Δορυφορική φωτογραφία Νότιας Ιταλίας, Σικελίας και Ελλάδας (NASA imaging)

Εικ. 33 Η πορεία του οσίου Νίκωνα στη Μεσσηνία σύμφωνα με τον βίο του (υπόβαθρο Αναγνωστάκης 2002, 159, εικ. 1)

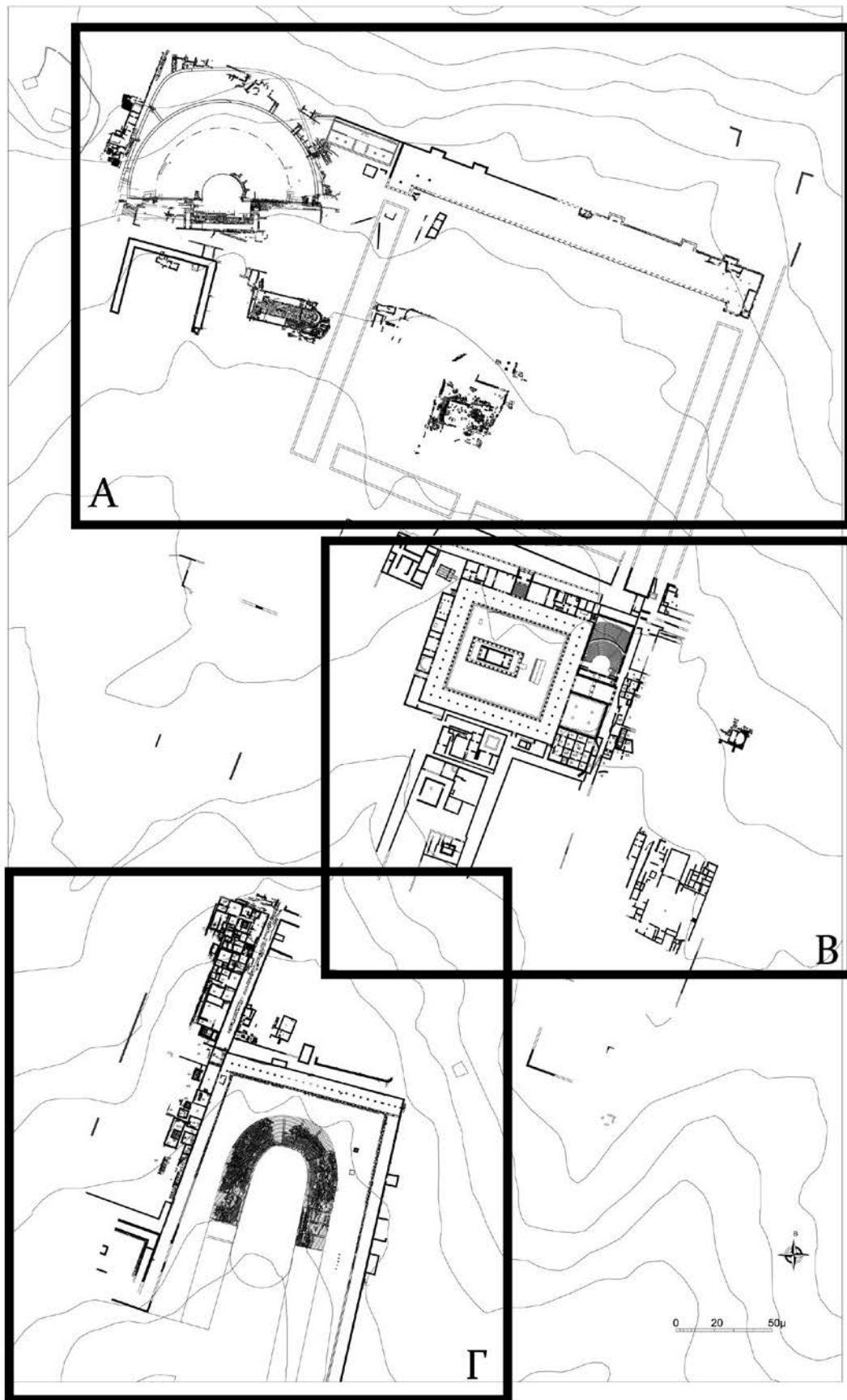
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

Εικόνες

1. ΘΕΑΤΡΟ
2. ΑΡΣΙΝΟΗ ΚΡΗΝΗ
3. ΒΑΣΙΛΙΚΗ
4. ΑΓΟΡΑ
5. ΙΕΡΟ ΔΗΜΗΤΡΑΣ
6. ΑΣΚΛΗΠΕΙΟ
7. "ΙΕΡΟΘΥΣΙΟ"
8. ΓΥΜΝΑΣΙΟ
9. ΣΤΑΔΙΟ
10. ΠΑΛΑΙΣΤΡΑ
11. ΤΑΦΙΚΑ ΜΝΗΜΕΙΑ
12. ΕΠΑΥΛΙΣ
13. ΛΙΘΟΥΣΑ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΑ
14. ΗΡΩΟ - ΜΑΥΣΩΛΕΙΟ

Εικ. 34 Γενικό τοπογραφικό του κέντρου της αρχαίας Μεσσήνης με τα βασικά ελληνιστικά και ρωμαϊκά μνημεία. (αρχείο ΕΜΑΣ)

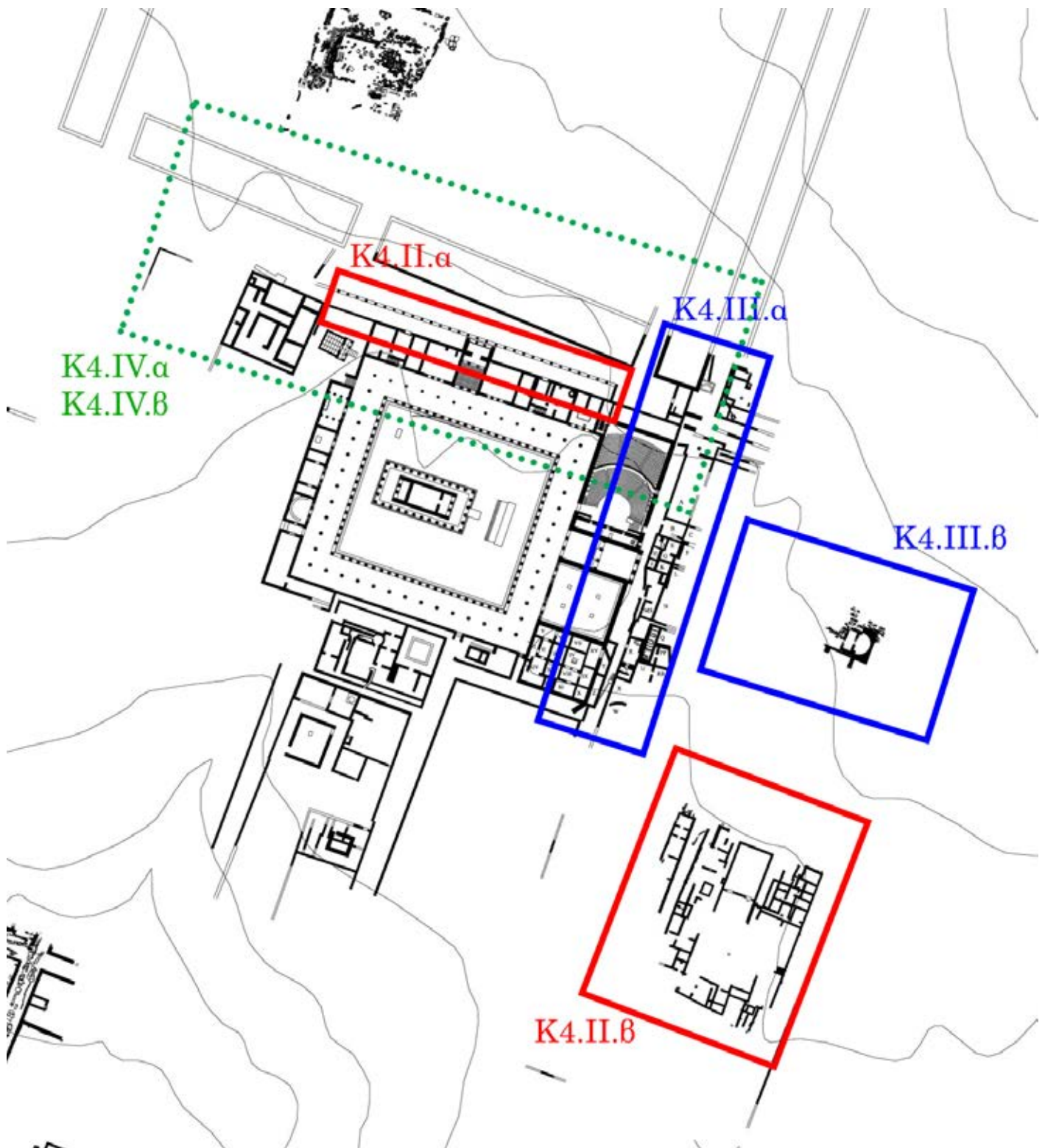
Εικ. 35 Γενικό τοπογραφικό του κέντρου της αρχαίας Μεσσήνης με τις τρεις ενότητες/γειτονιές: Α) η γειτονιά του θεάτρου και της αγοράς, Β) η γειτονιά του Ασκληπείου, και Γ) η γειτονιά του Γυμνασίου. (αρχείο ΕΜΑΣ)

4.1.3 Εικ. 36 Το τέμενος του Ασκληπιού με τον δωρικό ναό στο κέντρο. Κάθετη αεροφωτογραφία από Β. (αρχείο ΕΜΑΣ)

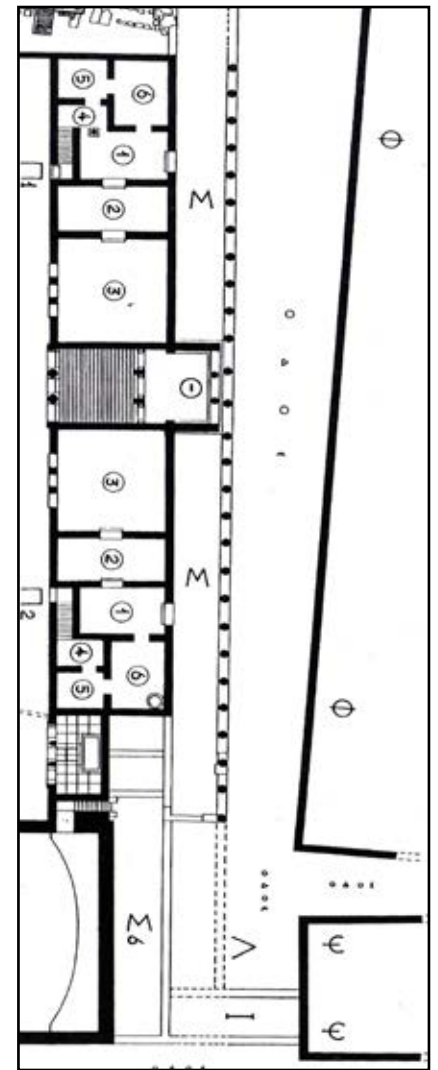
Εικ. 37 Η γειτονιά του Ασκληπιείου και τα μνημεία που εξετάζονται στο κεφ. 4. Αεροφωτογραφία από ΝΔ. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 38 Η γειτονιά του Ασκληπιείου και τα μνημεία που εξετάζονται στο κεφ. 4 με τα ανάλογα υποκεφάλαια, με κόκκινο 4ος αι. μ.Χ., με μπλε 5ος και 6ος αι. μ.Χ., με πράσινο 6ος και 7ος αι. μ.Χ. (αρχείο ΕΜΑΣ)

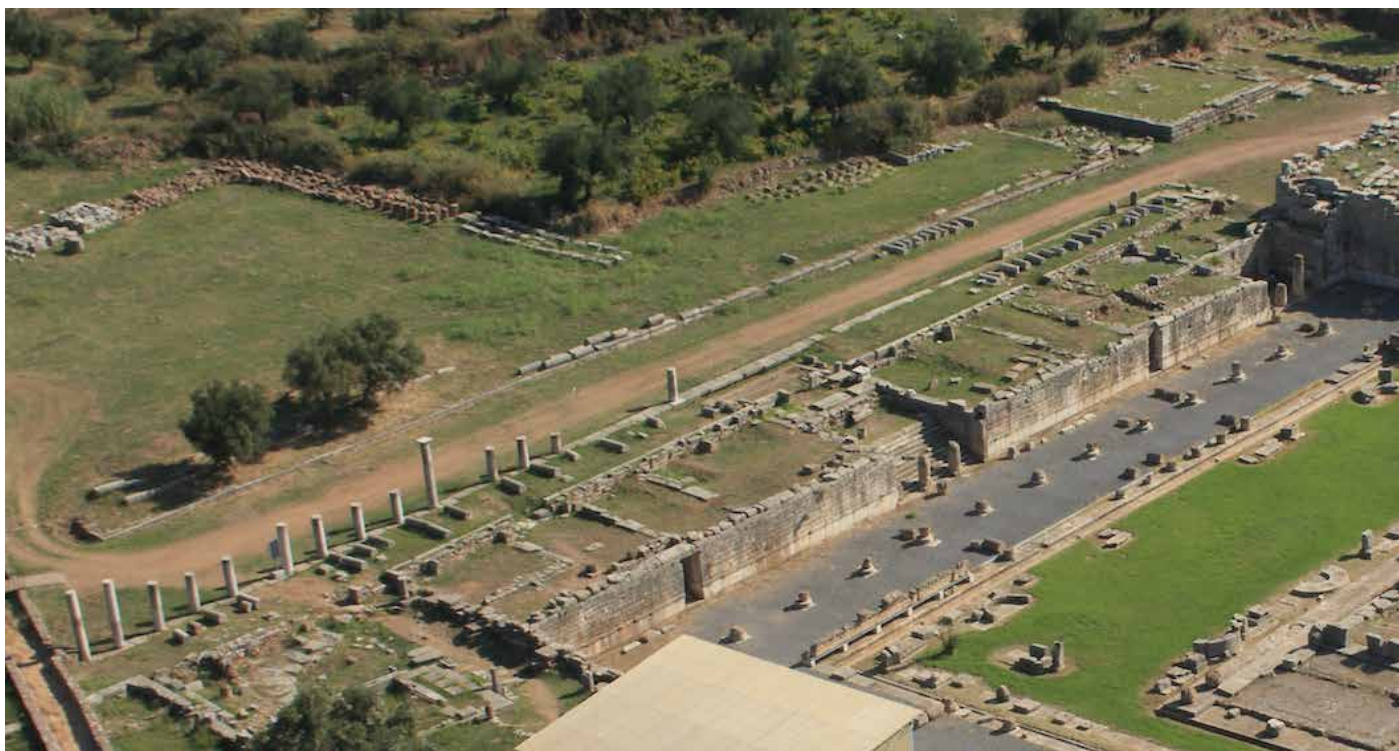
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4.2.α
Η Υστερορωμαϊκή Στοά

Εικόνες

Εικ. 39 Κάτοψη της υστερορωμαϊκής στοάς βόρεια του Ασκληπιείου. Ο βορράς προς τα δεξιά (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 40 Η υστερορωμαϊκή στοά βόρεια του Ασκληπιείου, αεροφωτογραφία. Ο βορράς προς τα δεξιά (αρχείο ΕΜΑΣ)

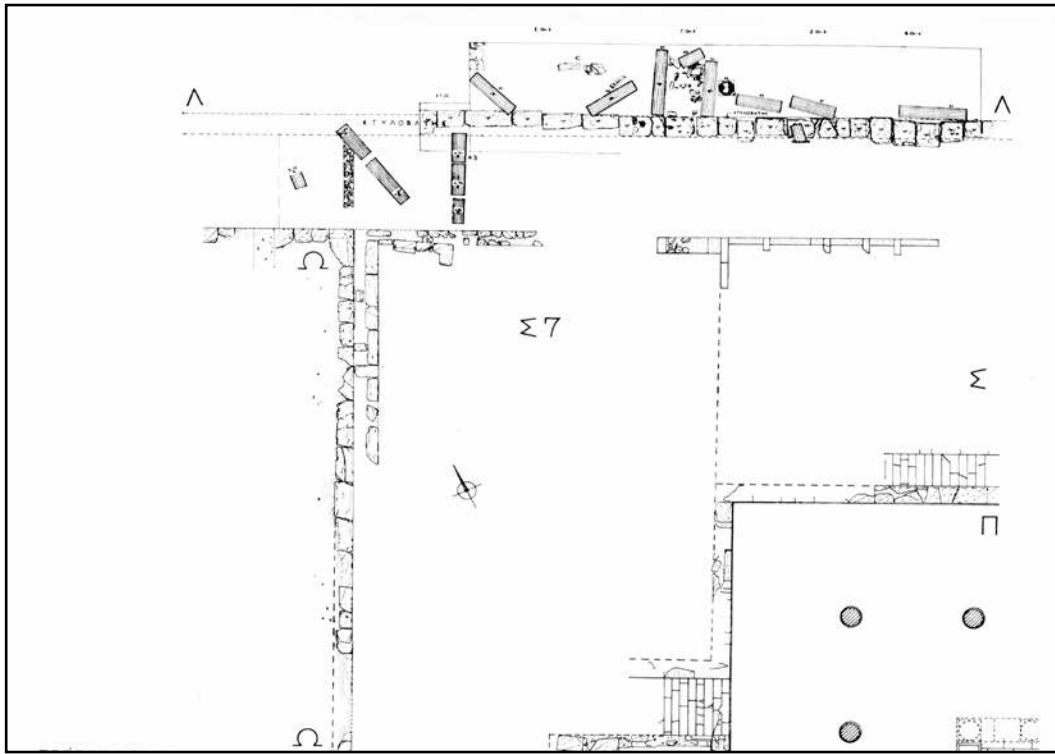
Εικ. 41 Η υστερορωμαϊκή στοά βόρεια του Ασκληπιείου, αεροφωτογραφία από ΝΔ. (αρχείο ΕΜΑΣ)

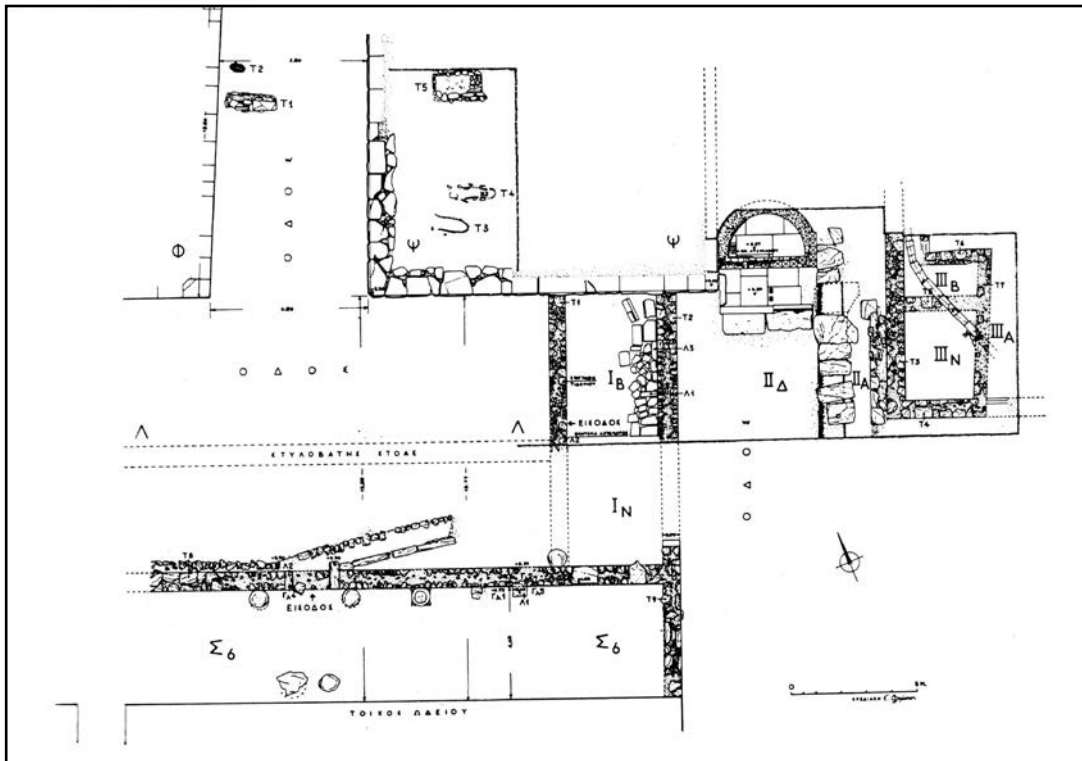
Εικ. 42 Η υστερορωμαϊκή στοά βόρεια του Ασκληπιείου, από Α. (αρχείο ΕΜΑΣ)

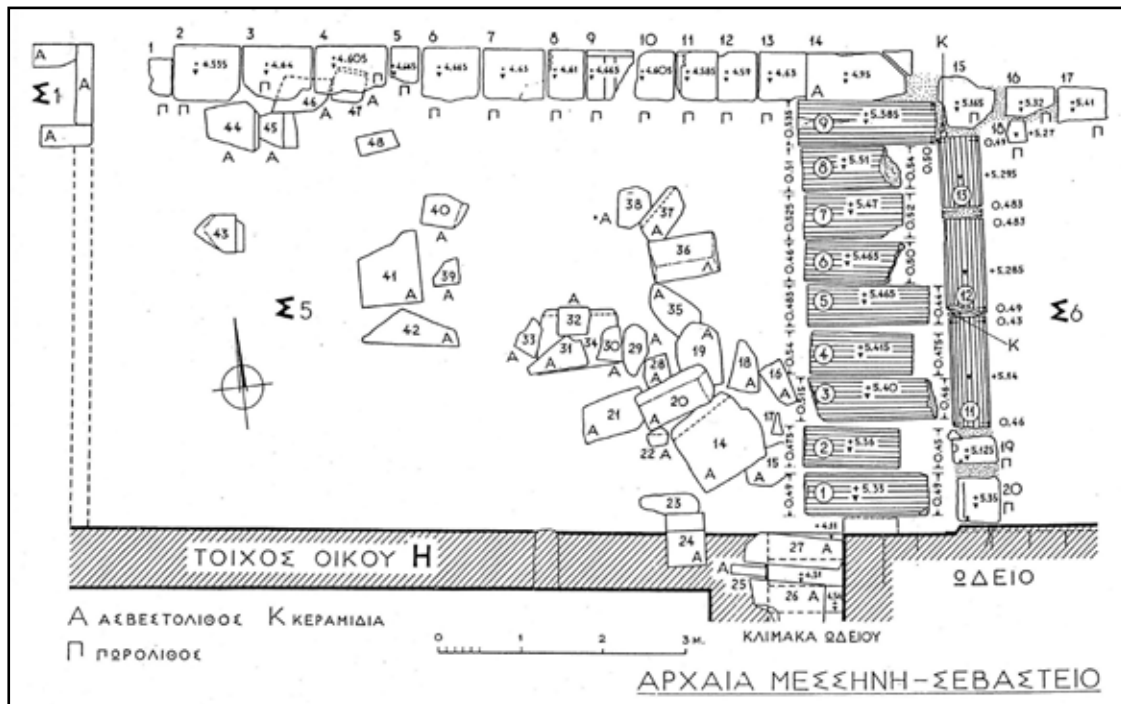
Εικ. 43 Η υστερορωμαϊκή στοά βόρεια του Ασκληπιείου, αεροφωτογραφία από Α (αρχείο ΕΜΑΣ)

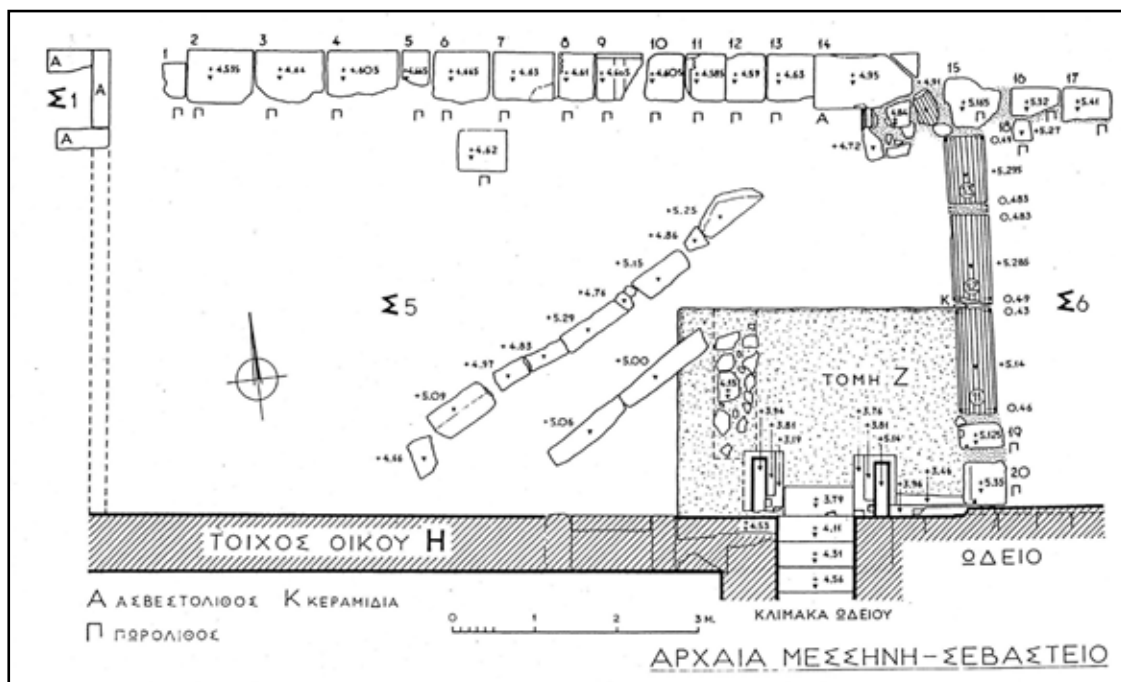
Εικ. 44 Η υστερορωμαϊκή στοά βόρεια του Ασκληπιείου, κάτοψη του δυτικού της άκρου. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 45 Η υστερορωμαϊκή στοά βόρεια του Ασκληπιείου, κάτοψη του δυτικού της άκρου. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 46 Η υστερορωμαϊκή στοά βόρεια του Ασκληπιείου, κάτοψη λεπτομέρειας του δυτικού της άκρου. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 47 Η υστερορωμαϊκή στοά βόρεια του Ασκληπιείου, κάτοψη λεπτομέρειας του δυτικού της άκρου. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 48 Φράξιμο και νέο κατώφλι στη κλίμακα καθόδου από το Σεβαστείο προς το Ασκληπιείο. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 49 Η υστερορωμαϊκή στοά κατά τη διάρκεια της ανασκαφής, 1989. Φωτογραφία από Δ. (αρχείο ΕΜΑΣ)

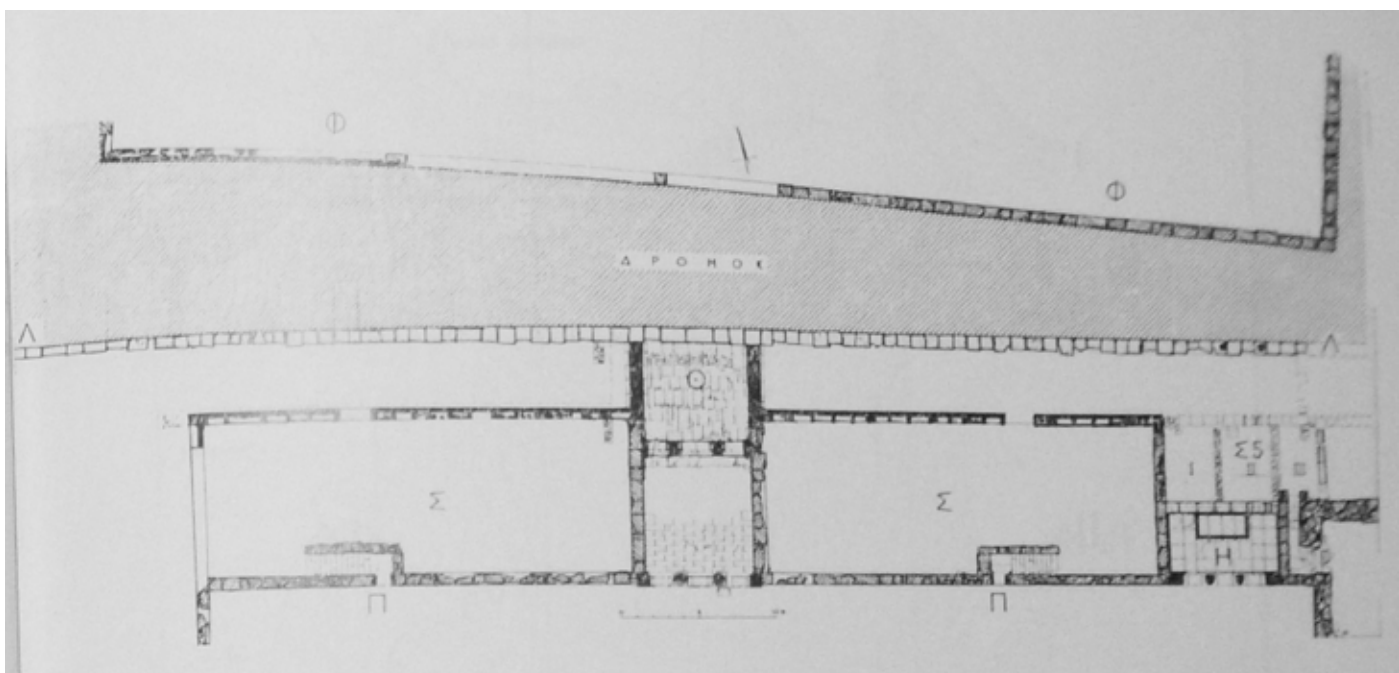
Εικ. 50 Η υστερορωμαϊκή στοά κατά τη διάρκεια της ανασκαφής, 1990. Φωτογραφία από ΝΔ. (αρχείο ΕΜΑΣ)

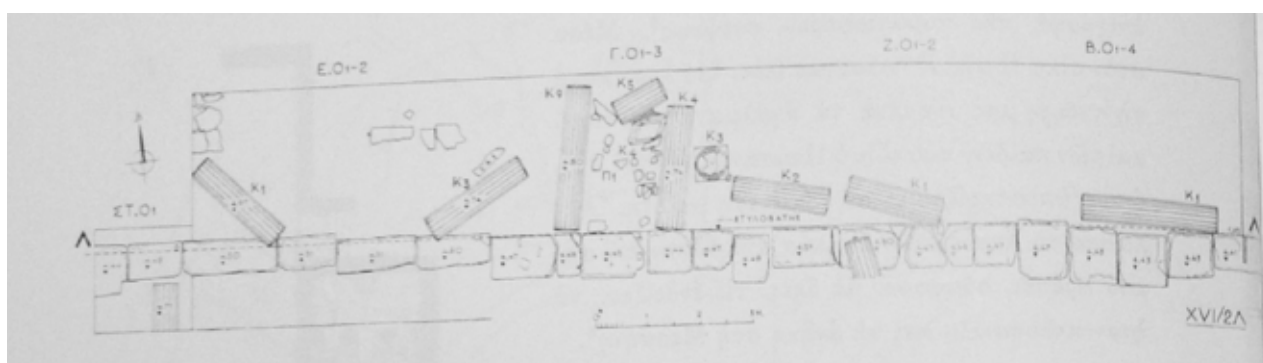
Εικ. 51 Η υστερορωμαϊκή στοά. Ο νότιος τοίχος πίσω από την στοά κατά τη διάρκεια της ανασκαφής, 1990. Φωτογραφία από ΝΔ. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 52 Η υστερορωμαϊκή στοά. Ο νότιος τοίχος πίσω από την στοά κατά τη διάρκεια της ανασκαφής, 1990. Φωτογραφία από ΝΔ. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 53 Κάτοψη της υστερορωμαϊκής στοάς με την οδό αμέσως βόρεια της και την οικιστική νησίδα ΦΦ. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 54 Κάτοψη του δυτικού τμήματος της υστερορωμαϊκής στοάς. (αρχείο ΕΜΑΣ)

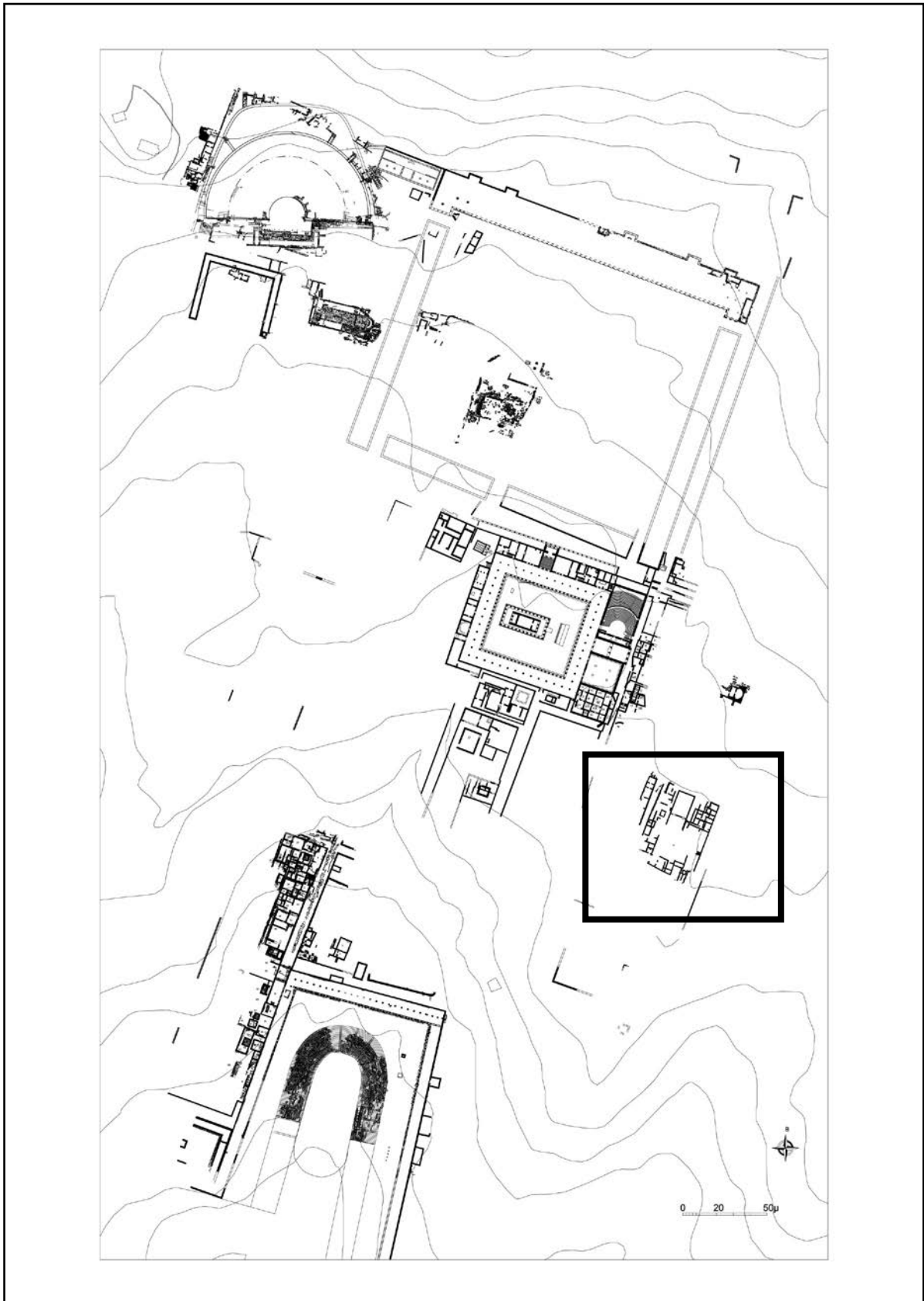
Εικ. 55 Το Σεβαστείο, η υστερορωμαϊκή στοά και η οδός. Φωτογραφία από Α. (αρχείο ΕΜΑΣ)

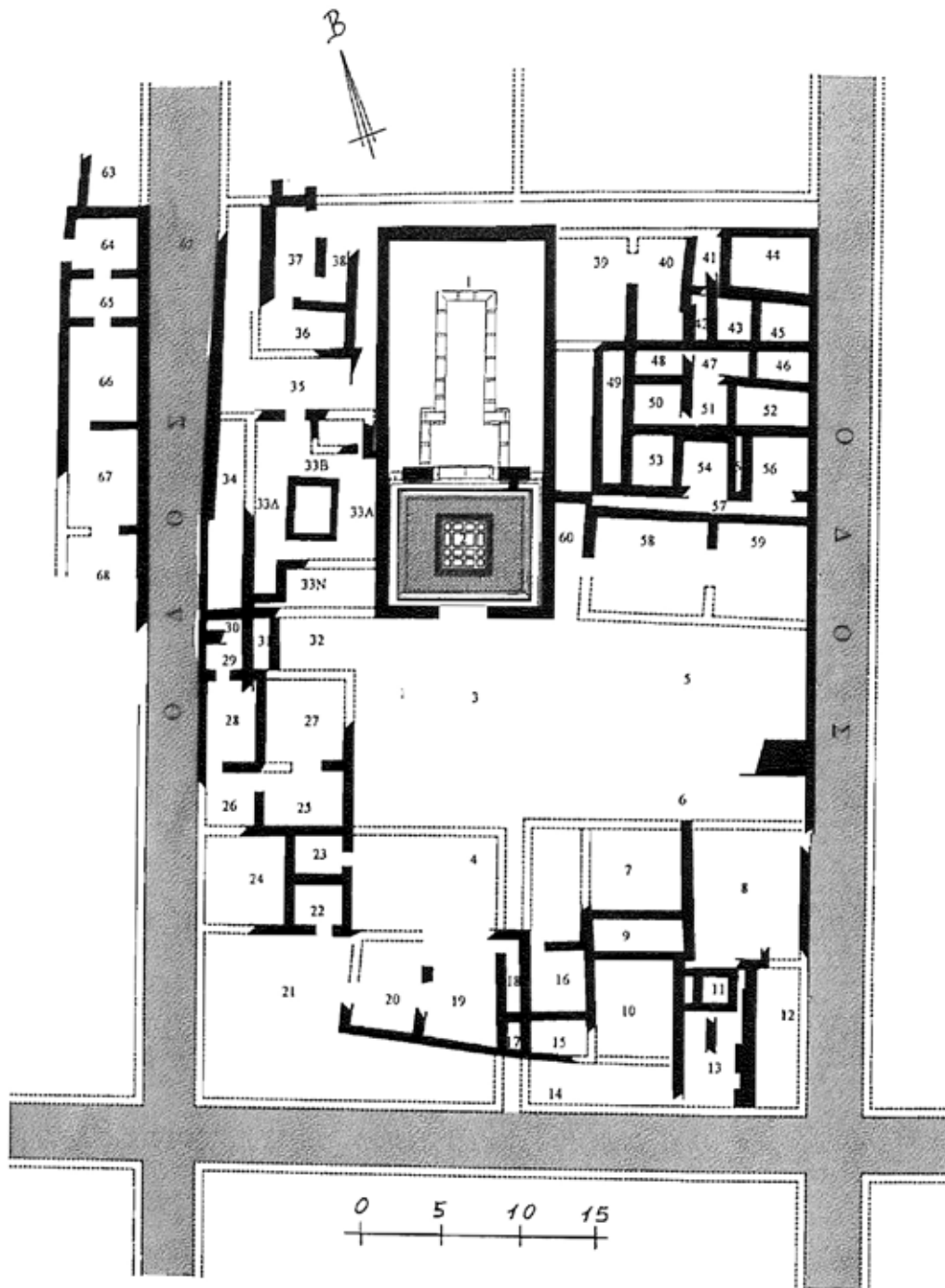
Εικ. 56 Η υστερορωμαϊκή στοά σε δεύτερο πλάνο πίσω από τη διερχόμενη οδό. Φωτογραφία από Β. (αρχείο ΕΜΑΣ)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4.2.β
Η Υστερορωμαϊκή Αστική Έπαυλη του Ασκληπιείου

Εικόνες

Εικ. 57 Τοπογραφικό σχέδιο του κέντρου της αρχαίας Μεσσήνης με σημειωμένη τη θέση της αστικής έπαυλης (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 58 Κάτοψη της αστικής έπαυλης ανατολικά του Ασκληπιείου (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 59 Αστική έπαυλη ανατολικά του Ασκληπιείου, αεροφωτογραφία από Β. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 60 Αστική έπαυλη ανατολικά του Ασκληπιείου, αεροφωτογραφία από Α. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 61 Αστική έπαυλη ανατολικά του Ασκληπιείου με το νέο στέγαστρο που καλύπτει την αίθουσα με τα μαρμαροθετήματα και το ψηφιδωτό. Διακρίνεται η σχέση της έπαυλης με το Ασκληπιείο. Αεροφωτογραφία από Β. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 62 Αστική έπαυλη ανατολικά του Ασκληπιείου. Η αίθουσα 2 με τα ψηφιδωτά, και η αίθουσα 1 με τα μαρμαροθετήματα. Φωτογραφία από Ν. (αρχείο ΕΜΑΣ)

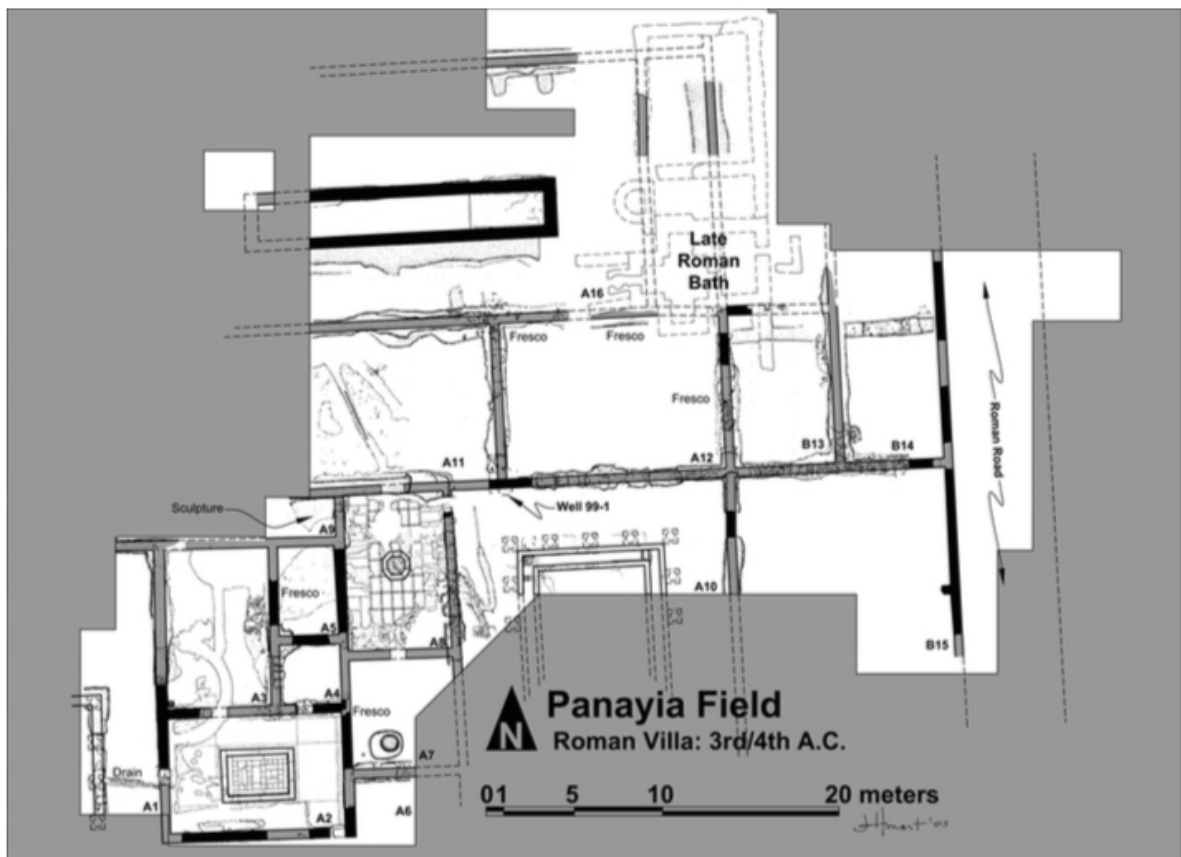
Εικ. 63 Αστική έπαυλη ανατολικά του Ασκληπιείου. Η αίθουσα 1 με τα μαρμαροθετήματα και ο βόρειος τοίχος. Φωτογραφία από Ν. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 64 Αστική έπαυλη ανατολικά του Ασκληπιείου. Η αίθουσα 2 με το ψηφιδωτό δάπεδο, λεπτομέρεια αντηρίδας. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 65 Αστική έπαυλη ανατολικά του Ασκληπιείου. Το περίστυλο αίθριο. Φωτογραφία από Δ. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 66 Κόρινθος. Αστική έπαυλη στο κτήμα Παναγίας, κάτοψη. (Sanders 2005, 422, εικ. 16.2)

Εικ. 67 Αυτοκρατορικός αδριάντας (ΑΕΜ 263) από την αστική έπαυλη ανατολικά του Ασκληπιείου. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 68 Κεφαλή ολόσωμου αγάλματος Ερμή (ΑΕΜ 264) από την αστική έπαυλη ανατολικά του Ασκληπιείου. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 69 Πόδια και βάση ολόσωμου αγάλματος Ερμή από την αστική έπαυλη ανατολικά του Ασκληπιείου. (αρχείο ΕΜΑΣ)

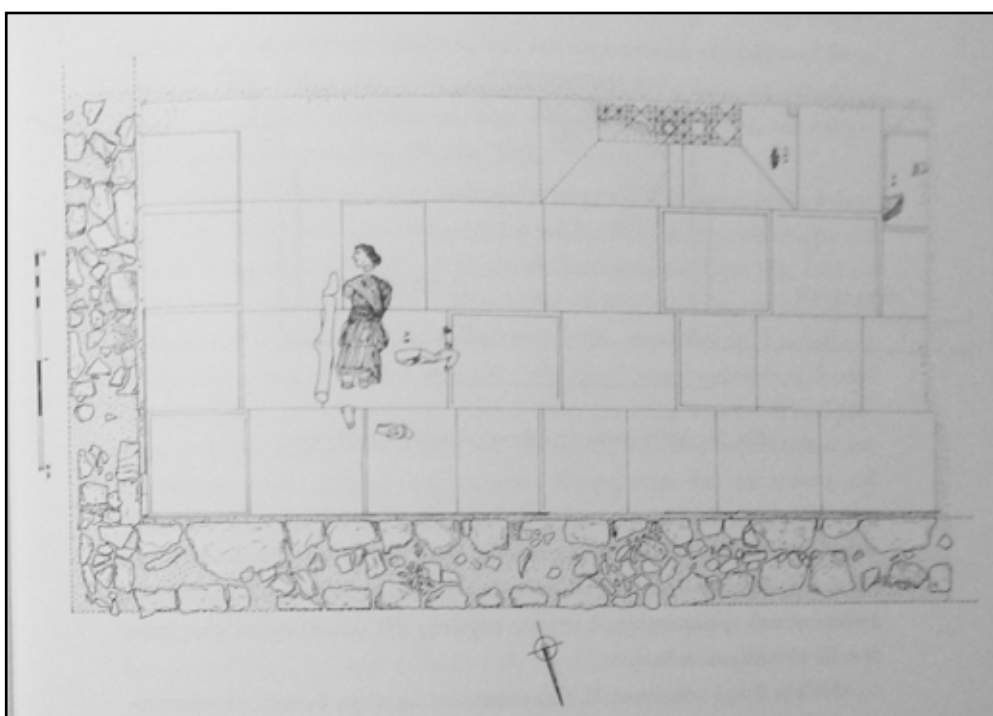
Εικ. 70 Άγαλμα Αρτέμιδος στον τύπο της Λαφρίας από την αστική έπαυλη ανατολικά του Ασκληπιείου. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 71 Αποκατάσταση της διάταξης των τριών αγαλμάτων στην αστική έπαυλη. (αρχείο ΕΜΑΣ)

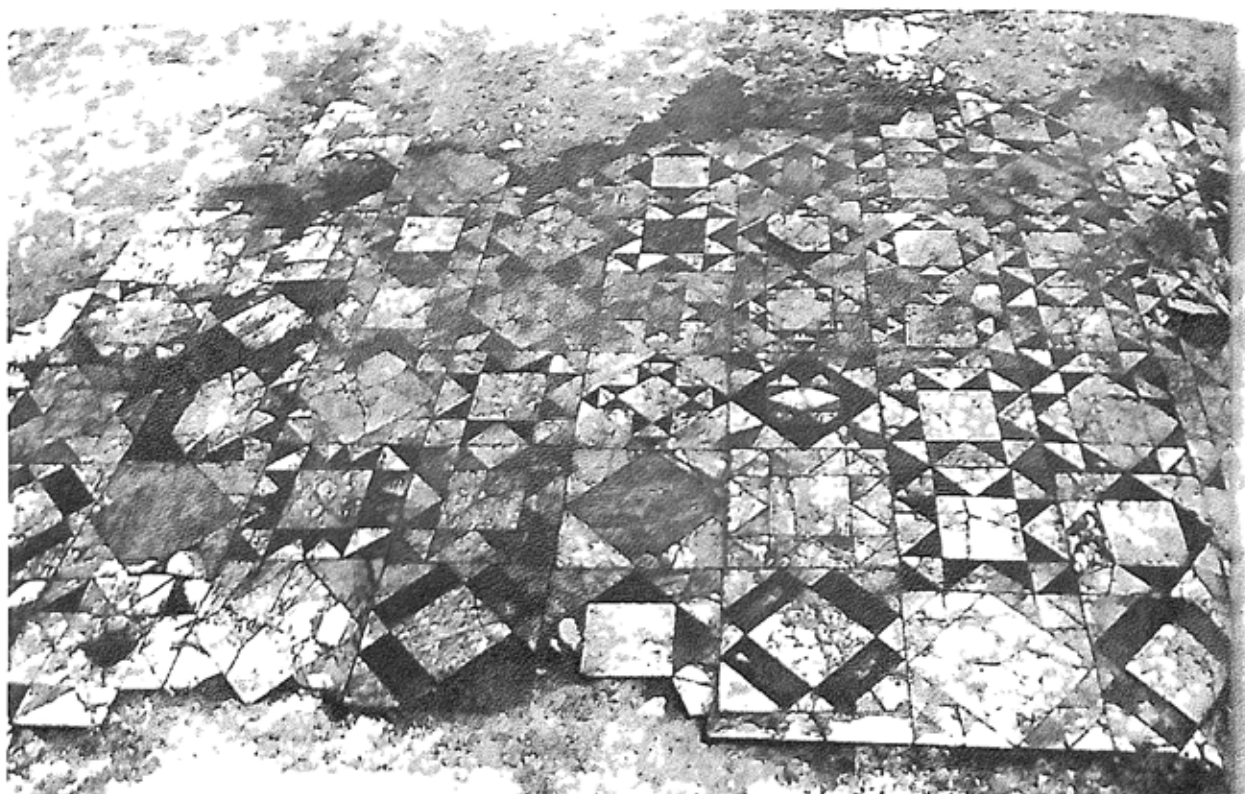
Εικ. 72 Το άγαλμα της Αρτέμιδας Λαφρίας κατά την ανεύρεση του το 1989. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 73 Η θέση εύρεσης του αγάλματος της Αρτέμιδας στην αίθουσα με τα μαρμαροθετήματα κοντά στον βόρειο τοίχο. (αρχείο ΕΜΑΣ)

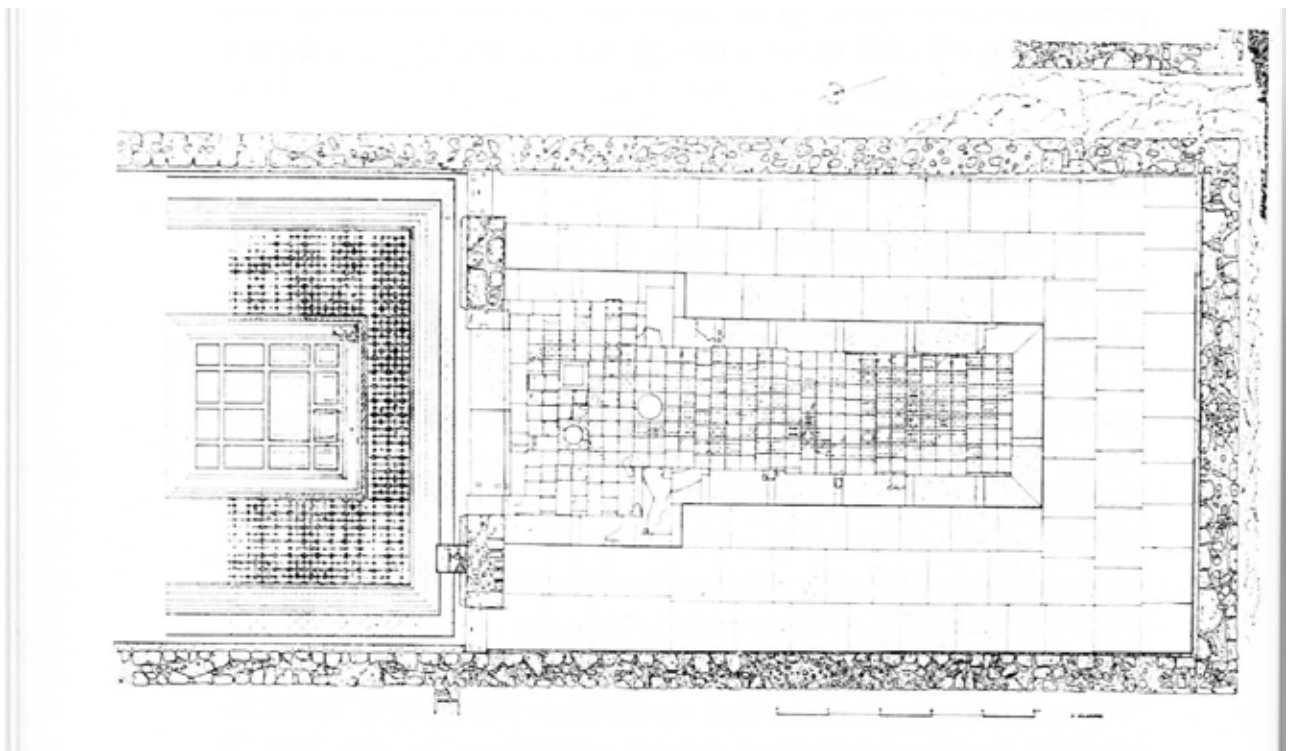
Εικ. 74 Η βόρεια αίθουσα με το μαρμαροθέτημα της αστικής έπαυλης πριν την συντήρηση και αποκατάσταση, άποψη από Δ. (αρχείο ΕΜΑΣ)

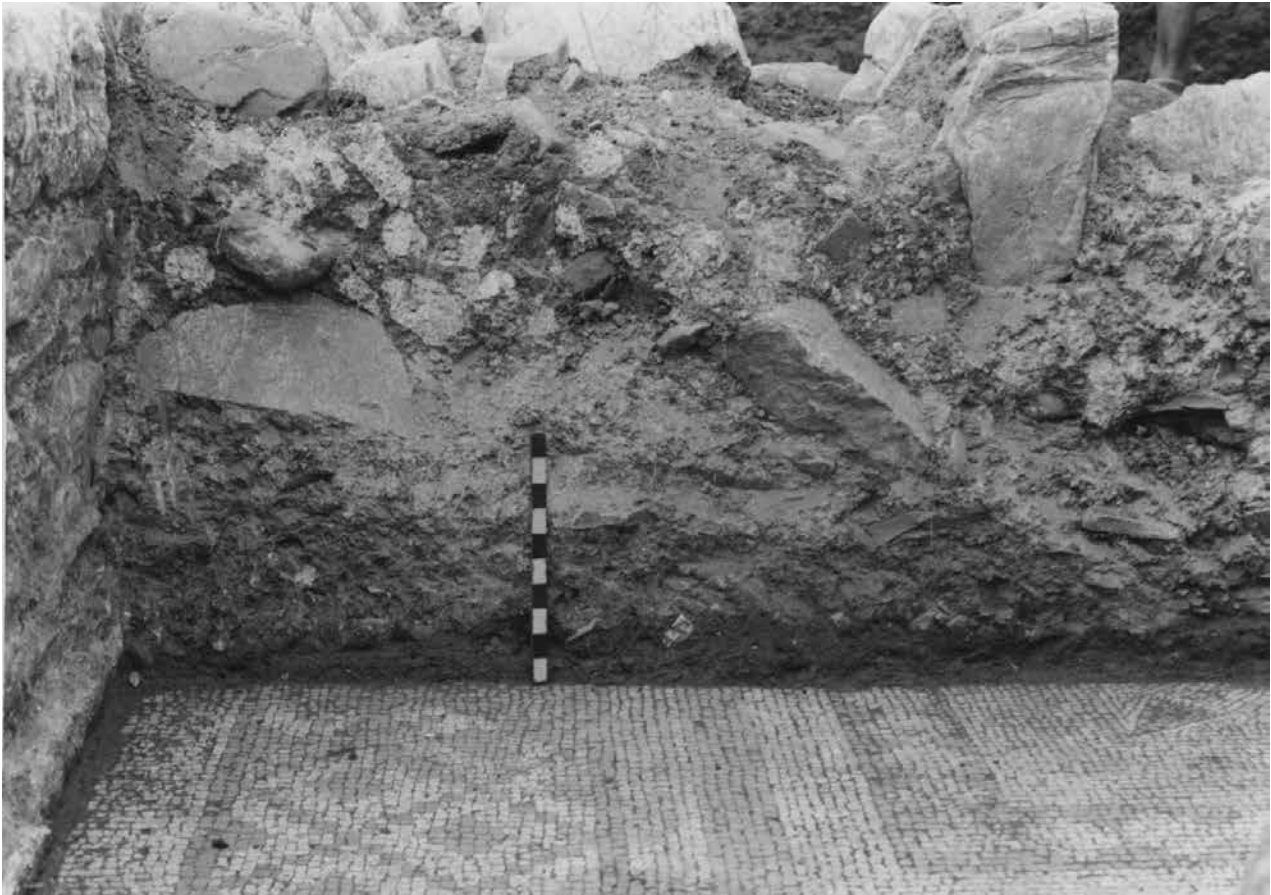
Εικ. 75 Λεπτομέρεια του μαρμαροθετήματος της αστικής έπαυλης πριν την συντήρηση και αποκατάστασή του. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 76 Η ΒΑ γωνία της βόρειας αίθουσας με το μαρμαροθέτημα και η θέση εύρεσης του αγάλματος της Αρτέμιδος, όψη από Ν. (αρχείο ΕΜΑΣ)

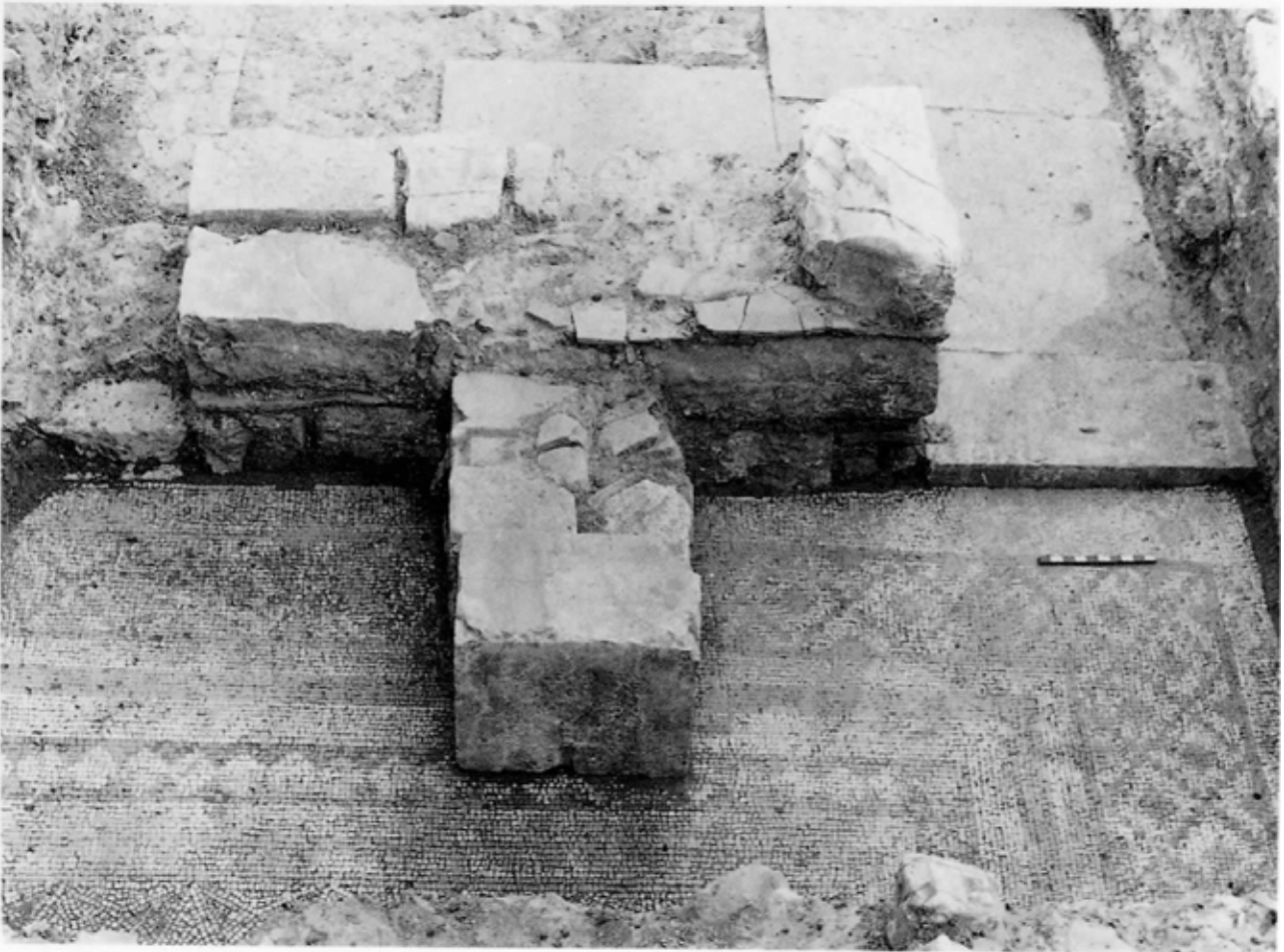
Εικ. 77 Κάτοψη των κεντρικών αιθουσών της αστικής έπαυλης; δεξιά η αίθουσα με το μαρμαροθέτημα και αριστερά η αίθουσα με το ψηφιδωτό. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 78 Όψη της στρωματογραφίας και το στρώμα καταστροφής εντός της κεντρικής αίθουσας της αστικής έπαυλης (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 79 Πτώση τόξου από τούβλα θυραίου ανοίγματος της κεντρικής αίθουσας της αστικής έπαυλης (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 80 Αντηρίδα αίθουσας 2 επάνω στο ψηφιδωτό. Αστική έπαυλη ανατολικά Ασκληπιείου. Άποψη από Ν. (αρχείο ΕΜΑΣ)

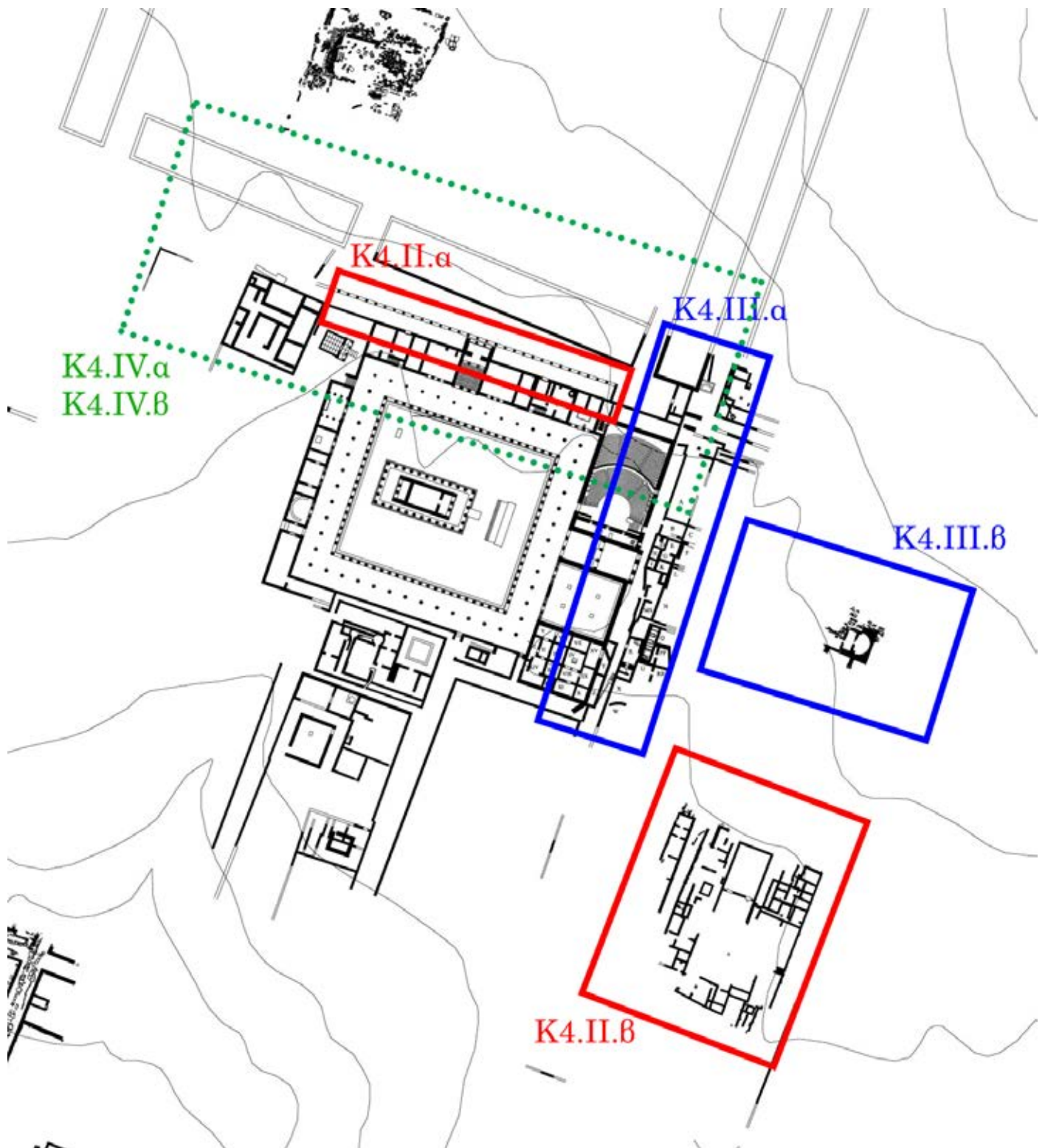
Εικ. 81 Σημάδια τοποθέτησης σε λίθο της αντηρίδας της αίθουσας 2 στην Αστική Έπαυλη ανατολικά του Ασκληπιείου. (αρχείο ΕΜΑΣ)

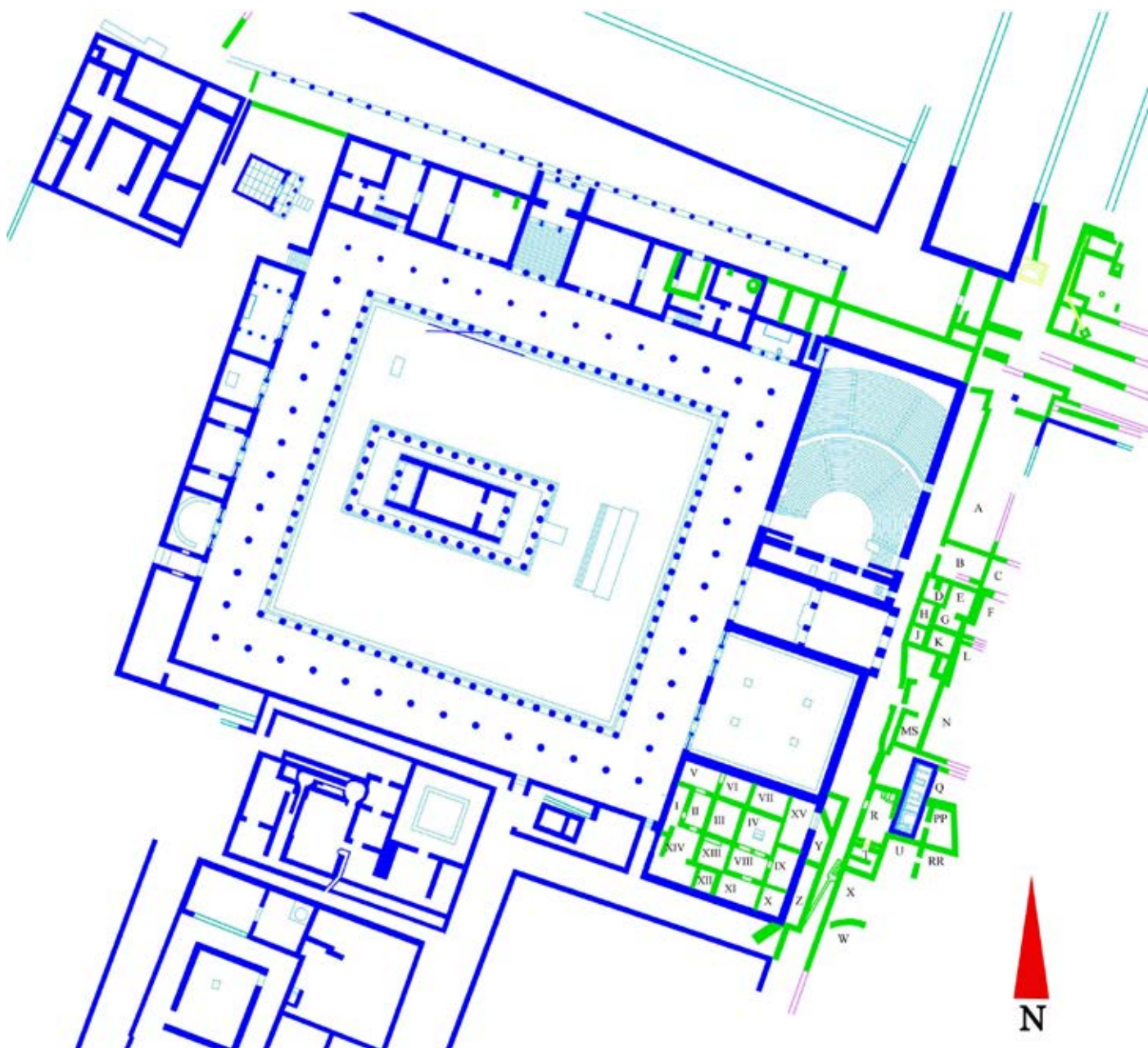
Εικ. 82 Απτέρα, τοίχος ρωμαϊκού οικοδομήματος με κόγχες για τοποθέτηση αγαλμάτων. (Copyright Commons permit)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4.3.α
Οι Οικίες της Ανατολικής Οδού

Εικόνες

Εικ. 83 Η περιοχή του Ασκληπιείου με σημειωμένη την περιοχή των οικιών της Ανατολικής οδού. (Κ4.III.α) (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 84 Κάτοψη του Ασκληπιείου (μπλε) με τις οικίες επί της Ανατολικής οδού (πράσινο.) (αρχείο ΕΜΑΣ)

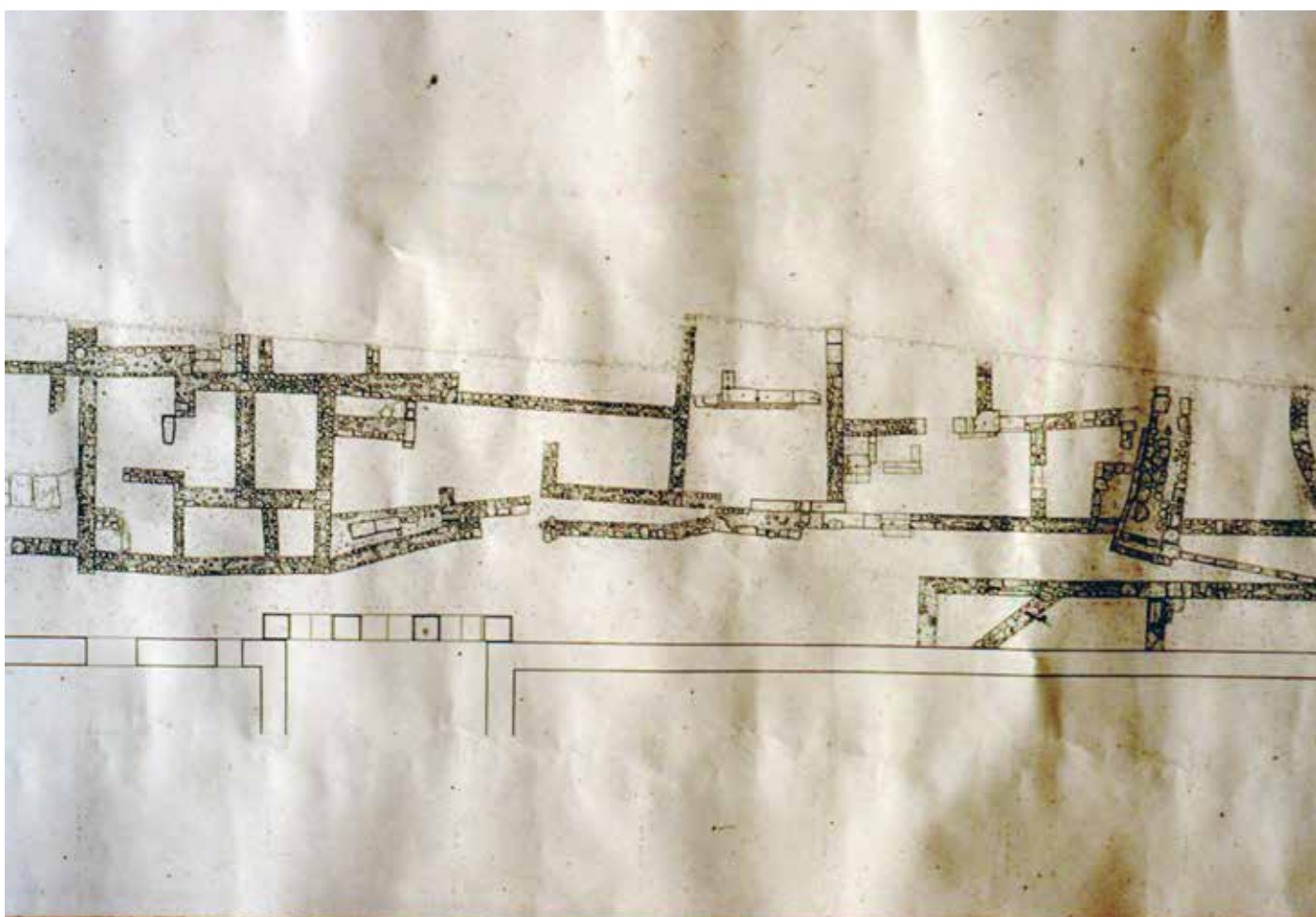
Εικ. 85 Η Ανατολική οδός μπροστά από το Ασκληπιείο με τα κατάλοιπα των οικιών, αεροφωτογραφία από Β, 2014. (αρχείο ΕΜΑΣ)

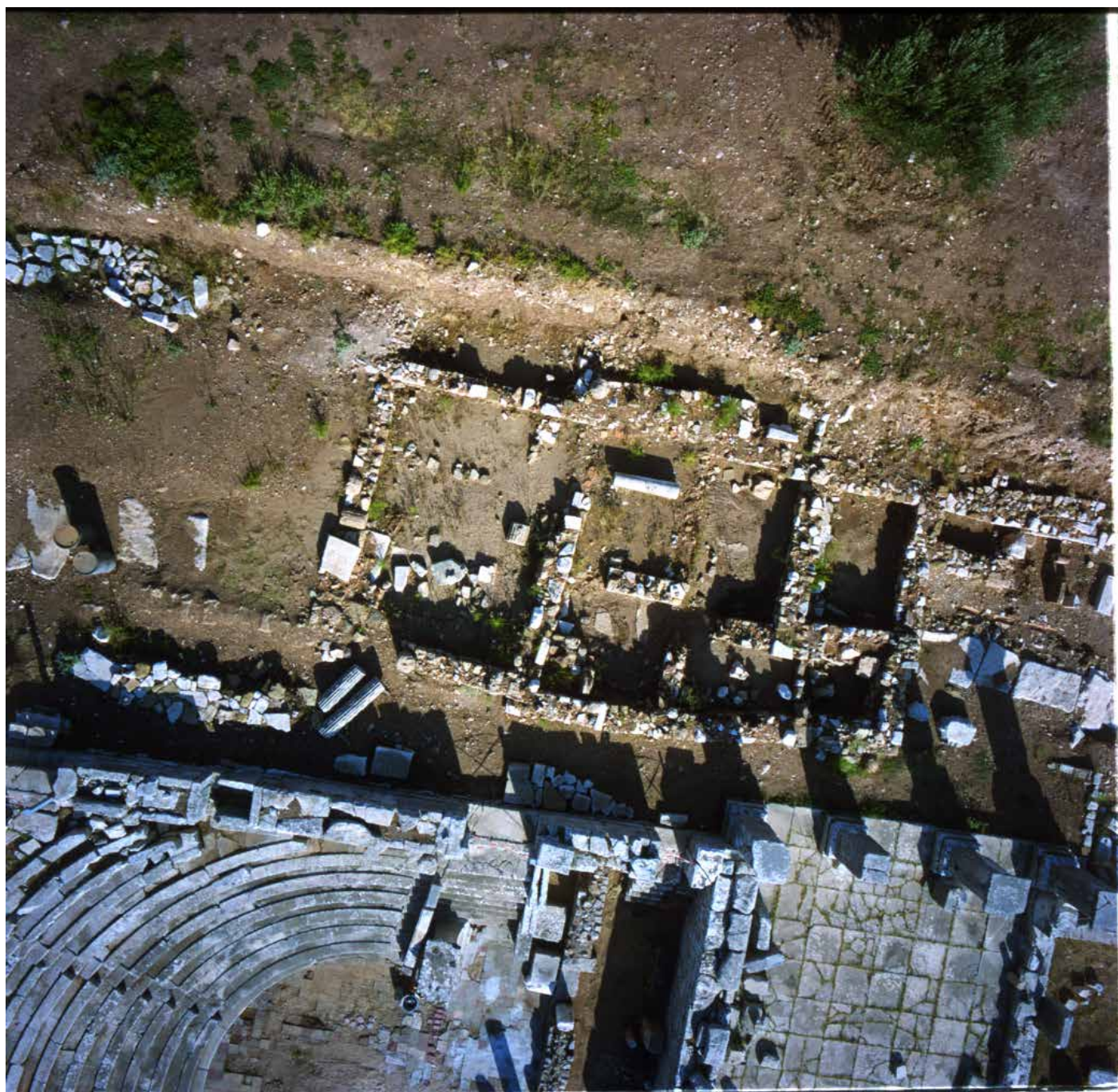
Εικ. 86 Η Ανατολική οδός μπροστά από το Ασκληπιείο με τα κατάλοιπα των οικιών, αεροφωτογραφία από N, 2009. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 87 Η Ανατολική οδός μπροστά από το Ασκληπιείο με τα κατάλοιπα των οικιών, αεροφωτογραφία από Δ, 2003. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 88 Κάτοψη οικιών επί της Ανατολικής οδού μπροστά από το Ασκληπιείο. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 89 Η βορειότερη οικία (οικία 1) της Ανατολικής οδού, κάθετη αεροφωτογράφιση. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 90 Η βορειότερη οικία (οικία 1) της Ανατολικής οδού, άποψη από Ν. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 91 Η βορειότερη οικία (οικία 1) της Ανατολικής οδού, άποψη από Α (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 92 Η βορειότερη οικία (οικία 1) της Ανατολικής οδού, άποψη από ΝΑ (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 93 Η βορειότερη οικία (οικία 1) της Ανατολικής οδού, άποψη από ΝΑ. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 94 Χαρακτηριστική τοιχοδομία σε τοιχάριο της βορειότερης οικίας (οικία 1) της Ανατολικής οδού, άποψη από Α. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 95 Χαρακτηριστική εικόνα στρώματος καταστροφής εντός δωματίου της βορειότερης οικίας (οικία 1) της Ανατολικής οδού, άποψη από Δ. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 96 Η νοτιότερη οικία (οικία 2) της Ανατολικής οδού σε πρώτο πλάνο, αεροφωτογραφία από Ν (αρχείο ΕΜΑΣ)

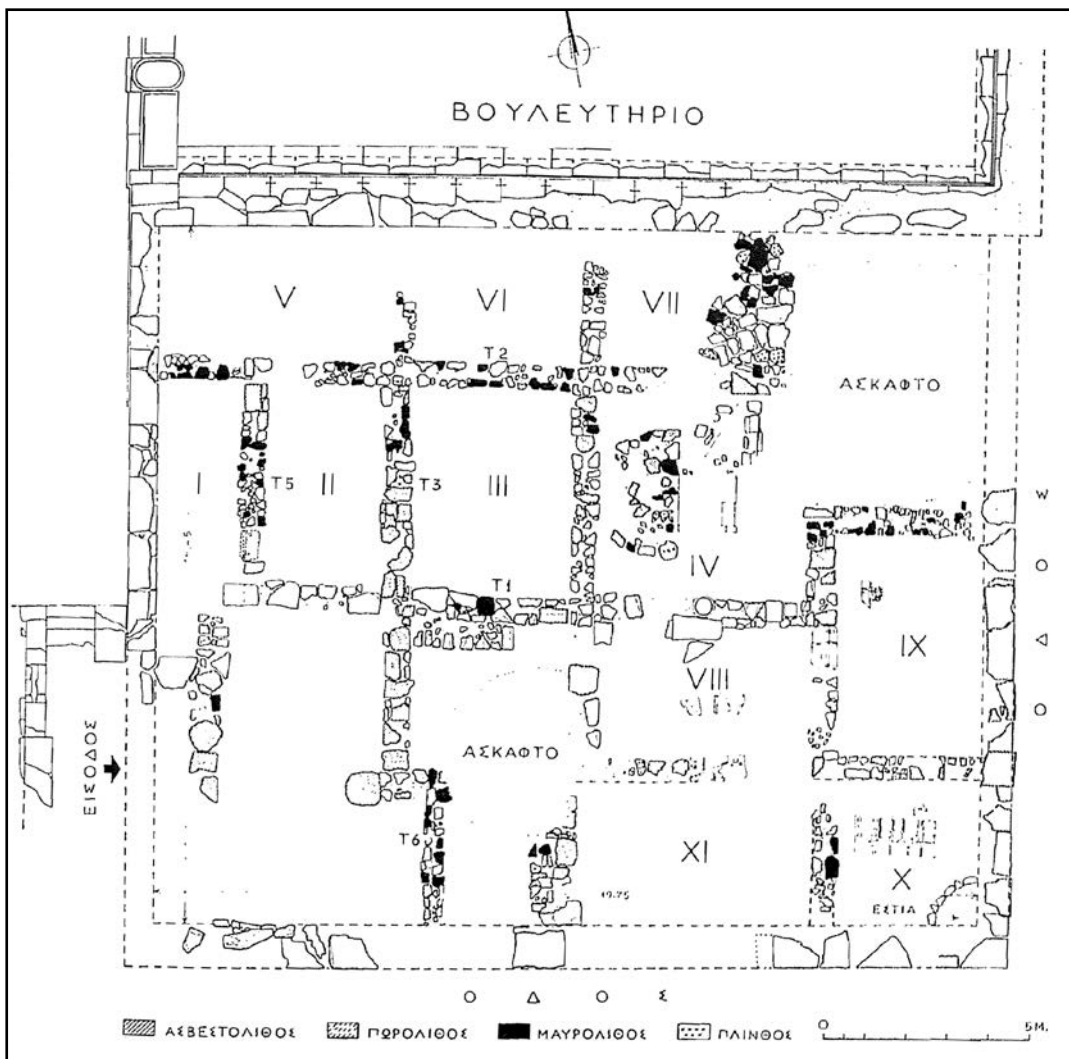
Εικ. 97 Η νοτιότερη οικία (οικία 2) της Ανατολικής οδού, κάθετη αεροφωτογραφία από Δ (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 98 Η νέα στενότερη οδός μπροστά από την βορειότερη οικία (οικία 1) της Ανατολικής οδού, άποψη από Ν. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 99 Η νέα στενότερη οδός ανάμεσα στις οικίες 2 και 3 της Ανατολικής οδού, άποψη από Ν (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 100 Κάτοψη της οικίας 3 της Ανατολικής οδού χτισμένης εντός αίθουσας του Ασκληπείου. (αρχείο ΕΜΑΣ)

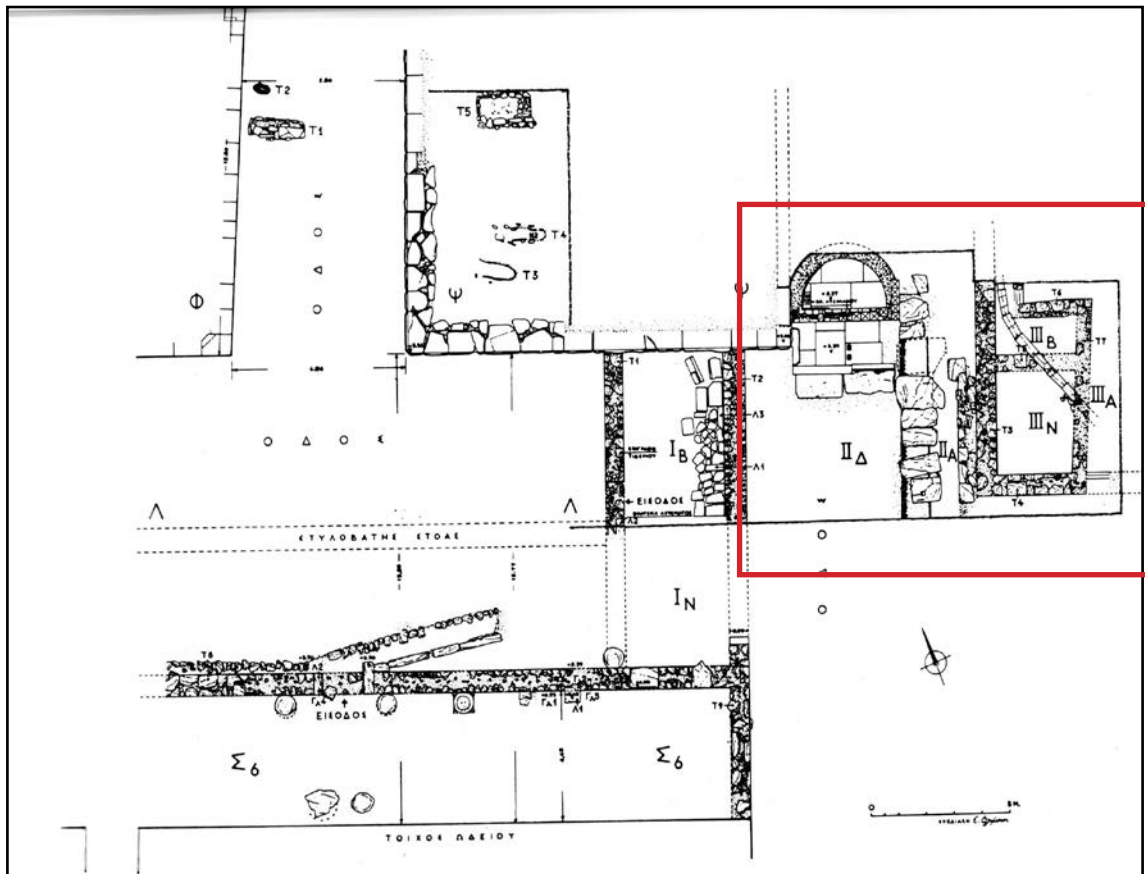
Εικ. 101 Η οικία 3 της Ανατολικής οδού του Ασκληπείου, αεροφωτογραφία από Ν. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 102 Σε πρώτο πλάνο η οικία 5 της Ανατολικής οδού του Ασκληπιείου στο βόρειο σταυροδρόμι, άποψη από Β (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 103 Σε πρώτο πλάνο η οικία 5 της Ανατολικής οδού του Ασκληπιείου στο βόρειο σταυροδρόμι, άποψη από Α (αρχείο ΕΜΑΣ)

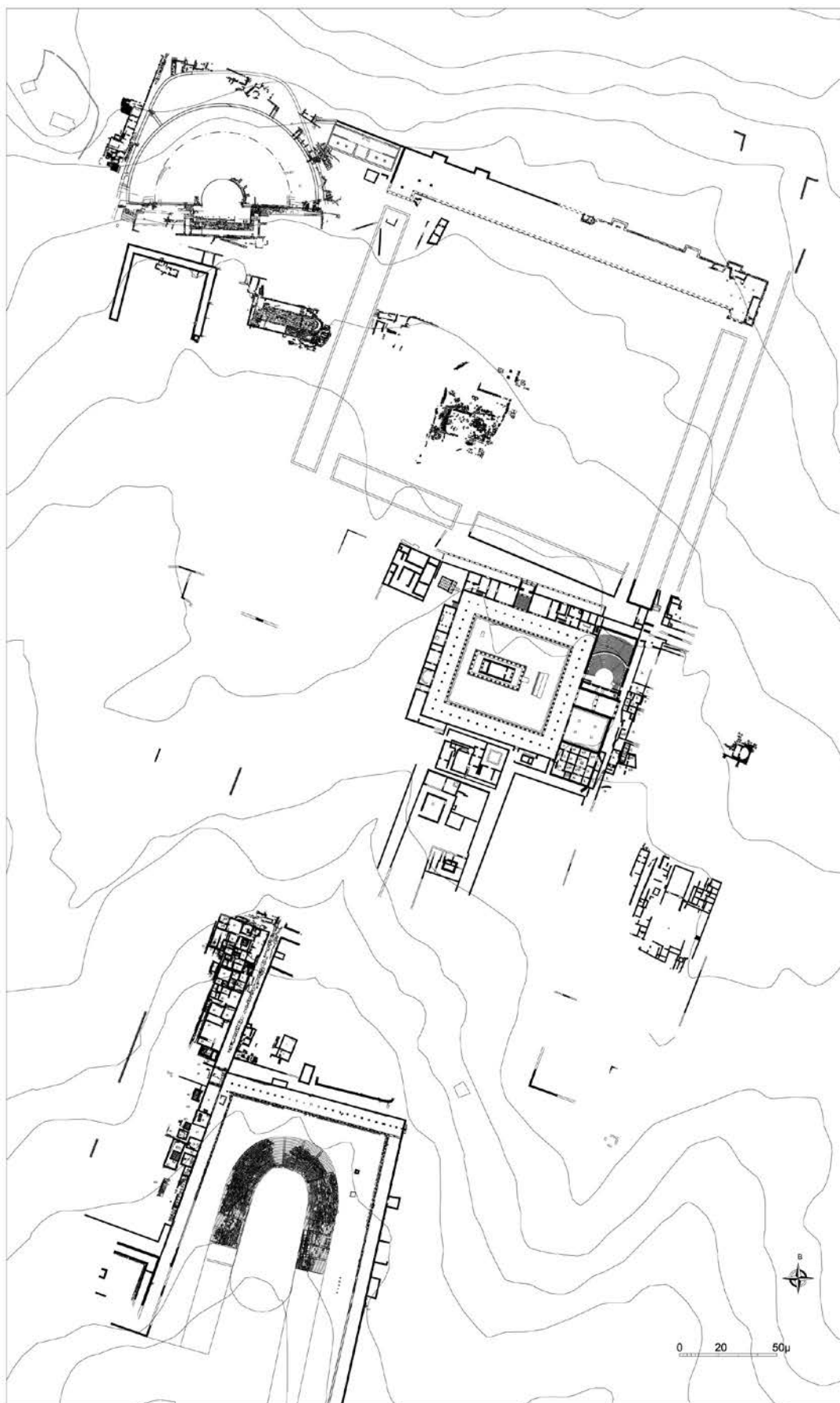
Εικ. 104 Κάτοψη του βόρειου τμήματος της Ανατολικής οδού με σημειωμένο τμήμα της οικίας 5 και της ημικυκλικής δεξαμενής επί του οδοστρώματος. Στα δυτικά της οικίας η υστερορωμαϊκή στοά (αρχείο ΕΜΑΣ)

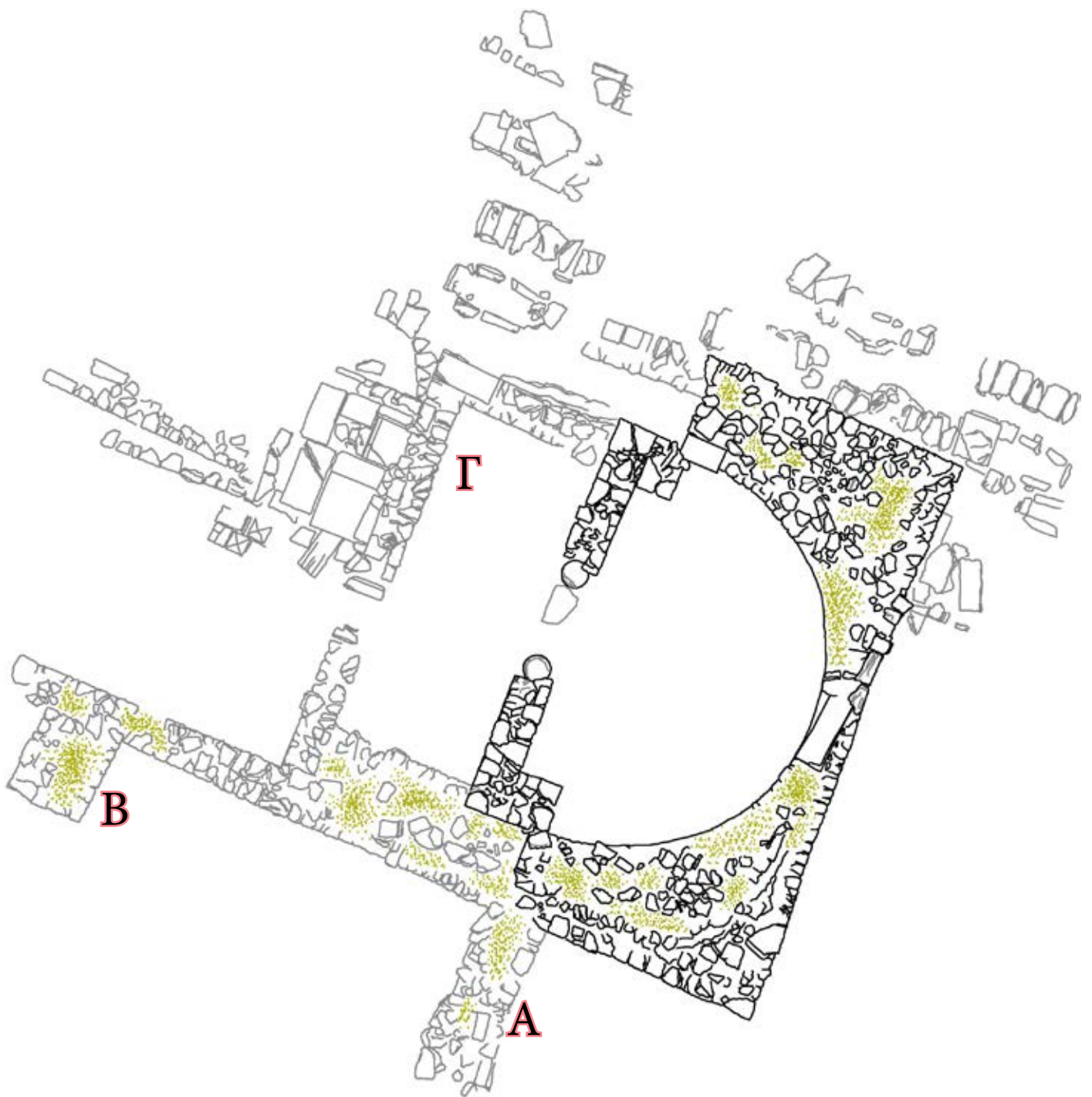
Εικ. 105 Η ΝΔ γωνία της οικίας 5 (III.N) και η ημικυκλική δεξαμενή επί του οδοστρώματος, άποψη από Δ. (αρχείο ΕΜΑΣ)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4.3.β
Η Βασιλική του Ασκληπιείου

Εικόνες

Εικ. 106 Γενικό τοπογραφικό σχέδιο της αρχαίας Μεσσήνης με σημειωμένη τη θέση της βασιλικής του Ασκληπιείου (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 107 Κάτοψη αρχιτεκτονικών καταλοίπων βασιλικής του Ασκληπιείου (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 108 Η γειτονιά του Ασκληπιείου, αεροφωτογραφία. Σε πρώτο πλάνο η θέση της βασιλικής του Ασκληπιείου (αρχείο ΕΜΑΣ)

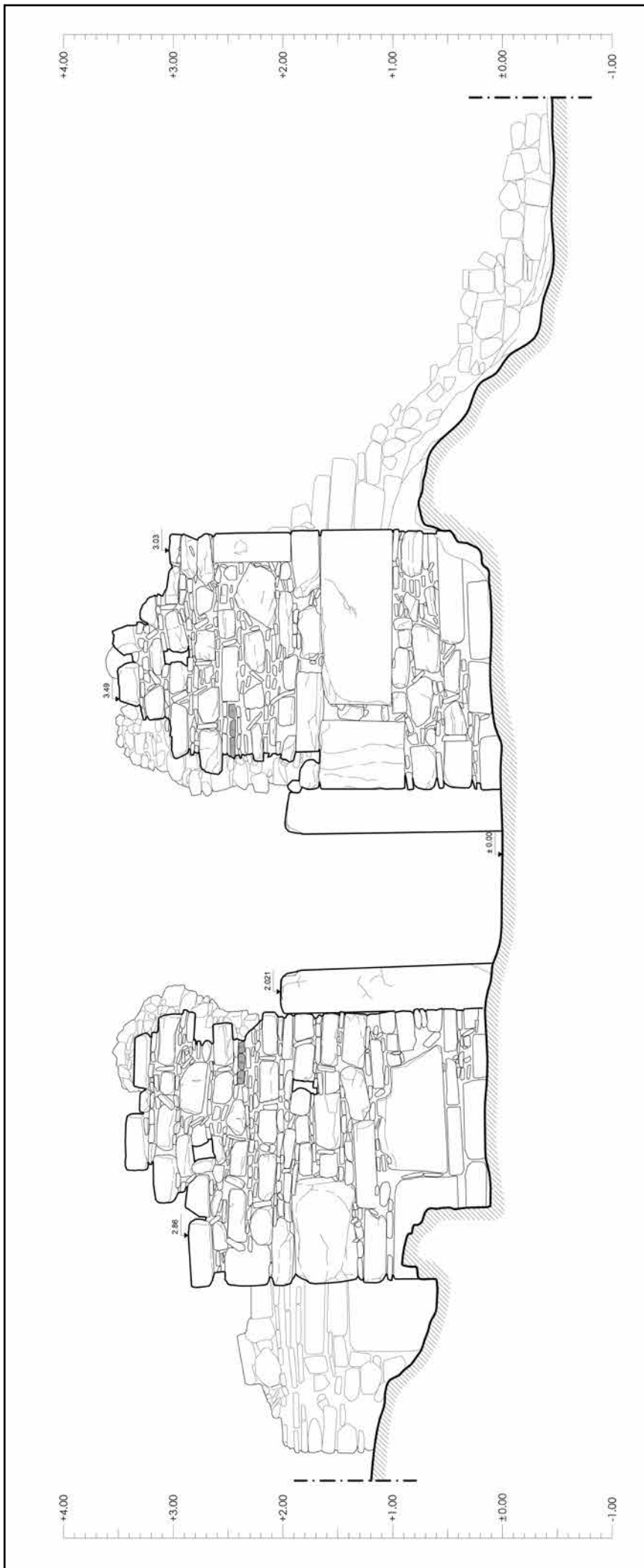
Εικ. 109 Η βασιλική του Ασκληπιείου, αεροφωτογραφία (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 110 Βασιλική του Ασκληπιείου, γενική όψη από ΒΔ (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 111 Βασιλική του Ασκληπιείου, όψη του δυτικού τοίχου (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 112 Βασιλική του Ασκληπιείου, σχέδιο όψης του δυτικού τοίχου (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 113 Βασιλική του Ασκληπιείου, όψη του βόρειου τοίχου (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 114 Βασιλική του Ασκληπιείου, όψη του βόρειου τοίχου και της ανατολικής γωνίας (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 115 Βασιλική του Ασκληπιείου, όψη του δυτικού προσκτίσματος από Δ (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 116 Βασιλική του Ασκληπιείου, όψη από ΝΔ. Διακρίνεται η νότια προέκταση του τοίχου (αρχείο ΕΜΑΣ)

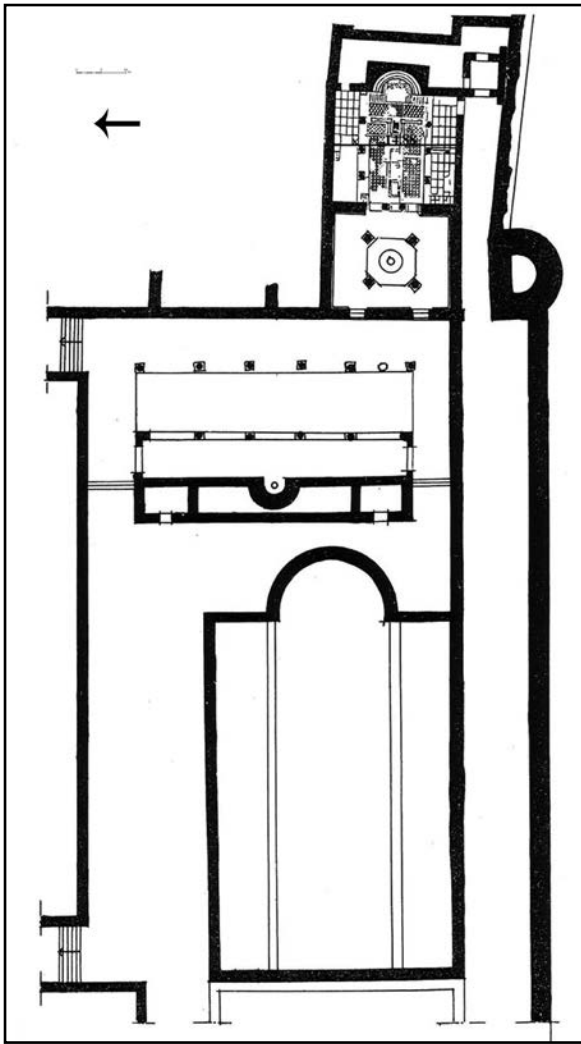
Εικ. 117 Βασιλική του Ασκληπιείου, λεπτομέρεια του δυτικού τοίχου από Δ (αρχείο ΕΜΑΣ)

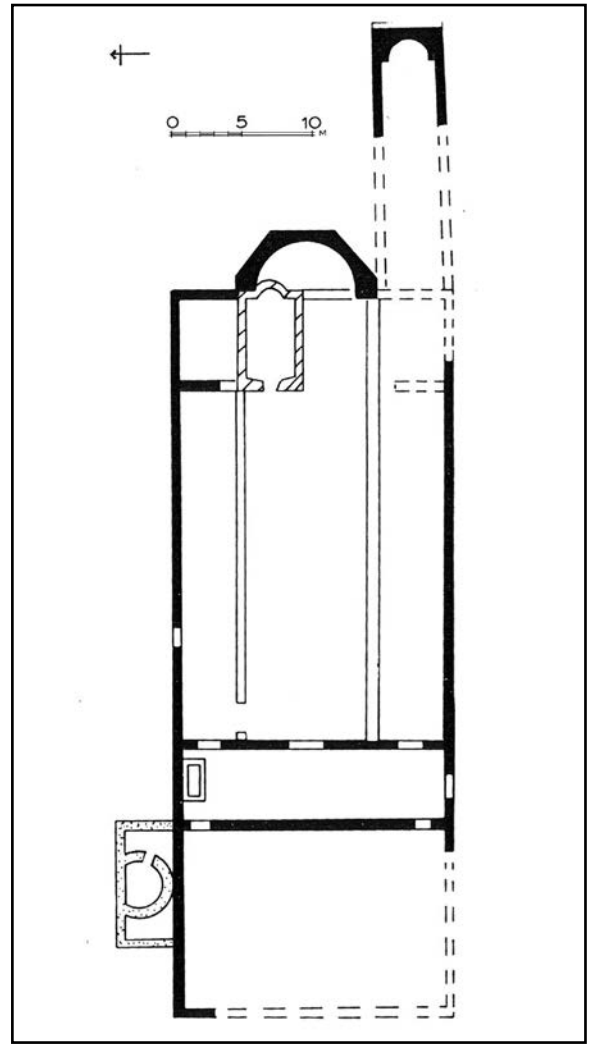
Εικ. 118 Βασιλική του Ασκληπιείου, λεπτομέρεια του εσωτερικού της αψίδας με ίχνη τοιχογραφιών (αρχείο ΕΜΑΣ)

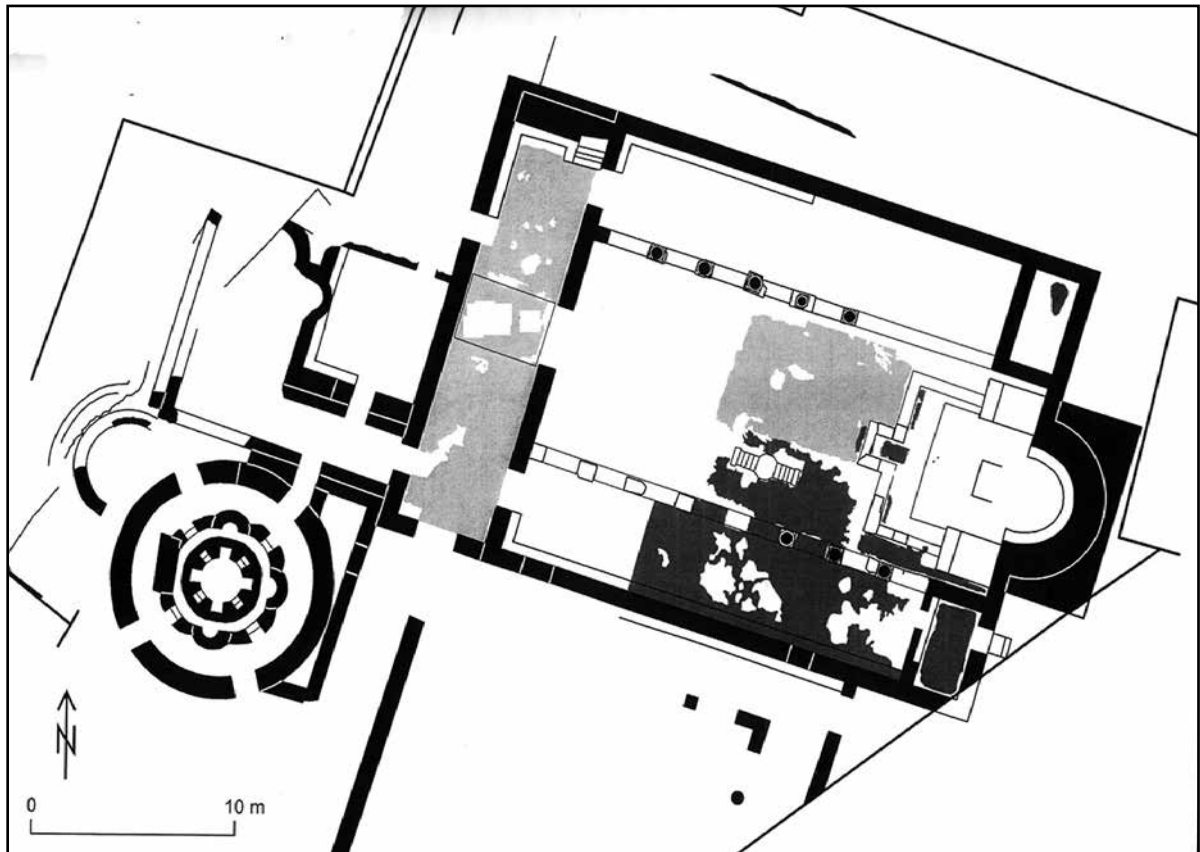
Εικ. 119 Βασιλική του Ασκληπιείου, μαρμάρινος αμφικιονίσκος με κιονόκρανο και βάση (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 120 Βασιλική Β', Ηράκλεια Λύγκου, ΠΓΔΜ (Μαΐλης 2011, 42, εικ. 17)

Εικ. 121 Βασιλική Α', Χερσόνησος, Κρήτη (Μαΐλης 2011, 110, εικ. 109)

Εικ. 122 Βασιλική Δ', Παρθικόπολη (σημ. Σαντάνσκι), Βουλγαρία (Ρορονα 2012, εικ. 16)

Εικ. 123 Μεσσήνη, Κλήσα Κούκιε, αποψη από Α (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 124 Μεσσήνη, Κλήσα Πόρτη, αποψη του ιερού από Δ (αρχείο ΕΜΑΣ)

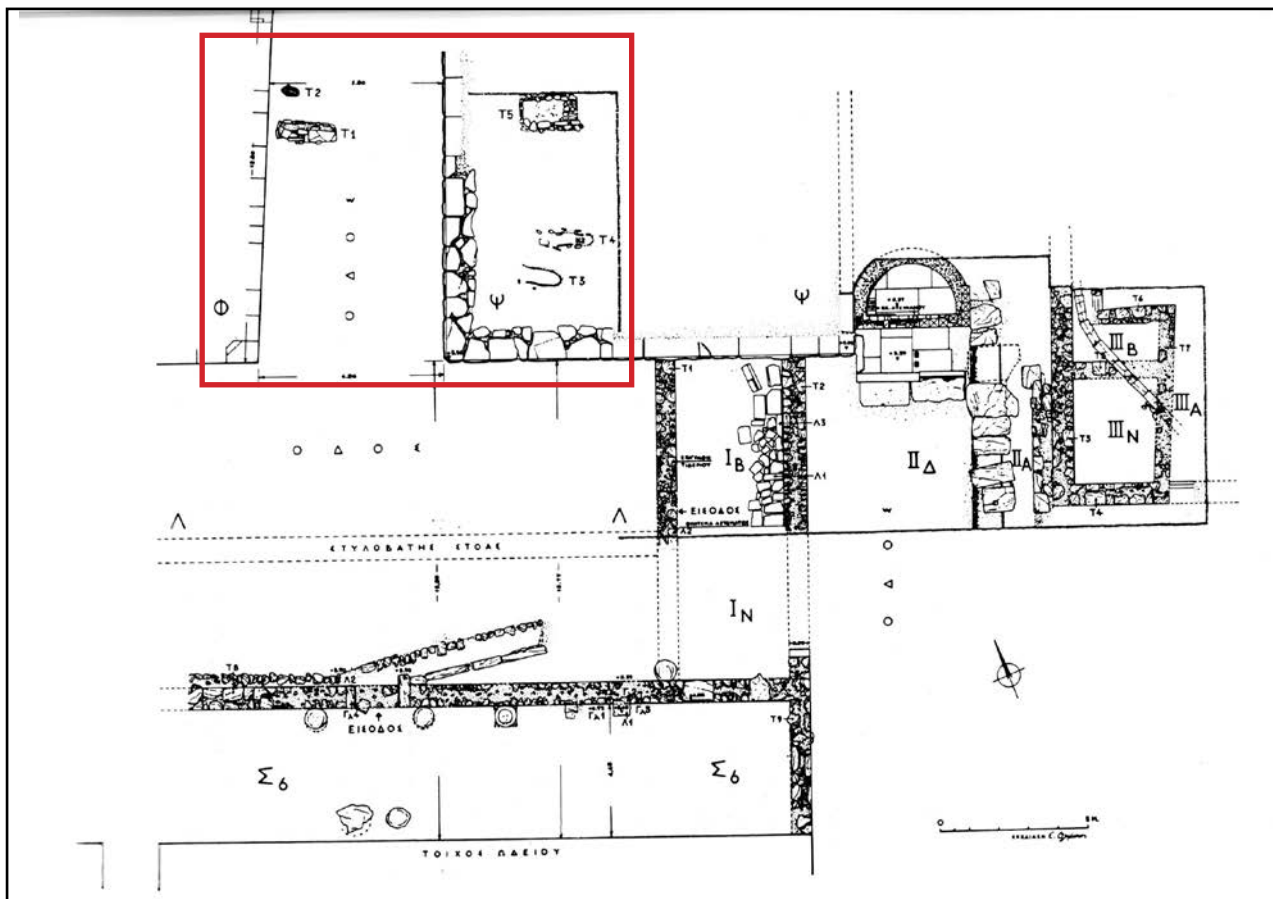

Εικ. 125 Αγία Παρασκευή, Τρίκορφο Μεσσηνίας, αποψη του ιερού από ΝΑ (Κάλπας 2010, εικ. 4)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4.4.α
Ταφές και Νεκροταφεία στο Ασκληπιείο

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4.4.β
Αγροί

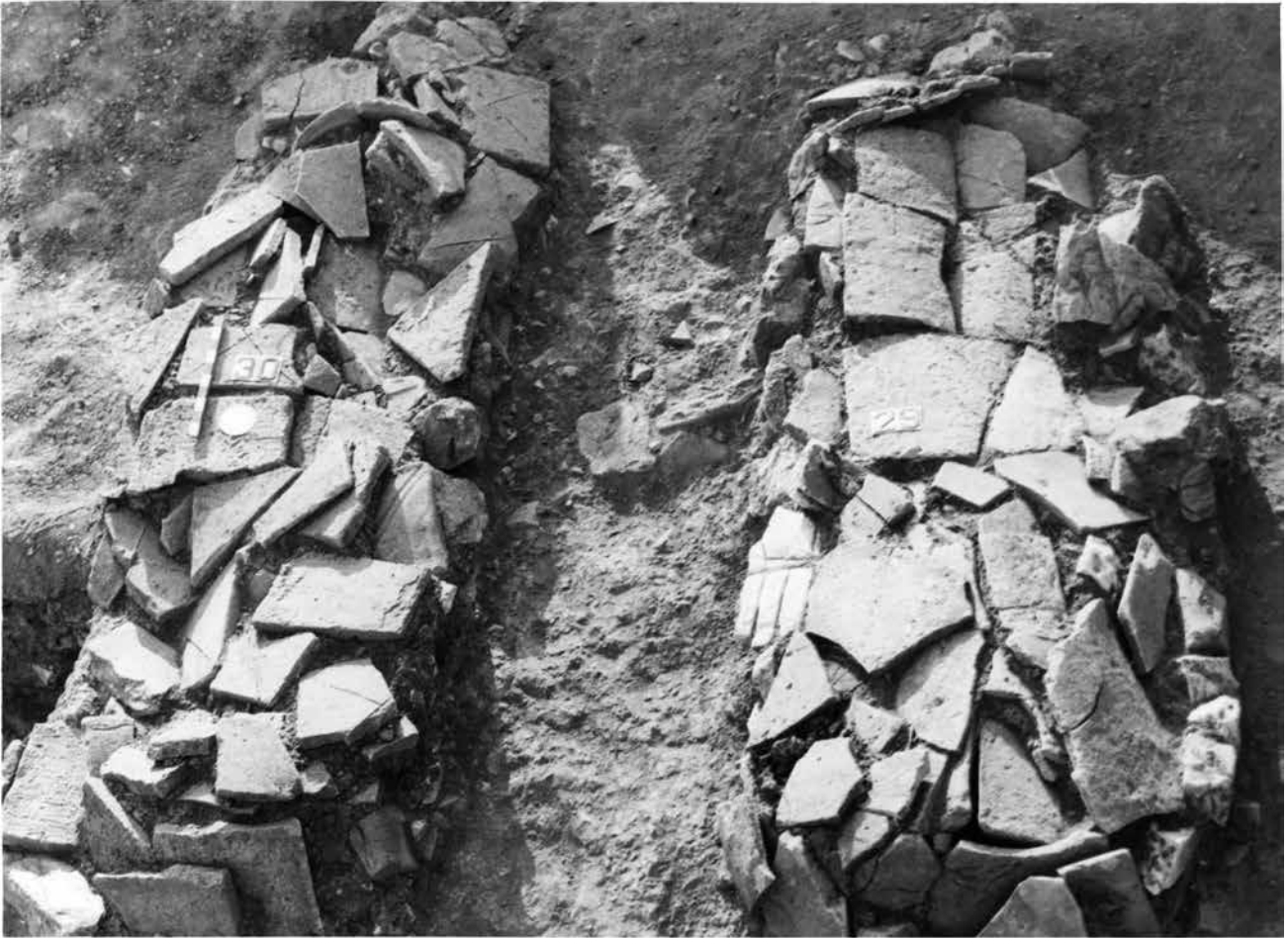
Εικόνες

Εικ. 126 Κάτοψη της βορειοανατολικής περιοχής βόρεια του Ασκληπιείου, διακρίνεται η υστερορωμαϊκή στοά και η οικία 5. Σημειωμένη περιοχή με ταφές, (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 127 Ταφές στο κτίριο ΨΨ αμέσως βόρεια του Ασκληπιείου, άποψη από Β (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 128 Κεραμοσκεπείς τάφοι T29 και T30 στην περιοχή του Ασκληπείου (αρχείο ΕΜΑΣ)

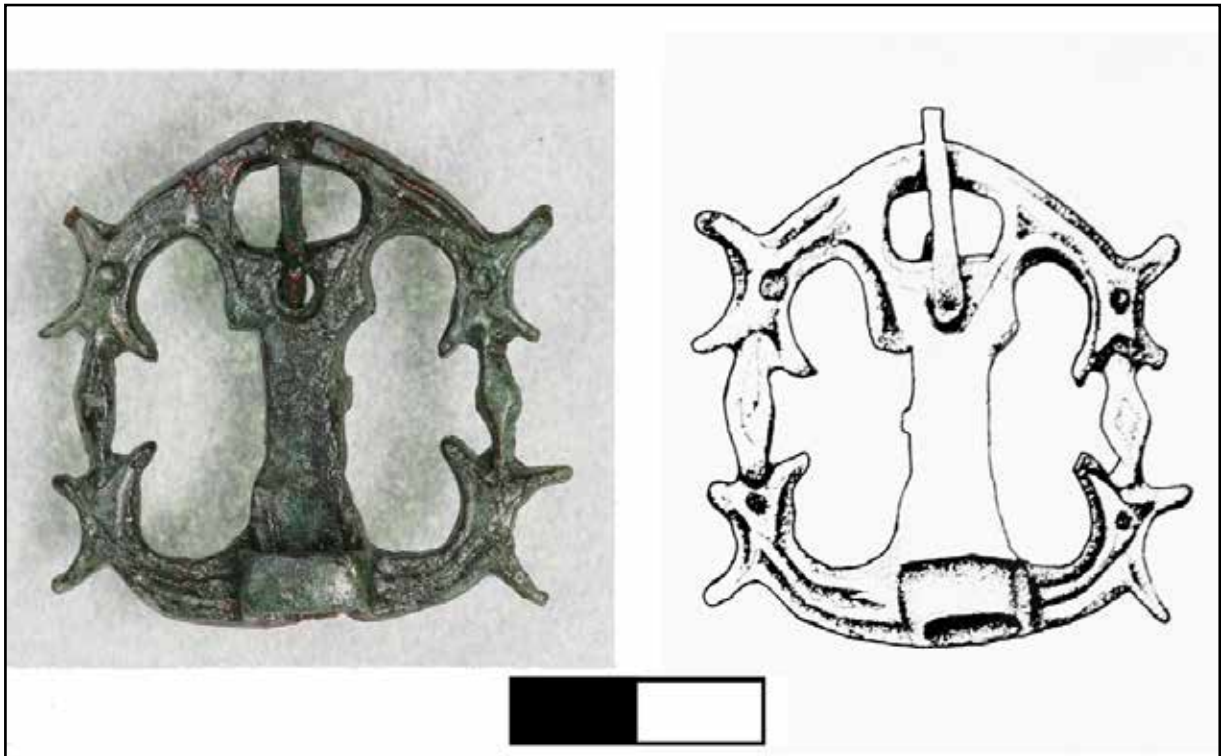
Εικ. 129 Κεραμοσκεπής τάφος T31, υπερκείμενος τάφου T32 στην περιοχή του Ασκληπείου (αρχείο ΕΜΑΣ)

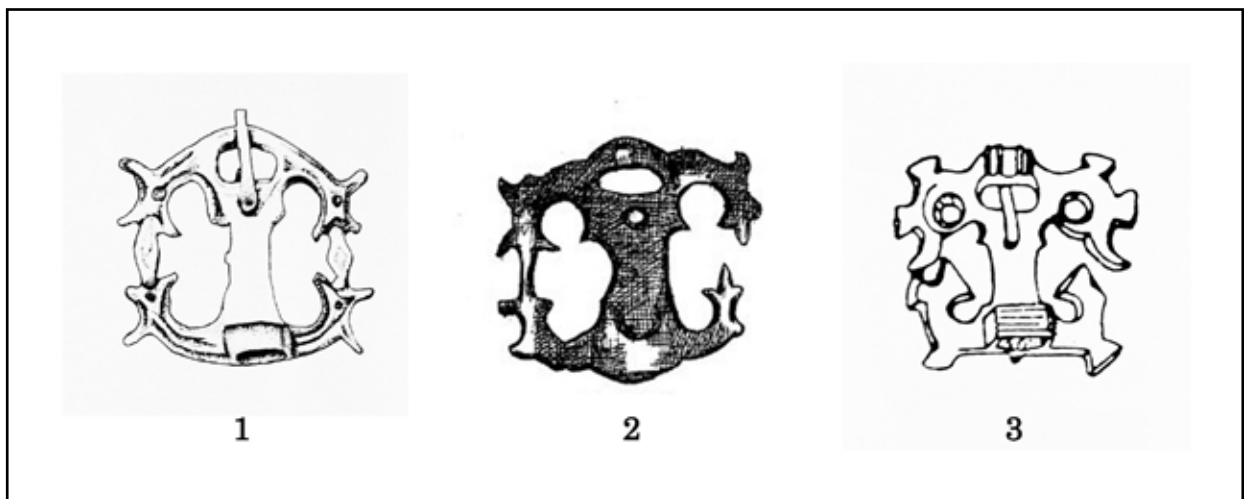
Εικ. 130 Το εσωτερικό της ταφής T31, διακρίνεται το κάτω μέρος του σώματος με το “χειροποίητο” αγγείο (ΑΕΜ 7052) (αρχείο ΕΜΑΣ)

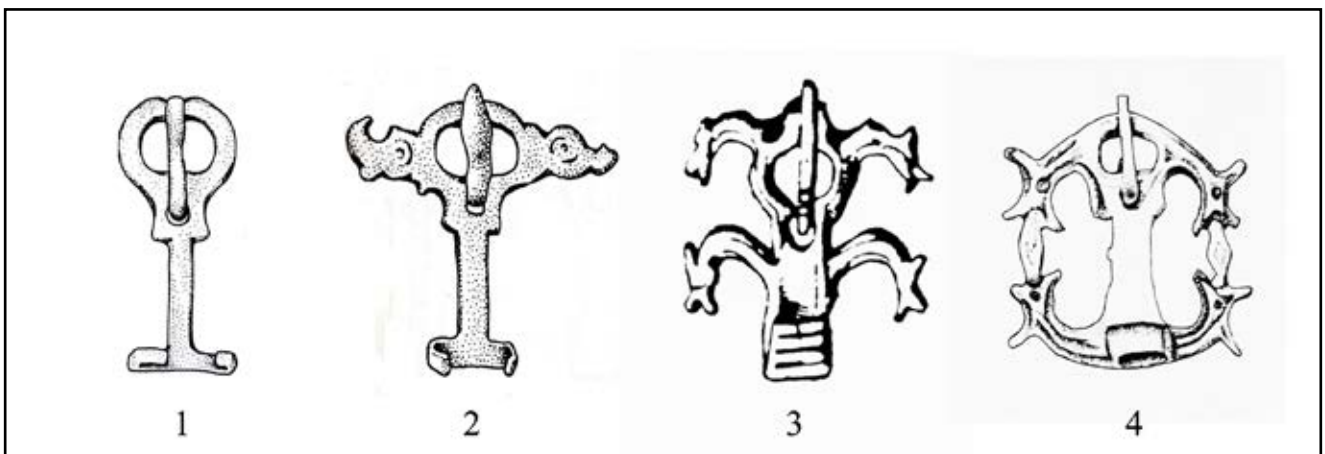
Εικ. 131 “Χειροποίητο” αγγείο (ΑΕΜ 7052) από τον τάφο T31 (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 132 Χάλκινη πόρπη τύπου “Μεσσήνης” (ΑΕΜ 4409) από τον τάφο Τ31. Φωτογραφία και σχέδιο (αρχείο ΕΜΑΣ)

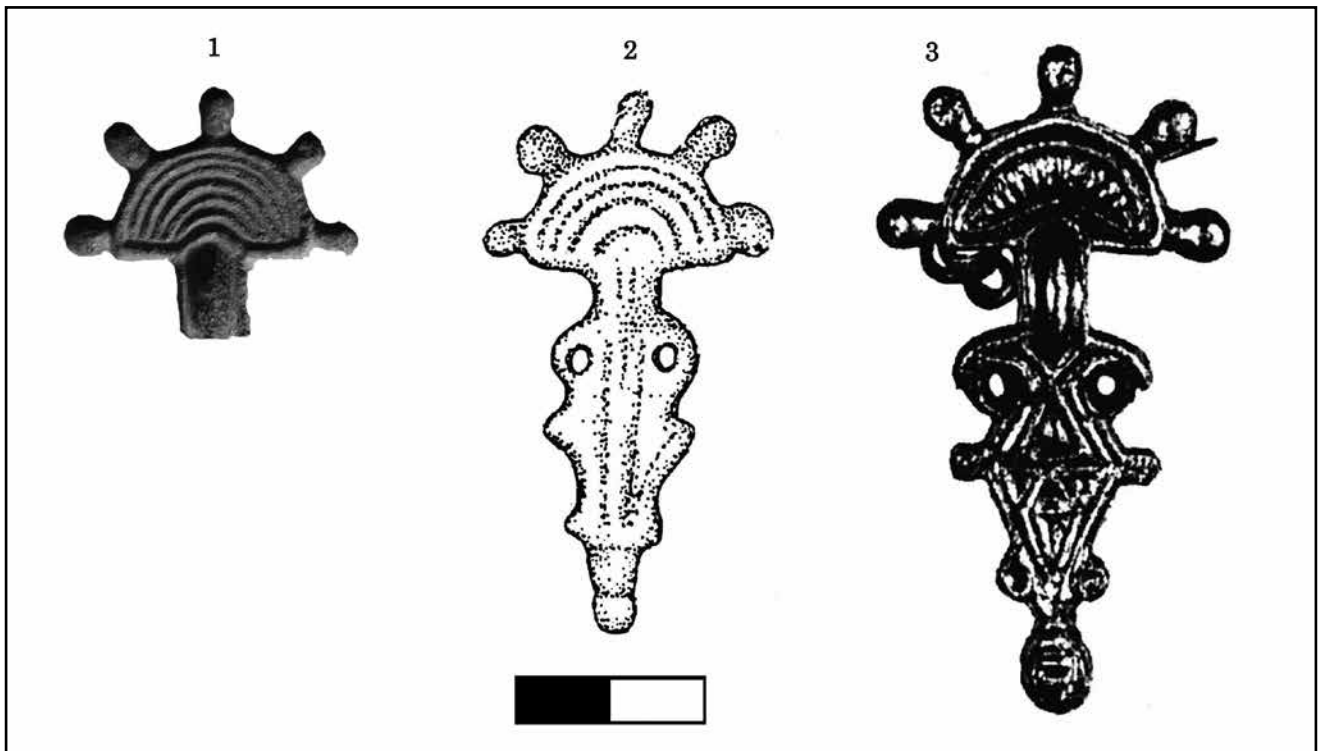

Εικ. 133 Πόρπη τύπου “Μεσσήνης” (αρ. 1), πόρπη από Δήλο (αρ. 2) και πόρπη από Αθήνα (αρ. 3) (από Tsvikis 2012, εικ. 5)

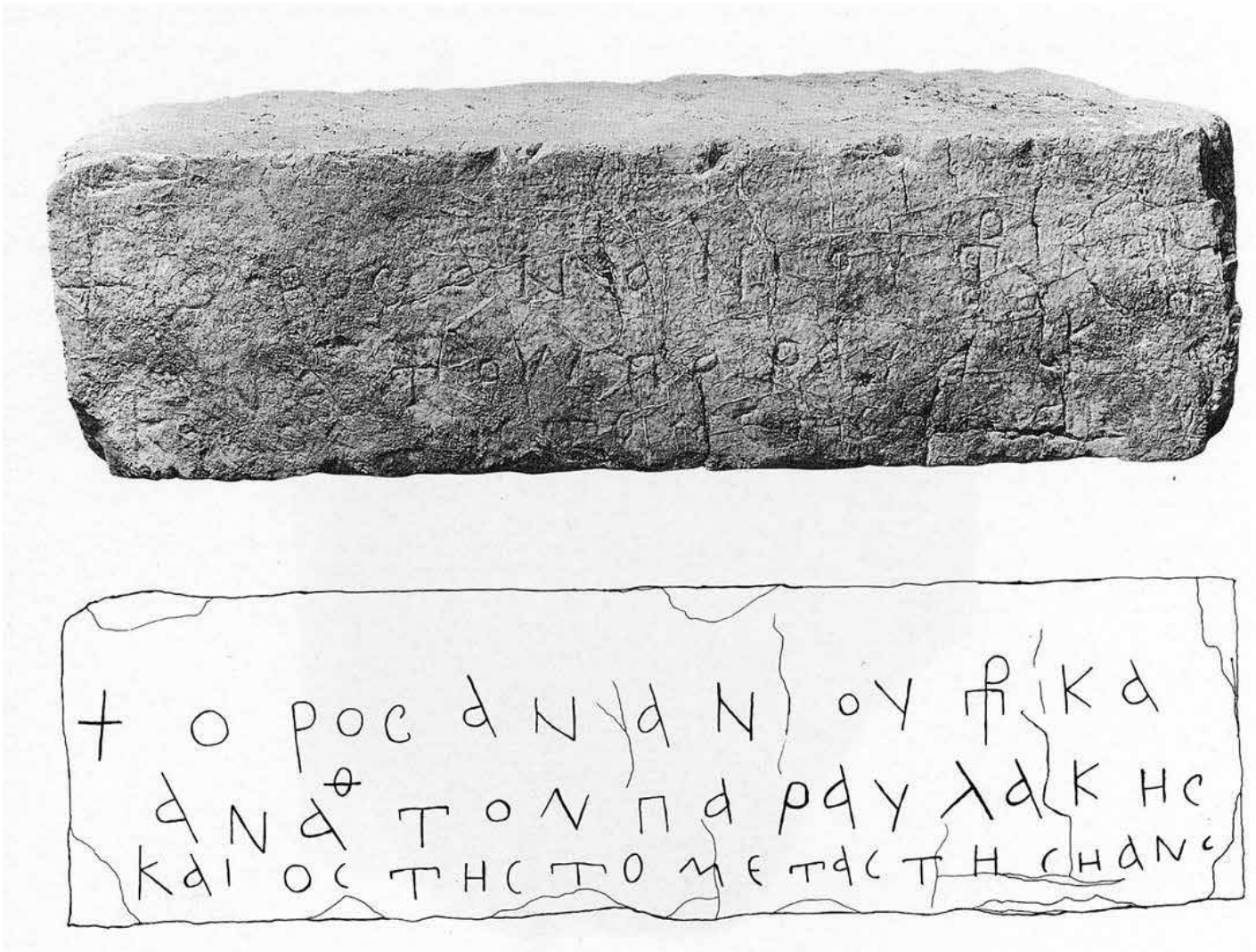

Εικ. 134 Η εξέλιξη της πόρπης τύπου “Μεσσήνης” (αρ. 4) με συγγενή παραδείγματα: αρ. 1: τύπος Salona-Histria, αρ. 2: τύπος Para, αρ. 3: τύπος RGZM D37 (από Tsvikis 2012, εικ. 8)

Εικ. 135 Κεφαλή χάλκινης περόνης (ΑΕΜ 3674) “Σλαβικού τύπου Werner I D” (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 136 Περόνη από την Μεσσήνη (αρ. 1) και παράλληλα: αρ. 2: Miroslovesti, Ρουμανία, αρ. 3: Έδεσσα (από Tzivikis 2012, εικ. 11)

Εικ. 137 Επιγραφή οροθέσιου Ανανία (ΑΕΜ 1025) (αρχείο ΕΜΑΣ)

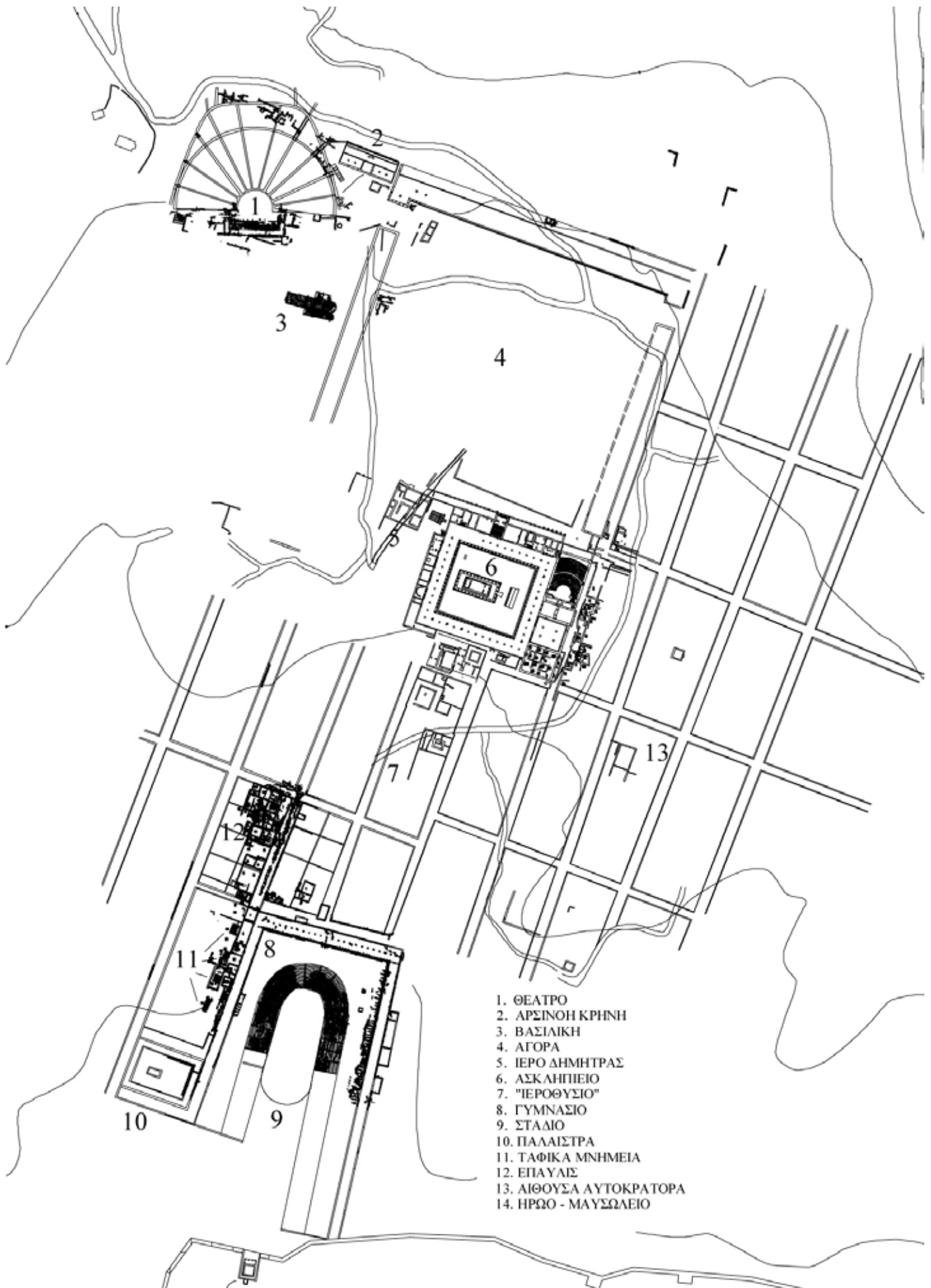
Εικ. 138 Πετρόχτιστο κανάλι υδάτων, βόρεια του Ασκληπιείου, άποψη από Δ (αρχείο ΕΜΑΣ)

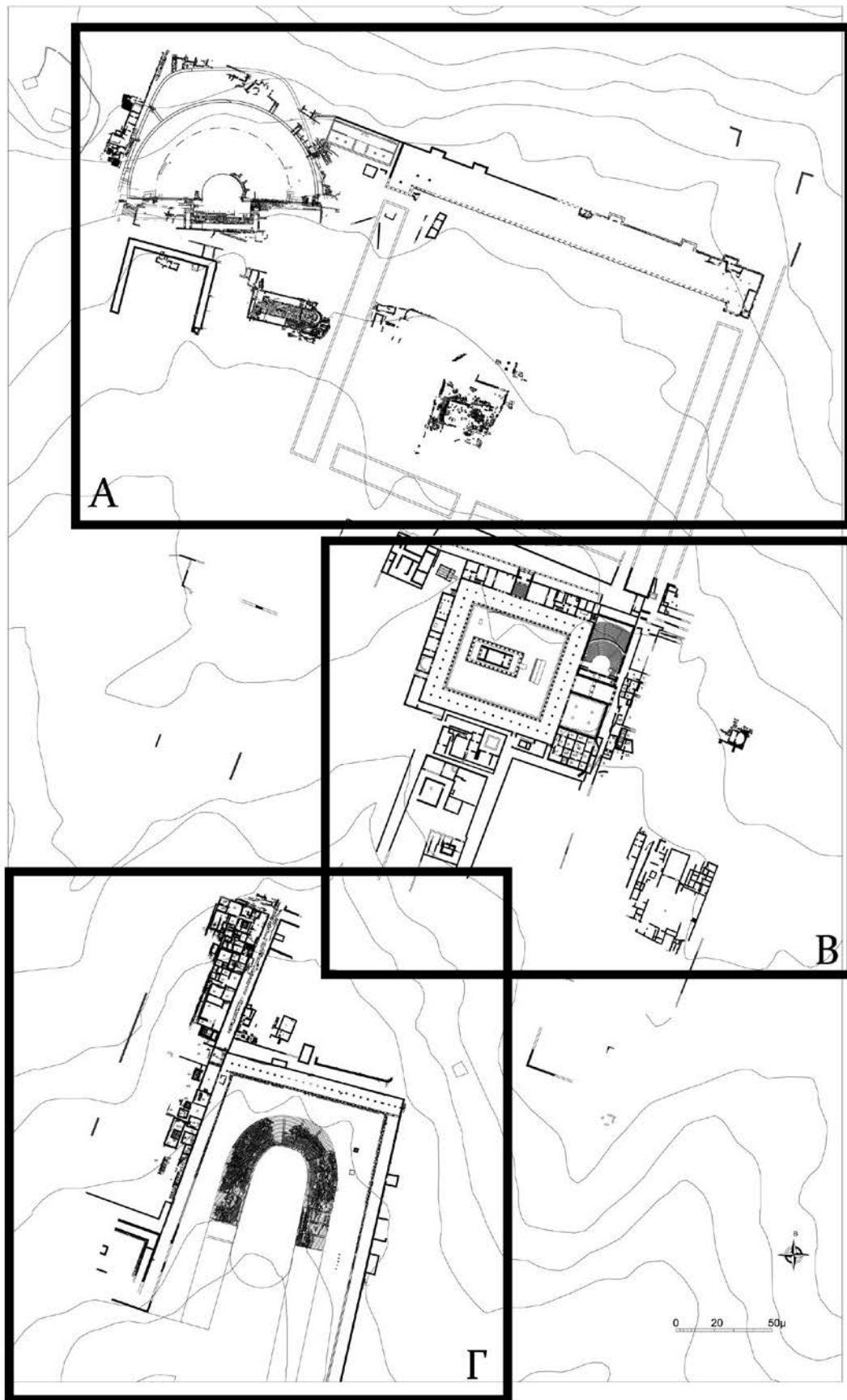
Εικ. 139 Πετρόχτιστο κανάλι υδάτων, βόρεια του Ασκληπιείου, άποψη από ΒΑ (αρχείο ΕΜΑΣ)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5.1
Εισαγωγικά γειτονιάς Θεάτρου και Αγοράς

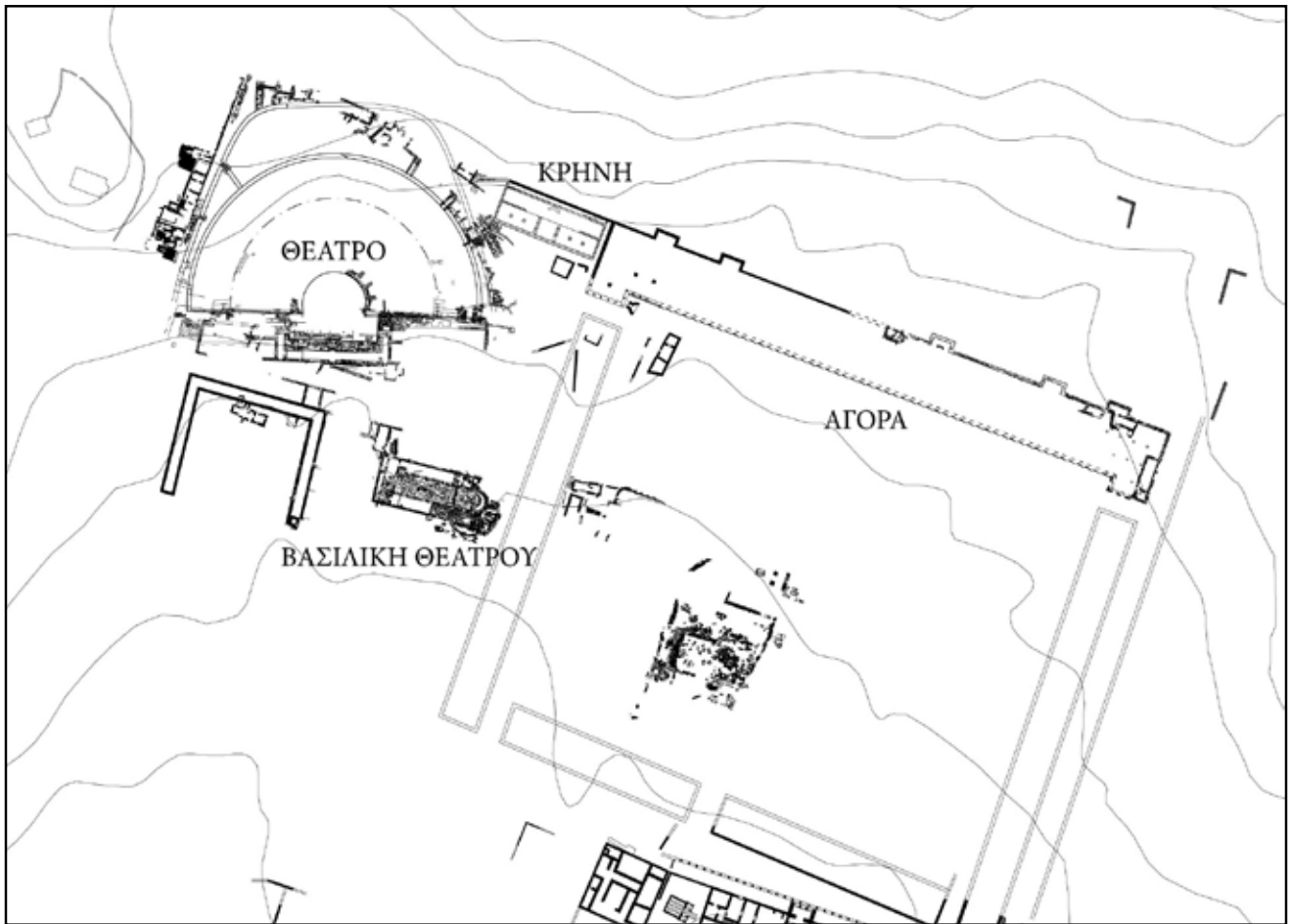
Εικόνες

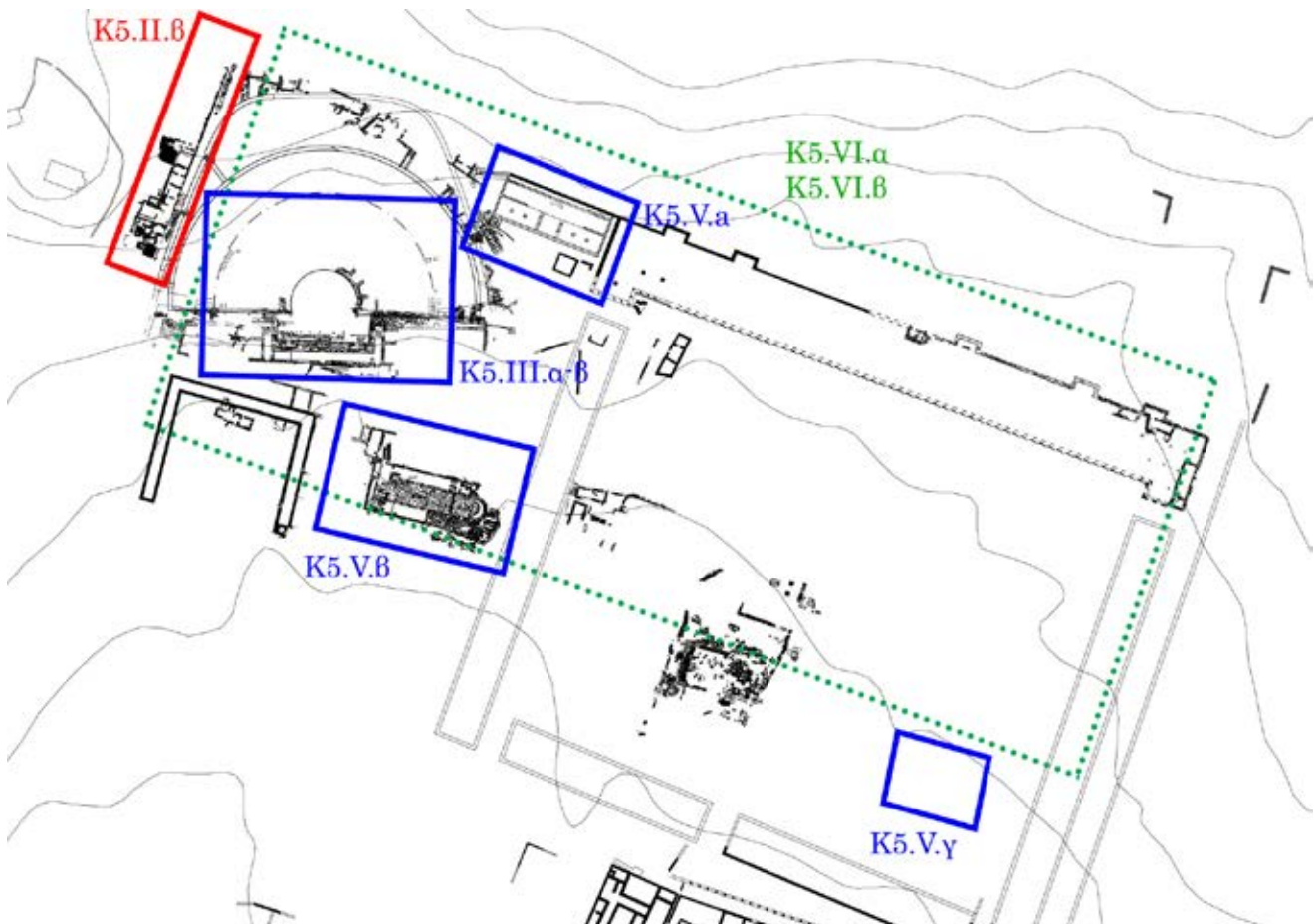
Εικ. 140 Γενικό τοπογραφικό του κέντρου της αρχαίας Μεσσήνης με τα βασικά ελληνιστικά και ρωμαϊκά μνημεία (αρχείο ΕΜΑΣ)

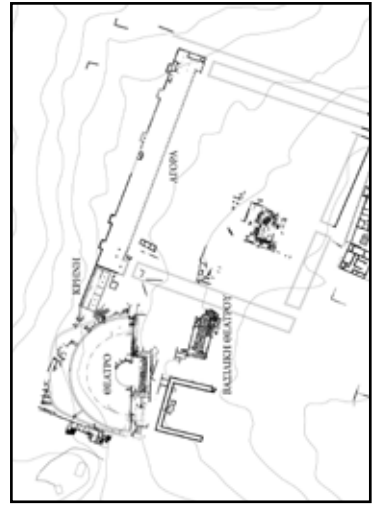
Εικ. 141 Γενικό τοπογραφικό του κέντρου της αρχαίας Μεσσήνης με τις τρεις ενότητες/γειτονίες: Α) η γειτονιά του θεάτρου και της αγοράς, Β) η γειτονιά του Ασκληπείου, και Γ) η γειτονιά του Γυμνασίου (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 142 Η γειτονιά του θεάτρου και της αγοράς και τα βασικά μνημεία. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 143 Η γειτονιά του θεάτρου και της αγοράς και οι περιοχές που συζητούνται στο Κεφ. 5 (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 144 Η γειτονιά του θεάτρου και της αγοράς και οι περιοχές που σώζονται στο Κεφ. 5 αεροφωτογραφία 2015. Δεξιά και σχέδιο με τις ίδιες περιοχές. (αρχείο ΕΜΑΣ)

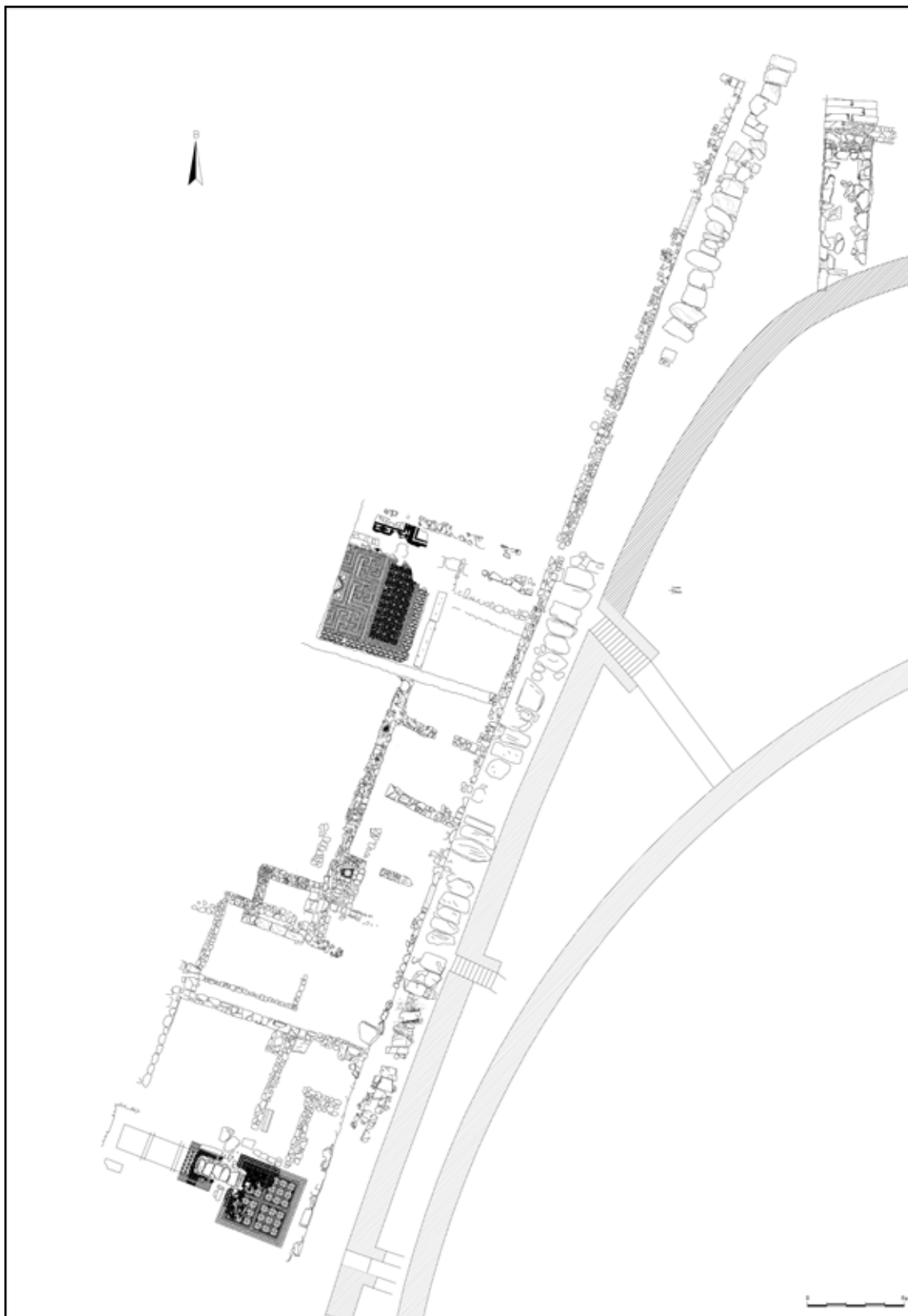
Εικ. 145 Το θέατρο της Μεσσήνης, αεροφωτογραφία από Α (αρχείο ΕΜΑΣ)

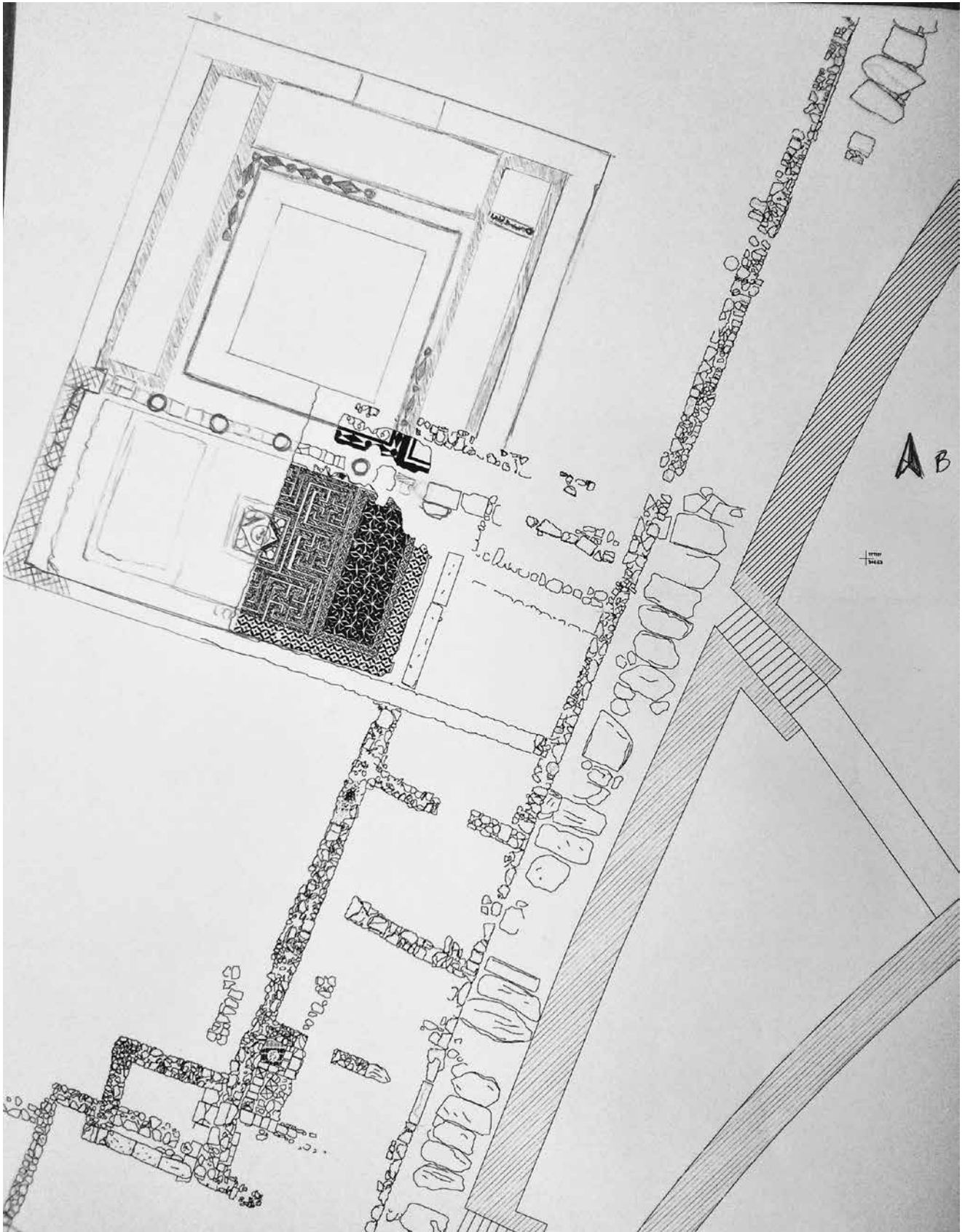
Εικ. 146 Η αγορά της Μεσσήνης, διακρίνεται η ανασκαμμένη βόρεια στοά, αεροφωτογραφία από Ν (αρχείο ΕΜΑΣ)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5.2.β
Οικίες του Θεάτρου

Εικόνες

Εικ. 147 Τοπογραφικό σχέδιο οικιών δυτικά του θεάτρου της Μεσσήνης (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 148 Κάτοψη και σχεδιαστική αποκατάσταση αιθουσών με ψηφιδωτά οικίας θεάτρου (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 149 Το θέατρο της Μεσσήνης, το δυτικό ανάλημμα, η δυτική οδός και οι οικίες του θεάτρου, αεροφωτογραφία από Β (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 150 Οι οικίες του θεάτρου, οι βόρειες αίθουσες με τα ψηφιδωτά, κάθετη αεροφωτογραφία από Α (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 151 Οικία δυτικά του θεάτρου, νότιες αίθουσες, αεροφωτογραφία από Δ (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 152 Η οδός δυτικά του θεάτρου, ανάμεσα στο ανάλημμα και τις οικίες του θεάτρου, άποψη από Β (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 153 Η οδός δυτικά του θεάτρου, ανάμεσα στο ανάλημμα και τις οικίες του θεάτρου, άποψη από Β (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 154 Η νότια ψηφιδωτή αίθουσα της οικίας του θεάτρου κατά την ανασκαφή, άποψη από Β (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 155 Η νότια ψηφιδωτή αίθουσα της οικίας του θεάτρου κατά την ανασκαφή, ο νότιος πίσω τοίχος, άποψη από Β (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 156 Η νότια ψηφιδωτή αίθουσα της οικίας του θεάτρου από Β (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 157 Η νότια ψηφιδωτή αίθουσα της οικίας του θεάτρου από ΝΑ (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 158 Η νότια ψηφιδωτή αίθουσα της οικίας του θεάτρου, κάθετη αεροφωτογραφία από Α (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 159 Η νότια ψηφιδωτή αίθουσα της οικίας του θεάτρου από ΝΑ, λεπτομέρεια του δαπέδου από ΝΑ (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 160 Το κεντρικό μετάλλιο με την επιγραφή στο δάπεδο της νότιας ψηφιδωτή αίθουσα της οικίας του θεάτρου (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 161 Η βόρεια ψηφιδωτή αίθουσα της οικίας του θεάτρου κατά τη διάρκεια της ανασκαφής από ΝΔ (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 162 Η επιγραφή στο δάπεδο της βόρειας ψηφιδωτής αίθουσας της οικίας του θεάτρου (αρχείο ΕΜΑΣ)

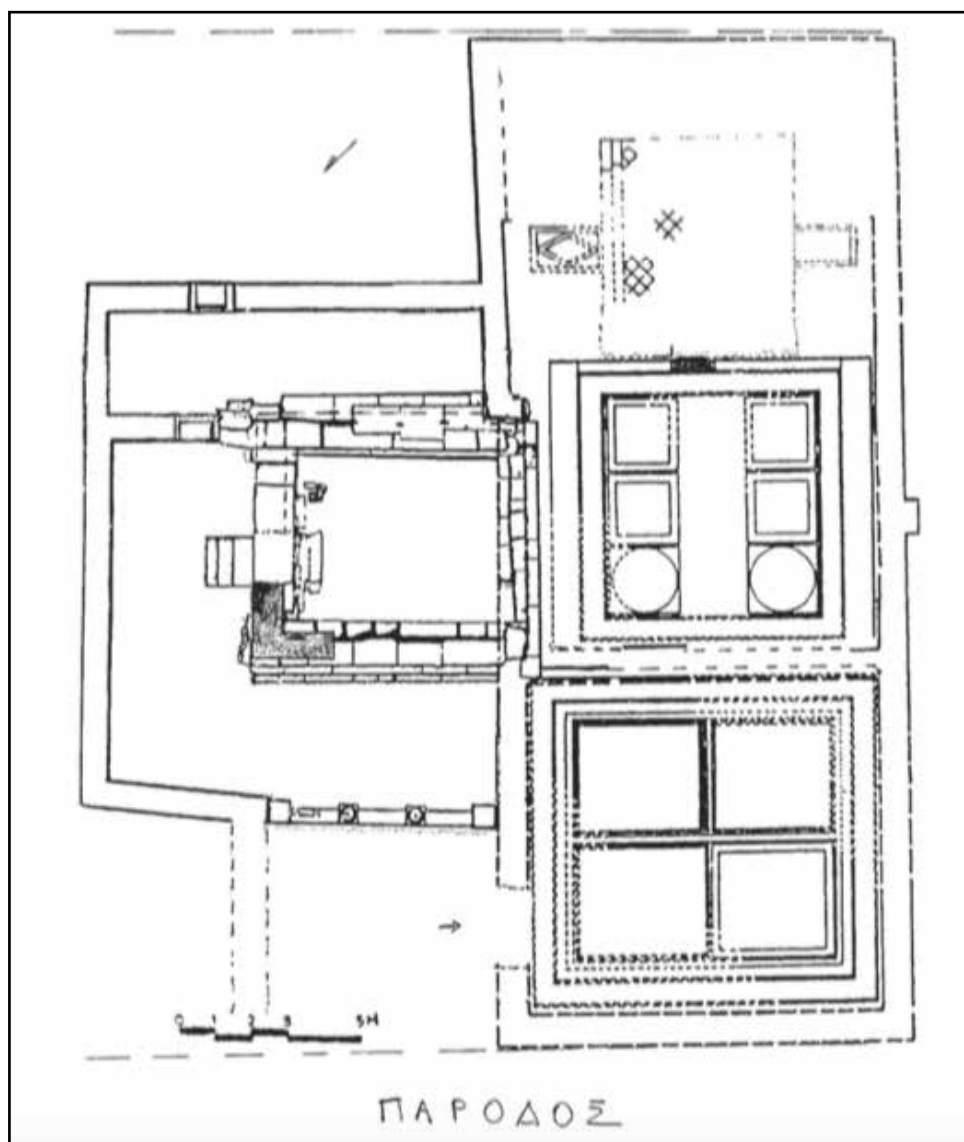
Εικ. 163 Το ψηφιδωτό δάπεδο της βόρειας αίθουσας της οικίας του θεάτρου από ΒΑ. Σε πρώτο πλάνο η επιγραφή του Θεόδουλου (αρχείο ΕΜΑΣ)

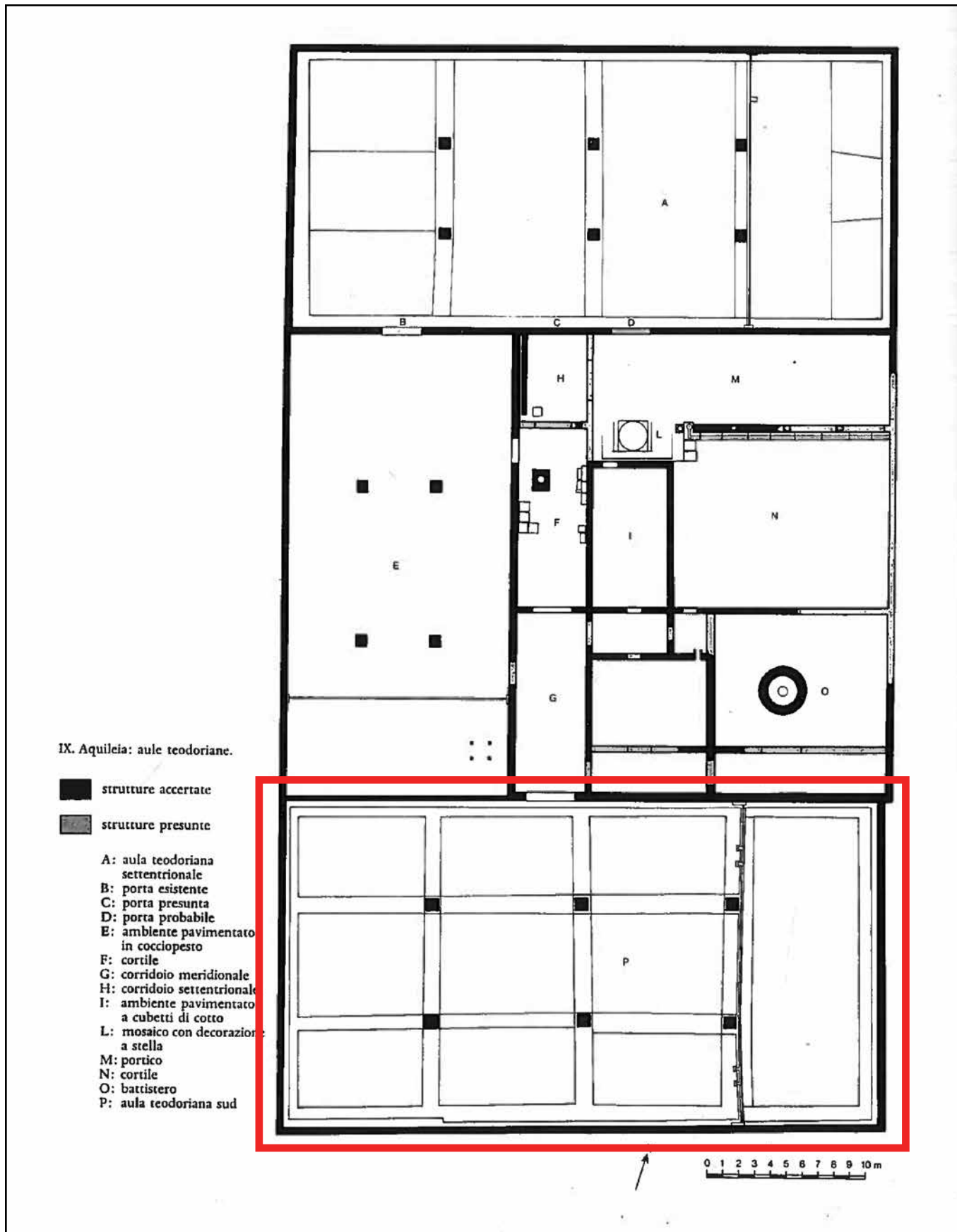
Εικ. 164 Το ψηφιδωτό δάπεδο της βόρειας αίθουσας της οικίας του θεάτρου από Α. Διακρίνεται το λίθινο κατώφλι στον βόρειο τοίχο της αίθουσας. (αρχείο ΕΜΑΣ)

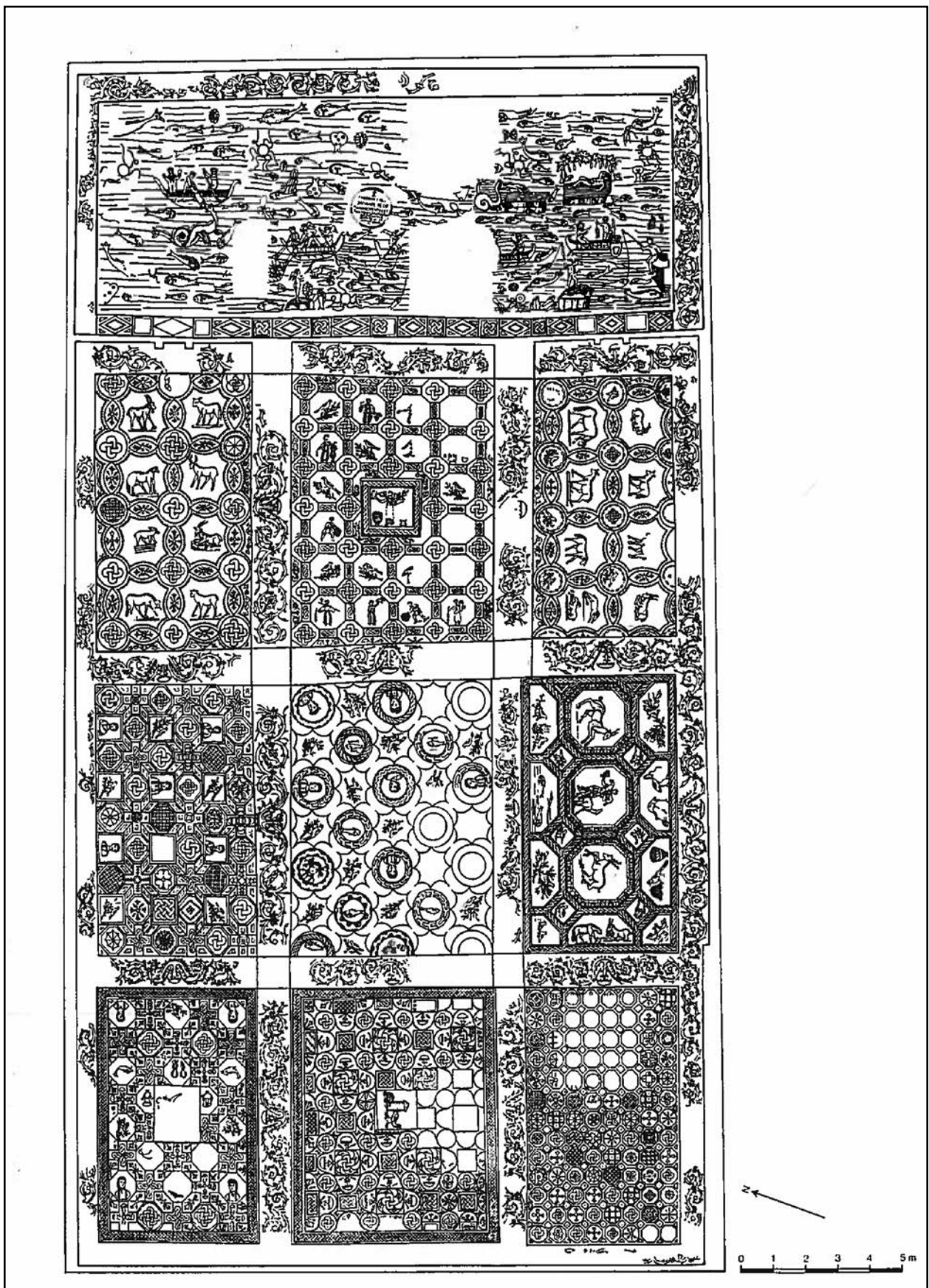
Εικ. 165 Φίλιπποι, η επιγραφή του επισκόπου Πορφυρίου στο δάπεδο της βασιλικής Παύλου (πηγή Wikimedia commons)

Κ5.2.β εικ. 19 Εικ. 166 Φίλιπποι, αποκατάσταση κάτοψης της βασιλικής Παύλου (Μέντζος 2005, 120, εικ. 6)

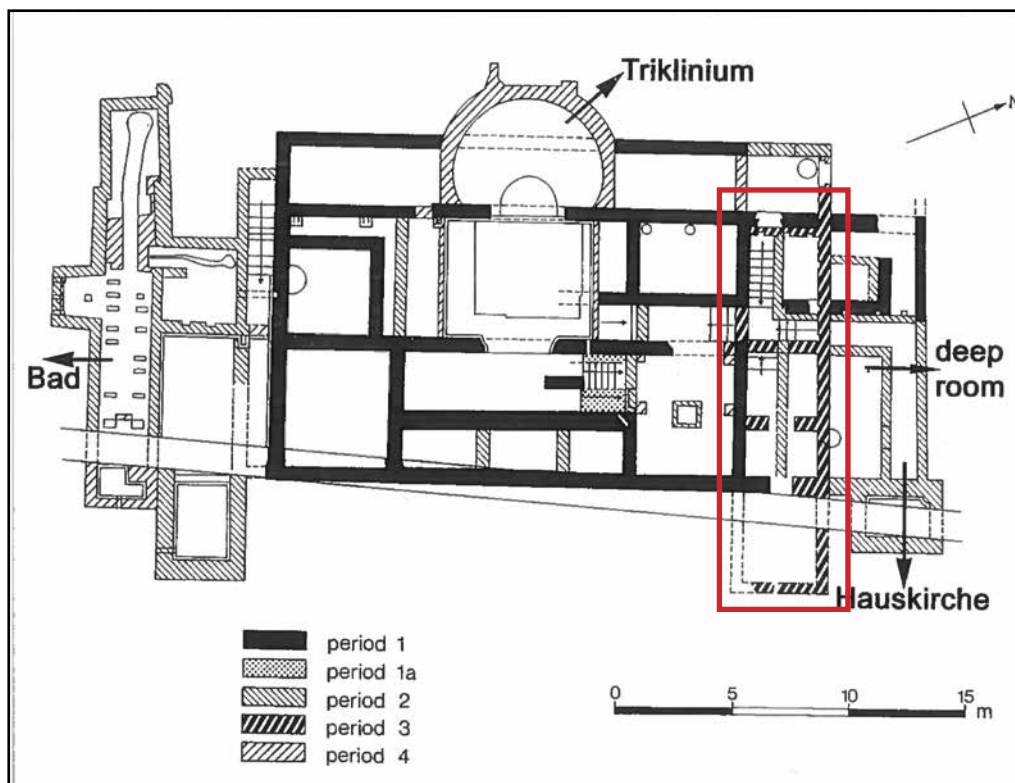
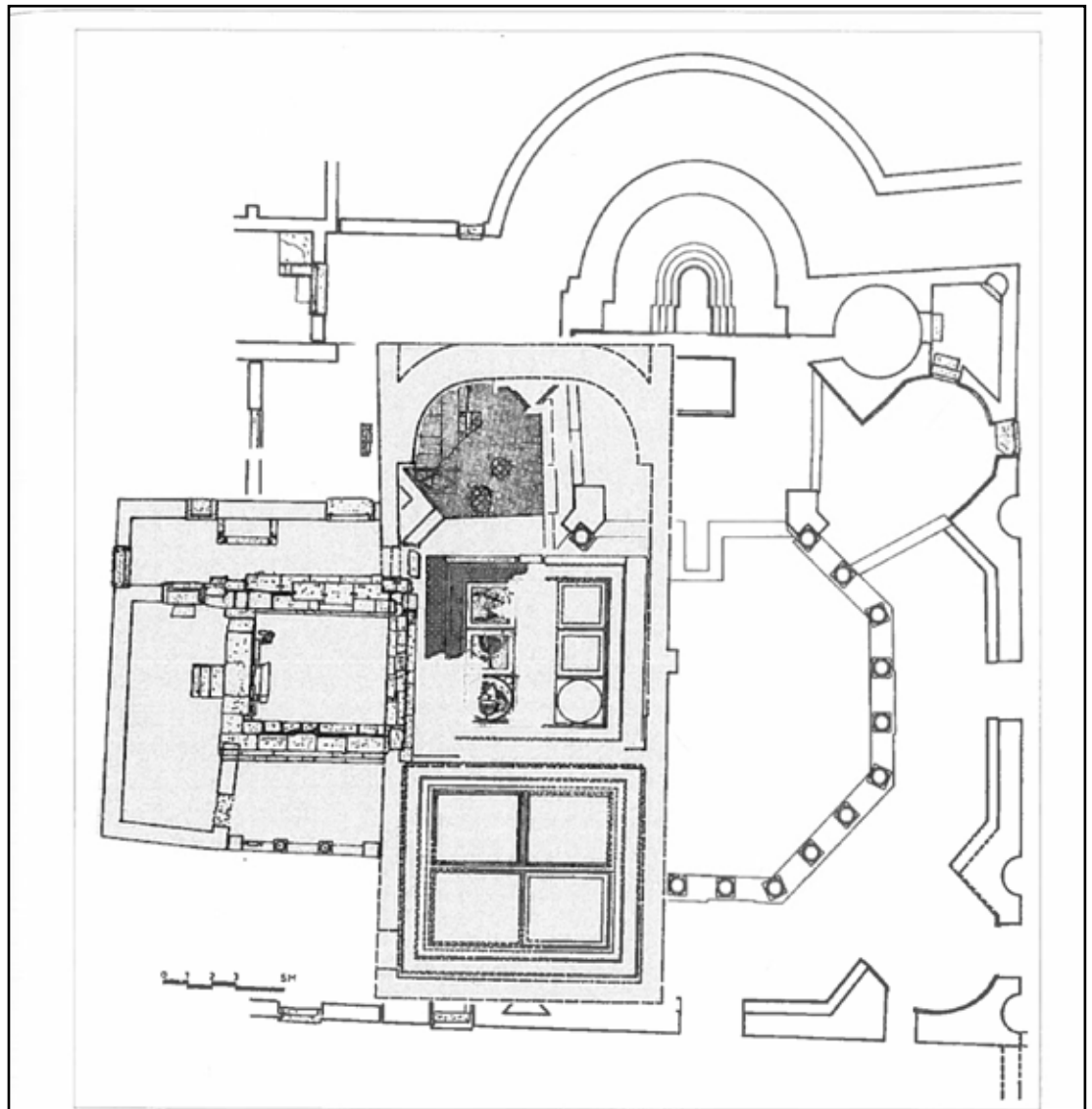

Εικ. 167 Ακυληία, βασιλική επισκόπου Θεοδώρου 4ος αι. Με κόκκινο η νότια βασιλική. (Bertacchi 1986)

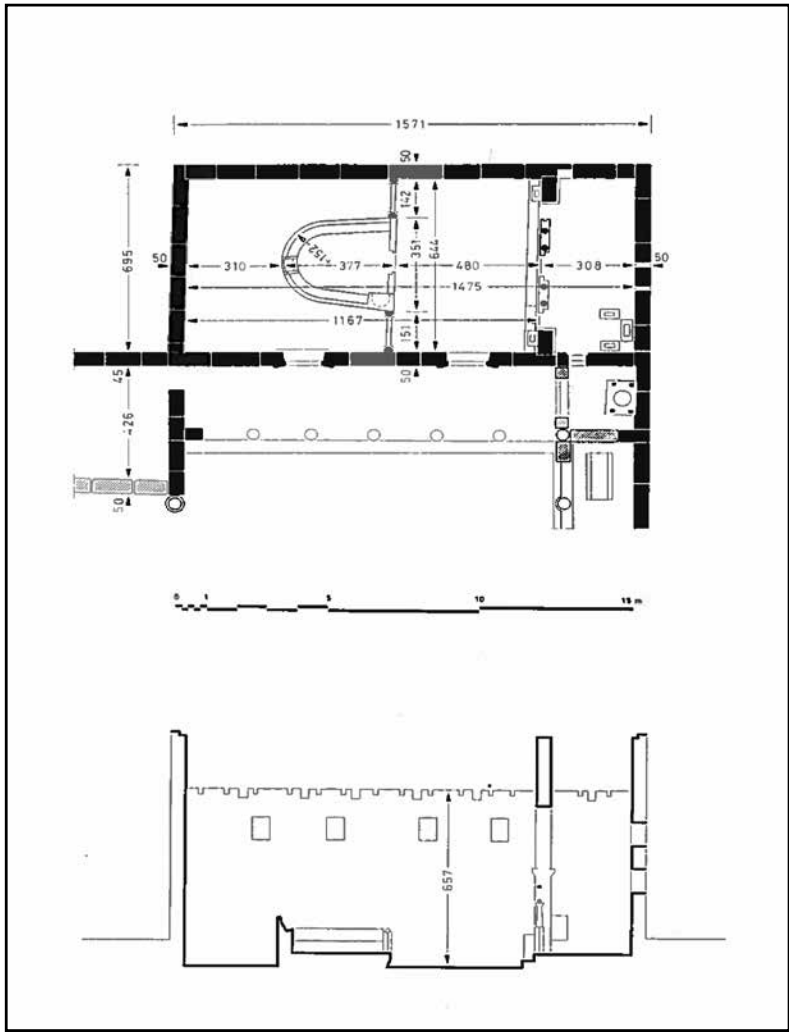

Εικ. 168 Ακυληία, βασιλική επισκόπου Θεοδώρου, 4ος αι. Σχέδιο του ψηφιδωτού δαπέδου της νότιας βασιλικής. (Bertacchi 1986)

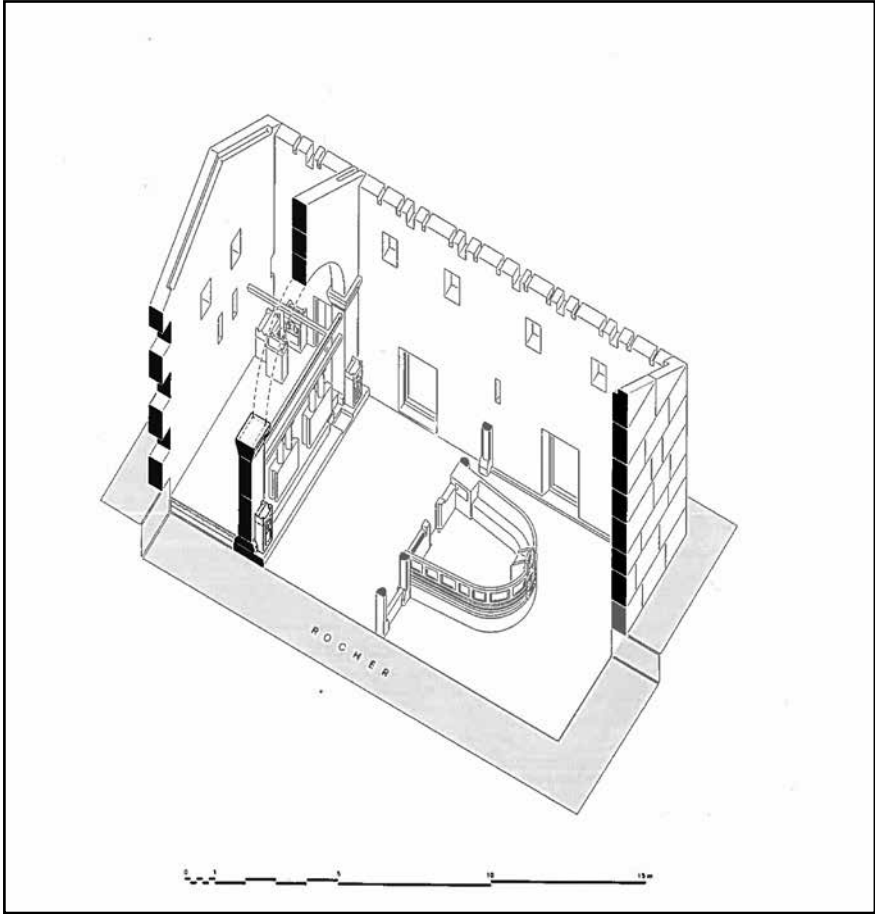
Εικ. 170 Φίλιπποι,
 Η Βασιλική Παύλου
 (περ. 340 μ.Χ.) και
 το μεταγενέστερο
 Οκτάγωνο (Brenk
 2003, εικ. 9)

Εικ. 171 Λάλινγκστοουν,
 Ρωμαϊκή βίλλα με κατ'
 οίκον εκκλησία (κόκκινο
 πλαίσιο) (4ος αι.) (Brenk
 2003, εικ. 125)

Εικ. 172 Κίρκμιτζε, Εκκλησία εντός οικίας (4ος αι.) κάτοψη και τομή (Baccache και Tchalenko 1980, εικ. 382)

Εικ. 173 Κίρκμιτζε, Εκκλησία εντός οικίας (4ος αι.), αξονομετρική αναπαράσταση (Baccache και Tchalenko 1980, εικ. 386)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5.3
Το Νεκροταφείο του Θεάτρου

Εικόνες

Εικ. 174 Το θέατρο της Μεσσήνης κατά την έναρξη της ανασκαφής, 1996 (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 175 Το θέατρο της Μεσσήνης κατά την έναρξη της ανασκαφής, 1998 (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 176 Το θέατρο της Μεσσήνης κατά τη διάρκεια της ανασκαφής, 2002 (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 177 Το θέατρο της Μεσσήνης μετά την αναστήλωση, 2014 (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 178 Συστάδες κιβωτιόσχημων τάφων στην σκηνοθήκη του θεάτρου της Μεσσήνης και δεξαμενή στα δεξιά (αρχείο ΕΜΑΣ-XXX)

Εικ. 179 Συστάδες κιβωτιόσχημων τάφων στην σκηνοθήκη του θεάτρου της Μεσσήνης, από αριστερά T160-162, T151-157 και T158-159 (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 180 Δεξαμενή ανατολικά του νεκροταφείου στην σκηνοθήκη του θεάτρου (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 181 Περίβολος κιβωτιόσχημων τάφων T141-145 στην σκηνοθήκη του θεάτρου (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 182 Συστάδα τάφων (T141-145) στη σκηνοθήκη του θεάτρου της Μεσσήνης από Ν. (αρχείο ΕΜΑΣ-XXX)

Εικ. 183 Συστάδα τάφων (T141-145) στη σκηνοθήκη του θεάτρου της Μεσσήνης από Β. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 184 Το δάπεδο επάνω από τις συστάδες τάφων στη σκηνοθήκη του θεάτρου από Δ. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 185 Συστάδα τάφων (T151-157) με ίχνη δαπέδου στη σκηνοθήκη του θεάτρου από Ν (αρχείο ΕΜΑΣ-XXX)

Εικ. 186 Ταφικό διαμέρισμα στην ανατολική πάροδο του θεάτρου, αεροφωτογραφία (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 187 Κιβωτιόσχημοι τάφοι μαζί με κεραμοσκεπή εντός ταφικού διαμερίσματος στην ανατολική πάροδο του θεάτρου (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 188 Κιβωτιόσχημοι τάφοι στην δυτική πάροδο του θεάτρου, αεροφωτογραφία (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 189 Κιβωτιόσχημοι τάφοι στην δυτική πάροδο του θεάτρου (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 190 Κεραμοσκεπής τάφος T104 στην ορχήστρα του θεάτρου πριν την απομάκρυνση στρώματος λίθων κάλυψης του τάφου (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 191 Κεραμοσκεπής τάφος T104 στην ορχήστρα του θεάτρου μετά την απομάκρυνση των λίθων κάλυψης (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 192 Κεραμοσκεπής τάφος T104 στην ορχήστρα του θεάτρου μετά την απομάκρυνση των κεράμων του τάφου (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 193 Κεραμοσκεπής τάφος T104 στην ορχήστρα του θεάτρου. Χαλκίνα ενώτια δίπλα στο κρανίο του νεκρού (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 194 Κεραμοσκεπής τάφος T160 εντός κιβωτιόσχημου (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 195 Κιβωτιόσχημος τάφος T153 της συστάδας T151-T155 με οινόχνη στο προσκέφαλο του νεκρού (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 196 Κιβωτιόσχημος τάφος T154 της συστάδας 151-156 (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 197 Κιβωτιόσχημος τάφος T154 της συστάδας T151-T156, λεπτομέρεια της οινοχόης με πώμα (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 198 Εσωτερικό ταφής T151 με οινοχόη στο προσκέφαλο του νεκρού (ΑΕΜ 16131)
(αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 199 Οινοχόη (ΑΕΜ 16131) από την συστάδα τάφων T151-157 (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 200 Οινοχόη (ΑΕΜ 16130)
από την συστάδα τάφων Τ151-157
(αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 201 Οινοχόη (ΑΕΜ 16132)
από την συστάδα τάφων Τ151-157
(αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 202 Οινοχόη (ΑΕΜ 16134)
από την συστάδα τάφων Τ151-157
(αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 203 Σφαιρικού σχήματος οινοχόες (ΑΕΜ 16130, ΑΕΜ 16134, ΑΕΜ 16135) από τη συστάδα τάφων T151-157 (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 204 Οι κυλινδρικού σχήματος οινοχόη (ΑΕΜ 16131, ΑΕΜ 16132, ΑΕΜ 16133) από τη συστάδα τάφων T151-157 (αρχείο ΕΜΑΣ)

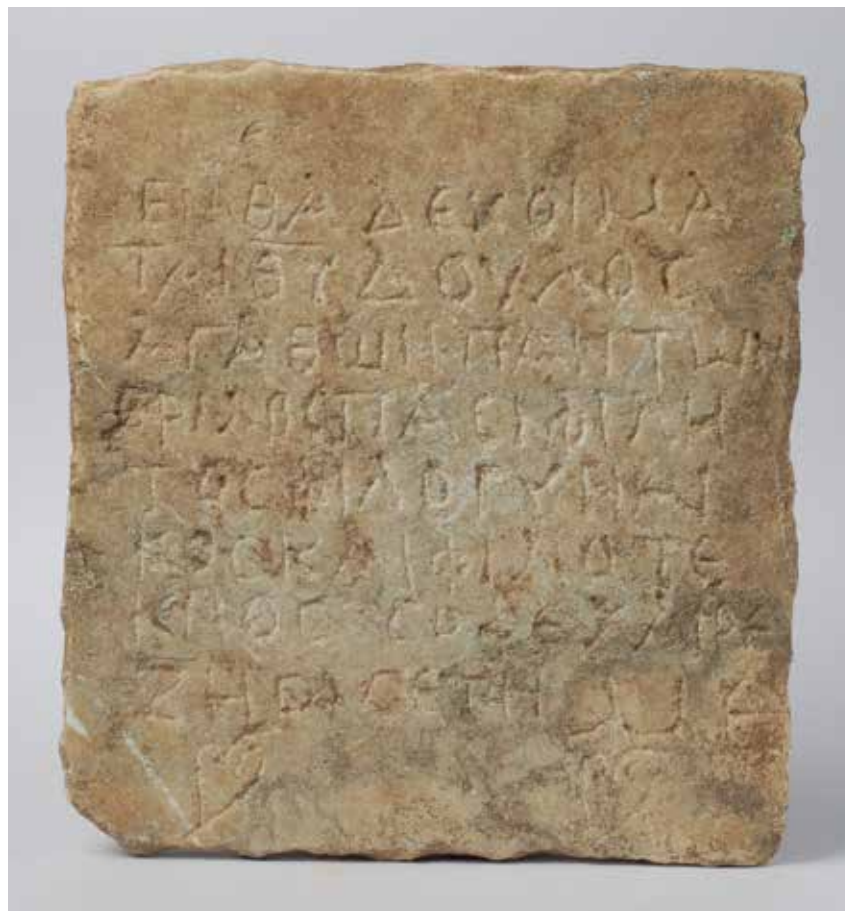
Εικ. 205 Σφαιρικού σχήματος οινοχόη (ΑΕΜ 14611) από τον τάφο T108 (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 206 Χάλκινη πυξίδα με κωνικό πώμα (ΑΕΜ 14820) από τον τάφο T108 (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 207 Χάλκινα ενώτια (ΑΕΜ 15687) από τον τάφο Τ117 (αρχείο ΕΜΑΣ)

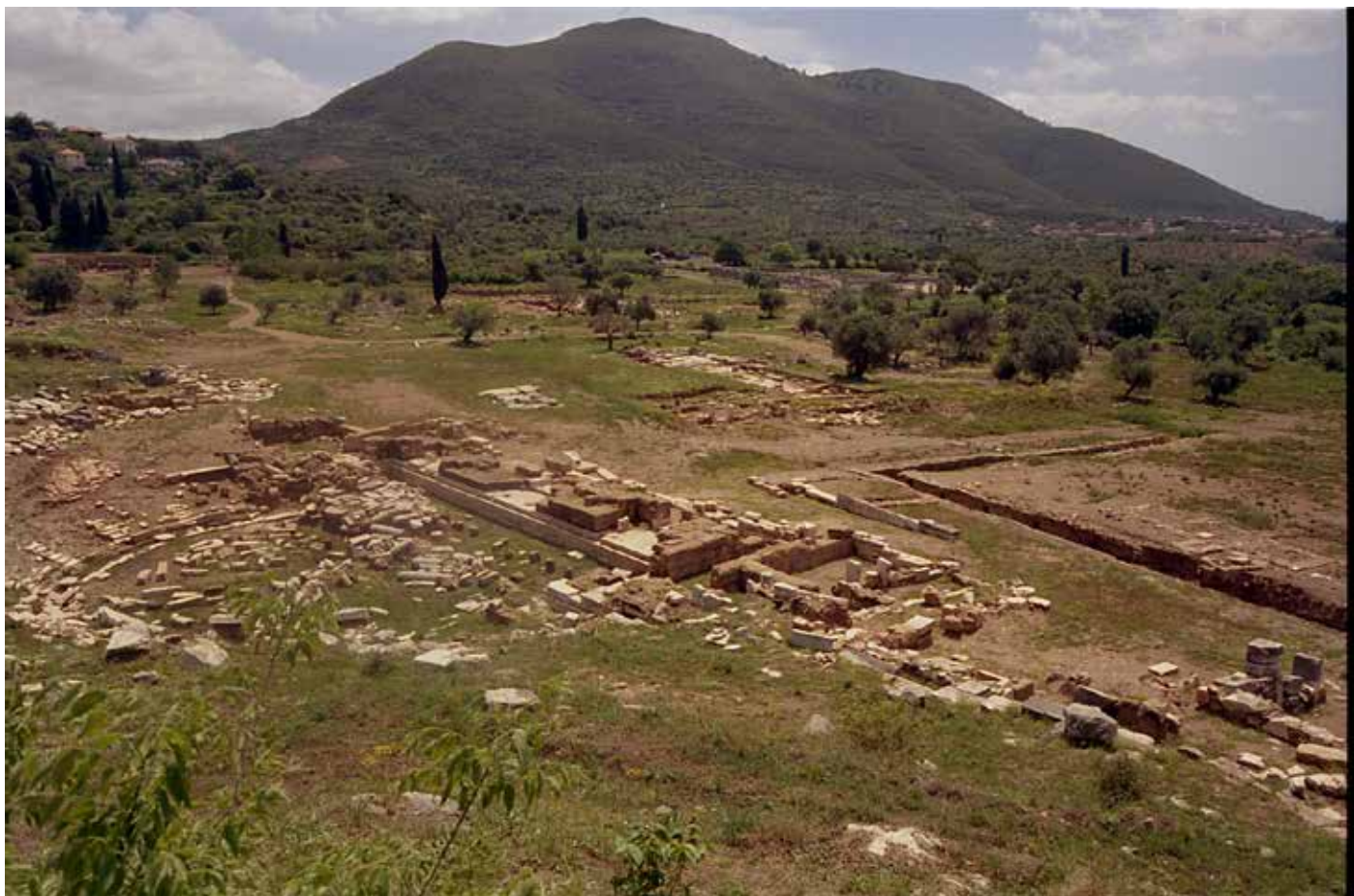

Εικ. 207β Επιτύμβια χριστιανική επιγραφή (ΑΕΜ 18085) από το Ισείο (αρχείο ΕΜΑΣ)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5.4.α
Το Λατομείο του Θεάτρου

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5.4.β
Το ασβεστοκάμινο και ο ασβεστόλακκος

Εικόνες

Εικ. 208 Το θέατρο της Μεσσήνης, η ορχήστρα και η σκηνή κατά την ανασκαφή. Άποψη από ΒΔ (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 209 Το θέατρο της Μεσσήνης, η ορχήστρα κατά την ανασκαφή. Άποψη από ΒΔ (αρχείο ΕΜΑΣ)

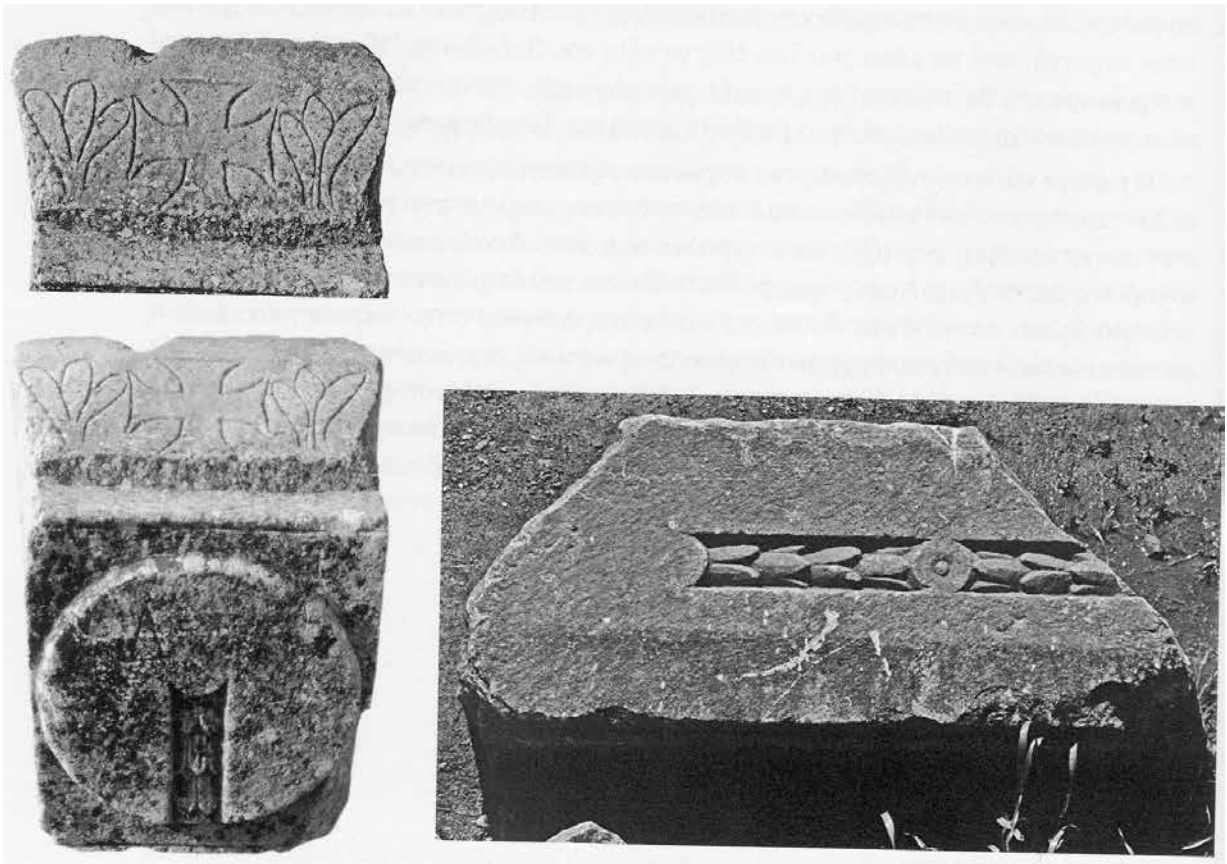
Εικ. 210 Το θέατρο της Μεσσήνης, η ορχήστρα κατά την ανασκαφή. Άποψη από Β (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 211 Το θέατρο της Μεσσήνης, η ορχήστρα και το προσκήνιο κατά την ανασκαφή. Διακρίνονται τα τεμαχισμένα ρωμαϊκά μέλη, και μισοκομμένος κίονας in situ. Άποψη από Β (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 212 Τμήμα κίονα από το ρωμαϊκό προσκήνιο του θεάτρου επεξεργασμένος κατά τη διάρκεια της λειτουργίας του βυζαντινού λατομείου. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 213 Πρωτοβυζαντινό κιονόκρανο (αριστερά) από τη βασιλική του θεάτρου λαξευμένο από γείσο του θεάτρου (δεξιά) (αρχείο ΕΜΑΣ - Πέννα κ.α. 2008, 390)

Εικ. 214 Αρχιτεκτονικά μέλη και βάθρα από το θέατρο σε δεύτερη χρήση στην περιοχή της αψίδας της παρακείμενης βασιλικής του θεάτρου, άποψη από Ν (αρχείο ΕΜΑΣ)

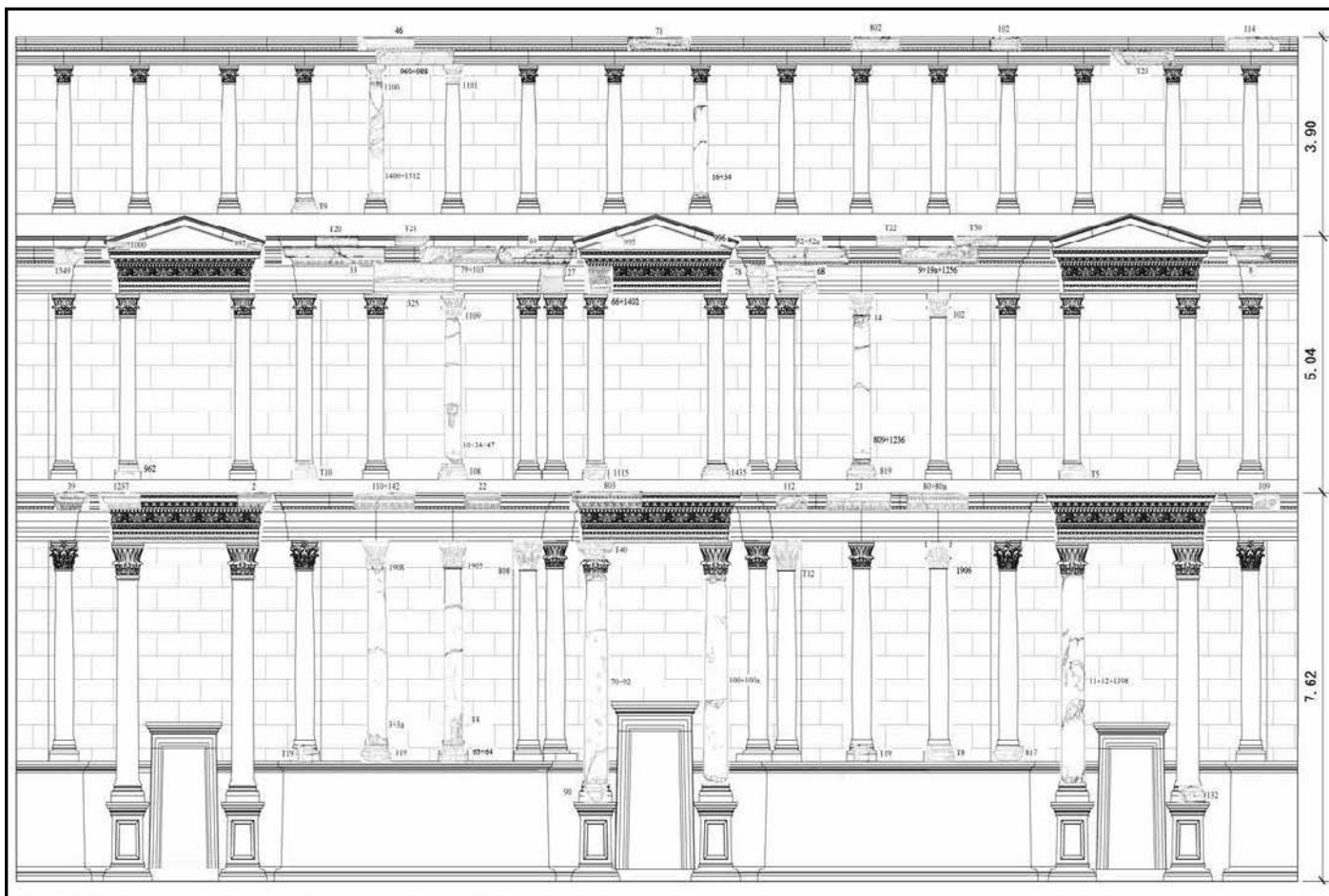
Εικ. 215 Αρχιτεκτονικά μέλη από το θέατρο σε δεύτερη χρήση στον ανατολικό τοίχο του μεσοβυζαντινού ναού Κλήσα-Κούκιε βόρεια του θεάτρου, άποψη από Α (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 216 Αρχιτεκτονικά μέλη από το θέατρο σε δεύτερη χρήση περισυλλεγμένα από τον μεσοβυζαντινό ναό Κλήσα-Κούκιε βόρεια του θεάτρου, διακρίνονται θραύσματα κίονων, βάσεων και κιονοκράνων (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 217 Αρχιτεκτονικά μέλη από το θέατρο σε δεύτερη χρήση στους τοίχους του παρακείμενου βυζαντινού ναού του Αγίου Νικολάου, άποψη από Ν (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 218 Σχεδιαστική αποκατάσταση του τριώροφου ρωμαϊκού προσκηνίου του θεάτρου της Μεσσήνης με δηλωμένα τα σωζόμενα μέλη (Yoshitake 2013, εικ. 14)

Εικ. 219 Ασβεστοκάμινο χτισμένο ανάμεσα στις αντηρίδες του ανατολικού αναλήμματος του θεάτρου, αεροφωτογραφία από Α (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 220 Ασβεστοκάμινο χτισμένο ανάμεσα στις αντηρίδες του ανατολικού αναλήμματος του θεάτρου, άποψη από Α (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 221 Ασβεστοκάμινο χτισμένο ανάμεσα στις αντηρίδες τους ανατολικού αναλήμματος του θεάτρου, άποψη από Α (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 222 Ασβεστοκάμινο στου ανατολικό ανάλημμα του θεάτρου, λεπτομέρεια του στομίου πλήρωσης του φούρνου, άποψη από Α (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 223 Ασβεστοκάμινο στα ανατολικά του θεάτρου, άποψη του χώρου φόρτωσης ασβεστόλιθου, άποψη από Β (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 224 Ασβεστοκάμινο στα ανατολικά του θεάτρου, λεπτομέρεια των τοιχωμάτων (αρχείο ΕΜΑΣ)

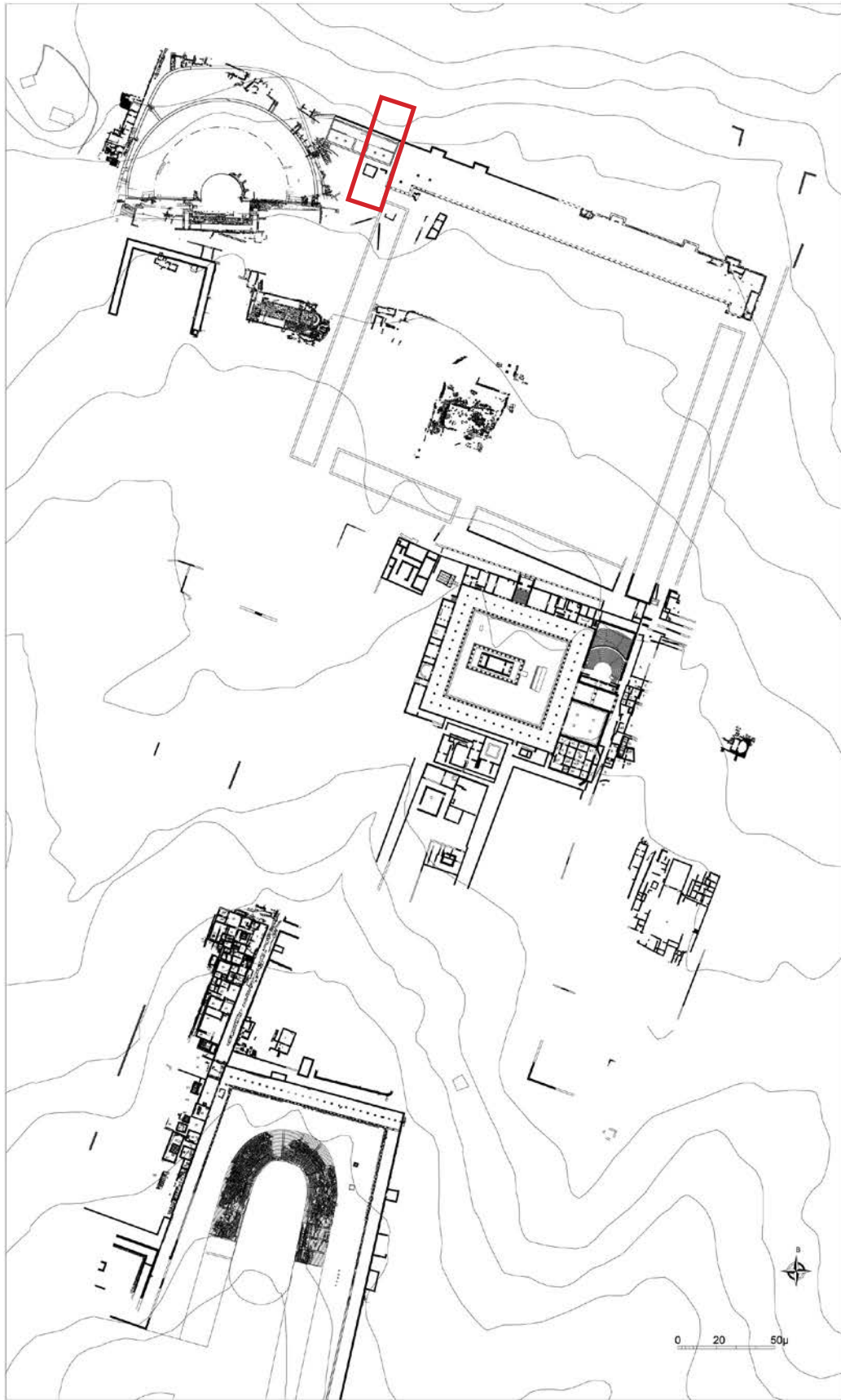
Εικ. 225 Ασβεστόλακκος στο νότιο άκρο του κρυπορτίσιου του Ισείου, άποψη από Β (αρχείο ΕΜΑΣ)

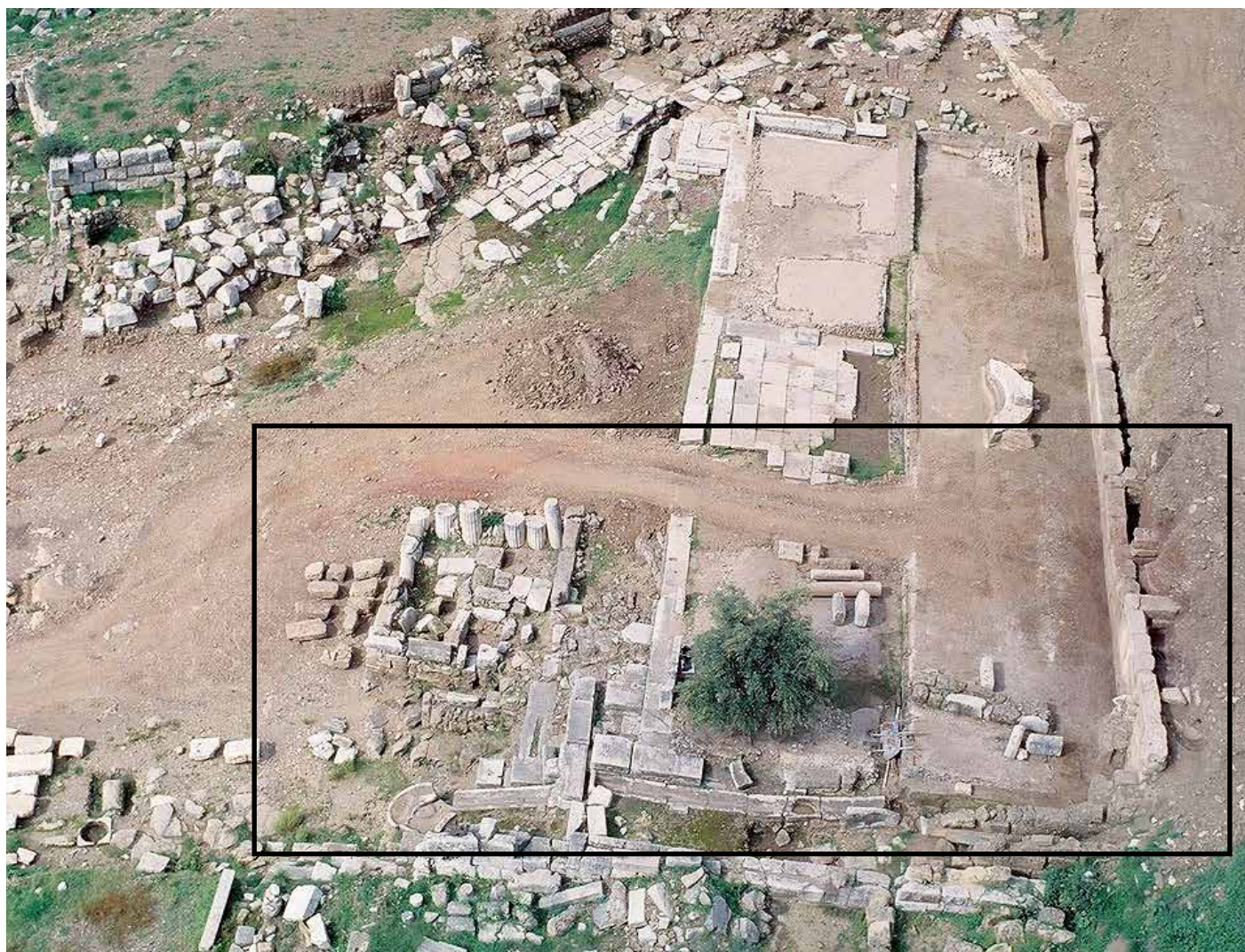
Εικ. 226 Ασβεστόλακκος στο νότιο άκρο του κρυπορτίσιου του Ισείου, άποψη από Δ (αρχείο ΕΜΑΣ)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5.5.α
Ο Νερόμυλος

Εικόνες

Εικ. 227 Τοπογραφικό σχέδιο του κέντρου της αρχαίας Μεσσήνης με σημειωμένη τη θέση του πρωτοβυζαντινού νερόμυλου (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 228 Κρήνη Αρσινόη, με σημειωμένη τη θέση του πρωτοβυζαντινού νερόμυλου. Αεροφωτογραφία από Α, 2002 (αρχείο ΕΜΑΣ)

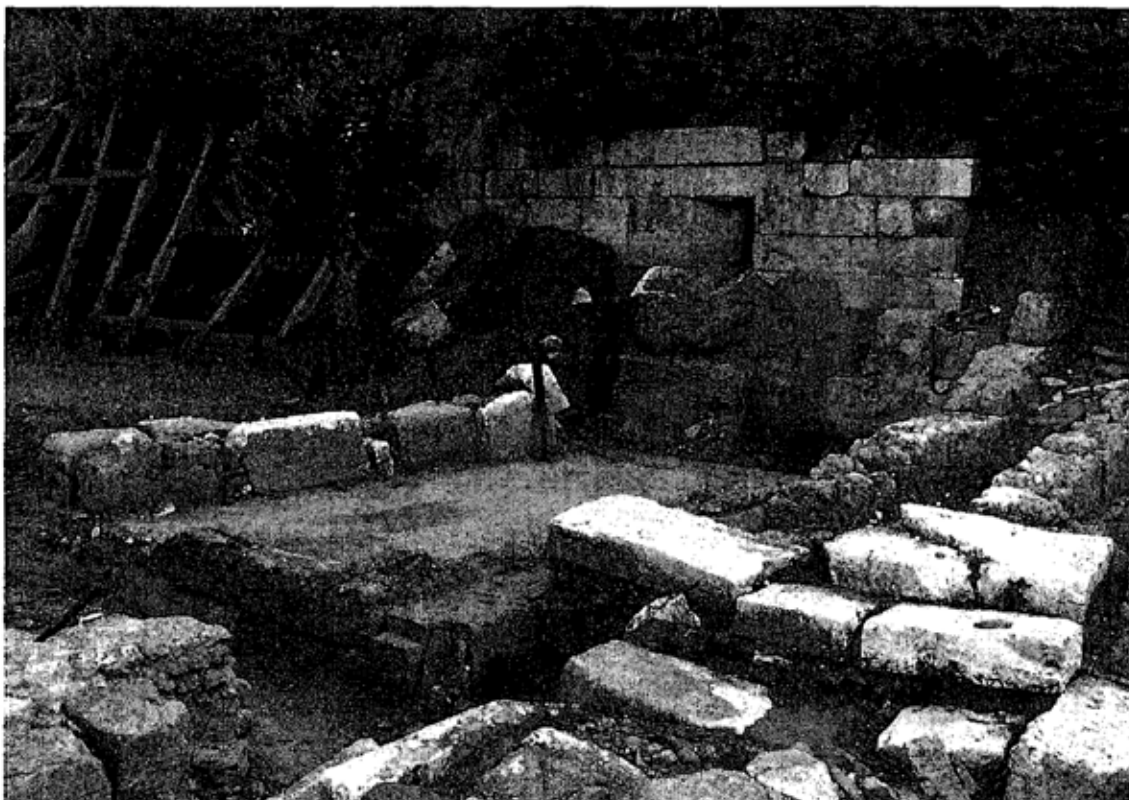
Εικ. 229 Κρήνη Αρσινόη, το ανατολικό της τμήμα με σημειωμένη τη θέση του πρωτοβυζαντινού νερόμυλου (δεξιά) και του αγωγού (αριστερά.) Αεροφωτογραφία από Δ, 2002 (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 230 Κρήνη Αρσινιή, με σημειωμένη τη θέση του πρωτοβυζαντινού νερόμυλου. Κάθετη αεροφωτογραφία από Β, 2015 (αρχείο ΕΜΑΣ)

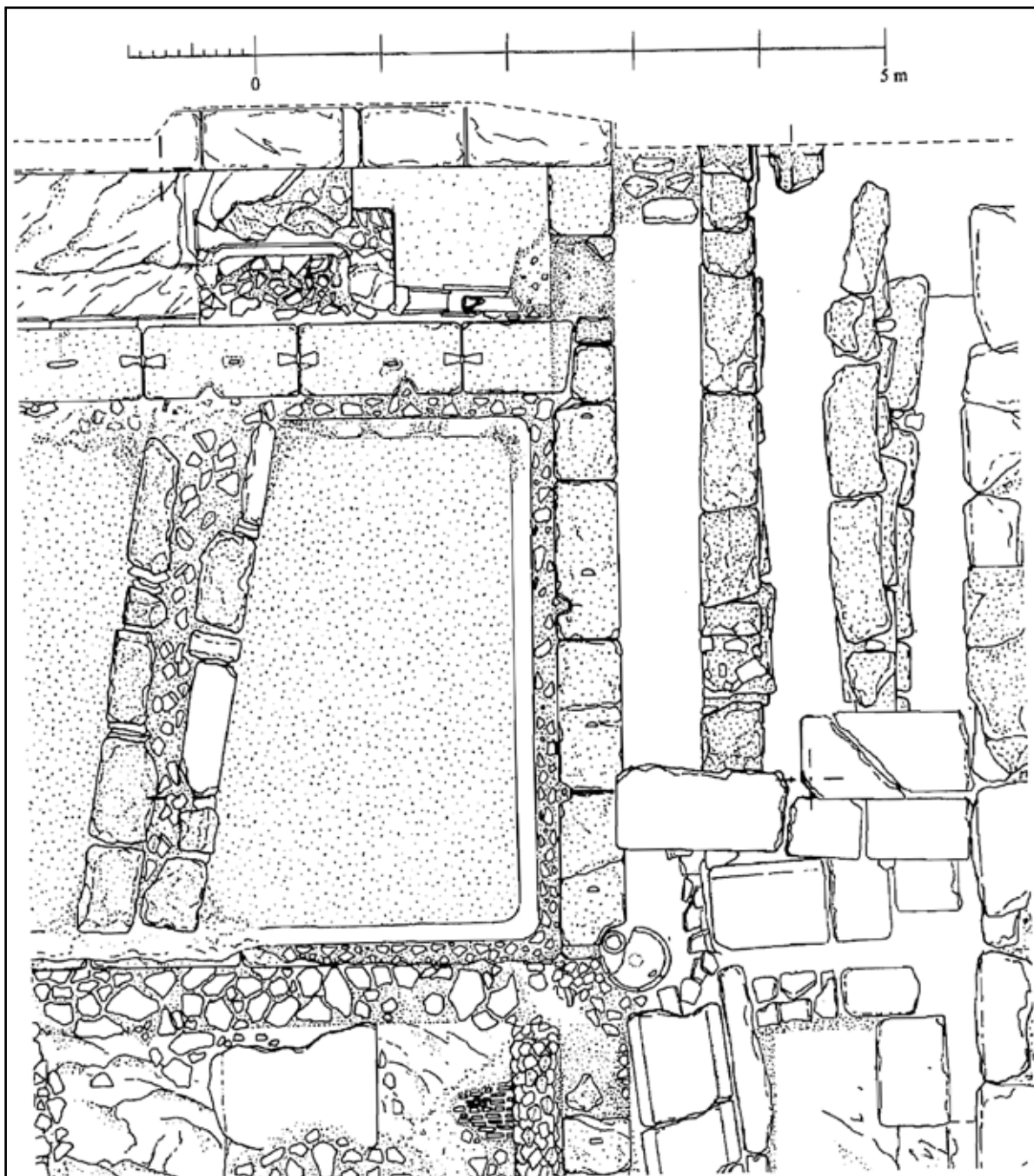
Εικ. 231 Κρήνη Αρσινιή, λεπτομέρεια του ορθογώνιου κτίσματος του νερόμυλου. Κάθετη αεροφωτογραφία από Β, 2015 (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 232 Πρωτοβυζαντινός νερόμυλος στη κρήνη Αρσινόη, λεπτομέρεια της έναρξης του αγωγού από την πηγή προς τον μύλο, άποψη από ΝΑ 1986 (αρχείο ΕΜΑΣ - Reinholdt 2009, εικ. 4)

Εικ. 233 Πρωτοβυζαντινός νερόμυλος στη κρήνη Αρσινόη, λεπτομέρεια της έναρξης του αγωγού από την πηγή προς τον μύλο, άποψη από Ν, 1986 (αρχείο ΕΜΑΣ - Reinholdt 2009, εικ. 9)

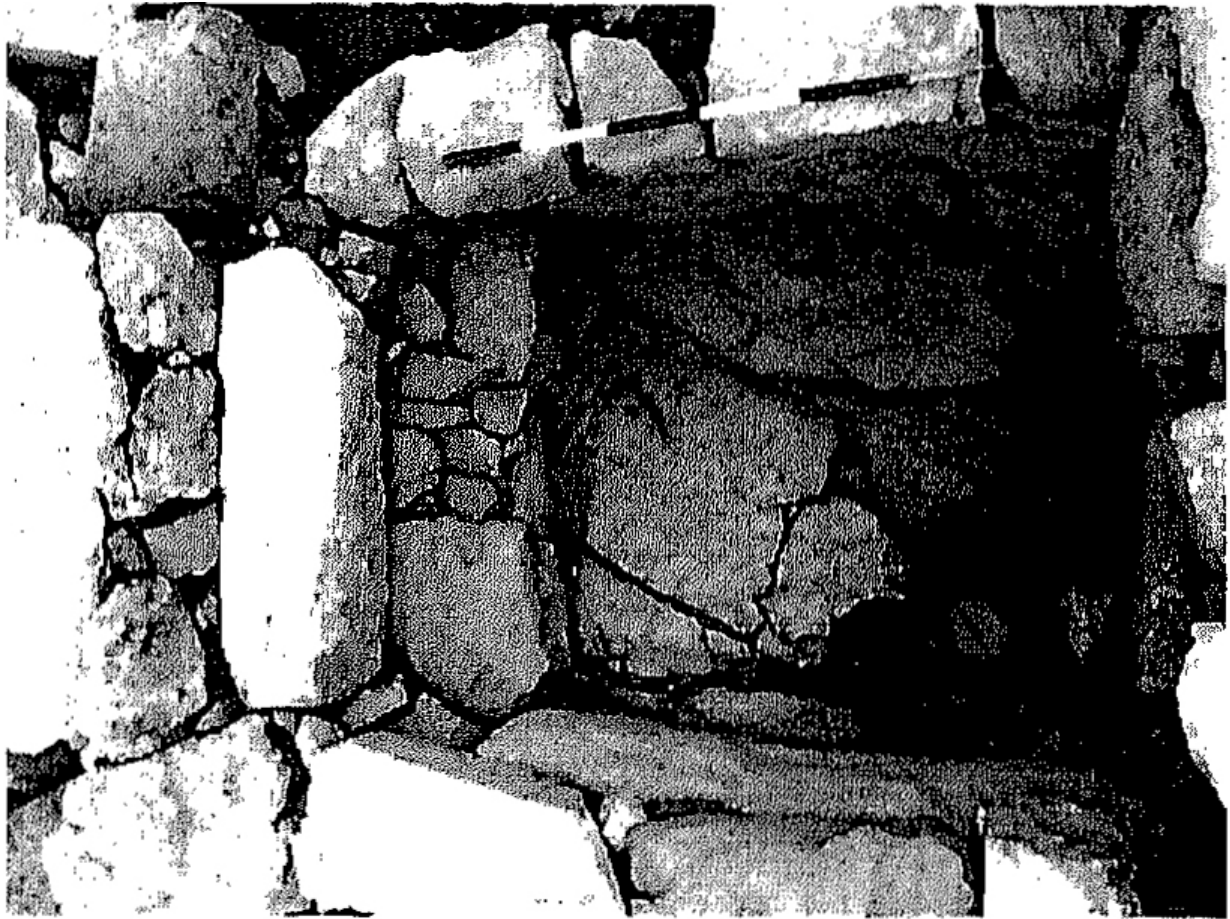
Εικ. 234 Πρωτοβυζαντινός νερόμυλος στη κρήνη Αρσινόη, κάτωλη λεπτομέρεια της έναρξης του αγωγού από την πηγή προς τον μύλο. (Reinholdt 2009, εικ. 95)

Εικ. 235 Νερόμυλος στη κρήνη Αρσινόη, το κτίσμα του μύλου, Άποψη από Δ (αρχείο ΕΜΑΣ - Reinholdt 2009, εικ. 8)

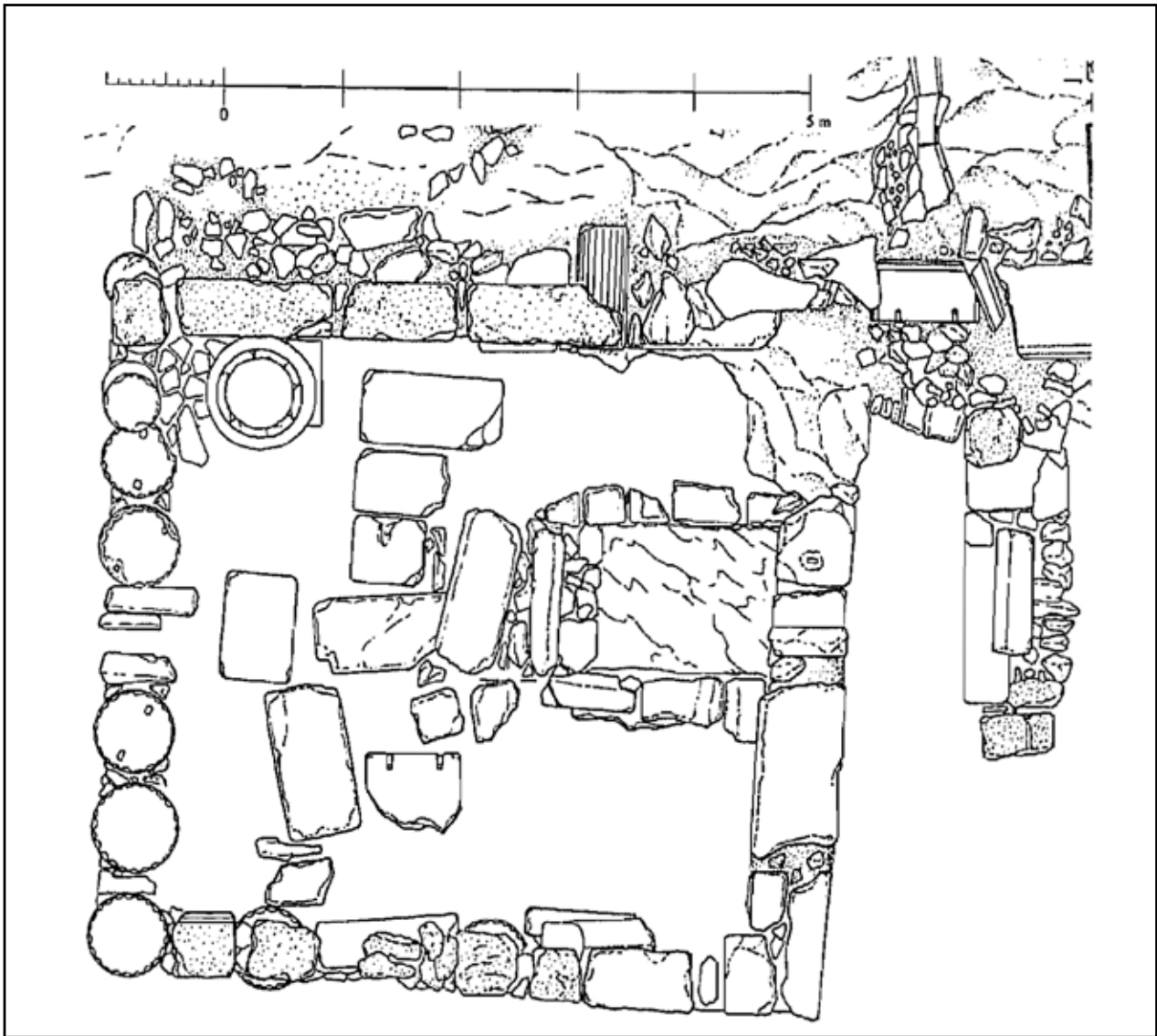
Εικ. 236 Νερόμυλος στη κρήνη Αρσινόη, το κτίσμα του μύλου, Διακρίνεται σε πρώτο επίπεδο η θέση της κάθετης φτερωτής. Άποψη από Α (αρχείο ΕΜΑΣ - Reinholdt 2009, εικ. 90)

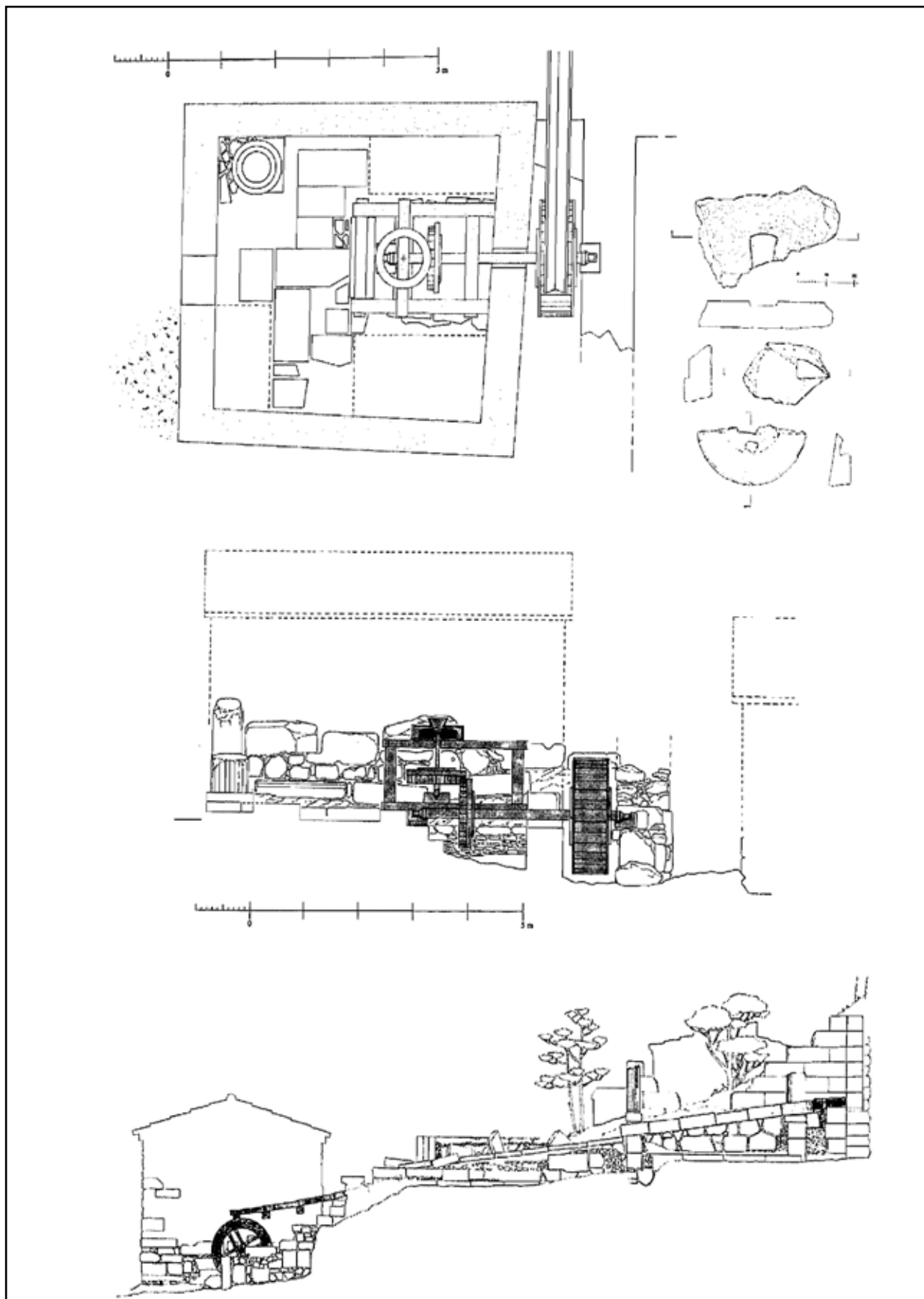
Εικ. 237 Νερόμυλος στη κρήνη Αρσινόη, το διαμέρισμα συλλογής του αλεσμένου υλικού κάτω από τις μυλόπετρες. (αρχείο ΕΜΑΣ - Reinholdt 2009, εικ. 92)

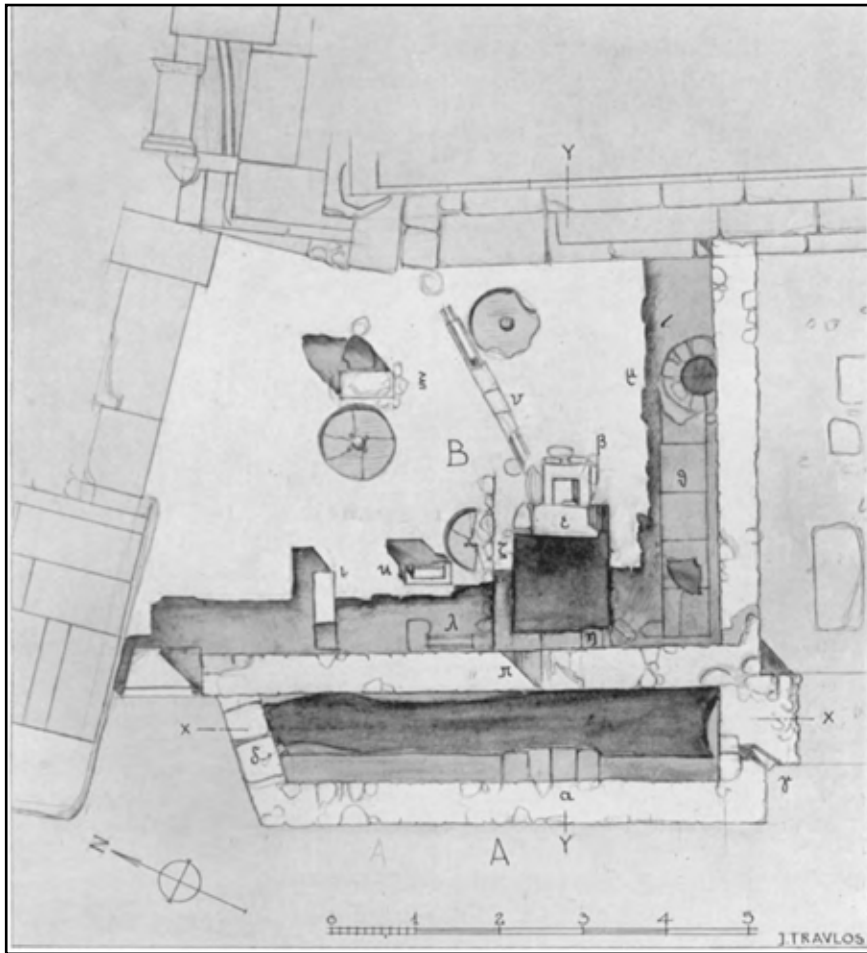
Εικ. 238 Νερόμυλος στη κρήνη Αρσινόη, το εσωτερικό του κτίσματος του μύλου. Διακρίνεται το άνοιγμα του άξονα της φτερωτής. Άποψη από Α. (αρχείο ΕΜΑΣ - Reinholdt 2009, εικ. 146)

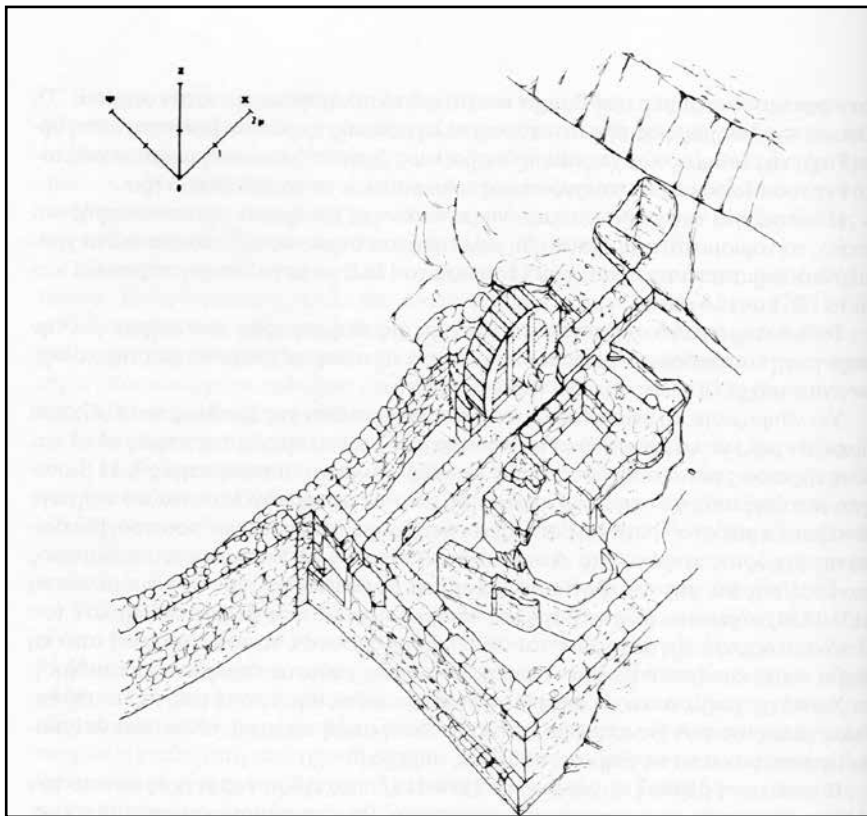
Εικ. 239 Νερόμυλος στη κρήνη Αρσινιόη, κάτοψη του εσωτερικού του κτίσματος του μύλου, διακρίνεται δεξιά η θέση της κάθετης φτερωτής. (Reinholdt 2009, εικ. 91)

Εικ. 240 Νερόμυλος στη κρήνη Αρσινόη, σχεδιαστική αποκατάσταση κάτοψης, τομής και λειτουργίας του μύλου (Reinholdt 2009, εικ. 93)

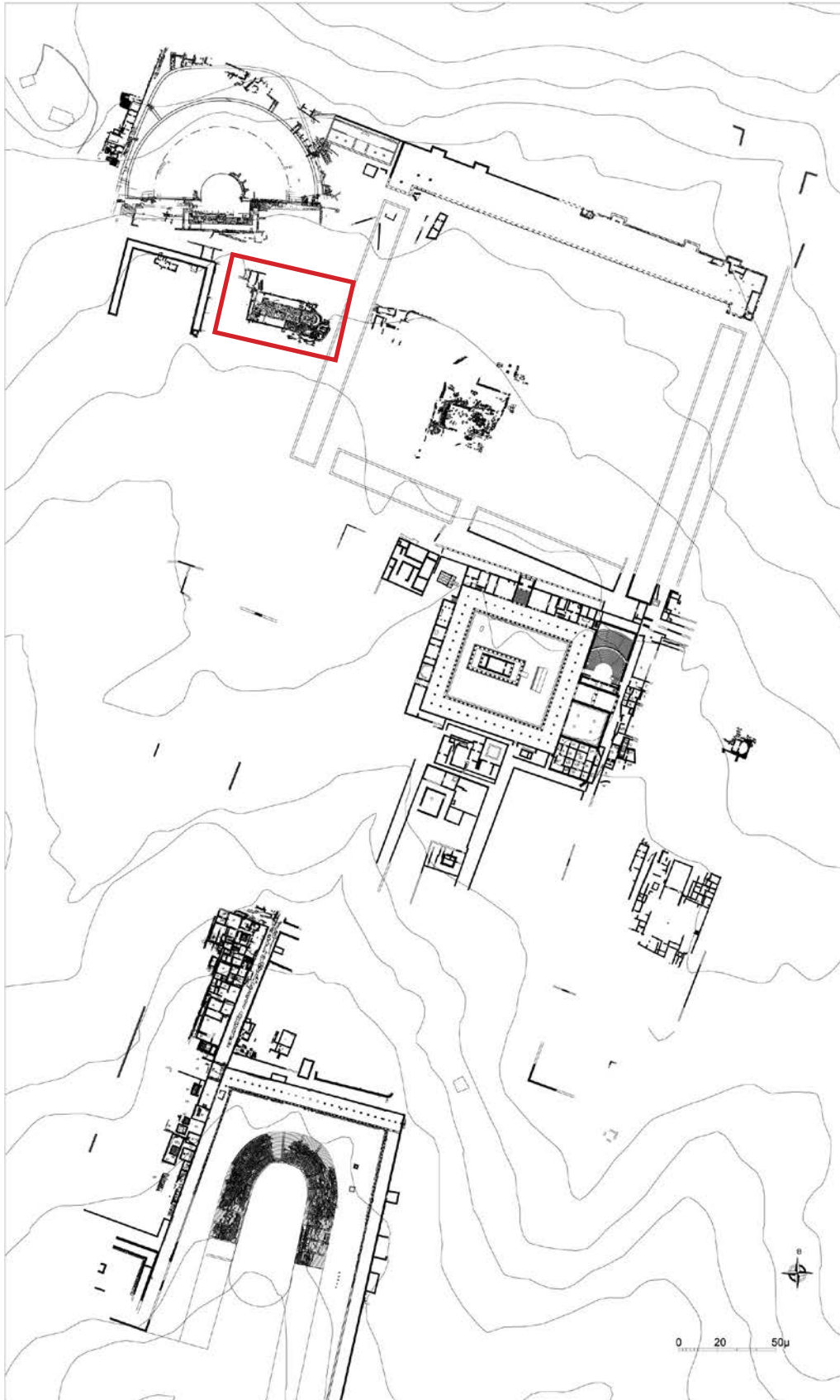
Εικ. 241 Αθήνα, Αγορά. Πρωτοβυζαντινός νερόμυλος, σχεδιαστική αποκατάσταση κάτοψης. (Parsons 1936, εικ. 4)

Εικ. 242 Θήβα, νερόμυλος, αξονομετρικό σχέδιο. (Κοιλάκου 2004, σχ. 5)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5.5.β
Η Βασιλική του Θεάτρου

Εικόνες

Εικ. 243 Τοπογραφικό σχέδιο του κέντρου της αρχαίας Μεσσήνης με σημειωμένη τη θέση της βασιλικής του θεάτρου (αρχείο ΕΜΑΣ)

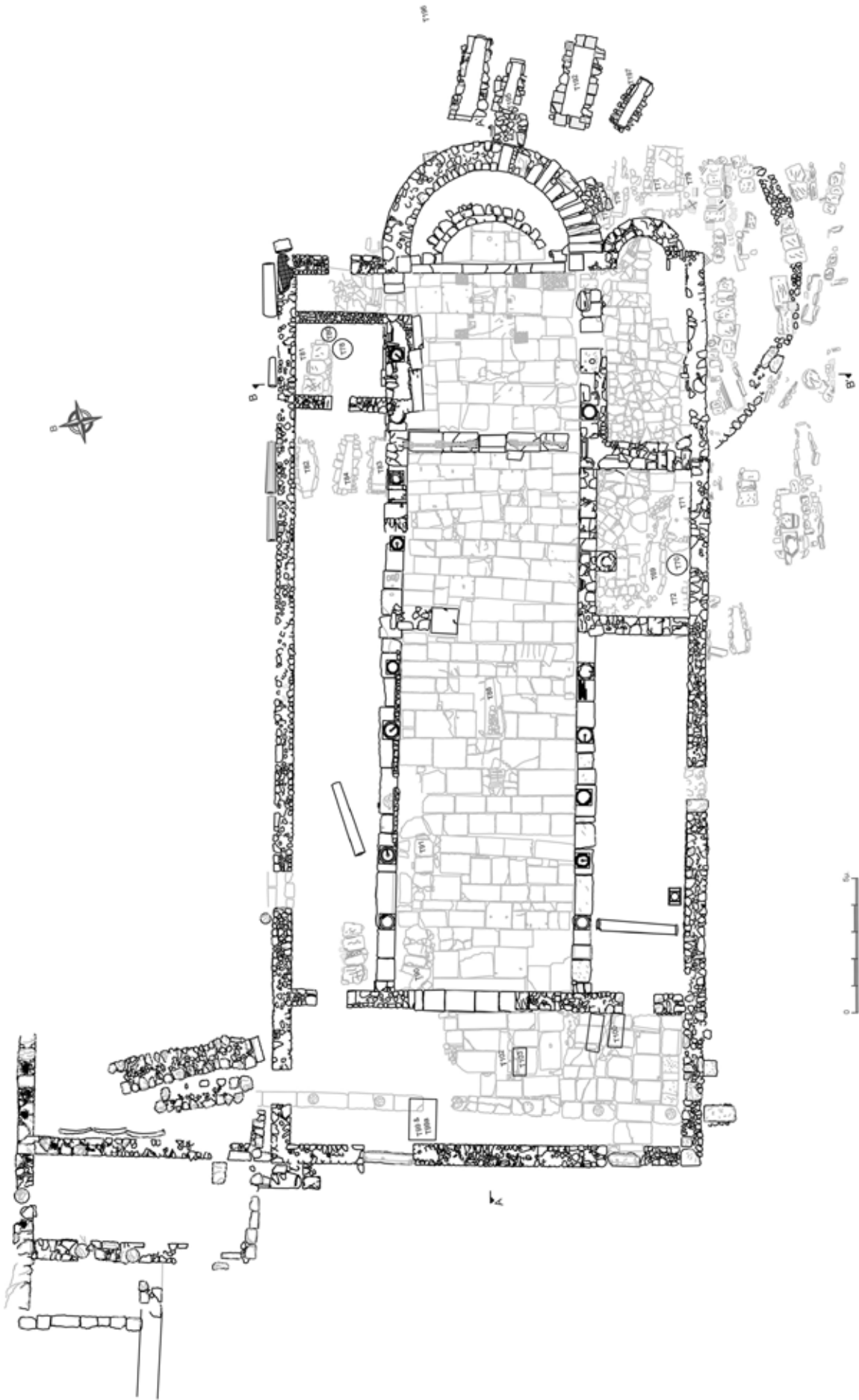
Εικ. 244 Η βασιλική του θεάτρου της Μεσσήνης. Φωτογραφία από γερανό από Δ, 2010. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 245 Η βασιλική του θεάτρου της Μεσσήνης. Αεροφωτογραφία από Ν, 2001. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 246 Η βασιλική του θεάτρου της Μεσσήνης. Κάθετη αεροφωτογραφία από Β, 2015. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 247 Η βασιλική του θεάτρου της Μεσσήνης. Κάτοψη. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 248 Ο νάρθηκας της βασιλικής του θεάτρου της Μεσσήνης. Αεροφωτογραφία, λεπτομέρεια από Δ, 2015. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 249 Ο νάρθηκας της βασιλικής του θεάτρου της Μεσσήνης με το τρίβηλο άνοιγμα προς τον κυρίως ναό. Άποψη από Δ. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 250 Το βόρειο τμήμα του νάρθηκα της βασιλικής του θεάτρου της Μεσσήνης. Άποψη από Δ. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 251 Το κεντρικό κλίτος της βασιλικής του θεάτρου της Μεσσήνης. Άποψη από Δ. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 252 Άποψη του βόρειου κλίτους της βασιλικής του θεάτρου της Μεσσήνης. Άποψη από ΝΔ. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 253 Τοιχοδομία της βασιλικής του θεάτρου της Μεσσήνης στην περιοχή του νάρθηκα. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 254 Τοιχοδομία της βασιλικής του θεάτρου της Μεσσήνης, ο βόρειος τοίχος. (αρχείο ΕΜΑΣ)

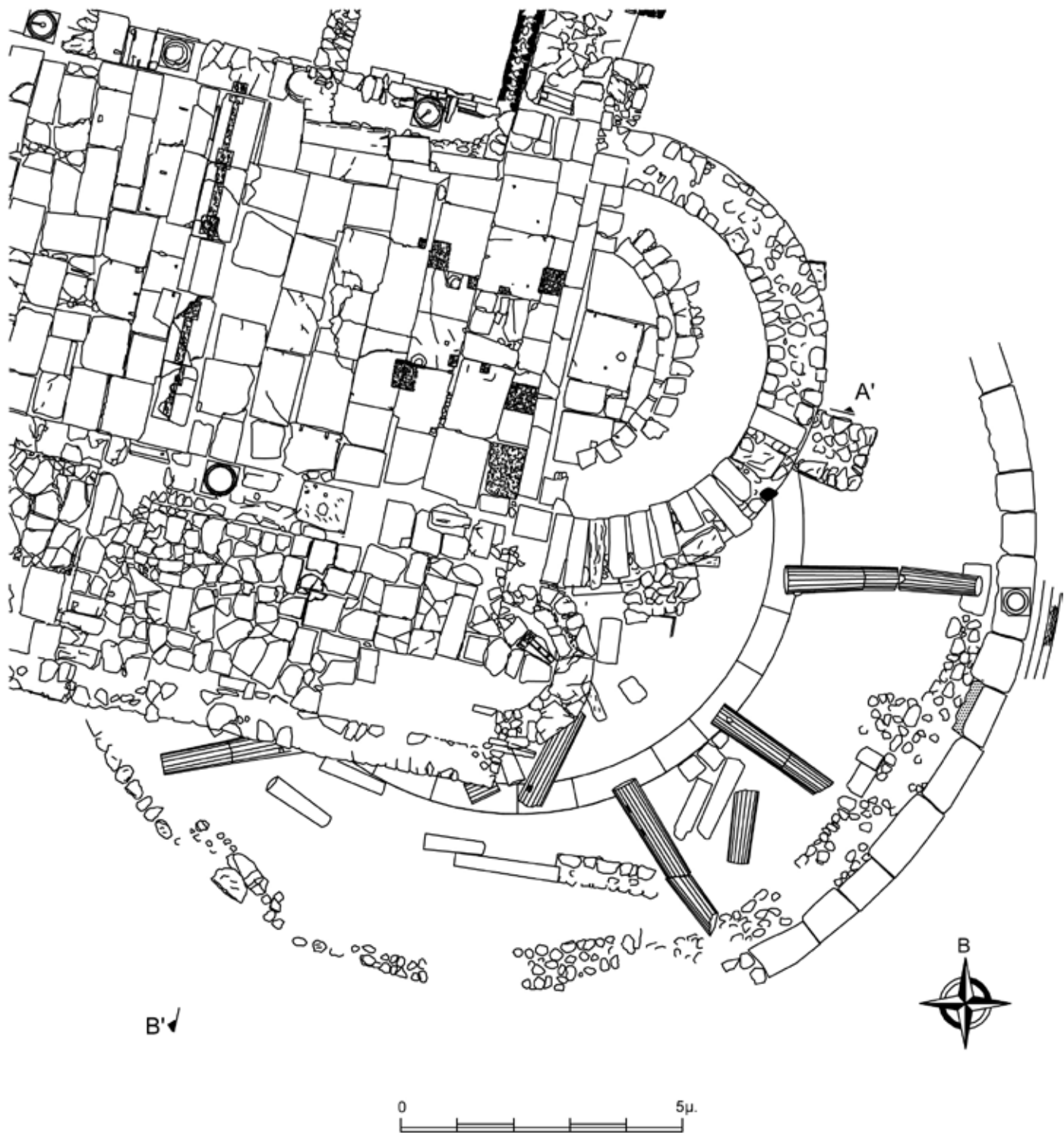
Εικ. 255 Η αψίδα του ιερού της βασιλικής του θεάτρου της Μεσσήνης κατά την ανασκαφή. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 256 Εξωτερική όψη της αψίδας του ιερού, άποψη από ΝΔ. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 257 Εξωτερική όψη της αψίδας του ιερού με τα υποκείμενα ευρήματα του περίκεντρου κτιρίου, άποψη από Δ. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 258 Κάτοψη της αψίδας του ιερού της βασιλικής και του υποκείμενου περίκεντρου κτιρίου. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 259 Εξωτερική όψη του νότιου τοίχου της βασιλικής με το θεμέλιό του. Άποψη από Ν. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 260 Εξωτερική όψη της αψίδας του νότιου τοίχου της βασιλικής, λεπτομέρεια του θεμελίου. Άποψη από Ν. (αρχείο ΕΜΑΣ)

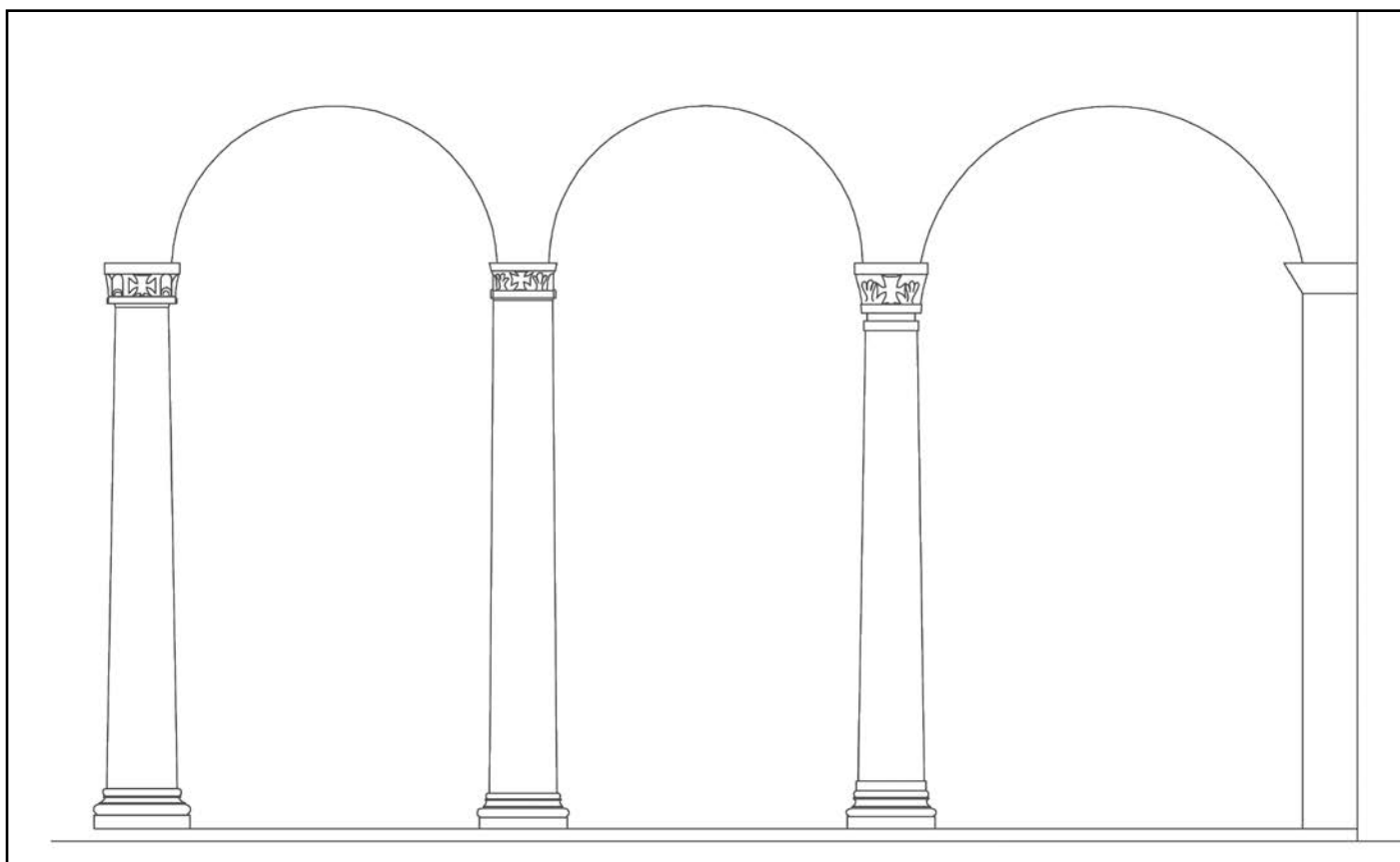
Εικ. 261 Αναστηλωμένος κίονας στο νότιο στυλοβάτη της βασιλικής. Άποψη από Α. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 262 Αναστηλωμένοι κίονες, βάσεις και κιονόκρανα στο νότιο στυλοβάτη στη βασιλική του θεάτρου. Άποψη από Δ. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 263 Στρώμα καταστροφής στο νότιο κλίτος της βασιλικής του θεάτρου με πεσμένο κίονα μπροστά από την βάση του, και δίπλα κιονόκρανο. Άποψη από Α. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 264 Σχεδιαστική αναπαράσταση του ρυθμού του δυτικού άκρου της νότιας κιονοστοιχίας της βασιλικής του θεάτρου, άποψη από Β. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 265 Το βόρειο κλίτος της βασιλικής του θεάτρου, άποψη από Α. Βόρεια του εξωτερικού τοίχου διακρίνονται τμήματα κίωνων ακουμπισμένα σε επαφή με τον τοίχο. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 266 Βάσεις κίωνων της βόρειας κιονοστοιχίας, άποψη από ΝΔ. Διακρίνονται και τα ίχνη του διαφράγματος. (αρχείο ΕΜΑΣ)

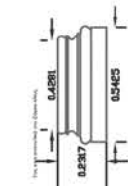
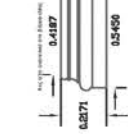
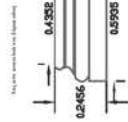
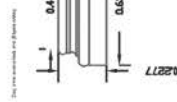
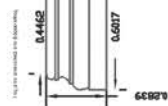
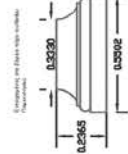
Εικ. 267 Βάσεις κίωνων της νότιας κιονοστοιχίας, άποψη από Δ. (αρχείο ΕΜΑΣ)

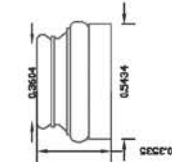
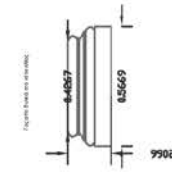
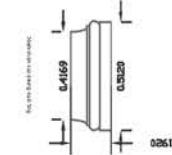
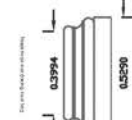
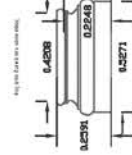
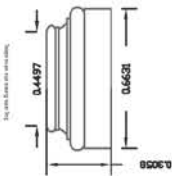
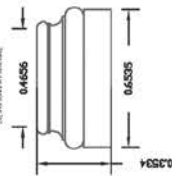
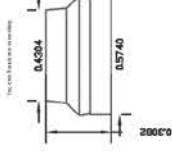
Εικ. 268 Πωρολιθικό κλειδί τόξου με λαξευτό σταυρό. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Βάσεις κίωνων Βασιλικής Θεάτρου

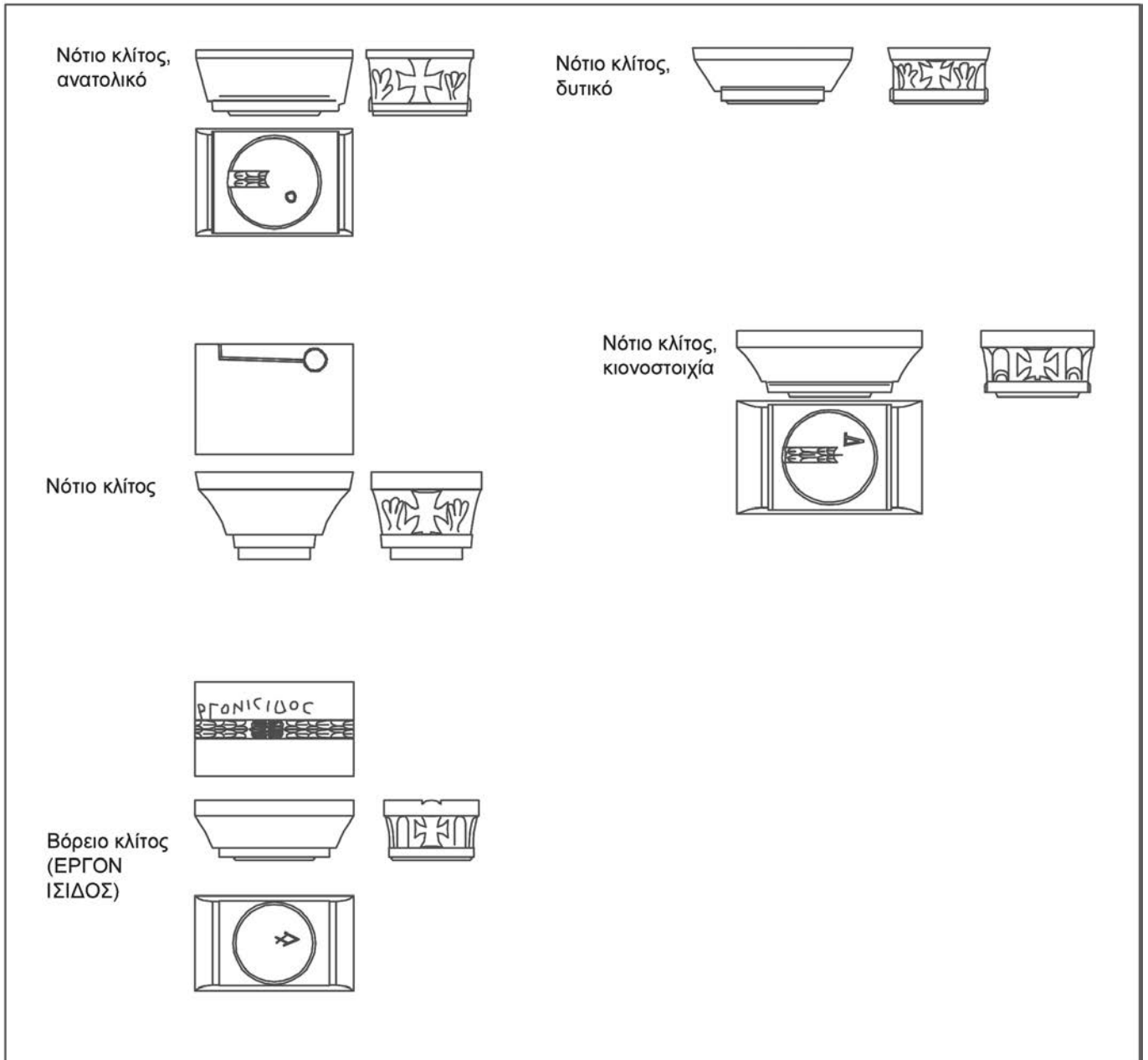
ΝΟΤΙΑ
ΚΙΟΝΟΣΤΟΙΧΙΑ

ΒΟΡΕΙΑ
ΚΙΟΝΟΣΤΟΙΧΙΑ

Εικ. 269 Οι βάσεις των κίωνων της βασιλικής του θεάτρου. (αρχείο ΕΜΑΣ)

0 0,5 M.

Εικ. 270 Κιονόκρανα βασιλικής θεάτρου. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Α 128

Α 134

Α 101

Α 175

Εικ. 271 Κιονόκρανα βασιλικής θεάτρου. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Λ 178

Λ 100

Εικ. 272 Κιονόκρανα βασιλικής θεάτρου. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 273 Κιονόκρανο Λ178 βασιλικής θεάτρου. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 274 Κιονόκρανο βασιλικής θεάτρου. (αρχείο ΕΜΑΣ)

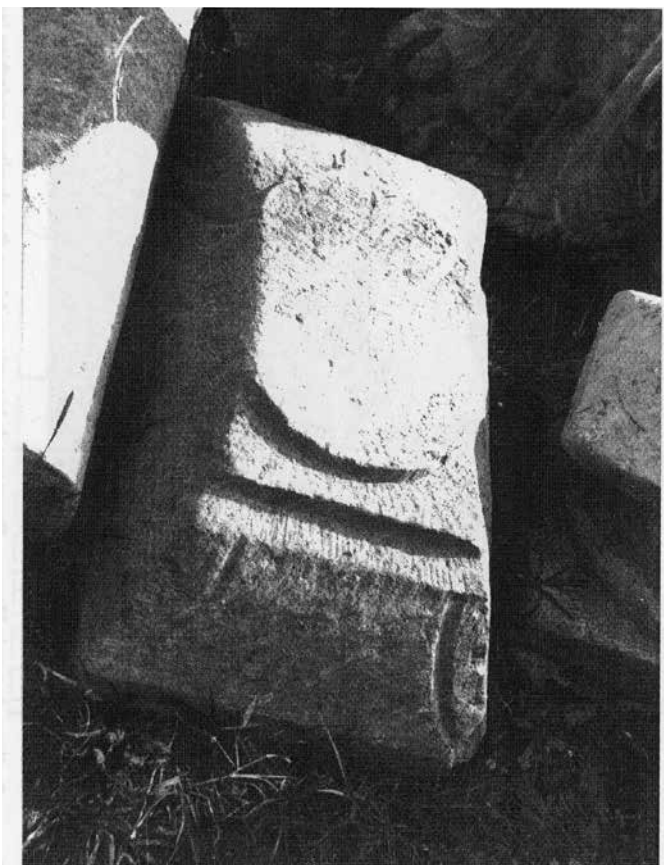
Εικ. 275 Κιονόκρανο βασιλικής θεάτρου. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 276 Αναστηλωμένο κιονόκρανο βασιλικής θεάτρου. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 277 Κιονόκρανο βασιλικής θεάτρου. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 278 Άργος, κιονόκρανο βασιλικής οικόπεδου Φλώρου. (Οικονομου-Laniado 2003, εικ. 27)

Εικ. 279 Άργος, κιονόκρανο βασιλικής οικόπεδου Φλώρου. (Οικονομου-Laniado 2003, εικ. 28)

Εικ. 280 Κάρπαθος, βασιλική Λεύκου. Δύο όψεις ιωνικού κιονοκράνου με συμφυές επίθημα (Pallas 1977, εικ. 160a-b)

Εικ. 281 Στόβοι, ΠΓΔΜ, ιωνικό κιονόκρανο με
συμφυές επίθημα (Filipova 2006, εικ. 12)

Εικ. 282 Μαρούσινατς, Κροατία, κιονόκρανο
με εγχάρκτη διακόσμηση (Dunal 1994, πιν.
20)

Εικ. 283 Καλλάτις, Ρουμανία, κιονόκρανο με
επίθημα (Barnea 1977, εικ. 22)

Εικ. 284 Κυπάρισσος Μάνης, διακόσμηση επιθημάτων (Δρανδάκης ΠΑΕ 1960, πιν. 174α)

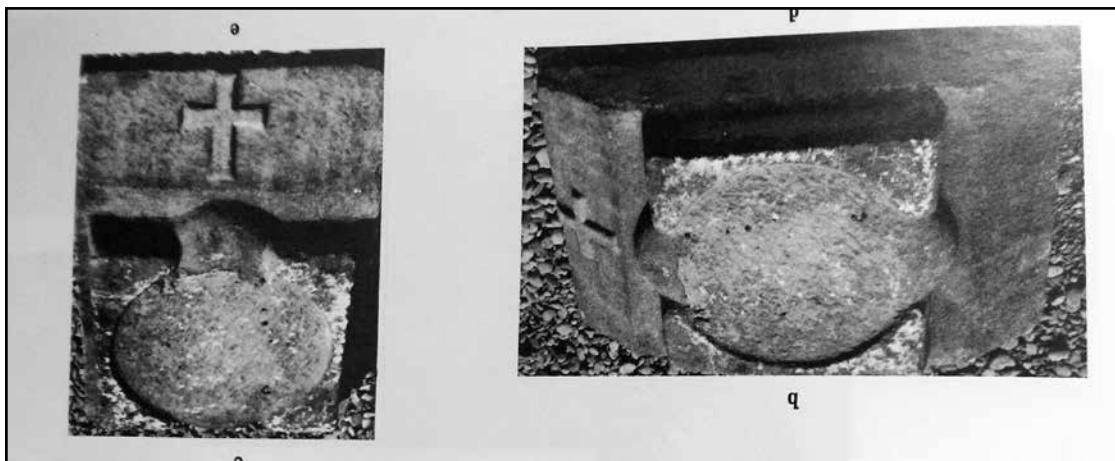
Εικ. 285 Κυπάρισσος Μάνης, διακόσμηση επιθήματος(;) (Δρανδάκης ΠΑΕ 1960, πιν. 177α)

Εικ. 286 Κυπάρισσος Μάνης, κιονόκρανο (Δρανδάκης ΠΑΕ 1960, πιν. 176β)

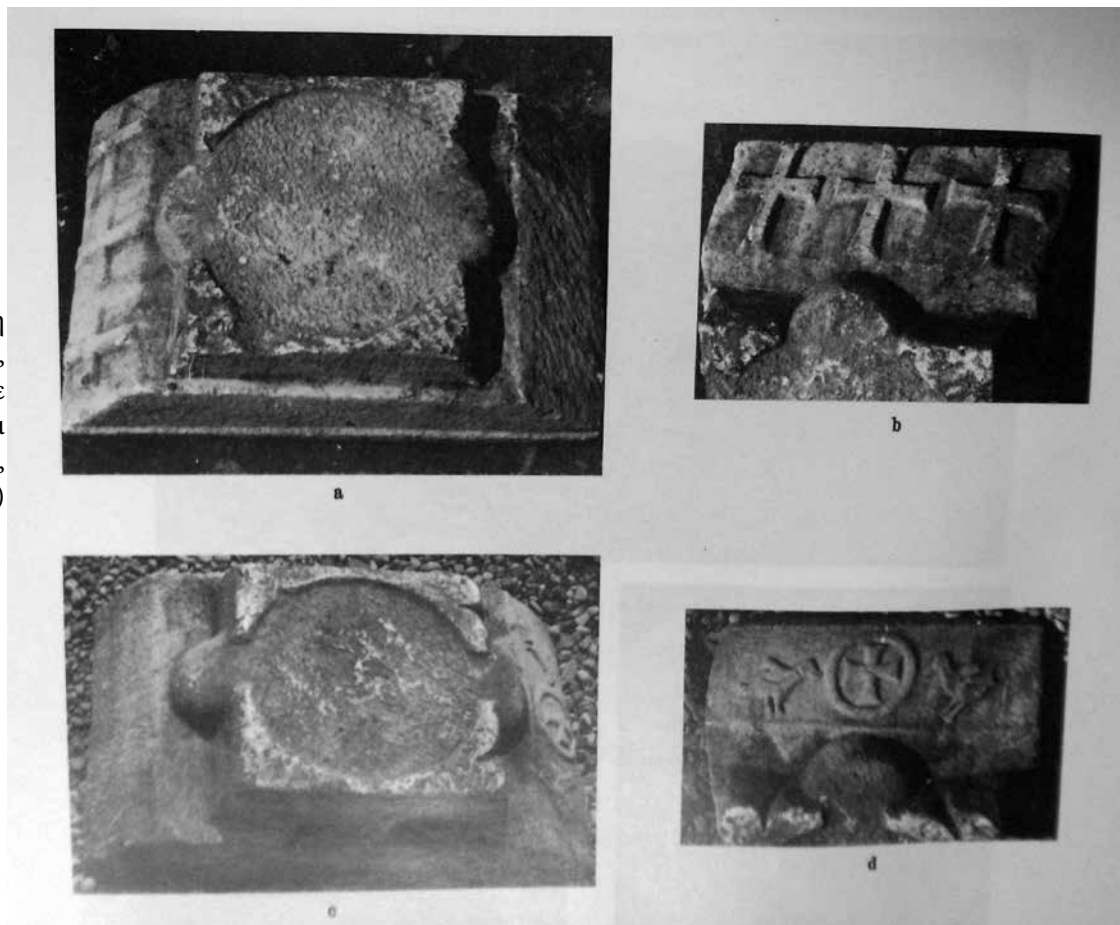

Εικ. 287 Κυπάρισσος Μάνης, διακόσμηση επιθήματος (Δρανδάκης ΠΑΕ 1960, πιν. 174β)

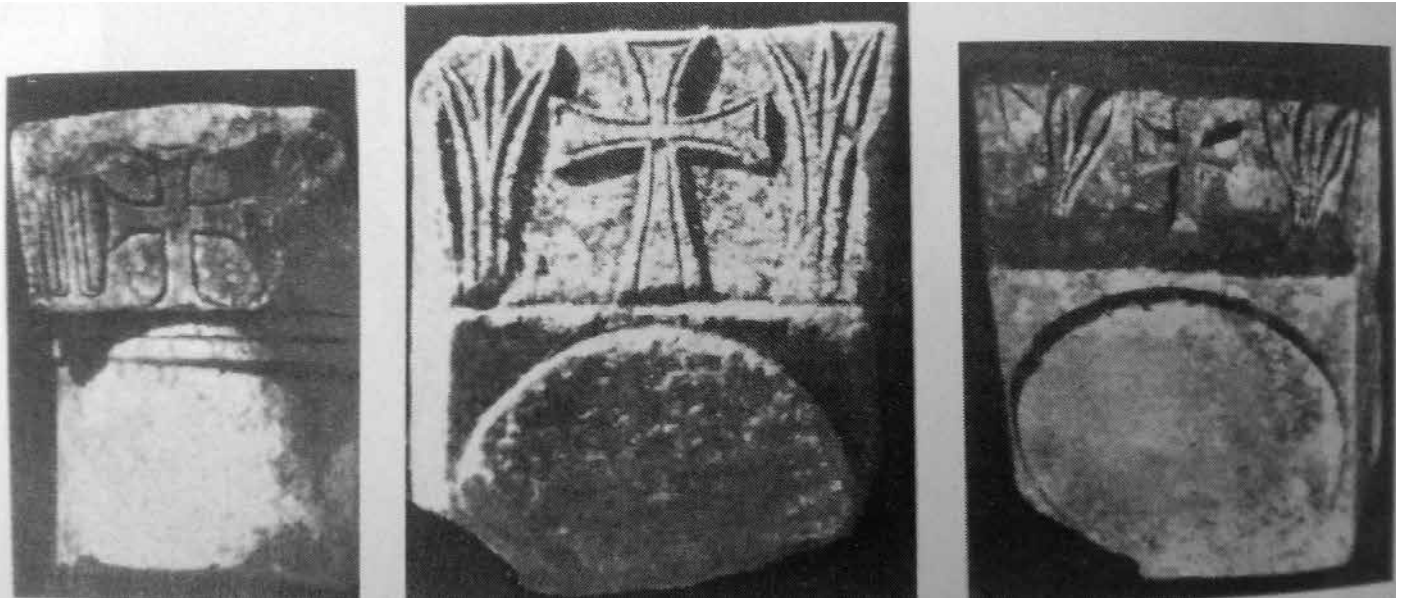

Εικ. 288 Αλική (χωριό), Θάσος, ιωνικό κιονόκρανο με επίθημα (Sodini και Koloikotsas 1984, πιν. 1a-d)

Εικ. 289 Αλική (χωριό), Θάσος, ιωνικά κιονόκρανα με επίθημα (Sodini και Koloikotsas 1984, πιν. , 2a-d και 2c-d)

Εικ. 290 Αλική, νότια βασιλική, Θάσος, ιωνικό κιονόκρανο με επίθημα (Sodini και Koloikotsas 1984, πιν. 26c)

Εικ. 291 Μουσείο Τεγέας, κιονόκρανα με επίθημα (Ορλάνδος 1973, εικ. 54α-γ)

Εικ. 292 Αγ. Παντελεήμονας Νέρεζι, ιωνικό κιονόκρανο με επίθημα (Dennert 1997, αρ.κατ. 47)

Εικ. 293 Καλεντέρχανε Κωνσταντινούπολη, βάση κιονοκράνου με χάραγμα τοποθέτησης και επιγραφή (αρχείο NT)

Εικ. 294 Ο άμβωνας της βασιλικής του θεάτρου. Άποψη από Δ. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 295 Ο άμβωνας της βασιλικής του θεάτρου. Άποψη από Β. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 296 Ο άμβωνας της βασιλικής του θεάτρου. Άποψη από Α. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 297 Το κεντρικό κλίτος με τον άμβωνα της βασιλικής του θεάτρου. Άποψη από Α. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 298 Βασιλική Φιλιατρών, ο άμβωνας. (Πάλλας, ΠΑΕ 1960, 145γ)

Εικ. 299 Βασιλική Αφώτης, Πηγάδια Καρπάθου, ο άμβωνας, το βόρειο κλίτος και ο βόρειος στυλοβάτης. Άποψη από Δ (Κόλλιας, ΠΑΕ 1974, πιν. 141β)

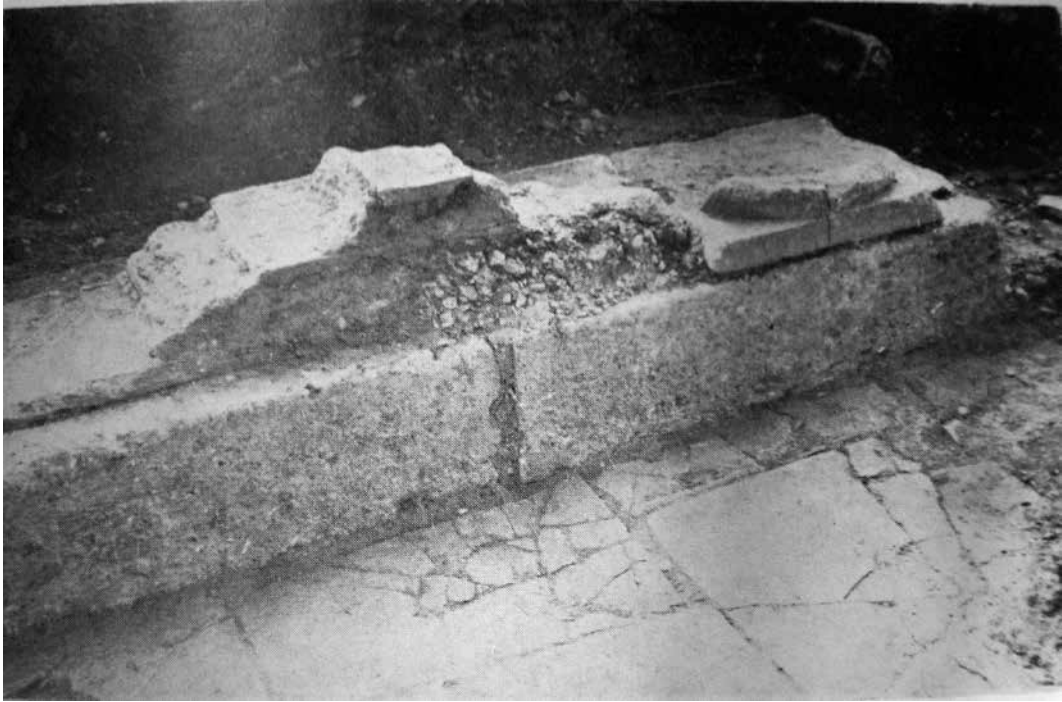
Εικ. 300 Βασιλική Αφώτης, Πηγάδια Καρπάθου, η κλίμακα ανόδου του άμβωνα και ο βόρειος στυλοβάτης. Άποψη από Β (Κόλλιας, ΠΑΕ 1974, πιν. 142β)

Εικ. 301 Το χτιστό διάφραγμα στον βόρειο στυλοβάτη της βασιλικής του θεάτρου. Άποψη από ΝΔ. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 302 Το χτιστό διάφραγμα στον βόρειο στυλοβάτη της βασιλικής του θεάτρου. Άποψη από ΝΔ. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 303 Βασιλική Αλίκας Άργους, το χτιστό διάφραγμα στον βόρειο στυλοβάτη. Άποψη από ΝΔ, λεπτομέρεια. (Πάλλας 1960, πιν. 78γ)

Εικ. 304 Βασιλική Αλίκας Άργους, το χτιστό διάφραγμα στον βόρειο στυλοβάτη. Άποψη από ΝΔ. (Πάλλας 1960, πιν. 78β)

Εικ. 305 Το στρώμα καταστροφής στο βόρειο κλίτος της βασιλικής του θεάτρου. Φωτογραφία από γερανό από Β. (αρχείο ΕΜΑΣ-XXX)

Εικ. 306 Το ανατολικό άκρο του κεντρικού κλίτους της βασιλικής του θεάτρου. Φωτογραφία από Δ. (αρχείο ΕΜΑΣ-XXX)

Εικ. 307 Το ιερό της βασιλικής του θεάτρου. Αεροφωτογραφία από Α. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 308 Ο βατήρας του φράγματος του πρεσβυτερίου της βασιλικής του θεάτρου. Φωτογραφία από Ν. Διακρίνεται ο αναβαθμός από το κεντρικό κλίτος προς το ιερό. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 309 Ο χώρος του πρεσβυτερίου της βασιλικής του θεάτρου. Φωτογραφία από Ν. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 310 Ο βατήρας του φράγματος του πρεσβυτερίου της βασιλικής. Φωτογραφία από Β. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 311 Πεσσίσκος του φράγματος του πρεσβυτερίου της βασιλικής. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 312 Διπλός πεσσίσκος του φράγματος του πρεσβυτερίου της βασιλικής. (αρχείο ΕΜΑΣ)

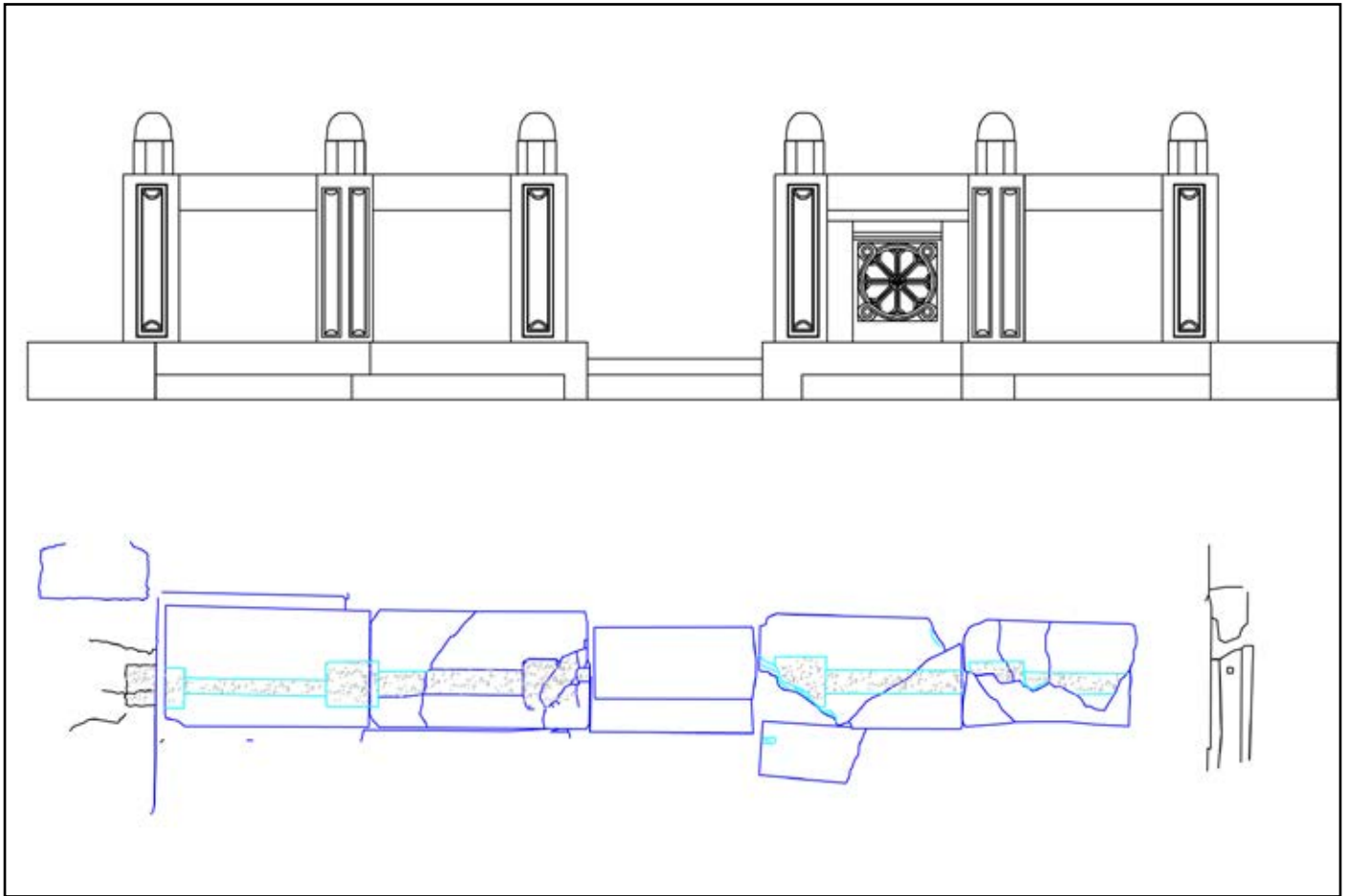
Εικ. 313 Πεσσίσκος του φράγματος του πρεσβυτερίου εντοιχισμένος σε μεσοβυζαντινό τείχος. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 314 Τμήμα θωρακίου φράγματος πρεσβυτερίου σε δευτερογενή χρήση εντός της βασιλικής. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 315 Τμήμα θωρακίου φράγματος πρεσβυτερίου από την βασιλική του θεάτρου. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 316 Αποτύπωση του βατήρα του φράγματος του πρεσβυτερίου (κάτω) και σχεδιαστική αποκατάσταση του φράγματος (επάνω.) (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 317 Θραύσματα διάτρητων θωρακίων από την βασιλική του θεάτρου. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 318 Κόρινθος, βασιλική Κρανείου, τμήμα θωρακίου με οκτάκτινο σταυρό. (Πάλλας ΠΑΕ 1972, πιν. 222α)

Εικ. 319 Ολυμπία, βασιλική εργαστηρίου Φειδία, το φράγμα του πρεσβυτερίου με τα διάτρητα θωράκια. (αρχείο NT)

Εικ. 320 Ολυμπία, βασιλική εργαστηρίου Φειδία, άποψη του κεντρικού κλίτους και του ανατολικού τμήματος, περ. 1890. (αρχείο DAI Athen Ol.195)

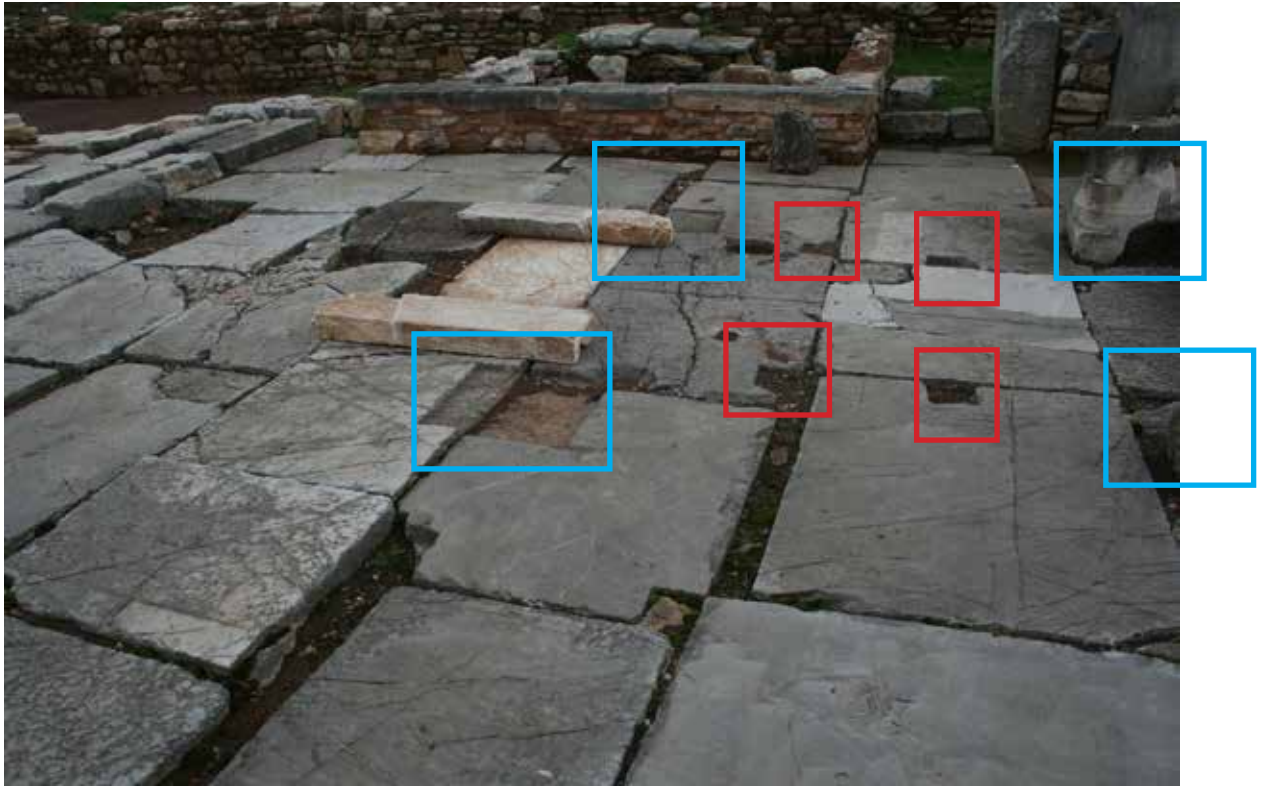
Εικ. 321 Ελεύθερα, βασιλική τομέα Ι, αεροφωτογραφία. (αρχείο ΠΘ)

Εικ. 322 Η θέση της αγίας τράπεζας και του κιβωρίου της βασιλικής του θεάτρου. Φωτογραφία από Δ κατά την ανασκαφή. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 323 Η θέση της αγίας τράπεζας και του κιβωρίου της βασιλικής του θεάτρου. Φωτογραφία από Δ μετά την αποκατάσταση του δαπέδου. (αρχείο ΕΜΑΣ)

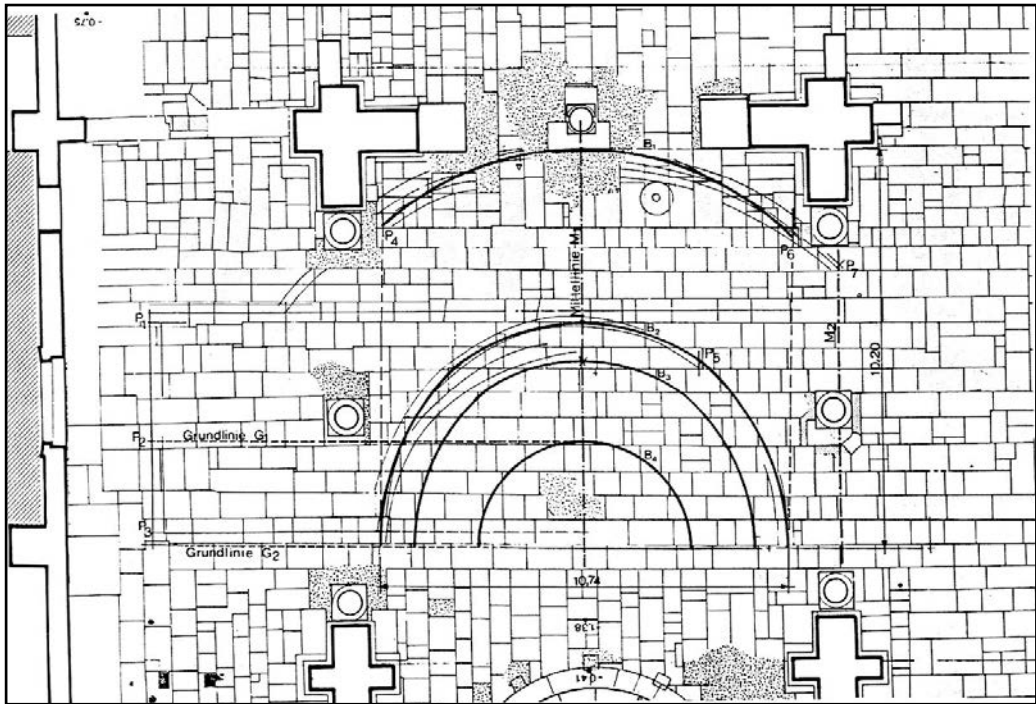
Εικ. 324 Η θέση της αγίας τράπεζας και του κιβωρίου της βασιλικής του θεάτρου. Φωτογραφία από Ν μετά την αποκατάσταση του δαπέδου. Με κόκκινο σημειώνονται τα σημεία έδρασης της τράπεζας και με γαλάζιο τα σημεία έδρασης του κιβωρίου (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 325 Κωνσταντινούπολη, βασιλική του αγίου Ιώαννη Στουδίου, βάση κίονα στον βόρειο στυλοβάτη. (Thieme 1984, εικ. 4)

Εικ. 326 Κωνσταντινούπολη, Αγία Σοφία, βάση κίονα στον ΒΑ χορό (αρχείο ΝΤ)

Εικ. 327 Ρέσαφα Συρία, βασιλική του Τιμίου Σταυρού, κάτοψη με τα βοηθητικά χαραγμένα βάση στο πλακόστρωτο δάπεδο. (Bayer 1986, 159)

Εικ. 328 Το σύνθρονο στην αψίδα του ιερού της βασιλικής του θεάτρου. Άποψη από Α. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 329 Τοιχοδομία στην εξωτερική πλευρά της αψίδας του ιερού της βασιλικής του θεάτρου. Άποψη από Α. (αρχείο ΕΜΑΣ)

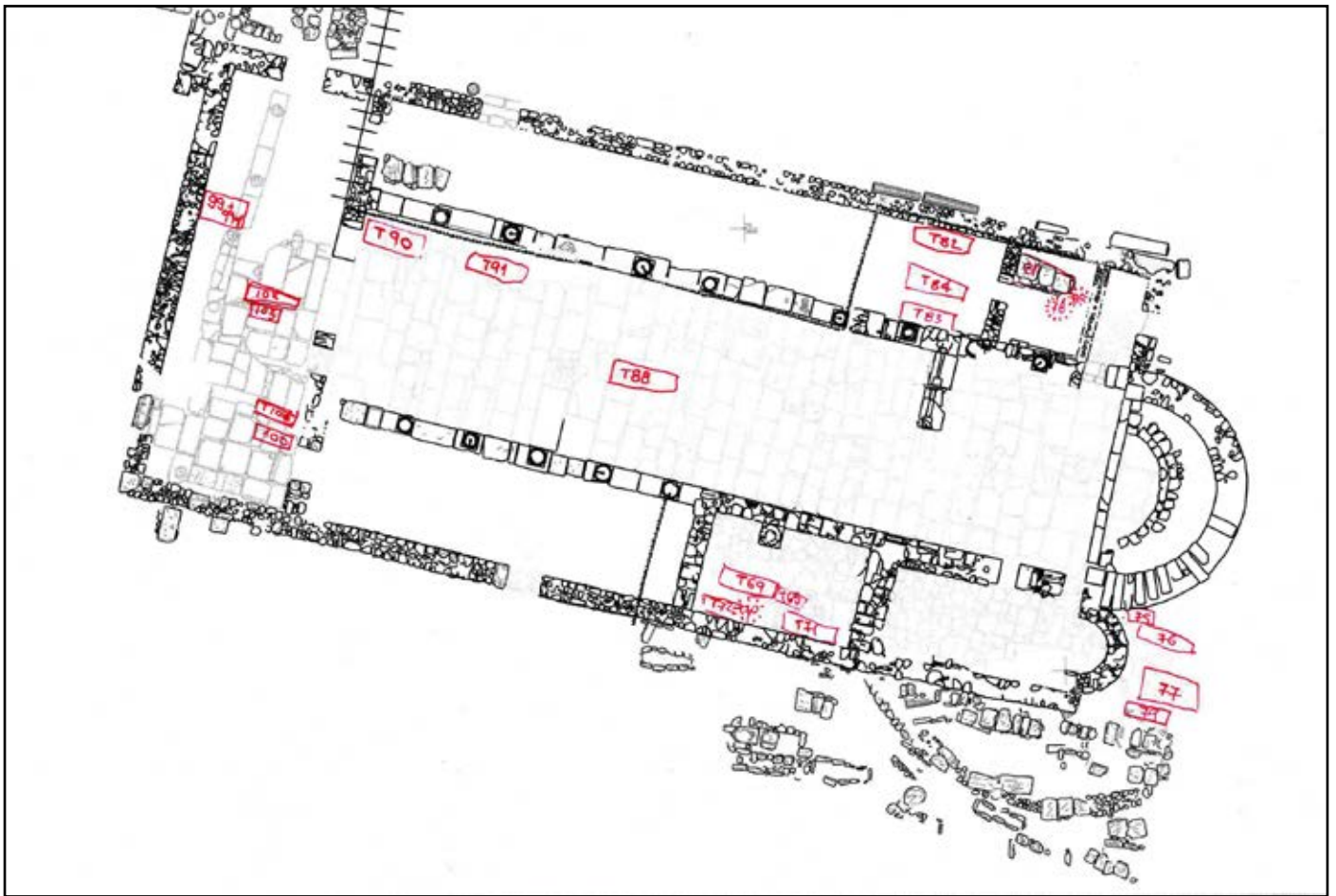

Εικ. 330 Τοιχοδομία σε πρωτοβυζαντινή οικία στην Ανατολική οδό του Ασκληπιείου. Άποψη από Α. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 331 Ιεράπολη Φρυγίας, Τουρκία. Τοιχοδομία σε οικία του 8ου αι. στην αγορά. (Arthur 2006, 106, εικ. 49)

Εικ. 332 Κάτοψη της βασιλικής του θεάτρου της Μεσσήνης με σημειωμένες τη θέση και την ταυτότητα των ταφών (αρχείο ΕΜΑΣ)

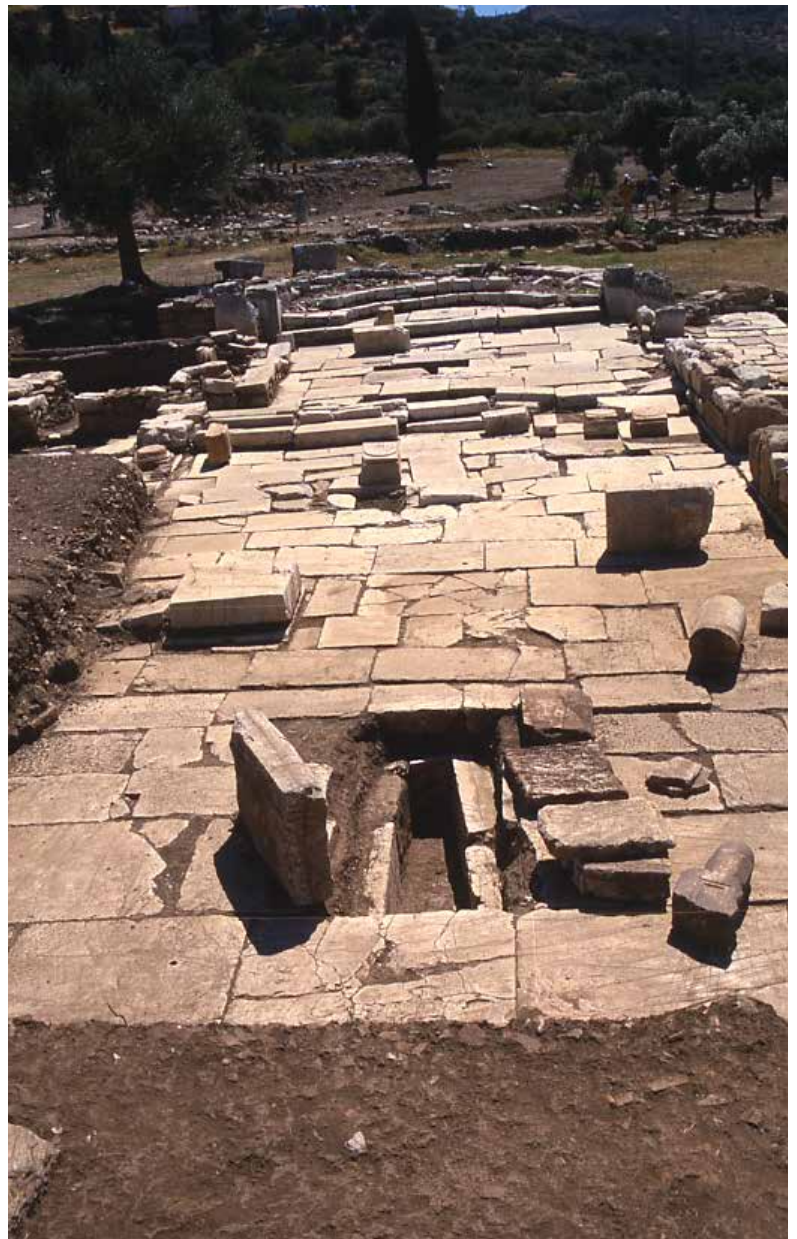
Εικ. 333 Κιβωτιόσχημοι τάφοι πίσω από την αγίδα του ιερού της βασιλικής του θεάτρου. Άποψη από Δ. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 334 Τάφος-οστεοφυλάκιο T77 πίσω από την αψίδα του ιερού της βασιλικής του θεάτρου. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 335 Τάφος-οστεοφυλάκιο T77 πίσω από την αψίδα του ιερού της βασιλικής του θεάτρου. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 336 Το κεντρικό κλίτος βασιλικής του θεάτρου με τον τάφο T88. Άποψη από Δ. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 337 Η βασιλική του θεάτρου της Μεσσήνης με σημειωμένα: α) επάνω την μονόχωρη εκκλησία που κατέλαβε το ανατολικό άκρο του νότιου κλίτους, και β) κάτω δωμάτιο που κατέλαβε τμήμα του βόρειου κλίτους. Άποψη από Β. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 338 Η βασιλική του θεάτρου της Μεσσήνης με σημειωμένα: α) επάνω την μονόχωρη εκκλησία που κατέλαβε το ανατολικό άκρο του νότιου κλίτους, και β) κάτω δωμάτιο που κατέλαβε τμήμα του βόρειου κλίτους. Άποψη από Β. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 339 Μεταγενέστερο δωμάτιο εντός του ιερού της βασιλικής του θεάτρου της Μεσσήνης, κατά την ανασκαφή. Αποψη από Δ. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 340 Πεσμένο τεταρτοσφαίριο αψίδας του ιερού της βασιλικής του θεάτρου της Μεσσήνης, κατά την ανασκαφή. Αποψη από Ν. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 341 Μονόχωρος ναός που κατέλαβε το νότιο κλίτος της βασιλικής. Άποψη από Δ. (αρχείο ΕΜΑΣ)

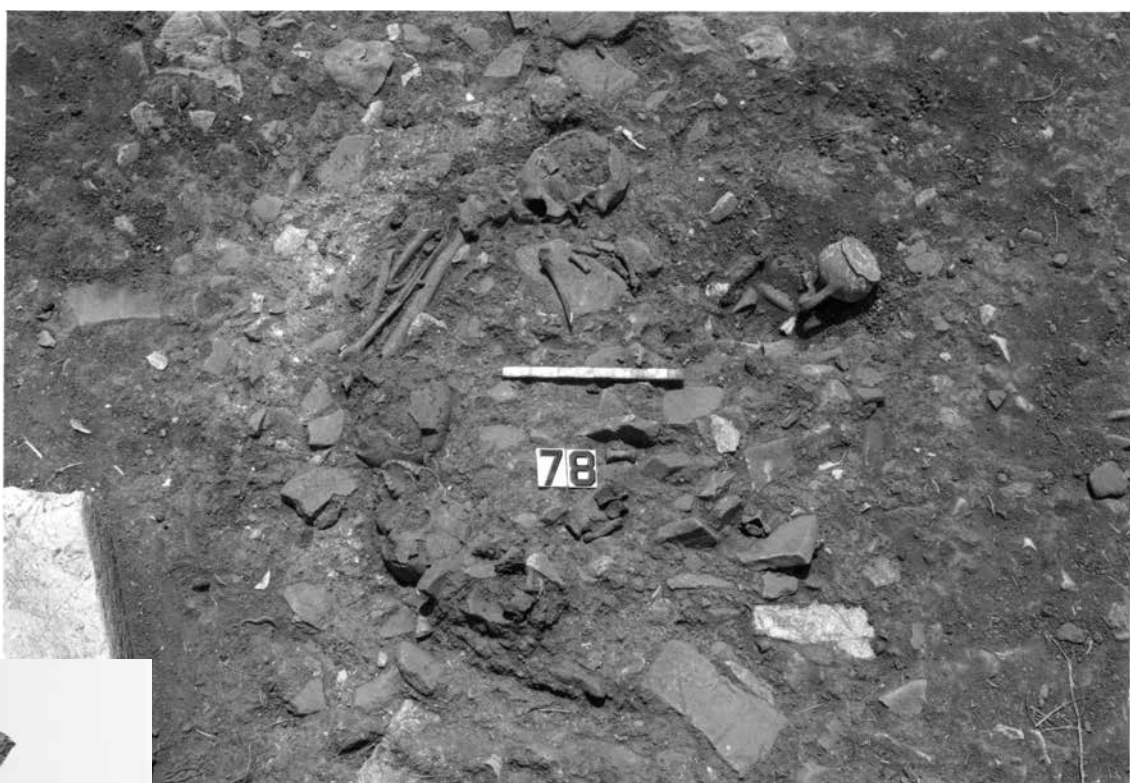
Εικ. 342 Ο νάρθηκας του μονόχωρου ναού που κατέλαβε το νότιο κλίτος της βασιλικής. Διακρίνεται μεταγενέστερη ταφή επάνω από το δάπεδο. (αρχείο ΕΜΑΣ)

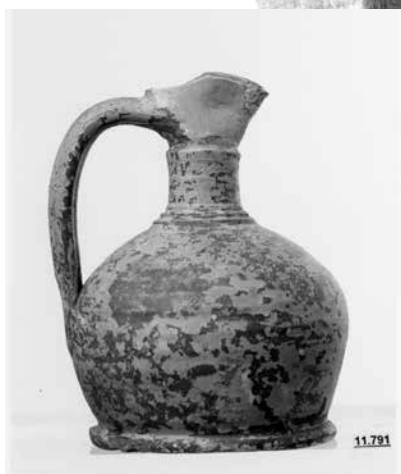
Εικ. 343 Νεκροταφείο νότια της βασιλικής του θεάτρου. Οι τάφοι σχετίζονται με το εκκλησίδιο στο νότιο κλίτος. Άποψη από Δ. (αρχείο ΕΜΑΣ)

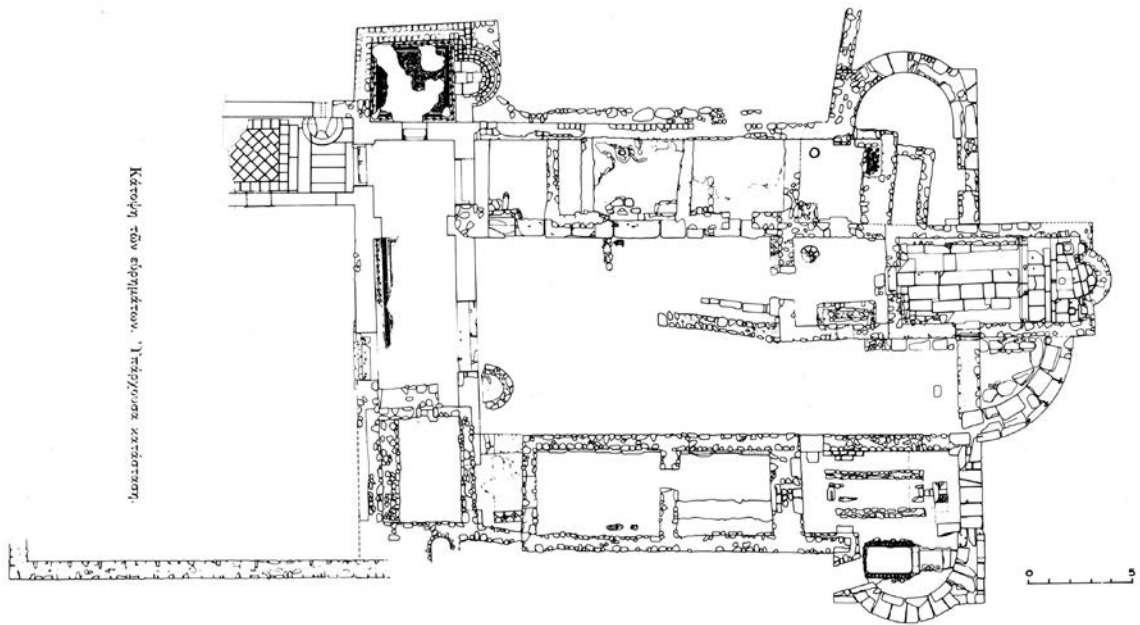
Εικ. 344 Η βασιλική του θεάτρου με τις μεταγενέστερες κατασκευές και τις ταφές επάνω από το δάπεδο στον νάρθηκα και τα κλίτη. Άποψη από Β. (αρχείο ΕΜΑΣ)

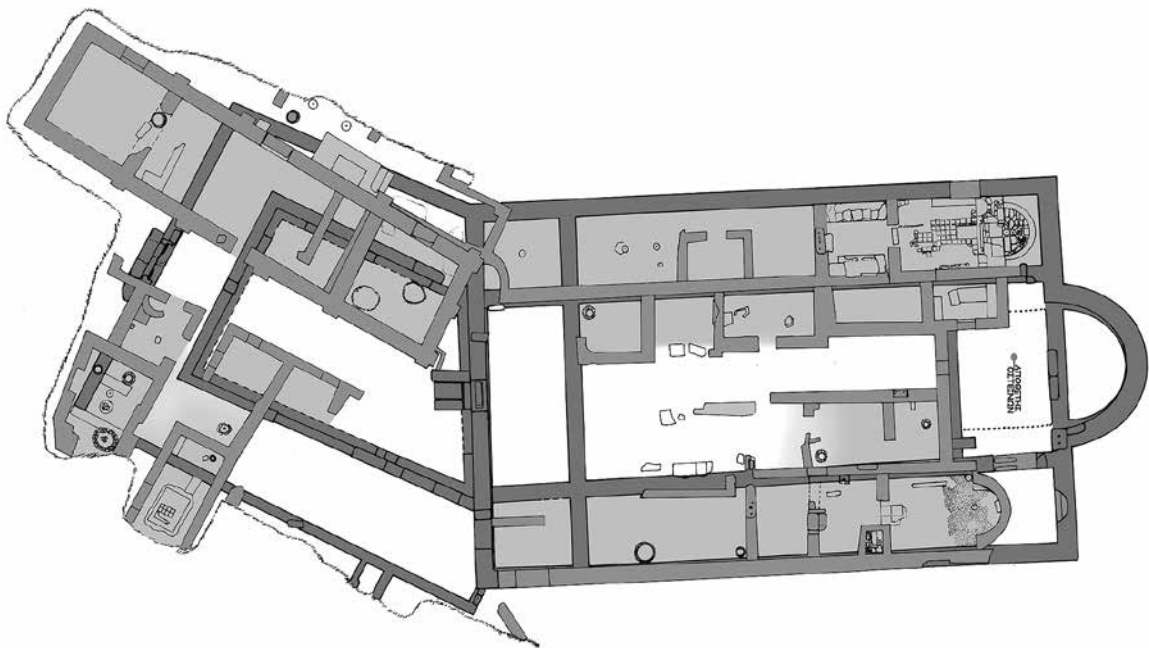
Εικ. 345 Επάνω. Λακκοειδής τάφος T78 εντός του μεταγενέστερου δωματίου στο βόρειο κλίτος της βασιλικής του θεάτρου. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 346 Αριστερά. Οινοχόη (ΑΕΜ 11791) που βρέθηκε εντός του λακκοειδούς τάφου T78 εντός του μεταγενέστερου δωματίου στο βόρειο κλίτος της βασιλικής του θεάτρου. (αρχείο ΕΜΑΣ)

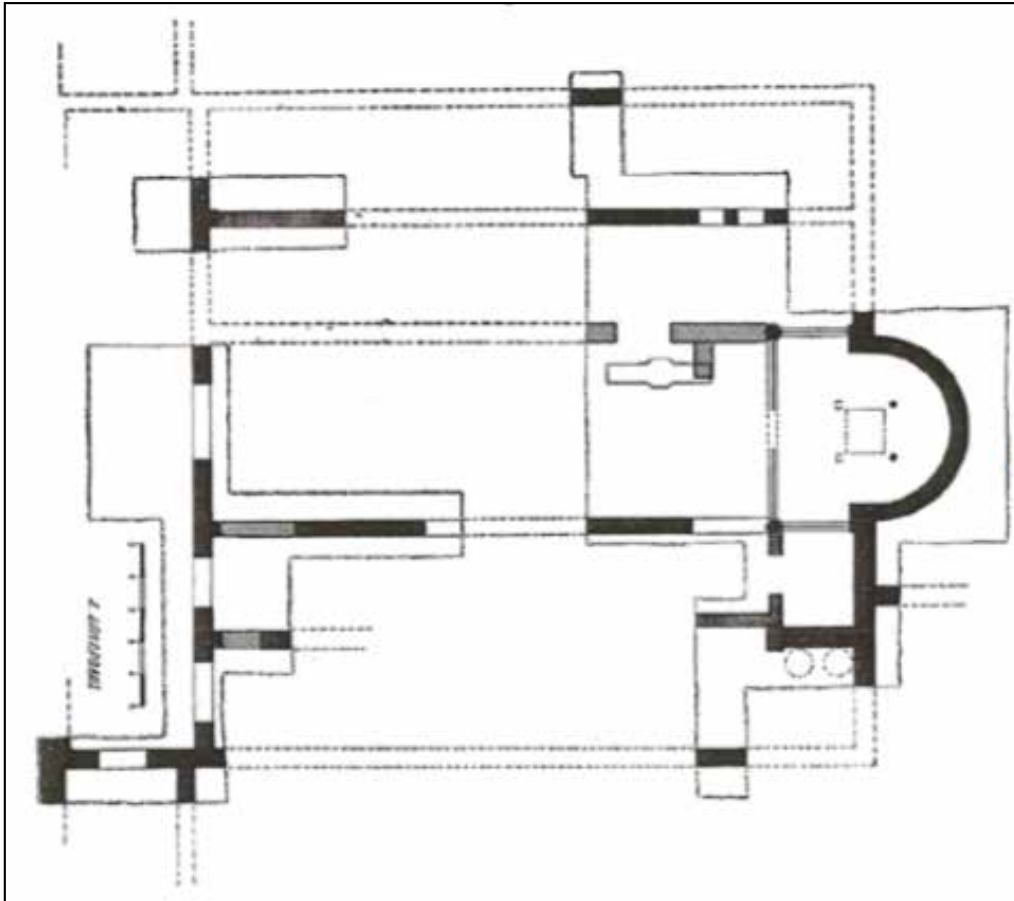
Εικ. 347 Σύναξη Μαρώνειας, κάτοψη μεσοβυζαντινής μονής εντός πρωτοβυζαντινής τρίκλιτης βασιλικής. (Μπακιρτζής κ.α. 1991, 62)

Εικ. 348 Παλιόχωρα Μαρώνειας, κάτοψη μεσοβυζαντινών κατασκευών εντός πρωτοβυζαντινής τρίκλιτης βασιλικής. (Δουκάτα-Δεμερτζή 2011, 897, εικ. 2)

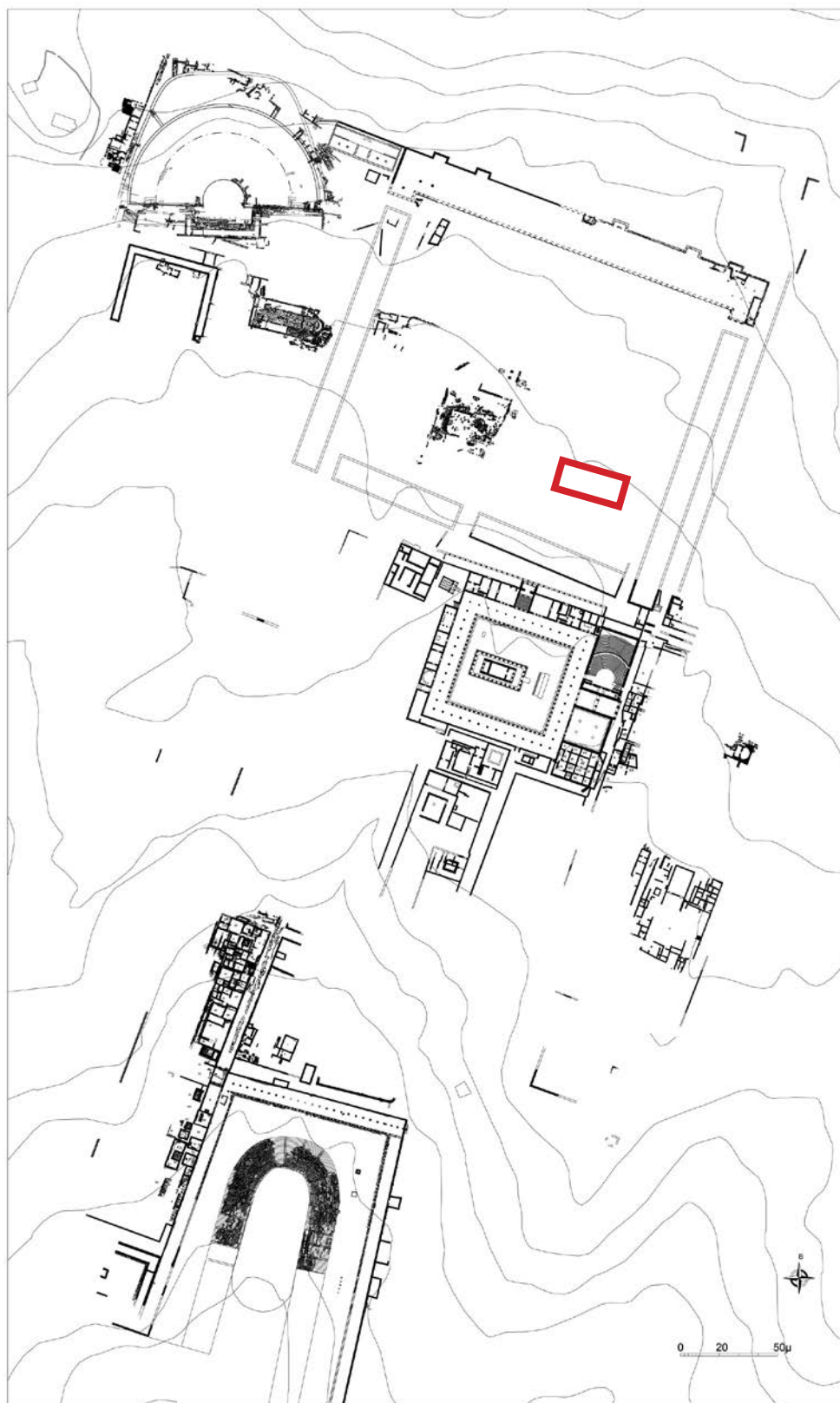
Εικ. 349 Μολυβδόβουλο (ΑΕΜ 12464) από το κεντρικό κλίτος της βασιλικής του θεάτρου της Μεσσήνης. (αρχείο ΕΜΑΣ)

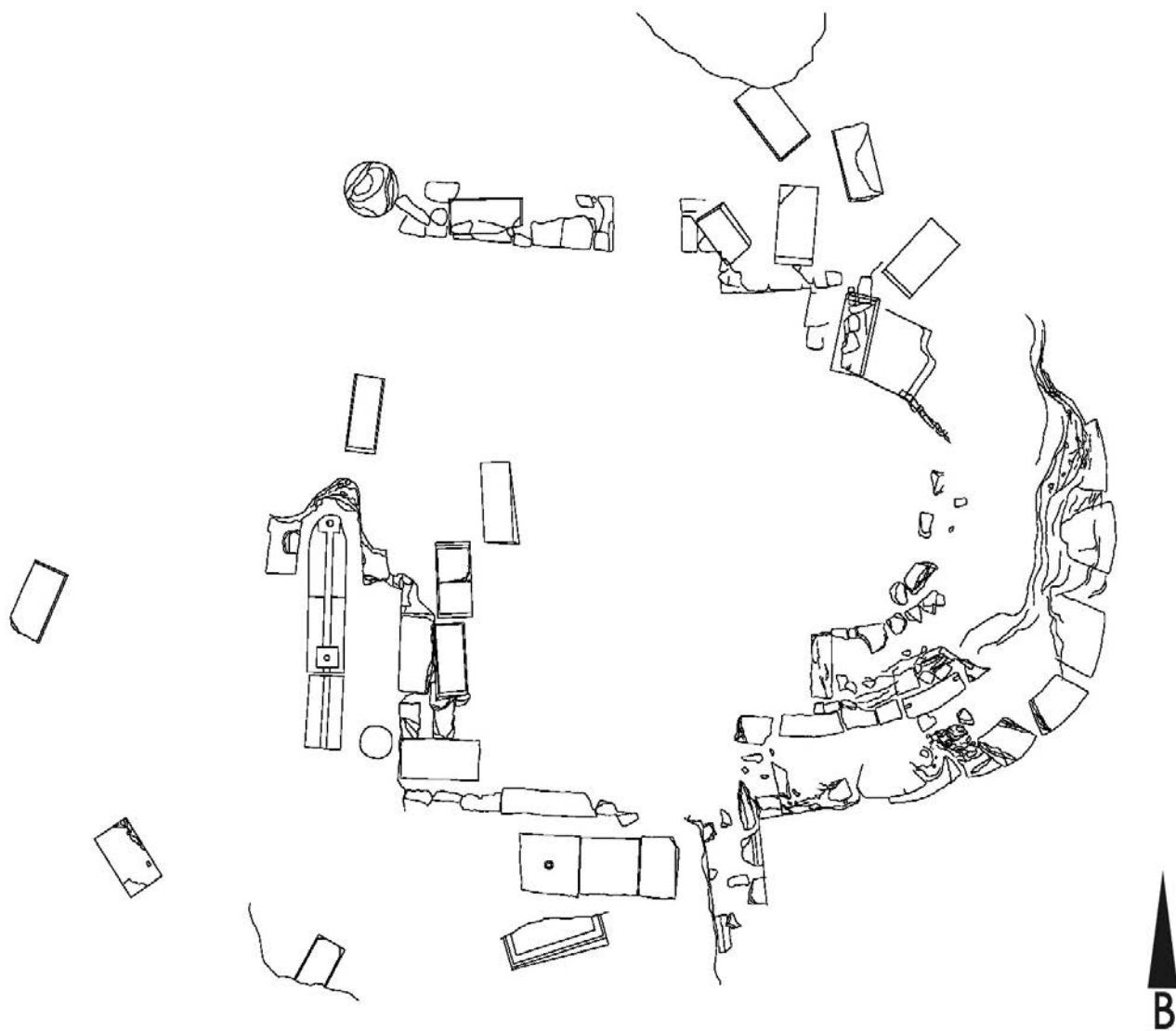
Εικ. 350 Φιλατρά, Αγία Παρασκευή, πεντάκλιτη βασιλική. Κάτοψη. (Πάλλας 1960, 178, εικ. 1)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5.5.γ
Η Βασιλική της Αγοράς

Εικόνες

Εικ. 351 Γενικό τοπογραφικό της αρχαίας Μεσσήνης με σημειωμένη τη θέση της βασιλικής της αγοράς (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 352 Κάτοψη των διακρινόμενων καταλοίπων της βασιλικής της αγοράς (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 353 Τα κατάλοιπα της βασιλικής του Ασκληπιείου πριν την περισυλλογή των λιθόπλινθων. (αρχείο ΕΜΑΣ)

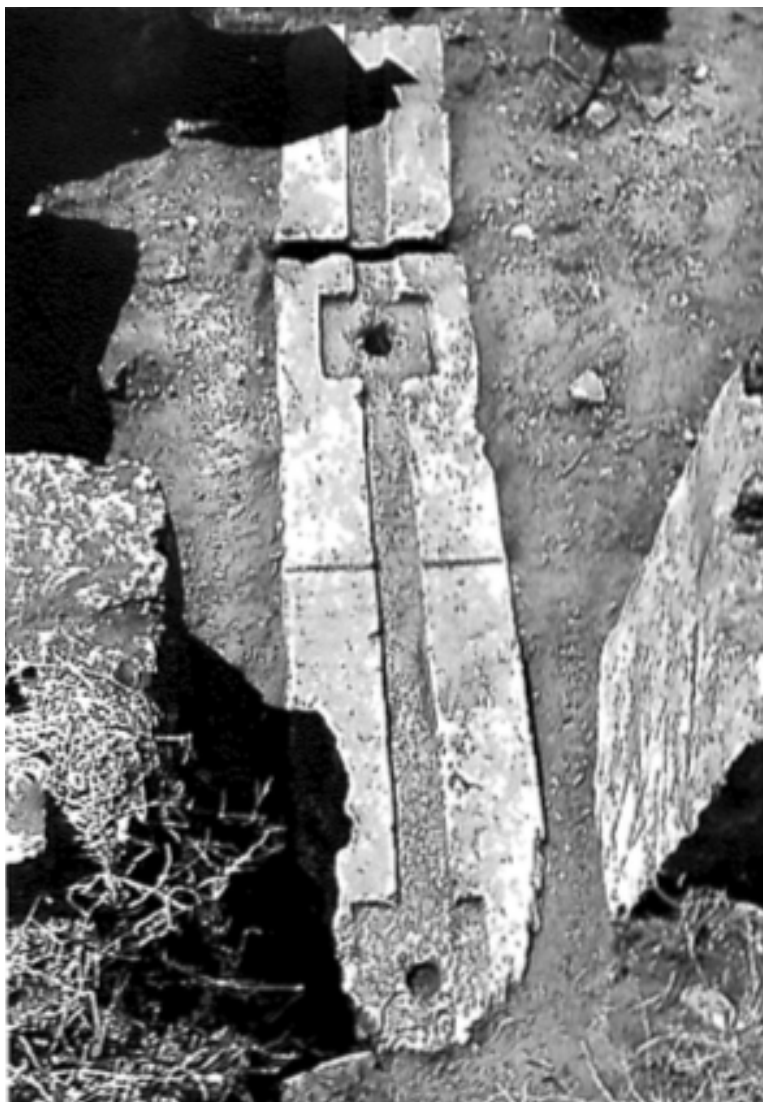
Εικ. 354 Τα κατάλοιπα της βασιλικής του Ασκληπιείου και η θέση τους στο μέσο του ελαιώνα. Αεροφωτογραφία από ΝΑ. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 355 Η ανατολική αψίδα της βασιλικής της αγοράς από Β. Διακρίνεται στα δεξιά το θεμέλιο του φράγματος του πρεσβυτερίου (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 356 Η ανατολική αψίδα της βασιλικής της αγοράς από Β. Διακρίνεται στα δεξιά το θεμέλιο του φράγματος του πρεσβυτερίου (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 356β Ο βατήρας του φράγματος του
πρεσβυτερίου της βασιλικής της αγοράς. Άποψη
από Β. (αρχείο ΕΜΑΣ)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5.6.α
Μεσοβυζαντινές Οικίες στο Θέατρο

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5.6.β
Μεσοβυζαντινές Οικίες στην Αγορά

Εικόνες

Εικ. 357 Το θέατρο της Μεσσήνης μετά τον αρχικό καθαρισμό και πριν την έναρξη της ανασκαφής (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 358 Το θέατρο της Μεσσήνης κατά την ανασκαφή (2003), αεροφωτογραφία. Σημειωμένα τα βυζαντινά αρχιτεκτονικά κατάλοιπα στο κατώτερο θέατρο (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 359 Το θέατρο της Μεσσήνης κατά την ανασκαφή (2003), αεροφωτογραφία λεπτομέρεια με τα βυζαντινά κατάλοιπα στη δυτική πάροδο (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 360 Το θέατρο της Μεσσήνης κατά την ανασκαφή (2003), λεπτομέρεια αεροφωτογραφίας με τα βυζαντινά κατάλοιπα στην ανατολική πάροδο (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 361 Το θέατρο της Μεσσήνης κατά την ανασκαφή (2003), λεπτομέρεια αεροφωτογραφίας με τα βυζαντινά κατάλοιπα στην ορχήστρα και το προσκήνιο (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 362 Το θέατρο της Μεσσήνης κατά την έναρξη της ανασκαφή (2000), αεροφωτογραφίας με βυζαντινά κατάλοιπα στην ορχήστρα και το προσκήνιο (αρχείο ΕΜΑΣ)

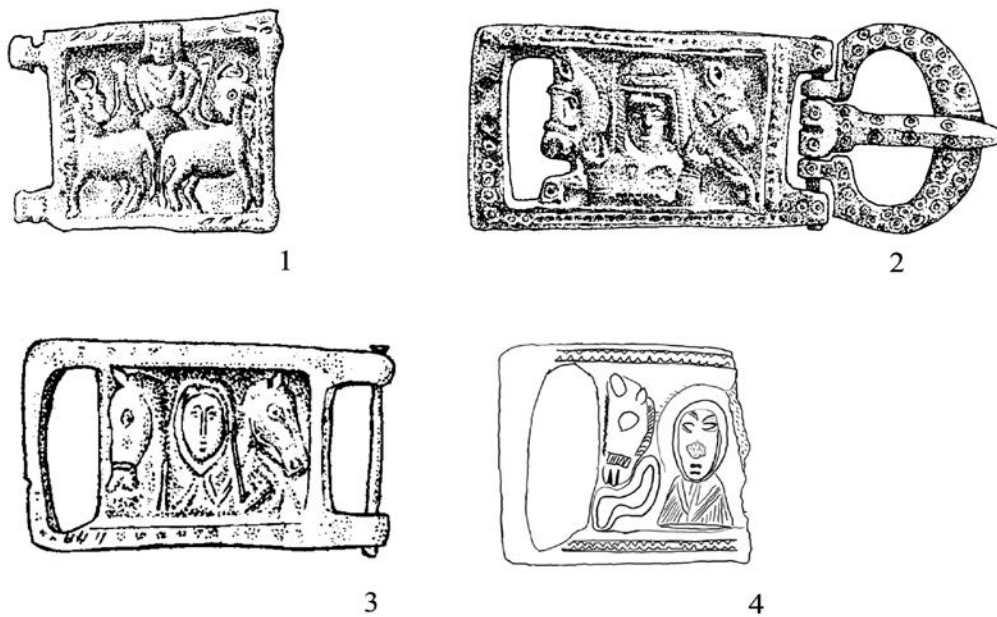
Εικ. 363 Σφαιρικός αμφορέας (ελλειπής) με γραπτή διακόσμηση (ΑΕΜ 16079) από το θέατρο (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 364 Σφαιρική οινοχόη με γραπτή διακόσμηση από το θέατρο (αρχείο ΕΜΑΣ)

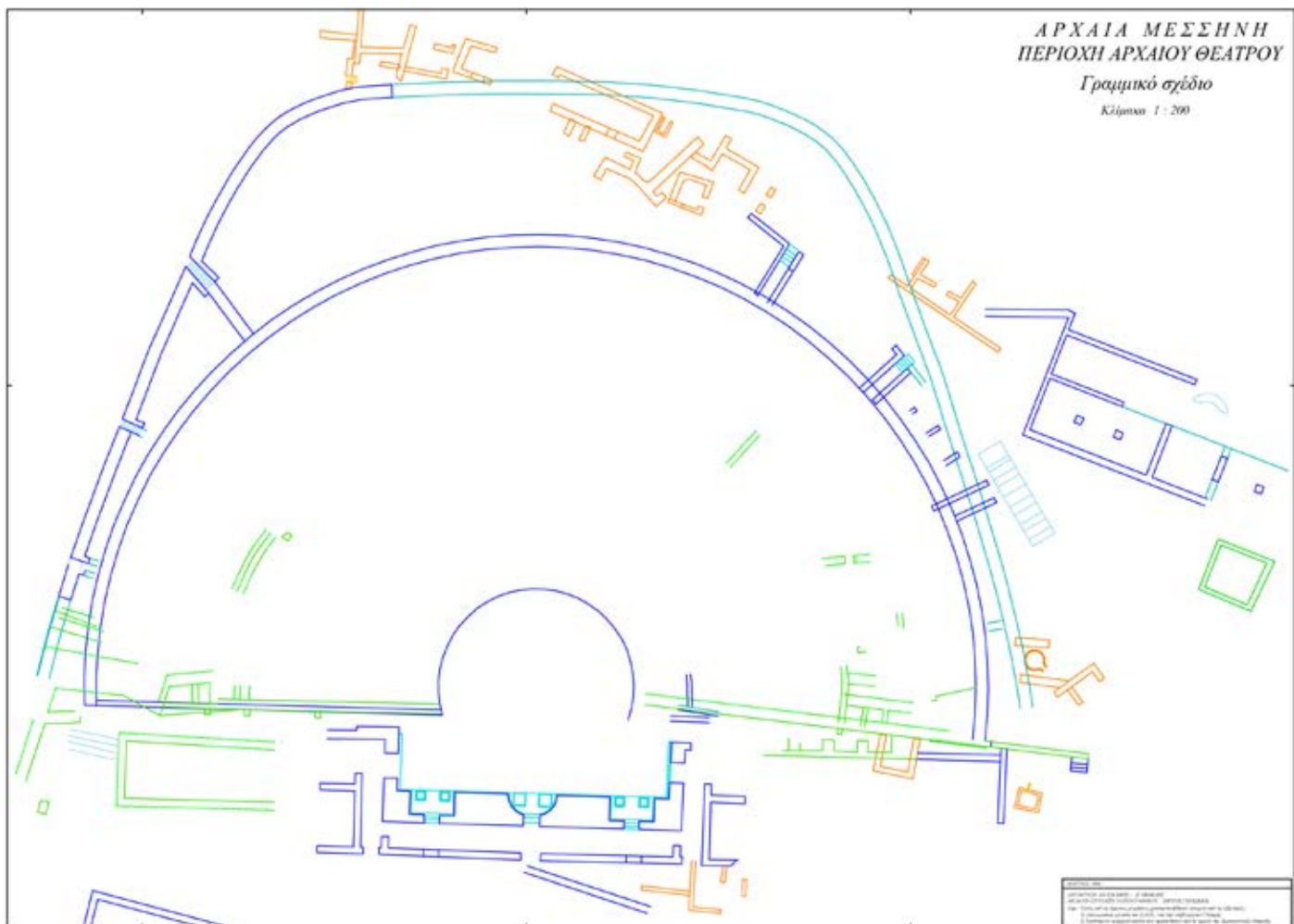
Εικ. 365 Τμήμα χάλκινης πόρπης ζώνης (ΑΕΜ 15570) από το θέατρο (αρχείο ΕΜΑΣ)

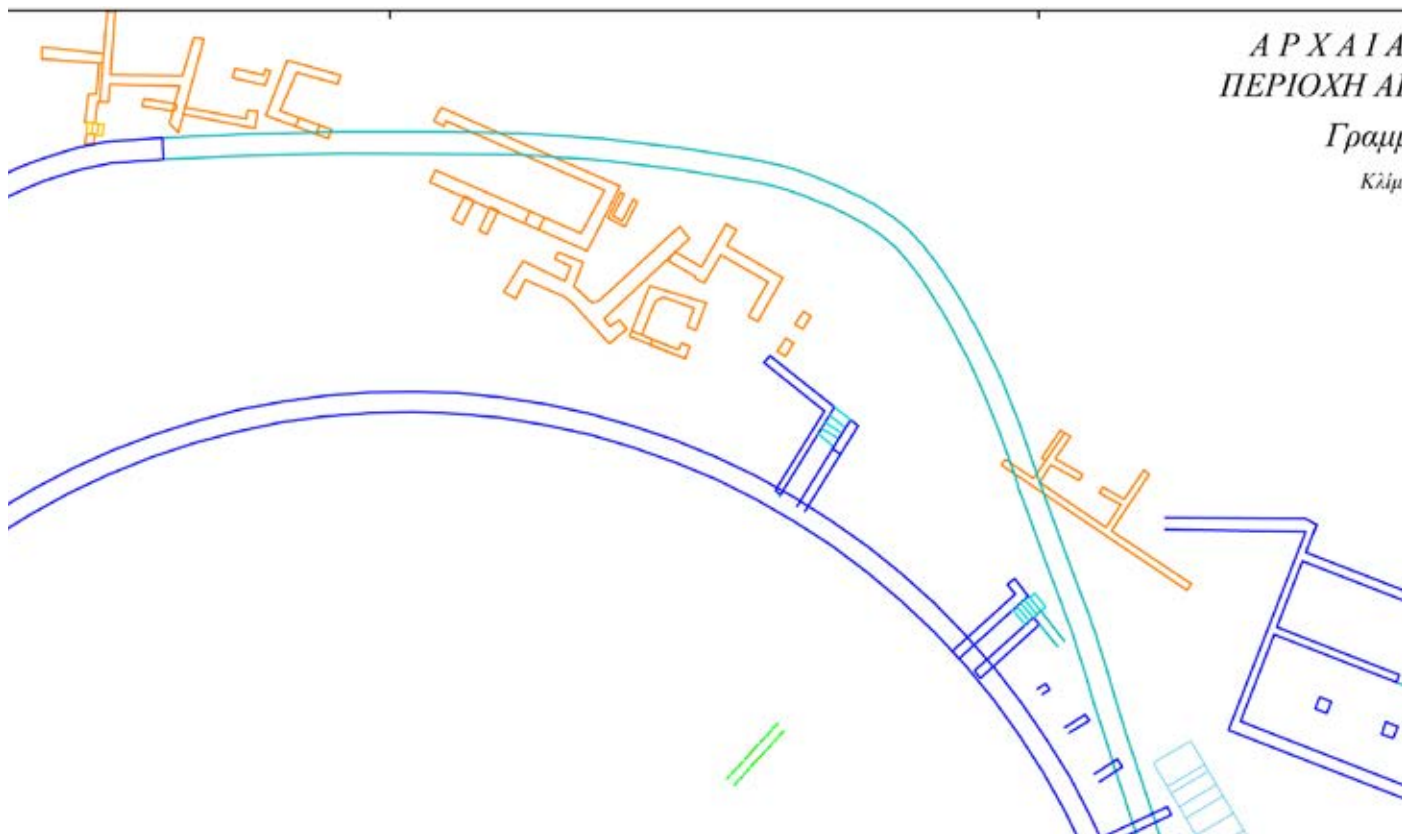
Εικ. 366 Τμήμα χάλκινης πόρπης ζώνης (ΑΕΜ 15570) από τη Μεσσήνη αρ. 4, και παράλληλα: αρ. 1: Κρήτη, αρ. 2: Σάμος, αρ. 3: Κωνσταντινούπολη (από Τσιβίκις 2012, 72, εικ. 13)

Εικ. 367 Το θέατρο της Μεσσήνης κατά την έναρξη της ανασκαφή (1999), αεροφωτογραφία με τα βυζαντινά κατάλοιπα στο επιθέατρο. Ο Βορράς προς τα αριστερά. (αρχείο ΕΜΑΣ)

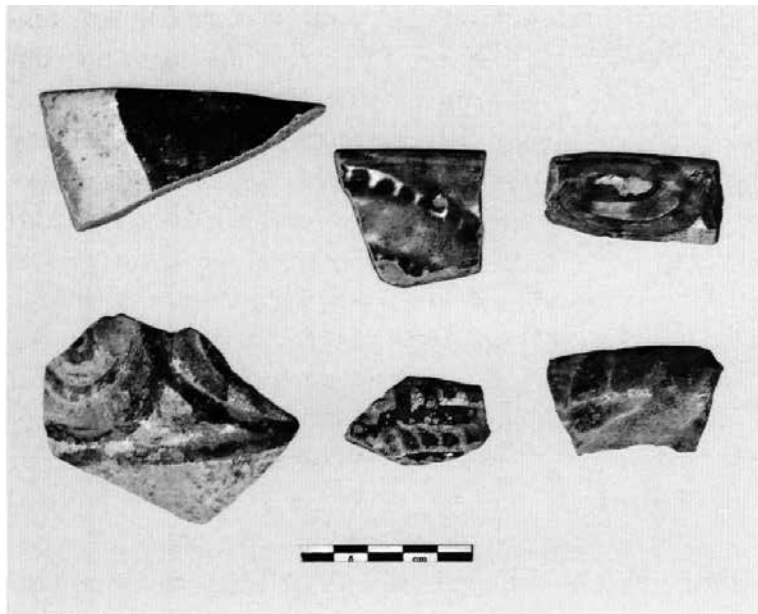
Εικ. 368 Κάτοψη του θεάτρου της Μεσσήνης, με κίτρινο δηλώνονται κάποιες από τις βυζαντινές κατασκευές (αρχείο ΕΜΑΣ)

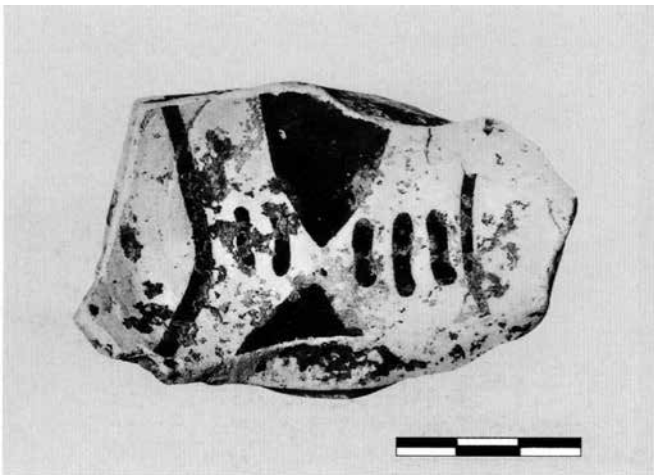
Εικ. 369 Κάτοψη του θεάτρου της Μεσσήνης, λεπτομέρεια με τις βυζαντινές κατασκευές στο επιθέατρο (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 370 Τμήμα πινακίου με λευκή εφύαλωση (ΑΕΜ 15234) από το θέατρο (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 371 Γραπτή κεραμική εφυσλωμένη κεραμική με καστανό και πράσινο χρώμα από το θέατρο (Γιαγκάκη 2006, 437, εικ. 2)

Εικ. 372 Κεραμική *Proto-Maiolica* από το θέατρο (Γιαγκάκη 2006, 440, εικ. 7)

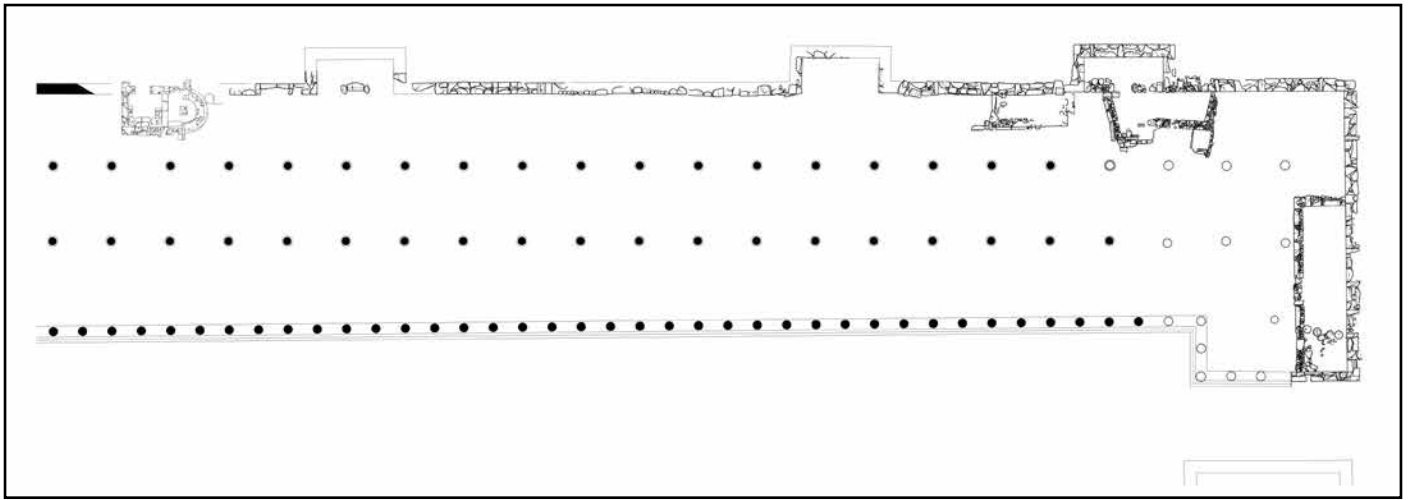
Εικ. 373 Τμήμα οινοχόης *Archaic Maiolica* από το θέατρο (Γιαγκάκη 2006, 441, εικ. 9)

Εικ. 374 Εφραλωμένο βαθύ πινάκιο με πράσινη εφράλωση (ΑΕΜ 16254) (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 375 Οτινοχόη (ΑΕΜ 16253) (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 376 Κάτοψη της Β στοάς της Αγοράς με τμήματα οικιών. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 377 Η Β στοά της Αγοράς με τις μεταγενέστερες οικίες. Αεροφωτογραφία από Ν. (αρχείο ΕΜΑΣ)

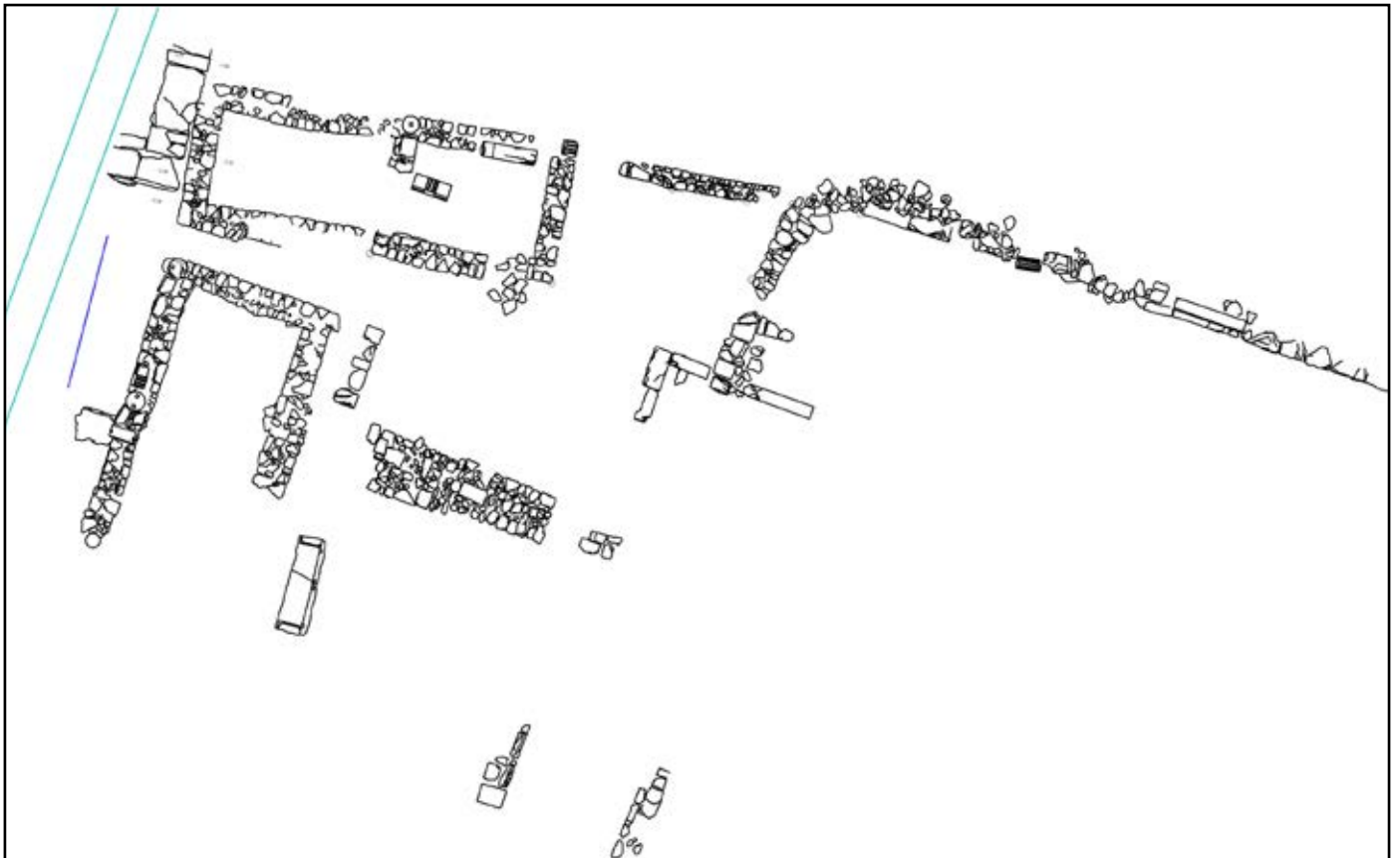
Εικ. 378 Η οικία εντός της Β στοά της Αγοράς. Άποψη από ΒΔ. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 379 Φούρνος κάτω από την ανατολική οικία εντός της Β στοά της Αγοράς. Άποψη από Β. (αρχείο ΕΜΑΣ)

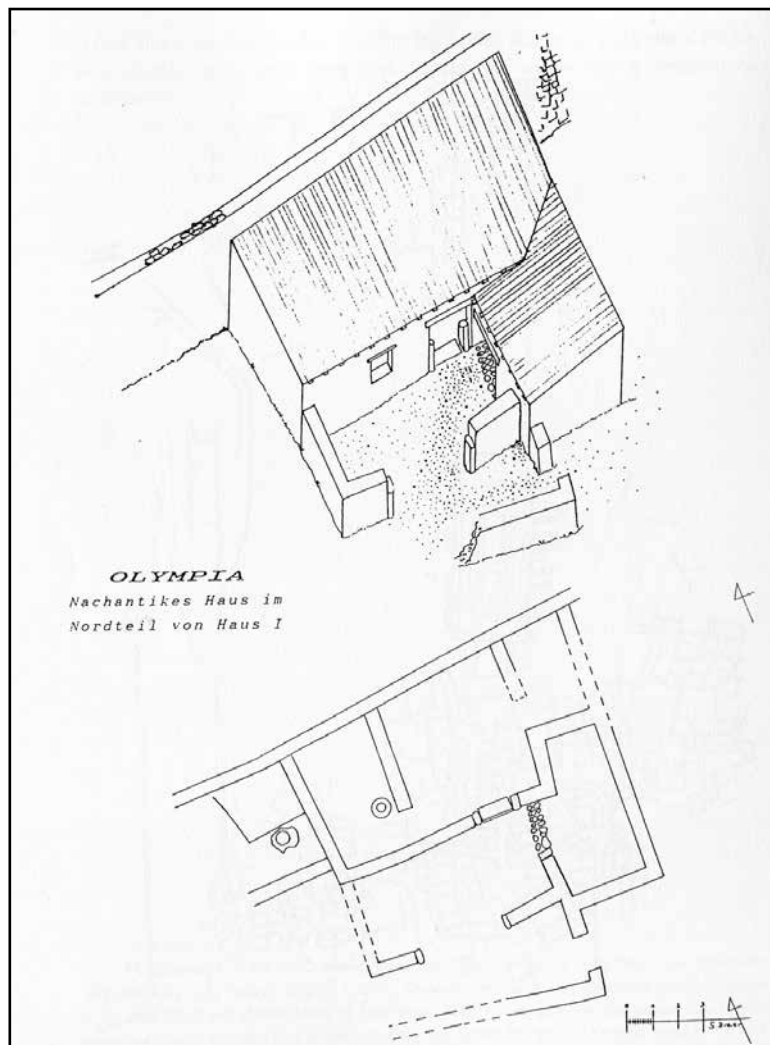
Εικ. 380 Κεραμοσκεπείς ταφές σε επαφή με τον ανατολικό τοίχο της Β στοάς της αγοράς, σε στρώμα κάτω από τις οικίες της περιοχής. Άποψη από Ν. (αρχείο ΕΜΑΣ)

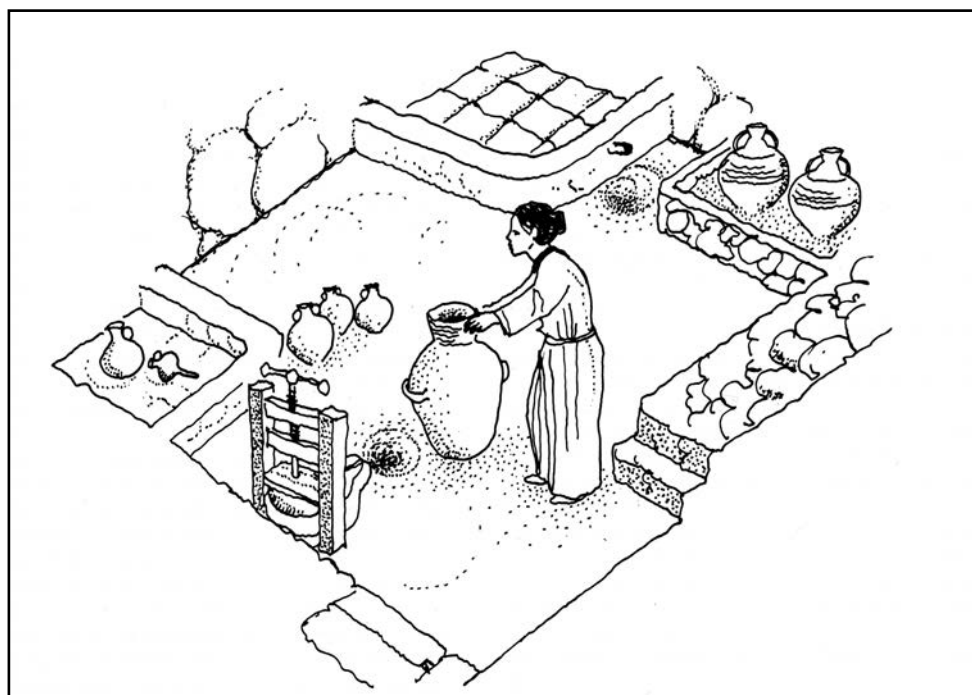
Εικ. 381 Κάτοψη οικιστικό συγκροτήματος στην Δ στοά της Αγοράς. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 382 Το οικιστικό συγκρότημα εντός της Δ στοάς της Αγοράς. Αεροφωτογραφία από Δ. (αρχείο ΕΜΑΣ)

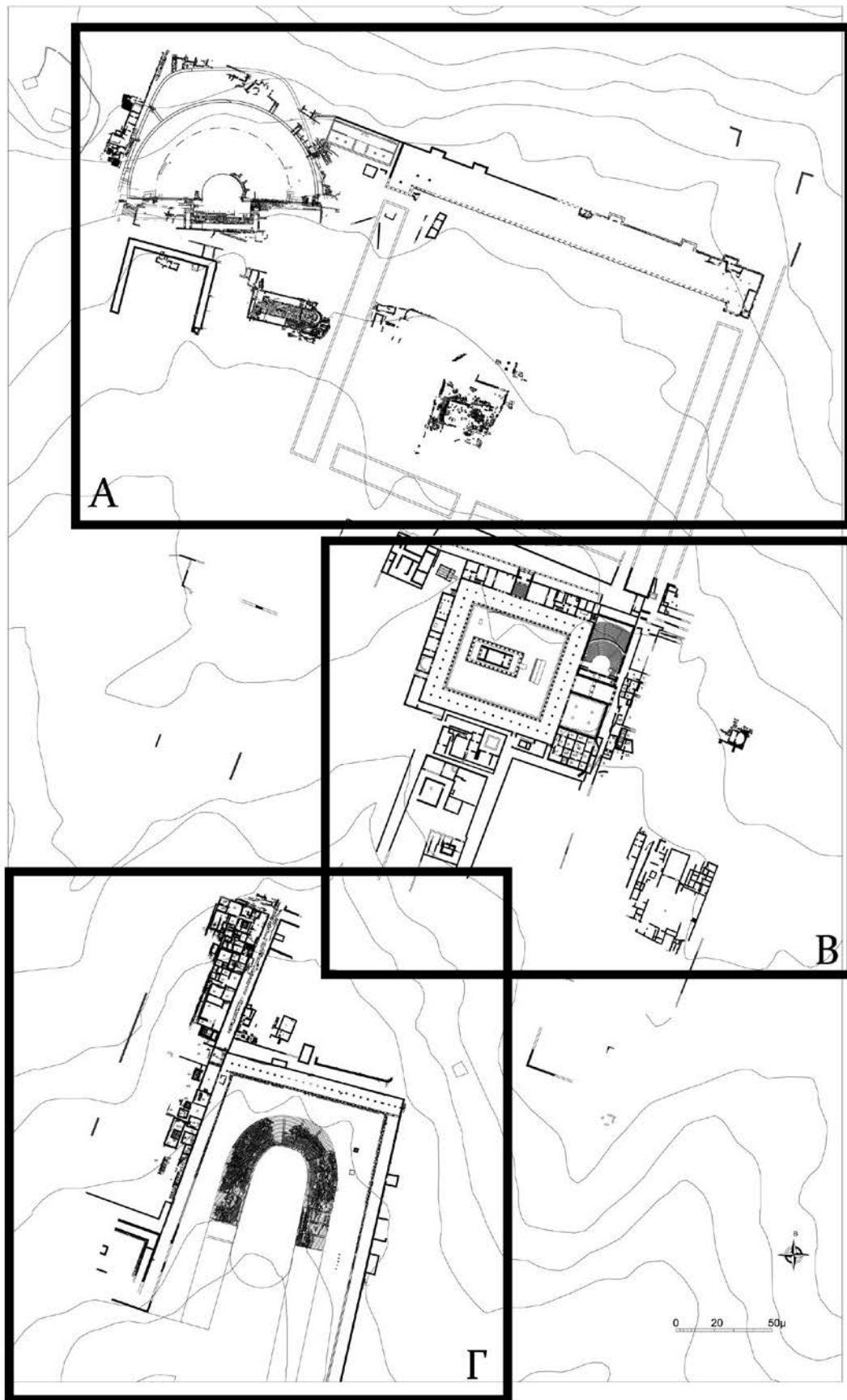
Εικ. 383 Ολυμπία, οικία. (Völling 2001, εικ. 2)

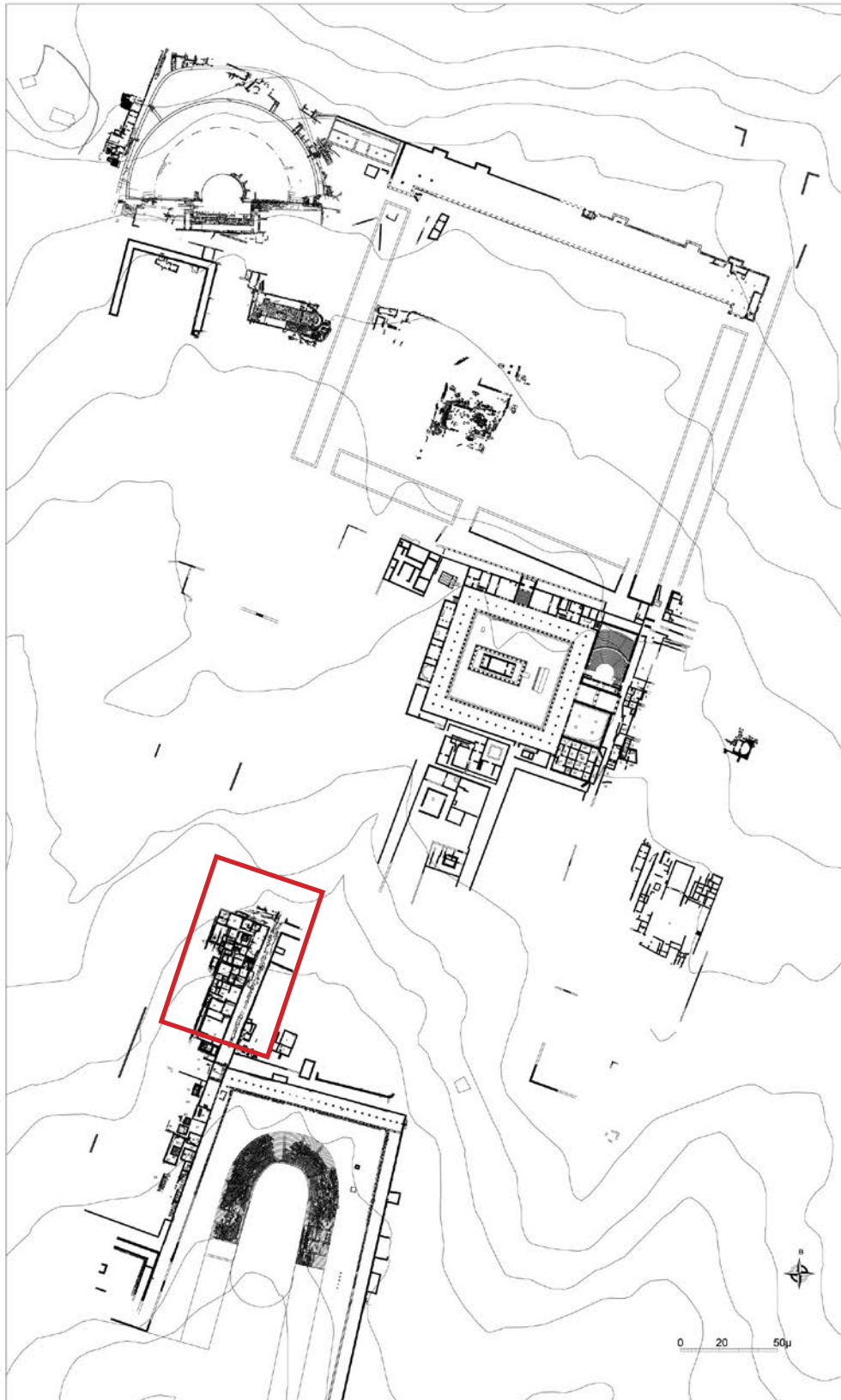
Εικ. 384 Πυργούθι Αργολίδας, οικία. (Hjorthman 2005, εικ. 104)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6
Η Γειτονιά του Γυμνασίου

Εικόνες

Εικ. 385 Γενικό τοπογραφικό του κέντρου της αρχαίας Μεσσήνης με τις τρεις ενότητες/γειτονίες: Α) η γειτονιά του θεάτρου και της αγοράς, Β) η γειτονιά του Ασκληπείου, και Γ) η γειτονιά του Γυμνασίου (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 386 Τοπογραφικό κέντρου αρχαίας Μεσσήνης στο νότιο τμήμα η περιοχή του Σταδίου και του Γυμνασίου. Σημειώνεται με κόκκινο η περιοχή της αστικής οικίας του Γυμνασίου. (αρχείο ΕΜΑΣ)

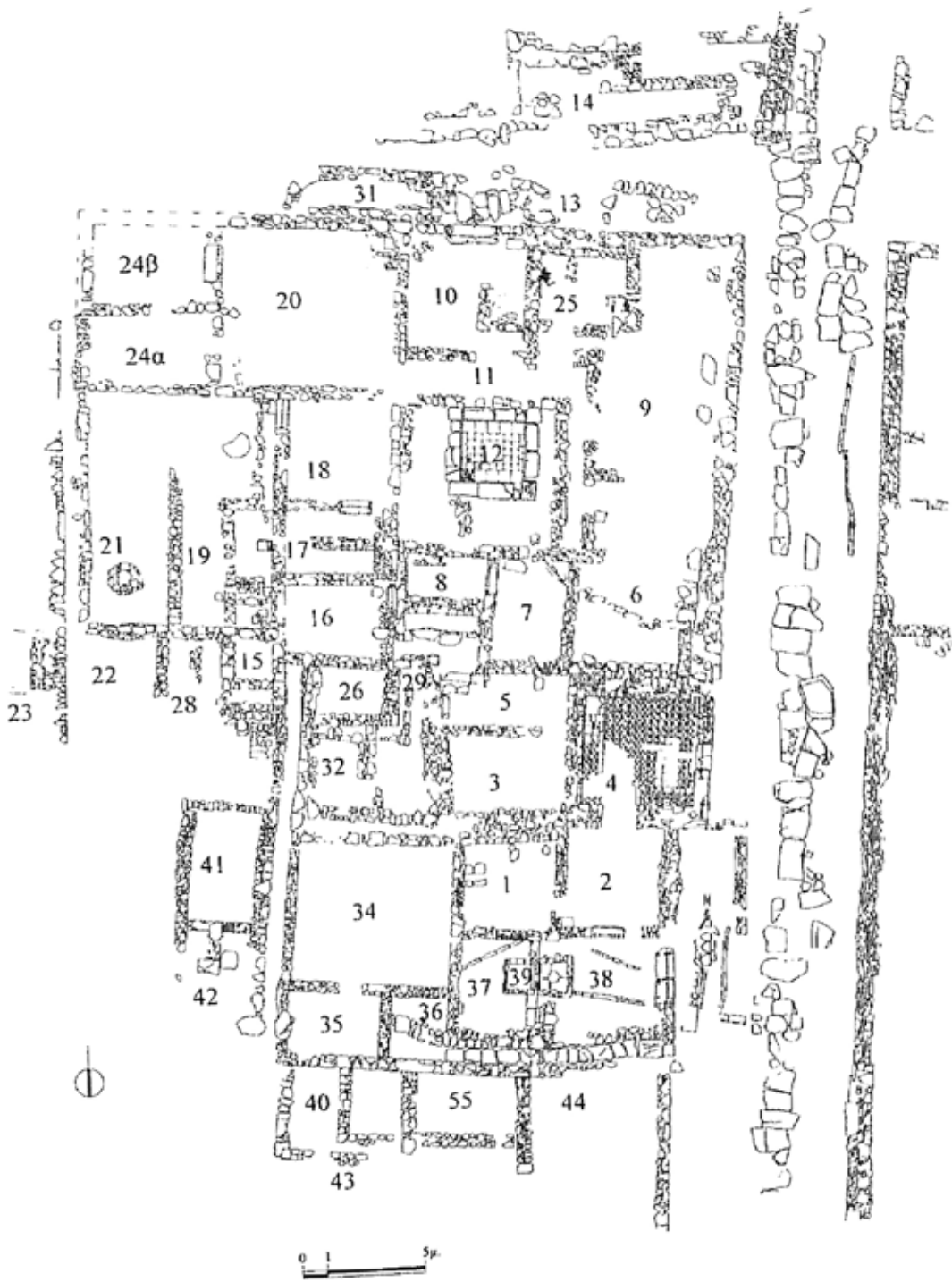
Εικ. 387 Αεροφωτογραφία της περιοχής του Σταδίου και του Γυμνασίου από Ν. Στο βάθος διακρίνεται και το υπόλοιπο κέντρο της αρχαίας πόλης (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 388 Αστική υστερορωμαϊκή έπαυλη Γυμνασίου. Αεροφωτογραφία από Α. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 389 Αστική υστερορωμαϊκή έπαυλη Γυμνασίου. Αεροφωτογραφία από Ν. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 390 Κάτοψη αστικής οικίας Γυμνασίου. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 391 Μωσαϊκό δάπεδο στην αστική οικία του Γυμνασίου. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 392 Λεπτομέρεια μωσαϊκού δαπέδου στην αστική οικία του Γυμνασίου. Παράσταση Διονύσου και αναθέτη (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 393 Λεπτομέρεια μωσαϊκού δαπέδου στην αστική οικία του Γυμνασίου. Παράσταση Διονύσου και αναθέτη (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 394 Στάδιο, αεροφωτογραφία μετά την αναστήλωση. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 395 Στάδιο, εδώλια με χαραγμένα οικογενειακά ονόματα. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 396 Στάδιο, χτιστό στηθαίο μπροστά από τις δυτικές κερκίδες κατά τη διάρκεια της ανασκαφής. Αεροφωτογραφία, λεπτομέρεια.(αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 397 Στάδιο, το φράξιμο της αρένας στο νότιο τμήμα, όψη από ΒΔ. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 398 Αφροδισιάδα, το Στάδιο της πόλης με το φράξιμο της αρένας σε πρώτο πλάνο. (φωτ. Br. Stanchev, Creative Commons License)

Εικ. 399 Πέργη, το Στάδιο της πόλης με το φράξιμο της αρένας σε πρώτο πλάνο. (φωτ. Dan Carpenter, Creative Commons License)

Εικ. 400 Πρωτοβυζαντινές ταφές εντός δωματίου ΙΙΙ του Γυμνασίου. Άποψη από Α. (αρχείο ΕΜΑΣ)

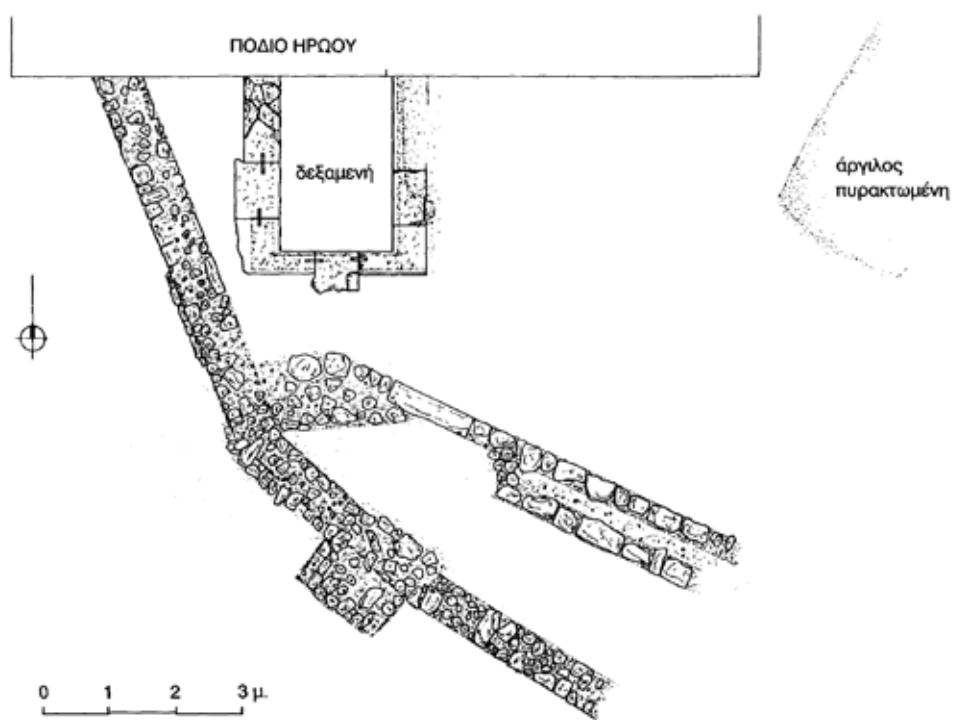
Εικ. 401 Αεροφωτογραφία του Σταδίου και του Γυμνασίου της Μεσσήνης κατά την ανασκαφή. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 402 Δωμάτιο ΙΙΙ του Γυμνασίου με καταστραμμένα γλυπτά, απόψεις από Δ. (αρχείο ΕΜΑΣ)

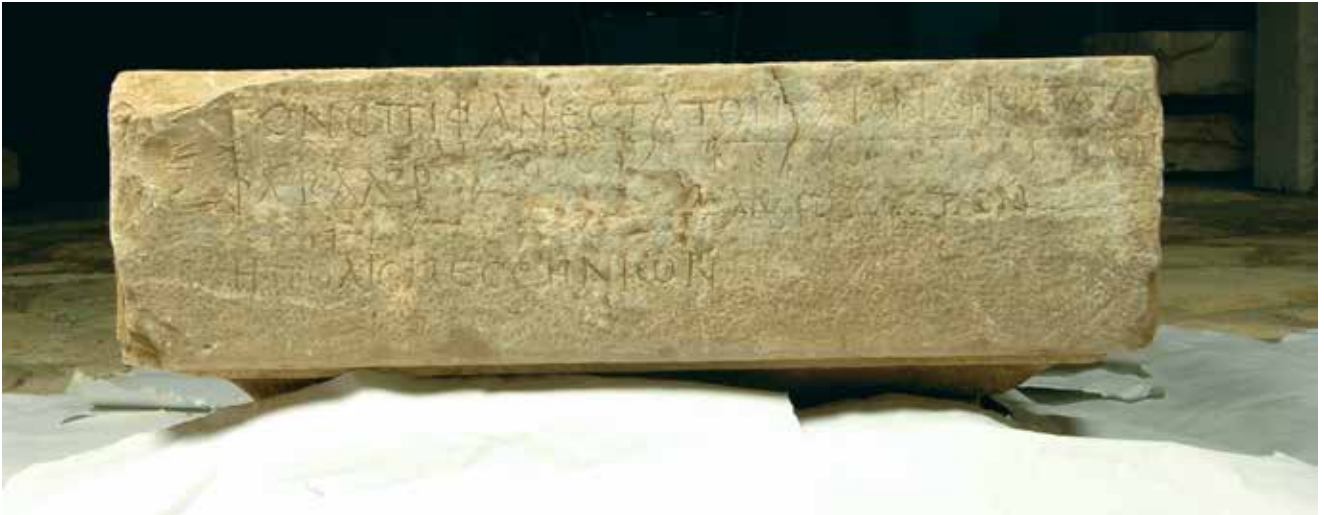

Εικ. 403 Το πόδιο του Ηρώου και οι γύρω πρωτοβυζαντινές κατασκευές Αεροφωτογραφία από Ν. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 404 Κάτοψη των κατασκευών νότια του ποδίου του Ηρώου. (αρχείο ΕΜΑΣ)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7
Σύνθεση της Πρωτοβυζαντινής Μεσσήνης
Εικόνες

Εικ. 405 Ενεπίγραφη στέψη βάρου ΑΕΜ 16297. Πλευρά Α' (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 406 Ενεπίγραφη στέψη βάρου ΑΕΜ 16297. Πλευρά Α'. Όψη της άνω επιφάνειας. (αρχείο ΕΜΑΣ)

Εικ. 407 Ενεπίγραφη στέψη βάρου ΑΕΜ 16297. Πλευρά Β' (αρχείο ΕΜΑΣ)

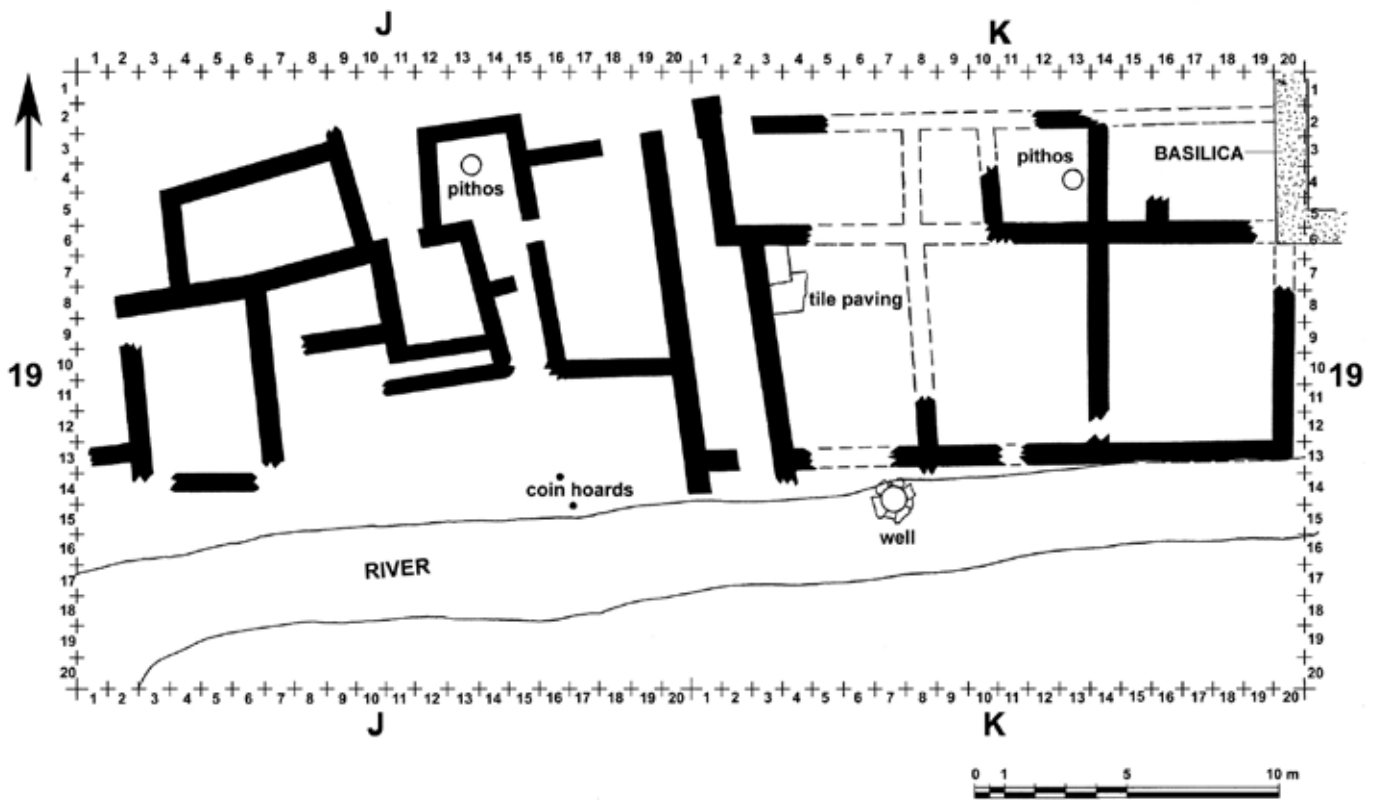
Εικ. 408 Νεμέα, Ιερό Διός. Αυλακώσεις πρωτοβυζαντινών αγρών (Miller 1983, πιν. 21b)

Εικ. 409 Νεμέα, Ιερό Διός. Αυλακώσεις και ίχνος περιβόλου πρωτοβυζαντινών αγρών (Miller 1983, πιν. 20e)

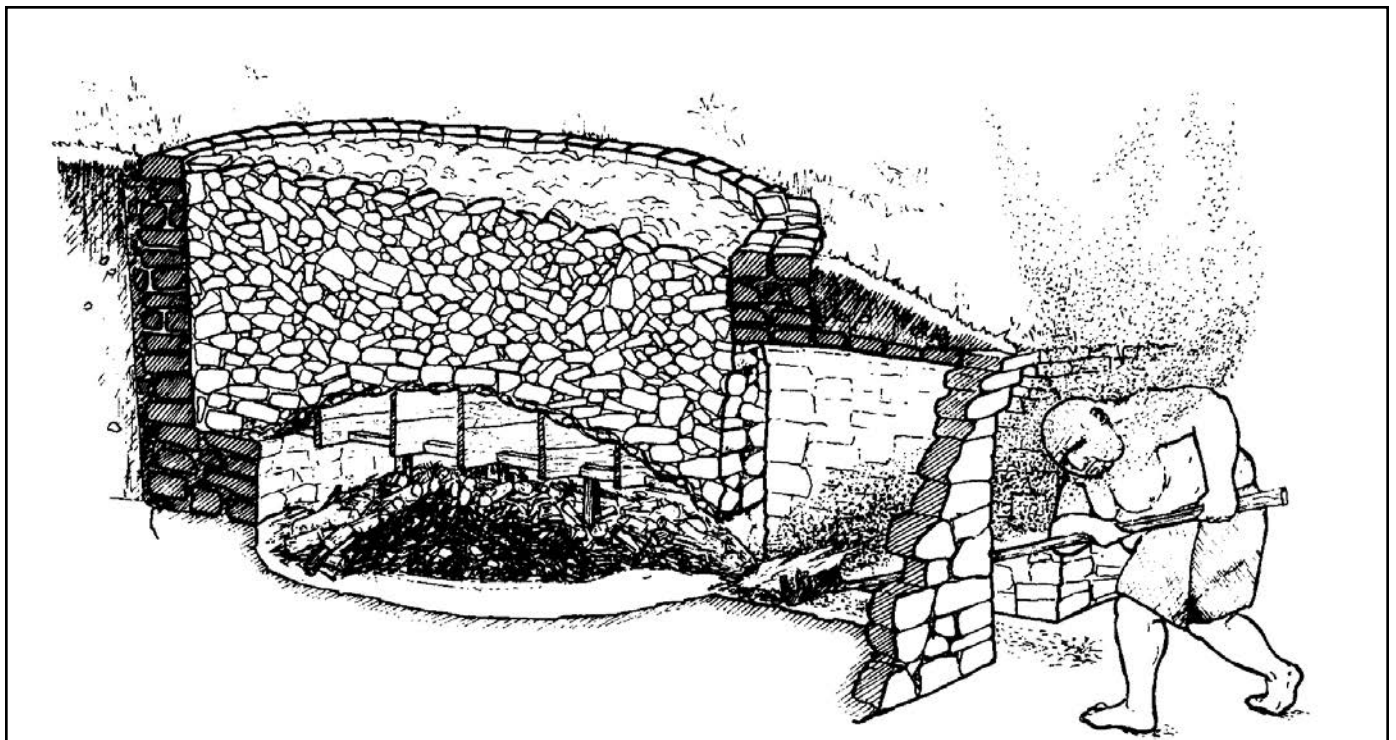
Εικ. 410 Νεμέα, Ιερό Διός. Πρωτοβυζαντινές οικίες σε επαφή με τη βασιλική της Νεμέας (Miller 2015, εικ. 16)

Εικ. 411 Νεμέα, Ιερό Διός. Κάτοψη πρωτοβυζαντινών οικιών σε επαφή με τη βασιλική της Νεμέας (Miller 2015, εικ. 15)

Εικ. 412 Ρώμη, Κρύπτη Μπάλμπι, καλλιτεχνική αναπαράσταση της λειτουργίας του ασβεστοκάμινου του 7ου αι. (Studio Inklink, <http://www.inklink.it/>)

Εικ. 413 Καλλιτεχνική αναπαράσταση ενός ρωμαϊκού περιοδικού κύκλου ασβεστοκάμινου. (Dix 1982, εικ. 2)

